

К. МАРКС
КАПИТАЛ

I

МАРКС
ЭНГЕЛС
ЛЕНИН
ИНСТИТУТУ
АЗЕРБАЙДЖАН
ФНЛНАДЫ

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛ

Бүтүн өлкэлэрин пролетарлары, бирлэшин!

ҮИК(б)П МК янында МАРКС — ЭНКЕЛС — ЛЕНИН ИНСТИТУТУНУН
АЗЭРБАЙҶАН ФИЛИАЛЫ

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛ

СИЯСИ ИГТИСАДЫН ТЭНГИДИ

БИРИНЧИ ЧИЛД

— 0 —

I

К И Т А Б

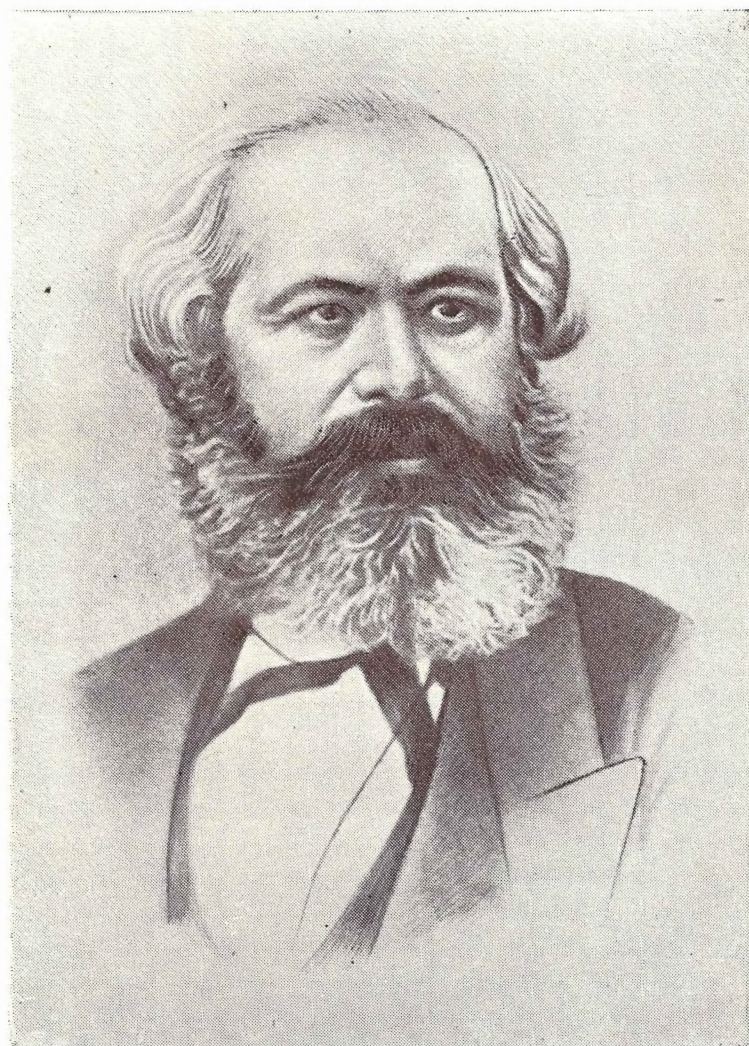
КАПИТАЛ ИСТЕЪСАЛЫ ПРОСЕСИ

ҮИК(б)П МК янында МЭЛИ АЗЭРБАЙҶАН ФИЛИАЛЫНЫН НЭШРИ
БАКИ—1949

Тәрчүмә эдәмләри вә редакторлары

*М. АҒАМИРОВ, Һ. ДАДАШЕВ, Ч. ӘЗИМОВ,
А. КҮЛМӘММӘДОВ, С. МӘЛИКОВ, Һ. ҺҮСЕЙНОВ,
Ч. ЧАБАРОВ*

УНУДУЛМАЗ ДОСТУМ,
ПРОЛЕТАРИАТЫН ЧӨСҮР, САДИГ,
НЭЧИБ, ГАБАГЧЫЛ ДӨЙҮШЧҮСҮ

Вильем Волфа

ИТНАФ ОЛУНУР

1809-чу ил июнун 21-дә тарнауда анадан олмуш,
1864-чү ил майын 9-да манчестердә сүркүндә
вәфат этмишдир

МҮНДЭРИЧАТ

	Сэл.
Азэрбайчанча нэшринэ мүгэддимэ	XI
Биринчи нэшрэ мүгэддимэ. <i>К. Маркс</i>	XIII
Икинчи нэшрэ сөзарды. <i>К. Маркс</i>	XVII
Үчүнчү нэшрэ мүгэддимэ. <i>Ф. Энкелс</i>	XXV
Дөрдүнчү нэшрэ мүгэддимэ. <i>Ф. Энкелс</i>	XXVIII

БИРИНЧИ КИТАБ

Капитал истелсалы просеси

Биринчи бөлмө

ЭМТИЭ ВЭ ПУЛ

Биринчи фэсил. Эмтиэ	1
1. Эмтиэнин ики амил: истеллак дэйэри вэ дэйэр (дэйэр субстан- сиясы вэ дэйэр кэмиййэти)	—
2. Эмтиэлэрдэки эмэйин икили характери	7
3. Дэйэр формасы, яхуд мүбадилэ дэйэри	12
А. Бэсит, айрыча вэ я тэсадүфи дэйэр формасы	13
1) Дэйэр ифадэсинин ики гүтбү: нисби дэйэр формасы вэ эквивалент форма	—
2) Нисби дэйэр формасы	14
а) Нисби дэйэр формасынын мезмуну	—
б) Нисби дэйэр формасынын мигдарча мүэйянлийи	17
3) Эквивалент форма	19
4) Үмумиййэтлэ бэсит дэйэр формасы	24
В. Долгун вэ я кениш дэйэр формасы	26
1) Кениш нисби дэйэр формасы	—
2) Хүсуси эквивалент форма	27
3) Долгун вэ я кениш дэйэр формасынын нөгсанлары	—
С. Үмуми дэйэр формасы	28
1) Дэйэр формасынын дэйишмиш характери	—
2) Нисби дэйэр формасы илэ эквивалент форманын инки- шафы арасындаки нисбэтлэр	30
3) Үмуми дэйэр формасындан пул формасына кечилмэси	31
Д. Пул формасы	32
4. Эмтиэ фетишизмия вэ онун сирри	33

	<i>Сай.</i>
Икинчи фэсил. Мүбадилэ просеси	45
Үчүнчү фэсил. Пул, яхуд әмтиә тәдавлү	53
1. Дәйәр өлчүсү	—
(Гиймәт. Гиймәт мигясы. Бүтүн әмтиә гиймәтләринин галхмасы вә я бүтүн әмтиә гиймәтләринин дүшмәси. Пулун һеса́б адлары, һеса́б пулу. Дәйәр кәмийәти илә гиймәтин бир-биринә мигдарча мута́биг олмамасы. Бунларын бир-биринә кейфийәтчә мута́биг олмамасы. Гиймәт әмтиәнин дәйәринин анчаг тәсәввүр олу́нан формасыдыр.)	
2. Тәдавлү васитәси	62
а) Әмтиә истиһаләси	—
(Ә—П—Ә дөвраны. Сатғы Ә—П. Алғы П—Ә. Бүтүнлүкдә әмтиә истиһаләси. Әмтиә тәдавлү. Әмтиә тәдавлү илә мәнсу́л мүбадиләси арасындаки фәрг.)	
б) Пулун тәдавлү	71
(Әмтиә истиһаләси вә пулун тәдавлү. Пулун ики дөфә өз ерини дәйишмәси. Тәдавлү эдән пулун мигдары. Тәдавлүн сүр'әти. Тәдавлүн ке́диши вә ләнкимәси. Тәдавлүдә олан пулун күтләсини мүйкән эдән амилләр.)	
с) Сиккә. Дәйәр нишаны	81
(Сиккә вә күлчә, сиккәнин сүртүлүб ейилмәси. Дәйәр нишаны. Күмүш вә мис пул. Қағыз пул. Ичбары мезәннәли қағыз пулун тәдавлү гануну.)	
3. Пул	85
а) Дәфинәнин әмәлә кәлмәси	86
б) Тәдийә васитәси	90
с) Дүня пулу	97

Икинчи бөлмә

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

Дөрдүнчү фэсил. Пулун капитала чеврилмәси	101
1. Капиталын үмуми формуласы	—
2. Үмуми формуланын зиддийәтләри	109
3. Иш гүввәсинин алынмасы вә сатылмасы	119
(„Сәрбәст фәһлә“. Иш гүввәсинин дәйәри. „Иш гүввәси“ әмтиәсинин спеси́фик хассәси.)	

Үчүнчү бөлмә

МҮТЛӘГ ИЗАФИ ДӘЙӘР ИСТЕҢСАЛЫ

Бешинчи фэсил. Әмәк просеси вә дәйәрин артмасы просеси	129
1. Әмәк просеси вә я истеһлак дәйәрләри истеһсалы	—
(Әмәк просеси. Әмәк чисми, хаммал, әмәк аләти. Истеһсал васитәләри. Мәнсу́лдар истеһлак.)	
2. Дәйәрин артмасы просеси вә я изафи дәйәр истеһсалы	135
(Әмәк просеси, иш гүввәсини капиталистин истеһлак әтмәси просеси кими. Дәйәр яранмасы просеси. Иш гүввәсинин дәйәри вә әмәк просесиндә онун истифа́дә әдилмәсинин мигдар фәргләри. Дәйәрин артырылмасы просеси, капитал әмәлә кәлмәси.)	
Алтынчы фэсил. Сабит капитал вә дәйишән капитал	148

Единчи фэсил. Изафи дэйэр нормасы	159
1. Иш гүвээсинин истисмар дэрэчэси	—
2. Мәһсулун нисби һиссэләриндә мәһсул дэйәринин ифадәси	166
3. Сениорун „ахырынчы сааты“	169
4. Изафи мәһсул	174
Сәккизинчи фэсил. Иш күнү	175
1. Иш күнүнүн һәдләри	—
2. Изафи әмәк һәрислийи. Фабрикант вә бояр	179
3. Инкилтәрәдә истисмара ганунла һәдд гоюлмаян сәнае саһәләри (Кружева сәнаеи. Сахсы истеһсалы. Кибрит истеһсалы. Дивар кағызы истеһсалы. Чөрәкчилик истеһсалы. Дәмир йол истеһсалы. Тикиш истеһсалы. Дәмирчиләр.)	187
4. Күндүз вә кечә әмәйи. Нөвбә системи (Металлуржи вә метал сәнаеи.)	199
5. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнүн узадылмасы һаггында XIV әсрин орталарындан XVII әсрин ахырларынадәк верилән ичбари ганунлар (Фәһләләрин сәһһәтинә вә һәятына капиталын амансыз мүнәсибәти. Инкилтәрәдә фәһләләр һаггындаки ганунлар. XVIII әсрдә, ири сәнае дөврүнәдәк иш күнүнүн һәдләри.)	206
6. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнә ичбари һәдд гоюлмасы. Инкилтәрәнин 1833—1864-чү илләрдәки фабрика ганунлары (1833-чү ил гануну. 1844-чү ил гануну. 1847-чи ил гануну. 1850-чи ил гануну. Ипәк фабрикалары. Читбасма мүәссисәләри. Бояханалар вә ағартмаханалар.)	218
7. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Инкилтәрә фабрика ганунларынын башга өлкәләрә тәсири	237
Доггузунчу фэсил. Изафи дэйәрин норма вә күтләси	242

Дөрдүнчү бөлмә

НИСБИ ИЗАФИ ДЭЙЭР ИСТЕҢСАЛЫ

Онунчу фэсил. Нисби изафи дэйәр анлайышы	252
Он биринчи фэсил. Кооперасия	260
(Капиталист истеһсалынын тәмәл нөгтәси, капиталист истеһсалынын сех сәнаеиндән мигдар фәрғи. Ичтимаи орта әмәк. Истеһсал васитәләринә гәнаәт. Кооператив әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәләри. Кооперасиянын кечмиш формалары. Кооперасиянын капиталист формасы.)	
Он икинчи фэсил. Әмәк бөлкүсү вә мануфактура	273
1. Мануфактуранын ики мәншәи	—
2. Һиссә фәһләси вә онун ишләтдийи аләт	276
3. Мануфактуранын ики әсас формасы: һетерокен мануфактура вә үзви мануфактура	278
4. Мануфактура дахилиндәки әмәк бөлкүсү вә чәмиййәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү	287
5. Мануфактуранын капиталист характери	294
Он үчүнчү фэсил. Машынар вә ири сәнае	303
1. Машынарларын инкишафы	—
2. Машынын мәһсула вердийи дэйәр	317

	Сай.
3. Машинлы истехсалын фəһлэй илк тэ'сирлэри	324
а) Капиталын əлавə иш гүввэлэри мəнимсəмэси. Гадын вə ушаг əмэйи	325
б) Иш күнүнүн узадылмасы	332
с) Əмэйин интенсивлəшдирилмэси	338
4. Фабрика	347
5. Фəһлэлэрлэ машин арасында мұбаризə	355
6. Машинларын сыхышдырыб ишдэн чыхартдыгы фəһлэлэрин ишлэ тə'мин олунмасы нэзэрийэси	365
7. Машинлы истехсалын инкишафы илэ əлагəдар олараг фəһлэлэрин кəнар вə чəлб олунмасы. Памбыг парча сəнаеиндэ бəһ-ранлар	374
8. Ири сəнаеин мануфактураны, сənəти вə эв истехсалыны инги-лабилəшдирмэси	386
а) Сənəт вə əмэк бөлкүсү əсасында гурулан кооперасиянын мəһв əдилмэси	—
б) Фабриканын мануфактура вə эв истехсалына əкс тэ'-сири	388
с) Мүасир мануфактура	389
д) Мүасир эв əмэйи	392
е) Мүасир мануфактурадан вə эв əмэйиндэн ири сəнаеə кəчилмэси. Фабрика ганунларынын бу истехсал үсулларына аид əдилмэси нəтичəсиндэ һəмин ингилабын сүр'əтлэн-мэси	396
9. Фабрика ганунлары (сəһийэ шəраити вə тəрбийэ һаггындаки гəрарлар). Бу ганунларын бүтүн Инкилтэрэйə яйылмасы	406
10. Ири сəнае вə əкинчилик	427

Бешинчи бөлмэ

МҮТЛЭГ ВЭ НИСБИ ИЗАФИ ДЭЙЭР ИСТЕХСАЛЫ

Он дөрдүнчү фəсил. Мүтлэг вə нисби изафи дэйэр	430
Он бешинчи фəсил. Иш гүввəсинин гиймэти илэ изафи дэйэрин кəмийэти арасындаки нисбət	439
1. Иш күнүнүн кəмийэти вə əмэйин интенсивлийи сабитдир, əмэйин мəһсулдарлыгы исə дэйишир	440
2. Иш күнү вə əмэйин мəһсулдар гүввəси сабитдир, əмэйин ин-тенсивлийи исə дэйишир	444
3. Əмэйин мəһсулдар гүввəси вə интенсивлийи сабитдир, иш гүв-вəси исə дэйишир	445
4. Əмэйин мүддəти, мəһсулдар гүввəси вə интенсивлийи эйни за-манда дэйишир	447
Он алтынчы фəсил. Изафи дэйэр нормасынын мүхтəлиф формулалары	450

Алтынчы бөлмэ

ЭМЭК ҺАГГЫ

Он еддинчи фəсил. Иш гүввəси дэйэринин вə буна мұтабиг олараг гиймəтинин əмэк һаггына чеврилмэси	455
Он сəккизинчи фəсил. Вахтамүзд əмэк һаггы	462
Он доггузунчу фəсил. Дəнəмүзд əмэк һаггы	469
Ийирминчи фəсил. Əмэк һаглары арасындаки милли фəрглэр	477

Еддинчи бөлмә

КАПИТАЛ ЙЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ

	Сәһ.
Кириш	482
Ийирми биринчи фәсил. Садә тәкрар истәһсал	483
(Фәһлә синфи капиталын мүлкыййәти кими. Капиталист истәһсал просеси капиталист илә фәһлә арасындаки мүнәсибәти тәкрар истәһсал әдир.)	
Ийирми икинчи фәсил. Изафи дәйәрин капиталә чеврилмәси	496
1. Кениш мигясада капиталист истәһсал просеси. Әмтиә истәһсалындаки мүлкыййәт ганунларынын капиталист мәнимсәмә ганунларына чеврилмәси	—
2. Сияси игтисадын кениш мигясада тәкрар истәһсалы сәһв анламасы	505
3. Изафи дәйәрин капиталә вә кәлирә айрылмасы. Имтина нәзәриййәси	508
4. Йығымын мигдарыны изафи дәйәрин капиталә вә кәлирә айрылдығы нисбәтдән асылы олмадан тәйин әдән шәраит. Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси. Әмәйин мәһсулдар гүввәси. Тәтбиг олунан капиталын истәһлақ олунан капиталә нисбәтән артмасы. Аванс әдилмиш капиталын кәмиййәти	515
5. Фәһлә фонду адланан фонд	526
Ийирми үчүнчү фәсил. Капиталист йығымынын үмуми гануну	529
1. Капиталын тәркиби дәйишмәдийн һалда, иш гүввәсинә тәләбин йығымла мувази артмасы	—
2. Йығым вә онунла янашы кедән мәркәзләшмә тәрәгги әтдикчә капиталын дәйишән һиссәсинин нисби әксилмәси	538
3. Нисби артыг әһалинин вә я сәнае әһтият ордусунун кетдикчә артыг истәһсал олунмасы	546
4. Нисби артыг әһалинин мүхтәлиф формаларда мөвчуд олмасы. Капиталист йығымынын үмуми гануну	557
5. Капиталист йығымы үмуми ганунунун тәсвири	564
a) Инкиләтәрә. 1846—1866-чы илләр	—
b) Британияда сәнае фәһлә синфинин аз әмәк һаггы алан тәбәгәләри	570
(Ейинти шәраити. Мәнзилләрин вәзиййәти. Лондон. Нүкәстл-Тайн. Брэдфорт. Бристол.)	
c) Сәркәрдан фәһләләр. Мәдән фәһләләри	578
(Мәнзил шәраити. Дәмир йол фәһләләри. Көмүр мәдәни фәһләләри вә башга гара фәһләләр.)	
d) Фәһлә синфинин ән яхшы әмәк һаггы алан һиссәсинә бәһранларын тәсвири	582
(Шәрги Лондонда дәмир кәми гайыранлар.)	
e) Британия әкинчилик пролетариаты	587
(Сәркәрдан артелләр.)	
f) Ирландия	610
Ийирми дөрдүнчү фәсил. Ибтидаи йығым дейилән шей	624
1. Ибтидаи йығымын сирри	—
2. Кәнд әһалисинин торпадан мәһрум әдилмәси	628
(XV әсрин ахырынчы отуз илиндә вә XVI әсрин биринчи он илләриндә әкин торпағынын отлаға чеврилмәси. Реформасия вә килсә торпагларынын талан әдилмәси. Феода́л мүлкыййәтинин буржуа мүлкыййәтинә чеврилмәси. Реставрасия вә „шанлы ингилаб“. Дөвләт әмлакынын талан әдилмәси. Ичма мүлкыййәти вә онун гарәт әдилмәси. Clearing of Estates, Шотландиянын дағ һиссәсиндә әкин торпағынын гоюн отлағына, гоюн отлагларынын да овлаглара чеврилмәси.)	

	Сэл.
3. Эмлақдан мөһрүм эдилэнлэрэ гаршы XV эсрин ахырларындан э'тибарэн верилэн ганлы ганунлар. (Эмэк һаггыны азалтмаг мэгсэдилэ верилэн ганунлар)	643
4. Капиталист фермерлэрин мейдана кэлмэси	651
5. Экинчиликдэки ингилабын сэнаеэ экс тэ'сири. Сэнае капиталы үчүн дахили базар яранмасы	653
6. Сэнае капиталистинин мейдана кэлмэси (Мүстэмлэкэ системи. Дөвлэт борчлары системи. Мүасир веркилэр системи вэ һимайэчилик системи. Ири сэнаеин башланғычында ушаглара эзаб-ишкэнчэ верилмэси.)	657
7. Капиталист йығымынын тарихи мейли	668
Ийирми бешинчи фэсид. Мүасир мүстэмлэкэчилик нэзэриййэси . . .	671

АЗЭРБАЙЧАНЧА НЭШРИНЭ МҮГЭДДИМЭ

Азэрбайчан Коммунист (болшевиклэр) Партиясы Мэркэзи Комитэсинин гэрары илэ Карл Марксын „Капитал“ эсэри Азэрбайчан дилиндэ нэшр эдилир. Эсэрин азэрбайчанча нэшри үчүн Азэрбайчан К(б)П Мэркэзи Комитэси тэрэфиндэн М. Ч. Багыров, Н. Нэсэнов, Г. Мэммэдов, М. Ибраһимов, Н. Нүсейнов вэ Н. Дадашев йолдашлардан ибарэт комисйон тэсдиг олунмушдур.

Бу даһиянэ эсэрин Азэрбайчан дилиндэ нэшр эдилмэси, Совет һакимиййэти иллэриндэ Ленин—Сталин партиясынын рəһбэрлийи илэ Азэрбайчан халгынын элм вэ мэдэниййэт саһэсиндэ элдэ этдийи бөйүк тарихи гэлəбэлэрин парлаг нүмунэсидир.

„Капиталын“ I чилдинин азэрбайчанча нэшри марксизм-ленинизми өйрəнмəкдэ халгымыза мисилсиз көмəк эдəчəкдир.

ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энкелс—Ленин Институтунун Азэрбайчан Филиалы элми коммунизмин баниси Карл Марксын „Капитал“ эсэринин I чилдинин тэрчүмэси үзэриндэ узун мүддэт чалышмышдыр. Тэрчүмэдэ ишлэнэн истилаһлар сияси игтисад, фəлсəфə вэ тарих элми мүтəхəсислэринин иштиракилэ тэртиб эдилмиш вэ Азэрбайчан дилинин хусусиййэтлэринэ уйғун олан ени истилаһлар ярадылмышдыр.

„Капиталын“ I чилдинин азэрбайчанчая тэрчүмэси үчүн эсэрин И. Степанов тэрэфиндэн русчая тэрчүмэ эдилэн 1935-чи ил нэшри эсас көтүрүлмүш, эйни заманда эсэрин рус дилиндэки бүтүн нэшрлэриндэн, һабелə алманча вэ франсызча нэшрлэриндэн истифаде олунмушдур.

ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энкелс—Ленин Институтунун Азэрбайчан Филиалы „Капиталын“ I чилдинин тэрчүмэсини бүтүнлүкдэ чапа вермэздэн эввэл тэрчүмэнин кейфиййэти һаггында ке-

ниш охучу кутлэсинин фикрини билмэк үчүн эсэрин 1—4-чү фэ-силлэрини ики китабча шэклиндэ 1946 вэ 1948-чи иллэрдэ нэшр этмишди. Охучуларын, гейд вэ мулаһизэлэри китабын нэшриндэ нэзэрэ алынмышдыр.

*ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энжелс—Ленин
Институтунун АзэрбайҘан Филиалы*

БИРИНЧИ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ

Биринчи чилдини охучулара тэгдим этдийим бу эсэр 1859-чу илдэ „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ ады илэ нэшр этдийим эсэрин давамыдыр. Эсэримин башлангычы илэ давамы арасындаки бу гэдэр узун фасилэйэ сэбэб, иллэрлэ давам эдэн вэ мэни дэфэлэрлэ ишимдэн айыран хэстэлийимдир.

Юхарыда гейд этдийим эввэлки эсэрин мээмуну бу чилдин биринчи фэслиндэ хүласэ эдилмишдир. Бундан мэгсэд тэдгигатымы ялныз даһа рабитэли вэ даһа долгун бир шэклэ салмаг дейилди. Бурада фикрин шэрһи дэ яхшылашдырылмышдыр. Эввэлки эсэрдэ өтэри гейд олунан бир чох нөгтэлэр бурада, тэдгигата башларкэн гаршыя гоюлан вэзифэнин имкан вердийи дэрэчэдэ даһа да инкишаф этдирилмишдир вэ, эксинэ, орада этрафлы хазырланмыш олан мүддэалар бурада анчаг гысача гейд олунмушдур. Өзлүйүндэ айдындыр ки, дэйэр вэ пул нэзэриййэсинин тарихи инкишафына аид бөлмэлэр бурада тамамилэ атылмышдыр. Лакин „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ илэ таныш олан охучулар хазырки эсэрин биринчи фэслинин гейдлэриндэ һэмин нэзэриййэлэрин тарихинэ аид ени мэхэзлэр элдэ эдэчэклэр.

Һэр ишин эввэли чэтиндир; бу һэгигэти һэр бир элм һаггында сөйлэмэк олар. Бу эсэрин дэ эн чэтин алашылан ери биринчи фэслидир вэ хүсусэн бу фэсилдэ эмтиэнин тәһлили верилэн һиссэдир. Дэйэр субстансиясынын вэ дэйэр кэмиййэтинин илк тәһлилинэ кэлинчэ, мэн буну мүмкүн гэдэр садэлэшдирмишәм¹. Пул формасында тамам шэклини алан дэйэр формасы мээмунча чох садэ вэ бэситдир. Лакин инсан экасы даһа мээмунлу вэ мүрэккэб формалары һеч олмазса тэхминэн тәһлил эдэ билдийи

¹ Хүсусэн она көрә белә этмәк лазым кәлди ки, Лассал тәрәфиндән Шульце-Делич әлейһинә язылмыш эсәрдә, мүәллифин өз дедийинә көрә, бу мөвзү һаггындаки тэдгигатымын „мәһнәви мәғзини“ шәрһ этдийи бөлмәдә дә Лассал бир сыра мүһүм чәһәтләри долашыг салмышдыр. Ери кәлмишкән демәлийәм ки, әкәр Ф. Лассал өз игтисади эсәрләринин бүтүн үмүми нәзәри мүддәаларыны, мәсәлән, капиталын тарихи характери, истәһсал мүнәсибәтләри илэ истәһсал үсүлу арасындаки рабитә вэ и. а. вэ с. һаггындаки мүддәаларыны, демәк олар, һәрфиййән мәним эсәрләримдән көтүрүр вэ һәттә мәним яратдығым истилаһлары ишләдир вэ бунлары һарадан көтүрдүйүнү дә көстәрмирсә, буна сәбәб, әлбәт-тә, тәблиғат мүлаһизәләридир. Тәбиидир ки, мән нә онун нәзэриййәсиндәки айры-айры тәфәррүатдан, нә дә бу нәзэриййәнин әмәли тәтбигиндән бәһс этми-рәм, чүнки бунларын мәнә һеч бир аидиййәти йохдур.

налда, 2000 илдэн артыг бир мүддэт эрзиндэ көстөрилэн тэшэб-бүслэрэ бахмаяраг дэйэр формасыны дэрк эдэ билмэмишди. Буна сэбэб нэдир? Сэбэб одур ки, инкишаф этмиш бир чисми тэдгиг этмэк, чисмин хүчейрэсини тэдгиг этмэкдэн асандыр. Нэм дэ игтисади формалары тәһлил эдиркән нә микроскопдан истифадэ этмэк мүмкүн олур, нә дэ кимйәви реактивләрдән. Бунларын һәр икисинин ерини тәчрид гүввәсинә әсасланан үсул тутмалыдыр. Әмәк мәһсулунун әмтиә формасы вә я әмтиәнин дэйэр формасы, буржуа чәмийәтинин игтисади хүчейрэсинин формасыдыр. Бунун тәһлили набәләд адама анчаг бир сыра мүәммалар вә чүз'ийят кими көрүнә биләр. Бу доғрудан да чүз'ийятдыр, лакин, мәсәлән, микроскопик анатомиянын мәшғул олдуғу чүз'ийят гәбилиндәндир.

Дэйэр формасындан бәһс эдән бөлмә мүстәсна олмагла, бу китабы анламаг чәтин дейилдир. Айдындыр ки, мән, ени бир шей өйрәнмәк вә, демәли, мүстәгил дүшүнмәк истәйән охучулары нәзәрдә тутурам.

Тәбиәт просесләрини бир физик я бу просесләрин ән айдын шәкилдә тәзаһүр этдийи вә бунлара мане олан тә'сирләрин ән аз олдуғу ердә мүшаһидә васитәсилә өйрәнир, я да, мүмкүн олдуғда, просесин саф шәкилдә чәрәяныны тә'мин эдән шәраит ярадыб һәмин просесләри тәчрүбә васитәсилә өйрәнир. Мән бу әсәрдә капиталист истәһсал үсулуну вә бу үсула мүвафиг олан истәһсал вә мүбадилә мүнәсибәтләрини тәдгиг эдирәм. Бу күнә гәдәр классик капитализм өлкәси Инкилтәрәдир. Чыхардығым нәзәри нәтичәләри нүмайиш этдирмәк үчүн һәмин өлкәни башлыча нүмунә көтүрмәйимин сәбәби дә будур. Лакин бир алман охучусу Инкилтәрә сәнае вә әкинчилик фәһләләринин нә вәзиййәтә салындығларыны көрүб риякарлығла чийинләрини атса вә я никбинликлә өзүнә тәсәлли вериб десә ки, Алманияда вәзиййәт һеч дә бу гәдәр пис дейилдир, мән она белә демәли оларам: *De te fabula narratur!* [Бүтүн бу әһвалат сәнин барәндәдир!]

Бурада әһәмиййәтли чәһәт, капиталист истәһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлән ичтимаи әксикләрин нә гәдәр йүксәк бир инкишаф пилләсинә чатмасы дейилдир. Әһәмиййәтли чәһәт, гәт'и бир зәрурәтлә өз тә'сирини көстәрән вә һәята кечән бу ганунларын, бу мейлләрин өзүдүр. Сәнае чәһәтдән чох инкишаф этмиш бир өлкә, аз инкишаф этмиш өлкәнин анчаг кәләчәк мәнзәрәсини она көстәрән бир нүмунәдир.

Бундан әлавә, биздә капиталист истәһсалынын мүкәммәл көк салдығы ерләрдә, мәсәлән әсл фабрикаларда шәраит Инкилтәрәдәкиндән хейли писдир, чүнки биздә буна гаршы дура биләчәк фабрика ганунлары кими бир амил йохдур. Бүтүн башга саһәләрдә исә, Гәрби Авропа континентинин диқәр өлкәләри кими биз дә капиталист истәһсалынын анчаг инкишаф этдийинә көрә дейил, һәтта кифайәт гәдәр инкишаф әтмәдийинә көрә дә әзаб чәкирик. Биз һазырки дөврүн фәлакәтләрилә бәрәбәр кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрин дә әзиййәтини чәкирик ки, бунлар да вахты кечмиш гәдим истәһсал үсулларынын вә бу үсуллара мүвафиг олан көһнәлмиш ичгимаи вә сияси мүнәсибәтләрин лүзумсуз да-

вам әтмәсиндән ирәли кәлир. Биз ялныз дириләрин дейил, өлүләрин дә әзиййәтини чәкирик. Le mort saisit le vif! (Өлүләр дириләри өз ардынча дартыб апарыр!)

Алманияда вә Гәрби Авропа континентинин дикәр өлкәләриндә ичтимаи статистика, Инкилтәрәдәкинә нисбәтән чох ачыначаг һалдадыр. Лакин бу статистика да енә пәрдәни о гәдәр галдыра билир ки, Медузун башыны сезмәк олур. Әкәр һөкүмәт вә парламанларымыз игтисади шәраити тәдгиг әтмәк үчүн, Инкилтәрәдә олдуғу кими, вахташыры комиссионлар тә'йин әтсәйди, әкәр бу комиссионлара һәгигәти мейдана чыхармаг үчүн Инкилтәрәдәки гәдәр сәләһийәт верилсәйди вә бу мәгсәдлә, „Public Health“ („ичтимаи сәһийә“) һаггында һесабат тәртиб әдән инкилис фабрика мүфәттишләри вә инкилис һәкимләри кими, һабелә гадын вә ушагларын истисмар әдилмәси шәраитини, фәһләләрин мәнзилләрини, емәйини вә саирәни тәдгиг әдән инкилис комиссионларынын үзвләри кими ишә бәләд олан, гәрәзсиз вә гәт'ийәтли адамлар тапылсәйди, онда өз вәзиййәтимиз өзүмүзү дәһшәтә саларды. Персей әждәһалары өлдүрмәйә кедәндә көзә көрүнмәмәк үчүн башына сәһрли папаг гоюрду. Биз исә сәһрли папагы лап көзүмүзә басырыг ки, әждәһаларын олмасыны да инкар әдә биләк.

Хүляя гапылмаг ерсиздир. XVIII әсрдә Америкадаки азадлыг муһарибәси Авропанын орта синфи үчүн бир чағырыш сәси олдуғу кими, XIX әсрдә Америкадаки вәтәндаш муһарибәси дә Авропанын фәһлә синфи үчүн әйни чағырыш сәси олду. Инкилтәрәдә чеврилиш просеси артыг инди тамамилә һисс олунмагдадыр. Бу просес мүәййән пилләйә чатдыгда континентә дә кечмәлидир. Бурада һәммин просес, фәһлә синфинин инкишаф сәвиййәсиндән асылы олараг я даһа сәрт вә я даһа инсанпәрвәр бир шәкил алачагдыр. Беләликлә, һәр һансы йүксәк мәгсәд һәлә бир яна дурсун, һаким синифләрин өз мәнәфеи тәләб әдир ки, фәһлә синфинин инкишафына әнкәл төрәдән вә ганун вермәк васитәсилә арадан галдырыла биләчәк бүтүн маниәләр рәдд әдилсин. Она көрә дә һәммин бу чилддә мән, Инкилтәрәдәки фабрика ганунларынын тарихинә, мәзмуну вә нәтичәләринә бу гәдәр чох ер вердим. Һәр бир милләт башгаларындан өйрәнә биләр вә өйрәнмәлидир. Доғрудур, чәмиййәт өз тәбии инкишаф ганунунун йолуна дүшдүкдә,—бу әсәрин сон мәгсәди исә мүасир чәмиййәтин игтисади инкишаф ганунуну ашкара чыхармагдыр,—нә тәбии инкишаф мәрһәләләрини кечмәйә билмәз, нә дә бунлары ганун васитәсилә ләғв әдә билмәз. Лакин доғум әзабыны азалдыб йүнкүлләшдирә биләр.

Анлашылмазлыг ола билмәсинә йол вермәмәк үчүн бир нечә сөз демәлийәм. Капиталисти вә торпаг саһибини мән һеч дә әлван бояларла тәсвир әтмирәм. Бу әсәрдә шәхсиййәтләрдән анчаг, игтисади категориялары тәмсил этдикләринә көрә, мүәййән синфи мунасибәт вә мәнәфеин нүмайәндәси олдуғларына көрә бәһс олунур. Мән чәмиййәтин игтисади гурулушунун инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахырам; буна көрә дә, айрыча бир адам доғулдуғу шәраитдән шәхсэн нә гәдәр ирәли кетсә дә бу шәраитин ичтимаи мәнсулу олараг галыр вә ону һәммин шәраит үчүн

башгаларынын нөгтейи-нээринэ нисбэтэн мәним нөгтейи-нээримчэ даһа аз мәс'ул һесаһ этмәк олар.

Сияси игтисад саһәсиндә сәрбәст элми тәдгигатын гаршысына чыхан дүшмәнләр, башга саһәләрдә бу тәдгигатын раст кәлдийи дүшмәнләрдән даһа чоһдур. Тәдгиг олунан материалын характери эләдир ки, сияси игтисад өзүнә гаршы ән кәскин, ән әсассыз вә ән барышмаз бир нифрәтә сәбәб олур, шәхси мәнфәәт ифритәләрини һәрәкәтә кәтирир. Мәсәлән, мө'тәбәр инкилис килсәси өз 39 әһкамынын 38-инә гәсд әдәнләри бәлкә дә бағышлар, амма өз пул кәлиринин $\frac{1}{89}$ һиссәсинә гәсд әдәнләри бағышламаз. Зәманәмиздә һәтта аллаһсызлыг өзү дә ән'әнәви мүлкыййәт мүнәсибәтләрини тәнгид әтмәйә нисбәтән кичик бир күнаһ сайылыр. Лакин бу саһәнин өзүндә дә тәрәгги олдуғу шүбһәсиздир. Мисал үчүн, сон һәфтәләрдә чыхан: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions“ адлы Көй китабы көстәрә биләрәм. Инкилтәрә краллығынын хариҷдәки нүмайәндәләри бу китабда тамамилә ачыг дейирләр ки, Алманияда, Франсада, бир сөзлә Авропа континентинин бүтүн мәдәни дөвләтләриндә капитал илә әмәк арасындаки мүнәсибәтләрдә чеврилиш, Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр кәскин вә лабүддүр. Әйни заманда Атлантик Океанын о тайында, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын президент мұавини чәнаб Wade ачыг бир митингдә демишдир ки, көләлик арадан галдырылдыгдан сонра капиталист вә торпаг мүлкыййәти мүнәсибәтләрини көкүндән дәйишдирмәк мәсәләси таршыя чыхыр! Бунлар зәманәмизин диггәтәшәян ичтимаи һадисәләридир; бу һадисәләри нә һөкмдарларын зәрли либасы өртүб кизләдә биләр, нә дә руһаниләрин гара әбасы. Әлбәттә, бу о демәк дейилдир ки, күнү сабаһ бир мө'чүзә баш верәчәкдир. Бу о демәкдир ки, һаким синифләр өзләри дә һазырки чәмиййәтин бәрк бир кристал олмайыб дәйишә билән вә даим дәйишмәкдә олан бир организм олдуғуну тутғун бир шәкилдә олса да һисс әтмәйә башлайырлар.

Бу әсәрин икинчи чилди капиталын тәдавул просесинә (II китаб) вә бүтүнлүкдә капиталист просесинә (III китаб), үчүнчү, йә'ни ахырынчы чилди (IV китаб) исә игтисади нәзәриййәләрин тарихинә һәср әдиләчәкдир.

Элми тәнгид әсасында вериләчәк һәр бир көстәришдән мән мәмнун галарам. Әфкар-үмумиййә дейиләнин һеч бир заман күзәшт әтмәдийим янлыш фикирләринә кәлинчә, һәмишә олдуғу кими, енә дә мәним шүарым бөйүк флоренсиялынын бу сөзләридир:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti¹.

Лондон, 25 июл 1867-чи ил.

Карл Маркс.

¹ Сән өз йолунла кет, гой ким нә дейир десин!

ИКІНЧИ НӘШРӘ СӨЗАРДЫ

Бу әсәрин биринчи нәшринин охучуларына мән, һәр шейдән әввәл, икинчи нәшриндәки дәйишикликләри көстәрмәлийәм. Китабын һиссәләрә даһа дүрүст бөлүндүйү көзә чарпыр. Әлавә әдилән ени гейдләр һәр ердә икинчи нәшрә гейд дейә көстәрилмишдир. Мәтнин өзүнә кәлинчә, ән мүнүм дәйишиклик ашағыдакиндән ибарәтдир.

I фәслин I-чи һиссәсиндә, һәр бир мүбадилә дәйәрини ифадә әдән тәнликләри тәһлил әтмәк васитәсилә дәйәрин тапылмасы даһа чидди әлми әсаслар үзәриндә гурулмуш, һабелә дәйәр кәмийәтини ичтиман-зәрури иш вахтына көрә мүййән әтмәк илә дәйәрин субстансиясы арасындаки рабитә, әсәрин биринчи нәшриндә өтәри көстәрилдийи һалда бу нәшриндә айдын ифадә әдилмишдир. I фәслин 3-чү һиссәси („Дәйәр формасы“) тамамилә енидән ишләнилмишдир, хүсусән она көрә ки, әсәрин биринчи нәшриндә һәммин мәсәләнин ики чүр шәрһ олунмасы буну тәләб әдирди. Ери кәлмишкән демәлийәм ки, буну ики чүр шәрһ әтмәйимә һанноверли достум доктор Л. Кукелман сәбәб олмушду. 1867-чи илин язында онун янына кетдийим заман һамбургдан әсәрин тәсһиһ әдиләчәк илк сәһифәләри кәлмишди; Л. Кукелман мәндә белә бир гәнаәт оятды ки, охучуларын чохуну нәзәрә алыб дәйәр формасыны бир дә, даһа дидактик шәкилдә изаһ әтмәк ләзымдыр.—Биринчи фәслин ахырынчы һиссәси: „Әмтиә фетишизми“ вә и. а. хейли дәйишдирилмишдир. III фәслин 1-чи һиссәси („Дәйәр өлчүсү“) диггәтлә көздән кечирилиб ислаһ әдилмишдир, чүнки әсәрин биринчи нәшриндә бу һиссәдә сәлигәсизлик вар иди, орада охучуя мәсләһәт көрүлүрдү ки, „Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859“ әсәримә мурачиәт әтсин. VII фәслин 2-чи һиссәси хейли дәйишдирилмишдир.

Әсәрин мәтниндә чох заман анчаг үслуб чәһәтдән әдилән чүз'и дәйишикликләрин һаһмысыны бурада көстәрмәйә әһтияч йохдур. Белә дәйишикликләр китабын һәр ериндә вардыр. Лакин китабын Парисдә чыхан франсызча тәрчүмәсини көздән кечирәндә бу фикрә кәлдим ки, әсәрин алманчасынын бә'зи һиссәләриндә бир пара ерләри хейли тәкмилләшдирмәк, бир пара ерләри дә үслуб чәһәтдән даһа яхшы дүзәлтмәк вә я нәзәрдән гачан тәсадүфи нөгсанлары диггәтлә ахтарыб арадан галдырмаг ләзымдыр. Буна исә вахтым йох иди, зира һәлә 1871-чи илин пайызында, башга тә'чили ишләрлә мәшғул олдугум бир заманда хәбәр кәлди ки,

китаб сатылып гуртармышдыр вэ артыг 1872-чи илин январында икинчи нэшрин чапына башланачагдыр.

Алмания фəһлэ синфинин кениш даирэлэри тэрэфиндэн „Капиталын“ тез баша дүшүлмэси, мəним эмəйим үчүн эн яхшы мұкафатдыр. Игтисади мəсəлэлəрдə буржуа нөгтейи-нəзəриндə дуран Вена фабриканты ч. Майер, Алмания—Франса мұһарибəси заманы чапдан чыхан бир китабчасында чох яхшы гейд əдир ки, нəзəрийəйə бəйүк мейл кəстəрилмəси индийə гəдэр алманларын хұсусийəти һесаб олунурду; Алманиянын элмли дейилэн синифлэри арасындан тамамилə йох олмуш бу мейл инди, əксинə, Алмания фəһлэ синфинин ичəрисиндə чанланыр.

Алманияда сияси игтисад индийə гəдэр харичдэн кəлмə бир элм олараг галыр. Густав фон-Күлих өз „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe etc.“ адлы китабында, даһа доғрусу бу əсəрин һəлə 1830-чу илдə чапдан чыхан əввəлинчи ики чилдиндə, биздə капиталист истехсал үсулунун инкишафына вə, демəли, мұасир буржуа чəмийəтинин тəшəккүлүнə дə мане олан тарихи шəраитин хейли һиссəсини айдынлашдырмышды. Демəли, о заман Алманияда сияси игтисад элминин яранмасы үчүн зəмин йох иди. Сияси игтисад элми бурая Инкилтэрэдэн вə Франсадан һазыр бир эмтиə шəклиндə кəтирилирди; алман сияси игтисад профессорлары шакирд вəзийəтиндə галмагда идилэр. Өзкə бир мұһитин нəзəри ифадəси онларын əлиндə əһкам мəчəллəсинə чеврилмишди вə онлар бу əһкамлары өз əтарфларындаки хырда буржуа мұһити руһунда тəфсир əдир, йə'ни истəдиклэри кими изаһ əдирдилэр. Онлар элмдəки ачизликлэрини вə һəгигəтдə бəлэд олмадыглары саһədə мұəллим ролу ойнамаг кими хошакəлмəз бир иш кəрдүклэрини һисс əдир вə бу һисси боға билмəдиклэри үчүн, əлламəлик əдиб тарих əдəбийяты саһəсиндэн кəтүрүлэн бир йығын мə'лумат архасында, я да камерал элмлэр дейилэн саһədэн мəсəлəйə əсла дəхли олмаян материаллар архасында кизлэнмəйə чалышмышлар ки, гармагарышыг мə'лумат йығынындан ибарəт олан бу чүр элмлэрин өйрəнилмəси, алман бүрократлары сырасына кечмəк үмиди бəслəйən һэр кəсин кечмəли олдуғу бир гыл кəрпү мисалындадыр.

1848-чи илдэн əтибарən Алманияда капиталист истехсалы сүр'əтлə инкишаф этмəйə башламышдыр вə инди гызғын əһтикар йолилə йүксəлмəкдэдир. Лакин талə, бизим пешəкар алимлэрə гаршы əввəлки кими мəрһəмəтсиздир. Онларын сияси игтисадла гэрəзсиз бир тэрздə мəшғул олмаг имканы олдуғу заман Алмания мұһитиндə мұасир игтисади мұнасибəтлэр йох иди. Бу мұнасибəтлэр эмəлə кəлдикдə исə, шəраит элə иди'ки, буржуа кəрүшү чэрчивəсиндə галдыгда мəсəлəни гэрəзсиз тəдгиг этмəйə имкан вермирди. Нə гəдэр ки сияси игтисад буржуа характериндə галыр, йə'ни капитализм гурулушуна тарихин кечичи бир инкишаф пиллəси кими дейил, əксинə, ичтимай истехсалын мұтлэг вə сон формасы кими бахыр, анчаг синфи мұбаризə һəлə үстү өртүлү галдығы вə я тək-тək һалларда тəзəһүр этдийи мұддəт эрзиндə бир элм шəклиндə гала билэр.

Инкилтэрəни кəтүрək. Онун классик сияси игтисады, синфи

мүбаризэнин хэлэ инкишаф этмэдийн дөврэ анддир. Инкилтэрэдэ классик игтисадын сон бөйүк нүмайэндэси Рикардо синифлэрин манафеи арасындаки, эмэк хаггы илэ мәнфээт, мәнфээт илэ торпаг рентасы арасындаки экслийи билэ-билэ өз тэдгигаты үчүн эсас нөгтө көтүрүр вэ садэлөвһлүк көстэриб бу экслийи ичтимаи хэятын тэбии гануну һесаb эдир. Бунунла да сияси игтисад саһэсиндэ буржуа элми сон вэ кечилмэз һэддинэ чатыр. Хэлэ Рикардонун сағлыгында вэ онун эксинэ олараг, буржуа игтисадынын тэнгиди башланыр ки, буну да тэмсил эдэн Сисмонди олмушдур¹.

Сонраки дөврдэ, 1820—1830-чу иллэрдэ Инкилтэрэдэ сияси игтисад саһэсиндэ элми чанланма башланыр. Бу дөвр, Рикардо нэзэрийһэсинин баяғылашдырылмасы вэ яйылмасы, эйни заманда бу нэзэрийһэнин көһнэ мэктэблэ мүбаризэси дөврү иди. Парлаг чарпышмалар олурду. О заман игтисадчыларын көрдүйү ишлэр Авропа континентиндэ аз мэлүмдур, чүнки мүбарисэлэрин чох һиссэси дағыныг бир шәкилдэ, мүхтәлиф журнал мөгаләләриндэ, тәсадүфи китабчаларда вэ памфлетлэрдэ чап олунмушду. Хэлэ о заман Рикардонун нэзэрийһэсиндэн мүстәсна һалларда буржуа тәсәррүфатына гаршы һүчүм үчүн бир силаһ кими истифадэ эдилирдисэ дэ, шәрайтэ көрә һәмин мүбарисэлэр гәрәзсиз хасийһәтдэ иди. Бир тәрәфдән, о дөврдэ ири сәнаеин өзү хэлэ еничә бәләкдән чыхмышды; ири сәнаеин мүасир хэятындаки вахташыры дөвранларын анчаг 1825-чи илдәки бөһрандан әтибарән башландығы буну айдын көстәрир. Дикәр тәрәфдән, капитал илэ эмэк арасындаки синфи мүбаризә икинчи дәрәчәли бир характер алмышды: сияси саһэдэ бу мүбаризәни, Мүгәддәс Иттифаг әтрафында бирләшән феодаллар вэ һөкүмәтләрлэ буржуазиянын рәһбәрлик әтдийи халг күтлэләри арасындаки чәкишмәләр пәрдәләйирди; игтисади саһэдэ исә бу мүбаризәни сәнае капиталы илэ аристократ торпаг саһиблийи арасындаки дидишмә пәрдәләйирди; бу дидишмә Франсада хырда вэ ири торпаг мүлкыйһәти арасындаки манафе зиддийһәти архасында кизләнмишди, Инкилтэрэдэ исә тахыл ганунлары заманындан әтибарән ашкар тәзаһүр этмәкдэ иди. Инкилтэрэнин о дөврдәки игтисад әдәбийяты, Франсада доктор Кенәнин вәфатындан сонраки фыртына вэ тәзйиг дөврүнү хатырладыр, лакин пайызын әввәлләриндәки күнәшли күнләрин баһара бәнзәдийи гәдәр хатырладыр. 1830-чу илдә бөһран башланыб һәр шейи бир дәфәйә һәлл эдир.

Франсада вэ Инкилтэрэдэ буржуазия сияси һакимийһәти әлэ кечирир. Бу замандан әтибарән һәм ишдә, һәм дэ нэзэрийһәдә синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг вэ горхунч формалар кәсб эдир. Бунунла да элми буржуа игтисадынын өлүм сааты кәлиб чатыр. Буржуа игтисадчысы даһа бу вэ я башга бир теоремин дүзкүн олуб-олмамасы мәсәләсилә дейил, бу теоремин капитал үчүн фәйдалы вэ я зәрәрли, әлверишли вэ я әлверишсиз олмасы, полис

¹ Мәним „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ әсәримә бах. 1 Auflage. Berlin 1859, сәһ. 39. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тэнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөзләтнәшр. 1929. Сәһ. 90.]

мүлаһизэлэринэ уйгун кэлиб-кэлмэмэси мәсэләсилә марагланыр. Гәрәзсиз тәдгигат әвәзинә сатгын чызмагарачылары ворушмасы башланыр, гәрәзсиз әлми ахтарышлар әвәзинә тәрәфкир вә ялтаг мәддаһлыг [ерсиз тә'риф] башланыр. Буна бахмаяраг, фабрикантлардан Кобден вә Брайтын башчылыг этдий Anti-Cornlawleague (Тахыл ганунлары илә мүбаризә чәмиййәти) тәрәфиндән бурахылан курултулу әсәрчикләрин аристократ мүлкәдарлар әлейһинә мүбаһисәси, әлми чәһәтдән олмаса да, һәр һалда тарихи чәһәтдән мүәййән дәрәчәдә мараглы иди. Лакин сәр Роберт Пилин заманындан азад тичарәт ганунлары баяғы игтисадын бу сон дишини дә вуруб чыхартды.

1848—1849-чу илләрдә континентдәки ингилаб Инкилтәрәйә дә тә'сир этди. Алимлик иддиасында олуб ади софист вә һаким синифләре ялтагчылыг ролу илә кифайәтләнмәйән шәхсләр капиталистләрин сияси игтисадыны пролетариатын тәләбләринә уйғушлашдырмаға чалышырдылар, чүнки даһа бу тәләбләре әтинасызлыг көстәрмәк мүмкүн дейилди. Баяғы синкретизм (зидд бахышлары барышдырыб бирләшдирмәк) дә бурадан ирәли кәлирки, бунун да ән бөйүк нүмайәндәси Чон Стүарт Миллдир. Бу, һәлә бөйүк рус алими вә тәнгидчиси Н. Чернышевскинин „Милләкөрә сияси игтисад хуласәләри“ адлы әсәриндә мәһарәтлә көстәрдийи кими, „буржуа“ сияси игтисадынын ифласыдыр.

Беләликлә, Алманияда капиталист истеһсал үсулу анчаг, Инкилтәрә вә Франсада чошан тарихи мүбаризәнин курултулу мүнәггисәләри ичәрисиндә бу истеһсал үсулунун антагонист [әксликләр үзәриндә гурулмуш] характери мейдана чыхандан сонра еткинләшмишди, һәм дә о заман алман пролетариатынын нәзәри синфи шүуру алман буржуазиясына нисбәтән чох йүксәк иди. Демәли, буржуа сияси игтисад әлминин яранмасы үчүн шәраит еничә мейдана кәләр-кәлмәз дәрһал онун яшамасы имканы арадан галхмыш олду.

Белә бир шәраитдә буржуа сияси игтисад әлминин башчылары ики дәстәйә айрылды. Бунларын бир гисми, өз газанчыны күдән ишбаз адамлар баяғы игтисад мәддаһларынын ән баяғы вә буна көрә дә ән уғурлу нүмайәндәси олан Бастианын байрағы әтрафында бирләшди. Өз әлмләринин мәзиййәтинә күвәниб профессорчасына өйүнән бир гисми дә, уюшмаз шейләри уюшдурмаға галхышан Чон Стүарт Миллин ардынча кетди. Буржуа сияси игтисадынын классик дөврүндә олдуғу кими, онун тәнәззүл дөврүндә дә алманлар харичин ади шакирди, пәрәстишкары вә тәглидчиси вәзиййәтиндә, ири харици фирмаларын матаыны сатан чәрчи вәзиййәтиндә галмышдылар.

Беләликлә, алман чәмиййәтинин тарихи инкишаф хусусийәтләри, орижинал „буржуа“ сияси игтисадынын ярадылмасына имкан вермирсә дә онун тәнгид әдилмәси имканыны арадан галдырмыр. Белә бир тәнгид үмумиййәтлә мүәййән бир синфи тәмсил этдийиндән, анчаг бирчә синфи тәмсил әдә биләр, бу синиф исә капиталист истеһсал үсулунда ингилаб яратмаг вә синифләри тамамилә мәһв этмәк кими тарихи бир вәзифәни еринә етирмәли олан синифдир, йә'ни анчаг пролетариатдыр.

Алман буржуазиясынын алим вэ гейри-алим башчылары, мэним габагки эсэрлэримин үстүндөн сүкутла кечдиклэри кими, эввэлчэ „Капиталын“ да үстүндөн сүкутла кечмэк истэдилэр. Лакин бу тактика даһа зэманэнин шэраитинэ уйгун кэлмэдикдэ, онлар өз „буржуа вичданына тэскинлик вермэк“ үчүн, мэним китабымы тэнгид этмэк бəһанэсилэ мэтбуатда бир сыра мэслəһэтлэр чап этдилəрсə дэ, фəһлэ мэтбуатында (мисал үчүн, „Volksstaat“ да Иосиф Дитскенин мəгалəлəринə бах) чох истə'дадлы əлейһдарлара раст кəлдилэр; бу əлейһдарлар һэлэ бу күнəдэк өз языларына чаваб алмамышлар¹.

1872-чи илин язында Петербургда „Капиталын“ русча чох көзəл тəрчүмэси чапдан чыхмышды. Эсəрин 3000 нүсхəдэн ибарəт олан бу нəшри, демэк олар инди тамамилэ сатылыб гуртармышдыр. Киев университетинин сияси игтисад профессору Н. Зибер һэлэ 1871-чи илдэ „Д. Рикардонун дəйэр вэ капитал нэзəриййэси“ адлы эсəриндэ мэним дəйэр, пул вэ капитал нэзəриййэмин эсас мүддəаларыны тəһлил эдэрэк бунлары Смит-Рикардо нэзəриййэсинин зэрури инкишафы һесаб этмишдир. Гэрби Авропа охучусу бу гиймэтли эсəри охудугда, ону хүсусилэ һейран эдэн чəһэт, һəмин эсəрдэ эввəлдэн эсас көтүрүлэн халис теоретик нөгтейи-нэзəрин ахыра гэдэр ардычыл давам этдирилмэсидир.

„Капиталда“ ишлэдилэн метод пис баша дүшүлмүшдүр; буну һəмин метод һаггында бир-биринэ зидд олан мүхтəлиф рə'йлэр верилмэси дэ сүбут адир.

Мэсэлэн, Парисдэ чыхан „Revue Positiviste“ мəни тəһмэт-лэндириб бир тəрəфдэн языр ки, куя мən сияси игтисада метафизика нэзəрилэ бахырам, дикэр тəрəфдэн исə,—нə язса яхшыдыр?—языр ки, куя мən мөвчуд оланлары тэнгиди сурəтдэ тəһлил этмэклэ кифайэтлəнир вэ кəлэчəйин лабораториясы үчүн ресептлэр (Конт ресептлəримин?) ичад этмирəm. Сияси игтисада мэним куя метафизика нэзəрилэ бахмагым һаггындаки тəһмэт барəсиндэ профессор Зибер белэ дейир: „Сөзүн əсл мə'насында нэзəриййэдэн бəһс олунарса, Марксын методу бүтүн инкилис мəктəбинэ хас олан дедуксия методудур вэ бу методун һəм нөгсанларына, һəм дэ мəзиййэтлəринэ эн яхшы игтисад нэзəриййэчилəринин һамысында тэсəдуф олунур“. Чəнаб М. Блок—Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes, juillet

¹ Алман вулгар игтисадынын чыгырған бошбоғазлары „Капиталын“ үслубуну вэ ифадэ тəрзини пислəйирлэр. Эсəримин эдəби нөгсанларыны мən өзүм һамындан яхшы билирəm. Бунула бəрабэр, дилхошлуг үчүн, һабелэ бу чəнаблара вэ онларын ардычылларына ибрəт олмаг үчүн бурада инкилис вэ рус тэнгидчилəринин фикрини гейд эдэчəйəm. Мэним бахышларыма шүбһəсиз дүшмən олан „Saturday Review“ эсəрин биринчи алманча нəшри һаггында языр: „Эсəрдэ һəтта эн гуру игтисади мəсəлэлэр дэ хүсуси бир нəфис („charm“) диллэ шəрһ эдилмишдир“. „С.-Петербургские Ведомости“ 1872-чи ил 20 апрел нөмрəсиндэ языр: „Эсəр, халис ихтисаса анд бə'зи бəлмэлəриндэн башга, чох айдын, һамынын анлаячагы бир шəкилдэ язылмышдыр вэ мөвзуун элми дəринлийинэ бахмаяраг, олдугча фəсəһэтлидир. Бу чəһəтдэн мүəллиф... өз эсəрлəрини... ади охучунун башыны ағрыдачаг гəлиз вэ гуру бир диллэ язан бир чох алман алимлəринэ əсла бəнзəмир“. Мүасир алман милли либерал профессор эдəбийятыны охуянларын башы дейил, тамамилэ башга бир ери ағрыйыр.

et août 1872“— мөним методумун тәһлил методу олдуғуну кәшф әдиб әзчүмлә дейир: „Ч-б Маркс бу әсәрилә сүбүт әтди ки, тәһлил сәһәсиндә ән көркәмли зәкалардан биридир“. Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб әсәрдә һекел софистикасы олдуғундан дәм вурурлар. Петербургда чыхан „Вестник Европы“ журналы „Капиталын“ ялныз методуна һәср әтдийи мәгаләдә (1872-чи ил май нөмрәси, сәһ. 427—436) бу фикрә кәлир ки, мөним тәдгиг методум там реалист методдур, ифадә методум исә, бәдбәхтликдән алмансаяғы диалектик методдур. Мүәллиф языр: „Әсәрин ифадә тәрзинин заһири формасы көтүрүлсә белә нәзәрә кәлир ки, Маркс бөйүк бир идеалист философдур, һәм дә „алмансаяғы“, йә’ни пис мә’нада идеалист философдур. Һәгигәтдә исә о, игтисади тәнгид мәсәләсиндә бүтүн өз сәләфләринә нисбәтән һәдсиз реалистдир... Ону гәт’иййән идеалист саймаг олмаз“. Мүәллифин өз тәнгидинин бир нечә парчасыны бурада гейд әтсәм, она ән яхшы чаваб вермиш оларам; бу парчалар, рус дилини билмәйән бир чох охучуларым үчүн дә марагсыз олмаз.

Мүәллиф мөним „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, Berlin 1859, әсәримдә өз методумун материалист әсасларыны шәрһ әтдийи мугәддимәдән (сәһ. IV—VII) ситат кәтириб языр:

„Марксын әһәмиййәт вердийи еканә чәһәт, тәдгиг әтдийи һадисәләрин ганунуну ахтарыб тапмагдыр. Һәм дә ону марагландыран ганун ялныз, һәмин һадисәләр мүййән формада икән вә һазырда араларында мүшәһидә олунан гаршылыглы мүнасибәт давам әдиркән онлары идарә әдән ганундан ибарәт дейилдир. Бундан башга, Маркс үчүн бу һадисәләрин дәйишмәси, инкишафы, йә’ни бир формадан башга формая, бир чүр гаршылыглы мүнасибәтләрдән башга чүр гаршылыглы мүнасибәтләрә кечмәси гануну да әһәмиййәтлидир. Маркс бу гануну тапандан сонра ичтимаи һәятда һәмин ганунун тәзәһүр әтдийи нәтичәләри мүфәссәл тәдгиг әдир... Буна уйғун олараг Маркс ялныз чалышыр ки, мүййән ичтимаи мүнасибәт гайдаларынын зәрури олдуғуну дүрүст әлми тәдгигатла сүбүт әтсин вә башлангыч нөгтәси олараг истинад әтдийи фактлары мүмкүн гәдәр дүзкүн көстәрсин. Маркс мүасир гурулушун зәрури олдуғуну исбат әтмәклә, башга бир гурулушун да зәрури олдуғуну вә инсанларын истәйиб-истәмәмәсиндән, дүшүнүб-дүшүнмәмәсиндән асылы олмаяраг һөкмән һәмин гурулуша кечилмәли олдуғуну исбат әтдикдә бу ону тамамилә кифайәтләндирир. Маркс ичтимаи инкишафа тәбии-тарихи бир просес нәзәрилә бахыр вә һесаб әдир ки, бу просеси идарә әдән ганунлар нәинки инсанын ирадә, шүүр вә нийәтиндән асылы дейилдир, һәтта бу ганунлар инсанын өз ирадә, шүүр вә нийәтләрини дә мүййән әдир... Мәдәниййәт тарихиндә шүүр белә бир табә рол ойнайыркән, айдындыр ки, мәдәниййәтин өзүнү об’ект көтүрән тәнгид, шүүрун мүййән бир формасыны вә я нәтичәсини әсас көтүрә билмәз, йә’ни бу тәнгид үчүн идея дейил, анчаг харики һадисә башлангыч нөгтәси ола биләр. Тәнгид бир факты идея илә дейил, башга бир факт илә тутушдурмаг, мүгайисә әтмәк вә гаршылашдырмагдан ибарәт олмалыдыр. Тәнгид үчүн әһәмиййәтлисә анчаг одур ки, һәр ики

факт мүмкүн гэдэр дүрүст тэдгиг эдилмиш олсун, һэгигэтэн мүх-тәлиф инкишаф пиллэләрини тәмсил этсин, бундан әлавә, һәмин инкишаф пиллэләринин нә кими гайда, ардычыллыг вә рабитәдә тәзаһүр этдийи дә әйни дәрәчәдә дүрүст тэдгиг эдилсин... Бурада бә'зи охучуларын ағлына белә бир суал да кәлә биләр ки, ... игтисади һаятын үмуми ганунлары истәр мүасир һаята тәтбиг эдилсин, истәрсә дә кечмиш һаята—әйни олараг галмырмы? Мәсәлә дә ондадыр ки, Маркс мәнз буну гәбул этмир. Марксын нәзәринчә бу чүр үмуми ганунлар йохдур. Онун фикринчә, әксинә, һәр бир тарихи дөврүн өз ганунлары вардыр... вә һаят мүәййән бир инкишаф дөврүнү баша вурдугда, мүәййән инкишаф мәрһәләсиндән чыхыб башга мәрһәләйә кирдикдә ону даһа башга ганунлар идарә этмәйә башлайыр. Бир сөzlә, игтисади һаят бурада, башга бир гисим биоложи һадисәләрә тамамилә бәнзәр бир шәкил алыр... Бу (игтисади) һаят һадисәсинин дахили гурулушуну вә чәрәян этмәси хассәләрини диггәтлә тәһлил эдән бир чох тэдгигчиләр һәлә гырхынчы илләрдән дәфәләрлә йәгин әтмишләр ки, игтисади гануну физика вә кимя ганунлары илә екчинс һесаб эдән көһнә игтисадчыларын бу бахышы доғру дейилдир... Һадисәләрин даһа дәрин тәһлили көстәрмишдир ки, ичтимаи организмләр арасында да битки вә һейван организмләри арасындаки гэдәр бөйүк фәрг вардыр... Һәмин организмләрин гурулушундаки фәрг, үзвләринин мүхтәлифлийи, бу үзвләрин өз вәзифәсини мүхтәлиф шәраитдә еринә етирмәли олмасы вә и. а. үзүндән әйни бир һадисә мүхтәлиф инкишаф пиллэләриндә тамамилә мүхтәлиф ганунлара табе ола биләр. Мәсәлән, әһалинин артмасы ганунунун һәмишә вә һәр ердә, һәр бир заман вә мөкән үчүн әйни олдуғуну Маркс гәбул этмир. Әксинә, о иддиа әдир ки, һәр бир инкишаф пилләсинин өзүнә мөхсүс төрәмә гануну вардыр... Игтисади һаятда баш верән һадисәләр игтисади гүввәләрин мөһсулдарлыг дәрәчәсиндән асылыдыр... Мөһсулдарлыг мүхтәлиф олдуғда, онун нәтичәләри дә вә бунлары идарә эдән ганунлар да мүхтәлиф олачагдыр. Беләликлә, Маркс капиталист тәсәррүфат гурулушуну тэдгиг вә изаһ этмәк мөгсәдини гаршысына гоймагла анчаг, игтисади һаяты дүрүст тэдгиг этмәк мөгсәдини чидди әлми бир шәкилдә ифадә әтмишдир... Онун әлми мөгсәди, мөвчуд ичтимаи организмин төрәмәсини, яшамасыны, инкишаф әтмәсини, өлүб кетмәсини вә башга, даһа йүксәк организмлә әвәз олунмасыны идарә эдән хүсүси ганунлары айдынлашдырмагдыр. Доғрудан да Марксын китабы бу гиймәтә маликдир“.

Мәним һәгиги методум адландырдығы шейи бу гэдәр яхшыча тәсвир әтмәклә вә һәмин методун тәтбигиндә ишләтдийим үсула белә рәғбәт көстәрмәклә мүәллиф диалектик методу тәсвир әтмишдир.

Әлбәттә, шәрһ үсулу формал чәһәтчә тэдгиг үсулундан фәргли олмая билмәз. Тэдгигатын вәзифәси материалы әтрафлы өйрәнмәк, онун мүхтәлиф инкишаф формаларыны тәһлил әтмәк вә бу формаларын дахили рабитәсини изләмәкдир. Анчаг бу иш гуртарандан сонра һәгиги чәрәян лазымынча шәрһ әдилә биләр. Әлә ки, бу иш көрүлдү вә тэдгиг әдилән материалын һаяты фикирдә әкс

олунду, элдэ эдилэн нэтичэ илк нэзэрдэ априор бир гурулуш кими көрүнэ билэр.

Мэним диалектик методум өз эсасы э'тибарилэ Гекелин диалектик методундан нэинки фэрглидир, хэтта онун тамамилэ эксидир. Гекелин идея ады илэ хэтта мүстэгил суб'ектэ чевирдийи тэфэккүр просеси, онун фикринчэ, варлыгын демиургудур [ярадычысыдыр], варлыг исэ тэфэккүр просесинин ялныз харичи тэзаһүрүдүр. Мэним фикримчэ, эксинэ, идея инсанын башына көчүб орада ени шэкил алмыш мадди варлыгдан башга бир шей дейилдир.

Гекел диалектикасынын мистик чэхэтини мэн тэхминэн 30 ил бундан эввэл, бу диалектика хэлэ дэбдэ олдуғу заман тэнгид этмишдим. Галбуки мэхз „Капиталын“ биринчи чилдини хазырладығым заман, мүасир Алманиянын зиялы даирэлэри арасында рэхбэр мөвге тутан һай-күйчү, иддиалы вэ дар дүшүнчэли тэглидчилэр Гекели Лессинг заманында дилавэр Моисей Менделсон Спинозая „ит өлүсү“ дейэ бэднам этдийи кими бэднам эдир вэ бундан бөйүк һэзз алырдылар. Буна көрэ мэн ачыгча өзүмү бу бөйүк мүтэфэккирин шакирди адландырдым вэ дэйэр нэзэрийейэси фэслиндэ ара-бир хэтта Гекелэ мэхсус истилахлар ишлэдэрэк, үслубуму бир гэдэр онункинэ охшатдым. Диалектика Гекелин элиндэ мистик бир шэкил алмышса да, бунун үмүми һэрэкэт формаларыны илк дэфэ мүкэммэл вэ шүүрла тэсвир эдэн енэ мэхз Гекел олмушдур. Гекелин диалектикасы башы үстэдир. Ону чевириб аяг үстэ гоймаг лазымдыр ки, мистик пэрдэ алтындаки сэмэрэли тохуму ашкара чыхарылсын.

Мистик шэкилли диалектика Алманияда дэб олмушду, сэбэби дэ, көрүнүр мөвчуд вэзийейэти пэрдэлэмэк имканы вермэси иди. Сэмэрэли шэкилдэ олан диалектика буржуазияны вэ онун доктринйор идеогларыны анчаг һиддэтлэндирир вэ дэхшэтэ салыр, чүнки мөвчуд һэр шейин позитив анлайышына онун инкары, һөкмэн мэхз олачағы анлайышыны да элавэ эдир, вүчуда кэлэн һэр бир форманы һэрэкэтдэ көтүрүр, демэли ону эйни заманда кечичи һесап эдир, о һеч бир шей гаршысында боюн эймир вэ өз маһийейэтилэ тэнгиди вэ ингилабидир.

Ишин эмэли чэхэтилэ марагланан буржуа, капитализм чэмийейэтинин зиддийейэтлэрлэ долу һэрэкэтини эн чох, мүасир сэнаеин кечдийи вахташыры дөврэдэки сарсынтыларда вэ бу дөврэнин эн йүксэк нөгтэси олан үмүми бөһранда һисс эдир. Енэ бөһран яхынлашыр; инди о һазырлыг мэрһэлэлэриндэдир. Бу бөһранын о гэдэр кениш мейдан алачағы вэ тэ'сиринин о гэдэр интенсив олачағы көзлэнир ки, диалектиканы хэтта ени мүгэддэс Пруссия—Алмания императорлуғу эркөйүнлэринин дэ бейнинэ еридэхэйини дүшүнмэк лазымдыр.

Лондон, 24 январ 1873-чү ил.

Карл Маркс.

ҮЧҮНЧҮ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ

Эсэрин бу үчүнчү нәшрини чапа һазырламаг Марксын өзүнә тисмәт олмады. Әзәмәти гаршысында инди һәтта әлейһдарларынын да тә'зим этдийи бу гочаман мүтәфәккир 1883-чү ил мартын 14-дә вәфат этди.

Гырх илдән бәри ән бөйүк бир сәмимийәтлә достлуг этдийим вә сөzlә ифадә әдилә билмәйәчәк гәдәр миннәтдар олдугум әзиз достум Марксы итирдикдән сонра, инди һәм биринчи чилдин бу үчүнчү нәшрини, һәм дә Марксын әл язысы шәклиндә галмыш олан икинчи чилди нәшр әтмәк вәзифәси мәним өһдәмә дүшүр. Бу мүгәддимә илә дә мән охучуларә һәмин вәзифәмин биринчи һиссәсини нечә еринә етирдийим һаггында һесабат верирәм.

Әввәлчә Маркс биринчи чилдин чох һиссәсини енидән ишләмәк, бә'зи нәзәри мүддәалары даһа айдын вермәк, ениләрини әләвә әтмәк, тарих вә статистика материалыны кенишләндириб лап бу күнә гәдәр топланмыш ени мә'луматла тамамламаг фикриндә иди. Лакин хәстәлийи вә икинчи чилди сон дәфә редактә әтмәк лүзуму ону бу фикриндән дашындырды. Анчаг ән лазымлы ерләрин дәйишдирилмәси вә ялныз, бу арада чапдан чыхмыш франсызча тәрчүмәсиндәки (Le Capital. Par Karl Marx, Paris, Lachâtre, 1873) әләвәләрин һәмин нәшрә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.

Марксдан галан китаблар арасында „Капиталын“ алманча бир нүсхәсинин айры-айры ерләриндә дүзәлишләр вә франсызча нәшринә ишарәләр вар иди; һабелә франсызча нәшринин тапылан бир нүсхәсиндә Маркс әсэрин ени нәшриндә истифадә әтмәк истәдийи ерләрин һамысыны дүрүст гейд әтмишди. Бә'зи истисналарла бүтүн бу дәйишиклик вә әләвәләр китабын анчаг сон һиссәсинә, „Капитал йығымы просеси“ бөлмәсинә аиддир. Бу нәшрәдәк әсэрин әввәлки фәсилләринин мәтни тәкрат ишләниб яхшыча тәкмилләшдирилдийи һалда, мәһз „Капитал йығымы просеси“ бөлмәсинин илк мәтни чох аз дәйишдирилмишдир. Буна көрә дә һәмин бөлмәнин үслубу, китабын башга һиссәләринә нисбәтән даһа чанлы, даһа долгун, лакин әйни заманда сәлигәсиз иди: инкилис ифадәләринә вә айры-айры уйгунсузлугларә тәсадүф әдилирди, әсэрин бә'зи ерләринин язылышында нөгсан варды, айры-айры мүһүм нөгтәләр анчаг өтәри верилмишди.

Үслуб мәсәләсинә кәлинчә, Маркс өзү бә'зи ярымбөлмәләри кәздән кечириб дүзәлтмәклә, һабелә бир чох дилчавабы кәстә-

ришлэрилэ мэнэ бир мэяр вермиш олду ки, инкилисчэдэн көтүрүлмүш техника истилаһларынын вэ саир инкилис ифадэлэринин һансыларыны чыхарыб атмаг лазымдыр. Маркс сағ олсайды, элбэттэ бүтүн элавэлэр үзэриндэ енидэн ишлэйиб франсыз дилинин сэлислийини өз алман дилинин йығчамлыгы илэ эвэз эдәрди. Мэн исэ бу элавэлэри ялныз китабын мувафиг ерлэринэ көчүрмәкләкифайәтләнмәли олдум вэ анчаг чалышдым ки, бунлар китабын эсас мәтнинэ мүмкүн гэдәр чох уйғун олсун.

Беләликлә, бу үчүнчү нәшрдә мән, мүәллифин өзүнүн дәйишдирәчәйинә там йәгинлик һасил этмәдийим бир кәлмә дә дәйишдирмәмишәм. Элбэттә, алман игтисадчыларынын өз араларында ишләтдикләри позгун дили, мәсәлән: пул вериб башгасынын әмәйини алан адамы ишверән (Arbeitgeber), музд алыб әмәйини верән адамы исэ ишалан (Arbeitnehmer) адландырмаг кими чәфәнкияты „Капитала“ дахил этмәйи мән һеч фикримә дә кәтирмәдим. Франсызлар да ади данышыгда „travail“ кәлмәсини „мәшгәлә“ мәһнасында ишләдиләр. Лакин онлар капиталисти *donneur de travail*, фәһләни дә *receveur de travail* адландырмаг фикринә дүшән бир игтисадчыны, элбэттә дәли һесаб эдәрдиләр.

Һәбелә мән китабын һәр ериндә ишләдилән инкилис пул, өлчү вэ чәки вәһидлэринин Алманиядаки ени эквивалентләрини вермәйи дә мунасиб көрмәдим. „Капиталын“ биринчи нәшри чыхдығы заман Алманияда ишләдилән мүхтәлиф өлчү вэ чәки вәһидлэринин сайы аз гала бир илдә олан күнләрин сайына бәрабәр иди; бундан башга, ики нөв марка (империя маркасы о заман һәлә Soetbeer-ин анчаг хәялында мөвчуд иди вэ о буну анчаг 30-чу илләрин ахырларында ихтира этди), ики нөв гулден вэ азы үч нөв талер вар иди ки, бунлардан һәр бири „әввәлкинин үчдә икиси“ иди. Тәбиәтшүнаслыгда метр өлчү вэ чәкиси, дүня базарында исэ инкилис өлчү вэ чәкиси һаким иди. Белә бир шәраитдә тамамилә тәбиидир ки, тәсвир этдийи фактлары, демәк олар, анчаг инкилис сәнае мунасибәтләри саһәсиндән көтүрмәйә мәчбур олмуш бир китабда анчаг инкилис өлчү вәһидләриндән истифадә эдилә биләрди. Һәммин мулаһизәләр бу күнә гэдәр дә гүввәдә галыр, хусусән она көрә ки, дүня базарында мувафиг мунасибәтләрдәмәк олар ки, дәйишилмәмишдир вэ мәһз ән муһүм сәнае саһәләриндә—дәмир йол вэ памбыг парча сәнаеиндә—һәлә бу күнә гэдәр, демәк олар, анчаг инкилис өлчү вэ чәкиси ишләнир.

Нәһайәт бир нечә кәлмә дә Марксын ситатлара нечә янашмасындан данышмалыям, чүнки бу саһәдә дә анлашылмазлыг һаллары олмушдур. Анчаг фактлары шәрһ этмәк үчүн вэ я тәсвир үчүн ситат кәтириләндә, мәсәлән Инкилтәрә Көй китабларындан ситат кәтириләндә, элбэттә, садәчә сәнәдләрә истинад эдилир. Дикәр игтисадчыларын нәзәри бахышларындан ситат кәтирилдикдә исэ, бунун мәһнасы башгадыр. Белә һалларда бу ситат ялныз, игтисади нәзәрийәләрин инкишафында мүәййән бир пиллә олан бу вэ я башга бир фикри айдын шәкилдә илк дәфә ки-мин, һарада вэ нә заман сөйләдийини көстәрмәлидир. Бурада мәгсәд ялныз ону көстәрмәкдир ки, игтисадчынын бу бахышынын әлм тарихи үчүн әһәмийәти вардыр вэ онун бу бахышы өз зә-

манэсиндэки игтисади шэраитин нээри чэхэтдэн аз-чох мутаби-
ифадэсидир. Мүэллифин өз нөгтейи-нээриндэн бу фикрин мүтлэг
вэ я нисби эһэмийһэтими олдуғу, йохса ону анчаг тарихи чэхэт-
дэнми марагландырмасы мәсэлэси эсла нээрә алынмыр. Белә-
ликлә, бу ситатлар анчаг, игтисад элми тарихиндэн көтүрүлән вэ
мәтни шәрһ эдән бүтөв бир тәфсирдән ибарәт олуб игтисад нэ-
зэрийһэсинин элдә этдийи айры-айры эн мүнүм мүвәффәгийһэт-
ләрин тарихини вэ мүэллифләрини көстәрир. Бу иш игтисад эл-
миндә хүсусилә лазым иди, чүнки һәммин элмин тарихчиләри бу
күнә гәдәр анчаг чаһил мәнсәбпәрәстләрә мәхсус бир тәрәфкир-
лик көстәрмишләр. Мәһз буна көрә дә Маркс, әсәрин икинчи
нәшринә мүгәддимәдә өзү дә көстәрдийи кими, алман игтисад-
чыларындан чох аз һалларда ситат кәтирмәйи лазым билир.

Үмидварам ки, икинчи чилди 1884-чү илдә чыхармаг мүмкүн
олачагдыр.

Лондон, 7 ноябр 1883-чү ил.

Фридрих Энгелс.

ДӨРДҮНЧҮ НЭШРЭ МҮГЭДДИМЭ

Китабын дөрдүнчү нәшрини назырлаянда мән һәм мәтнин өзүнү, һәм дә гейдләри мүмкүн гәдәр гәт'и бир шәклә салмағы лазым билдим. Бу вәзифәни нечә еринә етирдийими гысача кәстәрәчәйәм.

Әсәрин франсызча нәшрини Марксын өз әлилә яздығы гейдләри илә бир даһа тутушдурдугдан сонра мән орадан китабын алманча мәтннн үчүн бир нечә ени әлавәләр кәтүрдүм. Бу әлавәләр: 80-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 88-чи сәһифәсиндә), 458—460-чы сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 509—510-чу сәһифәләриндә), 547—551-чи сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 600-чү сәһифәсиндә), 591—593-чү сәһифәләрдә (үчүнчү нәшрин 644-чү сәһифәсиндә) вә 596-чы сәһифәдә (үчүнчү нәшрин 648-чи сәһифәсиндә) 79-чу гейддәдир. Бундан башга, франсызча вә инкилисчә нәшрләриндә олдуғу кими, әсәрин мәтнинә (дөрдүнчү нәшрин 461—467-чи сәһифәләриндә) мә'дән фәһләләри һаггында узун бир гейд әлавә этдим (үчүнчү нәшрин 509—515-чи сәһифәләри). Галан хырда дүзәлишләр халис техники дүзәлишләр характериндәдир. Бундан башга, ени тарихи шәраитин зәннимчә тәләб этдийи һалларда, бә'зи ерләри изаһ этмәк үчүн бир нечә гейд әлавә этдим. Бүтүн бу әлавә гейдләр квадрат мө'тәризәйә алыныб ахырында ад вә фамилиямын баш һәрфләри язылмышдыр.

Әсәрдә олан чохлу мигдар ситатларын һамысыны, бу мүддәтдә чапдан чыхан инкилисчә нәшри үчүн һәртәрәfli йохламаг лазым иди. Китабдаки ситатларын ән чоху инкилисчә әсәрләрдән кәтүрүлдүйүнә кәрә, бунлары алманчадан тәкрар инкилисчәйә тәрчүмә этмәйиб әслиндә олдуғу кими вермәк үчүн, Марксын кичик гызы Элеонора бу ситатларын әслини ахтарыб тапмаг зәһмәтини өз үзәринә кәтүрдү. Беләликлә мән, әсәрин дөрдүнчү нәшриндә бу тамамланмыш мәтннн әсас кәтүрмәли олдум. Бә'зи ерләрдә чүз'и хәталар ашкара чыхды: гисмән дәфтәрләрин үзү кәтүрүләндә бурахылан язы сәһвләри нәтичәсиндә, гисмән дә әсәрин үч нәшриндәки чап сәһвләри үзүндән, ситатларын кәтүрүлдүйү сәһифәләр дүз кәстәрилмәмишди; дырнаглар вә я сөз бурахылдығыны кәстәрән нөгтәләр өз ериндә гоюлмамышды; гейд дәфтәрләриндән чохлу ситат кәтирдикдә белә хәталар олачағы лабүд иди; бә'зи ситатларын тәрчүмәсиндә ишләдилән айры-айры сөzlәр о гәдәр дә дүрүст дейилдир. Бә'зи ситатлар 1843—1845-чи илләрдә, Марксын һәлә инкилисчә билмәдийи вә

инкилис игтисадчыларынын әсәрләрини франсызча тәрчүмәсиндән охудуғу заман Парисдә тәртиб әтдийи көһнә дәфтәрләрдән көтүрүл-мүшдүр; мәсәлән: Stuart, Ure вә башгаларынын әсәрләриндән кәти-рилән ситатларда олдуғу кими, бә’зи ситатларын ики дәфә дилдән-дилә тәрчүмә әдилмәси нәтичәсиндә ситатын мә’насы бир гәдәр дә-йишдийи һалларда бунларын инкилисчәсиндән истифадә әтдим. Башга чүз’и хәта вә сәһвләр дә бу гәбилдәндир. Охучу әсәрин дөрдүнчү нәшрини үчүнчү нәшри илә тутушдурдугда йәгин әдә-чәкдир ки, бөйүк зәһмәт чәкилиб ситатларын йохланылдығына бахмаяраг, китабда гейдә лайиг һеч бир дәйишиклик олмамыш-дыр. Тәкчә Richard Jones-ун әсәриндән кәтирилән ситаты (дөрдүнчү нәшрин 562-чи сәһифәси, 47-чи гейд) әсла тапмаг мүмкүн олмады; чох әһтимал ки, Маркс бу китабын адыны дүз көстәрмәмишдир. Әсәрдә кәтирилән вә инди даһа дүрүст шәклә салынмыш олан бүтүн диқәр ситатларын сүбүт гүввәси олдуғу кими галмыш вә һәтта артмышдыр. Лакин бурада мән көһнә бир әһвалатын үзәри-нә гайытмаға мәчбурам.

Шәхсән мән, Марксын кәтирдийи ситатлардан анчаг биринин доғрулуғуна шүбһә әдилдийини билирәм. Лакин һәммин ситат әһ-валаты Марксын вәфатындан сонра да сөйләнилдийинә көрә мән бундан данышмая билмәрәм.

Алман фабрикантлары иттифагынын Берлиндә чыхан органы „Concordia“да 1872-чи ил мартын 7-дә: „Карл Маркс нечә ситат кәтир“ сәрләвһәли имзасыз бир мәгалә чыхмышды. Мәгаләнин мүәллифи бир йығын һиддәтли вә нәзакәтсиз сөzlәр яғдырандан сонра языр ки, куя Маркс Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир 1863-чү ил апрелин 16-даки нитгиндән көтүрдүйү ситаты тәһриф әтмишдир (бу ситат 1864-чү илдә бейнәлхалг фәһлә чәмиййәти-нин тә’сис манифестиндә дәрч олунмуш вә „Капиталын“ I чилдин-дә—дөрдүнчү нәшрин 617-чи, үчүнчү нәшрин 671-чи сәһифәсиндә тәқрар әдилмишдир). Мәгаләнин мүәллифи дейир ки, „Hansard“-ын стенографик (куя рәсми) һесабатында, Марксын ситат кәтир-дийи: „сәрвәт вә гүдрәтин һейрәтли бир сурәтдә артмасы... анчаг варлы синифләрдәдир“ чүмләсинә бәнзәр һеч бир шей йохдур. О дейир ки: „Гладстонун нитгиндә әсла белә бир чүмлә йохдур. Маркс бу чүмләнин гурулуш вә мәзмунуну өзүн-дән уйдурмушдур“.

Маркс „Concordia“-нын һәммин нөмрәсини май айында алмыш вә бу имзасыз мәгаләнин мүәллифинә „Volksstaat“-ын 1 июн нөм-рәсиндә чаваб вермишди. Маркс бу ситаты мәһз һансы гәзетдә дәрч әдилән һесабатдан көтүрдүйүнү ядына сала билмәдийинә көрә, инкилисчә ики әсәрдән мә’нача бунун тамамилә әйни олан ситатлар кәтирмәклә, сонра да „Times“ гәзетиндә чыхан һесаба-та әсасланмагла кифайәтләнмишди; „Times“да дәрч олунан һе-сабата көрә Гладстон демишди: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The

augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property"¹.

Бу сурэтлэ Гладстон бурада дейир ки, вэзийэт белэ олсайды чох тээссуф эдэрди, лакин һэгигэтдэ дэ вэзийэт мэхз беләдир: анчаг варлы синифләрин сэрвэт вэ гүдрәти һейрәт эдиләчәк гәдәр артыр; куя рәсми һесабат олан „Hansard“а кәлинчә, Маркс сөзүнә давамла дейир: „Чәнаб Гладстон Инкилтәрәнин малийәһә назирин олдуғуна көрә, өз нитгиндә ону шүбһәсиз ләкәләйә биләчәк сөзләри һисс этмиш вә кифайәт гәдәр әһтиятлы һәрәкәт эдәрәк өз нитгини сонрадан гурашдырыб дүзәлдиркән һаман сөзләри чыхарыб атмышдыр; бу исә һеч дә ч. Ласкерин Бебелә гаршы ичады дейил, Инкилтәрә парламанында олан ади бир гайдадыр“. Лакин имзасыз мәгаләнин мүәллифи кетдикчә даһа артыг һидәтләнир. О өз чавабында („Concordia“, 4 июл) илк мәнбәләрдән көтүрүлмәйән ситатлары гәбул этмир вә мә'суманә бир исрарла дейир ки, парламанда сөйләнән нитгләрдән ситат кәтирдикдә бунлары анчаг стенографик һесабатдан көтүрмәк „адәтиндән“ кәрәк кәнара чыхылмасын; сонра исә инандырмаг истәйир ки, „Times“ гәзетиндә чыхан һесабатла („уйдурулан“ чүмләнин олдуғу бу һесабатла) „Hansard“ һесабаты (һәмин чүмлә бу һесабатда йохдур) „мәзмунча бир-биринә тамамилә уйғундур“ вә „Times“ын һесабатында да „тә'сис манифестиндәки мә'лум чүмләйә тамамилә әкс“ бәянәт верилир; лакин бурада һәмин чәнаб чалышыр ки, мэхз „мә'лум парча“ илә она куя „тамамилә әкс“ бәянәтын ян-яна язылмыш олдуғу кими бир һэгигәтин үстүндән кечсин. Бүтүн бунлара бахмаяраг, имзасыз мәгаләнин мүәллифи кәләйинин үстү ачылдығыны һисс әдир вә яхасыны гуртармаг үчүн ени һийләләрә әл атыр. Мүәллиф, юхарыда сүбүт әдилдийи кими, башдан-баша „ағ яландан“ ибарәт олан мәгаләсини өйүд-нәсиһәт верән сөйүшләрлә: „mala fides“, „намуссузлуг“, „ялан истинадлар“, „бу ялан ситат“, „ағ ялан“, „тамамилә сахталашдырылмыш ситат“, „бу сахтакарлыг“, „бу һәясызлыгдыр“ вә и. а. кими сөзләрлә башлайыр. Лакин о әйни заманда мүбаһисәһи хәлвәтчә ени бир мәсәлә үзәринә кечирмәйә чалышыб дейир ки, „биз (йә'ни „ялан данышмаян“ имзасыз мәгалә мүәллифи) Гладстонун дедийи сөзләрә нә мә'на вердийимизи“ дикәр бир мәгаләдә изаһ әдәчәйик. Онун кимсәни марагландырмаян рә'йинин, санки бу мәсәләйә дәхли вармыш! Онун дедийи бу башга мәгалә, „Concordia“да июлун 11-дә чыхды.

Маркс „Volksstaat“да (7 авруст нөмрәсиндә) бир дә чаваб вериб „Morning Star“ вә „Morning Advertiser“ин 1863-чү ил 17 апрел нөмрәләриндән мувафиг ситатлар кәтирмишди. Бу мә'хәз-

¹ „Сәрвәт нөгтейи-нәзәриндән өлкәмизин вэзийәти беләдир. Э'тираф этмәлийәм ки, сәрвәт вә гүввәтин белә һейрәт эдиләчәк гәдәр артмасынын анчаг варлы синифләрә нәсиб олдуғуну йәгин этсәйдим, бу һал мәни аз гала тәшвишә вә бәлкә дә ваһимәйә саларды. Лакин әлдә олан фактлар фәһлә күтләсинин вэзийәти һаггында бизә һеч бир мә'лумат вермир. Зәннимчә тамамилә доғру олан мә'лумата әсасланараг, сәрвәтин артмасы һаггында бурада сөйләдикләрим ялынз таваналы синифләрин сәрвәтинә аиддир“.

ләрин һәр икисиндән мә'лум олдуғуна көрә, Гладстон демишди ки, сәрвәт вә гүдрәтин һейрәтли бир сурәтдә артмасынын анчаг варлы синифләрдә (classes in easy circumstances) олдуғуну зәнн әтсә иди бу һал ону тәшвишә саларды вә и. а., лакин һәгигәтдә анчаг мүлкиййәт саһиби олан синифләрин сәрвәт вә гүдрәти ар-тыр (entirely confined to classes possessed of property); белә-ликлә, Марксын куя „уйдурдуғу“ чүмлә бу һесабатларда да һәр-фиййән тәкрат олунур. Сонра Маркс „Times“ илә „Hansard“-даки һесабатларын мәтнләрини тутушдураар бир даһа көстәрир ки, бир-бириндән асылы олмаян үч гәзетин әртәси күн чыхан нөмрә-ләриндә чап олунмуш һесабатларда һәмин чүмләнни бир-биринә һәрфиййән мұтабиг олдуғу онун нәтиг тәрәфиндән сөйләндийини тамамилә айдын сүбүт әдир; сонра Маркс көстәрир ки, бу чүм-лә „Hansard“да чап олуна вә мә'лум „адәт“ үзрә нәтигин нә-зәрдән кечирдийи һесабатда йохдур вә, Марксын тә'бирилә де-сәк, Гладстон „бу чүмләни сонрадан хәлвәтчә тулламышдыр“; Маркс, нәһайәт, билдирир ки, имзасыз мәгалә мүәллифи илә да-һа мүбәһисә әтмәйә вахты йохдур. Көрүнүр, онсуз да Маркс бу сөзләрилә мәгалә мүәллифинин ағзыны юммушду; буну һеч олмаса ондан билмәк олар ки, Маркса даһа „Concordia“ гәзе-тинин нөмрәләрини көндәрмирдиләр.

Мүнағишә тамамилә битмиш вә унудулмуш кими көрүнүрдү. Доғрудур, Кәмбрич университети илә әлагәси олан шәхсләр бир-ики дәфә белә бир әсрарәнкиз шайиә яймышдылар ки, куя Маркс „Капиталда“ бөйүк бир әдәби сәһв бурахмышдыр; лакин бу мә-сәләни нә гәдәр диггәтлә арашдырдыгса гәт'иййән һеч бир шей мүәййән әдә билмәдик. Нәһайәт 1883-чү ил ноябрын 29-да, йә'-ни Марксын вәфатындан 8 ай сонра „Times“-да Sedley Taylor имзасы илә Cambridge, Trinity College-дән язылмыш бир мәктүб чыхды; ади кооперасия мәсәләләрилә мәшғул олан бу адам фүр-сәтдән истифадә әдиб бу мәктүбунда ялныз Кәмбричдәки деди-годулар һаггында мә'лумат вермәк дейил, һәтта „Concordia“да-ки имзасыз мәгалә мүәллифинин ким олдуғуну да бизә бил-дирди.

Trinity College-дән язан бу адамчығаз белә дейир: „Хүсусән гәрибә бурасыдыр ки, о заман Бреславлда, инди исә Страсбургда университет профессору олан Brentano Гладстонун нитгиндән кө-түрүлән ситаты (Интернационалын) тә'сис манифестинә дахил әт-мәйә шүбһәсиз сәбәб олан mala fides-и... ифша әдә билмишдир. Бу ситаты мұдафиә әтмәк истәйән чәнаб Карл Маркс, Brentano-нун тутарлы зәрбәләри алтында дәрһал әзилди вә анчаг сонралар, чан чәкиширкән (deadly shifts) чүр'әт әдиб деди ки ч. Гладсто-нун нитги „Times“ гәзетинин 1863-чү ил 17 апрел нөмрәсиндә әйнилә чап әдиләндән сонра ч. Гладстон бу нитгини „Hansard“ үчүн айрыча бир шәкилдә дүзәлтмиш вә Инкилтәрәнин малиййә назири олдуғуна көрә ону ләкәләйән сөзләри нитгиндән чыхарыб атмышдыр. Brentano „Times“ илә „Hansard“да дәрч олуна һе-сабатлары диггәтлә тутушдуруб Гладстонун нитгиндән Марксын усталыгла һопарыб көтүрмүш олдуғу рабитәсиз бир ситатда Гладстонун сөзләринә верилән мә'нанын бу ики һесабатдан һеч

бириндә гэт'иййән олмадығыны сүбут этдикдә, Маркс вахты олмадығыны бәһанә кәтириб мейдандан чәкилди!

Бәс белә имиш! Ч-б Brentanonун „Concordia“ да имзасыз мәктубу илә башланан кампания Кәмбрич истехсал кооперасиячыларынын хәялында әчәб гәшәнк бир шәкил алмышдыр. Будур бах, алман фабрикантлары иттифагынын пәһләваны олан Мүгәддәс Кеорки „тутарлы зәрбәләр“ вурур, „дәрһал әзилән“ әждәһа Маркс исә онун гаршысында гывырылыб „чан чәкиширмиш“!

Буна бахмаяраг, вурушманын Ариосто үслубунда тәсвир әдилмәси анчаг, бизим бу Мүгәддәс Кеоркинин кәләйини өртүб басырмаг үчүндүр. Даһа бурада „уйдурулмуш яландан“, „сахтакарлыгдан“ данышылмыр, ялныз „ситатлары усталыгла рабитәсиз көтүрмәкдән“ (craftily isolated quotation) бәһс әдилир. Бүтүн мәсәлә тамамилә башга саһәйә кечирилир вә бунун нә үчүн белә әдилдийини Мүгәддәс Кеорки илә онун кәмбричли силаһ кәздирәни чох яхшы баша дүшүрләр.

Элеонора Маркс, Taylor-а айлыг „To-Day“ журналында (1884-чү ил феврал айында) чаваб верди, чүнки „Times“ гәзети онун мәгаләсини гәбул этмәмишди. Элеонора бу мәгаләсиндә һәр шейдән әввәл мүбаһисәнин бүтүн мәзмунуну олдуғу кими хатырлатды: Маркс өзүнә иснад верилән чүмләни „уйдурмушдур“ я йох?— бүтүн мүбаһисә бунун үстүндә иди. Ч-б Sedley Taylor буна вердийи чавабда дейир ки, онун фикринчә, „Гладстонун нитгиндән бу ситаты кәтирмәкдән мәгсәд онун фикрини көстәрмәкдирми, йохса ону тәһриф этмәк“ мәсәләсинә нисбәтән „Гладстонун нитгиндә бу чүмләнин олуб-олмамасы мәсәләси“ Маркс илә Brentano арасындаки мүбаһисәдә „лап әһәмийәтсиз мәсәләдир“. Taylor сонра разылашыб дейир ки, „Times“ гәзетиндәки һесабатда „доғрудан да ифадә зиддийәти вардыр“, лакин нитгин галан һиссәси дүзкүн, йә'ни Гладстон либерализми мә'насында тәфсир әдиләрсә, Гладстонун нә демәк истәдийи айдындыр („To-Day“, март 1884-чү ил). Ән күлүнч чәһәт бурасыдыр ки, имзасыз мәгалә саһиб Brentanonун фикринчә, ситатлары анчаг „Hansard“ дан көтүрмәк бир „адәт“ олдуғу һалда, бу кәмбричли адамчығаз „Hansard“ дан дейил, һөкмән „Times“ дан ситат кәтирир, һалбуки һаман Brentanonун өз дедийинә көрә, „Times“ да дәрч олуһан һесабат „шүбһәсиз ки, диггәтсиз дүзәлдилмишдир“. Бир һалда ки, бу мәнһус чүмлә „Hansard“ да йохдур, даһа бу адамчығаз башга нә әдә биләрди?

Элеонора Маркс бу сүбутлары „To-Day“ ин һәммин нөмрәсиндә вердийи чавабда асанлыгла пуча чыхара билди. Ики шейдән биридир. Я будур ки, ч. Taylor 1872-чи илдәки мүбаһисәни охуюб ондан хәбәрдардыр, бу һалда инди „ялан дейир“ вә онун яланы нәинки олмаян шейи „уйдурмагдан“, һәтта олан шейи „инкар этмәкдән“ ибарәтдир. Я да будур ки, һәммин мүбаһисәни о һеч охумамышдыр вә бу һалда ағзыны ачмаға ихтияры йох иди. Һәр һалда Taylor даһа өз достунун, йә'ни ситаты Марксын „уйдурдуғуну“ иддиә әдән Brentanonун бу иттиһамына тәрәфдар чыхмаға чәсарәт этмәди. Әксинә, Маркс инди даһа һәммин ситаты „уйдурмагда“ дейил, мүһүм бир чүмләни чыхарыб атмагда тагсырландырылыр-

ды. Нәгигәтдә исә бу чүмлә тә'сис манифестинин 5-чи сәһифәсиндә, куя „уйдурулмуш“ олан чүмләдән бир нечә сәтир юхарыда гейд әдилмишдир. Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир нитгиндәки „зиддийәтә“ кәлинчә, мәнз Маркс өзү демирми ки, „Гладстонун бүдчә мәсәләсинә даир 1863-чү вә 1864-чү ил нитгләриндә“ бир йығын „кәскин зиддийәтләр вардыр“! („Капиталын“ 618-чи сәһифәси; гейд 105, үчүнчү нәшрин 672-чи сәһифәси.) Лакин Маркс һеч дә бу зиддийәтләри à la Sedley Taylor, инчә либерализм һиссийә-тына гапылараг өртүб басдырмаг истәмир. Ә. Маркс чавабынын ахырында фикрини хуласә әдиб дейир: „Нәгигәтдә Маркс гейдә лайиг һеч бир шейи чыхарыб атмамыш вә әсла һеч бир шей „уй-дурмамышдыр“. Бундан әлавә, Маркс Гладстонун өз нитгиндә шүбһәсиз сөйләдийи, лакин „Hansard“ын һесабатында нәдәнсә йоха чыхан чүмләни тәкрат әтмиш вә унутулмасына йол вермәмишдир“. Бундан сонра чәнаб Sedley Taylor да сәсини кәсди. Ийirmi ил да-вам әдән вә ики бөйүк өлкәни бүрүйән бүтүн бу профессор һүчуму-нун нәтичәси ондан ибарәт олду ки, даһа һеч кәс Марксын өз әдәби фәалийәтиндә вичданлы олдуғундан шүбһәләнмәйә чүр'әт әтмәди. Күман әдилмәлидир ки, ч. Брентано „Hansard“ын папа гәдәр күнаһсыз олдуғуна шүбһә әтдийи кими, бундан сонра ч. Sedley Taylor да ч. Брентанонун өз гәләбәләри һаггында мәт-буатдаки языларына шүбһә илә янашачагдыр.

Лондон, 25 июн 1890-чы ил.

Ф. Энкелс.

БИРИНЧИ КИТАБ

КАПИТАЛ ИСТЕҢСАЛЫ
• ПРОСЕСИ

БИРИНЧИ БӨЛМӨ

ЭМТИЭ ВЭ ПУЛ

БИРИНЧИ ФЭСИЛ

ЭМТИЭ

1. Эмтиэнин ики амили: истехлак дэйэри вэ дэйэр (дэйэр субстансиясы вэ дэйэр кэмиййэти)

Капиталист истехсал үсүлүнүн һөкм сүрдүйү чэмиййэтлэрин сэрвэти „күлли мигдар эмтиэ йыгыны“¹ кими, айрыча бир эмтиэ исэ бу сэрвэтин бэсит формасы [онун башлангыч формасы] кими мейдана чыхыр. Буна көрө дэ тэдгигимиз эмтиэнин тәһлилиндән башланыр.

Эмтиэ һәр шейдән эввэл харичи бир чисимдир, өз хассэлэринэ көрө инсанын мүййән тэлэбатыны өдэйэ билән бир шейдир. Бу тэлэбатын тәбиэти,—йә’ни бу тэлэбаты, мәсэлән, мә’дэ вэ я хяялынмы доғурмасы,—мәсэләни әсла дэйишдирмир². Һабелә инсанын тэлэбатыны һәммин шейин мәһз нечә өдәмәсинин: яшайыш васитәси, йә’ни истехлак шейи олуб билаваситә өдәмәсинин вэ я истехсал васитәси олуб долайы йолла өдәмәсинин дэ әһәмиййәти йохдур.

Һәр бир файдалы шейә, мәсэлән дәмир, кағыз вэ саирәйә ики нөгтейи-нәзәрдән: кейфиййәт вэ мигдар чәһәтдән бахмаг олар. Һәр бир белә шей бир чох хассэлэрин мәчмуудур, буна көрө дэ мүхтәлиф чәһәтләрилә файдалы ола биләр. Шейлэрин бу мүхтәлиф чәһәтләрини вэ, демәли, онларын мүхтәлиф истехлак үсулларыны ашкара чыхармаг тарихи инкишаф мәсәләсидир³. Фай-

¹ Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859, сәһ. 4. [Бах: Карл Маркс, Сияси иғтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 59.]

² „Арзу тәләбатдан доғур, арзу руһун иштәһасыдыр вэ ачмаг бәдән үчүн нә гәдәр тәбиидирсә, о да руһ үчүн о гәдәр тәбиидир... чох гисим (шейлэрин) она көрө дэйәри вардыр ки, руһун тәләбатыны өдәйир“ (Nicolas Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, in answer to Mr. Lockes, Considerations etc., London 1696, сәһ. 2, 3).

³ „Шейлэрин өз дахили хассәси (intrinsick vertue—бу, истехлак дэйэринә Барбонун вердийи хүсуси аддыр) вардыр вэ бу хассә һәр ердә сабит галыр; мәсәлән, магнитин дәмири чәзб этмәк габилиййәти“ (N. Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, сәһ. 16). Магнитин дәмири чәзб этмәк хассәси анчаг о заман файдалы олду ки, онун васитәсилә магнит гүтблэри кәшф әдилди.

далы шейлэрин мигдар чөхөти үчүн ичтимаи өлчү ахтарыб тапмаг наггында да һаман сөзлэри демэк لازمдыр. Эмтиэ өлчүлэри арасындаки фэрглэр гисмэн, өлчүлэн шейлэрин мүхтэлиф тэбиэтдэ олмасындан ирэли кэлир, гисмэн дэ мэшрутдур.

Бир шейин айдалы олмасы, йэ'ни бу вэ я дикэр бир инсан тэлэбатыны өдэйэ билмэк хассэси ону истехлак дэйэри эдир⁴. Лакин шейин айдалы олмасы эсассыз дейилдир. Шейин айдалы олмасы эмтиэ чисминин хассэлэриндэн асылыдыр вэ эмтиэ чисминдэн айрылыгда мөвчуд дейилдир. Буна көрө дэ эмтиэ чисминин өзү, мäsэлэн дэмир, буғда, алмас вэ с. истехлак дэйэридир, яхуд не'мэтдир. Эмтиэ чисминин бу характери, онун истехлак хассэлэрини мөнимсэмэк үчүн инсанын аз вэ я чох эмэк сэрф этмэсиндэн асылы дейилдир. Истехлак дэйэрлэри тэдгиг эдилиркэн һэмишэ онларын мүэййэн мигдары нэзэрдэ тутулур, мäsэлэн: 12 дэнэ саат, бир аршын кэтан, бир тон дэмир вэ с. Эмтиэлэрин истехлак дэйэрлэри илэ айрыча вэ мүстэгил бир фэнн—эмтиэшүнаслыг мэшгул олур⁵. Истехлак дэйэриндэн ялныз истехлак просесиндэ истифадэ олунур. Сэрвэт һансы бир ичтимаи формада олурса олсун, истехлак дэйэрлэри онун мадди мэмунуну тэшкил эдир. Бурада тэдгиг эдэчөйимиз чөмиййэт гурулушунда исэ, истехлак дэйэрлэри эйни заманда мүбадилэ дэйэринин мадди һамилидир.

Мүбадилэ дэйэри һэр шейдэн эввэл мигдар нисбэти шэклиндэ, бир чүр истехлак дэйэрлэринин башга чүр истехлак дэйэрлэринэ мүбадилэ олундуғу пропорсия шэклиндэ⁶,—заман вэ мөкана көрө даим дэйишилэн тэсадүфи бир нисбэт шэклиндэ мейдана чыхыр. Буна көрө дэ мүбадилэ дэйэри тэсадүфи вэ тамамилэ нисби бир шей кими көрүнүр, эмтиэйэ хас олан дахили мүбадилэ дэйэри (*valeur intrinseque*) исэ мө'насыз бир шей кими нэзэрэ кэлир⁷. Мäsэлэйэ бир гэдэр яхындан бахаг.

Мүэййэн бир эмтиэ, мäsэлэн 1 квартал буғда, эн мүхтэлиф нисбэтлэрдэ башга эмтиэлэрэ, мäsэлэн 20 кирвэнкэ чөкмэ яғына,

⁴ „Мүэййэн бир шейин тэбии дэйэри (*worth*) инсан һэятынын тэлэбатыны өдэйэ билмэси вэ я раһатлығына хидмэт эдэ билмэсиндэдир“ (*John Locke, Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest, 1691. „Works, edit. Lond. 1777“, II чилд, сөһ. 28*). Биз һэлэ XVII эсрдэ дэ инкилис мүэллифлэринин чох заман истехлак дэйэрини „*worth*“ сөзү илэ вэ мүбадилэ дэйэрини „*value*“ сөзү илэ ифадэ этдиклэрини көрүрүк; бу да инкилис дили нөгтейи-нэзэриндэн тамамилэ тэбиидир, чүнки бу дил конкрет шейлэри керман сөзлэрилэ, мүчэррэд шейлэри исэ роман сөзлэрилэ ифадэ этмэйи севир.

⁵ Буржуа чөмиййэтиндэ белэ бир *fictio juris* [һэгигэтэ зидд фэрзиййэ] һөкм сүрүр ки, куя эмтиэ алычысы олан һэр адам эмтиэшүнаслыг саһэсиндэ энсиклопедик [һэр чүр] билийэ маликдир.

⁶ „Дэйэр—бир шейин башга бир шейэ, мүэййэн мигдар бир мөһсулун мүэййэн мигдар башга мөһсула мүбадилэ олундуғу нисбэтдир“ (*Le Trosne, De l'intérêt social. „Physiocrates“, éd. Daire, Paris 1846, сөһ. 889*).

⁷ „Һеч бир шейин дахили дэйэри ола билмэз“ (*N. Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, сөһ. 16*), яхуд да Bultеr-ин дедийи кимиз

The value of a thing
Is just as much as it will bring.

[Шейдэн нэ гэдэр вүсул олса, дэйэри там о гэдэрдир].

яхуд 2 аршын ипэйэ, яхуд $1\frac{1}{2}$ унсия гызыла вэ саирэйэ мүбадилэ олунур; лакин бир квартал буғданын мүбадилэ дэйэри чэкмэ яғында, ипэк вэ я гызылда ифадэ эдилмэсиндэн асылы олмаяраг сабит галыр. Демэли, мүбадилэ дэйэри һэмин ифадэ үсулларын-дан фэрглэнэн бир мэмүна малик олмалыдыр.

Инди дә ики эмтиэ, мäsэлэн: буғда вэ дэмир көтүрэк. Бунларын мүбадилэ нисбэти нечэ олурса олсун, бу нисбэти һэмишэ мә'лум мигдар буғданын мүэййэн мигдар дэмирэ бэрабэрлэшдирилдийини көстэрэн тэнликлэ ифадэ этмэк олар, мäsэлэн: 1 квартал буғда=2 сентнер дэмирэ. Бу тэнлик бизэ нэйи көстэрир? Ону көстэрир ки, ики мүхтэлиф шейдэ, йэ'ни 1 квартал буғдада вэ 2 сентнер дэмирдэ кэмиййэтчэ бэрабэр нэ исэ эйни бир шей вардыр. Демэли, бу шейлэрин һэр икиси үчүнчү бир шейэ бэрабэрдир ки, бу да өzlүйүндэ һэмин шейлэрин неч бири дейилдир. Белэликлэ, бу ики шейин һэр бири мүбадилэ дэйэри олдуғуна көрэ һэмин үчүнчүйэ мүнчэр эдилэ билэр.

Буну ади бир һэндэсэ мисалы илэ көстэрэк. Бүтүн дүзхэт-ли фигурларын саһэсини мүэййэн этмэк вэ тутушдурмаг үчүн бунлары үчбучаглара бөлүрлэр. Үчбучағын өзүнү онун захири көркэминдэн тамамилэ фэргли бир ифадэйэ, йэ'ни отурачағы илэ һүндүрлүйү һасилинин ярысына мүнчэр эдирлэр. Набелэ эмтиэлэрин мүбадилэ дэйэрлэрини дә онлар үчүн үмүми бир шейэ мүнчэр этмэк لازمдыр ки, һэмин мүбадилэ дэйэрлэри бу шейин мүхтэлиф мигдарларыны тэмсил этсин.

Эмтиэлэрин һэндэси, физики, кимйэви вэ я башга тэбни хас-сэлэри белэ бир үмүми әсас ола билмэз. Бурада эмтиэлэрин чисмани хассэлэриндэн үмүмиййэтлэ анчаг она көрэ бәһс олуначагдыр ки, онларын файдасы һэмин чисмани хассэлэриндэн асылыдыр, йэ'ни бу хассэлэр эмтиэлэри истехлак дэйэри эдир. Дикэр тэрэф-дэн, айдындыр ки, эмтиэлэрин мүбадилэ дэйэри онларын файдалы олмасындан асылы дейилдир. Эмтиэлэрин мүбадилэ нисбэти даи-рәсиндэ һэр бир мә'лум истехлак дэйэри, лазыми пропорсияда оларса, онун ойнадығы рол һэр бир башга истехлак дэйэри-нин ойнадығы ролун тамамилэ эйнидир. Яхуд гоча Барбон демишкэн: „Бир чешид эмтиәнин мүбадилэ дэйэри илэ башга чешид эмтиәнин мүбадилэ дэйэри бэрабэрдирсэ, бу эмтиэлэрин һэр икиси эйни дэрәчэдэ яхшыдыр. Мүбадилэ дэйэри эйни олан шейлэрин арасында неч бир фэрг йохдур“⁸. Истехлак дэйэри олмаг э'тибарилэ эмтиэлэр эн әввэл кейфиййэтчэ фэргләнир, мүбадилэ дэйэри олмаг э'тибарилэ исэ онлар анчаг мигдарча фэргләнэ билэр вэ, демэли, онларда бирчэ атом да истехлак дэйэри йохдур.

Эмтиэ чисимлэринин истехлак дэйэриндэн сэрфнэзэр эдиләрсэ, онларын бирчэ хассэси галар ки, бу да әмэк мәһсулу олмалары-дыр. Лакин бу нөгтейи-нэзәрдэн әмэк мәһсулунун өзү дә тама-милэ ени бир шәкил алыр. Доғрудан да, биз онун истехлак

⁸ Барбон сөзүнэ давам эдиб дейир: „...йүз фунт стерлинглик дэмир вэ я гургушунун мүбадилэ дэйэри йүз фунт стерлинглик күмүш вэ я гызылын мүбадилэ дэйэринэ бэрабэрдир“ (N. Barbon, A Discourse on coining the new Money lighter, сәһ. 53 вэ 7).

дэйериндэн сэрфнэзэр этдиксэ, демэли онун, бүтүн мадди тэр-киб хиссэлэри вэ формаларындан, йэ'ни ону истехлак дэйэри эдэн чэхэтлэриндэн дэ сэрфнэзэр этмиш олдуг. О инди даһа бир стол, яхуд эв, яхуд иплик, яхуд башга бир айдалы шей дейилдир. Онун хисс илэ гавранылан бүтүн хассэлэри сөнүб кетмишдир. Хабелэ о инди даһа бир харрат, яхуд дүлкэр, яхуд эйиричи ишинин, я да умумиййэтлэ башга мүэййэн бир мэхсулдар эмэин мэхсулу дейилдир. Эмэк мэхсулунун айдалы олмаг хассэси илэ бэрабэр, онун тэмсил этдийи ишлэрин дэ айдалы олмаг хассэси арадан галхыр, демэли, бу ишлэрин мэхтэлиф конкрет, мүэййэн формалары йох олур; даһа онларын арасында фэрг галмыр вэ һамсы эйни инсан эмэинэ, мүчэррэд инсан эмэинэ, үмумиййэтлэ инсан эмэинэ мүнчэр олур.

Онлар белэ бир эмэйэ мүнчэр олдугдан сонра көрэк эмэк мэхсулларындан нэ галыр. Бурада эмэк мэхсулларындан галан анчаг одур ки, бунларын һамсы өз мүэййэн шэклини эйни дэрэхэдэ итирмиш шейлэрдир, анчаг фэргсиз инсан эмэйи биркинтисидир, йэ'ни инсан иш гүввэсинин һэр һансы бир шэкилдэ мэсрэфидир. Инди бу шейлэр анчаг онун ифадэсидир ки, бунларын истехсалына инсан иш гүввэси сэрф эдилмишдир, бурада инсан эмэйи топланмышдыр. Онлар, өзлэринин һамсына хас олан һамин ичтимаи субстансиянын кристаллары олмаг э'тибарилэ дэйэрдир, эмтиэ дэйэрлэрдир.

Эмтиэлэрин мүбадилэ нисбэтинин өзүндэ онларын мүбадилэ дэйэри өз истехлак дэйэрлэриндэн эсла асылы олмаян бир шей кими гаршымыза чыхмышдыр. Эмэк мэхсулларынын истехлак дэйэриндэн доғрудан да сэрфнэзэр этсэк, онларын индичэ тэ'рифини вердийимиз шэкилдэ дэйэри элдэ эдилэр. Белэликлэ, мүбадилэ нисбэтиндэ вэ я эмтиэнин мүбадилэ дэйэриндэ ифадэ олунан үмуми чэхэт мэхз онун дэйэридир. Тэдгигимиз ирэлиләдикчэ энэ көрэхэйик ки, мүбадилэ дэйэри, эмтиэ дэйэринин зэрури ифадэ үсулудур, яхуд онун зэрури тэзаһүр формасыдыр; бунунла белэ, эмтиэ дэйэри эввэлчэ өзлүйүндэ, йэ'ни һамин формасындан асылы олмаяраг тэдгиг олунмалыдыр.

Демэли, истехлак дэйэри, яхуд не'мэт анчаг она көрэ дэйэрэ маликдир ки, онда мүчэррэд инсан эмэйи маддилэшир, яхуд чисим шэкли алмыш олур. Бэс онун дэйэринин кэмиййэтинин нэ илэ өлчмэли? Элбэттэ, истехлак дэйэриндэ олан эмэин, бу „дэйэрлэр ярадан субстансиянын“ мигдары илэ. Эмэин өз мигдары онун сэрф эдилдийи мүддэтлэ, иш вахты илэ өлчүлүр, иш вахтынын өлчүсү исэ заманын мүэййэн хиссэлэриндэн, мэсэлэн саат, күн вэ саирэдэн ибарэтдир.

Эмтиэнин дэйэри эмтиэ истехсал эдилдийи мүддэтдэ сэрф олунан эмэин гэдэри илэ өлчүлүрсэ, онда белэ көрүнэ билэр ки, куя эмтиэни истехсал эдэн адам нэ гэдэр тэнбэл вэ бачарыгсыз олса, эмтиэнин дэйэри дэ бир о гэдэр артыг олмалыдыр, чүн-ки бу адам эмтиэнин истехсалына даһа чох вахт сэрф этмэлидир. Лакин дэйэрлэрин субстансиясыны тэшкил эдэн эмэк эйни инсан эмэйдир, эйни инсан иш гүввэсинин сэрф олунмасыдыр. Чэмиййэтин, эмтиэ алэми дэйэрлэриндэ ифадэ олунан бүтүн иш

гүввэси сайсыз-һесабысыз фәрди иш гүввэләриндән ибарәт олса да, һәммин иш гүввэси бурада эйни инсан иш гүввэси кими көтүрүлүр. Бу фәрди иш гүввэләриндән һәр бири, галанларынын һәр бири кими эйни инсан иш гүввэсидир, чүнки ичтимаи орта иш гүввэси характериндәдир вә белә бир ичтимаи орта иш гүввэси кими фәалийәт көстәрир, демәли, мә'лум бир әмтиәнин истеһсалына анчаг, орта һесабла зәрури иш вахты вә я ичтимаи зәрури иш вахты сәрф әдир. Ичтимаи зәрури иш вахты, мөвчуд ичтимаи нормал истеһсал шәраитиндә вә һәммин чәмийәтдә әмәйин орта сәвийәли бачарыг вә интенсивлийи шәраитиндә мүйәйән бир истеһлак дәйәринин һазырланмасы үчүн тәләб олунан иш вахтыдыр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бухарла ишләйән тохума дэз-каһы ишә салынандан сонра, мүйәйән мигдар ипликдән парча тохумаг үчүн, кечмишдә сәрф әдилән әмәйин бәлкә дә анчаг ярысы лазым кәлир. Әлбәтгә, әл илә ишләйән бир инкилис тохучусу бундан сонра да тохумая әввәлки гәдәр иш вахты сәрф әдир, лакин инди онун фәрди иш саатынын мәһсулу ичтимаи иш саатынын анчаг ярысыны тәмсил әдир, буна көрә дә һәммин мәһсулун дәйәри ярыбаяры азалмыш олур.

Беләликлә, мүйәйән истеһлак дәйәринин малик олдуғу дәйәрин кәмийәти ялныз, бу истеһлак дәйәрини һазырламаг үчүн лазым кәлән ичтимаи зәрури әмәйин вә я иш вахтынын гәдәри илә тәйин олунур⁹. Бу һалда һәр бир айрыча әмтиә өз гәбилиндән олан әмтиәләрин ялныз орта нүсхәси әһәмийәтинә малик-дир¹⁰. Демәли, бәрабәр мигдарда әмәйи әһтива әдән, яхуд эйни иш вахтында һазырлана билән әмтиәләрин дәйәр кәмийәтләри бәрабәрдир. Бир әмтиәнин дәйәринин һәр бир башга әмтиәнин дәйәринә нисбәти, биринчи әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын икинчи әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтына нисбәти кимидир. „Дәйәр олмаг әтибарилә бүтүн әмтиәләр анчаг бирикмиш мүйәйән мигдар иш вахтыдыр“¹¹.

Демәли, әмтиәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты сабит галсайды, әмтиә дәйәринин кәмийәти дә сабит галарды, һеч дәйишмәзди. Лакин һәр дәфә әмәйин мәһсулдар гүввәси дәйишдикдә иш вахты да дәйишир. Әмәйин мәһсулдар гүввәси олдуғча мүрәккәб шәртләрдән, әзчүмлә фәһләнин орта мәһарәт дәрәчәсиндән, әлмин инкишаф сәвийәсиндән вә онун техникада тәтбиғи дәрәчәсиндән, истеһсал просесинин ичтимаи тәшкилиндән, истеһ-

⁹ 2-чи нәшрә гәйд. „Онлар (истеһлак шейләри) бир-биринә мүбадилә әдил-дийи заман дәйәрләри онларын истеһсал әдилмәси үчүн зәрури олан вә адәтән сәрф әдилән әмәйин гәдәри илә тәйин олунур“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particular in the Public Funds etc.“, London, сәһ. 36). Кечән әсрдә намә'лум мүәллиф тәрәфиндән язылан бу көзәл әсәрин нә вахт нәшр әдилдийи көстәрилмәмишдир. Лакин мәзмунундан көрүнүр ки, II Кеоргун заманында, тәхминән 1739-чу вә я 1740-чы илдә чапдан чыхмышдыр.

¹⁰ „Эйни гәбилдән олан мәһсулларын һамысы, әслинә бахылса, бир күтлә тәш-кил әдир ки, бунун да гиймәти, айры-айры һаллардаки хүсуси шәраитдән асылы олмаяраг, үмумийәтлә мүйәйән олунур“ (Le Trosne, De l'intérêt social, сәһ. 893).

¹¹ К. Марх, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 6. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 63.]

сал васитэлэринин гэдэри вэ иш габилийэтиндэн вэ, нэһайэт, тэбиин шэрайтдэн асылдыр. Мэсэлэн, эйни мигдар эмэк, мэхсулун яхшы кэлдийи илдэ 8 бушел, яхшы кэлмэдийи илдэ исэ анчаг 4 бушел бугдада ифадэ олунур. Эйни мигдар эмэк йохсул мэдэнлэрэ нисбэтэн зэнкин мэдэнлэрдэ даһа чох метал верир вэ и. а. Ер алтында алмас чох аз тапылыр, буна көрө дэ алмасы ахтарыб тапмаг орта һесабла чох иш вахты тэлэб эдир. Демэли, алмасын һэчми кичик олдуғу һалда онда чохлу эмэк тэмсил олунур. Якоб бу фикирдэдир ки, һеч бир заман гызылын там дэйэри өдэнилмэмишдир. Буну алмас һаггында даһа артыг демэк олар. Эшвекенин дедийинэ көрө 1823-чү илдэ Бразилия алмас мэдэнлэринин һаштад илик бүтүн мэхсулунун гиймэти, Бразилия шөкөр вэ я гәһвэ тарлаларынын 1½ илик мэхсулунун орта гиймэтиндэн дэ ашағы олмушду, һалбуки алмас мэдэнлэринин мэхсулунда хейли артыг эмэк вэ, демэли, хейли артыг дэйэр тэмсил олунурду. Даһа зэнкин мэдэнлэр тапылса иди, эйни мигдар эмэк-лэ даһа чох алмас элдэ эдиләрди вэ, демэли, алмасын дэйэри ашағы дүшәрди. Азачыг эмэк сәрф этмәклә көмүрү алмаса чевирмәк мүмкүн оларса, алмасын дэйэри кәрпичин дэйэриндэн дэ ашағы дүшә биләр. Үмүмийәтлә, эмәйин мэхсулдар гүввәси нә гэдәр йүксәк олурса мүәййән бир эмтиәнин һазырланмасы үчүн зәрури олан иш вахты бир о гэдәр азалыр, бу эмтиәдә бир о гэдәр аз эмэк күтләси кристаллашыр, эмтиәнин дэйэри бир о гэдәр аз олур. Эксинә, эмәйин мэхсулдар гүввәси нә гэдәр аз олурса, эмтиәнин һазырланмасы үчүн зәрури олан иш вахты бир о гэдәр артыр, эмтиәнин дэйэри бир о гэдәр чох олур. Беләликлә, эмтиәнин дэйэр кәмийәти эмтиәдә маддиләшән эмәйин гэдэри илә дүз пропорсияда вэ бу эмәйин мэхсулдар гүввәсилә тәрс пропорсияда дэйишилир.

Ола биләр бир шей истәһлак дэйэри олсун, амма дэйэр олмасын. Бу о заман олур ки, шейин инсан үчүн файдалы олмасында эмэк иштирак этмир, мәсэлән: һава, хам торпаг, тэбиин чәмәнләр, ябаны мешәләр вэ и. а. Ола биләр бир шей файдалы олсун вэ инсан эмәйинин мэхсулу олсун, амма эмтиә олмасын. Өз эмәйинин мэхсулу илә өз тәләбатыны өдәйән бир адам анчаг истәһлак дэйэри ярадыр, эмтиә яратмыр. Эмтиә истәһсал этмәк үчүн о, сәдәчә истәһлак дэйэри дейил, башгалары үчүн истәһлак дэйэри, ичтимай истәһлак дэйэри истәһсал этмәлидир^{11а}.

Нәһайәт, бир шей истәһлак шейин олмаса, дэйэр ола билмәз. Әкәр шей файдасыздырса, она сәрф эдилмиш эмәк дэ файдасыздыр, эмәк сайылмыр, буна көрө дэ һеч бир дэйэр яратмыр.

^{11а} Эңкелсин бу ерә аид белә бир гейди вар: „Һәм дэ нәинки үмүмийәтлә башгалары үчүн истәһсал этмәлидир. Орта әсрләрдә кәндли истәһсал этди-йи тахылын бир һиссәсини тейчү олараг сенйора, бир һиссәсини дэ әшәр олараг кешишләрә верирди. Лакин нә тейчү, нә дэ әшәр шәклиндә верилән тахылын тәкчә башгалары үчүн истәһсал эдилмәси ону һәлә һеч дэ эмтиә этмирди. Эмтиә олмаг үчүн мэхсул мүбадилә васитәсилә о адамын әлиһә кечмәлидир ки, о бундан бир истәһлак дэйэри кими истифадә этсин“. Эңкелс бу чәһәти гейд этмәйи она көрә лазым билмишдир ки, чох заман белә бир аңлашылмазлыг мейдана чыхырмыш: куя Марксын фикринчә, һәр мэхсул ону истәһсал эдән шәхс тәрәфиндән дейил, башгасы тәрәфиндән истәһлак эдилдикдә бу мэхсул эмтиә олур.—К.

2. Эмтиэлэрдэки эмэйн икили характери

Эввэлчэ эмтиэ гаршымыза икили бир шей кими, истехлак дэйэри вэ мүбадилэ дэйэри кими чыхды. Сонралар мэ'лум олду ки, эмэк дэ дэйэрдэ ифадэ олундугда, истехлак дэйэрлэринин ярадычысы олмаг э'тибарилэ малик олдугу эламэтлэрэ даһа малик олмур. Эмтиэдэки эмэйн бу икили тэбиэтини илк дэфэ тэнгиди шэкилдэ мэн көстөрмишэм¹². Бу нөгтэ мэркэзи бир нөгтэ олуб сияси игтисады баша дүшмэк үчүн бир амил тэшкил этдийинэ көрө, бурада ону атрафлы изаһ эдэчэйик.

Ики эмтиэ, мäsэлэн, бир сүртук вэ 10 аршын кэтан көтүрэк. Тутаг ки, сүртукун дэйэри 10 аршын кэтанын дэйэриндэн ики гат артыгдыр.

Сүртук мүййэн тэлэбаты өдэйэн истехлак дэйэридир. Ону һазырламаг үчүн мүййэн нөв мәнсулдар фэалийэт лазымдыр. Бу мәнсулдар фэалийэтин нөвү күдүлэн мэгсэдлэ, эмэлийэтын характерилэ, онун чисми илэ, истифадэ эдилэн васитэлэрлэ вэ элдэ эдилэн нэтичэ илэ мүййэн олунур. Белэликлэ, файдасы өз мәнсулунун истехлак дэйэриндэ, вэ я истехлак дэйэри олмасында ифадэ эдилэн эмэйи биз, гысача олагаг айдалы эмэк адландырачагыг. Демэли, бу нөгтейи-нэзэрдэн эмэк һәмишэ өз айдалы нэтичэси илэ элагэдар олагаг тэдгиг эдилмэлидир.

Сүртукла кэтан кейфийэтчэ мүхтэлиф истехлак дэйэри олдугу кими, онлары вүчуда кэтирэн ишлэр дэ, йэ'ни дэрзинин иши илэ тохучунун иши дэ кейфийэтчэ бир-бириндэн фэрглидир. Бу шейлэр кейфийэтчэ фэргли истехлак дэйэри олмасайды вэ, демэли, айдалы эмэйн кейфийэтчэ мүхтэлиф нөвлэринин мәнсулу олмасайды, онлар һеч эмтиэ олагаг бир-биринэ гаршы дура билмэзди. Сүртуку сүртука, бир истехлак дэйэрини эйни бир истехлак дэйэринэ мүбадилэ этмэзлэр.

Мүхтэлиф нөв истехлак дэйэрлэринин, яхуд эмтиэ чисимлэринин мачмуунда, эйни дэрэчэ мүхтэлиф олан вэ енэ эйни гэдэр мүхтэлиф чинслэрэ, нөвлэрэ, фэсилэлэрэ, ярымнөвлэрэ вэ зүмрэлэрэ бөлүнэн айдалы ишлэр мачмуу мейдана чыхыр,—бир сөзлэ десэк, ичтимаи эмэк бөлкүсү мейдана чыхыр. Ичтимаи эмэк бөлкүсү эмтиэ истехсалынын мөвчуд олмасы үчүн шэртдир, һалбуки эмтиэ истехсалы, эксинэ, ичтимаи эмэк бөлкүсүнүн мөвчуд олмасы үчүн шэрт дейилдир. Гэдим һинд ичмаында эмэк ичтимаи чөһөтдэн бөлүнмүшдү, лакин бу эмэйн мәнсуллары эмтиэ дейилди. Яхуд даһа яхын заманлардан бир мисал көтүрэк: һэр бир фабрикада эмэк бир систем үзрэ бөлүнмүшдүр, лакин бу элэ бир бөлкү үсулудур ки, бурада фөһлэлэр өз фэрди эмэк мәнсулларыны мүбадилэ этмирлэр. Ялныз бир-бириндэн асылы олмаян мүстэгил фэрди ишлэрин мәнсуллары эмтиэ олагаг бир-биринин гаршысына чыха билэр.

Демэли, һэр бир эмтиэнин истехлак дэйэриндэ мэгсэдэуйгун мүййэн мәнсулдар фэалийэт, йэ'ни айдалы эмэк вардыр.

¹² Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 12, 13 вэ башгалары. [Бах: К. М а р к с, Сияси игтисадын тэнгидинэ даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвлэтнәшр. 1929. Сәһ. 70, 71 вэ башгалары.]

Истеһлак дэйэрләриндә кейфиййәтчә мүхтәлиф файдалы эмәк нөвләри йохдурса, бунлар эмтиә олараг бир-биринин гаршысына чыха билмәз. Айры-айры файдалы ишләр арасындаки бу кейфиййәт фәрги мәнсулларын адәтән эмтиә шәкли алдығы бир чәмиййәтдә, йә'ни эмтиә истеһсалчылары чәмиййәтиндә мүстәгил истеһсалчыларын бир-бириндән асылы олмаян әмәлийятына чевриләрәк инкишаф әдиб мүрәккәб вә чоһәдди бир систем шәклини алып, йә'ни ичтимаи эмәк бөлкүсү системинә чеврилир.

Сүртуку ким кейир кейсин, истәр дәрзи өзү кейсин, истәрсә сифаришчи,—сүртукун өзү үчүн бунун фәрги йохдур. Һәр ики һалда сүртук бир истеһлак дэйәри вәзифәсини көрүр. Дәрзи әмәйинин хүсуси бир пешәйә, ичтимаи эмәк бөлкүсү системиндә мүстәгил бир вәсиләйә чеврилмәси дә, сүртукула ону истеһсал әдән эмәк арасындаки мүнәсибәти дэйишдирмир. Палтара әһтияч олан ердә инсан мин илләр бою тикишлә мәшғул олмуш вә нәһайәт дәрзилик мейдана кәлмишдир. Лакин сүртук, кәтан вә үмумиййәтлә тәбиәтдә һазыр шәкилдә тапылмаян һәр бир мадди сәрвәт үнсүрү һәмишә, тәбиәтин мүәййән бир маддәсини инсанын тәләбатына уйғунлашдыран хүсуси, мүәййән мөгсәд күдән мәнсулдар фәәлиййәт вәситәсилә һазырланмалы олмушдур. Демәли, истеһлак дэйәрләринин ярадычысы, йә'ни файдалы бир эмәк олмаг ә'тибарилә эмәк инсанларын яшамасы үчүн һеч бир ичтимаи формадан асылы олмаян шәртдир, әбәди тәбии бир зәрурәтдир, чүнки бунсуз инсанла тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләси мүмкүн олмазды, йә'ни инсан һеч яшая билмәзди.

Истеһлак дэйәрләри: сүртук, кәтан вә и. а., бир сөzlә, эмтиә чисимләри ики үнсүрүн—тәбиәт маддәсилә әмәйин бирләшмәсидир. Сүртук, кәтан вә саирәдә олан бүтүн мүхтәлиф файдалы ишләр чыхылдыгда, галан анчаг мадди чисимдән ибарәт олар ки, бу галыг да инсанын һеч бир ярдымы олмадан тәбиәтдә мөвчуддур. Истеһсал әснасында инсан анчаг тәбиәтин өзү кими иш көрә биләр, йә'ни мүхтәлиф маддәләрин анчаг шәклини дэйишдирә биләр¹³. Бундан әлавә, инсан маддәләри мүәййән бир шәклә салыркән даим тәбиәт гүввәләринин ярдымына архаланыр. Демәли, эмәк инсанын истеһсал әтдийи истеһлак дэйәрләринин, мадди сәрвәтин еканә мәнбәи дейилдир. Виям Петти демишкән, эмәк сәрвәтин атасы, торпаг—анасыдыр.

Инди, истеһлак шейи кими көтүрүлән эмтиәдән эмтиә дэйәринә кечәк.

¹³ „Каннатда истәр инсан тәрәфиндән, истәрсә дә тәбиәтин өзү тәрәфиндән үмуми физика ганунлары әсасында ярадылан бүтүн һадисәләр һәгги бир ярадычылыг олмайыб анчаг маддәнин шәклини дэйишмәкдир. Истеһсал идеясыны тәһлил әдиркән инсан зәкасы анчаг ики үнсүр ашкара чыхарыр ки, бу да бирләшмә вә парчаланмадан ибарәтдир; дэйәр (valore, истеһлак дэйәри нәзәрдә тутулмалыдыр, һәрчәнд Verri физиократларла бу мүбаһисәсиндә һансы нөв дэйәрдән данышдығыны өзү дә сәһиһ билмир) вә сәрвәт истеһсалы да беләдир; мәсәлән, чәмәнләрдә торпаг, һава вә су биткийә чеврилир, яхуд һәшәрәтын лүаблы ифразаты инсан әлилә ипәйә чеврилир, яхуд айры-айры метал парчалары бирләшдикдә саат механизми әмәлә кәлир“ (Pietro Verri, *Meditazioni sulla Economia Politica*; илк дәфә 1773-чү илдә чап олунмушдур, италян итгисадчылары әсәрләринин нашири *Custo di, Parte Moderna*, t. XV, p. 22).

Биз фэрз этмишдик ки, сүртукун дэйэри 10 аршын кэтанын дэйэриндэн ики гат артыгдыр. Лакин бу анчаг мигдар фэргидир вэ һэлэлик бизи марагландырмыр. Буна көрө хатырлатмалыйыг ки, экэр бир сүртукун дэйэри 10 аршын кэтанын дэйэринин ики мислинэ барабэрдирсэ, онда 20 аршын кэтанын дэйэр кэмиййэти бир сүртукун дэйэр кэмиййэтинин эйнидир. Дэйэр олмаг э'тибарилэ сүртук вэ кэтан эйни субстансия, эйни маһиййэтэ малик шейлэрдир, екчинс эмэйин об'ектив ифадэлэридир. Лакин дэрзилик вэ тохучулуг кейфиййэтчэ мүхтэлиф эмэк нөвлэридир. Бунула барабэр, чэмиййэтдэ элэ һаллар да олур ки, эйни бир адам өзү каһ тикир, каһ да тохуюр вэ, демэли, бу ики мүхтэлиф эмэк нөвү айры-айры фэрдлэрин тамамилэ мүстэгил шәкил алмыш эмэлиййаты дейил, ялныз, эйни фэрдин эмэйинин мүхтэлиф шәкиллэридир, нечэ ки, дэрзинин букүн тикдийи сүртукла сабаһ һазырладығы шалвар да эйни фэрди эмэйин анчаг мүхтэлиф шәкиллэридир. Сонра. Күндэлик тэчрүбэ көстэрир ки, бизим капитализм чэмиййэтиндэ эмэйэ олан тэлэбин истигамэтинин дэйишмэсиндэн асылы олараг, инсан эмэйинин мүэййән гэдэри каһ дэрзилик, каһ да тохучулуг шәклиндэ тәклиф олунур. Эмэк шәклинин белэ дэйишмэси, әлбәттэ, эзиййәтсиз баша кәлмир, буна бахмаяраг һәмин дэйишиклик эмәлә кәлмәлидир. Мәһсулдар фәалиййәтин мүэййән характер дашымасындан вэ, демэли, эмэйин файдасынын характериндэн сәрфнәзэр әдиләрсэ, эмәкдә анчаг о галар ки, эмэк инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Дэрзилик вэ тохучулуг кими мәһсулдар фәалиййәт нөвләри арасында кейфиййәт фэрги олдуғуна бахмаяраг, истәр дэрзилик, истәрсэ тохучулуг инсан бейни, әзәләлэри, әсәблэри, әлләри вэ саирәсинин мәһсулдар шәкилдә сәрф олунмасыдыр вэ бу мә'нада онларын һәр икиси эйни инсан эмәйидир. Бунлар инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасынын анчаг ики мүхтэлиф шәклидир. Әлбәттэ, инсанын иш гүввәсинин өзү бу вэ я башга бир шәкилдә сәрф олунмаг үчүн аз-чох инкишаф этмиш олмалыдыр. Лакин әмтиәнин дэйэриндә садәчә инсан эмәйи, үмүмиййәтлә инсан эмәйинин сәрф әдилмәси ифадә олунур. Буржуа чэмиййәтиндә кенерал вэ я банкир бөйүк рол, ади бир адам исә чүз'и рол ойнадығы кими¹⁴, бурада инсан эмәйи дә эйни вәзиййәтдәдир. Инсан эмәйи, һеч бир хүсуси һазырлыг көрмәйән һәр бир ади адамын бәдәнинин орта һесабла малик олдуғу бәсит иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Бәсит орта эмәк, мүхтэлиф өлкәләрдә вэ мәдәниййәтин мүхтэлиф дөврләриндә мүхтэлиф характердә олса да, һәр һалда һәр бир мүэййән чэмиййәтдә мә'лум бир кэмиййәтдир. Нисбәтән мүрәккәб эмәк анчаг гүввәтә йүксәлдилмиш вэ я, даһа доғрусу, зәрб олунмуш бәсит эмәкдир, буна көрә дә аз мигдар мүрәккәб эмәк чох мигдар бәсит эмәйә барабэрдир. Тәчрүбә көстэрир ки, мүрәккәб эмәк бу сурәтлә даим бәсит эмәйә мүнчәр олур. Әмтиә ән мүрәккәб эмәйин мәһсулу ола биләр, лакин онун дэйэри ону бәсит эмәйин мәһсулу илә барабэрләшдирир вэ, демэли, онун дэйэринин

¹⁴ Бах: Hegel, Philosophie des Rechts, Berlin 1840, сәһ. 250, § 190.

өзү анчаг мүййән мигдар бэсит эмәйи тәмсил эдир¹⁵. Мүхтәлиф эмәк нөвләрини, бунлар үчүн өлчү ваһиди олмаг э'тибарилә бэсит эмәйә мүнчәр эдән мүхтәлиф пропорсиялар, истехсалчыларын хәбәри олмадан ичтимаи просесдә вүчуда кәлир, буна көрә дә һәмин пропорсиялар онлара даими бир адәт кими көрүнүр. Садә олмаг үчүн бундан сонра һәр нөв иш гүввәсинә билаваситә бэсит иш гүввәси кими бахачағыг, бунунла да биз һәр дэфә мүрәккәб эмәйи бэсит эмәйә чевирмәк эмәлийятыны тәкрар этмәк мәчбурийәтиндән гуртармыш оларыг.

Демәли, сүртукла кәтаны дәйәр кими тәдгиг эдиркән биз бунунла онларын истехлак дәйәрләринин фәргиндән сәрфнәзәр эдирик; һәмчинин бу дәйәрләрдә ифадә олунан эмәк мәсрәфини тәдгиг эдиркән бунун дәрзилик вә тохучулуг кими файдалы формаларынын фәргиндән дә сәрфнәзәр этмәлийик. Истехлак дәйәри тәшкил эдән сүртукла кәтан анчаг мәгсәдәуйгун мәһсулдар фәалийәтин маһуд вә ипликлә бирләшмәсидир, һалбуки дәйәр олан сүртук вә кәтан екчинс эмәк биркинтиләриндән башга бир шей дейилдир; һабелә бу дәйәрләрдәки эмәк мәсрәфиндә дә әһәмийәтли чәһәт бу эмәк мәсрәфинин маһуд вә ипликдән мәһсул яратмасы дейил, анчаг инсан иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр. Дәрзилик вә тохучулугун мәһз кейфийәтчә мүхтәлиф хүсусийәтләри олдугуна көрә, бунлар сүртук вә кәтан кими истехлак дәйәрләри ярадан үнсүрдүр; биз анчаг дәрзилик вә тохучулугун кейфийәтчә фәргли хүсусийәтләриндән сәрфнәзәр этдикдә вә бунлар эйни бир кейфийәтә, инсан эмәйи кейфийәтинә малик олдугда сүртук вә кәтан үчүн дәйәр субстансиясы, дәйәр әсасы олур.

Лакин сүртук вә кәтан үмумийәтлә дәйәр олмагдан башга, эйни заманда мүййән кәмийәтли дәйәрләрдир: биз фәрз этмишдик ки, сүртукун дәйәри 10 аршын кәтанын дәйәриндән ики гат артыгдыр. Онларын дәйәр кәмийәтиндәки бу фәргә сәбәб нәдир? Буна сәбәб одур ки, 10 аршын кәтанда олан эмәк сүртукда олан эмәйин анчаг ярысы гәдәрдир, белә ки, сүртукун истехсалына кәтанын истехсалы үчүн лазым олдугундан ики гат артыг мүдәтдә иш гүввәси сәрф этмәк лазымдыр.

Буна көрә дә әмтиәнин истехлак дәйәри чәһәтдән, бу әмтиәдәки эмәйин анчаг кейфийәти әһәмийәтлидирсә, дәйәрин кәмийәти чәһәтдән эмәйин анчаг гәдәри әһәмийәтлидир, һәм дә бу эмәк һеч бир башга кейфийәти галмаян инсан эмәйинә мүнчәр эдилмәлидир. Биринчи һалда мәсәлә мәһз нә кими бир эмәйин вә һечә сәрф олунмасы үзәриндәдир, икинчи һалда исә нә гәдәр эмәк сәрф олунмасындан, йә'ни онун сәрф олунмасы мүддәтиндән бәһс олунур. Әмтиәнин дәйәр кәмийәти әмтиәдә олан эмәйин анчаг гәдәрини ифадә этдийи үчүн, мүййән пропорсияда көтүрүлән әмтиәләр һәмишә бәрабәр кәмийәтли дәйәр тәмсил этмәлидир.

Әкәр бир сүртукун истехсалы үчүн лазым олан бүтүн файдалы

¹⁵ Охучу нәзәрдә тутмалыдыр ки, бурада фәһләнн, мәсәлән, бир иш күнү мүгабилиндә алдыгы эмәк һаггыннан вә я дәйәрдән дейил, әмтиә дәйәриндән бәһс эдилир ки, бу, фәһләнн маддиләшмиш иш күнүдүр. Тәдгигимизин бу мәрһәләсиндә эмәк һаггы категориясындан һәлә бәһс эдилмир.

эмәк нөвләринин мәһсулдар гүввәси сабит галырса, сүртукларын дәйәр кәмийәти онларын сайына мütәнәсиб сурәтдә артыр. Бир сүртуқда, мәсәлән, 3 иш күнү тәмсил олунурса, 2 сүртуқда $3 \times 2 = 6$ иш күнү тәмсил олунур вә и. а. Инди тутак ки, бир сүртуқун истеһсалы үчүн лазым олан эмәк ики гат артыр, яхуд ярыбаяры азалыр. Биринчи һалда бир сүртуқун дәйәри ики сүртуқун әввәлки дәйәринә, икинчи һалда исә ики сүртуқун дәйәри бир сүртуқун әввәлки дәйәринә бәрабәр олур, һалбуки һәр ики һалда сүртуқун һәм кәрәклии, һәм дә онда олан фәйдалы әмәйин кейфийәти сабит галыр. Сүртуқун истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдары исә дәйишилмиш олур.

Чох мигдар истеһлак дәйәри өзлүйүндә чох мигдар мадди сәрвәт тәмсил әдир: ики сүртуқ бир сүртуқдан чох мадди сәрвәт тәмсил әдир. Ики сүртуқла ики адамы, бир сүртуқла исә анчаг бир адамы кейиндирмәк олар вә и. а. Бунунла бәрабәр мадди сәрвәт күтләси артдығы һалда онун дәйәр кәмийәти ашағы дүшә биләр. Бу әкс истигамәтли һәрәкәт әмтиәнин икили хасийәтиндән ирәли кәлир. Әлбәттә, мәһсулдар гүввә, һәмишә фәйдалы, конкрет әмәйин мәһсулдар гүввәсидир вә әслиндә анчаг, мүййән мүддәт әрзиндә давам әдән мәгсәдәуйғун мәһсулдар ишин сәмәрә вермәк дәрәчәсини көстәрир. Демәли, фәйдалы эмәк өз мәһсулдар гүввәсинин артмасы вә я әксилмәсилә дүз пропорсияда кәһ чох, кәһ да аз мәһсул верән мәнбә олур. Әксинә, мәһсулдар гүввәнин дәйишмәси өзлүйүндә, әмтиәнин дәйәриндә тәмсил олунан әмәйә әсла тохунмур. Мәһсулдар гүввәни әмәйин конкрет фәйдалы формасы вердийинә көрә, биз әмәйин конкрет фәйдалы формасындан сәрфнәзәр әтдикдә, мәһсулдар гүввәнин әмәйә даһа һеч бир дәхли олмур. Демәли, әмәйин мәһсулдар гүввәси һечә дәйиширсә дәйишсин, әйни бир эмәк бәрабәр мүддәтләрдә һәмишә кәмийәтчә бәрабәр дәйәрләр ярадыр. Лакин әмәйин мәһсулдар гүввәси дәйишдикдә, эмәк бәрабәр мүддәтләрдә мүхтәлиф мигдар истеһлак дәйәрләри ярадыр: мәһсулдар гүввә артдыгда чох истеһлак дәйәри, әксилдикдә исә аз истеһлак дәйәри ярадыр. Мәһсулдар гүввәнин дәйишмәси эмәк мәһсулдарлығыны вә, демәли, әмәйин яратдығы истеһлак дәйәрләри күтләсини артырдыгда, көрдүйүмүз кими, бу артмыш күтләнин дәйәринин үмуми кәмийәтини азалдыр, зира һәмин күтләнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын гәдәрини азалдыр. Һабелә әксинә.

Һәр бир эмәк, бир тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин физиоложи мә'нада сәрф олунмасыдыр вә әйни инсан әмәйи, яхуд мүчәррәд инсан әмәйи олмаг ә'тибарилә эмәк, әмтиәнин дәйәрини ярадыр. Һәр бир эмәк, диһәр тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин мәгсәдәуйғун хүсуси бир шәкилдә сәрф олунмасыдыр вә белә бир конкрет фәйдалы эмәк олмаг ә'тибарилә истеһлак дәйәри ярадыр¹⁶.

¹⁶ 2-чи нәшрә гейд. „Һәр заман бүтүн әмтиәләрин дәйәрләринә гиймәт вермәк вә онлары бир-бирилә мүгайисә әтмәк үчүн ялыз әмәйин гәт'и вә һәгиги бир мә'яр олдуғуну“ сүбүт әтмәк мәгсәдилә А. Смит языр: „Бәрабәр мигдар эмәк һәр заман вә һәр бир өлкәдә фәһләнин өзү үчүн әйни бир дәйәри тәмсил әтмәлидир. Нормал сағламлыг вә гүввәтә малик олуб нормал ишләйә билән вә бачарығы орта дәрәчәдә олан бир фәһлә һәмишә өз раһатлыг,

3. Дэйэр формасы, яхуд мүбадилэ дэйэри

Эмтиэлэр истехлак дэйэри, яхуд эмтиэ чисми шэклиндэ дүннэ кэлир, мäsэлэн: дэмир, кетан, бугда вэ и. а. Бунлар эмтиэнин габа натурал формасыдыр. Бунлар анчаг өз икили характерлэринэ көрө, йэ'ни эйни заманда һәм истехлак шейи, һәм дэ дэйэр һамили олдуғларына көрө эмтиэйэ чеврилир. Демэли, онлар анчаг бу икили формая, йэ'ни натурал формая вэ дэйэр формасына малик олдуғлары һалда эмтиэдир, яхуд эмтиэ формасына малик олур.

Эмтиэ дэйэринин субстансиясы илэ Фалстафын рэфигэси дул гадын Квикли арасындаки фэрг ондадыр ки, онун һарада олдуғу мә'лум дейилдир. Эмтиэ чисимлэринин дуюлан габа субстансиясынын там әксинэ олараг, онларын дэйэринин субстансиясына бирчэ атом да тәбиәт маддәси дахил дейилдир. Сиз һәр бир айрыча эмтиэни истәдийиниз кими әлләйиб баха биләрсиниз, лакин онун дэйэрини көрүб һисс эдә билмәэсиниз. Амма хатыр-ламалыйыг ки, эмтиэлэр инсан әмәйинин анчаг эйни бир ичтимаи ваһидинин ифадәси олдуғуна көрө дэйэр субстансиясына малик-дир, буна көрө дэ онларын дэйэр субстансиясы халис ичтимаи характердәдир,—бунлары хатырласаг, бизә өзлүйүндә айдын олар ки, һәмин дэйэр ялныз бир эмтиэнин башга эмтиэйэ олан ичтимаи мүнәсибәти шэклиндә мейдана чыха биләр. Доғрудан да биз, эмтиэләрдә кизли олан дэйэрин изинә дүшмәк үчүн эмтиәлэрин мүбадилэ дэйэринин, яхуд мүбадилэ һисбәтинин тәһлилиндән башлайырыг. Инди биз дэйэрин һәмин тәзаһүр формасы үзәринә гайытмалыйыг.

Һәр кәс, һәтта башга һеч бир шей билмәсә дэ, буну билир сәрбәстлик вә сәадәтинин эйни бир һиссәсини вермәлидир“ („Wealth of Nations“, b. I, ch. V). А. Смит бурада (Һәр ердә дейил) бир тәрәфдән дэйэри эмтиэнин истехсалына сәрф олунан әмәйин мигдары илэ тә'йин әтмәк мäsәләсини, эмтиэ дэйэрини әмәйин өз дэйэри илэ тә'йин әтмәк мäsәләсилә гарышдырыр вә көс-тәрмәйә чалышыр ки, бәрәбәр мигдарда әмәйин һәмишә эйни дэйэри вардыр. Дикәр тәрәфдән, о һисс әдир ки, әмәк эмтиәлэрин дэйэриндә ифадә олундугда, анчаг иш гүввәсинин сәрф олунмасыны тәмсил әдир; лакин иш гүввәсинин бу сәрф олунмасыны да нормал һәят фәәлийәти кими дейил, енә анчаг раһатлыг, азадлыг вә сәадәтин гурбан верилмәси кими тәсвир әдир. О, һәр һалда мүасир музду фәһләни нәзәрдә тутур.—А. Смитин сәләфләриндән олуб 9-чу гейддә фикрини мисал кәтирдийимиз адсыз бир мүәллиф бу мäsәләйә ондан хейли дүрүст янашыб дейир: „Бириси мүәййән бир истехлак шейи һазыламаг үчүн бир һәфтә вахт сәрф әтмишдир... вә она бу шейин мүгабилиндә башга бир шей тәклиф әдән бир шәхс өзүнүн һансы шейә эйни мигдар әмәк (labour) вә вахт сәрф әтдийини һесаблейыб һамыдан яхшы дейә биләр ки, гиймәтчә, бу шейләрдән нә гәдәри алмаг истәдийи шейә бәрәбәрдир. Бурада мäsәлә ондан ибарәтдир ки, мүәййән бир шей истехсал әтмәк үчүн бир шәхсин мүәййән вахт әрзиндә сәрф әтдийи әмәк, башга бир шей истехсал әтмәк үчүн башга бир шәхсин эйни вахт әрзиндә сәрф әтдийи әмәйә мүбадилә олунур“ („Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.“, сәһ. 39).

[Энкелс „Капиталын“ инкилисчә тәрчүмәсинә яздығы гейддә, I чилдин 14-чү сәһифәсиндә дейир: „Инкилис дилинин бир үстүнлүйү вар ки, әмәйин ики мүхтәлиф чәһәтини ифадә әтмәк үчүн бу дилдә ики мүхтәлиф сөз вардыр. Кейфийәтчә мүәййән олуб истехлак дэйэрләри ярадан әмәк labour-дан фәргли олараг work адланыр; дэйэр ярадан вә анчаг кәмийәтчә өлчүлән әмәк исә work-дан фәргли олараг labour адланыр“.

Бах: 4-чү гейд, сәһ. 2. инкилис дилинин руһу һаггында.—К.]

ки, эмтиэлэр өз истеклак дэйэрлэринин рэнкбэрэнк натурал формаларындан тамамилэ фэргли олан үмуми дэйэр формасына, йэ'ни дэйэрин пул формасына маликдир. Биз бурада, буржуа сияси игтисадынын неч гаршыя гоймаг тэшэббүсүндэ дэ олмадыгы бир мäsэлэни тэдгиг этмэли, мähз бу пул формасынын төрэмäсини көстөрмэлийик, йэ'ни эмтиэлэрин дэйэр нисбэтиндэн ибарэт олан дэйэр ифадэсинин эн бэсит, эн садэ формадан көз гамашдыран пул формасына гэдэр нечэ инкишаф этдийини излэмэлийик. Бу һалда пулун эсрарэнкизлийи дэ арадан галхмыш олар.

Дэйэрлэрин эн бэсит нисбэти, йэгин ки, бир эмтиэнин дэйэри илэ һэр һансы чешиддэн олан башга бир айрыча эмтиэнин дэйэри арасындаки нисбэтдэн ибарэтдир. Белэликлэ, ики эмтиэнин дэйэри арасындаки нисбэт, мүййэн эмтиэнин дэйэринин эн садэ ифадэсидир.

А. Бэсит, айрыча вэ я тэсадүфи дэйэр формасы

x мигдар A эмтиэ $= y$ мигдар B эмтиэйэ, яхуд:
 x мигдар A эмтиэ y мигдар B эмтиэйэ дэйэр.

(20 аршын кэтан $=$ 1 сүртука, яхуд 20 аршын кэтан
 бир сүртука дэйэр).

1) ДЭЙЭР ИФАДЭСИНИН ИКИ ГҮТБҮ: НИСБИ ДЭЙЭР ФОРМАСЫ ВЭ ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМА

Һэр чүр дэйэр формасынын сирри бу бэсит дэйэр формасындадыр. Буна көрэ дэ башлыча чэтинлик бу форманын тәһлилиндэдир.

Ики мүхтәлиф эмтиэ: A вэ B , көтүрдүйүмүз мисалда исэ кэтан вэ сүртук, айдындыр ки, бурада ики мүхтәлиф рол ойнайыр. Кэтан өз дэйэрини сүртукада ифадэ эдир; сүртук бу дэйэри ифадэ этмэк үчүн бир маддэдир. Биринчи эмтиэ актив рол, икинчиси исэ пассив рол ойнайыр. Биринчи эмтиэнин дэйэри нисби дэйэр кими тәмсил олунмушдур, яхуд бу эмтиэ нисби дэйэр формасындадыр. Икинчи эмтиэ эквивалент [бэрабэр дэйэр] вэзифэси көрүр, яхуд эквивалент формададыр.

Нисби дэйэр формасы илэ эквивалент форма, бир-бириндэн асылы олан, бир-бири үчүн шэрт олан айрылмаз чәһәтләрдир, лакин эйни заманда бир-бирини рәдд эдэн вэ я бир-биринэ экс олан һәдләрдир, йэ'ни эйни дэйэр ифадэсинин мүхтәлиф гүтбләридир; һәмишэ мүййән бир дэйэр ифадэси васитәсилэ элагәдар олан мүхтәлиф эмтиэләрдән һэр бири бу гүтбләрин бирини тәһкил эдир. Мән, мäsэлән, кэтанын дэйэрини кэтанла ифадэ эдэ билмәрәм. „20 аршын кэтан $=$ 20 аршын кэтана“ ифадэси, дэйэр ифадэси дейилдир. Бу тәнлик, даһа доғрусу, бунун әксини көстәрир: 20 аршын кэтан 20 аршын кэтандан башга бир шей дейилдир, йэ'ни мүййән мигдар истеклак шейидир, кэтандыр. Демэли, кэтанын дэйэри анчаг нисби шәкилдэ, йэ'ни башга бир эмтиәдэ ифадэ олуна билэр. Буна көрэ дэ кэтанын нисби дэйэр формасы тәләб эдир ки, онун гаршысында эквивалент формада башга бир эмтиэ олсун. Дикәр тәрәфдән, эквивалент вэзифәси

дашыян бу башга эмтиэ эйни заманда нисби дэйэр формасында ола билмэз. Бу эмтиэ өз дэйэрини ифадэ этмир, о анчаг башга бир эмтиэнин дэйэрини ифадэ этмэк үчүн маддэдир.

Доғрудур, 20 аршын кэтан=1 сүртука, яхуд 20 аршын кэтан 1 сүртука дэйэр ифадэсиндэ бунун экси олан нисбэт дэ вардыр: 1 сүртук = 20 аршын кэтана, яхуд 1 сүртук 20 аршын кэтана дэйэр. Лакин мэн сүртукун нисби дэйэр ифадэсини вермэк үчүн һәмин тәнлийи тәрсинэ чевирмәлийэм, бу һалда сүртукун эвэзинэ кэтан эквивалент олур. Демэли, эйни бир эмтиэ эйни бир дэйэр ифадэсиндэ эйни заманда һәр ики формада ола билмэз. Бу формалар эйни бир хэттин ики кәнар нөгтәси, ики гүтб кими бир-бирини рәдд эдир.

Мүэийән эмтиэнин, нисби дэйэр формасындамы, йохса бунун экси олан эквивалент формада олмасы анчаг, бу дэйэр ифадэсиндэ һәмин эмтиэнин тутдуғу ердән асылыдыр, йә’ни ондан аслыдыр ки, бу эмтиэ—дэйэри ифадэ олунаң эмтиэдир, йохса дэйэр ифадэ эдән эмтиэ.

2) НИСБИ ДЭЙЭР ФОРМАСЫ

а) нисби дэйэр формасынын мәзмуну

Бир эмтиэнин бәсит дэйэр ифадэсинин ики эмтиэ дэйэри арасындаки нисбәтә нечә дахил олдуғуну айдынлашдырмаг үчүн, ән әввәл, бу нисбәти онун кәмиййәт чәһәтини нәзәрә алмадан тәдгиг этмәк ләзымдыр. Лакин адәтән бунун эксини әдирләр: дэйәрләр нисбәтини анчаг, мүэийән мигдар ики чүр эмтиэни бир-биринә бәрабәрләшдирән пропорсия һесаб әдирләр. Бурасыны унудурлар ки, мүхтәлиф шейләрин кәмиййәтләри ялныз эйни бир өлчү ваһидинә мүнчәр әдилдикдән сонра мигдарча мүгайнсә әдилә биләр. Бунлар ялныз эйни бир өлчү ваһидинә мүнчәр әдилмиш ифадә олмаг ә’тибарилә адаш кәмиййәт вә, демэли, мүгайнсә әдилән (бир өлчү илә өлчүлән) кәмиййәт олур¹⁷.

20 аршын кэтан истәр бир сүртука бәрабәр олсун, истәр=20, истәрсә=x сүртука, башга сөзлә десәк, мүэийән мигдар кэтан дэйәрчә истәр чох, истәрсә аз сүртука бәрабәр олсун, һәр һалда белә бир пропорсия олмасынын өзү һәмишә кәстәрир ки, мүэийән кәмиййәтли дэйэр олмаг ә’тибарилә кэтан вә сүртук эйни ваһидләрлә ифадә олунмушдур, екчинс шейләрдир. Кэтан=сүртука ифадәси, бу тәнлийин әсасыдыр.

Лакин кәмиййәтчә бәрабәрләшдирилән бу ики эмтиэ эйни рол ойнамыр. Бурада ялныз кэтанын дэйэри ифадә олунур. Анчаг нечә ифадә оунур? О васитә илә ифадә олунур ки, бурада кэтанын дэйэри сүртука өз „эквиваленти“ кими, йә’ни өзүнүн мүбадилә әдилә биләчәйи бир шей кими янашыр. Бу нисбәтдә сүр-

¹⁷ Дэйэр формасынын тәһлили илә мәшғул олан S. Bailey кими бир нечә иғтисадчы һеч бир нәтичәйә кәлә билмәмишдир, чүнки бир тәрәфдән, онлар дэйэрин формасы илә дэйэрин өзүнү гарышдырыр, дикәр тәрәфдән, ялныз өз мәнфәәтини күдән буржуанын тә’сири алтында олдуғларына кәрә, лап әввәлдән мүбадилә нисбәтинин анчаг кәмиййәтчә мүэийән олмасына фикир верирләр. „Дэйэри ярадан... кәмиййәт үзәриндәки һәкимиййәтдир“ („Money and its Vicissitudes“ London 1837, p. 11). Мүәллифи S. Bailey.

тук дэйэрин варлыг формасыдыр, дэйэрни тэчэссүмүдүр, чүнки сүртук анчаг бир дэйэр олмаг э'тибарилэ кэтанын эйнидир. Дикэр тэрэфдэн, кэтанын өз дэйэр варлыгы анчаг бурада ашкара чыхыр вэ я мүстэбил ифадэ олунур, чүнки анчаг дэйэр олмаг э'тибарилэ кэтан сүртуку өзүнэ барабэр бир дэйэр вэ я эквивалент хесаб эдэ билэр. Мэсэлэн, гарышга туршусунун пропили эфири илэ яг туршусу мүхтэлиф маддэлэрдир. Лакин бунларын һэр икиси эйни кимйэви субстансиядан, йэ'ни карбондан (С), гидрокендэн (Н) вэ оксикендэн (О) ибарэтдир, һабелэ бунларын фаиз нисбэти дэ эйнидир: $C_4H_8O_2$. Экэр биз яг туршусуну гарышга пропили эфиринэ барабэр тутсайдыг, һэмин тэнликдэн белэ бир нэтичэ чыхарды ки, эввэлэн, гарышга пропили эфири $C_4H_8O_2$ -нин анчаг варлыг формасыдыр вэ, икинчиси, яг туршусу да $C_4H_8O_2$ -дэн ибарэтдир. Белэликлэ гарышга пропили эфирини яг туршусуна барабэр тутдугда, онларын физики формасына экс олага ким-йэви субстансияларынын екчинслийи ифадэ эдилмиш оларды.

Биз дедикдэ ки, эмтиэлэр дэйэр олмаг э'тибарилэ анчаг инсан эмэйи биркинтисидир,—онда биз өз тәһлилимиздэ эмтиэлэри мүчэррэд дэйэр кими көтүрмүш олур, лакин бу тәһлил онлары өз натурал формасындан фәргли олан һеч бир дэйэр формасында ифадэ этмир. Бир эмтиэнин башгасына олан дэйэр нисбэти исэ белэ дейилдир. Бурада эмтиэнин дэйэр олмаг характери башга бир эмтиэйэ онун өз нисбэти сайэсиндэ мейдана чыхыр.

Мэсэлэн, дэйэрин тэчэссүмү олмаг э'тибарилэ сүртук кэтана барабэр тутулдугда, сүртукда олан эмэк кэтандаки эмэйэ барабэр тутулмуш олур. Элбэттэ, сүртуку тикән дэрзинин эмэйи, кэтаны тохуян тохучунун эмэйиндэн фәргли конкрет эмэкдир. Лакин дэрзилийин тохучулуға барабэрләшдирилмәси, әслиндә, дәрзилийи бу ики эмәк нөвүндә һәгигәтән эйни олан чәһәтә, йә'ни бунлары үмуми инсан эмәйи характеринә мүнчәр әтмәк демәкдир. Демәли, белә долайы йолла тәсдиг эдилмиш олур ки, тохучулуг да, дэйэр яратдығына көрә, дәрзиликдән фәргләнмир, демәли, мүчәррэд инсан эмәйидир. Дэйэр ярадан эмәйин спесифик характерини ялныз, мүхтәлиф эмтиэләрин эквивалентлик ифадәси ашкара чыхарыр, чүнки бу эквивалентлик ифадәси мүхтәлиф эмтиэләрдә олан мүхтәлиф эмәк нөвләрини доғрудан да онларын үмуми әсасына, йә'ни үмумийәтлә инсан эмәйинә мүнчәр әдир^{17а}.

Лакин кэтанын дэйэрини тәшкил эдән эмәйин спесифик характерини ифадә әтмәк кифайәт дейилдир. Һәрәкәт һалында олан инсан иш гүввәси, вэ я инсан эмәйи дэйэр ярадыр, амма эмәк

^{17а} 2-чи нәшрә гeyд. Илк игтисадчылардан бири олуб Виям Петтидән сонра дэйэрин тәбиәтини баша дүшән мәшһур Франклин дейир: „Тичарәт үмумийәтлә бир эмәйин дикәр бир эмәйә мүбадиләсиндән башга бир шей олмадығына көрә, бүтүн шейләрин дэйэринин ән дүзкүн өлчүсү әмәкдир“ („The Works of B. Franklin etc. edited by Sparks“, Boston 1836, v. II, p. 267). Франклин баша дүшмәмишдир ки, бүтүн шейләрин дэйэрини „әмәклә“ өлчдүкдә, мүбадилә эдилән ишләр арасындаки фәргләрдән сәрфнәзәр әтмиш олур,—демәли, бунлары эйни инсан эмәйинә мүнчәр әдир. О буну билмәсә дә, һәр һалда гeyри-ихтияри сурәтдә ифадә әтмиш олур. О әввәлчә „бир әмәкдән“, сонра „дикәр әмәкдән“, нәһайәт бүтүн шейләрин дэйэр субстансиясы олан „әмәкдән“ бәһс әдир, лакин буна тә'риф вермир.

өзү дэйэр дейилдир. Эмэк донуб галдыгда, йэ'ни шей формасы алдыгда дэйэр олур. Кэтанын дэйерини инсан эмэйинин биркинтиси кими ифадэ этмэк үчүн, ону кэтандан чисмэн фэргли олан, һабелэ һәм кэтанда, һәм дә башга эмтиэдэ олан хүсуси бир „субстансия“ кими ифадэ этмэк лазымдыр. Бу мәсэлэ артыг һэлл олунмушдур.

Сүртукун дэйэри чәһәтдән сүртук кейфийәтчә кэтана бәрабәр бир шейдир, йэ'ни эйни нөвдән олаң бир шейдир, чүнки сүртук дэйәрдир. Сүртук бурада дэйәр тәзаһүр этдирән бир шей ролу ойнайыр, йэ'ни бу шей өз дуюлан натурал формасында дэйәр тәмсил эдир. Әлбәттә, „сүртук“ дедийимиз эмтиәнин чисми олан сүртук анчаг истеһлак дэйәридир. Һәр бир кәтан парчасы кими, сүртук да өзлүйүндә һәлә дэйәр ифадэ этмир. Лакин бу анчаг сүбут эдир ки, зәр бафталы сүртук кейән бир чох шәхсләр белә сүртук кеймәйәнләрдән бир пиллә юхары олдуғлары кими, сүртук да кэтана олан өз дэйәр нисбәтинин харичиндә нә исә, бу нисбәт дахилиндә ондан бир гәдәр артыгдыр.

Сүртукун истеһсалына дәрзи эмәйи шәклиндә доғрудан да инсан иш гүввәси сәрф олунмушдур. Демәли, сүртукда инсан эмәйи топланмышдыр. Бу чәһәтдән сүртук „дэйәр һамилидир“, лакин сүртукун бу хассәси, онун тикилдийи парча нә гәдәр назик олса да, парчасынын саплары арасындан сезилмир. Сүртук өзүнүн кэтана олан дэйәр нисбәтиндә дә анчаг бу чәһәтлә, йэ'ни тәчәссүм этмиш дэйәр һалында, дэйәрин чисми һалында мейдана чыхыр. Сүртук бурада бүтүн дүймәләри бағлы һалда мейдана чыхырса да, кәтан ону көрдүкдә өз чинсиндән олан дэйәрин һүсн-чәмалыны танийыр. Лакин сүртук кэтанын нәзәриндә анчаг бу шәртлә дэйәр тәмсил эдә биләр ки, дэйәр кэтанын нәзәриндә сүртук шәклини алмыш олсун. Мәсәлән, *A* фәрд *B* фәрди ә'лаһәзрәт һесаб этмәк үчүн, кәрәк *B*-нин чисми *A*-нын нәзәриндә ә'лаһәзрәтлик шәкли алсын, буна көрәдир ки, һәр дәфә өлкәнин һөкмдары дәйишдикдә, онун симасы, сачы вә бир чох башга чәһәтләри дә дәйишир.

Демәли, сүртукун кэтана эквивалент олдуғу дэйәр нисбәтиндә сүртукун формасы, дэйәр формасы ролу ойнайыр. Буна көрә кәтан эмтиәнин дэйәри сүртук эмтиәнин чисминдә, бир эмтиәнин дэйәри башга бир эмтиәнин истеһлак дэйәриндә ифадә олунур. Истеһлак дэйәри олмаг ә'тибарилә кәтан әлә бир шейдир ки, онун сүртукдан фәрги һисслә дуюлур; дэйәр олмаг ә'тибарилә исә кәтан „сүртука бәнзәрдир“, тамамилә сүртук кими көрүнүр. Беләликлә кәтан өз натурал шәклиндән фәргли бир дэйәр шәкли алып. Бир хачпәрәстин һәлим тәбиәти өзүнү мә'сум гузуя охшатмасында тәзаһүр этдийи кими, дэйәр олан кэтанын да варлығы сүртука бәрабәр олмасында тәзаһүр эдир.

Биз көрүрүк ки, әввәлләр эмтиә дэйәринин тәһлили бизә нәләр сөйләмишдисә, буну кәтан башга бир эмтиә илә, сүртукла әлагәйә кирәндән сонра өзү сөйләйир. Амма кәтан өз фикирләрини, билдийи еканә дилдә, эмтиә дилиндә ифадә эдир. Кәтан демәк истәдикдә ки, мәним дэйәрим мүчәррәд инсан эмәйи хассәсинә малик олан әмәкдән ибарәтдир, бу фикри белә ифадә

эдир: сүртук мэн кэтана бэрабэр олдуғуна көрө вэ, демэли, өзү дэ дэйэр олдуғуна көрө о да мэни тэшкил эдэн эйни эмэкдэн ибарэтдир. Кэтан демэк истэдикдэ ки, мэним нэчиб дэйэр субстансиям кобуд чисмимдэн фэрглидир, бу фикри белэ ифадэ эдир: дэйэр сүртук шэклиндэдир, буна көрө дэ, дэйэр тэчэссүмү олмаг э'тибарилэ мэн кэтан сүртука о гэдэр охшайырам ки, элэ бил икийэ бөлүнмүш бир алмайыг. Сөзарасы гейд эдэк ки, йәһуди дилиндэ олдуғу кими, эмтиэ дилиндэ дэ аз-чох мүй-йәнлэшмиш ләбчэлэр аз дейилдир. Мәсэлән, алман дилиндэки „Werthsein“ сөзү *valere, valer, valoir* кими роман фе'ли гэдэр айдын билдирмир ки, *B* эмтиэнин *A* эмтиэйэ бэрабэрлэшдирилмәси *A* эмтиэнин өз дэйэринин ифадәсидир. *Paris vaut bien une messe!* (Парис, әлбәттә, ибадәтә дэйәр!)

Беләликлә, *B* эмтиэнин натурал формасы дэйэр нисбәти вәситәсилә *A* эмтиэнин дэйэр формасына чеврилир, яхуд *B* эмтиэнин чисми *A* эмтиэнин дэйэринин күзкүсү олур¹⁸. *A* эмтиэнин *B* эмтиэйэ мүнәсибәти бир дэйэр чисминә, маддиләшмиш инсан әмәйинә олан бир мүнәсибәтдир, буна көрө дэ *A* эмтиэ *B*-нин истәһлак дэйэрини өз дэйэринин ифадәси үчүн вәситә әтмиш олур. Беләликлә *B* эмтиэнин истәһлак дэйэриндә *A* эмтиэнин ифадә олуна дэйәри нисби дэйәр формасына малик олур.

б) нисби дэйәр формасынын мигдарча
мүййәнлийи

Дэйәри ифадә әдиләчәк һәр бир эмтиэ мүййән мигдар истәһлак шейиндән, мәсәлән 15 шеффел бугдадан, 100 кирвәнкә гәһвә вә саирәдән ибарәтдир. Бу мүййән мигдар эмтиәдә мүййән мигдар инсан әмәйи вардыр. Демәли, дэйәр формасы ялынз үмүмиййәтлә дэйәри дейил, мигдарча мүййән олан дэйәри, яхуд дэйәрин кәмиййәтини ифадә әтмәлидир. Буна көрө дэ *A* эмтиэнин *B* эмтиэйә, кәтанын сүртука олан дэйәр нисбәтиндә үмүмиййәтлә дэйәрин тәчәссүмү олан сүртук кими бир эмтиэ кәтанла кейфиййәтчә эйниләшдирилмәкдән башга, һабелә тәчәссүм әтмиш мүййән мигдар дэйәр, яхуд мүййән мигдар эквивалент, мәсәлән 1 сүртук мүййән мигдар кәтана, мәсәлән 20 аршын кәтана бэрабәр тутулур.

„20 аршын кәтан = 1 сүртука, яхуд 20 аршын кәтан 1 сүртука дэйәр“ тәнлийи кәстәрир ки, 20 аршын кәтанда нә гэдәр дэйәр субстансиясы варса, бир сүртукда да там о гэдәрдир, бу ики эмтиэйә бэрабәр мигдар әмәк, яхуд бэрабәр мигдар иш вахты сәрф әдилмишдир. Лакин дәрзиликдә вә я тохучулугда әмәйин мәһсулдар гүввәси һәр дәфә дәйишдикдә 20 аршын кәтанын

¹⁸ Инсан бә'зи чәһәтләрдән эмтиэйә бәнзәйир. Инсан анадан оlanda онун әлиндә нә күзкү олмур, нә дә „Мән мәнәм“ дейән фиктечи философ кими доғулмур, буна көрө дә әввәлләр өз әксини көрмәк үчүн күзкү әвәзинә башга адамларә бахыр. Бир адам, мәсәлән, Пйотр анчаг о заман өзүнү инсан саймаға башлайыр ки, башга бир адамы, мәсәлән, Павели өзүнүн бәнзәри һесаб эдир. Эйни заманда Павел, онун бүтүн вүчуду Пйотрун нәзәриндә „инсан“ нәслинин тәзаһүр формасы олур.

вә я 1 сүртукун истехсалы үчүн лазым олан иш вахты да дэйишир. Инди биз дэйәр кәмийәтинин нисби ифадәсинә бу дэйишлик-лийин көстәрдийи тә'сири әтрафлы тәдгиг әдәк.

I. Фәрз әдәк ки, сүртукун дэйәри сабит галдыгы һалда, кәтанын дэйәри дэйишир¹⁹. Мәсәлән, кәтан әкилән торпағын мәһсулдарлығынын азалмасы нәтичәсиндә кәтан истехсалы үчүн лазым олан иш вахты ики гат артырса, кәтанын дэйәри дә ики гат артыр. 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи әвәзинә 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлийи алыныр, чүнки инди 1 сүртукда 20 аршын кәтандаки иш вахтынын анчаг ярысы олур. Әксинә, кәтанын истехсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, тохума дэзкаһларынын тәкмилләшмәси нәтичәсиндә ярыбаяры азалдыгда исә, кәтанын дэйәри дә буна уйғун олараг ярыбаяры ашағы дүшәр. Демәли, инди белә бир тәнлик алырыг: 20 аршын кәтан = $\frac{1}{2}$ сүртука. В әмтиәнин дэйәри сабит галдыгда, А әмтиәнин нисби дэйәри, йә'ни онун В әмтиәдә ифадә олуна дэйәри А әмтиәнин дэйәрилә дүз пропорсияда артыр вә азалыр.

II. Фәрз әдәк ки, сүртукун дэйәри дэйишдийи һалда, кәтанын дэйәри сабит галыр. Бу һалда сүртукун истехсалы үчүн лазым олан иш вахты, мәсәлән, аз юн һасил әдилмәси нәтичәсиндә ики гат артырса, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи әвәзинә, 20 аршын кәтан = $\frac{1}{2}$ сүртука тәнлийи алыныр. Әксинә, сүртукун дэйәри ярыбаяры азалырса, 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлийи алыныр. А әмтиәнин дэйәри сабит галдыгда, онун нисби дэйәри, йә'ни В әмтиәдә ифадә олуна дэйәри В әмтиәнин дэйәринин дэйишилмәсилә тәрс пропорсияда артыр вә азалыр.

I вә II мисаллардаки айры-айры һаллары мүгайисә әтдикдә көрүрүк ки, нисби дэйәрин кәмийәтиндәки әйни бир дэйишликлик бир-биринин тамамилә әкси олан сәбәбләрден доға биләр. Мәсәлән, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийиндән 20 аршын кәтан = 2 сүртука тәнлийинин алынмасы үчүн я кәрәк кәтанын дэйәри ики гат артсын, я да сүртукун дэйәри ярыбаяры дүшсүн; диқәр тәрәфдән, һәмин әввәлки тәнликдән 20 аршын кәтан = $\frac{1}{2}$ сүртука тәнлийинин алынмасы үчүн я кәрәк кәтанын дэйәри ярыбаяры дүшсүн, я да сүртукун дэйәри ики гат артсын.

III. Фәрз әдәк ки, һәм кәтанын, һәм *дә сүртукун истехсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдары әйни заманда, әйни истигамәтдә, һәм дә әйни пропорсияда дэйишир. Бу һалда һәмин әмтиәләрден һәр биринин дэйәри һәр нечә дэйишсә дә, 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи сабит галыр. Бу әмтиәләрин дэйәринин дэйишмәсини анчаг о заман ашқара чыхара биләрик ки, бунлары, дэйәри сабит галан үчүнчү бир әмтиә илә мүгайисә әдәк. Бүтүн әмтиәләрин дэйәрләри әйни заманда әйни пропорсияда галхар вә я дүшәрсә, онларын нисби дэйәрләри олдуғу кими галар. Бу һалда әмтиәләрин дэйәринин реал дэйишмәсинин нәтичәси анчаг ондан ибарәт оларды ки, әйни иш мүддәтиндә үмумийәтлә әввәлкиндән чох вә я аз мигдар әмтиә истехсал әдиләрди.

¹⁹ „Дэйәр“ ифадәси юхарыда бә'зи ерләрдә олдуғу кими бурада да мигдарча мүййән дэйәри, йә'ни дэйәр кәмийәтини көстәрмәк үчүн ишләдилір.

IV. Фэрз эдэк ки, кэтанла сүртукун истехсалы үчүн лазым олан иш вахты вэ, демэли, бу мэхсулларын дэйэри дэ бир заманда эйни истигамэтдэ, лакин мұхтәлиф дәрәчәдә дэйишир, яхуд бир-биринә экс истигамэтдә дэйишир вэ и. а. Эмтиәнин нисби дэйәринә бүтүн бу чүр дэйишикликләрин тә'сири I, II вэ III ми-саллардаки айры-айры һалларын тәтбигилә мүййән олунур.

Көрдүйүмүз кими, дэйәр кәмийәтинин һәгигәтән дэйишмәси һаллары онларын нисби ифадәсиндә, яхуд нисби дэйәрин кәмий-йәтиндә кифайәт гәдәр айдын вэ долгун экс олунмур. Эмтиәнин дэйәри сабит галдығына бахмаяраг, нисби дэйәри дэйишә биләр. Онун дэйәри дэйишдийинә бахмаяраг, нисби дэйәри сабит гала биләр вэ, нәһайәт, дэйәр кәмийәти вэ онун нисби ифадәсиндә эйни заманда баш верән дэйишмәләр һәмишә бир-биринә мұтабиг олмур²⁰.

3) ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМА

Биз көрдүк ки, мүййән бир А эмтиә (кэтан) өз дэйәрини өзүндән фәргли олан В эмтиәнин (сүртукун) истехлак дэйәриндә ифадә этдикдә, эйни заманда бу эмтиәйә спесифик бир дэйәр формасы, эквивалент форма верир. Эмтиә олан кэтан өз дэйәр варлығыны сүртука бәрабәр тутулмасында көстәрир, һәм дә бу-рада фэрз эдилир ки, сүртуқдә өз натурал мадди шәклиндән фәргли олан һеч бир дэйәр формасы йохдур. Беләликлә кэтан өз дэйәр варлығыны фе'лән онда ифадә эдир ки, сүртуқ она билаваситә мұбадилә эдилә билир. Буна көрә дә мүййән бир эмтиәнин эквивалент формасы, онун башга эмтиәйә билаваситә мұбадилә эдилә билмәси формасыдыр.

Мүййән нөв эмтиә, мәсәлән сүртуқ, башга нөв эмтиә үчүн, мәсәлән кэтан үчүн эквивалент олурса вэ беләликлә характер бир хүсусийәт кәсб эдирсә, йә'ни кэтана билаваситә мұбадилә эдилә билмәк формасында олурса, бу һәлә һеч дә сүртуқла

²⁰ 2-чи нәшрә гейд. Вулгар сияси игтисад, дэйәр кәмийәти илә онун нис-би ифадәсинин бир-биринә мұтабиг олмамасындан өзүнә мэхсус һазырчаваб-лығыла истифадә эдир. Мәсәлән: „Бир дәгигәлийә фэрз эдин ки, А-нын дүшмә-синә сәбәб онун мұбадилә олундуғу В-нин галхмасыдыр, һәм дә А-я әввәлкиндән аз әмәк сәрф олунмур. Бу һалда сизин үмүми дэйәр принципиниз дәрһал пуч олуб кедир... Фэрз әтмиш олсаг ки, В-йә нисбәтән А-нын дэйәринин галхмасына сәбәб А-я нисбәтән В-нин дэйәринин дүшмәсидир,—бунунла биз, эмтиәнин дэйәри һәмишә эмтиәдә тәчәссүм эдән әмәйин мигдары илә мүййән олунур дейән Рикардонун бу бөйүк мүддәасынын тәмәлини йыхыб дағымш олуруг. Чүнки А-нын истехсал мәсарифинин дэйишмәси, онун мұбадилә олундуғу В-йә нисбәтән өз дэйәрини дэйишдирмәкдән әләвә В-нин истехсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдарынын әсла дэйишмәдийинә бахмаяраг, А-я нисбәтән В-нин дә дэйәрини дэйишдирсә, бу һалда: эмтиәнин дэйәри һәмин эмтиәйә сәрф эди-лән әмәйин мигдарындан асылыдыр—дейән нәзәрийә пуча чыхмагла бәрабәр о нәзәрийә дә пуча чыхыр ки, куя мүййән эмтиәнин дэйәри онун истехсал мәсарифиндән асылыдыр“ (J. Broadhurst, Political Economy, London 1842, p. 11, 14).

Чәнаб Бродерст эйни дәрәчә һағлы олараг дейә биләрди ки, $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ вэ и. а. кими эдәди нисбәтләрә бир нәзәр салын. 10 рәгәми сабит галыр вэ бу-на бахмаяраг, онун нисби кәмийәти, йә'ни 20, 50, 100 вэ и. а. мәхрәчләринә нисбәтән кәмийәти даим азалыр. Демәли, там рәгәмин, мәсәлән 10 рәгәминин кәмийәти онда олан ваһидләрин сайындан „асылыдыр“—дейән бөйүк принцип пуча чыхмыш олур.

кэтанын бир-биринэ нэ нисбэтдэ мүбадилэ олуна билэчэйини көстөрмир. Кэтанын дэйэр кэмиййэти ма'лумдурса, бу нисбэт сүртукун дэйэр кэмиййэтиндэн асылыдыр. Истэр сүртук эквивалент олсун, кэтан—нисби дэйэр, истэрсэ дэ, эксинэ, кэтан эквивалент олсун, сүртук—нисби дэйэр, һэр һалда онларын дэйэр кэмиййэти истеһсал эдилмэлэри үчүн лазым олан иш вахты илэ мүййән олунур, демэли, дэйэрлэринин формасындан асылы дейилдир. Лакин сүртукдан ибарэт олан эмтиэ дэйэр ифадэсиндэ эквивалент ери тутурса, о һалда онун дэйэр кэмиййэти өзлүйүндэ һеч бир шәкилдэ ифадэ олунмур. Сүртукун дэйэр кэмиййэти дэйэр тәнлийиндэ анчаг бир мигдар мүййән шей кими иштирак эдир.

Мәсәлән: 40 аршын кэтан нэйә „дэйэр“? Ики сүртука. Бурада сүртукдан ибарэт олан эмтиэ эквивалент ролу ойнадығына көрә, истеһлак дэйэри тәшкил эдән сүртук кэтана гаршы дэйэр тәчәссүмдүр вэ демэли кэтанын мүййән дэйэр кэмиййэтини ифадэ этмәк үчүн мүййән мигдар сүртукун олмасы кифайәтдир. Буна көрә дэ ики сүртук 40 аршын кэтанын дэйэр кэмиййэтини ифадэ эдә биләр, лакин өз дэйэрлэринин кэмиййэтини, йә'ни сүртукларын дэйэр кэмиййэтини һеч вахт ифадэ эдә билмәз. Дэйэр тәнлийиндэ эквивалентин һәмишә анчаг бир мигдар мүййән шей, мүййән истеһлак дэйэри формасында олдуғуну сәтһи анладығына көрәдир ки, Bailey янлыш йола дүшмүш вэ өз сәләф вэ хәләфләриндән бир чохлаы кими, дэйэр ифадэсинә анчаг мигдар нисбәти кими бахмышдыр. Һәгигәтдә исә эмтиәнин эквивалент формасы дэйэрин мигдарыны әсла тә'йин этмир.

Эквивалент форманы тәдгиг эдиркән нәзәрә чарпан биринчи хүсусиййәт ондан ибарәтдир ки, истеһлак дэйэри өз экслийинин, йә'ни дэйэрин тәзаһүр формасы олур.

Эмтиәнин натурал формасы дэйэрин формасы олур. Лакин гейд этмәк лазымдыр ки, *B* эмтиэ (сүртук, яхуд буға, яхуд дәмир вэ и. а.) үчүн бу *quid pro quo*, йә'ни бу ердәйишмә ялныз, һәмин эмтиэ илэ һәр һансы бир *A* эмтиәнин (кэтанын вэ саирәнин) әлагәйә кирдийи дэйэр тәнлийи дахилиндә, анчаг бу мүнасибәт даирәсиндә вүчуда кәлир. Һеч бир эмтиэ өзү үчүн эквивалент ола билмәдийинә көрә вэ, демэли, онун тәбии көрүнүшү өз дэйэринин ифадәси ола билмәйәчәйинә көрә, башга бир эмтиәни өзүнә эквивалент этмәли, йә'ни башга бир эмтиәнин тәбии көрүнүшүнү өз дэйэринин формасы этмәлидир.

Мәсәлә даһа айдын олсун дейә, буну, эмтиэ чисимлэринин бир чисим кими, йә'ни бир истеһлак дэйэри кими өлчүлмәсиндә истифадә олуна өлчүләрин тимсалында көстәрәк. Физики чисим олан гәнд кәлләсинин мүййән ағырлығы, чәкиси вардыр, лакин һеч бир гәнд кәлләсинин чәкисини билаваситә көрмәк вә я һисс этмәк мүмкүн дейилдир. Буна көрә дэ биз, чәкиси әввәлчәдән мүййән олан бир нечә дәмир парчасы көтүрүрүк. Гәнд кәлләси кими, дәмирин дэ чисмани формасы өзлүйүндә көтүрүлсә, әсла ағырлығын тәзаһүр формасы дейилдир. Буна бахмаяраг, гәнд кәлләсинин ағырлығыны тә'йин этмәк үчүн биз ону дәмирлә чәки нисбәтинә кәтиририк. Бу нисбәт даирәсиндә дәмир ағырлыгдан башга һеч бир хүсусиййәти олмаян бир чисимдир. Буна көрә дэ дәмирин гә-

дәри гәндин чәкиси үчүн өлчүдүр вә гәндин физики чисминә мугабил анчаг ағырлыг тәчәссүмүдүр, йә'ни ағырлығын тәзаһүр формасыдыр. Анчаг чәкиси ахтарылан гәнд вә я башга бир чисим дәмилрә мүнәсибәтә кирдикдә, дәмилрә белә бир рол ойнайыр. Һәр ики чисмин ағырлығы олмасайды, онлар бу мүнәсибәтә кирә билмәзди вә бунлардан бири дикәринин ағырлыг ифадәси ола билмәзди. Биз онлары тәрәзинин көзүнә гойсаг, йәгин әдә биләрик ки, ағырлыг олмаг ә'тибарилә онлар һәгигәтән бир-биринин әйнидир, буна көрә дә мүййән пропорсияда көтүрүлдүкдә онларын чәкиси бәрәбәр олур. Бир чисим олан дәмилрә чәки өлчүсү олмаг ә'тибарилә, гәнд кәлләсинә гаршы анчаг ағырлыг тәмсил әтдийи кими, бизим дәйәр ифадәмиздә дә бир чисим олан сүртук кәтана гаршы анчаг дәйәр тәмсил әдир.

Лакин бәнзәйиш бурадача битир. Гәнд кәлләсинин чәки ифадәсиндә дәмилрә һәр ики чисимдә олан тәбии хассәни, йә'ни ағырлығы тәмсил әдир,—һалбуки кәтанын дәйәр ифадәсиндә сүртук бу шейләрин һәр икисинин бир фәвгәттәбии хассәсини, онларын дәйәрини, халис ичтимаи бир чәһәти тәмсил әдир.

Бир әмтиәнин, мәсәлән кәтанын нисби дәйәр формасы онун дәйәр варлығыны, йә'ни онун чисминдән вә чисмани хассәләриндән тамамилә фәргли олан бир шейи, мәсәлән „сүртука бәнзәр“ бир шей шәклиндә ифадә әтдийинә көрә, һәмин ифадәнин өзү көстәрир ки, бурада кизли шәкилдә бир ичтимаи мүнәсибәт вардыр. Эквивалент форма исә буна лап әкс характердәдир. Бу форма мәһз ондан ибарәтдир ки, мүййән әмтиә чисми, мәсәлән сүртук, мүййән бир шей өzlүйүндә дәйәр ифадә әдир вә, демәли, о өз тәбиәти ә'тибарилә дәйәрә маликдир. Доғрудур, бу фикир анчаг әлә бир дәйәр тәнлийиндә әсаслы ола биләр ки, орада кәтан әмтиә сүртук әмтиәни өзүнә эквивалент әтсин²¹. Лакин мүййән бир шейин хассәләри онун башга шейләрә олан мүнәсибәтиндән яранмайыб бу мүнәсибәт дахилиндә анчаг ашкара чыхдыгы үчүн белә бир тәсәввүр һасил олур ки, сүртукун әзәлдән ағырлыг вә я истилийи сахламаг габилийәти олдуғу кими, эквивалент формасы да, башга әмтиәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилийәти дә вардыр. Эквивалент форманын әсрарән-кизлийи бурадан ирәли кәлир вә эквивалент, кобуд буржуа бахышлы бир игтисадчынын гаршысына анчаг һазыр пул шәклиндә чыхдыгда ону һейрәтә салыр. Бурада игтисадчы гызыл илә күмүшүн әсрарәнкизлийиндән яхасыны гуртармаға чалышараг, бунларын еринә өз парылтысы илә көзләри о гәдәр дә гамашдырмаян әмтиәләр гоймаға вә вахтилә эквивалент ролу ойнамыш габа әмтиәләрин адларыны кетдикчә даһа артыг бир һәвәслә саймаға башлайыр. Онун һеч ағлына да кәлмир ки, артыг ән бәсит дәйәр ифадәсинин өзү, йә'ни: 20 аршын кәтан = 1 сүртука тәнлийи эквивалент форманын сиррини ачмаға имкан верир.

²¹ Гаршылыглы мүнәсибәтдән доған бу кими тә'рифләрин олдуғча гәрибә мә'налары вардыр. Мәсәлән, бир адам анчаг она көрә падшаһдыр ки, башгалары өzlәрини онун тәбәәси һесаб әдирләр. Һалбуки онлар, әксинә, белә зәһн әдирләр ки, өzlәринин тәбәә олмасына сәбәб һәмин шәхсин падшаһ олмасыдыр.

Эквивалент олан эмтиэнин чисми һәмишә мүчәррэд инсан әмәйинин тәчәссүмү вә әйни заманда һәмишә мүәййән бир файдалы әмәйин, конкрет әмәйин мәһсулудур. Беләликлә, бу конкрет әмәк мүчәррэд инсан әмәйинин ифадәси олур. Мәсәлән, сүртук дәйәрин садә тәчәссүмү ролуну ойнайырса, демәли онда фе'лән тәчәссүм әдән дәрзи әмәйи дә мүчәррэд инсан әмәйинин садәчә тәчәссүм формасы ролуну ойнайыр. Кәтанын дәйәр ифадәсиндә дәрзи әмәйинин файдалылығы бу әмәйин палтар һазырамасында вә, демәли,—алман мәсәлиндә дейилдийи кими,—инсан һазырамасында дейилдир, әлә бир чисим яратмасындадыр ки, бу чисмин үзәриндә дәйәр дамғасы олур, демәли һәммин чисим кәтанын дәйәриндә маддиләшмиш әмәкдән әсла фәргләнмәйән садәчә бир әмәк биркинтисидир. Дәйәри әкс этдирән белә бир күзкү һазырамаг үчүн, дәрзилик өзүндә өз мүчәррэд хассәсиндән, йә'ни үмүмий-йәтлә инсан әмәйи олмаг хассәсиндән башга һеч бир шей әкс этдирмәмәлидир.

Һәм тохучулуг, һәм дә дәрзилик формасында инсан иш гүввәси сәрф олунур. Демәли, бу фәәлийәтләрин һәр икиси үмүми бир хассәйә маликдир, йә'ни бунларын һәр икиси инсан әмәйидир вә бә'зи мүәййән һалларда, мәсәлән, дәйәр истеһсалында бунлар анчаг һәммин нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг әдилмәлидир. Бунда әсрарәнкиз бир шей йохдур. Лакин әмтиә дәйәринин ифадәсиндә мәсәлә башга шәкил алыр. Мәсәлән, кәтанын дәйәрини тохучулугун бир тохучулуг олараг дейил, өз конкрет формасы илә дейил, үмүмийәтлә инсан әмәйи олараг яратдығыны ифадә этмәк үчүн дәрзилик, йә'ни кәтанын эквивалентини ярадан конкрет әмәк тохучулуга, мүчәррэд инсан әмәйинин әяни тәчәссүмү формасында гаршы гоюлур.

Беләликлә, эквивалент форманын икинчи хусусий йәти ондан ибарәтдир ки, бурада конкрет әмәк өз әкслийинин, мүчәррэд инсан әмәйинин тәзаһүр формасы олур.

Лакин бу конкрет әмәк, йә'ни дәрзилик бурада фәргсиз инсан әмәйинин садәчә ифадәси кими мейдана чыхдығына көрә, башга бир әмәклә, кәтандаки әмәклә бәрабәрлик формасына малик олур, буна көрә дә һәммин дәрзилик" әмәйи, әмтиә истеһсал әдән һәр бир башга әмәк кими, хусуси әмәк олдуғуна бахмаяраг, һәр һалда енә билаваситә ичтимаи шәкилдә олан бир әмәкдир. Мәһз буна көрә дә бу әмәк, башга әмтиәйә билаваситә мүбадилә әдилә биләчәк бир мәһсулда ифадә олунур.

Беләликлә, эквивалент форманын үчүнчү хусусий йәти ондан ибарәтдир ки, хусуси әмәк өз әкслийинин формасыны, йә'ни билаваситә ичтимаи әмәк формасы алыр.

Бир чох тәфәккүр формалары, ичтимаи формалар вә тәбиәт формаларилә бәрабәр, илк дәфә дәйәр формасыны да тәһлил әтмиш олан бөйүк тәдгигатчыя мұрачиәт әтсәк, эквивалент форманын сон ики хусусий йәтини биз даһа айдын һисс әдәрик. Бурада мән Аристотели нәзәрдә тутурам.

Аристотел һәр шейдән әввәл тамамилә айдын көстәрир ки, әмтиәнин пул формасы бәсит дәйәр формасынын анчаг даһа да

инкишафыдыр, йә'ни бир эмтиә дэйәринин һәр бир башга эмтиә дэйәриндә ифадәсинин даһа да инкишафыдыр; о дейир:

„5 ятаг=1 эвә“ („Κλίναί πέντε ἀντὶ οἰκίας“)
 „эйнилә о демәкдир“ ки:
 „5 ятаг=филан гәдәр пула“
 („Κλίναί πέντε ἀντὶ... ὅσου αἱ πέντε κλίναί“).

Бундан әлавә, о баша дүшүр ки, бу дэйәр ифадәсини эһтива әдән дэйәр нисбәти эвлә ятағын кейфийәтчә эйниләшдирилди-йини билдирир, буну да баша дүшүр ки, фәргләри һисс илә гавранылан бу шейләрин маһийәти арасында белә бир бәра-бәрлик олмасайды, бунлар бир-биринә гаршы ортаг өлчүлү кә-мийәтләр нисбәтиндә ола билмәзди. Аристотел дейир: „Бәрабәрлик олмаса мүбадилә ола билмәз, ортаг өлчү дә олмаса бәрабәрлик ола билмәз“ („οὐτὶς ἰσότης μὴ οὕτως συμμετρίας“). Лакин бурада о чәтин-лийә дүшүб даяныр вә дэйәр формасынын тәһлилини давам эт-дирмир. „Лакин һәгигәтдә мүмкүн дейил ки („τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον“), бу гәдәр мүхтәлиф шейләрин ортаг өлчүсү олсун“, йә'ни бунлар кейфийәтчә бәрабәр олсун. Бунларын бир-биринә белә бәрабәр тутулмасы шейләрин әсл тәбиәтинә анчаг ябанчы ола биләр, демәли, анчаг „әмәли тәләбаты өдәмәк үчүн сүн'и бир үсул“^{21a} ола биләр.

Беләликлә, Аристотел өз тәһлилини давам этдирә билмәмәси-нин сәбәбини бизә өзү кәстәрмиш олур ки, бу да дэйәр анлайы-шынын олмамасыдыр. Ятагларын дэйәр ифадәсиндә эвин ятаглар үчүн тәмсил этдийи вә бунларын һәр икисиндә бәрабәр олан чәһәт, йә'ни үмуми субстансия нәдән ибарәтдир? Аристотел дейир ки, белә бир шей „һәгигәтдә мөвчуд ола билмәз“. Нә үчүн ола билмәз? Эв һәм өзү үчүн, һәм дә ятаг үчүн һәгигәтән үмуми олан бир чәһәти тәмсил этдийинә көрә ятаға бәрабәр бир шей-дир. Бу үмуми чәһәт—инсан әмәйидир.

Эмтиә дэйәрләри формасында бүтүн әмәк нөвләринин бәра-бәр вә, демәли, эйни әһәмийәтә малик инсан әмәйи шәклиндә ифадә олундуғуну исә Аристотел дэйәр формасынын өзүндән ахтарыб тапа билмәзди, чүнки юнан чәмийәти гул әмәйи үзәриндә гурулмушду вә, демәли, онун тәбии әсасы инсанлар арасындаки вә онларын иш гүввәси арасындаки бәрабәрсизликдән ибарәт иди. Бүтүн әмәк нөвләри үмумийәтлә инсан әмәйи олдуғундан, онла-рын бәрабәрлийини вә эйни әһәмийәтә малик олмасыны,—дэйәр ифадәсинин бу сиррини ялныз о заман ачмаг олар ки, инсанларын бәрабәр олмасы фикри халгын бейниндә көк салмыш олсун. Бу исә анчаг әлә бир чәмийәтдә мүмкүндүр ки, орада эмтиә формасы әмәк мәһсулунун үмуми формасы олсун вә, демәли, инсанлар арасындаки һаким ичтимаи мүнәсибәт эмтиә саһибләри мүнәсибә-тиндән ибарәт олсун. Аристотелин даһилийи мәһз бундадыр ки, о, әмтиәләрин дэйәр ифадәсиндә бәрабәрлик нисбәти олдуғуну кәшф этмишдир. „Һәгигәтдә“ бу бәрабәрлик нисбәтинин мәһз

^{21a} Aristotle, *Ethicorum ad Nicomachum libri decem*, lib. V, c. 8.—К.

нэдэн ибарэт олдуғуну Аристотелин ашкара чыхара билмэмэсинэ исэ сәбәб анчаг о иди ки, Аристотел яшадығы кәмийәтин тарихи чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәзди.

4) УМУМИЙ ЙӘТЛӘ БӘСИТ ДӘЙӘР ФОРМАСЫ

Эмтиәнин бәсит дәйәр формасы бу эмтиәнин башга нөв әмтиәйә олан дәйәр нисбәтиндән, йә'ни она олан мүбадилә нисбәтиндән ибарәтдир. А эмтиәнин дәйәри кейфийәтчә, В эмтиәнин А әмтиәйә билаваситә мүбадилә әдилә билмәсиндә ифадә олунур. Кәмийәтчә исә, мүәййән мигдар В әмтиәнин филан гәдәр А әмтиәйә мүбадилә әдилә билмәсиндә ифадә олунур. Башга сөзлә десәк: әмтиә бир „мүбадилә дәйәри“ кими көтүрүлдүкдә, онун дәйәри мүстәгил ифадә олунур. Бу фәслин әввәлләриндә биз яйылмыш бир истилах ишләдәрәк демишдик ки, әмтиә истәһлак дәйәри вә мүбадилә дәйәридир; лакин чидди янашсаг, белә демәк доғру дейилдир. Эмтиә истәһлак дәйәри, яхуд истәһлак шейидир вә „дәйәрдир“. Эмтиә бу икили тәбиәтини о заман ашкара чыхарыр ки, онун дәйәри онун натурал формасындан фәргли олан хүсуси бир тәзаһүр формасы алыр, йә'ни мүбадилә дәйәри формасыны алыр, һәм дә айрылығда көтүрүлән әмтиә һеч бир заман бу формая малик олмур, һәмшә анчаг өз чинсиндән олмаян башга бир әмтиәйә дәйәр нисбәтиндә, йә'ни мүбадилә нисбәтиндә бу формая малик олур. Биз буну яхшы билдийимизә кәрә, мә'наны дүрүст вермәйән һаман ифадә һеч бир сәһв доғурмур вә анчаг йығчамлыг хатиринә ишләдилир.

Тәһлилимиз кәстәрди ки, әмтиәнин дәйәри вә бу дәйәрин кәмийәти, дәйәрин мүбадилә дәйәри формасында ифадә олунмасындан асылы дейил, әксинә, әмтиәнин дәйәр формасы, яхуд дәйәрин ифадәси, әмтиә дәйәринин тәбиәтиндән асылыдыр. Һалбуки, бир тәрәфдән меркантилистләр вә онларын Ферр'е, Ганил вә башга бу кими мүасир пәрәстишкарлары²², о бири тәрәфдән исә, бунларын там әкси олан Бастиа вә компаниясы кими мүасир азад тичарәт дәллаллары мәнз белә хәял әдирләр ки, куя дәйәр вә онун кәмийәти, дәйәрин мүбадилә дәйәри формасында ифадә олунмасындан асылыдыр. Меркантилистләр ағырлыг мәркәзини дәйәр ифадәсинин кейфийәт чәһәти үзәринә, йә'ни әмтиәнин пулда там ифадә олунан эквивалент формасы үзәринә кечириләр, өз малыны нечәйә олурса олсун башдан әтмәйә чалышан мүасир азад тичарәт чәрчиләри исә, әксинә, әсасән нисби дәйәр формасынын кәмийәт чәһәтинә фикир верирләр. Демәли, онларын фикринчә әмтиәнин һәм дәйәри, һәм дә дәйәр кәмийәти анчаг, әмтиәләрин мүбадилә мүнәсибәтиндә әлдә әдилән дәйәр ифадәсиндә, йә'ни анчаг әмтиәләрин һазырки гиймәт чәдвәли сүтунларында мөвчуддур. Пешәси Ломбардстрит^{22а} банкирләринин пасланмыш тәсәввүрләринә мүмкүн гәдәр артыг алимлик рәнки вер-

²² 2-чи нәшрә гәйд. F. C. A. F e r r i e r (sous-inspecteur des douanes), Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le Commerce, Paris 1805, вә C h a r l e s G a n i l h, Des Systèmes de l'Economie Politique, 2-ème éd. Paris 1821.

^{22а} Лондонда, бөйүк банкирләрин олдуғу күчәдир.—К.

мэкдэн ибарэт олан шотландиялы Маклеод азад тичарэт фикирлэрини яан элмли чэрчилэрин мөвһуматчы меркантилистлэрлэ синтезинин бариз бир нүмунэсидир.

А эмтиэнин В эмтиэйэ олан мүбадилэ нисбэтиндэ А эмтиэнин дэйэр ифадэсинэ яхындан бахдыгда көрдүк ки, бу нисбэтдэ А эмтиэнин тэбии формасы анчаг истехлак дэйэринин тэчэссүмүдүр, В эмтиэнин тэбии формасы исэ анчаг дэйэрин формасыдыр вэ я дэйэрин тэчэссүмүдүр. Белэликлэ, эмтиэдэ истехлак дэйэрилэ дэйэр арасында олан кизли дахили зиддийэт, харичи бир зиддийэт васитэсилэ, йэ'ни ики эмтиэнин мүнасибэти васитэсилэ ифадэ олунур; бу мүнасибэтдэ бир эмтиэ, йэ'ни дэйэри ифадэ олунан эмтиэ билаваситэ анчаг истехлак дэйэри ролу ойнайыр, о бири эмтиэ, йэ'ни дэйэр ифадэ эдэн эмтиэ исэ билаваситэ анчаг мүбадилэ дэйэри ролу ойнайыр. Демэли, мүййэн бир эмтиэнин бэсит дэйэр формасы, эмтиэдэ истехлак дэйэрилэ дэйэр арасындаки зиддийэттин бэсит тэзаһур формасыдыр.

Чэмиййэттин бүтүн һалларында эмэйин мөһсулу истехлак шейидир, лакин анчаг мүййэн бир тарихи инкишаф дөврү эмэйин мөһсулуну эмтиэйэ чевирир; бу дөвр бир истехлак шейинин истехсалына сэрф олунан эмэйэ, һаман шейин „мадди“ хассэсини, онун дэйэр шэклини верир. Бурадан айдын олур ки, эмтиэнин бэсит дэйэр формасы, эйни заманда эмэк мөһсулунун бэсит эмтиэ формасыдыр, буна көрө дэ эмтиэ формасынын инкишафы, дэйэр формасынын инкишафына мүтабигдир.

Бэсит дэйэр формасынын, йэ'ни бу рүшейм формасынын кафи олмадыгы илк нэзэрдэн айдынлашыр; бу форма анчаг бир сыра истиһалэлэрдэн [дэйишилмэлэрдэн] кечэрэк кэлиб гиймэт формасыны алыр.

А эмтиэнин дэйэринин В эмтиэдэ ифадэ олунмасы, А эмтиэнин бу дэйэрини анчаг онун өз истехлак дэйэриндэн фэрглэндирир, буна көрө дэ бурада эмтиэ өзүндөн фэргли олан ялыыз башга нөв бир эмтиэ илэ мүбадилэ мүнасибэтинэ кирир; бурада һэмин эмтиэнин бүтүн башга эмтиэлэрлэ кейфиййэтчэ бэрабэр вэ кэмиййэтчэ мүтэнасиб олдуғу ифадэ олунмур. Бир эмтиэнин бэсит нисби дэйэр формасына башга бир эмтиэнин айрыча эквивалент формасы мүтабигдир. Мәсэлэн, кэтанын нисби дэйэр ифадэсиндэ сүртук анчаг бу айрыча нөв эмтиэйэ, йэ'ни кэтана нисбэтэн эквивалент формая, яхуд билаваситэ мүбадилэ олунмаг габилиййэтинэ маликдир.

Һалбуки айрыча дэйэр формасы өз-өзүнэ мүкәммал бир формая кечир. Доғрудур, бу форма васитэсилэ бир А эмтиэнин дэйэри башга нөвдэн олан тэкчэ бир эмтиэдэ ифадэ олунур, амма бу башга эмтиэнин истэр сүртук, дэмир, буғда вэ истэрсэ башга бир нөв эмтиэ олмасынын эсла фэрги йохдур. Эйни бир эмтиэ бу башга нөв эмтиэлэрин һэр бирилэ мүбадилэ мүнасибэтинэ кирдикчэ онун дэйэринин мүхтәлиф бэсит ифадэлэри эмәлэ кәлир^{22b}. Онун дэйэр ифадэлэринин сайы анчаг, өзүндөн фэргли олан эмтиэ

^{22b} 2-чи нәшрә гәйд. Мәсәлә, Гомерин әсәрләриндә бир шейин дэйәри бир чох мүхтәлиф шейләрдә ифадә олунур.—К.

нөвлэринин сайындан асылыдыр. Белэликлэ, эмтиэ дэйэринин айрыча бир ифадэси, онун дэйэринин бир сыра мүхтэлиф бэсит ифадэлэринэ чеврилир; һәм дә бу ифадэлэр сырасы истэнилдийи гэдэр узадыла билэр.

В. Долгун вэ я кениш дэйэр формасы

z мигдар A эмтиэ $= u$ мигдар B эмтиэйэ, яхуд $= v$ мигдар C эмтиэйэ, яхуд $= w$ мигдар D эмтиэйэ, яхуд $= x$ мигдар E эмтиэйэ, яхуд $= i$. а.

(20 аршын кэтан $= 1$ сүртука, яхуд $= 10$ кирвэнкэ чая, яхуд $= 40$ кирвэнкэ гәһвэйэ, яхуд $= 1$ квартал бугдая, яхуд $= 2$ унсия гызыла, яхуд $= 1/2$ тон дэмирэ, яхуд $= i$. а.)

1) КЕНИШ НИСБИ ДЭЙЭР ФОРМАСЫ

Инди бир эмтиэнин, мäsэлэн кэтанын дэйэри эмтиэ алэминин сайсыз-һесабысыз башга үнсүрлэриндэ ифадэ олунур. Һәр бир башга эмтиэ чисми, кэтанын дэйэри үчүн күзкү олур²³. Белэликлэ, бу дэйэр өзү инди эсл бир фэргсиз инсан эмэйи биркинтиси шәклиндэ мейдана чыхыр. Чүнки ону ярадан эмәк инди һәр чүр башга инсан эмэйинэ бәрабәр бир эмәк олага тамамилэ айдын шәкилдэ мейдана чыхыр ки, бурада да һәммин инсан эмэйинин һә кими натурал форма алмасынын, йә'ни сүртукада, бугдада, дэмирдэ, гызылда вэ я башга шейдэ маддиләшмәсинин фэрги йохдур. Буна көрә дэ инди кэтан өз дэйэр формасынын сайәсиндэ ялынз башга бир айрыча эмтиэ нөвү илэ дейил, бүтүн эмтиэ аләми илэ дэ ичтимаи мүнәсибәтә кирир. Кэтан бир эмтиэ олмаг әтибарилэ бу аләмин вәтәндашыдыр. Эйни заманда онун сонсуз ифадэ сырасы көстәрир ки, эмтиэ дэйэри үчүн онун мәнз һансы бир хүсуси истәһлак формасында тәһһүр әтмәсинин һеч бир фэрги йохдур.

Биринчи формада: 20 аршын кэтан $= 1$ сүртука формасында, мигдарча мүййән нисбәтдә көтүрүлән бу ики эмтиэнин бир-биринә мүбадилә олуна билмәси тамамилә тәһһүфә көрүнә биләр. Икинчи формада исә, әксинә, бәрабәрлийин әсасы дәрһал сезилир вэ мә'лум олур ки, бу әсас өз тәһһүфә тәһһүрүндән маһиййәтчә

²³ Буна көрә дэ кэтанын дэйэрини сүртука ифадэ әтдикдә—кэтанын сүртука дэйэри дейирләр, тахылла ифадэ әтдикдә—кэтанын тахыл дэйэри дейирләр вэ и. а. Бу ифадэләрин һәр бири о дәмәкдир ки, сүртукун, тахылын вэ саирәнин истәһлак дэйэриндә анчаг кэтанын дэйэри тәһһүр әдир. „Һәр бир эмтиэнин дэйэри онун мүбадилә нисбәтинин ифадәсини тәшкил әдир... Биз ону... тахыл дэйэри, маһуд дэйэри вэ с. адландыра биләрик; бу онун һансы башга эмтиэ илэ мүгайсә олунмасындан асылыдыр; беләликлә, минләрлә мүхтәлиф дэйэр нөвләри вардыр,—дүняда һә гэдәр эмтиэ варса, о гэдәр дэ дэйэр нөвләри вардыр вэ бунларын һамысы әйни дәрәчәдә реал вэ әйни дәрәчәдә номиналдыр“ („A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions“, London 1825, p. 39). Вахтилә Инкилтәрәдә бөйүк курулту һопаран бу адсыз әсәрин мүәллифи S. Bailey хәял әдир ки, әйни бир эмтиэ дэйэринин бу гэдәр мүхтәлиф нисби ифадэләрини сәдыламагла, дэйэр аңлайышына тәриф вермәк имканларынын һамысыны мәнвә әтмиш олур. Рикардо мәктәбиндән оланларын Bailey-йә гаршы, мәсәлән „Westminster Review“дә бөйүк һиддәтлә һүчүм әтмәләри көстәрир ки, о һә гэдәр мәнһуд бир адам олса да, һәр һалда Рикардо нәзәриййәсинин зәиф чәһәтләрини дуймушдур.

фэрглидир вэ бу тэзаһүрү мүййэн эдир. Кэтанын дэйэри сүртук-да, гәһвэдэ, дэмирдэ вэ саирэдэ,—эн мүхтәлиф адамлара мэхсус сайсыз-һесабысыз башга мүхтәлиф эмтиэләрдә ифадә олунса да, әйнән галыр. Эмтиэ саһиби олан ики шәхсин тәсадүфи муна-сибәти арадан галхыр. Айдын олур ки, мүбадилә эмтиәнин дэйәр кәмийәтини тәнзим этмир, әксинә, эмтиәнин дэйәр кәмийәти онун мүбадилә нисбәтләрини тәнзим эдир.

2) ХҮСУСИ ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМА

Һәр бир эмтиә: сүртук, чай, буғда, дэмир вэ саирә, кэтанын дэйәр ифадәсиндә эквивалент, йә’ни дэйәрин чисми олмаг ролуну ойнайыр. Инди бу эмтиәләрдән һәр биринин мүййән натурал формасы да, бир чох башга эмтиәләр кими, хүсуси эквивалент формадыр. Әйни сурәтдә мүхтәлиф эмтиә чисимләриндә олан чүр-бәчүр мүййән конкрет файдалы әмәк нөвләри дә бурада анчаг, үмүмийәтлә инсан әмәйини тәчәссүм вэ тэзаһүр этдирән хүсуси формалар кими көтүрүлүр.

3) ДОЛГУН ВЭ Я КЕНИШ ДЭЙЭР ФОРМАСЫНЫН НӨГСАНЛАРЫ

Әввәлән, эмтиәнин нисби дэйәр ифадәси бурада натамам галыр, чүнки дэйәри ифадә әдән сыра һеч бир заман битмиш олмур. Ени мейдана чыхан вэ дэйәрин ени ифадәси үчүн маддә олан һәр бир эмтиә нөвүнү элавә әтмәклә дэйәр тәнликләри силсилә-сини даим узатмаг олар. Икинчиси, бу силсилә, бир-биринә гову-шан сон дәрәчә мүхтәлиф дэйәр ифадәләринин рәнкарәнк мәнзә-рәсини тәшкил эдир. Нәһайәт, бу кениш формада истиснасыз олараг бүтүн эмтиәләрин нисби дэйәрләри ифадә олунмушса, о заман һәр бир эмтиәнин нисби дэйәр формасынын сонсуз ифадә-ләри сырасы мейдана чыхыр ки, бу да һәр бир башга эмтиәнин нисби дэйәр формасынын ифадәсиндән фәргли олур. Кениш нисби дэйәр формасынын нөгсанлары, әйни заманда өзүнә мувафиг олан эквивалент формада да ин’икас эдир. Һәр бир айрыча эмтиә нөвү-нүн натурал формасы бурада сайсыз-һесабысыз башга хүсуси эк-вивалент формаларла янашы хүсуси бир эквивалент форма олдуғу үчүн, эквивалент формалар бурада үмүмийәтлә анчаг мәһдуд шә-килдәдир вэ бунларын һәр бири ердә галанларын һамысыны рәдд эдир. Әйнилә, һәр бир хүсуси эмтиә эквивалентиндә олан мүйй-ән, конкрет, файдалы әмәк нөвү инсан әмәйинин ялныз хүсуси тэзаһүр формасыдыр, демәли, мүкәммәл тэзаһүр формасы дейил-дир. Бу доғрудур ки, инсан әмәйи бу хүсуси тэзаһүр формала-рынын мәчмуунда долғун вэ я мүкәммәл шәкилдә тэзаһүр эдир. Лакин о бурада һәлә ваһид тэзаһүр формасына малик дейилдир. Әслиндә кениш нисби дэйәр формасы, анчаг бәсит нисби дэйәр ифадәләринин мәчмуундан вэ я биринчи формадаки бу тәнлик-ләрдән ибарәтдир, мәсәлән:

20 аршын кәтан = 1 сүртука,
20 аршын кәтан = 10 кирвәнкә чая вә и. а.

Лакин бу тәнликләрн һәр бириндә онун эйни олан, амма тәр-
синә гурулмуш бир тәнлик дә вардыр:

$$\begin{aligned} 1 \text{ сүртук} &= 20 \text{ аршын кэтана,} \\ 10 \text{ кирвәнкә чай} &= 20 \text{ аршын кэтана вә и. а.} \end{aligned}$$

Доғрудан да әкәр бириси өз кэтаныны бир чох башга эмтиә-
ләрә мүбадилә эдирсә вә, демәли, онун дәйәрини бир сыра башга
эмтиәләрдә ифадә эдирсә, онда йәгин ки, бир чох башга эмтиә
саһибләри дә өз эмтиәләрини кэтана мүбадилә этмәлидирләр, де-
мәли, өз мүхтәлиф эмтиәләринин дәйәрини эйни бир башга эм-
тиәдә, кәтанда ифадә этмәлидирләр. Беләликлә: 20 аршын кәтан =
= 1 сүртука, яхуд = 10 кирвәнкә чая, яхуд = вә и. а. — сырасыны
тәрсинә чевирәк, йә'ни әслиндә бу сырада мөвчуд олан әкс нис-
бәти ифадә әдәк, онда белә олар:

С. Үмуми дәйәр формасы

$$\left. \begin{aligned} 1 \text{ сүртук} &= \\ 10 \text{ кирвәнкә чай} &= \\ 40 \text{ кирвәнкә гәһвә} &= \\ 1 \text{ квартал буғда} &= \\ 2 \text{ үнсия гызыл} &= \\ \frac{1}{2} \text{ тон дәмир} &= \\ x \text{ мигдар } A \text{ эмтиә} &= \\ \text{вә и. а.} &= \end{aligned} \right\} 20 \text{ аршын кэтана.}$$

1) дәйәр формасынын дәйишмиш характери

Инди эмтиәләр өз дәйәрләрини: 1) бәсит шәкилдә, йә'ни ай-
рыча бир эмтиәдә, вә 2) ваһид шәкилдә, йә'ни эйни бир эмтиәдә
ифадә эдир. Онларын дәйәр формасы бәситдир вә һамысына аид-
дир, демәли үмумидир.

А формасы (дәйәрн бәсит формасы) илә В формасында (дә-
йәрн кениш формасында) анчаг белә олурду ки, мүйәйән эмти-
әнин дәйәри онун өз истәһлак дәйәриндән вә я эмтиә чисминдән
фәргли бир шей кими ифадә олунурду.

Биринчи формадан бу чүр дәйәр тәнликләри алынды: 1 сүр-
тук = 20 аршын кэтана, 10 кирвәнкә чай = $\frac{1}{2}$ тон дәмирә вә и. а.
Сүртукун дәйәри кэтана бәрабәр бир шей кими, чайын дәйәри
дәмирә бәрабәр бир шей кими ифадә олунур вә и. а. Лакин кә-
танла дәмир бир-бириндән нә гәдәр фәрглидирсә, онлара бәрабәр
бир шей кими мейдана чыхан бу дәйәр ифадәләри дә, йә'ни
сүртукла чайын дәйәр ифадәләри дә бир-бириндән о гәдәр фәр-
глидир. Айдындыр ки, һәятда бу формая анчаг мүбадиләнин илк
мәһәләсиндә раст кәлмәк олур, зира һәмн дөврдә әмәк мәһ-
суллары анчаг мүстәсна вә тәсадүфи мүбадилә һаһларында эм-
тиәйә чеврилир.

Икинчи форма эмтиәнин дәйәрини онун өз истәһлак дәйәрин-
дән биринчи формая нисбәтән даһа мүкәммәл айырыр, чүнки
бурада дәйәр, мәсәлән сүртукун дәйәри сүртукун натурал фор-
масына ән мүхтәлиф шәкилләрдә гаршы дурур, йә'ни сүртукун

өзүндөн башга һэр шей: кэтан, дэмир, чай вэ саирэ шэклиндэ гаршы дурур. Дикэр тэрэфдэн, бурада эмтиэлэрин дэйэри гэт'иййэн һеч бир үмуми формада ифадэ олуна билмир, чүнки һэр бир айрыча эмтиэнин дэйэри ифадэсинэ бүтүн башга эмтиэлэр анчаг эквивалент формада дахил олур. Мүэййэн бир эмэк мән-сулу, мәсэлэн мал-гара, даһа бир истисна шэклиндэ дейил, үмуми бир гайда олараг, бир чох башга эмтиэлэрэ мүбадилэ олундуғу заман кениш дэйэр формасы илк дэфэ фе'лэн вүчуда кэлир.

Ени элдэ этдийимиз С формасы эмтиэ алэминин дэйэрлэрини бу алэмдэн көтүрүлэн эйни бир эмтиэ нөвүндэ, мәсэлэн кэтанда, ифадэ эдир вэ, белэликлэ, бүтүн эмтиэлэрин дэйэрлэрини бунларын кэтана бэрабэрлийи васитэсилэ тэмсил эдир. Кэтана бэрабэр бир шей олмаг э'тибарилэ һэр бир эмтиэ дэйэри бу һалда ялныз өз истехлак дэйэриндэн дейил, һэр чүр истехлак дэйэриндэн дэ фэрглэнир, бунунла да һэмин эмтиэ илэ бүтүн башга эмтиэлэр арасындаки үмуми чәһәти ифадэ эдир. Демэли, ялныз бу форма, дэйэр олан эмтиэлэр арасында һәгигәтән мүнәсибәт ярадыр вэ я бунлары бир-бири үчүн мүбадилэ дэйэри эдир.

Эввәлки формаларын һэр икиси һэр бир эмтиэнин дэйэрини я онун өзү илэ екчинс олмаян айрыча эмтиәдә, я да ондан фэргли олан бир сыра эмтиэләрдә ифадэ эдир. Һэр ики һалда дэйэр формасы элдэ этмәк айрыча бир эмтиэнин, һечә дейэрләр, өз хүсуси ишидир вэ бунда, галан эмтиэлэрин она ярдымы олмур. Галан эмтиэлэр онун үчүн анчаг пассив бир эквивалент ролу ойнайыр. Үмуми дэйэр формасы исә, әксинә, анчаг бүтүн эмтиэ алэминин үмуми бир иши кими әмәлэ кэлир. Бир эмтиэ анчаг она көрә үмуми дэйэр ифадәси алыр ки, онунла бир заманда бүтүн башга эмтиэлэр өз дэйэрини эйни бир эквивалентдә ифадэ эдир вэ ени мейдана чыхан һэр бир эмтиэ дэ бу йол илэ кетмәлидир. Бунунла бэрабэр мә'лум олур ки, эмтиэ дэйэринин субстансиясы эмтиэлэрин халис „ичтимаи варлығыны“ тэмсил этдийиндән, анчаг онларын һәртәрәfli ичтимаи мүнәсибәти васитәсилә ифадэ олуна биләр, буна көрә дэ, эмтиэ дэйэринин формасы ичтимаи әһәмийәтә малик бир форма олмалыдыр.

Кэтана бэрабэрлик формасында бүтүн эмтиэлэр инди кейфий-йәтчә бэрабэр олмагдан, йә'ни үмумийәтлэ дэйэр олмагдан башга, мигдарча да мүгайисә эдилә билән дэйэр кәмийәти олур. Онлар өз дэйэрлэринин кәмийәтләрини эйни бир материалда, йә'ни кэтанда әкс этдирдикләринә көрә, тәрсинә ин'икас васитәсилә бунлары гаршылығлы сурәтдә әкс этдириләр. Мәсэлән, 10 кирвәнкә чай=20 аршын кэтана, һабелә 40 кирвәнкә гәһвә=20 аршын кэтана. Демэли, 10 кирвәнкә чай=40 кирвәнкә гәһвәйә. Яхуд: бир кирвәнкә гәһвәдә олан дэйэр субстансиясынын, йә'ни әмәйин мигдары, 1 кирвәнкә чайдаки әмәйин дөрддә биринә бэрабәрдир.

Эмтиэ алэминин үмуми нисби дэйэр формасы бу аләмдән кәнар эдилмиш олан бир эквивалент эмтиәйә, йә'ни кэтана үмуми эквивалент дамғасы вурур. Кэтанын өз натурал формасы бүтүн эмтиэ аләми дэйэринин үмуми бир тәзаһүрү олур, демэли, кэтан бүтүн башга эмтиэләрә билаваситә мүбадилә олунмаг габилийәти элдә эдир. Онун чисмани формасы һэр чүр инсан әмәйинин

көрүнэн тэчэссүмү, үмүмү ичтимаи формасы ролуну ойнайыр. Тохучулууг, йэ'ни кэтаны ярадан хүсүсү эмэк, эйни заманда үмүмү вэ ичтимаи формада олур, бүтүн башга эмэк нөвлөрилэ бэрабэрлик формасында олур. Үмүмү дэйэр формасыны тэшкил эдэн сайсыз-һесабысыз тэнликлэр, кэтана сэрф олунан эмэйи башга эмтиэлэрдэ олан бүтүн эмэк нөвлөринэ бир-бир бэрабэрлэшидирир, бунунла да тохучулуугу үмүмийэтлэ инсан эмэйинин үмүмү тэзаһүр формасына чевирир. Белэликлэ, эмтиэ дэйэриндэ реаллашмыш олан эмэк, керчэк ишлэрин бүтүн конкрет формалары вэ файдалы хассэлэри нэзэрэ алынмадан көтүрүлэн бир эмэк олмаг э'тибарилэ мэнфи ифадэ алмагла бэрабэр онун өз мүсбэт тэбиэти дэ айдынча мейдана чыхыр. Бу эмэйин мүсбэт тэбиэти бүтүн керчэк эмэк нөвлэрини үмүмийэтлэ инсан эмэйинэ, инсан иш гүввэсинин сэрфинэ мүнчэр этмэсиндэн ибарэтдир.

Эмэк мәһсулларыны садэчэ фэргсиз инсан эмэйи биркинтилэри шэклиндэ тэмсил эдэн үмүмү дэйэр формасы өз гурулушу илэ көстэрир ки, бу форма эмтиэ алэминин ичтимаи ифадэсидир. Белэликлэ, бу форма көстэрир ки, һэмин эмтиэ алэминдэ эмэйин үмүмбэшэр характери, эмэйин спесифик ичтимаи характеридир.

2) НИСБИ ДЭЙЭР ФОРМАСЫ ИЛЭ ЭКВИВАЛЕНТ ФОРМАНЫН ИНКИШАФЫ АРАСЫНДАКИ НИСБЭТЛЭР

Нисби дэйэр формасынын инкишаф дэрэчэсинэ уйгун олага эквивалент форма да инкишаф эдир, лакин эквивалент форманын инкишафы анчаг нисби дэйэр формасынын инкишафынын ифадэ вэ нэтичэсидир ки, буну хүсүсилэ гейд этмэк лазымдыр.

Эмтиэнин бэсит вэ я айрыча нисби дэйэр формасы башга бир эмтиэни айрыча бир эквивалент эдир. Кениш нисби дэйэр формасы, йэ'ни бир эмтиэ дэйэринин бүтүн башга эмтиэлэрдэки ифадэси, бу эмтиэлэри мүхтэлиф хүсүсү эквивалентлэр формасына салыр. Нэһайэт, мә'лум бир элаһиддэ эмтиэ нөвүнү бүтүн башга эмтиэлэр өзлэринин ваһид үмүмү дэйэр формасы үчүн бир материал этдикдэ һэмин элаһиддэ эмтиэ үмүмү эквивалент форма олур.

Үмүмийэтлэ дэйэр формасы нэ дэрэчэдэ инкишаф эдирсэ онун һэр ики гүтбү, йэ'ни дэйэрин нисби формасы илэ эквивалент форма арасындаки эхслик дэ эйни дэрэчэдэ инкишаф эдир.

Биринчи форманын, йэ'ни 20 аршын кэтан=1 сүртука формасынын өзүндэ дэ бу эхслик вардыр, лакин ону ашкара чыхартмыр. Бу тэнлийи солдан сага вэ я сагдан сола охуячагымыздан асылы олага, ики эмтиэ гүтбүнүн һэр бири, йэ'ни кэтан да, сүртука да сыра илэ каһ нисби дэйэр формасында, каһ да эквивалент формада олачагдыр; һэмин гүтблэр арасындаки эхслии бурада сезмэк һэлэ хейли чэгиндир.

В формасында бирчэ нөв эмтиэ өз нисби дэйэрини тамамилэ кениш ифадэ эдэ билир вэ бу эмтиэнин өзү анчаг бүтүн башга эмтиэлэр она эквивалент формада гаршы дурдуугу заман кениш нисби дэйэр формасына малик олур. Бир дэйэр тэнлийиндэ, мәсэлэн 20 аршын кэтан=1 сүртука, яхуд=10 кирвэнкэ чая, яхуд=

==1 квартал бугдая вэ и. а. тэнлийиндэ һэдлэрин ери дэйишдирилэрсэ, мүтлэг онун үмүми характери дэйишчэк, долгун дэйэр формасындан үмүми дэйэр формасына чеврилэчэкдир.

Нэһайэт, сонунчу форма, йә'ни *С* формасы эмтиэ аләминә үмүми вэ ичтимаи нисби дэйэр формасы верир, чүнки бурада эмтиэ аләминә мәнсуб бүтүн эмтиэләрдән ялныз бирчәси үмүми эквивалент формая маликдир, ердә галаны исә бу формая малик дейилдир. Буна көрә дә бир эмтиэ, мәсәлән кәтан, бүтүн башга эмтиэләрә билаваситә мүбадилә олуна биләчэк бир формададыр, йә'ни билаваситә ичтимаи формададыр, сәбәби дә бүтүн башга эмтиэләрин бу формая малик олмамасыдыр²⁴.

Үмүми эквивалент вәзифәси дашыян эмтиэ исә, әксинә, эмтиэ аләминин ваһид вә, демәли, үмүми нисби дэйэр формасындан мәһрумдур. Үмүми эквивалент формасында олан кәтан вә я үмүмийәтлә һәр бир башга эмтиэ эйни заманда үмүми нисби дэйэр формасында да, иштирак этсәйди, өзү өзү үчүн эквивалент олмалы иди. Онда биз: 20 аршын кәтан=20 аршын кәтана тәнлийи алмыш олардыг ки, бу да нә дэйәри, нә дә дэйәр кәмийәтини ифадә этмәйән тавтоложидән^{24а} башга бир шей олмазды. Үмүми эквивалентин нисби дэйәрини ифадә этмәк үчүн даһа яхшысы будур ки, *С* формасыны тәрсинә чевирәк. Үмүми эквивалент бүтүн башга эмтиэләрә мәхсус нисби дэйэр формасына малик дейилдир, лакин өз дэйәрини бүтүн башга эмтиэ чисимләринин сонсуз сырасында нисби шәкилдә ифадә эдир. Беләликлә, кениш нисби дэйэр формасы вә я *В* формасы, эквивалент эмтиәнин спесифик [хүсуси] нисби дэйэр формасы олур.

3) Ү М У М И Д Э Й Э Р Ф О Р М А С Ы Н Д А Н П У Л Ф О Р М А С Ы Н А К Е Ч И Л М Ә С И

Үмүми эквивалент форма үмүмийәтлә дэйэр формасыдыр. Демәли, һәр бир эмтиэ бу формада ола биләр. Дикәр тәрәфдән,

²⁴ Бүтүн эмтиэләрә билаваситә мүбадилә олуна билмәк формасынын зиддийәтли эмтиэ формасы олдуғу илк бахышда мейдана чыхмыр, йә'ни көрүнмүр ки, магнитин мүсбәт гүтбү илә мәнфи гүтбү бир-биринә мөһкәм бағлы олдуғу кими, билаваситә мүбадилә олунмаг формасы да билваситә мүбадилә олунмаг формасы илә мөһкәм бағлыдыр. Буна көрә дә эйни заманда бүтүн эмтиэләр үзәринә билаваситә мүбадилә олуна билмәк дамғасы вурулдуғуну фәрз этмәк, бүтүн католикләри дөндәриб папа әләмәйин мүмкүн олдуғуну фәрз этмәк кими бир шейдир. Эмтиэ истәһсалыны инсан азадлығынын вә шәхси мүстәгиллийин *pes plus ultra*-сы [зирвәси] һесаб эдән хырда буржуа, әлбәттә, чох истәрди ки, бу форма илә әлагәдар олан гүсурлары, хүсусән эмтиэләрин билаваситә мүбадилә олуна билмәмәси кими бир гүсуру арадан галдырсын. Прудонун сосялизми дә мәнз бу филистер хүлясына бәзәк-дүзәк вермәкдән ибарәтдир вә, башга бир ердә көстәрдийим кими, һәтта һеч бир енилик яратмайыб *Gray, Bruy* вә башгаларынын һәлә чох әввәлләр вә чох яхшы дедикләрини анчаг тәкрар эдир. Буна бахмаяраг белә бир әлламәлик енә дә бә'зи даирәләрдә „science“, „әлм“ ады илә гәләмә верилмәкдәдир. Индийәдәк һеч бир мәктәб „әлм“ сөзүндән Прудон мәктәби гәдәр бәрк япышмамышдыр, чүнки

„Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein“.

(„Мәфһум азлыг эдәндә, сөз имдада чатыр“).

^{24а} Тавтоложи элә бир чүмләдир ки, онун хәбәри мүбтәдасыны садәчә тәкрар этмәкдән ибарәтдир.—К.

ӘМТИӘ ВӘ ПУЛ

мүәййән бир әмтиә анчаг о заман вә она көрә үмуми эквивалент формасында (*С* формасында) олур ки, бүтүн башга әмтиәләр ону бир эквивалент олмаг ә'тибарилә өз араларындан кәнар әдирләр. Одур ки, спесифик, әлаһиддә бир әмтиә нөвү бүтүн әмтиәләр сырасындан бу чүр тамамилә кәнар олдугдан сонра, ялһыз бу замандан ә'тибарән әмтиә аләминин ваһид нисби дәйәр формасы об'ектив сабитлик вә үмуми ичтимаи әһәмийәт кәсб әтмиш олур.

Натурал формасы ичтимаи чәһәтдән эквивалент форма илә битишән спесифик бир әмтиә нөвү дөнүб пул әмтиә олур, яхуд пул вәзифәси дашыйыр. Әмтиә аләминдә үмуми эквивалент ролу ойнамаг онун спесифик ичтимаи вәзифәси олур, демәли, онун ичтимаи инһисары олур. *В* формасында кәтанын хусуси эквивалентләри олан, *С* формасында исә өз нисби дәйәрләрини кәтанда ифадә эдән әмтиәләр арасында бу үстүн ери тарихдә мүәййән бир әмтиә әлдә әтмишдир ки, о да гызылдыр. Буна көрә дә *С* формасында кәтан әмтиәнин еринә гызыл әмтиәни гоаяг. Онда белә бир тәнлик алынар:

Д. Пул формасы

$$\left. \begin{array}{l} 20 \text{ аршын кәтан} = \\ 1 \text{ сүртук} = \\ 10 \text{ кирвәнкә чай} = \\ 40 \text{ кирвәнкә гәһвә} = \\ 1 \text{ квартал бугда} = \\ \frac{1}{2} \text{ тон дәмир} = \\ x \text{ мигдар } A \text{ әмтиә} = \end{array} \right\} 2 \text{ унсия гызыла.}$$

А формасындан *В* формасына вә *В* формасындан *С* формасына кечилдикдә мүһүм дәйишикликләр олур. *Д* формасынын *С* формасындан фәрги исә, әксинә, анчаг ондан ибарәтдир ки, инди үмуми эквивалент формасында олан әмтиә кәтан дейил, гызылдыр. *С* формасында кәтан нә рол ойнайырдыса, *Д* формасында гызыл әйни ролу, йә'ни үмуми эквивалент ролуну ойнайыр. Бурада тәрәгги анчаг ондан ибарәтдир ки, бүтүн әмтиәләрә билаваситә мүбадилә олунмаг формасы, яхуд үмуми эквивалент форма инди ичтимаи адәт күчүнә гызыл әмтиәнин спесифик натурал формасы илә тамамән битишмишдир.

Гызыл анчаг она көрә пул олуб башга әмтиәләрә мүгабил дура билір ки, о һәлә кечмишдә әмтиә шәклиндә онлара гаршы дурурду. Бүтүн башга әмтиәләр кими, гызыл әйни заманда эквивалент ролу да ойнамышдыр: айрыча мүбадилә һалларында айрыча бир эквивалент, башга эквивалент әмтиәләрлә бирликдә исә хусуси эквивалент олмушдур. Тәдричән гызыл аз-чох кениш даирәдә үмуми эквивалент вәзифәси дашымаға башламышдыр. Әмтиә аләми дәйәрләринин ифадәсиндә гызыл бу мөвгеи өз инһисары алтына алдыгдан сонра дәрһал гызыл дөнүб пул әмтиә олур вә анчаг дөнүб пул әмтиә олдуғу замандан ә'тибарән *Д* формасы *С* формасындан фәргләнмәйә башлайыр, башга сөzlә десәк, үмуми дәйәр формасы пул формасына чеврилир.

Бир әмтиәнин, мәсәлән кәтанын дәйәринин пул әмтиә

вэзифэси дашыян бир эмтиэдэ, мэсэлэн гызылда бэсит нисби ифадэси—гиймэт формасыдыр. Демэли, кэтанын „гиймэт формасы“ белэdir:

20 аршын кэтан=2 унсия гызыла,

яхуд, 2 фунт стерлинг ики унсия гызылын сиккэ адыдырса, онда

20 аршын кэтан=2 фунт стерлингэ.

Пул формасы анлайышындаки чэтинлик анчаг үмуми эквивалент форманы, демэли, бүтүнлүклэ үмуми дэйэр формасыны, *С* форманы анламагдаки чэтинликдэн ибарэтдир. *С* форма өз кечмиш формасына гайтарылса, *В* формая, кениш дэйэр формасына чеврилэр ки, бунун да эсасыны тэшкил эдэн илкин үнсүр *А* формадыр: 20 аршын кэтан = 1 сүртука, яхуд *x* мигдар *А* эмтиэ = *y* мигдар *В* эмтиэйэ. Буна көрө дэ бэсит эмтиэ формасы пул формасынын рүшеймидир.

4. Эмтиэ фетишизми вэ онун сирри

Эмтиэ илк нэзэрдэ чох садэ вэ тривиал [һамыя мә'лум] бир шей кими көрүнүр. Онун тәһлили исэ көстәрир ки, эмтиэ—бир чох гәрибэ һаллар, метафизик [һисслэ гавранылмаз] инчәликләр вэ илаһийят һийләләрилә долу бир шейдир. Эмтиәни, истәр инсан тәләбатыны өдәмәк хассәләри нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг эдәк, истәрсә дэ һәмин хассәләрин өзүнү инсан әмәйинин мәһсулу кими тәһлил эдәк, истәһлак дәйәри кими көтүрүлән эмтиәдә һеч бир әсрәрәнкиз шей йохдур. Өзлүйүндә айдындыр ки, инсан өз фәәлийәтилә тәбиәт мәддәләринин формасыны дәйишдириб өзүнә фәйдалы олан мүййән шәклә салыр. Мәсәлән, ағачдан стол гайырдыгда ағачын шәкли дәйишир. Буна бахмаяраг, стол енә өз ағачлығында галыр, йә'ни һисслә гавранылан ади бир шей олараг галыр. Лакин бу стол эмтиә олан кими һисслә һәм гавранылан, һәм дэ гавранылмаян бир шейә чеврилир. Стол ердә дөрд аяғы үстүндә дурмагдан башга, бүтүн дикәр эмтиәләрин гаршысында башы үстә дэ дурур вэ онун бу тахта кәлләси элә гәрибәликләр доғурур ки, стол өз-өзүнә ортая атылыб ойнамаға башласа иди бу гәдәр тәәччүблү көрүнмәзд²⁵.

Беләликлә, эмтиәнин әсрәрәнкизлийи онун истәһлак дәйәриндән доғмур. Бу әсрәрәнкизлик, мүййән дәйәрин мәзмунундан да доғмур. Чүнки, әввәлән, фәйдалы әмәйин, йә'ни мәһсулдар фәәлийәтин айры-айры нөвләри бир-бириндән нә гәдәр фәргли олса да, физиоложи чәһәтдән бунлар һәр һалда инсан бәдәнинин фәәлийәтләридир вэ бу фәәлийәтләрин һәр бири, нә мәзмунда вэ нә формада олурса олсун, әслиндә инсан бейнинин, әсәбләринин, әзәләләринин, дуйғу үзвләринин вэ и. а. сәрф олунмасыдыр. Икинчиси, дәйәрин кәмийәтини тәйин әдиркән әсас тутулан чәһәт, йә'ни инсан бәдәни үзвләринин сәрф олунмасы мүддәти,

²⁵ Буну да хатырлатмалыйыг ки, Чин вэ столлар—башгаларыны ширникдирмәк үчүн—мәһз элә бир заманда ойнамаға башламышдылар ки, бу заман ердә галан бүтүн аләм, дейәсән, там сүкунәт һалында иди.

яхуд эмэйин мигдары илэ эмэйин кейфиййэти арасындаки фэрг билаваситэ хисс олунур. Яшайыш васитэлэринин истехсалына сэрф эдилэн иш вахты инсанлары, мүхтэлиф инкишаф мэрһэлэлэриндэ эйни дэрэчэдэ олмаса да, һэр һалда һөкмән мараглан-дырмалы иди²⁶. Нəһайэт, бир һалда ки, инсанлар бир-бири үчүн ишлэйирлэр, белэликдэ онларын эмэйи дэ ичтимаи форма алыр.

Бэс эмэк мəһсулу эмтиэ формасы алдыгда онун дэрһал эсрарэнкиз характери һарадан доғур? Йəгин ки, бу форманын өзүндэн доғур. Инсанын мүхтэлиф ишлэри арасындаки бəрабэрлик эмэк мəһсулларында, эйни дэйэр субстансиясы тəмсил эдэн мəһсулларда шей формасы алыр; инсан иш гүввəсинин мəсрəфини бу гүввəнин сэрф эдилдийи мүддэтлэ өлчмэк, эмэк мəһсуллары дэйэринин кəмиййэти формасыны алыр; нəһайэт, истехсалчылар арасында олан вэ онларын ишлэринин бу ичтимаи хасиййэтлэрини тəзаһүр этдирэн мүнəсибэтлэр эмэк мəһсулларынын ичтимаи мүнəсибэти шəклини алыр.

Демəли, эмтиэ формасынын эсрарэнкизлийи анчаг бундан ибарəтдир ки, о бир күзкү олуб инсанларын өз эмэйинин ичтимаи характерини онлара эмэк мəһсулларынын өз шей характери шəклиндэ, һəмин шейлэрин куя фитрэтэн малик олдуғу ичтимаи хас-сэлэр шəклиндэ əкс этдириб кəстəрир; буна кəрə истехсалчыларын коллективлийə олан ичтимаи мүнəсибэти дэ онлара шейлэрин истехсалчылардан харичдэ олан ичтимаи мүнəсибэти кими кəрүнүр. Белэ бир *quid pro quo* нəтичəсиндэ эмэк мəһсуллары эмтиэ олур, хисслэ гавранылан вэ гавранылмаян бир шей, йəни ичтимаи шей олур. Мəсэлэн, бир шейин ишыг васитəсилэ кəз эсəбинə тə'сири, кəз эсəбинин суб'ектив гычыгланмасы кими дейил, кəздэн харичдэ олан шейин об'ектив формасы кими гавранылыр. Лакин кəзлэ кəрдүйүмүз заман доғрудан да бир шей, йəни харичи бир чисим, башга бир шейə, кəзə ишыг салыр. Бу—физики шейлэр арасында олан физики мүнəсибəтдир. Һалбуки эмтиэ формасы, һабелə эмэк мəһсулларынын бу форманы ифадэ эдэн дэйэр мүнəсибэти əсла шейлэрин физики тəбиəтинə вэ онларын бу тəбиəтиндэн доған мүнəсибəтинə бəнзəмэз. Бу анчаг инсанларын өз арасында олан мүййən ичтимаи мүнəсибəтдир вэ ялныз онларын нəзəриндэ шейлэр арасындаки мүнəсибəт кими гейри-тəбии бир форма алыр. Буна бир тəшбиһ тапмаг үчүн биз дин алəминин думанлы саһэлəринə мүрəчиəт этмəли олардыг. Бурада инсан бейнинин мəһсуллары инсанларла вэ бир-бирилэ мүййən мүнəсибəтдэ олан мүстəгил чанлы вүчудлар кими кəрүнүр. Инсан əлилэ һазырланан мəһсуллар да эмтиэ алəминдэ белэ бир рол ойнайыр. Буна мən фетишизм ады верирəm ки, бу да эмтиэ шəк-

²⁶ 2-чи нəшрə гейд. Гəдим керманлар бир моркен торпағын кəмиййэтини бир күнлүк эмəклэ өлчүрдүлэр, моркенин ады да бурадан галмышдыр: Tagwerk (бир күнлүк эмэк), яхуд Tagwanne (journale вэ я jurnal, terra jurnal, jurnal вэ я diornalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauer вэ и. а. Бак: Georg Ludwig von Maurer, Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof- u. s. w. Verfassung, München 1859, сəһ. 129 вэ сонракилэр. Франсанын бəзи ерлэриндэ һələ инди дэ „journal“ сөзү ишлənир ки, бу да тəгрибən бир моркенə бəрабэр саһə өлчүсүдүр.

линдэ истеһсал олунан эмэк мөһсулларына хасдыр вэ, демэли, һэр чүр эмтиэ истеһсалынын айрылмаз хассэсидир.

Юхаридаки тәһлилин көстөрдийи кими, эмтиэ аләминин бу фетишлик характери эмтиэ истеһсал эдән эмәйин спесифик ичтимаи характериндән доғур.

Истеһлак шейләри үмумийәтлэ анчаг она көрә эмтиэ олур ки, бунлар бир-бириндән асылы олмаян хүсуси ишләрин мөһсулудур. Бу хүсуси ишләрин комплексиндән [мәчмуундан] чәмийәтин эмәйи вүчуда кәлир. Истеһсалчылар анчаг өз эмәйинин мөһсулларыны мүбадилә этмәк йолилә ичтимаи тәмаса кирдикләриндән, онларын хүсуси ишләринин спесифик ичтимаи характери дә анчаг бу мүбадиләдә тәзаһүр эдир. Башга сөzlә десәк, айры-айры хүсуси ишләр һәгигәтдә ичтимаи эмәйин ялныз вәсиләләри кими реаллашыр, һәм дә анчаг, эмәк мөһсуллары арасында, онларын вәситәсилә дә истеһсалчыларын өз арасында мүбадиләнин яратдығы мүнәсибәтләрдә реаллашыр. Буна көрә дә истеһсалчыларын өз хүсуси ишләри арасындаки ичтимаи мүнәсибәтләр онлара һәгигәтдә олдуғу кими көрүнүр, йә'ни инсанларын өз арасында вә онларын ишләри арасында олан биләвәситә ичтимаи мүнәсибәт кими дейил, әксинә, инсанлар арасында олан шей мүнәсибәти вә шейләр арасында олан ичтимаи мүнәсибәт кими көрүнүр.

Эмәк мөһсуллары ялныз бир-биринә мүбадилә олунуркән, онлар ичтимаи чәһәтдән бир-биринә бәрәбәр олан вә өз мүхтәлиф истеһлак субстансияларындан кәнарда олан дәйәр субстансиясы әлдә эдир. Эмәк мөһсулунун файдалы шейлә дәйәр тәчәсүм этдирән шейә бу шәкилдә айрылмасы тәчрүбәдә анчаг о заман мүмкүндүр ки, мүбадилә, файдалы шейләри мөһз мүбадилә үчүн истеһсал этмәйә имкан верә биләчәк гәдәр вүс'әт вә әһәмийәт газанмыш олсун, буна көрә дә шейләрин дәйәр олмаг характери, онлар һәлә истеһсал эдилиркән нәзәрә алынсын. Бу замандан ә'тибарән истеһсалчыларын хүсуси ишләри һәгигәтән икили ичтимаи характер алыр. Бир тәрәфдән, бунлар мүййән файдалы ишләр олмаг ә'тибарилә мүййән ичтимаи тәләбаты өдәмәли, беләликлә дә тәбии сурәтдә инкишаф эдәрәк ичтимаи эмәк бөлкүсү системи шәкли алмыш чәмийәт эмәйинин бөлмәләри олмаг вәзифәсинә лайиг олдуғларыны көстөрмәлидир. О бири тәрәфдән, бунлар анчаг өз истеһсалчыларынын мүхтәлиф тәләбатыны өдәйир, чүнки файдалы хүсуси эмәйин һәр бир айрыча нөвү файдалы хүсуси эмәйин һәр бир башга нөвүнә мүбадилә эдилә биләр вә, демәли, она мүадилдир. Бир-бириндән *toto coelo* [һәр чәһәтдән] фәргли олан ишләр анчаг о заман бәрәбәр ола биләр ки, онларын һәгиги бәрәбәрсизлийиндән сәрфнәзәр эдилсин, онларын һамысы инсан иш гүввәсинин мәсрәфи, мүчәррәд инсан эмәйи олмаг ә'тибарилә малик олдуғлары үмуми характерә мүнчәр эдилсин. Хүсуси истеһсалчыларын бейни, онларын хүсуси ишләринин бу икили ичтимаи характерини анчаг әкс этдирир, һәм дә ади һәятда, мөһсулларын мүбадиләсиндә мейдана чыхдығы формада әкс этдирир: онларын хүсуси ишләринин ичтимаи чәһәтдән файдалы олмаг характерини белә бир формада әкс этдирир ки, эмәк мөһсулу файдалы олмалыдыр, лакин истеһсалчы-

нын өзү үчүн дейил, башга адамлар үчүн айдалы олмалыдыр; мүхтәлиф ишләр арасындаки бәрабәрлийин ичтимаи характерини исә белә бир формада әкс этдирир ки, мадди чәһәтдән мүхтәлиф олан бу шейләрин, йә’ни әмәк мәһсулларынын үмуми хассәси дәйәр олмагдыр.

. Демәли, инсанларын өз әмәк мәһсулларыны бир-бирилә бир дәйәр кими мүгайисә әтмәләринин сәбәби һеч дә бунлара анчаг екчинс инсан әмәйинин мадди пәрдәси кими бахмалары дейилдир. Әксинә. Инсанлар мүбадилә заманы мүхтәлиф мәһсуллары дәйәр кими бир-биринә бәрабәр тутуркән өз мүхтәлиф ишләрини үмумийәтлә инсан әмәйи кими бир-биринә бәрабәр тутмуш олурлар. Онлар буну дүшүнмүрләр, лакин белә әдирләр²⁷. Беләликлә, дәйәрин нә олдуғу онун алнына язылмамышдыр. Нәтта дәйәр һәр бир әмәк мәһсулуну әсрарәнкиз бир ичтимаи һероглифә чевирир. Сонраларда адамлар бу һероглифин мә’насыны өйрәнмәйә, өз ичтимаи мәһсулунун сиррини ачмаға чалышырлар, чүнки, мәсәлән дил инсанларын ичтимаи мәһсулу олдуғу кими, истәһлак шейләрини дәйәр һесаб әтмәк дә инсанларын әйни дәрәчәдә ичтимаи мәһсулудур. Сонралар әлм кәшф этди ки, әмәк мәһсуллары дәйәр олмаг ә’тибарилә анчаг, өз истәһсалына сәрф олунан инсан әмәйини шей шәклиндә ифадә әдир; бу кәшф бәшәрийәтин тарихиндә там бир дөвр тәшкил әдир, лакин әмәйин ичтимаи характеринин шейләр васитәсилә заһирә чыхмасыны әсла арадан галдырмыр. Анчаг мүәййән бир хүсуси истәһсал формасы һаггында, йә’ни әмтиә истәһсалы һаггында демәк олар ки, бир-бириндән асылы олмаян хүсуси ишләрин спесифик ичтимаи характери, бунларын үмумийәтлә инсан әмәйи олмаг ә’тибарилә бир-биринә бәрабәр олмасындан ибарәтдир вә әмәк мәһсулларынын дәйәри шәклини алыр. Нәлбуки әмтиә истәһсалы мүнәсибәтләринин әһәтә этдийи инсанлара әмтиә истәһсалынын бу спесифик хүсусийәтләри—истәр һәмин кәшфдән әввәл, истәрсә дә сонра—һәмишә вә һәр ердә мөвчуд олан бир шей кими көрүнүр, нечә ки, әлм һаваны әсас үнсүрләринә парчаламышса да, һаванын хассәләри—онун физики чисмани формасы—енә дә галмагдадыр.

Өз мәһсулларыны мүбадилә әдән инсанлары әмәли олараг һәр шейдән әввәл марагландыран будур ки, бириси өз мәһсулунун әвәзиндә өзкәләрин нә гәдәр мәһсулуну ала биләр, йә’ни мәһсуллар бир-бирилә һансы нисбәтдә мүбадилә олунур? Бу нисбәтләр бир гәдәр сабитләшдикдә вә буна көрә дә ади бир шәкил алдыгда инсана белә кәлир ки, куя бунлар әмәк мәһсулларынын өз тәбиәтиндән асылыдыр. Мәсәлән, бир тон дәмилә ики унсия гызылын дәйәринин бәрабәр олмасы, дәмилә гызылын физики вә кимйәви хассәләри арасында фәрг олдуғуна бахмаяраг, бир кирвәнкә гызыл илә бир кирвәнкә дәмилә чәкисинин бәрабәр олмасы кими тәсәввүр әдилир. Нәгигәтдә исә әмәк мәһсулларынын

²⁷ 2-чи нәшрә гейд. Буна көрә дә Galiani: дәйәр ики шәхс арасындаки мүнәсибәтдир—La Richezza è una ragione tra due persone,—дедикдә әлавә әтмәли иди ки: шей пәрдәси алтындаки мүнәсибәтдир. (Galiani, Della Moneta, p. 220, C u s t o d i мәчмүәси: Scrittori Classici italiani di Economia Politica. Parte Moderna, Milano 1801, v. III).

дэйэр олмаг характери анчаг, бунларын мүййән кэмиййәтдә олан дэйэр кими реаллашдырылмасы йолу илә ашкара чыхыр. Дэйэр кэмиййәтләри, өз мәнсулларыны мүбадилә әдән шәхсләрин арзусундан, ирәлини көрмәсиндән вә фәалийәтиндән асылы олмаяраг даим дэйишир. Бу шәхсләрин нәзәриндә онларын өз ичтимаи һәрәкәтләри шейләрин һәрәкәти шәклини алыр вә онлар бу һәрәкәтә нәзарәт әтмәк әвәзинә өзләри бунун нәзарәти алтында олурлар. Анчаг тамамилә инкишаф әтмиш әмтиә истеһсалы шәраитиндә тәчрүбәнин өзүндән белә бир әлми бахыш әмәлә кәлә биләр ки, бир-бириндән асылы олмаяраг ичра әдилән, лакин тәбии сурәтдә етишиб мейдана кәлмиш ичтимаи әмәк бөлкүсү системинин вәсиләләри олмаг әтибарилә бир-биринә һәртәрәфли бағлы олан айры-айры хүсуси ишләр даим мүййән нисбәтләрдә өз ичтимаи өлчүсүнә мүнчәр әдилир; бунун үчүн тамамилә инкишаф әтмиш әмтиә истеһсалынын мөвчуд олмасы лазымдыр, чүнки мәнсул истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи зәрури иш вахты анчаг, мәнсулларын арасындаки тәсадүфи вә даим дэйишән мүбадилә нисбәтләри дахилиндә өз тәсирини зорла көстәрән бир тәбиәт гануну кими мейдана чыхыр; бу, бир әв адамын башына учдугда чазибә ганунунун өзүнү көстөрмәсинә бәнзәйир²⁸. Буна көрә дә, дэйәр кэмиййәтинин иш вахты илә мүййән әдилмәси, нисби әмтиә дэйәрләринин көзлә көрүнән һәрәкәти пәрдәси алтында кизләнән бир сиррдир. Бу сиррин ачылмасы, әмәк мәнсулларынын дэйәр кэмиййәтинин куя тәсадүфи олараг мүййән әдилмәси фикрини арадан галдырыр, лакин дэйәр кэмиййәтинин шей формасында олмасыны әсла арадан галдырмыр.

Инсанлар өз һәятынын формалары үзәриндә дүшүнүркән вә, демәли, бу формалары әлми сурәтдә тәһлил әдиркән үмумиййәтлә һәмин формаларын һәгиги инкишафы истигамәтинә әкс бир йол көтүрүрләр. Бунун үзәриндә *post festum* [сонрадан], йә'ни инкишаф просесинин һазыр нәтичәләри әсасында дүшүнмәйә башлайырлар. Әмәк мәнсулларынын үзәринә әмтиә дамғасы вуран, буна көрә дә әмтиә тәдавулү үчүн зәминә тәшкил әдән формалар артыг ичтимаи һәятын мөһкәм тәбии формалары һалыны аландан сонра инсанлар, бу формаларын тарихи характери үзәриндә дейил—чүнки бу формалар онларын нәзәриндә артыг мөһкәм бир ганун шәкли алмыш олур,—анчаг мәзмуну үзәриндә илк дәфә дүшүнмәйә башлайырлар. Беләликлә, ялныз әмтиәләрин гиймәтләри тәһлил әдиликән дэйәр кэмиййәти мүййән олунмуш вә әмтиәләрин анчаг үмуми пул ифадәси бунларын дэйәр олмаг характерини көстөрмәйә имкан вермишдир. Лакин әмтиә аләминин мәнз бу мукәммәл формасы, йә'ни онун пул формасы, хүсуси

²⁸ „Анчаг вахташыры ингилабларда өзүнү көстәрә билән бир ганун һаггында нә демәк олар. Бу ганун, тәсир әтдийи адамларын шүүрсүзлуғуна әсасланан мәнз бир тәбиәт ганунудур“ (Friedrich Engels, *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie, Deutsch-Französische Jahrbücher herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx*, Paris 1844). [Бах: „Gesammelte Schriften von K. Marx und Friedrich Engels, 1841—1850, Stuttgart 1902“, Bd. I, S. 449]. [Бах: К. Маркс вә Ф. Энгелс, Әсәрләри. II чилд. Сәһ. 309. Дөвләтнәшр. Москва. 1929.]

ишчилэрин ичтимаи мүнәсибәтләрини ачыб мейдана чыхармаг дейил, хүсуси ишлэрин ичтимаи характери үзәринә вә, демәли, һәммин мүнәсибәтләр үзәринә шейлэрин мүнәсибәти кими бир пәрдә чәкмиш олур. Мән дейәндә ки: сүртук, чәкмә вә саирәнин кәтана мүнәсибәти мүчәррәд инсан әмәйинин үмуми тәчәссүмүнә олан мүнәсибәт кимидир—бу ифадәнин мә'насызлыгы дәрһал нәзәрә чарпыр. Лакин сүртук, чәкмә вә с. истеһсалчылары бу әмтиәләри үмуми әквивалент олан кәтана вә я—һеч фәрги йох-дур—гызыл вә күмүшә нисбәтлә көтүрдүкдә, онларын өз хүсуси ишләринин үмуми ичтимаи әмәйә олан мүнәсибәти онлара мәһз бу мә'насыз формада көрүнүр.

Буржуа игтисадынын категориялары [әсас аңлайышлары] да мәһз бу чүр формалардан ибарәтдир. Бунлар тарихдә мүәййән ичтимаи истеһсал үсүлунун, йә'ни әмтиә истеһсалы үсүлунун истеһсал мүнәсибәтләри чәрчивәси дахилиндә ичтимаи әһәмийәтә малик вә, демәли, об'ектив характерә малик фикир формалары-дыр. Биз башга истеһсал формаларына кечәр-кечмәз, әмтиә алә-минин бүтүн әсрарәнкизлийи, әмтиә истеһсалынын һөкм сүрдүйү шәраитдә әмәк мәһсулларыны думан кими бүрүйән бүтүн мө'чүзә вә харигәләр дәрһал арадан галхыр.

Сияси игтисад робинзончулуғу севдийиндән²⁹ гой бизим ада-мызда да ән әввәл бир Робинзон олсун. О нә гәдәр садә яша-маға адәт әтмиш олса да, өз мүхтәлиф тәләбатыны өдәмәли, буна көрә дә чүрбәчүр файдалы ишләр көрмәлидир: аләтләр гайырмалы, мебел һазырламалы, вәһши дәвәни әһлиләшдирмәли, балыг тутмалы, ова чыхмалыдыр вә и. а. Бизим Робинзон бун-лардан башга һәлә ибадәт вә саирә илә дә мәшғул олур, лакин биз бунлары һесаба гатмырыг, чүнки о бунлары зөвг алмаг үчүн әдир вә бунлара истираһәт кими бахыр. О мүхтәлиф мәһсулдар ишләрлә мәшғул олдуғуна бахмаяраг, билир ки, бунларын һамысы аңчаг әйни бир Робинзонун фәалийәтинин мүхтәлиф формала-рыдыр, демәли аңчаг инсан әмәйинин мүхтәлиф нөвләридир. Мүхтәлиф ишләри көрә билмәк үчүн о өз иш вахтыны дүрүст бөлүшдүрмәйә мәчбурдур. Онун үмуми фәалийәтиндә бу вә я башга бир ишин нә гәдәр бөйүк бир ер тутачағы, бир файдалы нәтичәни әлдә әтмәк үчүн онун раст кәләчәйи чәтинлийин дәрә-чәсиндән асылыдыр. Буну о тәчрүбәдән өйрәнир вә батан кәми-дән саат, мүнәсибат дәфтәри, мүрәккәб вә гәләм көтүрүб сахла-мыш олан бизим Робинзон, әсл бир инкилис кими, дәрһал өз һесабыны апармаға башлайыр. Онун бу дәфтәриндә, малик ол-

²⁹ 2-чи нәшрә гәйд. Гәтта Рикардо да робинзончулуғсуз кечинә билмәмиш-дир. „Онун тәсвир әтдийи ибтидаи балыгчы илә ибтидаи овчу әсл әмтиә саһибләри кими дәрһал балыгла ову, бу мүбадилә дәйәрләриндә маддиләшән иш вахтынын нисбәтиндә мүбадилә әдирләр. О, һазыркы адәтләри гәдим за-манлара иснад верәрәк фәз әдир ки, ибтидаи овчу вә ибтидаи балыгчы өз әмәк аләтләринә гиймәт гоймаг үчүн, 1817-чи илдә Лондон биржасында ишлән-нән гиймәт чәдвәлиндән истифадә әдирмишләр. Көрүнүр „Чәнаб Оуэнин парал-лелограмлары“ онун, буржуа чәмийәти мүстәсна олмагла, бәләд олдуғу еканә чәмийәт формасыдыр“ (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, сәһ. 38, 39). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист ки-табханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 100.]

дуғу истехлак шейләри, бунларын истехсалы үчүн көрмәли олдуғу мүхтәлиф ишләр вә нәһайәт бу мәһсуллары һазырламағ үчүн орта һесабла сәрф әдиләчәк иш вахты гейд әдилмишдир. Робинзонла өзүнүн һазырладығы сәрвәти тәшкил әдән шейләр арасындаки мүнәсибәт о гәдәр садә вә айдындыр ки, буну һәтта ч. Макс Вирт дә бейнини йормадан дәрк әдә биләрди. Бунунла белә һәммин мүнәсибәтләрдә дәйәрин бүтүн мүнһүм тә'рифләри вардыр.

Инди Робинзонун бу ишыглы адасыны тәрк әдиб Авропанын орта әсрләрдәки гаранлығ дөврүнә кечәк. Һәммин мүстәгил шәхсин әвәзинә бурада биз һамылыгла асылы адамлар: тәһкимли кәндлиләр вә мүлкәдарлар, вассаллар вә сенйорлар, чамаат вә кешишләр олдуғуну көрүрүк. Бурада мадди истехсалдаки ичтимаи мүнәсибәтләр шәхси асылылыгла бағлы олдуғу кими, мадди истехсал үзәриндә гурулан башга һәят саһәләри дә шәхси асылылыгла әлағәдардыр. Лакин бу чәмийәтин әсасыны мәһз шәхси асылылығ мүнәсибәтләри тәшкил этдийинә көрә айры-айры ишләр вә мәһсуллар өз реал варлығларындан фәргли бир хәяли форма алмалы олмур. Бунлар ичтимаи һәят дөвранында натурал җидмәт вә натурал мүкәлләфийәт шәклиндә олур. Бурада әмәйин билаваситә ичтимаи формасыны онун натурал формасы тәшкил әдир, йә'ни онун үмумилийи дейил, хүсусилийи тәшкил әдир, һалбуки әмтиэ истехсалы әсасында гурулан чәмийәтдә әмәйин ичтимаи формасы онун үмумилийиндән ибарәтдир. Әмтиэ истехсал әдән әмәк кими, бияр әмәйи дә вахтла өлчүлүр, лакин һәр бир тәһкимли кәндли билир ки, өз ағасына ишләйиркән анчағ өз шәхси иш гүввәсинин мүәййән гәдәрини сәрф әдир. Онун кешишә вермәли олдуғу әшәр кешишдән алдығы хейир-дуадан мүғайисә әдилмәйәчәк гәдәр айдын бир шейдир. Беләликлә, орта әсрләрдә инсанларын бир-биринә гаршы мүнәсибәтдә кирдикләри чилдә биз нә нәзәрлә бахсағ да, һәр һалда шүбһәсиздир ки, бурада инсанларын әмәк саһәсиндәки ичтимаи мүнәсибәтләри шейләрин, әмәк мәһсулларынын ичтимаи мүнәсибәти чилдинә кирмәйиб мәһз инсанларын өз шәхси мүнәсибәтләри шәклиндә мейдана чыхыр.

Үмуми әмәйи, йә'ни билаваситә ичтимаиләшмиш әмәйи тәдгиг әтмәк үчүн, бүтүн мәдәни халғларын тарихинин башланғычында тәсадүф этдийимиз ибтидаи әмәк формасына гайытмаға әһтияҗ йохдур³⁰. Кәндли аиләсинин пәдәршahi сәнаеи бунун айдын нүмунәсидир; бу аилә өз истехлакы үчүн тахыл, мал-гара, иплик, кәтан, кейим шейләри вә и. а. истехсал әдир. Бу мүхтәлиф

³⁰ 2-чи нәшрә гейд. „Сон заманлар белә күлүнч бир фикир яйылмышдыр ки, куя ибтидаи ичма мүлкийәти славянлара вә һәтта анчағ руслара мәхсус бир формадыр. Биз бу илк формая ромалыларда, керманларда вә келтләрдә тәсадүф әдә биләрик; ичма мүлкийәтинин бу кими олдуғча мүхтәлиф формаларына һәтта инди, гисмән позулмуш шәкилдә олса да, һиндулар арасында тәсадүф олунур. Асиядаки вә хүсусән һиндулардаки ичма мүлкийәти формалары даһа яхындан тәдгиг әдилсә иди, мүхтәлиф ибтидаи ичма мүлкийәти формаларынын нә гәдәр мүхтәлиф шәкилләрдә дағылдығыны көрмәк оларды. Мәсәлән, һинд ичма мүлкийәтинин мүхтәлиф формаларына әсасән, Рома вә керман хүсуси мүлкийәтинин мүхтәлиф орижинал нөвләри мүәййән әдилә биләр“ (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 10). [Бах: К. Маркс, «Сияси иғтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 67.]

шейлэр һәмин аилэ үчүн өз аилэ эмәйинин мүхтәлиф мәнсулларыдыр, лакин бу шейлэр бир-биринэ нисбәтән эмтиэ дейилдир. Бу мәнсуллары ярадан мүхтәлиф ишләр: тарланы бечәрмәк, мал-гарая бахмаг, әйирмәк, тохумаг, палтар тикмәк вә саирә, натурал формада олан ичтимаи ишләрдир, чүнки бунлар, эмтиэ истехсалында олдуғу кими, тәбии сурәтдә мейдана кәлмиш өз әмәк бөлкүсү олан аиләнин көрдүйү ишләрдир. Аилә үзвләри арасында эмәйин бөлүшдүрүлмәси вә һәр бир аилә үзвүнүн иш вахты, онларын чинсийәт вә яш фәргиндән, һабелә илин фәсилләринә көрә тәбии иш шәраитинин дәйишилмәсиндән асылы олур. Лакин фәрди иш гүввәләринин вахтла өлчүлән мәсрәфи лап әввәлдән бу ишләрин өзүнә ичтимаи характер верир, чүнки бурада фәрди иш гүввәләри лап әввәлдән аиләнин мәчму иш гүввәсинин анчаг айры-айры әзасы кими ишләйир.

Нәһайәт, даһа бир мисал олараг, үмуми истехсал васитәләри илә ишләйән вә өз мүхтәлиф фәрди иш гүввәләрини шүурлу олараг ичтимаи иш гүввәси кими сәрф әдән сәрбәст инсанлар иттифагыны тәсәввүрүмүзә кәтирәк. Робинзон әмәйинин бүтүн тәрифләри бурада тәкрат олунур, лакин фәрди мигяса дейил, ичтимаи мигяса тәкрат олунур. Робинзонун бүтүн әмәк мәнсуллары анчаг онун шәхси мәнсулу иди вә, демәли, билаваситә онун өзүнә мәнхус истехлак шейләри иди. Сәрбәст истехсалчылар иттифагынын бүтүн мәнсулу—ичтимаи мәнсулдур. Бу мәнсулун бир һиссәси истехсал васитәси олур. Һәмин һиссә ичтимаи мәнсул олараг галыр. Дикәр һиссәси исә иттифагын айры-айры үзвләри тәрәфиндән яшайыш васитәләри кими истехлак олунур. Демәли, һәмин һиссә иттифаг үзвләри арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу бөлкү үсулу ичтимаи истехсал организмнин өз характериндән вә истехсалчыларын тарихи инкишаф мәрһәләсиндән асылы олараг дәйишиләчәкдир. Ялныз эмтиэ истехсалы илә мүгайисә мәгсәдилә фәрз әдәк ки, һәр бир истехсалчынын пайына нә гәдәр яшайыш васитәси дүшмәси онун иш вахты илә мүәййән әдилир. Бу шәраитдә иш вахты ики чүр рол ойнамыш оларды. Онун ичтимаи чәһәтдән плана уйғун шәкилдә бөлүнмәси, мүхтәлиф ишләрлә мүхтәлиф тәләбат арасында лазыми нисбәт ярадыр. Дикәр тәрәфдән, иш вахты әйни заманда мәчму әмәкдә вә, демәли, бүтүн мәнсулун фәрди сурәтдә истехлак әдилән һиссәсиндә истехсалчыларын фәрди иштирак дәрәчәсини көстәрән бир өлчүдүр. Бурада инсанларын өз ишләринә вә өз әмәк мәнсулларына олан ичтимаи мүнәсибәтләри һәм истехсалда, һәм дә бөлкүдә олдуғча айдын шәкилдәдир.

Дин аләми реал аләмин анчаг рефлексидир. Эмтиэ истехсалчылары чәмийәтинин характер ичтимаи истехсал мүнәсибәти ондан ибарәтдир ки, бурада әмәк мәнсуллары истехсалчылар үчүн әмтиәдир, йәни дәйәрдир вә бурада айры-айры хусуси ишләр һәмин екчинс формада бәрәбәр инсан әмәйи кими бир-биринә бәрәбәр тутулур; белә бир чәмийәт үчүн ән мүнәсиб дин формасы, мүчәррәд инсаны тәгдис әдән христианлыгдыр, хусусән христианлыгын буржуазия мәнхус нөвләри олан протестантлыг, деизм вә саирәдир. Гәдим Асияда, антик дүняда вә и. а. һөкм сүрән

истеһсал үсуллары шэраитиндэ мөһсулун эмтиэйэ чеврилмэси вэ, демэли, инсанларын эмтиэ истеһсалчысы олмалары табе бир рол ойнайыр, лакин ичма яшайыш тэрзи дағылдыгча бу рол даһа чоһ эһемиййэт газаныр. Там мөһнасилэ тачир олан халглар Эпикурун аллаһлары кими анчаг гэдим дүнянын фэзаларында вэ я йһудилэр кими Полша чэмиййэтинин мөһамэлэриндэ яшайырлар. Бу гэдим ичтимаи истеһсал организмлэри өз гурулушу э’тибарилэ буржуа ичтимаи истеһсал организминэ нисбэтэн мүгайисэ эдилмэйэчэк дэрэчэдэ садэ вэ айдындыр, лакин бунлар я башга адамларла һэлэ дэ тэбии-гэбилэ элагэлэрини итирмэйэн фэрди инсанын еткин олмамасы, я да билаваситэ ағалыг вэ табелик мүнәсибэтлэри үзэриндэ гурулмушдур. Бунлары яшадан шэрт одур ки, эмэйин мөһсулдар гүввэлэри ашағы инкишаф сөвиййэсиндэди, буна уйғун олараг, инсанларын мадди һэятыны ярадан просес чэрчивэсиндэ онларын мүнәсибэтлэри бир-биринэ бағлыдыр, һабелэ онларын өз араларындаки вэ тэбиэтэ гаршы бүтүн мүнәсибэтлэри бир-бирилэ элагэдардыр. Бу реал элагэдарлыг гэдимдэ тэбиэтэ ситайиш динлэриндэ вэ халг динлэриндэ идеал бир сурэтдэ экс олунур. Керчэк алэмин дини ин’икасы үмумиййэтлэ анчаг о заман арадан галха билэр ки, инсанларын күндэлик эмэли һэятдаки мүнәсибэтлэри онларын бир-бирилэ вэ тэбиэтлэ айдын вэ агла уйғун элагэлэриндэн ибарэт олсун. Ичтимаи һэят просесинин, йә’ни мадди истеһсал просесинин гурулушу өз үзэриндэки эсрарэнкиз думанлы пэрдэни анчаг о заман атачагдыр ки, бу гурулуш чэмиййэтдэ сэрбэст бирлэшмиш инсанларын мөһсулу олсун вэ инсанларын шүүрлу вэ планлы нэзарэти алтында олсун. Лакин белэ бир чэмиййэт үчүн мүййэн бир мадди эһас вэ я бир сыра мүййэн мадди һэят шэраити лэзымдыр ки, бу да узун мүддэт давам эдэн эзаблы бир инкишаф просесинин тэбии эмэлэ кэлмиш мөһсулудур.

Доғрудур, сияси игтисад, дэйэри вэ дэйэр кэмиййэтини—кифайэт гэдэр олмаса да—тәһлил этмиш³¹ вэ бу формаларда кизлэ-

³¹ 15-чи сәһифәдә көстәрилдийи кими, Бенжамен Франклин дейир: „Тичарәт үмумиййәтлә бир әмәйин дикәр бир әмәйә мүбадиләсиндән башга бир шей олмадығына көрә, бүтүн шейләрин дэйәринин ән дүзкүн өлчүсү әмәкдир“ (The Works of Benj. Franklin etc., ed. by Sparks, Boston 1836, vol. II, p. 267). Шейләрин дэйәрә малик олмасы Франклинин фикринчә чисимләрин чәкийә малик олмасы кими тэбии бир шейдир. Онун нөгтейи-нәзәринчә вәзифә анчаг, бу дэйәри мүмкүн гәдәр дүрүст өлчмәк үчүн бир үсул тапмагдан ибарәтдир. Лакин о һисс әтмир ки, бүтүн шейләрин дэйәринә әмәклә ән дүзкүн гиймәт верилир—дәдикдә о, мүбадилә эдилән ишләр арасындаки фәргләрдән сәрфнәзәр әтмиш олур вә онлары бәрәбәр инсан әмәйинә мүнчәр әдир. О белә әтмәмиш олсайды кәрәк дөйәйди: аяггабы илә чәкмәни столә мүбадилә әтмәк чәкмәчинин әмәйини дүлкәрин әмәйинә мүбадилә әтмәкдән башга бир шей олмадығына көрә, чәкмәнин дэйәрини дүлкәр әмәйилә ән дүрүст бир шәкилдә өлчмәк оларды! О үмумиййәтлә „әмәк“ сөзүнү ишләтмәклә мүхтәлиф ишләрин фәйдалы характериндән вә конкрет формасындан сәрфнәзәр әдир.

Дэйәр кэмиййәти һаггында Рикардонун тәһлилинин гәнаәтбәхш олмамасы—һалбуки онун тәһлили дэйәр кэмиййәтинин ән яхшы тәһлилидир—бу әсәрин үчүнчү вә дөрдүнчү китабларында көстәриләчәкдир. Үмумиййәтлә дэйәрә кәлинчә, классик сияси игтисад, дэйәрдә ифадә олунан әмәйи мөһсулун истеһлак дэйәриндә мадди шәкил алан әйни әмәкдән һеч бир ердә шүүрлә вә там айдын бир сурәтдә фәргләндирир. Әлбәттә, классик сияси игтисад белә бир фәрғи

нэн мээмуну ашкара чыхармышдыр. Лакин сияси игтисад бир дэфэ дэ олса өзүнэ белэ бир суал вермэмишдир ки, нэ сэбэбэ бу мээмун белэ бир форма алыр, башга сөзлэ десэк, нэ сэбэбэ эмэк дэйэрдэ ифадэ олунур, эмэйин сэрф олундуғу мүддэт, йэ'ни эмэйин өлчүсү исэ эмэк мэхсулунун дэйэр кэмиййэтиндэ³². Инсанын истехсал просеси үзэриндэ дейил, истехсал просесинин инсанлар

фе'лэн нэзэрэ алыр, чүнки биринчи халда эмэйи мигдар чөхөтиндэн, икинчи халда исэ кейфиййэт чөхөтиндэн тэдгиг эдир. Лакин онун һеч ағлына да кэлмир ки, халис мигдар чөхөтдэн фэргли олмаг үчүн онлар кейфиййэт чөхөтдэн эйни вэ я барабар олмалыдыр, демэли, онлар мүчэррэд инсан эмэйинэ мүнчэр ола билмэлидир. Мәсэлэн Рикардо дейир ки, Destutt de Tracy-нин бу сөзлэринэ шәрикәм: „Бир халда ки, эканэ илкин сэрвэтимизин физики вэ мө'нэви габилий-йэтлэримиздэн ибарэт олмасы фикри дүзкүндүр, онда бу габилиййэтлэрин тэтбиг олунмасы, йэ'ни һәр нөв эмэк бизим илкин сэрвэтимиздир, сэрвэт адландырдығымыз бүтүн шейлэр анчаг бу габилиййэтлэрин тэтбиги нәтичәсиндэ яраныр. Һабелэ бу фикир дэ доғрудур ки, бүтүн бу чүр шейлэр анчаг, онлары ярадан эмэйи тәмсил эдир вэ әкәр бунларын дэйэри, яхуд һәтта ики мүхтәлиф дэйэри вардырса, бу дэйэр анчаг һәммин шейлэри ярадан эмэйин дэйэриндэн төрәйир“ (Destutt de Tracy, Elements d'idéologie, 4-ème et 5-ème partie, Paris 1826, p. 35, 36, ситат үчүн бах: Ricardo, The Principles of Polit. Econ., 3-rd ed., London 1821, p. 334). Биз анчаг буну гейд этмәлийик ки, Рикардо бу мәсәлә һаггында өзүнүн даһа дәрин олан фикрини Детүйә иснад верир. Доғрудур, Детү бир тәрәфдән дейир ки, сэрвэтимизи тәшкил эдән бүтүн шейлэр „онлары ярадан эмәкдән ибарәтдир“, лакин о бири тәрәфдән дэ дейир ки, бунларын „и́ки мүхтәлиф дэйэри“ (истехлак дэйэри вэ мүбадилә дэйэри) „эмэйин дэйэриндән“ төрәйир. Беләликлә, о бир әмтиәнин (бурада исэ эмэйин) дэйэри олдуғуну әсас тутуб сонра бунун васитәсилә башга әмтиәлэрин дэйэрини мүййән эдән вулгар сияси игтисадын бу баяғы фикирлэринә гапылыб тилсимли бир даирә ичәрисиндә галыр. Рикардо Детүнү белә анлайыр: истехлак дэйэриндә дэ, мүбадилә дэйэриндә дэ эмәк тәмсил олунур (эмэйин дэйэри тәмсил олунмур). Лакин Рикардо өзү, эмэйин икили хасиййәтини о гәдәр пис сечир ки, бүтөв бир „Value and Riches. Their Distinctive Properties“ („Дэйэр вэ сэрвэт, бунлары бир-бириндән фэргләндирән хусусиййәтләр“) фәслиндә Ж. Б. Сэй кими бир чәнабын баяғы фикирлэрилә әлләшмәйә мәчбур олур. Рикардо ән нәһайәт һейрәтлә көрүр ки, Детү эмэйи дэйэрин мәнбәи һесаб этмәкдә онунла һәмрә'й олса да, дэйэр анлайышына вердийи тә'рифдә эйни заманда Сэй илә дэ шәрик олур.

³² Классик сияси игтисадын әсас нөгсанларындан бири одур ки, һеч бир заман әмтиәнин вэ хусусән әмтиә дэйэринин тәһлилиндән дэйэр формасыны һасил эдә билмәмишдир, һалбуки әмтиә дэйэринә мүбадилә дэйэри хасиййәтини верән мәнз дэйэр формасыдыр. Мәнз А. Смит вэ Рикардо кими ән яхшы нүмайәндәлэринин шәхсиндә классик сияси игтисад дэйэр формасыны әмтиәнин тәбиәтинә әсла дәхли олмаян вэ һәтта ондан кәнар бир шей һесаб эдир. Бунун да сәбәби тәкчә о дейил ки, классик сияси игтисадын бүтүн диггәтини дэйэр кэмиййәтинин тәһлили чәлб эдир. Йох, бунун сәбәби даһа дәриндир. Әмәк мэхсулунун дэйэр формасы буржуа истехсал үсүлунун ән мүчәррэд вэ эйни заманда ән үмуми формасыдыр; бу форма онун хусуси бир ичтимаи истехсал нөвү олдуғуну, һабелә тарихи бир истехсал үсүлү олдуғуну көстәрир. Буржуа истехсал үсүлуна әбәди бир тәбини ичтимаи истехсал формасы кими бахдыгда исэ, дэйэр формасынын, һабелә әмтиә формасынын спесифик хусусиййәтлэри дэ, сонраки тэдгигат пилләсиндә исэ пул формасынын, капитал формасынын спесифик хусусиййәтлэри вэ саирә һөкмән нэзәрдән гачмыш олачагдыр. Буна көрә дэ, дэйэр кэмиййәтинин иш вахты илә өлчүлмәсини екдил-ликлә гәбул эдән игтисадчыларын пул һаггында, йэ'ни мүкәммәл бир шәкил алмыш үмуми эквивалент һаггында олдуғча мүхтәлиф вэ бир-биринә зидд фикирләр сөйләдиклэрини көрүрүк. Бу һал, мәсәлән банк ишинин тэдгигиндә хусусилә айдын мейдана чыхыр, чүнки бурада пула верилән ади вэ сәтһи тә'рифләрлә иш ашмыр. Бунун әксинә олараг, меркантилизм системи ени бир шәкилдә (Ganilh вэ башгалары) мейдана кәлмишдир ки, бу да дэйэри анчаг ичтимаи форма һесаб эдир, яхуд, даһа доғрусу, дэйэри өзүнүн һәр бир мүстәгил

үзэриндэ һаким олдуғу бир ичтимаи формасия мәнсуб олдуғулары алынларында язылмыш формулалар сияси игтисадын буржуа дүшүнчәсинә ади бир шей кими, мәнсулдар эмәк гәдәр тәбии вә зәрури бир шей кими көрүнүр. Буна көрә дә килсә хадимләри христианлыгдан әввәлки динләрә нечә хор бахмышса, сияси игтисад да буржуа ичтимаи истеһсал организмдән әввәлки ичтимаи истеһсал формаларына тәгрибән әләчә хор бахыр³³.

субстансиядан мәнрум бир сурәти һесаб әдир.—Бир дәфәлик гәйд әтмәлийәм ки, мән классик сияси игтисад дедикдә, W. Petty илә башлаян вә буржуа истеһсал мүнәсибәтләринин дахили асылылығларыны тәдгиг әдән бүтүн сияси игтисады нәзәрдә тутурам. Классик сияси игтисадын әксинә олараг, вулгар игтисад анчаг нәзәрә кәлән заһири асылылығларла мәшғул олур, әлми сияси игтисадын чохдан айдынлашдырдығы мәсәләләри даим чейнәйиб чүрүйүнү чыхарыр вә бунунла да игтисади һәятда олан ән габа һадисәләри буржуазия шәрһ әтмәк вә буржуаларын, нечә дейәрләр, әв күзәрәнына уйғунлашдырмаг истәйир. Башга сәһәләрдә исә, буржуа истеһсал хадимләринин өз аләмләри, йә’ни куя ән яхшы бир аләм һаггындаки чейнәнмиш вә ловға тәсәввүрләрини бөйүк бир вәсвасылығла топлайыб бир систем шәклинә салыр вә бунлары әбәди һәгигәт кими гәләмә верир.

³³ „Игтисадчылар чох гәрибә дүшүнүрләр. Онларын фикринчә анчаг ики чүр тә’сисат вардыр: бир сүн’и тә’сисат, бир дә тәбии. Феодализм тә’сисаты сүн’и тә’сисатдыр, буржуа тә’сисаты исә тәбии. Онлар бу чәһәтдән илаһийят нүмайәндәләринә бәнзәйирләр, чүнки бунлар да динләрин ики чүр олдуғуну иддиә әдирләр. Онларын фикринчә өзләри ә’тигад әтдикләри диндән башга бүтүн динләр инсанларын уйдурмасыдыр, онларын өз дини исә аллаһын вәһийдир. Демәли бир заманлар тарих вар имиш, инди исә даһа йохдур“ (Karl Marx, *Misère de la Philosophie, Réponse à la Philosophie de la Misère* par M. Proudhon, 1847, p. 113). [Бах: К. Маркс, Фәлсәфә йохсулдуғу. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 116.] Мәсәлән гәдим юнанлар вә ромалыларын анчаг сойғунчулугла яшамыш олдуғуларыны күман әдән ч. Бастиа һәгигәтән күлүнчә адамдыр. Инсанлар әсрләр боу сойғунчулугла яшамыш олсайдылар айдындыр ки, һәмнишә союласы бир шей олмалы иди, башга сөzlә десәк, союлб талан әдилән шейләр мүтәмадийән тәкрат истеһсал олунмалы иди. Буна көрә дә күман әтмәк ләзымдыр ки, юнанларла ромалыларын да мүәййән бир истеһсал просеси, мүәййән бир игтисадиийәти вар имиш вә мүасир дүнянын тәмәли буржуа игтисадиийәтиндән ибарәт олдуғу кими, онларын да дүнясынын мадди тәмәли һаман игтисадиийәтдән ибарәт имиш. Бәлкә дә Бастиа күман әдир ки, гул әмәйинә әсасланан истеһсал үсулу һабелә сойғунчулуг системинә әсасланмыш олур? Белә исә Бастиа тәһлүкәли бир йол тутмуш олур. Аристотел кими нәһәнк бир мүтәфәккир гул әмәйинә гиймәт вериркән сәһв әтмишдисә, нечә ола биләр ки, Бастиа кими бир чыртдан игтисадчы бу мәсәләдә доғру йол тутмуш олсун? Бу фүрсәтдән истифадә әдәрәк мән бир алман-американ гәзетиндә „Zur Kritik der Politischen Oekonomie, 1859“ адлы әсәрим һаггында чыхан ә’тираза гысача чаваб вермәк истәйирәм. Мәним фикримчә мүәййән истеһсал үсулу вә буна уйғун олан истеһсал мүнәсибәтләри, бир сөzlә десәк— „чәмийәтин игтисади гурулушу бир реал тәмәлдир, һүгуи вә сияси үстгурум исә бунун үзәриндә йүксәлир вә бу тәмәлә мувафиг мүәййән ичтимаи шүүр формалары мөвчуд олур“, „ичтимаи, сияси вә мәнәви һәят просеси мадди һәят истеһсалы үсулундан асылдыр“,—мәним бу бахышым гәзетин фикринә көрә мадди мәнәфеин һөкм сүрдүйү мүасир дүня һаггында доғрудур, лакин нә католицизмн һөкм сүрдүйү орта әсрләрә, нә дә сиясәтин һөкм сүрдүйү гәдим Афина вә Ромая тәتبиг олуна билмәз. Әввәлән чох гәрибәдир ки, орта әсрләр вә антик дүня һаггындаки бу яйылмыш сөzlәри билмәйән бир адам тапылачағыны хәялә кәтирән олармыш. Һәр һалда айдын мәсәләдир ки, орта әсрләр католицизмлә, антик дүня исә сиясәтлә яшая билмәзди. Әксинә, һаман дөврләрдә яшайыш васитәләри әлдә әтмәк үчүн ишләдилән үсул, нә сәбәбә бу дөврләрдән бириндә сиясәтин, о бириндә исә католицизмн әсас рол ойнадығыны изаһ әдир. Бундан башга Рома республикасынын тарихинә чох дәриндән бәләд олмадан да билмәк олар ки, онун тарихинә һәрәкәт верән гүввә әслиндә торпаг

Мүбадилэ дэйэринин ярадылмасы просесиндэ тэбиэтин ролу хаггында бэ'зи игтисадчыларын усандырычы вэ мэ'насыз мүба-
 нисэси дэ көстөрир ки, эмтиэ алэминэ хас олан фетишизм, яху
 эмэйин ичтимаи ифадэлэринин шей шэклиндэ көрүнмэси бу
 игтисадчылары нэ дэрэчэдэ чашдырыр. Мүбадилэ дэйэри бир
 шейин истехсалына сэрф олуна эмэйи ифадэ этмэк үчүн анчаг
 мүйэйэн бир ичтимаи үсул олдугуна көрө, өзлүйүндэ айдындыр
 ки, мөсөлэн векселлэрин мазэннэсиндэ нэ гэдэр тэбиэт маддэси
 варса, мүбадилэ дэйэриндэ дэ бундан артыг дейилдир.

Эмтиэ формасы буржуа истехсалынын эн үмуми вэ эн аз
 инкишаф этмиш формасыдыр, буна көрө дэ чох эркэндэн мейда-
 на кэлмишдир, лакин кечмиш дөвлөрдэ индики гэдэр хаким вэ,
 демэли, характер бир форма олмамшдыр; бу сәбәбдэн дэ онун
 фетишлийи нэлэ нисбэтэн асанлыгла баша дүшүлө билэр. Лакин
 даһа конкрет формалара кирдикдэ онун һэтта бу заһири бәситлийи
 дэ арадан галхыр. Сиккәчилик системи хаггындаки хулялар
 нэдэн доғур? Ондан доғур ки, бу систем пул олан гызыл вэ кү-
 мүшдэ ичтимаи истехсал мунасибәтинин ифадәсини дейил, анчаг
 чох гәрибэ ичтимаи хассәләрэ малик тәбии шейлэрин формасыны
 көрмүшдүр. Сиккәчилик системинэ бу гэдэр бөйүк бир э'тина-
 сызлыгла янашан муасир сияси игтисады көтүрүн: мөкәр муасир
 сияси игтисад капиталы тәдгиг этмәйэ башлар-башламаз онун
 фетишизми дәрһал тамамилэ айдын бир шәкилдэ һисс олунмур-
 му? Торпаг рентасынын чәмийәтдән дейил, торпагдан чүчәр-
 дийини иддиа эдән физиократларын бу хулясы чохданмы арадан
 галхмышдыр?

Чох ирәлиләрэ гачмамаг үчүн, биз бурада эмтиэ формасынын
 өзүнэ аид даһа бир мисал кәтирмәклә кифайәтләнәчәйик. Эмтиэ-
 лэрин дили олсайды, онлар дейәрди ки: бизим истехлак дэйә-
 римиз, бәлкә дэ инсанлары марагландырыр, лакин биз шейләрэ
 бунун дәхли йохдур. Бизим мадди тәбиәтимизэ аид олан бир
 хассә варса, о да дэйәрдир. Бизим өзүмүзүн бир шей-эмтиэ
 кимй тәдавул этмәйимиз буна эн яхшы сүбутдур. Бизим бир-
 биримизэ олан мунасибәтимиз анчаг мүбадилэ дэйәрлэринин муна-
 сибәтидир. Инди гулаг асыб көрөк һәмин эмтиәнин гәлби
 игтисадчынын дили илэ нэлэр сөйләйир: „Дэйәр (мүбадилэ
 дэйәри) шейлэрин хассәсидир, сәрвәт (истехлак дэйәри) исә
 инсанын хассәсидир. Бу мэ'нада, дэйәр мүбадиләнин олмасыны
 тәләб эдир, сәрвәт исә буну тәләб этмир“³⁴. „Сәрвәт (истехлак
 дэйәри) инсанын айрылмаз бир әләмәтидир, дэйәр исә—эмтиәнин.
 Инсан вэ я чәмийәт сәрвәтли олур; инчи вэ я алмас исә
 гиймәтли... Инчи вэ я алмасын дэйәри инчи вэ алмас олмасын-
 дадыр“³⁵. Индийәдәк нэлэ һеч бир кимячы инчидә вэ алмасда
 мүбадилэ дэйәри кәшф этмәмишдир. Лакин дәриндән тәнгиди

мүлкийәтиндәки дәйишмәләр олмушдур. О бири тәрәфдән, нэлэ Дон-Кихот
 чәмийәтин һәр чүр игтисади формасында чәнкавәрлик этмәйин эйни дәрәчәдә
 мунасиб олдуғуну зәнн этмиш вэ бу хәтанын ағыр бәласыны чәкмишди.

³⁴ „Observations on some verbal disputes in Political Economy, particularly
 relating to value and to supply and demand, London 1821“, p. 16.

³⁵ S. Bailey, A critical Dissertation on the Nature etc. of value, p. 165.

дүшүнмэк иддиасында олуб бу кимйэви маддэни ичад эдэн игтисадчылар фэрз эдирлэр ки, дэйэр шейлэрин өзүнэ мэхсусдур, онларын истехлак дэйэри исэ өзлэринин шей хассэлэриндэн асылы дейилдир. Нэмин игтисадчыларын бу эгидэсини мөһкөмлэндирэн гарибэ чэхэт будур ки, шейлэрин истехлак дэйэри мубадилэ эдилмэдэн, йэ'ни шейлэ инсан арасындаки билаваситэ мунасибэтдэ инсан үчүн реаллашыр, халбуки дэйэр анчаг мубадилэ заманы, йэ'ни мүййэн ичтимаи просесдэ реаллаша билэр. Бурада садэдил Догберрини нечэ дэ хатырламаясан ки, о, кечэ көзэтчиси Сикола өйүд-нэсиһэт вериб дейир: „көзэллик шэраитдэн асылыдыр, охуюб язмаг габилиййэти исэ тэбиэт веркисидир“ (Ш е к с п и р, Нечдэн гопан курулту)³⁶.

ИКІНЧИ ФЭСИЛ

МУБАДИЛЭ ПРОСЕСИ

Эмтиэлэр өзлэри базара кедиб бир-бирилэ мубадилэ олуна билмэз. Демэли, биз онлары сахлаянлара, эмтиэ саһиблэринэ мұрачһэт этмэлийик. Эмтиэ шейдир, буна көрэ дэ инсанын гаршысында ачиздир. Эмтиэ өз хошу илэ кетмэсэ, инсан она зор көстэрэ билэр, йэ'ни ону көтүрүб апара билэр³⁷. Мүййэн шейлэрин өз араларында эмтиэ мунасибэтинэ кирэ билмэси үчүн эмтиэ саһиблэринин бир-биринэ мунасибэти кэрэк, ирадэлэри бу шейлэрдэ тэчэссүм эдэн адамларын мунасибэти кими олсун; белэликлэ, эмтиэ саһиблэриндэн бири ялныз дикэринин ирадэси үзрэ, демэли, бунларын һэрэси ялныз һэр икисинин бирликдэ көстэрдһийи үмуми ирадэ васитэсилэ өз эмтиэсини дикэринэ вериб онун эмтиэсинэ йийэлэнэ билэр. Демэли, онлар бир-бирлэрини хүсуси мүлкиййэтчи һесаб этмэлидирлэр. Формасы мугавилэдэн ибарэт олан бу һүгуги мунасибэт, игтисади мунасибэти әкс этдирэн ирадэ мунасибэтидир ки, бу мугавилэнин дэ гануни бир шэкклэ салыныб-салынмамасынын фэрги йохдур. Бу һүгуги мунасибэтэ вэ я ирадэ мунасибэтинэ игтисади мунасибэтин өзү мэмзун верир³⁸. Бурада шэхслэр бир-биринин нээериндэ анчаг эмтиэлэрин

³⁶ „Observations“ мүййифи вэ S. Bailey Рикардону тагсырландырыб дейирлэр ки, куя Рикардо мубадилэ дэйэринин нисбилийини көрмэмһиш вэ ону мүтлэг бир шейэ чевирмишдир. Әслиндэ исэ бунун әксинэди: бу шейлэрин, мөсэлэн алмас вэ инчинин, бир мубадилэ дэйэри кими малик олдуғлары заһири нисбилийи Рикардо һаман шейлэрин заһири көрүнүшү архасында кизлэнэн һэгиги нисбилийэ, йэ'ни инсан әмөйинин бөсһт ифадэлэринэ мүнчэр этмишдир. Рикардочулар Bailey-йэ инандырычы шөкилдэ дейил, кобуд бир шөкилдэ чаваб вермишлэрсэ, бунун сәбәби анчаг одур ки, онлар дэйэрлэ дэйэр формасы, йэ'ни мубадилэ дэйэри арасында даһили әләгә олдуғу һаггында Рикардонун өз әсэрлэриндэ һеч бир шей тапа билмәмишдилэр.

³⁷ Мө'минлийин шөһрәт тапдығы XII әсрдэ эмтиэлэр арасында чоһ гарибэ шейлэрэ тәсадүф эдилирди. Мөсэлән, о заманки франсыз шаирлэриндән бири, Landit базарында олан эмтиэлэр арасында чит, чөкмә, көн, кәнд тәсәррүфат аләтлэри, дэри вэ саирэ илэ бәрабәр „femmes folles de leur corps“ (фаһишә гадынлар) олдуғуну да көстәрир.

³⁸ Прудон өз әбәди әдаләт, justice éternelle, идеалыны эмтиэ истехсалына уйғун һүгуги мунасибәтләрдән алыр вэ, ери кәлмишкән дейәк ки, бунунла да

нумайэндэси, йә’ни эмтиә саһибидирләр. Биз тэдгигатымызын сон-раки кедишиндә көрәчәйик ки, шәхсләрин характерик игтисади донлары үмумийәтлә анчаг, бу шәхсләрин бир-биринә гаршы дур-рукән тәмсил этдикләри игтисади мүнәсибәтләрин тәчәссүмүдүр.

Эмтиә саһибини өз эмтиәсиндән фәргләндирән мәһз одур ки, һәр бир эмтиә чисми дикәр бир эмтиә үчүн анчаг онун өз дәйәринин тәзаһүр формасыдыр. Анаданкәлмә левеллер [бәрабәрләшдиричи] олан абырсыз эмтиә ялныз руһуну дейил, бәдәнини дә һәмишә һәр бир башга эмтиә илә, һәтта симача Мариторнадан да кифир бир эмтиә илә мүбадилә этмәйә һазырдыр. Беләликлә, бир эмтиәдә башга эмтиә чисимләринин конкрет хассәләрини гаврамаг габилийәти олмадығындан, эмтиә саһиб бу кәсири өз беш вә даһа артыг һиссилә тамамлайыр. Эмтиә саһибиниң өзү үчүн онун эмтиәсинин билаваситә истәһлак дәйәри йохдур. Йохса о өз эмтиәсини базара чыхармазды. Бу эмтиәнин өзкәләр үчүн истәһлак дәйәри вардыр. Өз саһиб үчүн онун билаваситә истәһлак дәйәри анчаг ондан ибарәтдир ки, бу эмтиә, мүбадилә дәйәринин һамилидир вә, демәли, мүбадилә васитәсидир³⁹. Буна көрә дә эмтиә саһиб өз эмтиәсини элә башга эмтиәләрә дәйишмәк истәйир ки, онларын истәһлак дәйәринә өзүнүн әһтиячы олсун. Неч бир эмтиәнин өз саһиб үчүн истәһлак дәйәри йохдур, онлар анчаг өзкәләри үчүн истәһлак дәйәридир. Демәли, бунлар даим әлдән-әлә кечмәлидир. Лакин эмтиәләрин бир шәхсдән башга шәхсә кечмәси бу эмтиәләрин мүбадиләси демәкдир, мүбадилә исә онларын бир-биринә мүнәсибәтини дәйәр мүнәсибәти әдир вә онлары бир дәйәр олараг реаллашдырыр. Демәли, эмтиәләр истәһлак дәйәри кими реаллаша билмәк үчүн, әввәлчә дәйәр кими реаллашмалыдыр.

Дикәр тәрәфдән, эмтиәләр өзләриндә истәһлак дәйәри олдуғуну исбат этмәлидирләр ки, дәйәр кими реаллаша билсинләр, чүнки онлара сәрф олунаң әмәк анчаг башгалары үчүн файдалы шәкилдә сәрф әдилдийи тәгдирдә нәзәрә алыныр. Лакин анчаг мүбадилә ишдә көстәрә биләр ки, бу әмәк башгалары үчүн һәгигәтәнми

бүтүн филистерләр үчүн бөйүк тәсәлли олачаг бир сүбүт кәтирир ки, куя эмтиә истәһсалы формасы да әдаләт кими әбәдидир. Сонра да, бунун әксинә олар, һәгиги эмтиә истәһсалыны вә буна мүвафиг олаң әсл һүгүгү һәмин әдаләт идеалына уйғун шәкилдә дәйишдирмәйә чалышыр. Маддәләр мүбадиләсинин һәгиги ганунларыны тәдгиг этмәк вә бунлара әсәсән мүййән мәсәләләри һәлл этмәк әвәзинә, маддәләр мүбадиләсини „naturalité“ вә „affinité“ („әлаһиддә хассәләр“ вә „гоһумлуг“) кими „әбәди идеялара“ уйғун шәкилдә дәйишмәк истәйән бир кимячы һаггында нә дейәсән? Бизә дейәндә ки, сәләмчилик „justice éternelle“ („әбәди әдаләт“), „équité éternelle“, „mutualité éternelle“ („әбәди һәгигәтә“, „әбәди мәһәббәт“) вә башга „vérités éternelles“ („әбәди һәгигәтләр“) зиддир,—мәкәр биз сәләмчилийин „grâce éternelle“, „foi éternelle“, „volonté éternelle de Dieu“ („әбәди шәфгәтә“, „әбәди имана“, „аллаһ-тәаланын әбәди ирадәсинә“) зидд олдуғуну дейән килсә хадимләринин кечмишдә сәләмчилик һаггында билдикләриндән артыг бир шейми билмиш олуруг?

³⁹ „Чүнки һәр бир не’мәтдән ики чүр истифадә олунур.—Биринчиси шейин өзүнә аиддир, икинчиси исә анд дейилдир; мәсәлән, сәндәли аяға да кеймәк олар, мүбадилә дә этмәк олар. Бунларын һәр икиси сәндәлин истәһлак дәйәридир, чүнки бир шәхс сәндәли она ләзым олан бир шейә, мәсәлән ейинти шейинә мүбадилә этдикдә дә, сәндәлдән бир сәндәл кими истифадә әдир. Лакин бу, сәндәлдән тәбии тәрздә истифадә этмәк үсүлу дейилдир. Чүнки сәндәлин вәзифәси мүбадилә олунмаг дейилдир“ (Aristoteles, De Republica, lib. I, c. 9).

файдалыдыр, бу эмэйн мәнсулу өзкәсинин тәләбатыны өдәйир я йох.

Һәр бир әмтиә саһиби өз әмтиәсини анчаг элә әмтиәләрә мүбадилә этмәк истәйир ки, бунларын истәһлак дәйәри онун тәләбатыны өдәмиш олсун. Бу чәһәтдән мүбадилә онун үчүн халис фәрди бир просесдир. Бундан башга, о өз әмтиәсини дәйәр кими реаллашдырмаг истәйир, йә'ни өз әмтиәсини вериб әйни дәйәри олан һәр бир башга әмтиә илә дәйишдирмәк истәйир вә бурада һеч дә нәзәрә алмыр ки, онун өз әмтиәси башга әмтиәләрин саһибләри үчүн истәһлак дәйәринә маликдир я йох. Бу нөгтейи-нәзәрдән мүбадилә онун үчүн үмуми вә ичтимаи бир просесдир. Лакин әйни бир просес әйни заманда бүтүн әмтиә саһибләри үчүн тәкчә фәрди просес вә тәкчә үмуми вә ичтимаи просес ола билмәз.

Мәсәләйә бир гәдәр диггәтлә бахдыгда көрәрик ки, һәр бир әмтиә саһибинин нәзәриндә өзкәсинин һәр бир әмтиәси онун әмтиәси үчүн хусуси эквивалент ролу ойнайыр, буна көрә дә онун өз әмтиәси бүтүн башга әмтиәләр үчүн үмуми эквивалент ролу ойнайыр. Бу чәһәтдән бүтүн әмтиә саһибләри әйни вәзиййәтдә олдуғларындан, әслиндә һеч бир әмтиә үмуми эквивалент дейилдир, буна көрә әмтиәләр үмуми нисби дәйәр формасына да малик олмурлар, демәли, бир-бирилә дәйәр кими әйниләшмиш вә бир-бирилә мүәййән кәмиййәтли дәйәр кими мүгайисә әдилмирләр. Беләликлә, әмтиәләр бир-бирләринин гаршысына үмумиййәтлә әмтиә кими дейил, анчаг бир мәнсул кими, яхуд истәһлак дәйәри кими чыхырлар.

Бизим әмтиә саһибләри бу чәтин вәзиййәтдә Фауст кими дүшүнүб дейирләр: „Иш әввәл иди“. Будур ки, онлар һәлә дүшүнмәмишдән әввәл иш көрмәйә башламышдылар. Әмтиә тәбиәтинин ганунлары әмтиә саһибләринин тәбии инстинкти шәклиндә тәзаһүр әдир. Онлар өз әмтиәләри арасында анчаг о заман дәйәр мүнәсибәти, йә'ни халис әмтиә мүнәсибәти ярада биләрләр ки, бунлары мүәййән бир башга әмтиә илә мүгайисә этсинләр, буну бир үмуми эквивалент кими көтүрүб өз әмтиәләрини она гаршы гойсунлар. Буну әмтиәнин тәһлили көстәрди. Лакин мүәййән бир әмтиә анчаг ичтимаи мүамилә нәтичәсиндә үмуми эквивалентә чеврилә биләр. Буна көрә дә тәкчә бир әмтиә мүстәсна олмагла бүтүн башга әмтиәләрин ичтимаи мүамиләси һаман бир әмтиәни башга әмтиәләр ичәрисиндән айырыб чыхарыр вә бүтүн әмтиәләр өз дәйәрини бу әмтиәдә ифадә әдир. Беләликлә, һәммин әмтиәнин натурал формасы ичтимаи әһәмиййәтә малик эквивалент форма олур. Юхарыда көстәрилән ичтимаи просес нәтичәсиндә үмуми эквивалентлик вәзифәси һәммин айрылан әмтиәнин спесифик ичтимаи вәзифәси олур. Бу әмтиә дөнүб пул олур. *Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere et vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus**.

* „Онларын фикри бирдир вә өз гүввәт вә һакимиййәтини вәһши һейвана верәчәкләр... Һәр кәсин бу нишаны олмаса, яхуд вәһши һейван адына, яхуд онун адыны көстәрән рәгәмә малик олмаса, о нә бир шей ала биләр, нә дә сата биләр“ (Апокалипсис, XVII фәсил, 13, вә XIII фәсил, 17).

Пул кристалы, мүхтәлиф эмәк мәһсулларынын фе'лән бир-биринә бәрабәр тутулдуғу вэ бунунла да фе'лән эмтиэһә чеврилдийи мүбадилә просесинин зәрури мәһсулудур. Мүбадиләнин кенишләниб дәринләшдийи тарихи просес, эмтиәнин тәбиәтиндә, истәһлак дәйәрилә дәйәр арасында олуб мүркүләйән зиддийәти инкишаф этдирир. Дөврийә үчүн бу зиддийәтин харичи ифадәсини вермәк әһтиячы, эмтиә дәйәрини тәчәссүм этдирән мүс-тәгил бир форма ахтармаға мәчбур әдир вэ бу әһтияч о вахта гәдәр давам әдир ки, нәһайәт эмтиәнин ики ерә бөлүнүб эмтиә вэ пул әмәлә кәлмәси йолилә мәсәлә тамамилә һәлл әдилмиш олур. Демәли, эмәк мәһсуллары эмтиәһә чеврилдикчә эмтиә дә әйни тәдричлә пула чеврилир⁴⁰.

Билаваситә мәһсул мүбадиләси бир тәрәфдән бәсит дәйәр ифадәси формасына маликдир, диқәр тәрәфдән исә һәлә бу формая малик дейилдир. Көрдүйүмүз кими бу форма беләдир: x мигдар A эмтиә $= u$ мигдар B эмтиәһә. Билаваситә мәһсул мүбадиләси формасы исә беләдир: x мигдар A истәһлак шейи $= u$ мигдар B истәһлак шейинә⁴¹. Бурада A шей илә B шей һәлә мүбадилә әдлинчәһә гәдәр эмтиә дейилдир, анчаг мүбадилә сайәсиндә эмтиә олур. Бир истәһлак шейинин дөнүб потенсиал мүбадилә дәйәри олмасы үчүн лазым кәлән биринчи мүгәддәм шәрт ондан ибарәтдир ки, бу истәһлак шейи өз истәһлак дәйәрини итирир, йә'ни онун мигдары, өз саһибинин билаваситә тәләбатыны өдәйәчәк мигдардан артыг олур. Шейләр өзлүйүндә инсандан харичдә олан бир варлыгдыр, буна көрә дә онлар өзкәһә верилә биләр. Шейин өзкәһә верилмәсинин гаршылыглы олмасы үчүн инсанлар ялныз динмәзчә бир-бирләринин гаршысына, бир-биринә вердикләри шейләрин хүсуси мүлкыйәтчиси кими, демәли, бир-бириндән асылы олмаян шәхсләр кими чыхмалыдырлар. Лакин истәр пәдәршаһи аилә, истәр гәдим һинд ичмаы, истәрсә инкләр дөвләти вә саирә кими тәбии мейдана кәлән ичмаын үзвләри арасында бу чүр гаршылыглы айрылыг мүнәсибәти йохдур. Эмтиә мүбадиләси, ичма гуртардығы ердән, бир ичмаын башга ичмаларла вә я башга ичмаларын үзвләрилә тәмас этдийи ердән башланыр. Лакин шейләр харичи бир әлагә үчүн эмтиәһә чеврилдикдә, әкс тә'сир нәтичәси олага ичмаын дахили һәятында да белә бир чеврилмә олур. Бу шейләрин мигдарча мүбадилә нисбәтләри әввәлчә тамамилә тәсадүфи олур. Бунлар анчаг, өз шейләрини бир-биринә вермәк истәйән өз саһибләринин ирадәсилә мүбадилә олунур. Өз-

⁴⁰ Биз инди хырда буржуа сосялизминин нүктәчилиинә лайигинчә гиймәт верә биләрик; хырда буржуа сосялизми эмтиә тәсәрруфатыны әбәдиләшдирмәк вә әйни заманда „пул илә эмтиә арасындаки зиддийәти“, йә'ни пулун өзүнү арадан галдырмаг истәйир, чүнки пул бу зиддийәтин анчаг тәркиб һиссәси кими мөвчуддур. Бу йолла кедилсә, католиклийи сахлайыб папаны да арадан көтүрмәһә чалышмаг олур. Бу барәдә мәним: „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ әсәримдә даһа мүфәссәл мә'лумат вар, S. 61 вә сонракиләр [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 128, 129 вә сонракиләр].

⁴¹ Нә гәдәр ки, ики мүхтәлиф истәһлак шейи мүбадилә олунмайыб чох заман вәһшиләр арасында олдуғу кими, бир истәһлак шейи әвәзиндә эквивалент олага бир йығын мүхтәлиф шейләр тәклиф әдилир, о вахта гәдәр һәтта билаваситә мәһсул мүбадиләси дә һәлә астанада ирәли аяг басмамыш олур.

кэсинин истехлак шейлэринэ олан тэлэбат исэ яваш-яваш мөһкэмлэшир. Мүбадилэнин даим тэкрар олунмасы йолилэ мүбадилэ мүнтэзэм бир ичтимаи просес халына дүшүр. Буна көрө дэ заман кечдикчэ эмэк мөһсулларынын һеч олмаса бир гисми мөһз мүбадилэ мөгсэдилэ истехсал олунмаға башлайыр. Бу вахтдан э'тибарэн, бир тэрэфдэн, шейлэрин билаваситэ истехлак үчүн айдалы олмасилэ мүбадилэ үчүн айдалы олмасы арасындаки фэрг сабитлэшир. Онун истехлак дэйэри мүбадилэ дэйэриндэн айрылыр. Дикэр тэрэфдэн дэ, шейлэрин мүбадилэсиндэки мигдар нисбэти, онларын истехсалындан асылы бир шэкил алыр. Бу мигдар нисбэтлэри тэчрүбэдэ дэйэр кэмийэтлэри сайылыр.

Билаваситэ мөһсул мүбадилэсиндэ һэр бир эмтиэ өз саһиби үчүн билаваситэ мүбадилэ васитэсидир вэ онун саһиби олмаян үчүн эквивалентдир, лакин анчаг о заман эквивалентдир ки, бу эмтиэ онун саһиби олмаян үчүн истехлак дэйэри олсун. Демэли, мүбадилэ эдилэһ шей һэлэ һеч дэ өз истехлак дэйэриндэн, яхуд шейлэри мүбадилэ эдэн шэхслэрин фэрди тэлэбатындан асылы олмаян бир дэйэр формасы алмыр. Лакин мүбадилэ просесинэ кирэн эмтиэлэрин сайы вэ нөвлэри артдыгча белэ бир форма да кетдикчэ даһа зэрури олур. Мәсэлэ мейдана чыхдыгда ону һэлл этмэк васитэлэри дэ эйни заманда яранмыш олур. Эмтиэ дөврий-йэсиндэ, йэ'ни эмтиэ саһиблэри өз мөһсулларыны мүхтэлиф башга мөһсуллара мүбадилэ этдиклэри вэ онлары бир-биринэ бэрабэр тутдуглары заман һеч ола билмэз ки, мүхтэлиф эмтиэ саһиблэринин мүхтэлиф эмтиэлэри өз дөвриййэси дахилиндэ эйни бир үчүнчү эмтиэйэ мүбадилэ олунмасын вэ бир дэйэр кими она бэрабэр тутулмасын. Белэ бир үчүнчү эмтиэ мүхтэлиф башга эмтиэлэр үчүн эквивалент олур вэ мөһдуд даирэдэ олса да, билаваситэ үмуми вэ я ичтимаи эквивалент формасы кэсб эдир. Бу үмуми эквивалент форма, ону ярадан ани ичтимаи элагэ [тэмас] илэ бирликдэ мейдана кэлир, онунла бирликдэ дэ йох олур. Бу форма каһ бир эмтиэнин, каһ да башгасынын нэсиби олур. Лакин эмтиэ мүбадилэси инкишаф этдикчэ бу форма анчаг мүэййән нөв эмтиэлэрлэ мөһкэм бирлэшиб галыр, яхуд кристаллашыб пул формасы алыр. Умуми эквивалент форманын мөһз һансы нөв эмтиэ илэ бирлэшмэси эввэллэр тэсадүфи олур. Лакин бурада үмумиййэтлэ вэ бүтүнлүкдэ ики чәһәт һәлләдичи рол ойнайыр. Пул формасы я кәнардан алынан вэ ерли мөһсуллар үчүн мүбадилэ дэйэринин тэзаһүр формасынын доғрудан да тәбии инкишафыны тәмсил эдән ән мүһүм шейлэрлэ, я да өзкәйә верилән ерли әмлакын ән мүһүм үнсүрү олан бир истехлак шейи илэ, мәсәлән мал-гара илэ бирлэшиб галыр. Пул формасы ән эввәл көчәри халгларда мейдана кэлир, чүнки онларын бүтүн әмлакы мүтәһәрик формада, демэли билаваситэ өзкәйә верилә биләчәк формададыр вэ онлар өз һәят тәрзинә көрә даим башга ичмаларла элагәйә кирмәли вэ беләликлэ дэ мөһсул мүбадилэсинә киришмәли олурлар. Инсанлар чох заман адамын өзүнү дэ гул шәклиндә пул этмишләр, амма торпағы һеч бир заман пул этмәмишләр. Торпағы пул этмәк фикри анчаг хейли инкишафа чатмыш буржуа чәмиййәтиндә доға биләрди. Бу фикир анчаг XVII

эсрин сон үчдэ бириндэ мейдана кэлмиш вэ буну милли мигясада фе'лэн һаята кечирмэк тэшэббүсү илк дэфэ анчаг йүз ил сонра, Франса буржуа ингилабы заманы олмушдур.

Эмтиэ мүбадилэси өз мөһдуд мөһәлли чәрчивәсиндән чыхдыгча вэ буна көрә дэ эмтиэ дэйәри инкишаф әдиб үмумиййәтлә инсан әмәйинин маддиләшмәси [тәчәссүмү] шәклини алдыгча, пул формасы, үмуми эквивалент олмаг кими бир ичтимаи рол ойнамаг үчүн өз тәбиәти ә'тибарилә даһа ярарлы олан әмтиәләрә, йә'ни нәчиб металлара кечир.

„Гызыл вэ күмүш өз тәбиәтинә көрә пул дейилсә дэ, пул өз тәбиәтинә көрә гызыл вэ күмүшдүр⁴²,—бу фикри, һәммин металларын тәбии хассәләрилә ичтимаи вәзифәләри арасындаки уйғунлуг сүбут әдир⁴³. Лакин биз һәләлик пулун бирчә вәзифәсини билирик, бу да әмтиә дэйәринин тәзаһүр формасы олмаг, яхуд әмтиә дэйәrlәри кәмиййәтләринин ичтимаи ифадәси үчүн бир материал олмагдыр. Дэйәр тәзаһүрүнүн адекват [мүтабиг] формасы, яхуд мүчәrrәд әмәйин вә, демәли, бәрабәр инсан әмәйинин маддиләшмиш шәкли анчаг әлә бир маддәдән ибарәт ола биләр ки, онун бүтүн нүсхәләри әйни кейфиййәтә малик олсун. Дикәр тәррәфдән, дэйәрин кәмиййәтчә фәрги халис мигдар фәрги олдуғуна көрә, пул әмтиәси халис мигдар фәргләнмәләринә уйғунлашмалыдыр, йә'ни онун әлә хассәләри олмалыдыр ки, ону истәнилән гәдәр хырда һиссәләрә бөлмәк, сонра енә бу һиссәләри бирләшдирмәк мүмкүн олсун. Бу хассәләр исә гызыл вэ күмүшүн тәбиәтиндә вардыр.

Пул әмтиәсинин истәһлак дэйәри икиләшир. Пул әмтиәси мүәййән бир әмтиә кими малик олдуғу спесирик истәһлак дэйәриндән башга,—мәсәлән гызыл, дишә пломб гоймаг үчүн ишләдилир, зинәт шейләри һазырламаг үчүн ондан хаммал кими истифадә олунур вә и. а.,—өз спесирик ичтимаи вәзифәләриндән доған формал истәһлак дэйәри кәсб әтмиш олур.

Бүтүн башга әмтиәләр пулун анчаг хүсуси эквивалентләри, пул исә бунларын үмуми эквиваленти олдуғуна көрә, хүсуси әмтиә олан бу әмтиәләрин пула мүнәсибәти үмуми бир әмтиәйә гаршы мүнәсибәт олур⁴⁴.

Биз көрдүк ки, пул формасы анчаг, бүтүн башга әмтиәләрин бир әмтиәйә олан мүнәсибәтинин һәммин әмтиәдә нәгш олунмуш ин'икасыдыр. Демәли, пулун әмтиә олмасы⁴⁵ анчаг о шәхсә ени

⁴² Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, S. 135. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 209.] („Гиймәтли металлар.. өз тәбиәтинә көрә пулдур“) (Galani, Della Moneta, Custodi мәчмүәсиндә, Parte Moderna, vol. III, p. 72).

⁴³ Бу барәдә мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн, мәним индичә ситат кәтирилән әсәримин „Нәчиб металлар“ бөлмәсинә бах.

⁴⁴ „Пул универсал әмтиәдир“ (Verri, Meditazioni sulla Economia Politica, p. 16).

⁴⁵ „Пул металы кими үмуми бир ад верә биләчәйимиз гызыл илә күмүш өзлүйүндә... әмтиәдир... бунларын дэйәри каһ галхыр, каһ дүшүр... Пул металын дэйәри о заман ән йүксәк һесаб олуна биләр ки, онун чәкидә ән аз мигдары өлкәнин ән чох мигдар әкинчилик вә я сәнае мәһсулуна мүбадилә олуна билсин“ вә и. а. („A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant, London 1695“, p. 7).

бир кэшф кими көрүнэ билэр ки, пулун хазыр формасыны эсас тутуб пулу анчаг бу хазыр шэкилдэ тэһилл этмэк истэсин. Мүбадилэ просеси пула чевирдийи эмтиэйэ дэйэр вермир, анчаг специфик дэйэр формасы верир. Бу ики мэфһумун гарышдырылмасы нэтичэсидир ки, гызыл вэ күмүшүн дэйэрини хэяли бир шей һеса́б этмэйэ башлайырлар⁴⁶. Пулу мүййән вэзифэлэриндэ садэчэ пул нишаны илэ эвэз этмэк мүмкүн олдуғу үчүн, бурадан белэ бир башга сәһв дэ доғмушдур ки, куя пул анчаг нишандыр. Дикэр тэрэфдэн исэ, бу янлыш фикирдэ оланлар дуймушлар ки, шейлэрин пул формасы онлардан кэнарда олан бир чэхэтдир, шейлэрин архасында кизлэнэн инсан мүнәсибэтлэринин садэчэ тэзаһүр формасыдыр. Бу мә’нада һэр бир эмтиэ анчаг бир нишан оларды, чүнки дэйэр олмаг э’тибарилэ эмтиэ она сэрф олуна́н инсан эмәйинин анчаг мадди бир габығыдыр⁴⁷. Лакин шейлэрин кэсб этдийи

„Истэр сиккэ кэсылмиш, истэрсэ сиккэ кэсылмәмиш күмүш вэ гызыл, бүтүн башга шейлэр үчүн өлчү шэклиндэ ишләнирсэ дэ, бунлар да шэраб, түтүн, яғ, палтар вэ я парча кими бир эмтиэдир“ (A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc., 1689, p. 2). „Краллығын (Инкилтэрэнин) капитал вэ сэрвэти тэкчэ пулдан ибарэт дейилдир, һабелэ гызыл вэ күмүшү дэ эмтиэлэр сырасындан чыхармаг олмаз“ („The East-India Trade a most profitable Trade, London, 1677“, p. 4).

⁴⁶ „Гызыл вэ күмүш сиккэ олмаздан эввэл, бир метал олараг дэйэрә маликдир“ (Galiani, Della Moneta). Локк дейир: „Инсанлар күмүшэ, үмүми бир разылыгла она көрө хэяли [анчаг тэсэввүрүмүздэ олан] бир дэйэр верирлэр ки, күмүшүн пул ролу ойнамаға яраян хассэлэри вардыр“. Ло бунун э́ксинэ олараг, дейир: „Нечэ ола билэр ки, мүхтәлиф милләтлэр эйни бир шейэ хэяли бир дэйэр версинлэр?.. вэ нечэ ола билмишдир ки, бу хэяли дэйэр даяныб галмышдыр?“ Мәсәләнни маһийәтини онун нэ гэдәр пис аңладығыны өзүнүн бу сөзлэри көстәрир: „Күмүш малик олдуғу истехлак дэйэринэ көрө, йә’ни өз керчәк дэйэринэ көрө мүбадилэ олунмуш, пул вэзифәси дашымаг сайэсиндэ исэ эләвэ бир дэйэр дэ кэсб этмишдир (une valeur additionnelle)“ (Jean Law, Considérations sur le numéraire et le commerce. Daire нәшриндэ: „Economistes Financiers du XVIII siècle“, p. 470).

⁴⁷ „Пул онларын (эмтиэлэрин) нишаныдыр“ (V. de Forbonnais, Eléments du Commerce, Nouv. Ed., Leyde 1766, vol. II, p. 143). „Бир нишан олмаг э’тибарилэ пулу эмтиэлэр өзлэринэ чэзб эдир“ (l. c., p. 155). „Пул, шейин нишаны вэ нүмайәндәсидир“ (Montesquieu, Esprit des Lois, Oeuvres, London 1767 vol. II, p. 2). „Пул садэ бир нишан дейилдир, чүнки пул өзү сэрвәтдир, пул дэйәрлэри тәмсил этмир, пул өзү дэйәрдир“ (Le Grosne, De l’Intérêt Social, p. 910). „Биз дэйэр мэфһумуну тәдгиг эдиркән, шейин өзүнэ анчаг бир нишан кими бахмалыйыг, һәм дэ нәзәрдэ тутмалыйыг ки, бу шейин әһәмийәти өзлүйүндэ бир шей олмасында дейил, баһасынын нәдән ибарәт олмасындадыр“ (Hegel, Philosophie des Rechten, сәһ. 100). Гызылын садэчэ бир нишан олдуғу вэ нәчиб металларын анчаг хэяли дэйэрә малик олдуғу фикрини игтисадчылардан һэлә чох эввэл һүгүгшүнаслар яймышдылар; крал һакимийәтинэ нөкөрчилик эдән бу һүгүгшүнаслар кралларын сиккәни сахталашдырмаға һаггы олдуғуну Рома империясы ән’әнэләрилә вэ пандектләрдэ язылмыш олан пул мэфһумлары илэ бүтүн орта эсрләр бою сүбүт этмәйэ чалышмышлар. һүгүгшүнасларын садиг шакирди олан Франса кралы Филипп Валуа (тарихдэ ады VI Филиппдир) 1346-чы ил фәрманларындан бириндэ дейир: „Һеч кәс шүбһә эдә билмәз вэ шүбһә этмәмәлидир ки, пул кәсмәк, пул бурахмаг вэ сиккә һаггында һәр чүр сәрәнчәм вермәк, тәдавүлэ сиккә бурахмаг, һәм дэ өз истәдиймиз вэ өзүмүзә мүнәсиб билдийимиз мәзәннэ вэ гиймәтлэ бурахмаг... сәләһийәти анчаг бизэ вэ биз э’лаһәзрәт крала аиддир“. Бу Рома һүгүгү әһкамыдыр ки, пулун дэйәри император тәрәфиндән верилән фәрманла тәййин эди́лир. Орада пулу бир эмтиэ кими ишләтмәк гә’и гадаған олунмушду. „Пулу исэ һеч кәс сатын алмамалыдыр, чүнки һамынын истифадэ этмәси үчүн бурахылан пул, эмтиэ олмамалыдыр“. Бу барәдә дүзкүн мүнәкимәлэри охумаг үчүн бах: G. F. Pagnini, Saggio

ичтимаи хассэлэри вэ мүййән истеһсал үсулу эсасында эмәйин ичтимаи тә'рифләринин кәсб этдийи шей хассэлэри садәчә нишан адландырмагла бәрабәр бунлары инсанын ихтияри дүшүнчәсинин мәһсулу адландырырлар вэ, үмум бәшәрийәт бу фикрә разыдыр—демәклә ону санки тәсдиг эдирләр. XVIII эср маарифчиләри бу үсулдан чох һәвәслә истифадә эдир вэ һәлә нечә эмәлә кәлдийини изаһ эдә билмәдикләри сиррли инсан мүнәсибәтләри формаларынын һеч олмәзса заһири гәрибәлийини мүнәсбәтләр дә олса бу чүр мулаһизәләр вәситәсилә арадан галдырмаға чалышырдылар. Ичтимаи мүнәсибәтләрин бу сиррли формаларынын яранмасыны вә инкишафыны һәлә айдынлашдыра билмәдикләринә кәрә, онларын аңлашылмаз характерини атмаға чалышыб дейирдиләр ки, бунлар көйдән дүшмә дейил, инсанын ичад этдийи бир шейдир.

Юхарыда гейд эдилдийи кими, әмтиәнин эквивалент формасында онун дәйәр кәмийәти мигдарча мүййән дейилдир. Әкәр биз анчаг, гызылын пул олдуғуну, йә'ни онун бүтүн башга әмтиәләрә биләвәситә мүбадилә эдилә биләчәйини билириксә, биз һәлә һеч дә билмирик ки, мәсәлән, 10 кирвәнкә гызылын дәйәри нә гәдәрдир. Һәр бир башга әмтиә кими гызыл да өз дәйәр кәмийәтини анчаг нисби сурәтдә, башга әмтиәләрдә ифадә эдә биләр. Гызылын өз дәйәри онун истеһсалына лазым олан иш вахты илә мүййән эдилир, вә һәр бир башга әмтиәнин нә гәдәриндә әйни һәчмдә иш вахты бирикмишсә, бу әмтиәнин һәмин мигдарында ифадә олунур⁴⁸. Гызылын бу нисби дәйәр кәмийәти, гызылын истеһсал эдилдийи ердә, биләвәситә мүбадилә тичарәтиндә мүййән олунур. Гызыл, пул олуб тәдавүлә кирдикдә, онун дәйәри әввәлчәдән мә'лумдур. Пулун ибтидаи шәкилдә олан тәһлили XVII эсрин ахырынчы он илләриндә чох ирәлиләмиш вә пулун әмтиә олмасы кими бир нәтичә чыхарылмышдыса да, бу һәлә тәһлилин анчаг башланғычы иди. Чәтинлик пулун әмтиә олдуғуну баша дүшмәкдә дейил, әмтиәнин нечә вә нә сәбәбә дөнүб пул олдуғуну ашкара чыхармагдадыр⁴⁹.

sopra il giusto pregio delle cose, 1751, *Custodi* нәшри, Parte Moderna, vol. II. Pagnini өз әсәринин икинчи һиссәсиндә һүгүгшүнас чәнабларла хүсуסי бир чиддийәтлә мүбаһисә эдир.

⁴⁸ „Бириси бир бушел тахыл истеһсал әтмәк үчүн лазым кәлдийи гәдәр иш вахты сәрф эдәрәк Перу мә'дәнләриндән бир унсия күмүш чыхарыб Лондона кәтирсә, һәмин күмүш, тахылын тәбии гиймәти олар; әкәр ени вә даһа зәнкин мә'дәнләр тапылмасы нәтичәсиндә, ики унсия күмүш чыхармаг индики бир унсия күмүшүн чыхарылмасы гәдәр асан оларса, әввәлләр дәйәри 5 шиллинг олан бир бушел тахылын дәйәри инди, бүтүн башга шәртләр дәйишмәдикдә, 10 шиллинг олачагдыр“ (William Petty, *A Treatise on Taxes and Contributions*, London 1667, p. 31).

⁴⁹ Профессор Рошер чәнаблары бизә өйүд вериб дейир: „Пула верилән яңлыш тә'рифләри ики әсас гисмә бөлмәк олар: бунларын бир гисми пулу әмтиәдән бөйүк бир шей, о бири гисми исә әмтиәдән кичик бир шей һесаб эдир“. Сонра бу чәнаб, пул һаггында язылан мүхтәлиф әсәрләри башлайыб бир-бир сайыр ки, бунларда пул нәзәрийәсинин һәгиги тарихини баша дүшмәкдән бир әсәр-әламәт көрмәк мүмкүн дейил. Ахырда да белә бир нәтичә чыхарыр: „Ону да инкар әтмәк олмәз ки, ән ени игтисадчыларын чоху, пулу башга әмтиәләрдән айыран хүсусийәтләрә аз фикир верирләр“ (демәли, пул енә дә әмтиәдән бөйүк вә я кичик бир шей имиш?)... „Белә олдугда, Ганил вә башгаларынын ярымеркантилист һәйәчаны бир гәдәр әсаслыдыр“ (Wilhelm

Биз юхарыда көрдүк ки, эн бэсит дэйэр ифадэси, йэ'ни x мигдар A эмтиэ $= u$ мигдар B эмтиэйэ ифадэси белэ бир янлыш фикир доғурур ки, куя башга бир шейин дэйэр кэмиййэтини ифадэ эдэн шейин өз эквивалент формасы, эмтиэлэрин бу мүнәсибэтиндэн асылы олмайыб онун фитри бир ичтимаи хассэсидир. Биз бу янлыш фикрин нечэ мөһкөмлэндийини көрдүк. Үмуми эквивалент форма мүййән бир нөв эмтиэнин тэбии формасы илэ говушдугда, яхуд кристаллашыб пул формасы алдыгда бу янлыш фикир эн йүксэк инкишаф нөгтэсинэ чатыр. Бурада белэ бир тэ'сир ояныр ки, куя мүййән эмтиэнин пул олмасына сәбәб анчаг бүтүн башга эмтиэлэрин өз дэйэрлэрини онда ифадэ этмәси дейил, әксинә, бу эмтиэлэрин өз дэйэрлэрини онда ифадэ этмәсинә сәбәб онун пул олмасыдыр. Ибтида һәрәкәт өз доғурдуғу нәтичәдә из бурахмайыб йох олур. Бу һәрәкәтин һеч бир ярдымы олмадан, эмтиэ өз дэйэринин тәчәссүмүнү һазыр бир шей кими өзүндән кәнарда вә өзү илэ янашы мөвчуд олан хусуси бир эмтиэ чисминдә тапыр. Мүййән шейләр—гызыл вә күмүш—ердән чыхдыглары шәкилдә, һәр чүр инсан әмәйинин билаваситә тәчәссүмү олур. Пулун әсрарәнкизлийи дә бурадан ирәли кәлир. Инсанларын ичтимаи истеһлак просесиндә өз араларындаки халис атомистик мүнәсибәтләр һәр шейдән әввәл буна сәбәб олур ки, инсанларын нәзарәти вә шүурлу фәрди фәалиййәти харичиндә олан өз истеһсал мүнәсибәтләри шей характери алыр, буна көрә дә онларын әмәйинин бүтүн мәһсуллары эмтиэ шәкли алыр. Беләликлә, пул фетишиндәки сирр, үмумиййәтлә эмтиэ фетишиндәки сиррдир; анчаг бу сирр пулда даһа чох нәзәрә чарпыб көзү гамашдырыр.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

ПУЛ, ЯХУД ЭМТИЭ ТЭДАВУЛУ

1. Дэйэр өлчүсү

Мән бу әсәрин һәр ериндә, садә олсун дейә, фәрз әдирәм ки, пул эмтиәси анчаг гызылдыр.

Гызылын биринчи вәзифәси ондан ибарәтдир ки, эмтиә аләминә онун дэйэрини ифадэ этмәк үчүн, йэ'ни эмтиэлэрин дэйэрини кейфиййәтчә эйни олан вә мигдарча мугайисә әдилә билән адаш кэмиййәтләр кими ифадэ этмәк үчүн материал версин. Беләликлә, гызыл үмуми дэйэр өлчүсү вәзифәси дашыйыр вә спесифик эквивалент эмтиә олан гызыл әввәлчә мәнз бу вәзифәсинә көрә пул олур.

Эмтиэлэрин ортаг өлчүсү олмасына сәбәб пул дейилдир. Әкси-

Roscher, Die Grundlagen der Nationalökonomie, 3 Auflage, 1858, S. 207—210). „Бөйүк—кичик—аз—белә олдугда—бир гәдәр“! Бу да мәфһумлара тә'риф вермәк демәк имиш! Һәм дә ч. Рошсер белә бир эклектик профессор чәфәнкиятыны тәвазә'кардыгла сияси игтисадын „анатомик-физиоложи методу“ адландырыр! Амма әлм онун бирчә кәшфинә миннәтдардыр, о да будур ки, пул „хошакәлән эмтиәдир“.

нэ, мэхз эмтиэлэр дэйэр олуб маддилэшмиш инсан эмэйини тэмсил этдийинэ көрө вэ, демэли, өзлүйүндө онларын ортаг өлчүсү олдуғуна көрө,—мэхз буна көрө бүтүн эмтиэлэр өз дэйэрини эйни бир спесифик [хүсуси] эмтиэ илэ өлчө билир вэ белэ-ликлэ бу эмтиэни өз дэйэрлэри үчүн үмүмү өлчүйө, йэ’ни пула чевирир. Дэйэр өлчүсү олмаг э’тибарилэ пул, эмтиэлэрэ хас олан дэйэр өлчүсүнүн, йэ’ни иш вахтынын зэрури тэзаһүр формасыдыр⁵⁰.

Эмтиэ дэйэринин гызылла ифадэси: x мигдар A эмтиэ= u мигдар пул эмтиэсинэ—тэнлийи эмтиэнин пул формасыдыр, яхуд онун гиймэтидир. Инди дэмирин дэйэрини ичтимаи эһэмийэтэ малик формада ифадэ этмэк үчүн бирчэ тэнлик: 1 тон дэмир=2 унсия гызыла тэнлийи кифайэтдир. Даһа бу тэнлик башга эмтиэлэрин дэйэр тэнликлэрилэ бир сырада чийин-чийинэ вериб аяглашмаға мөһтач дейилдир, чүнки эквивалент эмтиэ, йэ’ни гызыл, инди даһа пул характериндэдир. Буна көрө дэ эмтиэлэрин үмүмү нисби дэйэр формасы инди енэ өз илк шэклинэ, бэсит, яхуд айрыча нисби дэйэр формасына гайыдыр. Дикэр тэрэфдэн дэ, кениш нисби дэйэр ифадэси, яхуд нисби дэйэр ифадэлэринин сонсуз сырасы пул эмтиэсинин спесифик нисби дэйэр формасы олур. Лакин бу сыра артыг инди чэмиййэтин эмтиэ гиймэтлэриндэ мейдана чыхмышдыр. Һәр бир гиймэт чэдвэлиндэки язылары сағдан сола охусаныз, пулун дэйэр кэмиййэтинин һәр чүр эмтиэлэрдэ ифадэ олундуғуну көрөрсиниз. Лакин пулун өзүнүн гиймэти йохдур. Бүтүн башга эмтиэлэрин бу ваһид нисби дэйэр формасында пул анчаг о һалда иштирак эдэ билэрди ки, о өз гаршысына өз эквиваленти шэклиндэ чыха билсин.

Эмтиэлэрин һәр бир дэйэр формасы кими, гиймэти дэ, йэ’ни эмтиэлэрин пул формасы да онларын дуйғу илэ һисс эдилэн реал чисмани формасындан фэргли бир шейдир, демэли, анчаг фикирдэ, анчаг тэсэввүрдэ мөвчуд олан бир формадыр. Дэмир, катан, буғда вэ саирэнин дэйэри, көзө көрүнмэсэ дэ, шейлэрин өзүндэ мөвчуддур; дэйэр бунларын гызыла бэрабэрлийиндэ, гызыла нисбэтиндэ, онларын, нечэ дейэрлэр, анчаг фәһм эдэ билэчэйи бир

⁵⁰ Нэ сәбәбә пул билаваситэ иш вахтынын өзүнү тэмсил этмир, мәсәлән, нэ сәбәбә банкнот ики иш саатыны тэмсил этмир суалы эслиндэ белэ бир суалдан ибарәт олур ки, нэ сәбәбә эмтиэ истеһсалы әсасында әмәк мәһсуллары кәрәк эмтиэ олсун, зира мәһсулларын эмтиэ формасы өзлүйүндэ, мәһсулларын икийә—эмтиэһ вэ пул эмтиэсинә бөлүмәсини тәләб эдир. һабелә хүсуси әмәйин нэ сәбәбә билаваситә ичтимаи әмәк, йә’ни өзүнә әкс бир шей һесаб эдилә билмә-мәси суалы да о гәбил суаллардандыр. Эмтиэ истеһсалы әсасында „иш пулу“ яратмаг лайиһәләринин бош бир хүлә олдуғуну мән башга бир ердә мүфәссәл көстәрмишәм (Zur Kritik der Politischen Oekonomie, S. 61 ff.) [Бах: К. Маркс, Сияси итисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 128, 129 вэ сонракиләр]. Бурада исә анчаг ону гейд эдирәм ки, мәсәлән, театр билетинә „пул“ дәмәк нэ гәдәр әсассыздырса, Оуэнин „иш пулуна“ пул дәмәк дэ бир о гәдәр әсассыздыр. Оуэн билаваситә ичтимаиләшдирилмиш әмәйи, йә’ни эмтиэ истеһсалына тамамилә әкс олан истеһсал формасыны нәзәрдә тутур. Иш гәбзи анчаг, истеһсалчынын үмүмү әмәкдә онун шәхсән нэ гәдәр иштирак этдийини вэ үмүмү мәһсулун истеһлакындан онун нэ гәдәр пай истәйә биләчәйини көстәрир. Лакин Оуэнин һеч ағлына да кәлмирдә ки, эмтиэ истеһсалы зәмининдә галсын вэ эйни заманда онун зәрури шәртләрини пул оюнбазлыглары васитәсилә арадан галдырмаға чалышсын.

нисбэтдэ ифадэ олунур. Буна көрө дэ эмтиэ саһиби эмтиэлэрин гиймэтини харичи алэмэ билдирмэк үчүн өз дилини онларын ихтиярына вермэли, я да онларын үстүнэ кағыз пэтэлэр япышдырмайы олур⁵¹. Эмтиэ дэйэрлэринин пулда ифадэ эдилмэси, фикри бир шей олдуғу үчүн, бурада анчаг фикирдэ, тэсэввүрдэ мөвчүд олан гызыл тэтбиг эдилэ билэр. Һәр бир эмтиэ саһиби билир ки, өз эмтиэлэринин дэйэрини гиймэт формасына, яхуд тэсэввүр олунан гызыл формасына салмагла һэлэ һеч дэ өз эмтиэлэрини эсл гызыла чевирмиш олмур вэ миллионлара чатан эмтиэ дэйэрлэрини гызылда ифадэ этмэк үчүн она зэррә гэдэр дэ керчэк гызыл лазым дейилдир. Демэли, дэйэр өлчүсү ролуну ойнаян пул анчаг фикирдэ вэ я тэсэввүрдэ тутулан пулдур. Бу сәбәбдән пул һаггында эн мәнасыз нәзэриййэлэр мейдана кәлмишдир⁵². Дэйэр өлчүсү вәзифәсини ифа эдән пул анчаг фикирдэ тэсэввүр олунан пул олса да, буна бахмаяраг эмтиэлэрин гиймәти тамамилә, реал пул материалындан асылдыр. Мәсәлән, бир тон дәмрин дэйәри, йә'ни бир тон дәмрдә олан инсан эмәйинин мигдары, фикирдә тэсэввүр олунан вэ эйни һәчмдә эмәйи эһтива эдән пул эмтиәси мигдарында ифадэ олунур. Демэли, дэйэр үчүн гызылын, күмүшүн вэ я мисин өлчү көтүрүлмәсиндән асылы олараг, бир тон дәмрин дэйәри тамамилә мүхтәлиф гиймәтләрдә ифадэ эдилир, яхуд тамамилә мүхтәлиф мигдар гызыл, күмүш вэ я мис шәклиндә тәмсил олунур.

Ики мүхтәлиф эмтиә, мәсәлән гызыл вэ күмүш, эйни заманда дэйэр өлчүсүдүрсә, бүтүн эмтиэлэрин гиймәтләри ики мүхтәлиф шәкилдә ифадэ олунур: онларын бир гызыл гиймәти, бир дэ күмүш гиймәти олур; нә гэдәр ки, гызылла күмүшүн дэйэрләри арасындаки нисбәт сабитдир, мәсәлән=1:15-дир, һәмин гиймәтләрин һәр икиси сакитчә бир-биринин янында даяныб галыр. Лакин дэйэрлэрин бу нисбәтиндә баш верән һәр чүр дэйишиклик, эмтиэлэрин гызыл гиймәтләрилә күмүш гиймәтләри арасында гәрарлашмыш олан нисбәтләри позур вэ беләликлә фе'лән сүбут эдир ки, дэйэр өлчүсүнүн икилийи онун дашыдығы вәзифәйә зиддир⁵³.

⁵¹ Вәһшиләр вэ ярымвәһшиләр бурада өз дилләриндән бир гэдәр башга чүр истифадә эдирләр. Капитан Раггу Баффин көрфәзинин гәрб саһилиндә яшәян әһали һаггында белә сөйләйир: „Онлар бу заман (мәһсул мүбадиләсиндә)... ону (мүбадилә үчүн онлара тәклиф олунан шейи) ики дөфә ялайыр, бунунла да йәгин ки, бу сөвдәнин баш тутдуғуну вэ бундан мәнүн галдығларыны ифадә эдирләр“. Шәрги әскимослар арасында да һәмишә алычы бир шей алдыгда ону ялайырмыш. Беләликлә, дил шималда мәнимсәмә органыдырса, гарнын чәнубда сәрвәт йығмаг органы һесаб эдилмәси һеч дэ тәәччүблү дейилдир; мәсәлән, кафрлар бир адамын варлы олмасыны онун гарнынын йоғунлуғу илә тәйин эдирләр. Беләликлә биз көрүрүк ки, кафрлар чох гәрибә мәхлүгдур: Инкилтәрә һөкүмәтинин 1864-чү ил сәһиййә һесабатында фәһлә синфинин хейли һиссәсиндә пий мәддәләринин чатышмадығындан шикайәт эдилдийи һалда, һәмин илдә, Һарвей адлы бир һәким, ган дөврәныны кәшф этмәмишә дә, буржуазия вә аристократия пий басмаг азарындан хилас олмаг чарәси көстәрән фырылдагчы ресептләр вермәклә шөһрәт газанмышды.

⁵² Бах: Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, „Theorien von der Masseinheit des Geldes“, S. 53 ff. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәһгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 117 вә сонракиләр.]

⁵³ 2-чи нәшрә гейд. „Һәм гызыл, һәм дә күмүшүн гануна әсәсән пул, йә'ни дэйэр өлчүсү вәзифәси көрдүйү ердә һәмишә әбәс ерә чалышыб бунлары эй-

Гиймәти мүййән әдилмиш олан бүтүн әмтиәләр белә бир форма алыр: a мигдар A әмтиә $= x$ мигдар гызыла; b мигдар B әмтиә $= y$ мигдар гызыла; c мигдар C әмтиә $= z$ мигдар гызыла вә и. а.; a, b, c бурада A, B, C нөв әмтиәләрин мүййән күтләләридир, x, y, z исә гызылын мүййән күтләләридир. Беләликлә, әмтиә дәйәрләри фикирдә тәсәввүр олунаң мұхтәлиф мигдар гызыл кәмийәтләринә чеврилмиш олур, йә'ни бу дәйәрләрин әмтиә чисимләри нә гәдәр мұхтәлиф олса да, онлар адаш кәмийәтләрә, гызыл кәмийәтләринә чеврилмиш олур. Бунлар мұхтәлиф мигдар гызыл олдугларына көрә бир-бирләрилә мұгайсә олунар вә ортаг бир өлчү илә өлчүлүрләр, һәм дә бунлары мүййән бир мигдар гызыла, йә'ни өлчү ваһидинә мүнчәр әтмәк кими бир техники зәрурәт мейдана кәлир. Бу өлчү ваһидинин өзү кетдикчә һиссәләрә бөлүнмәклә кәлиб бир мигяс олур. Гызыл, күмүш, мис белә мигяса һәлә пула чеврилмәздән әввәл, чәки һиссәләри шәклиндә малик олур: мәсәлән, өлчү ваһиди кирвәнкәдирсә, бу кирвәнкә бир тәрәфдән унсия вә саирәйә бөлүнүр, диқәр тәрәфдән исә кирвәнкәләр бир ерә йығылдыгда сентнер вә с. әмәлә кәлир⁵⁴. Буна көрә дә метал тәдавүлү шәраитиндә пул мигясы-

ни бир маддә һесап әтмәк истәйирләр. Доғрудан да, әйни нисбәтдә көтүрүлән гызыл вә күмүшдә һәмишә әйни мигдар иш вахтынын маддиләшмәси лазым кәлдийн фәрз әдилирсә, онда белә күман әдилмиш олур ки, күмүш илә гызыл әйни бир маддәдир вә бунлардан гиймәти аз олан металын, йә'ни күмүшүн мүййән мигдары гызылын мүййән мигдарынын дәйәрчә сабит бир һиссәсини тәшкил әдир. III Эдуардын падшаһлығы заманындан II Кеоргун дөврүнәдәк Инкилтәрәнин пул тәдавүлү тарихиндә, гызылла күмүшүн дәйәрләри арасында гануна әсасән гоюлмуш нисбәтлә һәгигәтдә бунларын дәйәрләринин артыб-азалмасы арасында баш верән уйғунсузлук нәтичәси олараг даим бир сыра тәбәддүлат олмушдур. Кәһ гызылын гиймәти һәддиндән артыг олмуш, кәһ да күмүшүн. Гиймәти чох учузлашан метал тәдавүлдән чыхарылаараг әридилир вә харичә апарылырды. Сонра енә дә ганун верилиб ики металын дәйәри арасындаки нисбәт дәйишдирилирди, лакин әввәлки номинал дәйәр кими бу ени номинал дәйәрлә дә дәйәрләрин һәгиги нисбәти арасында чох кечмәдән тоғушма әмәлә кәлирди. Бизим зәманәмиздә һиндустан вә Чиндә күмүшә олан тәләб нәтичәсиндә күмүшә нисбәтән гызылын дәйәринин гыса мүддәт әрзиндә бир гәдәр дүшмәси Франсада әйни һадисәнин, һәм дә чох кениш даирәдә баш вермәсинә сәбәб олду йә'ни күмүш ихрач әдилмәйә вә гызыл күмүшү сыхышдырыб тәдавүлдән чыхармаға башлады. 1855, 1856 вә 1857-чи илләрдә Франсая кәтирилән гызыл Франсадан апарылан гызылдан 41 580 000 фунт стерлинг артыг олмуш, Франсадан апарылан күмүш исә Франсая кәтирилән күмүшдән 14 704 000 фунт стерлинг артыг олмушдур. Доғрудан да о өлкәләрдә ки, гануна әсасән бу металлларын һәр икиси дәйәр өлчүсүдүр, буна көрә дә тәдийә заманы һәр икиси гәбул әдилмәлидир вә һәр кәс истәсә гызыл, истәсә күмүш верә биләр,— бу өлкәләрдә дәйәри галхан метал мәзәннәсиндән артыға кедир вә һәр бир башга әмтиә кими онун да гиймәти чох йүксәк гиймәт гоюлан металла өлчүлүр, буна көрә дә анчаг чох йүксәк гиймәт гоюлан метал һәгигәтдә дәйәр өлчүсү вәзифәсини дашыйыр. Бу саһәдәки бүтүн тарихи тәчрүбә садәчә ондан ибарәтдир ки, гануна әсасән дәйәр өлчүсү вәзифәсини ики әмтиәнин дашымалы олдугу ерләрдә һәгигәтдә бу вәзифәни һәмишә бунлардан анчаг бири дашыйыр* (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, S. 52, 53). [Бах: К. Маркс, Сияси иктисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләт-нәшр. 1929. Сәһ. 116.]

⁵⁴ 2-чи нәшрә гәйд. Инкилтәрәдә бир унсия гызылы пул мигясы ваһидләрилә там бир рәгәм шәклиндә ифадә әтмәк мүмкүн дейилдир; бу гәрибә һал белә изаһ әдилир: „Бизим сиккә сарайымызда әввәлчә анчаг күмүшдән пул кәсилә билирди, буна көрә дә бир унсия күмүшү һәмишә мүййән мигдар там

нын, яхуд гиймәт мигясынын илк адлары һәмишә чәки мигясынын һазыр адларындан көтүрүлмүш олур.

Дәйәр өлчүсү вә гиймәт мигясы олмаг ә'тибарилә пул һәмишә бир-бириндән тамамилә фәргли олан ики вәзифә дашыйыр. Инсан әмәйинин ичтимаи тәчәссүмү олмаг ә'тибарилә пул дәйәр өлчүсүдүр, мүәййән чәкили метал олмаг ә'тибарилә исә, гиймәт мигясыдыр. Дәйәр өлчүсү олмаг ә'тибарилә пулун вәзифәси, сон дәрәчә мүхтәлиф әмтиәләрин дәйәрләрини гиймәтләрә, фикирдә тутулан гызыл мигдарларына чевирмәкдир; гиймәт мигясы олмаг ә'тибарилә пул гызылын бу мигдарларыны өлчүр. Дәйәр өлчүсү илә әмтиәләр бир дәйәр кими өлчүлүр; гиймәт мигясы исә, әксинә, мүәййән мигдар гызылын дәйәрини онун башга мигдарларынын чәкисилә өлчмәк дейил, гызылын мүхтәлиф мигдарларыны онун мүәййән мигдарилә өлчүр. Гиймәт мигясы үчүн гызылын мүәййән чәкиси өлчү ваһиди кими көтүрүлмәлидир. Һәмишә адаш кәмийәтләрин өлчүлмәсиндә олдуғу кими, бурада да өлчү ваһидинин сабит олмасынын гәт'и әһәмийәти вардыр. Демәли, өлчү ваһиди олан әйни мигдар гызыл нә гәдәр дәйишмәз бир һалда галырса, гиймәт мигясы өз вәзифәсини бир о гәдәр яхшы еринә етирмиш олур. Гызыл она көрә дәйәр өлчүсү ола билир ки, о өзү әмәк мәнсулудур вә, демәли, потенсиал дәйишән бир дәйәрдир⁵⁵.

Һәр шейдән әввәл айдындыр ки, гызыл дәйәринин дәйишмәси, онун гиймәт мигясы вәзифәси дашымасына әсла мане ола билмәз. Гызылын дәйәри нә гәдәр дәйишсә дә, онун мүәййән мигдарларынын дәйәрләри арасындаки нисбәт һәмишә сабит галыр. Гызылын дәйәри һәтта 1000% ашағы дүшсә дә, 12 унсия гызылын дәйәри әввәлки кими бир унсия гызылын дәйәриндән енә дә он ики гат артыг олачагдыр, гиймәтләр мүәййән олундугда исә һәмишә гызылын мүхтәлиф мигдарларынын мәнз бир-биринә олан нисбәти нәзәрдә тутулур. Дикәр тәрәфдән, гызылын дәйәри дүшдүкдә вә я галхдыгда бир унсия гызылын чәкиси сабит галдығына көрә, унсиянын айры-айры һиссәләри дә сабит галыр; демәли, гызылын дәйәри нечә дәйиширсә дәйишсин, мүәййән әдилмиш гиймәт мигясы олмаг ә'тибарилә гызыл һәмишә әйни вәзифә дашыйыр.

Гызылын дәйәринин дәйишмәси онун дәйәр өлчүсү вәзифәси көрмәсинә дә мане олмур. Гызылын дәйәринин дәйишмәси бүтүн әмтиәләрә әйни заманда тә'сир әдир, буна көрә дә, бүтүн башга шәртләр әйни галдыгда, әмтиәләрин дәйәрләри әввәлкинә нисбәтән бә'зән йүксәк, бә'зән дә ашағы гызыл гиймәтләриндә ифадә олунса да, онларын гаршылыглы нисби дәйәрләри дәйишмир^{55а}.

сиккәйә галыгсыз бөлмәк олар; анчаг күмүш пул кәсмәйә уйғун олан сиккә системиндә гызыл ялныз сонралар тәтбиг әдилдийинә көрә. бир унсия гызылдан там рәғәмли сиккә кәсмәк мүмкүн дейилдир" (MacLaren, History of the Currency, London 1858, p. 16).

⁵⁵ 2-чи нәшрә гәйд. Инкилис мүәллифләринин әсәрләриндә „дәйәр өлчүсү“ (measure of value) мәфһуму илә „гиймәт мигясы“ (standart of value) мәфһуму агла кәлмәз дәрәчәдә гарышдырылыр. Бунларын вәзифәси вә демәли адлары да даим гарышдырылыр.

^{55а} „Пулун дәйәри даим ашағы дүшә биләр, лакин буна бахмаяраг о өз дәйәр өлчүсү вәзифәсини енә дә яхшыча еринә етирәчәкдир, санки онун дәйәри нечә дәйишмәмишдир“ (Bailey, Money and its Vicissitudes, London 1837, p. 11).

Истэр бир эмтиэнин дэйэри башга бир эмтиэнин истехлак дэйэриндэ ифадэ олундугда, истэрсэ дэ эмтиэлэрэ гызылла гиймэт гоюлдугда бирчэ шей фэрз олунур ки, назырда филан мигдар гызылын истехсалына филан гэдэр эмэк сэрф эдилир. Эмтиэ гиймэтлэринин дэйишмэсинэ кэлдикдэ исэ, бурада үмүмийэтлэ десэк, дэйэрин бэсит нисби ифадэсинин юхарыда шэрһ этдийимиз ганунлары тэтбиг эдилэ билэр.

Пулун дэйэри сабит галдыгы һалда, бүтүн эмтиэ гиймэтлэри анчаг о заман галха билэр ки, эмтиэлэрин дэйэри галхсын; эмтиэлэрин дэйэри сабит галдыгда исэ, бүтүн эмтиэ гиймэтлэри о заман галха билэр ки, пулун дэйэри дүшсүн. Әксинэ. Пулун дэйэри сабит галдыгда бүтүн эмтиэ гиймэтлэри анчаг о заман дүшэ билэр ки, эмтиэлэрин дэйэри дүшсүн; эмтиэлэрин дэйэри сабит галдыгда исэ, бүтүн эмтиэ гиймэтлэри анчаг о заман дүшэ билэр ки, пулун дэйэри галхсын. Бурадан һеч дэ белэ бир нәтичэ чыхмыр ки, пулун дэйэринин галхмасы һәмишэ эмтиэ гиймэтлэринин эйни нисбәтдә дүшмәсинә, пулун дэйэринин дүшмәси исэ—эмтиэ гиймэтлэринин эйни нисбәтдә галхмасына сәбәб олур. Белә бир нәтичә анчаг, дэйэри сабит галан эмтиэләр һаггында доғрудур. Мәсәлән, дэйэри пулун дэйәрилә эйни заманда вә эйни нисбәтдә галхан эмтиэлэрин гиймэтлэри сабит галыр. Әкәр бунларын дэйэри пулун дэйәриндән даһа яваш вә я даһа сүр'әтлә галхырса, онда бунларын гиймэтлэринин галхмасы вә я дүшмәси өз дэйәрлэринин дэйишилмәсилә пулун дэйэринин дэйишилмәси арасындаки фәргдән асылы олур вә и. а.

Гиймэт формасынын арашдырылмасына гайыдаг.

Биз кердүк ки, чәки мигясынын вә онун һиссәлэринин ади адлары пул мигясынын да илк адлары олмушдур. Лакин мүййән чәкидә олан металын пул адлары, тәдричән әввәлки чәки адларындан фәргләнмәйә башлайыр. Бунун мүхтәлиф сәбәблэри вардыр ки, тарихдә бунлардан ән мүһүм рол ойнаянлары ашағыдаки сәбәбләрди: 1) Нисбәтән ашағы инқишаф пилләсиндәки халглар арасында харичи пулларын ишләдилмәси. Мәсәлән, гәдим Ромада гызыл вә күмүш сиккәләр әввәлчә харичи эмтиэ олагаг тәдавул әтмишдир. Әлбәтгә, бу харичи пулларын ады ерли чәки ваһидлэринин адларына бәнзәмир. 2) Сәрвәт артдыгча чох нәчиб метал аз нәчиб металы, мәсәлән күмүш миси, гызыл күмүшү чәки ваһиди вәзифәсиндән сыхышдырыр, һәрчәнд бу сыра гайдасы гызыл вә күмүш дөврлэринин шаиранә хронологиясинә⁵⁶ зиддир. Мәсәлән, фунт стерлинг һәгигәтән бир фунт [кирвәнкә] күмүшүн пул ады олмушдур. Лакин гызыл, күмүшү дэйәр өлчүсү вәзифәсиндән сыхышдырыб чыхардыгда бу ад, гызылла күмүшүн дэйэри арасындаки нисбәтдән асылы олагаг, бәлкә дә $\frac{1}{15}$ кирвәнкә вә я даһа аз гызыла верилир. Пул ады олан фунт [кирвәнкә] илә мүййән мигдар гызылын ади чәки ады олан фунт [кирвәнкә] бурада бир-бириндән айрылмыш олур⁵⁷. 3) Бир

⁵⁶ Әслиндә, бу хронологийә дә бүтүн халгларда тәсадүф олунмур.

⁵⁷ 2-чи нәшрә гейд. „Инди ады анчаг хәяли олагаг галан сиккәләр һәр бир милләтин ән гәдим сиккәләридир вә бунларын һамысы бир заманлар реал сиккә олмушдур (бу сон фикир чох заман янлыш олур.—Маркс) вә реал

чох әсрләр бою һөкмдарлар сиккәни даим сахталашдырмагла мәшғул олмушлар ки, бунун да нәтичәсиндә сиккәләрин илк чәкисинин һәгигәтдә анчаг ады галмышдыр⁵⁸.

Мүәййән мигдар металын пул адынын бу тарихи просесләр нәтичәсиндә өз ади чәки адындан айрылмасы, халглар арасында бир адәт шәклини алыр. Пул мигясы бир тәрәфдән тамамилә мәшрут олдуғуна көрә, диқәр тәрәфдән исә ону һамы гәбул әтмәли олдуғуна көрә, нәһайәт, ганун васитәсилә тәнзим олунур. Мүәййән чәкидә олан бир мигдар нәчиб метал, мәсәлән бир унсия гызыл рәсмән мүәййән һиссәләрә бөлүнүр вә бунлара рәсми сурәтдә мүәййән адлар гоюлур, мәсәлән: фунт, талер вә и. а. Инди бу һиссәләрин һәр бири әсл мәһнада пул өлчүсү ваһиди олур, һәр бири дә енидән һиссәләрә бөлүнүр вә бунлара ганун дили илә шиллинг, пенни вә саирә кими адлар верилир⁵⁹. Һәр һалда чәкиси мүәййән олан бир мигдар метал әввәлки кими енә дә метал пулу мигясы олараг талыр. Бурада анчаг метал пулу һиссәләрә бөлмәк вә онлара ад вермәк үсулу дәйишир.

Демәли, гиймәтләр, яхуд әмтиә дәйәрләрини фикрән тәмсил әдән гызыл мигдарлары инди пул адларында, яхуд пул мигясынын ганунла гоюлан һесаб адларында ифадә олунур. Бир инкилис: бир квартер буғда бир унсия гызыла бәрабәрди́р демәк әвзинә дейәчәкди́р ки, бир квартер буғда 3 фунт стерлинг 17 шиллинг 10¼, пеннийә бәрабәрди́р. Беләликлә, әмтиәләр пул адлары васитәсилә өз баһасыны көстәрир вә мүәййән бир шейи дәйәр кими көстәрмәк, йә’ни ону пул формасында ифадә әтмәк ләзым кәлдикдә пул һәр дәфә һесаб пулу вәзифәси дашыйыр⁶⁰.

Һеч бир шейин ады онун тәбиәтилә әсла әлағәдар дейилди́р. Әкәр мән бир адамын анчаг адынын Яков олдуғуну билирәмсә, демәли онун һаггында һеч бир шей билмирәм. Һабелә фунт, талер, франк, дукат вә саирә кими пул адларында да дәйәр һисбәтләринин бүтүн изи силиниб кедир. Бу әсрарәнки́з нишанларын әсл мәһнасы әтрафында хусусән она көрә бөйүк долашыглыг әмәлә кәлир ки, пул адлары әйни заманда һәм әмтиәләрин дәйәрини, һәм мүәййән чәкидә олан металын, пул мигясынын мүәййән һис-

сиккә олдуғлары үчүн һесаб пулу вәзифәси дашымышдыр“ (Galiani, Della Moneta, p. 153). [Әввәлки алманча нәшрләриндә 57-чи вә 58-чи гейдләрин ери тәрсинә олмушдур.—К.]

⁵⁸ 2-чи чәшрә гейд. Мәсәлән, инкилис фунту [кирвәнкәси] инди өз әввәлки чәкисинин үчдә бир һиссәсиндән аздыр, шотланд фунту [кирвәнкәси], бу ики мәмләкәт бирләшмәздән бир аз әввәл, өз әввәлки чәкисинин анчаг 1/36 һиссәсинә, франсыз ливри—1/74 һиссәсинә, испан maravedi-си өз әввәлки чәкисинин 1/1000-дән аз һиссәсинә, портекиз rei-и исә даһа кичик бир һиссәсинә бәрабәрди́р.

⁵⁹ 2-чи нәшрә гейд. Чәнаб Давид Уркварт „Familiar Words“ әсәриндә, инкилис пул мигясы ваһиди олан фунтун (фунт стерлингин) һазырда тәхминән 1/4 унсия гызыла бәрабәр олмасыны әчайиб бир шей (!) һесаб әди́р. О дейи́р: „Бу, өлчү мигясы гоймаг дейил, өлчүнү сахталашдырмагды́р“. Урквартын фикринчә, һәр ердә олдуғу кими, бурада да гызылын чәкисинә белә „уйдурма ад верилмәси“, мәдәнийәтин сахтакарлыгларындан бириди́р.

⁶⁰ 2-чи нәшрә гейд. „Анахарсисдән сорушдулар ки, эллинләр пулу нә үчүн ишләди́рләр, о чаваб верди: һесаб үчүн“ (Athenaeus, Deipnosophistai. I, IV 49, v. 2, ed. Schweighäuser, 1802).

сэсини ифада эдир⁶¹. Дикэр тэрэфдэн, эмтиэ алэминдэки чүрбэчүр вэ рэнкарэнк чисимлэрдэн фэргли олараг дэйэр инкишаф эдиб һәм иррасионал шей формасы, һәм дә халис ичтимаи форма олан һәмин форманы алмалыдыр⁶².

Гиймэт, эмтиэдэ маддилэшэн эмэин пул адыдыр. Демэли, ады эмтиэ үчүн гиймэт олан пулун мигдары илэ эмтиэ арасындаки эквивалентлик садэчэ тавтоложидир, нечэ ки, үмумийэтлэ эмтиэ дэйэринин нисби ифадэси эйни заманда ики эмтиэнин эквивалентлийини ифада эдир⁶³. Лакин эмтиэ дэйэринин кэмийэтини көстэрэн гиймэт эйни заманда онун пула олан мүбадилэ нисбэтини көстэрирсэ, бурадан һеч дә белэ бир экс нэтичэ чыхмыр ки, эмтиэнин пула олан мүбадилэ нисбэтини көстэрэн гиймэт һөкмөн дэйэрин кэмийэтини көстөрмэлидир. Фэрз эдэк ки, бэрабэр кэмийэтли ичтимаи-зэрури эмэк 1 квартал буғдада вэ 2 фунт стерлингдэ ($1\frac{1}{2}$ унсия гэдэр гызылда) ифада олунур. 2 фунт стерлинг бир квартал буғданын дэйэр кэмийэтинин пул ифадэсидир, яхуд онун гиймэтидир. Лакин шэраит бу бир квартал буғданы 3 фунт стерлингэ бэрабэр тутмаға имкан верирсэ вэ я она 1 фунт стерлинг гиймэт гоймаға мачбур эдирсэ, айдындыр ки, бир фунт стерлинг буғданын дэйэр кэмийэтинин чох кичик, үч фунт стерлинг исэ чох бөйүк бир ифадэсидир,—буна бахмаяраг бу һалда һәм 1 фунт стерлинг, һәм дә 3 фунт стерлинг буғданын гиймэтидир, чүнки, эввэлэн, бунлар онун пул формасыдыр, йә’ни

⁶¹ 2-чи нэшрә гейд. „Гиймэт мигясы олан гызыл да эмтиэ гиймэтлэри кими эйни һесаба ады дашыдығындан вэ буна көрә, мәсэлән, бир унсия гызыл да бир тон дэмирин дэйэри кими 3 фунт стерлинг 17 шиллинг $10\frac{1}{2}$ пеннидэ ифада олундуғундан, бу һесаба адларыны сиккэнин өз гиймэти һесаба эдирлэр. Бурадан исэ белэ бир гарибэ тасэввүр мейдана кэлмишдир ки, гызыл (вэ я күмүш) өз дэйэрини өз чисминдэ ифада эдир вэ, бүтүн башга эмтиэлэрдэн фэргли олар, онун рэсми гиймэтини дөвлэт тәйин эдир. Гызылын мүэйән чэки мигдарлары үчүн һесаба адларынын тәйин эдилмэсини, гызылын һәмин чэки мигдарлары үчүн дэйэр тәйин олунмасы һесаба эдирлэр“ (Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 52). [Бах: К. Маркс, Сияси иғтисадын тэнгидинэ даир. Марксист китапханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 115.]

⁶² Бах: „Theorien von der Masseinheit des Geldes“, „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, сәһ. 53 вэ сонракилэр. „Сиккэнин гиймэтинин“ галдырылмасы вэ я ашағы салынмасы һагғындаки бүтүн һәм хәяллардан мәгсәд бундан ибарәтдир ки, гызылын вэ я күмүшүн ганунла мүэйән эдилмиш мә’лум чэки мигдарларына ганунла верилән пул адлары, дөвләтин һөкмү илэ даһа бөйүк вэ я даһа кичик чэки һиссәләринэ кечирилсин, мәсэлән, кәләчәкдә $1\frac{1}{4}$ унсия гызылдан 20 шиллинг әвәзинә 40 шиллинг сиккә кәсилсин. Әкәр бүтүн бу һәм хәяллар, хүсуси кредиторлара вэ дөвләт кредиторларына гаршы кобул бир шәкилдә ишләдилән садэчэ малийә фырылдағы олмайыб мәгсәд бүтүн дәрләрн сағалдан бир иғтисади әләч ахтарыб тапмагдырса, һәмин уйдурмаларын бу чәһәтини һәлә Petty өз „Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax 1682“ әсәриндә чох көзәл тәсвир этмишдир. Petty бу мәсәләни о гэдәр мүкәммәл тәһлил этмишдир ки, һәлә онун сонраки хәләфлэри бир яна дурсун, һәтта биләваситә хәләфлэри олан сеп Dudley North вэ John Locke онун фикирләрини анчаг баяғылашдыра биләрдилэр. Petty әзчүмлә дейир: „Кралын һөкмү илэ халгын сәрвәти он гат артырыла билсәйди, анчаг тәәччүб әтмәк оларды ки, бәс нә сәбәбә бизим һөкүмәтләр чохдан бу чүр ганунлар вермәмишләр“ (индичә ситат кәтирдийимиз әсәр, сәһ. 36).

⁶³ „Я да гәбул әтмәлийик ки, бир миллион пулун баһасы эйни мигдар эмтиә дэйәриндән артыгдыр“ (L e Trosne, De l’Intérêt Social, p. 922), демәли, гәбул әтмәлийик ки, „мүэйән бир дэйэрин баһасы бу дэйэрин өзүнә бэрабэр бир дэйэрин баһасындан артыгдыр“.

пулдур, икинчиси исә, буғданын пула олан мүбадилә нисбәтини көстәрир. Истәһсал шәраити дәйишмәдикдә вә я әмәк мәһсулдарлығы сабит галдыгда бир квартал буғданын тәкрат истәһсалына әввәлки гәдәр ичтимаи иш вахты сәрф олунмалыдыр. Бу да нә буғда истәһсал әдәнләрин, нә дә башга әмтиә саһибләрин ирадәсиндән асылы дейилдир. Беләликлә, әмтиәнин дәйәр кәмийәти ичтимаи иш вахтына әмтиәнин зәрури мүнәсибәтини, әмтиәнин ярадылмасы просесинин өзүнә хас олан бир мүнәсибәти ифадә әдир. Дәйәр кәмийәти гиймәтә чеврилдикдә бу зәрури мүнәсибәт, бир әмтиә илә ондан кәнарда олан пул әмтиәси арасындаки мүбадилә мүнәсибәти шәклиндә тәзаһүр әдир. Лакин бу мүбадилә мүнәсибәтилә һәм әмтиәнин дәйәр кәмийәти, һәм дә мөвчуд шәраитдә әмтиә өзкәнин элине кечиркән бу дәйәр кәмийәтинә нисбәтән мейдана чыхан артыглыг вә я әксиклик ифадә олуна биләр. Демәли, гиймәтлә дәйәр кәмийәтинин бир-биринә мигдарчә мұтабиг олмая биләчәйи, яхуд гиймәтин дәйәр кәмийәтинә уйғун кәлмәйә биләчәйи, гиймәт формасынын артыг өзүндән доғур. Буну исә гиймәт формасынын нөгсаны һесаб әтмәк олмаз,—әксинә, мәһз бу хүсусийәтин сайәсиндә һәмин форма, гайданын ялныз орта рәгәмләр гануну кими кор-коруна һәркәт әдиб һәрчмәрчликләр ичәрисиндән өзүнә йол ача билдийи бир истәһсал үсулуна ән яхшы уйғунлашыр.

Лакин гиймәт формасы нәинки дәйәр кәмийәтилә гиймәт арасында, йә’ни дәйәр кәмийәтилә онун өз пул ифадәси арасында мигдар уйғунсузлуғу олмасына йол верир,—бундан башга, һәмин формада кизли кейфийәт зиддийәти дә ола биләр вә, пул әмтиәләрин анчаг дәйәр формасы олса да, бу зиддийәт үзүндән гиймәт үмумийәтлә даһа дәйәри ифадә әтмәз. Өзлүйүндә әмтиә олмаян шейләр, мәсәлән виждан, намус вә саирә өз саһибләри үчүн сатлыг шей ола биләр вә, беләликлә дә, гиймәт васитәсилә әмтиә формасы кәсб әдәр. Демәли, шейин дәйәри олмадығы һалда, онун формача гиймәти ола биләр. Риязийятда мүййән кәмийәтләр хәяли олдуғу кими, бурада да гиймәтин ифадәси хәялидир. Дикәр тәрәфдән хәяли гиймәт формасында,—мәсәлән хам торпағын, йә’ни маддиләшмиш инсан әмәйини тәмсил әтмәдийинә көрә дәйәри олмаян бир торпағын гиймәтиндә, керчәк дәйәр нисбәти вә я бундан төрәйән бир нисбәт ола биләр.

Үмумийәтлә нисби дәйәр формасы кими, гиймәт дә әмтиәнин, мәсәлән бир тон дәмрин дәйәрини элә ифадә әдир ки, мүййән мигдар эквивалент, мәсәлән бир унсия гызыл һәмишә дәмрә билаваситә мүбадилә олуна биләр; лакин бурадан һеч дә белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, дәмрә дә гызыла билаваситә мүбадилә олуна биләр. Демәли, бир әмтиә өз мүбадилә дәйәрини фе’лән көстәрмәк үчүн өз тәбии чисмини өзүндән кәнар әтмәли, тәсәввүр олуна гызылдан керчәк гызыла чеврилмәлидир вә онун бу чеврилмәси, һекел „анлайышы“ үчүн зәрурәтдән азадлыға кечмәйә, яхуд хәрчәнкин өз габығындан чыхмасына вә я мүгәддәс Иеронимин һәзрәт Адәмдән үз дөндәрмәсинә⁶⁴ нисбәтән даһа

⁶⁴ Иеронимин сәһрада көзәл гадын сурәтләри илә мүбаризәси көстәрдийи кими, кәнчлийиндә о өз мадди нәфсини чох чәтинликлә өлдүрә билирдисә, яша

ағыр олса да, о енэ чеврилмэлдир. Эмтиэ реал сурэтэ малик олмагла, мәсэлэн дәмир шәклиндә олмагла бәрабәр, гиймәтдә хәяли дэйәр сурәтинә, яхуд тәсәввүр олуна гызыл сурәтинә малик ола биләр, лакин бу эмтиэ эйни заманда һәм керчәк дәмир, һәм дә керчәк гызыл ола билмәз. Эмтиэйә гиймәт гоймаг үчүн, тәсәввүр олуна гызылы она бәрабәр тутмаг кифайәтдир. Лакин бу эмтиәнин өз саһибиндән өтрү үмуми эквивалент ролу ойнамасы үчүн ону керчәк гызыл әвәз әтмәлидир. Мәсәлән, дәмир саһиб мазәли бир эмтиәнин саһибинә раст кәлиб она десә ки, дәмирин гиймәтинин өзү пул формасыдыр, онда бу мазәли адам, йәгин ки, мүгәддәс Пйотрун көйләрдә она кәлмейи-шәһәдәтини сөйләйән Дантейә дедийи бу сөзләрлә чаваб верәрди:

„Assai bene é trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa**.

Гиймәт формасы эмтиәнин пул мүгабилиндә өзкәсинә верилмәсини тәләб әдир, бу—зәруридир. Дикәр тәрәфдән, гызылын анчаг хәяли дэйәр өлчүсү ролу ойнамасына сәбәб ялныз одур ки, мүбадилә просесиндә гызыл даһа пул эмтиәси шәклиндә тәдавул әдир. Беләликлә, хәяли дэйәр өлчүсүндә кизли бир чинкилтили сиккә вардыр.

2. Тәдавул васитәси

а) Эмтиә истиһаләси

Биз көрдүк ки, эмтиә мүбадиләси просесиндә бир-биринә зидд вә бир-бирини рәдд әдән мүнәсибәтләр вардыр. Истәһлак дэйәри вә мүбадилә дэйәри олан эмтиәнин икили характерини ашкара чыхаран вә эмтиә аләминин парчаланыб бәсит эмтиәләрлә пул эмтиәсинә бөлүнмәсинә сәбәб олан бу просесин инкишафы, һәмин зиддийәтләри арадан галдырмыр, бунларын һәрәкәт формасыны ярадыр. Керчәк зиддийәтләри һәлл әдән метод да үмумийәтлә бундан ибарәтдир. Мәсәлән, бир чисмин даим башга бир чисим үзәринә дүшмәсиндә вә даим ондан узаглашмасында зиддийәт вардыр. Эллиписис бу зиддийәтин эйни заманда һәм әмәлә кәлмәси, һәм дә һәлл олунмасынын һәрәкәт формасыдыр.

Мүбадилә просесиндә эмтиәләр истәһлак дэйәри олмадыглары әлләрдән истәһлак дэйәри олдулары әлләрә кечдикләринә көрә бу просес маддәләрин ичтимаи мүбадиләсидир. Бир файдалы әмәк нөвүнүн мәһсулу башга файдалы әмәк нөвүнүн мәһсулунун ерини тутур. Бир эмтиә истәһлак дэйәри олдуғу нөгтәйә чатдыгда эмтиә мүбадиләси мүһитиндән чыхыб истәһлак мүһитинә ке-

долдугда да өз мә'нәви нәфсини эйни дәрәчәдә чәтинликлә өлдүрә билирди. Мәсәлән о дейир: „Хәял аләминдә мәһшәр аяғына чәкилмишдим“. Бир сәс мән-дән сорушду ки: „Сән кимсән?“ Дедим: „Мән хачпәрәстәм“. Һәмин сәс гәзәб-лә: „Ялан дейирсән,—деди,—сән анчаг сисерончусан“.

* „Бу сиккәнин чәкиси вә тәркиби яхшыча мә'лумдур, анчаг бир де көрәк, кисәндә бу сиккәдән вармы?“

чир. Бурада бизи анчаг биринчи даирэ марагландырыр. Буна көрө дэ биз бүтүн просеси анчаг форма чэһэтдэн тэдгиг эдэчэйик, демэли эмтиэлэрин анчаг формаларынын дэйишмэсини, яхуд мад-дэлэрин ичтимаи мүбадилэсинэ хидмэт эдэн эмтиэ истиһалэсини тэдгиг эдэчэйик.

Дэйэр мэфһумунун өзүнүн айдын баша дүшүлмэмэсиндэн асылы олмаяраг, бу форма дэйишилмэсинин эсла гәнаәтбэхш бир шәкилдә анлашылмамасына сәбәб будур ки, эмтиәнин формасындаки һәр бир дэйишиклик ики эмтиәнин: ади эмтиэ илә пул эмтиәсинин мүбадиләси йолу илә әмәлә кәлир. Тәкчә бу мадди чәһәт, эмтиәнин гызыла мүбадилә олунмасына диггәт вердикдә, мәһз һәр шейдән әввәл нәзәрә алынмасы лазым кәлән чәһәт, йә'ни эмтиэ формасынын өзүнә аид просес нәзәрдән гачырылыр. Нәзәрдән гачырылыр ки, садәчә бир эмтиэ кими көтүрүлән гызыл һәлә пул дейилдир вә башга эмтиәләр өз гиймәтләри васитәсилә гызылы өzlәри үчүн пул сурәти әдиб өzlәрини бу сурәтә нисбәт верирләр.

Әввәлчә эмтиәләр мүбадилә просесинә гызыл суюна басылмыш, шәкәр гатылмыш шәкилдә дейил, анадан доғма һалында кәлирләр. Бу просесдә биз бир тәрәфдә гызыл, диқәр тәрәфдә исә бүтүн башга истеһлак шейләрини көрүрүк. Һәр ики тәрәфдә биз истеһлак дэйәрилә мүбадилә дэйәринин вәһдәтиндән ибарәт олан эмтиәләр көрүрүк. Лакин мүбадилә мүамиләсинин бу ики гүтбүнүн һәр бириндә һәммин фәргләрин вәһдәти әкс бир мә'нада әмәлә кәлир, буна көрә дә эйни заманда онларын гаршылыглы мунасибәти кими көрүнүр. Бир эмтиә реаллыгда истеһлак дэйәридир: эмтиәнин дэйәр варлыгы гиймәтдә анчаг фикрән мөвчуддур ки, гиймәт дә эмтиәнин гаршысында дуран гызылда эмтиәнин дэйәринин реал сурәти кими ифадә әдилир. Гызылын маддәси исә, әксинә, анчаг дэйәри маддиләшдирмәк ролу, йә'ни пул ролу ойнайыр. Буна көрә дә гызыл реаллыгда мүбадилә дэйәридир. Гызылын истеһлак дэйәри нисби дэйәр ифадәләри сырасында анчаг фикрән тәзаһүр әдир ки, бу нисби ифадәләр васитәсилә гызыл өзүнә гаршы дуран эмтиәләрә өз реал истеһлак формаларынын мәчмуу кими бахыр. Эмтиәләрин бир-биринә әкс олан бу формалары, мүбадилә просесиндә эмтиәләрин керчәк һәрәкәт формаларыдыр.

Инди мүййән бир эмтиә саһибинин, мәсәлән көһнә танышымыз кәтан тохуянын ардынча мүбадилә просеси мейданына, эмтиә базарына кедәк. Онун эмтиәси олан 20 аршын кәтанын гиймәти мүййән бир кәмийәтдир, 2 фунт стерлингә бәрабәрдир. О, кәтаны 2 фунт стерлингә мүбадилә әдир вә, көһнә әйям адамы олдуғуна көрә тәзәдән бу 2 фунт стерлинги эйни гиймәтдә бир инчилә мүбадилә әдир. Кәтан онун үчүн анчаг эмтиәдир, анчаг дэйәр һамилдир; кәтан гызыла, йә'ни өз дэйәринин тәчәссүмүнә мүбадилә әдилиб өзкәсинә верилир, сонра бу тәчәссүм формасындан енә дә башга бир эмтиәйә, инчилә чеврилир ки, бу инчил дә артыг тохучунун эвинә бир истеһлак шейи кими дахил олуб орада ибадәт үчүн истифадә олуначагдыр. Беләликлә, эмтиәнин мүбадилә просеси бир-биринә әкс вә бир-бирини тамамлаян

ики истиһалэ [чеврилмэ] шэклиндэ—эмтиэнин пула чеврилмэси вэ пулдан енэ эмтиэйэ чеврилмэси шэклиндэ баш верир⁶⁵. Эмтиэнин истиһалэлэри эйни заманда эмтиэ саһибинин мүамилэлэридир—эввэлчэ сатгыдыр, йэ'ни эмтиэнин пула мүбадилэсидир; икинчиси алгыдыр, йэ'ни пулун эмтиэйэ мүбадилэсидир, сонра да бу ики мүамилэнин вәһдэтидир: алмаг үчүн сатмагдыр.

Тохучу алверин анчаг сон нәтичәсинә фикир версә, мә'лум олар ки, онун элиндәки—кәтан дейил, инчилдир, йэ'ни өз эввәлки эмтиәси дейил, эйни дэйәри олуб башга шейә ярайн гейри бир эмтиәдир. Тохучу өзүнә лазым олан бүтүн башга яшайыш шейәлэрини вэ истәһсал васитәләрини дэ бу йолла мәнимсәйир. Онун нәзәриндә бүтүн бу просес, анчаг онун өз әмәйинин мәһсулуну өзкә әмәйинин мәһсулуна мүбадилә этмәк, йэ'ни мәһсуллары мүбадилә этмәк вәзифәсини көрүр.

Беләликлә, эмтиә мүбадиләси просеси, белә бир форма дэйишилмәсиндән ибарәт олур:

Эмтиә—Пул—Эмтиә
Ә—П—Ә

Бу һәрәкәт, өз мадди мәзмуну чәһәтдән Ә—Ә демәкдир, әмтиэнин әмтиэйә мүбадиләси, ичтимаи әмәкдә маддәләр мүбадиләси демәкдир ки, бунун сон нәтичәсиндә просесин өзү дэ битиб кедир.

Ә—П. Эмтиэнин биринчи истиһаләси, яхуд сатгы. Эмтиә дэйәринин әмтиә чисминдән пул чисминә кечмәси, башга бир ердә дедийим кими, әмтиэнин salto mortale-сидир [учадан сычрамасыдыр]. Бу баш тутмадыгда, әмтиэнин өзүнүн олмаса да, саһибинин үмиди боша чыхмыш олачагдыр. Эмтиә саһибинин тәләбаты нә гәдәр чохчәһәтлидирсә, ичтимаи әмәк бөлкүсү онун әмәйини бир о гәдәр бирчәһәтли эдир. Мәһз буна көрә дэ онун мәһсулу өзү үчүн анчаг мүбадилә дэйәридир. Бу мәһсул ичтимаи әһәмий-йәтә малик олан үмуми эквивалент форманы анчаг пулда алыр, пул исә өзкәнин чибиндәдир. Пулу онун чибиндән чыхартмагдан өтрү әмтиә һәр шейдән эввәл пул саһиби үчүн бир истәһлак дэйәри олмалыдыр, йэ'ни бу мәһсула сәрф олунан әмәк ичтимаи файдалы шәкилдә сәрф эдилмиш олмалыдыр, яхуд ичтимаи әмәк бөлкүсү системиндә һәгиги бир вәсилә олмалыдыр. Лакин әмәк бөлкүсү тәбии сурәтдә мейдана кәлмиш бир истәһсал организмидир вэ бунун телләри әмтиә истәһсалчыларындан бихәбәр тохунмуш вэ тохунмагдадыр. Эмтиә ени доғмуш тәләбаты өдәмәк вә я һәтта өзү илк дәфә белә бир тәләбат доғурмаг мәгсәдини гаршысына гоян ени бир әмәк нөвүнүн мәһсулу ола биләр. Һәлә дүнән эйни әмтиә истәһсалчысынын көрдүйү бир чох ишләрдән бирини тәшkil эдән мүәййән бир әмәк әмәлийяты, ола

⁶⁵ Гераклит дейир ки, „һәр шей атәшдән вә атәш һәр шейдән әмәлә кәлир, нечә ки, гызылдан әмтиә, әмтиәдән исә гызыл әмәлә кәлир“. (F. Lassalle, Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln, Berlin 1858, B. I, сәһ. 222). Лассал әсәрин бурасына яздығы гейддә, 224-чү сәһифәдәки 3-чү гейддә, пулу бир ади дэйәр нишаны һесаб этмәкдә янылыр.

билэр ки, букүн бу элагэни кэссин вэ айрылыб мүстэбил бир шэкил алсын, мэхз буна көрө дэ о өз натамам мэхсулуну мүстэбил бир эмтиэ олараг базара көндэрир. Бу айрылма просеси үчүн лазым кэлэн ичтимаи шэраит кифайэт гэдэр етишмиш ола да билэр, олмая да билэр. Букүн мүэййэн бир мэхсул чэмиййэтин мүэййэн тэлэбатыны өдэйир. Ола билсин ки, сабаһ она бэнзэр башга бир мэхсул ону өз ериндэн тамамилэ вэ я гисмэн сыхышдырыб чыхартсын. Нэм дэ мүэййэн бир эмтиэ истехсалчысынын, мэхэлэн бизим тохучунун эмэйи, ичтимаи эмэк бөлкүсү системиндэ мөһкөм ер тутурса да, бу хэлэ һеч дэ мэхз онун 20 аршын кэтанынын истехлак дэйэри олачагыны тэмин этмир. Экэр бу тохучунун рэгиблэри кэтана олан ичтимаи тэлэбаты тамамилэ өдэмишлэрсэ,—дүняда һэр бир башга шей кими бу тэлэбатын да өз һэдди вар—онда достумузун мэхсулуна даһа лүзум олмаячаг, бу мэхсул артыг вэ, демэли, файдасыз олачагдыр. Доғрудур, бағышланан атын дишинэ бахмазлар, анчаг бизим тохучу базара һеч дэ шей бағышламаға кэлмэмишдир. Лакин фэрз эдэк ки, онун мэхсулунун һэгигэтэн истехлак дэйэри вардыр вэ, демэли, бу эмтиэ пулу чэзб эдир. Суал олунур: мэхз нэ гэдэр пул чэзб эдир? Доғрудур, бу суалын чавабы габагчадан, эмтиэнин гиймэтиндэ, эмтиэнин дэйэр кэмиййэтинин көстэричисиндэ верилмишдир. Биз бурада эмтиэ саһибинин өз һесабындаки халис суб’ектив сәһвлэрини бир яна гоюруг, чүнки базар бу сәһвлэри об’ектив сурэтдэ дэрһал дүзэлдир. Фэрз эдэк ки, истехсалчы өз мэхсулуна анчаг орта ичтимаи-зэрури иш вахты сэрф этмишдир. Демэли, эмтиэнин гиймэти һэмин эмтиэдэ маддилэшэн бир мигдар ичтимаи эмэйин анчаг пул адыдыр. Лакин кэтан тохумаг үчүн олан эн’энэви истехсал шэраити бизим тохучудан ичазэсиз вэ ондан хэбэрсиз дэйишмэйэ башламышдыр. Дүнэн бир аршын кэтан истехсал этмэк үчүн шүбһэсиз лазым кэлэн ичтимаи-зэрури иш вахты букүн даһа ичтимаи-зэрури иш вахты дейилдир, буна көрө дэ пул саһиби бу чәһәти сәйлэ бизим достумузун нэзэринэ чатдырыб мүхтәлиф рэгиблэринин гойдуғу гиймәтлэри она көстэрир. Онун бәдбәхтлийиндән, дүняда тохучу чоһдур. Нәһайәт, фэрз эдэк ки, базарда олан һэр парча кэтан анчаг ичтимаи-зэрури иш вахтыны әһтива эдир. Лакин буна бахмаяраг һэмин кэтанларын мәчмуунда артыг сэрф әдилмиш иш вахты ола билэр. Базарын мәдәси бүтүн кэтаны аршыны 2 шиллинг һесабилэ нормал гиймәтлэ һәзм әдә билмирсә, бу сүбүт эдир ки, чәмиййәтин бүтүн иш вахтынын һәддиндән чоһ бөйүк бир һиссәси кэтан тохумаг шәклиндә сэрф олунмушдур. Бунун нәтичәси исә тамамилә она бәнзәйир ки, айрылыгда һэр бир тохучу өз фәрди мэхсулуна ичтимаи-зэрури иш вахтындан артыг вахт сэрф әтмиш олсун. Бурада бир алман мәсәлинин чәкилмәси ериндә олар: „Бирликдә тутулан чаниләр бирликдә дә асылар“. Кэтанын мәчмуу базарда бүтөв бир эмтиә, онун һэр бир парчасы исә бу бүтөв эмтиэнин анчаг мувафиг һиссәси вәзифәсини көрүр. Доғрудан да, һэр бир аршын кэтанын дэйэри анчаг, чәмиййәтдә гәрарлашмыш әйни бир мигдар екчинс инсан әмәйинин маддиләшмишидир.

Көрдүйүмүз кими, эмтиә пулу сефир, амма „the course of true love never does run smooth“*. Ичтимаи-истеһсал организминин кейфийәт тәркиби кортәбии бир тәсадүфә әсасландығы кими, онун әмәк бөлкүсү системиндә *membra disjecta* [пәракәндә үзвләрдән] ибарәт олан кәмийәт тәркибинин дә белә бир тәсадүфә әсасландығы мүшәһидә олунур. Беләликлә, бизим эмтиә саһибләри кәшф әдирләр ки, онлары мүстәгил хүсуси истеһсалчы әдән һәмин әмәк бөлкүсү әйни заманда ичтимаи истеһсал просесини вә истеһсалчыларын бу просесдәки өз мүнәсибәтләрини дә онлардан асылы олмаян бир һала салыр, белә ки, адамлар бир-бириндән асылы олмагла бәрабәр онларын арасында һәртәрәфли шей асылылығы системи дә әмәлә кәлир.

Әмәк бөлкүсү әмәк мәһсулуну эмтиәйә чевирир, буна көрә дә эмтиәнин пула чеврилмәсини зәрури әдир. Әйни заманда әмәк бөлкүсү бу чеврилишин баш тутуб-тутмаячағыны тәсадүфи бир һала салыр. Лакин биз бурада һәмин һадисәни саф шәклиндә тәдгиг әтмәли вә, демәли, онун нормал шәкилдә чәрәян әтдийини фәрз әтмәлийик. Үмумийәтлә мүбадилә баш верирсә, йә’ни эмтиә сатылмамыш галмырса, онда һәмишә форма дәйишилмиш олур, һәрчәнд гейри-нормал һалларда бу форма дәйишилмәсиндә дәйәр кәмийәти, йә’ни чеврилән субстансия азалыб-арта биләр.

Бир эмтиә саһиби үчүн гызыл онун эмтиәсини әвәз әдир, башгасы үчүн исә эмтиә онун гызылыны әвәз әдир. Бурада һисс илә гавранылан һадисә ондан ибарәтдир ки, эмтиә илә гызыл, мәсәлән 20 аршын кәтан илә 2 фунт стерлинг, әлдән-әлә вә я бир ердән башга ерә кечир, йә’ни бир-биринә мүбадилә олунур. Бәс эмтиә нәйә мүбадилә олунур? Өз дәйәринин үмуми тәчәссүмүнә. Бәс гызыл? Өз истеһлак дәйәринин мүйәйән бир хүсуси тәчәссүмүнә. Нә сәбәбә гызыл кәтанын гаршысына пул шәклиндә чыхыр? Она көрә ки, кәтанын гиймәти олан 2 фунт стерлинг, йә’ни онун пул ады инди, пул кими көтүрүлән гызыла нисбәт верилмишдир. Илкин эмтиә формасы эмтиәнин башгасына верилмәси илә әлдән чыхмыш олур, демәли, бу заман эмтиәнин истеһлак дәйәри, онун гиймәтиндә анчаг тәсәввүр әдилән гызылы һәгигәтдә чәзб әтмиш олур. Гиймәтин реаллашмасы, яхуд эмтиә дәйәринин анчаг хәяли формасынын реаллашмасы дикәр тәрәфдән пулун анчаг хәяли истеһлак дәйәринин реаллашмасыдыр, йә’ни эмтиәнин пула, чеврилмәси әйни заманда пулун эмтиәйә чеврилмәсидир. Беләликлә, бу ваһид просес икитәрәфлидир: онун бир гүтбү—эмтиә саһибинин шей сатмасындан, мугабил гүтбү исә пул саһибинин шей алмасындан ибарәтдир. „Сатғы—алғыдыр“. Ә—П әйни заманда П—Ә демәкдир⁶⁶.

Биз бу ерәдәк инсанлар арасында бирчә игтисади мүнәсибәт—эмтиә саһибләри мүнәсибәти олдуғуну билирик ки, бу мүнәсибәт

* „Һәгиги севки һеч вахт сәркүзәштсиз олмур“.

⁶⁶ „Һәр бир сатғы әйни заманда алғыдыр“ (Dr. Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans, Physiocrates*, éd. Daire, I. Partie, Paris 1846, p. 170) вә я, Quesnay өз „*Maximes Générales*“ әсәриндә дедийи кими, „сатмаг—алмаг демәкдир“.

дэ анчаг өз эмэйинин мэхсулуну өзкэйэ вериб өзкэ эмэйинин мэхсулуну алмагдан ибарэтдир. Демэли, бир эмтиэ саһиби анчаг она көрө пул саһиби олараг башгасынын гаршысына чыха билэр ки, онун өз эмэйинин мэхсулу я тэбиэтэн пул формасына малик олсун, йэ'ни пул материалы, мэхэлэн гызыл олсун, я да эмтиэси өз илкин истехлак формасыны атыб өз чилдини дэйишмиш олсун. Пул вэзифэсини дашымаг үчүн гызыл элбэттэ мүййэн бир нөгтэдэ эмтиэ базарына дахил олмалыдыр. Бу нөгтэ гызылын истехсал олундуғу ма'дэндир ки, бурада билаваситэ эмэк мэхсулу олан гызыл, дэйэрчэ бэрабэр башга бир эмэк мэхсулуна мүбадилэ олунур. Лакин бу замандан э'тибарэн гызыл даим эмтиэлэрин реаллашмыш гиймэтлэрини ифадэ этмэйэ башлайыр⁶⁷. Гызылын истехсал олундуғу ма'дэндэ онун эмтиэйэ мүбадилэ эдилдийини бир яна гойсаг, гызыл һэр бир эмтиэ саһибинин элиндэ онун өзкэйэ вердийи эмтиэнин айрылмыш тэчэссүмүдүр, сатғынын мэхсулу, яхуд эмтиэнин биринчи истиһалэси олан *Ә—П* истиһалэсинин мэхсулудур⁶⁸. Гызыл она көрө хэяли пул, яхуд дэйэр өлчүсү олур ки, бүтүн эмтиэлэр өз дэйэрини гызылла өлчүр. Белэликлэ гызылы онлар өз истехлак формаларынын тэсэввүр олунан мүгабили, өз дэйэрлэринин тэчэссүмү эдирлэр. Гызыл она көрө реал пул олур ки, эмтиэлэр бир чох эллэрэ кечдикдэ гызылы өзлэри үчүн һэгигэтэн өзлэриндэн айрылмыш вэ чеврилмиш олан истехлак формасы эдир, демэли өз дэйэрлэринин керчэк тэчэссүмү эдир. Дэйэр тэчэссүмү олмаг э'тибарилэ эмтиэ, тэбин сурэтдэ эмэлэ кэлмиш өз истехлак дэйэринин һэр чүр изини, ону ярадан вэ кейфийэтчэ фэргли олан айдалы эмэйин бүтүн излэрини өз үзэриндэн силиб атыр вэ чеврилиб фэргсиз инсан эмэйинин екчинс ичтимай маддилэшмэси олур. Пула баханда, нэ чешид эмтиэнин дөнүб пул олдуғуну көрмэк мүмкүн дейилдир. Пул формасында олан бир эмтиэ бу формада олан башга эмтиэлэрэ тамамилэ бэнзэйир. Пул пейини дэ тэмсил эдэ билэр, һалбуки пейин һеч дэ пул дейилдир. Фэрз эдэк ки, бизим тохучунун өз эмтиэсини вериб эвэзиндэ алдығы ики гызыл, бир квартал бугданын чеврилмиш формасыдыр. Кэтанын сатылмасы, *Ә—П*, эйни заманда онун алынмасыдыр, *П—Ә* демэкдир. Лакин кэтанын сатылмасы, бу мүамилэнин мүгабили илэ, инчили алынмасы илэ гуртаран просесин башлангычыдыр; кэтанын алынмасы чәһэтдэн көтүрүлдүкдэ исэ бу просес, әксинэ, һәмин мүамилэнин мүгабили олан сатғыдан, йэ'ни бугданын сатылмасындан башланмыш һэрәкәти ахыра чатдырыр, *Ә—П* (кэтан—пул) просесидир. *Ә—П—Ә* (кэтан—пул—инчил) просесинин бу биринчи фазасы эйни заманда *П—Ә* (пул—кэтан) демэкдир, йэ'ни башга бир *Ә—П—Ә* (бугда—пул—кэтан) просесинин сон фазасыдыр. Эмтиэнин биринчи истиһалэси, онун эмтиэ формасындан пула чеврилмэси, эйни заманда һәмишэ, башга бир эмтиэнин буна

⁶⁷ „Бир эмтиэнин гиймәтини анчаг башга бир эмтиэнин гиймәтилэ өдәмәк олар“. Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 554.

⁶⁸ „Әввэлчэ кәрәк бир шей сатасан ки, пулун олсун“ (енә орада, сәһ. 543).

экс олан бир истиһаләсидир, бу эмтиәнин тәрсинә, пул форма-
сында эмтиәйә чеврилмәсидир⁶⁹.

П—Ә. Эмтиәнин икинчи, яхуд сон истиһаләси—алғы. Бүтүн башга эмтиәләрин онлардан айрылмыш сурәти вә я онларын үмүми мигяса элдән-әлә кечмәсинин мәһсулу олан пул, тамамилә маниәсиз олараг башгасына верилә билән бир эмтиәдир. Пул бүтүн гиймәтләри экс истигамәтдә охуюр вә, беләликлә, өзүнүн эмтиәйә чеврилмәси үчүн итаәткар бир васитә олан бүтүн эмтиә чисимләриндә экс олунур. Эйни заманда гиймәтләр, йә’ни эмтиәләрин пула салдығы ашиганә нәзәр, пулун башга шейә чеврилиб онда тәчәссүм этмәк габилийәтинин һүдудуну, мәһз мигдар һәддини көстәрир. Эмтиә пула чеврилдикдә о даһа бир эмтиә олараг йохалдығына көрә, пулун үзәриндә өз саһибинин әлиנә нечә кечдийини вә мәһз нәйин пула чеврилдийини көстәрән бир из галмыр. Пул һарадан әлә кечирсә кечсин „non olet“—„онун гохусу кәлмир“. Пул бир тәрәфдән сатылмыш эмтиәни тәмсил эдирсә, диқәр тәрәфдән, алына биләчәк эмтиәләри тәмсил эдир⁷⁰.

П—Ә, йә’ни алғы, эйни заманда сатғыдыр, йә’ни **Ә—П** демәкдир; демәли, мүййән бир эмтиәнин сон истиһаләси эйни заманда башга бир эмтиәнин биринчи истиһаләсидир. Бизим тохучунун нөгтейи-нәзәриндән онун эмтиәсинин һәят йолу, элдә этдийи 2 фунт стерлингә алдығы инчил илә битир. Лакин инчили сатан шәхс тохучудан алдығы 2 фунт стерлинги дөндәриб арағ эдир. **Ә—П—Ә** (кәтан—пул—инчил) просесинин сон фазасы олан **П—Ә** эйни заманда **Ә—П** демәкдир, йә’ни **Ә—П—Ә** (инчил—пул—арағ) просесинин биринчи фазасыдыр. Эмтиә истәһсалчысы базара анчаг бир чүр мәһсул чыхартдығына көрә бу мәһсулдан адәтән күлли мигдарда сатыр, һалбуки онун мүхтәлиф тәләбаты ону, реаллашдырдығы гиймәти, яхуд элдә этдийи мәбләғи, алачағы бир чох шейләр арасында бөлмәйә мачбур эдир. Беләликлә, бир эмтиәнин сатылмасы бир чох эмтиәләрин алынмасына сәбәб олур. Демәли, бир эмтиәнин сон истиһаләси бир чох башга эмтиәләрин биринчи истиһаләсини тәшкил эдир.

Инди биз бу эмтиәнин, мәсәлән кәтанын бүтүн истиһаләсини көтүрсәк, һәр шейдән әввәл көрәчәйик ки, бу истиһалә бир-биринә экс олан вә бир-бирини тамамлаян ики һәрәкәтдән: **Ә—П** вә **П—Ә** һәрәкәтләриндән ибарәтдир. Эмтиәнин бир-биринә экс олан бу ики чеврилиши эмтиә саһибинин бир-биринә экс олан ики ичтимаи һәрәкәтиндә мейдана чыхыр вә эмтиә саһибинин бир-биринә экс олан ики игтисади вәзифәсиндә ин’икас эдир. Эмтиә саһиби сатғы мұамиләсиндә иштирак этдийи үчүн сатычыдыр, алғы мұамиләсиндә иштирак этдийи үчүн исә алычыдыр. Лакин эмтиә һәр бир чеврилишиндә эйни заманда өзүнүн, ялныз мұғабил гүтбләрдә ерләшән һәр ики формасында, йә’ни эмтиә формасында вә пул формасында мөвчуд олдуғуна көрә бир әм-

⁶⁹ Әввәлчә өз мәһсулуну сатмадан ону мұбадилә эдән гызыл вә я күмүш истәһсалчысы, юһарыда дедийимиз кими, истисна тәшкил эдир.

⁷⁰ „Әлимиздә олан пул, алмаг истәдийимиз шейләри вә эйни заманда бу пула сатдығымыз шейләри тәмсил эдир“ (Mercier de la Rivière, L’Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, p. 586).

тиә саһиби сатычы олдуада, онун гаршысына бир башгасы алычы сифәтилә чыхыр, һаман эмтиә саһиби алычы олдуада исә бир башгасы онун гаршысына сатычы сифәтилә чыхыр. Эйни бир эмтиә далбадал ики дәфә чеврилиб бир-биринә әкс шәкилләрә кирдийи, йә'ни эмтиәдән пула вә пулдан эмтиәйә чеврилдийи кими, эмтиә саһиби дә сатычы ролундан чыхыб алычы ролуна кирир. Демәли, алғы вә сатғы тамамилә сабитләшмиш вәзифәләр олмайыб эмтиә тәдавулу просесиндә даим бир шәхсдән башгасына кечән вәзифәләрдир.

Ән бәсит шәкилдә көтүрүлән там эмтиә истиһаләси тәләб әдир ки, дөрд әкслик вә үч *personae dramatis* [иштирак әдән шәхс] олсун. Әввәлчә эмтиә өз дәйәринин тәчәссүмү олан пула мугабил дурур, „о бири тәрәфдә“, өзкәнин чибиндә олан бу дәйәр тәчәссүмү исә, бир шей кими һисс әдилән реаллыға малик олур. Беләликлә, бурада эмтиә саһиби пул саһибинин гаршысына чыхмыш олур. Эмтиә пула чеврилдикдә дәрһал пул эмтиәнин өтәри эквивалент формасы олур ки, бунун да истеһлак дәйәри вә я мәзмуну, эмтиә аләминин „бу бири тәрәфиндә“, башга эмтиә чисимләриндәдир. Эмтиәнин биринчи чеврилишинин сон нөгтәси олан пул эйни заманда икинчи чеврилишинин башланғыч нөгтәсидир. Демәли, бу просесин биринчи муамиләсиндә сатычы олан шәхс, икинчи муамиләсиндә алычы олур вә бурада үчүнчү бир эмтиә саһиби онун гаршысына сатычы кими чыхыр⁷¹.

Эмтиә истиһаләсинин бир-биринә әкс истигамәтдә олан бу ики фазасы бир дөвран тәшкил әдир: эмтиә формасы, эмтиәнин өз формасыны тәрк әтмәси вә енидән эмтиә формасына гайытмасы. Һәр һалда бурада эмтиәнин тә'рифи зиддийәтли бир шәкил алыр. Эмтиә башланғыч нөгтәсиндә өз саһиби үчүн истеһлак дәйәри олмайыб сон нөгтәсиндә онун үчүн истеһлак дәйәри олур. Һабелә пул әввәлчә бәрк бир дәйәр кристалы шәклиндә мейдана чыхыр вә эмтиә бу кристалы чеврилир, сонра исә пул дөнүб эмтиәнин өтәри эквивалент формасы олур.

Бир эмтиәнин там дөвраныны тәшкил әдән ики истиһалә эйни заманда ики башга эмтиәнин бир-биринә әкс истигамәтли натамам истиһаләләридир. Эйни бир эмтиә (кәтан) өзүнүн истиһалә сырасыны башлайыр вә эйни заманда башга бир эмтиәнин (буғданын) истиһаләсини тамам баша чатдыыр. Бу эмтиә биринчи чеврилишиндә, сатғы муамиләсиндә һәр ики ролу өз вүчудилә ифа әдир. Лакин һәммин эмтиә һәр бир эмтиә чисминин кечдийи йолу кечиркән, гызыл сүрфәси шәклинә кирмәклә үчүнчү бир эмтиәнин биринчи истиһаләсини вүчуда кәтирир. Беләликлә, һәр бир эмтиәнин истиһалә сырасынын әтдийи дөвран, башга эмтиәләрин дөвранлары илә мөһкәм бир сурәтдә говушур. Бу просес бүтүнлүкдә эмтиә тәдавулүдүр.

Эмтиә тәдавулу мәһсулларын билаваситә мүбадилә олунмасындан ялныз формача дейил, маһийәтчә дә фәрглидир. Доғрудан да, индичә тәсвир әтдийимиз просесә яхындан нәзәр салаг.

⁷¹ „Беләликлә, бурада дөрд һәдд вә сөвдәләшән үч фәрд вардыр ки, бунлардан бири ики дәфә мейдана чыхыр“ (*Le Troisième, De l'Intérêt Social, Physiocrates*, éd. Daire, Paris 1846, p. 908).

Шүбһәсиз, тохучу кәтаны инчилә, йә'ни өз әмтиәсини өзкә әмтиәсинә мүбадилә әтмишдир. Лакин бу һал анчаг онун нәзәриндә беләдир. Бәдәни гызышдыран ичкини союг ибадәтдән хош көрән инчил сатычысы һеч фикринә дә кәтирмәмишдир ки, онун инчилиһә кәтан мүбадилә әдилир; һабелә тохучу да һеч күман әтмир ки, онун кәтанына буғда мүбадилә әдилмишдир вә и. а. *В* шәхсин әмтиәси *А* шәхсин әмтиәсинин ерини тутур, лакин *А* илә *В* өзләри өз әмтиәләрини бир-бирилә мүбадилә әтмирләр. Һәятда элә ола биләр ки, *А* илә *В* пул вериб бир-бириндән мал алсынлар, лакин бу кими тәсадүфи бир һал һеч дә әмтиә тәдавлүнүн үмуми шәраитиндән доғмур. Биз бурада бир тәрәфдән көрүрүк ки, әмтиә мүбадиләси билаваситә мәһсул мүбадиләсиндәки фәрди вә ерли һәдләри йыхыб дағыдараг, үмумийәтлә инсан әмәйи маддәләринин мүбадиләсини инкишаф әтдирир. Дикәр тәрәфдән исә бурада чох мүрәккәб вә долашыг ичтиман әлагәләр инкишаф әдир, лакин бу әлагәләр шәхсләрин нәзарәтинә табә дейилдир, буна көрә дә тәбиәт ганунлары характериндәдир. Тохучу кәтаны анчаг она көрә сата билир ки, кәндли буғданы сатмышдыр; арағ дүшкүнү олан шәхс инчили анчаг она көрә сата билир ки, тохучу кәтаны сатмышдыр; арағчы өз һәят верән ичкисини анчаг она көрә сата билир ки, башга бириси абһәят сатмышдыр вә и. а.

Бунун нәтичәсиндә тәдавлү просеси һеч дә билаваситә мәһсул мүбадиләсиндә олдуғу кими, истеһлак дәйәрләри өз ерләрини вә саһибләрини дәйишдикдән сонра битмир. Пул ахырда мүәййән бир әмтиәнин истиһаләләри сырасындан чыхмагла йох олмур. Пул дәнә-дәнә, тәдавлү просесинин бу вә я дикәр әмтиә тәрәфиндән тәрк олуна һәдләриндә топланыр. Мәсәлән, кәтанын бүтүн истиһаләси олан—кәтан, пул, инчил истиһаләсиндә әввәлчә кәтан тәдавлүдән чыхыр, пул онун ерини тутур, сонра инчил тәдавлүдән чыхыр, енә пул онун ерини тутур. Бир әмтиәнин ерини башга бир әмтиәнин тутмасы нәтичәсиндә пул әмтиәси үчүнчү бир шәхсин әлиндә галыр⁷². Тәдавлүдән даим пул тәри ахыр.

Һәр бир сатғы әйни заманда алғы, һәр бир алғы исә әйни заманда сатғы олдуғу үчүн, әмтиә тәдавлү алғы илә сатғы арасында һөкмән мүвазинәт ярадыр,—дейән әһкамдан баяғы бир шей тәсәввүр әтмәк чәтиндир. Әкәр бунунла демәк истәнилир ки, һәгигәтдә баш вермиш олан сатғылар алғыларын сайына бәрабәр-дир, бу мә'насыз бир тавтоложидир. Лакин бу әһкамы ирәли сүрәнләр даһа бөйүк бир шейи сүбүт әтмәк истәйирләр ки, сатычы куя алычыны да өз далынча базара кәтирмиш. Ики мүгабил гүтбдә дуран шәхсләрин, йә'ни пул саһиб илә әмтиә саһибинин гаршылыглы мүнәсибәти нөгтейи-нәзәриндән алғы илә сатғы—бир мүамиләдир. Лакин алғы илә сатғыя әйни бир шәхсин һәрәкәти кими бахылдыгда, бунлар бир-биринә әкс гүтбләрдә баш верән ики мүамиләдир. Беләликлә, сатғы илә алғы арасындаки әйнийәт нәтичәсиндә белә бир һал да ола билир ки, әмтиә файдасыз галыр, бу әмтиә, тәдавлүн кимя күрәсинә атылдыгда

⁷² 2-чи нәшрә гейд. Бу һадисә нәзәрә нә гәдәр чарпса да, чох заман игтисадчылар, хусусән „фритрэдер“ vulgaris [азад тичарәтнн орта, сәтһи тәрәфдары] буну көрә билмир.

орадан пул шэклиндэ чыхмыр, эмтиэнин саһиби ону сата билмир, демэли, пул саһиби тэрэфиндэн алынмыр. Сонра. Бу эйниййэт шэраитиндэ мүбадилэ просеси, һэтта баш тутдугда да, эмтиэнин һэятында аз-чох давам эдэ билэн бир фасилэдир, мүэййэн бир дөврдүр. Эмтиэнин биринчи истиһалэси эйни заманда һәм сатғы, һәм дә алғы олдуғу үчүн, просесин бу һиссэси эйни заманда мүстэгил бир просесдир. Алычынын эмтиэси олур, сатычынын исэ пулу, йэ'ни элэ бир эмтиэси олур ки, бу эмтиэ, фе'лэн база-ра тез вэ я кеч чыхмасындан асылы олмаяраг өз тэдавүл эдэ билмэк формасыны сахлайыр. Сатанын эмтиэсини алан олмаса һеч кэс бир шей сата билмэз. Лакин бириси шей сатмышса, бу о демэк дейилдир ки, дэрһал башга бир шей алмалыдыр. Мәһсул мүбадилэсинин заман, мэкән вэ фэрди һэдлэрини эмтиэ тэдавүлүнүн йыха билмэсинэ сәбәб мәнз одур ки, өз эмэйинин мәһсулуну өзкәйэ вермәклэ өзкэ эмэйинин мәһсулуну алмаг арасындаки билаваситэ эйниййэти ики мүгабил мүамиләйэ, сатғы илэ алғыя бөлүр. Бир-биринэ гаршы тамамилэ мүстэгил олан просеслэр мүэййэн бир дахили вәһдэт тәшкил эдирсэ, бу мәнз о демәкдир ки, онларын дахили вәһдэти харичи әксиклэрин һәрәкәтиндэ вүчуда кәлир. Дахилэн мүстэгил олмаян, йэ'ни бир-бирини тамамлаян мүамилэлэрин заһирән бир-бириндэн айрылмасы мүэййэн бир нөгтәйэ чатдыгда, онларын вәһдэти зоракилик йолу илэ, бөһран шэклиндэ мейдана чыхыр. Эмтиэһэ хас олан әксик: истеһлак дәйэри илэ дәйэр арасындаки әксик, хүсуси эмэйин эйни заманда билаваситэ ичтимаи эмэйи тәмсил этмәли олмасындан, әләһиддэ вэ конкрет эмэйин анчаг мүчәр-рэд вэ үмуми әмәк вәзифәси көрмәли олмасындан, шейлэрин шәхсиййәт, шәхсиййәтин дә шей кейфиййәти алмасындан ибарәт олан әксик,—эмтиэһэ хас олан бу зиддиййәт, эмтиэ истиһалэлэри гүтблэриндәки әксикдэ өз һәрәкәтинин инкишаф формаларыны кәсб эдир. Демәли, элэ бу формаларын өзүндэ бөһран имканы—лакин анчаг имканы—вардыр. Бу имканын керчәклийэ чеврилмәси там бир сыра шәртин олмасыны тәләб эдир ки, бунлар да бәсит эмтиэ тэдавүлү дахилиндэ һәлә әсла мөвчуд дейилдир⁷³.

Эмтиэ тэдавүлү просесиндэ бир васитәчи олан пул, тэдавүл васитәси вәзифәсини көрүр.

б) Пулун тэдавүлү

Әмәк мәһсуллары арасындаки маддэлэр мүбадиләсини әмәлэ кәтирән форма дәйишмәси, $\partial - \Pi - \partial$, тәләб эдир ки, эйни бир

⁷³ Бах: Чөмс Милл һаггындаки гејдләрим, „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, сәһ. 74—76. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 141.] Бурада игтисади аполокети́ка [мөвчуд оланы мүдафиә этмәк вә она рөвнәг вермәк] методуна хас олан ики чәһәт вардыр. Биринчиси, эмтиэ тэдавүлү илэ билаваситә мәһсул мүбадиләси арасындаки фәргләрден садәчә сәрфнәзәр эдәрәк бунлары эйниләшдирмәкдир. Икинчиси, капиталист истеһсал үсулуна хас олан зиддиййәтлэри инкар этмәк тәшәббүсүдүр; бу мәгсәдлә капиталист истеһсалчылары арасындаки бүтүн мүнәсибәтләр, эмтиэ тэдавүлүндән билаваситә доған бәсит мүнәси-

дэйэр эмтиэ олмаг э'тибарилэ просесин башлангыч нөгтэсини тэшкил этдикдэн сонра, енэ дэ эмтиэ шэклиндэ һэмин нөгтэйэ гайытсын. Белэликлэ, эмтиэлэрин бу һэрэкэти бир дөвран тэшкил эдир. Дикэр тэрэфдэн исэ бу форманын өзү пул дөвранына йол вермир. Бу форманын нэтичэсиндэ пул өз башлангыч нөгтэсинэ гайытмаг дейил, даим бу нөгтэдэн узаглашыр. Нэ гэдэр ки, эмтиэ сатычынын элиндэ өз чеврилмиш формасындадыр, пул формасындадыр, бу эмтиэ өзүнүн биринчи истиһалэси мэрһэлэсиндэ олур, йэ'ни өз тэдавүлүнүн ялһыз биринчи ярысыны ичра этмиш олур. Алмаг мәгсэдилэ сатмаг просеси баша чатдыгда, пул да өз эввэлки саһибинин элиндэн чыхыб кетмиш олур. Доғрудур, тохучу инчили алдыгдан сонра, енэ кэтан сатса, пул да енэ гайыдыб онун элинэ кэлэр. Лакин бу пул илк 20 аршын кэтанын тэдавүлү нэтичэсиндэ гайыдыб кэлмир, эксинэ, бу тэдавүл пулу тохучунун элиндэн чыхарыб инчил сатанын элинэ кечирмиш олур. Пул анчаг она көрэ гайыда билир ки, ени эмтиэ һэмин тэдавүл просесини енидэн башлайыр вэ я тэкрап эдир, нэтичэси дэ биринчи просесин вердийи нэтичэнин эйни олур. Демэли, эмтиэ тэдавүлүнүн пула билаваситэ вердийи һэрэкэт формасы пулун даим өз башлангыч нөгтэсиндэн узаглашмасы демэкдир, бир эмтиэ саһибинин элиндэн башгасынын элинэ кечмэси, яхуд пулун тэдавүл этмэси (суггесу, cours de la monnaie) демэкдир.

Пулун тэдавүлү даим эйни просесин екнэсэг шэкилдэ тэкрапыдыр. Эмтиэ һэмишэ сатычы тэрэфдэ, алғы васитэси олан пул исэ һэмишэ алычы тэрэфдэ олур. Пул алғы васитэси вэзифэсини ифа эдэрэк эмтиэнин гиймэтини реаллашдырыр. Лакин пул эмтиэнин гиймэтини реаллашдырыркэн эмтиэни сатычынын элиндэн алычынын элинэ кечирир вэ эйни заманда өзү алычынын элиндэн чыхыб сатычынын элинэ кечир ки, сонра һаман просеси башга бир эмтиэ илэ дэ тэкрап этсин. Пулун бу биртэрэфли һэрэкэт формасынын, эмтиэнин икитэрэфли һэрэкэт формасындан доғмасы үстүөртүлү галыр. Эмтиэ тэдавүлүнүн тэбиэтинин өзү бу просес һаггында заһирэн әкс бир тэсэввүр оядыр.

Эмтиэнин биринчи истиһалэси артыг өз заһири көрүнүшү чәһәтдэн тәкчә пулун һэрәкәти дейил, һабелә эмтиэнин дэ өз һэрәкәтидир; эмтиэнин икинчи истиһалэси исэ, әксинә, ялһыз пулун һэрәкәти шәклиндә көрүнүр. Эмтиэ өз тэдавүлүнүн биринчи ярысында пул илэ өз ерини дэйишир. Бунунла бәрабәр, эмтиэнин истеһлак чисми тэдавүл даирәсиндән чыхыб истеһлак

бәтләрә мүнчәр эдилир. Һалбуки эмтиэ истеһсалы илэ эмтиэ тэдавүлү, мүхтәлиф миғясда олса да, ән мүхтәлиф истеһсал үсулларына хас олан һадисәләрдир. Демэли, биз мүәййән истеһсал үсулларынын һамысына аид олан мүчәррәд эмтиэ тэдавүлү категорияларындан башга бир шей билмириксә, онда биз бу истеһсал үсуллары һаггында, онларын *differentia specifica* [характер хусусий-йәтләри] һаггында һеч бир шей билмирик, бунларын һаггында һеч бир тәсәввүр һасил эдә билмәрик. Сияси игтисаддан башга һеч бир әлмдә ән ади вә үмуми нөгтәләр бу гәдәр бөйүк бир иддиә илэ ирәли сүрүлмүр. Мәсәлән, Жан Батист Сэй эмтиэнин мәһсул олмасындан башга бир шей билмәдийи һалда, бөһранлар һаггында фикир еритмәйә киришир.

даирэсинэ кечир⁷⁴. Онун ерини дэйэрин чисми вэ я онун пул сүрфэси тутур. Тэдавулун икинчи ярысыны исэ эмтиэ даһа өз тэбии шэклиндэ дейил, гызыл чилдинэ кирмиш һалда баша чатдырыр. Белэликлә, бу һәрэкэт анчаг пулун нөгтейи-һазэриндэн фасилэсиз бир һәрэкэтдир: эмтиэ үчүн бир-биринэ мүгабил ики просесэ бөлүнэн һәрэкэтэ пулун өз һәрэкэти кими бахыларса, бу һәрэкэт һәмишә дэйишмәз галан ваһид просесдир, йә'ни элә бир просесдир ки, бурада пул даим өз ерини ени-ени эмтиэләрлә дэйишир. Буна көрә дә эмтиэ тэдавулунун нәтичәси, йә'ни бир эмтиәнин ерини башга бир эмтиәнин тутмасы, эмтиәнин өз формасыны дэйишмәсиндән ирәли кәлмир, пулун тэдавул васитәси вәзифәси көрмәсиндән әмәлә кәлир. Өзлүйүндә сүкунәт һалында олан эмтиәләри пул һәрэкэтә кәтирир, онлары истәһлак дэйәри олмадыглары әлләрдән чыхарыб истәһлак дэйәри олдуглары әлләрә кечирир, һәм дә бунлары һәмишә пулун өз һәрэкәтинә әкс истигамәтдә һәрэкәт әтдирир. Пул даим эмтиәләри тэдавул даирәсиндән узаглашдырыб тэдавул просесиндә онларын ерини тутур вә белэликлә өз башланғыч нөгтәсиндән узаглашыр. Буна көрә дә пулун һәрэкәтиндә ялһыз эмтиәләрин тэдавулу ифадә олунурса да, заһирдә, әксинә, эмтиэ тэдавулу анчаг пулун һәрэкәтинин нәтичәси кими көрүнүр⁷⁵.

Дикәр тәрәфдән пул анчаг она көрә тэдавул васитәси вәзифәси дашыйыр ки, эмтиәләрин дэйәрини, бу эмтиәләрдән айрылмыш әлаһиддә бир формада тәмсил әдир. Буна көрә дә тэдавул васитәси олмаг ә'тибарилә пулун һәрэкәти, һәгигәтдә анчаг эмтиәләрин өз формасына хас олан һәрэкәтдир. Демәли, бу һәрэкәт пулун тэдавулундә көзә көрүнән бир шәкилдә дә әкс олунмалыдыр. Мәсәлән, кәтан әввәлчә өз эмтиә формасыны өз пул формасына чевирир. Онун биринчи истиһаләси олан Ә—П истиһаләсинин икинчи гүтбү, йә'ни пул формасы сонра кәтанын ахырынчы истиһаләсинин, йә'ни онун инчилә чеврилмәсинин биринчи гүтбү олур. Ләкин бу ики форма дэйишмәсиндән һәр бири эмтиә илә пулун мүбадиләси йолилә, бир-бирләринин ерини тутмасы васитәсилә әмәлә кәлир. Эйни сиккәләр эмтиәнин, өзүндән айрылмыш бир формасы олараг сатычынын әлиһә кечир вә эмтиәнин ондан гәт'и айрылан формасы олараг сатычыны тәрк әдир. Бу сиккәләр өз ерини ики дәфә дэйишир. Әввәлчә өз ерини кәтанла, сонра исә инчиллә дэйишир. Кәтан сатылыркән буғда бечәрәнин чибиндән чыхыб кәтан тохуянын чибинә кирән һәмин 2 фунт стерлинг, инчил алындыгда тохучунун чибини тәрк әдир. Белэликлә, бу эмтиәнин өз формасыны бир-биринә әкс олан ики шәкилдә дэйишмәси, пулун әкс истигамәтдә ики дәфә өз ерини дэйишмәсиндә әкс олунур.

Бунун әксинә олараг, ялһыз биртәрәфли эмтиә истиһаләләри

⁷⁴ Һәтта эмтиә даим тәкрарән сатылдыгда,—биз һәләлик белә бир һадисәдән бәһс әтмирик,—сон дәфә сатылдығы замандан ә'тибарән тэдавул даирәсиндән истәһлак даирәсинә кечиб бурада яшайыш вә я истәһсал васитәси олур.

⁷⁵ „Онун (пулун) мәһсуллар тәрәфиндән она верилән һәрэкәтдән башга һеч бир һәрэкәти йохдур“ (Le Troisième, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 885).

олдугда, йэ'ни истэр алгы мұамилэлэри олсун, истэрсэ дэ сатғы мұамилэлэри—эйни бир пул өз ерини анчаг бир дэфэ дэйишир. Пулун икинчи дэфэ өз ерини дэйишмэси һәмишэ эмтиэнин икинчи истиһалэсини, пулун гайыдыб эмтиэйэ чеврилмэсини ифадэ эдир. Эйни бир сиккэнин өз ерини тез-тез тэкрар дэйишмэсиндэ ялныз айрыча бир эмтиэнин бир чох истиһалэлэри дейил, үмумиййэтлэ бүтүн эмтиэ алэминин сайсыз-һесабыз истиһалэлэри арасындаки рабитэ экс эдилмиш олур. Өзлүйүндэ айдындыр ки, бунларын һамысы анчаг бурада тэдгиг этдийимиз бэсит эмтиэ тэдавүлү формасына аиддир.

Һәр бир эмтиэ тэдавүл просесиндэ илк аддым атдыгда, һэлэ өз формасыны илк дэфэ дэйишдикдэ тэдавүл даирэсиндэн чыхыр вэ бурада онун ерини даим ени бир эмтиэ тутур. Пул исэ, эксинэ, тэдавүл васитэси олмаг э'тибарилэ даим тэдавүл даирэсиндэ галыр, даим бурада долашыр. Буна көрэ дэ белэ бир суал ортая чыхыр ки, бу даирэ арасы кэсилмэдэн нэ гэдэр пул тэлэб эдэ билэр.

Һәр бир өлкэдэ һәр күн эйни заманда вэ, демэли, мөканча янашы олараг йығын-йығын биртэрэфли эмтиэ истиһалэлэри баш верир, вэ я башга сөзлэ десэк, бир тэрэфдэн тэкчэ сатғы, дикэр тэрэфдэн исэ тэкчэ алгы баш верир. Өз гиймэти э'тибарилэ эмтиэлэр, мүййән мигдар хэяли гызыла бэрабэрлэшмиш олур. Бурада тэдгиг этдийимиз билаваситэ тэдавүл формасы һәмишэ эмтиэ илэ пулу мадди шэкилдэ бир-биринэ гаршы гойдугуна көрэ—эмтиэ сатғы гүтбүндэ, пул исэ бунун мұгабили олан алгы гүтбүндэ дурдугуна көрэ,—эмтиэлэрин тэдавүлү просеси үчүн лазым олан тэдавүл васитэлэри күтлэсини һәмин эмтиэлэрин гиймэтлэринин мөчмуу мүййән этмиш олур. Доғрудан да пулун реал олараг тэмсил этдийи гызылын мөблэғи анчаг, эмтиэлэрин гиймэтлэри мөблэғиндэ артыг хэялэн ифадэ олунмуш гызылын мөблэғидир. Демэли, бу мөблэғлэрин бэрабэрлийи өзлүйүндэ айдындыр. Лакин биз билирик ки, эмтиэлэрин дэйэри сабит галдығы һалда гызылын (пул чисминин) өз дэйэри дэйишдикдэ, эмтиэлэрин гиймэти дэ дэйишир: гызылын дэйэри дүшдүкдэ, эмтиэлэрин гиймэти эйни нисбөтдэ галхыр, гызылын дэйэри галхдыгда исэ, эксинэ, эмтиэлэрин гиймэти эйни нисбөтдэ дүшүр. Эмтиэ гиймэтлэри мөблэғинин белэ галхмасы вэ я дүшмэсилэ бэрабэр, тэдавүлдэ олан пул күтлэси дэ эйни нисбөтдэ чоһалмалы вэ я азалмалыдыр. Доғрудур, бурада тэдавүл васитэлэри күтлэсинин дэйишмэсинэ сөбөб пул өзүдүр, лакин тэдавүл васитэси вэзифэсини көрэн пул дейил, дэйэр өлчүсү вэзифэсини көрэн пулдур. Эввэлчэ эмтиэлэрин гиймэти пулун дэйэринин дэйишмэсинэ экс нисбөтдэ дэйишир, сонра исэ тэдавүл васитэлэри күтлэси, эмтиэлэрин гиймэтинин дэйишмэсинэ дүз нисбөтдэ дэйишир. Мэсэлэн, гызылын дэйэри дүшмэийиб дэйэр өлчүсү олмаг э'тибарилэ ону күмүш эвэз этсэ иди, яхуд эксинэ, күмүшүн дэйэри йүксэлмэийиб гызыл күмүшү дэйэр өлчүсү вэзифэсиндэн сыхышдырыб чыхарсайды, енэ тамамилэ юхарыдаки вэзиййэт эмэлэ кэләрди. Биринчи һалда инди тэдавүлдэ олан күмүш эввэлләрдэ тэдавүлдэ олмуш гызылдан чох олмалы, икинчи һалда исэ, инди тэдавүлдэ олан гызыл эввэллэр тэдавүлдэ олмуш күмүшдэн аз олмалы иди. Һәр ики һалда пул

материалынын, йә'ни дэйәр өлчүсү вәзифәсини дашыян әмтиәнин дэйәри дэйишәрди, буна көрә әмтиә дэйәрләринин гиймәтләрдәки ифадәси дә дэйишәрди, демәли, бу гиймәтләрин реаллашдырылмасы васитәси олуб тәдавүл әдән пулун күтләси дә дэйишәрди.

Көрдүйүмүз үзрә әмтиә тәдавүлү даирәсиндә әлә бир ачыг йол вардыр ки, гызыл (күмүш вә үмүмийәтлә пул материалы), мүйәйән дэйәрә малик бир әмтиә шәклиндә орадан кечиб тәдавүл даирәсинә кирир. Пулун белә бир дэйәрә малик олмасы мөвчуд бир шей кими фәрз олунмалыдыр ки, пул, гиймәтләри мүйәйән әдән бир дэйәр өлчүсү вәзифәсини дашыя билсин. Мәсәлән, дэйәр өлчүсүнүн өз дэйәри дүшүрсә, бу һал, һәр шейдән әввәл, нәчиб металын билаваситә истәһсал әдилдийи мә'дәндә она бир әмтиә кими мүбадилә олуна дикәр әмтиәләрин гиймәтинин дэйишмәсиндә тәзаһүр әдир. Бу һалда башга әмтиәләрин хейли һиссәси, һәлә узун мүддәт әввәлки дэйәр өлчүсү илә, артыг көһнәлиб хәяли бир шәкил алан дэйәр өлчүсү илә гиймәт олунур,—бу һал буржуа чәмийәтинин ашағы инкишаф пилләләриндә хүсусилә күчлүдүр. Лакин әмтиәләр дэйәр тәнлийиндә бир-бирилә тәмас этдикчә, бир әмтиә башгасына тә'сир әдир вә беләликлә әмтиәләрин гызыл вә я күмүш гиймәтләри һәмин әмтиәләрин өз дэйәрләрилә мүйәйән олуна нисбәтләрә яхынлашыб яваш-яваш бәрабәрләшир вә, нәһайәт, бүтүн әмтиәләрин дэйәрләри пул металынын ени дэйәринә мүтабиг олараг гиймәтләндирилир. Гиймәтләрин дэйәрләрлә бу бәрабәрләшмәси просесиндә әмтиәләр билаваситә нәчиб металлара мүбадилә олундугча, ахыб кәлән нәчиб металларын мигдары даим артыр. Буна көрә әкәр ислаһ олунмуш бу ени гиймәтләр әмтиәләр арасында яйылырса, әкәр әмтиәләрин дэйәрләри металын ашағы дүшмүш вә мүйәйән нөгтәйәдәк дүшмәкдә давам әдән бу ени дэйәрилә гиймәт олунурса, демәли бу ени гиймәтләрин реаллашмасы үчүн лазым олан әлавә нәчиб метал күтләси дә мейданда мөвчуддур. Ени гызыл вә күмүш мә'дәнләри тапылдыгдан сонра фактларын биртәрәfli мүшаһидә әдилмәси нәтичәсиндә XVII әсрдә вә хүсусән XVIII әсрдә белә бир янлыш нәтичә чыхарылмышдыр ки, куя әмтиә гиймәтләринин артмасына сәбәб, чохлу мигдар гызыл вә күмүшүн тәдавүл васитәси вәзифәсини дашымаға башламасы олмушдур. Бундан сонра биз гызылын дэйәрини мә'лум бир кәмийәт һесаб әдәчәйик, зира гиймәтләр мүйәйәнләшдийи заман гызылын дэйәри доғрудан да мә'лум кәмийәт олур.

Белә фәрз этдикдә, тәдавүл васитәләри күтләси реаллашмалы олан әмтиә гиймәтләринин мәбләгилә мүйәйән әдилир. Һәр бир әмтиә нөвүнүн гиймәтини мә'лум фәрз әтсәк, онда әмтиә гиймәтләринин мәбләги, йәгин ки, тәдавүлдә олан әмтиәләрин мигдарындан асылы олачагдыр. Һәгигәтән чох фикирләшиб баш сындырмадан да баша дүшмәк олар ки, әкәр 1 квартал буғданын дэйәри 2 фунт стерлингдүрсә, 100 квартал буғданын дэйәри 200 фунт стерлинг, 200 кварталинки — 400 фунт стерлинг олачаг вә и. а., демәли, буғданын гәдәри артдыгча, буғда сатыларкән онула ерини дэйишән пул күтләси дә артмалыдыр.

Беләликлә, биз әмтиәләрин күтләсини мә'лум фәрз әтсәк, онда

тэдавүлдэ олан пулун күтлэси дэ эмтиэ гиймэтлэринин галхыб-дүшмэсилэ бирликдэ артыб-эксилэчэкдир. Тэдавүлдэки пулун күтлэси, гиймэтлэр кэмиййэтинин дэйишмэси нэтичэсиндэ эмтиэ гиймэтлэри мөблэгинин галхмасы вэ я дүшмэсиндэн асылы оларга артыр вэ я эксилер. Бурада бүтүн эмтиэ гиймэтлэринин эйни бир заманда галхмасы вэ я дүшмэсинэ һеч бир эһтияч йохдур. Тэдавүлдэ олан бүтүн эмтиэлэрин реаллашмасы лазым кэлэн гиймэтлэринин мөблэгини нэзэрэ чарпачаг дэрэчэдэ галдырмаг вэ я салмаг үчүн, вэ демэли, тэдавүл даирэсинэ даһа чох вэ я даһа аз пул чөлб этмэк үчүн бир нечэ башлыча эмтиэнин гиймэтинин бир һалда галхмасы, башга бир һалда исэ дүшмэси кифайэтдир. Эмтиэлэрин гиймэтлэриндэки бу дэйишиклик истэр эмтиэлэрин дэйринин һэгигэтэн дэйишдийини экс этдирсин, истэрсэ дэ анчаг базарда гиймэтлэрин галхыб-дүшмэсини көстөрсин, һэр ики һалда тэдавүл васитэлэри күтлэсинэ онун тэ'сири эйни олачагдыр.

Фэрз эдэк ки, эйни заманда вэ демэли мөканча янашы оларга, лакин бир-бирилэ бағлы олмаян бир нечэ сатғы, яхуд натамам истиһалэ вардыр, мөсэлэн 1 квартер бугданын, 20 аршын кэтанын, 1 инчилин, 4 галлон арағын натамам истиһалэси вардыр. Бу эмтиэлэрдэн һэр биринин гиймэти 2 фунт стерлинг, демэли, реаллашмалы гиймэтлэрин мөблэги 8 фунт стерлинг оларса, тэдавүл 8 фунт стерлинглик пул күтлэси дахил олмалыдыр. Лакин һәммин эмтиэлэр юхарыда тэдгиг этдийимиз истиһалэлэр сырасынын: 1 квартер бугда—2 фунт стерлинг—20 аршын кэтан—2 фунт стерлинг—1 инчил—2 фунт стерлинг—4 галлон бугда арағы—2 фунт стерлинг сырасынын вэсилэлэридирсэ, эйни 2 фунт стерлинг бүтүн бу эмтиэлэри бир-биринин ардынча тэдавүл этдириб бир-бир онларын гиймэтини реаллашдырыр,—демэли бу 2 фунт стерлинг 8 фунт стерлинг мөблэгиндэ гиймэти реаллашдырыр вэ ахырда арағ сатанын элиндэ ятыб галыр. Бу 2 фунт стерлинг дөрд дөфэ дөвр эдир. Эйни сиккэнин өз ерини белэ тэкрар дэйишмэси, эмтиэ формасынын ики дөфэ дэйишмэсини, эмтиэнин бир-биринэ экс олан ики тэдавүл мөрһэлэсиндэн кечмэсини вэ эйни заманда мүхтэлиф эмтиэлэрин истиһалэлэринин говушмасыны ифадэ эдир⁷⁶. Бу просесин бир-бирини тамамлаян мүгабил фазалары элиндэ мөкан э'тибарилэ янашы раге ола билмэз, лакин заман э'тибарилэ бир-биринин ардынча кэлмэлидир. Буна көрө дэ һәммин фазаларын давам этдийи мүддэт мүэййән вахтла өлчүлүр, йә'ни пулун тэдавүл сүр'эти эйни сиккэнин мүэййән заман эрзиндэки дөврлэринин сайы илэ өлчүлүр.

Фэрз эдэк ки, юхарыда көстөрилэн дөрд эмтиэнин тэдавүл просеси, мөсэлэн, бир күн давам этмишдир. Бу һалда реаллашдырыласы гиймэтлэрин мөблэги=8 фунт стерлинг, бир күн эрзиндэ эйни сиккэнин дөврлэри сайы=4, һәммин мүддэт эрзиндэ тэдавүлдэ олан пул күтлэси исэ=2 фунт стерлинг олар.

⁷⁶ „Ялныз мөһсуллар ону (пулу) һәрэкэтэ кәтириб тэдавүл этдирир... Онун (пулун) һәрэкэт сүр'эти онун мигдарыны эвэз эдир. Пула эһтияч олдуғча, о бир дегигэ дэ олса даянмайыб элдэн-элэ кечир“ (L e T r o s n e, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 915 sq.).

Беләликлә, һәммин тәдавул просеси әрзиндә тәдавул васитәси вәзифәсини дашыян пул күтләси бәрабәрдир эмтиә гиймәтләринин мәбләғи бөлүнмүш адаш сиккәләрин дөвләри сайына. Бу гануну һәр ердә тәтбиг әтмәк олар.

Мүәййән мүддәт әрзиндә һәр бир өлкәнин тәдавул просеси бир тәрәфдән эйни заманда, паралел, бир-бирилә рабитәсиз баш верән бир чох сатғы (һабелә алғы) мүамиләләрини, яхуд натамам истиһаләләри әһатә әдир ки, бунларда эйни сиккә өз ерини бирчә дәфә дәйишир, яхуд бирчә дәфә дөвр әдир, дикәр тәрәфдән дә, һәммин тәдавул просеси, гисмән паралел баш верән, гисмән бир-бирилә говушан бир чох истиһалә сыраларынын мәчмуундан ибарәтдир ки, бурада да эйни бир сиккә бир чох дәфә дөвр әдир. Лакин тәдавулдә олан бүтүн адаш сиккәләрин дөвләринин үмуми сайы айры-айры сиккәләрин орта һесабла дөвләринин сайыны, яхуд пул тәдавулүнүн орта сүр'әтини көстәрир. Мәсәлән, бир күнлүк тәдавул просесинин әввәлиндә тәдавулә дахил олан пул күтләси, әлбәттә, эйни заманда ян-яна тәдавул әдән эмтиәләрин гиймәтләринин мәбләғи илә мүәййән әдилир. Лакин просес дахилиндә мүәййән бир сиккә бүтүн галан сиккәләрин, нечә дейәрләр, мәс'улийәтини дашыйыр. Бу сиккәләрдән биринин өз тәдавул сүр'әти артырса, бунунла да башгасынын тәдавул сүр'әти азалыр, һәм дә бу икинчи сиккә тәдавул даирәсиндән тамамилә чыха биләр, чүнки тәдавул даирәсинә анчаг о гәдәр гызыл дахил ола биләр ки, бу мигдар гызыл өз айры-айры үнсүрләринин орта һесабла дөвр сайына вурулдугда, реаллашмасы лазым кәлән гиймәтләрин мәбләғинә бәрабәр бир кәмийәт алынмыш олсун. Буна көрә дә сиккәләрин дөвр сайы артдыгда, тәдавулдәки сиккә күтләси азалыр. Сиккәләрин дөвр сайы азалдыгда исә, күтләси артыр. Тәдавулүн орта сүр'әти мә'лум олдугда, тәдавул васитәси вәзифәси дашыя билән пулун күтләси мә'лум олдугуна көрә, тәдавулә мүәййән мигдар кағыз пул, мәсәлән бир фунтлуг кағыз пул бурахмаг йолу илә орадан эйни мигдар гызыл соверен [1 фунт стерлинглик сиккә] көтүрмәк олар ки, бу да бүтүн банкларә яхшыча мә'лум олан бир оюндур.

Әкәр пул тәдавулүндә үмумийәтлә анчаг эмтиәләрин тәдавул просеси, йә'ни онларын мүгабил истиһаләләр йолилә дөвраны тәзаһүр әдирсә, пулун тәдавул сүр'әтиндә дә эмтиә формаларынын бир-бирини әвәз әтмәси сүр'әти, даим бир истиһалә сырасынын башгасына мүдахиләси, бу маддәләр мүбадиләсинин сүр'әти, тәдавул даирәсиндән эмтиәләрин сүр'әтлә гейб олмасы вә ени эмтиәләрин эйни сүр'әтлә кәлиб бунларын ерини тутмасы тәзаһүр әдир. Беләликлә, пул тәдавулүнүн сүр'әтиндә, мүтәгабил вә бир-бирини тамамлаян фазаларын ахарлы вәһдәти мейдана чыхыр—эмтиәнин истеһлак чисминин дәйәр чисминә чеврилмәси, сонра да дәйәр чисминин истеһлак чисминә чеврилмәси, йә'ни һәр ики просесин: сатғы илә алғынын вәһдәти мейдана чыхыр. Пул тәдавулү сүр'әтинин явашымасында исә, әксинә, бу просесләрин бөлүнүб бир-биринә мүгабил ики гүтбә айрылмасы, йә'ни формалар чеврилишинин вә, демәли, маддәләр мүбадиләсинин даянмасы өзүнү көстәрир. Әлбәттә, онун даянмасы сәбәбини тәдаву-

лүн өзүндән көрмәк олмаз. Тәдавүл бу һадисәләрин анчаг мөвчуд олдуғуну көстәрир. Ади тәсәввүрдә олан адамлар, пул дөврий-йәсинин сүр'әти явашыдыгдан сонра пулун кетдикчә аз-аз мейдана кәлиб тәдавүл даирәсинин бүтүн нөгтәләриндә гейб олмаға башладығыны көрдүкдә, тәбии, белә бир нәтичәйә кәлирләр ки, бунун сәбәби тәдавүл васитәләринин кифайәт гәдәр олмамасыдыр⁷⁷.

Беләликлә, һәр бир мүййән заман әрзиндә тәдавүл васитәси вәзифәсини дашыян пулун үмуми мигдары, бир тәрәфдән, тәдавүлдә олан бүтүн әмтиәләрин гиймәтләринин мәбләғи илә, ди-кәр тәрәфдән дә бу әмтиәләрин бир-биринә әкс истигамәтдә олан тәдавүл просесләринин нә дәрәчә сүр'әтли олмасы илә мүййән әдилир: гиймәтләрин үмуми мәбләғиндән һансы һиссәсини әйни сиккәнин реаллашдыра биләчәйи бу сүр'әтдән асылыдыр. Лакин әмтиә гиймәтләринин бу мәбләғинин өзү, һәр бир айрыча әмтиә нөвүнүн һәм күтләсиндән, һәм дә гиймәтиндән асылыдыр. Бу үч амил: гиймәтләрин һәрәкәти, тәдавүлдә олан әмтиәләрин күтләси вә пулун тәдавүл сүр'әти, мүхтәлиф истигамәт вә мүхтәлиф нис-бәтләрдә дәйишә биләр; буна көрә дә реаллашмалы олан гиймәтләр мәбләғи вә демәли ондан асылы олан тәдавүл васитәләри күтләси дә чох кениш мигяда тәбәддүлата уғрайыр. Биз бурада анчаг, әмтиә гиймәтләри тарихиндә ән мүһүм рол ойнаян тәбәд-дүлатдан бәһс әдәчәйик.

Әмтиә гиймәтләри сабит галдыгда, тәдавүлдәки әмтиәләрин күтләси артырса вә я пулун тәдавүл сүр'әти азалырса, я да бун-ларын һәр икиси бирликдә баш верирсә, тәдавүл васитәләри

⁷⁷ „Пул... алғы вә сатғыда ади бир өлчү олдуғуна көрә, сатыласы бир шейи олуб алычы тапмаян һәр бир адам белә зәни әдир ки, бу дөвләтдә вә я вила-йәтдә нәгд пул чатышмадығына көрә о өз әмтиәсини сата билмир; беләликлә дә һамы „пулун чатышмамасындан“ шикайәт әтмәйә башлайыр; бу бөйүк бир аңлашылмазлыгдыр... Бәс чығыр-бағыр салыб пулун чох артырылмасыны тәләб эдәнләр нә истәйирләр?.. Фермер шикайәтләнир... белә куман әдир ки, өлкәдә пул чох олсайды, о өз мәһсулуну яхшы гиймәтә сата биләрди... Беләликлә, көр-рүнүр онун пула әһтиячы йохдур, о анчаг сатмаг истәдийи, лакин сата билмә-дийи тахыл вә мал-гарасынын яхшы гиймәтә кетмәсини истәйир... Бәс нә сәбәбә о бунлары яхшы гиймәтә сата билмир?.. 1) Я она көрә ки, өлкәдә үмумийәтлә тахыл вә мал-гара һәддиндән артыгдыр, базарда онун кими өз мәһсулуну сатмаг истәйән адамлар чох, алмаг истәйән исә аздыр; 2) я она көрә ки, базардан хари-чә һәмишәкиндән аз мал көндәрилир... 3) я да она көрә ки, истәһлак азалмышдыр, чүнки әһали, мәсәлән, йохсуллашдығына көрә истәһлак шейләринә даһа әввәлки гәдәр пул хәрчләйә билмир. Беләликлә, нәгд пул мигдарынын чохалмасы фер-мерин өз мәһсулуну сатмасына көмәк әдә билмәз, базара һәгигәтән тәзийг көстәрән бу үч сәбәбдән биринин арадан галхмасы она көмәк әдә биләр... Та-чир вә дүканчынын да әйни мәнада пула әһтиячы вар, йәни базар касад ол-дуғуна көрә онлар өз малларыны сата билмирләр... Милләт о заман ән яхшы тәрәгги әдә биләр ки, сәрвәтләр даим әлдән-әлә кечсин“ (Sir Dudley North, Discourses upon Trade, London 1691; p. 11—15 passim.). һерреншвандын бүтүн фырылдагчы уйдурмалары оңдай ибарәтдир ки, куя әмтиәнин өз тәбиәтиндән доған вә буна көрә дә әмтиәләрин тәдавүлүндә тәзаһүр эдән зиддийәтләри тәдавүл васитәләринин мигдарыны артырмагла арадан галдырмаг олармыш. Ла-кин истәһсал вә тәдавүл просесиндәки даянма һалларынын сәбәбини тәдавүл васитәләринин азлығында көрмәк анчаг ади бир янлыш тәсәввүрдүрсә, бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, мәсәлән, „regulation of currency“ [тәдавүл васитәләринин тәнзими] сәһәсиндәки рәсми һийләләр үзүндән тәдавүл васитәлә-ринин һәгигәтән чатышмамасы да дурғунлуг доғура билмәз.

күтлэси арта билэр. Эмтиэ күтлэси азалырса вэ я пулун тэдавул сүр'эти артырса, онда эксинэ, тэдавул васитэлэри күтлэси азала билэр.

Бүтүн эмтиэ гиймэтлэри галхдыгда, тэдавулдэки эмтиэлэрин күтлэси, гиймэтлэринин артдыгы нисбэтдэ азалса, яхуд тэдавулдэки эмтиэлэрин күтлэси сабит галмаг шэртилэ пулун тэдавул сүр'эти гиймэтлэрин артдыгы нисбэтдэ артса, тэдавул васитэлэри күтлэси сабит гала билэр. Эмтиэ күтлэси азалырса вэ я пул тэдавулунун сүр'эти гиймэтлэрин галхмасындан даһа тез артырса, тэдавул васитэлэри күтлэси азала билэр.

Бүтүн эмтиэ гиймэтлэри дүшдүкдэ, эмтиэлэрин күтлэси, гиймэтлэринин дүшдүйү нисбэтдэ артса вэ я пулун тэдавул сүр'эти гиймэтлэрлэ эйни нисбэтдэ азалса, тэдавул васитэлэри күтлэси сабит гала билэр. Эмтиэ күтлэси артырса вэ я пулун тэдавул сүр'эти эмтиэ гиймэтлэринин дүшмэсиндэн даһа тез эксилирсе, тэдавул васитэлэри күтлэси арта билэр.

Мүхтәлиф амиллэрин дәйишмэлэри бир-бирини элэ эвэз әдиб тамамлая билэр ки, бунларын даим дәйишдийинэ бахмаяраг, реаллашмалы олан эмтиэ гиймэтлэринин үмүми мәбләғи сабит галыр, одур ки, тэдавулдэ олан пул күтлэси дә сабит галыр. Буна көрә дә һәр бир мүәййән өлкәдә тэдавулдэ олан пул күтлэси, билхассә нисбәтән узун дөврләр тәдгиг олундугда, илк бахышда көзләнилдийиндән хейли чох сабит бир орта сәвиййәдә олур вә бу орта сәвиййәдән хейли аз узаглашыр; бурада сәнае вә тичарәт бөһранлары үзүндән, даһа аз һалларда исә пулун өз дәйәриндәки дәйишмәләр үзүндән баш верән шиддәтли сарсынты дөврлэри истисна тәшкил әдир.

Тэдавул васитэлэри мигдарынын тэдавулдэ олан эмтиэ гиймәтлэри мәбләғи илә вә пул тэдавулунун орта сүр'эти илә мүәййән әдилдийини көстәрән ганун⁷⁸ бу шәкилдә дә ифадә әдилә

⁷⁸ „Бир милләтин тичарәти үчүн мүәййән мигдар вә я нисбәтдә пул лазымдыр; пулун бундан чох вә я аз олмасы тичарәтә зәрәр верә биләр. Күмүш пулу хырдалая билмәк үчүн вә я ән хырда күмүш пулла ичра әдилә билмәйән тәдййәләри өдәмәк үчүн хырда алвердә мүәййән мигдар фартинг лазым олдуғу кими... Алвердә лазым олан фартингләрин сайы алычыларын сайы илә вә я онларын нә гәдәр тез-тез мал алмалары илә, бундан да башга—вә биринчи нөвбәдә—ән хырда күмүш пулун өз дәйәрилә мүәййән әдилдийи кими, алвердә лазым олан пулун (гызыл вә күмүш пулун) мигдары да мүбадилә мүамиләлэринин нә дәрәчәдә тез-тез баш вермәсиндән вә тәдййәләрин һәчминдән асылыдыр“ (William Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, London 1667, p. 17). А. Юнг өз „Political Arithmetic, London 1774“ әсәриндә Юмун нәзәриййәсини ч. Стүарта вә башгаларына гаршы мүдафиә әдир. Юнгун бу әсәриндә һәммин нәзәриййәйә хүсуси бир фәсил һәср әдилмишдир: „Prices depend on quantity of money“, p. 122 вә сонракиләр. Мәним „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ әсәримдә, сәһ. 149 [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 224] белә демишәм: „О (А. Смит) тамамилә сәһв олараг пулу ади бир әмтиә һесаб әдиб тэдавулдә олан сиккәнин мигдары мәсәләсини кәнара атыр“. Бу сөzlәр А. Смитин әсәринин анчаг о ерләринә аиддир ки, орада пулу ex officio [өз әсәринин планына табе олараг] тәдгиг әдир. А. Смит бә'зи айры-айры һалларда, мәсәлән кечмиш сияси игтисад системләрини тәнгид әдиркән дүзкүн фикир еридиб дейир: „Һәр бир өлкәдәки сиккәнин мигдары тэдавул этдирдийи әмтиәлэрин дәйәрилә тәнзим әдилир... Бир өлкәдә һәр ил алыныб-сатылан әмтиәлэрин дәйәри бунларын тэдавулу вә истәһлакчылар арасында тәгсими үчүн тамамилә мүәййән миг-

билэр: эмтиэлэрин дэйэр мэблэги вэ истиһалэлэринин орта сүр'-эти мэлүм олдугда, тэдавүлдэ олан пулун вэ я пул чисминин мигдары бунун өз дэйэриндэн асылыдыр. Белэ бир янлыш фикир вардыр ки, куя тамамилэ эксинэ олараг, эмтиэ гиймэтлэрини тэдавүл васитэлэринин күтлэси мүййән эдир, куя тэдавүл васитэлэринин күтлэсини дә һаман мүййән өлкөдө олан пул материалы күтлэси мүййән эдир⁷⁹; бу янлыш фикрин илк нүмайәндэлэри белэ мәнсыз бир фэрзиййәйә әсасланырдылар ки, куя тэдавүл просесинэ эмтиэлэр гиймәтсиз, пул исә дэйәрсиз дахил олур вэ сонра бу просесдә эмтиэ һәлмәшийинин мүййән бир һиссәси даг кими галанмыш металын мувафиг һиссәсинә мүбадилә олунур⁸⁰.

дар пул олмасыны тәләб эдир; бундан артыг пулун тәтбигинә имкан олмас. Тэдавүл каналы анчаг өз долусу гэдәр бир мэблэг пул көтүрүр вэ һеч вахт бундан артыг мигдар пул көтүрә билмәз“ („Wealth of Nations“, b. IV, ch. I). А. Смит өз әсәрини дә ex officio әмәк бөлкүсү һаггында мэдһиййә илә башлайыр; ахырда исә, дөвләт кәлиринин мәнбәләри һаггындаки сон китабынын бәзи ерләриндә, әмәк бөлкүсү һаггында өз мүйлими А. А. Феркүсонун тәнгидини тәкрат эдир.

⁷⁹ „Халг арасында тэдавүлдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары артдыгча һәр милләтин эмтиэлэринин гиймәтләри дә, әлбәттә, артмалыдыр: демәли, бир милләтин малик олдугу гызыл вә күмүшүн мигдары азалырса, гиймәтләр дә пулун бу азалмасы нисбәтиндә ашағы дүшмәлидир“ (Jaco b Vanderlint, Money answers all Things, London 1734, p. 5). Вандерлинтин әсәрилә Юмун „Essays“ыны диггәтлә мугайисә этдикдә һеч бир шүбһәм галмады ки, Юм, Вандерлинтин үмумиййәтлә чох әһәмийәтли олан бу әсәринә бәләд имиш вә ондан истифадә этмишдир. Гиймәтлэрин тэдавүл васитәләри күтләсиндән асылы олмасы фикринә Барбонун вә ондан даһа әввәлки мүйлифлэрин әсәрләриндә дә тәсәдүф олунур. Вандерлинт дейир: „Һеч бир шейлә гаршысы алынмаян тичарәтдән һеч бир әнкәл доға билмәз, онун анчаг бөйүк үстүнлүйү ола биләр... Зира тичарәт азадлығынын тәсири үзүндән бир милләтин нәгд пулу азаларса,— бунун да гаршысыны көмрүк гоймагла вә идхалы гадаған этмәклә алмаг истәйирләр,— онда пул һансы милләтин әлиһә ахыб кедирсә, һәммин милләт арасында бүтүн гиймәтләр лабүд сурәтдә артмалыдыр... Мануфактура истәһсалымызда һазырланан шейләрин вә бүтүн башга эмтиэлэрин гиймәти тезликлә о дәрәжәдә дүшәр ки, тичарәт балансы бизим үчүн файдалы олар, беләликлә дә биз пулу кери алмыш оларыг“ („Money answers all Things“, p. 44).

⁸⁰ Өзлүйүндә айдындыр ки, һәр бир эмтиә нөвүнүн гиймәти, тэдавүл эдән бүтүн эмтиэлэрин гиймәти мәчмуунун бир үнсүрүдүр. Лакин һеч баша дүшмәк олмур ки, бир-бирилә ортаг өлчүсү олмаян истәһлак дэйәрлэринин үмум күтләси, мүййән бир өлкәдә олан гызыл вә күмүш күтләсинә һечә мүбадилә олуна биләр. Әкәр биз хәял аләминдә ганад чалыб эмтиә аләмини еканә бир үмуми эмтиә, һәр бир айрыча эмтиәни исә онун мувафиг бир һиссәси кими тәсәввүр этсәк, онда бүтүн мөсәлә ашағыда көстөрилән чох садә бир һесаб әмәлийятындан ибарәт ола биләр: үмуми эмтиә филан гэдәр гызыла бәрабәрдир, айрыча бир А эмтиә үмуми эмтиәнин мүййән бир һиссәсинә, буна көрә дә әйни мигдар гызылын мүййән бир һиссәсинә бәрабәрдир. Монтескйе дә һәрфиййән белә дейир: „Әкәр биз дүняда олан бүтүн гызыл вә күмүшү дүнянын малик олдугу бүтүн эмтиәләрлә мугайисә этсәк, тамамилә айдын олар ки, һәр бир айрыча истәһлак шейи вә я һәр бир айрыча эмтиә нәчиб металларын мүййән һиссәси илә мугайисә әдилә биләр. Фәрз әдәк ки, дүняда тәкчә бир эмтиә вардыр вә я базарда бирчә эмтиә сатылыр вә бу еканә эмтиә дә, пул кими, һиссәләрә бөлүнүр. Бу һалда һәммин эмтиәнин мүййән бир һиссәси пул күтләсинин мүййән бир һиссәсинә мувафиг оларды; бүтүн эмтиәнин ярысы бүтүн пулун ярысына мувафиг оларды вә и. а... Эмтиә гиймәтлэринин мүййән әдилмәси һәмишә бүтүн эмтиәләрлә бүтүн пул нишанлары арасындаки нисбәтдән хейли асылы олур“ (Montesquieu, Esprit des Lois, Oeuvres, London 1767, vol. III, p. 12, 13). Бу нәзәриййәни Рикардо илә онун шакирдләриндән Чөмс Милл,

с) Сиккэ. Дэйэр нишаны

Пулун тэдавүл васитэси вэзифэсиндэн онун сиккэ формасы эмэлэ кэлир. Эмтиэлэрин гиймэтиндэ вэ я пул адында фикрэн мөвчүд олан мүэйиэн чэкили гызыл, тэдавүл просесиндэ бу эмтиэлэрин гаршысына һаман адда бир парча гызыл вэ я сиккэ шэкилдэ чыхмалыдыр. Гиймэт мигясыны мүэйиэн этмэк кими, сиккэ кэсмэк иши дэ дөвлэтин элиһэ кечир. Гызыл вэ күмүшүн бир сиккэ олараг кейдийи вэ дүня базарына кэлэндэ союндуғу мүхтэлиф милли либаслар, дахили вэ я милли эмтиэ тэдавүлү даирэси илэ үмуми дүня базары даирэси арасындаки бөлкүнү тэзаһүр этдирир.

Демэли, гызыл сиккэси илэ гызыл күлчэсинин анчаг көркөминдэ фэрг вар вэ гызылы даим бир шэкилдэн башга шэклэ салмаг олар⁸¹. Сиккэханадан чыхан гызылын тутдуғу йол ону эн ахырда апарыб эритмэ газанына чыхарыр. Она көрө ки, тэдавүлдэ олан гызыл сиккэлэр сүртүлүб ейилир, һәм дэ бири чох, бири аз ейилмиш олур. Гызыл сиккэнин ады илэ онун гызыл субстансиясынын мигдары арасында, йэни онун номинал мээмуну

лорд Оверстон вэ башгалары даһа да инкишаф этдирмишлэр; бу хүсүсдэ бах: „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, сәһ. 140—146 вэ сәһ. 150 вэ сонракилэр. [Бах: К. М а р к с. Сияси игтисадын тэнгидинэ даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвлэтнәшр. 1929. Сәһ. 225 вэ сонракилэр.] Чэнаб Чон Стүарт Милл өзүнэ мэхсүс бир эклектик мантиглэ эйни заманда һәм өз атасы Чөмс Миллин фикирлэрини, һәм дэ буна тамамилэ зидд фикирлэри гәбул эдир. Мәсәлән онун „Principles of Political Economy“ әсәринин мәтнилэ, өзүнү заманынын А. Смити дейә гәләмә вердийи мүгәддимәсини (1-чи нәшрә мүгәддимәни) мүгайисә этдикдә, билмирсән нәйә даһа чох тәәччүб әдәсән: бу адамын садәлөвһлүйүнәми, йохса онун сөзүнә инаныб ону А. Смит һесаб эдән чамаатын садәлөвһлүйүнә; һалбуки онунла А. Смит арасындаки нисбәт дэ, тәгрибән, карслы кенерал Вилямс Карс илэ һерсог Веллингтон арасындаки нисбәт кимидир. Ч-б Чон Стүарт Миллин нә вүс'әт, нә дэ мээмунча нәзәри чәлб этмәйән бүтүн орижинал игтисади тәдгигатынын бүтөвү онун 1844-чү илдә чапдан чыхан „Some unsettled Questions of Political Economy“ китабчасындан ибарәт олмушдур. Локк ачыгча дейир ки, гызыл вэ күмүшдә дэйәр олмамасы, дэйәрлэринин мигдарча өлчүлмәси илэ әлағәдардыр. „Инсанлар бу разылыға кәлмишлэр ки, гызыл вэ күмүшә хәяли бир дэйәр версинләр... бу металларын дахили дэйәри мигдардан башга бир шей дейилдир“ („Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest“ 1691, Works, ed. 1777, vol. II, p. 15).

⁸¹ Өзлүйүндә айдындыр ки, сиккә веркиси вэ саирә бу кими тәфәррүаты тәдгиг этмәк гәт'ийиән мәним вэзифәмә дахил дейилдир. „Мүфтә“ сиккә кәсән Инкилтәрә һөкүмәтинин „аличәнаб сәхавәтинә“ валәһ олан хәялпәрәст бөһтанчы Адам Мүллерә кәлдикдә, сәр Дәдлей Нортун бу сөзләрини Мүллерин дедикләринә гаршы гоймаг кифайәтдир: „Башга әмтиәләр кими күмүш вэ гызыл да каһ ахыб кәлир, каһ да ахыб кедир. Испаниядан мүэйиән мигдар күмүш кәтирилдикдән сонра... бу күмүш Тоуэрә көндәрилиб орада сиккә кәсилир. Бир аз сонра, ихрач үчүн енидән гызыл вэ я күмүш күлчәсинә ени тәләб ярана биләр. Бәс бүтүн метал күлчәсиндән сиккә кәсилдийинә көрә метал күлчәси галмадыгда нә әтмәли? Айдындыр ки, бу һалда сиккәни енидән әритмәк лазымдыр; бу һеч дэ чәтин бир иш дейилдир, чүнки сиккә кәсмәк метал саһиблэри үчүн чох асан бир ишдир. Бундан анчаг милләт зәрәр чәкиб өз пулуну һавая совурмалы олур. Әкәр тачир (Норт өзү II Карл заманынын ән бөйүк тачирләриндән бири иди) сиккә кәсилмәси үчүн верки вермәли олсайды, чидди бир сәбәб олмадан өз күмүшүнү Тоуэрә көндәрмәзди, бу һалда да кәсилән сиккәнин дэйәри күмүш күлчәсинин дэйәриндән шүбһәсиз йүксәк оларды“ (North, Discourses upon Trade London 1691, p. 18).

илэ реал мээмуну арасында яваш-яваш фэрг эмэлэ кэлмэйэ башлайыр. Адаш гызыл сиккэлэрин чэкисиндэ фэрг ярандыгына көрө дэйэрлэриндэ дэ фэрг эмэлэ кэлир. Тэдавүл васитэси олан гызыл, гиймэт мигясы олан гызылдан узаглашыр вэ даһа гиймэтлэрини реаллашдырдыгы эмтиэлэрин һэгиги эквиваленти олмур. Бурадан доған ихтилафларын тарихи орта эсрлэрдән башламыш та ени дөврүн XVIII эсринэдэк сиккэ иши тарихинин башлыча мээмунуну тэшкил эдир. Тэдавүл просесинин тэбии мейли, сиккэнин гызыл варлығыны заһири гызыла чевирмэкдир, йә'ни сиккэни анчаг өз рэсми метал мээмунунун символу шәклинә салмагдыр; бу һәтта мүасир ганунларда да ә'тираф эдилир; бу ганунларда көстэрилир ки, сиккэнин металынын нә гэдәри әксилдикдә онун мээәннәси дүшүр вэ я о сиккәликдән чыхыр.

Әкәр пул тэдавүлүнүн өзү сиккэнин реал мээмунуну номинал мээмунундан узаглашдырса, онун метал олмаг варлығыны вәзифә дашымаг варлығындан узаглашдырса, демәли, сиккә вәзифәсиндә метал пулу башга материалдан олан нишанларла вэ я садәчә символларла әвәз этмәк олар. Тарихдә гызыл сиккәни күмүш вэ мис нишанларын әвәз эдә билмәси сәбәбләриндән бири одур ки, гызыл вэ я күмүшдән вәзнчә чох чүз'и сиккәләр кәсмәк техники чәһәтдән чәтиндир; бир сәбәби дэ бу дур ки, ашағы металлар ә'ла металлардан—күмүш гызылдан, мис дэ күмүшдән—әввәл дэйәр өлчүсү олмуш вэ һәлә нәчиб метал онлары тахтдан салдыгы заман тэдавүлдә пул вәзифәсини ифә этмишләр. Онлар, әмтиэ тэдавүлүндә сиккэнин чох сүр'әтлә дөвр этдийи вэ, демәли, чох сүр'әтлә сүртүлүб ейилдийи саһәләрдә, йә'ни алгы вэ сатгы мүамиләләринин чох кичик мигяса даим тәк-рар олундуғу ерләрдә гызылы әвәз эдир. Гызылын бу чығырдашлары онун ерини тута билмәсин дейә, бунларын гызыл әвәзинә һөкмән гәбул эдилмәси үчүн ганун васитәсилә ән ашағы тә'дийә һәдлери мүәййән эдилир. Мүхтәлиф нөв сиккәләрин тэдавүл этдийи хүсуси даирәләр, әлбәттә, бир-бирилә говушур. Гызылла бәрабәр хырда сиккэнин мейдана кәлмәси, ән кичик гызыл сиккэнин һиссәләрини өдәйә билмәк үчүндүр; гызыл даим бу пәра-кәндә тэдавүл саһәсинә дахил олур вэ хырда сиккәләрә дәйи-шилмәк йолилә енә даим орадан кәнар эдилир⁸².

Күмүш вэ мис нишанларын метал мээмунуну ганун өз истә-дийи кими тә'йин эдир. Тэдавүлдә онлар гызыл сиккәдән даһа тез сүртүлүб ейилир. Буна көрә дэ онларын сиккә олмаг вәзи-

⁸² „Күмүш сиккә даим анчаг хырда тә'дийәләрин тәләб этдийи гэдәр олур-са, һеч вахт бундан бөйүк тә'дийәләрә кифайәт эдәчәк мигдарда йығыла билмәз... Гызылын бөйүк тә'дийәләрдә ишләдилмәси онун һөкмән хырда алвердә дә ишләдилмәсинә сәбәб олур: кимин гызыл сиккәси варса, хырда шейләр алдыгда да гызыл сиккә верир вэ әмтиәни алдыгда вердийи гызыл сиккэнин арты-ғыны күмүш пулла алып, беләликлә, әкс тәгдирдә хырда алверчиндә йығылыб гала биләчәк артыг күмүш онун әлиндән чыхыб үмуми тэдавүлә яйылыр. Ла-кин алыннан хырда шейләрин пулуну гызыл хәрчләмәдән өдәмәк үчүн һәмншә кифайәт гэдәр күмүш олсайды, онда хырда алверчи сатдыгы хырда шейләрин әвәзинә тәкчә күмүш алмалы оларды вэ беләликлә күмүш лабүддән онун әлинә топланарды“ (David Buchanan, Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain. Edinburgh 1844, p. 248, 249).

фәси фе'лән өз вәзиләриндән, йә'ни һеч бир дәйәрдән асылы олмур. Гызылын сиккә варлығы онун дәйәр субстансиясындан тамамилә айрылып. Буна көрә дә нисбәтән һеч бир дәйәри олмаян шейләр, мәсәлән кағыз парчалары гызыл әвәзиндә сиккә вәзифәсини ифа әтмәк имканы кәсб әдир. Метал пул нишанларынын ялныз бир символ олдуғлары һәлә мүйәйән дәрәчә кизли галыр. Кағыз пулда исә бу чәһәт тамамилә айдын нәзәрә чарпыр. Көрдүйүмүз үзрә, анчаг биринчи аддымы атмаг чәтиндир.

Биз бурада анчаг ичбари мазәннәси олан дөвләт кағыз пулларыны нәзәрдә тутуруг. Кағыз пул билаваситә метал тәдавулундән мейдана кәлир. Кредит пулларынын тәләб әтдийи шәртләр исә, әксинә, бәсит әмтиә тәдавулу чәрчивәсиндән кәнара чыхмадыгча бизим үчүн һәлә тамамилә намә'лум галыр. Анчаг өтәри гейд әдәк ки, әсл мә'нада кағыз пул, пулун тәдавул вәситәси вәзифәсиндән доғдуғу кими, кредит пулларынын да тәбии көкүнү пулун тә'дийә вәситәси вәзифәси тәшкил әдир⁸³.

Үзәриндә өз пул адлары, мәсәлән 1 фунт стерлинг, 5 фунт стерлинг вә саирә язылмыш олан кағыз нишанлар кәнардан, дөвләт тәрәфиндән тәдавул просесинә салыныр. Онлар доғрудан да өз адаш гызыл мәбләғләри әвәзиндә тәдавул әтдикдә өз һәрәкәтләри илә анчаг пул тәдавулунун өзүнүн ганунларыны әкс әтдирир. Кағыз пулун спесифик тәдавул гануну онун анчаг гызыла нисбәтиндән, анчаг гызыл нүмайәндәси олмасындан ирәли кәлир. Бу ганун исә садәчә ондан ибарәтдир ки, бурахылан кағыз пулун мигдары, онун шәрти олараг тәмсил әтдийи гызылын (вә я күмүшүн) һәгигәтән тәдавул әдә биләчәк мигдарындан артыг олмамалыдыр. Доғрудур, тәдавул даирәсинин һәзм әдә биләчәйи гызылын мигдары даим дәйишәрәк мүйәйән бир орта сәвийәдән каһ юхары галхыр, каһ да ашағы дүшүр. Лакин тәдавул вәситәләринин күтләси һеч бир заман мүйәйән минимумдан ашағы дүшмүр ки, бу минимум да һәр бир өлкә үчүн тәчрүбә әсасында мүйәйән әдилә биләр. Бу минимум күтләнин өз тәркиб һиссәләринин даим дәйишмәси, йә'ни даим ени-ени гызыл сиккәләриндән тәртиб олунмасы, әлбәттә, бу күтләнин һәчминә вә онун тәдавул даирәсиндәки вәзифәсинин сабитлийинә әсла тә'сир әтмир. Демәли,

⁸³ Малийә назири Ван Мао-ин, Чин дөвләт әскинасларыны гызыл әвәзли банкнотлара чевирмәк мәгсәдилә чәсарәт әдиб аллаһын вәлисинә үстүөртүлү бир лайиһә тәгдим әтмишди. Буна көрә, әскинас комитәсинин 1854-чү ил апрел һесабатында онун яхшыча абырыны алмышдылар. Бу мүнәсибәтлә она нечә гарғы чубуғу вурулдуғу хәбәр верилмир. һесабатын ахырында дейилир: „Комитә онун лайиһәсини диггәтлә өлчүб-бичдикдән сонра бу гәрара кәлди ки, һәмин лайиһәдә көстәриләнләрин һамысы тачирләрин хейринәдир, падшаһа исә һеч бир хейри йохдур“ („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China“, aus dem russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg, erster Band, Berlin 1858, сәһ. 47 вә сонракиләр). Гызыл сиккәләрин тәдавул нәтичәсиндә өз металындан бир һиссәсини даим итирдийи һаггында Инкилис бан-„кынын governor“ларындан бири шаһид сифәтилә лордлар палатасынын комисйонуна вердийи ифадәсиндә („банк мұамиләләри“ хусусунда) белә демишдир: „Һәр ил ени-ени суверенләр (сияси суверенләр дейил, фунт стерлингин ады олан „sovereigns“ нәзәрдә тутулур) өз чәкисини хейли итирир. Бунлардан лазыми чәкидә оланлары ил узуну тәдавулдә олдуғдан сонра сүртүлүб өз чәкисиндән о гәдәр итирир ки, кәлән ил тәрәзинин көзүнә атылдыгда әксик кәлир“ (House of Lords. Committee 1848, п. 429).

кағыз символлар бу күтлэни асанлыгла эвэз эдэ билэр. Лакин букүн биз бүтүн тэдавүл каналларыны ағзына гэдэр кағыз пулла долдурсаг, сабаһ эмтиэ тэдавүлүндэ мүййән дәйишикликлэр баш вердикдэ бу каналлар һэддэн артыг долмуш ола билэр. Бу һалда һәр бир эндазэ позулур. Лакин кағыз пуллар өз эндазэсини кечсэ, йә’ни һәгигэтән тэдавүлдэ ола биләчәк адаш гызыл сиккәләрин мигдарыны өтүб кечсэ, бүтүн бу пулларын ә’тибардан дүшмәси тәһлүкәси һәлә бир яна дурсун, онлар инди эмтиэ аләминдә анчаг, үмүмийәтлэ тәмсил эдэ биләчәкләри мигдар гызылы, йә’ни эмтиэ аләминә мәхсус ганунларын мүййән этдийи мигдар гызылы тәмсил эдәр. Мәсәлән, мүййән мигдар кағыз пул өз ады илә 2 унсия гызылы тәмсил әдиб һәгигәтдә исә анчаг 1 унсия гызылы эвэз әдирсә, о заман әслиндә 1 фунт стерлинг әввәлки $\frac{1}{4}$ унсия гызыл әвәзинә $\frac{1}{8}$ унсия гызылын пул ады олур. Бурада алынан нәтичә, гызыл өз гиймәт өлчүсү вәзифәси чәһәтдән бир дәйишиклийә уғрадыгда алынан нәтичәнин әйни олур. Әввәлләр 1 фунт стерлингә бәрабәр гиймәтдә ифадә олунан дэйәр инди 2 фунт стерлингә бәрабәр олан гиймәтдә ифадә әдилир.

Кағыз пул гызылын нишаныдыр, яхуд пул нишаныдыр. Кағыз пулун эмтиэ дэйәрләринә нисбәти ондан ибарәтдир ки, эмтиэ дэйәрләри, кағыз пулда һисслә гавранылачаг символ кими ифадә олунан гызыл мигдарларында фикрән ифадә олунур. Кағыз пул анчаг мүййән мигдар гызылы тәмсил этдийинә көрә дэйәр нишаныдыр; чүнки мүййән мигдар гызыл да, һәр бир башга эмтиэ күтләси кими, әйни заманда мүййән мигдар дэйәрди⁸⁴.

Нәһайәт, суал олунур ки, нә сәбәбә гызылы онун һеч бир өз дэйәри олмаян нишанлары эвэз эдэ биләр? Лакин көрдүйүмүз кими анчаг она көрә эвэз эдэ биләр ки, гызыл өз сиккә вә я тэдавүл васитәси вәзифәсини дашыыйркән айрылыб мүстәгиллик кәсб әдир. Доғрудур, бу вәзифәнин айрылыб мүстәгилләшмәси айры-айры гызыл сиккәләрә аид дейилдир, һәрчәнд бу һал, сүртүлүб ейилмиш сиккәләрин енә дэ тэдавүлдә галмасында өзүнү көстәрир. Гызыл парчалары ялныз һәгигәтән тэдавүл этдийи дөврдә сиккә вә я тэдавүл васитәси олур. Лакин айры-айры гызыл сиккәләрә аид олмаян шей, кағыз пулун эвэз эдэ биләчәйи минимум гызыл күтләсинә аид әдилә билэр. Бу гызыл күтләси даим тэдавүл даирәсиндә олур, һәмишә тэдавүл васитәси вәзифәси дашыыйр, буна көрә дэ анчаг бу вәзифәнин һамили кими мөв-

⁸⁴ 2-чи нәшрә гейд. Пул мәсәләсиндән әсәр язан мүәллифләрин һәтта ән яхшыларынын пулун дашыдығы мүхтәлиф вәзифәләри нә гэдәр думанлы бир шәкилдә баша дүшдүкләрини мисал үчүн Фуллартонун бу сөzlәри көстәрир: „Мәсәлә бизим дахили тичарәтимизә аид олдугда, адәтән гызыл вә күмүш сиккәнин дашыдығы бүтүн пул вәзифәләрини гануна әсасән, гызыл әвәзи олмаян, анчаг уйдурма вә шәрти дэйәрә малик олан кағыз пул да әйни дәрәчәдә көрә билэр. Бу элә бир һәгигәтдир ки, зәннимчә буну һеч кәс инкар әтмәз. Бу чүр бир дэйәр, инди там гиймәтли сиккәләрин өдәдийи тәләбаты тамамилә өдәйә биләр вә һәтта,—тэдавүлә бурахылан кағыз пулун мигдары һәддиндән артыг олмаса—дэйәр вә гиймәт өлчүсү вәзифәсини дэ көрә биләр“ (Fullarton, Regulation of Currencies, 2-nd ed., London 1845, p. 21). Демәли, пул эмтиәси тэдавүлдә аид дэйәр нишаны илә эвэз олуна билдийинә көрә, анчаг бу сәбәбдән онун нә дэйәр өлчүсү вәзифәсини, нә дэ гиймәт миясы вәзифәсини көрмәсинә әһтияч йохдур!

чуд олур. Демэли, бу күтлэнин һәрэкәти анчаг ондан ибарәт-дир ки, *Д—П—Д* шәклиндә олан әмтиә истиһаләсиндәки мүғабил просесләр даим бир-биринә чеврилир, һәм дә бурада әмтиәнин өз пул формасы онун гаршысына чыхараг дәрһал енидән йох олуб кедир. Әмтиәнин мүбадилә дәйәринин мүстәгил ифадәси бурада анчаг өтәрки бир һалдыр. Буну дәрһал башга бир әмтиә әвәз әдир. Мәһз бу просесин пулу даим әлдән-әлә кечирмәси нәтичәсидир ки, бурада пулун халис бир символ кими мөвчуд олмасы кифайәт әдир. Пулун көрдүйү вәзифә, нечә дейәрләр, онун мадди варлығыны батил әдир. Пул бу һалда әмтиә гиймәт-ләринин өтәрки об'ектив ин'икасы олдугуна көрә, анчаг өзләри-нин нишаны кими мөвчуд олур, буна көрә дә ади нишанларла әвәз әдилә биләр⁸⁵. Анчаг кәрәк пул нишанынын өзү об'ектив-ичти-маи әһәмийәт алсын, кағыз символ да, ичбари мазәннә гоюлмаг васитәсилә белә бир әһәмийәт кәсб әдир. Дөвләтин бу мәчбу-риййәти анчаг мүәййән чәмиййәтин һүдуду дахилиндә, яхуд дахили тәдәвүл даирәсиндә һөкм сүрүр, лакин тәдәвүл васитәси, яхуд сиккә олмаг вәзифәсиндә пул ялныз бурада тамамилә әри-йиб һәлл олур вә, демәли, заһирән өз метал субстансиясындан айрылмыш вә халис вәзифә формасы тәшкил әдән кағыз пул шәклиндә яшамаг имканы әлдә әдир.

3. Пул

Индийә гәдәр биз нәчиб металы онун ики хассәси чәһәтдән: дәйәр өлчүсү вә тәдәвүл васитәси олмаг хассәләри чәһәтдән тәд-гиг әтмишдик. Нәчиб метал биринчи вәзифәсини хәяли пул, тәсәв-вүрдә мөвчуд олан пул кими еринә етирир; икинчи вәзифәсиндә исә, ону пул нишаны әвәз әдә билир. Лакин әлә вәзифәләр дә вардыр ки, нәчиб метал бурада өз гызыл (вә я күмүш) чисми илә, демәли, пул әмтиәси кими иштирак әтмәлидир, йә'ни һеч дә дәйәр өлчүсү вәзифәсиндә олдугу кими фикрән иштирак әтмә-мәлидир вә һеч дә тәдәвүл васитәси вәзифәсиндә олдугу кими ону өз нүмайәндәси әвәз әдә билмәз. Дикәр тәрәфдән, онун әлә бир вәзифәси дә вардыр ки, буну я о өзү көрмәли, я да әвәзи-нин васитәсилә көрмәлидир; бурада о, садәчә истәһлак дәйәр-ләри кими янашдығы бүтүн башга әмтиәләрин гаршысына ялныз онларын мүбадилә дәйәринин адекват варлығы кими вә я онла-рын дәйәрләринин еканә сурәти кими чыхыр. Бүтүн бу кими һалларда биз дейирик ки, нәчиб метал өзүнүн дәйәр өлчүсү вә

⁸⁵ Сиккә вәзифәси, йә'ни анчаг тәдәвүл васитәси вәзифәси дашыйыркән гы-зыл вә күмүшүн дөнүб өзләри үчүн бир нишан олмаларындан Николай Бар-бон белә бир нәтичә чыхарыр ки, һөкүмәтләрин *"to raise money"* [„сиккәнин дәйәрини галдырмаға“] ихтияры вардыр, йә'ни онлар индийәдәк, мәсәлән, гуруш адланан бир мигдар күмүшә даһа артыг мигдар күмүшүн адыны вермәк, дейәк ки, талер адландырмаг вә беләликлә дә алачаглылара талер әвәзинә гуруш вер-мәк ихтиярына маликдирләр. „Сиккә тез-тез әлдән-әлә кечдийинә көрә сүртүлүб ейилир вә йүнкүлләшир... Тичарәт мүамиләләриндә инсанлар күмүшүн мигдарына дейил, адына вә сиккәсинә фикир верирләр“... „Һөкүмәтин нүфузу бир метал парчасыны пула чевирир“ (N. Barbon. A Discourse on coining the new money lighter, in answer to Mr. Lock's Considerations etc., London 1696, p. 29, 30, 45).

сиккэ олмаг вэзифэлэринин эксинэ олараг, бурада эсл мэ'нада пул вэзифэси дашыйыр.

а) Дэфинэнин эмалэ кэлмэси

Бир-биринэ экс олан ики эмтиэ истиһалэсинин мүтэмади дөв-раны, яхуд сатғы вэ алғы мүамилэлэринин даим бир-бирини эвэз этмэси, пулун арамсыз тэдавүлүндэ, яхуд пулун тэдавүлдэ *regretium mobile* [даим һэрэкэт эдэн механизм] вэзифэси дашыма-сында мейдана чыхыр. Истиһалэлэр сырасы гырылдыгда вэ сат-ғынын ардынча даһа билаваситэ алғы кэлмэдикдэ пул дэрһал һэрэкэтдэн галыр, яхуд, Буакилбер демишкэн *meuble*-дэн *immeuble*-һэ [мүтәһәррик не'мәтдән гейри-мүтәһәррик не'мәтә], сиккә-дән пула чеврилир.

Эмтиэ тэдавүлү өз инкишафынын һалэ лап рүшейм һалында икән, биринчи истиһалэнин мәнсулуну, йә'ни эмтиэнин чеврил-миш формасыны, яхуд онун гызыл сүрфәсини әлдэ сахламаг кими бир зәрурәт вэ гызғын арзу доғурур⁸⁶. Белә һалларда эмтиэни сатмагдан мэгсәд башга эмтиәләр алмаг дейил, эмтиэ формасыны пул формасы илә эвэз этмәкдир. Маддәләр мүбадиләсиндә садә васитәчи олан бу форма дәйишмәсинин өзү инди мүстәгил бир мэгсәд олур. Эмтиэнин өзүндән айрылмыш формасы, йә'ни пул, эмтиэнин өзүндән тамамилә айрыла билән формасы олмагда вэ я эмтиэнин өтәрки пул формасы ола билмәси йолунда маниәйә тәсадүф әдир. Бунунла пул һәрэкәтсиз галыб дәфинә шәкли алыр, эмтиә сатычысы да дәфинә топлаян олур.

Эмтиэ тэдавүлүнүн мәнз илк дөврүндә истеһлак дәйәрлэринин анчаг артыг галан һиссәси пула чеврилир. Беләликлә гызыл вэ күмүш өзлүйүндә боллуғун вэ я сәрвәтин ичтимай ифадәси олур. Бу чүр бәсит шәкилдә дәфинә йығмаг элә халглар арасында көк салыр ки, орада шәхси истеһлак мэгсәдини дашыян ән'әнәви истеһсал үсулуна мутабиған мөһкәм гәрарлашмыш мүәййән тәлә-бат олур. Биз бу һала, мәсәлән, асиялылар, хүсусән һиндулар арасында тәсадүф әдирик. Эмтиә гиймәтлэринин бир өлкә дахи-линдәки гызыл вэ күмүш күтләсиндән асылы олдуғуну зәнн эдән Вандерлинт өзүнә белә бир суал верир ки, бәс нәйә көрә һин-дустан маллары бу гәдәр учуздур? О бу суала чаваб вериб дейир: она көрә бу гәдәр учуздур ки, һиндулар өз пулларыны ерә басдырырлар. Вандерлинт дейир ки, 1602-чи илдән 1734-чү илә-дәк һиндулар ибтидада Америкадан Авропая кәтирилмиш 150 мил-йон фунт стерлинг мәбләғиндә күмүшү ерә басдырмышлар⁸⁷. 1856-чы илдән 1866-чы иләдәк, йә'ни он ил әрзиндә Инкилтәрә һиндустана вэ Чинә әввәлдә Австралия гызылына алынмыш 120 миллион фунт стерлинг мәбләғиндә күмүш көндәрмишдир (Чинә ихрач әдилән металын да чох һиссәси енә һиндустана кедир).

⁸⁶ „Пул сәрвәти... пула чеврилмиш мәнсул сәрвәтиндән башга бир шей дейилдир“ (*Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1848, p. 557*). „Мәнсулларда ифадә олунан дәйәр анчаг өз формасыны дәйишмиш олур“ (*ib.*, p. 486).

⁸⁷ „Мәнз бу адәтә көрә онлар өз малларыны вэ парчаларыны белә учуз сатырлар“ (*Vanderlint, Money answers all Things, London 1734, p. 95, 96*).

Эмтиэ истехсалы даһа чох инкишаф этдикдә һәр бир эмтиэ истехсалчысы өзү үчүн *nervus regum* [„шейләр әсәби“], мүйһән бир „әлликлә мәгбул рәһн“ тә’мин этмәлидир⁸⁸. Онун тәләбаты даим дөнә-дөнә өзүнү көстәрир вә ону даим өзкә эмтиәләри алмаға мәчбур әдир, онун өз эмтиәсинин истехсалы вә сатылмасы исә вахт тәләб әдир вә тәсадүфи һаллардан асылы олур. Бир шей сатмадан алмаг үчүн о әввәлчә бир шей алмадан сатмалыдыр. Бу әмәлийят үмуми бир гайда кими тәсәввүр әдилдикдә, адама зиддийәтли бир шей кими көрүнүр. Лакин нәчиб металлар өзләринин истехсал әдилдикләри мә’дәндә билаваситә башга эмтиәләрә мүбадилә олунурлар. Бурада алғысыз (гызыл вә я күмүш саһиби тәрәфиндән алғысыз) сатғы (эмтиә саһибләри тәрәфиндән сатғы) олур⁸⁹. Сонраларда исә, ардынча алғы әмәлийяты кәлмәйән сатғылар анчаг, нәчиб металларын бүтүн эмтиә саһибләри арасында бөлүмәсини давам этдирән бир васитәдир. Беләликлә тэдавулун бүтүн нөгтәләриндә чох мүхтәлиф мигдарда гызыл вә күмүш дәфинәси йыгылыр. Эмтиәни бир мүбадилә дәйәри кими, яхуд мүбадилә дәйәрини бир эмтиә кими әлдә сахламағын мүмкүн олмасы илә бирликдә гызыла бөйүк бир тамаһ ояныр. Эмтиә тэдавулу кенишләндикчә, пулун, һәмишә дөйүшә һазыр вәзийәтдә олан бу там ичтимаи сәрвәт формасынын һөкмү дә артыр. „Гызыл чох гәрибә шейдир! Кимин гызылы варса үрәйиндән кечән һәр бир шейин саһибидир. Гызыл һәтта инсанын руһуну чәннәтә апара биләр“ (Колумб, Ямайкадан көндәрдийи мәктуб, 1503-чү ил).

Пулун заһиринә бахдыгда, нәйин пула чеврилмиш олдуғуну көрмәк мүмкүн олмадығына көрә һәр шей: һәм эмтиә, һәм дә гейри-эмтиә дөнүб пул ола биләр. Һәр шей алғы-сатғы об’екти олур. Тэдавул о гәдәр нәһәнк бир ичтимаи тиян шәкли алыр ки, һәр шей бурая чәлб олунуб сонра бурадан пул кристалы шәклиндә чыхыр. Даһа аз мадди олан *res sacrosanctae, extra commercium hominum* [инсанларын тичарәт дөврийәсиндән чыхарылмыш олан мүгәддәс шейләр] һәлә бир яна галсын, мүгәддәс чәсәдләр дә бу кимякәрлик гаршысында даяна билмәз⁹⁰. Пулда эмтиәләрин бүтүн кейфийәт фәргләри силиниб көрүнмәз олдуғу кими, радикал левелләрә бәнзәр пул да бүтүн фәргләри силиб апарыр⁹¹.

⁸⁸ „Пул—рәһндир“ (John Bellers, *Essays about the Poor, Manufactures, Trade Plantations and Immorality*, London 1699, p. 13).

⁸⁹ Гәт’и мә’нада алғы тәләб әдир ки, гызыл вә күмүш эмтиәнин артыг чеврилмиш формасы олсун, йә’ни сатғынын мәһсулу олсун.

⁹⁰ Франсанын ән мә’мин кралы III Генрих монастырларын вә саирәнин мүгәддәс мүхәлләфатыны гарәт әдиб күмүшә чевирди. Делфи мә’бәдиндәки дәфинәни фокилиләрин оғурламасынын Юнаныстан тарихиндә нә гәдәр бөйүк рол ойнадығы мә’лумдур. Мә’лум олдуғу үзрә Афинада эмтиә аллаһынын мөканы мә’бәдләр имиш. Бу мә’бәдләр „мүгәддәс банк“ сайылырды. Par excellence тичарәт әһли олан финикиялылар белә һесаб әдирдиләр ки, пул бүтүн шейләрин онлардан айрылмыш формасыдыр. Буна көрә тамамилә тәбии иди ки, эшг иләһәси байрамларында әчнәбиләрин гойнуна кирән гызлар алдыглары сиккәни эшг иләһәсинә нәзир верирмишләр.

91

Гызыл! О парлаг мә’дән, көзәл, гиймәтли мә’дән...
Одур гапгара шейи тәмиз, ағаппаг эдән,

Лакин пул өзү дә эмтиәдир, һәр кәсин хусуси мүлкиййәти ола биләчәк айрыча бир шейдир. Беләликлә ичтимаи гүввә хусуси бир шәхсин гүввәси олур. Буна көрә дә антик чәмиййәтдә пула лә'нәт яғдырылыб көстәрилир ки, бу чәмиййәтдә бүтүн игтисади вә мә'нәви һәят пула сатылыр⁹². Һәлә ушағлығында „Плутосун (сәрвәт танрысынын) сачындан тутараг ону ерин тәкиндән дар-тыб чыхаран“⁹³ мүасир чәмиййәт, гызылы өзүнүн ән үмдә һәят принципинин парлаг тәчәссүмү адландырыб алгышлайыр.

Истехлак дәйәри олан эмтиә мүәййән тәләбаты өдәйир вә мадди сәрвәтин мүәййән үнсүрүнү тәшкил әдир. Өз дәйәри илә исә эмтиә бүтүн мадди сәрвәт үнсүрләринә гаршы өз чазибә гүв-вәсинин дәрәчәсини өлчүр, демәли, өз саһибинин ичтимаи сәрвә-тини өлчүр. Вәһши һалда олан ибтидаи эмтиә саһибинин нәзә-риндә, мәсәлән, һәтта Гәрби Авропа кәндлисинин нәзәриндә дәйәр өз дәйәр формасындан айрылмаздыр, буна көрә дә гызыл вә күмүш шәклиндә дәфинә йығылмасы онун нәзәриндә дәйәрин йығымы демәкдир. Һалбуки, пулун дәйәри я пул металынын өз дәйәринин дәйишмәси нәтичәсиндә, я да башга эмтиәләрин дәйәринин дәйишмәси нәтичәсиндә дәйишилир. Буна бахмаяраг, бурада ики чәһәт олдуғу кими галыр: әввәлән, 200 унсия гызыл-да олан дәйәр һәр һалда 100 унсия гызылдакиндән, 300 унсия гызылда олан дәйәр 200 унсиядакиндән артыг олур вә и. а.; икин-чиси, гызылын дәйәри нечә дәйиширсә дәйишсин, онун тәбии метал формасы енә дә, бүтүн эмтиәләрин үмуми эквивалент формасы олараг, һәр чүр инсан әмәйинин билаваситә ичтимаи тәчәссүмү ола-раг галыр. Дәфинә йығмаг чәһдинин өз тәбиәтинә көрә һәдди йох-

Чиркини көзәл әдир, күнаһы—һагг, әдаләт,
Алчағлары учалдыр, горхаға верир чүр'әт,
Гочалмыш кафтарлары тәзә чаван көстәрир.
Көһнәлийә мин рәвнәг, зинәт, ләтафәт верир...
Эй аллаһлар, сөйләйин, бунун нә һикмәти вар?
Нә үчүн яратдыныз гызылы, эй аллаһлар?
О ки, саф бәндәләри говур дәркаһыныздан,
Хәстәнин башы алтдан одур балышы гапан.
О мөл'ун парылтысы аздырыр инсанлары,
Бир анда һәм бағлайыр, һәм позур пейманлары.
О пәрәстиш этдирир ән ийрәнч, пис бид'әтә,
Бәли, одур миндирән гулдурлары һөрмәтә,
Онлара ад-сан верән, ә'янлыға галдыран,
Чаванлара гартымыш гарылары алдыран...
Сән дә, эй гоча дүня, рәдд ол артыг көзүмдән.
Сән дә бу кайната сатылмыш чарийәсән!

.....
(Шекспир, Афиналы Тимон)

92

Пул бәладыр... Фәлакәт кәтирир инсанлара:
Пул үстүндә шәһәрләр дөнүр харабәзара;
Пул үчүн тәрк әләйир өвлад ата юрдуну.
Пул яд, гәриб әлләрә дидәркин салыр ону.
Пул мә'сум үрәкләри позур, әхлагсыз әдир,
Инсанлара бәд әмәл, риякарлыг өйрәдир.

(Софокл, Антигона)

⁹³ „<Σλπικρούσης τῆς πλεονεξίας ἀνάξιν ἐκ τῶν μοχλῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα“
(Athén. Deipnosophistar).

дур. Пулун кейфийәтчә вә я өз формасы ә'тибарилә һәдди йохдур, йә'ни пул мадди сәрвәтин үмуми нүмайәндәсидир, чүнки билаваситә һәр бир әмтиәйә чеврилә биләр. Лакин әйни заманда һәр бир реал пул мәбләғи мигдарча мәһдуддур, алычылыг габилиийәти мәһдуд олан бир алғы васитәсидир. Пулун кәмийәтчә мәһдуд, кейфийәтчә исә гейри-мәһдуд олмасы арасындаки бу зиддийәт дәфинә йыған адамы йығым үчүн Сизиф кими дәнә-дәнә ишләмәйә [әйни бир иши тәкратла көрмәйә] мәчбур әдир. Онун вәзийәти, һәр дәфә ени бир өлкә фәтһ әтдикдә анчаг ени бир сәрһәддә кәлиб чыхан бөйүк фәтһин вәзийәтинә бәнзәйир.

Гызылы пул кими, йә'ни дәфинә яратмаг үнсүрү кими әлдә сахлая билмәк үчүн онун тәдавүл әтмәсинә, алғы васитәси олмага истеһлак васитәләринә чевриләрәк әрийиб кетмәсинә мане олмаг лазымдыр. Демәли, дәфинә ярадан шәхс өз нәфсинин тәләбатыны гызыл бүтә гурбан верир. Өз нәфсини өлдүрмәк әһкамына о чидди рийәт әдир. Дикәр тәрәфдән дә о, тәдавүлә әмтиә шәклиндә нә вермишсә, тәдавүлдән анчаг ону пул шәклиндә көтүрә биләр. О нә гәдәр чох истеһсал әтсә, бир о гәдәр чох сата биләр. Демәли, чалышганлыг, гәнаәтчиллик вә хәсислик онун әсас хош әмәлләридир; онун бүтүн сияси игтисады чох сатыб аз алмагдан ибарәтдир⁹⁴.

Дәфинәнин билаваситә формасилә бәрәбәр онун бәдии формасы да, йә'ни адамларда гызыл вә күмүш әмтиәләри зинәт шейләри шәклиндә әлдә әтмәк һәвәси дә артыр. Буржуа чәмийәтинин сәрвәти артдыгча, бу һәвәс дә артыр. „Soyons riches ou paraissions riches“ („сәрвәтли олаг вә я сәрвәтли кими көрүнәк“. — Ди д ро). Беләликлә, бир тәрәфдән, гызыл вә күмүш үчүн кетдикчә кенишләнән вә онларын пул вәзифәсиндән асылы олмаян базар яраныр, дикар тәрәфдән дә пул тәклифи үчүн ичтимаи фыртына дөврләриндә хүсуси чошғунлуг кәсб әдән кизли бир мәнбә әмәлә кәлир.

Дәфинә яранмасы, метал тәдавүлүнә гәнаәт олунмасында мүхтәлиф вәзифәләр дашыйыр. Дәфинәнин ән яхын вәзифәси, гызыл вә күмүш сиккәнин тәдавүл шәраитиндән доғур. Биз көрдүк ки, әмтиә тәдавүлү һәчминин даим дәйишмәси, гиймәтләрин вә тәдавүл сүр'әтинин дәйишмәси тәдавүлдә олан гызыл күтләсинин мүтәмади мәдд-чәзрилә әлагәдардыр. Демәли, гызыл күтләсинин артмаг вә я әксилмәк габилиийәти олмалыдыр. Каһ пул сиккә шәклиндә чәзб олунуб тәдавүлә кирмәли, каһ да сиккә бир пул шәклиндә рәдд әдилиб тәдавүл даирәсиндән чыхмалыдыр. Һәгигәтдә дөвр әдән пул күтләсинин һәмишә тәдавүл даирәсини лазымынча дойдура билмәси үчүн кәрәк һәр бир өлкәдә олан гызыл вә күмүшүн мигдары, бурада сиккә вәзифәсини фе'лән ифа әтмәк үчүн лазым кәлдийиндән артыг олсун. Бу шәрт пулун дөнүб дәфинә олмасы сайәсиндә һәята кечмиш олур. Пулун

⁹⁴ „Бүтүн сияси игтисад тәдбирләри анчаг, бүтүн әмтиәләри сатанларын сайыны мүмкүн гәдәр чох артырмаг вә алычыларын сайыны мүмкүн гәдәр чох азалтмагдан ибарәтдир“ (Verri, Meditazioni sulla Economia Politica, италян игтисадчыларынын нәшри, Custodi, Parte Moderna, vol. XV, p. 52).

дэфинэ шэклиндэ йығылдығы амбарлар эйни заманда тэдавүлдэки пулун ахыб кетмэси вэ гайыдыб кэлмэси үчүн канал вэзифэсини ифа эдир; буна көрө дэ пул, неч заман тэдавүл каналларыны долдуруб дашмыр⁹⁵.

б) Тэ'дийэ васитэси

Тэдгиг этдийимиз билаваситэ эмтиэ тэдавүлү формасында эйни бир дэйэр кэмийэти һэмишэ икигат верилмишди: бир гүтбдэ эмтиэ шэклиндэ, мүгабил гүтбдэ исэ пул шэклиндэ иди. Буна көрө дэ эмтиэ саһиблэри анчаг мөвчуд олан гаршылыгы эквивалентлэрин нүмайэндэси кими элагэйэ кирирдилэр. Лакин эмтиэ тэдавүлү инкишаф этдикчэ элэ бир шэраит яраныр ки, бурада эмтиэлэрин өзкэйэ верилмэси, онларын гиймэтлэринин реаллашмасындан заман э'тибарилэ айрылыр. Бурада һэмин шэртлэрдэн анчаг эн бэситлэрини гейд этмэк кифайэтдир. Бир нөв эмтиэнин истехсалы үчүн чох вахт, башга нөв эмтиэнин истехсалы үчүн исэ аз вахт тэлэб олунур. Мүхтэлиф эмтиэлэрин истехсалы илин мүхтэлиф фэсиллэрилэ элагэдардыр. Бир эмтиэ, сатылдығы базарын лап янында яраныр, башга бир эмтиэ исэ узагларда олан базара сэһһэт этмэлидир. Буна көрө дэ бир эмтиэ саһиби алычы сифэтилэ мейдана чыхмамыш, башга бир эмтиэ саһиби сатычы сифэтилэ мейдана чыха билэр. Эйни шэхслэр арасында эйни бир сөвдэ тез-тез тэкрар олундугда эмтиэлэрин сатылмасы шэртлэрини онларын истехсал олунмасы шэртлэри тэнзим эдир. Дикэр тэрэфдэн, бир пара эмтиэлэрдэн, мәсэлэн бинадан, истифадэ этмэк ихтияры мүэйһэн бир мүддэтэ сатыла билэр. Белэ һалларда бу истехлак дэйэрини алан адам ону ялныз һэмин мүддэт кечдикдэн сонра фе'лэн өз сэрэнчамына кечирэ билэр. Буна көрө дэ о, эмтиэнин пулуну вермэздэн эввэл ону алмыш олур. Бир эмтиэ саһиби мөвчуд эмтиэни сатыр, дикэри исэ ону нэгд пула алмыр, анчаг үмүмийэтлэ пулун нүмайэндэси вэ я кэлэчэк пулун нүмайэндэси кими алмыш олур. Сатычы алачагы олур, алычы исэ — борчлу. Бурада эмтиэ истиһалэси, яхуд онун дэйэр формасы-

⁹⁵ „Бир милләтин тичарэт эдэ билмэси үчүн мүэйһэн мәблэг нэгд пул олмалы вэ бу нэгд пул шэраитдэн асылы олараг, каһ артмаг, каһ да эксилмэк йолилә тэнзим олуна билмэлидир... Шэраитин дэйишмэсинэ мүтабиг шэкилдэ пулун бу чүр артыб-азалмасы, онун бу мәдд вэ чэзри һөкүмэтин неч бир мүдахилэси олмадан өзү-өзүнэ баш верир. Бурада олан ики ведрэ нөвбэ илэ ишлэйир: пул аз олдулда күлчэдэн сиккэ кэсилир, пул металы аз олдулда исэ сиккэ енэ эридилиб күлчэ һалына салыныр“ (Sir D. North, Discourses upon Trade, London 1691, p. 22). Узун заман Ост-Һинд ширкәтиндэ хидмәт эдэн Чон Стүарт Милл тәсдиг эдир ки, Һиндустанда күмүш зинәт шейләри һәлә индийә гәдәр пул тэдавүлү үчүн билаваситә эһтият вәзифәси дашыйыр. „Фанз дәрәчәси йүксәк олдулда күмүш зинәт шейләри сиккә сарайына көндәрилир, фанз дәрәчәси дүшдүкдә исә енә әввәлки шәклини алыр“ (J. St. Mills, Evidence Reports on Bankacts 1857, n. 2084). Һиндустана гызыл вә күмүш идхалы вә орадан ихрач әдилмәси һаггында 1864-чү ил тарихли бир парламан сәнәдиндә дейилдийинә көрә, 1863-чү илдә гызыл вә күмүш идхалы ихрачдан 19 367 764 фунт стерлинг артыг олмушдур. 1864-чү илдән әввәлки сәккиз ил әрзиндә нәчиб металларын идхалы ихрачдан 109 652 917 фунт стерлинг артыг олмушдур. Индики әсрдә Һиндустанда 200 000 000 фунт стерлингдән хейли артыг сиккә кәсилмишдир.

нын инкишафы ени бир характер алдыгындан пул да башга вэзифэ кэсб эдир. Пул тэ'дийэ васитэси олур⁹⁶.

Бурада алачаглы илэ борчлу арасындаки мүнасибэт бэсит эмтиэ тэдавүлүндэн доғур. Сатычы илэ алычынын үзэринэ бу ени дамғаны вуран, эмтиэ тэдавүлү формасынын дәйишмэсидир. Демэли, эввэллэр бунлар да сатычы вэ алычы ролу кими, эйни тэдавүл иштиракчыларынын нөвбэ илэ ифа этдийи ани роллардыр. Лакин алычы илэ сатычы арасындаки экслик лап эввэлдэн о гэдэр дэ ма'сум бир шэкилдэ олмур вэ даһа мөһкэм кристаллашмаға габил олдуғуну көстөрир⁹⁷. Лакин бу мүнасибэтлэр эмтиэ тэдавүлүндэн асылы олмадан да эмэлэ кэлэ билэр. Мэсэлэн, гэдим дүняда синфи мүбаризэ башлыча олараг борчлу илэ алачаглы арасындаки мүбаризэ шэклиндэ башланыр вэ Ромада борчлу плебейин тэлэф олуб онун еринэ гулун кечмэсилэ нэтичэлэнир. Орта эсрлэрдэ бу мүбаризэ, борчлу феодалын мөһв олмасы илэ битир вэ феодал малик олдуғу сияси һакимиййэтин игтисади эсасыны итирмэккэ бэрабэр бу һакимиййэтин өзүнү дэ итирир. Лакин бурада пул формасы,—борчлунун алачаглыа мүнасибэти исэ пул мүнасибэти формасында олур,—анчаг даһа дэрин көклэри олан игтисади һэят шэраитиндэки барышмаз зиддиййэти экс этдирир.

Инди енэ эмтиэ тэдавүлү даирэсинэ гайыдаг. Эквивалентлэр, йэ'ни эмтиэ илэ пул, даһа сатғы просесинин мүгабил гүтблэриндэ эйни заманда мейдана кэлмир. Инди пул, эввэлэн, сатылан эмтиэнин гиймэти тэ'йин эдилэркэн дәйэр өлчүсү вэзифэси дашыйыр. Эмтиэнин сөвдэ заманы тэ'йин олуан гиймэти, алычынын тээһһүдүнү өлчүр, йэ'ни алычынын мүэййән вахтадэк вермэли олдуғу пулун мәблэғини көстөрир. Икинчиси, пул, хэяли алғы васитэси вэзифэси дашыйыр. Пул анчаг алычынын пул вермэк тээһһүдү шэклиндэ мөвчуд олса да, эмтиэни бир элдэн башга бир элэ кечирир. Анчаг тэ'дийэ вахты кэлиб чатдыгда тэ'дийэ васитэси һэгигэтэн тэдавүлэ дахил олур, йэ'ни алычынын элиндэн сатычынын элинэ кечир. Тэдавүл васитэси она көрө дөнүб дэфинэ олур ки, тэдавүл просеси биринчи фазада [тэзаһүр формасында] гырылыр, йэ'ни чеврилмиш формада олан эмтиэ тэдавүлдэн чыхыр. Тэ'дийэ васитэси тэдавүл просесинэ дахил олур, анчаг эмтиэ тэдавүлдэн чыхдыгдан сонра дахил олур. Бурада пул тэдавүл просесинэ даһа хидмэт этмир. Пул инди мүбадилэ дәйэринин мүтлэг варлығы, яхуд үмүми эмтиэ олуб просеси тэкликдэ баша чатдырыр. Сатычынын эмтиэни пула чевирмэкдэн мэгсэди, пулун васитэсилэ мүэййән тэлэбатыны өдәмэкдир, дэфинэ яраданын бундан мэгсэди—эмтиэни пул шэклинэ салыб

⁹⁶ Һэлэ Лүтер алғы васитэси олан пул илэ, тэ'дийэ васитэси олан пулу бир-бириндэн айырырды: „Machest mir einen Zwillling aus dem Schadowacht, dass ich hie nicht bezalen und dort nicht kaufen kann“ (Martin Luther, An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen, Wittenberg 1540).

⁹⁷ XVIII эсрин эввэллэриндэ инкилис тачирлэри арасында борчлуларла алачаглыларын мүнасибэти һаггында: „Бизим Инкилтэрэдэки тиچارэт адамлары арасында о гэдэр бөйүк бир гэддарлыг вардыр ки, буна һеч бир башга ичти-маи тэбөгэ арасында вэ я дүнянын һеч бир башга өлкэсиндэ тэсадүф олунмур“ („An Essay on Credit and the Bankrupt Act“, London 1707, p. 2).

сахламагдыр, нисйэ аланын мэгсэди исэ борчуну верэ билмэкдир. Борчлу өз борчуну вермэсэ, онун эмлакыны зорла сатдырарлар.

Демэли, эмтиэнин өз дэйэри сурэтинэ, йэ'ни пула чеврилмэси инди ичтимай бир зэрурэт олур вэ бу зэрурэт эмтиэ истейсалчысынын тэлэбатындан вэ шэхси мейллэриндэн асылы олмадан эмэлэ кэлир. Бу зэрурэт мэхз тэдавүл просесинин мүнәсибэтлэриндэн доғур.

Фэрз эдэк ки, кэндли тохучудан гиймэти 2 фунт стерлинг олан 20 аршын кэтан алыр, лакин бунун пулуну вермир. Онун бу тэ'дийэ үчүн лазым олан 2 фунт стерлинги йохдур, чүнки һэлэ өз буғдасыны сатмамышдыр. Фэрз эдэк ки, бир квартал буғданын гиймэти дэ 2 фунт стерлингдир. Кэндли өз буғдасыны пула чевирмэздэн эввэл кэтана чевирмиш олур, демэли, эмтиэнин икинчи истиһалэсини биринчисиндэн эввэл ичра эдир. Сонра өз буғдасыны 2 фунт стерлингэ сатыб вэ'дэлэшдийи вахтда пулу тохучуя верир. Керчэк пул бурада кэндлинин буғданы кэтанла эвэз этмэсиндэ бир васитэчи вэзифэсини көрмүр. Инди буғда кэтана пулсуз чеврилмишдыр. Эксинэ, пул онун сөвдэсини баша чатдырыр, чүнки пул онун вермэли олдуғу дэйэрин мүтлэг формасыдыр, йэ'ни үмуми эмтиэдир. Тохучуя кэлинчэ, онун эмтиэси тэдавүлдэ олмуш вэ өз гиймэтини реаллашдырмышдыр, лакин буну анчаг пул элдэ этмэк үчүн малик олдуғу һүгүг эсасында этмишдыр. Кэтан башга бир шэхсин истейлак даирэсинэ кечмиш, пула чеврилмэздэн эввэл дөнүб истейлак дэйэри олмушдыр. Демэли, бу тохучунун элиндэки кэтанын биринчи истиһалэси тэ'хирэ салыныр вэ бу истиһалэ анчаг сонралар, кэндлинин өз тэ'дийэсинин вахты чатдыгда баш верир⁹⁸.

Тэдавүл просесинин һэр бир мүэййән дөврүндэ тэ'дийэ олунмасы вахты кэлиб чатан тэәһһүдлэр, сатғы эснасында һәммин тэәһһүдлэри доғуран эмтиэ гиймэтлэринин екунундан ибарэтдир. Бу гиймэт екунунун реаллашмасы үчүн лазым олан пул күтлэси, һэр шейдэн эввэл тэ'дийэ васитэлэринин тэдавүл сүр'этиндэн асылыдыр. Пул күтлэси ики амилдэн асылыдыр: эввэлән, мүхтәлиф алачаглы вэ борчлулар арасында олан гаршылыглы элагәдән асылыдыр,—мәсәлән, ола билэр ки, *A* өз борчлусу *B*-дән алдыгы пулу, өзү борчлу олдуғу *C*-йә верир вэ и. а.,—икинчиси, мүхтәлиф тэ'дийэ вахтлары арасындаки фасилэлэрин мүддәтиндән асылыдыр. Бир-биринин ардынча кәлән тэ'дийәләр силси-

⁹⁸ 2-чи нәшрә гейд. Охучу 1859-чу илдэ чапдан чыхмыш эсәримин ашағы-да верилән парчасындан көрәчәкдир ки, нә сәбәбә индики мәтидә бу әкс форма нәзәр алылмашдыр: „*П—Э* просесиндә исә, әксинә, пул керчәк алғы васитәси шәклиндә өзкәйә верилә биләр, беләликлә дэ эмтиэнин гиймәти, пулу истейлак дэйэри реаллашандан эввэл вә я эмтиэ фә'лән өзкәйә вериләндән эввэл реаллашыр. Буна, мәсәлән, бир шей алынаркән пулуну эввәлчәдән вермәк кими чох ййылмыш абунә үсулунда, һабелә, мәсәлән, икилис һөкүмәти һинд районларындан тирйәк алыркән ишләтдийи алғы формасында тәсәдүф олунур... Лакин пул белә бир вэзифәни анчаг, өзүнүн бизә мә'лум олан алғы васитәси формасында көрүр... Әлбәттә, капитал да пул формасында аванс эдилир. Лакин бу нөгтейи-нәзәр анчаг бәсит эмтиэ тэдавүлү үфүгләри харичиндә әмәлә кәлир“ („*Zur Kritik der Politischen Oekonomie*“, Berlin 1859, сәһ. 119, 120). [Бах: К. Маркс, Сияси иғтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 191.]

ләси, яхуд сонрадан ичра олунан биринчи истиһаләләр силсиләси, әввәлләр тәдгиг этдийимиз истиһалә сырларынын бир-биринә говушмасындан әсаслы сурәтдә фәрглидир. Тәдавул васитәләринин һәрәкәтиндә сатычыларла алычылар арасындаки әлагә нәинки ифадә олунур, һәтта бу әлагәнин өзү анчаг пул тәдавулүндә вә онунла бирликдә мейдана кәлир. Тә'дийә васитәләринин тәдавулу исә, әксинә, артыг әввәлчәдән һазыр бир шәкилдә мөвчуд олан мүййән бир ичтимаи әлагәни ифадә әдир.

Алғы вә я сатғы муамиләләринин әйни заманда вә мөканча ян-яна мөвчуд олмасы, сиккәнин тәдавул сүр'әтини артырмаг васитәсилә сиккә күтләсини мигдарча әвәз этмәк имканыны мөһдудлашдырыр. Әксинә, һәмин бу амилләр, тә'дийә васитәләринә гәнаәт әдилмәси үчүн ени бир имкан яратмыш олур. Тә'дийәләр әйни бир ердә мәркәзләшдикчә, тәбин олараг бунлары гаршылыгылы сурәтдә өдәмәк үчүн өз-өзүнә хүсуси идарәләр вә үсуллар яраныр. Мәсәлән, орта әсрләрдә Лион шәһәриндәки *virements* белә бир рол ойнамышдыр. А-нын В-йә, В-нин С-йә, С-нин А-я вә и. а. олан борч тәләбләри бир-биринә гаршы гоюлса, бунлар мүсбәт вә мәнфи кәмиййәтләр кими мүййән даирәдә бир-бирини пуч этмиш олачагдыр. Анчаг бу әмәлийәтдан сонра ердә галан борч балансыны [борчларын артыгыны] өдәмәк лазым кәләр. Тә'дийәләр нә гәдәр кениш тәмәркүзләшсә, һәмин борчлар балансы да нисбәтән о гәдәр аз олур, демәли, тәдавулдә олан тә'дийә васитәләри күтләси дә бир о гәдәр аз олур.

Пулун тә'дийә васитәси олмаг вәзифәсиндә билаваситә зиддийәт вардыр. Тә'дийәләр тәнләшдикдә пул анчаг фикрән һесаб пулу шәклиндә, яхуд дәйәр өлчүсү шәклиндә иштирак әдир. Тә'дийәләри һәгигәтдә өдәмәк лазым кәлдикдә исә, пул даһа тәдавул васитәси шәклиндә дейил, маддәләр мүбадиләсиндәки кечичи бир васитәчи кими дейил, ичтимаи әмәйин фәрди тәчәссүмү кими, мүбадилә дәйәринин мүстәгил бир вүчуду кими, яхуд мүтләг бир әмтиә кими мейдана чыхыр. Сәнае вә тичарәт бөһранларынын пул бөһраны адланан мәрһәләсиндә бу зиддийәт өзүнү хүсуси бир гүввәтлә көстәрир⁹⁹. Бу пул бөһраны анчаг, бир-биринин ардынча кәлән тә'дийәләр силсиләси вә бунлары тәнләшдирән сүн'и бир систем там инкишаф этмиш олдуғу ердә баш верә биләр. Бу механизмин ишләмәси һәр һансы бир сәбәбә көрә позулурса позулсун, пул, һесаб пулунун халис хәяли формасы олмаг вәзиййәтиндән чыхыб бирдән-бирә вә билаваситә чинкилтили сиккәйә чеврилир. Бу һалда даһа пулу ади әмтиә әвәз әдә билмәз. Әмтиәнин истеһлак дәйәри өз дәйәрини итирир, әмтиәнин дәйәри исә онун өз дәйәр формасы гаршысында йох олур. Сәнаеин чошғун тәрәггисиндән мәст олан буржуа һәлә дүнән пула маариф фәлсәфәсинин думанлары арасындан бахыр вә пулу

⁹⁹ Әсәрдә һәр чүр үмуми истеһсал вә тичарәт бөһранынын хүсуси бир фазасы адландырылан бу пул бөһраныны, енә дә пул бөһраны адландырылан, лакин мүстәгил шәкилдә баш вериб сәнае вә тичарәтә анчаг өз ин'икасы васитәсилә тә'сир әдә билән хүсуси бир бөһран нөвүндән фәргләндирмәк лазымдыр. Бу икинчи бөһран элә бир бөһрандыр ки, онун һәрәкәт мәркәзи пул капиталындан, билаваситә тәзәһүр этдийи даирә исә банк, биржа вә малиййәдән ибарәтдир.

бош бир көрүнүш адландырыб дейирди: „Ялныз эмтиэ пулдур“. Наман буржуалар букун дуня базарынын һэр тэрәфиндә бар-бар бағырыб дейирләр: „Ялныз пул эмтиәдир!“. Сусамыш марал сәрин су тәшнәси олдуғу кими, инди буржуазиянын үрәйи дә еканә сәрвәт олан пулун тәшнәсидир¹⁰⁰. Эмтиә илә онун дәйәринин тәчәс-сүмү олан пул арасындаки әклик, бөһран заманы артыб бир мүтләг зиддийәт дәрәчәсинә чатыр. Буна көрә бурада пулун тәзаһүр формасынын фәрги йохдур. Тә’дийә истәр гызылла, истәрсә кредит пулу илә, мәсәлән банкнотла өдәнилсин,—пул гытлыгынын шиддәти әсла дәйишмир¹⁰¹.

Инди биз мүәййән мүддәт әрзиндә тәдавүлдә олан пулун үмүми мәбләгинә диггәт етирсәк, мә’лум олар ки, тәдавүл вә тә’дийә васитәләри мә’лум сүр’әтлә һәрәкәт әтдикдә бу мәбләг бәрәбәр-дир: реаллашмалы олан эмтиә гиймәтләри занд вахты чатмыш тә’дийәләрин мәбләги нагис тәнләшән тә’дийәләр вә, нәһайәт, нагис әйни сиккәнин каһ тәдавүл васитәси, каһ да тә’дийә васитәси вәзифәсиндә әтдийи дөврләр. Мәсәлән, бир кәндли өз тахылыны 2 фунт стерлингә сатыр вә бу пул тәдавүл васитәси олур. Вахты чатдыгда бу кәндли һәммин 2 фунт стерлинги, вахтилә алдығы кәтанын әвәзиндә тохучуя верир. Бу һалда һаман 2 фунт стерлинг тә’дийә васитәси вәзифәсини көрүр. Сонра тохучу нәгд пула инчил алыр вә бу 2 фунт стерлинг енә дә тәдавүл васитәси вәзифәсини көрүр вә и. а.

Буна көрәдир ки, һәтта гиймәтләр, пул тәдавүлүнүн сүр’әти вә тә’дийә гәнаәти мә’лум олдугда да, енә мүәййән мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир күндә тәдавүлдә олан пул күтләси тәдавүлдә олан эмтиә күтләсинә уйғун кәлмир. Бу заман, чохдан бәри тәдавүл просесиндән чыхарылмыш эмтиәләри тәмсил әдән пул тәдавүл әдир. Пул эквивалентләри анчаг сонрадан мейдана кәләчәк эмтиәләр тәдавүл әдир. Дикәр тәрәфдән, һәр күн бағланылан

¹⁰⁰ „Кредит системиндән гәфләтән сиккә системинә кечиддикдә, нәзәри горху дөнүб әмәли бир ваһимә шәкли алыр: тәдавүл иштиракчылары өз мүнәсибәтләринин бу ашлашылмаз сирри гаршысында тир-тир әсирләр“ (Karl Marx. Zur Kritik der Politischen Oekonomie, Berlin 1859, сәһ. 126). [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 198.] „Варлынын пулу аз олдуғуна көрә йохсула иш верә билмир вә йохсул ишсиз галыр, һалбуки онларын әввәл малик олдуғлары яшайыш васитәләрини вә палтары истәһсал әтмәләри үчүн әввәлки гәдәр торпағы вә иш гүввәси вардыр; милләтләрин әсл сәрвәти дә пулдан дейил, мәһз бундан ибарәтдир“ (John Bellers, Proposals for raising a Colledge of Industry, London 1696, p. 3).

¹⁰¹ Бу мәсәләләрдән „amis du commerce“. „тичарәт достлары“ бир көрүн нечә истифадә әдирләр: „Бу һадисәләрдән бири баш вердикдә (1839-чу илдә) бир нәфәр гоча сәләмчи банкир (Ситидә) габағындаки сандыгчанын гапағыны галдырыр вә өз достуна бир дәстә банкнот кәстәриб севинә-севинә дейир ки, бах бу 600 000 фунт стерлинги хәрчләмәйиб сахламышдым ки, пул гыт олсун; амма букун саат үчдән сонра бу пулу базарда ишә салачағам“ („The Theory of the Exchanges“. The Bank Charter Act of 1844, London 1864, p. 81). Ярырәсми „The Observer“ гәзети 1864-чү ил апрелин 24-дә языр: „Банкнот гытлыгы әмәлә кәлсин дейә көрүлән тәдбирләр һаггында чох гәрибә шайиәләр яйылыр... һәгигәтән бу чүр тәдбирләр көрүлдүйү нә гәдәр шүбһәли олса да, һәр һалда бу шайиәләр о гәдәр кениш яйылмышды ки, доғрудан да хатырламаға дәйәр“.

вэ һэр күн өдөнилэн тэ'дийэ тээһһүдлэри эсла ортаг өлчүйэ кэл-мэйэн кэмиййэтлэрдир¹⁰².

Кредит пулу билаваситэ пулун тэ'дийэ васитэси олмаг вэзи-фэсиндэн доғур, белэ ки, сатылан эмтиэ мугабилиндэ верилэн борч гэбзлэри тэдавүлэ башлайыр, борч тэлэблэрини бир шэхс-дэн башга бир шэхсин үзэринэ кечирир. Дикэр тэрэфдэн, кре-дит иши кенишлэндикчэ, пулун тэ'дийэ васитэси олмаг вэзифэси дэ эйни дэрэчэдэ кенишлэнир. Тэ'дийэ васитэси вэзифэси дашы-ян пул мүстэгил мөвчүдлүг формалары кэсб эдир вэ бу форма-ларда бөйүк тичарэт сөвдэлэри даирэсиндэ өзүнэ ер эдир, гызыл вэ күмүш сиккэ исэ аксэриййэт э'тибарилэ сыхышдырылыб хыр-да тичарэт даирэсинэ кечирилир¹⁰³.

Эмтиэ истегсалы мүййән инкишаф сөвиййэсинэ чатдыгда вэ лазымынча кенишлэндикдэ пулун тэ'дийэ васитэси олмаг вэзифэ-си эмтиэ тэдавүлү даирэсиндэн кэнара чыхыр. Пул, бүтүн муга-вилэ тээһһүдлэри үчүн үмуми эмтиэ олур¹⁰⁴. Рента, төвчү вэ саи-

¹⁰² „Бир күн эрзиндэ олан сатғыларын вэ я бағланан тээһһүднамэлэрин екуну мәнз һаман күн тэдавүлдэ олан пулун мигдарына тэ'сир этмэз, лакин ән чох һалларда, аңчаг сонралар, аз-чох узун бир мүддэт кечәндән сонра тэдавүлэ дахил ола биләчәк пул мәбләғи мугабилиндэ верилән там бир сыра мүхтәлиф векселләрдә ифадә әдилмиш олачагдыр... Бүкүн верилән векселләр вә я бағ-ланан кредит сөвдәләри өз үмуми мәбләғи чәһәтдән вә я өдәниш мүддәтләри чәһәтдән сабаһ вә я сонраки яхын күнләрдә бағланачаг кредит мүамиләләринә һеч дә охшамалы дейилдир; бүкүнки кредит сөвдәләриндән вә бүкүн вери-лән векселләрдән бәзиләри өз тә'дийә мүддәти чәһәтдән, кечмишдә, эсла мә'лум олмаян заманларда бағланмыш олан бир чох тәәһһүднамәләрин тә'дийә мүддәтинә уйғун кәләчәкдир; чох заман 12, 6, 3 вә 1 ай мүддәтинә верилән векселләрин тә'дийә күнү бир вахта дүшүр вә беләликлә вахты эйни күнә дүшән тәәһһүдләр мәбләғини артырыр“ („The Currency Question Reviewed; a let-ter to the Scotch people. By a Banker in England“, Edinburgh 1845, p. 29, 30 passim.).

¹⁰³ Әсл тичарәт әмәлиийатында керчәк пулун нә гәдәр чүз'и рол ойнадығына бир нүмунә олараг, биз бурада Лондонун ән бөйүк тичарәт фирмаларындан биринин (Morrison, Dillon and Co) илдә әлиһә кәлән пул вә онун тә'дийәләри һағғындаки рәғәмләри мисал кәтиририк. Бу тичарәт фирмасынын 1856-чы илдә миллионларла фунт стерлинг мәбләғиндә олан әмәлиийатыны, 1 000 000 фунт стер-линг миясы дахилиндә мүтәнасиб сурәтдә азатмышыг:

А л д ы ғ ы:

Банкир вә тачирләрин	
мөһләтли векселләри..	533 596 ф. ст.
Тәғдим әдилиркән өдә-	
нилән банкир чек-	
ләри вә и. а.	357 715 „ „
Әяләт банкларынын	
банкнотлары.	9 627 „ „
Инкилис банкынын	
банкнотлары.	68 554 „ „
Гызыл	28 089 „ „
Күмүш вә мис	1 486 „ „
Почт баратлары.	933 „ „

Екуну . . . 1 000 000 ф. ст.

В е р д и й и:

Мөһләтли векселләр...	302 674 ф. ст.
Лондон банкирләри үстү-	
нә верилән чекләр...	663 672 „ „
Инкилис банкынын	
банкнотлары	22 743 „ „
Гызыл	9 427 „ „
Күмүш вә мис	1 484 „ „

Екуну ... 1 000 000 ф. ст.

(„Report from the Select Committee on the Bankacts. July 1858“, p. LXXI).

¹⁰⁴ „Тичарәт дөвриййәсинин характери о гәдәр дәйишмишдир ки, инди эмтиә-нин эмтиәйә мүбадилә олунмасынын ерини, бунларын дашынмасы вә тәһвил алын-масынын ерини сатғы илә тә'дийә тутмушдур. Инди бүтүн сөвдәләр... аңчаг пул әмәлиийатындан ибарәтдир“ („An Essay upon Public Credit“ 3 ed., London 1710, p. 8).

рэни мѣһсулла өдәмәк үсулу пулла өдәмәк үсулуна чеврилир. Белә бир чеврилмә имканынын нә дәрәчәдә истеһсал просесинин үмуми характериндән асылы олдуғу ондан көрүнүр ки, мәсәлән, ики дѣфә Рома императорлуғу веркиләри пулла алмаға тәшәббүс этмиш, лакин бу тәшәббүсләр боша чыхмышдыр. XIV Лүдовик заманы франсыз кәндлиләринин Буакилбер, маршал Вобан вә башгалары тәрәфиндән чох көзәл тәсвир вә тәкдир әдилән дәһшәтли йохсуллуғуна сәбәб веркиләрин тәкчә ағырлығы дейил, әввәлчә мѣһсулла алындығы һалда сонралар пулла алынмасыдыр¹⁰⁵. Асияда торпаг рентасынын натурал формасы, әйни заманда дөвләт веркиләринин башлыча үнсүрү олан бу форма, тәбии мүнәсибәтләр кими даим дәйишмәз шәкилдә тәқрар истеһсал олуна истеһсал мүнәсибәтләринә әсасланыр, — бу тә’дийә формасы өзү дә әкс тә’сир көстәрмәклә көһнә истеһсал формаларыны мөһкәмләдир. Бу форма Түркийә императорлуғунун өзүнү мүнәфизә әдә билмәсинә имкан верән әсрарәнкиз васитәләрдән биридир. Авропанын зорла Япониянын бойнуна сарыдығы харичи тичарәт, Японияда натурал рентанын пул рентасына чеврилмәсинә сәбәб оларса, Япониянын нүмунәви әкинчилик тәсәррүфаты пуч олар. Бу тәсәррүфатын мөһдуд иғтисади бинөврәси позулар.

Һәр бир өлкәдә тә’дийәләр үчүн мүййән үмуми мүддәтләр гоюлур. Бу мүддәтләр фәсилләрин дәйишмәсилә әлағәдар олан тәбии истеһсал шәраитиндән хейли дәрәчәдә асылыдыр; биз һәлә тәқрар истеһсалын дөврә характери дашымасыны доғуран башга сәбәбләрдән бәһс этмирик. Билаваситә әмтиә тәдавүлү илә әлағәдар олмаян тә’дийәләр дә, мәсәлән верки, рента вә саирә дә, һаман тә’дийә мүддәтләри илә тәнзим әдилир. Чәмиййәтин бүтүн сәтһинә яйылмыш тә’дийәләри илин мүййән күнләриндә өдәмәк үчүн хейли мигдар пулун лазым кәлмәси, тә’дийә васитәләринә гәнаәт олунмасында вахташыры, лакин тамамилә сәтһи тәбәддүләтә сәбәб олур¹⁰⁶. Тә’дийә васитәләринин тәдавүл сүр’әти ганунундан

¹⁰⁵ „Пул һамынын чәллады олмушдур“. Малийә ишиндәки мөһарәт „бир дестиллә тияныдыр вә бурада ағлакәлмәз мигдарда не’мәт вә яшайыш васитәси тәбәххүр әтирилмәлидир ки, ахырда бу мәш’ум галыг“ (пул) „әлдә әдилсин“. „Пул бүтүн бәшәр өвладына мүнәрибә’лан әдир“ (Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*, édit. Daire, „Economistes financiers“, Paris 1843; vol. I, p. 413, 417, 419).

¹⁰⁶ Ч-б Крәг 1826-чы ил парламан комисйонуна белә демишдир: „1824-чү ил Назил күнү Эдинбургда банкнота о гәдәр бөйүк тәләб варды ки, саат 11-дә әлимиздә бирчә дәнә дә банкнот галмамышды. Бир гәдәр банкнот борч алмаг үчүн мүхтәлиф банклар бир-бир мүнәрибәт этдиксә дә һеч бир шей ала билмәдик, буна көрә бир чох сөвдәләр „slips of paper“ [„кағыз парчалары“, йә’ни гейри-рәсми банкнот] илә әдилди. Лакин күндүз саат 3-ә яхын бүтүн банкнотлар бурахылдығы банклар гайытды. Анчаг бир нечә әлдән кечдикдән сонра“. Шотландияда һәгигәтән тәдавүлдә олан банкнотун орта һесабла мигдары һеч 3 миллион фунт стерлингә дә чатмадығы һалда, илин мүхтәлиф тә’дийәләр өдәнилән күнләриндә банкирләрин бүтүн банкнотлары, йә’ни тәхминән 7 миллион фунт стерлинг мәбләғиндә банкнот ишә салыныр. Бу һалда банкнот анчаг бир хусуси вәзифә дашыыр вә бу вәзифәни ифә әдәр-әтмәз дәрһал гайыдыб бурахылдығы банкларә кәлир (John Fullarton, *Regulation of Currencies*, 2nd ed., London 1845, p. 86, Note). Айдын олмаг үчүн әлавә әдәк ки, Фуллартонун әсәри чыхан заман Шотландияда банкларә гоюлан әманәт мугабилиндә чек дейил, анчаг банкнот верилирди.

чыхан нэтичэ будур ки, һэр һансы сәбәбдән доған вахташыры тә'дийәләр үчүн лазым олан тә'дийә васитәләри күтләси, тә'дийә мүддәтләри илә тәрс нисбәтдә олур¹⁰⁷.

Пулун тә'дийә васитәси олмаг вәзифәсинин инкишаф этмәси, тә'дийәни өдәмәк мүддәтләри чатана яхын пул йығмаг зәрурәти доғурур. Дәфинә топланылмасы мүстәгил варланма формасы олмаг ә'тибарилә буржуа чәмийәти инкишаф этдикчә арадан галхыр, диқәр тәрәфдән исә, әксинә, тә'дийә васитәләри әһтияты йығмаг формасында о, буржуа чәмийәти инкишаф этдикчә артыр.

с) Дүня пулу

Дахили тэдавул даирәсиндән кәнара чыхан пул бу даирә дахилиндә кәсб әтмиш олдуғу ерли гиймәт мигясы формаларыны—сиккә, хырда сиккә, дәйәр нишанлары формаларыны—өз үзәриндән атыр вә енә өз ибтидаи формасында, нәчиб металлар күлчәси формасында мейдана кәлир. Дүня тичарәти сәһнәсиндә әмтиәләр өз дәйәрини универсал шәкилдә инкишаф этдирир. Бу сәбәбдәндир ки, бурада әмтиәләрин дәйәринин мүстәгил тәчәссүмү дә онлара пул шәклиндә, дүня пулу шәклиндә гаршы дурур. Пул өзүнүн әмтиә олмаг вәзифәсини ялныз дүня базарында мүкәммәл инкишаф этдирир вә онун натурал формасы әйни заманда in abstracto инсан әмәйинин реаллашмасынын билаваситә ичтимаи формасы олур. Пулун мөвчудийәт үсулу пул анлайышына мутабиғләшир.

Дахили тэдавул даирәсиндә ялныз бирчә әмтиә дәйәр өлчүсү вә, демәли, пул ола биләр. Дүня базарында ики чүр дәйәр өлчүсү, гызыл вә күмүш һөкм сүрүр¹⁰⁸.

¹⁰⁷ „Бир ил әрзиндә 40 миллионлуг тә'дийә өдәмәк лазым кәлсәйди, бу һалда тичарәтин тәләб әдәчәйи бүтүн дөврийәләрә һаман 6 миллион (гызыл) кифайәт әдәрдими?“ суалына Петти өзүнә мәхсус мәнһарәтлә чаваб вериб дейир: „Мән чаваб вериб дейирәм: бәли, кифайәт әдәрди. Әкәр бүтүн дөврийәләрин мүддәти, мәсәлән һәр шәнбә күнү мааш алан йохсул сәнәткарлар вә фәһләләр арасында олдуғу кими бир һәфтәдән артыг олмасайды, онда 40 миллионлуг тә'дийәни өдәмәк үчүн $\frac{40}{52}$ миллион лазым кәләрди. Дөврәләрин мүддәти әдәтән рента вә верки верилдикдә олдуғу кими үч ай олсайды, 10 миллион лазым кәләрди. Демәли, үмүмийәтлә тә'дийә мүддәтләринин 1 һәфтә илә 13 һәфтә арасында орта бир кәмийәт олдуғуну фәрз әтсәк, 10 миллионла $\frac{40}{52}$ миллиону чәмләйиб ярысыны күтүрмәлийик ки, бу да $5\frac{1}{2}$ миллион әдәр. Беләликлә, әлиминздә $5\frac{1}{2}$ миллионумуз олсайды, бу пул бизә кифайәт әдәрди“ (William Petty, Political Anatomy of Ireland 1672, edit. London 1691, p. 13, 14).

¹⁰⁸ Бурадан айдындыр ки, анчаг өлкә дахилиндә пул вәзифәси дашыян нәчиб металы йығмағы милли банкларә әмр әтмәк үчүн ганун васитәсилә күрүлән һәр чүр тәдбир мәнәсыздыр. Мәсәлән, бу чүр һәрәкәт әдән Инкилис банкынын өз фәалийәти йолунда нә гәдәр дә „инчә маниәләр“ төрәтдийи һамыя мәлүмдур. Гызыл вә күмүшүн нисби дәйәринин дәйишдийи бөйүк тарихи дөврләр һагғында бах: Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Oekonomie, сәһ. 136 вә сонракилар. [Бах: К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир, Марксист китабхана-сы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 210—211.]

Дүня пулу бүтүн өлкөлөр үчүн бир тә'дийә васитәси, бүтүн өлкөлөр үчүн алгы васитәси вә үмүмийәтлә сәрвәтин (инкилисчә: universal wealth) чәмийәтдә мүтлэг маддиләшмәси вәзифәсини көрүр. Пулун тә'дийә васитәси олмаг вәзифәси, йә'ни бейнәлхалг балансларда мувазинәт ярадан бир васитә олмаг вәзифәси дикәр вәзифәләриндән үстүндүр. Меркантилизм системинин тичарәт балансы шуары да бурадан ирәли кәлир¹⁰⁹. Гызыл вә күмүш әсасән

2-чи нәшрә алавә. Сәр Роберт Пил 1844-чү илдә банкларә аид сәрәнчамын-да бу дәрдә эләч әтмәйә чалышараг Инкилис банкына ичазә вермишди ки, күмүшлә (күлчә илә) тә'мин олунмуш банкнот бурахсын, бу шәртлә ки, күмүш эһтияты гызыл эһтиятынын дөрдлә бир һиссәсиндән артыг олмасын. һәм дә бурада күмүшүн дәйәри Лондон базарындаки гиймәтлә (гызыл гиймәтилә) тә'йин олунурду [**4-чү нәшрә алавә.** Биз енә дә гызыл вә күмүшүн дәйәринин интенсив нисби дәйишилмәси дөврүнү кечиририк. 25 ил бундан әввәл гызыл илә күмүшүн дәйәр нисбәти = $15\frac{1}{2} : 1$ иди, инди исә бу нисбәт тәхминән = $22 : 1$ олмушдур, һәм дә гызыла нисбәтән күмүшүн дәйәри һәлә дә дүшмәкдәдир. Бунун сәбәби башлыча оларәг һәр ики металын истәһсал үсүлунда әмәлә кәлән дәйишикликдән ибарәтдир. Әввәлләр гызыл демәк олар ки, анчаг алүвиал гызыл лайларыны, йә'ни гызыллы минералларын ашынна мәнһсулларыны юмагла һасил әдиллирди. Инди бу үсүл даһа әл вермир вә билавәситә гызыл кварсындан гызыл чыхармаг үсүлү илә әвәз әдиллир,—доғрудур, бу үсүл һәлә гәдим инсанларә да мә'лум иди (Диодор, III, 12—14 [„Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek“, III китаб, § 12—14. Stuttgart 1828, сәһ. 258—261]), лакин индийәдәк анчаг ярдымчы бир үсүл кими ишләнирди. Дикәр тәрәфдән, Гәрби Американын Сылдырым дағларында күлли мигдар ени күмүш ятағлары кәшф әдилмәкдән әләвә, дәмйр йоллар чәкилмәси сайәсиндә бу ятағларә вә Мексика күмүш мәдәнләринә кедиб чатмаг асанлашды, нәтичәдә бу ерләрә мүтәмадийән муәсир машынлар вә яначаг чатдырмаг вә демәли күмүш һасилатыны хейли кенишләндириб хәрчләри азалтмаг да мүмкүн олду. Лакин мәдән ятағлары дамарларында бу ики метала сон дәрәчә мүхтәлиф шәкилләрдә тәсадүф әдиллир. Гызыла адәтән халис шәкилдә тәсадүф олунур, лакин чох чүз'и мигдарда вә кварс ичәрисинә сәпилмиш һалда олур; буна көрә дә дамардаки бүтүн сүхур күтләсини әзмәк вә сонра ююб гызылы чыхартмаг вә я чивә васитәсилә әлдә әтмәк лазым кәлир. Бу һалда 1 000 000 грам кварсдан 1 грамдан 3 грама гәдәр, чох надир һалларда исә 30—60 грам гызыл һасил әдилә билир. Күмүш надир һалларда халис шәкилдә, чох заман исә хүсуси филиз һалында тапылыр; дамардаки бүтүн сүхур күтләсиндән нисбәтән асанлыгла айрылан бу филизин ичәрисиндә хейли мигдар, 40 фәиздән 90 фәиздәк күмүш олур; яхуд өзлүйүндә һасил әдилмәси лазым кәлән филизләрин, мәсәлән мис, гургушун вә с. филизләринин ичиндә дә аз мигдарда күмүш олур. Бурадан айдын көрүнүр ки, гызыл һасилатында сәрф олунан әмәк әслиндә артдыгы һалда, күмүш һасилатына сәрф олунан әмәк хейли азалмышдыр вә, беләликлә, күмүшүн дәйәринин дүшмәси тамамилә тәбнидир. Күмүшүн гиймәти һәлә инди дә сүн'и васитәләрлә мүәййән сәвийәдә сахланмәсәйди күмүшүн дәйәринин бу чүр дүшмәси онун гиймәтинин даһа чох дүшмәсинә сәбәб оларды. Лакин Американын күмүш ятағларындан һәләлик чох аз истифадә олунур вә истифадә олунмасы имканлары чох аздыр, буна көрә дә чох ола биләр ки, күмүшүн дәйәри һәлә хейли мүддәт енә дүшәчәкдир. Истәһлак вә зинәт шейләри һазырламаг үчүн төкмә күмүш ишләтмәйиб күмүш сую, алүмин вә с. ишләдилмәси нәтичәсиндә күмүшә олан тәләбин нисбәтән азалмасы да күмүшүн гиймәтинин дүшмәсинә сәбәб олур. Бейнәлхалг мигяса ичбари бир мәзәннә гоймагла күмүшүн дәйәринин гызылын дәйәринә олан нисбәтини галдырыб әввәлки $1 : 15\frac{1}{2}$ нисбәтинә чатдырмаг һаггындаки биметализм арзуларынын нә гәдәр бош бир хәял олдуғу бурадан айдын көрүнүр. Чох ола биләр ки, күмүш дүня базарында пул олмаг хассәсини кетдикчә даһа чох итирсин.—Ф. Ә.]

¹⁰⁹ Дүня тичарәтинин мөгсәдини тичарәт балансларындаки галығлары гызыл вә күмүшлә өдәмәкдә көрән меркантилизм системинин әлейһдарлары өзләри дә дүня пулунун вәзифәсини чох пис баша дүшүмүшләр. Нәчиб металлларын бейнәлхалг мигяса һәрәкәт әтмәсинин янылыш баша дүшүлмәси анчаг, тәдавул васитә-

анчаг о заман бейнэлхалг алгы васитэси олур ки, мүхтәлиф миллэтләр арасындаки маддэләр мүбадиләсинин ади мүвазинәти гәфлэтән позулмуш олсун. Нәһайәт, пул о ердә сәрвәтин чәмийәтдә мүтлэг маддиләшмәси вәзифәсини көрүр ки, орада иш алгы вә я тә'дийәдән ибарәт олмайыб сәрвәти бир өлкәдән башга өлкәйә көчүрмәкдән ибарәт олсун, һәм дә бу сәрвәти я әмтиә базарында шәраитин әлверишсиз олмасы үзүндән билаваситә әмтиә формасында көчүрмәк мүмкүн олмасын, я да сәрвәт көчүрмәк мәгсәдинин өзү бурада пул формасынын олмасыны тәләб этсин¹¹⁰.

Һәм дахили тәдавул, һәм дә дүня базарындаки тәдавул һәр бир өлкәнин мүәййән әһтият фонду олмасыны тәләб әдир. Демәли, дәфинәнин вәзифәләри гисмән пулун дахили базарда тәдавул васитәси вә тә'дийә васитәси олмаг вәзифәсиндән, гисмән дә дүня пулу олмаг вәзифәсиндән ирәли кәлир^{110а}. Пулун дүня пулу ролу ойнамасы үчүн һәмишә керчәк пул әмтиәсинин олмасы лазым кәлир, гызыл вә күмүшүн өзү тәләб олунур, буна көрә дә Чәмс

ләри күтләсини тәнзим әдән ганунлары янлыш анламағын ин'икасыдыр ки, буну да мән Рикардонун тимсалында мүфәссәл көстәрмишәм („Zur Kritik der Politischen Oekonomie“, сәһ. 150 вә сонракиләр). [Бах: К. Маркс, Сияси иктисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 237 вә сонракиләр.] „Әлверишсиз тичарәт балансы анчаг тәдавул васитәләринин артыглыгындан әмәлә кәлир... Чинкилтили сиккәнин ихрачы онун дәйәринин дүшмәсиндән ирәли кәлир вә әлверишсиз балансын нәтичәси дейил, ону доғуран сәбәбдир“— дейән Рикардонун (Ricardo, The high Price of Bullion etc., p. 11, 12, 14) бу янлыш әһкамына һәлә Барбонда тәсадүф әдилирди: „Тичарәт балансынын тәнләшмәси,—әкәр доғрудан да белә бир шей олурса,—бир милләтин пул ихрач әтмәсинин сәбәби дейилдир; пул мүхтәлиф милләтләрдәки нәчиб металларын дәйәри арасындаки фәрг нәтичәсиндә ихрач әдилир“ (N. Barbon, A Discourse on coining the new money lighter, London 1696, p. 59, 60). Мак Куллох „The Literature of Political Economy, a classified catalogue, London 1845“ әсәриндә Барбону, Рикардонун нәзәрийәсини онун өзүндән әввәл сөйләдийинә көрә тә'рифләйир, лакин усталыгла һәрәкәт әдир вә „scarcity“ принципинин Барбонун әсәрләриндә һәлә ән садәләвһ бир шәкилдә тәсадүф олунан мә'насыз әсасларындан бир кәлмә дә данышмыр. Пул нәзәрийәсинин тарихинә һәср олунан бөлмәләрдә бу „каталогун“ гейри-тәнгидилиин вә һәтта тамамилә вичдансызлыгы сон дәрәчәйә чатыр; Лорд Оверстонун (ex-банкир Ллойдун) чуғулчусу олан Мак Куллох бу бөлмәләрдә Оверстона гуйруг булайыб ону „facile princeps argentarii“ [„һәгиги банкирбашы“] адландырыр.

¹¹⁰ Мәсәлән, мүһарибә апармаг үчүн вә я банкларын енә дә башлайыб тә'дийәләри нәгд пулла өдәмәләринә көмәк әтмәк мәгсәдилә вә с. үчүн тәхсисат верилдикдә, борч пул бурахылдыгда дәйәрин мәнз пул формасында олмасы тәләб олунур.

^{110а} 2-чи нәшрә гейд. „Тәдавулдә метал ишләдилән өлкәләрдә әһтият фондлары тә'сис әдилмәси, үмуми тәдавул фондунун о гәдәр дә бөйүк ярдымы олмандан өзүнүн лазым кәлән бүтүн бейнәлхалг тәәһһүдләрини өдәмәйә имкан верир. Доғрудан да, буна ән яхшы сүбүт одур ки, Франса, хариҷи истиланын вурдуғу ағыр зәрбәдән сонра өзүнә кәләр-кәлмәз, мүттәфиг дөвләтләрин тәләб әтдийи тәхминән 20 миллион (фунт стерлинг) мәбләгиндә тәзминаты 27 ай әрзиндә чох асанлыгла верә билди вә бунун чох һиссәсини чинкилтили сиккә илә өдәди, һәм дә Франсанын дахили пул тәдавулу аз-чох көзә чарпачаг гәдәр азалмады вә я позулмады, онун һәтта векселләринин мазәннәси дә чох дәйишмәди“ (Fullarton, Regulation of Currencies, 2nd ed., London 1845, p. 191). Әнкелс әсәрин 4-чү нәшринә белә бир гейд әләвә әтмишдир: „Даһа гәрибә бир мисал одур ки, енә һаман Франса 1871—1873-чү илләрдә бундан тәхминән он гат артыг һәрби тәзминаты 30 айда чох асанлыгла вә енә чох һиссәсини чинкилтили сиккә илә өдәйә билди“.

Стуарт гызыл вэ күмүш, онлары һәр өлкәнин өзүндә эвэз эдән пуллардан фэргли олараг money of the world [„дүня пулу“] тә'рифи верир.

Гызыл вэ күмүш ахыны ики истигамәтдә һәрәкәт эдир. Бир тәрәфдән, өз мәнбәләриндән чыхыб бүтүн дүня базарына яйылыр, милли тәдавулун мүхтәлиф даирәләриндә мүхтәлиф дәрәчәдә һопулур, онларын дахили тәдавул каналларына кирир, сүртүлүб ейилмиш гызыл вэ күмүш сиккәләрин ерини тутур, зинәт шейләри үчүн материал олур вэ дәфинә шәклиндә донуб галыр¹¹¹. Бу биринчи һәрәкәт әмтиәләрдә реаллашмыш милли әмәйн, гызыл вэ күмүш истәһсал эдән өлкәләрин нәчиб металлларда реаллашмыш әмәйнә билаваситә мүбадиләси йолилә баш верир. Дикәр тәрәфдән дә, гызыл вэ күмүш мүхтәлиф милләтләрин тәдавул даирәләри арасында даим бир тәрәфдән дикәр тәрәфә кечәрәк бу һәрәкәт заманы вексел мезәннәсиндәки даими тәбәддулатын ардынча кедир¹¹².

Буржуа истәһсал үсулунун инкишаф этдийи өлкәләрин банк амбарларында йығылан дәфинә, онун спесифик вәзифәләри үчүн лазым олдуғу минимумдан артыг мигдарда сахланылмыр¹¹³. Бә'зи истисналардан башга, бүтүн һалларда дәфинә амбарларында орта сәвиййәдән хейли чох дәфинәнин йығылмыш олмасы, әмтиә тәдавулундә дурғунлуг әмәлә кәлдийини, яхуд әмтиә истиһаләләри чәрәянынын даяндығыны кәстәрир¹¹⁴.

¹¹¹ „Мүхтәлиф милләтләрин пула нә гәдәр тәләби варса... һәр ердә әмтиәләрин чәзб этдийи пул да, бу милләтләрин арасында әйни тәләбә уйғун бөлүнүр“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 916). „Арасы кәсилмәдән гызыл вэ күмүш верән мә'дәнләр буилары һәр милләтә лазым олдуғу гәдәр чатмаг үчүн кифайәт эдәчәк мигдарда верир“ (J. Vanderlint, Money answers all Thing, London 1734, p. 40).

¹¹² „Вексел мезәннәләри һәр һәфтә галхыб дүшүр вэ һәр ил мүййән заманларда бир милләт үчүн чох әлверишли, башга заманларда исә онун рәғибләри үчүн әйни дәрәчәдә әлверишли олур“ (N. Barbon, A Discourse on coining the money lighter, London 1696, p. 39).

¹¹³ Бу мүхтәлиф вәзифәләрә, банкнотларын гаршылығыны тә'мин эдән фонд олмаг вәзифәси дә эләвә олундуғда дәрһал бу вәзифәләр арасында тәһлүкәли тоғгушма баш верә биләр.

¹¹⁴ „Дахили тичарәт үчүн мүтләг лазым олан мигдардан артыг олан пул—өлкүн капиталдыр вэ өз саһиби олан өлкәйә һеч бир мәнфәәт вермир; бу пул садәчә олараг харичи тичарәт васитәсилә ихрач вә енидән идхал олунур“ (John Bellers, Essays about the Poor, London 1669, p. 12). „Һәддән артыг сиккәнин бизә нә хейри вар? Бу һалда биз бу сиккәдән ән ағыр оланларыны әридиб кәзәл гызыл вэ күмүш бошгаблар, габ-гачаг вэ саир шейләр гайырмалы оларыг; я да бу сиккәни әмтиә шәклиндә лазым олдуғу ерләрә көндөрмәлийик; яхуд да йүксәк фаиз верән олса, борч вермәлийик“ (W. Petty, Quantulumcunque concerning Money, 1682, p. 39). „Пул сияси бәдәнин пийиндән башга бир шей дейилдир, она көрә дә бу бәдәни пий басдыгда онун һәрәкәтләри ағырлашыр, аз олдуғда исә бәдән хәстәләнир... бәдәндәки пий, әзәләләр һәрәкәт этдийи заман онлары яғладығы кими, емәк чатышмадыгда бәдәнә гита вердийи вэ бәдәнин бош ерләрини долдуруб ону кәзәлләшдирдийи кими, пул да дөвләтин бәдәни үчүн пий ериндә олүб онун фәалийәтини сүр'әтләндирир, өлкә дахилиндә гытлыг олдуғда башга өлкәләрдән кәтиртдийи мәнәсулла она гита верир, онун борч тәләбләрини өдәйир... вә үмүмиййәтлә она зинәт верир“; мүәллиф ахырда истәһса илә дейир ки, „бу сонунчу һал әсасән пулу бол олан шәхсләрә аиддир“ (W. Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, ed. London 1691, p. 14).

ИКІНЧІ БӨЛМӨ

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ПУЛУН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

1. Капиталын үмуми формуласы

Әмтиә тәдавулу капиталын башланғыч нөгтәсидир. Капитал ял-ныз әмтиә истәһсалынын вә инкишаф әтмиш әмтиә тәдавулунун, тичарәтин мүййән инкишаф пилләсинә чатдығы ердә мейдана кәлир. Мүасир капиталын фәалийәт тарихи, XVI әсрдә дүня тича-рәти вә дүня базарындан башланыр.

Әкәр биз әмтиә тәдавулунун мадди мәзмунуну, мүхтәлиф истәһ-лак дәйәрләринин мүбадилә олундуғуну кәнара гоюб анчаг бу просесин доғурдуғу игтисади формалары тәдгиг әтсәк, көрәрик ки, пул онун сон мәһсулудур. Әмтиә тәдавулунун бу сон мәһсулу, капиталын илк тәзаһүр формасыдыр.

Тарихчә капитал һәр ердә торпаг мүлкиййәтинә әввәлчә пул шәклиндә, йә’ни пул сәрвәти шәклиндә, тичарәт капиталы вә сәләм капиталы шәклиндә гаршы дурур¹. Капиталын илк тәзаһүр формасынын пулдан ибарәт олдуғуну йәгин әтмәк үчүн һәтта, капиталын әмәлә кәлмәси тарихинә мүрачигәт әтмәйә дә әһтияч йохдур. Буну биз һәр күн өз көзүмүзлә көрүрүк. Һәр бир ени капитал илк дәфә мейдана чыхдыгда, йә’ни әмтиә базарына, фәһ-лә базарына вә я пул базарына чыхдыгда, һәмишә пул шәклин-дә, мүййән просесләрдән кечиб капитала чеврилмәли олан пул шәклиндә мейдана чыхыр.

Пул кими көтүрүлән пул илә капитал олан пул арасындаки фәрг, әввәлчә анчаг бунларын тәдавул формасынын мүхтәлиф-лийиндәдир.

Билаваситә әмтиә тәдавулу формасы $\mathcal{D}-P-\mathcal{D}$ формасыдыр, әмтиәнин пула чеврилмәси, сонра да әксинә пулун әмтиәйә чев-

¹ Шәхси табелик вә һөкмранлыг мүнәсибәтләри әсасында гурулан торпаг мүлкиййәтинин һәкимиййәти илә пулун шәхсиййәтсиз һәкимиййәти арасында олан әкслик, франсызларын ашағыдаки ики мәсәлиндә чох яхшы ифадә әдил-мишдир: „Nulle terre sans seigneur“.—„L’argent n’a pas de maître“ „Ағасыз тор-паг олмаз“.—„Пулун ағасы олмаз“].

рилмэсидир, алгы үчүн сатгыдыр. Лакин бу форма илэ бэрабэр, ондан маһийэтчэ фэргли олан $P-D-P$ формасыны көрүрүк; бу форма пулун эмтиэйэ чеврилмэси, сонра да эксинэ эмтиэнин пула чеврилмэсидир, сатгы үчүн алгыдыр. Мәһз бу дөврэ үзрә һәрәкәт эдән пул капиталла чеврилир, дөнүб капитал олур вә о артыг өз вәзифәсинә көрә капиталдыр.

$P-D-P$ тәдавлүнә яхындан нәзәр етирәк. Бәсит әмтиә тәдавлү кими бу тәдавлү дә бир-биринә әкс олан ики фазадан кечир. Биринчи фаза $P-D$, йә'ни алгы, пулун әмтиәйә чеврилмэсидир. Икинчи фаза $D-P$, йә'ни сатгы, әмтиәнин енә пула чеврилмэсидир. Бу ики фаза бирликдә ваһид бир просес тәшкил эдир вә бу просесдә әввәлчә пул әмтиәйә, сонра исә һәммин әмтиә енә дә пула мүбадилә эдилир, әмтиә сатылмаг үчүн алыныр, яхуд, алгы илә сатгы арасындаки форма фэргләри кәнара гоюларса, пул верилиб әмтиә алыныр вә әмтиә верилиб пул алыныр². Бүтүн бу просесин нәтичәсиндә пул пула мүбадилә эдилир, йә'ни $P-P$ олур. Әкәр мән 100 фунт стерлингә 2000 кирвәнкә памбыг алырамса вә бу 2000 кирвәнкә памбыгы енидән 110 фунт стерлингә сатырамса, нәтичәдә 100 фунт стерлинги 110 фунт стерлингә, йә'ни пулу пула мүбадилә әтмиш олурам.

Һәр шейдән әввәл айдындыр ки, $P-D-P$ тәдавлү просеси мүәййән бир пул дәйәрини әйни пул дәйәринә, мәсәлән 100 фунт стерлинги енә дә 100 фунт стерлингә мүбадилә әтмәк үчүн анчаг долайы бир йол олсайды, онда бу тәдавлү просеси тамамилә мә'насыз вә мәзмунсуз оларды. Бунданса, дәфинә топлаян шәхсин ишләтдийи үсул мүгайисә әдилмәйәчәк гәдәр садә вә ә'тибарлыдыр, чүнки о өз 100 фунт стерлингини тәдавлүдәки тәһлүкәләрә салмайыб өз янында сахлайыр. Дикәр тәрәфдән, бир тачир 100 фунт стерлингә алдыгы памбыгы сатаркән бунун мүгабилиндә 110 фунт стерлинг, яхуд 100 вә я һәтта 50 фунт стерлинг әлдә әтмәсиндән гәт'иййән асылы олмаяраг, онун пулу, бәсит әмтиә тәдавлүндән, мәсәлән кәндлинин тахыл сатыб әлдә әтдийи пулла өзүнә палтар алмасы кими бир тәдавлүдән тамамилә фэргли олан спесифик вә орижинал бир йол кечмиш олур. Демәли, биз ән әввәл $P-D-P$ дөврәни илә $D-P-D$ дөврәни арасындаки форма фэргини көстәрмәлийик. Беләликлә һәммин форма фэргләринин архасында кизләнән маһийәт фэрги дә ашкара чыхар.

Әввәлчә көрәк бу ики форма арасындаки үмуми чәһәт нәдән ибарәтдир.

Бу дөврәнларын һәр икиси бир-биринә әкс олан әйни фазалара: $D-P$, йә'ни сатгы вә $P-D$, йә'ни алгы фазаларына бөлүнүр. Бу ики фазанын һәр бириндә ики әйни мадди үнсүр, йә'ни әмтиә илә пул, һәмчинин әйни игтисади либасларда олан ики шәхс, йә'ни сатычы илә алычы гаршы-гаршыя дурур. Бу ики дөврәнын һәр бири, әйни әкс фазаларын вәһдәтидир вә һәр ики һалда бу вәһдәт, сөвдәләшән үч шәхсин васитәсилә вүчуда кәлир; бунлар-

² „Пул вериб әмтиә алырлар вә әмтиә вериб пул алырлар“ (Mercier de la Rivière. L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, Physiocrates, éd. Daire, II Partie, p. 543).

дан бири анчаг сатыр, икинчиси анчаг алыр, үчүнчүсү исэ нөвбэ илэ һәм алыр, һәм дә сатыр.

Лакин лап башдан ∂ — P — ∂ дөвраныны P — ∂ — P дөвранындан айыран чәһәт, тәдавулүн эйни әкс фазаларындаки тәрсинә ардычыллыгдыр. Бәсит әмтиә тәдавулү сатғы илэ башлайыб алғы илэ гуртарыр, капитал олан пулун тәдавулү исэ алғы илэ башланыб сатғы илэ гуртарыр. Нәрәкәтин башланғыч вә сон нөгтәләри биринчи һалда әмтиә, икинчи һалда исэ пул олур. Биринчи формада бүтүн просесдә васитәчи ролуну ойнаян пулдур, икинчи формада исэ, әксинә, әмтиәдир.

∂ — P — ∂ тәдавулүндә пул нәһайәт әмтиәйә чеврилир вә истәһлак дәйәри вәзифәси көрүр. Демәли, бу һалда пул гәт'и хәрчләнмиш олур. Бунун тәрси олан P — ∂ — P тәдавулүндә исэ, әксинә, алычынын өз пулуну хәрчләмәкдән мәгсәди анчаг сатычы сифәтилә пул әлдә әтмәкдир. Алычы әмтиә алмагла өз пулуну тәдавулә бурахыр ки, һаман әмтиәни сатараг енә пулуну тәдавулдән чыхарсын. Пулу әлдән вермәкдә онун кизли бир ниййәти вар ки, бу да пулу енә кери гайтармагдыр. Беләликлә, бурада пул анчаг аванс әдилир³.

∂ — P — ∂ формасында эйни сиккә ики дәфә өз ерини дәйишир. Сатычы сиккәни алычыдан алыб башга бир сатычыя верир. Әмтиә вериб пул алмагла башланан бүтүн бу просес, әмтиә алыб пул вермәклә гуртарыр. P — ∂ — P формасында исэ биз бу просесин әксини көрүрүк. Бурада эйни бир сиккә дейил, эйни бир әмтиә өз ерини ики дәфә дәйишир. Бурада алычы әмтиәни сатычыдан алыб енә дә башга бир алычыя верир. Бәсит әмтиә тәдавулүндә эйни бир сиккәнин өз ерини ики дәфә дәйишмәси, онун бүтүнлүклә бир нәфәрин әлиндән чыхыб башга бир нәфәрин әлинә кечмәсинә сәбәб олдуғу кими, бурада да эйни бир әмтиәнин өз ерини ики дәфә дәйишмәси, пулу енә гайтарыб өз башланғыч нөгтәсинә кәтирир.

Пулун өз башланғыч нөгтәсинә гайытмасы, әмтиәнин алындығы гиймәтдән баһа сатылыб-сатылмадығындан асылы дейилдир. Бу һал кери гайыдан пул мәбләгинин анчаг кәмийәтинә тә'сир әдир. Сатын алынан әмтиә доғрудан да енидән сатылырса, йә'ни P — ∂ — P дөвраны баша чатырса, пул һәр һалда кери гайыдыр. Демәли, пулун бир капитал кими тәдавул әтмәси илэ садәчә пул кими тәдавул әтмәси арасындаки фәрг, бурада һисслә гавранылыр.

Бир әмтиәнин сатылмасындан һасил олан пул башга бир әмтиәнин алынмасына сәрф әдиләр-әдилмәз, ∂ — P — ∂ дөвраны тамамилә баша чатмыш олур. Әкәр бурада пул енә өз башланғыч нөгтәсинә гайыда билирсә, анчаг бүтүн просесин енидән башланмасы вә я тәкрары нәтичәсиндә гайыдыр. Әкәр мән бир квартер тахылы 3 фунт стерлингә сатыб бу 3 фунт стерлингә палтар алырамса, мәним нөгтейи-нәзәримдән бу 3 фунт стерлинг гәт'и хәрчләнмиш олур. Бу пулун мәнә даһа һеч бир дәхли йохдур. Инди

³ „Бир шей сатылмаг үчүн алындыгда буна сәрф әдилән мәбләгә аванс әдилмиш пул дейилир; бир шей сатылмаг үчүн алынмадыгда исэ бу пула хәрчләнмиш пул дейилә биләр“ (James Stewart, Works etc., edited by General Sir James Stewart, his son, London 1801, vol. I, p. 274).

бу пул палтар сатанындыр. Экэр мэн бир квартал дэ буґда сатсам, пул енэ мэнэ гайыда билэр, лакин айдындыр ки, биринчи сөвдэ нэтичэсиндэ дейил, бу сөвдэнин анчаг тэкрары нэтичэсиндэ гайыда билэр. Мэн енэ бир эмтиэ алыб бу ени сөвдэни баша чатдырсам, онда пул енэ дэ элимдэн чыхмыш олачагдыр. Демэли, **Ә—П—Ә** тэдавүлүндэ пулун сэрф олунмасынын кери гайытмасына гэт'ийейн дэхли йохдур. **П—Ә—П** тэдавүлүндэ исэ, эксинэ, пулун сэрф олунмасынын характери онун кери гайытмасына сэбэб олур. Пул кери гайытмаса, бүтүн эмэлийяты баш тутмамыш вэ я просеси кэсилиб ярыда галмыш һесаб этмэк лазымдыр, чүнки онун икинчи фазасы, йэ'ни алгыны тамамлайыб баша чатдыран сатгы һэлэ йохдур.

Ә—П—Ә дөвраны эмтиэ истиһалэсиндэ бир эмтиэнин дурдуғу гүтбдэн башланыр вэ тэдавүл даирэсиндэн истехлак даирэсинэ кечэн башга бир эмтиэнин дурдуғу гүтбдэ гуртарыр. Белэликлэ, бу дөвранын сон мэгсэди истехлакдыр, тэлэбаты өдэмэкдир, бир сөзлэ, истехлак дэйэридир. **П—Ә—П** дөвраны исэ, эксинэ, пул гүтбүндэн башлайыр вэ нэһайэт енэ бу гүтбэ гайыдыр. Буна көрэ дэ бу дөвраны һэрэкэтэ кэтирэн сэбэб онун башлыча мэгсэди, мүбадилэ дэйэринин өзүдүр.

Бэсит эмтиэ тэдавүлүндэ кэнар нөгтэлэрин һэр икиси эйни игтисади формада олур. Бунларын һэр икиси эмтиэ, һэм дэ, дэйэрчэ бэрабэр эмтиэдир. Лакин бу эмтиэлэр, мэсэлэн тахыл вэ палтар, кейфийэтчэ бир-бириндэн фэргли олан истехлак дэйэрлэридир. Бурада һэрэкэтин мээмуну ондан ибарэтдир ки, ичтимаи эмэйин ифадэси олан мэхсуллар, мүхтэлиф маддэлэр мүбадилэ олунур. **П—Ә—П** тэдавүлүндэ исэ вэзиййэт башгадыр. Илк бахышда бу тэдавүл өз кэрэксиз тэкрары үзүндэн мэ'насыз көрүнүр, чүнки онун ахыр нөгтэси башлангыч нөгтэсинин тэкрарындан башга бир шей дейилдир. Кэнар нөгтэлэрин игтисади формасы бир-биринин эйнидир. Бу кэнар нөгтэлэрин һэр икиси пулду вэ, демэли, кейфийэтчэ бир-бириндэн фэргли истехлак дэйэрлэри дейилдир, чүнки пул, эмтиэлэрин мэхз элэ бир чеврилмиш формасыдыр ки, бу формада эмтиэлэрин бүтүн хүсуси истехлак дэйэрлэри тамамилэ гейб олур. Эввэлчэ 100 фунт стерлинги памбыға, сонра дэ памбығы енэ 100 фунт стерлингэ мүбадилэ этмэк, йэ'ни долайы йолла пулу пула, эйни шейи эйни шейэ дэйишдирмэк кими бир эмэлийят һэм мэ'насыз, һэм дэ нэтичэсиздир⁴. Бир мәблэг пул

⁴ Мерс'е де ла Ривьер меркантилистлэрэ хитабэн дейир ки, „пулу пула мүбадилэ этмэзлэр“ („L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques“, Physiocrates, éd. Daire, p. 468). Мэхсус „тичарэтдэн“ вэ „эһтикардан“ бэһс эдэн бир эсэрдэ белэ дейилир: „Һэр бир тичарэт, мүхтэлиф шейлэрин мүбадилэсиндэн ибарэтдир; хейир дэ (тачир үчүнмү?) мэхз бу мүхтэлификдэн эмэлэ кэлир. Бир кирвэнкэ чөрэйин бир кирвэнкэ чөрэйэ мүбадилэси зэррэ гэдэр дэ хейир верэ билмэз... анчаг пулу пула дэйишмэкдэн ибарэт олан гумардан тичарэти айыран яхшы чөһэт дэ будур“ (The Corbet, An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained, London 1841, p. 5). Корбет **П—П** эмэлийятынын (йэ'ни пулу пула мүбадилэ эдилмэсинин) нэинки тичарэт капиталына, үмүмийэтлэ һэр бир капитала хас олан бир тэдавүл формасы олдуғуну көрэ билмэсэ дэ, һэр һалда этираф эдир ки, тичарэт нөвлэриндэн биринин, йэ'ни эһтикарын бу тэдавүл формасы гумара бэнзэйир. Лакин Мак Куллох ортая атылыб дейир ки, сатгы

башга бир мөблэг пулдан үмүмийтлө анчаг кэмийтчө фэргли ола билэр. Буна көрө дө $P-\partial-P$ просесинин мэмуну, онун кэнэр нөгтэлэриндэки кейфийт фэргиндэ дейил,—чүнки бу нөгтэлэрин һэр икиси пулдур,—анчаг онларын кэмийт фэргиндэ-дир. Бу просес нәтижәсиндә тәдәвүлдән чыхарылан пулун мигдары ибтидада тәдәвүлө бурахылмыш пулун мигдарындан артыг олур. Мәсәлән, 100 фунт стерлингә алынан памбыг енидән $100+10$ фунт стерлингә, йә'ни 110 фунт стерлингә сатылыр. Буна көрө дө тәдгиг этдийимиз просесин долгун формасы $P-\partial-P'$ шәклиндә ифадә эдилә билэр; бурада $P'=P+\Delta P$, йә'ни әввәлчә аванс оларәг тәдәвүлө бурахылан мөбләгдә мүййән бир артымын мәчмуна бәрәбәрдир. Бу артымы, йә'ни илкин дөйәрә үстәлик оларәг әлдә эдилән бу артыгы, мән изафи дөйәр (инкилисчә: *surplus value*) адландырырам. Беләликлә, әввәлчә аванс оларәг тәдәвүлө бурахылан дөйәр, тәдәвүлдә өзү һифз олунмагла бәрәбәр, эйни заманда өз кэмийәтини дө дөйишдирир, өзүнә изафи дөйәр әләвә әдир вә я өз-өзүнә артыр. Тәдәвүлө бурахылан дөйәри капиталә чевирән дө мәнз бу һәрәкәтдир.

Доғрудур, $\partial-P-\partial$ тәдәвүлүндә кэнэрлардаки ∂ вә ∂ нөгтәлери, мәсәлән тахыл илә палтар мигдарча бир-бириндән фэргли дөйәрләр ола билэр. Кәндли тахылы дөйәриндән баһа сата биләр вә я палтары дөйәриндән учуз ала билэр. Дикәр тәрәфдән, ону, палтар сатан алдада да билэр. Лакин бу тәдәвүл формасынын өзүнү нәзәрдә тутдугда дөйәрләр арасындаки белә фэрг анчаг тәсәдүфи бир шейдир. Бу тәдәвүл формасында һәр ики кэнэр нөгтә, мәсәлән тахыл илә палтар бир-биринә эквивалент исә, бу форма, $P-\partial-P$ формасынын әксинә оларәг, өз мә'на вә әһәмийәтини һеч дө итирмир. Әксинә, бунларын дөйәрчә бәрәбәрлийи, бурада һәтта просесин нормал чәрәяны үчүн шәртдир.

Алғы үчүн олан сатғынын сон мәгсәди, һабелә һәммин просесин енидән башланмасы вә я тәкрар олунмасынын мәгсәди бу просесин харичиндәдир, йә'ни истәһлакдан, мүййән тәләбаты өдәмәкдән ибарәтдир. Сатғы үчүн олан алғыда исә, әксинә, просесин башланғычы илә сону эйни шейдир, пулдур, мүбадилә дөйәридир вә тәкчә буна көрө дө һәммин һәрәкәт интәһасыздыр. Нечә олурса олсун, P -дән $P+\Delta P$ һасил олду; 100 фунт стерлингдән $100+10$ фунт стерлинг һасил олду. Лакин 110 фунт стерлингә кейфийт чәһәтдән бахылдыгда, о да 100 фунт стерлинг кими бир шейдир, йә'ни пулдур. 110 фунт стерлинг мигдар чәһәтдән дө 100 фунт стерлинг кими мәнһуд бир мигдар дөйәрдир. Бу 110 фунт стерлинг пул оларәг хәрчләнсәйди, даһа өз ролуну давам

үчүн олан һәр бир алғы әһтикардыр. Беләликлә дө әһтикарла тичарәт арасындаки фэрг бүсбүтүн итиб кедир. „Бириси мәнһсулу сатмаг мәгсәдилә алырса, һәр бир белә сөвдә һәгигәтдә әһтикардыр“ (Mac Culloch, A Dictionary practical etc. of Commerce, London 1847, p. 1058). Амстердам биржасынын Пиндары олан Пинто даһа сәдәләвһдүр; о дейир: „Тичарәт гумардыр (бу фикри о Локкдан көтүрмүшдүр) вә, әлбәттә, һеч нәйи олмаһа бир адамла гумар ойнадыгда бир шей удмаг олмаз. Буна көрө дө бириси узун заман гумар ойнайыб һәмишә вә һамыны ударса, енидән оюна башлаһа билмәк үчүн уддугу пулун чох һиссәсини өзхошуна гайтармалы олар“ (Pinto, Traité de la Circulation et du Crédit, Amsterdam 1771, p. 231).

этдирэ билмээди. Бу пул даһа капитал ола билмээди.¹ Тэдавүлдэн чыхарылан пул донуб дэфинэ олур вэ гиямэтэ гэдэр дэ бу һалын-да галса, енэ үстүнэ бир фартинг дэ кэлэ билмээ. Демэли, мадам ки, дэйэрин артмасындан бәһс эдилир, 100 фунт стерлингин дэ, 110 фунт стерлингин дэ артмаға эйни дэрэчэдэ эһтиячы вардыр, чүнки бу мәблэглэрин һәр икиси мүбадилэ дэйэринин мәһдуд ифадэсидир вэ, демэли, бунларын һәр икисиндэ өз мигдарыны артырмаг йолилэ үмумэн сэрвэт мәгамына яхынлашмаг габилий-йэти вардыр. Доғрудур, ибтидада аванс олараг тэдавүлэ бурахыл-мыш 100 фунт стерлинглик дэйэр, тэдавүл просесиндэ онун үстүнэ кэлэн 10 фунт стерлинг изафи дэйэрдэн бир ан айрылыр, лакин бу фэрг дэрһал енэ итиб кедир. Просесин сонунда ики нэтичэ дейил, йә'ни бир тэрәфдэ 100 фунт стерлингдэн ибарэт илкин дэйэр, дикэр тэрәфдэ исэ 10 фунт стерлингдэн ибарэт изафи дэйэр дейил, 110 фунт стерлингдэн ибарэт ваһид бир дэйэр элдэ эдилир. Бу мәблэг дэ эввэлки 110 фунт стерлинг кими, енидэн өз-өзүнэ артмаг просесинэ башлая билэчэк бир формая маликдир. Һэрэкэт пулла гуртарыр вэ бу пул эйни бир ени һэрэкэт үчүн башланғыч олур⁵. Демэли, сатғы үчүн олан алғыдан ибарэт һәр бир айрыча дөвранын сону, өзлүйүндэ ени бир дөвранын башланғычы олур. Бэсит әмтиэ тэдавүлү, йә'ни алғы үчүн сатғы, тэдавүл харичиндэ олан сон нэтичәйә наил олмаг үчүн васитәдир, йә'ни истехлак дэйэрини мәнимсәмәк, тәләбаты өдәмәк васитәсидир. Пулуң капи-тал кими тэдавүлү исэ, әксинэ, өзлүйүндэ бир мәгсәддир, чүнки дэйэр анчаг даим тәкрап олунан бу һэрэкәт дахилиндэ өз-өзүнэ артыр. Буна көрә дэ капиталын һэрәкәти үчүн һеч бир һәдд йох-дур⁶.

⁵ „Капитал... илкин капиталла мәнфәэтә, йә'ни капиталын артымына бөлү-нүр... тәчрүбәдә исэ мәнфәэт дәрһал енидән капиталла битишиб онунла бирликдә тэдавүлэ кирир“ (F. Engels, Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie, „Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx“, Paris 1844, S. 99). [Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels, Stuttgart 1902, Bd. I, S. 445 вэ сонракилар]. [Бах: К. Маркс вэ Ф. Эңкелс, Әсәрләри. II ч., сәһ. 306. Москва. Дөвләтнәшр. 1928.]

⁶ Аристотел игтисадийяты хрематистикая гаршы гоюр. О игтисадийяты әсас тутур. Игтисадийят сэрвәт элдә әтмәк сәнәти кими көтүрүлдүкдә, о анчаг яша-йыш үчүн лазым олан вэ я эв вэ дөвләт үчүн файдалы олан не'мәтләр элдә әтмәкдир. „Әсл сэрвәт (ὁ ἀλλοτρίος πλοῦτος) бу чүр истехлак дэйэрләриндән ибарәт-дир, зира яхшы яшамаг үчүн лазым олан бу чүр әмлакын мигдарынын бир һәдди вардыр. Лакин сэрвәт элдә әтмәк үчүн башга бир йол да вардыр ки, буна тамамилә доғру олараг, адәтән хрематистика дейилир; бу сәнәт нөгте-йи-нәзәриндән сэрвәт вэ мүлкиййәт үчүн йәгин ки, бир һәдд йохдур. Әмтиә тичарәти („ἡ κτηλική“ һәрфи мә'нада хырда алвер демәкдир. Аристотелин дэ бу форманы көтүрмәсинә сәбәб одур ки, бурада гә'и рол ойнаян истехлак дэйә-ридир) өз тәбиәти ә'тибарилә хрематистикая анд дейилдир, чүнки әмтиә тичарә-тиндә мүбадилә онларын (алычыларла сатычыларын) анчаг өзләри үчүн олан шейләрә шамилдир“. Аристотел сонра языр ки, буна көрә дэ әмтиә тичарәтинин илк формасы мүбадилә тичарәти олмушдур, бу тичарәт кенишләндикдә исэ, зәрури олараг пул әмәлэ кәлмишдир. Пул ихтира эдилдикдән сонра мүбадилә тичарәти һөкмән инкишаф эдиб κτηλική олмалы иди, йә'ни әмтиә тичарәти шәклини алмалы иди, әмтиә тичарәти исэ, илк тәмайүлүнүн әксинә оларәг, дөнүб хрематистика, йә'ни пул газанмаг сәнәти олмушдур. Хрематистиканын игтисадийятдан фәрги бундадыр ки, „тэдавүл онун үчүн сэрвәт мәнбәидир“ (πολιτικὴ κρημάτω... διὰ κρημάτων διαβολῆς). Хрематистика башдан-баша пул үзәрин-

Бу хэрэкэти шүүрлу сурэтдэ тэмсил эдэн пул сахиби—капиталист олур. Пул сахибинин шэхсийхэти, даһа догрусун онун чибимэһэ элэ бир нөгтэдир ки, пул хэмин нөгтэдэн чыхыб тэдавүлэ кирир вэ енэ бу нөгтэйэ гайыдыр. Бу тэдавүлүн об'ектив мээмуну, йэ'ни дэйэрин аргмасы, пул сахибинин суб'ектив мэгсэди-дир; хэм дэ онун эмэлийятынын хэрэкэтверичи еканэ мэгсэди, мүчэррэд сэрвэти кетдикчэ даһа артыг мигдарда мэнимсэмэкдэн ибарэт олдугуна көрө вэ ялныз буна көрө пул сахиби бир капиталист кими, йэ'ни чанландырылмыш, ирадэ вэ шүүр верилмиш капитал кими хэрэкэт эдир. Буна көрө дэ истехлак дэйэринэ неч дэ капиталистин балаваситэ тэ'гиб этдийи мэгсэд кими бахмаг олмаз⁷. Хабелэ онун мэгсэди тэк бир дэфэ мэнфээт элдэ этмэк дейил, мэнфээт көтүрмэйи мүттэсил давам этдирмэкдир⁸. Бу мүтлэг сурэтдэ варланма чөһди, бу дэйэр дүшкүнлүйү⁹ хэм капиталистэ, хэм дэ дэфинэ топлаян адама хас олан үмүм сифэтдир, лакин дэфинэ топлаян шэхс анчаг диванэ бир капиталист икэн, капиталист шүүрла дэфинэ йыған адамдыр. Дэфинэ йыған адамын пулу тэдавүлдэн горуюб¹⁰ сахламагла элдэ этмэйэ чалышдыгы нэтичэни, йэ'ни дэйэрин дурмадан аргмасыны, фэрасэтли капиталист башга йолла, пулу дөнө-дөнө тэдавүл этдирмэк васитэсилэ элдэ эдир^{10а}.

дэ гурулмушдур, чүнки бу чүр мүбадилэнин хэм ибтидасы, хэм дэ интөһасы пулдур (τὸ ἰσὺν νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Буна көрө хрематистиканын элдэ этмэйэ чалышдыгы сэрвэтин дэ интөһасы йохдур. Мэ'лумдур ки, бир шей үчүн васитэ олмаг вэзифэси дашымайыб өзлүйүндэ сон мэгсэд тэшкил эдэн хэр бир сөнэтин кетдикчэ бу мэгсэдэ даһа артыг яхынлашмаг чөһди интөһасыздыр, халбуки мүэйиэн бир мэгсэд үчүн анчаг васитэ ахтаран сөнөтлөр интөһасыз дейилдир, чүнки бу мэгсэдин өзү онлар үчүн һөдд гоюр. Белэликлэ, хрематистиканын тэ'гиб этдийи мэгсэд гаршысында һөдд йохдур, мэгсэди исэ мүтлэг сурэтдэ варланмагдыр. Хрематистиканын дейил, игтисадийятын һөдди вардыр... игтисадийятын мэгсэди пулда пулун өзүндөн фэргли олан бир шей ахтарыб тапмагдыр, хрематистика исэ анчаг пулу артырмаг үчүн йол ахтарыр... Бэ'зи адамлар, бир-биринэ кечэн бу ики форманы гарышдырдыгларына көрө пулун сахланылмасына вэ һөдсиз мигдарда артырылмасына игтисадийятын сон мэгсэди кими бахырлар" (Aristoteles, De Republica, edit. Bekker, lib. I, c. 8 вэ 9 passim.).

⁷ „Сэнае капиталистинин нэзэриндэ эһэмийхэтли олан чөһөт эмтиэ (бурада истехлак дэйэри мэ'насындадыр) дейилдир... онун сон мэгсэди пулдур" (Th. Chalmers, On Political Economy etc., 2-nd edit., London 1832, p. 166).

⁸ „Тачир өз элине кэлэн мэнфээтэ даһа, демэк олар, бир мэнфээт кими бахмыр, одур ки, даим ени мэнфээт элдэ этмэйэ чалышыр" (A. Genovesi, Lezioni di Economia Civile (1765). Италиян игтисадчыларынын нэшри, Custodi, Parte Moderna, vol. VIII, p. 139).

⁹ „Капиталистлэрин фэалийхэтинэ хэмишэ сонсуз мэнфээт эһтирасы, ауги sacra fames истигамэт верир" (Mac Culloch, The Principles of Political Economy, London 1830, p. 179). Лакин Мак Куллох вэ К^о-сы бу нөгтейи-нэзэрлэ бэрабэр енэ дэ нэзэрийхэдэ чэтинлийэ дүшэндэ, мөсөлэн ифрат истехсалын тедгигиндэ хэмин капиталисти мээлум бир адам кими гэлэмэ вериб элэ көстэрирлэр ки, куя она анчаг истехлак дэйэрлэри лазымдыр, куя о анчаг чэкмэ, папаг, юмурта, чит вэ аилэ һөятэ үчүн эйин дэрэчэдэ лазым олан саир бу кими истехлак дэйэрлэри һарисидир.

¹⁰ „Σωζεῖν" [„горумаг"] сөзү юнанлар арасында, сэрвэт йығмагы көстөрмөк үчүн ишлэнэн характер бир ифадэди. Хабелэ инкилисчэ „to save", хэм „горумаг" демэкдир, хэм дэ „йығмаг".

^{10а} „Шейлэр бир истигамэтдэ хэрэкэт эдиркэн чата билмэдиклэри сонсузлуға дөвран васитэсилэ чатырлар" (Galiapi).

Бэсит тэдавул просесиндэ эмтиэ дэйэринин алдыгы мүстэгил формалар—пул формалары—анчаг эмтиэлэрин мүбадилэси үчүн لازمдыр вэ һэрэкэтин сон нэтичэсиндэ итиб кедир. *П—Ө—П* тэдавулүндэ исэ, эксинэ, эмтиэ дэ, пул да анчаг дэйэрин өз мөвчудлуғунун мүхтэлиф нөвлэридир,—пул дэйэрин мөвчудлуғунун үмүми нөвү, эмтиэ исэ хүсуси вэ, нечэ дейэрлэр, маскаланмыш нөвүдүр¹¹. Дэйэр даим бир формадан башга формая кечир, лакин бу һэрэкэтиндэ һеч бир заман итмир вэ, белэликлэ, дөнүб автомат кими ишлэйэн бир суб'ект [өз-өзүнэ һэрэкэт эдэн бир вүчүд] олур. Өз-өзүнэ артан дэйэрин өз даими дөвранында заман-заман дүшдүйү айры-айры тэзаһүр формаларынын сурэти алынса, она белэ тэ'риф верилэ билэр: капитал пулдур, капитал эмтиэдир¹². Лакин һэгигэтдэ дэйэр бу дөвранда мүэййэн бир просесин суб'екти [һамили] олуб даим өз пул формасыны эмтиэ формасына вэ, эксинэ, өз эмтиэ формасыны пул формасына дэйишмәклэ өз кәмиййәтини дэ дэйишир, өзүнүн изафи дэйэр олмасыны илкин дэйэр олмасындан узаглашдыр, өз-өзүнэ артыр. Чүнки дэйэрэ изафи дэйэр элавэ эдэн бу һэрэкэт, дэйэрин өз һэрэкэтидир, демэли, дэйэрин артмасы онун өз-өзүнэ артмасыдыр. Онун дэйэр ярадан белэ бир э'чазкар габилиййэт кәсб этмәси, онун өзүнүн дэйэр олмасындан ирэли кәлир. Дэйэр балалайыр вэ я, бу да олмаса, гызыл юмурта юмуртлайыр.

Һәмин просесин суб'екти олан дэйэр даим бу просесин һүдудуну ашыр; кәһ пул формасындан чыхыб эмтиэ формасы алыр, кәһ да эмтиэ формасындан чыхыб пул формасы алыр, эйни заманда бүтүн бу истиһалэләрдэ даим һифз олунур вэ артыр; о һәр шейдән эввэл элэ бир мүстэгил формая мөһтачдыр ки, бу формада онун өзүнүн өзү илэ эйниййәти ифадэ эдилмиш олсун. Бу формая о анчаг пул шәклиндэ малик олур. Буна көрә дэйэрин өз-өзүнэ артмасы просесинин башланғыч вэ сон нөгтәси пулдур. Бу дэйэр эввэлчә 100 фунт стерлингә бәрабәр иди, инди исэ 110 фунт стерлингдир вэ и. а. Лакин бурада пул өзү дэйэр формаларындан анчаг бирини тәшкил эдир, чүнки дэйэр формасы ики чүрдүр. Пул эмтиэ формасы алмаса, капитал ола билмәз. Беләликлэ, пул бурада һеч дэ дәфинэ йығымында олдуғу кими, эмтиэләрә гаршы мүбаһисәли [дүшмән] бир вәзиййәт алмыр. Капиталист билир ки, һәр бир эмтиэ нә гәдәр бичимсиз олса да, нә гәдәр пис ий версә дэ, руһән вэ һэгигәтдэ енә пулдур, батинән сүннәт олунмуш йәһүдидир, һәм дэ пулдан кетдикчә даһа чох пул һасил этмәк үчүн э'чазкар бир васитәдир.

Бэсит тэдавулдэ эмтиэлэрин дэйәри онларын истеһлак дэйэринин эксинэ олараг, ән яхшы һалда мүстэгил пул формасы алырдыса, бурада бирдән-бирә башга шәкил алыр, өз-өзүнә инкишаф эдән, өз-өзүнэ һэрэкәт эдән бир субстансия олур ки, эмтиә-

¹¹ „Мүэййән бир маддәнин өзү капитал дейил, онун дэйәри капиталдыр“ (J. B. Say, *Traité d'Economie Politique*, 3-ème éd., Paris 1817, vol. I, p. 428).

¹² „Тэдавулә бурахылыб (currency!) мәһсулдар мәгсәдлә ишләдилән пул—капиталдыр“ (Mac Leod, *The Theory and Practice of Banking*, London 1855, vol. I, c. 1). „Капитал—эмтиэләрдир“ (James Mill, *Elements of Political Economy*, London 1821, p. 74).

лэр илэ пул бу субстансия үчүн анчаг тэзаһур формасыдыр. Бундан элавэ, дэйэр, эмтиэлэрин мүнәсибәтини ифадэ этмәк эвә-зинә, бурада, бир нөв өз-өзү илэ шәхси мүнәсибәтә кирир. Ата аллаһ илэ оғул аллаһ бир яшда вә һәгигәтдә бир вүчуд олдуғу һалда бунларын арасында фәрг олдуғу кими, дэйәр дә өзүнүн илкин дэйәр олмасыны изафи дэйәр олмасындан фәргләндирир. Чүнки аванс олараг тәдавлә бурахылан 100 фунт стерлинг анчаг 10 фунт стерлинг изафи дэйәр сайәсиндә капитал олур вә капитал олан кими, йә'ни оғулун доғулмасилә атанын да доғулдуғу кими, онларын арасындаки фәрг дәрһал енә итиб кедир вә һәр икиси бир вәһдәт: 110 фунт стерлинг олур.

Беләликлә, дэйәр дөнүб өз-өзүнә һәрәкәт эдән дэйәр олур, өз-өзүнә һәрәкәт эдән пул олур ки, бу һалында о—капиталдыр. Дэйәр тәдавлә даирәсиндән чыхыр, сонра—гайыдыб енә тәдавлә кирир, бурада өзүнү һифз эдир вә чохалдыр, бу чохалмыш һалында жери гайыдыр, тәкрар вә тәкрар эйни дөвранә башлайыр¹³. Капиталы илк дәфә тәсвир эдән меркантилистләр дейирләр ки, капитал: $P-P'$ -дир, пул доғуран пулдур—money which begets money.

Бир эмтиәни сонра сатмаг үчүн алмаг, даһа доғрусу баһа сатмаг үчүн алмаг, йә'ни $P-\partial-P'$ илк бахышда капиталын анчаг бир нөвүнә—тачир капиталына мәхсус бир форма кими көрүнүр. Лакин сәнае капиталы да эмтиәйә чеврилән вә сонра эмтиә сатылмагла даһа артыг мигдар пула чеврилән пулдур. Тәдавлә даирәсиндән хариҷдә алғы илэ сатғы арасында баш верән әмәлийят бу һәрәкәт формасынын өзүнү әсла дэйишдирмир. Нәһайәт, фаиз кәтирән капиталда $P-\partial-P'$ тәдавлә гысалдылмыш шәкилдә ифадә олунур, йә'ни ара вәсилә олмадан, өз нәтичәсини айдын вә гыса шәкилдә көстәрән $P-P'$ шәклиндә, мигдарча даһа чох пула бәрабәр олан пул шәклиндә, өзү-өзүндән артыг олан дэйәр кими ифадә олунур.

Беләликлә, $P-\partial-P'$ формуласы капиталын һәгигәтән үмуми формуласыдыр ки, тәдавлә даирәсиндә дә о билаваситә бу чүр тэзаһур эдир.

2. Үмуми формуланын зиддийәтләри

О тәдавлә формасы ки, орада пул сүрфәси капитала чеврилир,—һәммин форма эмтиәнин, дэйәрин, пулун вә тәдавлә өзүнүн тәбиәти һаггында юхарыда көстәрдийимиз ганунларын һамысына зиддир. Бәсит эмтиә тәдавлә илэ бу тәдавлә формасы арасындаки фәрг, бир-биринә әкс олан ики просесин, йә'ни сатғы илэ алғынын әкс истигамәтдә чәрәян этмәсиндәдир. Лакин сирри нәдир ки, бу сырф форма фәрги һәммин просесин тәбиәтини дэйишдирә билир?

Бундан да элавә, һәммин просес әкслийн, бир-бирилә сөвдәләшән үч шәхсдән анчаг биринә аиддир. Капиталист олмаг э'тибарилә мән эмтиәни A шәхсдән алыр вә сонра B шәхсә саты-

¹³ „Капитал... өзүнү мүттәсил чохалдан дэйәрдир“ (S i s m o n d i, Nouveaux Principes de l'Economie Politique, t. I, p. 90).

рам; садәчә әмтиә саһиби олмаг ә'тибарилә мән *В* шәхсә әмтиә сатыр вә сонра *А* шәхсдән әмтиә алырам. *А* илә *В* үчүн исә бу фәрг йохдур. Онлар бу просесдә анчаг әмтиә сатан вә әмтиә алан шәхсләрдир. Һәр ики һалда һәтта мән өзүм онларла анчаг пул саһиби вә я әмтиә саһиби кими, алычы вә я сатычы кими үз-үзә дурурам; һәм дә һәр ики истиһалә сырасында сөвдәләшән-ләрин бири үчүн мән анчаг алычы, икинчиси үчүн исә анчаг сатычы олурам, бири үчүн анчаг пулу, икинчиси үчүн исә анчаг әмтиәни тәчәссүм этдирирәм, лакин бунларын һеч бири үчүн капиталы тәчәссүм этдирмирәм, йә'ни капиталист дейиләм, яхуд пул вә я әмтиәдән артыг бир шейи тәмсил этмирәм, өз тә'сир даирәсини кенишләдиб пул вә я әмтиә чәрчивәси харичинә чыхара биләчәк бир шейин нүмайәндәси дейиләм. *А*-дан әмтиә алыб *В*-йә сатмаг мәним үчүн бир ардычыл сырадыр. Лакин бу ики мүамилә арасындаки рабитә анчаг мәним үчүн мөвчуддур. Мәним *В* илә олан сөвдәмдән *А*-нын хәбәри олмадыгы кими, *А* илә олан сөвдәмдән дә *В*-нин хәбәри йохдур. Әкәр мән бу ики сөвдәнин ардычыл чәрәяныны тәрсинә чевирмәклә, сөвдәләшдийим адамларә хүсуси бир хидмәт көстәрдийими баша салмаг истәсәм, онлар мәнә сүбүт әдәрләр ки, мән сөвдәләрин чәрәяныны сәһв баша дүшүрәм, сөвдә бүтүнлүкдә алгы илә башлайыб сатгы илә гуртармамыш, әксинә, сатгы илә башлайыб алгы илә гуртармышдыр. Доғрудан да, мәним биринчи әмәлийятым, йә'ни алгы, *А*-нын нөгтейи-нәзәриндән сатгыдыр, икинчи әмәлийятым, йә'ни сатгы, *В*-нин нөгтейи-нәзәриндән алгыдыр. *А* илә *В* бунунла да кифайәт-ләнмәйиб дейә биләрләр ки, сөвдәнин бу чәрәяны бүсбүтүн артыг вә лүзүмсуз бир һоггабазлыгдыр. *А* өз әмтиәсини *В*-нин өзүнә сата биләр, *В* дә әмтиәни *А*-нын өзүндән ала биләрди. Бунунла бүтүн бу сөвдә дөнүб бәсит әмтиә тәдавүлүнүн бир голу олур, йә'ни *А*-нын нөгтейи-нәзәриндән сатгы, *В*-нин нөгтейи-нәзәриндән исә алгы олур. Беләликлә, биз сөвдәләрин ардычыллыг сырасыны тәрсинә чевирмәклә, бәсит әмтиә тәдавүлү даирәсиндән һеч дә кәнара чыхмадыг; буна көрә дә биз белә бир мәсәләни тәдгиг әтмәлийик ки, бу тәдавүл даирәсинин өз тәбиәти, һәмин даирәйә дахил олан дәйәрләрин артмасына вә, демәли, изафи дәйәр әмәлә кәлмәсинә йол верирми.

Тәдавүл просесини, бәсит әмтиә мүбадиләсини тәмсил этдийи формасында көтүрәк. Бу тәдавүл формасыны биз, ики әмтиә саһибинин бир-бириндән әмтиә алдыгы вә тә'дийә вахты чатдыгда өз гаршылыглы пул һагг-һесабларына баланс вурдуглары һалларын һамысында көрүрүк. Пул бурада һесаб пулудур, әмтиәләрин дәйәрини онларын гиймәтиндә ифадә әдир, әмтиәләрин өзүнә исә мадди бир шей кими гаршы дурмур. Нә гәдәр ки, бурада мәсәлә истәһлак дәйәрләри үзәриндәдир, йәгин ки, әмтиә мүбадилә әдәнләрин һәр икиси хейир көрә биләр. Һәр икиси бир истәһлак дәйәри кими, өзүнә файдасы олмаян әмтиәни башгасына вериб әвәзиндә өз истәһлакы үчүн лазым олан әмтиә алыр. Лакин сөвдәнин файдасы һәтта бунунла да битмәйә биләр. Ола биләр ки, шәраб сатыб тахыл алан *А*-нын мүәййән иш вахтында истәһсал этдийи шәраб, тахыл экән *В*-нин әйни иш вахтында истәһсал әдә

билэчэйи шэрабдан артыг олсун вэ, эксинэ, тахыл экэн *В*-нин мүйэйэн иш вахтында истехсал этдийи тахыл, шэрабчы *А*-нын эйни иш вахтында истехсал эдэ билэчэйи тахылдан артыг олсун. Белэликлэ, эйни бир мүбадилэ дэйэри эвэзиндэ *А*-нын алдыгы тахыл илэ *В*-нин алдыгы шэраб, һэр икисинин мүбадилэйэ эл атмайыб һэрэси өзү үчүн һэм шэраб, һэм дэ тахыл истехсал этмэйэ мачбур олачаглары һалда истехсал эдэ билэчэкләри мигдардан чохдур. Демэли, истехлак дэйэри нөгтейи-нэзэриндэн демэк олар ки, „мүбадилэ, һэр ики тэрэф үчүн хейирли сөвдэдир“¹⁴. Мүбадилэ дэйэри мәсэлэсиндэ исэ вэзиййэт башгадыр. „Чохлу шэрабы олдугу һалда тахылы олмаян бир адам, чохлу тахылы олдугу һалда шэрабы олмаян башга бир адамла сөвдэлэшир вэ онлар 50 дэйэрлик буғданы 50 дэйэрлик шэраба мүбадилэ эдирлэр. Мүбадилэ дэйэри бу мүбадилэ нэтичэсиндэ онларын һеч бири үчүн артмыр, чүнки онлардан һэр бири бу эмэлийят нэтичэсиндэ нэ гэдэр дэйэр элдэ эдирсэ, мүбадилэдэн эввэл дэ эйни мигдар дэйэрэ малик иди“¹⁵. Пулун тэдавүл васитэси олуб ики эмтиэнин арасына кирмэси вэ алгы эмэлийятынын сатгы эмэлийятындан мүтлэг айрылмасы бурада вэзиййэти һеч дэйишдирмир¹⁶. Эмтиэлэр һэлэ тэдавүлэ кирмэздэн эввэл онларын дэйэри гиймэтлэриндэ ифадэ олунур; демэли дэйэр, тэдавүлүн нэтичэси дейил, онун илк шэртидир¹⁷.

Бу просеси мүчэррэд шәкилдэ тэдгиг этдикдэ, йә’ни бәсит эмтиә тэдавүлүнүн тәбиәтинә мәхсус ганунлардан доғмаян тәсәдүфи кейфийәтләри нәзәрә алмадыгда, бурада бир истехлак дэйәринин башга бир истехлак дэйәрини эвәз этмәсиндән әләвә анчаг бир шей көрүрүк, о да эмтиәнин истиһаләсидир, йә’ни эмтиәнин формасынын садәчә дэйишилмәсидир. Эйни бир дэйәр, йә’ни эйни мигдарда маддиләшмиш ичтиман әмәк эйни бир эмтиә саһибинин әлиндә эввәлчә эмтиә формасында олур, сонра эмтиәнин дөнүб кәсб этдийи пул формасында вә нәһайәт пулун енидән дөнүб кәсб этдийи эмтиә формасында олур. Дэйәр формасынын бу чүр дэйишмәси, дэйәр кәмийәтинин дэйишмәси демәк дейилдир. Бу просесдә эмтиә дэйәринин өзүнүн дэйишилмәси анчаг онун пул формасынын дэйишилмәсиндән ибарәт олур. Бу дэйәр эввәлчә, сатылачаг эмтиәнин гиймәти шәклиндә, сонра исә, һэлә эввәлдән гиймәтдә ифадә әдилмиш бир мәбләг пул шәклиндә олур вә нәһайәт эквивалент эмтиәнин гиймәти шәклиндә олур. Беш фунтлуг пулу дөрд дәнә соверенә, бир дәнә ярым-

¹⁴ „Мүбадилэ элэ гәрибә бир сөвдәдир ки, һэр ики тэрэф бундан хейир көтүрүр—өзү дэ һәмишә (!)“ (*Destutt de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets*, Paris 1826, p. 68). һәмин китаб сонралар „*Traité d'Economie Politique*“ адилә чап әдилмишдир.

¹⁵ *Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel, Physiocrates*, éd. Daire, II. Partie, p. 544.

¹⁶ „Бу дэйәрләрдән истәр бири пул олсун, истәрсә һэр икиси ади эмтиә олсун, бунун өзлүгүндә һеч бир фәрги йохур“ (*Mercier de la Rivière, I. c.*, p. 543).

¹⁷ „Дэйәри сөвдәләшән тэрәфләр мүйәйән этмирләр, дэйәр һэлә онлар сөвдәләшмәздән эввәл мүйәйән олур“ (*Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates*, éd. Daire, Paris 1846, p. 906).

соверенэ вэ он шиллингэ хырдаладыгда, бу пул өз дэйэрини дэйишдирмэдийи кими, дэйэрин дэ формасы дэйишдикдэ кэмий-йэти дэйишмир. Демэли, эмтиэ тэдавүлү эмтиэ дэйэринин анчаг формасыны дэйишдирдийинэ көрө, бу тэдавүл, мүманиэт олмадыгы тэгдирдэ, эквивалентлэрин мүбадилэсинэ сэбэб олур. Нэтта вулгар сияси игтисад да, дэйэрин нэ олдуғуну гэт'ийэн анламадыгына бахмаяраг, нэр дэфэ бу һадисэни бачардыгы дэрэчэдэ халис шэклиндэ тэдгиг этмэк истэркэн, буну шэрт көтүрүр ки, тэлэб илэ тэклиф бир-бирини өдәмэлидир, йэ'ни онларын тэ'сири үмүмийэтлэ арадан галхмалыдыр. Демэли, сөвдэлэшэн нэр ики тэрэф истехлак дэйэри нөгтейи-нэзэриндэн хейир көтүрө билэрсэ дэ, мүбадилэ дэйэри нөгтейи-нэзэриндэн нэр икиси хейир көтүрө билмэз. Бурада, даһа доғрусу, белэ бир гайда һөкм сүрүр: „Барабарлик олан ердэ, газанч ола билмэз“¹⁸. Эмтиэлэр өз дэйэриндэн ашағы вэ я юхары гиймэтэ сатыла билирсэ дэ, бу һал эмтиэ мүбадилэси ганунларынын позулмасыдыр¹⁹. Халис һалда олан эмтиэ мүбадилэси, эквивалентлэрин мүбадилэсидир, буна көрө дэ дэйэри артырмаг һесабына варланмаға имкан вермир²⁰.

Эмтиэ тэдавүлүнэ изафи дэйэр мәнбэи кими бахмаг тэшэб-бүсүнүн сэбэби адэтэн quid pro quo, истехлак дэйэрини мүбадилэ дэйэри илэ гарышдырмагдан ирэли кэлир. Мисал үчүн Кондильяк белэ языр: „Эмтиэ мүбадилэсиндэ бир дэйэрин өзүнэ барабар дэйэрэ мүбадилэ эдилдийи фикри доғру дейилдир. Эксинэ, сөвдэлэшэн ики тэрэфдэн нэр бири һәмишэ аз дэйэр вериб эвэзиндэ чох дэйэр алыр... Экэр инсанлар доғрудан да ялныз барабар дэйэрлэри мүбадилэ этсэйдилэр, онда сөвдэлэшэн тэрэфлэрдэн һеч бири хейир көрө билмэзди. Нэгигэтдэ нэр икиси хейир көрүр вэ я һэр һалда хейир көрмэлидир. Лакин нэ саягла? Шейлэрин дэйэри анчаг бизим тэлэбатымыза олан мүнәсибэтлэриндэ-дир. Бирисиндэн өтрү чох олан шей башгасындан өтрү аздыр вэ эксинэ... Неч күман этмэк олмаз ки, биз истехлак этмэк үчүн өзүмүзэ лазым олан бир шейи чыхарыб сатаг... Биз чалышырыг ки, өзүмүз үчүн файдасыз олан бир шей вериб эвэзиндэ лазымлы шей алаг; истэйирик ки, аз вериб чох алаг... Мүбадилэ эдилэн ики шейин дэйэри эйни мигдар пула барабар исэ, тамамилэ тэбии олараг белэ бир нэтичэйэ кэлмэк олар ки, мүбадилэдэ мүэййэн бир дэйэр эвэзиндэ она барабар дэйэр верилир... Лакин мәсэлэнин башга бир чәһэтини дэ нэзэрэ алмаг лазымдыр; белэ бир суал ортая чыхыр: бәлкә һэр икимиз өзүмүзэ лазым оландан артыг бир шейи өзүмүзэ лазым олан бир шейэ мүбадилэ эдирик“²¹.

¹⁸ Galiani, Della Moneta, Custodi, Parte Moderna, vol. IV, p. 224.

¹⁹ „Кәнар бир сэбэб үзүндэн гиймэт эхсилдикдэ вэ я артдыгда мүбадилэ ики тэрэфдэн бири үчүн элверишсиз олур: бу һалда барабарлик позулур, лакин мүбадилэнин нэтичэсиндэ дейил, бу кәнар сэбэб нэтичэсиндэ позулур“ (Le Trosne, De l'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 904).

²⁰ „Мүбадилэ өз тэбиэти э'тибарилэ барабарлик мүгавилэсидир ки, бу да ики барабар дэйэрэ андидир. Демэли, мүбадилэ варланмаг васитэси дейилдир, чүнки нэ гэдэр версэн, эвэзиндэ тамамилэ о гэдэр аларсан“ (Le Trosne, l. c., p. 903).

²¹ Condillac, Le Commerce et le Gouvernement (1776), éd. Daire et Molinari, „Mélanges d'Economie Politique“, Paris 1847, p. 267.

Жөрдүйүмүз кими, Кондияк нэинки истехлак дэйэри илэ мүбадилэ дэйэрини гарышдырыр, хэтта ушаглара мэхсус бир садөлөвһлүклэ, эмтиэ истехсалынын инкишаф этмиш олдуғу бир чэмиййэти элэ бир гурулушла гарышдырыр ки, орада истехсалчы өз яшайыш васитэлэрини өзү ярадыр вэ ялыыз өз тэлэбатыны өдэйэндэн сонра артыг галан мэхсулу тэдавүлэ бурахыр²². Буна бахмаяраг мүасир игтисадчылар, мэхз эмтиэ мүбадилэсинин инкишаф этмиш шэклини, йэ'ни тичарэти изафи дэйэр ярадан бир мэнбэ кими көстөрмэк лазым кэлдийи халларда Кондиякын бу дәлилини тез-тез тэкрар эдирлэр. Мэсэлэн, дейирлэр: „Тичарэт мэхсула дэйэр элавэ эдир, чүнки истехсалчынын элиндэ олан эйни бир мэхсул истехлакчынын элиндэ даһа артыг дэйэрэ маликдир, буна көрэ дэ тичарэтэ һәрфи мэхнада (strictly) истехсал эмэлийяты кими бахылмалыдыр“²³. Лакин эмтиэнин баһасы ики дэфэ өдэнилмир, йэ'ни бир дэфэ онун истехлак дэйэри, о бири дэфэ исэ дэйэри өдэнилмир. Вэ экэр эмтиэнин истехлак дэйэри алычыя сатычыдан файдалы исэ, онун пул формасы сатычыя алычыдан файдалыдыр. Белэ олмасайды, сатычы һеч өз эмтиэсини сатардымы? Буна көрэ биз эйни дэрэчэдэ һаглы олараг дейэ билэрик ки, алычы бир эмтиэни, мэсэлэн, тачирин чорабыны пула чевирдикдэ, һәрфи мэхнада (strictly) „истехсал эмэлийяты“ ичра эдир.

Экэр мүбадилэ дэйэрлэри бэрабэр олан ики эмтиэ вэ я эмтиэ илэ пул, йэ'ни ики эквивалент бир-биринэ мүбадилэ эдилирсэ, бэллидир ки, тэрэфлэрдэн һеч бири тэдавүлэ бурахдығындан артыг дэйэр элдэ этмир. Бу халда изафи дэйэр эмэлэ кэлмир. Саф шэклиндэ көтүрүлэн эмтиэ тэдавүлү просесиндэ һөкмән эквивалентлэр бир-бирилэ мүбадилэ олунур. Лакин һэгигэтдэ просеслэр белэ саф шэкилдэ чэрэян этмир. Буна көрэ дэ белэ фэрз эдэк ки, мүбадилэ эдилэн ики эмтиэ бир-биринэ эквивалент дейилдир.

Һәр халда эмтиэ базарында эмтиэ саһибинин гаршысында анчаг эмтиэ саһиблэри дурур вэ бу ики шэхсин бир-биринэ һөкмү, онларын анчаг эмтиэлэринин һөкмүдүр. Эмтиэлэр арасындаки мадди фэрг, мүбадилэнин мадди сэбэбини тэшкил эдир, эмтиэ саһиблэринин бир-бириндэн асылы олмасы бу фэргдэн ирэли кэлир, чүнки бу эмтиэ саһиблэриндэн һәр бири өзүнүн истехлак эдэчэйи шейэ дейил, өзкэсинин истехлак эдэчэйи шейэ маликдир. Эмтиэлэрин истехлак дэйэрлэри арасындаки бу мадди фэргдэн элавэ, эмтиэлэр арасында бирчэ фэрг вардыр ки, о да эмтиэлэ-

²² Буна көрэ дэ Летрон өз досту Кондияка тамамилэ дүзкүң чаваб вериб дейир: „Тамамилэ тэшэккүл тапмыш бир чэмиййэтдэ үмумиййэтлэ десэк, тэлэб олундуғундан артыг һеч бир шей йохдур“. Летрон эйни заманда она саташыб дейир ки, „экэр эмтиэ мүбадилэ эдэнлэрин һэр икиси вердиклэринэ нисбэтэн бэрабэр хейир көтүрүрсэ, демэли һэр икисинин элдэ этдийи бэрабэрдир“. Кондияк мүбадилэ дэйэринин тэбиэти һаггында һеч бир тэсэвүрэ малик олмадығына көрөдир ки, ч. профессор Вилһелм Рошер дэ өз ушаг анлайышларыны ярадыркэн Кондияк онун эн мүнәсиб рәһбэри олмушдур. Онун „Die Grundlagen der Nationalökonomie, dritte Auflage, 1858“ әсэринэ бах.

²³ S. P. New m a n n, Elements of Political Economy, Andover and New York 1835, p. 175.

рин натурал формасы илэ дэйишмиш формалары арасында, йэ'ни эмтиэлэрлэ пул арасында олан фэргдир. Белэликлэ, эмтиэ саһиблэри арасындаки фэрг анчаг ондан ибарэтдир ки, бэ'зилэри сатычы, йэ'ни эмтиэ саһибидир, бэ'зилэри исэ алычы, йэ'ни пул саһибидир.

Инди фэрз эдэк ки, сатычы эмтиэни дэйэриндэн юхары сатмаг кими анлашылмаз бир үстүнлүйэ маликдир вэ дэйэри 100 олан эмтиэни 110-а, йэ'ни гиймэтиндэн 10% номинал элавэ илэ сатыр. Бу васитэ илэ сатычы 10-а бэрабэр изафи дэйэр элдэ эдир. Лакин о, сатычы олдугдан сонра дөнүб алычы олур. Инди үчүнчү бир эмтиэ саһибиди онун гаршысына сатычы сифэтилэ чыхыр ки, бу да өз эмтиэсини 10% баһа сатмаг үстүнлүйүнэ маликдир. Бизим эмтиэ саһибиди сатычы икэн элдэ этдийи 10-у инди алычы олуркэн итир²⁴. Демэли, эслиндэ бүтүн эмтиэ саһиблэри бир-биринэ сатдыглары өз эмтиэлэрини дэйэриндэн 10% баһа сатымыш олурлар, бу исэ тамамилэ, эмтиэлэрин өз дэйэринэ сатылмасы кимидир. Бүтүн эмтиэлэрин гиймэтинэ элавэ эдилэн бу номинал үстэлийин эһэмиййэти, мисал үчүн, эмтиэнин дэйэрини гызыл эвэзиндэ күмүшлэ өлчмэйин эһэмиййэтиндэн һеч дэ фэргли дейилдир. Эмтиэлэрин пул адлары, йэ'ни гиймэтлэри артса да, дэйэрлэри арасындаки нисбэт олдуғу кими галыр.

Инди дэ, эксинэ, фэрз эдэк ки, алычы эмтиэни дэйэриндэн ашағы алмаг үстүнлүйүнэ маликдир. Алычынын сонра дөнүб сатычы олачағыны бурада хатырлатмаға эһтияч да йохдур. О һэлэ алычы олмаздан эввэл сатычы иди. О алычы икэн элдэ эдэчэйи 10% хейри һэлэ элдэ этмэдэн, сатычы икэн итирмишдир²⁵. Белэликлэ, вэзиййэт эввэлки кими галыр.

Демэли, изафи дэйэр эмэлэ кэлмэсинин вэ буна көрэ пулун капиталла чеврилмэсинин дэ сәбәби, нэ сатычыларын өз эмтиэсини дэйэриндэн юхары сатмасыдыр, нэ дэ алычыларын эмтиэни дэйэриндэн ашағы алмасы²⁶.

Экэр мәсэлэйэ биз она дэхли олмаян мүнәсибәтлэри дэ хәл-вәтчә дахил этсәк, мисал үчүн полковник Торренсин сөйләдикләрини тәкрат эдиб: „Һәгиги тәләб ондан ибарәтдир ки, истеһлакчылар билаваситә вэ я билваситә мүбадиләдә эмтиәләр үчүн бунларын истеһсалына лазым олдуғундан артыг мигдарда бүтүн капитал үнсүрлэри вермәйә габил вэ маил (!) олурлар“²⁷ десәк, бунунла мәсәлә гәт'иййән сәдәләшмәз. Тәдавүлдә истеһсалчыларла истеһлакчылар бир-бирләринин гаршысында ялныз сатычы илэ

²⁴ „Мәһсулул номинал дэйэри артдыгда... сатычылар варланмырлар... чүнки сатычы икән нэ гәдәр хейир көтүрүрләрсә, алычы олуркән бир о гәдәр итирләр“ („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.“, London 1797, p. 66).

²⁵ „Экәр сатычылар, эслиндә 24 ливрә дэйән бир мигдар мәһсулу 18 ливрә сатмаға мәчбур олсайдылар, онлар да элдә этдикләри пулла, 24 ливрә дэйән бир шейи 18 ливрә алмыш олардылар“ (Le Trosne, p. 897).

²⁶ „Һәр бир сатычы өз эмтиэсини даим баһаландыарса, башга сатычыларын да эмтиэлэрини даим баһа алмаға мәчбур олачагдыр; енә бу сәбәбдәндир ки, һәр бир истеһлакчы үмүмиййәтлә алдығы һәр бир шейи учуз ала билмәк үчүн, сатдығы шейләрин гиймэтини эйни дәрәчәдә ашағы салмая билмәз“ (Mercier de la Rivière, L'ordre naturel et essentiel, Physiocrates, éd. Daire, II. Partie, p. 555).

²⁷ R. Torrens, An Essay on the Production of Wealth, London 1821, p. 349.

алычы кими дурурлар. Истеһсалчы үчүн изафи дэйэр, истеһлакчыларын эмтиэйэ дэйэриндэн артыг пул вермэси нэтичэсиндэ эмэлэ кэлир—дейэ иддиа этмэк ялныз белэ бир ади мүддэанын үстүнү өртмэк демэкдир ки, куя сатычы олан эмтиэ саһиби өз эмтиэсини гиймэтиндэн юхары сатмаг үстүнлүйүнэ маликдир. Сатычы өз эмтиэсини өзү истеһсал этмишдир вэ я бу эмтиэнин истеһсалчысыны тэмсил эдир, лакин эйнилэ алычы да өз пулунун ифадэ этдийи эмтиэлэри өзү истеһсал этмиш вэ я бунларын истеһсалчысыны тэмсил эдир. Демэли, бурада истеһсалчы илэ истеһсалчы үз-үзэ дурур. Онларын арасындаки фэрг анчаг будур ки, бири алыр, ди́кэри исэ сатыр. Э́кэр эмтиэ саһиби истеһсалчы ады илэ өз эмтиэсини дэйэриндэн юхары сатса вэ истеһлакчы ады илэ эмтиэйэ дэйэриндэн артыг пул версэ, онда биз мэсэлэнин һэллиндэ бир аддым да ирэлилэйэ билмэрик²⁸.

Изафи дэйэрин куя гиймэтин үзэринэ гоюлан номинал элавэдэн вэ я сатычыларын эмтиэни чох баһа сатмаг үстүнлүйү олмасындан эмэлэ кэлмэси ху́лясыны мүдафиэ эдэнлэр, ардычыл олмаг истэсэлэр, белэ бир фикрэ дэ кэлмэлидирлэр ки, сатмадан анчаг алан, демэли, истеһсал этмэдэн анчаг истеһлак эдэн бир синиф вардыр. Тәһлилимиздэ һэлэлик кэлиб чатдығымыз нөгтейи-нэзэрдэн, бэсит тэдавүл нөгтейи-нэзэриндэн, белэ бир синфин мөвчүд олмасы һэлэ эсасландырыла билмэз. Лакин бир аз габаға кедэк. Йэгин ки, бу синфин даим эмтиэйэ вердийи пул, енэ эйни эмтиэ саһиблэриндэн даим бу синфин эли́нэ ахыб кэлмэлидир, өзү дэ мүбадилэсиз, һавайы кэлмэлидир, бир һүгуга эсасэн вэ я гануни шэклэ салынмыш бир зоракилик нэтичэсиндэ кэлмэлидир. Эмтиэни бу синфин нүмайэндэлэринэ дэйэриндэн юхары сатмаг анчаг, һавайы верилмиш пулун бир һиссэсини кери гайтармаг демэкдир²⁹. Мэсэлэн, Кичик Асия шәһэрлэри гәдим Ромая һәр ил пулла хэрач верирди. Рома элдэ эдилэн бу пулла һәмин шәһэрлэрдэн эмтиэ алырды, һәм дэ чох баһа гиймэтэ. Кичик асиялылар ромалылар кэлэк кэлэрэк хэрачын бир һиссэсини истилачылардан тичарэт васитэсилэ гопарыб кери алырдылар. Буна бахмаяраг, зэрэр чэкэн енэ дэ кичик асиялылар иди, чүнки онларын эмтиэсинэ верилэн пул һәр һалда онларын өз пулу иди. Бу үсул, варланмаға вэ я изафи дэйэр яратмаға чалышанлар үчүн һеч дэ мунасиб бир үсул дейилдир.

Буна көрэ дэ эмтиэ мүбадилэси чэрчивэсиндэн кәнара чыхмаяг; бурада исэ сатычы алычыдыр, алычы да сатычы. Бәлкэ дэ биз, шәхслэри фәрди сурәтдэ дейил, анчаг тэмсил олунан категориялар кими тэдгиг этдийимизэ көрэ белэ чэтинлийэ дүшмүшүк.

²⁸ „Мәнфээтин истеһлакчылардан элдэ эдилдийи фикри, шүбһэсиз тамамилэ чэфәнк бир фикирдир. Бэс бу истеһлакчыларын өзлэри кимдир?“ (G. R a t s a y, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 184).

²⁹ Бир рикардочу, халис алычылар вэ я истеһлакчылар синфинин игтисади әһәмийәтини йүксәклэрэ галдыран Малтуса вэ онун шакирди кешиш Чомерсэ һиддэтләнэрэк Малтусдан сорушур: „Бирисинин базары касад оларса, чәнаб Малтус она: алычыя өзүн пул вер, гой сәндэн эмтиэ алсын, дейэ мәсләһәт көрә биләрми?“ Бах: „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.“, London 1821, p. 55.

Эмтиэ сахиби *A* о гэдэр маһир, кэлэкбаз ола билэр ки, өз хөмпөшөлөри *B* илэ *C*-ни хөмишэ алдадар вэ бунлар, истэсэлэр дэ, *A*-дан эвэзини чыха билмэзлэр. *A*, 40 фунт стерлинг дэйэриндэ шэрабы *B*-йэ сатыр вэ бу мүбадилэ васитэсилэ 50 фунт стерлинг дэйэриндэ буғда алыр. Белэликлэ, *A* өз 40 фунт стерлингини 50 фунт стерлинг этмиш олур, аз мигдар пулуну чохалдыр вэ өз эмтиэсини капитала чевирир. Мэсэлэйэ бир аз диггэтлэ нэзэр етирэк. Мүбадилэдэн эввэл *A*-нын элиндэ 40 фунт стерлинглик шэраб, *B*-нин элиндэ исэ 50 фунт стерлинглик буғда варды, бунларын дэйэринин чэми 90 фунт стерлинг иди. Мүбадилэдэн сонра да үмүми дэйэр енэ 90 фунт стерлингдир. Тэдавүлдэ олан дэйэр зэррэ гэдэр дэ олса артмыр, анчаг дэйэрин *A* илэ *B* арасында тэгсими дэйишмиш олур. Бурада һэр ики тэрэфдэн бири үчүн изафи олан дэйэр, о бири үчүн чатышмаян дэйэрдир, бири үчүн үстэлик олан, о бири үчүн кэсирдир. Экэр *A*, мүбадилэ просеси кими бир пэрдэ алтында иш көрмэйиб *B*-дэн ачыгча 10 фунт стерлинг оғурласайды, енэ эйни нэтичэ алынарды. Айдындыр ки, көһнэ сиккэ алверчиси олан бир йәһуди, краличэ Анна заманындан галма бир фартинги [ярым гөпийи] бир кинейэ [бир гызыла] сатмагла өз өлкөсиндэ олан нэчиб металын мигдарыны азачыг белэ артыра билмэдийи кими, тэдавүлдэ олан дэйэрин тэгсимини дэйишдирмэклэ дэ онун екунуну артырмаг олмаз. Мүэййән бир өлкөнин үмүмийэтлэ бүтүн капиталистлэр синфи өз һесабына варлана билмэз⁸⁰.

Нэ эдирсэн эт, эйни нэтичэ һасил олачагдыр: эквивалентлэр мүбадилэ эдилдикдэ һеч бир изафи дэйэр эмэлэ кэлмир, һабелэ эквивалент олмаянлар да мүбадилэ эдилдикдэ һеч бир изафи дэйэр эмэлэ кэлмир⁸¹. Тэдавүл вэ я эмтиэ мүбадилэси һеч бир дэйэр яратмыр⁸². Буна көрө дэ биз капиталын эсас формасыны, йә’ни мүасир чөмиййэтин игтисади гурулушу үчүн эсас олан формасыны тәһлил эдәркән, капиталын эн чох яйылмыш олан вэ, демэк чаизсэ, Нүһ эйямындан галма формаларындан, йә’ни тича-

⁸⁰ Destutt de Tracy институтун (de France) үзвү олдуғуна бахмаяраг, бөлкө дэ мөһз онун үзвү олдуғуна көрө, экс фикирдэди. Онун дедийинэ көрө, сөнае капиталистлэринин мөнфөэт көтүрмөсинэ сөбөб будур ки, „онлар бүтүн эмтиэлэри истөһсал эдилдийиндэн баһа сатырлар. Бөс онлар бу эмтиэлэри кимэ сатырлар? Эввэлэн, бир-бирлэринэ“ („Traité de la Volonté et de ses effets“. Paris 1826, p. 239).

⁸¹ „Ики бөрабэр дэйэрин мүбадилэси, чөмиййэтдэки дэйэрлэрин үмүми күтлэсини нэ артырыр, нэ дэ азалдыр. Һабелэ бөрабэр олмаян дэйэрлэрин мүбадилэси... ичтиман дэйэрлэрин мөчмууну азачыг да дэйишдирмэйиб анчаг биринин варындан көтүрдүйүнү башгасынын варына эләвэ эдир“ (J. B. S a y, Traité d'Economie Politique, Paris 1817, vol. I, p. 434, 435). Сэй бу мүддэаны, демэк олар, һәрфиййән физиократлардан көтүрүр вэ, элбөттө, бундан нэ кими нэтичэлэр чыха билэчэйи фикринэ эсла галмыр. Сэйин өз „дэйэрини“ артырмаг үчүн, физиократларын о дөврдө демэк олар тамамилэ унудулмуш эсэрлэриндэн нэ гөдөр кениш истифада этдийи ашағыдаки мисалдан айдын көрүнүр. „Мөһсул анчаг мөһсулла сатын алыныр“ дейән monsieur Say-ин бу „мөһшүр“ мүддэасы (I. c., vol. II, p. 438) бир физиократын эсэриндэ (L e T r o s n e, De L'Intérêt Social, Physiocrates, éd. Daire, Paris 1846, p. 899) бу шөкилдэди: „Мөһсулун эвэзи анчаг мөһсулла өдэнилир“.

⁸² „Мүбадилэ мөһсула үмүмийэтлэ һеч бир дэйэр эләвэ этмир“ (F. W a y - l a n d, The Elements of Political Economy, Boston 1853, p. 168).

рэт капиталы илэ сэлэм капиталындан хэлэллик гэт'иййэн бэлс этмэйэчэйик.

Эсл тичарэт капиталынын эн саф формасы $P—\Theta—P'$ -дир, алыб баһа сатмагдыр. Дикэр тэрэфдэн, тичарэт капиталынын бүтүн хэрэктэи тэдавүл даирэси дахилиндэ давам эдир. Лакин пулун капиталла чеврилмэсинэ, изафи дэйэрин эмэлэ кэлмэсинэ анчаг тэдавүлүн өзүнү сэбэб көстөрмөк мүмкүн олмадыгы үчүн, эквивалентлэр мүбадилэ эдилдийи тэгдирдэ тичарэт капиталы ола билмэз³³, буна көрө тичарэт капиталы анчаг, энтиэ алан вэ сатан энтиэ истехсалчылары арасына түфейли кими сохулмуш бир тачирин хэр ики тэрэфэ кэлэк кэлиб онлары алдатмасы нэтичэсиндэ мөвчүд ола билэр. Франклин буну нэзэрдэ тутуб дейир: „Мүһарибэ таланчылыгдыр, тичарэт исэ—кэлэк“³⁴. Тичарэт капиталынын артмасыны, энтиэ истехсалчыларына кэлэк кэлиб онлары ачыгча алдатмагла дейил, башга бир сэбэблэ изаһ этмөк үчүн узун бир сыра ара халгаларын олмасы лазымдыр ки, бунлар да хэлэ мейданда йохдур, чүнки хэлэллик эсас көтүрдүйүмүз эканэ мүгэддэм шэрт, энтиэ тэдавүлү вэ онун бэсит чөхөтлэридир.

Тичарэт капиталы хаггында дедиклэримиз сэлэм капиталына даһа чох аиддир. Тичарэт капиталында тэдавүлүн хэр ики кэнэр нөгтэси, йэ'ни базара бурахылан пул вэ артмыш халда базардан көтүрүлэн пул—бир-биринэ хеч олмасса алгы-сатгы васитэсилэ, тэдавүл просеси васитэсилэ баглыдыр. Сэлэм капиталында исэ $P—\Theta—P'$ формасы гысалдылмышдыр, бурада кэнэр нөгтэлэр арасында васитэчи халга йохдур, бу форма $P—P'$ шэклиндэдир, йэ'ни пул мигдарча даһа чох пула мүбадилэ эдилир; бу форма пулун тэбиэтинэ зиддир, буна көрө дэ ону энтиэ мүбадилэси нөгтейи-нэзэриндэн изаһ этмөк олмаз. Буна көрө дэ Аристотел дейир: „Ики чүр хрематистика вардыр: бунлардан бири тичарэтэ, дикэри игтисадиийата аиддир; бунлардан ахырынчысы лазымдыр вэ тэгдирэ лайигдир, эввэлинчиси исэ тэдавүлэ эсасланыр, буна көрө дэ хаглы олараг пислэнилер (чүнки бу тэбии бир хал олмайыб бир-биринэ кэлэк кэлмөкдөн ибарэтдир). Белэликлэ, сэлэмчиликдэн һамы хаглы олараг нифрэт эдир, чүнки сэлэмчиликдэ пулун өзү варланмаг мэнбэидир вэ ихтира эдилдийи мэгсэд үчүн ишлэдилмир. Пул энтиэ мүбадилэси үчүн ярадылмышдыр, фаиз исэ пулдан ени пул эмэлэ кэтирир. Онун ады да элэ бурадан эмэлэ кэлмишдир („тохо“ „фаиз“ вэ „төрэмэ“). Чүнки төрэйэн дэ төрөдэнэ бэнзэйир. Фаиз пулдан төрэйэн пулдур вэ белэликлэ фаиз,

³³ „Дэйишмэйэн эквивалентлэрин һаким олдуғу шэраитдэ тичарэт мүмкүн олмазды“ (Q. O p d y k e, A Treatise on Political Economy, New York 1851, p. 69). „Реал дэйэрлэ мүбадилэ дэйэри арасындаки фэргин эсасыны мүэййэн бир факт тэшкил эдир, бу да ондан ибарэтдир ки, шейин дэйэри, тичарэтдэ бу шейин мүгабилиндэ верилиб онун эквиваленти адланан шейдэн фэрглидир, йэ'ни бу эквивалент—эквивалент дейилдир“ (F. E n g e l s, Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie, „Deutsch-Französische Jahrbücher“, Paris 1844, сәһ. 95). [Мүгайисэ эт: „Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels“. Stuttgart 1902, Bd. I, сәһ. 442.] [Бах: К. Маркс вэ Ф. Энгелс, Эсэрлэри. II ч., сәһ. 302. Москва. Дөвлэтнэшр. 1928.]

³⁴ Benjamin Franklin, Works, vol. II, edit. Sparks, „Positions to be examined concerning National Wealth“.

варланма үсуллары арасында тәбиәтә ән чох зидд олан бир үсул-дур³⁵.

Тәдгигатымызын кедишиндә көрәчәйик ки, тичарәт капиталы вә сәләм капиталы төрәмә формалардыр; әйни заманда биз көрәчәйик ки, нә үчүн бунларын һәр икиси тарих ә'тибарилә капиталын мұасир әсас формасындан әввәл әмәлә кәлмишдир.

Беләликлә көрүрүк ки, изафи дәйәр тәдавулдән төрәйә билмәз; демәли, изафи дәйәрин әмәлә кәлмәси үчүн тәдавулдән кәнарда әлә бир һадисә баш вермәлидир ки, бу да тәдавул просесинин өзүндә тәзаһур әтмир³⁶. Лакин изафи дәйәр тәдавул просесиндән дейил, башга бир мәнбәдән әмәлә кәлә биләрми? Тәдавул, әмтиә саһибләри арасындаки бүтүн әмтиә мұнасибәтләринин [әмтиәләриндән асылы олан мұнасибәтләринин] мәчмуудур. Тәдавул харичиндә әмтиә саһибинин бирчә мұнасибәти вардыр ки, бу да өз әмтиәсинә олан мұнасибәтидир. Дәйәр нөгтеи-нәзәриндән бу мұнасибәт анчаг ондан ибарәтдир ки, бу шәхсин әмтиәсиндә, мұәййән ичтимай ганунлара әсасән өлчүлән мұәййән мигдар өз әмәйи вардыр. Әмәйин бу мигдары онун әмтиәсинин дәйәр кәмийәтиндә ифадә олунур; дәйәрин кәмийәти исә һесаб пулу васитәсилә ифадә олундуғундан, әмәйин мигдары әмтиәнин, мәсәлән 10 фунт стерлингә бәрабәр гиймәтиндә ифадә олунур. Лакин онун әмәйи әмтиәнин дәйәри илә буна әлавә әдилән үстәлийин мәчмуунда ифадә олунмур, 10-а вә әйни заманда 11-ә бәрабәр олан гиймәтдә ифадә олунмур, өзү өзүндән артыг олан бир дәйәрдә ифадә олунмур. Әмтиә саһиби өз әмәйи илә дәйәр ярада биләр, амма өз-өзүнә артан дәйәр ярада билмәз. О, енидән әмәк сәрф әтмәклә, мәсәлән кәндән чәкмә тикмәклә мөвчуд дәйәрә ени дәйәр әлавә әдиб әмтиәнин дәйәрини артыра биләр. Бу һалда әйни бир шейин дәйәри артмыш олур, чүнки буна инди даһа чох әмәк сәрф олунмушдур. Чәкмәнин дәйәри кәнүн дәйәриндән артыгдыр, лакин кәнүн дәйәри олдуғу кими галыр. Чәкмә тикилдикдә кәнүн дәйәри өзүнә изафи дәйәр әлавә әтмир, артмыш. Демәли, әмтиә истәһсалчысы дәйәри тәдавул даирәси харичиндә артыра билмәз, башга әмтиә саһибләри илә әлагәйә кирмәдән пулу вә я әмтиәни капитал чевирә билмәз.

Демәли, капитал тәдавулдән әмәлә кәлә билмәз, һабелә тәдавул харичиндә дә әмәлә кәлә билмәз. Капитал тәдавулдә вә әйни заманда да тәдавул харичиндә әмәлә кәлмәлидир.

Беләликлә, икили бир нәтичә алмыш олуруг.

Пулун капитал чеврилмәси, әмтиә мұбадиләсинин өзүнә мәхсус ганунлар әсасында ашқара чыхарылмалыдыр, йә'ни бурада биз эквивалентләр мұбадиләсини башланғыч нөгтәси көтүрмәлийик³⁷. Һәләлик анчаг капиталистин сүрфәси олан пул саһиби,

³⁵ Aristoteles, De Republica, lib. I, c. 10.

³⁶ „Ади базар шәраитиндә мәнфәәти мұбадилә яратмыш. Мәнфәәт бу сөздән әввәл мөвчуд олмасайды, сонра да мөвчуд ола билмәзди“ (R a m s a y, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 184).

³⁷ Бүтүн бу дедикләримиздән сонра охучу, әлбәтгә, баша дүшүр ки, бу анчаг бир шей демәкдир: әмтиәләрин гиймәти дәйәрләринә бәрабәр олдуғла да капитал әмәлә кәлә билмәлидир. Капиталын әмәлә кәлмәсинә, әмтиә гиймәтләринин

эмтиэлэри өз дэйэринэ алмалы, өз дэйэринэ дэ сатмалы вэ буна бахмаяраг, нэтичэдэ һэмин просесэ гойдуғу дэйэрдэн даһа артыг дэйэр көтүрмэлidir. Сүрфэ һалында олан пул саһиби тэдавүл даирэсиндэ вэ эйни заманда тэдавүл даирэси харичиндэ дөнүб кэпэнэк олмалы, йэ'ни эсл капиталист олмалыдыр. Һэлл эдилэчэк мәсэлэнин шэртлэри будур. *Hic Rhodus, hic salta!* (Инди кэл һүнэрини көстөр!).

3. Иш гүввэсинин алынмасы вэ сатылмасы

Дэйэрин артмасы пулун капитала чеврилмэсинэ сэбэб олмалыдырса да, дэйэр пулун өзүндэ арта билмэз. Пул алғы васитэси вэ я тэ'дийэ васитэси олдугда, һаман пула алынан вэ я һаман пула өдөнилэн эмтиэлэрин анчаг гиймэтини реаллашдырыр, амма пул, олдугу кими галдыгда, өз хүсуси формасыны сахладыгда, анчаг сабит дэйэр кэмиййэтлэринин тэчэссүмү олур³⁸.

Белэликлә, $P-\Theta-P'$ формуласында, йэ'ни пулун эмтиэйэ чеврилмэси вэ эксинэ, эмтиэнин эввэлкиндэн артыг мигдар пула чеврилмэси формуласында ифадэ олуна дэйэр дэйишиклийи анчаг эмтиэдэн баш верэ билэр. Лакин бу дэйишиклик тэдавүлүн икинчи эмэлийятында, йэ'ни алынмыш эмтиэнин сатылмасында, $\Theta-P$ формуласында баш верэ билмэз, чүнки бу эмэлийятда эмтиэ анчаг натура формасындан дөнүб енэ пул формасы алыр. Экэр биз биринчи эмэлийяты, $P-\Theta$ эмэлийятыны, йэ'ни эмтиэнин алынмасыны тэдгиг этсэк, көрэрэк ки, бурада эквивалентлэр мүбадилэ олунур, эмтиэ өз дэйэринэ көрө өдэнилер, эмтиэнин дэйэри, эмтиэйэ чеврилмиш олан пулдан артыг дейилдир. Демэли, бирчэ бу эһтимал галыр ки, бэлкэ дэйэр дэйишиклийи эмтиэнин истехлак дэйэриндэн, йэ'ни эмтиэнин истехлак эдилмэсиндэн доғур. Лакин пул саһиби эмтиэнин истехлакындан ялныз бирчэ һалда дэйэр һасил

эмтиэ дэйэрлэриндэн артыг вэ я эксик олмасы сэбэб көстөрилэ билмэз. Экэр гиймэтлэр дэйэрлэрдэн һэгигэтэн фэрглидирсэ, онда эввэлчэ гиймэти дэйэр сэвиййэсинэ чатдырмаг, йэ'ни бүсбүтүн тэсадүфи олан бу кейфиййэтдэн сэрфнэзэр этмэк лазымдыр ки, эмтиэ мүбадилэси эсасында капиталын эмэлэ кэлмэси һадисэсини халис бир шәкилдэ көрмэк мүмкүн олсун вэ бу һадисэни тэдгиг эдэркөн просесин эсл чэрэяныны пәрдэләйән бу эләвэ амил фикримиздэ янлышыг доғура билмэсин. О да мә'лумдур ки, гиймэти дэйэр сэвиййэсинэ чатдырмаг бир тэк элми, методоложи үсул дейилдир. Базар гиймэтлэринин даим дэйишмэси, онларын галхыб-дүшмэси һаллары бир-бирини тамамлайыр, бир-бирини һечэ вурур вэ өзлэринин даһили нормасы олан орта гиймэт һаддинэ мүнчэр олур. Бу даһили норма, мәсэлән һәр бир тачир вэ сәнаечи үчүн, аз-чоһ узун сүрәчэк һәр бир тичарэт вэ сәнае эмэлийятында йол көстөрән бир улдуздур. Демэли, эмтиэ саһиби билир ки, кифайэт гэдэр узун олан бүтөв бир дөвр көтүрүлэрсэ, эмтиэлэр, һэгигэтән орта гиймэтдән нэ юһары, нэ дэ ашағы сатылмайыб мәһз өз орта гиймэтинэ сатылыр. Экэр эмтиэ саһибинэ битэрәфанэ дүшүнмэк үмумиййәтлә хейирли олсайды о, капиталын һечэ эмэлэ кэлмэси мәсэлэсини бу шәкилдэ ирәли сүрмәли оларды: базар гиймэтлэрини орта гиймэт, йэ'ни нәтичэ э'тибарилэ эмтиэнин дэйэри тәнзим этдийи һалда капитал һечэ эмэлэ кэлэ билэр? Мән она көрә „нәтичэ э'тибарилә“ дейирәм ки, орта гиймэтлэр, А. Смит, Рикардо вэ башгаларынын дүшүндүклэри кими һеч дэ эмтиэлэрин дэйэр кэмиййэтинэ тамамилэ тән кэлмир.

³⁸ „Капитал... пул формасында галдыгда мәнфәэт котирмир“ (*Principles of Political Economy*, 3-rd ed., London 1821, p. 267).

эдэ билэр: кэрэк онун бэхти кэтирсин вэ тэдавүл даирэсиндэ; йэ'ни базарда элэ бир эмтиэ тапсын ки, бунун истехлак дэйэринин өзү дэйэр мэнбэй олмаг кими спесифик бир хассэйэ малик олсун; элэ бир эмтиэ тапсын ки, онун фе'лэн истехлак эдилмэсинин өзү эмэйи маддилэшдирмэк вэ, демэли, дэйэр яратмагдыр. Һэгигэтдэ дэ пул саһиби базарда элэ бир гэрибэ эмтиэ тапыр; бу эмтиэ эмэк габилийэтиндэн, йэ'ни иш гүввэсиндэн ибарэтдир.

Иш гүввэси вэ я чалышмаг габилийэти дедикдэ биз, конкрет организмн, чанлы инсан шэхсийэтинин малик олдуғу вэ һэр дэфэ истехлак дэйэри истехсал этдикдэ ишэ салдығы чисмани вэ мэнэви габилийэтлэрин мачмууну нэзэрдэ тутуруг.

Лакин пул саһиби иш гүввэсини базарда һэгигэтэн хүсуси бир эмтиэ кими тапа билмэк үчүн, эввэлчэ мүхтэлиф лазыми шэртлэр еринэ етирилмэлдир. Эмтиэ мүбадилэси өзлүйүндэ, онун өз тэбиэтиндэн ирэли кэлэн асылылыг мүнәсибэтлэриндэн башга һеч бир мүнәсибэт тэлэб этмир. Мадам ки, беләдир, онда иш гүввэси базара анчаг о заман вэ она көрә эмтиэ формасында чыха билэр ки, иш гүввэси саһибинин өзү, йэ'ни иш гүввэсинэ малик олан адамын өзү бу иш гүввэсини базара чыхарыб сатсын. Иш гүввэси саһиби бу гүввэсини эмтиэ кими сата билмэк үчүн бу гүввэсинин ихтияры онун элинде олмалыдыр, демэли о өз эмэк габилийэтинин сэрбэст саһиби олмалы, азад бир шэхс олмалыдыр³⁹. Иш гүввэси саһиби илэ пул саһиби базарда, һүгүгча бэрабэр эмтиэ саһиби кими үз-үзә кэлиб сөвдэлэширлэр вэ араларындаки фэрг анчаг ондан ибарэт олур ки, бунларын бири алыр, диһэри исэ сатыр, демэли бунларын һэр икиси һүгүгча бэрабэр шэхслэрдир. Белэ бир мүнәсибэт узун мүддэт давам этсин дейэ, кэрэк иш гүввэси саһиби даим өз иш гүввэсини анчаг мүэй-йэн бир мүддэтэ сатсын, чүнки о өз иш гүввэсини тамамилэ вэ һэмешлик сатса, иш гүввэсилэ бэрабэр өзүнү дэ сатмыш олар, азад адам икэн дөнүб гул олар, эмтиэ саһиби икэн дөнүб өзү эмтиэ олар. Бир шэхсийэт олмаг э'тибарилэ о өз иш гүввэсинэ даим өз мүлкийэти, өз эмтиэси нэзэрилэ янашмалы вэ бу мүнәсибэти давам этдирмэлдир, бу исэ анчаг о һалда мүмкүн олар ки, о, алычыя өз иш гүввэсиндэн анчаг мүэй-йэн бир мүддэт истифадэ этмэк вэ я ону истехлак этмэк имканы версин вэ, демэли, өз иш гүввэсини өзкэсинэ вермэклә бэрабэр, бу гүввэһэ саһиб олмаг һүгүгундан эл чэкмэсин⁴⁰.

³⁹ Классик гэдим дөврүн реал энциклопедияларында белэ мәнәсыз бир иддәя тэсадүф этмэк олар ки, куя антик дүняда капитал тамамилэ инкишаф эдибмиш вэ куя „чатышмаян анчаг азад фәһлә вэ кредит идарэлэри имиш“. Һәтта ч. Момзен өз „Рома тарихи“ эсэриндэ бир *quid pro quo* ардынча диһэринэ юварланыр.

⁴⁰ Буна көрә дэ мүхтэлиф ерлэрдэ иш мүгавилэсинин эн юхары мүддэти ганун верилмэк йолу илэ мүэй-йэн эдилир. Азад эмәйин һөкм сүрдүйү халгларын ганунларында һэмешэ, иш мүгавилэлэринин ләғв эдиләчәйини һечэ мүддэт габаг хэбэр вермэк лазым кәлдийи көстэрилиз. Бә'зи өлкәлэрдэ, хүсусилэ Мексикада (Америкадаки вәтәндаш мүнәрибэсиндэн эввәллэр, һабелә, Мексикадан алынмыш торпагларда да, Куза чеврилишиндэн эввәл исэ, эслиндэ Дунай вилайәтлэриндэ дэ) көләлик кизли шәкилдэ, „reopage“ дейилән шәкилдэ мөвчүддүр. Ишләйиб өдәмәк йолу илэ гайтарылан, һәм дэ һәсилдән һәслә кечән борч үзүндән һәинки айрыча бир фәһлә, һәтта онун бүтүн аиләси дэ башга бир

Пул саһибинин базарда бир әмтиә олараг иш гүввәси тапыб ала билмәси үчүн лазым олан икинчи мүнүм шәрт ондан ибарәт-дир ки, иш гүввәси саһиби өз әмәйинин маддиләшдийи әмтиәләри сатмаг имканындан мәнрум олмалы вә әйни заманда анчаг өз чанлы чисминдә мөвчуд олан иш гүввәсини әмтиә кими сатмаға мәчбур олмалыдыр.

Иш гүввәсиндән фәргли олан һәр бир әмтиәни чыхарыб сата билмәк үчүн, әлбәттә, инсанын кәрәк истәһсал васитәләри, мәсәлән хаммалы, әмәк аләтләри вә башга шейләри олсун. Көнү олмаян, чәкмә тикә билмәз. Ишчийә, бундан әлавә яшайыш васитәләри дә лазымдыр. Неч кәс, һәтта „кәләчәйин тәранәсини“ бәстәләйән бир хәялпәрәст дә, кәләчәйин мәнсулу илә, һәлә истәһсал әдилиб һазырланмамыш истәһлак дәйәрләринин һесабына яшая билмәз; инсан дүняя кәлдийи күндән әтибарән һәр күн истәһлак әтмәли, истәһсал әтмәйә башламаздан әввәл, һабелә истәһсал әтдийи заман истәһлак әтмәлидир. Әкәр мәнсул бир әмтиә олараг истәһсал әдилирсә, истәһсал әдилиб гуртардыгдан сонра сатылмалыдыр вә анчаг сатылдыгдан сонра истәһсалчынын тәләбатыны өдәйә биләр. Беләликлә, истәһсал үчүн лазым олан вахтын үстүнә, бир дә сатыш үчүн лазым олан вахт кәлир.

Демәли, пул саһиби анчаг базарда азад фәһлә тапдыгдан сонра өз пулуну капиталә чевирә биләр; бу фәһлә ики чәһәтдән азад олмалыдыр: әввәлән, азад бир шәхс өз әмтиәсинин саһиби олдуғу кими, о да кәрәк өз иш гүввәсинин саһиби олсун, икинчиси, кәрәк онун сатмаг үчүн башга һеч бир әмтиәси олмасын, тамамилә йохсул олсун, өз иш гүввәсини әмәли сурәтдә тәтбиг әтмәк үчүн лазым кәлән һәр шейдән мәнрум олсун.

Бу азад фәһләнин нә үчүн тәдавул даирәсиндә пул саһибинә гаршы дурмасы мәсәләси, әмәк базарына әмтиә базарынын хусуси бир бөлмәси кими һазыр шәкилдә раст кәлән пул саһибини марагландырмыр. Бу мәсәлә һәләлик бизи дә марагландырмыр. Пул саһибинин әмәли чәһәтдән япышдыгы факта биз нәзәри чәһәтдән янашырыг. Нәр һалда бурасы айдындыр ки, тәбиәт бир тәрәфдә пул вә әмтиә саһибләрини, о бири тәрәфдә исә анчаг иш гүввәсинә малик оланлары яратмыр. Бу мүнәсибәт нә тәбиәт тәрәфиндән ярадылан бир мүнәсибәтдир, нә дә бүтүн тарихи дөврләрә хас ола биләчәк биричтиман мүнәсибәтдир. Йәгин ки, бу мүнәсибәтин өзү кечмиш тарихи инкишафын нәтичәсидир, бир чох игтисади чеврилишләрин мәнсулудур, мәнв олуб

адамын вә онун анләсинин ирси мүлкыййәти олур. Juarez „реопәге“ы ләғв әтмишди. Лакин император дейилән Максимилиан декрет вериб „реопәге“ы енә дә тәтбиг әтди. Вашингтон нүмайәндәләр палатасы бу декрети, Мексикада кәләлийи бәрпа әдән декрет адландырыб тамамилә һағлы олараг писләди. „Мән бир башгасына өз айры-айры чисмани вә мәнәви габилийәтләримдән, мүхтәлиф фәалийәт кәстәрмәк бачарығымдан мөһдуд бир мүддәтә истифадә әтмәк ихтияры верә биләрәм, чүнки бу мөһдудийәтдән сонра мәнм бу габилийәт вә бачарығымын мәнм там вә үмуми варлығыма аид олмасы анчаг заһиридир. Лакин мән, әмәк просесиндә конкретләшән бүтүн вахтымы башгасына версәм, мәнсулдар фәалийәтими тамамилә башгасына версәм, онда бу фәалийәтин маһийәтини, өз үмуми фәалийәт вә варлығымы, өз шәхсийәтими башга бир адамын мүлкыййәти әтмиш оларам“ (H e g e l, Philosophie des Rechts, Berlin 1840, сәһ. 104, § 67).

кетмиш бир сыра чох гэдим ичтимаи истеһсал формасияларынын мөһсулудур.

Юхарыда тэдгиг этдийимиз игтисади категорияларда да онларын өз тарихинин изи вардыр. Мөһсулун эмтиэ олмасы үчүн, мүййән тарихи шэртлэрин вүчуда кэлмэси лазымдыр. Мэсэлэн, мөһсул истеһсалчынын тэлэбатыны билаваситэ өдэмэк үчүн истеһсал эдилдикдэ, бу мөһсул эмтиэйэ чеврилмир. Экэр биз тэдгигатымызда даһа дэринлэрэ кедиб: бүтүн мөһсулларын вэ я неч олмаса чохунун һансы шэраитдэ эмтиэ шэкли алдыгыны өзүмүздэн сорушсаг, көрэрик ки, бу һал анчаг тамамилэ мүййән бир истеһсал үсулу шэраитиндэ, йэ'ни капиталист истеһсал үсулу шэраитиндэ баш верир. Лакин белэ бир тэдгигат, эмтиэнин өз тәһлили илэ элагэдар дейилдир. Мөһсулун билаваситэ шәхси истеһлак үчүн нэзэрдэ тутулан чох бөйүк бир һиссэси эмтиэйэ чеврилмэсэ дэ вэ, демэли, ичтимаи истеһсал просеси мүбадилэ дэйэринин һөкмранлығына һэлэ тамам өлчүдэ табе олмаса да, эмтиэ истеһсалы вэ эмтиэ тэдавулү мөвчуд ола билэр. Мөһсулун эмтиэйэ чеврилмэси үчүн, чәмиййэт дахилиндэ эмэк бөлкүсү о дэрэчэ инкишаф этмэлидир ки, билаваситэ мүбадилэ тичарэтиндэ истеһлак дэйэри илэ мүбадилэ дэйэри арасында һэлэ еничэ эмэлэ кэлмэйэ башлаян фэрг тамамилэ баша чатмыш олсун. Лакин бу инкишаф пиллэсинэ, тарихи чәһэтдэн эн мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасияларда тэсадүф олунур.

Экэр биз пула яхындан диггэг етирсэк, көрэрик ки, пулун мейдана кэлмэси үчүн эмтиэ мүбадилэси мүййән дэрэчэ инкишаф этмиш олмалыдыр. Пулун айрыча формалары, йэ'ни садэчэ эмтиэ эквиваленти, тэдавул васитэси, тэ'дийэ васитэси, дөфинэ вэ дүня пулу олмаг вэзифэси, һәммин вэзифэлэрдэн һансынын нисбэтэн чох әһәмиййәтли вэ я үстүн олмасы чәһэтдэн ичтимаи истеһсал просесинин эн мүхтәлиф инкишаф пиллэлэрини көстэрир. Буна бахмаяраг, тәчрүбэ көстэрир ки, эмтиэ тэдавулүнүн нисбэтэн зәиф инкишаф этмэси дэ, бүтүн бу формаларын эмэлэ кэлмэси үчүн кифайәтдир. Капитал мәсэлэси исэ тамамилэ башгадыр. Капиталын варлығы үчүн лазым олан тарихи шэраит, анчаг эмтиэ вэ пул тэдавулүнүн мөвчуд олмасы илэ битмир. Капитал анчаг о ердэ эмэлэ кәлир ки, истеһсал вэ яшайыш васитэлэри саһиби базарда, өз иш гүввәсини сатан азад фәһлэ тапыр; тәкчэ бу тарихи шәртин өзүндэ айрыча бир тарихи инкишаф аләми вардыр. Беләликлэ, капитал өзүнүн төрәдийи замандан ичтимаи-истеһсал просесиндэ хүсуси бир дөвр башландыгыны хәбәр верир⁴¹.

Хүсуси бир эмтиэ олан иш гүввәсини инди әтрафлы тэдгиг этмәлийик. Бүтүн башга эмтиәләр кими, онун да дэйэри вардыр⁴². Бу дэйәр нә илэ мүййән эдилир?

⁴¹ Капитализм дөврүнүн характер хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, фәһләннин иш гүввәси онун өзүнә мөхсус олан бир эмтиэ шәкли алыр, буна көрә дэ эмэк муздлу эмэк шәкли алыр. Дикәр тәрәфдән, эмтиэ формасы анчаг бу замандан әтибарән бүтүн эмэк мөһсуллары үчүн үмуми бир форма олур.

⁴² „Бүтүн башга шейләр кими, инсанын да дэйэри, йэ'ни кәрәклии онун гиймәтидир: йэ'ни онун күчүндән истифадэ этмәк үчүн нә гәдәр алына биләрсә, о гәдәрдир“ (Г. Н. Ноббес, Leviathan, „Works“, edit. Molesworth, London 1839—1844, vol. III, p. 76).

Һәр бир башга әмтиә кими, иш гүввәсинин дә дэйәри һәм ин спесифик тичарәт чисминин истеһсалы вә, демәли, тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүййән әдилир. Иш гүввәси дэйәр олдуғуна көрә, о да анчаг, өзүндә маддиләшмиш мүййән мигдар ичтимаи орта әмәйи тәмсил әдир. Иш гүввәси анчаг чанлы фәрдин габилийәтиндән ибарәтдир. Буна көрә дә чанлы фәрдин яшамасы иш гүввәсини яшатмаг үчүн лазым бир шәртдир. Бир һалда ки, фәрд мөвчуддур, демәли онун иш гүввәсини истеһсал әтмәк, һаман фәрдин өз-өзүнү тәкрар истеһсал әтмәси демәкдир, өз-өзүнү яшатмасы демәкдир. Чанлы бир фәрд яшайыш билмәк үчүн, мүййән мигдар яшайыш васитәләринә мөһтачдыр. Беләйиклә, иш гүввәсини истеһсал әтмәк үчүн лазым олан иш вахты, бу яшайыш васитәләрини истеһсал әтмәк үчүн лазым олан иш вахтындан ибарәтдир вә я иш гүввәсинин дэйәри, онун саһибини яшатмаг үчүн лазым олан яшайыш васитәләринин дэйәридир. Лакин иш гүввәси анчаг харичи тәзаһүр йолилә вүчүда кәлир вә анчаг әмәк просесиндә мейдана чыхыр. Иш гүввәсинин фәалийәти просесиндә, йә'ни әмәк просесиндә инсанын мүййән мигдар әзәлә, әсәб, бейин вә саирәси сәрф олунур ки, бунларын да ери долдурулмалыдыр. Бунлар нә гәдәр чох сәрф олунурса, ери дә бир о гәдәр чох долдурулмалыдыр⁴³. Иш гүввәси саһиб би букүн чалышырса, сабаһ да әйни дәрәчә күчлү вә сағлам олуб әйни просеси тәкрар әдә билмәлидир. Демәли, яшайыш васитәләринин мигдары, чалышан бир фәрди чалыша биләчәк вәзийәтдә сахламаг үчүн кифайәт әтмәлидир. Емәк, палтар, яначаг, мәнзил вә саир бу кими тәбии әһтиячларын өзү, һәр бир өлкәнин иглими вә башга тәбии хүсусийәтләриндән асылы олараг мүхтәлифдир. Дикәр тәрәфдән, зәрури дейилән әһтиячларын һәчми, һабелә бу әһтиячлары өдәмәк үсулларынын өзү тарихин мәһсулудур вә чох вахт өлкәнин мәдәни сәвиййәсиндән асылыдыр, әзчүмлә азад фәһләләр синфинин нә шәрайтдә вә, демәли, нә кими адәт вә яшайыш тәләбләри әсасында етишмиш олмасындан асылыдыр⁴⁴. Демәли, башга әмтиәләрин әксинә олараг, иш гүввәсинин дэйәринин тә'рифинә тарихи вә мәнәви амилләр дә дахилдир. Лакин мүййән бир өлкәдә вә мүййән бир дөврдә фәһләйә лазым олан яшайыш васитәләринин 'орта мигдары мә'лум кәмийәт олур.

Иш гүввәси саһиб ахыры өләчәкдир. Буна көрә дә иш гүввәси саһибләри, даим базарда мөвчуд ола билмәк үчүн,—пулун даим капитал чеврилмәси исә мәһз буну тәләб әдир,—өзләрини „һәр бир фәрдин өзүнү әбәдиләшдирдийи кими, йә'ни төрәмә йолу илә“⁴⁵ әбәдиләшдирмәлидирләр. Инсанларын үзүлүб сырадан чыхмасы вә өлмәси нәтичәсиндә базардан йох олан иш гүввәсинин еринә ән азы әйни мигдар ени иш гүввәси кәлмәли-

⁴³ „Гәдим Ромада villicus-ун, йә'ни кәнд тәсәррүфат гулларына нәзарәт әдән шәхсин иши гуллара нисбәтән йүнкүл олдуғуна көрә нашәси дә онларын-киндән пис олурду“ (Th. Mommsen, Römische Geschichte, 1856, S. 810).

⁴⁴ W. Th. Thornton өз „Ober-population and its Remedy“, London 1846 әсәриндә бу гәбилдән марағлы тимсаллар кәстәрир.

⁴⁵ Petty.

дир. Буна көрө дэ, иш гүввэсинин истеһсалы үчүн лазым олан яшайыш васитэлэринин мачмууна иш гүввэсини эвэз эдэчэк оланларын, йэ'ни фэһлэ ушагларынын яшайыш васитэлэри дэ дахилдир вэ белэликлэ эмтиэ базарында бу спесифик эмтиэ саһиблэри ирги эбэдилэшмиш олур⁴⁶.

Инсанын үмуми тэбиэтинэ лазыми истигамэт верилмэклэ онун мүййән эмэк саһэсиндэ маһарэт вэ тэчрүбэ элдэ этмэси үчүн, инкишаф этмиш, һәм дэ спесификлик кэсб этмиш бир иш гүввэсинэ малик олмасы үчүн она мүййән тэһсил вэ я тэрбийэ верилмэлидир ки, бу да мүййән мигдар эмтиэ эквивалентлэри баһасына баша кэлир. Бу тэһсил хэрчи, иш гүввэсинин мүрэк-кэблийи дэрэчэсиндэн асылы олагаг мүхтэлифдир. Демэли, бу тэһсил хэрчи,—ади иш гүввэси үчүн чох чүз'и олмагла,—иш гүввэсинин истеһсалына сэрф эдилэн дэйэрлэр сырасына дахилдир.

Демэк, иш гүввэсинин дэйэри, мүййән мигдар яшайыш васитэлэри дэйэринэ мүнчэр олур. Буна көрө, һәммин яшайыш васитэлэринин дэйэри дэйишдикдэ, йэ'ни бу васитэлэрин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтынын кэмиййэти дэйишдикдэ, иш гүввэсинин дэйэри дэ дэйишир.

Яшайыш васитэлэринин бир гисми, мәсэлэн, ейинти шейлэри, яначаг вэ саирэ һэр күн истеһлак эдилдийинэ көрө, онларын ери дэ һэр күн долдурулмалыдыр. Палтар, мебел вэ саир бу кими яшайыш васитэлэри исэ аз-чох узун мүддэтдэ истеһлак эдилир, буна көрө онларын ери дэ анчаг узун мүддэт кечдикдэн сонра долдурулмалыдыр. Бэ'зи эмтиэлэр һэр күн, бэ'зилэри һэфтэдэ бир, бэ'зилэри үч айда бир вэ и. а. алыныр вэ я өдэнилир. Лакин бүтүн бу хэрчлэрин мачмуу, мәсэлэн, бир ил мүддэтиндэ нечэ тэгсим эдилирсэ эдилсин, һэр күн элдэ эдилэн ади, орта варидатла өдэнилмэлидир. Экэр иш гүввэсинин истеһсалы үчүн һэр күн лазым олан эмтиэ күтлэси = A , һэфтэдэ бир тэлэб олунан эмтиэ күтлэси = B , һэр үч айда бир тэлэб олунан эмтиэ күтлэси = C вэ и. а. һесабилэ көтүрүлсэ, онда бу эмтиэлэрин күндэлик орта мигдары

$$= \frac{365A + 52B + 4C + \text{вэ и. а.}}{365}$$

Фэрз эдэк ки, орта һесабла көтүрүлмүш бир күн үчүн лазым олан бу эмтиэ күтлэсиндэ 6 саатлыг ичтимаи эмэк вардыр; онда һэр күн иш гүввэсиндэ ичтимаи орта эмэк күнүнүн ярысы маддилэшир, йэ'ни иш гүввэсини һэр күн истеһсал этмэк үчүн ярым иш күнү лазым кэлир. Һэр күн иш гүввэси истеһсал этмэк үчүн лазым олан бу мигдар эмэк, иш гүввэсинин күндэлик дэйэ-

⁴⁶ „Эмэйин тэбии гиймэти... мүййән бир өлкэнин тэбиэт вэ иглим шэраити вэ яшайыш вэрдишлэринэ көрө фэһлэйэ һәм өзүнү яшатмаг, һәм дэ базарда эмэк тэклифини даим тэ'мин эдэ билэчэк аилэсини сахламаг үчүн лазым кэлдийи мигдарда яшайыш вэ раһатлыг васитэлэриндэн ибарэтдир“ (R. Torgens, An Essay on the externaе Corn Trade, London 1815, p. 62). Бурада яныш оларак „иш гүввэси“ ериндэ „эмэк“ сөзү ишлэдилмишдир.

рини вэ я һэр күн тэкрар истехсал эдилэн иш гүввэсинин дэйэрини тэшкил эдир. Экэр ярым күнлүк орта ичтимаи эмэк 3 шиллинг вэ я бир талер гызыл күтлэсиндэ ифадэ олунурса, онда бир талер, иш гүввэсинин бир күнлүк дэйэринэ мутаби гиймэтдир. Иш гүввэси сахиби һэр күн өз иш гүввэсини бир талерэ сатырса, онда иш гүввэсинин сатыш гиймэти онун дэйэринэ бэрәбәрdir вэ эһтималымыза көрө, өз талерини капитала чевирмэк тэшнэси олан пул сахиби, бу дэйэри доғрудан да өдэйир.

Иш гүввэси дэйэринин эн ашағы һэдди вэ я минимуму, иш гүввэси сахибинин, йә’ни инсанын өз һәят просесини давам этдирә билмәси үчүн һөкмән һэр күн әлдә әтмәли олдуғу әмтиә күтлэсинин дэйэриндән, йә’ни бәдәнә лазым олан яшайыш васитәләринин дэйэриндән ибарәтdir. Иш гүввэсинин гиймэти бу эн ашағы һәддә дүшүрсә, онда иш гүввэсинин гиймэти дэйэриндән ашағы дүшмүш олур, чүнки бу шәраитдә иш гүввэси анчаг, кетдикчә әәифләшән бир шәкилдә давам вэ тәзаһүр әдә биләр. Һалбуки һәр бир әмтиәнин дэйэри, нормал кейфийәтли бир әмтиәнин истехсалы үчүн лазым олан иш вахты илә мүййән олунур.

Мәсәләнни маһиййәтинә әсасән иш гүввэсинин дэйэринә верилән бу тә’рифи чох кобуд һесаб әдиб Росси кими наразылыг әтмәк, чох ерсиз бир сентименталлыг оларды; Росси шикайәтләниб дейир: „Әмәк габилиийәтини (puissance de travail) тәдгиг эдиркән, истехсал просесиндә әмәйи давам этдирән яшайыш васитәләрини нәзәрә алмаянлар өз уйдурмаларыны (être de raison) тәдгиг әтмиш оларлар. Ким „әмәкдән“, „әмәк габилиийәтиндән“ бәһс эдирсә, әйни заманда „фәһләдән“ вэ онун яшайыш васитәләриндән, фәһләдән вэ әмәк һаггындан да бәһс эдир“⁴⁷. Емәйи һәзмә вермәк габилиийәти һәлә емәйи фе’лән һәзм әтмәкдән ибарәт олмадығы кими, „әмәк габилиийәти“ дә һәлә „әмәк“ демәк дейилдир. Мә’лум олдуғу кими, емәйи һәзм әтмәк үчүн инсанын мә’дәсинин яхшы олмасы кифайәт дейилдир. Әмәк габилиийәтиндән бәһс әдән бириси, бу габилиийәти яшатмаг үчүн лазым олан яшайыш васитәләриндән сәрфнәзәр әтмир, чүнки мәһз әмәк габилиийәтинин дэйэри бу яшайыш васитәләринин дэйэрини ифадә эдир. Лакин бу һал фәһләйә, онун иш гүввэси үчүн алычы тапылмадыгда, һеч бир фәйда вермир. Әксинә, бурада фәһлә баша дүшүр ки, онун әмәк габилиийәтинин истехсалы үчүн мүййән мигдар яшайыш васитәләринин тәләб олунмасы, бунун тәкрар истехсалы вэ бәрпа әдилмәсинин һәр дәфә енидән яшайыш васитәләри тәләб әтмәси, амансыз бир тәбии зәрурәтдир. Бу һалда фәһлә, Сисмонди илә бирликдә, белә бир кәшф эдир: „Әмәк габилиийәти... сатылмадыгда, һечдир“⁴⁸.

Бу гәрибә әмтиәнин, йә’ни иш гүввэсинин өзүнә мәхсус тәбиәти бир дә ондан ибарәтдир ки, алычы илә сатычы сөвдәләшдикдән сонра иш гүввэсинин истехлак дэйэри һәлә фе’лән алычынның ихтиярына кечмир. Һәр бир башга әмтиәнин дэйэри кими,

⁴⁷ Rossi, Cours d'Economie Politique, Bruxelles 1842, p. 370.

⁴⁸ Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 112.

иш гүввэсинин дэ дэйэри һәмнин әмтиә тәдавулэ бурахылмаздан әввэл мүййәндир, чүнки иш гүввэсинин истехсалына һалә әввэлдән мүййән мигдар ичтимаи әмәк сәрф әдилмишдир, иш гүввэсинин истехлак дэйэри исә онун анчаг сонраки фәалийәтиндән ибарәтдир. Беләликлә, иш гүввэсинин өзкәйә сатылмасилә онун керчәк тәзаһүрү, йә'ни истехлак дэйэри шәклиндә мөвчуд олмасы арасында бир заман кечмәлидир. Лакин о әмтиәләр ки, онларын истехлак дэйәринин рәсмән өзкәйә сатылмасы илә, фе'лән алычынын әлинә кечмәси арасында заман фәрги вардыр, бу чүр әмтиәләрин сатылышында алычынын пулу адәтән тә'дийә васитәси вәзифәсини көрүр⁴⁹. Капиталист истехсал үсудунун һөкм сүрдүйү бүтүн өлкәләрдә иш гүввэсинин һаггы анчаг о заман өдәнилир ки, иш гүввәси онун сатын алынмасы үчүн бағланмыш мүғавиләдә көстәрилән мүййән мүддәтдә өз вәзифәсини көрмүш олсун, йә'ни, мисал үчүн, һәр һәфтәнин сонунда өдәнилир. Беләликлә, һәр ердә фәһлә өз иш гүввэсинин истехлак дэйәрини капиталистә аванс верир; алычы, фәһләннин иш гүввэсинин гиймәтини һалә өдәмәмишдән, фәһлә өз иш гүввэсини онун истехлакына верир, бир сөzlә, фәһлә һәр ердә капиталистә кредит вермиш олур. Бу кредит бош бир уйдурма дейилдир, буну ялныз кредит верән фәһләннин, капиталист ифлас әтдикдә⁵⁰ өз әмәк һаггыны итирмәси дейил, тә'сири узун сүрән бир сыра фактлар да көстәрир⁵¹. Лакин пул истәр алғы васитәси вә истәрсе

⁴⁹ „Һәр бир әмәйин һаггы, әмәк анчаг сәрф әдиләндән сонра өдәнилир“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, London 1821, p. 104). „Һәр бир истехсалын илк мәнбәи олан фәһлә гәнаәт әдиб йығдығы вәсаит сайәсиндә өз әмәк һаггыны бир һәфтә, ики һәфтә, бир ай, үч ай вә и. а. мүддәт гуртарана гәдәр алмайыб көзләмәйә нә заман имкан тапмышса, тичарәт кредитинин дә о заман әмәлә кәлдийини сөйләмәк лазымдыр“ (C h. G a n n i l l e, Les Systèmes de l'Economie Politique, 2-ème éd., Paris 1821, vol. II, p. 150).

⁵⁰ „Фәһлә өз мәнсулдар гүввэсини борч верир“ дедикдән сонра Шторх кәлэкбазлыгга әләвә әдир ки, „фәһлә өз әмәк һаггындан...“ башга „һеч бир шей итирмәз... чүнки истехсала һеч бир мадди шей гоймур“ (Storch, Cours d'Economie Politique, Pétersbourg 1815, vol. II, p. 37).

⁵¹ Бир мисал кәтирәк. Лондонда ики чүр чөрәкчи дүканы вардыр: чөрәйи там дэйәринә сатан „full priced“ дүканлары, бир дә, дэйәриндән ашағы сатан „undersellers“ дүканлары. „Undersellers“ чөрәкчи дүканлары бүтүн чөрәкчиләрин тәхминән 3/4-нү тәшкил әдир (һөкүмәт комиссары Н. S. Trempenheere-нин „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.“ һаггында яздығы „Report“ ун XXXII сәһифәси, London, 1862). Бу undersellers-дә, демәк олар, анчаг әлә чөрәк сатылыр ки, буна зәй, сабун, поташ, кирәч, Дербишир даш тозу вә бу кими ләззәтли, гидалы вә хейрли башга маддәләр гатырлар. (Бах: юхарыда ситат кәтирилән Көй Китаб, һабелә „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread“ һесабаты вә доктор H a s s a l l-ын әсәри: Adulterations detected, 2-nd edit., London 1862.) Сер Чон Гордон 1855-чи илдә комитә гаршысында ифадә верәркән демишди: „Күндәлик емәйи ики кирвәнкә чөрәкдән ибарәт олан йохсул, чөрәйин бу чүр сахталашдырылмасы нәтичәсиндә инди ики кирвәнкә чөрәкдәки гидалы мәддәләрин һәгигәтлә дөрддә бирини дә әлдә әтмир; биз һалә бу сахтакарлыг нәтичәсиндә онун сәһһәтинә дәйән зәрәрдән данышмырыг“. „Фәһлә синфинин хейли һиссәси“ бу сахтакарлыгы чох яхшы билә-билә зәй, даш тозу вә саирә гатылан чөрәйи нә үчүн енә дә алыр—суалына Trempenheere (юхарыда гейд әдилән һесабатын XLVIII сәһифәсиндә) чаваб верир ки, фәһләләр өз „chandler's shop“ унда, өз дүканчысындан вә я чөрәкчисиндән онун кейфи истәйиб тәклиф әтдийи чөрәйи алмаға мәчбурдурлар“. Онларын әмәк һаггы анчаг иш һәфтә-

тэ'дийэ васитэси вэзифэсини көрсүн, бунун нэтичэсиндэ эмтиэ мүбадилэсинин характери дэйишмир. Иш гүввэсинин гиймэти дэ, эв кирайэси кими, сазиш багландыгы заман мүййэн эдилир, һэгигэтдэ исэ анчаг сонралар өдэнилмиш олачагдыр. Иш гүввэси сатылмыш олур, һаггы исэ анчаг сонралар алыныр. Лакин бу мүнәсибэти саф шәклиндэ тэдгиг этмэк үчүн, яхшы олар һәләлик белә фәрз әдәк ки; иш гүввэсинин саһиби һәмишә өз иш гүввэсини сатыркән эйни заманда эмтиэсинин сазишдә көстәрилән гиймәтини дэ алыр.

Хүсуси бир эмтиэ олан иш гүввэсинин саһибинә пул саһибинин вердийи дэйәрин нечә мүййән әдилдийи илә таныш олдуғ. Иш гүввэсинин истехлак дэйәри пул саһибинин элинә мүбадилә заманы кечирсә дэ, о анчаг фе'лән истифадә әдилмәси просесиндә, йә'ни иш гүввэсинин истехлак әдилмәси просесиндә тәзаһүр әдәчәкдир. Пул саһиби бу просес үчүн лазым олан шейләрин—һаммал вә саирәний һамысыны эмтиэ базарында алыб там гиймәтини өдәйир. Иш гүввэсинин истехлак әдилмәси просеси эйни заманда эмтиэ вә изафи дэйәр истехсалы просесидир. Һәр бир башга эмтиэ кими, иш гүввәси дэ базардан, йә'ни тәдавул даирәсиндән кәнарда истехлак әдилир. Буна көрә дэ, чәмийәтин сәһиндә һөкм сүрән вә һамынын үзүнә ачығ олан бу сәс-күйлү мүнити тәрк әдәрәк, пул вә иш гүввәси саһибләрилә бәрәбәр кедиб һагысында: No admittance except on business („Анчаг иши оланлар дахил ола биләр“) язылмыш олан истехсалын кизли дәринликләринә энәк. Биз бурада нәинки капиталын нечә истехсал этмәси илә, һәтта онун өзүнүн нечә истехсал әдилмәсилә дэ таныш олуруг.

синин ахырында верилдийинә көрә, онлар да „өз аиләләринин бир һәфтәдә истехлак этдийи чөрәйин пулуну анчаг һәфтәнин ахырында верә билірләр“; сонра Тегенһеер сөзүнү сүбүт этмэк үчүн шаһидләрин вердийи ифадәләри дәлил кәтириб әләвә әдир ки, „ичинә башга маддәләр гатылан чөрәйин мәнһз бу гәбил мүштәриләр үчүн биширилдийи гәт'и мүййән әдилмишдир“ („It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner“). „Инкилтәрәнин (вә хүсүсән Шотландиянын) бир чох кәнд тәсәррүфат вилайәтләриндә әмәк һаггы ики һәфтәдә, һәтта айда бир дәфә верилир. Әмәк һаггыны бу гәдәр кеч-кеч алан кәнд тәсәррүфат фәһләси өзүнә лазым олан әмтиәләри нисйә алмаға мәчбур олур... О һәр шейи баһа гиймәтә алмалы олур, онун башы мүййән бир дүканчыя бағланыб галыр, бу дүканчы да онун ганыны сорур. Мәсәлән Horningsham in Wilts-дә әмәк һаггы айда бир дәфә верилир; фәһләнин башга ердә stone-у (14 кирвәнкәси) 1 шиллинг 10 пенсә алдығы ун бурада она stone-у 2 шиллинг 4 пенсә тамам олур“ („Sixth Report“ on „Public Health“ by „The Medical Officer of the Privy Council etc.“, 1864, p. 264). „Пәсли вә Килмарнокда (Гәрби Шотландияда) әллә ишләйән чит басмачылары 1853-чү илдә тә'тил әдиб әмәк һаггынын айда бир дейил, 14 күндә бир верилмәсинә мүвәффәғ олмушдулар“ („Reports of the Inspectors of Factories for 31-st October 1853“, p. 34). Бир чох инкилис көмүр сәнаечиләринин ишләтдийи үсула, фәһләнин капиталистә кредит вермәсинин ени вә чох гәрибә бир инкишафы кими баһмағ олар; бу үсул ондан ибарәтдир ки, көмүр сәнаечиләри фәһләнин һаггыны айын башында верир, ай гуртарана гәдәр исә она борч верир, бу борч да чох вахт әмтиә илә верилир вә фәһлә бу әмтиәни базар гиймәтиндән баһа алыр (Trucksystem). „Фәһләнин әмәк һаггыны айда бир дәфә өдәйиб һәр һәфтәнин ахырында исә она борч вермәк, көмүр сәнаечиләри арасында үмуми бир адәт шәклини алмышдыр. Борч дүканда верилир (tommy-shop да, йә'ни саһибкарын өз дүканында верилир); фәһләләр дүканын бир тәрәфиндә борч алдығлары пулу дәрһал дүканын о бири тәрәфиндә кери гайтарырлар“ (Children's Employment Commission. III-rd Report, London 1864, p. 38, n. 192).

Мәнфәәтин әлдә әдилмәси сирри нәһайәт бурада бизә айдынлаш-малыдыр.

Иш гүввәсинин алыныб-сатылдығы тәдавул даирәси, йә'ни әмтиә мүбадиләси даирәси, инсанын фитри һүгүгларынын мөвчуд олдуғу һәгиги бир чәннәтдир. Бурада анчаг азадлығ, бәрабәрлик, мүлкийәт, бир дә Бентам һөкм сүрүр. Азадлығ һөкм сүрүр! Чүнки бир әмтиәни, мәсәлән иш гүввәсини алан да, сатан да анчаг өз азад ирадәсинин әмринә табедир. Онлар азад вә һүгүгча бәрабәр шәхсләр кими сөвдәләшиб мүгавилә бағлайырлар. Мүгавилә онларын ирадәсинин үмуми һүгүг ифадәсини әкс этдирән сон нәтичәдир. Бәрабәрлик һөкм сүрүр! Чүнки, онларын бир-биринә гаршы мүнәсибәти анчаг әмтиә саһибләри арасындаки мүнәсибәтдир вә онлар эквиваленти эквивалентә мүбадилә әдирләр. Мүлкийәт һөкм сүрүр! Чүнки бунлардан һәр бири ялныз өз ихтиярында олан шейә маликдир. Бентам һөкм сүрүр! Чүнки һәр кәс анчаг өзүнү дүшүнүр. Онлары бир-биринә бағлаян еканә гүввә, онлардан һәр биринин өз хейрини күдмәсидир, өз фәйдасыны дүшүнмәсидир, шәхси мәнәфеидир. Лакин һәр кәс анчаг өзүнү дүшүндүйү үчүн вә һеч кәс башгасынын дәрдинә галмадығы үчүн,—мәһз буна көрә онлар әзәли бир аһәнк нәтичәсиндә вә я ә'чазкар бир һикмәтин тә'сирилә анчаг өзләринин гаршылығлы хейринә, үмуми фәйдасына вә үмуми мәнәфеинә чалышырлар.

Капитал вә музглу әмәк чәмийәти һаггында vulgaris фритрәдерин өз бахыш вә аңлайышларыны, бүтүн дүшүнчә өлчүләрини әхз әтдикләри бу бәсит тәдавул даирәси илә, йә'ни әмтиә мүбадиләси даирәси илә видалашыб орадан айрылдығда көрүрүк ки, бизим personae dramatis [„иштирак әдәнләрин“] сималары бир гәдәр дәйишмәйә башлайыр. Кечмиш пул саһиби инди бир капиталист сифәтилә габагда, иш гүввәси саһиби исә, онун фәһләси сифәтилә онун далынча кәлир; бунлардан бири мүәммалы бир тәрздә күлүмсәйир вә дәрһал ишә киришмәк һәвәсиндәдир, диқәри исә, өз дәрисини базарда сатмыш бир адам кими, гәмкин-гәмкин башыны саллайыр, аяғлары кетмир, зира билир ки, көрәчәйи анчаг бирчә шей олачагдыр: дәрисини аша гоячағлар.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӨ

МҮТЛЭГ ИЗАФИ ДЭЙЭР ИСТЕҢСАЛЫ

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

ЭМӘК ПРОСЕСИ ВӘ ДЭЙЭРИН АРТМАСЫ ПРОСЕСИ

1. Эмәк просеси вә я истеһлак дэйэрлэри истеһсалы

Иш гүввәсинин истеһлак олунмасы эмәйин өзү демәкдир. Иш гүввәсини алан шәхс, ону сатан адамы ишләтмәклә иш гүввәсини истеһлак эдир. Буна көрә дә иш гүввәсини сатан шәхс фәалий-йәтдә тәзаһүр эдән иш гүввәсинә чеврилир, йә'ни фәһлә олур, бундан әввәл исә о анчаг потенциал фәһлә иди. О өз эмәйини әмтиәләрдә тәчәссүм этдирмәк үчүн, буну биринчи нөвбәдә истеһлак дэйэрләриндә, мүййән тәләбаты өдәйән шейләрдә маддиләшдирмәлидир. Демәли, капиталист фәһләни мүййән бир истеһлак дэйәри, мүййән бир әмтиә һазырламаға мәчбур эдир. Истеһлак дэйэрләринин вә я әмтиәләрин капиталист үчүн вә онун нәзарәти алтында истеһсал әдилмәси, истеһсалын үмуми тәбиәти-ни һеч дә дэйишдирмир. Буна көрә дә эмәк просесини әввәлчә һеч бир мүййән ичтимаи формадан асылы олмаяраг тәдгиг әтмәк лазымдыр.

Эмәк һәр шейдән әввәл инсанлаҗ тәбиәт арасында давам эдән бир просесдир; инсан өз фәалийәтилә бу просесдә өзү илә тәбиәт арасында маддәләр мүбадиләсинә сәбәб олур, бу мүбадиләни тәнзим эдир вә ону нәзарәт алтында сахлайыр. Инсан өзү бир тәбиәт гүввәси олмага тәбиәт маддәсинә гаршы дурур. Инсан тәбиәт маддәсини өз яшайышы үчүн ярарлы олан бир шәкилдә мәнимсәмәк мәгсәдилә өз бәдәниндәки тәбии гүввәләри: әл вә аягларыны, башыны вә бармагларыны һәрәкәтә кәтирир. Бу һәрәкәт васитәсилә харичи тәбиәтә тә'сир эдән инсан ону дэйишдирмәклә бәрабәр өз тәбиәтини дә дэйишдирир. О өз тәбиәтинин рүшейм һалында олан габилийәтләрини инкишаф этдириб бу гүввәләрин фәалийәтини өз һакимийәти алтына алыр. Биз бурада эмәйин илк һейвани инстинктив формаларыны тәдгиг әтмәйәчәйик. Инсан әмәйинин һәлә ибтидаи, инстинктив шәкилдән чыхмадығы дөвр, чәмийәтдә фәһләнин өз иш гүввәсини әмтиә базарында сатдығы

дөврө нисбэтэн чох гэдим вэ чох ибтидаи дөврдүр. Биз эмэйи анчаг инсана мэхсус бир фэалийэт формасы кими нэзэрдэ тутуруг. Нөрүмчэк дэ тохучунун ишини хатырладан бир иш көрүр, бал арысы да шан гайырмаг мөһарэтилэ бэ'зи ме'марлары утандырыр. Лакин лап эввэлдэн эн пис ме'марла эн яхшы бал арысы арасында бир фэрг вардыр ки, ме'мар һэлэ мумдан шан гайырмаздан эввэл буну өз бейиндэ гайырыб һазырамыш олур. Эмэк просесинин сонунда элдэ эдилэн нэтичэ, һэлэ просес башланмаздан эввэл хэялэн, йә'ни ишчинин тэсэввүрүндэ мөвчуд олур. Ишчи тәбиэтин вердийи шейин шәклини дэйишдирмәклә галмыр: тәбиэтин вердийи шейдә о өз шүүрлу мэгсәдини дэ һаята кечирир; бу мэгсәд ишчинин нэ үсулла вэ нэ чүр һәрәкәт этмәли олдуғуну бир ганун шәклинә салыр вэ ишчи өз ирадәсини бу мэгсәдә табе этмәли олур. Һәм дэ ишчинин өз ирадәсини бу мэгсәдә табе этмәси ани бир иш дейилдир. Эмэк просесиндә иштирак эдән бәдән үзвләринин ишләмәсиндән элавә, эмэйин сәрф эдилдийи бүтүн мүддәт әрзиндә мүййән мэгсәд тә'гиб эдән бир ирадә дэ олмалыдыр ки, бу да ишә диггәт вермәкдән ибарәтдир; һәм дэ эмэйин мәзмуну вэ онун сәрф эдилмәси үсулу фәһләни нэ гәдәр аз марағландырырса, демәли, фәһлә өз чисмани вэ әгли гүввәләринин һәрәкәтә кәлмәсиндән ибарәт олан эмәкдән нэ гәдәр аз зөвг алырса, һәмин ирадә дэ бир о гәдәр артыг олмалыдыр.

Эмэк просесинин бәсит моментләри бунлардыр: 1) мэгсәдәуйғун фэалийәт вэ я эмэйин өзү, 2) эмэйин тә'сир көстәрдийи чисим вэ 3) эмәк әснасында ишләдилән аләтләр.

Эввәлдә инсаны емәклә, һазыр яшайыш васитәләрилә тәһһиз эдән торпаг (игтисади нөгтейи-нәзәрдән су да бурая дахилдир)¹, инсанын һеч бир ярдымы олмадан, инсан үчүн үмуми эмәк чисми олараг мөвчуддур. Бүтүн о чисимләр ки, эмәк анчаг онларын торпагла билаваситә әлағәсини кәсиб орадан айырмалы олур, мәсәлән, овланыб өз мүһитиндән—судан—чыхарылан балыг, әл дэймәмиш мешәдә кәсилән ағач вэ ерин дамарларындан чыхарылан күлчә тәбиэтин вердийи эмәк чисимләридир. Әксинә, әкәр эмәк чисминин өзү эввәлчә буна сәрф эдилән эмәк нәтичәсиндә, һечә дейәрләр, сүзкәчдән кечирилмишсә, буна хаммал дейирик. Һәр бир хаммал эмәк чисмидир, лакин һәр бир эмәк чисми хаммал дейилдир. Эмәк чисми анчаг о заман хаммал олур ки, эмәк сәрф эдилмәк нәтичәсиндә мүййән дәрәчәдә дэйишмиш олсун.

Эмәк васитәси (аләти) әлэ бир шейдир вэ я мүхтәлиф шейләр мәчмуудур ки, фәһлә ондан өзү илә эмәк чисми арасында дуран бир васитә кими истифадә адир вэ онун көмәйилә бу чисмә тә'сир көстәрир. Фәһлә бу чисимләрин механики, физики вэ кимйәви хассәләриндән истифадә эдәрәк бунлары өз мэгсәдинә

¹ Инсана белә кәлир—вэ һәгигәтдә дэ әлэ беләдир—ки, кәнч бир адамы һаят йолуна чыхармаг вэ она өз күзәрәныңы гурмаг имканы вермәк мэгсәдилә она бир гәдәр пул верилдийи кими, тәбиәт дэ, торпағын мигдарча мөһдуд олан вэ инсандан гәт'иййән асылы олмаян илк мөһсулуну инсана санки эйни мэгсәдлә вермишдир" (James Steuart, Principles of Political Economy, Edit., Dublin 1770, vol. I, p. 116).

уйгун шэкилдэ башга чисимлэрэ бир гүввэ кими тэ'сир көстөрмэйэ мачбур эдир². Фэһлэнин балаваситэ элдэ этдийи шей эмэк чисми дейил, эмэк васитэсидир; бурада биз хазыр шэкилдэ олан яшайыш васитэлэринин, мäsэлэн мейвэлэрин инсан тэрэфиндэн элэ кечирилмäsини нэзэрэ алмырыг, чүнки бу халда фэһлэнин анчаг өз бэдэн үзвлэри эмэк васитэси олур. Белэликлэ, тэбиэтин вердийи шей фэһлэнин фэалиййэт үзвү олур, фэһлэ бу үзвү өз бэдэн үзвлэринэ элавэ эдир вэ, белэликлэ, мүгэддэс китабда дейилдийинэ экс олараг, өз бэдэнинин тэбии һэчмини бөйүдүр. Инсанын илк гида амбары олан торпаг, эйни заманда онун ишлэтдийи эмэк васитэлэринин дэ илк амбары олмушдур. Мäsэлэн инсан торпагын она вердийи дашдан истифадэ эдиб ону башга шейлэрэ атыр, онунла башга шейлэри сүртүр, эзир, кэсир вэ и. а. Сонра торпаг өзү эмэк васитэси олур, лакин экинчиликдэ онун эмэк васитэси олуб өз вэзифäсини еринэ етирмэси үчүн бир сыра башга эмэк васитэлэринин олмасы вэ иш гүввäsинин нисбэтэн инкишаф этмэси лазымдыр³. Үмүмиййэтлэ эмэк просеси азачыг да олса инкишаф этдийи заман, сүн'и хазырланмыш эмэк васитэлэри тэлэб олунур. Биз эн гэдим инсанын яшадыгы мағараларда даш алэт вэ силаһлара раст кэлирик. Бэшэр тарихинин илк пиллэлэриндэ даш, ағач, сүмүк вэ балыггулағындан гайрылмыш алэтлэрлэ бэрäбэр, инсанын әһлилэшдирдийи, демэли, эмэк сәрф эдиб дэишдирдийи, бэслэйиб етишдирдийи һейванлар да эмэк васитэси олараг әсас рол ойнайыр⁴. Эмэк васитэлэри ишлэтмэк вэ яратмаг, бэ'зи һейван нөвлэринэ рүшейм һалында хас олса да, инсанын эмэк просесиндэ айрыча бир хүсүсиййэт тәшкил эдир, буна көрө дэ Франклин инсаны „a toolmaking animal“, йә'ни алэт гайыран һейван адландырыр. Нәсли кәсилмиш һейван нөвлэринин галмыш сүмүклэринин гурулушу онларын бэдэн гурулушуну тэдгиг этмэк үчүн нэ гэдэр әһәмиййәтли исә, эмэк васитэлэринин галыглары да арадан галхмыш олан ичтимаи-игтисади гурулушлары тэдгиг этмэк үчүн эйни дәрәчәдә әһәмиййәтлидир. Игтисади дөврлэрин фәрги бу дөврләрдә нэ истехсал әдилмәсиндә дейил, нечә вэ һансы эмэк васитэлэри илэ истехсал әдилмәсиндәдир⁵. Эмэк васитэлэри инсанын иш гүввäsинин нэ дәрәчәдә ин-

² „Ағыл нэ гэдэр гүдрәтли исә, о гэдэр дэ һийлэкәрдир. һийлэкәрлик үмүмиййәтлэ васитәчи фэалиййәтдән ибарәт олуб шейлэри өз тэбиәтлэринә мүвафиг тәрздә бир-биринә тә'сир көстөрмәйә, бир-бирини дэишдирмәйә мачбур эдир, һәм дэ өзү бу просесә билаваситә гарышмыр, лакин бу йолла өз мәгсәдинә чатмыш олур“ (Hegel, Encyklopädie, Erster Theil: Die Logik, Berlin 1840, S. 382).

³ Үмүмиййәтлэ көтүрсәк, дэйәрсиз бир әсәр олан „Théorie de l'Economie Politique“, Paris 1815. әсәриндә Ганн физикократларла мүбаһисәйә киришиб ибтидан экинчилийн илк шәртлэрини тәшкил эдән бир сыра эмэк просеслэрини яхшы көстәрә билмишдир.

⁴ Түпро „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“ (1766), Oeuvres, éd. Daire, vol. 1 [алманча V. Dorn тэрәфиндән әдилән тәрчүмäsинин сәрлөвһәси: „Betrachtungen über die Bildung und die Verteilung des Reichthums“, Jena 1903] әсәриндә, мәдәниййәтин башланғычында, әһлилэшдирилмиш һейванларын әһәмиййәтини яхшыча изаһ эдир.

⁵ Мүхтәлиф истехсал дөврлэри техноложичәһәтдән мүгайисә әдилдикдә бүтүн әмтиәләр арасында эн аз әһәмиййәти олан зинәт шейлэридир.

кишаф этдийини көстөрөн бир өлчү олмага бәрабәр, эмәйин һансы ичтимай мүнәсибәтләр шәраитиндә сәрф әдилдийини дә көстәрир. Әмәк васитәләринин өзүнә кәлинчә, үмүмийәтлә истеһсалын сүмүк вә әзәлә системи адландырыла биләчәк механики әмәк васитәләри, ялныз әмәк чисимләрини сахламаг үчүн ишләдилиб үмүмийәтлә истеһсалын дамар системи адландырыла биләчәк бору, чәлләк, сәбәт, габ вә саир бу кими әмәк васитәләринә нисбәтән мүййән ичтимай истеһсал дөврүнүн даһа характер хүсүсийәтләрини тәшкил әдир. Истеһсалын дамар системи исә анчаг кимә саһәсиндә әһәмийәтли рол ойнайыр^{5а}.

Әмәк чисминә эмәйин тә'сир көстәрмәси үчүн васитә олан вә, демәли, әмәк фәалийәтинин бу вә я башга дәрәчәдә нагили олан шейләрлә бәрабәр, әмәк просесинин үмүмийәтлә әмәлә кәлә билмәси үчүн лазым олан бүтүн мадди шәраит дә, кениш мә'нада көтүрүлән әмәк просеси васитәләри сырасына дахилдир. Бу мадди шәраит әмәк просесинә билаваситә дахил олмур, лакин бу шәраит олмаса әмәк просеси я һеч мүмкүн олмаз, я да мүкәммәл шәкилдә чәрәян әдә билмәз. Торпағын өзү бу кими үмүми әмәк васитәсидир, чүнки торпаг фәһлә үчүн, үзәриндә дурдуғу ер (locus standi), онун әмәк просеси үчүн исә фәалийәт даирәсидир (field of employment). Иш биналары, каналлар, йоллар вә саирә, әввәлчә әмәк просесиндән кечмиш олсалар да, бу гәбил әмәк васитәләриндәндир.

Демәли, инсанын фәалийәти әмәк чисмини әмәк просесиндә әмәк васитәләринин ярдымы илә дәйишдириб әввәлчәдән нәзәрдә тутулан шәклә салыр. Просес мәһсулда көрүнмүр. Әмәк просесинин мәһсулу истеһлак дәйәридир, шәкли дәйишдириләрәк инсанын тәләбатына уйғунлашдырылан тәбиәт маддәсидир. Бурада әмәк чисми әмәклә бирләшмиш олур. Әмәк бурада маддиләшир, чисмин исә шәкли дәйишилир. Фәһлә үчүн һәрәкәт шәклиндә олан әмәк инди мәһсулун варлығында гәрар тапмыш бир хассәдир. Фәһлә әйирмәклә мәшғул олмуш, мейдана чыхан мәһсул да ипликдир.

Бүтүн просесә онун вердийи нәтичә, йә'ни мәһсул нөгтейи-нәзәриндән бахылса, әмәк васитәләри дә, әмәк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәсидир⁶, әмәйин өзү исә—мәһсулдар әмәкдир⁷.

Бир истеһлак дәйәри әмәк просесиндән мәһсул шәклиндә чыхыркән, кечмиш әмәк просесләринин мәһсулу олан дикур истеһлак дәйәрләри истеһсал васитәси олараг һәммин просесә дахил

^{5а} 2-чи нәшрә гейд. Тарих әлми мадди истеһсалын инкишафыны, демәли, бүтүн ичтимай һаятын вә беләликлә дә бүтүн һәгиги тарихин әсасыны бу күнәдәк нә гәдәр аз билсә дә, һәр һалда тарихдән әввәлки заманлар, тарихи тәдгигат адланан тәдгигата әсасән дейил, тәбии-әлми тәдгигата әсасән, йә'ни тапылан әләт вә силаһларын нәдән гайрылдығына әсасән: даш, тунч вә дәмир дөврләринә бөлүнүр.

⁶ Мәсәлән, һәлә тутулмаян балыға балыгчылығын истеһсал васитәси демәк чоһ гәрибә көрүнүр. Лакин һәлә индийәдәк әлә бир үсул ихтира олунмамышдыр ки, балыг олмаян суларда балыг овламаг мүмкүн олсун.

⁷ Мәһсулдар әмәйә бәсит әмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән верилән бу тә'риф, капиталист истеһсал үсулу үчүн гәт'ийән кифайәт дейилдир.

олур. Эйни бир истехлак дэйэри бир эмэк просесинин [мәһсулу олдуғу халда, башга бир эмэк просеси үчүн истехсал васитәси олур. Буна көрә дә мәһсуллар эмэк просесинин ялһыз нәтичәси дейил, һабелә онун шәртидир.

Өз эмэк чисминин тәбиәтдән алан мә'дәнчилик, овчулуг, балыгчылык вә саир бу кими һасилат сәнаеиндән [хаммал һасил эдән сәнаедән] башга (торпаг илк дэфә бечәрилдикдә әкинчилик дә бу сырая дахил әдилә биләр), бүтүн сәнае саһәләриндә ишләнилән шейләр, артыг эмэк просеси сүзкәчиндән кечмиш хаммалдыр, эмэк чисмидир, бунларын өзү эмэк мәһсулудур. Мәсәлән, әкинчиликдә тохум. Адәтән тәбиәтин мәһсулу һесаб әдилән һейванлар вә биткиләр дә, һәгигәтдә эмэк мәһсулудур, һәм дә һәинки ән азы кечән ил сәрф әдилән әмәйин мәһсулудур, һәтта мүасир шәклиндә көтүрүләрсә, бир чох нәсилләр бою инсанын нәзарәти алтында вә инсанын әмәйи илә әмәлә кәлән дэйишикликләрин мәһсулудур. Эмэк васитәләринин өзүнә кәлинчә, ән сәтһи нәзәрлә бахылдыгда белә, бунларын чохунда кечмишдә сәрф әдилән әмәйин изини көрмәк олур.

Хаммал мәһсулун башлыча субстансиясыны тәшкил эдә биләр, я да онун тәшәккүлүндә анчаг ярдымчы материал кими иштирак эдә биләр. Ярдымчы материалы я эмэк васитәләри истехлак әдир, мәсәлән: көмүрү—бухар машыны, яғы—тәкәр, оту—иш аты истехлак әдир; һәммин материал я хаммала гатылыр ки, бунда мадди дэйишиклик әмәлә кәтирсин, мәсәлән: ағардылмамыш кәтана хлор, дәмирә көмүр, юна бояг вурулур; я да ишин көрүлмәсинә ярдым әдир, мәсәлән, иш көрүлән биналары ишыгландырмаг вә гыздырмаг үчүн ишләдилир. Кимя сәнаеинин өзүндә әсас материал илә ярдымчы материал арасындаки фәрг итиб кедир, чүнки бурада ишләдилән хаммалдан һеч бири енидән мәһсул субстансиясы кими бир даһа мейдана чыхмыр⁸.

Һәр шейин бир чох хассәләри олуб мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә әдилә билдийинә көрә, әйни бир мәһсул чох мүхтәлиф эмэк просесләриндә хаммал ола биләр. Мәсәлән, тахыл әйни заманда дәйирманчы, нишаста заводчусу, арағ чәкән, малдар вә башгалары үчүн хаммалдыр. Тохумлуг тахыл, тахылын өз истехсалы үчүн хаммалдыр. Һабелә көмүр, мә'дән сәнаеиндән мәһсул шәклиндә чыхыб енә бу сәнаеә истехсал васитәси шәклиндә дахил олур.

Әйни мәһсул әйни бир эмэк просесиндә һәм эмэк васитәси ола биләр, һәм дә хаммал. Мәсәлән, сахланыб бәсләнилән малгара һәм ә'мал олуна хаммалдыр, һәм дә күбрә һазырламаг васитәси.

Истехлак әдилмәк үчүн һазыр шәкилдә олан бир мәһсул, енә башга бир мәһсул үчүн хаммал ола биләр, мәсәлән үзүм шәраб һазырламаг үчүн хаммалдыр. Яхуд әмәйин мәһсулу элә бир шәкилдә олур ки, о анчаг хаммал кими ишләдилә биләр. Бу халда олан хаммала ярыммә'мулат дейилир вә бәлкә дә ону натамам

⁸ Шторх әсас хаммала „matière“, ярдымчы материала исә „matériaux“ дейиб бунлары бир-бириндән айырыр, Шербүл'е ярдымчы материала „matières instrumentales“ дейир.

мә'мулат адландырмаг даһа доғру оларды, мәсәлән: памбыг, сап, иплик вә и. а. Илкин хаммал өзлүйүндә мәһсул олдуғу һалда, һәлә бир сыра мұхтәлиф просесләрден кечмәли, бунларын һәр бириндә даим дәйишилән шәкилдә дәфәләрдә хаммал кими ишләдилмәли вә, нәһайәт, сон әмәк просесинә чатыб бурадан һазыр яшайыш васитәси вә я һазыр әмәк васитәси шәклиндә чыхмалыдыр.

Беләликлә, мүйәйән бир истеһлак дәйәринин хаммал, әмәк васитәси вә я мәһсул олмасы тамамилә онун әмәк просесиндә дашыдығы мүйәйән вәзифәдән, бурада тутдуғу ердән асылыдыр вә ери дәйишдикдә вәзифәси дә дәйишир.

Буна көрә дә, мәһсуллар ени-ени әмәк просесләринә истеһсал васитәси кими дахил олдуғда өз мәһсул хассәсини тигирир. Мәһсуллар бурада чанлы әмәк үчүн анчаг мадди амил вәзифәсини көрүр. Әйричи өз ийини анчаг әйирмәк үчүн бир васитә, кәтан лифини исә анчаг әйирилән бир шей һесап әдир. Әлбәттә, әйирмә материалы вә ий олмаса әйирмәк мүмкүн олмаз. Буна көрә дә инсан әйирмәйә башларкән бу мәһсуллар мөвчуд олмалыдыр. Лакин чөрәйин кәндли, дәйирманчы, чөрәкчи вә башгалары тәрәфиндән кечмишдә сәрф әдилән әмәйин мәһсулу олмасынын чөрәйин ейилмәси үчүн һеч бир әһәмийәти олмадығы кими, кәтан лифи вә ийин дә кечмишдә сәрф әдилән әмәйин мәһсулу олмасынын әйирмә просеси үчүн һеч бир әһәмийәти йохдур. Әксинә. Истеһсал васитәләри өзләринин кечмишдә сәрф олуна әмәйин мәһсулу олмаг хассәләрини әмәк просесиндә бүрүзә верирсә, анчаг өз нөгсанлары үзүндән бүрүзә вермиш олурлар. Күт бычаг, тез-тез гырылан иплик вә и. а. һәмишә бычагчы А илә әйричи В-ни хатырладыр. Мәһсул яхшы һазырланмыш олдуғда исә, онун истеһлак хассәләринин ярадылмасында кечмиш әмәйин иштирак этдийини көстәрән һеч бир из галмыр.

Әмәк просесиндә ишләдилмәйән бир машин файдасыздыр. Бундан әлавә, бу машин, тәбии маддәләр мүбадиләсинин дағыдычы тә'сири нәтичәсиндә хараб олур. Дәмир пасланыр, ағач чүрүйүр. Бир шей тохумаг үчүн истифадә әдилмәйән иплик, корланмыш памбыгдан башга бир шей дейилдир. Чанлы әмәк бу өлкүн шейләрә тә'сир әдәрәк онлара руһ вериб чанландырмалы, анчаг батинән мөвчуд олан бу истеһлак дәйәрләрини һәгиги вә тә'сирли истеһлак дәйәрләринә чевирмәлидир. Әмәк просесиндә өз гайә вә вәзифәсинә уйғун иш көрмәйә башлаян бу шейләри әмәк өз алову ичәрисиндә тәбдил әдиб әмәк чисминә чевирир; буна көрә бу шейләр истеһлак әдилирсә дә, мәгсәдәуйғун шәкилдә истеһлак әдилир, йә'ни фәрди истеһлак даирәсинә яшайыш васитәләри кими вә я ени әмәк просесинә истеһсал васитәләри кими дахил ола биләчәк ени истеһлак дәйәрләри, ени мәһсуллар ярадан бир үнсүр шәклиндә истеһлак әдилир.

Демәли, мөвчуд олан мәһсуллар әмәк просесинин нәтичәси олмагла бәрабәр, әмәк просеси үчүн лазыми бир шәртдирсә, ди-кәр тәрәфдән, мәһсулларын әмәк просесинә дахил олмасы, йә'ни чанлы әмәклә тәмас әтмәси, кечмиш әмәйин бу мәһсулларыны истеһлак дәйәри һалында сахламаг вә ондан истифадә әтмәк үчүн еканә васитәдир.

Эмэк өз мадди үнсүрлэрини, өз об'ект вэ васитэлэрини истехлак эдир, онлары ейир, буна көрө дэ эмэк истехлак просесидир. Бу мэхсулдар истехлак илэ шэхси истехлак арасындаки фэрг ондан ибарэтдир ки, икинчи халда мэхсул чанлы фэрдин яшайыш васитэси кими, биринчи халда исэ, фэалийэтдэ олан иш гүввэсинин, йэ'ни эмэйин мөвчуд олмасы үчүн шэраит ярадан бир васитэ кими истехлак эдилир. Буна көрө дэ шэхси истехлакын мэхсулу истехлакчынын өзүдүр, мэхсулдар истехлакын нэтичэси исэ, истехлакчыдан фэргли олан мэхсулдур.

Эмэк васитэлэри илэ эмэк чисминин өзү мэхсул олдуғуна көрө, мэхсулу эмэк енэ дэ мэхсул истехсалы үчүн истехлак эдир вэ я мэхсулдан мэхсул истехсалы үчүн лазым олан бир васитэ кими истифадэ эдир. Лакин эмэк просеси эзэлдэн анчаг, инсанын ярдымы олмадан мөвчуд олан торпагла инсан арасында чэрэян этдийи кими, тэбиэтин вердийи истехсал васитэлэри, йэ'ни тэбиэт маддэлэри илэ инсан эмэйинин бирлэшмэсиндэн ибарэт олмаян истехсал васитэлэри, хэлэ инди дэ эмэк просесиндэ иштирак этмэкдэdir.

Юхарыда бэсит мүчэррэд чэхэтлэрини көстэрэрэк тэсвир этдийимиз шэкилдэ көтүрүлэн эмэк просеси истехлак дэйэрлэри вүчуда кэтирмэк үчүн мэгсэдэуыгун фэалийэтдир, тэбиэтин вердийи шейлэри инсан тэлэбаты үчүн мэнимсэмэкдир, инсанла тэбиэт арасындаки маддэлэр мүбадилэсинин үмүми шэртидир, инсанын яшамасы үчүн эбэди тэбии шэртдир, буна көрө дэ бу инсан хэятынын хеч бир формасындан асылы дейилдир, эксинэ, бу хэятын бүтүн ичтиман формаларына эйни дэрэчэдэ хасдыр. Буна көрө дэ бир фэхлэнин башга фэхлэлэрэ мүнасибэтини тэдгиг этмэйэ лүзум көрмэдик. Бир тэрэфдэ инсанла онун эмэйини, мугабил тэрэфдэ исэ тэбиэтлэ онун маддэлэрини тэдгиг этмэк тамамилэ кифайэт иди. Буғданын дадындан ону кимин бечэриб етишдирдийини тэйин этмэк мүмкүн олмадыгы кими, бу эмэк просесиндэн дэ көрүнмүр ки, о хансы шэраитдэ чэрэян эдир: гуллара көз олан нэзарэтчинин амансыз гамчысы алтындамы, яхуд капиталистин тамаһкар нэзэри алтында чэрэян эдир; буну бир нечэ юкер торпағыны бечэрэн Синсинатмы, йохса йыртычы бир хейваны дашла вуруб өлдүрэн вэхши адам ичра эдир⁹.

2. Дэйэрин артмасы просеси вэ я изафи дэйэр истехсалы

Инди енэ, хэмин ишэ башлаян капиталистин үзэринэ гайыдаг. Эмтиэ базарында бу адам эмэк просеси үчүн лазым олан бүтүн

⁹ Полковник Торренс, бөйүк бир мэнтигэ эсасланан бу фикрэ архаланыб белэ бир нэтичэйэ кэлир ки, вэхши адамын элиндэки даш капиталын башлангычыдыр. О дейир: „Вэхши адамын хейвана атдыгы илк даш, эли чатмадыгы мейвэни чэкиб дэрмэк үчүн элинэ алдыгы илк ағач, онун бир шейи элдэ этмэк мэгсэдилэ башга бир шейи мэнимсэдийини көстэрир вэ белэликлэ биз капиталын башлангычыны кэшф этмиш олуруг“ (R. Torrens, An Essay on the Production of Wealth etc., Edinburgh 1836, p. 70, 71). Көрүнүр ки, инкилис дилиндэ эл ағачы (stock) сөзүнүн капитал сөзүнэ синоним олмасынын сэбэби дэ хэмин илк ағач имиш.

амиллэри: мадди амиллэр, йэ'ни истеһсал васитэлэри вэ шэхси амил, йэ'ни иш гүввэси алдыгдан сонра биз ондан айрылмышдыг. Бу адам өз мүэссисэси: эйирмэ э'малатханасы, чэкмэ фабрикасы вэ и. а. үчүн лазым олан истеһсал васитэлэрини вэ иш гүввэсини эмтиэ базарында һийлэкэр вэ тэчрүбэли бир мүштэри көзү илэ сечиб алмышды. Инди, бизим капиталист алдыгы эмтиэни, иш гүввэсини истеһлак этмэйэ башлайыр, йэ'ни иш гүввэсинин һамили олан фәһлэни мачбур эдир ки, истеһсал васитэлэрини өз эмэйи илэ истеһлак этсин. Элбэттэ, фәһлэнин, өзү үчүн дейил, капиталист үчүн эмэк сэрф этмэси, эмэк просесинин үмуми хасий-йэтини дэйишдирмир. Һабелэ, чэкмэ тикмэкдэ вэ я иплик эйирмэкдэ ишлэдилэн мүэййән үсул да, капиталистин ишэ гарышмасы нэтичэсиндэ бирдэн-бирэ дэйишэ билмэз. Капиталист илк заманлар иш гүввэсини базарда тапдыгы шәкилдэ алмалыдыр, демэли, эмэйи дэ, һэлэ капиталистлэрин олмадыгы дөврдэ инкишаф этмиш олдуғу шәкилдэ элдэ этмэлидир. Эмэйин капиталта табе олмасы нэтичэсиндэ истеһсал үсулунун өзү анчаг сонралар дэйишэ билэр, буна көрө дэ бу чәһәт анчаг сонра тэдгиг эдилмэлидир.

• Эмэк просеси, иш гүввэсинин капиталист тэрәфиндэн истеһлак эдилмэси просесиндэн ибарәт олдуғда, онун ики спесифик хүсусиййәти олур.

Фәһлэ, онун эмэйинэ саһиб олан капиталистин нэзарәти алтын-да ишлэйир. Капиталист көз етирир ки, иш лазыми гайдада көрүлсүн вэ истеһсал васитэлэри мәгсэдәуйғун шәкилдэ истеһлак эдилсин, демэли, хаммал исраф эдилмэсин вэ эмэк аләтлэри сәлигә илэ ишлэдилсин, йэ'ни ялныз ишин тәләб этдийи дәрәчәдә хараб олсун.

Икинчиси: мөһсул, ону билаваситә истеһсал эдән фәһлэнин дейил, капиталистин малыдыр. Капиталист, иш гүввэсинин, мисал үчүн, бир күнлүк дэйәрини өдәйир. Демэли, капиталист һәр бир башга эмтиэни истеһлак эдә билдийи кими, мисал үчүн, бир күнлүйә кирайә этдийи аты ишләтдийи кими, иш гүввэсини дэ бир күн эрзиндә истеһлак этмэк ихтиярына маликдир. Эмтиэни сатын алан адам ону истеһлак эдә билэр, буна көрө, иш гүввэси саһиб дэ өз эмэйини башгасына вермәклә, һәгигәтдә она анчаг сатдыгы истеһлак дэйәрини верир. Иш гүввэси саһиб капиталистин э'малатханасына аяг басдыгы вахтдан э'тибарән онун иш гүввэсинин истеһлак дэйәри, йэ'ни бу иш гүввэсинин истеһлақы, эмэк, капиталистин ихтиярында олур. Капиталист бу иш гүввэсини сатын алмагла, чанлы фермент олан эмэйи, өз малы олуб мөһсул вүчүдә кәтирән чансыз үнсүрләрә гатыр. Капиталистин нөгтейи-нэзәриндән эмэк просеси анчаг, сатын алдыгы эмтиэни, йэ'ни иш гүввэсини истеһлак этмэк демәкдир; лакин капиталист бу иш гүввэсини анчаг, истеһсал васитэләрилә бирләшдирдикдә истеһлак эдә билэр. Эмэк просеси, капиталистин сатын алыб өзүнә мал этдийи шейләр арасында баш верән просесдир. Буна көрө һәммин просесин мөһсулу да, капиталистин шәраб амбарындаки гычгырма просесинин мөһсулу кими, онун малыдыр¹⁰.

¹⁰ „Мөһсуллар капиталта чеврилмәздән әввәл мәнимсәнилир; мөһсулларын капиталта чеврилмәси онлары мәнимсәнилмәкдән хилас этмир“ (Cherbuliez,

Капиталистин мүлкиййэти олан мөһсул, мүййән истехлак дэйэридир: ипликдир, чөкмөдир вэ и. а. Доғрудур, мөсөлән чөкмө, ичтимаи тэрэгги үчүн мүййән дэрэчэдэ эсас тәшкил эдир вэ бизим капиталист бэрк тэрэггипэрвэрдир, лакин истехсал этдийи чөкмөнин өзү ону марагландырмыр. Эмтиэ истехсалы шэраитиндэ истехлак дэйэри үмумиййэтлэ „qu'on aime pour lui-même“ [өзүнә көрә севилән бир шей] дейилдир. Бурада истехлак дэйэри үмумиййэтлэ мүбадилә дэйэринин анчаг мадди эсасы олдуғуна көрә, ону тәмсил этдийинә көрә, анчаг буна көрә истехсал олунур. Буна көрә дә бизим капиталист ики мөсөләннин гейдинә галыр. Эввөлән, мүбадилә дэйэринә малик олан истехлак дэйэри, сатлыг шей, йә’ни эмтиэ истехсал этмәк истэйир. Икинчиси дә, элэ бир эмтиэ истехсал этмәк истэйир ки, онун дэйэри өз истехсалы үчүн лазым кәлән эмтиэләрин үмуми дэйэриндән артыг олсун, эмтиэ базарында өз һалал пулуну мая гоюб алдығы истехсал васитэләринин вэ иш гүввәсинин үмуми дэйэриндән чох олсун. О анчаг истехлак дэйэри дейил, һабелә эмтиэ дә истехсал этмәк истэйир, анчаг истехлак дэйэри дейил, һабелә дэйэр дә вэ нәинки тәкчә дэйэр, һәтта изафи дэйэр дә истехсал этмәк истэйир.

Доғрудан да, бурада эмтиэ истехсалындан бәһс әдилдийинә көрә, айдындыр ки, биз индийәдәк просесин анчаг бир чәһәтини тәдгиг әтмишик. Эмтиэ өзү истехлак дэйэри илэ дэйэрин вәһдәти олдуғу кими, эмтиэ истехсалы просеси дә эмәк просеси илэ дэйэр яратмаг просесинин вәһдәти олмалыдыр.

Беләкликлә, инди истехсал просесини, дэйэр яратмаг просеси кими дә тәдгиг әдәк.

Биз билирик ки, һәр бир эмтиәнин дэйэри, эмтиәнин истехлак дэйэриндә маддиләшмиш әмәйин мигдары илэ, йә’ни эмтиәнин истехсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зәрури иш вахты илэ мүййән әдилир. Бу һал, эмәк просеси нәтичәсиндә бизим капиталистин әлдә этдийи мөһсула да аиддир. Демәли, һәр шейдән әввөл, бу мөһсулда маддиләшмиш олан әмәйи һесабламаг лазымдыр.

Фәрз әдәк ки, бу мөһсул ипликдир.

Иплик истехсал этмәк үчүн биринчи нөвбәдә лазыми хаммал, мөсөлән 10 кирвәнкә памбыг олмалыдыр. Памбығын дэйэрини бурада ахтарыб тапмаға әһтияч йохдур, чүнки капиталист ону базарда өз дэйэринә, мөсөлән 10 шиллингә алмышдыр. Памбығын

Riche ou Pauvre, édit., Paris 1841, p. 53, 54). „Пролетар өз әмәйини мүййән мигдар яшайыш васитэләринә (approvisionnement) сатмагла, мөһсулдан бир пай алмаг һагғындан тамамилә әл чәкир. Мөһсулун мөнимсәнилмәси енә әввәлки гайдада галыр; юхарида кәстәрилән бағлашма буну гәт’иййән дэйишдирмир. Мөһсул анчаг, хаммал вә яшайыш васитэләри гоян капиталистиндир. Бу, мөнимсәмә ганунундан доған гәт’и бир нәтичәдир; һәмни ганунун эсас принципи исә, әксинә, һәр бир фәһләнин өз мөһсулу үзәриндә мүстәсна мүлкиййәт һүгуғуна малик олмасындан ибарәт иди“ (енә орада, сәһ. 58). „Бир һалда ки, фәһлә эмәк һаггы үчүн ишләйир, демәли, капиталист нәинки капиталын (бурада истехсал васитэләри нәзәрдә тутулур), һәтта әмәйин дә саһибидир. Адәтән олдуғу кими, фәһләйә эмәк һаггы шәклиндә верилән шей дә капитал анлайышына лахил әдилирсә, капиталдан айрылыгдә әмәкдән бәһс этмәк мәнәсыздыр. Бу чәһәтдән капитал кәлмәсинә бунларын һәр икиси, һәм капитал, һәм дә эмәк дахилдир“ (James Mill, Elements of Political Economy etc., London 1821, p. 70, 71).

истеҢсалы үчүн лазым олан эмэк памбығын гиймэтиндэ орта ичтимаи эмэк кими ифадэ эдилмишдир. Сонра, фэрз эдэк ки, бурада ишлэдилэн бүтүн эмэк васитэлэринин нүмайэндэси олмагла көтүрдүйүмүз ийлэрин памбыг э'малында ишлэнмэси нэтичэсиндэ бу ийлэрин дэйэриндэн 2 шиллинглик сэрф олунур. Экэр 12 шиллинглик гызыл 24 иш саатынын вэ я 2 иш күнүнүн мэхсулудурса, бурадан белэ бир нэтичэ чыхыр ки, һэмин ипликдэ 2 иш күнү маддилэшмишдир.

Памбығын өз шәклини дэйишдирмэси вэ ийлэрин истеҢлак эдилэн һиссэсинин тамамилэ йох олмасы бизи чашдырмамалыдыр. Мисал үчүн, экэр 40 кирвэнкэ иплийин дэйэри=40 кирвэнкэ памбығын дэйэри—бир ийин дэйэри, йэ'ни бу тәнлийин ики һиссэсиндэн һәр бирини истеҢсал этмэк үчүн эйни мигдар иш вахты тэлэб эдилирсэ, онда үмүми дэйэр ганунуна көрө 10 кирвэнкэ иплик, 10 кирвэнкэ памбыгла $\frac{1}{4}$ ийин эквивалентидир. Бу һалда эйни бир иш вахты, бир дэфэ иплийин истеҢлак дэйэриндэ, икинчи дэфэ исэ памбыгла ийин истеҢлак дэйэрлэриндэ тэчэссүм этмиш олур. Демэли дэйэрин ипликдэми, йохса ий вэ я памбыгдамы тэзаһүр этмэсинин дэйэр үчүн эсла фэрги йохдур. Ий илэ памбығын ади мүбадилэ васитэсилэ өзүнэ эквивалент олачаг гэдэр иплийэ дэйишдирилмэси онларын дэйэринэ тэ'сир этмэдийи кими, ян-яна ятыб галмаг эвэзинэ эйирмэ просесиндэ бирлэшиб өз истеҢлак формаларыны дэйишдирмэлэри вэ дөнүб иплик олмалары да онларын дэйэринэ тэ'сир этмир.

Памбыгы истеҢсал этмэк үчүн лазым олан иш вахты, бу хаммалдан иплик истеҢсал этмэк үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссэсидир, буна көрө дэ ипликдэ тэчэссүм этмиш олур. Памбыгы иплийэ чевирмэк үчүн нэ гэдэр ийин ашынмасы вэ я истеҢлак эдилмэси лазымдырса, бу гэдэр ийин истеҢсалы үчүн лазым олан иш вахты һаггында да эйни сөзлэри демэк олур¹¹.

Демэли, иплийин дэйэри, йэ'ни онун истеҢсалы үчүн лазым олан иш вахты нэзэрдэ тутулурса, памбығын өзүнү вэ истеҢлак эдилмиш ийлэри истеҢсал этмэк вэ сонра памбыгла ийдэн иплик һасил этмэк үчүн, заман вэ мөкан э'тибарилэ бир-бириндэн айры олан бу мүхтэлиф спесифик эмэк просеслэринэ эйни бир эмэк просесинин мүхтэлиф ардычыл мэрһэлэлэри кими баха билэрик. Мә'лумдур ки, ипликдэ олан эмэйин һамысы кечмишдэ сэрф олунан эмэкдир. Иплийи вүчуда кәтирмиш үнсүрлэрин истеҢсалы үчүн лазым олан иш вахтынын чохдан кечиб кетмэси, билаваситэ сон просесэ, йэ'ни иплийин эйирилмэсинэ сэрф эдилэн эмэйин исэ ялныз яхынларда сэрф эдилмиш олмасы гәт'иййән һеч бир әһәмиййәтэ малик дейилдир. Бир эвин тикилмэси үчүн мүййән мигдар эмэк, мәсәлән 30 иш күнү лазымдырса, сэрф эдилэн эмэйин 30-чу күнүнүн, биринчисиндэн 29 күн сонра сэрф эдилмэси, бу эвдэ тэчэссүм эдән иш вахтынын үмүми мигдарыны дэйишдирмир. Буна

¹¹ „Билаваситэ әмтиәйә сэрф эдилән әмәклә бәрәбәр, бу әмәк үчүн лазым олан аләт, чиһаз вэ биналарә сэрф эдилмиш әмәк дә әмтиәнин дэйэринә мүййәнәдичи тә'сир кәстәрир“ (Ricardo, The Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 16).

көрэ дэ биз, эмэк чисми илэ эмэк васитэлэриндэки иш вахтына о нэзэрлэ баха билэрик ки, элэ бил бу иш вахты ахырда эйирмэ шэклиндэ элавэ эдилэн эмэкдэн эввэл, эйирмэ просесинин габаг-ки мэрһэлэсиндэ сэрф эдилмиш иш вахтыдыр.

Демэли, истехсал васитэлэринин, памбыг вэ ийлэрин 12 шиллингик гиймэтдэ ифадэ олуна дэйэрлэри, мэхсул дэйэринин вэ я иплик дэйэринин тэркиб хиссэлэри олур.

Лакин бурада ики шэртэ эмэл эдилмэлдир. Эввэлэн, памбыг вэ ий, һэгигэтдэ мүййэн бир истехлак дэйэринин истехсалы үчүн ишлэдилмэлдир. Кэтирдийимиз мисалда, онлардан иплик истехсал эдилмэлдир. Дэйэрин һансы бир истехлак дэйэриндэ тэмсил олунмасынын дэйэр үчүн һеч бир фэрги йохдур; лакин дэйэр һэр һалда мүййэн бир истехлак дэйэриндэ тэмсил олунмалыдыр. Икинчиси, фэрз эдилир ки, анчаг мөвчуд ичтимаи истехсал шэраитиндэ лазым олан гэдэр иш вахты сэрф эдилмишдир. Демэли, 1 кирвэнкэ иплик эйирмэк үчүн анчаг 1 кирвэнкэ памбыг лазым идисэ, 1 кирвэнкэ иплик эмэлэ кэтирмэк үчүн анчаг 1 кирвэнкэ памбыг сэрф эдилэ билэр. Ий мэхсэлэсиндэ дэ вэзиййэт бунун эйнидир. Экэр, капиталист дэмир ий эвэзиндэ гызыл ий ишлэтмэк хэялына дүшсэ иди, иплийн дэйэринэ енэ анчаг ичтимаи-зэрури эмэк, йэ'ни дэмир ий истехсал этмэк үчүн лазым олан иш вахты дахил оларды.

Инди биз билирик ки, иплик дэйэринин һансы хиссэсини истехсал васитэлэри, йэ'ни памбыг вэ ий эмэлэ кэтирир. Бу хиссэ 12 шиллингэ вэ я маддилэшмиш ики иш күнүнэ бэрабэрдир. Демэли, инди мэхсэлэ дэйэрин, эйиричи эмэи васитэсилэ памбыга элавэ эдилэн хиссэси үзэриндэди.

Инди биз һэмин эмэи, эмэк просесинэ янашдығымыздан тамамилэ башга бир нөгтейи-нэзэрлэ тэдгиг этмэлийик. Орада биз памбыгы иплийэ чевирмэк үчүн лазым олан мэгсэдэуйгун фэалиййэдэн бэхс эдирдик. Эмэк нэ гэдэр чох мэгсэдэ уйгундурса, башга шэртлэр сабит галдыгда, иплик бир о гэдэр яхшы олур. Эйиричинин эмэи илэ башга мэхсулдар эмэк нөвлэри арасында спесифик бир фэрг вар иди вэ бу фэрг һэм суб'ектив, һэм дэ об'ектив шэкилдэ тэзаһүр эдирди, эйирмэ илэ тэ'гиб эдилэн хүсуси мэгсэддэ, эйирмэ эмэлийятынын хүсуси характериндэ, онун истехсал васитэлэринин хүсуси тэбиэтиндэ, онун мэхсулунун хүсуси истехлак дэйэриндэ мейдана чыхырды. Памбыг вэ ий, эйирмэ эмэинин мөвчудиййэт васитэлэридир, лакин бунларла шешли топ гайырмаг олмаз. Эксинэ, эйиричинин эмэи дэйэр яратмаг, йэ'ни дэйэр мэнбэи олмаг э'тибарилэ, топда шеш ачанын эмэиндэн вэ я, бизэ даһа яхын олан мисалы көтүрсэк, иплийн истехсалы васитэлэриндэ памбыгчы илэ ий истехсалчысынын тэмсил олунан ишиндэн һеч дэ фэргли дейилдир. Памбыг бечэрмэк, ий истехсал этмэк вэ эйирмэк, анчаг бу эйниййэт сайэсиндэ, үмуми бир дэйэрин, йэ'ни иплийн дэйэринин, бир-бириндэн ялныз кэмиййэтчэ фэргли олан хиссэлэрини тэшкил эдэ билэр. Даһа бурада мэхсэлэ эмэин кейфиййэти, хассэлэри вэ мэхмуну үзэриндэ дейил, онун анчаг мигдары үзэриндэди. Эмэин мигдарыны һесаба алмаг асандыр. Биз фэрз эдирик ки, эйирмэ эмэи бэсит

эмэкдир, орта ичтимаи эмэкдир. Сонралар көрөчэйик ки, бунун акси фэрз эдилсэ дэ вэзиййэт енэ эсла дэйишмир.

Эмэк просесиндэ эмэк даим фэалиййэт формасындан варлыг формасына, һэрэкэт формасындан шей формасына кечир. Бир саат гуртардыгдан сонра эйирмэ һэрэкэти мүййән мигдар ипликдэ тэчэссүм этмиш олур; демэли, мүййән мигдар эмэк, бир иш сааты памбыгдэ маддилэшмиш олур. Биз бир иш сааты дейирик, йә’ни эйиричинин иш гүввэсинин бир саат сэрф эдилмэси дейирик, чүнки бурада эйирмэ эмэйинин эһәмиййэти хүсуси эйирмэ эмэйи олмасында дейил, анчаг иш гүввэсинин сэрф олунмасындадыр.

Демэли, гэт’и эһәмиййэти олан чәһэт будур ки, просес заманы, йә’ни памбыг иплийэ чеврилдийи заман анчаг ичтимаи-зэрури иш вахты истеһлак олунсун. Нормал, йә’ни орта ичтимаи истеһсал шәраитиндэ $1\frac{2}{3}$ кирвәнкэ памбыг бир иш сааты эрзиндэ $1\frac{2}{3}$ кирвәнкэ иплийэ чеврилмэлидирсә¹², анчаг элэ бир иш күнүнүн 12 саатлыг иш күнү эһәмиййэти ола билэр ки, һәмин иш күнү $1\frac{2}{3}$ кирвәнкэ памбыг $\times 12$ -ни чевириб $1\frac{2}{3}$ кирвәнкэ иплик $\times 12$ этсин. Чүнки дэйэр эмэлэ кәлдикдэ, анчаг ичтимаи-зэрури иш вахты һесаба алыныр.

Һәм эмэйин өзү, һәм дэ хаммал вә мәһсул, эмэк просеси нөгтейи-нәзәриндән көтүрүлдүйүнэ нисбәтән бурада тамамилэ башга бир шәкилдэ мейдана чыхыр. Бурада хаммалын эһәмиййэти анчаг чанына чәкдийи мүййән мигдар эмәкдән асылыдыр. Хаммал мүййән мигдар эмэйи өз чанына чәкмәклэ һәгигәтән иплийэ чеврилир, чүнки иш гүввәси эйирмэ шәклиндэ сэрф эдилиб хаммала элавә олунмушдур. Мәһсул олан иплик исә инди анчаг, памбыгын өз чанына чәкдийи эмэйин өлчүсүдүр. Әкәр бир саатда $1\frac{2}{3}$ кирвәнкэ памбыг эйирилмиш вә я $1\frac{2}{3}$ кирвәнкэ иплийэ чеврилмишсә, демэли, 10 кирвәнкэ иплик 6 иш саатына чанына чәкмиш олур. Мәһсулун тәчрүбәдән мә’лум олан мүййән мигдары, бурада анчаг мүййән мигдар эмэйи, бирикмиш мүййән иш вахты күтләсини тәмсил эдир. Мәһсулун мүхтәлиф мигдары анчаг бир саатлыг, ики саатлыг вә я бир күнлүк ичтимаи эмэйин маддиләшмәсидир.

Эмэк чисминин өзүнүн мәһсул, демэли хаммал олмасынын һеч бир эһәмиййэти олмадыгы кими, эмэйин мәһз эйирмэ эмэйи, эмэк материалынын—памбыг, мәһсулун исә иплик олмасынын да бурада эһәмиййэти йохдур. Әкәр фәһлә эйирмэ э’малатханасында дейил, көмүр мә’дәниндә ишләсәйди, эмэк чисми олан көмүрү тәбиәт вермиш оларды. Буна бахмаяраг, көмүр ятагларындан чыхарылан мүййән мигдар, мәсәлән бир сентнер көмүр дэ өз чанына чәкдийи мүййән мигдар эмэйи тәмсил этмиш оларды.

Иш гүввәси сатылыркән фэрз эдилмишди ки, онун күндәлик дэйәри 3 шиллингә бәрабәрдир, бу 3 шиллингдә 6 иш сааты тәчэссүм этмишдир вә, демэли, фәһләнин орта һесабла бир күнлүк яшайыш васитәләри мәчмууну истеһсал этмәк үчүн бу гәдәр эмәк тәләб олунур. Әкәр бизим эйиричи бир иш саатында $1\frac{2}{3}$

¹² Бурадаки рәгәмләр тамамилэ шәрти рәгәмләрдир.

кирвэнкэ памбыгы $1\frac{2}{3}$ кирвэнкэ иплийэ чевирирсэ, демэли 6 саатда 10 кирвэнкэ памбыгы 10 кирвэнкэ иплийэ чевирэчэкдир. Белэликлэ, эйирмэ просеси эснасында памбыг 6 иш саатыны өз чанына чэкир. Эйни иш вахты 3 шиллинглик гызылда ифадэ олунур. Демэли, эйирмэ просесиндэ памбыга 3 шиллинглик дэйэр элавэ эдилмишдир.

Инди мэхсулун, йэ'ни бу 10 кирвэнкэ иплийин үмуми дэйэринэ нэзэр етирэк. Бу ипликдэ $2\frac{1}{2}$ иш күнү маддилэшмишдир: 2 иш күнү памбыгла ийлэрдэди, $\frac{1}{2}$ иш күнүнү дэ эйирмэ просеси өз чанына чэкмишдир. Эйни иш вахты 15 шиллинглик гызылда ифадэ олунур. Демэли, бу 10 кирвэнкэ иплийин өз дэйэринэ мувафиг гиймэти 15 шиллингдир, 1 кирвэнкэ иплийин гиймэти исэ 1 шиллинг 6 пенсдир.

Бизим капиталистин ганы гаралыр. Чүнки мэхсулун дэйэри мая гойдуғу капиталын дэйэринэ бэрабэрдир. Аванс эдилэн дэйэр артмамыш, изафи дэйэр истехсал этмэмишдир, демэли, пул капитала чеврилмэмишдир. Бу 10 кирвэнкэ иплийин гиймэти 15 шиллингэ бэрабэрдир, мэхсулу вүчуда кэтирэн үнсүрлэрэ' вэ я эйни шей демэк олан эмэк просеси амиллэринэ дэ эмтиэ базарында 15 шиллинг хэрчлэнмишди: 10 шиллинг памбыга, 2 шиллинг ийлэрин истехлак эдилэн хиссэсинэ, 3 шиллинг дэ иш гүввэсинэ верилмишди. Иплийин дэйэринин бурада артмасы ишэ көмөк этми, чүнки иплийин дэйэри, эввэлчэ памбыг, ий вэ иш гүввэси арасында тэгсим олунан дэйэрлэрин мэхмуундан башга бир шей дейилдир; мөвчуд дэйэрлэри анчаг чэмлэдикдэ исэ, неч бир заман изафи дэйэр эмэлэ кэлэ билмэз¹³. Инди бу дэйэрлэрин хамысы бир шейдэ чэмлэнмишдир, лакин бу дэйэрлэр үч эмтиэнин алынмасы нэтичэсиндэ парчаланмаздан эввэл дэ 15 шиллинг бир пул мэлблэгиндэ енэ эйни сурэтдэ чэмлэнмишди.

Бу нэтичэ өzlүйүндэ тээччүблү дейилдир. Бир кирвэнкэ иплийин дэйэри 1 шиллинг 6 пенсдир, буна көрө бизим капиталист эмтиэ базарында 10 кирвэнкэ иплийэ 15 шиллинг вермэли иди. Истэр о өзү үчүн базардан назыр эв алсын, истэрсэ бу эви өзү тикдирсин, бу эмэлийятын неч бири эв элдэ этмэк үчүн сэрф олунан пулун мигдарыны артыра билмэз.

Вулгар игтисаддан аз-чох башы чыхан бир капиталист, бэлкэ дэ, дейэр ки, мэн пулуму истехсала гойдугда ниййэтим онун мигдарыны артырмаг иди. Лакин мäsэл вар дейэрлэр, чөһөннэм дэ яхшы ниййэтлэ гурулмушдур; одур ки, капиталист дэ истехсал этмэдэн пул газанмаг ниййэтиндэ ола билэрди¹⁴. Капиталист һэ-

¹³ Экинчиликлэ элагэдар олмаян һэр бир эмэйн мэхсулдар олмадығыны кестэрэн физиократларын нэээриййэси дэ бу эсас мүддэа үзэриндэ гурулмушдур вэ бу мүддэа пешэкар игтисадчы үчүн шүбһэсиздир. „Бир шейэ бир чох башга шейлэрин дэйэрини (мäsэлэн кэтана тохучунун истехлак этдийи яшайыш васитэлэрини) элавэ этмэк, бир дэйэрин үстүнэ бир нечэ дэйэр кэлмэк үсулу дэйэрин шишиб мувафиг мигдар артмасына сэбэб олур... Чэмлэмэ истилаһы эмэк мэхсулу гиймэтинин нечэ эмэлэ кэлдийини чох яхшы тэсвир эдир: бу гиймэт, истехлак эдилэн вэ чэмлэнэн бир чох дэйэрлэрин чэмидир; лакин чэмлэмэк чоһалдыб артырмаг демэк дейилдир“ (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel* etc., Physiocrates, éd. Daire, II Partie, p. 599).

¹⁴ Мäsэлэн капиталист 1844—1847-чи иллэрдэ өз капиталынын бир хиссэсини мэхсулдар мүэссисэлэрдэн чыхармышды ки, дэмир йол сөһмлэри эһтикарын-

дэ-горху кэлмэйэ башлайыр. Дейир ки, мэни даһа алдада билмэз-синиз. Бундан сонра мэн эмтиэни өзүм истеһсал этмэйиб базардан хазыр алачагам. Лакин онун бүтүн капиталист гардашлары да онун кими этсэлэр, бу капиталист базарда эмтиэни һарадан тапсын? Пулун өзүнү дэ ки, ейэ билмэз. Одур ки, капиталист өйүд-нэсигһэт вермэйэ башлайыр. Дейир ки, кэрэк мэним пэрһиз-карлығымы нэзэрэ аласыныз. Истэсэйдим 15 шиллингими хэрчлэйиб дагыдардым. Амма мэн ону мәнсулдар бир тэрздэ истеһлак эдиб иплик хазырламышам. Лакин бурасы да вар ки, о инди вичдан эзабы чэкмэк эвэзинэ иплик саһиби олмушдур. Дэфинэ йыған шэхс заһидлийин нэ илэ нэтичэлэнэчэйини бизэ кестәрди, лакин заһидлик капиталистэ һеч ярашмыр. Бу да мэлүмдур ки, һеч бир шей олмаян ердэ падшаһ да өз һүгүгуну итирир. Капиталист белэ тэрк-дүня олмасилэ нэ гэдэр бөйүк бир хидмэт этмиш олса да, бу хидмэти үчүн она айрыча верилэси бир шей һасил олмур, чүнки истеһсал просесиндэн чыхан мәнсулун дэйэри истеһсала гоюлан эмтиэ дэйэрлэринин мачмуундан артыг олмур. Онда гой капиталист өзүнэ тэсэлли вериб десин ки, яхшылыг өзү яхшылығын эчридир. Лакин капиталист бунун эвэзиндэ зәһлэ төкмэйэ башлайыр вэ дейир ки, мэнэ иплик кэрэк дейилдир. Мэн буну сатмаг үчүн истеһсал этмишәм. Нэ эйби вар, гой сатсын, яхуд даһа асан олар ки, бундан сонра анчаг өз истеһлакы үчүн лазым олан шейләри истеһсал этсин; эслиндэ белэ һэрэкэт этмэйи бу капиталистин эв һәкими Мак Куллох она һэлэ кечмишдэ, ифрат истеһсал хэстэлийинэ гаршы эн яхшы элач олараг мәсләһэт көрмүшдү. Лакин капиталист дирэниб шаха галхыр. О дейир ки, мэкэр фәһлэ тәкчэ өз элинин эмэйилэ эмтиэ сарабындан башга бир шей ярада биләрми, һечдэн эмтиэ ярада биләрми? Мэкэр фәһлэ өз эмэйини ялныз мэн капиталистин вердийи материалда вэ онун васитәсилэ тәчәссүм этдирмирми? Һәм дэ чәмиййәтин эн чох һиссәси бу чүр лүтләрден ибарәт олдуғу бир һалда, мэкэр капиталист өз истеһсал васитәләри, памбығы вэ ийләри илэ чәмиййәтә, һабелә яшайыш васитәләрилэ дэ тәһһиз этдийи фәһләнин өзүнэ һәдсиз бир хидмэт кестәрмәмишми? Онун бу хидмәтини һесаба салмаг лазым дейилдирми? Бәс фәһлэ дэ памбығы вэ ийләри дөндәриб иплик этмәклә капиталистэ хидмэт кестәрмәмишми? Һәм дэ бурада мәсәлә һеч дэ хидмэт үстүндэ дейилдир¹⁵. Хидмәт, бу вэ я башга бир истеһлак дэйәринин, йә’ни

да ишләтсин. О, һабелә Америкадаки вәтәндаш мұһарибәси заманы фабрикалары бағламыш вэ фабрика фәһләләринин күчәйә төкмүшдү ки, Ливерпул памбыг биржасындаки оюна гошулсун.

¹⁵ „Нэ гэдэр истәйирсән өйүн, өзүнэ бәзәк-дүзәк вер... Ким ки, (вердийиндән) артыг вэ я яхшы бир шей алды—сәләмчидир, демәли өз яхын адамына хидмәт әтмир, бир оғру вэ сойғунчу кими она зәрәр вурур. Адамын өз яхынына кестәрдийи һәр хидмәт вэ яхшылыг һэлә һеч дэ һәгиги хидмәт вэ яхшылыг демәк дейилдир. Чүнки зина әдән бир киши илэ гадын да бир-биринә бөйүк хидмәт әдир, бир-биринә бөйүк зөвг верирләр. Рейтар да (сүвари әскәр), гатил вэ таланчынын йолларда сойғунчулуг әтмәсинә, бир өлкәйә вэ адамлара тәчәвүз әтмәсинә имкан вермәклә, она бир әскәр кими бөйүк хидмәт кестәриши олур. Папа тәрәфдарлары да бизимкиләрә бөйүк хидмәт кестәрирләр, чүнки һамыны суда боғмур, тонгалларда яндырмыр, өлдүрмүр вэ зинданларда чүртүмүрләр, бә’зиләрини саламат гоюб өз ерләриндән говур вэ я вар-йохларыны

истэр эмтиэнин, истэрсэ эмэйин айдалы тэ'сириндэн башга бир шей дейилдир¹⁶. Лакин бурада мүбадилэ дэйэриндэн бэһс эдилдир. Капиталист фэһлэйэ 3 шиллинглик дэйэр вермиш, фэһлэ дэ бунун там эквиваленти олан 3 шиллинглик дэйэри памбыга эла-вэ эдиб она гайтармыш, йэ'ни дэйэр эвэзиндэ дэйэр вермишдир. Бир аз бундан эввэл өз капиталы илэ ловғаланан бизим бу капиталист достумуз бирдэн-бирэ өзүнү динмэз-данышмаз фэһлэсинин еринэ гоюб дейир ки, мэкэр мэн өзүм ишлэмэмишэм, мэкэр мэн айричийэ нэзарэт этмэк вэ көз етирмэклэ эмэк сэрф этмэмишэм? Мэним бу эмэйим дэ дэйэр яратмырмы? Лакин онун нэзарэтчиси вэ мүэссисэ мүдири бу сөзлэри эшитдикдэ тээччүблэ чийинлэрини атырлар. Бизим капиталист исэ шэн бир тэбэс-сүмлэ енэ эввэлки һалыны алыр. Бу гэдэр шикайэтлэнэн капиталист бизи элэ салымыш. Бүтүн бунларын баһасына бир гэпик дэ вермэзлэр. Капиталист бүтүн бу вэ башга бу кими бош көлөк вэ мән'насыз һийлэлэрлэ мәшғул олмағы сияси игтисад профессорларынын өһдэсинэ бурахыр ки, онлар да элэ мәнз бунун үчүн музд алырлар. Капиталист өзү исэ иш адамыдыр, о өз ишинэ дэхли олмаян һалларда нэ данышдығыны бэ'зэн өлчүб-бичмэсэ дэ өз иши даирэсиндэ нэ этдийини һэмишэ билир.

Мэсэлэйэ яхындан нэзэр салаг. Иш гүввэсинин күндэлик дэйэри 3 шиллингдир, чүнки бу дэйэрдэ ярым иш күнү маддилэшмишдир, йэ'ни иш гүввэсини һэр күн истеһсал этмэк үчүн лазым олан яшайыш васитэлэринин дэйэри ярым иш күнүнэ барабэрдир. Лакин иш гүввэсинин һави олдуғу кечмиш эмэклэ бу иш гүввэсинин фэалийэтэ кэтирэ билэчэйи чанлы эмэк тамамилэ башга кэмийэтлэр олдуғу кими, иш гүввэсини муһафизэ этмэк үчүн һэр күн чэкилэн хэрч илэ бу гүввэсини һэр күн сэрф олундуғу мигдар да тамамилэ башга кэмийэтлэрдир. Бунлардан биринчиси иш гүввэсинин мүбадилэ дэйэрини мүэййэн эдир, икинчиси исэ онун истеһлак дэйэридир. Фэһлэнин 24 саат эрзиндэ яшая билмэси үчүн ярым иш күнүнүн кифайэт олмасы һеч дэ фэһлэнин бүтүн күнү ишлэмэсинэ мане олмур. Демэли, иш гүввэсинин дэйэри илэ эмэк просесиндэ бу гүввэдэн истифадэ эдилмэси ики мүхтэлиф кэмийэтдир. Капиталист иш гүввэсини сатын алыркэн бу дэйэр фэргини нэзэрдэ тутмушду. Иш гүввэсинин айдалы хассэси, онун иплик вэ я чэкмэ истеһсал этмэк габилыйэти анчаг она көрө лабүд бир шэрт иди ки, дэйэр яратмаг үчүн эмэйи айдалы шэкилдэ сэрф этмэк лазымдыр. Лакин һэллэдики эһэмийэти олан чэһэт бу эмтиэнин спесифик истеһлак дэйэри иди: дэйэр мәнбэи, һэм дэ өзүндэн артыг бир дэйэрин мәнбэи олмаг хассэси иди. Капиталистин бу эмтиэдэн умдуғу

эллэриндэн алырлар. Һэтта иблис дэ өз пэрэстишкарларына сон дэрэчэ бөйүк хидмэт көстэрир... Бир сөзлэ, дүня, һэр күн шаһиди олдуғумуз бөйүк, чох көзэл хидмэт вэ яхшылыгла долудур" (Martin Luther, An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc., Wittenberg 1540).

¹⁶ Мэн „Zur Kritik der Politischen Oekonomie“ әсәримдэ (Berlin 1859, S. 14) бу хусусда әзчүмлэ демишәм: «„Хидмэт“ (service) аңлаышынын Ж. Б. Сәй вэ Ф. Бастиа гәбиліндән олан игтисадчыларә нечә „хидмәти“ олачағыны асанлыгла баша дүшмәк олар». [К. Маркс, Сияси игтисадын тәнгидинә даир. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1929. Сәһ. 72.]

спесифик хидмэт дэ мѐнз бундан ибарѐтдир. Капиталист дэ бу халда ѐмтиѐ мѹбадилѐсинин ѐбѐди ганууларына уйгун хѐрѐкѐт ѐдир. Доғрудан да, хѐр бир башга ѐмтиѐ сатан адам кими, иш гүввѐсини сатан да ѐз ѐмтиѐсинин мѹбадилѐ дѐйѐрини реаллашдырыр вѐ онун истеҢлак дѐйѐрини ѐзкѐсинѐ верир. О, бу ѐмтиѐнин истеҢлак дѐйѐрини вермѐдѐн онун мѹбадилѐ дѐйѐрини ѐлдѐ ѐдѐ билмѐз. Сатылан яғын истеҢлак дѐйѐри яғы сатанын олмадығы кими, иш гүввѐсинин истеҢлак дѐйѐри дѐ, йѐ’ни ѐмѐйин ѐзү дѐ ону сатанын дейилдир. Пул сахиби иш гүввѐсинин бир күнлүк дѐйѐрини ѐдѐмишдир, буна кѐрѐ дѐ бу иш гүввѐсини бир күн ѐрзиндѐ истеҢлак ѐтмѐк хаггына маликдир, бир күнлүк ѐмѐк онун малыдыр. Иш гүввѐсинин күндѐлик хѐрчинин дѐйѐри анчаг ярым иш күнүнѐ бѐрабѐр олдуғу халда, иш гүввѐсини бүтүн күнү фѐалийѐтдѐ олуб ишлѐйѐ билирсѐ вѐ буна кѐрѐ дѐ иш гүввѐсини бир күн истеҢлак ѐтмѐк васитѐсилѐ ярадылан дѐйѐр, онун ѐзүнүн бир күнлүк дѐйѐриндѐн ики гат артыгдырса бу хал сатычыя гаршы хѐч дѐ хагсызлыг олмайыб анчаг алычы үчүн хусуси бир хошбѐхтликдир.

Бизим капиталист мѐнз онун күлүмсѐмѐсинѐ сѐбѐб олан бу гѐрибѐ хадисѐнин баш верѐчѐйини габагчадан билирди. Буна кѐрѐ дѐ фѐһлѐ капиталистин ѐ’малатханасында ялныз алты саатлыг дейил, там он ики саатлыг ѐмѐк просеси үчүн лазым олан истеҢсал васитѐлѐринин олдуғуну кѐрүр. 10 кирвѐнкѐ памбыг 6 иш саатыны чанына чѐкиб 10 кирвѐнкѐ иплийѐ чеврилмишсѐ, 20 кирвѐнкѐ памбыг 12 иш саатыны чанына чѐкиб 20 кирвѐнкѐ иплийѐ чеврилѐчѐкдир. Инди бу узадылмыш ѐмѐк просесинин мѐхсулуну тѐдгиг ѐдѐк. Бу 20 кирвѐнкѐ ипликдѐ инди 5 иш күнү маддилѐшмишдир: бундан 4 иш күнү истеҢлак ѐдилѐн мигдар памбыг вѐ ийлѐрдѐ маддилѐшмиш, 1 иш күнүнү исѐ памбыг, ѐйирилиркѐн ѐз чанына чѐкмишдир. 5 иш күнүнүн пул ифадѐси 30 шиллинг вѐ я 1 фунт стерлинг 10 шиллингдир. Дѐмѐли, бу мѐблѐг 20 кирвѐнкѐ иплийин гиймѐтидир. Бир кирвѐнкѐ иплийин гиймѐти, ѐввѐлки кими енѐ 1 шиллинг 6 пенсдир. Лакин просесѐ бурахылан ѐмтиѐлѐрин үмүмѐ дѐйѐри 27 шиллинг, иплийин дѐйѐри исѐ 30 шиллингдир. Дѐмѐли, мѐхсулун дѐйѐри, онун истеҢсалы үчүн мая гоюлан дѐйѐрѐ нисбѐтѐн $\frac{1}{9}$ артмышдыр. Бѐлѐликлѐ, 27 шиллинг дѐнүб 30 шиллинг олмуш, йѐ’ни 3 шиллинг изафи дѐйѐр вермишдир. Нѐһайѐт, фокус баш тутмушдур. Пул капитала чеврилмишдир.

Мѐсѐлѐнин бүтүн шѐртлѐринѐ ѐмѐл ѐдилмиш вѐ ѐмтиѐ мѹбадилѐсинин гануулары зѐррѐ гѐдѐр дѐ позулмамышдыр. Эквивалент эквивалентѐ мѹбадилѐ ѐдилмишдир. Алычы олан капиталист алдығы бүтүн ѐмтиѐлѐрин: памбыг, ий вѐ иш гүввѐсинин ѐвѐзини дѐйѐринѐ кѐрѐ ѐдѐмиш, сонра да, ѐмтиѐ алан хѐр бир башга алычы кими, бунларын истеҢлак дѐйѐрлѐрини истеҢлак ѐтмишдир. Иш гүввѐсинин истеҢлак ѐдилмѐси просеси, ѐйни заманда ѐмтиѐ истеҢсалы просесиндѐн ибарѐт олараг, 20 кирвѐнкѐлик иплик мѐхсул вермишдир ки, бунун дѐйѐри 30 шиллингдир. Инди капиталист, ѐввѐлчѐ ѐмтиѐ алдығы базара гайыдыб ѐз ѐмтиѐсини сатыр. О, иплийин кирвѐнкѐсини 1 шиллинг 6 пенсѐ сатыр, йѐ’ни

дэйэриндэн нэ бир гэпик юхары, нэ дэ бир гэпик ашагы сатмыр. Буна бахмаяраг, капиталистин тэдавүлдэн элдэ этдийи, эввэлчэ тэдавүлэ бурахдыгы мэблэгдэн 3 шиллинг артыг олур. Бүтүн бу просес, йэ'ни онун пулунун капитала чеврилмэси нэм тэдавүл даирэсиндэ, нэм дэ бу даирэ харичиндэ чэрэян эдир. Тэдавүл даирэсиндэ чэрэян этмэсинэ сэбэб одур ки, эмтиэ базарындан иш гүввэси алынмасилэ алагэдардыр. Тэдавүл харичиндэ чэрэян этмэсинэ сэбэб дэ одур ки, тэдавүл, дэйэрин артмасы просесини анчаг хазырлайыр, дэйэр исэ анчаг истехсал даирэсиндэ артыр. Белэликлэ, „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ [„алэмлэрин эн яхшысы олан бу алэмдэ нэр шейин ахыры хейирдир“].

Капиталист пулу, ени мэхсулун мадди үнсүрлэри вэ я эмэк просесинин амиллэри олан эмтиэлэрэ чевирмэклэ вэ чанлы иш гүввэсини эмтиэлэрин чансыз чисминэ элавэ этмэклэ дэйэри—кечмишдэ сэрф олунуб маддилэшэн чансыз эмэйи—капитала чевирир, ону өз-өзүнэ артан бир дэйэр эдир, санки эшг эһтирасынын тэ'сирилэ „ишлэмэйэ“ башлаян чанлы бир эждэная дөндэрир.

Инди биз дэйэрин яранмасы просеси илэ онун артмасы просесини, йэ'ни изафи дэйэрин эмэлэ кэлмэси просесини мүгайисэ этсэк, көрөрик ки, дэйэрин артмасы просеси анчаг, дэйэр яранмасы просесини мүэййэн нөгтэдэн сонра давам этдирмэктэн ибарэтдир. Экэр дэйэр яранмасы просеси анчаг, иш гүввэсинин капитал тэрэфиндэн өдөнилмиш дэйэрини ени бир эквивалентлэ эвэз эдэн нөгтэйэ гэдэр давам эдирсэ, онда бу просес садэчэ, дэйэр яранмасы просеси олур. Дэйэр яранмасы просеси бу нөгтэдэн о яна давам этдикдэ исэ, дэйэрин артмасы просеси олур.

Сонра, биз дэйэр яранмасы просесини эмэк просеси илэ мүгайисэ этсэк көрөрик ки, эмэк просеси истехлак дэйэри истехсал эдэн спесифик файдалы эмэктэн ибарэтдир. Нэрэкэт бурада кей-фиййэт чэһэтдэн, өз хусуси характери, мэгсэди вэ я мэмзуну чэһэтдэн тэдгиг эдилир. Дэйэр яранмасы просесиндэ эйни эмэк просеси анчаг кэмиййэт чэһэтдэн көтүрүлүр. Бурада мэсэлэ анчаг, эмэйэ өз эмэлиййаты үчүн тэлэб олуна вахт үзэриндэ вэ я анчаг, иш гүввэсинин мэхсулдар шэкилдэ сэрф эдилдийи мүддэт үзэриндэди. Бурада истехсал васитэлэри анчаг, эмэйи өз чанына чэкэн бир васитэ вэзифэсини көрүр, өзлэри дэ анчаг тэчэссүм этдирдиклэри мүэййэн мигдар эмэктэн ибарэтдир. Бунлар анчаг мүэййэн мигдар маддилэшмиш эмэк һесаб олунур. Буна көрө дэ эмэк истэр истехсал васитэлэриндэ тэчэссүм этмиш олсун, истэрсэ дэ иш гүввэси васитэсилэ элавэ эдилсин, нэр ики һалда анчаг вахт һесабилэ, йэ'ни филан гэдэр саат, филан гэдэр күн вэ и. а. һесабилэ көтүрүлүр.

Лакин бу эмэк анчаг о заман нэзэрэ алыныр ки, истехлак дэйэринин истехсалы үчүн сэрф эдилэн вахт ичтимай-зэрури вахт олсун. Бу сөздэ чох кениш мэ'на вардыр. Иш гүввэси нормал шэраитдэ фэалиййэт көстөрмэлидир. Эйирмэ машины эйирмэ ишиндэ чэмиййэтин һаким бир эмэк васитэсилирсэ, онда фэһләни гэдимдэн галма чэһрэ илэ ишлэмэйэ мачбур этмэк олмаз. Она, дэгигэ башы үзүлүб, гирылан ярарсыз памбыг дейил, нормал кей-

фийийэтли памбыг верилмэлидир. Йохса фэһлэ һэр ики һалда бир кирвэнкэ иплик истехсал этмэк үчүн ичтимаи-зэрури вахтдан артыг иш вахты сэрф этмэли оларды, бу артыг иш вахты исэ дэйэр вэ я пул ярада билмээди. Лакин эмэйн мадди амиллэринин нормал вэзиййэтдэ олмасы фэһлэдэн дейил, капиталистдэн асылыдыр; бир шэрт дэ иш гүввэсинин өзүнүн нормал вэзиййэтдэ олмасыдыр. Иш гүввэси, тэтбиг олундуғу пешэдэ гэрарлашмыш орта мөһарэт, һазырлыг вэ сүр'эт дэрэчэсинэ малик олмалыдыр. Лакин фэрз эдирик ки, бизим капиталист иш гүввэси базарындан нормал кейфиййэтли иш гүввэси алмышдыр. Бу гүввэ, орта дэрэчэ һесаб олунади ади кәркинликлэ, чэмиййэтдэ ади дэрэчэ һесаб олунади бир интенсивликлэ сэрф олунмалыдыр. Капиталист буна мөһкәм көз етирдийи кими, она да көз гоюр ки, бир дэгийгэ дэ эмәксиз, һэдэр сэрф олунмасын. О, иш гүввэсини мүййән мүддэтэ алмышдыр вэ өз малы олан бу шейи элдэ этмэк истэйир. Капиталист истэмир ки, онун малыны есинлэр. Нәһайэт, о тэлэб эдир ки, хаммал вэ эмэк васитэлэри сәмэрәсиз ишлэдилмәсин,—бунун гаршысыны алмаг үчүн һәмин чәнаб капиталистин өз чинайэт мөчәлләси вардыр,—чүнки исраф эдилән хаммал вэ эмэк васитэлэри һэдэр сэрф эдилән маддиләшмиш эмәкдир вэ, демэли, мөһсулун дэйэрини яратмаг просесиндэ иштирак этмир вэ һесаба алынмыр¹⁷.

¹⁷ Бу чәһәт, көлөлик әсасында гурулмуш истехсалы баһалашдыран чәһәтләрән биридр. Гәдимләрдә сәрраст дейибләр ки, *instrumentum semivocale* [сәсли аләт] олан һейвандан вэ *instrumentum mutum* [дилсиз аләт] олан чансыз эмәк аләтиндән фәһләннн фәргн анчаг *instrumentum vocale* [данышан аләт] олмасындадыр. Лакин фәһлэ өзү, һейвана вэ эмәк аләтинә һисс этдириб дейир ки, мән сизә охшамирам, мән инсанам. Һейван вэ эмәк аләти илә пис рәфтар эдән вэ онлары гызғын бир әһтирасла корлаян фәһлэ онлардан фәргли олдуғуну дәрк эдир. Буна көрә дэ, белә бир истехсал үсулунун игтисади принципи, анчаг ән кобуд вэ ән йөндәмсиз эмәк аләтлэри ишләтмәкдир, чүнки белә эмәк аләтлэри мөһз кобуд вэ йөндәмсиз олдуғуна көрә чәтинликлэ хараб эдилир. Буна көрәдир ки, Мексика көрфәзи әтрафындаки гулдар дөвләтләриндә вәтәндаш мүһарибәсиндән әввәл гәдим Чин котанына бәнзәр бир котан ишләдилирди; бу котан торпагда шырым ачмаг вэ торпағы чевирмәк дейил, ону донуз вэ я көстәбәк кими эшәләйирди. Бах: J. C. Cairns, *The Slave Power*, London 1862, p. 46 вә сонракиләр. Olmsted „Seaboard Slave states“ адлы әсәриндә әзчүмлә языр: „Бурада мәнә элә аләтләр көстәрирдиләр ки, ағлы башында олан һеч кәс бу аләтлэри муздла ишләйән фәһләйә вермәзди, чүнки бунлар фәһләни элдән саларды; мәнчә-бу аләтләрин сон дәрәчә ағыр вэ йөндәмсиз олмасы, зәһмәти адәтән бизим ерләрдә ишләдилән аләтләрә нисбәтән азы 10 фаиз артырыр. Лакин мәни инандырыб дейирдиләр ки, гуллар аләтлэри чох диггәтсиз вэ кобуд ишләтдикләринә көрә, онлара бундан йүнкүл вэ йөндәмли бир аләт вермәк олмаз, бизим даим фәһләйә вериб фәйда көтүрдүйүмүз аләтләр. Виркиниянын тахыл тарлаларында бир күн дэ давам кәтирмәзди, һалбуки, Виркиниянын торпағы бизимкиндән юмшагдыр вэ бизимки гәдәр дашлы-кәсәкли дейилдир. Һабелә бүтүн фермаларда нә үчүн ат әвәзинә гатыр ишләдилдийини сорушдугда мәнә верилән чаваблардан биринчиси вә, әлбәттә, ән чох бейнимә батаны бу иди ки, ат зәнчиләрин чох кобуд рәфтарына таб кәтирә билмәз; ат зәнчиләрин бу рәфтары нәтичәсиндә тез тагәтдән дүшүр вэ я шикәст олур, һалбуки, гатыр дөйүлсә дэ, аз есә дэ дөзүр вэ бу да онун һалына бир о гәдәр тәфавүт этмир; гатыра пис бахсалар да, она союг дөймир, ону һәддиндән артыг ишләтсәләр дэ, азарламыр. Бу сәтирлэри яздығым отағын пәнчәрәсиндән баханда һәр дәфә һейванла бу чүр кобуд рәфтар эдилдийини көрүрәм; шималда һансы фермерин фәһләси һейванла бу чүр рәфтар этсәйди, ону дәрһал ишдән чыхарыб говарды“.

Демэли, бундан эввэл, эмтиэни тэһлил эдиркэн эмэйин истех-лак дэйэри яратмасы илэ эйни эмэйин дэйэр яратмасы арасында ашкара чыхардығымыз фэрг, инди истехсал просесинин мүхтэлиф чэһэтлэри арасындаки фэрг кими тэзаһур эдир.

Эмэк просеси илэ дэйэр яранмасы просесинин вэһдэтини тэш-кил эдэн истехсал просеси—эмтиэ истехсалы просесидир; эмэк просеси илэ дэйэрин артмасы просесинин вэһдэтини тэшкил эдэн истехсал просеси исэ капиталист истехсал просесидир, эмтиэ истехсалынын капиталист формасыдыр.

Юхарыда гейд этмишдик ки, капиталистин мэнимсэдийи эмэк истэр бэсит эмэк олсун, истэр орта ичтимаи эмэк олсун, истэр-сэ дэ даһа мүрэккэб эмэк, даһа йүксэк хүсуси чэкийэ малик эмэк олсун,—дэйэрин артмасы просеси нөгтейи-нэзэриндэн бунун һеч бир фэрги йохдур. Орта ичтимаи эмэйэ нисбэтэн даһа йүк-сэк, даһа мүрэккэб олан эмэк, бэсит иш гүввэсинэ нисбэтэн да-һа чох мэсариф тэлэб эдэн, истехсалына даһа чох иш вахты сэрф олунан вэ буна көрэ дэ дэйэри даһа йүксэк олан бир иш гүввэ-синин тэзаһүрүдүр. Бу иш гүввэсинин дэйэри йүксэкдирсэ, ону тэзаһур этдирэн эмэк дэ йүксэк олур, буна көрэ дэ һэмин иш гүввэси, эйни мүддэт эрзиндэ нисбэтэн даһа йүксэк дэйэрлэрдэ маддилэшир. Лакин эйиричи эмэйинин дэрэчэси илэ зэркэр эмэ-йинин дэрэчэси арасында нэ кими фэрг олса да, зэркэр фэһлэси-нин өз иш гүввэсинин дэйэрини өдэмэк үчүн сэрф этдийи эмэк һиссэси илэ онун изафи дэйэр яратмаг үчүн сэрф этдийи элавэ эмэк һиссэси арасында кейфиййэтчэ һеч бир фэрг йохдур. Бу һалда да енэ изафи дэйэр, анчаг эмэйин мигдарча чох сэрф олун-масындан, эйни бир эмэк просесинин, йэһни бир һалда иплик истехсалы просесинин, икинчи һалда исэ зэркэр иши просесинин даһа артыг давам этмэсиндэн эмэлэ кэлир¹⁸.

Дикэр тэрэфдэн, дэйэр эмэлэ кэтирэн һэр бир просесдэ, йүк-сэк эмэк һэмишэ орта ичтимаи эмэйэ, мäsэлэн, бир күнлүк йүк-

¹⁸ Мүрэккэб эмэклэ бэсит эмэк, „skilled“ илэ „unskilled labour“ арасындаки фэрг, гисмэн янлыш тэсэввүрдэн доғур вэ я олса-олса артыг чохдан бэри кер-чэклийини итириб анчаг эн'энэви вэ мэшрут бир шэкилдэ галан фэрглэрэ эсас-ланыр; гисмэн дэ ондан ирэли кэлир ки, фэһлэ синфинин мүэйиэн тэбөгэлэри даһа чарэсиз бир вэзиййэтдэ олур вэ башгаларынын наил олдуғу кими, сэрф эт-диклэри иш гүввэсинин дэйэринэ мувафиг музд верилмэсинэ наил ола билмир-лэр. Бурада тэсадүфи һаллар о гэдэр бөйүк рол ойнайыр ки, эйни эмэк нөвлэри-нин вэзиййэти дэйишилмиш олур. Мэсэлэн, капиталист истехсал үсүлүнүн инки-шаф этмиш олдуғу өлкэлэрин һамысында мүшәһидэ эдилдийи кими, фэһлэ син-финин чисмани гүввэсинин ээифлэдийи вэ нисбэтэн тагэтдэн дүшдүйү ерлэр-дэ, чох эзэлэ гүввэси тэлэб эдэн кобуд ишлэр, даһа инчэ ишлэрэ нисбэтэн, үмүмиййэтлэ даһа йүксэк пиллэдэ дурур, инчэ ишлэр исэ бэсит эмэк дэрэчэ-синэ энир; мäsэлэн, Инкилтэрэдэ bricklayer-ин [бэһнанын] эмэйи, нахышлы ипэк парча тохучуларынын эмэйинэ нисбэтэн хейли йүксэк пиллэдэди. Дикэр тэ-рэфдэн исэ fustian cutter-ин (манчестер гырханын) эмэйи, даһа чох чисмани керкилик тэлэб эдиб эйни заманда бэдэн үчүн зэрэрли олса да, „бэсит эмэк“ һесаб олунур. Эслиндэ „skilled labour“ [ихтисаслы эмэк] дейилэн эмэйин милли эмэк сырасында мигдарча эһэмиййэтли ер тутдуғу зэһн эдилмэмэлидир. Laing көстэрир ки, Инкилтэрэдэ (вэ Уэлсдэ) 11 миллиондан артыг адамын күзэраны бэ-сит эмэклэ кечир. Бир миллион эснлэдэ илэ миллион ярым йохсул, авара, чина-йэткар, фаһишэликлэ доланаһлар вэ башгалары, Laing-ын эсэри чапдан чыхдығы заман өлкэдэ олан 18 миллион эһали сырасындан чыхылдыгда, хырда муамилэчи-

сэк эмэк ики күнлүк бэсит эмэйэ барабэр тутулмалыдыр¹⁹. Экэр пешэкар игтисадчылар бу „эсассыз фикирдэн“ хиддэтлэнирлэрсэ, онда демэк олар ки, бу адамлар мäsэлэнин маһийэтини көрө билмирлэр. Онлара нэзэри бир уйдурма кими көрүнэн шей, һа-гигэтдэ һэр күн дүнйанын һэр тэрэфиндэ баш верэн ади бир һа-дисэдир. Һэр ердэ эн мүхтэлиф әмтиэлэрин дэйэри пулда, йә’ни мүэййән мигдар гызыл вә я күмүшдә ифадә олунур, бунунла да һәммин дэйэрлэрин тәмсил әтдийи мүхтэлиф әмэк нөвлэри мүхтэ-лиф нисбәтләрдә мүэййән мигдар эйни нөв ади әмэйә, йә’ни гы-зыл илә күмүшү истеһсал әдән әмэйә барабэр тутулур. Демәли, капиталын ишләтдийи фәһлэнин бэсит орта ичтимай әмэк сәрф әтдийини фәрз әтсәк, онда лүзүмсуз әмәлийята әһтияч галмаз вә тәһлилимиз садәләшмиш олар.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

САБИТ КАПИТАЛ ВӘ ДЭЙИШӘН КАПИТАЛ

Мәһсул дэйэринин әмәлә кәлмәсиндә әмэк просесинин мүхтә-лиф амилләри мүхтәлиф шәкилдә иштирак әдир.

Фәһлә әмәйинин конкрет мәзмуну, мәгсәди вә техники харак-тери нечә олурса олсун, фәһлә әмэк чисминә мүэййән мигдар әмэк әлавә әтмәклә она ени дэйэр әлавә әтмиш олур. Дикәр тәр-рәфдән, биз истеһлак әдилмиш истеһсал васитәлэринин дэйэрини енә мәһсулун дэйэриндә, онун тәркиб һиссәләри шәклиндә көрү-рүк, мäsэлән иплийин дэйэриндә памбыг вә ийлэрин дэйэри олдуғуну көрүрүк. Демәли, истеһсал васитәлэринин дэйэри итмә-йәрәк мәһсулун үзэринә кечир, һәм дә истеһсал васитәләри мәһ-сула чеврилдийи заман, йә’ни әмэк просесиндә, әмәйин васитә-силә кечир. Лакин нечә кечир?

Фәһлә эйни заман әрзиндә ики дәфә ишләмир, йә’ни айрыча оларак бир өз әмәйи илә памбыга дэйэр әлавә әтмәк үчүн, бир дә айрыча оларак памбығын көһнә дэйэрини сахламаг үчүн вә я, башга сөзлә десәк, ә’мал әтдийи памбығын вә ишләтдийи ийлә-рин дэйэрини мәһсул олан иплийин үзэринә көчүрмәк үчүн ишлә-мир. Фәһлә көһнә дэйэри она анчаг ени дэйэр әлавә әтмәклә сахлайыр. Лакин әмэк чисминә ени дэйэрин әлавә әдилмәси вә

ләр, гуллугчулар, әдибләр, рәссамлар, мектәб мүәллимләри вә башгалары дахил олмагдан 4650 000 нәфәрдән ибарәт орта синиф галыр Laing бу $4\frac{2}{3}$ миллион рә-гәмини һасил әтмәк үчүн, банкирләрә вә башгаларына үстәлик, яхшы әмэк һаггы алан бүтүн „фабрика фәһлэлэрини“ дә орта синфин ишләйән һиссәси сы-расына салыр! Онун һесабында һәтта bricklayer-ләр [бәнналар] „ихтисаслы фәһлэләр“ сырасына дахил әдилир. Бүтүн бунлары чыхандан сонра юхарыда гейд олунан 11 миллион галыр (S. Laing, National Distress etc., London 1844). „Едийинин әвәзиндә бэсит әмәкдән башга һеч бир шей верә билмәйән бөйүк бир синиф, халгын әсас күтләсини тәшкил әдир“ (James Mill, Supplement to the Encyclopedia Britannica-да „Colony“ мәгаләси, 1831).

¹⁹ „Әмәкдән бир дэйэр өлчүсү кими бәһс әдилдикдә, һөкмән мүэййән бир әмэк нөвүнү нэзәрдә тутурлар... бу әмәйин дикәр әмэк нөвлэринә нисбәтини мүэййән әтмәк асандыр“ („Outlines of Political Economy“, London 1832, p. 22, 23).

мәһсулдаки көһнә дэйэрлэрин сахланылмасы, йә'ни фәһләнин эйни заман эрзиндә ики дэфә ишләмәдийи һалда бу заман бир-бириндән тамамилә фәргли олан ики нәтичә элдә этмәси, бу икили нәтичә, йәгин ки, анчаг әмәйин өзүнүн икили характердә олмасындан ирәли кәлир. Әмәк эйни заман эрзиндә, бир хассәси нәзәрә алындыгда дэйәр яратмалы, икинчи хассәси нәзәрә алындыгда исә дэйәри һифз этмәли вә я мәһсулун үзәринә кечирмәлидир.

Һәр бир фәһлә иш вахтыны вә, демәли, дэйәри мәһсула нечә әлавә әдир? Һәмишә вә яһныз өз мәһсулдар әмәйинин хүсуси формасында әлавә әдир. Әйиричи иш вахтыны анчаг әйирмәклә, тохучу анчаг тохумагла, дәмиричи анчаг дәмири дөймәклә әлавә әдир. Онлар мәһсула әмәйи вә, демәли, ени дэйәри мәһз мәгсәдәуғун шәкилдә әлавә этдикләринә көрә, йә'ни әйирмәк, тохумаг вә дәмир дөймәк сайәсиндә, истеһсал васитәләри: памбыг вә ий, иплик вә тохума дэзкаһы, дәмир вә зиндан—бүтүн бунлар мәһсул яратмаг үчүн, ени истеһлак дэйәри яратмаг үчүн үнсүр олур²⁰. Бу истеһсал васитәләринин көһнә истеһлак дэйәри формасы йох олурса да, сонра ени бир истеһлак дэйәри формасында мейдана кәлир. Лакин биз һәлә дэйәр яранмасы просесини тәдгиг әдиркән көрдүк ки, бир истеһлак дэйәри ени бир истеһлак дэйәринин истеһсалы үчүн мәгсәдәуғун шәкилдә истеһлак олундугда, истифадә әдилмиш һәмин истеһлак дэйәрини яратмаг үчүн лазым олан иш вахты, ени истеһлак дэйәри яратмаг үчүн лазым олан иш вахтынын бир һиссәсидир, йә'ни истеһлак әдилмиш истеһсал васитәләриндән ени мәһсул үзәринә кечирилән иш вахтыдыр. Демәли, истеһлак әдилмиш истеһсал васитәләринин дэйәрләрини сахлаян вә я бу дэйәрләри мәһсул дэйәринин тәркиб һиссәси олараг мәһсулун үзәринә кечирән фәһлә буну үмумийәтлә өз әмәйини әлавә этмәк васитәсилә кечирмир, фәһләнин буну эдә билмәсинә сәбәб, онун әлавә этдийи әмәйин хүсуси фәйдалы характердә, спесифик мәһсулдар формада олмасыдыр. Бу чүр мәгсәдәуғун мәһсулдар фәалийәт олан әмәк—әйирмәк, тохумаг вә дәмири дөймәк—истеһсал васитәләринә тохунан кими бу өлкүн васитәләри чанландырыр, онлара руһ верир, дөндәриб әмәк просеси амили әдир вә онларла бирләшиб мәһсул шәклинә дүшүр.

Әкәр фәһләнин спесифик мәһсулдар әмәйи әйирмәкдән ибарәт олмасайды, памбыгы иплийә чевирә билмәзди, демәли, памбыгла ийләрин дэйәриңи дә иплийиң үзәринә кечирә билмәзди. Әксинә, бу фәһлә өз пешәсини дәйишиб харрат оларса, енә дә әввәлки кими өз иш күнү васитәсилә мувафиг материала дэйәр әлавә эдәчәкдир. Демәли, фәһләнин материала өз әмәйи васитәсилә дэйәр әлавә этмәсинин сәбәби онун әмәйинин әйиричи вә я харрат әмәйиндән ибарәт олмасы дейил, сәрф этдийи әмәйин мүчәррәд әмәк, үмумийәтлә ичтимай әмәк олмасыдыр; һабелә фәһләнин материала мүәййән мигдар дэйәр әлавә этмәсинин сәбәби әмәйинин хүсуси фәйдалы мәзмуна малик олмасы дейил, бу әмәйин мүәй-

²⁰ „Әмәк тәләф этдийи шейин әвәзиндә ени бир шей ярадыр“ („An Essay on the Political Economy of Nations“, London 1821, p. 13).

йән мүддэт давам этмәсидир. Беләликлә, әйиричинин әмәйи, өз мүчәррәд үмүми хассәсинә көрә, йә'ни инсан иш гүввәсинин сәрфи олмаг ә'тибарилә памбыг вә ийләрин дәйәринә ени дәйәр әлавә әдир, өз конкрет, хусуси вә файдалы хассәсинә көрә исә, йә'ни әйирмә просеси олмаг ә'тибарилә бу истеһсал васитәләринин дәйәрини мәһсулун үзәринә кечириб бунларын дәйәрини мәһсулда сахлайыр. Әйни заман әрзиндә сәрф олунан әмәйин икили нәтичә вермәсинә сәбәб дә будур.

Әмәйин анчаг мигдарча әлавә олунмасы нәтичәсиндә ени дәйәр әлавә олунур, әлавә олунан әмәйин хусуси кейфийәти нәтичәсиндә исә истеһсал васитәләринин көһнә дәйәри мәһсулда сахланьлыр. Әйни әмәйин өз икили хассәсиндән доған бу икичә-һәтти тә'сири, мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр әдир.

Фәрз әдәк ки, ени бир ихтира нәтичәсиндә әйиричи әввәлләр 36 саатда әйирдийи гәдәр памбыгы инди 6 саатда әйирә билир. Бу һалда онун әмәйи мәгсәдәуйгун, файдалы вә мәһсулдар фәәлийәт олмаг ә'тибарилә өз гүввәсини алты гат артырмыш олур. Онун вердийи мәһсул да 6 гат артыб 6 кирвәнкә әвәзиндә 36 кирвәнкә иплик олур. Лакин инди бу 36 кирвәнкә памбыгын өз чанына чәкдийи иш вахты әввәлләр 6 кирвәнкә иплийин өз чанына чәкдийи иш вахты гәдәрдир. Бу 36 кирвәнкә иплийә әлавә олунан ени әмәк, әввәлки үсулла ишләдикдә әлавә олундуғундан алты дәфә аздыр, одур ки, кечмишдә әлавә олунан дәйәрин анчаг алтыда бири әлавә олунур. Дикәр тәрәфдән, инди мәһсулда, йә'ни 36 кирвәнкә ипликдә олан памбыгын дәйәри 6 гат артыгдыр. Бу 6 саатлыг әйирмә просесиндә 6 дәфә артыг хаммалын дәйәри сахланыб ени мәһсулун үзәринә кечирилмишдир, һалбуки әйни мигдар хаммала әлавә олунан ени дәйәр инди 6 дәфә аздыр. Бу һал, әмәйин әйни бир бүтөв просес әснасында дәйәрләри сахламасына сәбәб олан хассәси илә онун дәйәр яратмасына сәбәб олан хассәси арасында нә гәдәр бөйүк фәрг олдуғуну көстәрир. Әйирмә просесиндә мә'лум мигдар памбыга дахил олан зәрури иш вахты нә гәдәр чохса, памбыга әлавә олунан ени дәйәр дә бир о гәдәр чохдур, лакин мә'лум гәдәр иш вахтында әйирилән памбыгын мигдары нә гәдәр чохса, мәһсулда сахланылан көһнә дәйәр дә бир о гәдәр чох олур.

Инди дә фәрз әдәк ки, әксинә, әйиричи әмәйинин мәһсулдарлыгы дәйишмәйиб олдуғу кими галыр вә, демәли, бир кирвәнкә памбыгы иплийә чевирмәк үчүн әйиричийә әввәлки гәдәр вахт лазымдыр. Лакин фәрз әдәк ки, памбыгын өзүнүн мүбадилә дәйәри дәйишмиш вә гиймәти 6 дәфә артмыш вә я әксилмишдир. Гәр ики һалда әйиричи мә'лум мигдар памбыга әйни мигдар иш вахты, демәли, әйни кәмийәтдә дәйәр әлавә этмәкдәдир вә һәр ики һалда мә'лум мүддәтдә әйни мигдар иплик истеһсал әдир. Лакин онун памбыгдан иплийә, мәһсула кечирдийи дәйәр әввәлкинә нисбәтән, бир һалда 6 дәфә артыг, о бири һалда исә 6 дәфә әксихдир. Һабелә әмәк васитәләринин баһаландыгы вә я учузлашдыгы, лакин әмәк просесиндә енә дә әввәлки әйни вәзифәни еринә етирдийи һалда да юхарыдаки нәтичә алыныр.

Әкәр әйирмә просесинин техники шәраити олдуғу кими галыр-

са вә мұвафиг истехсал васитәләринин дэйәриндә һеч бир дэйи-
шиклик әмәлә кәлмирсә, әйиричи әввәлки кими әйни иш вах-
тында енә әйни дэйәрә малик олан әйни мигдар хаммал вә
машын истехлак әдир. Бу һалда онун мәнсулда сахладығы дэйәр,
мәнсула әлавә этдийи ени дэйәрлә дүз пропорционалдыр. Әйири-
чи ики һәфтәдә мәнсула, бир һәфтәдә әлавә этдийиндән ики гат
артыг әмәк, демәли, ики гат артыг дэйәр әлавә әдир вә әйни за-
манда ики гат артыг дэйәр ифадә әдән ики гат артыг материал
истехлак әдир вә ики гат артыг дэйәр ифадә әдән ики гат артыг
машын ишләдиб көһнәлдир; беләликлә о, ики һәфтәлик мәнсул-
да бир һәфтәлик мәнсулда сахладығындан ики гат артыг дэйәр
сахламыш олур. Истехсал шәраитинин сабит галдығы тәгдирдә
фәһләнин мәнсула әлавә этдийи дэйәр нә гәдәр чох олурса, онун
мәнсулда сахладығы дэйәр дә бир о гәдәр чох олур; лакин онун
даһа чох дэйәр сахламасына сәбәб мәнсула даһа чох дэйәр әлавә
әтмәси дейил, бу дэйәри мәнсула өз әмәйиндән асылы олмаян вә
сабит шәраитдә әлавә әтмәсидир.

Әлбәттә, мүййән нисби мәнәда демәк олар ки, фәһләнин
сахладығы көһнә дэйәр һәмишә, әлавә этдийи ени дэйәрлә әйни
нисбәтдә олур. Памбығын дэйәри истәр баһаланыб 2 шиллинг-
дән 3 шиллингә галхсын, истәрсә дә учузлашыб 1 шиллингә
дүшсүн, бир сөzlә, бу дэйәр нечә дэйиширсә дэйишсин, фәһләнин
бир саатлыг мәнсулда сахладығы памбыг дэйәри ики саатлыг
мәнсулда сахладығындан һәмишә ики гат әксикдир. Сонра, фәһлә-
нин өз әмәк мәнсулдарлығы дэйишәрсә, йүксәләр вә я ашағы
дүшәрсә, фәһлә, мисал үчүн, бир иш саатында әввәлкиндән чох
вә я аз памбыг әйирәчәк вә буна мұвафиг олараг бир иш сааты-
нын мәнсулунда чох вә я аз памбыг дэйәри сахлаячагдыр. Ла-
кин, бунунла бәрабәр фәһләнин ики иш саатында сахладығы
дэйәр, бир иш саатында сахладығы дэйәрдән ики гат артыг ола-
чагдыр.

Дэйәр нишанында дэйәрин халис символик ифадәсини бир тә-
рәфә гойсаг, дэйәр анчаг бу вә я башга бир истехлак дэйәрин-
дә, бу вә я башга бир шейдә мөвчуддур. (Анчаг иш гүввәсинин
варлығы кими көтүрүлән инсанын өзү тәбиәт чисмидир, чанлы
вә шүүрлу олса да, енә шейдир, әмәк исә бу иш гүввәсинин мад-
ди тәзәһүрүдүр.) Буна көрә дә истехлак дэйәри йохалдыгда дә-
йәр дә йохалыр. Истехсал васитәләри исә өз дэйәрини өз истех-
лак дэйәри илә бир заманда итирмир, чүнки әмәк просеси
нәтичәсиндә онлар өз истехлак дэйәринин илкин шәклини һәги-
гәтдә анчаг она көрә итирир ки, мәнсулда башга бир истехлак
дэйәри шәклини алсын. Лакин дэйәрин мүййән бир истехлак
дэйәри шәклиндә олмасы нә гәдәр мүнмүдүрсә дә, әмтиә исти-
һаләси көстәрир ки, мәнз һансы бир истехлак дэйәри шәклиндә
олмасынын дэйәр үчүн фәрги йохдур. Бурадан белә бир нәтичә
чыхыр ки, әмәк просесиндә истехсал васитәләри өз мүстәгил
истехлак дэйәри илә бәрабәр өз мүбадилә дэйәрини нә дәрәчәдә
итирирсә, истехсал васитәләриндән дә мәнсула анчаг о дәрәчә-
дә дэйәр кечир. Онлар истехсал васитәләри олмаг әтибарилә нә
гәдәр дэйәр итирирсә, мәнсулун үзәринә дә анчаг о гәдәр дэйәр

кечирир. Лакин бу чәһәтдән эмәк просесиндәки мұхтәлиф мадди амилләр мұхтәлиф вәзийәтдәдир.

Машыны ишләтмәк үчүн яндырылан көмүр, һабелә тәкәрин охуну яғламағ үчүн ишләдилән яғ вә и. а. тамамилә йох олуб кедир. Бояглар вә башга ярдымчы материаллар йох олурса да, мәһсулун хассәләриндә тәзаһүр әдир. Хаммал мәһсулун субстансиясы олур, лакин өз шәклини дәйишир. Демәли, хаммал вә ярдымчы маддәләр истеһлак дәйәри һалында эмәк просесинә кирикән малик олдуғлары мұстәгил форманы итирирләр. Әсл эмәк васитәләринә (аләтләринә) кәлдикдә исә, мәсәлә башгадыр. Чиназ, машин, фабрика бинасы, чәлләк вә саир бу кими шейләр эмәк просесиндә анчаг о замана гәдәр хидмәт әдә билир ки, өз илк формаларыны итирмәмиш олсун, эмәк просесинә сабаһ да дүнәнки формада дахил ола билсин. Бу эмәк васитәләри яшадығлары бүтүн мүддәтдә, йә’ни эмәк просеси мүддәтиндә мәһсула нисбәтлә өз мұстәгил формаларыны һифз этдикләри кими, өләндән сонра да һифз әдирләр. Машынар, аләтләрин, ә’малатханаларын вә саирәнин чәсәди бу машин, аләт вә ә’малатханаларын васитәсилә ярадылмыш мәһсуллардан айрылығда енә дә яшайыр. Инди биз, белә бир эмәк васитәсинин ә’малатханая кәлдийи күндән амбара атылдығы күнәдәк давам әдән бүтүн дөврү тәдгиг әтсәк, көрәрик ки, эмәк бу дөврдә онун истеһлак дәйәрини тамамилә истеһлак әтмиш, буна көрә дә онун мұбадилә дәйәри тамамилә мәһсула кечмишдир. Мәсәлән, бир әйирмә машинынын өмрү 10 илдә баша чатмышса, демәли, онун бүтүн дәйәри бу он иллик эмәк просесиндә 10 илин мәһсулуна кечмишдир. Демәли, мүййән бир эмәк васитәсинин өмрү, һәмин эмәк васитәсинин көмәйилә бир мүддәт данм енидән тәкрар олуан эмәк просесләрини әһатә әдир. Эмәк васитәләринин дә өмрү инсанын өмрү кимидир. Һәр күн инсанын өмрүндән 24 саат кедир. Лакин инсанын өмрүндән нечә күн кечдийи онун алнына язылмамышдыр. Буна бахмаяраг, инсан һәятыны сығорта әдән чәмиййәтләр инсанын өмрүнүн орта һесабла нә гәдәр давам этдийини мүййән әтмәклә чох дүрүст вә хусусән чох файдалы нәтичәләр чыхара билирләр. Эмәк васитәләри дә әйни вәзиййәтдәдир. Тәчрүбәдәң мә’лумдур ки, мүййән бир эмәк васитәси, мәсәлән мүййән бир машин орта һесабла нә гәдәр өмүр сүрә биләр. Фәрз әдәк ки, мүййән бир машин эмәк просесиндә өз истеһлак дәйәрини анчаг 6 күн сахлайыр. Бу һалда машин һәр иш күнүндә өз истеһлак дәйәринин орта һесабла $\frac{1}{6}$ һиссәсини итирир, буна көрә дә өз дәйәринин $\frac{1}{6}$ һиссәсини күндәлик мәһсулун үзәринә кечирир. Бүтүн эмәк васитәләринин ишләниб көһнәлмәси, йә’ни күндә өз истеһлак дәйәринин нә гәдәрини итирдийи вә буна мұвафиг олараг күндә өз дәйәринин нә гәдәрини мәһсула кечирдийи бу үсулла һесабланыр.

Бурадан тамамилә айдын көрүнүр ки, истеһсал васитәсинин мәһсулун үзәринә кечирдийи дәйәр һеч бир заман, эмәк просесиндә өз истеһлак дәйәринин мәһв әдилмәси нәтичәсиндә итирдийи дәйәрдән артыг олмур. Әкәр бир истеһсал васитәсинин дәйәри олмасайды, буна көрә дә онда итириләси бир шей олмасайды, йә’ни о өзү инсан әмәйинин мәһсулу олмасайды, мәһсула һеч бир

дэйэр кечирэ билмэзди. Бу һалда истехсал васитэси анчаг истехлак дэйэринин ярадылмасына хидмэт эдэр, мүбадилэ дэйэри ярадылмасында исэ иштирак этмэзди. Инсанын ярдымы олмадан тэбиэтдэ һазыр тапылан истехсал васитэлэри: торпаг, күлэк, су, мә'дэнлэрдэки дэмир, тэбии мешэлэрдэки ағач вэ саирэ, бу гисим истехсал васитэлэриндэндир.

Бурада гаршымыза башга бир мараглы һадисэ чыхыр. Фэрз эдэк ки, бир машинын дэйэри, мисал үчүн, 1000 фунт стерлингдир вэ бу машин 1000 күндэ ишлэниб көһнэлir. Бу һалда машинын дэйэринин $\frac{1}{1000}$ һиссэси һәр күн машинын өзүндэн айрылыр вэ яратдығы күндэлик мөһсулун үзэринэ кечир. Эйни заманда машинын бүтөвү, онун һаят фәалийәти кетдикчэ азалмагда олса да, енэ эмәк просесиндэ өз вәзифәсини еринэ етирир. Беләликлә мә'лум олур ки, эмәк просесинин бир амили, бир истехсал васитәси, эмәк просесиндэ бүтүнлүклә, дэйэрин артмасы просесиндэ исэ анчаг гисмән иштирак эдир. Эмәк просеси илэ дэйэрин артырылмасы просеси арасындаки фәрг бурада онларын мадди амилләриндэ әкс олунур, чүнки эйни бир истехсал васитәси мүәййән истехсал просесинэ, эмәк просеси үнсүрү олараг, бүтүнлүклә дахил олур, дэйэр ярадан үнсүр олмаг ә'тибарилә исэ анчаг һиссә-һиссә дахил олур²¹.

Дикәр тәрәфдән, әксинэ, истехсал васитәси эмәк просесинэ анчаг гисмән дахил олдуғу һалда дэйэр яратмаг просесинэ бүтүнлүклә дахил ола биләр. Фэрз эдэк ки, памбыг әйирилиркән күндэ һәр 115 кирвәнкә памбыгдан 15 кирвәнкәси пуча чыхыр, иплик вермир, анчаг туллантыя чыхыр, памбыг тозу олуб итир. Лакин

²¹ Бурада мәсәлә эмәк васитэләрини, машинылары, биналары вэ саирәни тә'мир этмәк үзәриндә дейилдир. Тә'мир әдилән бир машин тә'мир заманы даһа эмәк васитәси дейил, эмәк чисми олур. Бурада бу машин васитәсилә бир иш көрмүрләр, онун өзүнү сазлайырлар ки, истехлак дэйәриндә олан нөгсанлары арадан галдырсынлар. Биз өз мөгсәдимизә уйғун олараг һәмишә фәрз эдә биләрик ки, бу кими тә'мир ишләри, эмәк васитэләринин истехсалы үчүн тәләб олунан әмәйә дахилдир. Китабын мәтниндә исэ эмәк васитәсинин анчаг о шәкилдә ишлэниб көһнәлмәсиндән бәһс олунур ки, буна һеч бир тәбиб чарә эдә билмәз вэ бу көһнәлмә эмәк васитәсини яваш-яваш кәтириб өлүм нөгтәсинә чатдырыр; „бу әлэ бир ишлэниб көһнәлмәдир ки, буну даһа һәрдән-бир ислаһ этмәклә арадан галдырмаг мүмкүн дейилдир вэ бурада эмәк васитәси нәһайәт, бир бычаг кими о дәрәчәдә ишлэниб көһнәлир ки, бычагчы дейир: буну даһа тә'мир этмәйиннә дәймәз“. Китабын мәтниндә биз көрдүк ки, мисал үчүн, машин һәр бир айрыча эмәк просесинэ бүтүнлүклә, эйни заман әрзиндә баш верән дэйэр артырма просесинэ исэ анчаг һиссә-һиссә дахил олур. Буна көрә дә биз, бу анлайышлары бир-биринә гарышдыран ашағыдаки фикрә лазыми гиймәт верә биләрик. „Рикардо чораб машинынын истехсалы үчүн машин гайыранларын сәрф этдийи әмәйин бир һиссәсиндән бәһс эдәрәк дейир“ ки, бу эмәк һиссәси, мисал үчүн, бир чүт чорабын дэйәринә дахилдир. „Һалбуки чорабын һәр чүтүнү истехсал эдән бүтүн әмәйә... машин гайыранын сәрф этдийи әмәйин бир һиссәси дейил, һамысы дахил олур, чүнки бир машин чохлу чораб тохуюрса да, машинын бүтүн һиссәләри иштирак этмәдән бу чорабларын бир чүтү дә тохуна билмәз“ („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply“, London 1821, p. 54). Һәддән артыг тәкәббүрлү вэ хырдачы олан бу мүәллиф, өз долашыг фикриндә, һабелә өз мүбаһисәсиндә анчаг о чәһәтдән һаглыдыр ки, нә Рикардо, нә дә ондан әввәлки вэ сонраки игтисадчылардан һеч бири, әмәйин бу ики чәһәти арасында чидди бир һәдд гоймамашдыр вэ буна көрә дә, тәбиндир ки, дэйэрин яранмасында бу ики чәһәтин ойнадығы мүхтәлиф ролу тәһлил этмәмишдир.

бу 15% тулланты тэбинидрсэ, памбыг э'малында орта һесабла бу гэдэр итки олмасы лабүддүрсэ, иплик вермэйән бу 15 кирвәнкэ памбығын дэйәри дэ, иплийн маддәсини тәшкил эдән 100 кирвәнкэ памбығын дэйәри кими, иплийн дэйәринэ дахил олур. 100 кирвәнкэ иплик истеһсал этмәк үчүн 15 кирвәнкэ памбығын истеһлак дэйәри тоза чеврилмәлидир. Демәли, бу памбығын пуч олуб кетмәси иплик истеһсалынын шәртләриндән биридир. Мәһз буна көрә дэ һәмин памбыг өз дэйәрини иплийә кечирир. Бу һал әмәк просесиндә әмәлә кәлән вә бир даһа истеһсал васитәси олараг истифадә эдилмәйән, буна көрә дэ енидән мүстәгил истеһлак дэйәри кими мейдана чыхмаян бүтүн туллантылара аиддир. Мәсәлән, Манчестердәки бөйүк машынгайырма фабрикаларында нәһәнк машыныларын йонуб төкдүйү дәмир йонғарынын дағ кими йығылыб галандығыны көрмәк олар; ахшамлар бу йонғары фабрикадан бөйүк арабалара йүкләйиб дәмирәридән завода көндәрирләр, эртәси күн исә бу йонғар парча дәмир шәклиндә енә фабрикага гайтарылып.

Әмәк просесиндә истеһсал васитәләри анчаг, өз көһнә истеһлак дэйәрләри формасында мөвчуд олан дэйәрини итирдикләринә көрә ени формалы мәһсула дэйәр кечирмиш олур. Йәгин ки, әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин итирә биләчәйи дэйәрин ән йүксәк һәдди, иш просесинә кирикән малик олдуғлары дэйәрдән вә я онларын өзүнү истеһсал этмәк үчүн лазым олан иш вахтынын һәчминдән артыг ола билмәз. Буна көрә дэ истеһсал васитәләри һеч заман мәһсулун үзәринә, иштирак этдикләри әмәк просесиндән асылы олмаяраг малик олдуғундан артыг бир дэйәр әлавә эдә билмәз. Мүәййән бир әмәк материалы, мүәййән бир машын, мүәййән бир истеһсал васитәси нә гэдәр файдалы олурса олсун, онун дэйәри 150 фунт стерлингдирсә вә я, мәсәлән 500 иш күнүнә бәрабәрдирсә, демәли, ярадылмасында иштирак этдийи мәһсула һеч заман 150 фунт стерлингдән артыг дэйәр әлавә эдә билмәз. Истеһсал васитәләринин дэйәри, онларын бир истеһсал васитәси кими дахил олдуғу просеслә мүәййән олунмур, онлары бир мәһсул кими ярадан просеслә мүәййән олунур. Әмәк просесиндә истеһсал васитәләриндән анчаг бир истеһлак дэйәри кими, файдалы хассәйә малик бир шей кими истифадә олунур, буна көрә дэ, һәмин просесә кирикән онларын дэйәри олмәзсә, мәһсула һеч бир дэйәр кечирә билмәзләр²².

²² Буна көрә дэ шит Ж. Б. Сэйин тамамилә мә'насыз фикирдә олдуғуну асанлыгла баша дүшмәк олур; онун фикринчә изафи дэйәр (фанз, мәнфәәт, рента), әмәк просесиндә истеһсал васитәләринин: торпаг, аләт, дәри вә саирәнин өз истеһлак дэйәрләри илә көстәрдийи „services productifs“дән [мәһсулдар хидмәтдән] әмәлә кәлир. Мәһарәтлә уйдурулан мәдһийәләри дәрһал языб нәзәрә чатдырмагда һеч вахт фүрсәти әлдән вермәйән чәнаб Вилһелм Рошер дейир: „Ж. Б. Сэй (Traité, vol. I, ch. 4) чох доғру гейд эдир ки: „Яғ заводунун истеһсал этдийи дэйәр, бүтүн мәсариф чыхылдыгдан сонра бу заводун өзүнү вүчүдә кәтирән әмәкдән тамамилә фәргли олан ени бир шейдир“ („Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3 Auflage, 1858, S. 82, Note). Тамамилә доғрудур! Яғ заводунда һазырланан „яғ“, бу заводун тикилмәсинә сәрф олунан әмәкдән тамамилә фәргли бир шейдир. Чәнаб Рошер исә „дэйәр“ дедикдә „яғ“ кими бир шейи нәзәрдә тутур, чүнки „яғын“ дэйәри вардыр; ләкин „тәбиәтдә“, нисбәтән „чох олмәсә да“, яначаг яғларына тәсадүф эдилдийинә көрә, чәнаб Рошерин бу

Мәһсулдар эмәк, истехсал васитәләрини дөндәриб ени мәһсул яратмаг үнсүрү эдиркән, онларын дэйәри, мөвһум руһ кими, бир бәдәндән чыхыб башгасына, истехлак эдилмиш бәдәндән ени ярадылан бәдәнә кечир. Лакин бу кечмәдә һәгигәтән сәрф эдилән эмәйин санки иштиракы олмур. Фәһлә көһнә дэйәрләри һифз этмәдән ени эмәк элавә эдә билмәз, демәли, ени дэйәр дә ярада билмәз, чүнки фәһлә һәр дәфә эмәйи мүййән бир сәмәрәли шәкилдә элавә этмәлидир, буну исә о, мәһсуллары ени мәһсулун истехсал васитәләринә чевирмәсә вә бунунла да онларын дэйәрини ени мәһсула кечирмәсә эдә билмәз. Демәли, дэйәр элавә этмәк йолу илә дэйәри һифз этмәк—фәалийәтдә тәзаһүр эдән иш гүввәсинин, йә'ни чанлы эмәйин тәбии хассәсидир, элә бир тәбиәт веркисидир ки, фәһлә үчүн һеч бир әһәмийәти олмадығы һалда капиталист үчүн чох файдалыдыр, йә'ни онун мөвчуд капитал дэйәрини һифз эдир^{22а}. Нә гәдәр ки, капиталистин иши яхшы кедир, мәнфәәт элдә этмәк фикри онун башыны о гәдәр гарышдырыр ки, мачал тапыб эмәйин бу мүфтә веркисини көрә билмир. Лакин эмәк просеси мәчбуриййәт үзүндән кәсилдикдә, йә'ни бөһран баш вердикдә, капиталист буну көрмәли олур вә һәтта яхындан һисс эдир²³.

Истехсал васитәләриндә үмүмийәтлә онларын истехлак дэйәри истехлак эдилир вә эмәк бу йолла мәһсул ярадыр. Истехсал васитәләринин дэйәри һәгигәтдә истехлак эдилмир²⁴, буна көрә дә

барәдә шүбһәсиз башга бир гейди вар; Рошер дейир: „О (тәбиәт!), демәк олар, һеч бир мүбадилә дэйәри яратмыр!“ Рошерин сөйләдийи тәбиәтдә мүбадилә дэйәри мәсәләси, ушағым „ахы лап балачадыр“ дейән сәфәһ бакирә гызын әһвалатына бәнзәйир. Енә дә һаман „алим“ („savant sérieux“) юхарыдаки мәсәлә һаггында бир дә дейир: „Рикардонун мәктәби адәтән, капиталы да йығылмыш эмәк“ дейә эмәк аңлайышына дахил эдир. Буна мәһарәт демәк олмаз (!), чүнки (!) капитал саһиби (!) һәр һалда (!) садәчә (!) истехсал этмәкдән (?) вә (??) ону (нәйи?) һифз этмәкдән элавә (!) бир иш дә көрмүшдүр: йә'ни (??) о өз зөвгсәфасындан имтина этмишдир, бунун үчүн дә, мәсәлән (!!!), фаиз тәләб эдир“. (Енә орада.) Сияси игтисадда „дэйәри“ садәчә „тәләбатла“ изаһ эдән бу „анатомик-физиоложи үсул“ әчәб „мәһарәтли“ үсулду.

^{22а} „Фермерин истехсалатындаки бүтүн әләтләр ичәрисиндә инсан эмәйи... элә бир әләтдир ки, фермер өз капиталынын енә керн гайыдачағыны ән чох бундан ума биләр. Дикәр ики шей, йә'ни иш һейванларына гоюлан капитал вә... араба, котан, күрәк вә саирә исә, мүййән мигдар инсан эмәйи илә бирләшмәсә—һечдир“ (E d m u n d B u r k e, Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795, edit., London 1800, p. 10).

²³ 800 фәһләси олан вә һәфтәдә орта һесабла 150 тай Шәрги һиндустан памбығы вә я тәхминән 130 тай Америка памбығы ишләдән бир әйирмә фабрикасынын саһиби „Times“ гәзетинин 1862-чи ил 26 ноябр нөмрәсиндә килейләниб һәр ил фабрикада иш даяндыгда 6000 фунт стерлинг хәрчә дүшдүйүнү көстәрир. Бу гейри-мәһсулдар хәрчләр сияһисиндә, бизи һәләлик марагландырмаян бир чох хәрчләр вардыр, мәсәлән: торпаг рентасы, верки, сығорта пулу, бир илә тутулан фәһләләрин, фабрика мүдиринин, мүһасиб вә мүһәндисин маашы вә и. а. Сонра. Бу саһибкар фабриканы вахташыры гыздырмаг вә бухар машиныны мүййән вахтларда һәрәкәтә кәтирмәк үчүн ишләдилән көмүрә вә фабриканын бүтүн механизмини „сәз“ сахлаян мүвәггәти фәһләләрин эмәк һаггына сәрф этдийи 150 фунт стерлинг дә бурая дахил эдир. Нәһайәт, 1200 фунт стерлинг машиналарына хараб олмасы хәрчидир, чүнки „бухар машины даяндыгда, һаванын тәсири вә машины хараб эдән башга тәбии тәсирләр арадан галхмыр“. Фабрикант элавә эдиб ачыгча дейир ки, 1200 фунт стерлинг гәдәр аз бир мәбләғ айрылмасына сәбәб аңчаг машиналарын ишләниб чох көһнәлмиш олмасыдыр.

²⁴ „Әмтиәнин истехлакы истехсал просесинин бир һиссәсини тәшкил этдикдә буна мәһсулдар истехлак дейилр... Бу һалларда дэйәр истехлак эдилмир“ (S. P. N e w m a n, Elements of Political Economy, Andover and New York 1835, p. 296).

тэкрар истеҢсал эдилэ билмэз. ИстеҢсал васитэлэринин дэйэри һифз олунур вэ бунун сәбәби әмәк просеси заманы бу дэйэр үзәриндә бир әмәлийәт эдилмәси дейилдир, сәбәб ондадыр ки, әввәлчә ону тәчәссүм этдирәи истеҢлак дэйэри йох олурса да, башга бир истеҢлак дэйәринә кечир. Буна көрә дә истеҢсал васитэлэринин дэйэри енә мәнсулун дэйәриндә тәзәһүр әдир, лакин, чидди янашылса, тэкрар истеҢсал олунмур. Ени истеҢлак дэйэри истеҢсал олунур вә көһнә мүбадилә дэйэри бу истеҢлак дэйәриндә енидән тәзәһүр әдир²⁵.

Әмәк просесиндәки суб'ектив, шәхси амил, йә'ни фәалийәтдә тәзәһүр эдән иш гүввәси мäsәләси исә башгадыр. Әмәк өз мәгсәдәуйгун формасы сайәсиндә истеҢсал васитэлэринин дэйәрини мәнсула кечириб беләликлә дә ону сахладығы һалда бу әмәк өз һәрәкәтинин һәр анында изафи дэйәр ярадыр, ени дэйәр вүчуда кәтирир. Фәрз әдәк ки, фәһлә өз иш гүввәсинин дэйәринин эквивалентини истеҢсал әдиб гуртардығы нөгтәдә, мисал үчүн, өз алты саатлыг әмәйи илә мәнсула 3 шиллинг дэйәр әлавә эдәндән сонра истеҢсал просеси даяныр. Бу дэйәр, мәнсулун дэйәриндә истеҢсал васитэлэринин дэйәриндән әмәлә кәлмиш үнсүрләрә үстәлик бир дэйәрди. Бу дэйәр һәммин просесдә әмәлә кәлән еканә ени дэйәрди, мәнсул дэйәринин мәнз бу просес әснасында истеҢсал эдилән еканә һиссәсидир. Әлбәттә бу дэйәр анчаг, капиталистин базарда иш гүввәси алыркән аванс этдийи вә фәһләнин өз яшайыш васитэләринә сәрф этдийи пулу өдәйир. 3 шиллингдән ибарәт олан бу ени дэйәр, әввәлчә хәрчләнән 3 шиллингин сәдәчә тэкрар истеҢсалыдыр. Лакин, истеҢсал васитэлэринин дэйэри анчаг заһирән тэкрар истеҢсал әдилдийи һалда, бу ени дэйәр һәгигәтдә тэкрар истеҢсал әдилмишдир. Бурада бир дэйәр башга бир дэйәрин ерини, ени дэйәр ярадылмасы васитәсилә долдурур.

Лакин артыг биз билирик ки, әмәк просеси, иш гүввәси дэйәринин эквиваленти тэкрар истеҢсал олунуб әмәк об'ектинә әлавә әдилдийи һәддән сонра да давам әдир. Бу һәддә чатмаг үчүн 6

²⁵ Шимали Америкада, кәрәк ки, 20 дәфәйә гәдәр нәшр әдилән бир китабда язылмышдыр: „Капиталын енидән нә формада тәзәһүр әтмәсинин гәг'ийән фәрги йохдур“. Дэйэри енидән мәнсулда тәзәһүр эдән мүхтәлиф истеҢсал үнсүрләри узун-узады садыландыгдан сонра, ахырда дейилир: „Инсанын яшамасы вә фираванлығы үчүн ләзым олан мүхтәлиф әрзәг васитәләри, палтар вә мәнзил дә һәмчинин дәйишилир. Заман кечдикчә бунлар да истеҢлак әдилир вә дэйәрләри инсанын, ени бир капитал тәшкил эдән ени чисмани вә әгли гүввәсиндә енидән тәзәһүр әдир ки, бу капиталы да енә истеҢсал ишиндә сәрф әтмәк олар“ (F. W e y l a n d, The Elements of Political Economy, Boston 1853, p. 31, 32). Бу фикрин бүтүн башга гәрибәликләрини һәлә бир тәрәфә гоюб мисал үчүн ялныз буну гейд әтмәлийик ки, инсанын бәрпа әдилән гүввәсиндә чөрәйин гиймәти дейил, инсанын бәдәниндә чөрәйин ган әмәлә кәтирән үнсүрләри тәзәһүр әдир. Гүввәнин дэйэри кими енидән тәзәһүр эдән шей исә, әксинә, яшайыш васитәләри олмайыб бунларын дэйәридир. Эйни яшайыш васитэләринин дэйэри ярыбаяры ашағы оларса, енә эйни мингдар әзәлә, сүмүк вә саирә әмәлә кәтирәчәкдир,—сөзүн гысасы, эйни гүввәни ярадачаг, лакин бу гүввәнин дэйэри әввәлки дэйәриндән фәргли олачагдыр. „Дэйэри“ дөндәриб „гүввә“ шәклинә салмагдан (һәрчәнд, әксинә, „гүввәни“ „дэйәрә“ чевирмәк дейилсәйди тамамилә доғру оларды), бүтүн бу риякар яйғын фикирләрдән мәгсәд, әбәс ерә һоггабазлыға әл атыб изафи дэйэри, аванс әдилмиш дэйәрин кери гайытмасы кими сәдә бир фәктлә изаһ әтмәкдир.

саат кифайэт этдийн халда, эмэк просеси, мисал үчүн, 12 саат да-
вам эдир. Демэли, иш гүввэсинин фэалийэти нэтичэсиндэ онун
өз дэйэри тэкрар истехсал олунмагла бэрабэр, үстэлик дэйэр дэ
истехсал олунур. Бу изафи дэйэр мэхсулун дэйэринин хэмин мэх-
сулун ярадылмасы үчүн истехлак эдилмиш үнсүрлэрин дэйэрин-
дэн, йэ'ни истехсал васитэлэри илэ иш гүввэсинин дэйэриндэн
элавэ эмэлэ кэлмиш олан хиссэсидир.

Биз мэхсулун дэйэрини яратмагда эмэк просесинин мүхтэлиф
амиллэринин ойнадыгы мүхтэлиф роллары тэсвир этмэклэ, капи-
талын өз дэйэрини артырмасы просесиндэ онун мүхтэлиф тэркиб
хиссэлэринин вэзифэлэрини дэ тэсвир этмиш олдуг, Мэхсулун
эмэлэ кэлмэсиндэ иштирак эдэн бүтүн үнсүрлэрин дэйэр еку-
иуна нисбэтэн, мэхсулун үмүмү дэйэриндэ эмэлэ кэлэн үстэлик
дэйэр, эввэлдэ аванс эдилмиш капиталын дэйэринэ нисбэтэн ар-
тан үстэлик дэйэрдир. Истэр истехсал васитэлэри, истэрсэ иш
гүввэси, өз пул формасыны тэрк эдиб эмэк просеси амиллэри
формасына кирэн илк капитал дэйэринин анчаг мүхтэлиф мөв-
чудиййэт формаларыдыр.

Демэли капиталын, истехсал васитэлэринэ, йэ'ни хаммала,
ярдымчы материала вэ эмэк васитэлэринэ чеврилэн хиссэси, ис-
техсал просесиндэ өз дэйэринин кэмиййэтини дэйишдирмир. Буна
көрэ дэ мэн бу хиссэни капиталын сабит, дэйишмэз хиссэси вэ я,
тысача, са б и т к а п и т а л адландырырам.

Капиталын, иш гүввэсинэ чеврилэн хиссэсинин дэйэри исэ,
эксинэ, истехсал просесиндэ дэйишир. Капиталын бу хиссэси өз
эквивалентини тэкрар истехсал этмэклэ бэрабэр, үстэлик олараг
изафи дэйэр дэ истехсал эдир; бу изафи дэйэр дэ енэ дэйишэ
билэр, чох вэ я аз ола билэр. Капиталын бу хиссэси сабит кэ-
миййэтдэн даим дөнүб дэйишэн кэмиййэт олур. Буна көрэ дэ
мэн капиталын бу хиссэсинэ капиталын дэйишэн хиссэси вэ я,
тысача, дэйишэн к а п и т а л дейирэм. Эмэк просеси нөгтөйи-
нэзэриндэн капиталын об'ектив [мадди] вэ суб'ектив [шэхси] амил-
лэрэ, истехсал васитэлэринэ вэ иш гүввэсинэ айрылыб бир-би-
риндэн фэрглэнэн тэркиб хиссэлэри, дэйэрин артмасы просеси
нөгтөйи-нэзэриндэн сабит вэ дэйишэн капиталы айрылыб бир-би-
риндэн фэрглэнир.

Сабит капитал анлайышы, онун тэркиб хиссэлэринин дэйэриндэ
бир ингилаб эмэлэ кэлэ билмэсини эсла арадан галдырмыр. Фэрз
эдэк ки, памбыгын кирвэнкэси букүн 1 шиллингдир, сабаһ исэ,
памбыг мэхсулу аз олдугуна көрэ, гиймэти 2 шиллингэ галхыр.
Э'мал эдилмэктэ олан көһнэ памбыгын кирвэнкэси 1 шиллингэ
алынмышса да, инди мэхсулун дэйэринэ 2 шиллинг элавэ эдир.
Эйирилмиш вэ инди бэлкэ дэ базарда иплик шэклиндэ тэдавүл
эдэн памбыг да, мэхсула өз эввэлки дэйэриндэн ики гат артыг дэйэр
элавэ эдир. Лакин биз көрүрүк ки, дэйэрдэ эмэлэ кэлэн бу дэйи-
шиклик эйирмэ просесинин өзүндэ памбыгын дэйэринин артмасилэ
һеч бир чөһөтдэн элагэдар дейилдир. Экэр көһнэ памбыг хэлэ
эмэк просесинэ дахил олмасайды, инди онун кирвэнкэсини
1 шиллинг эвэзиндэ 2 шиллингэ сатмаг оларды. Эксинэ, памбыг
нэ гэдэр аз эмэк просесиндэн кечмишсэ, белэ бир нэтичэ алына-

чагы бир о гэдэр йэгиндир. Одур ки, эһтикар ганунуна көрө: дэйэрдэ белэ ингилаб эмэлэ кэлдийи һалларда хаммалы эн аз ишләнмиш шәклиндэ, йэ'ни парчаданса иплик шәклиндэ вэ ипликдәнсэ памбыг шәклиндэ сатмаг даһа элверишлидир. Бу һалда дэйэр, памбыгын бир истеһсал васитэси кими вэ, демэли, сабит капитал кими иштирак этдийи просесдэ дейил, онун өзүнүн истеһсал эдилдийи просесдэ дэйишилир. Эмтиэнин дэйэри онда олан эмэйин мигдары илэ тэ'йин эдилирсэ дэ, бу мигдарын өзүнүн мүййән эдилмэси ичтимаи характер дашыйыр. Эмтиэнин истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зэрури иш вахты дэйишдикдэ (она көрө ки, эйни мигдар памбыг, мисал үчүн, мөһсул яхшы олмадыгда яхшы олдуғу илэ нисбэтән даһа чох эмэйи тэмсил эдир) бу дэйишиклик көһнэ эмтиэйэ экс тэ'сир көстэрир, зира көһнэ эмтиэ һәмишэ өз чинсинин анчаг айрыча бир нүсхэси ролуну ойнайыр²⁶ вэ онун дэйэри һәмишэ ичтимаи-зэрури эмәклэ өлчүлүр; ичтимаи-зэрури эмәк дедикдэ исэ һәмишэ һазырки ичтимаи мүнәсибәтләр шәраитиндэ лазым олан эмәк көтүрүлүр.

Хаммалын дэйэри дэйишилдийи кими, истеһсал просесиндэ ишләдилмәкдэ олан эмәк васитәләринин, машин вэ саирәнин дэйэри дэ, демэли, бунларын мөһсул үзәринэ кечирдийи дэйэр һиссэси дэ дэйишилэ билэр. Мәсәлән, ени бир ихтира нәтичәсиндэ мүййән бир машин эввәлкиндән аз эмәклэ тәкрар истеһсал эдилэ биләрсэ, көһнэ машинлар аз-чох гиймәтдән дүшүр, буна көрө дэ мөһсул үзәринэ нисбэтән аз дэйэр кечирир. Лакин бу һалда да дэйэр, машинын истеһсал васитэси вәзифәсини дашыдығы истеһсал просесиндән харицдэ дэйишир. Һәмин просесэ кәлдикдэ исэ, бурада машинын мөһсула кечирдийи дэйэр, бу просес харичиндэ онун малик олдуғу дэйәрдән һеч вахт артыг олмур.

Истеһсал васитәләринин дэйәриндэ эмэлэ кәлән дэйишиклик, бу васитәләр истеһсал просесинэ дахил олдуғдан сонра онлара долайысы илэ тэ'сир көстәрирсэ дэ, бу васитәләрин сабит капитал характерини дэйишдирмәдийи кими, сабит капиталла дэйишән капитал арасындаки нисбәтин дэ дэйишмәси, онларын вәзифәләри арасындаки фәрги [дэйэр яратмаг просесиндәки роллары арасында олан фәрги] дэйишдирмир. Мәсәлән, эмәк просесинин техники шәраити о гэдэр дэйишэ билэр ки, эввәлчэ 10 фәһлэ дэйэри аз олан 10 аләтлэ нисбэтән аз мигдарда хаммал э'мал этдийи һалда, инди 1 фәһлэ баһалы бир машинла йүз гат артыг хаммал э'мал эдэ билэр. Бу һалда сабит капитал, йэ'ни ишләдилән истеһсал васитәләринин үмуми дэйэри хейли артыр, капиталын, иш гүввәсинэ аванс эдилмиш дэйишән һиссәси исэ хейли азалыр. Лакин бу дэйишиклик анчаг сабит капитал илэ дэйишән капиталын кәмийәтләри арасындаки нисбәтэ вэ я бүтүн капиталын сабит вэ дэйишән тәркиб һиссәләри арасындаки нисбәтэ аиддир, сабит капитал илэ дэйишән капитал арасындаки фәргэ исэ тохунмур.

²⁶ „Әслиндэ, эйни чинсдән олан бүтүн мөһсуллар бир күтлэ тәшкил эдир вэ бу күтләнни гиймәти, айрыча көтүрүлән тәсәдуфи шәрантдән асылы олмаяраг үмумиликдэ мүййән эдилир“ (Le Troisième, De l'Intérêt Social, Physiocrates. éd. Daire, Paris 1846, p. 893).

ЕДДИНЧИ ФЭСИЛ

ИЗАФИ ДЭЙЭР НОРМАСЫ

1. Иш гүввэсинин истисмар дэрэчэси

Аванс эдилмиш вэ бундан сонра K хэрфилэ көстэрэчэйимиз капитал тэрэфиндэн истехсал просесиндэ изафи дэйэр ярадылыр, яхуд аванс эдилмиш капитал шэклиндэки дэйэрин, йэ'ни K -нын артымы эмэлэ кэлир. Нэмин изафи дэйэр, яхуд K -нын артымы, биринчи нөвбэдэ, мэхсулун дэйэринин нэмин мэхсулун истехсалында иштирак этмиш үнсүрлэрин үмүм дэйэриндэн артыгы шэклиндэ гаршымыза чыхыр.

Капитал K ики хиссэйэ бөлүнүр: истехсал васитэлэринэ хэрчлэнэн пул мэблэги c вэ иш гүввэсинэ хэрчлэнэн дикэр пул мэблэги v ; c — дэйэрин сабит капитал чеврилмиш хиссэси, v исэ дэйэрин дэйишэн капитал чеврилмиш хиссэсидир. Демэли эввэл белэ олур: $K = c + v$, мäsэлэн, аванс эдилэн 500 фунт стерлинглик капитал = 410 фунт стерлинг сабит капитал (c) + 90 фунт стерлинг дэйишэн капитал (v). Истехсал просесинин сонунда элдэ эдилэн эмтиэнин дэйэри исэ $= (c + v) + m$; бурада m изафи дэйэрдир, мäsэлэн 410 фунт стерлинг(c) + 90 фунт стерлинг(v) + 90 фунт стерлинг(m). Илкин капитал K дөнүб K' олмуш, 500 фунт стерлингдэн 590 фунт стерлингэ чеврилмишдир. Бунларын арасындаки фэрг $= m$, йэ'ни 90 фунт стерлинг изафи дэйэрдир. Истехсал үнсүрлэринин дэйэри аванс эдилэн капиталын дэйэринэ бэрэбэрдир, буна көрө дэ мэхсулун истехсалында иштирак этмиш үнсүрлэрин дэйэринэ нисбэтэн мэхсулун өз дэйэринин артыглыгы, аванс эдилмиш капиталын артымына вэ я истехсал эдилэн изафи дэйэр бэрэбэрдир демэк, догрудан да эйни фикри санки лүзумсуз тэкрар этмэкдир.

Лакин бу лүзумсуз тэкрар этрафлы шэрһ эдилмэлидир. Мэхсулун ярадылмасында истехлак эдилэн истехсал үнсүрлэринин дэйэри, мэхсулун дэйэри илэ мүгайисэ эдилир. Лакин биз юхарыда көрдүк ки, истифадэ эдилэн сабит капиталын эмэк васитэлэриндэн ибарэт олан хиссэси, өз дэйэринин анчаг бир хиссэсини мэхсулун үзэринэ кечирир, дикэр хиссэси исэ эввэлчэ мөвчүд олдуғу формада галыр. Бу хиссэ дэйэр ярадылмасында һеч бир рол ойнамадыгына көрө ондан сэрфнэзэр эдэ билэрик. Чүнки онун һесаба дахил эдилмэси һеч бир дэйишиклик яратмаз. Фэрз эдэк ки, сабит капитал $c = 410$ фунт стерлингэ, бу да 312 фунт стерлинглик хаммалдан, 44 фунт стерлинглик ярдымчы материалдан вэ истехсал просесиндэ ишлэниб көһнөлэн 54 фунт стерлинглик машындан ибарэтдир; һегигэтдэ ишлэдилэн машынларын дэйэри исэ 1054 фунт стерлингдир. Биз анчаг бу 54 фунт стерлинглик дэйэри, йэ'ни машынын ишлэйиб итирдийи вэ буна көрө дэ мэхсула кечирдийи дэйэри, мэхсулдаки дэйэрин истехсалы үчүн аванс эдилмиш дэйэр һесаб эдирик. Өз эввэлки шэклиндэ, мäsэлэн бухар машыны вэ саирэ шэклиндэ галмагда давам эдэн 1000 фунт стерлинги дэ һесаба дахил этсэк, ону һэр ики тэрэфин, йэ'ни һәм аванс эдилэн дэйэрин, һәм дэ мэхсулун дэйэринин һесаблан-

масына дахил этмэли олар^{26а} вэ белэликлэ бир тэрэфдэ 1500 фунт стерлинг, дикэр тэрэфдэ исэ 1590 фунт стерлинг алмыш оларыг. Арадаки фэрг, йэ'ни изафи дэйэр енэ 90 фунт стерлинг олар. Буна көрэ дэ биз дэйэр истехсалы үчүн аванс эдилмиш сабит капиталдан бэһс эдиркэн, вердийимиз шэрһин үмүми мэ'насындан экс нэтичэ чыхмадыгы бүтүн һалларда сабит капитал дейэ анчаг, истехсалда истехлак олунмуш истехсал васитэлэринин дэйэрини нэзэрдэ тутачагыг.

Бу фэрзийялэрлэ биз енэ $K = c + v$ формуласына гайыдырыг; һемин формула дөнүб $K' = (c + v) + m$ шэклини алыр, бунун да сайэсиндэ K дөнүб K' олур. Биз билирик ки, сабит капиталын дэйэри анчаг, енидэн мәнсулда мейдана чыхыр. Демэли, истехсал просесиндэ һэгигэтдэ ени ярадылан дэйэр, просес нэтичэсиндэ элдэ эдилэн мәнсулун бүтүн дэйэриндэн фэрглидир; буна көрэ дэ бу ени дэйэр, илк бахышда нэзэрэ кэлдийи кими, $(c + v) + m$, яхуд $410c + 90v + 90m$ дейил, $v + m$ вэ я $90v + 90m$ олур, йэ'ни 590 фунт стерлинг дейил, 180 фунт стерлингдир. Экэр сабит капитал $c = 0$ олсайды, башга сөзлэ десэк, капиталистин нэ истехсал эдилмиш истехсал васитэлэри, нэ хаммал, нэ ярдымчы материал, нэ дэ эмэк алэтлэри ишлэтмэдийи вэ анчаг тэбиэтин вердийи материалдан, бир дэ иш гүввэсиндэн истифада этдийи сэнае саһэлэри олсайды, онда сабит дэйэрин һеч бир һиссэси мәнсула кечмэзди. Көтүрдүйүмүз мисалда мәнсулун дэйэринин 410 фунт стерлинг мәблэгиндэ олан бу үнсүрү арадан галхарды, лакин c чох бөйүк бир дэйэр мәблэги тэшкил этдийи һалларда олдуғу кими, 90 фунт стерлинглик изафи дэйэрин дахил олдуғу ени истехсал эдилмиш 180 фунт стерлинглик дэйэр кэмиййэтчэ олдуғу кими галарды. Бу һалда белэ олур: $K = 0 + v = v$; K' , йэ'ни артмыш капитал $= 0 + v + m$; демэли, $K' - K$ енэ эввэлки кими $= m$ олар. Экэр $m = 0$ олсайды, башга сөзлэ десэк, дэйэри дэйишэн капитал шэклиндэ аванс эдилмиш иш гүввэси анчаг өз эквивалентини истехсал этсэйди, онда эксинэ, $K = c + v$ вэ K' (мәнсулун дэйэри) $= (c + v) + 0$ вэ буна көрэ дэ $K = K'$ оларды. Аванс эдилмиш капитал артмазды.

Һэгигэтдэ исэ артыг биз билирик ки, изафи дэйэр анчаг, v -дэ, йэ'ни капиталын иш гүввэсинэ чеврилмиш һиссэсиндэ баш верэн дэйэр дэйишиклиийинин нэтичэсидир вэ демэли, $v + m = v + \Delta v$ демэкдир; бурада Δv һэдди v -нин вердийи артымдыр. Лакин аванс эдилмиш капиталын дэйишэн тэркиб һиссэси артдығына көрэ бүтүн бу капиталын да артмасы, дэйэрдэ эмэлэ кэлэн һэгиги дэйишиклиийи вэ дэйэрин дэйишмэ нисбэтини көлкэдэ бурахыр. Аванс эдилмиш капитал эввэлдэ $= 500$, инди исэ $= 590$. Демэли, просеси халис шэклиндэ тәһлил этмэк үчүн биз, мәнсулун дэйэриндэ сабит капитал дэйэрини анчаг енидэн мейдана кәтирэн һиссэдэн тамамилэ сәрфнэзэр этмэлийик, йэ'ни

^{26а} „Аванс эдилэн бүтүн капиталын бир һиссэси кими ишлэдилэн эсас капиталын дэйэрини дэ һесаба дахил этмиш олсаг, онда илин ахырында бу капиталын дэйэринин галығыны да иллик варидатын бир һиссэси кими һесаба дахил этмэли оларыг“ (Malthus, Principles of Political Economy, 2-nd. ed., London 1836, p. 269).

сабит капитал c -ни сыфра бэрабэр тутмалыйыг, белэликлэ дэ бурада рязийятын элэ бир ганунуну тэтбиг этмэлийик ки, наман гануна эсасэн рязийят сабит кэмийэтлэ дэйишэн кэмийэт үзэриндэ эмэлийят кечирикэн бунлары бир-биринэ анчаг чэмлэмэ вэ чыхма васитэсилэ бағлайыр.

Дэйишэн капиталын илкин формасындан ирэли кэлэн башга бир чэтинлик дэ вар. Мэсэлэн, көтүрдүйүмүз мисал белэ иди: $K' = 410$ фунт стерлинг сабит капитал $+ 90$ фунт стерлинг дэйишэн капитал $+ 90$ фунт стерлинг изафи дэйэр. 90 фунт стерлинг исэ ма'лум кэмийэтдир, демэли, сабит бир кэмийэтдир, бу сәбәбдән дэ ону дэйишэн кэмийэт һеса́б этмәк ма'насыз көрүнүр. Лакин бурада 90 фунт стерлинглик дэйишэн капитал һәгигәтдә бу дэйэрин кечдийи просесин анчаг символудур. Капиталын иш гүввәси алмаг үчүн аванс эдилән һиссәси, мүййән мигдар маддиләшмиш эмәкдир, демэли сатын алынан иш гүввәсинин дэйэри кими сабит олан дэйэр кэмийәтидир. Истәһсал просесинин өзүндә исэ биз аванс эдилмиш 90 фунт стерлинг әвәзиндә фәалийәтдә олан иш гүввәси көрүрүк, чансыз эмәк әвәзиндә чанлы эмәк, һәркәтсиз кэмийәт әвәзиндә ахар кэмийәт вэ сабит кэмийәт әвәзиндә дэйишән кэмийәт көрүрүк. Нәтичәдә \varnothing тәкран истәһсал эдилмәклә бэрабэр артым да һасил эди́лир. Капиталист истәһсалы нөгтейи-нәзәриндән бүтүн бу просес, иш гүввәсинә чеврилмиш илкин сабит дэйэрин өз-өзүнә һәркәтидир. Бүтүн просес вэ онун нәтичәси, бу илкин сабит дэйэрә иснад верилир. Буна көрә дэ, 90 фунт стерлингдән ибарәт дэйишән капитал вэ я өз-өзүнә артан дэйэр формуласы зиддийәтли бир шей кими көрүнүрсә, бу анчаг капиталист истәһсалына хас олан дахили зиддийәти ифадә эдир.

Сабит капиталы сыфра бэрабэр тутмаг илк бахышда гәрибә көрүнүр. Лакин биз буну һәятда һәр күн көрүрүк. Мәсэлән, Инкилтәрәдә памбыг парча сәнаеинин мәнфәәтини һеса́бламаг истәдикдә, биринчи нөвбәдә, Бирләшмиш Штатлардан, Гиндустандан, Мисирдән вэ саир өлкәләрдән алынан памбыгын гиймәти чыхылыр, йә'ни маһсулун дэйэриндә садәчә енидән мейдана кэлән капитал дэйэри сыфра бэрабэр тутулур.

Әлбәттә, изафи дэйэрин, капиталын ялыыз билаваситә изафи дэйэр әмәлә кәтирән һиссәсинә дейил,—ки изафи дэйэр бу һиссәнин дэйэринин дэйишилмәсини тәмсил эдир,—аванс эдилмиш бүтүн капиталы нисбәтинин өз бөйүк игтисади әһәмийәти вардыр. Буна көрә дэ биз үчүнчү китабда бу нисбәти әтрафлы тәдгиг эдирик. Капиталын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәклә артырмаг үчүн, ди́кәр һиссәсини истәһсал васитәләринә чевирмәк ла́зымдыр. Дэйишән капиталын өз вәзифәсини еринә етирә билмәси үчүн, эмәк просесинин мүййән техни́ки характеринә мувафиг олан мүййән пропорсияда сабит капитал аванс эдилмәлидир. Лакин мүййән бир кимйәви просес үчүн реторта вэ башга шишә га́блар ла́зым олмасы, тәһлил заманы ретортанын өзүндән сәрфнәзәр эдилмәсинә һеч дэ мане олмур. Бир һалда ки, дэйэрин ярадылмасы вэ дэйишмәси өзлүйүндә, йә'ни халис шәкилдә тәдгиг эди́лир, демэли сабит капиталын мадди формасы олан истәһсал

васитэлэри анчаг, хэрэкэт халында олуб дэйэр ярадан гүввэнин тэчэссүмү үчүн лазыми маддэ верир. Буна көрө дэ бу маддэнин тэбиэтинин хеч бир эһэмийэти йохдур, йэ'ни онун памбыгмы, йохса дэмирми олмасынын фэрги йохдур. Бу маддэнин дэйэринин дэ эһэмийэти йохдур. Анчаг бу маддэ, истехсал просесиндэ сэрф эдилэн эмэйи өз чанына чэкэ билэчэк гэдэр олмалыдыр. Бир халда ки, бу мигдар маддэ мөвчуддур, онун дэйэри истэр артсын, истэр азалсын, я да истэр торпаг вэ дэниз кими онун да хеч бир дэйэри олмасын, дэйэрин яранмасы вэ дэйишмэси просесинэ хеч бир тэ'сири олмаячагдыр²⁷.

Белэликлэ, биз биринчи нөвбэдэ капиталын сабит хиссэсини сыфра бэрабэр тутуруг. Бу халда аванс эдилмиш капитал $c + v$ дөнүб v -дэн, мэхсулун дэйэри $(c + v) + m$ исэ истехсал эдилмиш ени дэйэрдэн, йэ'ни $v + m$ -дэн ибарэт олур. Ени истехсал эдилэн дэйэр, бүтүн истехсал просеси эрзиндэ давам этмиш эмэйи тэчэссүм этдирэн 180 фунт стерлингэ бэрабэрдирсэ, онда 90 фунт стерлинг-лик изафи дэйэри элдэ этмэк үчүн биз, дэйишэн капиталын 90 фунт стерлинг-лик дэйэрини һэмин мөблэгдэн чыхмалыйыг. Бурада 90 фунт стерлинг = m ифадэси, һасил эдилмиш изафи дэйэрин мутлэг кэмийэтинин көстэрир. Изафи дэйэрин нисби кэмийэти, йэ'ни дэйишэн капиталын артдыгы пропорсия исэ, йэгин ки, изафи дэйэ-

рин дэйишэн капитала нисбэтилэ мүййэн эдилир, йэ'ни $\frac{m}{v}$ кэс-ри илэ ифадэ олунур. Демэли, көтүрдүйүмүз мисалда бу нисбэт белэdir: $\frac{90}{90} = 100\%$. Дэйишэн капиталын бу нисби артымына, йэ'ни изафи дэйэрин нисби кэмийэтинэ мэн изафи дэйэр нормасы дейирэм²⁸.

Биз юхарыда көрдүк ки, фэһлэ эмэк просесинин бир хиссэси эрзиндэ анчаг өз иш гүввэсинин дэйэрини, йэ'ни өзүнэ лазым олган яшайыш васитэлэринин дэйэрини истехсал эдир. Фэһлэ буна, ичтимаи эмэк бөлкүсүнэ эсасланан мүнәсибэтлэр шэраитиндэ истехсал этдийинэ көрө өз яшайыш васитэлэрини билаваситэ истехсал этмэйиб мүййэн вэ хүсуси бир әмтиә шәклиндэ, мәсәлән иплик шәклиндэ истехсал эдир, өз яшайыш васитэлэринин дэйэринэ вэ я бу васитэлэри алмаг үчүн хәрчләдийи пула бэрабэр мигдарда дэйэр истехсал эдир. Фэһлэнин өз иш күнүнүн буна сэрф этдийи хиссэси, онун күндәлик орта яшайыш васитэлэринин дэйэриндэн, йэ'ни бу васитэлэрин истехсалы үчүн һәр күн тәләб эдилэн орта иш вахтындан асылы олараг я бир гэдэр чох, я да аз олачагдыр. Әкәр фэһлэнин күндәлик яшайыш васитэлэринин дэйэриндэ орта һесабла 6 маддиләшмиш иш сааты тәчэссүм эдирсэ, фэһлэ бу дэйэри истехсал этмэк үчүн күндә орта

²⁷ 2-чи нәшрә гейд. Айдындыр ки, Лукретси демишкән nil posse creari de nihilo, хечдән хеч бир шей яранмаз. „Дэйэр яратмаг“ иш гүввэсини әмәйә чевирмәк дәмәкдир. Иш гүввәси өзү дэ һәр шейдән әввэл, нисан организми шәклинә салынмыш тәбиәт маддәсидир.

²⁸ Эйнән инкилисләр дэ „rate of profits“, „rate of interest“ („мәнфәәт нормасы“, „фаиз нормасы“) вэ саирә дейирләр. Биз 3-чү китабда көрәчәйик ки, изафи дэйэр ганунлары мә'лум олдугдан сонра мәнфәәт нормасыны ахламаг асандыр. Әкс тәгдирдә бунларын хеч бирини ахламаг мүмкүн дейилдир.

hesабла 6 саат ишлэмэлдир. Фэһлэ капиталист үчүн ишлэмэйиб тэкбашына, өзү үчүн ишлэсэйд, бүтүн башга шэртлэр. дэйишил-мэдикдэ, эввэлки кими күнүн орта hesабла енэ дэ эйни хиссэси эрзиндэ ишлэмэли оларды ки, өз иш гүввэсинин дэйэрини истехсал этсин, белэликлэ дэ өзүнү яшатмаг вэ я даим тэкрар истехсал этмэк үчүн лазым олан яшайыш васитэлэрини элдэ этмиш олсун. Лакин фэһлэ өз иш гүввэсинин күндэлик дэйэрини, мөсөлэн 3 шиллинги истехсал этмэк үчүн лазым олан иш күнү хиссэсиндэ анчаг, капиталистин она вермиш олдугу дэйэрин^{28a} эквивалентини истехсал этдийинэ көрө, йэ'ни аванс эдилмиш дэйишэн капиталын дэйэрини енидэн ярадылан дэйэрлэ садэчэ өдэдийинэ көрө, бу дэйэр истехсалы садэчэ тэкрар истехсалдыр. Белэликлэ, мэн, иш күнүнүн бу тэкрар истехсал үчүн лазым олан хиссэсинэ зэрури иш вахты, бу мүддэтдэ сэрф олунан эмэйэ исэ зэрури эмэк дейирэм²⁹. Бу эмэк фэһлэлэр үчүн она көрө зэруридыр ки, онларын сэрф этдийи эмэйин ичтимаи формасындан асылы дейилдир. Капитал вэ капиталист алэми үчүн дэ она көрө зэруридыр ки, фэһлэнин даим яшамасы бунларын һэр икиси үчүн бир тэмэлдир.

Фэһлэ эмэк просесинин икинчи дөврүндэ,—йэ'ни зэрури эмэк һэддиндэн сонра ишлэдийи дөврдэ,—енэ эмэк гоюр, иш гүввэси сэрф эдирсэ дэ, бу дөврдэ фэһлэнин өзү үчүн һеч бир дэйэр һасил эдилмир. Бу дөврдэ өзүнүн һечдэн яранмаг мээиййэтилә капиталисти мөфтун эдэн изафи дэйэр эмэлэ кэлир. Иш күнүнүн бу хиссэсинэ мэн изафи иш вахты, артыг иш вахты, бу мүддэтдэ сэрф олунан эмэйэ исэ—изафи эмэк (surplus labour) дейирэм. Үмүмиййэтлэ дэйэри дэрк этмэк үчүн ону садэчэ донуг бир һал алмыш иш вахты, маддилэшмиш эмэк һесаб этмэйин нэ гэдэр һэллэдичи эһэмиййэти варса, изафи дэйэри дэрк этмэк үчүн ону садэчэ донуг бир һал алмыш изафи иш вахты, садэчэ маддилэшмиш изафи эмэк һесаб этмэйин дэ эйни дэрэчэ һэллэдичи эһэмиййэти вардыр. Чэмиййэтин игтисади гурулушларыны бир-бириндэн, мөсөлэн көлөлик чэмиййэтини муздлу эмэк чэмиййэтиндэн фэрглэндирэн чөһөт анчаг, һэмин изафи эмэйин билаваситэ истехсалчыдан, йэ'ни фэһлэдэн мөһз нэ шэкилдэ сыхылыб чыхарылмасыдыр³⁰.

^{28a} [3-чү нэшрэ гейд. „Мүэллиф бурада, чамаат арасында ишлөнөн игтисади диллэ данышыр. Бурасыны хатырлатмаг лазымдыр ки, һэгигэтдэ капиталист фэһлэйэ „аванс вермир“, фэһлэ капиталистэ „аванс верир“.—Ф. Э.]

²⁹ Биз бу эсэрдэ индийэдэк „зэрури иш вахты“ дедикдэ, мүййән бир әмтиәнин истехсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зэрури иш вахтыны нэзэрдэ тутурдуг. Бундан сонра биз иш гүввэси кими спесифик бир әмтиәнин истехсалы үчүн тэлэб олунан иш вахтыны көстөрмөк лазым кэлдикдэ дэ эйни сөзлэри ишлэдэчәйик. Эйни termini technici [хүсуси истилахлары] мөхтәлиф мөнада ишлөтмөк мүнәсиб дейилдир, лакин һеч бир әлмдэ бундан тамамилә гачынмаг мүмкүн олмур. Мисал үчүн али риязийятла ибтидан риязийяты мөгайисэ эдин.

³⁰ Чәнаб Вилһелм Фукидид Рошер там Готтшедсаяғы бир даһиликлә тәени бир шей кәшф әдибмиш кими дейир ки, изафи дэйэр вэ я изафи мөһсул вэ бунунла әлагәдар олан йығым букүнки шәраитдә капиталистин „гәнаәткарлығындан“ әмәлә кәлдийи һалда вэ капиталист „бунун үчүн, мөсәлән, фәиз тәләб этдийи“ һалда, әксинә, „мәдәнийәтин ашағы пилләләриндә“... „күчлүләр зәифләри гәнаәткар олмаға мәчбур әтмишләр“ („Die Grundlagen der Nationalökonomie“,

Дэйишэн капиталын дэйэри бу капитал алынмыш иш гүввэсинин дэйэринэ барабэр олдугуна көрө вэ бу иш гүввэсинин дэйэри иш күнүнүн зэрури хиссэсини мүййэн этдийинэ, изафи дэйэр исэ иш күнүнүн артыг хиссэсилэ мүййэн эдилдийинэ көрө, бурадан белэ бир нэтичэ чыхыр: изафи дэйэрин дэйишэн капитал нисбэти, изафи эмэйин зэрури эмэйэ олан нисбэти кимидир вэ я изафи дэйэр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}}$. Бу пропорсиянын һэр

ики хиссэси эйяи бир нисбэти мүхтэлиф шәкилдэ ифадэ эдир: бир һалда маддиләшмиш эмэк шәклиндэ, икинчи һалда исэ ахар эмэк шәклиндэ.

Буна көрө дэ изафи дэйэр нормасы, иш гүввэсинин капитал тэрәфиндэн вэ я фәһләнин капиталист тэрәфиндэн истисмар олунмасы дәрәчәсинин дүрүст ифадәсидир^{30a}.

Биз белэ фәрз әтмишдик ки, мәнсулун дэйэри = 410 фунт стерлинг $c + 90$ фунт стерлинг $v + 90$ фунт стерлинг m ; аванс эдилмиш капитал исэ = 500 фунт стерлинг иди. Изафи дэйэр = 90, аванс эдилмиш капитал исэ = 500 олдуғундан ади үсулла һесабладыгда изафи дэйэр нормасы (буну мәнфәәт нормасы илэ гарышдырылар) = 18% алынар вэ бу нисбәтин белэ ашағы сәвиййәдә олмасы Кәри чәнабларыны вэ башга аһәнкчиләри чох дилхор эдәрди.

Һәгигәтдә исэ изафи дэйэр нормасы $\frac{m}{K}$ -я вэ я $\frac{m}{c+v}$ -йә дейил,

$\frac{m}{v}$ -йә барабәрдир, демәли $\frac{90}{500}$ олмайыб $\frac{90}{90}$ -дыр, = 100%-дир, йә'ни

заһирдә көрүнән истисмар дәрәчәсиндән 5 дәфәдән дэ чох артыгдыр. Биз бу һалда нә иш күнүнүн мүтлэг кәмиййәтини, нә эмэк просесинин давам этдийи мүддәти (бир күн, бир һәфтә вэ и. а.), нә дэ 90 фунт стерлинглик дэйишән капиталын бир заманда һәрәкәтә кәтирдийи фәһләләрин сайыны билмәсәк дэ, изафи

дэйэр нормасы $\frac{m}{v} = \frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}}$ ифадәсинә чеврилә биләчәйинә

көрө, иш күнүнүн ики тәркиб хиссәси арасындаки гаршылыглы нисбәти дүрүст көстәрир. Бу нисбәт 100%-ә барабәрдир. Демәли,

3 Auflage, 1858, сәһ. 78). Эмәйәми гәнаәт әтмәйә мәчбур эдир? Йохса мөвчуд олмаян артыг мәнсула? Рошер илэ К⁰-сы, капиталистин мөвчуд изафи дэйэри мәниссәмәкдә өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн ирәли сүрдүйү вэ аз-чох мүнәсиб көрүнән сәбәбләри тәһриф эдир вэ бунлары изафи дэйэр ярадан бир мәнбә кими көстәрирләрсә, онлары буна вадар эдән сәбәб һәгигәтән чаһил олмалары илэ барабәр бир дэ одур ки, мәддаһлыг хатиринә дэйэри вэ изафи дэйэри вичданла тәһлил әтмәкдән вэ белә бир тәһлилин, полис нөгтейи-нәзәринчә бирдән чох шүбһәли нәтичә верә биләчәйиндән горхурлар.

^{30a} 2-чи нәшрә гәйд. Изафи дэйэр нормасы иш гүввэсинин истисмар дәрәчәсини дүрүст ифадә әтсә дэ, енә истисмарын мүтлэг кәмиййәтини ифадә эдә билмәз. Мәсәлән, зэрури эмэк = 5 саат вэ изафи эмэк = 5 саат олса, истисмар дәрәчәси 100%-дир. Бу һалда истисмарын кәмиййәти 5 саатдыр. Зэрури эмэк = 6 саат вэ изафи эмэк = 6 саат олдугда исэ, истисмар дәрәчәси әввәлки кими 100% олур, һалбуки истисмарын кәмиййәти 200% артыр, йә'ни 5 саатдан 6 саата чатыр.

фәһлә күнүн ярысыны өзүнә, ярысыны да капиталистә ишләмишдир.

Беләликлә, изафи дэйәр нормасыны һесабламаг үсулу, гысача десәк, беләдир: биз бүтүн мәһсулун дэйәрини көтүрүр вә мәһсулун дэйәриндә анчаг енидән мейдана кәлән сабит капитал дэйәрини сыфра бәрабәр тутуруг. Дэйәрин галан мәбләғи, әмтиәнин ярадылмасы просесиндә һәгигәтән енидән истәһсал әдилән еканә дэйәрдир. Әкәр изафи дэйәр мә’лумдурса, дэйишән капиталы тапмаг үчүн, изафи дэйәри бу ени истәһсал әдилмиш дэйәрдән чыхырыг. Әкәр дэйишән капитал мә’лумдур вә биз изафи дэйәри ахтарырыгса, онда бунун әксини әдирик. Әкәр һәм изафи дэйәр, һәм дә дэйишән капитал мә’лумдурса, онда анчаг сон әмәлийяты әтмәк, изафи дэйәрин дэйишән капиталла нисбәтини, йә’ни

$\frac{m}{v}$ -ни һесабламаг лазым кәлир.

Бу үсул нә гәдәр садә олса да, онун әсасыны тәшкил әдән вә охучуларын адәт әтмәдикләри тәсәввүр тәрзини онлара бир нечә мисал әсасында көстәрмәк ерсиз олмаз.

Биринчи мисал олараг, мүл системли 10 000 ийи олан бир әйирмә фабрикасыны көтүрәк; Америка памбығындан 32 №-ли иплик истәһсал әдән бу фабрикада һәр ийлә һәфтәдә бир кирвәнкә иплик һазырланыр. Памбығын туллантысы 6%-дир. Беләликлә, һәфтәдә 10 600 кирвәнкә памбыгдан 10 000 кирвәнкә иплик һазырланыр, 600 кирвәнкәси дә туллантыя чыхыр. 1871-чи илин апрел айында бу памбығың кирвәнкәси $7\frac{3}{4}$ пенс иди, йә’ни 10 600 кирвәнкәсинә, юварлаг рәғәмлә десәк, 342 фунт стерлинг верилмишди. Памбығын илкин ә’малы үчүн олан машынар вә бухар машыны да дахил олмагла бу 10 000 ийин дэйәри, һәрәси 1 фунт стерлинг һесабилә 10 000 фунт стерлинг әдир. Илдә ийләрин ишләниб көһнәлән һиссәси $10\% = 1000$ фунт стерлинг вә я һәфтәдә 20 фунт стерлинг. Фабрика бинасынын кирайәси 300 фунт стерлинг вә я һәфтәдә 6 фунт стерлингдир. Һәр ат гүввәсинә саатда 4 кирвәнкә һесабилә 100 ат (индикатор) гүввәсинә һәфтәдә 60 саат әрзиндә лазым олан көмүр (һабелә бинаны гыздырмаг үчүн ишләдилән көмүр) 11 тондур, дэйәри дә, һәр тону 8 шиллинг 6 пенсдән, юварлаг һесабла һәфтәдә $4\frac{1}{2}$ фунт стерлингдир; һәфтәдә 1 фунт стерлинглик газ, $4\frac{1}{2}$ фунт стерлинглик яғ ишләдилир; демәли, һәфтәдә ишләдилән бүтүн ярдымчы ләвазиматын дэйәри 10 фунт стерлингдир. Беләликлә, дэйәрин сабит һиссәси һәфтәдә 378 фунт стерлинг олур. Әмәк һаггы һәфтәдә 52 фунт стерлингдир. Демәли, сабит капиталла дэйишән капитал бирликдә һәфтәдә $378 + 52 = 430$ фунт стерлинг.

Кирвәнкәси $12\frac{1}{4}$ пенс һесабилә 10 000 кирвәнкә иплийин гиймәти 510 фунт стерлингдир. Изафи дэйәри тапмаг үчүн биз бүтүн мәһсулун дэйәриндән, 510 фунт стерлингдән хәрчләнмиш 430 фунт стерлинглик сабит капитал илә дэйишән капиталы чыхмалыйыг. Онда биз изафи дэйәр олараг 80 фунт стерлинг алмыш оларыг. Капиталын 378 фунт стерлингдән ибарәт олан сабит һиссәсини биз сыфра бәрабәр тутуруг, чүнки бу һиссә һәфтә әрзиндә дэйәр ярадыл-

масында иштирак этмир. О тээ яранмыр, мәнсулун үзәринә ке-
чирилиз. Демәли, һәфтә әрзиндә енидән истеһсал әдилән 132 фунт
стерлинглик дэйәр галыр ки, бу да = 52 фунт стерлинг дэйишән
капитал + 80 фунт стерлинг изафи дэйәр. Беләликлә, изафи дэйәр
нормасы = $\frac{60}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. Орта иш күнү он саат олмага эәрури
әмәк $3\frac{31}{33}$ саат, изафи әмәк исә $6\frac{2}{33}$ саат олур³¹.

Јасоб бир квартал бугданын гиймәтини 80 шиллинг вә һәр
акрдан орта һесабла 22 бушел, йә'ни 11 фунт стерлинглик мән-
сул көтүрүлдүйүнү фәрз әтмәклә 1815-чи ил үчүн бир һесаб чәд-
вәли дүзәлтмишдир. Ашағыда көстәрдийимиз бу чәдвәлдә чидди
нөгсанлар вардыр, чүнки бурадаки мүхтәлиф һесаблар әввәлчәдән
бир-бирини чүрүтмүшдүр. Лакин бу һесаб енә дә тә'гиб әтдийи-
миз мэгсәд үчүн кифайәтдир:

1 акрда истеһсал әдилән дэйәр

Тохум (бугда)	1 ф. ст. 9 ш.	Эшәр вә веркиләр	1 ф. ст. 1 ш.
Күбрә	2 " " 10 "	Рента	1 " " 8 "
Әмәк һаггы	3 " " 10 "	Фермерин мәнф. вә фаиз. 1 " " 2 "	
<hr/>		<hr/>	
Екуну	7 ф. ст. 9 ш.	Екуну	3 ф. ст. 11 ш.

Даим фәрз әтдийимиз кими, мәнсулун гиймәти дэйәринә бәрабәр
көтүрүлмәклә бу һесабда изафи дэйәр мүхтәлиф бөлмәләрә: мән-
фәәтә, фаиз, эшәр веркиси вә саирәйә айрылыр. Бу бөлмәләр бизи
марагландырмыр. Биз бунлары чәмләйиб 3 фунт стерлинг 11 шил-
линг изафи дэйәр әлдә әдирик. Тохум вә күбрәнин дэйәри олан 3
фунт стерлинг 19 шиллинги, капиталын сабит һиссәси олдуғу үчүн
сыфра бәрабәр тутуруг. Ердә ғалан 3 фунт стерлинг 10 шиллинг,
аванс әдилмиш дэйишән капиталдыр ки, бунун әвәзиндә 3 фунт стер-
линг 10 шиллинг + 3 фунт стерлинг 11 шиллинглик ени дэйәр һа-
сил әдилмишдир. Беләликлә $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ фунт стерлинг 11 шиллинг}}{3 \text{ фунт стерлинг 10 шиллинг}}$
йә'ни 100%-дән артыгдыр. Демәли, фәһлә өз иш күнүнүн ярыдан
артығыны изафи дэйәр истеһсалына сәрф әдир ки, бу изафи дә-
йәри дә мүхтәлиф шәхсләр мүхтәлиф бәһанәләрлә өз араларында
пайлашдырылар^{31а}.

2. Мәнсулун нисби һиссәләриндә мәнсул дэйәринин ифадәси

Инди енә, капиталистин пулу нечә капитала чевирдийини көс-
тәрән мисала гайыдаг. Онун ишләтдийи әйиричинин эәрури әмәйи

³¹ 2-чи нәшрә гәйд. Әсәрин биринчи нәшриндә көстәрилән вә 1860-чы илә
айд олан әйирмә фабрикасы мисалындаки мә'луматда бә'зи фәкт сәһвләри вар
иди. Мәгнә верилән вә тамамилә дүрүст олан бу мә'луматы мәнә, манчестерли
бир фабрикант вермишдир. Бурасыны да гәйд әтмәк ләзымдыр ки, кечмишдә
Инкиләтәрәдә ат гүввәси машын цилиндринин диаметринә көрә һесабланырды,
инди исә ат гүввәси, индикаторун көстәрдийи һәгиги күч һесабилә көтүрүлүр.

^{31а} Юхарыдаки һесабламалар анчаг изаһат үчүн көстәрилир. һәм дә биз бу-
рада фәрз әдирик ки, гиймәтләр = дэйәрләрә. Әсәрин III китабында көрәчәйик
ки, һәтта орта гиймәтләрин дә дэйәрләрә һәмин бәрабәрлийи о гәдәр асанлыгла
әлдә әдилмир.

6 саат, изафи эмэйи дэ енэ о гэдэр олдугуна көрэ, фэһлэнин истисмар олунмасы дэрэчэси 100%-дир.

Он ики саатлыг иш күнүнүн мэхсулу, 30 шиллинг дэйэриндэ 20 кирвэнкэ ипликдэн ибарэтдир. Бу иплик дэйэринин азы $\frac{8}{10}$ хиссэси (24 шиллинги) истехлак эдилмиш истехсал васитэлэринин анчаг енидэн тэзаһур эдэн дэйэриндэн эмэлэ кэлмишдир (20 кирвэнкэ памбыг 20 шиллинг, ий вэ саирэ исэ 4 шиллинг) вэ я сабит капиталдан ибарэтдир. Галан $\frac{2}{10}$ хиссэси исэ, эйирмэ просесиндэ эмэлэ кэлэн вэ 6 шиллингдэн ибарэт ени дэйэрдир ки, бунун да ярысы иш гүввэсинин аванс эдилмиш бир күнлүк дэйэрини вэ я дэйишэн капиталы өдэйир, икинчи ярысы исэ 3 шиллингдэн ибарэт изафи дэйэрдир. Демэли, бу 20 кирвэнкэ иплийн бүтүн дэйэри бу шэкилдэ эмэлэ кэлир: иплийн дэйэри 30 шиллинг = 24 шиллинг сабит капитал + 3 шиллинг дэйишэн капитал + 3 шиллинг изафи дэйэр.

Бүтүн бу дэйэр 20 кирвэнкэ ипликдэн ибарэт олан бүтүн мэхсулда тэчэссүм этдийинэ көрэ, дэйэрин мүхтэлиф үнсүрлэри дэ мэхсулун пропорционал хиссэлэриндэ ифадэ олуна билэр.

Экэр 30 шиллинглик дэйэр 20 кирвэнкэ иплик шэклиндэ мөвчуддурса, онда бу дэйэрин $\frac{8}{10}$ хиссэси вэ я онун 24 шиллинглик сабит хиссэси мэхсулун $\frac{8}{10}$ хиссэсиндэдир, йэ'ни 16 кирвэнкэ ипликдэдир. Бу 16 кирвэнкэ иплийн $13\frac{1}{3}$ кирвэнкэси хаммалын, йэ'ни эйирилмиш 20 шиллинглик памбыгын дэйэрини, $2\frac{2}{3}$ кирвэнкэси исэ истехлак эдилмиш 4 шиллинглик ярдымчы маддэлэр вэ эмэк васитэлэринин, ий вэ саирэнин дэйэрини тэмсил эдир.

Демэли иплийн $13\frac{1}{3}$ кирвэнкэси бүтүн мэхсул үчүн, йэ'ни 20 кирвэнкэ иплик үчүн истехлак эдилмиш бүтүн памбыгы, бүтүн мэхсулун хаммалыны тэмсил эдир, бундан башга бир шейи тэмсил этмир. Доғрудур, бу мигдар ипликдэ чэми $13\frac{1}{3}$ шиллинглик $13\frac{1}{3}$ кирвэнкэ памбыг вардыр, лакин бурая элава эдилэн $6\frac{2}{3}$ шиллинглик дэйэр, иплийн галан $6\frac{2}{3}$ кирвэнкэсинэ ишлэдилмиш памбыгын эквивалентини тэшкил эдир. Элэ бил ки, бу $6\frac{2}{3}$ кирвэнкэ иплийн бүтүн памбыгыны дидиб чыхармыш вэ бүтөв мэхсула ишлэдилэн памбыгын хамысыны $13\frac{1}{3}$ кирвэнкэ иплийн ичинэ тыхамышлар. Анчаг бурасы вар ки, инди бу $13\frac{1}{3}$ кирвэнкэ ипликдэ нэ ишлэдилэн ярдымчы маддэлэрин вэ эмэк васитэлэринин дэйэриндэн, нэ дэ эйирмэ просесиндэ эмэлэ кэтирилэн ени дэйэрдэн даһа бир зэррэ дэ галмыр.

Һабелэ, иплийн галан $2\frac{2}{3}$ кирвэнкэси, йэ'ни сабит капиталын галаныны (=4 шиллинги) тэчэссүм этдирэн хиссэси анчаг, бүтүн мэхсул үчүн, 20 кирвэнкэ иплик үчүн истехлак эдилмиш ярдымчы маддэлэрин вэ эмэк васитэлэринин дэйэрини тэмсил эдир.

Белэликлэ, мэхсулун $\frac{8}{10}$ хиссэси вэ я 16 кирвэнкэ иплик бир чисим олараг, йэ'ни истехлак дэйэри, иплик олараг көтүрүлдүкдэ, мэхсулун галан хиссэлэри кими, эйиричи эмэйинин яратдыгы мэхсулдур; лакин тэдгигимизлэ элагэдар олараг көтүрүлдүкдэ, эйиричи эмэйини, йэ'ни эйирмэ просесинин өзүндэ чанына чэкдийи эмэйи тэчэссүм этдирмир. Элэ бил ки, мэхсулун бу хиссэси эйирилмэдэн дөнүб иплик олмуш вэ онун бу иплик формасы халис мөв-

һум бир шейдир. Доғрудан да экэр капиталист мөһсулун бу һиссәсини 24 шиллингә сатыб бу пула өз истеһсал васитәләрини енидән аларса, онда айдындыр ки, 16 кирвәнкә иплик анчаг, до-
нуну дэйишмиш памбыг, ий, көмүр вә саирәдир.

Мөһсулун галан $\frac{2}{10}$ һиссәси вә я 4 кирвәнкә иплик исә, әксинә; 12 саатлыг әйирмә просесиндә һасил әдилән 6 шиллинглик ени дэйәрдән башга бир шей дейилдир. Истеһлак әдилмиш хаммалын вә әмәк васитәләринин бу 4 кирвәнкә ипликдә тәчәссүм әдән дэйәри, артыг онун чанындан чыхарылыб әввәлки 16 кирвәнкә иплийн тәркибинә дахил әдилмишдир. 20 кирвәнкә ипликдә тәчәссүм әдән әйирмә әмәйи, мөһсулун $\frac{2}{10}$ һиссәсиндә топланмышдыр. Элә бил ки, әйиричи 4 кирвәнкә иплийн памбыгдан йох, һавадан әйирмиш вә я инсан әмәйинин иштиракы олмадан тәбиәтин вердийи элә бир памбыгдан вә элә бир ийлә әйирмишдир ки, бунлар мөһсула һеч бир дэйәр элавә этмир.

Беләликлә, бир күнлүк әйирмә просесиндә һасил әдилмиш дэйәрин һамысыны тәчәссүм этдирән бу 4 кирвәнкә иплийн ярысы анчаг истеһлак әдилмиш иш гүввәсинин дэйәрини, йә'ни 3 шиллингдән ибарәт дэйишән капиталы өдәйир, галан 2 кирвәнкәси исә анчаг 3 шиллинглик изафи дэйәри тәмсил әдир.

Әйиричинин 12 иш сааты 6 шиллингдә маддиләшмиш олдуғуна көрә, иплик дэйәри слан 30 шиллингдә 60 иш сааты маддиләшмиш олур. Һаман 60 иш сааты 20 кирвәнкә ипликдәдир ки, бунун $\frac{8}{10}$ һиссәси вә я 16 кирвәнкәси, әйирмә просеси башланан гәдәр сәрф олунмуш 48 иш саатыны, йә'ни иплийн истеһсал васитәләри шәклиндә олан әмәйи маддиләшдирмишдир [тәчәссүм этдирмишдир], $\frac{2}{10}$ һиссәси вә я 4 кирвәнкәси исә, әйирмә просесинин өзүндә сәрф әдилән 12 иш саатыны маддиләшдирмишдир.

Юхарыда көрдүк ки, иплийн дэйәри, иплик истеһсал әдилдийи заман ярадылан ени дэйәрлә иплийн истеһсал васитәләриндә әввәлчәдән мөвчуд олан дэйәр мәбләгинә бәрәбәрдир. Инди көрүрүк ки, мөһсулун дэйәринин вәзифә чәһәтчә вә я мә'на әтибарилә мөхтәлиф олан тәркиб һиссәләри, мөһсулун өз нисби һиссәләриндә нечә тәмсил әдилә билир.

Истеһсал просесинин нәтичәси олан мөһсул бу чүр парчаланыб ашағыдаки үч һиссәйә айрыла биләр: биринчи, анчаг истеһсал васитәләриндәки әмәйи вә я капиталын сабит һиссәсини тәчәссүм этдирән һиссәдир; икинчиси, анчаг истеһсал просесиндә элавә олунмуш зәрури әмәйи вә я капиталын дэйишән һиссәсини тәчәссүм этдирән һиссәдир, үчүнчүсү дә, анчаг һәммин просесин өзүндә элавә олунмуш изафи әмәйи, яхуд изафи дэйәри тәчәссүм этдирән һиссәдир; бу бөлкү садә олмагла бәрәбәр әһәмийәтлидир ки, буну да биз кәләчәкдә, һәлә һәлл әдилмәмиш галан долашыг проблемләрә тәتبиг әдәндә көрәчәйик.

Инди биз бүтөв мөһсулу, 12 саатлыг иш күнүнүн һазыр нәтичәси кими тәдгиг әдирдик. Лакин ону биз әмәлә кәлдийи просес әснасында да изләйә биләр вә енә дә мөһсулун айрыча һиссәләрини бүтүн мөһсулун вәзифә әтибарилә мөхтәлиф олан һиссәләри кими көстәрә биләрик.

Әйиричи 12 саатда 20 кирвәнкә иплик истеһсал әдир; демәли

бир саатда $1\frac{2}{3}$ кирвэнкэ, 8 саатда исэ $13\frac{1}{3}$ кирвэнкэ иплик истехсал эдир ки, бу айрыча мэхсул бүтүн иш күнү эрзиндэ эйирилмиш памбығын бүтүн дэйэрини тэмсил эдир. Хабелэ сонраки 1 саат 36 дэгигэдэ истехсал эдилэн айрыча мэхсул $2\frac{2}{3}$ кирвэнкэ иплийэ барабэрдир, буна көрө дэ 12 иш сааты эрзиндэ истехлак эдилэн эмэк васитэлэринин дэйэрини тэмсил эдир. Эйнилэ сонраки 1 саат 12 дэгигэдэ эйиричи 3 шиллингэ барабэр 2 кирвэнкэ иплик истехсал эдир ки, бу мэхсулун дэйэри, эйиричинин 6 саат зэрури эмэклэ истехсал этдийи бүтүн ени дэйэрэ барабэрдир. Нэ-хайэт, сон $\frac{6}{5}$ саатда эйиричи енэ 2 кирвэнкэ иплик истехсал эдир ки, бунун да дэйэри, фəһлəнин ярым иш күнүндөн ибарэт изафи эмэклэ истехсал этдийи изафи дэйэрэ барабэрдир. Инкилис фабриканты бу hesabлама үсүлуну анчаг өзү үчүн ишлэди; мөсөлөн, о дейэр ки, мэн илк 8 саатда вэ я иш күнүнүн $\frac{2}{3}$ хиссəсиндэ анчаг өз памбығымын əвəзини чыхардырам вэ и. а. Биз көрүрүк ки, бу формула доғрудур вэ һəгигəтдэ анчаг биринчи формуланын өзүдүр, лакин бурада мəkан дейил, заман нəзэрə алыныр, зира мəkан нəзэрə алындыгда мэхсулун һазыр хиссəлəри бир-биринин янында дурур, заман нəзэрə алындыгда исə, бу мэхсул хиссəлəри бир-биринин ардынча кəлир. Лакин бу формула əн кобуд тəсəввүрлэр дэ доғура билэр, хүсүсəн о адамларын бейниндэ ки, онлар дэйэрин артмасы просеси илэ эмəли чəһəтдэн марагландыглары гəдэр, дэйэр һаггында янлыш нəзəри тəсəввүр яратмаға да чалышырлар. Мəсələn, белə тəсəввүр ояна билэр ки, куя бизим эйиричи өз иш күнүнүн илк 8 саатында памбығын дэйэрини, сонраки 1 саат 36 дэгигэдэ—истехлак эдилмиш эмэк васитэлэринин дэйэрини, бундан сонраки 1 саат 12 дэгигэдэ—эмэк һаггынын дэйэрини истехсал эдир вэ я бу дэйэрлэри өдэйир вэ анчаг мəшһур „ахырынчы сааты“ фабрикант үчүн ишлэйиб изафи дэйэр истехсал эдир. Бу һалда эйиричийэ ики мө'чүзə иснад верилмиш олур: əввələn белə чыхыр ки, эйиричи памбығы, ийи, бухар машыныны, көмүрү, яғы вэ с. мəһз бунларын васитəсилə иплик эйирдийи заман истехсал эдир, икинчиси дэ, белə чыхыр ки, эйиричи мə'лум интенсивликдэ олан бир иш күнүнү дөндəриб беш иш күнү эдир. Мəсələn, юхарыда көтүрдүйүмүз мисалда хаммал вэ эмэк васитэлэрини истехсал этмэк үчүн һэрəси 12 саат давам эдэн 4 иш күнү вэ бунлары иплийэ чевирмэк үчүн дэ 12 саатлыг əлавə бир иш күнү тəлəб олунур. Тарихи шөһрəт газанмыш олан ашағыдаки мисал көстəрир ки, сойғунчулар бу мө'чүзəлэрə инаныр вэ бу мө'чүзəлэри исбат этмəйэ чалышачаг ифтирачи-нəзəриййəбазлар ахтармалы олмурлар.

3. Сениорун «ахырынчы сааты»

Игтисадийят саһəсиндəки билийи вэ көзəl үслубу илэ мəшһур олуб инкилис игтисадчылары арасында Клаурен кими бир адам сайылан Нассау В. Сениор 1836-чы илдэ күнлəрин бириндэ Оксфорддан Манчестерə чағырылыр ки, Оксфордда сияси игтисад дəрси вермəкдəнсə, кəлиб Манчестердэ бу əлмдэн дəрс алсын. Фабрикантлар бу яхынларда э'лан эдилмиш фабрика гануну əлей-

һинэ вэ бу ганундан даһа ирэһилэрэ кедэрэк, 10 саатлыг иш күнү тэлэб эдэн тэшвигат элейһинэ мүбаризэ апармағы она тапшырмышдылар. Бу узагкөрөн вэ тэчрүбэли адамлар көрүрлэр ки, һамин чэнаб профессору „wanted a good deal of finishing“ [һэдд-камала чатдырмаг үчүн үзэриндэ һэлэ чох ишлэмэк лазымдыр]. Буна көрө дэ ону Манчестерэ кэтирдилэр. Чэнаб профессор да Манчестердэ фабрикантлардан алдыгы дэрсэ өз үслубу илэ бэзэк-дүзэк вериб бир памфлет языр: „Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture“, London 1837. Һамин памфлетдэ белэ ибрэтамиз ерлэр дэ вардыр:

„18 яшындан кичик фэһлэ ишлэдэн һеч бир фабрика индики гануна көрө күндэ $11\frac{1}{2}$ саатдан, йэ’ни һэфтэнин биринчи 5 күнүндэ 12 саатдан, шэнбэ күнү исэ 9 саатдан артыг ишлэйэ билмэз. Ашағыдаки тэһлил (!) көстэрир ки, бу кими фабриканын элдэ этдийи халис мәнфээтин һамысы ишин ахырынчы саатындан эмэлэ кэлир. Фабрикант 100 000 фунт стерлинг хэрчлэйир: бундан 80 000 фунт стерлинг фабрика биналары илэ машинлара, 20 000 фунт стерлинг дэ хаммал илэ эмэк һаггына сэрф эдилир. Капиталын илдэ бир дэфэ дөвр этдийи вэ үмуми мәнфээтин 15% олдуғу фэрсэ эдилэрсэ, бу фабрикадан бурахылан әмтиәнин иллик дөврий-йисэ 115 000 фунт стерлинг дэйэриндэ олмалыдыр. Иш күнүнү тэшкил эдэн 23 иш ярымсаатынын һәр бириндэ бу 115 000 фунт стерлингин $\frac{5}{115}$ вэ я $\frac{1}{23}$ һиссәси истехсал эдилир. Һамин 115 000 фунт стерлингин мачмууну (constituting the whole 115 000 ф. ст.) тэшкил эдэн бу $\frac{23}{23}$ -дән $\frac{20}{23}$ һиссәси, йэ’ни 115 миндэн 100 минни садэчэ олараг капиталы өдэйир; $\frac{1}{23}$ һиссәси вэ я үмуми мәнфээти тэшкил эдэн 15 000 фунт стерлингдән (!) 5000 фунт стерлинг, фабрика илэ машинларын ишлэниб көһнөлмәсини өдэйир. Галан $\frac{2}{23}$ һиссәси, йэ’ни һәр күнүн ахырынчы 2 ярымсааты исэ, 10% халис мәнфээт ярадыр. Буна көрө дэ, гиймәтлэр дэ-йишмәдийи һалда фабрика $11\frac{1}{2}$ саат әвэзиндэ 13 саат ишлэсэ, дөвриййә капиталы тәхминән 2600 фунт стерлинг артдыгда халис мәнфээт ики гатдан да чох артмыш олар. Дикәр тәрәфдән иш күнү 1 саат азалдылса халис мәнфээт йох олар вэ әкәр саат ярым азалдылса, онда үмуми мәнфээт дэ йох олар“³².

³² Senior, индичә ады чәкилән әсәр, сәһ. 12, 13. Биз бурада, тә’ғиб этдийи-миз мәсәдә дәһли олмаян бә’зи гәрибә фикирләр үзэриндә даянмырыг; мәсәлән, онун белә бир фикри үзэриндә даянмырыг ки, куя фабрикантлар, ишлэниб көһнөлмиш машинларын вэ саирәнин дэйәрини дэ, йэ’ни капиталын тәркиб һиссәләриндән биринин дэйәрини брутто вэ я нетто, үмуми вэ я халис мәнфә-этә даһил эдиләр вэ и. а. Биз һабелә көстәрилән рәгәмләрин дүзкүн вэ я ян-лыш олмасы үзэриндә дэ даянмырыг. Бунлар мүәллифин „тәһлил“ дедийи шейә лайигдир ки, буну да Леонард Норнер „A Letter to Mr. Senior“ etc. әсәриндә (London 1837) исбат әтмишдир. Фабрикаларын вәзийәтини тәдгиг әтмәк үчүн 1833-чү илдә тәшкил эдилән комиссионун үзвләриндән бири олуб 1859-чу илэ гә-дәр фабрика мүфәттиши, әслиндә исә фабрика сензору вәзифәсиндә ишләйән Ле-онард Норнер инкилис фәһлә синфинә әбәди бир хидмәт көстәрмишдир. Бу адам тәкчә һиддәтләнмиш фабрикантларла дейил, һабелә Ашағы Палатада „фабри-кантларын сәсләрини“ саймағы, фабрикадаки „ишләк әлләрин“ иш саатыны саймагдан чох-чох әһәмийәтли һесаб эдән назирләрлә дэ өмрүнүн ахырына гәдәр мүбаризә әтмишдир.

^{32-чи гейдә алава.} Сениорун әсәринин мәзмунундаки сахталыг һэлә бир тәрәфә дурсун, орада фикир дэ долашыг шәрһ эдилмишдир. Әслиндә Сениор

Буна да чэнаб профессор „тэһлил“ дейир! Экэр о, фабрикантларын фэрядына доғрудан да инанмыш вэ бу фикирдэ олмушдур ки, фэһлэлэр иш күнүнүн чох һиссэсини тикинтилэрин, машинларын, памбыг, көмүр вэ саирэнин дэйэрини истехсал этмэйэ, демэли, бу дэйэрин тэкрар истехсалына вэ я өдэнилмэсинэ сэрф эдирлэр,—онда һеч бир тэһлилэ эһтияч йохдур, бу һалда о, фабрикантлара садэчэ олараг белэ чаваб верэ билэрди: мөһтэрэм чэнаблар! Экэр сиз фэһлэни күндэ $11\frac{1}{2}$ саат эвэзинэ 10 саат ишлэтсэниз, башга шэртлэр дэйишмэз галдыгда һэр күн памбыг, машин вэ саирэ истехлакы саат ярымлыг азалар, демэли, газанчыныз иткинизэ бэрабэр олар. Бундан сонра сизин фэһлэлэриниз, аванс эдилэн капиталын дэйэрини тэкрар истехсала вэ я ону өдэмэйэ саат ярым аз вахт сэрф эдэчэклэр. Йох, экэр Сениор фабрикантларын сөзүнэ инанмасайды вэ ишэ бэлэд бир адам кими хусуси тэһлилэ лүзум көрөрдисэ, эн эввэл чэнаб фабрикантлардан хаиш этмэли иди ки, онлар, анчаг халис мәнфээтлэ иш күнүнүн мүддэти арасындаки нисбэт мäsэлэсини көтүрөндэ, машинлар илэ фабрика биналарыны, хаммал илэ эмэйи бир-биринэ гарышдырмасынлар, онлар фабрика биналарында, машин, хаммал вэ саирэдэ олан сабит капиталы зэһмэт чэкиб бир тэрэфэ гойсунлар, эмэк һаггы үчүн аванс эдилэн капиталы исэ дикэр тэрэфэ. Экэр бу һалда, фабрикантларын һесабындан, мисал үчүн, белэ ыыхсайды ки, фэһлэ эмэк һаггыны $\frac{2}{2}$ иш саатында вэ я бир саатда тэкрар истехсал эдир вэ я өдэйир, онда, бизим тэһлилчи сөзүнэ давам эдиб демэли иди:

Сизин һесабыныза көрэ фэһлэ, иш күнүнүн сон ики саатынын эввэлинчисиндэ өз эмэк һаггыны, ахырынчысында исэ сизин изафи дэйэринизи, йэ'ни халис мәнфээти истехсал эдир, фэһлэ эйни мүддэтлэрдэ эйни мигдар дэйэр истехсал эдир, буна көрэ дэ иш күнүнүн сон ики саатынын эввэлинчисиндэ ярадылмыш мәнсулун дэйэри дэ ахырынчы саатдаки мәнсулун дэйэринэ бэрабэрдир. Сонра, фэһлэ анчаг эмэк сэрф этдикдэ дэйэр истехсал эдир вэ сэрф этдийи эмэйин мигдары онун иш вахты илэ өлчүлүр. Сизин һесабыныза көрэ фэһлэнин иш вахты күндэ $11\frac{1}{2}$ саатдыр. Фэһлэ бу $11\frac{1}{2}$ саатын бир һиссэсиндэ өз эмэк һаггыны истехсал эдир вэ я ону өдэйир, дикэр һиссэсиндэ исэ сизин үчүн халис мәнфээт истехсал эдир вэ иш күнү эрзиндэ бундан артыг бир иш көрмүр. Сизин иддианыза көрэ, фэһлэнин эмэк һаггы илэ онун вердийи изафи дэйэр бэрабэрдирсэ, онда йэгин ки, о өз эмэк һаггыны $5\frac{3}{4}$ саатда, сизин

анчаг буну демэк истэйир: фабрикант фэһлэни күндэ $11\frac{1}{2}$ вэ я $28\frac{1}{2}$ саат ишлэдир. Айрыча бир иш күнү кими бүтүн иллик эмэк дэ (бир илдэ нэ гэдэр иш күнү варса, она зэрб эдилмиш) $11\frac{1}{2}$ вэ я $28\frac{1}{2}$ саатдан ибарэтдир. Бу эһтимала көрэ $28\frac{1}{2}$ иш саатында илдэ 115 000 фунт стерлинглик мәнсул истехсал эдилив; $\frac{1}{2}$ иш саатында $115\,000 \times \frac{28\frac{1}{2}}{28} = 115\,000 \times \frac{29}{28} = 119\,642\frac{1}{2}$ фунт стерлинг; $\frac{20}{28}$ иш саатында исэ $115\,000 \times \frac{20}{28} = 82\,142\frac{1}{2}$ фунт стерлинг истехсал эдилив, йэ'ни бу мөблэг анчаг аванс эдилмиш капиталы өдэйир. Галан $\frac{8}{28}$ иш саатында $115\,000 \times \frac{8}{28} = 33\,571\frac{1}{2}$ фунт стерлинг, йэ'ни үмуми мәнфээт истехсал эдилив. Бу $\frac{3}{28}$ иш саатындан $\frac{1}{2}$ иш саатында $115\,000 \times \frac{1}{28} = 4\,107\frac{1}{4}$ фунт стерлинг, йэ'ни анчаг фабрика илэ машинларын ишлэниб көһнэлмэсинин эвэзи истехсал эдилив. Иш саатынын ахырынчы ики ярым саатында, йэ'ни ахырынчы иш саатында $115\,000 \times \frac{2}{28} = 8\,214\frac{1}{2}$ фунт стерлинг истехсал эдилив ки, бу да халис мәнфээтдир. Мэтндэ Сениор мәнсулун ахырынчы $\frac{2}{28}$ һиссэсини дөндэриб мәнз иш күнүнүн өз һиссэлэринэ чевирир.

халис мэнфээтинизи дэ галан $5\frac{3}{4}$ саатда истеһсал эдир. Сонра. Ики саатлыг айирмэ просесиндэ ярадылмыш мөһсулун дэйэри, фэһлэнин эмэк һаггынын дэйэри илэ сизин халис мэнфээтинизин мөчмууна бэрабэр олдуғу үчүн, бу иплийн дэйэри $11\frac{1}{2}$ иш сааты илэ өлчүлмэлдир: иш күнүнүн сон ики саатынын эввэлинчисиндэ элдэ эдилэн мөһсул $5\frac{3}{4}$ иш сааты илэ, ахырынчы саатдаки мөһсул да эйнэн $5\frac{3}{4}$ иш сааты илэ өлчүлүр. Инди биз мөсөлэнин эн назик еринэ кэлиб чыхырыг. Диггэт эдин! Иш күнүнүн сон ики саатынын эввэлинчиси дэ иш күнүнүн илк сааты ки ми ади иш саатыдыр, нэ артыгдыр, нэ дэ эксик. Бэс белэ исэ, онда айиричи $5\frac{3}{4}$ иш саатына бэрабэр иплик дэйэрини бир саатда нечэ истеһсал эдэ билэрди? Айиричи һэгигэтдэ белэ бир мө'чүзэ дэ көстөрмир. Бир иш саатында онун истеһсал этдийи истеһлак дэйэри мүййэн мигдар ипликдэн ибарэтдир. О иплийн дэйэри $5\frac{3}{4}$ иш сааты илэ өлчүлүр; бу $5\frac{3}{4}$ иш саатындан $4\frac{3}{4}$ -ү бир саатда истеһлак эдилэн истеһсал васитэлэриндэ, памбыг, машин вэ саирэдэ, айиричинин иштиракы йох икэн мөвчуд иди, $\frac{4}{4}$ -нү, йэ'ни бир саатыны исэ айиричи өзү элавэ этмишдир. Демэли, онун эмэк һаггы $5\frac{3}{4}$ саатда истеһсал эдилирсэ вэ бир саатлыг айирмэ нэтичэсиндэ истеһсал эдилэн мөһсулда да эйнэн $5\frac{3}{4}$ иш сааты варса, онда айиричинин $5\frac{3}{4}$ саатда айириб истеһсал этдийи ени дэйэрин, бир саатда истеһсал этдийи мөһсулун дэйэринэ бэрабэр олмасында неч бир мө'чүзэ йохдур. Лакин фэһлэ өз иш күнүнүн бирчэ зэррэсини дэ памбыг, машин вэ саирэнин дэйэрини тэкрар истеһсал этмэйэ вэ я „өдэмэйэ“ сэрф этдийини күман эдирсинизсэ, тамамилэ янылырсыныз. Айиричинин өз эмэйи илэ памбыг вэ ийлэрдэн иплик истеһсал этмэси сайэсиндэ, памбыгы айирмэси сайэсиндэ памбыг вэ ийлэрин дэйэри өз-өзүнэ иплийэ кечир. Бу һал, онун сэрф этдийи эмэйин кэмийэтинин дейил, кейфийэтинин нэтичэсидир. Элбэттэ, айиричинин бир саатда иплийэ кечирэчэйи памбыгын вэ саирэнин дэйэри $\frac{1}{2}$ саатда кечирэчэйиндэн артыг олачагдыр ки, бунун да бирчэ сэбэби вардыр: 1 саатда айирилэн памбыгын $\frac{1}{2}$ саатда айирилэн памбыгдан артыг олмасыдыр. Инди баша дүшмэлисиниз ки, фэһлэ өз иш күнүнүн сон ики саатынын эввэлинчисиндэ эмэк һаггы, ахырынчысында исэ халис мэнфээт истеһсал эдир,—дейэ ирэли сүрдүйүңүз иддиа анчаг о демэкдир ки, фэһлэнин иш күнүндэ ики саатын,—истэр эввэлдэн, истэрсэ ахырдан көтүрүлэн ики саатын,—мөһсулу олан ипликдэ $11\frac{1}{2}$ иш сааты, йэ'ни фэһлэнин бүтүн иш күнүндэ олдуғу гэдэр иш сааты тэчэссүм этмишдир. Фэһлэ эввэлинчи $5\frac{3}{4}$ саатда өз эмэк һаггыны, сонраки $5\frac{3}{4}$ саатда исэ сизин халис мэнфээтинизи истеһсал эдир,—дейэ ирэли сүрдүйүңүз иддиа исэ анчаг о демэкдир ки, сиз биринчи $5\frac{3}{4}$ саатын һаггыны верир, ахырынчы $5\frac{3}{4}$ саатын һаггыны исэ вермирсиниз. Мэн анчаг сизин һэтэрэн-пэтэрэн дилинизлэ данышмаг үчүн иш гүввэсинин һаггыны өдэмэк дейил, эмэк һаггыны өдэмэк дейирэм. Мөһтэрэм чэнаблар, инди сиз, һаггыны өдэдийиниз иш вахтынын, һаггыны өдэмэдийиниз иш вахтына нисбэтини көтүрсэниз көрәрсиниз ки, бу нисбэт ярым иш күнүнүн ярым иш күнүнэ олан нисбэтинэ бэрабэрдир, йэ'ни 100%-дир ки, бу

да шүбхэсиз, чох яхшы фаиздир. Набелэ тамамилэ шүбхэсиздир ки, экэр сиз өз ихтиярынызда олан „ишлэк эллэри“ $11\frac{1}{2}$ саат эвэзіндэ 13 саат ишлэтсэниз вэ бу артыг $1\frac{1}{2}$ сааты, лап үрэйиниздэн олдуғу кими, садэчэ көтүрүб изафи эмэйэ элавэ этмиш олсаныз, онда изафи эмэк $5\frac{3}{4}$ саатдан $7\frac{1}{4}$ саата чатар, буна көрэ изафи дэйэр нормасы да 100%-дэн галхыб $126\frac{2}{23}\%$ олар. Лакин сиз иш күнүнэ саат ярым элавэ этмэклэ изафи дэйэр нормасынын 100%-дэн галхыб 200% вэ һэтта 200%-дэн дә артыг олачагыны, йә’ни „ики гатдан чох артачагыны“ умурсунузса, онда сиз шэн бир дэлиганлысыныз. Дикэр тэрәфдэн, инсанын гэлби, — хүсусэн гэлби пул кисэсиндэ олан инсанын гэлби, — доғрудан да гәрибэ шей имиш: экэр сиз иш күнү $11\frac{1}{2}$ саатдан $10\frac{1}{2}$ саата дүшдүкдэ бүтүн халис мәнфәэтинизин батачагындан горхурсунузса, онда сиз чох гэлбигара бәдбин адамсыныз. Лакин бу горхунуз тамамилэ әбәсдир, чүнки башга шәртләр дэйишмәз галдыгда, изафи эмэк $5\frac{3}{4}$ саатдан азалыб $4\frac{3}{4}$ саат олар, бу исә енә дә чох яғлы бир изафи дэйэр нормасыдыр, $82\frac{14}{23}\%$ -дир. Сиз өз мәш’ум „ахырынчы саатыныз“ һаггында о гәдәр һағыл данышырсыныз ки, һеч хилиастлар мәншәр күнүндән бу гәдәр данышмырлар, лакин билин ки, сизин бу „ахырынчы саатыныз“ тамамилә чәфәнкиятдыр. Бу сааты итирмәклә нә сиз өз „халис мәнфәэтинизи“ итирәрсиниз, нә дә ишләдиб үздүйүнүз оглан вә гыз ушаглары өз „мәнәви мә’сумлуғуну“^{32а}.

^{32а} Экэр Сениор исбат этмишсә ки, фабрикантларын халис мәнфәәти, инкилис памбыг парча сәнаенин варлығы вә Инкилтәрәнин дүня базарларындаки вәзийәти „ахырынчы иш саатындан“ асылыдыр, д-р Andrew Ure дә буна үстәлик олараг исбат этмишдир ки, фабрикада ишләйән 18 яшындан кичик ушаг вә ениетмәләр фабрика бинасы кими раһат вә әхлаг чәһәтдән саф бир мүһитә салыныб орада там 12 саат сахланылмаса вә ишдән „бирчә саат“ тез азад әдиләрәк позгун вә нараһат харичи мүһитә бурахылса, бикарчылыг вә әхлагсызлыг онларын бүтүн мәнәвийятыны позмуш олар. Фабрика мүфәттишләри 1848-чи илдән бәри яздыглары ярымиллик „Reports“ да [һесабатларда] „ахырынчы“, „мәш’ум саат“ мәсәләсиндә фабрикантлара даим саташырлар. Мәсәлән, Ч. Howell 1855-чи-ил май айынын 31-дә яздыгы фабрика һесабатында дейир: „Бу гәрибә һесаблама (Сениордан ситат кәтирир) доғру олсайды, Бирләшмиш Краллыгдаки һәр бир памбыг парча фабрикасы 1850-чи илдән бу күнә гәдәр көрәк зәрәрлә ишләйә иди“ („Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30-th April 1855“, p. 19, 20). 1848-чи илдә 10 саатлыг иш күнүнә даир һанун лайиһәси парламандан кечдикдә, Dorset вә Somerset графлыгларынын кәндләриндә сәпәләнмиш кәтанәйирмә фабрикаларынын саһибләри, бә’зи фәһләләрә һанун әлейһинә эллик әризә яздырмышдылар; бу әризәдә әзчүмлә дейилир: „Бу әризәни верән биз ата-аналар белә күман әдирик ки, ушагларымызын бир саат артыг бикар галмасы, онларын әхлагыны позмагдан башга бир нәтичә верә билмәз, чүнки бүтүн әхлагсызлыглар бикарчылыгдан доғур“. 1848-чи ил октябрын 31-дә язылан фабрика һесабатында бу барәдә дейилир: „Бу гайғыкеш вә меһрибан ата-аналарын ушагларынын ишләдийи кәтанәйирмә фабрикаларында, һавая о гәдәр хаммал тозу вә лифи гарышмышдыр ки, инсан бурада 10 дәгигә дә олса даянмаг истәмир, чүнки бурада даянмаг бөйүк бир әзабдыр, булут кими һәр тәрәфи бүрүйән кәтан тозу дәрһал инсанын көзүнә, гулагына, ағзына, бурнуна долур вә бу тоздан гуртармаг мүмкүн дейилдир. Машынлар о гәдәр сүр’әтлә ишләйир ки, сәрт бир нәзарәт алтында фәһлә һәр ан сайыг вә диггәтли олмага, чәлд ишләмәйә мачбурдур, буна көрә дә бир гәдәр инсафсызлыг олар ата-аналары мачбур әдәсән ки, емәк үчүн сәрф олунан вахт чыхылдыгдан сонра фабрикада там 10 саат бу шәраитдә ишләйән вә бу һавада нәфәс алан өз балаларына „тәнбәл“ десинләр вә... Бу ушаглар, гоншу кәндләрдәки муздуурлардан

Сизин „ахыр саатынз“ догрудан да кэлиб чатдыгда бу Оксфорд профессоруну яда саларсыныз. Үлэллик ахирэтдэ көрүшэнэ гэдэр, худаһафиз. Addio!..³³ Сениорун 1836-чы илдэ кэшф этдийи бу „ахырынчы саат“ сигналы бир дэ, 10 саатлыг иш күнү гануну элейһинэ мүбәһисэйдә киришэн башлыча игтисади мүшавирлөрдөн Чемс Вилсон тәрәфиндэн 1848-чи ил апрелин 15-дә „London Economist“ гәзети сәһифәләриндә верилди.

4. Изафи мәнсул

Мәнсулун, изафи дэйәри әкс этдирән һиссәсинә (2-чи §-даки мисалда 20 кирвәнкә иплийин $\frac{1}{10}$ һиссәсинә вә я 2 кирвәнкә иплийә) биз, и з а ф и м ә н с у л (Mehrprodukt, surplus produce, produit net) дейирик. Изафи дэйәр нормасы, изафи дэйәрин бүтүн капиталда дейил, капиталын анчаг дэйишән тәркиб һиссәсинә нисбәти илә мүйәйән әдилдийи кими, изафи мәнсулун сәвийәси дә, изафи мәнсулун бүтүн галан мәнсула дейил, онун анчаг зәрури әмәйи тәчәссүм этдирән һиссәсинә нисбәти илә мүйәйән әдилди.

да чох ишләйирләр. Инсафсызлыг әдиб бу ушаглары „тәнбәллик вә әхлагсызлыгда“ тагсырландырмаг, там икнүзлүлүк вә ән һәясызча бир риякарлыгдыр... Фабрикантын „халис мәнфәәти“ әмәйин куя „ахырынчы саатындан“ әмәлә кәлирмиш вә буна көрә дә иш күнү бир саат азалдылса халис мәнфәәт тамамилә батармыш—дейән бир фикир, һамынын нәзәриндә бөйүк нүфуз саһиб илан бир адамын разылығы илә тәхминән 12 ил бундан әввәл там бир йәгинликлә ирәли сүрүлдүйү заман чәмийәтин бир һиссәси бундан һиддәтләнмишди; инди биз дейирик ки, чәмийәтин бу һиссәси, „ахырынчы саатдан“ доған не мәт һаггындаки бу гәрибә кәшфин о замандан бәри нә гэдәр тәкмилләшдирилдийини көрдүкдә йәгин ки, өз көзләринә инанмазлар, чүнки бу ихтира инди һәм „әхлага“, һәм дә „мәнфәәтә“ шамил әдилмишдир вә әкәр ушагларын иш күнү азалдылыб там 10 саата әндирилсә, саһибкарларын халис мәнфәәти илә бәрәбәр ушагларын әхлагы да тамамилә позулуб кедәр, зира бунларын һәр икиси һәмин ахырынчы „мәшум саатдан“ асылдыр („Reports of Insp. of Fact. for 31-st Oct. 1848“, p. 101). Сонра енә һаман фабрика һесабатында бу чәнаб фабрикантларын „әхлаг“ вә „хейрхәһлыгындан“, йәни бу әллик әризәни бир дәстә дилсиз-ағызсыз фәһләйә имзаладыб сонра да парламанда ону там бир сәнаә саһәсинин, бүтөв графлыгларын әллик әризәси кими гәләмә вермәк үчүн онларын ишләтдикләри фырылдаг, һийлә, кәләк, тәһдид, сахтакарлыг вә саирәдән нүмунәләр кәтирилир. Игтисад „әлми“ дейилән саһәнин мүасир вәзийәтиндә ән габарыг сурәтдә көзә чарпан бир чәһәт енә будур ки, нә—сонралар фабрика ганунларынын гызғын тәрәфдары олмагла шәрәфли бир иш көрән—Сениорун өзү, нә дә онун әввәлки вә сонраки әлейһдарлары бу „гәрибә кәшфин“ софизмләриндән баш чыхара билмәдиләр. Онлар анчаг фактлар вә тәчрүбәйә әсасландылар. Бунун нечә вә нә үчүн белә олдуғу онлар үчүн бир сиррәлараг галды.

³³ Лакин Манчестер сәфәри чәнаб профессор үчүн һәр һалда бир гэдәр фәйдалы олду. Онун „Letters on the Factory Act“ әсәриндә дейилир ки, бүтүн халис мәнфәәт, йәни „газанч“ вә „фаиз“, һәтта „something more“ (даһа артыг бир шей) фәһләнин, һаггы өдәнилмәйән бир иш саатындан асылдыр! Ондаң бир ил әввәл, Оксфорд тәләбәләринин вә әлмли филистерләрин хейринә яздығы „Outlines of Political Economy“ әсәриндә исә Сениор, дэйәри иш вахты илә мүйәйән әдән Рикардоя гаршы мүбәһисәйдә киришиб „кәшф“ әтмишди ки, мәнфәәт куя капиталистин әмәйиндән, фаиз исә онун „имтинасындаң“ әмәлә кәлир. Бу уйдурманын өзү көһнәдир, ишләдилән Abstinence, „имтина“ сөзү исә тәзә иди. Чәнаб Рошер бу сөзү алманчая „Enthaltung“ дейә дүз тәрчүмә әтмишдир. Лакин онун, латын дилинә аз бәләд олан һәмвәтәнләриндән Виртләр, Шултслар вә башга Михелләр бу сөзү раһиб донуна кейдириб „имтина“ „Entsagung“, йәни „заһидлик“ шәклинә салмышлар.

Изафи дэйэр истехсалы капиталист истехсалынын мэгсэдини мүййән этдийи кими, сэрвэтин дэрэчэси дэ мэхсулун мүтлэг кэмиййәтилә дейил, изафи мэхсулун нисби кэмиййәтилә мүййән эдилир³⁴.

Зэрури эмәклә изафи эмәйин мәчмуу, йә'ни фәһләнин өз иш гүввәсинин дэйәрини өдәйәчәк гәдәр дэйәр истехсал этдийи вахтла изафи дэйәр истехсал этдийи вахтын мәчмуу, онун иш вахтынын мүтлэг кэмиййәтини, йә'ни иш күнүнү (working day) тәшкил әдир.

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ КҮНҮ

1. Иш күнүнүн һәдләри

Биз белә фәрз этмишдик ки, иш гүввәси өз дэйәринә алыныб сатылыр. Һәр бир башга әмтиәнин дэйәри кими, онун да дэйәри өз истехсалы үчүн лазым олан иш вахтилә мүййән эдилир. Демәли, фәһләнин орта һесабла һәр күн истехлак этдийи яшайыш васитәләринин истехсалына 6 саат тәләб олунурса, фәһлә һәр күн өз иш гүввәсини истехсал этмәк үчүн, яхуд өз иш гүввәсини сатыркән әлдә әдилән дэйәри тәкрат истехсал этмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәлидир. Бу һалда онун иш күнүнүн зэрури һиссәси 6 саат олур, буна кәрә дэ, башга шәртләр дэйишмәдикдә мә'лум бир кэмиййәт олур. Лакин иш күнүнүн өз кэмиййәти һәлә бунунла мүййән олунмур.

Фәрз әдәк ки, $\overset{a}{\left| \frac{1}{1} \right| \left| \frac{1}{2} \right| \left| \frac{1}{3} \right| \left| \frac{1}{4} \right| \left| \frac{1}{5} \right| \left| \frac{1}{6} \right|}$ $\overset{b}{\left| \frac{1}{1} \right| \left| \frac{1}{2} \right| \left| \frac{1}{3} \right| \left| \frac{1}{4} \right| \left| \frac{1}{5} \right| \left| \frac{1}{6} \right|}$ хәтти зэрури иш вахтынын нә гәдәр давам этдийини вә я узунлуғуну кәстәрир ки, бу

³⁴ „Әкәр 20 000 фунт стерлинглик бир капиталын саһиби илдә 2000 фунт стерлинг мәнфәәт кәтүрүрсә вә бу мәнфәәтин бүтүн һалларда 2000 фунт стерлингдән ашағы дүшмәдийи фәрз олунурса, бу адам үчүн һеч бир фәрғи йохдур: бу капиталла 100 фәһләми ишләдилир, йохса 1000 фәһлә, истехсал олунан әмтиә 10 000 фунт стерлингәми сатылыр, йохса 20 000 фунт стерлингә. Мәкәр бүтүн милләтин дә реал мәнәфеи белә дейилми? Әкәр фәрз олундуғу үзрә милләтин реал халис кәлири, онун әлдә этдийи рента вә мәнфәәт дэйишмирсә, онда бу милләтин әһалисинин 10 вә я 12 миллион нәфәрдән ибарәт олмасынын һеч бир әһәмиййәти йохдур“ (Ricardo, The principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 416). Изафи мэхсул пәрәстишкары олуб мәсәләйә тәнгид нәзәрилә янаша билмәйән, хидмәти шәһрәтинин әксинә олан бошбоғаз язычы Arthur Young һәлә Рикардодан чох әввәл, әзчүмлә белә язмышды: „Мүасир бир дөвләтдә бүтөв бир вилайәтин торпағы һәтта ән яхшы үсулла бечәрилсә дә, гәдим Ромада олдуғу кими мүстәгил хырда кәндлиләр тәрәфиндән әкилсәйди, бу дөвләт ондан нә файда кәтүрә биләрди? Бунунла, инсан истехсал әдиб тәрәтмәк кими еканә бир мэгсәддән („the mere purpose of breeding men“), йә'ни өзлүйүндә һеч бир мэгсәди олмаян (is a most useless purpose“) бу мэгсәддән башга нә әлдә әдилә биләрди?“ (Arthur Young, Political Arithmetic etc., London 1774, p. 47).

^{34-чү гейдә алава.} Һопкинс доғру гейд әдиб дейир: „Халис кәлири фәһлә синфи үчүн фәйдалы бир шей кими кәстәрмәк... мейли гәрибәдир... зира айдындыр ки, халис кәлирин фәйдалы олмасы, һеч дә онун халислийиндән ирәли кәлмир“ (Th. Horkins, On Rent of Land etc., London 1823, p. 126).

чәһәт вардыр. Биринчиси, иш гүввәсинин чисмани һәддидир. Тәбии узунлуғу 24 саатдан ибарәт олан бир кечә-күндүздә инсан анчаг мүййән мигдар һәят гүввәси сәрф әдә биләр. Мәсәлән, ат далбадал күндә анчаг 8 саат ишләйә биләр. Күнүн мүййән һиссәсиндә инсан динчәлмәли, ятмалыдыр, диқәр һиссәсиндә башга чисмани тәләбатыны өдәмәли, йә'ни ейиб-ичмәли, ююнуб тәмизләнмәли, кейинмәлидир вә и. а. Иш күнү бу халис чисмани һәддән артыг уздылдыгда мә'нәви һәддә кәлиб даяныр; фәһләйә өз зәһни вә ичтимаи тәләбатыны өдәмәк үчүн вахт лазымдыр ки, бу тәләбатын да һәчми вә дәрәчәси үмуми мәдәни сәвиййәдән асылыдыр. Буна көрә дә иш күнүнүн узунлуғунда баш верән дәйишкликләр, чисмани һәдд илә ичтимаи һәдд арасында баш верир. Лакин бу һәдләрин һәр икиси чох бөйүк даирәдә кенишләниб-дарала биләр. Мәсәлән биз 8, 10, 12, 14, 16, 18 саат давам әдән, йә'ни узунлуғу чох мүхтәлиф олан иш күнләринә тәсадүф әдирик.

Капиталист, иш гүввәсини бир күнлүк дәйәринә алмышдыр. Бир иш күнү әрзиндә бу иш гүввәсинин истеһлак дәйәри капиталистиндир. Беләликлә капиталист фәһләни бир иш күнү әрзиндә өзү үчүн ишләтмәк һүгүгуну алмышдыр. Бәс көрәк иш күнү нәдир?³⁶ Һәр һалда иш күнү тәбии бир күндән ғысадыр. Ондан нә гәдәр ғысадыр? Иш күнүнүн бу ultima Thule-си [сон һәдди], зәрури һүдуду һагғында капиталистин өз нөгтейи-нәзәри вардыр. Капиталист анчаг, инсан чилдинә кирмиш капиталдыр. Онун чаны капиталын чаныдыр. Капиталын исә һәятда анчаг бир амалы вар ки, о да өз дәйәрини артырмаг, изафи дәйәр яратмаг, өз сабит һиссәсинин, истеһсал васитәләринин ярдымы илә өз чанына мүмкүн гәдәр даһа чох изафи әмәк күтләси чәкмәкдир³⁷. Капитал чансыз әмәкдир вә, хортдан кими, анчаг чанлы әмәк сормагла чанланыр. Һәм дә нә гәдәр чанлы әмәк сорса, бир о гәдәр чох яшайыр. Фәһләнин ишләдийи вахт, капиталистин сатын алдығы иш гүввәсини истеһлак этдийи вахтдыр³⁸. Әкәр фәһлә, капиталистин ихтиярында олан вахтдан өзү үчүн истифадә әтсә, капиталистдән оғурламыш олур³⁹.

Демәли, капиталист әмтиә мүбадиләси ганунуна әсасланыр.

³⁶ Бу суал сәр Роберт Пилин Бирмингам тичарәт палатасына вердийи „Фунт (стерлинг) нәдир?“ дейән мәшһур суалындан чох-чох мүһүмдүр; Пил һаман суалы анчаг она көрә вермишди ки, о да пулун тәбиәтини бирмингамлы little shilling men [бир шиллинглик адамчығазлар] кими, пис баша дүшүрдү.

³⁷ „Капиталистин вәзифәси, сәрф әтдийи капитал васитәсилә мүмкүн гәдәр чох әмәк әлдә әтмәкдир“ (J. G. Courcelle-Seneuil, Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, 2-ème éd., Paris 1857, p. 63).

³⁸ „Күндә бир саат иш вахтынын һәдәр кетмәси, тичарәт өлкәсинә чох бөйүк зәрәр вурур“. „Бу краллыгда йохсул фәһләләрин, хүсүсән мануфактурада ишләйән гара чамаатын олдуғча чох бәзәк вә зөвг шейләри ишләтдикләри мушаһидә олунур; бунунла бәрабәр онлар өз вахтларыны да сәрф әдирләр ки, бу да иһрафчылығын ән тәһлүкәли бир шәклидир“ („An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 47, 153).

³⁹ „Әкәр фәһлә иһини гуртарыб бир дәгигә динчәлирсә, она бөйүк бир әндишә илә нәзәр етирән ачкөз тәсәррүфат саһиб иһдиә әтмәйә башлайыр ки, фәһлә онун малыны оғурлайыр“ (N. Lin g u e t, Théorie des Lois Civiles etc., London 1767, vol. II, p. 466).

Һәр бир башга алычы кими, о да өз алдығы әмтиәнин истеһлак дэйәриндән мүмкүн гэдәр чох файда көтүрмәйә чалышыр. Лакин индийәдәк истеһсал просесинин курултулары ичәрисиндә сәси эшидилмәйән фәһләнин бирдән-бирә сәси учалмаға башлайыр:

Сәнә сатдығым әмтиәнин галан ади әмтиәләрдән фәрги бундадыр ки, онун истеһлақы дэйәр ярадыр, һәм дә өз дэйәриндән артыг бир дэйәр ярадыр. Сән мәним әмтиәми мәһз буна көрә дә алмысан. Сәнин капиталынын дэйәринин артмасы мәним иш гүввәмин изафи сәрф әдилмәси демәкдир. Һәр икимиз үчүн базарда бирчә ганун вардыр ки, бу да әмтиә мүбадиләси ганунудур. Әмтиә, ону өзкәсинә верән шәхс, йә'ни сатычы тәрәфиндән истеһлак олунмур, ону алан шәхс, йә'ни алычы тәрәфиндән истеһлак олунур. Буна көрә дә мәним бир күнлүк иш гүввәми истеһлак әтмәк ихтияры сәниндир. Лакин мән һәр күн иш гүввәми сатдығым гиймәтин васитәсилә һәр күн иш гүввәми тәкрар истеһсал әтмәлийәм ки, ону сонра енә сата билим. Гочалыг вә и. а. нәтичәсиндә тәбии сурәтдә күндән дүшмәйи һәлә нәзәрә алмасаг, мән сабаһ да букүнки кими ишләйә билмәк үчүн лазымынча гүввәтли, сағлам вә күмраһ олмалыям. Сән даим мәнә „гәнаәтчил“ вә „пәрһизкар“ олмагдан вә'з әдирсән. Чох көзәл. Мән еканә вариийәтим олан иш гүввәми дәрракәли вә гәнаәтчил бир саһибкар кими һифз әдиб сахламаг истәйир вә чалышырам ки, ону һеч вахт һәдәр сәрф әтмәйим. Мән һәр күн иш гүввәми анчаг о гэдәр фәалийәтә кәтирәчәк, һәрәкәт вә әмәйә чевирәчәйәм ки, иш гүввәмин нормал мүддәт яшамасына вә нормал инкишафына хәләл етирмәсин. Сән иш күнүнү һәдсиз узатмагла бир күндә мәним о гэдәр иш гүввәми һәрәкәтә кәтирә биләрсән ки, мән онун ерини үч күнә дә долдура билмәрәм. Сәниң бу йолла әмәкдән газандығыны мән әмәк субстансиясында итирирәм. Мәним иш гүввәмдән истифадә әтмәк бир шейдир, ону пуч әтмәк исә тамамилә башга бир шей. Әкәр орта бир фәһлә ади дәрәчә әмәк сәрф әдәрәк орта һесабла 30 ил яшая биләрсә, онда сәнин тәрәфиндән мәним иш гүввәмин һәр күн өдәнилән дэйәри $\frac{1}{365 \times 30}$ -а,

яхуд иш гүввәмин бүтүн дэйәринин $\frac{1}{10950}$ һиссәсинә бәрабәр-дир. Сән мәним иш гүввәми 10 илдә ишләтдикдә исә, мәнә онун бүтүн дэйәринин күндә $\frac{1}{3650}$ һиссәси әвәзинә $\frac{1}{10950}$ һиссәсини,

йә'ни онун күндәлик дэйәринин анчаг $\frac{1}{3}$ һиссәсини верир вә беләкликлә мәним әмтиәмин дэйәринин күндә $\frac{2}{3}$ һиссәсини оғурлайырсан. Сән мәним үч күнлүк иш гүввәми истеһлак әтдийин һалда бир күнлүк иш гүввәмин һаггыны верирсән. Бу бизим бағладығымыз мүгавиләйә вә әмтиә мүбадиләси ганунуна зиддир. Одур ки, мән нормал мүддәт давам әдән иш күнү тәләб әдирәм, һәм дә буну тәләб әдиркән сәндән мәрһәмәт көзләмирәм, чүнки пул мәсәләси аралыға кәләндә инсаф йох олур. Бәлкә дә сән көзәл бир вәтәндашсан, һәтта һейванлары һимайә чәмийәтинин үзвүсән вә бәлкә дә сәнә бир мүгәддәс адам кими һөрмәт әдирләр,

лакин мәнә гаршы сәндә мәрһәмәт йохдур. Әкәр сәнин көксүндә бир чырпынты һисс олунурса, бу анчаг мәним гәлбимин чырпынтысыдыр. Мән нормал иш күнү тәләб әдирәм, чүнки һәр бир башга сатычы кими мән дә өз әмтиәмин дәйәрини истәйирәм⁴⁰.

Биз көрүрүк ки, иш күнү һәдләринин чох дәйишкән олдуғуну нәзәрә алмасаг, әмтиә мүбадиләсинин өз тәбиәти иш күнү үчүн вә демәли изафи әмәк үчүн дә һеч бир һәдд гоймур. Капиталист иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатмаға вә мүмкүн олса бир иш күнүндән икисини чыхармаға чалышыркән өз алычылыг һүгугундан истифадә әтмиш олур. Дикәр тәрәфдән, сатылан әмтиәнин хусуси тәбиәти алычынын бу әмтиәдән истифадә әтмәсинә бир һәдд гоюр вә беләликлә фәһлә өз иш күнүнүн мүййән бир нормал вахтдан артыг олмамасына чалышаркән өз сатычылыг һүгугундан истифадә әтмиш олур. Демәли бурада антиномия [ганунлар зиддийәти] мейдана чыхыр, һүгуг һүгуга гаршы гоюлур, һәм дә әмтиә мүбадиләси гануну бунларын һәр икисинә әйни дәрәчәдә йол верир. Ики һүгуг бир-бирилә тоггушдугда исә бу мәсәләни гүввә һәлл әдир. Беләликлә, капиталист истәһсалы тарихиндә иш күнүнүн мүййән чәрчивәйә алынмасы иш күнүнүн һәдләри уғрунда мүбаризә шәкли алып, бүтүн капиталистләрлә, йә'ни капиталистләр синфи илә бүтүн фәһләләр, йә'ни фәһлә синфи арасында мүбаризә шәкли алып.

2. Изафи әмәк һәрислийи. Фабрикант вә бояр

Изафи әмәйи капитал ичәд әтмәмишдир. О ердә ки, чәмийәәтин бир һиссәси истәһсал васитәләрини инһисара алмышдыр, орада, сәрбәст олан вә я сәрбәст олмаян һәр бир фәһлә өз күзәраны үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишләмәклә, истәһсал васитәләри саһиби үчүн яшайыш васитәләри истәһсал әтмәлидир⁴¹, һәм дә бу истәһсал васитәләри саһиби ким олурса олсун, истәр Афина *καλὸς κἀγαθός* [аристократы], истәр әтруск теократы [һөкмран каһин], истәр *civis romanus* [Рома вәтәндашы] олсун, истәр Нормандия барону, истәр Америка гулдары, истәр Валахия бояры, истәр мүасир ләндлорд [мүлкәдар], истәрсә дә капиталист олсун—бунун һеч фәрги йохдур⁴². Өзлүйүндә айдындыр ки, мүййән бир

⁴⁰ Иш күнүнүн 9 саата әндирилмәсини тәләб әдән Лондон иншаат фәһләләринин бөйүк тәтили заманы (1860—61-чи илләрдә) онларын комитәси бизим мисалдаки фәһләнин нитгинә чох бәнзәр бир бәяннамә бурахмышды. Бу бәяннамәдә истәһза илә көстәрилир ки, иншаат саһибкарларынын ән тамаһкары олан Sir M. Peto адлы бириси „мүгәддәсликдә ад газанмышдыр“. (2-чи нәшрә *әлавә*. Һәммин Peto сонралар чох бөйүк ифласа уғрамасы илә ад газанмышды.)

⁴¹ „Ишләйәнләр... һәгигәтдә һәм варлы адланан тәгаүдчүләри, һәм дә өзләрини әмәклә тәмин әдирләр“ (E d m u n d B u r k e, *Thoughts and Details on Scarcity*, London 1800, p. 2).

⁴² Нибуз өз „*Römische Geschichte*“ әсәриндә чох садәләвһ бир адам кими дейир: „Кизләтмәйә кәлмәз ки, һәтта ғырыг-гуруғу да инсаны һейран әдән әтруск сәнәт әсәрләри кими әсәрләрә әсасән, хырда (!) дөвләтләрдә ағалар вә гуллар олдуғуну зәһн әтмәк олур“. Сисмонди бу фикри даһа дәриндән ифадә әдиб демишдир ки, „Брүссел кружевасы“ саһибкарларла музду фәһләләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир.

ичтимаи-игтисади формасияда мѣһсулун истехлак дѣйѣринин эһѣмийѣти мүбадилѣ дѣйѣринин эһѣмийѣтиндѣн үстүн олурса, онда изафи эмѣк тѣлѣбаты мѣһдудлашыр, белѣ бир истехсалын ѳз хүсүсийѣтиндѣн исѣ изафи эмѣйѣ һѣдсиз тѣлѣбат доғмур. Гѣдим заманлар, мүбадилѣ дѣйѣри ѳз мүстѣгил пул формасында һасил эдилѣн һалларда—һызыл вѣ күмүш истехсалында ишчинин һѣдсиз ишлѣдилмѣси дѣһшѣтли шѣкил алырды. Бу ерлѣрдѣ ишчини зорла о гѣдѣр ишлѣдирдилѣр ки, нѣһайѣт элдѣн дүшүб ѳлүрдү; бу һал рѣсми бир шѣкил алмышды. Бу барѣдѣ сичилиялы Диодорун ѣсѣрлѣрини охумаг кифайѣтдир⁴³. Лакин гѣдим дүняда белѣ һаллар истисна иди. Гул эмѣйинин, тѣһкимли кѣндли эмѣйинин вѣ и. а. һѣлѣ нисбѣтѣн ашағы формаларында истехсал илѣ мѣшгул олан халглар дүня базарына, йѣ’ни капиталист истехсал үсулунун һѣкм сүрдүйү вѣ бу үсулла истехсал эдилмиш мѣһсулларын хариѣѣ сатылмасыны ѣсас мѣгсѣд шѣклинѣ салан дүня базарына ѣѣлб олунар-олунмаз гулдарлыг, тѣһкимчилик вѣ и. а. кими бѣйүк дѣһшѣтлѣрѣ үстѣлик олараг һѣддиндѣн артыг эмѣк кими мѣдѣни бир дѣһшѣт дѣ мейдана кѣлир. Буна кѣрѣ дѣ Америка иттифагынын ѣнуб штатларында нѣ гѣдѣр ки, истехсалын башлыѣа мѣгсѣди адамларын билаваситѣ ѳз тѣлѣбатыны ѳдѣмѣсиндѣн ибарѣт иди, о замана гѣдѣр зѣнчилѣрин эмѣйи нисбѣтѣн йүнкүл вѣ патриархал эмѣк хариѣтериндѣ иди. Элѣ ки, памбыг ихрачы бу штатлар үчүн һѣяти бир мѣнафе шѣкли алмаға башлады, зѣнчинин һѣдсиз эмѣйи, бѣ’зѣн едди илдѣ онун бүтүн ѳмрүнү түкѣдѣн бу һѣдсиз эмѣк, габагчадан һагг-һесаб эдилмиш вѣ мүѣйѣн мѣгсѣд күдѣн бир системин амили олду. Бурада мѣсѣлѣ даһа зѣнчинин эмѣйиндѣн мүѣйѣн мигдар файдалы мѣһсул чыхармаг үзѣриндѣ дейилди. Бурада мѣсѣлѣ мѣһз изафи дѣйѣрин ѳзүнү истехсал ѣтмѣк үзѣриндѣ иди. Мисал үчүн Дунай князлыгларында бияр эмѣйиндѣн дѣ бу чүр истифаде олунурду.

Дунай князлыгларындаки изафи эмѣк һѣрислийи илѣ Инкилтѣрѣ фабрикаларындаки изафи эмѣк һѣрислийинин мүгайисѣси хүсүсилѣ мараглыдыр, зира бияр эмѣйи тѣтбиг эдилѣн ердѣ изафи эмѣк мүстѣгил вѣ һисслѣ гавранылан бир шѣкил алыр.

Фѣрз эдѣк ки, иш күнү 6 саат зѣрури эмѣкдѣн, 6 саат да изафи эмѣкдѣн ибарѣтдир. Бу һалда азад фѣһлѣ капиталистѣ һѣфтѣдѣ 6×6, яхуд 36 саатлыг изафи эмѣк верир. Бу о демѣкдир ки, фѣһлѣ һѣфтѣдѣ 3 күн ѳзүнѣ, 3 күн дѣ мүфтѣ олараг капиталистѣ ишлѣйир. Лакин иш күнүнүн бу чүр бѣлкүсү кѣзѣ кѣрүнмүр. Бурада изафи эмѣклѣ зѣрури эмѣк бир-бирилѣ говушур. Буна кѣрѣ дѣ мѣн һаман нисбѣти, мисал үчүн, бу шѣкилдѣ ифаде эдѣ билѣрдим ки, фѣһлѣ һѣр дѣгигѣнин 30 санийѣсини ѳзүнѣ, 30 санийѣсини дѣ

⁴³ „Һѣтта ѳзлѣрини тѣмиз сахламаг вѣ палтар тапыб кеймѣк имканындан мѣһрум олан бу бѣдбѣхтлѣрин (Мисир, Һѣбѣшистан вѣ ѣрѣбистан арасындаки гызыл мѣ’дѣнлѣриндѣ ишлѣѣнлѣрин) дѣһшѣтли күзѣраныны кѣрдүкдѣ адамын үрѣйи янмая билмѣз. Бурада хѣстѣлѣрѣ, ѣансызлара, гѣчалара вѣ гадынлара һѣѣ кѣс ачымыр, һѣѣ кѣсин рѣһми кѣлмир. Бурада һамы гамчы күчүнѣ ишлѣдилир вѣ онлары бу ишкѣнѣ вѣ ѣһтиячдан анѣаг ѳлүм гуртарыр“ (Diodorus Siculus, Historische Bibliothek, Buch 3, Kap. 13).

капиталистэ ишлэйир вэ и. а. Бияр эмэйиндэ исэ вэзиййэт башгадыр. Мәсәлән, Валахия кәндлисинин өз күзәрәныны тә'мин этмәк үчүн сәрф этдийи зәрури әмәк, бояр үчүн сәрф этдийи изафи әмәкдән мәкан ә'тибарилә аралыдыр. Иш вахтынын зәрури әмәк һиссәсини о өз тарласында, изафи әмәк һиссәсини исә аға мүлкүндә чалышыр. Буна көрә дә иш вахтынын һәр ики һиссәси мүстәгил олуб бир-бирилә янашы мөвчуддур. Бияр әмәи формасында олан изафи әмәк зәрури әмәкдән гәт'и айрылыр. Тәзаһүр формасына аид олан бу фәрг йәгин ки, изафи әмәклә зәрури әмәк арасындаки мигдар һисбәтини әсла дәйишдирмир. Һәфтәдә үч күн сәрф олуан изафи әмәк, истәр бияр әмәи адлансын, истәрсә дә муздлу әмәк, фәһләнин өзү үчүн эквивалент яратма-ян үч күнлүк әмәкдир. Лакин капиталистин изафи әмәйә олан тамаһы иш күнүнү һәдсиз дәрәчә узатмаг чәһдиндән ибарәт олдуғу һалда, боярын тамаһы даһа бәсит шәкилдә тәзаһүр әдир, йә'ни о, билаваситә бияр иш күнләринин сайыны артырмаға чалышыр⁴⁴.

Дунай князлыгларында натурал ренталарла вә диқәр тәһкимчилик мүкәлләфиййәтләрилә бирликдә мөвчуд олан бияр, һаким синфә верилән чох бөйүк бир бач иди. Бияр әмәйинин мөвчуд олдуғу ерләрдә бу әмәк чох аз һалларда тәһкимчилик үсулундан доғмушдур, адәтән исә, әксинә, тәһкимчилик үсулу бияр әмәйиндән доғмушдур^{44а}. Румыния әяләтләриндә вэзиййәт белә иди. Бурада ибтидаи истәһсал үсулу ичма мүлкиййәти әсасында гурулмушду, лакин бу мүлкиййәт славян вә хусусилә һинд ичма мүлкиййәти формаларындан фәргли иди. Торпағын бир гисми азад хусуси мүлкиййәт иди вә бу һиссәни ичма үзвләри һәрә тәкликдә әкирди, *ager publicus* [ичма тарлалары] сайылан диқәр гисмини исә биркә бечәрирдиләр. Бу биркә әмәйин мәһсулунун бир һиссәси ғытлыға вә башга тәсадүфи һаллара гаршы әһтият фондуна, бир һиссәси исә мұһарибә хәрчләринә, дини мәгсәдләрә вә башга ичма хәрчләринә сәрф олунмаг үчүн дөвләт фондуна кедирди. Заман кечдикчә һәрбчиләр вә руһаниләр ичма мүлкиййәтини гәсб этмәклә бәрабәр бу мүлкиййәтлә әлағәдар олан мүкәлләфиййәтләри дә өзләринә табә әдирдиләр. Азад кәндлиләрин

⁴⁴ Бундан сонра дейәчәкләримиз Крым мұһарибәсиндән сонра Румыния әяләтләриндә баш вермиш тәбәддүлатдан габағки вэзиййәтә аиддир.

^{44а} [3-чү нәшрә гәйд. Бу һәмчинин Алмания, хусусән Пруссиянын Элбадан шәргә тәрәфки һиссәсинә дә аиддир. XV әсрдә алман кәндлисинин үзәриндә мұәййән мәһсул вә әмәк мүкәлләфиййәтләри вар идисә дә, үмумиййәтлә, демәк олар һәр ердә бу кәндли азад иди, һеч олмаса фе'лән азад бир инсан иди. Бранденбург, Померания, Силезия вә Шәрги Пруссияда яшәян алман колонистләри юридик чәһәтдән дә азад һесаб олунурдулар. Кәндли мұһарибәсиндә задәкәнларын гәләбәси бу вэзиййәтә сон гойду. Чәнуби Алманияда мәғлуб олмуш кәндлиләрин енә тәһкимли кәндли вэзиййәтинә дүшмәси илә бәрабәр Шәрги Пруссия, Бранденбург, Померания вә Силезиянын, аз сонра исә Шлезвиг-Голштиниянын азад кәндлиләри дә XVI әсрин орталарындан ә'тибарән тәһкимли кәндли вэзиййәтинә салынды (Mauget, Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Holverfassung in Deutschland, Erlangen 1862—63, Bd. IV.—Meitzen, Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866. Berlin 1873.—Hansen, Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein).—Ф. Ә.]

өз ичма торпагларындаки эмэйи, ичма торпагыны гэсб эдэнлэр үчүн сэрф олунан бияр эмэйинэ чеврилди. Эйни заманда тәһкимчилик мүнәсибәтлэри дә мейдана кәлди, лакин һәләлик юридик шәкилдә дейил, анчаг фе'лән мөвчуд иди, нәһайәт, бүтүн дүнянын „хиласкары“ олан Русия, тәһкимчилик һугугуну ләғв этмәк бәһанәсилә бу мүнәсибәтлэри гануниләшдирди. Рус кенералы Киселйов тәрәфиндән 1831-чи илдә э'лан әдилән бияр ишлэри мәчәлләси, әлбәттә, боярларын өzlәринин тәләби илә э'лан олунмушду. Беләликлә Русия, Дунай князлыгларындаки магнатлары бир һәмләдә өз тәрәфинә чәкди вә бүтүн Авропадаки күт либералларын рәғбәтини газанды.

Бу „Règlement organique“, йә'ни бияр ишлэри мәчәлләсинә әсасән һәр бир Валахия кәндлиси тәфәррүатына гәдәр көстәрилән бир чох натурал мүкәлләфийәтләрдән әлавә, торпаг саһиби адланан шәхс үчүн: 1) он ики күн үмумийәтлә ишләмәли; 2) бир күн тарлада ишләмәли вә 3) бир күн одун дашымалы иди. Илдә чәми 14 күн әдир. Лакин бурада сияси игтисадын даһа дәринләринә кедәрәк, иш күнү ади мә'нада дейил, күндәлик орта мәһсул истеһсалы үчүн лазым олан иш күнү олараг көтүрүлмүшдүр; күндәлик орта мәһсул исә әлә бир һийлә илә тә'йин әдилмишдир ки, һеч әждәһа да бир күндә бунун өһдәсиндән кәлә билмәз. Буна көрә дә „мәчәлләнин“ өзүндә гуру ифадәләрлә, руслара мәхсус бир ришхәндлә изаһ әдилир ки, 12 иш күнү дедикдә, 36 күнлүк әл әмәйинин мәһсулу нәзәрдә тутулмалыдыр; бир күнлүк тарла иши үч күн демәкдир, бир күн одун дашымаг да енә үч күн демәкдир. Чәми 42 бияр күнү әдир. Лакин бунун үстүнә „Jobagie“, йә'ни истеһсалын тәләбләриндән доған фөвгәл'адә һалларда торпаг саһибинә көстәрилән ярдым да әлавә олунур. Һәр бир кәнд һәр ил „Jobagie“ үчүн дә өз әһалисинин мигдарына көрә мүәййән гәдәр иш гүввәси вермәлидир. Һәр бир Валахия кәндлиси үчүн бу әлавә биярәмәйи 14 күн тә'йин әдилмишдир. Беләликлә, мәчбури бияр әмәйи илдә 56 иш күнү олур. Валахияда исә, иглим пис олдуғуна көрә, кәнд тәсәррүфат или чәми 210 күндүр, бундан да 40-ы базар күнләринә вә байрамлара дүшүр, орта һесабла 30 күн һава пис олур; чәми 70 күн әдир. Беләликлә 140 иш күнү галыр. Бияр әмәйинин зәрури әмәйә нисбәти $\frac{56}{84}$ олур, яхуд $\frac{66\frac{2}{3}}{3}$ фаиз тәшкил әдир, бу исә Инкилтәрәдәки әкинчилик вә я фабрика фәһләсинин әмәйинә нисбәтән хейли аз бир изафи дәйәр нормасы тәшкил әдир. Лакин бу анчаг ганунда көстәрилән бияр әмәйидир. „Règlement organique“ исә Инкилтәрә фабрика ганунларындан даһа артыг „либераллыг“ көстәрмиш вә, беләликлә, ону поэмаг имканы асанлашмышдыр. 12 күнү дөндәриб 54 күн әдән бу мәчәллә 54 бияр күнүнүн һәр бириндә сэрф олунан номинал күндәлик әмәйи енә әлә бир шәкилдә мүәййән әдир ки, эртәси күнә мутләг әлавә иш галыр. Мәсәлән, бир күндә о гәдәр әкиннин алағы вурулмалыдыр ки, хусусән гарғыдалы тарласында бу иши көрмәк үчүн һәгигәтдә ики гат артыг вахт лазым кәлир. Бу гануна әсасән бә'зи әкинчилик ишлэри үчүн күндәлик әмәк әлә тә'йин әдилмишдир ки, куя бу иш майда башланыб октябрда гуртарыр. Молдавия үчүн гоюлан гайдалар даһа

агырдыр. Гэләбәдән мәст олан бир бояр дейир: „Règlement organique“ дә көстәрилән он ики бияр күнү илдә 365 күн тәшкил әдир!⁴⁵

Әкәр Дунай князлыгындаки „Règlement organique“ изафи әмәк һәрислийинин мүсбәт ифадәси олуб һәр параграфында ону гануни шәклә салырдыса, Инкилтәрәдәки Factory Acts [фабрика ганунлары] әйни һәрислийин мәнфи ифадәсидир. Дөвләт тәрәфиндән,—һәм дә капиталистлә ләндлордун һаким олдуғу бир дөвләт тәрәфиндән,—иш күнүнә мәчбурән һәдд гоюлмасы васитәсилә бу ганунлар капиталын һәдсиз иш гүввәси сормаг чәһдини ләнкидир. Күндән-күнә даһа зәһмли бир шәкил алан фәһлә һәрәкатынын йүксәлиши һәлә бир яна дурсун, Инкилтәрә тарлаларыны гуш зили илә күбрәләмәйә вадар әдән зәрурәт, фабрика әмәйинә һәдд гоюлмасыны да тәләб әтмишди. Бир һалда торпағы күчдән салан шүүрсуз гәнимәтчилик, башга бир һалда милләтин һәят гүввәсини бүсбүтүн сарсыдырды. Бурада вахташыры тәкрат олунан йолухучу хәстәликләр дә, Алмания вә Франсада салдатларын боюнун гысалмасы⁴⁶ кими ибрәтли бир һадисә иди.

Инди [1867-чи илдән 1878-чи иләдәк] гүввәдә олан 1850-чи ил фабрика ганунуна әсасән иш күнү һәфтәдә орта һесабла 10 саатдыр; һәфтәнин биринчи 5 күнүндә иш күнү 12 саат, йә’ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ядәк давам әдир вә гануна көрә бу мүддәтдә $1\frac{1}{2}$ саат сәһәр әмәйинә, 1 саат да наһара вахт верилир; беләликлә $10\frac{1}{2}$ саат иш вахты галыр; шәнбәләр иш күнү 8 саат, йә’ни сәһәр саат 6-дан күндүз саат 2-йәдәк давам әдир, о чүмләдән сәһәр әмәйинә $1\frac{1}{2}$ саат вахт верилир. Ердә 60 саат иш вахты галыр: һәфтәнин биринчи беш күнүндә һәр күн $10\frac{1}{2}$ саат, ахырынчы күнү исә $7\frac{1}{2}$ саат⁴⁷. Ганунун ичрасына көз гоймаг үчүн, билаваситә дахили ишләр нәзарәтинә табә олан хүсуси нәзарәтчиләр, фабрика мүфәттишләри тә’йин олунмушдур ки, бунларын да һесабатыны парламан һәр алты айда бир дәфә ә’лан

⁴⁵ Тәфсилатыны билмәк үчүн бах: E. Regnault, Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes, Paris 1855.

⁴⁶ „Боюн үмүмийәтлә орта бойдан уча олмасы, бир дәрәчәйә гәдәр үзви бир вүчудун чошгун инкишафыны көстәрир. Тәбии вә я ичтимаи шәраит инсана зәрәрли тә’сир көстәрдикдә, онун бәдәнинин өлчүсү кичилир. Конскрипсия системи мөвчуд олан бүтүн Авропа өлкәләриндә бу систем тәтбиг олунандан бәри яшлы кишиләрин бою орта һесабла гысалмыш вә үмүмийәтлә онларын һәрби хидмәтә ярарлыг дәрәчәси азалмышдыр. Франсада ингилаба гәдәр (1789-чу ил) пияданын бою ән азы 165 см, 1818-чи илдә (10 март ганунуна көрә) 157 см, 1832-чи ил 21 март ганунуна көрә 156 см олмалы иди. Франсада һәрби гуллуға чағырыланларын үмүмийәтлә ярыдан чохунун бою чатмадығына вә бәдәнләриндә эйиб олдуғуна көрә һәрби гуллуға ярамыр. Саксонияда һәрби хидмәтчиләрин бою 1780-чы илдә 178 см иди, инди исә 155 см-дир. Пруссияда инди 157 см-дир. Доктор Мейерин 1862-чи ил 9 май тарихли „Bayerische Zeitung“да дәрч әдилән мә’луматындан айдын олур ки, 9 ил әрзиндә Пруссияда ордуя чағырылан һәр 1000 нәфәрдән орта һесабла 716 нәфәри һәрби ишә ярамырды: бунлардан 317 нәфәринин бою алчаг иди, 399 нәфәринин дә бәдәниндә эйби вар иди... 1858-чи илдә Берлиндән лазыми гәдәр әскәр топламаг мүмкүн олмамашды, 156 нәфәр чатышмырды“ (J. v. Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 7 Aufl., 1862, Band I. S. 117, 118).

⁴⁷ 1850-чи ил фабрика ганунунун тарихи бу фәслин сонраларында шәрһ әдилир.

этмелидир. Белэликлэ бу һесабат капиталистлэрин изафи эмэйэ олан тамаһы һаггында даими вэ рэсми статистика мэ'луматы верир.

Бир дэгийгэлийэ бу фабрика мүфэттишлэрини динлэйэк⁴⁸.

„Кэлэйэ эл атан фабрикант иши сәһәр саат 6-я 15 дэгийгэ галмыш—бэ'зэн бундан чох, бэ'зэн исэ аз галмыш—башлайыр вэ ахшам саат 6-дан 15 дэгийгэ кечмиш—бэ'зэн чох, бэ'зэн исэ аз кечмиш—гуртарыр. О, сәһәр емэйинэ верилэн ярым саатын 5 дэгийгэ эввэлиндэн, 5 дэгийгэ дэ ахырындан кәсир, һаһара верилэн бир саатын 10 дэгийгэ эввэлиндэн, 10 дэгийгэ дэ ахырындан гыртыр. Шәнбэ күнү иши күндүз саат икидэн 15 дэгийгэ кечмиш, бэ'зэн бундан чох, бэ'зэн исэ аз кечмиш гуртарыр. Белэликлэ фабрикант бу гэдәр вахт газанмыш олур:

Сәһәр саат 6-я гэдәр	15	дэгийгэ	}	Бир һәфтэдэ газаны- лан вахтын чәми: 340 дэгийгэ.
Ахшам саат 6-дан сонра	15	”		
Сәһәр емәйи вахтындан	10	”		
Наһар вахтындан	20	”		
		60 дэгийгэ.		
5 күндә чәми	300	дэгийгэ.	}	
Ш ә н б э к ү н л ә р и.				
Сәһәр саат 6-я гэдәр	15	дэгийгэ	}	
Сәһәр емәйи вахтындан	10	”		
Күндүз саат 2-дән сонра	15	”		

Бу исэ һәфтэдэ 5 саат 40 дэгийгэ эдир; байрамлара вэ ишин тәсадүфән даяндығы һаллара 2 һәфтэ чыхыб буну 50 иш һәфтәсинэ вурсаг 27 иш күнү эләр⁴⁹.

„Әкәр иш күнү һәр күн нормал мүддәтиндән 5 дэгийгэ узадылса, илдэ 2¹/₂ иш күнү эләр⁵⁰. „Каһ бурада, каһ орада бир аз

⁴⁸ Инкилтәрэдэ ири сәнае мейдана кәлдийи замандан 1845-чи илэ гэдәр давам эдән дөврән мән анчаг бэ'зи ерләрдэ бәһс эдирәм вэ һәмин дөврү өйрәнмәк истәйән охучуа бу китабы төвсийэ эдирәм: „Die Lage der arbeitenden Klasse in England“ von Friedrich Engels, Leipzig 1845. [Ф. Энкелс, Инкилтәрэдэ фәһлэ синфинин вәзийәти. Дөвләтнәшр. 1928. К. Маркс вэ Ф. Энкелс Институту.] Фабрика мүфәттишлэринин, мә'дән мүфәттишлэринин вэ башгаларынын 1845-чи илдән сонра дәрч олунмуш һесабатлары капиталист истәһсал үсүлунун маһийәтини Энкелсин нә гэдәр чох дәриндән баша дүшдүйүнү көстәрир; онун әсәрини 18—20 ил сонра нәшр олунмуш „Children's Employment Commission“ (ушаг әмәйини өйрәнән комиссионун) рәсми һесабатларилә (1863—67) һәтта лап сәтһи мүгайиә этдикдә дэ, фәһлэ синфинин вәзийәтинә аид тәфсилаты Энкелсин нә гэдәр бөйүк мәһарәтлә тәсвир әтдийи ашкар олур. Бу һесабатда 1862-чи иләдәк фабрика ганунларынын тәтбиг әдилмәдийи вэ гисмән һәлә инди дэ тәтбиг әдилмәдийи сәнае саһәләриндән бәһс олунур. Белэликлэ, Энкелсин тәсвир әтдийи вәзийәтдә кәнар гүввәләрин тә'сири нәтичәсиндә һеч бир әһәмийәтли дәйишиклик олмашыдыр. Кәтирдийим мисаллары әсасән 1848-чи илдән сонраки азад тичарәт дөврүндән алырам; довға вэ әлмдә эйни дәрәжәдә ачиз олан азад тичарәт мүбәллиғләри чәннәт дөврү дейилән бу дөвр һаггында алманларын гулағыны олмашын әфсанәләрлә долдурмушдулар. Һәм дэ бу әсәрдә Инкилтәрәйә чох ер верилмәсинә сәбәб анчаг олур ки, Инкилтәрә, капиталист истәһсалынын классик нүмайәндәсидир вэ бәһс олунан мәсәләләр һаггында мүтәмади нәшр әдилән рәсми статистика мә'луматы анчаг Инкилтәрэдә вардыр.

⁴⁹ „Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories“, „Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859“, p. 4, 5.

⁵⁰ „Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending October 1856“, p. 35.

вахт гыртмагла күндә элдә эдилән бир саатлыг артыг вахт, илдә 12 айы дөндәриб 13 ай эдәр⁵¹.

Истеһсалын даянмасына вә анчаг „натамам мүддәт“, йә’ни һәфтәдә анчаг бир нечә күн иш көрүлмәсинә сәбәб олан бөһранлар, әлбәттә, иш күнүнү узатмаг чәһдләринә әсла мане олмур. Истеһсал нә гәдәр чох ихтисар олунса, аз истеһсалдан бир о гәдәр чох газанч көтүрүлмәлидир. Иш нә гәдәр аз мүддәт давам этмәли олса, изафи иш вахты биро гәдәр чох сүрмәлидир. 1857—1858-чи илләрдәки бөһран дөврү һаггында фабрика мүфәттишләри язырлар:

„Тичарәтдә бу гәдәр касадлыг олдуғу бир заманда фәһләнин һәддән артыг ишләдилмәси мәнтигсиз көрүнә биләр, лакин бу касадлыг утанмаз адамлары даһа чох изафи әмәк элдә этмәйә тәһрик эдир вә беләликлә онлар фөвгәл’адә мәнфәәт көтүрмәйә наил олулар...“ Леонард Ёрнер дейир: „Мәнә тапшырылмыш маһалда 122 фабрика тамамилә йығышдырылмышдыр, 143-ү ишләмир, галанларынын да һамысы натамам ишләйир, амма буна бахмаяраг, ганунла гоюлан иш мүддәти енә дә позулур“⁵².

Ч-б Howell дейир: „Ишләрин пис кетмәси үзүндән фабрикаларын чоху иш вахтынын анчаг ярысыны ишләдийи һалда, фәһләләрин емәк вә истираһәти үчүн ганунда тә’йин эдилмиш вахтдан һәр күн $\frac{1}{2}$ вә я $\frac{3}{4}$ саат гыртылмасы (snatched) һаггында мәнә енә дә әввәлки гәдәр шикайәт кәлир“⁵³.

Бу һал 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк пәмбыг парча сәнаеиндә давам эдән дәһшәтли бөһран заманында да бир гәдәр кичик мигясда тәкрат олунур⁵⁴.

„Биз һаһар вахты вә я иш вахтындан кәнар бир вахтда фәһләләри иш башында көрдүкдә бу вәзиййәти һаглы көстәрмәк үчүн бә’зән бизә дейирләр ки, куя фәһләләр фабрикадан һеч чыхыб кетмәк истәмирләр, буна көрә дә онлары һәр күн, хүсусән шәнбә күнләри ахшам мәчбур әтмәк лазым кәлир ки, иши (машынларын тәмизләнмәси вә и. а.) даяндырыб кетсинләр. Машынлар даянандан сонра да „ишләк әлләр“ фабрикада галырса, бунун сәбәби анчаг одур ки, сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-ядәк, йә’ни ганунла гоюлмуш иш саатларында фәһләләрә бу кими ишләрин ичрасы үчүн вахт верилмир“⁵⁵.

⁵¹ „Reports etc. 30-th April 1858“, p. 9.

⁵² Енә орада, сәһ. 43.

⁵³ Енә орада, сәһ. 25.

⁵⁴ „Reports etc. for the half year ending 30-th April 1861“. Бах: әләвә № 2: „Reports etc. 31-st October 1862“, p. 7, 52, 53. Бурада 1863-чү илин икинчи ярысында ганун даһа тез-тез позулур. Мүгайнсә эт: „Reports etc. ending 31-st October 1863“, p. 7.

⁵⁵ „Reports etc. 31-st October 1860“, p. 23. Фабрикантларын мәнхәмәдә вердикләри ифадәйә көрә фабрикада ишин арасы кәсилдийи һалларда онларын фабрикадаки ишләк әлләри куя бу һала гаршы гызғын мүгавимәт көстәрирләр вә буну белә бир гәрибә һадисә тәсдиг эдир. 1836-чы ил июнун әввәлләриндә Dewsbury (Йоркшир) полис һакиминә хәбәр верирләр ки, Batley яхынлығында олан 8 бөйүк фабриканын саһибләри фабрика ганунуну позурлар. Бу чәнабларын бир гисми бунда иттиһам эдилирди ки, 12—15 яшлы 5 оғлан ушағыны чүмә

„Гоюлмуш вахтдан артыг давам эдэн эмэйин вердийи фөвгэл’-адэ мәнфээт бир чох фабрикант үчүн о гэдэр шириндир ки, бундан эл чэкэ билмирлэр. Онлар архайындырлар ки, ишлэринин үстү ачылмаячаг, ачылса да чэримэ пулу вэ мәнхэмэ хэрчлэри чох аз олдугуна көрө, нәтичэдэ энэ газанмыш олачаглар“⁵⁶. „Капиталистин элдэ этдийи үстэлик вахт бир күн эрзиндэ хырдахырда оғурладыгы вахтлар мачмуундан („a multiplication of small thefts“) ибарэт олдугу халларда мүфәттишлэр ганунун позулмасына даир сүбүт тапмаг истәркән демәк олар һәлл олунмаз чәтинликләрә раст кәлирләр“⁵⁷. Фәһлэләрин һаһар вэ истираһәт вахтындан капиталистләрин ғыртыб оғурламасындан ибарәт олан бу „хырда оғурлуғлар“ фабрика мүфәттишләри: „petty pilferings of minutes“, йә’ни дәгигә оғурламаг⁵⁸, „snatching a few minutes“, йә’ни дәгигә ғыртмаг⁵⁹ вэ я, фәһлэләрин ишләтдийи техника дилилә „nibbling and cribbling at meal times“ [емәк үчүн гоюлан вахтдан кәсиб ғыртмаг]⁶⁰ дейирләр.

Биз көрүрүк ки, белә бир шәраитдә изафи әмәк васитәсилә изафи дәйәр ярадылмасында һеч бир сирр йохдур. „Чох мө’тәбәр бир фабрикант бир дәфә мәнә деди ки, әкәр мәнә фәһлэләри һәр күн вахтдан 10-ча дәгигә артыг ишләтмәйә ичазә версәниз, чибимә илдә 1000 фунт стерлинг гоймуш оларсыныз“⁶¹. „Вахт атомлары мәнфээт үнсүрләридир“⁶².

Бу чәһәтдән ән марағлысы одур ки, өз вахтыны ахыра гэдәр ишләйән фәһлэләрә „full timers“ („там фәһлә“), анчаг 6 саат ишләмәләринә ичазә верилән 13 яшындан кичик ушағларә исә „half timers“ („арымфәһлә“) дейирләр⁶³. Бурада фәһлә, инсан шәклиндә

күнү сәһәр саат 6-дан эртәси шәнбә күнү күндүз саат 4-ә гэдәр ишләдиб онлара емәк вахтындан вэ кечә ярысы бир саат ятмагдан башға һеч бир истираһәт вермирдиләр. Бу ушағлар „shoddy hole“ адланан бир дихмада 30 саат фәсиләсиз ишләмәйә мачбур олурдулар; чындыр юн парча дидилән бу ердә о гэдәр тоз, килкә вэ и. а. олур ки, һәтта яшлы фәһлэләр дә чийәрләрини ғырмаг үчүн даим ағызларыны яйлыгла бағламалы олурлар! Квакерләр кими, анд ичмәкдән ғырхуб чох диндар олан бу чәнаб мүттәһимләр дә анд ичмәйиб инандырмаг истәйирдиләр ки, рәһм әдиб ушағларын 4 саат ятмасына ичазә верә биләрдиләр, амма бу тәрс ушағлар гәт’ийән ятмаг истәмирләр! Бу чәнаб квакерләр 20 фунт стерлинг чәримә вермәйә мәнкум әдилмишдиләр.

Драйден санки бу квакерләри нәзәрдә тутуб язымышдыр:

„Fox full fraught in seeming sanctity
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look’d like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!“

(Заһириндән мө’минлик яған риякар бир түлкү ки, анд ичмәкдән ғырхур, амма иблис кими дилинә доғру сөз кәлмир, өзүнү пәрһизкар бир абид кими көстәрир, һәтта бир бәд әмәл эдәндә дә бисмиллаһ илә башлайыр!)

⁵⁶ „Reports etc. for 31-st October 1856“, p. 34.

⁵⁷ Энә орада, сәһ. 35.

⁵⁸ Энә орада, сәһ. 48.

⁵⁹ Энә орада.

⁶⁰ Энә орада.

⁶¹ Энә орада.

⁶² „Moments are the elements of profit“ („Reports of the Insp. etc. 30-th April 1860“, p. 56).

⁶³ Бу ифадә һәм фабрикаларда, һәм дә фабрика һесабатында рәсми вәтәндашлыг һүгүгу газанмышдыр.

чанландырылмыш иш вахтындан башга бир шей дейилдир. Бүтүн фэрди фэрглэр „Vollzeitletler“ илэ „Halbzeitletler“, йэ’ни „фэһлэ“ илэ „ярымфэһлэ“ арасындаки фэргдэн ибарэтдир.

3. Инкилтэрэдэ истисмара ганунла һэдд гоюлмаян сәнае саһэләри

Иш күнүнү узатмаг чәһдини, изафи әмәйә олан там бир чанавар һәрислийини биз индийәдәк әлә бир саһәдә мүшаһидә әдирдик ки, бурада баш верән чинайәтләр, бир инкилис буржуа игтисадчысынын дедийи кими, һәтта испаниялыларын Америка һинд-лиләринә гаршы көстәрдикләри гәддарлыгдан да шиддәтли иди⁶⁴, буна көрә дә, нәһайәт, капиталы тәнзимәдичи ганунларла зәнчирләмәк лазым кәлди. Инди дә о сәнае саһэләринә нәзәр етирәк ки, орада иш гүввәси сормағын я инди һеч бир һәдди йохдур, я да бу яхынлара гәдәр буна һеч бир һәдд гоюлмамышды.

„Графлығын барышыг мәнкәмәси сәдри чәнаб Broughton, 1860-чы ил январын 14-дә Ноттингһем шәһәр идарәси бинасында чағырылан митингин сәдри сифәтилә демишди ки, шәһәр әһалисиндән кружева истәһсалында чалышанлар ичәрисиндәки йохсуллуғ вә мәһрумийәт, мәдәни аләмин башга һеч бир саһәсиндә көрүнмәмишдир... 9—10 яшлы ушаглары сәһәр саат 2-дә, 3-дә, 4-дә чиркли ятагларындан дургузуб бир парча гуру чөрәйә ахшам саат 10, 11, 12-йә гәдәр ишләдирләр; нәтичәдә бу ушагларын бәдән үзвләри тагәтдән дүшүр, бәдәнләри гуруюр, сифәтләриндә бир күтлүк заһир олур вә бүтүн вүчудлары әлә сүсләшиб һәрәкәтсиз бир һала дүшүр ки, көрәнләри дәһшәтә салыр. Буна көрә дә ч. Mallett-ин вә башга фабрикантларын һәр чүр мүбаһисәйә гаршы протест әтмәләри бизи тәәччүбләндирмир... Мөһтәрәм Montagu Valpy чәнабларынын тәсвир әтдийинә бәнзәр систем, һәдсиз көләлик системидир, ичтимай, чисмани, мән’нәви вә зәһни көләлик системидир... Бир шәһәрдә ки, орада митинг чағырылыб кишиләрин күндә 18 саатдан артыг ишләдилмәмәси хаһиш әдилир—белә бир шәһәр һаггында нә дейәсән!.. Биз Виржиния вә Каролинанын бөйүк тарла саһибләри әлейһинә курултулу нитгләр дейирик. Лакин онларын зәнчи алвери, инсанлары мүзайидә илә сатмасы, гамчыларынын дәһшәти мәкәр капиталистләрә хейир вермәк үчүн дуваг вә яхалыг истәһсалында инсанлары тәдричлә мәнв әтмәкдән ийрәнчмидир?“⁶⁵.

Стаффордшир сахсы истәһсалы (pottery) сон 22 илдә парламан тәрәфиндән үч дәфә йохлатдырылмышдыр. Бу йохламаларын нәтичәләри ч. Scriven-ин 1841-чи илдә „Children’s Employment Com-

⁶⁴ „Испаниялылар Американы истила әтдикләри заман гызыл әлдә әтмәк үчүн көстәрдикләри гәддарлыг, чәтин ки, мәнфәәт күдән ачкөз фабрикантларын тамаһкарлығындан даһа шиддәтли олмуш ола“ (John Wade, History of the Middle and Working Classes, 3-rd ed., London 1835, p. 114). Бу китабын, бир нөв сияси игтисад хүләсәси олан нәзәри һиссәсиндә о заман үчүн бә’зи орижинал шейләр, мәсәлән тичарәт бөһранлары һаггында мүлаһизәләр вардыр. Китабын тарихи һиссәси исә, Sir M. Eden, History of the Poor, London 1799 әсәриндән һясызчасына оғурланмышдыр.

⁶⁵ „London Daily Telegraph“, 17 январ 1860-чы ил.

missioners“э тэгдм олунмуш хесабатында, хабелэ доктор Greenhow тэрэфиндэн верилиб Privy Council (Мэхфи шура) тибб мэмурунун сэрэнчамы илэ нэшр олунмуш хесабатында (Public Health, 3-rd Report, I, 102—113) вэ, нэхайэт, ч. Longe-нин 1863-чү ил 13 июн тарихли „First Report of the Children's Employment Commission“да дэрч олуна 1863-чү ил хесабатында шэрh эдилмишдир. Истисмар олуна ушагларын өзлэринин шаһид сифэтилэ вердиклэри бэ'зи ифадэлэри 1860-чы вэ 1863-чү иллэрдэки хесабатдан көтүрмэк мэним мэгсэдим үчүн кифайэт эдэр. Ушагларын вэзиййэти көтүрүлсэ яшлыларын, хүсүсэн яшлы гыз вэ гадынларын да нэ вэзиййэтдэ олдугларыны тэсэввүр этмэк олар; хэм да бу дедиклэримиз элэ бир сэнэе саһэсинэ аиддир ки, эйиричилик вэ с. онун янында олдугча үрэйэ ятан вэ сағлам бир пешэ сайыла билэр⁶⁶.

Доггуз яшлы Vilhelm Wood „7 яш 10 айлыгындан ишлэмэйэ башламышдыр“. О эввэллэр „ran moulds“ иди (һазыр маллары гэлиблэрдэ апарыб гурутма еринэ гоюр, сонра да бош гэлиблэри гайтарыб кэтирирди). Бүтүн һэфтэни һэр күн сәһэр саат 6-да ишэ кәлир вэ тәгрибән ахшам саат 9-да ишини гуртарыр. „Мән бүтүн һэфтэни һэр күн ахшам саат 9-а гэдэр ишлэйирәм. Мәсэлән, сон 7—8 һэфтэни белэ ишлэмишәм“. Демэли едди яшында ушагы күндэ он беш саат ишлэдирлэр! Он ики яшлы оғлан ушагы J. Mуггау дейир: „I run moulds and turn jigger“ („мән гэлиб дашыйыр вэ чарх фырладырам“). „Мән сәһэр саат 6-да, бэ'зән дэ саат 4-дэ кәлирәм. Дүнән кечэ сәһэр саат 8-э гэдэр ишлэмишәм. Ики кечәдир ки, көзүмү юммамышам. Мэндән башга 8 вэ я 9 оғлан дүнән кечэ сәһэрэдэк ишлэйирди. Бир нәфәрдән башга һамымыз букүн сәһэр енэ ишэ кәлмишик. Мән һэфтэдэ 3 шиллинг 6 пенс алырам. Бүтүн кечэни фасиләсиз ишлэдикдэ дэ эмэк һаггыма һеч бир шей эләвэ этмирлэр. Сон һэфтэ мән ики дәфэ кечэ ишлэмишәм“. Он яшлы оғлан ушагы Fernyhough дейир: „Һаһар үчүн мәнэ һәмишэ дүз бир саат вахт вермирлэр, чох заман чәми ярым саат верирлэр; һэр чүмэ ахшамы, чүмэ вэ шәнбэ күнлэри белэ олур“⁶⁷.

Доктор Greenhow-ун дедийинэ көрә, сахсы истехсал эдән Stoke-upon-Trent вэ Woolstanton маһалларында инсанын өмрү чох аз олур. Stoke маһалында 20 яшындан юхары кишиләрдән чәми 30,6%-нин, Woolstanton-да исэ чәми 30,4%-нин сахсы истехсалында ишләдийинэ бахмаяра, бу яшда кишиләрдән синэ хәстәликлэри нәтичәсиндэ өләнлэрин Stoke маһалында ярыдан чоху, Woolstanton маһалында исэ $\frac{2}{5}$ һиссәйэ гэдәри сахсычылардан ибарәтдир. Hanley-дэ ишлэйән һәким Boothroyd дейир: „Сахсычыларын һэр ени нәсли өзүндән эввәлкинэ нисбәтән бойча көдәк, бәдәнчэ дэ зәиф олур“. Башга бир һәким ч. Mac-Bean дэ эйнән дейир: „Сахсычылар арасында ишлэмэйэ башладығым замандан

⁶⁶ Бах: Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig 1845, сәһ. 249—251. [Бах: Ф. Э н к е л с, Инкилтәрэдэ фәһлэ синфинин вэзиййәти. Пролетариатын вэ онун синфи мүбаризәсинин тарихинэ даир тәдгигләр. Москва. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 228—230.]

⁶⁷ „Children's Employment Commission. First Report etc. 1863“. Appendix, p. 16, 18, 19.

бәри бу синфин чылызлашмасы нәзәrimi чәлб әдир, буну мән онларын боюнун кетдикчә кәдәлмәсиндә, вәзнчә дә йүнкүлләшмәләрindә көрүрәм“. Бу ифадәләр доктор Greenhow-ун 1860-чы ил һесабатындан көтүрүлмүшдүр⁶⁸.

1863-чү илдәки комиссионун үзвләри тәрәфиндән верилән һесабатдан ашағыдакиләри алырыг. Шимали Стаффордшир хәстәханасынын баш һәкими доктор J. T. Arledge дейир: „Сахсычы киши вә гадынлар... һәм бәдәнчә, һәм дә мә'нәви чәһәттән чылызлашан бир синифдир. Онлар адәтән гыса бойлу, бәдәнчә зәиф, көкүс гәфәсләри исә чох заман әйилмиш олур. Онлар чох тез гочалырлар вә өмүрләри аз олур; бу сүст вә гансыз адамларын бәдән зәифлийи онда көрүнүр ки, һәм чиһазларында шиддәтли санчы олур, гара чийәр вә бөйрәкләринин фәалийәти позулур вә бәдәнләриндә ревматизм олур. Лакин онлар ән чох синә хәстәликләри: сәтәлчәм, вәрәм, бронхит вә тәнкнәфәслик хәстәликләринә тутулурлар. Тәнкнәфәслик хәстәлийинин бир нөвү вар ки, анчаг онларда олур вә күзәчи тәнкнәфәслийи, яхуд күзәчи вәрәми адилә мәшһурдур. Сахсычыларын үчдә ики һиссәсиндән чоху, вәзләри, сүмүкләри вә башга үзвләри шикәст әдән хәназир хәстәлийинә тутулмуш олур. Бу маһалда әһалинин чылызлашмасы (degenerescence) даһа кениш бир шәкил алмамышса, буна сәбәб анчаг, гоншу кәнд маһалларындан ени адамларын ахышыб кәлмәси вә әһалинин бу сағлам адамларла әвләнмәсидир“. Ондан бир гәдәр әввәл һаман хәстәхананын һәкими олан ч. Charles Pearson комиссион үзвү Longe-а көндәрдийи бир мәктубда әзчүмлә языр: „Мән статистика мәлүматына әсасән йох, анчаг өз мүшәһидәләрим әсасында даныша биләрәм. Мән сизи әмин әдә биләрәм ки, ата-аналарынын вә саһибкарларын ачкөзлүйүнә гурбан әдилән бу языг ушаглары һәр дәфә көрдүкдә үрәйим нифрәт атәшилә алышыб яныр“. О, сахсычылар арасындаки хәстәликләрин сәбәбләрини садылайыр вә ахырда бу сәбәбләрден ән башлычасы олараг „long hours“ („узун иш күнүнү“) көстәрир. Комиссион өз һесабатында үмидвар олур ки, „бүтүн дүнйанын нәзәрindә чох йүксәк мөвгә тутан бир мануфактура даһа һеч бир заман белә биабырчылыга разы олмаячагдыр ки, өзү көркәмли мүвәффәгийәтләр әлдә әдиркән фәһләләр бәдәнчә чылызлашсын, бир чох чисмани әзаблар чәксин вә вахтындан габаг өлсүн, чүнки бу бөйүк наилийәтләр фәһләләрин әмәйи вә мәһарәти сайәсиндә әлдә әдилмишдир“⁶⁹. Бурада Инкилтәрә сахсы истәһсалы һаггында сөйләниләнләр Шотландия сахсы истәһсалына да аиддир⁷⁰.

Кибрит мануфактурасы 1833-чү илдән, йә'ни фосфору кибрит чөпүнүн башына бәркитмәк үсулу кәшф әдилән замандан башланыр. Бу мануфактура 1845-чи илдән ә'тибарән Инкилтәрәдә сүр'әтлә инкишаф әдиб Лондонун ән чох әһали яшаян даирәләриндән Манчестер, Бирмингам, Бристол, Норвич, Нүкестл вә Глазгоя кечир вә бу ерләрә чәнә чәнки хәстәлийи яйыр ки, буну һәлә 1845-чи илдә Вяна һәкимләриндән бири кибрит истәһсалын-

⁶⁸ „Public Health. 3-rd Report etc.“, p. 102, 104, 105.

⁶⁹ „Children's Employment Commission“, 1863, p. 22, 24, XI.

⁷⁰ Енә орада, сәһ. XLVII.

да ишлэйэн фэһлэлэрэ мэхсус бир хэстэлик адландырмышды. Бурадаки фэһлэлэрин ярысы 13 яшындан кичик ушаглардан вэ 18 яшындан ашагы ениетмэлэрдэн ибарэтдир. Бу мануфактура, фэһлэлэрин сэлһэтини позмасы вэ шэраитинин чох пис олмасы чэһэтдэн о гэдэр мэшһурдур ки, фэһлэ синфинин анчаг эн бэд-бэхт хиссэси, йэ'ни ачлыг чэкэн дул гадынлар вэ башгалары өз ушагларыны, „аз гала ачындын өлөн лүт, бичарэ вэ һеч бир тэрби-йэ көрмэйэн ушаглары“⁷¹ бурая верирлэр. Комиссион үзвү White-ын динлэдийи (1863-чү ил) шаһидлэрдэн 270 нэфэри 18 яшындан ашагы, 50 нэфэри 10 яшындан ашагы, 10 нэфэри чэми 8 яшында, 6 нэфэри дэ анчаг 6 яшында иди. Бурада иш күнүнүн узунлугу 12—14 вэ 15 саата гэдэрдир, иш кечэлэр дэ давам эдир, чэрэк емэйэ мүййэн вахт верилмир, һәм дэ чох заман һавасы фосфор-ла зэһэрләнмиш э'малатханаларда чэрэк емэк лазым кэлир. Данте буну көрсэди йэгин эдэрди ки, мануфактуранын бу саһэси онун хэялэн дүшүнүб тэсвир этдийи эн дэһишэтли чэһәннэм мэнзэр-лэрини өтүб кечмишдир.

Дивар кағызы фабрикасында галын чешидли кағызлар машынла, зэрифлэри исэ эл үсулу илэ (block printing) чап олунур. Бу истеһ-салатын эн гызгын иш вахты, октябрын эввэллэриндэн апре-лин ахырларына гэдэрдир. Бу дөврдэ иш чох заман сәһэр саат 6-дан ахшам саат 10-адэк вэ һэтта кечэ ярысынадэк давам эдир, чох вахт тәнэффүс дэ верилмир.

J. Leach өз ифадэсиндэ көстэрир: „Кечэн гыш (1862-чи ил) 19 гыздан 6-сы һэддэн артыг ишлэдийинэ көрэ хэстэлэниб ишэ чых-мырды. Мән дам онларын үстүнэ гышгырмалыям ки, юхламасын-лар“. W. Duffу дейир: „Ушаглар чох вахт йорғунлугдан көзлэ-рини ача билмирдилэр; эслиндэ чох вахт биз өзүмүз дэ чэтин-ликлэ көзүмүзү ача билирдик“. J. Lightbourne дейир: „Мән 13 яшындаям... Кечэн гыш биз ахшам саат 9-а гэдэр, инишил гышда исэ саат 10-а гэдэр ишлэйирдик. Кечэн гыш аягларым яра ол-мушду, ағрыдан кечэлэр гышгырығым көйэ чыхырды“. G. Arps-ден дейир: „Оғлум 7 яшында оланд мән һәр күн ону далыма алыр вэ гарын ичилэ иш еринэ апарыб кэтирирдим; ушаг орада адэтэн күндэ 16 саат ишлэйирди!.. Ушаг машынын башында ду-руб ишлэйэндэ мән чох вахт диз үстэ чөкүб она емэк вермэли олурдум, чүнки нэ машындан узаглаша билэрди, нэ дэ машыны даяндыра билэрди“. Бир Манчестер фабрикасынын саһиблэриндэн олуб бу фабриканы идарэ эдэн Smith дейир: „Биз (о „бизим“ үчүн ишлэйэн „эллэри“ нэзэрдэ тутур) емэк үчүн тәнэффүсэ чыхма-дан ишлэйирик вэ белэликлэ, 10½ саатлыг иш күнү эслиндэ ахшам саат 4½-дэ гуртарыр, бундан сонраки ишлэр исэ вахтдан артыг көрүлэн ишлэрдир“⁷². (Көрэсэн чэнаб Смит өзү дэ бу 10½

⁷¹ Енэ орада, сәһ. LIV.

⁷² Бу, бизим ишлэтийимиз мәнэада изафи иш вахты һесаб эдилмәмэлидир. Бу чэнаблар 10 ½ саатлыг эмэин нормал иш күнү һесаб эдирлэр вэ, демэли, бу-рая нормал изафи эмэк дэ дахилдир. Бундан сонра исэ „элавэ вахт“, „ишдэн артыг вахт“ баш аныр ки, буна да бир гэдэр яхшы музд верилир. Биз һэлэ сонралар көрөчэйик ки, нормал күн адланан вахтда тэтбиг эдилэн иш гүввэсинин дэйэриндэн ашагы музд верилир, буна көрэ дэ „элавэ вахт“ анчаг, капиталист-

саат эрзиндә доғрудан да бир дэфә олса чөрәк емирми?) „Биз (енә һаман Смит) аз һалларда иши ахшам саат 6-дан габаг гуртарырыг (о белә демәк истәйир: „бизим“, иш гүввәсиндән ибарәт олан чанлы машинларымызын истәһлакыны гуртарырыг), буна көрә дә биз (енә дә Crispinus) әслиндә ил бою вахтдан артыг ишләйирик... Ушаглар вә яшлылар (18 яшындан ашағы олан 152 ушаг вә ениетмә, 140 нәфәр дә яшлы) 18 ай эрзиндә бәрәбәр чалышыб орта һесабла һәр бири һәфтәдә ән азы 7 күн вә 5 саат, яхуд $78\frac{1}{2}$ саатишләмишдир. Бу ил (1863-чү ил) майын 2-дә тамам олан 6 һәфтәнин орта һесабла нәтичәси һәфтәдә 8 күндән вә я 84 саатдан артыг олмушдур!“ Лакин бу гәдәр pluralis majestatis [ә’лаһәзрәт кими өзүнә „биз“ демәк] һәвәскары олан бу Смит чәнаблары енә дә тәбәссүмлә элавә әдиб дейир: „Машын әмәйи асандыр“. Block printing (әл илә чит нахышладан) фабрикантлар исә дейирләр: „Әл әмәйи машин әмәйиндән сағламдыр“. Үмүмий-йәтлә чәнаб фабрикантлар „һеч олмаса емәк вахты машинлары даяндырмаг“ тәклифинә һиддәтлә әтираз әдирләр. Вогough-да дивар кағызы фабрикасынын директору ч. Ootley бу барәдә дейир: „Иш күнүнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр давам этдирмәмизә ихтияр верәчәк бир ганун бизим (!) лап үрәйимиздән оларды, фабрика ганунунда көстәрилән вә сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр давам әдән иш күнү исә бизә (!) әл вермир... Наһар вахты биз машинлары даяндырырыг (нә бөйүк аличәнаблыгмыш!), доғрудур, бунун нәтичәсиндә о гәдәр дә кағыз вә рәнк итмир“. Сонра о, биличи бир адам кими элавә әдиб дейир: „Лакин мән чох көзәл баша дүшүрәм ки, бурадаки итки о гәдәр дә хошакәлән бир шей дейилдир“. Комиссион өз һесабатында садәдиллик көстәриб күман әдир ки, бә’зи „рәһбәр фирмаларын“ вахты итирмәкдән, йә’ни өзкә әмәйинин мәнимсәнилдийи вахты итирмәкдән вә беләликлә „мәнфәәти итирмәкдән“ горхмасы һәлә һеч дә кафи бир әсас ола билмәз ки, 13 яшына чатмамыш ушаглар вә 18 яшындан ашағы ениетмәләр 12—16 саат эрзиндә „емәкдән мәһрум әдилсин“ вә я емәк васитәләринә ярдымчы материаллар: машина су вә көмүр, юна сабын, чархлара яғ вә и. а. верилдийи кими, бу ушаглара вә ениетмәләрә дә истәһсал просеси әснасын-да емәк верилсин⁷³.

Инкилтәрә сәнаеинин һеч бир саһәсиндә,—машынла чөрәк истәһсалы кими еничә өзүнә йол ачмаға башлаян бир саһәни биз кәнара гоюруг,—чөрәкчиликдәки гәдәр гәдим вә һәтта, Рома шаирләринин инандырдығына көрә, христианлыгдан әввәлки дөврә мәнсус чох гәдим бир истәһсал үсулу галмамышдыр. Лакин юхарыда гейд олундуғу кими, капитал өз тәсәррүфүнә кечирдийи әмәк просесинин техники хусусийәтинә әввәлләрдә лагейд янашыр. Капитал әввәлләр әмәк просесини тәсадүф әтдийи шәкилдә көтүрүр.

ләрин фәһләләрдән даһа артыг „изафи әмәк“ сормаг мәгсәдилә ишләтдикләри бир һийләдир; әслиндә „нормал күн“ эрзиндә тәтбиг әдилән иш гүввәсинин һәгигәтән там музду верилдийи һалларда да бу вәзиййәт дәйишмир.

⁷³ „Children’s Employment Commission“, 1863, Evidence, p. 123, 124, 125, 140 вә LIV.

Чөрөйин, хүсусилэ Лондонда, сон дэрэчэ сахталашдырылмасы илк дэфэ, ашагы палатада „ейинти маддэлэринин сахталашдырылмасы“ мäsэлэсинэ бахан комитэ (1855—1856-чы иллэр) тэрэфиндэн вэ д-р Nassal-ин „Adulteration detected“ эсэриндэ ифша эдилмишдир⁷⁴. Бунун нэтичэсиндэ „for preventing the adulteration of articles of food and drink“ [ейинти шейлэрини вэ ичкилэри сахталашдырмагын гаршысыны алмаг үчүн] 1860-чы ил 6 август гануну верилди, лакин бу ганунун неч бир тэ’сири олмады, чүнки һэмин ганун, сахта мал алыб-сатмаг васитэсилэ. „to turn an honest penny“ [һалалча гәпик-гуруш газанмаг] истәйән һәр бир фритрәдерә гаршы, әлбәттә чох бөйүк нәзакәт кәстәрир⁷⁵. Комитә өзү чох садәләвһ бир шәкилдә билдирмишдир ки, тичарәт азадлығы әслиндә сахта мәһсул, яхуд инкилисләрин чох ериндә дедикләри кими, „сәфсәтәләшдирилмиш мәһсул“ алвери демәкдир. Доғрудан да белә бир „сәфсәтә“, ағы гарая вэ гараны аға чевирмәкдә Протатордан даһа бачарыглыдыр вэ бүтүн варлығын там хүлә олдуғуну элеатлардан даһа ad oculos [айдын] нүмайиш этдирир⁷⁶.

Һәр һалда комитә чамаатын нәзәрини „едийи бир парча чөрөйә“, бунунла да чөрәк биширмәк мäsэлэсинә чәлб әтмишди. Эйни заманда Лондонун чөрәкчи шакирдләри ачыг митингләрдә вэ парламана көндәрилән әризәләрдә һәддән артыг ишләдикләриндән вэ и. а. шикайәт әдирдиләр. Бу шикайәтләр о гәдәр тә’кидли иди ки, дәфәләрлә гейд әдилмиш 1863-чү ил комиссионунун үзвү олан ч. Н. S. Tremeneheere дөвләт истинтаг комиссары тә’йин әдилмишди. Онун вердийи һесабат⁷⁷ вэ шаһидләрин ифадәләри чамааты һәйәчана кәтирди, амма чамаатын гәлбини дейил, мә’дәсини һәйәчана кәтирди. Доғрудур, инчили яхшыча охумуш олан бир инкилис көзәл билирди ки, аллаһ-тааланын мәрһәмәти сайәсиндә капиталист, ләндлорд вэ кәлирли вәзифә саһиб бәлмәмиш бир адамын нәсиби өз бир парча чөрөйини алын тәри илә газаныб емәкдир, амма билмирди ки, һәр күн едийи чөрөйин ичиндә мүйәй-

⁷⁴ Зәйи нарын үйүдүб вә я дуза гатыб башга шейләр кими сатырлар; буна „baker’s stuff“ (чөрәкчи тозу) кими гәрибә бир ад верилмишдир.

⁷⁵ Мә’лум олдуғу кими, дуда чох күчлү карбон олүб күбрә маддәсидир вә бача тәмизләдирмәк ишилә мәшғул олан капиталистләр буну инкилис фермерләринә сатырлар. 1862-чи илдә бир мәһкәмәдә Британия „jurgemen“ (мәһкәмә ичласчылары) белә бир мäsәләни һәлл әтмәли олмушду: алычыдан хәбәрсиз дудая 90% тоз вә гум гарышдырылдыгда бу дуда „тичарәт“ нөгтейи-нәзәриндән „әсл“ дудамы һесаб олунмалы, йохса, „ганун“ нөгтейи-нәзәриндән „сахта“ дуда сайылмалыдыр. „Amis du commerce“ [„тичарәт достлары“] буну әсл „тичарәт“ дудасы һесаб әтмиш вә фермерин иддиасыны рәдд әтмишдиләр, фермер һәтта мәһкәмә хәрчләрини дә өдәмәли олмушду.

⁷⁶ Франсыз кимячысы Шевал’е әмтиәләрин „сәфсәтәләшдирилмәси“ (сахталашдырылмасы) һаггында яздығы мәғаләдә тәдгиг әтдийи 600-дән артыг мәһсулдан бәзиләринин 10, 20, 30 үсүллә сахталашдырылдығыны кәстәрир. О әләвә әдиб дейир ки, бу үсүлләрын һамысыны билмир, билдикләринин дә һамысыны кәстәрмир. Шевал’е кәстәрир ки, гәнди 6 үсүллә, зейтун яғыны 9, кәрә яғыны 10, дузу 12, сүдү 19, чөрәйи 20, арағы 23, уну 24, шоколады 28, шәрабы 30 вә гәһвәни 32 үсүллә вә и. а. сахталашдырырлар, һәтта рәһим аллаһ да сахталашдырылмагдан яхасыны гуртара билмәмишдир. Bax: R o n a r d d e C a r d, „De la falsification des substances sacramentelles, Paris 1856“.

⁷⁷ „Reports etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc. London 1862“ вә „2-nd Report etc. London 1863“.

йән мигдар иринли инсан тәри, гурум, таракан өлүсү вә кифләнмиш алман хәмрәси вардыр. Биз һәлә зәй, гум вә бунлар гәдәр ләззәтли башга минерал гарышыгларындан данышмырыг. Буна көрә дә мүгәддәс „тичарәт азадлыгы“ олдуғуна бахмаяраг, о вахтадәк „сәрбәст“ олан чөрәк истәһсалы (1863-чү ил парламан сессиясынын ахырларында) дөвләт мүфәттишләринин нәзарәти алтына верилди; бундан башга һаман парламан гануну 18 яшындан ашағы олан чөрәкчи шакирдләринин ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында ишләмәсини гадаған этди. Бу сон маддә, бу гәдәр патриархаллыг изи галан һәммин сәнае саһәсиндә адамларын һәддән артыг ишләдилдийини чилдләрлә китаблардан даһа яхшы көстәрир.

„Лондонда чөрәкчи шакирди адәтән кечә саат 11-дә ишә башлайыр. Бу заман о хәмир тутур. Чох йоручу олан бу иш биширилән чөрәйин мигдар вә кейфийәтиндән асылы олараг $\frac{1}{2}$ саатдан $\frac{3}{4}$ саата гәдәр давам әдир. Сонра, хәмир тәкнәсинин ағзына гоюлан тахтанын үстүндә узаныр вә бир ун кисәсини башынын алтына гоюб бирини дә үстүнә чәкәрәк тәхминән ики саат ятыр. Бундан сонра дөрд саат арамсыз вә чәлд ишләмәк: хәмири йоғурмаг, тәрәзидә чәкиб күндәләмәк, ястыламаг, күрәйә гоймаг, күрәдән чыхармаг вә и. а. лазым кәлир. Чөрәкхананын һәрарәти 75 дәрәчәдән 90 дәрәчәйә гәдәр олур [Фаренһейт бөлкүсү илә көстәрилән бу һәрарәт дәрәчәси Селси илә 24—32 дәрәчә вә я Реомүр илә 19—26 дәрәчәдир]; кичик чөрәкханаларда исә һәрарәт бундан ашағы йох, юхары олур. Чөрәк, булка вә и. а. һазыр олдугда, онун дашынмасы башланыр вә тәсвир олуна ағыр кечә ишини еничә битирән фәһләләрин бир чоху чөрәйи зәнбилә вә я әл арабасына долдуруб бүтүн күнү әвбәәв кәзир, һәтта аралыгда бә’зән чөрәкханада башга ишләр дә көрүрләр. Илин фәслиндән вә мүәссисәнин бөйүклүйүндән асылы олараг, иш күндүз саат бир илә алты арасында битир, фәһләләрин бир гисми исә ахшамдан хейли кечәнә гәдәр ишләйир“⁷⁸. „Вестәнддә „гатышыгсыз“ чөрәк биширән чөрәкханаларын шакирдләри Лондонда ишин гызғын вахты мүнәзәм сурәтдә кечә саат 11-дә ишә башлайыр вә бир-ики гыса фәсилә илә о бири күн сәһәр саат 8-ә гәдәр чөрәк бишириләр. Сонра онлар чөрәйи дашымагла мәшғул олур, бә’зән чөрәкханада 4, 5, 6 саат, арабир һәтта 7 саат әрзиндә бисквит бишириләр. Иш гуртардыгдан сонра ятмаг вахты кәлир ки, бу да 6 саатдан артыг чәкмир, чох заман исә 5 вә 4 саат олур. Чүмә күнләри һәмишә иш даһа тез, мәсәлән ахшам саат 10-да башланыр вә, бә’зән чөрәк биширмәкдән, бә’зән дә дашымагдан ибарәт олан бу иш шәнбә күнү ахшам саат 8-ә гәдәр, чох заман исә базар күнү сәһәр саат 4 вә 5-ә гәдәр фәсиләсиз давам әдир. Базар күнләри фәһләләр ики-үч дәфә һәрдән 1—2 саатлыға ишә кәлмәлидирләр ки, әртәси күн үчүн һазырлыг көрсүнләр... „Underselling masters“ [чөрәйи там гиймәтиндән ашағы сатан] чөрәкчиләрин ишләтдикләри шакирдләрин иш күнү даһа узун олур, бу чөрәкчиләрин сайы исә, юхарыда гейд олундуғу кими,

⁷⁸ Енә орада. First Report etc., p. VI.

Лондон чөрөкчилэринин $\frac{3}{4}$ хиссэсиндэн дэ чохдур; лакин бурадаки шакирдлэр анчаг чөрөкханада ишлэйирлэр, чүнки бунларын сахибкарлары чөрэйин анчаг бир гисмини хырда дүканлара верэрэк, эсас хиссэсини өз дүканларында сатырлар. Нэфтэ баша чатана яхын..., йэ'ни чүмэ ахшамы бурада иш саат 10-да башланыр вэ азачыг бир тэнэффүслэ шэнбэ күнү ахшамдан хейли кечэнэ гэдэр давам эдир⁷⁹.

„Underselling masters“ э кэлдикдэ, хэтта буржуа нөгтейи-нэээриндэн дэ э'тираф эдилир ки, „фэһлэлэрин өдөннлмэмиш олан эмэйи (the unpaid labour of the men) онларын арасындаки рэгабэтин эсасыны тэшкил эдир“⁸⁰. Буна көрэ дэ „full priced baker“ [чөрэйи там гиймэтинэ сатан чөрөкчи] истинтаг комисйону гаршысында өз „underselling“ [ашагы гиймэтэ сатан] рэгиблэрини ифша эдиб көстэрир ки, онлар өзкэ эмэйини оғурлайыр вэ сахтакарлыггла мэшгул олурлар. „Онларын иши анчаг она көрэ яхшы кедир ки, чамааты алдадыр вэ өз фэһлэлэрини 18 саат ишлэдиб чэми 12 саатын һаггыны верирлэр“⁸¹.

Чөрэйин сахталашдырылмасы вэ чөрэйи там гиймэтиндэн ашагы сатан чөрөкчилэр зүмрэсинин мейдана кэлмэси—бу ики һадисэ Инкилтэрэдэ XVIII эсрин эввэллэриндэн, йэ'ни о замандан инкишаф этмэйэ башлайыр ки, сэнэт өз сех характерини итирир вэ ады чөрөкчи олан устанын еринэ дэйирман сахиби вэ я эллаф чилдиндэ бир капиталист мейдана чыхыр⁸². Белэликлэ дэ капиталист истехсалынын, иш күнүнү һэдсиз узатмагын вэ кечэ ишлэринин тэмэли гоюлмушдур; һэрчэнд ки, кечэ ишлэри хэтта Лондонун өзүндэ дэ анчаг 1824-чү илдэн э'тибарэн кениш интишар тапмышдыр⁸³.

Бүтүн бу дейилэнлэрдэн сонра айдындыр ки, нэ үчүн чөрөкчи шакирдлэри комисйонун һесабатында өмрү көдэк фэһлэлэр зүмрэсинэ дахил эдилир; фэһлэ синфинин бүтүн зүмрэлэри арасында ушагларын гырылмасы ади бир һал икэн, хошбэхтликдэн ушаг вахты өлүмдэн яхасыны гуртармыш олан бу шакирдлэр чох аз һадларда 42 яшына чата билирлэр. Буна бахмаяраг, чөрөкчилик пешэсинэ һэмишэ олдугча чох һэвэскар тапылыр. Лондон шәһэри бу „иш гүввэсини“ Шотландияда, Инкилтэрэнин гэрби экинчилик эялэтлэриндэ вэ Алманияда элдэ эдир.

⁷⁹ Енэ орада, р. LXXI.

⁸⁰ George Read, The History of Baking, London 1848, p. 16.

⁸¹ First Report etc. Evidence. „Full priced baker“ Cheeseman-ин ифадэси, р. 108.

⁸² George Read, The History of Baking, London 1848. XVII эсрин ахырларында вэ XVIII эсрин эввэллэриндэ бүтүн пешэ саһэлэринэ сохулан акентлэрэ (дэллаллара) рэсми дилдэ „public nuisances“ [„ичтимаи бэла“] ады верилмишди. Мэсэлэн, Somerset графлыгында, барышыг мөһкәмэлэри һакимлэринин дөрдүнчү сессиясы заманы „Grand Jury“ ашагы палатая мүрачиэтиндэ ээчүмлэ язмышды: „that these factors of Blackwell Hall are a Public Nuisances and Prejudice to the Clothing Trade and ought to be put down as a Nuisance“. [„By Blackwell Hall акентлэри ичтимаи бэладыр, палтар алверинэ зэрэр вүрүрлар вэ бир бэла олдуларына көрэ онларын көкү кэсилмэлидир“]. („The Case of our English Wool etc. London 1685“, р. 6, 7).

⁸³ First Report etc., р. VIII.

1858—1860-чы илләрдә Ирландияда чөрәкчи шакирдләри кечәләр вә базар күнләриндә ишләдилмәләри әлейһинә тәшвиғат апармаг үчүн өз вәсаитләри илә бир сыра бөйүк митингләр тәшкил этдиләр. Чамаат бу митингләрдә, мәсәлән 1860-чы ил май айында Дублиндәки митингдә олдуғу кими, онлара халис бир ирландиялы чошғунлуғу илә тәрәфдар чыхды. Бу һәрәкатын нәтичәси олараг Wexford Kilkenny-дә, Clonmel-дә, Waterford-да вә башга ерләрдә ялныз күндүзләр ишләмәк гәрары мүвәффәгийәтлә кечирилди. „Мә’лум олдуғу кими музду фәһләләрин һәдсиз эаблар чәкдийи Limerick-дә бу һәрәкат чөрәкхана саһибләринин, хүсусән дәйирман саһиби олан чөрәкчиләрин мүғавимәтинә раст кәлиб нәтичәсиз галды. Limerick-ин тимсалы Ennis вә Tipperary-дә әкс һәрәката сәбәб олду. Ичтимаи наразылығын ән күчлү шәкилдә мейдана чыхдыгы Cork-да саһибкарлар өз имканларындан истифадә әдиб һәрәкаты дағьтдылар вә фәһләләри күчәйә төкдүләр. Дублиндә саһибкарлар ән шиддәтли мүғавимәт көстәрдиләр вә тәшвиғата башчылыг әдән шакирдләри тә’ғиб әтмәклә галанларыны күзәштә кетмәйә, йә’ни кечәләр вә базар күнләри ишләмәйә мәчбур этдиләр“⁸⁴. Ирландияда тәпәдән дырнага гәдәр силаһланмыш олан Инкилтәрә һөкүмәтинин комисйону Дублин, Лимерик, Корк вә и. а. чөрәкханаларынын амансыз саһибләринә мәктублар языб шикайәтләнир. „Комитә бу фикирдәдир ки, иш күнүнә һәдд гоян тәбии ганунлар вардыр вә бунлары һеч кәс поза билмәз. Өз фәһләләрини ишдән чыхармагла һәдәләйән саһибкарлар онлары өз дини ә’тигадларыны поэмаға, өлкәнин ганунларына табе олмамаға, әфкар-үмумийәни тәһгир әтмәйә вадар әдирләр (бунларын һамысы базар күнләри ишләмәк мәсәләсинә айдир), беләликлә дә капиталла әмәк арасына әдәвәт тохуму сачыр, дин, әхлағ вә ичтимаи ганун-гайда үчүн тәһлүкәли олан бир нүмунә көстәрирләр... Комитә бу фикирдәдир ки, иш күнүнү 12 саатдан артыг узатмаг, фәһләнин аилә һәятына, шәхси һәятына тәчавүз әтмәк демәкдир вә мә’нәви чәһәтдән фәлакәтли нәтичәләр доғура биләр; иш күнүнү белә узатмаг инсанын аилә мәишәтинә, оғулун, гардашын, әрин вә атанын аиләдә өз вәзифәсини еринә етирмәсинә мүдахилә әтмәк демәкдир. 12 саатдан артыг ишләмәк фәһләнин сәһһәтини позур, онун вахтындан әввәл гочалмасына вә тез өлмәсинә, беләликлә дә фәһлә аиләләринин бәдбәхтлиинә сәбәб олур, аилә өз башчы вә саһибини буна ән чох әһтиячы олдуғу бир заманда итирир (are deprived)“⁸⁵.

Биз инди чә Ирландия илә таныш олдуғ. Каналын о бири таһйында, Шотландияда котан сүрән бир кәнд тәсәррүфат фәһләси, чох сәрт иглимдә 13—14 саат ишләдийини, базар күнләри дә иш вахтындан әләвә дөрд саат ишләдийини һиддәтлә көстәриб шикайәтләнир (өзү дә әлә бир өлкәдә ки, бурада шәнбә күнләри мүгәддәс сайылыр!)⁸⁶; әйни заманда үч нәфәр дәмир йол фәһләси:

⁸⁴ „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861“.

⁸⁵ Енә орада.

⁸⁶ 1866-чы ил январын 5-дә Glasgow яхынлығында Lasswade кәнд тәсәррүфат фәһләләринин издиһамлы митинги (Бах: „Workman’s Advocate“, 13 январ

бир миник гатары кондуктору, бир машиныст, бир дэ сигналчы Лондон Grand Jury-синин һүзуруна кәтирилмишди. Дәмир йолда баш верән бөйүк бир гәза үзүндән йүзләрлә миник о дүняа кетмишди. Бу гәзая сәбәб дәмир йол фәһлэләринин диггәтсизлийи иди. Онлар һамысы мәһкәмә гаршысында бир ағыздан дейирләр ки, 10—12 ил бундан әввәл күндә чәми 8 саат ишләйирдик. Сон 5—6 иләрзиндә исә иш вахтыны 14, 18 вә 20 саата чатдырмышлар, миник лап чох оlanda исә, мәсәлән сәһһәт мөвсиминин гызғын чағында иш вахты 40—50 саат фасиләсиз давам әдир. Лакин бу дәмир йол фәһлэләри әждәһа дейил, ади адамдырлар. Мүәййән бир заман ишләйәндән сонра йорулуб әлдән дүшүрләр, бәдәнләри сүстләшир, бейинләри ишләмир, көзләри көрмүр. Сон дәрәчә „respectable British Juryman“ бу ифадәләрә чаваб олараг чыхардығы һөкмдә онлары manslaughter (адам өлдүрмәк) үстүндә енидән мәһкәмәйә верир вә әлавә бир бәнддә бир мө’мин дили илә юмшагча дейир ки, чәнаб дәмир йол капиталы магнатлары кәләчәкдә лазыми „иш гүввәси“ алыркән бир гәдәр сәхавәтли олсунлар вә алдыглары иш гүввәсинин ширәсини соруркән бир гәдәр „пәрһизкар“ вә я „заһид“, я да „гәнаәтчил“ олсунлар⁸⁷.

Гаршымызда мүхтәлиф пешә, яш вә чинсдән олан гарышыг фәһлэләр күтләси дурур. Онлар бизи о гәдәр шиддәтли тә’гиб

1866-чы ил). 1865-чи илин ахырларында кәнд тәсәррүфат фәһлэләри тред-юнионунун тәшкили вә бунун ән әввәл Шотландияда тәшкил олунмасы, тарихи бир һадисәдир. Buckinghamshir-дә, йә’ни Инкилтәрәнин ән чох зүлм алтында олан әкинчилик маһалларындан бириндә музду фәһлэләр һәфтәлик әмәк һагыны 9—10 шиллингдән 12 шиллингә чатдырмаг мәгсәдилә 1867-чи илин март айында бөйүк бир тә’тил дүзәлтмишдиләр. (Юхарыда дейиләнләрдән көрүнүр ки, 1830-чу илдән вә хүсүсән йохсуллар һагында ени ганун тәтбиг олунандан сонра, Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат пролетариатынын гызғын нүмайишләри дағыдылан заман онун тамамилә ятырылмыш һәрәкаты, алтмышынчы илләрдән ә’тибарән енидән башланыр вә, нәһайәт, 1872-чи илдә ени бир дөврүн башланмасына сәбәб олур. II китабда мән бу мөвзу үзәринә, һабелә Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат фәһлэләринин вәзийәти һагында 1867-чи илдән сонра чыхан Көй Китабар үзәринә гайыдачағам. 3-чү нәшрә әлавә.)

⁸⁷ „Reynold’s Newspaper“, 20 январ 1866-чы ил. Енә бу һәфтәлик гәзет дәмир йолда бир чох ени гәза баш вердийини һәр нөмрасиндә белә „курултулу сәрләвһәләрлә“ хәбәр верир: „Дәһшәтли вә фәлакәтли бир һадисә“, „Мүдһиш фачиә“ вә и. а. Буна Шимали Стаффордшир дәмир йолунун бир фәһләси белә чаваб вермишди: „Машиныст вә очагчынын бирчә дәгигә белә диггәтсизлик көстәрмәсинин нә кими нәтичәләр верә биләчәйи һамыя мә’лумдур. Ән пис бир һавада, иш вахты һәдсиз узадылыб һеч бир фасилә вә истираһәт верилмәдийи һалда башга чүр ола биләрми? Һәр күн баш верән белә бир һадисәни көтүрәк: кечән базар әртәси очагчы сүбһ тездән ишә башламыш вә 14 саат 50 дәгигәдән сонра гуртармышды. Һәлә чайыны ичиб гуртармамыш ону енидән ишә чағырдылар... Бу дәфә онун иши 14 саат 25 дәгигә чәкди. Беләликлә, о 29 саат 15 дәгигә фасиләсиз ишләди. Һәфтәнин сонраки күнләриндә исә: чаршәнбә күнү 15 саат, чүмә ахшамы 15 саат 35 дәгигә, чүмә күнү 14½ саат, шәнбә күнү 14 саат 10 дәгигә вә беләликлә бир һәфтәдә 88 саат 40 дәгигә ишләмишди. Бунун үчүн она чәми 6 иш күнүнүн әмәк һагы верилдикдә онун нә гәдәр һейрәтләндийини тәсәввүр әтмәк чәтин дейилдир. О тәзә ишчи иди, хаһиш әтди ки, иш күнүнүн нә демәк олдуғуну она изаһ әтсинләр. Она чаваб вердиләр ки, иш күнү 13 саат, йә’ни һәфтәдә 78 саатдыр. Бәс онда әлавә 10 саат 30 дәгигәнин һагы нечә олсун? О чох данышыб өчәшдикдән сонра әлавә 10 пенс (тәг-рибән 40 гәпик) муз ала билди“. („Reynold’s Newspaper“, 4 феврал 1866-чы ил.)

эдирләр ки, һеч Одиссейин өлдүрдүйү адамларын көлкәләри дә ону бу гәдәр тә'гиб этмәмишдиләр. Онлары әлдән салан һәддиндән артыг әмәйин дәрәчәсини тәсәввүр этмәк үчүн, голтугларындаки Көй Китаблары охумадан тәкчә сималарына нәзәр салынса кифайәтдир. Бу гарышыг күтлә ичәрисиндән ики шәхси: бир дәрзи гадынла бир дәмирчи көтүрәк; бунларын арасындаки кәскин фәрг, капитал гаршысында бүтүн инсанларын бәрәбәр олдугуну ән яхшы сүбүт әдир.

1863-чү илин ахырынчы һәфтәсиндә Лондонун бүтүн гәзетләри „Death from simple Overwork“ [Анчаг һәддиндән артыг ишләмәкдән ирәли кәлән бир өлүм] кими „курултулу“ сәрләвһә илә бир хәбәр дәрч этмишдиләр. Бу мәгаләдә Mary Anne Walkley адлы 20 яшында бир дәрзи гызын өлүмүндән бәһс олунурду. Бу гыз, ады гәшәнк олан Элиза адлы бир гадынын ишләтдийи чох мө'тәбәр бир сарай дәрзиханасында чалышырды. Тез-тез тәк-рар олуна кәһнә бир әһвалат⁸⁸ бурада енидән баш вермишди: бурада гызлар күндә орта һесабла 16½ саат ишләйир, ишин гыз-ғын чағында исә чох заман 30 саат фәсиләсиз чалышырлар, онларын „иш гүввәләри“ түкәндикдә, гүввәтә кәлмәк үчүн арабир херес, портвейн вә гәһвә ичирләр. Бир дәфә ишин гызғын вах-ты иди, харичдән еничә идхал әдилмиш шаһзадә Уәлс ханымын шәрәфинә верилән зияфәт мәчлисиндә иштирак әдәчәк нәчиб ханымлара көзәл либас тикмәк лазым иди. Mary Anne Walkley 60 нәфәр башга гызла бирликдә 26½ саат фәсиләсиз ишләйир. Һәр отагда 30 гыз ишләдийинә көрә, һәр адама лазым олан һаванын һеч ¼ һиссәси дә чатмырды. Үфунәтли бир дахмада, тахта аракәсмә илә бир-бириндән айрылан бөлмәләрдә һәр ятагда ики гыз ятырды⁸⁹. Бу, һәлә Лондонун ән яхшы дәрзиханаларын-

⁸⁸ Мүгайисә әт: F. Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Leipzig 1845, сәһ. 253, 254. [Бах: русча тәрчүмәси, сәһ. 231, 232.]

⁸⁹ Board of Health (сәһийә идарәсинин) һәкими доктор Letheby о заман демишди: „Яшлы бир адамын ятаг отағында азы 300 куб фут, яшадыгы отагда исә азы 500 куб фут һава олмалыдыр“. Лондон хәстәханаларындан биринин баш һәкими доктор Richardson дейир: „Мүхтәлиф тикиш ишләрилә мәшғул олан: шляпа, үст кейими вә алт палтары тикән гадынлар үч чүр фәлакәтә мәнһум-дурлар—һәддән артыг ишләмәк, һава вә емәк азлыгы, мөдә позгунлуғу. Үмүмийәтлә белә ишләр кишиләрдән артыг гадынлара ярашыр. Лакин бу пешә саһибләринин бәдбәхтлиийи ондадыр ки, хүсусилә пайтахтда чәми 26 капиталист һәмин пешәни инһисара алмышдыр вә капиталын онлара вердийи бүтүн имканлардан (that spring from capital) истифадә әдәрәк, әмәкдән гәнаәт чыхарырлар (force economy out of labour; демәк истәйир ки, иш гүввәсини исраф әдиб хәрчә гәнаәт әдирләр). Бүтүн бу ишчи гадынлар зүмрәси онларын әлиндә әсир-дир. Бир дәрзи гадын өзүнә һеч олмаса бир нечә мүштәри тапдыгда онлары әлдә сахламаг үчүн рәгабәт үзүндән әвдә дәридән чыхынчая гәдәр ишләмәйә мәчбур олур. О өз көмәкчиләрини дә һәддиндән артыг ишләдиб үзмәли олур. Иши баш тутмадыгда вә я тәкбашына ишләйә билмәдикдә, бир мүүссисәйә ишә кирир вә орада әвдәкиндән аз ишләмирсә дә, амма мүййән бир һагг алыр. Беләликлә бу гадын дөнүб бир кәниз олур вә ән кичик бир ичтимаи далға да ону о тәрәф-бу тәрәфә атыр; о каһ өз кичик отағында ачындан өлүр вә я өлмәк дәрәчәсинә чатыр, каһ да енидән күндә 15, 16 саат, бә'зән һәтта 18 саат ишләйир, һәм дә ишләдийи ердә инсан чох чәтинликлә нәфәс ала билир, едийи шейләр яхшы олса да, тәмиз һава олмадығына көрә һәзмә кетмир. Ялныз һаванын писли-йиндән доған вәрәм хәстәлийинин гурбанлары да мөһз бу адамлардыр.“ („Dr. Richardson, Work and Overwork, „Social Science Review“, 18 июл 1863-чү ил).

дан бири иди. Mary Anne Walkley чүмэ күнү хэстэлэниб базар күнү өлмүш вэ зэхмэт чэкиб элиндэки ахырынчы зияфэт палтарыны тикиб гуртармамагла Элиза ханымы дэрин бир һейрэтдэ бурахмышды. Онун анчаг чэназэси үстүнэ чагырылан һәким чэнаб Keys „Coroner’s Jury“ [мейитлэрэ бахан мөһкәмэ һей’әти] гаршысында ифадэ вериркән бир нечэ гуру сөзлэ белэ демишди: „Mary Anne Walkley ағзына гэдэр долу бир э’малатханада чох узун мүддэт ишлэмәкдән вэ һавасы тәмизләнмәйиб чох пис олан сон дэрәчэ дарысгал ятагханада ятмагдан өлмүшдүр“. „Coroner’s Jury“ бу һәкимэ яхшы рәфтар этмәк дәрси вермәк үчүн, онун ифадэсинэ чаваб олараг демишди: „Мөрһумэ бейнинэ ган вурмагдан өлмүшдүр. Лакин күман этмәк олар ки, ағзына гэдэр ишчи илэ долу олан э’малатханада һәддиндән артыг ишлэмәк вэ и. а. онун өлүмүнү сүр’әтләндиришидир“. Кобден вэ Брайт кими фритрәдер чэнабларыны органы „Morning Star“ бу мүнәсибәтлэ белэ язмышды: „Бизим ағ гулларымыз чаны чыханадәк ишләйир вэ сәссиз-сәмирсиз һәлак олуб кедирләр“⁹⁰. „Чаны чыханадәк ишләмәк“ — бир тәк зәриф палтар тикән дәрзиханалара дейил, мин ерә, даһа доғрусу ишләри саз олан һәр ерә анддир... Мүсайдә әдиләрсә инди дә бир дәмичини мисал кәтирәк. Шаирләрин сөзүнә инансаг, дүняда дәмичидән гүввәтли, үзүкүләр вэ шән бир адам йохдур. Дәмичи дан ери сөкүләндә юхудан галхыр, һәлә күн чыхмамыш онун чәкичи әтрафа гығылчымлар сачыр; емәкдә, ичмәкдә вэ ятмагда она тай ола биләчәк бир адам йохдур. Тәкчә чисмани шәраит нәзәрә алынарса, мө’тәдил әмәк шәраитиндә дәмичи доғрудан да ән әлверишли вәзийәтдә оланлардан биридир. Лакин онун ардынча шәһәрә кедәк вэ онун гүввәтли чийинләри үзәринә нә гэдәр ағыр бир зәһмәт дүшдүйүнә, өлкәмиздә өләнләр чәдвәлиндә онун нә кими бир ер тутдуғуна бир нәзәр салаг. Marylebone-да (Лондонун ән бөйүк шәһәр мөһәлләләриндән бириндә) илдә һәр 1000 нәфәр дәмичидән 31 нәфәри өлүр, бу исә Инкил-

⁹⁰ „Morning Star“, 23 июн 1863-чү ил. „Times“ бу һадисәдән истифадә әдиб Америка гулдарларыны Брайт вэ башгаларындан мүдафиәйә галхышмышды. „Times“ дейир: „Бир чохлаымызын фикринчә, нә гэдәр ки, биз өзүмүз өз чаван гадынларымызы шаллаг горхусу әвәзинә ачлыг горхусу алтында сахлайыб өлүнчәйә гэдәр ишләдирик, анаданкәлмә гулдар олан вэ өз гулларыны һеч олмазса яхшы едириб онлардан анчаг орта дәрәчәдә иш тәләб әдән аиләләрә гаршы биз нә һагла бунча һиддәтләнә биләрик“ („Times“, 2 июл 1863-чү ил). Ториләрин „Standard“ гәзети дә руһани Newman Hall чэнабларыны һаман дилә тәнгид әдиб язырды: „О, гулдарлары диндән кәнар э’лан әтдийи һалда, Лондон фәйтончуларыны, омнибус кондукторларыны вэ и. а. күндә үмүмийәтлә 16 саат ишләдиб онлара тула пайы верән мө’тәбәр шәхсләрлә бирликдә ибадәт әдир“. Нәһайәт, кәһин Томас Карлейл чэнабларынын сәси эшидилди ки, онун да һаггында мән һәлә 1850-чи илдә ашағыдаки сөзләри язмышдым: „Даһилик пәрәстишиндән... даһилик йох олмуш, пәрәстиш галмышдыр“. Әз гыса вәзиндә о мүасир тарихин диггәтәшәян еканә һадисәсинә, йә’ни Америкадаки вәтәндаш мүһарибәсинә анчаг белә бир мә’на верир ки, куя шималдаки Пйотр вар гүввәсилә чәнубдаки Павелин башыны әзмәк истәйир, чүнки шималдаки Пйотр фәһләни „күнәмузд“, чәнубдаки Павел исә „өмүрлүк“ тутур („Mastmillans Magazine“. Ilias Americana in nuse. Август 1863-чү ил). Ториләрин шәһәрләрдәки муздлу фәһләләрә—кәндләрдәкиләрә йох һа!—бәсләдийи дәбдәбәли рәғбәт, бир сабын көпүйү кими нәһайәт белә партлайыб дағылды. Бу рәғбәтин өзәйи исә көләлик адланыр!

тэрэдэ орта һесабла өлөн яшлы кишилэрин сайындан 11 нэфэр артыгдыр. Эслиндэ һеч бир эйби олмаян вэ инсанын сөвг-тэбии мөшгөлэсиндэн ибарэт олан бу пешэ, һэддиндэн артыг ишлэмэк нэтичэсиндэ инсанын мөввинэ сәбәб олур. Инсан күндэ филан гэдэр чәкич вура билэр, филан гэдэр аддым ата билэр, филан дэфэ нэфэс ала билэр, филан чүр иш көрә билэр вэ орта һесабла, мөсөлән; 50 ил яшайр. Ону филан гэдэр артыг чәкич вурмаға, филан гэдэр артыг аддым атмаға, филан гэдэр артыг нэфэс алмаға мөчбур әдирләр, бу исә үмүмийәтлэ онун һәятдаки вәзифәсини дөрддә бир һиссә артырыр. О һәмин вәзифәни еринә етирмәйә чалышыр вэ нэтичәдә мә'лум олур ки, мүййән мүддәтдә көрдүйү иш доғрудан да дөрддә бир һиссә артыр вэ 50 яш әвәзинә 37 яшында өлүр⁹¹.

4. Күндүз вэ кечә әмәйи. Нөвбә системи

Дәйәри артырмаг просеси нөгтейи-нәзәриндән сабит капитал, истәһсал вәситәләри анчаг әмәйи өз чанына чәкмәк вэ һәр дамчы әмәклә бирликдә мұвафиг мигдар изафи әмәйи дә чанына чәкмәк үчүндүр. Истәһсал вәситәләри бу вәзифәни еринә етирмәзсә, бунларын мөвчуд олмасынын өзү дә капиталист үчүн мәнфи кәмийәтдир, чүнки истәһсал вәситәләри, истифадәсиз галдылары бүтүн мүддәтдә фәйдәсыз аванс әдилмиш капитал олур; даяндырылмыш истәһсалын енидән ишә салынмасы һөкмән әләвә хәрч чәкилмәсини тәләб әдәндә һәмин итки гәт'и бир итки олур. Иш күнүнүн тәбии күндән артыг узадылмасы, кечәнин һесабына узадылмасы, анчаг ярымчыг бир чарә олур, чанлы әмәк ганы сормаг әтәшини анчаг мүййән дәрәчәдә сөндүрә билир. Буна көрә дә күнүн бүтүн 24 сааты әрзиндә әмәйи мәнимсәмәк, капиталист истәһсалынын фитри хассәсидир. Лакин эйни иш гүввәсини һәм күндүз, һәм дә кечә сормаг чисмән мүмкүн олмадығына көрә, бу чисмани маниәләри арадан галдырмаг үчүн, күндүз һәзмдән кечирилән иш гүввәси илә кечә һәзмдән кечирилән иш гүввәсини нөвбәйә салмаг лазым кәлир ки, белә бир нөвбә мүхтәлиф үсуллар ишләтмәйә имкан вермәлидир, мөсөлән, әлә тәшкил олунмалыдыр ки, фәһләләрин бир гисми бир һәфтә күндүз ишләсин, кәлән һәфтә—кечә вэ и. а. Мә'лум олдуғу үзрә белә бир нөвбә системи, белә бир нөвбәли тәсәррүфат, Инкилтәрә памбыг парча сәнаеинин вэ башга сәнае саһәләринин там сағлам кәнчлик дөврүндә һөкм сүрмүшдүр, инди дә Москва губерниясынын памбыг парча сәнаеиндә кениш интишар тапмагдадыр. Бөйүк Британия сәнаеинин индийәдәк һәлә дә „сәрбәст“ галмыш олан бир чох саһәләриндә, о чүмләдән Инкилтәрә, Уәлс вэ Шотландиянын домна собалары, дәмирчиханалары, дәмир-прокат заводлары вэ башга металлуржи мануфактураларында бу 24 саатлыг истәһсал просеси бир систем кими һәлә енә дә давам әдир. Әмәк просеси һәфтәнин алты иш күнүнүн һәр бириндә 24 саат давам әтмәкдән

⁹¹ Dr. Richardson, Work and Overwork, „Social Science Review“, 18 июл 1863-чү ил.

башга, чох заман базар күнлэринэ дэ кечир. Фәһлэлэр киши вэ гадынлардан, оғлан вэ гыз ушагларындан ибарәтдир. Бурада 8 (бә'зән 6) яшындан 18 яшынадәк һәр чүр ушаг вэ ениетмәләр вардыр⁹². Бә'зи саһәләрдә гыз вэ гадынлар кечә ишиндә кишиләрлә бирликдә ишләйирләр⁹³.

Кечә ишинин үмумийәтлә зәрәрли нәтичәләри һәлә бир яна дурсун⁹⁴, бүтүн кечә-күндүз арасы кәсилмәдән давам эдән истеһсал просеси номинал иш күнү һүдудуну кечмәк үчүн олдугча әлверишли шәраит ярадыр. Мәсәлән, юхарыда көстәрдийимиз вэ бөйүк кәркинлик тәләб эдән сәнае саһәләриндә рәсми иш күнү чох заман 12 саат давам эдән кечә вэ я күндүз ишиндән ибарәтдир. Лакин бу һәдди кечәндән сонраки әмәк, Инкилтәрәнин бир рәсми һесабат дилилә десәк, бир чох һалларда „һәгигәтән дәһшәтли“ (truly fearful)⁹⁵ олур. Бу һесабатда дейилир: „Шаһидләрин ифадәсинә көрә 9—12 яшлы оғлан ушагларыны о гәдәр ишләдирләр ки, инсан һеч бир заман буну ағлына кәтирә билмәз вэ һөкмән белә бир нәтичәйә кәлмәлидир ки, ата-аналарын вэ саһибкарларын бу чүр өзбашыналығына даһа йол вермәк олмаз“⁹⁶.

„Үмумийәтлә оғлан ушагларынын каһ күндүз, каһ да кечә

⁹² „Children's Employment Commission“. Third Report. London 1864, p. IV, V, VI.

⁹³ „Стаффордшир вэ чәнуби Уэлсдә чаван гыз вэ гадынлар даш көмүр мәдәнләриндә вэ кокс собаларында тәкчә күндүзләр дейил, кечәләр дә ишләйирләр. Парламанә тәгдим олунан һесабатларда чох заман бу һал һамыя мәлум олан чидди бир бәланын сәбәби сайылырды. Кишиләрлә бирликдә ишләйән вэ кейимләри онларынкиндән чох аз сечилән, үст-башлары һисли-кирли гадынлар һейсийәтләрини итирмәклә мәнәви сималарыны да итирмәк тәһлүкәси гаршысында галырлар, зира гадынлар гадына мүнәсиб олмаян ишләрдә ишләйирләр“ (енә орада, 194, сәһ. XXVI. Мүгайисә эт: Fourth Report (1865), 61, p. XIII). Шишә заводларында да вәзийәт бунун эйиндир.

⁹⁴ Кечәләр ушаг ишләдән бир полад фабриканты дейир: „Әлбәттә, тәбииндир ки, кечәләр ишләйән ениетмәләр күндүзләр ятыб лазымынча динчәлә билмир вэ бүтүн күнү сәһәрдән ахшама гәдәр авара кәзмәли олурлар“ („Children's Employment Commission. Fourth Rep.“, 63, p. XIII). Бир һәким бәдәнин сағламлығы вэ инкишаф этмәсинә күн ишығынын хейри һаггында дейир: „Ишыг бәдәнин тохумаларына билаваситә тә'сир эдиб мөһкәмләдир, бәдәнә эластиклик верир. Кифайәт гәдәр ишыг көрмәйән һейванларын әзәләләри бошалыб эластиклиини итирир, гычыгландырычы амилләр олмадығы үчүн әсәб гүввәси фәалийәтдән дүшүр вэ бәдәндә бөйүмә просесиндә олан һәр шейин инкишафы ләнкийир... Ушагларә кәлдикдә, даим бол күн ишығы көрмәк вэ күнүн бир һиссәсини күнәш шүаларынын билаваситә тә'сири алтында олмаг онларын сағламлығы үчүн хүсусилә вачибдир. Ишыг гиданын яхшы һәзм олунуб ойнаг гана чеврилмәсинә ярдым эдир вэ тәзә лифләри мөһкәмләдир. Ишыг көз органларыны да гычыгландырыр вэ беләликлә бейнин мүхтәлиф вәзифәләри даһа интенсиив ифа этмәсинә сәбәб олур“. Бу парчаны Worcester-дә „General Hospital“-ын баш һәкими ч. W. Strange-ин „Сағламлыг һаггында“ әсәриндән (1864-чү ил) көтүрмүшүк; о, тәһгигат комиссиянунун үзвү ч. White-а мәктубунда языр: „Ғабатларда мән Ланкаширдә кечә әмәйинин фабрикада ушагларә нечә тә'сир этдийини көрмүшәм вэ бә'зи саһибкарларын адәтән дедикләринин тамамилә әксинә оларәг гә'нийәтлә дейирәм ки, кечә әмәйи ушагларын сағламлығына анчаг зәрәр вурур“ („Children's Employment Commission. 4-th Report“, 284, 55). Белә мәсәләләрин үмумийәтлә чидди мүбәһисәйә сәбәб ола билмәсинин өзү, капиталистләрин вә әлалтыларынын „бейин фәалийәтинә“ капиталист истеһсалынын нечә тә'сир этдийини чох көзәл сүбүт эдир.

⁹⁵ Енә орада, 57, p. XII.

⁹⁶ Енә орада (4-th Report, 1865), 58, p. XII.

ишлэмэйә мәчбур әдилмәси өзү дә, ишин истәр гызғын вә истәрсә ади вахтларында иш күнүнүн биабырчасына узадылмасына сәбәб олур. Иш күнүнүн узадылмасы бир чох һалларда дәһшәтли вә һәтта ағлакәлмәз бир шәкил алыр. Арабир әлә лабүд һаллар олур ки, вахты гуртаранлары әвәз әтмәли олан ушаглардан бә'зиләри нә исә бир сәбәбә көрә ишә кәлмир. Бу һалда өз иш күнүнү битирән оғланлардан бири вә я бир нечәси ишә кәлмәйәни әвәз әтмәлидир. Бу систем о гәдәр мәшһур олмушдур ки, мән бир прокат заводунун директорундан: ишә чыхмаян ушаглары кимлә әвәз әдирсиниз, дейә сорушдугда: „Мән билирәм ки, бу мәсәлә мәнә мә'лум олдугу кими сизә дә яхшыча мә'лумдур“ чавабыны верди вә һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән юхарыдаки факты тәсдиг этди⁹⁷.

„Номинал иш күнү сәһәр саат 6-дан ахшам саат 5¹/₂-ә гәдәр давам әдән бир прокат заводунда бир оғлан ушағы 6 ай әрзиндә һәфтәдә азы дөрд кечә, әртәси күн ахшам саат 8¹/₂-ә гәдәр ишләмишдир...“. „Доггуз яшында башга бир оғлан ушағы бә'зән һәрәси он ики саатлыг үч нөвбәни далбадал ишләйир, он яшына чатдыгда исә ики күн ики кечә фәсиләсиз ишләйирди“. „Инди 10 яшы олан үчүнчү бир оғлан ушағы үч кечә далбадал сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-йә гәдәр, галан кечәләр исә ахшам саат 9-а гәдәр ишләйирди“. „Инди, 13 яшында олан дөрдүнчү бир оғлан ушағы бүтүн һәфтә бою ахшам саат 6-дан әртәси күн күндүз саат 12-йә гәдәр, бә'зән исә үч нөвбә далбадал, мәсәлән базар әртәси сәһәрдән тәк күнү кечәйә гәдәр ишләйирди“. „Инди 12 яшы олан бешинчи бир оғлан ушағы Stavely-дә чугун заводунда ики һәфтә сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-йә гәдәр ишләйирди вә инди даһа белә ишләйә билмир“. Догуз яшлы George Allinsworth дейир: „Мән бурая кечән чүмә күнү кәлмишәм. Биз әртәси күн сүбһ саат үчдә ишә башламалыйдыг, одур ки, бүтүн кечәни бурада галдым, әвимизлә буранын арасы 5 милдир. Дәри дөшлүйү алтыма салдым, гыса курткамы да үстүмә чәкибердә ятдым. Сонраки ики күндә ишә сәһәр саат 6-да кәлирдим. Бәли! Доғрудан да яхшы ердир! Бурая кирәндән габаг бир ил домна собасында ишләмишдим. Бу завод кәнддә чох бөйүк бир завод иди. Орада да шәнбә күнү ишә сәһәр саат 3-дә башлайырдым, амма әвимиз яхын олдугуна көрә һеч олмаса кедиб әвдә ята билирдим. Башга күнләр сәһәр саат 6-да ишә башлайыб ахшам саат 6-да вә я 7-дә гуртарырдым“ вә и. а.⁹⁸.

⁹⁷ Енә орада.

⁹⁸ Енә орада, сәһ. XIII. Бу „иш гүввәләринин“ нә кими бир инкишаф дәрәчәсиндә олмасы, тәһгигат комисйону үзвләриндән бири илә олан ашағыдаки мұсаһибәдән көрүнүр: 12 яшлы Jeremias Haynes дейир: „...дөрд дәфә дөрд эйләр сәккиз, амма дөрд дәнә дөрдлүк (4 fours) эйләр он алты... Онун фикринчә крал о адамдыр ки, бүтүн пуллар вә бүтүн гызыллар онун олсун. Бизим бир кралымыз вар; дейирләр ки, о гадындыр, адына да шаһзадә Александра дейирләр. Дейирләр ки, о, краличәнин оғлуна эрә кетмишдир. Краличә кишидир“. Он ики яшлы Wm. Turner дейир: „Мән Инкилтәрәдә яшамырам. Күман әдирәм ки, белә бир өлкә вар, амма онун барәсиндә индийәдәк һеч бир шей билмирдим“. Он дөрд яшлы John Morris дейир: „Мән эшитмишәм ки, дүняны аллаһ яратмыш вә анчаг бүтүн чамаат батыб бирчә нәфәр галмышдыр, о да, эшитдийимә көрә, балача бир гуш имиш“. Он беш яшлы William Smith дейир: „Аллаһ кишини, киши дә гадыны яратмышдыр“. Он беш яшлы Edward Taylor дейир: „Лондон барәсин-

Инди көрөк бу 24 саатлыг системи капитал өзү нечэ гэлэмэ верир. Элбэттэ капитал бу системин ярамаз чәһәтләрини пәрдәлэйир, бу системдән иш күнүнү „дәһшәтли вә ағлакәлмәз дәрәчәдә“ узатмаг үчүн истифадә әдилмәсинин үзәриндән сүкутла кечир. О, бу системин анчаг „нормал“ формасындан данышыр.

Naylor вә Vickers чәнабларынын полад фабрикаларында 600-дән 700-ә гәдәр фәһлә ишлэйир, бунларын анчаг 10⁰/₀-и 18 яшына чатмаян ениетмәләрдир, бунлардан да 20 нәфәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишлэйир. Бу чәнаб фабрикантлар белә дейир: „Оғланлара исти гәт’иййән эзиййәт вермир. Һәрарәт йәгин ки, Селси илә 30—32 дәрәчәйә чатыр... Ишләк әлләр дәмрчи вә прокат ә’малатханаларында нөвбә илә каһ күндүз, каһ да кечә ишлэйирләр, бүтүн галан ә’малатханаларда исә, әксинә, иш анчаг күндүзләр, йә’ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр давам әдир. Дәмрчиханада саат 12-дән саат 12-йә гәдәр ишлэйирләр. Ишләк әлләрдән бә’зиләри даим кечә ишлэйәрәк, күндүз нөвбәсиндә ишләмирләр... Биз зәнн әтмирик ки, кечә иши илә күндүз ишинин сағламлыға (Naylor вә Vickers чәнабларынын сағламлыгына?) тә’сирә мухтәлиф олсун вә йәгин ки, адам мухтәлиф

дә һеч бир шей билмирәм“. Он едди яшлы Henry Matthewman дейир: „Бир нечә дәфә килсәйә кетмишәм... Онларын тәблиғ әләдикләри адам Иса адлы бири-сидир, башга ад билмирәм, бу Исанын өзү һаггында да бир шей дейә билмәрәм. Ону өлдүрмәмишләр, о да башга адамлар кими өз әчәли илә өлмүшдүр. О бә’зи чәһәтчә башга адамлардан сечилирмиш, чүнки бир нөв диндар имиш, башгалары исә диндар дейилмишләр“ (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others is n’t). (Енә орада, 74, сәһ. XV). „Иблис яхшы вүчүддүр. Мән онун һарада яшадығыны билмирәм. Иса яман адам имиш“ („The devil is a good person. I dont know where he lives“. „Christ was a wicked man“). „Бу гыз (10 яшындадыр) God (allah) әвәзинә Dog (ит) дейирди вә краличәнин адыны билмирди“ („Children’s Employment Commission. 5-th Report“, 1866, p. 55, п. 278). Металлуржи мануфактураларындаки систем ишишә вә қағыз фабрикаларында да һөкм сүрүр. Қағзын машынла истеһсал әдилдйи фабрикаларда чынданы сечмәкдән башга, бүтүн просесләр адәтән кечә дә давам әдир. Бә’зи һалларда кечә ишини нөвбәләр васитәсилә фәсиләсиз бүтүн һәфтә узуну, адәтән базар күнү кечәдән башлаяраг кәлән һәфтә шәнбә күнү кечә саат 12-йә гәдәр давам әтдирирләр. Күндүз нөвбәсиндә олан фәһләләр һәфтәнин беш күнүнү һәр күн 12 саат, бир күнүнү дә 18 саат ишлэйирләр, кечә нөвбәсиндә оланлар исә һәфтәнин 5 кечәсини һәр кечә 12 саат, бир кечәсини исә 6 саат ишлэйирләр. Бә’зән, нөвбәләрин ери дәйишилән күнләрдә һәр нөвбә сыра илә 24 саат ишлэйир. Бир нөвбә базар әртәси 6 саат вә шәнбә күнү 18 саат ишлэйир ки, 24 саат тамам олсун. Бә’зи һалларда ара нөвбәләр системи тәтбиг олунур вә бурада, қағыз машынларында чалышан бүтүн фәһләләр бүтүн һәфтә узуну күндә 15—16 саат ишлэйирләр. Тәһгигат комиссионунун үзвү Lord дейир: „Бу систем санки 12 саатлыг вә 24 саатлыг нөвбә системләринин бүтүн фәлакәтләрини өзүндә бирләшдирир. Бу системлә гурулмуш кечә ишләриндә 13 яшындан ашағы ушағлар, 18 яшындан ашағы ениетмәләр вә гадынлар ишлэйир. Он ики саатлыг системдә онлар ишә кәлмәйән фәһләләри әвәз әтмәк үчүн бә’зән ики нөвбә, йә’ни 24 саат ишләмәли олурлар. Шаһидләрин ифадәләриндән мә’лум олур ки, оғлан вә гызлар чох заман вахтдан артыг 24 саат вә һәтта 36 саат фәсиләсиз ишләдилирләр. Қағыз чилаламаг кими „фәсиләсиз вә дәйишкән бир ишдә“ он ики яшлы гызлар раст кәлмәк олур; бунлар „емәк үчүн ики вә я ән чоһу үч дәфә верилән ярым саатлыг тәнәффүсләрдән башга һеч бир мүнғәзәм истираһәт вә я тәнәффүс көрмәдән“ бүтүн айы күндә 14 саат ишлэйирләр. Даими кечә ишинин тамамилә ләғв олундуғу бә’зи фабрикаларда иш вахтындан артыг ишләрин мүддәти дәһшәтли бир дәрәчәйә чатыр, һәм дә бу ишләр „чох заман сон дәрәчә исти бир ердә көрүлән ән натәмиз вә ән дарыхдырычы ишләрдән ибарәт олур“ („Children’s Employment Commission. 4-th Report, 1865“, p. XXXVIII and XXXIX).

вахтларда дейил, өз истирахәт вахтыны дәйишмәйиб һәмишә эйни заманда динчәлмәйә адәт әтсә даһа яхшы ятыр... 18 яшындан кичик 20-йә гәдәр оғлан ушағы кечә нөвбәсиндә ишләйир... Кечәләр биз 18 яшындан кичик оғлан ушағы ишләтмәсәк кечинә билмәрик (not well do), чүнки бунсуз истәһсал хәрчләри артыр. Ихтисаслы ишчи вә шө'бә мүдирләри тапмаг асан дейилдир, оғлан ушаглары исә истәнилдийи гәдәр вар... Әлбәттә, биздә ишләйән оғлан ушагларынын нисбәтән аз олдуғу нәзәрә алынарсә, кечә ишини азалтмағын бизим үчүн бөйүк бир әһәмийәти вә я мә'насы ола билмәз"⁹⁹.

John Brown and Co чәнабларынын полад вә дәмйр заводлары фирмасында 3000 киши вә ениетмә ишләйир, һәм дә полад вә дәмйр һазырланмасы кими ағыр ишләрин бир һиссәси „нөвбә илә күндүз вә кечә“ көрүлүр; һәмин фирманын нүмайәндәси J. Ellis чәнаблары дейир ки, полад прокаты заводларында ағыр шәраитдә ишләйән һәр ики нәфәр яшлы фәһләйә бир вә я ики ениетмә дүшүр. Онларын мүәссисәләриндә 18 яшындан ашағы 500 ениетмә вардыр вә бунлардан 170 нәфәри, йә'ни тәхминән $\frac{1}{3}$ һиссәси 13 яшындан кичик ушаглардыр. Чәнаб Ellis ганунда әдиләчәк дәйишиклик барәсиндә дейир: „Зәннимчә 18 яшына чатмамыш шәхсләрин күндә 12 саатдан артыг ишләдилмәси гадаған олунса, о гәдәр дә пис (very objectionable) олмаз. Лакин зәнн әтмирам ки, кечә ишиндә 12 яшындан юхары ениетмәләр ишләтмәдән кечинмәк мүмкүн олдуғу сүбүт әдилә билсин. Биздә ишләйән ениетмәләрин кечә ишләмәсини гадаған әдән ганунларданса, биз 13 яшына вә я һәтта 15 яшына чатмамыш ушагларын үмүмийәтлә ишләмәсини гадаған әдән бир ганун верилмәсинә даһа тез разы олардыг. Күндүзләр чалышан ениетмәләр нөвбә илә кечәләр дә ишләмәлидирләр, чүнки яшлы фәһләләр даим кечә ишләйә билмәзләр, даим кечә ишләмәк онларын сәһһәтини тамамилә поза биләр. Һәфтәашыры кечә иши исә, зәннимчә, зәрәрли олмаз. (Өз мүәссисәләринин мәнәфеини күдән Naylor вә Vickers чәнаблары белә күман әдирдиләр ки, әксинә, даим кечә ишләмәк дейил, мәһз вахташыры кечә иши зәрәрли ола биләр!) Биз көрүрүк ки, каһ күндүз, каһ кечә ишләйәнләр дә тәкчә күндүз ишләйәнләр кими сағламдырлар... 18 яшындан ашағы ениетмәләр үчүн кечә ишинин гадаған олунмасына биз она көрә әтираз әдирик ки, бу һалда хәрчләримиз артар; бизим еканә әсасымыз да мәһз будур. (Нә гәдәр ачыг бир һәясызлыг!) Зәннимизчә, хәрчләрин белә артмасы, сәнаеин (the trade) мүвәффәгийәт газанмасына лазыми диггәт вериләчәйи тәгдирдә онун гаршысына гоюла биләчәк тәләбин һәддини ашарды. (As the trade with due regard to its being successfully carried out could fairly bear! Нә гәдәр шит бир данышыг!) Бурада онсуз да ишләйән аздыр, әмәк бу чүр тәнзим әдилдикдә исә һеч кифайәт әтмәзди“ (йә'ни Ellis, Brown and Co иш гүввәсинин там дәйәрини өдәмәк кими мәш'ум бир вәзийәтә дүшәрдиләр)¹⁰⁰.

⁹⁹ Fourth Report etc., 1865, 79, p. XVI.

¹⁰⁰ Енә срада, 80, p. XVI.

Cammell and Co чэнабларынын „Нәһәнк“ адлы полад вэ дэмир заводлары да, юхарыда көстөрилэн John Brown and Co мүэссисэси кими ири мүэссисэлэрдэндир. Бунларын директору шаһид сифэтилә һөкүмэт комиссары White-а тәһрири мә'лумат вермиш, сонра исэ, дүзәддилмәк үчүн өзүнэ гайтарылан элязмасыны кизлэтмәйи лазым билмишдир. Лакин ч. White-ын һафизэси яхшыдыр. Онун яхшы ядындадыр ки, ушагларын вэ ениетмэләрин кечэ ишләмәсинин гадаған эдилмәси бу чэнаб нәһәнкләр үчүн „мүмкүн олмаян бир шейдир; бу онларын заводларыны багламаг демәк оларды“, онсуз да бунларын мүэссисәсиндә 18 яшындан ашағы ениетмәләр анчаг 6%-дән бир гәдәр артыг, 13 яшындан кичик ушаглар исэ чәми 1%-дир!¹⁰¹

Attercliffe-дә олан Sanderson, Bros and Co поладәритмә, прокат вэ дэмир заводлары фирмасынын нүмайәндәси ч. E. F. Sanderson һаман мәсәлә барәсиндә дейир: „18 яшындан ашағы ениетмәләрин кечэ ишләмәсинин гадаған эдилмәси бөйүк чәтинликләр төрәдә биләр; башлыча чәтинлик одур ки, ушагларын әвәзинә яшлы кишиләри ишләтмәк лазым кәләр вэ бу да хәрчләри артыра биләр. Мән бунун нечәйә тамам олачағыны дейә билмәрәм, амма, йәгин, хәрчләр о гәдәр артмаячагдыр ки, фабрикант буна әсасән поладын гиймәтини артыра билсин, демәли зәрәр фабрикантын үзәринә дүшәчәкдир, чүнки фәһләләр (нә тәрс мәхлугдур!) бу зәрәри чәкмәк истәмәйәчәкләр“. Ч-б Sanderson ушаглара нә гәдәр әмәк һаггы вердийини билмир, лакин дейир ки, „әһтимал, һәфтәдә адам башына 4—5 шиллинг дүшүр... Ушагларын көрдүйү иш элә ишдир ки, буна үмумийәтлә („generally“; әлбәттә, һеч дә һәмишә „хүсуси һалларда“ дейил, үмумийәтлә) ениетмәләрин тамамилә күчү чатар, буна көрә дә яшлы фәһләләрин чохла гүввәси зәрәрин әвәзини өдәйәчәк һеч бир хейир верә билмәз, яхуд да, чох ағыр метал ишләтмәк лазым кәлдийи надир һалларда хейир верәрди. Бундан әлавә, яшлы фәһләләрин әли алтында оғланларын олмамасы, онлар үчүн әлверили олмазды, чүнки яшлы кишиләр о гәдәр дә үзүйола олмурлар. Бир дә, оғланлар иши өйрәнмәк үчүн кичик яшларындан ишә башламалыдырлар. Одур ки, ениетмәләри анчаг күндүз ишләтмәк бу мәгсәдин әлдә эдилмәсинә мане оларды“. Нә үчүн? Нә сәбәбә ениетмәләр өз „пешәләрини“ күндүз өйрәнә билмәзләр? Дәлилиниз нәдир? „Она көрә ки, бир һәфтә күндүз, бир һәфтә кечә ишләйән вэ бүтүн бу мүддәтдә өз нөвбәләриндәки ениетмәләрдән айры дүшән яшлы фәһләләр ениетмәләрдән көтүрә биләчәкләри хейрин ярысыны итирмиш оларлар, чүнки онларын ениетмәләрә рәһбәрлик этмәси ениетмәләрин әмәк һаггынын бир һиссәси һесаб олунур, бу исэ яшлы фәһләләрә ениетмәләри учуз ишләтмәк имканы верир. Беләликлә, һәр бир яшлы фәһлә өз мәнфәәтинин ярысыны итирмиш оларды“. Башга сөzlә десәк: чэнаб Sanderson-лар яшлы фәһләләрин әмәк һаггынын мувафиг һиссәсини ениетмәләрин кечә әмәйи һесабына вермәк әвәзинә, өз чибләриндән вермәли олардылар. Бу һалда чэнаб Sanderson-ларын мәнфәәти бир гәдәр азалмыш

¹⁰¹ Енә орада, 82, р. XVII.

оларды, буну исә онлар ениетмәләрин өз пешәләрини нә сәбәбә күндүз өйрәнмәли олмадыгларыны сүбүт-этмәк үчүн кафи бир әсас һеса́б әдирләр¹⁰². Бундан әлавә, бүтүн даими кечә иши инди ениетмәләрин әвәз-этдийи яшлы фәһләләрин үзәринә дүшәрди вә онлар буна таб кәтирә билмәздиләр. Мүхтәсәр, о гәдәр бөйүк чәтинликләр мейдана чыхарды ки, йәгин кечә ишинин тамамилә ләғв олунмасына сәбәб оларды. „Полад истехсалынын өзүнә кәлдикдә исә,—Е. F. Sanderson дейир ки,—бунун һеч бир фәрғи олмазды, амма!“ Аммасы будур ки, чәнаб Sanderson-лар полад истехсалындан башга, бир шейин дә фикрини чәкирләр. Полад истехсалы мәнфәәт истехсал-этмәк үчүн ялныз бир бәһанәдир. Поладәритмә собаларынын, прокат әмәлатханаларынын вә саирәнин, тикинтиләрин, машынларын, дәмйр, көмүр вә саирәнин полада чеврилмәкдән даһа вачиб вәзифәси вардыр. Онларын вәзифәси өз чанларына изафи әмәк чәкмәкдән ибарәтдир вә 24 саат әрзиндә, әлбәттә 12 саатдакиндән чох изафи әмәк чәкә биләрләр. Доғрудан да, бу сайдығымыз шейләрә саһиб олан Сандерсонлар, аллаһ-тааланын вә инсанларын гойдуғу ганунлара көрә, мүййән мигдар ишләк әли бүтүн кечә-күндүз ишләтмәк ихтияры әлдә әдирләр; бу сайдығымыз шейләрин өз чанына әмәк чәкмәси ишиндә фәсилә әмәлә кәлдикдә бунлар дәрһал өз капитал хүсүсийәтини итирир, буна көрә дә Сандерсонлар үчүн халис зәрәр олур. „Бу һалда чох гиймәтли машынлар вахтын ярысыны даянар, бу сәбәбдән дә итки үз верәрди вә биз индики системдә истехсал әдә билдийимиз гәдәр мәһсул истехсал-этмәк үчүн биналарын һәчмини вә машынларын мигдарыны ики гат артырмалы олардыг, бу исә хәрчләри ики гат артырарды“. Лакин сәбәб нәдир ки, бу Сандерсонлар, ялныз күндүзләр фәһлә ишләтмәләринә ичәзә верилән вә тикинтиләрини, машынларыны, хаммалларыны кечәләр „ишләтмәйән“ капиталистләрдән әлверишли вәзийәтдә олмаг иддиасындадырлар? Е. F. Sanderson бүтүн Сандерсонлар адындан чаваб вериб дейир ки: „Доғрудур, машынларын ишләдилмәмәси үзүндән баш верән итки анчаг күндүзләр ишләйән бүтүн мануфактуралара айддир. Әритмә собаларынын тәтбиги бу һалда һәдсиз иткиләрә сәбәб оларды. Бу собалары даим янар һалда сахладыгда, яначаг исраф олунур (инди бунун әвәзинә фәһләләрин һәяты исраф олунур), собалары даим янар һалда сахламадыгда исә, онлары енидән яндырыб лазыми һәрарәт әлдә-этмәк үчүн вахт итир (һалбуки лап сәккиз яшлы ушагларын юху вахтыны итирмәләри бүтүн Сандерсонлар үчүн хейирлидир); бундан башга, һәрарәтин дәйишилмәси собаларын өзүнү дә хараб әдәрди“ (һалбуки адамларын күндүз вә кечә нөвбәләриндә ишләдилмәсиндән собалара һеч бир хәләл кәлмир)¹⁰³.

¹⁰² „Һәр шейдә бир мә’на вә дәлил ахтармаг зәманәси олан зәманәмиздә һәр шей үчүн, һәтта ән пис вә чиркин һәрәкәтләр үчүн яхшы бир дәлил кәтирә билмәйән адам һеч шейә найл ола билмәз. Дүняда корланмыш олан нә варса, яхшыча дәлилләр әсасында корланмышдыр“ (H e g e l, Enzyklopädie, Erster Teil: Die Logik. Berlin 1840, сәһ. 249).

¹⁰³ „Children’s Employment Commission. 4-th Report etc.“, 1865, сәһ. 85. Шишә заводу саһибләриндән бир чәнаб фабрикант да белә нәзакәтлә дейирди ки, куя ушагларын „һаһар-этмәси үчүн гә’и бир вахт“ гоймаг мүмкүн дейилдир,

**5. Нормал иш күнү угрунда мүбаризэ. Иш күнүнүн узадылмасы
наггында XIV эсрин орталарындан XVII эсрин ахырларынадэк
верилэн ичбари ганунлар**

„Иш күнү нэдир?“ Капитал, күндэлик дэйэрини вердийи иш гүввэсини нэ мүддэтдэ истехлак эдэ билэр? Иш гүввэсинин өзүнү тэкрар истехсал этмэйэ лазым олан иш вахты гуртарандан сонра иш күнүнү нэ гэдэр узатмаг олар? Көрдүйүмүз кими, капитал бу суаллара белэ чаваб верир: иш күнү там 24 саатдыр, ялныз дин-чөлмэк үчүн азачыг вахт верилир, чүнки бунсуз иш гүввэси та-мамилэ ярарсыз хала дүшүр вэ бир даһа өз вэзифэсини көрө билмир. Дикэр тэрэфдэн өзлүйүндэ айдындыр ки, фәһлэ бүтүн өмрү бою иш гүввэсиндэн башга бир шей дейилдир, буна көрө дэ онун бүтүн өмрү тәбии сурәтдэ вэ һугуг нөгтейи-нәээриндэн иш вахтыдыр вэ, демэли, бүтүнлүйү илэ капиталын артмасы про-сесиндэ иштирак этмәлидир. Адамын тәһсил алмасы, өз зейнини инкишаф этдирмәси, ичтимаи вэзифәләрини еринэ етирмәси, йол-дашлары илэ үлфәт этмәси, өз чисмани вэ зейни гүввәләриндэн сәрбәст истифадэ этмәси үчүн, һәтта—шәнбә күнү мүгәддәс туту-лан бир өлкәдә дэ¹⁰⁴—базар күнүнү байрам этмәси үчүн лазым

чүнки бунун нәтичәсиндә собаларын вердийи һәрарәтин мүэййән мигдары „та-мамилә итиб кедәр“ вэ „исраф олунар“. Капиталистләрин өз пулларыны хәрч-ләмәкдә „хәсис“, „пәрһизкар“ вэ „гәнаәтчил“ олмасына, инсан һәятыны хәрч-ләмәкдә исә Теймур Ләнк кими „исрафчы“ олмасындан мүтәәссир олан Ure, Sep-тиг вэ башгаларына, һабелә Алманияда онларын Рошер вэ дикәрләри кими мис-кин һәмрә'йләринә һеч дә охшамаян тәһгигат комисйону үзвү White һаман фикрә белә чаваб верир: „Һаһар үчүн мүнтәзәм фәсилә вермәк нәтичәсиндә индикиндән мүэййән гэдәр артыг һәрарәт сәрф олунса да, белә бир исраф һәт-та пула чеврилсә, шишә заводларында ишләйиб инди бөйүмә дөврүндә олан ушагларын раһат хәрәк ейиб һәзм эдә билмәк үчүн маңал тапмамасы үзүндән инди краллыгдә исраф әдилән һәят гүввәси („the waste of animal power“) илэ әслә мүгайисәйә кәлмәз“ (енә орада, сәһ. XLV). Өзү дә „тәрәгги или“ олан 1865-чи илдә! Биз һәлә ағыр шейләри көтүрүб дашымаға нә гэдәр гүввә сәрф этмәк лазым кәлдийиндән данышмырыг: бутылка вэ флинтглас һазырлаян заводларда фәсиләсиз о ян-бу яна кедиб ишләйән бир ушаг 6 саат әрзиндә 15—16 мил (ин-килис мили) йол кетмәлидир! Иш исә чох заман 14—15 саат давам әдир! Бир чох белә шишә заводларында да Москва әйиричи фабрикаларында олдуғу кими алты саатлыг нөвбә системи һөкм сүрүр. „Бир иш һәфтәси әрзиндә ән узун сүрән фәсиләсиз истираһәт 6 саатдыр! Лакин фабрика я кедиб кәлмәк, ююнмаг, кейинмәк, хәрәк емәк үчүн лазым олан вахт бундан чыхылмалыдыр, чүнки бунларын һамысы вахт истәйир. Беләликлә, истираһәт үчүн чох аз вахт галыр. Әкәр ятмаг вахтындан кәсилмәсә, ойнамаға вэ тәмиз һава алмаға вахт галмаз, һалбуки һавасы чох исти бир бинада бу гэдәр кәркин ишлә мәшғул олан ушаг-ларын тәмиз һава алмасы вачибдир... Лакин кечә ятанда сәһәр ишә кечикмә-мәк фикри, күндүз ятанда исә күчәдән кәлән сәс-күй, ушағын гыса бир мүд-дәт юхуламасына да мане олур“. Ч-б White бир ениетмәнин 36 саат фәсиләсиз ишләдийини вэ он ики яшында оғланларын кечә саат 2-йә гэдәр ишләйәндән сонра сәһәр саат 5-ә гэдәр (чәми 3 саат!) заводда ятараг сәһәр енә дуруб ени-дән ишә башладыларыны көстәрир. Үмуми һесабатын редакторлары Trem-pee вэ Tufnell дейирләр: „Күндүз нөвбәсиндә, йә'ни иш нөвбәсиндә (spell of labour) оғланлар, гызлар вэ гадынлар ағлакәлмәз дәрәчәдә чох ишләйирләр“ (енә орада, сәһ. XLIII вэ XLIV). һалбуки шишә сәнәинин „пәрһизкар“ капи-талы бәлкә дә кечә ярысы портвейнин тә'сириндән йыхыла-йыхыла клубдан эвә гайыдыркән додағынын алтында сарсагчасына зүмзүмә әдиб дейир ки: „Britons never, never, shall be slaves!“ (Йох, британиялылар һеч вахт гул олмаячгалар!).

¹⁰⁴ Мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи ерләриндә һәтта инди дә тәсадүфән бир фәһләни шәнбә күнү өз эвинин габағындаки бағчада ишләйән көрдүкдә: сән

олан вахта кэлдикдә исә—бунлар һамысы бош чәфәнкиятдыр! Ачкөз гурд кими бүтүн варлыгилә izaфи әмәк һәриси олан капитал, иш күнүнүн нәинки мә'нәви һәддини, һәтта ән йүксәк чисмани һәддини дә ашыр. Капитал, бәдәнин бөйүмәси, инкишафы вә сағламлыгы үчүн лазым олан вахты да гәсб әдир. Капитал, тәмиз һава алмаг вә күн ишыгы көрмәк үчүн лазым олан вахты да оғурлайыр. Капитал һаһар вахтыны да кәсиб мүмкүн олдугча истеһсал просесинә әлавә әдир вә нәтичәдә бухар газанына көмүр, машина исә яғ верилдийи кими, фәһләйә дә емәк әлә верилир ки, дейәсэн о да ади бир истеһсал васитәсидир. Нәят гүввәсини бәрпа әтмәк вә тәзәләмәк үчүн яхшыча ятмаг лазым кәлдийи һалда, капитал бу ятмаг вахтыны да кәсир вә бүсбүтүн тагәтдән дүшән бәдәнин анчаг енидән һала кәлмәси үчүн гәт'и зәрури олан бир нечә саат вахт верир ки, бу һалда инсан ятмаг дейил, өлү кими йыхылыб галыр. Беләликлә, бурада иш күнүнүн һәдди, иш гүввәсини нормал вәзийәтдә сахламаг мұлаһизәсилә мүййән әдилмир, әксинә, фәһләнин истираһәти, һәр күн нә гәдәр әзаб вә әзийәтлә ишләсә дә ону мүмкүн гәдәр чох иш гүввәси сәрф әтмәйә мәчбур әтмәк мұлаһизәсилә мүййән олунур. Капиталы иш гүввәсинин нә гәдәр өмүр сүрәчәйи марагландырмыр. Ону анчаг, иш күнү әрзиндә фәһләнин иш гүввәсиндән ән чоһу нә гәдәр истифадә олуна биләчәйи марагландырыр. Тамаһкар бир торпаг саһиб чох кәлир көтүрмәк үчүн торпағын мәһсулдарлығыны түкәтдийи кими, капитал да өз мәгсәдинә чатмаг үчүн иш гүввәсинин өмрүнү көдәлдир.

Беләликлә, әслиндә izaфи дәйәр истеһсалындан, izaфи әмәк сормагдан ибарәт олан капиталист истеһсалы, иш күнүнү узатмагла нәинки инсанын иш гүввәсини сарсыдыб ону өз инкишафы вә фәалийәти үчүн лазым олан нормал мә'нәви вә чисмани шәраитдән мәһрум әдир, һәтта иш гүввәсинин өзүнүн дә вахтындан әввәл түкәнмәсинә вә мәһв олмасына сәбәб олур¹⁰⁵. Капиталист истеһсалы фәһләнин ишләмәк мүддәтини мүййән гәдәр узатмагла фәһләнин өмрүнү гысалтмыш олур.

Лакин иш гүввәсинин дәйәринә, фәһләнин тәкрат истеһсалы

мүгәддәс шәнбә күнүнү тәһгир әтмисән,—дейә ону һәбсә мәһкум әдирләр. һаман фәһлә, дини сәбәбләрә көрә олса да, базар күнү металлуржи, кағыз вә я шишә заводуна ишә кетмәдикдә дә: сән мұгавиләни позмусан—дейә енә она чәза верирләр. Әкәр шәнбә күнүнүн мүгәддәслийи капиталын „дәйәрини артырмаг просесиндә“ позулмышса, диндарлар парламаны буну гулаг ардына вурур. Лондонун балыг вә гуш алвериндә күнәмузд ишләйән фәһләләр бир мәктубда (август 1863-чү ил), һәфтәнин илк 6 күнүнү орта һесабла күндә 15 саат, базар күнү исә 8—10 саат ишләдикләрини билдирир вә базар күнү ишләмәйин гадаған олунмасыны тәләб әдирләр. Енә һәммин мәктубдан көрүнүр ки, „базар күнләри ишләмәйә“ мәһз Exeter Hall-дан ләззәтли емәкләр дүшкүнү олан диндар аристократлар сәбәб олур; „cute curanda“ [өз чан сағлығынын гайғысына галмагда] бу гәдәр чанфәшанлыг әдән һәммин „мүгәддәс сималар“ өз рәһмдил хачпәрәстликләрини бунунла кәстәрирләр ки, башгаларынын һәддән артыг ишләмәсини, мәһрумийәт вә ачлыға дүчар олмасыны рәва көрүрләр. Obsequium ventri istis (фәһләләрә) perniciosius est [эйш-ишрәт онлар (фәһләләр) үчүн чох зәрәрлидир].

¹⁰⁵ „Бундан әввәлки һесабатларда биз, һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә... инсан иш гүввәсинин шүбһәсиз вахтындан әввәл түкәндийинә даир мүхтәлиф тәчрүбәли фабрикантларын рәйләрини кәстәрмишдик“ (Енә орада, 64, сәһ. XIII).

үчүн вэ я фəһлэ синфинин төрэйиб артмасы үчүн лазым олан əм-тиэлəрин дэйэри дахилдир. Белəликлэ, хэдсиз артыб чохалмага чан атан капитал, иш күнүнү тəбиэтэ зидд бир шəкилдэ узатмага чалышмагла, айры-айры фəһлэлəрин өмрүнү вэ бунунла да онларын иш гүввəсинин фəалиййэт мүддэтини гысалдырса, сырадан чыхан иш гүввэлəринин ерини даһа сүр'этлэ долдурмаг лазым кəлир, йə'ни иш гүввəсинин тəкрар истеҥсалына даһа чох иш гүввəсинин ишлэниб сырадан чыхмасы мəсарифи дахил олмалыдыр; бу тамамилə она бəнзэйир ки, машин нэ гэдэр тез ишлэниб сырадан чыхырса, онун дэйэринин хэр күн тəкрар истеҥсал эдилмэли олан хиссəsi дэ бир о гэдэр чох олур. Белəликлэ санки капиталын өз мəнафеи нормал иш күнү гоюлмасыны тэлэб этмэли иди.

Фəһлэ алмаг гулдар үчүн ат алмаг кими бир шейдир. Онун гулу əлиндэн чыхдыгда, капиталы да əлиндэн чыхыр вэ бунун ерини долдурмаг үчүн, гул базарында енидэн хэрч чəкмэли олур. Лакин „Георкиянын чэлтик тарлалары вэ Миссисипинин батаглыглары инсанын вүчудуну нэ гэдэр сарсытса да, орада инсан тэлəфаты о гэдэр дейил ки, онун ерини Виркиния вэ Кентуккинин йыгын-йыгын зэнчилəri хесабына долдурмаг мүмкүн олмасын. Саһибкарын мəнафеини гулун саламат галмасы илэ əлагэлəндирэн игтисади мүлаһизэлэр гулла инсан кими рəфтар эдилмəsi үчүн мүййэн бир тə'минат ола билэрди, лакин гул алвери башланандан сонра игтисади мүлаһизэлэр, əксинэ, гулла амансыз рəфтар эдилмəсинэ сəбəб олур, зира инди һаман гулу башга зэнчи мəнбэлəриндэн кəтирилэн ени гулла əвəз этмэк мүмкүндүр, буна кэрэ дэ онун өмрүнүн əһəмиййəти өмрү бою вердийи мəһсулун əһəмиййəтиндэн аз олур. Бу сəбəбдəндир ки, харичдэн гул кəтирдэн өлкэлəрин гулдарлыг тəсəррүфатында белə бир гайда вардыр: əсл тəсəррүфат одур ки, инсан шəклиндэ олан һейвандан (human cattle) мүмкүн гэдэр аз вахтда мүмкүн гэдэр чох əмэк сыхыб чыхарсын. Мəһз тропик əкин өлкэлəриндэ, йə'ни чох заман иллик мəнфəəтин мүлкəдар əкинлəринэ гоюлан бүтүн капитала бəрəбэр олдуғу ерлəрдэ зэнчилэр даһа амансызлыгла ишлэдилиб гырылырлар. Əсрлəрдэн бəri хэдсиз сəрвəт мəнбəи олан Вест-Һинд əкинчилиийи, Африка иргинэ мəнсуб миллионларла адамын гырымасына баис олмушдур. Кубада, йə'ни элэ бир өлкэдэ ки, миллионларла кəлир кəтүрүрлэр вэ бөйүк тарла саһиблəri князлара бəнзэйирлэр, белə бир өлкэдэ һэлэ бизим зəманəмиздэ дэ гулларын хейли хиссəсини илбəил гырыб мəһв əдирлэр; сəбəби дэ одур ки, гулларын емəйи пис олмагла вэ онлар даим ағыр əзəблар чəкмəклэ бəрəбэр, хэддиндэн артыг ишлэдилир, доюнча ятыб динчəлмир вэ нəтичэдэ тəдричлэ тагəтдэн дүшүрлэр¹⁰⁶.

Mutato nomine de te fabula narratur! [Башгасынын адына сөйлəнилэн бу əһвалат сэнэ аиддир!] Инди кəлин, гул алвери еринэ фəһлэ базарыны, Кентукки вэ Виркиниянын еринэ Ирландияны, Инкилтэрэ, Шотландия вэ Уэлсин əкинчилик вилайəтлəрини, Африканын еринэ исə Алманияны кəтүрэк! Хэддиндэн артыг ишлэ-

¹⁰⁶ J. C. Cairns, *The Slave Power*. London 1862, p. 110, 111.

мәк нәтижәсиндә Лондон чөрәкчиләринин ғырылдығыны көрдүк, лакин буна бахмаяраг, Лондонун эмәк базары һәмишә, чөрәкчилик пәшәсиндә өлмәйә намзәд олан алманларла вә башгаларилә долу олур. Биз ону да көрдүк ки, сахсы сәнаеинин фәһләләри ән аз өмүр сүрән фәһләләрдәндир. Лакин буна бахмаяраг, сахсычыларын чатышмамасы һеч мүшәһидә олунурму? Мүасир сахсы истехсалынын ихтирачысы вә нәсилчә ади бир фәһлә олан Josiah Wedgwood 1785-чи илдә нүмайәндәләр палатасында демишди ки, бүтүн бу мануфактура саһәсиндә 15 миндән 20 минә гәдәр адам ишләйир¹⁰⁷. 1861-чи илдә Бөйүк Британияда сахсы сәнаеинин тәкчә шәһәр мәркәзләриндә 101 302 нәфәр әһали вар иди. „Памбыг парча сәнаеи 90 илдир ки, яшайыр. Инкилис иргинин үч нәслинин өмрүнә бәрәбәр олан бир мүддәт әрзиндә памбыг парча сәнаеиндәки фәһләләрин доггуз нәсли ғырылыб кетмишдир“¹⁰⁸. Догрудур, айры-айры ғызғын йүксәлиш дөврләриндә эмәк базарында иш гүввәси хейли азлыг әдирди. Мәсәлән, 1834-чү илдә белә иди. Лакин о заман чәнаб фабрикантлар Poor Law Commissioners [йохсул чәмийәтләринә] әкинчилик вилайәтләринин „артыг әһалисини“ шимала көндәрмәйи тәклиф әдиб демишдиләр ки, биз „фабрикантлар бу әһалини истехлак әдиб һәзмдән кечирәрик“¹⁰⁹. Онлар һәрфийән белә дейирдиләр. „Poor Law Commissioners-ин разылығы илә Манчестерә акентләр көндәрилмишди. Әкинчилик фәһләләринин сияһиси дүзәлдилиб бу акентләрә верилмишди. Фабрикантлар бүролара ахышыб кәләрәк, лазым олан адамлары сечиб көтүрүрдүләр вә сонра бунлары Инкилтәрәнин чәнубундан аиләләрлә йола салырдылар. Бу инсан йүкләринин үзәринә мал тайлары кими дамға вурулуб су йолу илә вә арабаларла кәтирилмишди; бәзиләри пияда кәлиб чыхмышдылар, бир чохлары да йолу азыб мануфактура әяләтләриндә ач-ялавач долашырдылар. Бу вәзийәт там бир алвер шәкли алмышды. Нүмайәндәләр палатасы буну, демәк олар, ағлакәлмәз бир шей һесаб әдәчәкдир. Белә бир мүнтәзәм тичарәт, инсан әтинин белә алыныб-сатылмасы мүтәмадийән давам әдир вә, чәнуб штатларында зәнчиләр памбыг тарлалары саһибләринә мүнтәзәм сурәтдә сатылдығы кими, Манчестер акентләри дә мүнтәзәм сурәтдә адамлары алыб Манчестер фабрикантларына сатырдылар... 1860-чы ил памбыг парча сәнаеинин ән йүксәк тәрәгги или олур... Енә фәһлә чатышмыр. Енә фабрикантлар инсан әти алыб-сатан акентләрә мүрачиәт әдирләр вә бунлар да бүтүн Dorset саһил гумлугларыны, Devon тәпәләрини, Wilts дүзләрини кәзиб ахтарырлар, лакин әһалинин артыг һиссәси һәзм әдилиб гуртармышды“. „Вигу Guardian“ бәрк шикайәтләнирди ки, Инкилтәрә-Франса тичарәт мүгавиләси бағландыгда 10 000 әлавә фәһләйә иш тапылар вә аз сонра даһа 30—40 мин фәһләйә әһтияч оларды. Инсан әти алверилә мәшгул олан акентләр вә онларын әлалтылары 1860-чы илдә

¹⁰⁷ John Ward, History of the Borough of Stoke-upon-Trent. London 1843, p. 42.

¹⁰⁸ 1863-чү ил апрелин 27-дә нүмайәндәләр палатасында Феррандын нитги.

¹⁰⁹ „Памбыг парча фабрикантлары лап белә демишдиләр“ (енә орада).

экинчилик вилайэтлэрини кэзиб адам тапмадыгдан сонра, фабрикантларын нүмайэндэлэри Poor Law Board (йохсуллар мөсөлэсинэ бахан али идарэнин) сэдри ч. Villiers-э мұрачиэтлэ хаһиш этдилэр ки, енэ етимлэри вэ иш эвлэриндэки йохсулларын ушагларыны ишэ көтүрмэйэ ичазэ версин¹¹⁰.

Капиталист үмүмийэтлэ тэчрүбэдэн көрүр ки, даим мүййән бир эһали артыглыгы олур, йэ'ни һәр бир мүййән заманда капиталын өз дэйэрини артырмаға олан тэлэбинэ нисбэтэн эһали

¹¹⁰ Енэ орада. Villiers-ин фабрикантлара бөйүк ихласы олдуғуна бахмаяраг „гануна“ эсасэн фабрикантларын бу усандырычы хаһишини рэдд этмэйэ мөчбүр олду. Лакин бу чэнаблар ерлэрдэ йохсуллара гэйюмлуг эдэнлэрин гуллуғ көстөрмөси сайэсиндэ өз мөгсэдлэринэ чатдылар. Фабрика мүфэттиши А. Redgrave чэнаблары инандырмаға чалышараг дейир ки, етимлэрин вэ паупер [йохсул] ушагларынын „гануна эсасэн“ шакирд (apprentices) һесаб олундуғу „системдэ бу дэфэ эввэлки ганунсузлуғлара йол верилмэмишди“. (Бу „ганунсузлуғлар“ һаггында мэлумат алмаг үчүн бах: Е n g e l s, „Die Lage der arbeitenden Klasse in England“, Leipzig 1845) [Бах: Ф. Э н к е л с, Инкилтэрэдэ фөһлэ синфинин вэзййэти. Пролетариатын тарихи вэ онун синфи мүбаризэси һаггында тэдгигат. Москва. Дөвлөтнэшр. 1928.] Лакин бир дэфэ „бу систем позулмуш вэ Шотландиянын экинчилик эялэтлэриндэн Ланкашир вэ Чеширэ кэтирилэн гызлар вэ чаван гадынлар һаггында ганунсузлуға йол верилмишди“. Бу „систем“ ондан ибарэтдир ки, фабрикант йохсул эвлэринин мүдириййэтилэ мүййән мүддэтэ мүгавилэ бағлайыр, ушаглара емөк, палтар, мэнзил вэ бир аз да пул вермэйи өһдөсинэ көтүрүр. Нэзэрэ алынса ки, Инкилтэрэ памбыг парча сәнаеинин һэтта чичэкләмэ иллэриндэн 1860-чы ил хусуси ер тутур вэ о илдэ емөк һаггы гейри-али дэрэчэдэ йүксөлмишди, чүнки сон дэрэчэ чохла фөһлэ тэлэб олундуғу һалда Ирландияда эһали азалмыш, Инкилтэрэ вэ Шотландиянын экинчилик эялэтлэриндэн чамаат мисли көрүнмэмиш дэрэчэдэ көчүб Австралия вэ Америка кедирди, Инкилтэрэнин бэ'зи экинчилик эялэтлэриндэ эһали хейли азалмышды, бу исэ гисмән һэят гүввэсинин чохлача түкәдилмэси, гисмән дэ инсан таңирлэринин бүтүн артыг эһалидэн истифадэ эдиб гуртармаларынын нэтичэси иди,—хусусэн бунлары нэзэрэ алдыгда ч. Redgrave-ин ашағыдаки мұлаһизэси чох гәрибэ көрүнүр, чүнки бүтүн бунлара бахмаяраг ч. Redgrave дейир:

„Бунула белэ бу чүр эмөкдэн (йохсул эвлэриндэки ушагларын эмөиндэн) анчаг башгасыны тапа билмәдикдэ истифадэ олунур, чүнки бу эмөк баһадыр (high-priced labour). 13 ашындан юхары бир ениетмәнин ади эмөк һаггы һәфтэдэ тәхминән 4 шиллингдир; амма 50 вэ я 100 белэ ениетмәйэ емөк, палтар вэ мәнзил вермөк, тибби ярдым көстөрмөк, онлара лазыми нэзарәт этмөк вэ үс-тәлик бир аз да пул вермөк үчүн адамбашына һәфтэдэ 4 шиллинг кифайәт этмәз“ („Reports of the Insp. of Factories for 30-th April 1860“, p. 27). Чэнаб Redgrave ундараг демир ки, әкәр бунлары фабрикант, бир ердэ яшаян, һамысына бирликдэ хәрч чәкилән, өзлэри дэ үмүми нэзарәт алтында олан 50 вэ я 100 ушаға верэ билмирсә, онда бәс фөһлэ өз ушагларынын 4 шиллинг маашы илэ онлара бүтүн бу шейлэри нечә верэ биләр. Бурадан янлыш нәтичәләр чыхарылмасын дейә буну да гейд этмәлийәм ки, Инкилтэрэ памбыг парча сәнаеи, иш күнүнү вэ санрәни тәнзим этмиш олан 1850-чи ил фабрика ганунуна табә эдилдийи вахтдан э'тибарән Инкилтэрэнин нүмүнәви сәнаеи һесаб эдилмәлидир. Инкилтэрэнин памбыг парча сәнаеиндэ ишләйән фөһлэ, континентдәки өз мүгәддәрәт йолдашларына нисбәтән һәр чәһәтдән үстүн вәзиййәтдәдир. „Пруссиядаки фабрика фөһләси өз инкилис рәғибинэ нисбәтән һәфтэдэ азы 10 саат артыг ишләйир, әвдә өз тохучу дэзкаһында ишләдикдэ исә, әлавә иш саатларынын бу һәдди дэ арадан галхмыш олур“ („Reports of Insp. of Fact. 31-st Oct. 1855“, p. 103). Юхарыда көстәрилән фабрика мүфәттиши Redgrave 1851-чи илдәки сәнае сәркисиндән сонра континентә, йә'ни Франсая вэ Пруссия кетмишди ки, бу өлкәлэрин фабрика ганун-гайдаларыны өйрәнсин. Пруссия фабрика фөһләси һаггында о дейир: „Онун алдығы емөк һаггы анчаг, адәт эләдийи вэ кифайәтләндийи ади бир емәйэ вэ чүз'и истираһәтэ бәс эдир... О өз инкилис гардашындан пис яшайыр вэ ондан чох ишләйир“ („Reports of Insp. of Fact. 31-st Oct. 1853“, p. 85).

артыглыг эдир, лакин бу артыг эһали элдэн дүшмүш, тезликлэ өлүб кетмәкдә олан, бир-бирини сыхышдырыб арадан чыхаран, нечә дейэрләр, ачылмамыш солан инсан нәсилләриндән ибарәт олур¹¹¹. Дикәр тәрәфдән, дәрин дүшүнән бир мүшәһидәчи тәчрүбәдән көрүр ки, тарих нөгтейи-нәзәриндән десәк, һәлә дүнән мейдана кәлмиш олан капиталист истәһсалы халгын һәят гүввәсини бөйүк бир сүр'әтлә вә чох дәриндән сарсытмышдыр; о көрүр ки, сәнаедәки эһалинин чылызлашмасы анчаг кәндләрдән даим сағлам вүчүдлү үнсүрләрин ахышыб кәлмәси сайәсиндә ләнкийир; о көрүр ки, һәтта тәмиз һавада яшаян вә араларында тәбиби сечмә принципини һөкм сүрдүйү кәнд фәһләләри дә мәнв олуб кедирләр, һалбуки һәмин принципә әсасән мәнз ән гүввәтли фәрдрләр яшамалыдырлар¹¹². Мүасир фәһләләр нәслинин әзаб-әзийәтләрини инкар әтмәк үчүн капиталын әлиндә белә „кафи әсаслар“ варса, демәли, бәшәрийәтин кәләчәкдә чылызлаша биләчәйи, йә'ни ән нәһайәт лабүддән мәнв олуб кедәчәйи дә капиталын әмәли фәәлийәтинә, ерин күнәш үзәринә дүшә биләчәйи әһтималы гәдәр аз тә'сир әдәр. Намы билир ки, һәр чүр сәһм әһтикарында бир заман туфан гопмалыдыр, лакин һәр кәс дә белә үмид эдир ки, яғыш кими яған гызылы о өзү йығышдырыб әмин бир ердә кизләдәндән сонра туфан гоншусунун башында гопачагдыр. Һәр бир капиталистин вә һәр бир капиталист милләтин шүары будур: *Après moi le deluge!* [Биздән сонра гой лап туфан гопсун.] Буна көрә дә чәмийәт капиталы фәһләнин сәһһәт вә һәятына гаршы мүнәсибәтини дәйишдирмәйә мәчбур әтмәдийи һәр ердә капитал фәһләнин сәһһәт вә һәятына амансыз янашыр¹¹³. Чисмани вә мә'нәви чәһәтдән шикәст олмаг, тез өлмәк вә һәддиндән артыг ишләйиб әзаб чәкмәкдән шикайәт әдилдикдә капи-

¹¹¹ „Адамлар һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә дәһшәтли бир сүр'әтлә өлүрләр; лакин өләнләрин ерини дәрһал башгалары тутур вә адамларын тез-тез дәйишилмәси сәһнәдә һеч бир дәйишиклийә сәбәб олмур“ („England and America“, London 1833, vol. I, 55, мүәллифи—E. G. Wakefield).

¹¹² Бак: „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863“. 1864-чү илдә Лондонда нәшр олунмушдур. Бу һесабатда мәнз әкинчилик фәһләләриндән бәһс олунур. „Sutherland графлығыны һәятын хейли яхшылашдырылмыш олдуғу бир ер кими тәсвир эдирдиләр; лакин бу яхынларда апарылан тәдгигат көстәрди ки, вахтилә кишиләринин көзәллийи вә әскәрләринин икидлийи илә шөһрәт газанмыш олан бу графлығын әяләтләриндә эһали чинсини итириб арыг вә чылыз бир иргә чеврилмишдир. Дәннз кәнарларында, тәпәләрин дөшүндә, һавасы чох сағлам олан ерләрдә ушаглар үздән о гәдәр арыг вә солғундурлар ки, дейәсән Лондонун хәфә бир ериндә үфунәтли һавада яшайырлар“ (Thornton, Overpopulation and its Remedy. London 1846, p. 74, 75). Әслиндә онлар Глазгонун *wynns* вә *closes* [харабалыгларында вә фәһишәханаларында] фәһишә вә оғруларла бир ара гатылмыш олан 30 000 „gallant Highlanders“ [гочаг дағ әһлинә] бәнзәйирләр.

¹¹³ „Эһалинин сағламлығы милли капиталын чох мүһүм бир үнсүрү олдуғуна бахмаяраг, дейәсән, тәәсүфлә әтираф әтмәли олдуғумуз кими, капиталистләр һеч дә бу сәрвәти горумаг вә онун гайғысына галмаг фикриндә дейилләр... Фабрикантлар анчаг мәчбүрийәт үзүндән фәһләләрин сағламлығына фикир вермәли олурлар“ („Times“, 5 ноябр 1861-чи ил). „West Riding-дәки кишиләр бүтүн бәшәрийәтин маһуд тохуяны олмушдурлар... Фәһләләрин сағламлығы гурбан верилмишди вә, әкс тә'сир олмасайды, бу ирг бир нечә нәсилдән сонра тамамилә чылызлашаг иди. Ушагларын иш вахтына мүәййән бир һәдд гоюлду вә и. а.“ („Report of the Registrar General for October 1861“).

тал буна белэ чаваб верир: бизим нэш'эмизи (мэнфээтимизи) артыран бу эзаблар бизи нараһат эдэ билэрми? Лакин үмумий-йэтлэ десэк, бу мäsэлэ айрыча бир капиталистин хейирхаһлыгындан вэ я бэдхаһлыгындан асылы да дейилдир. Капиталист истеһсалына хас олан дахили ганунлар азад рэгабэт шэраитиндэ айрыча бир капиталистэ, харичи бир ичбари ганун кими тэ'сир эдир¹¹⁴.

Нормал иш күнү гоюлмасы капиталистлэ фэһлэ арасында эсрлэр бою давам эдэн мүбаризэнин нэтичэси иди. Лакин бу мүбаризэнин тарихиндэ бир-биринэ экс ики чэрэян нэзэрэ чарпыр. Мäsэлэн, Инкилтэрэнин һазырки фабрика ганунларилэ XIV эсрдэн XVIII эсрин орталарына гэдэр олан Инкилтэрэ эмэк ганунларыны [statutes of labourers] мүгайисэ эдэк¹¹⁵. Мүасир фабрика гануну иш күнүнү зор күчүнэ гысалтдыгы һалда, о вахтки ганунлар иш күнүнү зор күчүнэ узатмаға чалышырды. Лакин буну да демэлийик ки, капитал рүшейм һалында олуб еничэ эмэлэ кэлмэйэ башладыгы вэ демэли кифайэт гэдэр изафи эмэк сормаг һүгугуну һэлэлик тэкчэ игтисади мүнәсибэтлэр күчүнэ дейил, дөвлэт һакимийэтинин ярдымилэ дэ һэята кечирдийи бир заманда онун ирэли сүрдүйү тэлэблэр, яша долдугдан сонра мүгавимэт көс-төрмөклэ, дейинэ-дейинэ мәчбур олуб этдийи күзэшлэрлэ мүгайисэ олундугда, һәмин тэлэблэр сон дэрэчэ чүз'и көрүнүр. Ялынэ эсрлэр кечэндэн сонра, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы нэтичэсиндэ „азад фэһлэ“ өмрүнүн бүтүн фэал вахтыны, һэтта өз иш габилийэтини ади яшайыш васитэлэри дэйэринэ сатмаға, өз варлыгыны бир гарын шорбая сатмаға көнүллү сурэт-дэ разылашмыш, йэ'ни ичтимаи шэраит үзүндэн разылашмаға мәчбур олмушдур. Буна көрэ дэ тамамилэ тэбинидир ки, XIV эсрин орталарындан XVII эсрин ахырларына гэдэр капитал, һэдд-бүлуға чатмыш фэһлэлэр үчүн дөвлэт һакимийэтинин ярдымилэ нэ гэдэр узун бир иш күнү гоюлмасына чалышырдыса, XIX эсрин икинчи ярысында да, ушаг ганыны капиталла чевирмэк үчүн

¹¹⁴ Буна көрэ дэ биз көрүрүк ки, мäsэлэн, Staffordshire-дэ бөйүк сахсы э'малатханалары олан 26 фирма, о чүмлэдэн J. Wedgwood-ла огуллары 1863-чү илин эввэллэриндэ „дөвлэтин ишэ гарышмасыны“ хаһиш эдирлэр. „Башга капиталистлэрлэ рэгабэт этмэк“ онлара ушагларын иш вахтыны „көнүллү сурэт-дэ“ мөһдүд этмэк имканы вермир вэ и. а. „Буна көрэ биз һәмин бөладан нэ гэдэр килейләнсэк дэ, бу бөла фабрикантларын өз араларындаки бир сазышлэ арадан галдырыла билмэз... Бүтүн бунлары нэзэрэ алараг йэгин этдик ки, ичбари ганун лазымдыр“ („Children's Employment Commission. 1-st Report 1863“, p. 322).

¹¹⁵ 2-чи нәшрдэ 114-чү гейдэ алава. Эн яхын кечмиш бизим үчүн даһа айдын бир мисалдыр. Ишлэр гызгын кетдийи заман памбыгын йүксэк гиймэтэ сатылмасы Blackburn памбыг парча фабрикаларынын саһиблэрини вадар этмишди ки, с азишэ келиб өз фабрикаларында иш вахтыны бир мүддэт азалтсынлар. Бу мүддэт тэхминнэн ноябрын ахырларында (1871-чи илдэ) гуртармышды. Эйни заманда, һәм әйирничиликлэ, һәм дэ тохучулугла мәшғул олан күчлү фабрикантлар бу сазыш нэтичэсиндэ истеһсалын азалмасындан истифадэ эдиб өз ишлэрини кс-нишлэндирдилэр вэ белэликлэ хырда саһибкарларын һесабына бөйүк мәнфээт көтүрдүлэр. Хырда саһибкарлар исэ белэ чэтин бир вэзиййэтдэ фабрика фэһлэлэринэ мурачиат эдиб онлары доггуз саатлыг иш күнү уғрунда чидди тәшви-гат апармаға чағырдылар вэ бу мөгсөдлэ онлара пул ярдымы вэ'д этдилэр!

¹¹⁵ Эйни заманда Франса, Нидерланд вэ башга ерлэрдэ дэ тәсадүф этдийи-миз бу эмэк ганунлары, Инкилтэрэдэ истеһсал мүнәсибэтлэринин дэйишилмәси нэтичэсиндэ чоһдан бәри арадан галхмыш олдуғу һалда, рәсмән анчаг 1813-чү илдэ ләғв эдилмишди.

бә'зи ерләрдә дәвләт тәрәфиндән тәхминән эйни дәрәчә узун иш күнү тә'йин олунар. Мәсәлән, Шимали Америка республикасында бу яхынлара гәдәр эн азад штат сайылан Массачузетс штатында инди 12 яшындан кичик ушаглар үчүн гоюлан гануни иш вахты, һәлә XVII әсрин орталарында Инкилтәрәдә эн сағлам сәнәткарларын, гүввәтли әкинчи муздурларын вә пәһләван кими күчлү дәмирчиләрин нормал иш вахты иди¹¹⁶.

Биринчи „Statute of Labourers“ (23, Eduard III, 1349)^{116a} верилмәси үчүн, бөйүк вәба хәстәлийи бир вәсилә олмушду (сәбәб олмушду—демирик, чүнки бу кими ганунларын верилмәси үчүн әсас олан вәсилә арадан галхдыгдан сонра да һәмин ганунлар әсрләр бою давам әдир), бу хәстәлик әһалинин сайыны о гәдәр азалтмышды ки, тори язычыларындан бири демишкән, „мүнасиб гиймәтлә (йә'ни фәһләләрин саһибләри үчүн мүнасиб мигдар изафи әмәк галмасына имкан верә биләчәк гиймәтлә) фәһлә тапмаг, ағлакәлмәз дәрәчәдә чәтин олмушду“¹¹⁷. Буна көрә дә ганун йолилә мәчбури сурәтдә мүнасиб әмәк һаггы вә иш күнү үчүн мүнасиб һәдд гоюлмаға башланды. Бурада бизи марагландыран еканә маддә, иш күнү мүддәтинин мәчбурән мүййән әдилдийини көстәрән сон маддәдир ки, бу да 1496-чы ил ганунунда (VII Генрих дөврүндә) тәкрат олунмушдур. Мартдан сентябра гәдәр бүтүн сәнәткарларын (artificers) вә әкинчилик фәһләләринин иш күнү сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7—8-әдәк давам әтмәли иди,—лакин буну ишдә һәятә кечирмәк әсла мүмкүн олмады,—әзчүмлә 1 саат сәһәр емәйинә, 1½ саат һаһара, ½ саат да икинди емәйинә вахт верилирди, бу исә индики фабрика ганунунда көстәрилдийиндән дүз ики дәфә артыгдыр¹¹⁸. Гышда да иш эйни фәсилә-

¹¹⁶ „12 яшындан кичик олан һеч бир ушаг һеч бир мануфактура мүәссисәсиндә күндә 10 саатдан артыг ишләмәмәлидир“ („General Statutes of Massachusetts“, 63, ch. 12.—Бу гәрарлар 1836—1858-чи илләрдә верилмишдир). „Бүтүн чит, юн, ипәк, кағыз, шишә, кәтан фабрикаларында, дәмир вә мис мә'мулаты заводларында күндә он саатлыг иш, ганунла гоюлмуш күндәлик иш һесап олунмалыдыр. һабелә әмр әдилир ки, һәр бир фабрикада ишләйән аз яшлы ушаг бундан сонра күндә 10 саатдан вә я һәфтәдә 60 саатдан артыг ишдә сахланмасын вә я ишләдилмәсин, бундан сонра һәмин штатда 10 яшындан кичик олан һеч бир ушаг һеч бир фабрикада фәһләлийә гәбул олунмасын“ (State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc. 61 вә 62.—1855-чи ил 11 март гануну). „Бүтүн сәнәә мүәссисәләриндә 12—15 яшлы ушаглары күндә 11 саатдан артыг, һәм дә сәһәр саат 5-дән рабаг вә ахшам саат 7½-дән сонра ишләтмәк гадаған олунур“ („Revispe Statutes of the State of Rhode Island etc. Ch. 39, § 23, 1-st July 1857“).

^{116a} Инкилтәрәдә парламан тәрәфиндән верилән гануна статут вә я акт дейлир. Ганун лайиһәсинә билл дейлир. Парламанын мүййән сессиясында гәбул олуан ганунлара сыра нөмрәләри гоюлур, кралын ады вә краллыг әтдийи ил дә әләвә олунур. Беләликлә 23, Эдуард III о демәкдир ки, бу ганун III Эдуардын краллыгынын 23-чү илиндә верилмишдир.—К.

¹¹⁷ „Sophisms of Free Trade“ 7-th edit. London 1850, p. 205. һаман тори әзчүмлә дейир: „Әмәк һаггыны фәһләләрин зәрәринә, фәһлә ишләдәнләрин исә хейринә тәнзим әдән парламан ганунлары 464 ил сүрән узун бир мүддәт әрзиндә давам әтмишди. Инди әһали артдығына көрә, бу ганунлар да лүзүмсуз вә дөзүлмәз бир йүк олмушдур“ (енә орада, сәһ. 206).

¹¹⁸ J. Wade бу ганун барәсиндә һаглы олараг дейир: „1496-чы ил ганунундан белә чыхыр ки, сәнәткарын емәк хәрчи кәлиринин 1/3 һиссәсинә, әкинчилик фәһләсинин емәк хәрчи исә кәлиринин ярысына бәрәбәр имиш; бу көстәрир

лэрлэ сэхэр саат 5-дэн нава гаралана гэдэр давам этмэли иди. Елизаветанын 1562-чи илдэ вердийи ганун „нэм күнэмузд, нэм дэ һэфтэлик ишлэйэн“ бүтүн фэһлэлэрин иш күнү мүддэтини дэйишмэйиб анчаг фасилэлэрин азалдылыб яйда $2\frac{1}{2}$ саат вэ гышда 2 саат эдилмэсинэ чалышырды. Наһар бирчэ саат давам этмэли, „наһардан сонра ятмаг үчүн ярым саатлыг фасилэйэ“ исэ ялныз майын орталарындан августун орталарына гэдэр ичазэ верилирди. Фэһлэ иш вахтын да иши бурахыб кетсэ, һэр сааты үчүн эмэк һаггындан 1 пенни (4 гэпийэ гэдэр) чыхылыр. Лакин эслиндэ фэһлэлэрин шэраити, ганунун тэлэб этдийиндэн хейли элверишли иди. Сияси игтисадын атасы вэ мүййэн мәнәда статистиканын ихтирачиы сайылан Вилиам Петти XVII эсрин сон сүлсүндэ чап эдилмиш бир эсэриндэ дейир: „Фэһлэлэр (labouring men, о заман эслиндэ экинчилик фэһлэлэри) күндэ 10 саат ишлэйир вэ һэфтэдэ 20 дэфэ емэк ейирлэр, йэ’ни ади күнлэрдэ һэр күн үч дэфэ, базар күнлэри исэ ики дэфэ ейирлэр; бурадан айдын олур ки, онлар чүмэ күнү ахшам пәрһиз сахламаг истэсэлэр вэ наһара индики кими саат 11-дэн 1-э гэдэр 2 саат дейил, $1\frac{1}{2}$ саат вахт сэрф этмэк истэсэлэр, йэ’ни вахтын $\frac{1}{20}$ -и гэдэр артыг ишлэйиб бу гэдэр дэ аз истехлак этсэлэр, бу, юхарыда кестэрилэн веркинин $\frac{1}{10}$ -ини өдэмэйэ кифайэт эдэрди“¹¹⁹. Он ики саатлыг иш күнү һаггында 1833-чү ил ганун лайиһэси зүлмэтли кечмишэ гайытмагдыр,—дейэ һарай салан доктор Andrew Ure доғрудан да һаглы дейилмишми? Элбэттэ, ганунларда кестэрилэн вэ Петтинин дэ бәһс этдийи маддэлэр „argrentices“ (шакирдлэрэ) дэ аиддир. Лакин һэлэ XVII эсрин ахырларында ушаг эмәйинин мәнз нэ вэзиййәтдэ олдуғуну бу шикайәтдэн билмэк олар: „Инкилтәрәдәки чаванларымыз шакирдлийә кирәнэ гэдэр һеч бир иш көрмүрлэр; буна көрә дэ, элбәттә, онларын яхшы сәнәткар олмасы үчүн чохлу вахт, едди ил лазым кәлир“. Алманияны исэ, әксинә, тә’рифлэйиб дейирлэр ки, орада ушаглар һәттә бешикдә икән онлара „һеч олмазса аз-чох бир иш өйрәдилір“¹²⁰.

ки, о заман фэһлэлэр индикиндэн чох мүстәгил вэзиййәтдә имишләр, чүнки инди экинчилик вэ мануфактура фэһләсинин емәйи онларын эмэк һаггынын даһа бөйүк бир һиссәсини тәшкил эдир“ (J. W a d e, History of the Middle and Working Classes. 3-rd ed. London 1835, p. 24, 25, 577). Бу фәрг куя емәклә палтарын индики гиймәтинин о заманки гиймәтиндән фәргли олмасындан доғурмуш,—дейәнләрин фикринә кәлдикдә, бунун янлышлығыны билмэк үчүн ашағыдаки әсәрлә лап сәһһи таныш олмаг да кифайәтдир: „Chronicon Pretiosum etc. by Bishop Flewod. 1-st edit. London 1707. 2-nd edit. London 1745“.

¹¹⁹ W. P e t t y, Political Anatomy of Ireland, Verbum Sapienti, 1672. Ed. 1691, p. 10.

¹²⁰ „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry. London 1689“, p. 13. Вигиләрин вэ буржуазиянын хейринә Инкилтәрәнин тарихини тәһриф эдән Маколей нағыл ачыб дейир: „XVII эсрдә ушаглары вахтындан әввәл ишә гоймаг адәти, сәнәсин о заманки вэзиййәтинә нисбәтән ағлакәлмәз бир дәрәжәйә чатмышды. Юн сәнәсинин башлыча мәркәзи олан Notwiche-дә алты яшында ушаглар ишләмәйә ярарлы һесаб олунурду. О дөврүн мүхтәлиф мүәллифләри—о чүмләдән сон дәрәжә хошниййәт һесаб олунан бир чох мүәллифләр—exultation илэ (вәчдлә) гейд эдиб дейирләр ки, бу шәһәрдә тәкчә оғлан вә гыз ушагларынын зәһмәтилә илдә, онлара чәкилән хәрчдән әләвә 12000 фунт стерлинглик сәрвәт ярадылыр. Биз кечмиш тарихи даһа әтрафлы өйрәндикчә, эсримиздә ени ичтимаи фәлакәтләр баш верәчәйини сөйләйәнләрин фикринә шәрик олмамаг үчүн даһа чох әсас тапырыг... Бурада бир енилик варса, о да

Нэлэ XVIII эсрин хейли хиссэси эрзиндэ, ири сэнае дөврүнэ гэдэр, инкилис капиталы иш гүввэсинин хэфтэлик дэйэрини вердийи халда фэһлэнин бүтүн хэфтэсини өз ихтиярына кечирэ билмирди; бу чөһөтдөн анчаг кэнд тэсэррүфат фэһлэлэри истисна тэшкил эдирди. Фэһлэ дөрд күнлүк эмэк хаггы илэ бүтүн хэфтэни яшая билирдисэ, фэһлэнин фикринчэ бу хеч дэ о демэк дейилди ки, фэһлэ хэфтэнин галан ики күнүнү дэ капиталист үчүн ишлэмэлидир. Бир чэрэяна мэнсуб олуб капитал хидмэт эдэн инкилис игтисадчылары өз манафеини горуян фэһлэлэрэ шиддэтли һүчүм эдирдилэр, башга бир чэрэяна мэнсуб олан игтисадчылар исэ онлары мүдафиэ эдирдилэр. Мэсэлэн, Мак Куллох илэ Мак Грегорун индики тичарэт лүгэти кими бир заман шөһрэт газанмыш олан тичарэт лүгэтинин мүэллифи Postlethwayt илэ юхарада ситат кэтирдийимиз „Essay on Trade and Commerce“ мүэллифи арасындаки мүбаһисэни динлэйэк¹²¹.

Postlethwayt эзчүмлэ дейир: „Бу бир нечэ мүлаһизэдэн сонра, бир чохларындан эшидилэн баягы бир ибарэ үзэриндэ даянмая билмэрэм; дейирлэр ки, куя фэһлэ [industrious poor] өз долана чагы үчүн 5 күн эрзиндэ кифайэт гэдэр пул газана билсэ, тамам 6 күн ишлэмэк истэмэз. Буну дейэнлэр белэ бир нэтичэйэ кэлирлэр ки, веркилэр гоймагла вэ я башга бир йолла, хэтта яшайыш үчүн зэрури олан шейлэри баһаландырмагла сэнэткарлары вэ мануфактура фэһлэлэрини хэфтэдэ фасилэсиз алты күн ишлэмэйэ мачбур этмэк лазымдыр. Мүсайдэ эдилэрсэ, мэн бу крал-

һэмин фэлакэтлэри ачыб көстэрэн зиялылардан вэ бу фэлакэтлэрэ элач эдэн инсанпэрвэрликдэн ибарэтдир“ („History of England“, vol. I, p. 419). Маколей ону да дейэ билэрди ки, XVII эсрин „сон дөрөчэ хошниййэт“ amis du commerce [тичарэт достлары], „exultation“ илэ нагыл эдирлэр ки, Холландияда йохсул һимайэси эвлэриндэн бириндэ 4 яшлы бир ушагы ишлэтмэйэ мачбур этмишлэр, һәм дэ бу „vertu mise en pratique“ [эмэли хейирхахлыг] нүмунэсинэ А. Смит дөврүнэ гэдэр à la Macaulay инсанпэрвэрлик нүмайэндэлэринин бүтүн эсэрлэриндэ тэсадүф олунур. Доғрудур, мануфактура мейдана кэлдикдэ, ушагларын истисмар олунмасы эламэтлэри көрүнүр; сэнэткарлыг дөврүндэ бу йох иди; о вахтадэк ушаглар анчаг кэндилэр арасында мүдэйэн дөрөчэдэ истисмар олунмуш вэ экинчийэ эдилэн зүлм артдыгча, бу истисмар да артмышдыр. Капиталын һарая мейл этдийи айдындыр, лакин фактлар өзү һэлэ, икибашлы ушаглар доғулмасы гэдэр мүстэснадыр. Буна көрөдир ки, кэлэчэкдэ нэлэр олачагыны хиссэдэн „amis du commerce“ өз мүасирлэринэ вэ кэлэчэк нэсиллэрэ нэсихэт олараг бу фактлары хусусилэ диггэтэшаян вэ гарибэ бир шей кими „exultation“ илэ тэсвир эдир вэ онларын бу йолла кетмэсини мэслэһэт көрүрдүлэр. Енэ һаман шотландиялы чуғулчу бошбоғаз Маколей дейир: „Бизэ инди анчаг тэһэзүлдэн данышырлар, һалбуки биз анчаг тэрэгги көрүрүк“. Эһсэн бу көзлэрэ, гулаглара исэ хеч сөз ола билмэз!

¹²¹ Фэһлэлэри иттиһам эдэнлэрин эн гэддары, „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.“ (London 1770) эсэринин мәтиндэ көстэрилэн адсыз мүэллифидир. Бу чөһөтдөн о өзүнү һэлэ эввэллэр „Considerations on Taxes“ (London 1765) адлы эсэриндэ көстэрмишиди. Статистикада Полонинин тайы олан мисилсиз бошбоғаз Артур Юнг да бу гэбилдэндир. Фэһлэлэри мүдафиэ эдэнлэр арасында хусусилэ нэзэрэ чарпан бунлардыр: Jacob Vanderlint—„Money answers all things“, London 1734. Reverend Nathaniel Forster D. D.—„An Enquiry into the Causes of the Present Price of Provisions“, London 1767. Dr. Price вэ хусусэн Postlethwayt һәм өз „Universal Dictionary of Trade and Commerce“ эсэринэ этдийи бир элавэдэ, һәм дэ „Great Britain's Commerical Interest explained and improved. 2-nd edit.“ (London 1775) эсэриндэ. Фактларын өзүнү о заманын бир чох башга мүэллифлэри, о чүмлэдэн Josiah Tucker—дэ гейд эдир.

лыгын фəһлэлəрини хəмишəлик гул вəзиййəтиндə сахламaг („the perpetual slavery of the working people“) үчүн чaнфишaнлыг эдэн о бəйүк сиясəтчилəрин рə'йинə шəрик олмaдығымы билдирмəлийəм; онлaр мəшһүр мəсəли унудурлaр ки: „all work and no play“ [makes Jack a dull boy,—aдaм дaим ишлəйиб aрaбир əйлəнмəйəндə күтлəшир]. Мəкəр инкилислəр Бритaния мaллaрынa бу вaхтa гəдэр хэр ердə 'əтибaр вə шəһрəт гaзaндырмыш oлaн өз сəнəт-кaрлaры вə мaнуфaктурa фəһлэлəринин зирəклик вə мəһaрəтилə фəхр этмирлəрми? Бунa биз нəйин сaйəсиндə нaйл олмушуг? Йəгин ки, биз бунa aнчaг, тəбиəтчə шəн oлaн фəһлэлəримизин əйлəнмəсинə йол вєрəн үсулун сaйəсиндə нaйл олмушуг. Онлaр бүтүн ил бою, хəфтəнин бүтүн aлты күнүнү ишлəмəли олуб хэр күн əйни иши кəрсəйдилəр, күтлəшмəздилəрми, гыврaг вə зирəк олдуглaры хaлдa, сүстлəшиб дүшкүнлəшмəздилəрми, бєлə бир əбəди əсaрəт боюндуруғу aлтындa фəһлэлəримиз өз нүфуз вə 'əтибaрлaрыны итирмəздилəрми, буну хеч мүһaфизə əдиб сaхлaя билəрдилəрми?.. Бу гəдэр тaгəтдэн дүшмүш хейвaнлaрдaн (hard driven animals) дaхa нə гaбилиййəт кəзлəмəк oлaрды?.. Бунлaрын чoxу бир фpaнсызын aнчaг 5—6 күндə кəрдүйү иши 4 күндə кəрүр. Лaкин инкилислəр дaим ишлəйиб əзaб чəкəн фəһлə вəзиййəтинə дүшсəлəр, гopхурам ки, фpaнсызлaрдaн дa чox чылыз (degenerate) олсунлaр. Əкəр хaлгымыз өз хəрби рəшaдəти илə шəһрəт гaзaнмышсa, бунунлa биз ики шейə миннəтдaрыг: бири будур ки, хaлгын eдийи хəрəк яхшы инкилис рoстбифи илə пуддингдир; əйни дэрəчəдə əһəмиййəтли oлaн бир чəһəт дə будур ки, бизим кoнституциямыздa aзaдлыг руһу вaрдыр. Нə үчүн дə сəнəткaрлaрымызын вə мaнуфaктурa фəһлэлəримизин бaчaрыг, зирəклик вə мəһaрəтинин чox хиссəси истəдиклəри кими əйлəнмəк aзaдлыгындaн ирəли кəлмəсин? Үмидвaрaм ки, онлaр хеч бир зaмaн нə бу имтиязлaрдaн, нə дə ишдəки мəһaрəтлəринин вə хəбелə мəрдликлəринин əйни дэрəчəдə əсaсыны тəшкил эдэн яхшы хəят шəрaитиндэн мəһрүм олмaячaглaр¹²².

„Essay on Trade and Commerce“ин мүəллифи бунa бєлə чaвaб вєрмишдир:

„Əкəр хəфтəнин eддинчи күнүнү бaйрaм этмəк aллaһ əмридирсə, бу о дeмəкдир ки, хəфтəнин гaлaн күнлəри əмəйə (индичə кəрəчəйик ки, о дeмəк истəйир: кaпитaлa) хəср олунмaлыдыр вə инсaнлaры aллaһын бу хəкмүнү еринə етирмəйə мəчбур этмəк, зүлм aдлaндырылa билмəз... Үмүмиййəтлə, бəшəриййəт фитрəтəн рaһaтлыг вə тəнбəллийə мaилдир, буну биз мaнуфaктурa күрүһунун хəрəкəтлəриндэн aлынaн мəнһүс тəчрүбəдə кəрүрүк, зирa онлaр яшaйыш вaситəлəринин бaһaлaндығы хaллaрдaн бaшгa хəмишə хəфтəдə oртa хєсaблa 4 күндэн aртыг ишлəмирлəр... Фəрз əдəк ки, фəһлəнин бүтүн яшaйыш вaситəлəри бир бушeл буғдaдaн ибaрəтдир, дəйəri дə 5 шиллинг əдир вə фəһлə өз əмəйилə күндə бир шиллинг гaзaныр. Бу хaлдa фəһлə хəфтəдə чəми 5 күн, буғдaнын бушeли 4 шиллинг олдуғдa исə чəми 4 күн ишлəмəлидир. Лaкин бу крaллыгдa əмəк хaғгы яшaйыш вaситəлəринин гиймə-

¹²² Postlethwayt. Енə oпaдa, First Preliminary Discourse, p. 14.

тинэ нисбэтэн хейли артыг олдуғуна көрө, 4 күн ишлэйэн мануфактура фэһлэсинин артыг пулу галыр вэ һэфтэнин галан күнлэрини ишлэмэйиб бу пулла яшая билэр... Зэннимчэ, дедиклэримдэн кифайэт гэдэр айдындыр ки, һэфтэнин 6 күнүнү орта сэвийдэ ишлэмэк—көлөлик дейилдир. Бизим экинчилик фэһлэлэри һэфтэдэ мэхз 6 күн ишлэйирлэр вэ, һэр чөһөтдэн көрүнүр ки, бунлар фэһлэлэрин (labouring poor) эн хошбэхтидир¹²³; голландиялылар да мануфактураларда о гэдэр күн ишлэйирлэр вэ эһтимал ки, онлар чох хошбэхт халгдыр. Франсызлар да белэ эдир, лакин орада бир чох байрамлар иш күнлэринин арасыны кэсиб буна мане олур...¹²⁴ Бизим күрүһ исэ өз бейнинэ белэ бир фикир ерлэшдирмишдир ки, куя һэр бир Авропа өлкэсинин [фэһлэлэриндэн] үстүн олмаг, онлардан даһа азад вэ даһа мүстэгил яшамаг инкилис олдуғлары үчүн бу күрүһүн фитри бир һаггыдыр. Бу фикир эскэрлэримизин мэрдлийинэ тэ'сир кестэрир, буна көрө дэ, ола билсин, мүййән файда верир; лакин бу фикир мануфактура фэһлэлэри арасында нэ гэдэр аз яйылса, онларын өзлэринэ вэ дөвлэтэ бир о гэдэр яхшы олар. Фэһлэлэр һеч бир заман өзлэрини мүдирлэринэ гаршы мүстэгил („independent of their superiors“) һесаб этмәмэлидирлэр... Бизим дөвлэт кими бир сэнае дөвлэтиндэ, бүтүн эһалинин бэлкэ дэ $\frac{7}{8}$ һиссэсинин анчаг азагыг бир мүлкий-йэтэ саһиб олдуғу вэ я һеч бир мүлкиййэти олмадығы бир дөвлэтдэ гара чамаата үз вермэк чох тэһлүкэлидир...¹²⁵ Нэ гэдэр ки, сэнаедэки йохсулларымыз инди 4 күндэ газандығлары мэблэги элдэ этмэк үчүн һэфтэдэ 6 күн ишлэмэйэ мэхбур эдилмэмишлэр, там чарэ элдэ эдилэ билмэз...¹²⁶ Бу мэгсэдлэ, һәмчинин „тэнбэллийин, позғунлуғун вэ азадлыг һаггындаки романтик һэдянларын көкүнү кэсмэк“ үчүн, һабелэ „йохсуллара чэкилэн хэрчлэри азалтмаг, тэшэббүскарыг һиссини артырмаг вэ мануфактураларда эмэйин гиймэтини ашағы салмаг“ үчүн капиталын сэдэгэтли Эккарты белэ бир сынанмыш чарэ тэклиф эдир ки, чэмиййэтдэн ианэ ярдымы көзлэйэн фэһлэлэр, йэ'ни пауперлэр „нүмунэви иш эвинэ“ (an ideal workhouse) салынсынлар. „Бу эв дэһшэт эвинэ (house of terror) дөндэрилмэлидир“¹²⁷. Бу „дэһшэт эвиндэ“, бу нүмунэви „workhouse“ да иш күндэ 14 саат давам этмэлидир, лакин емэк вахты

¹²³ „An Essay etc.“. Һэлэ 1770-чи илдэ Инкилтэрэдэ экинчилик фэһлэлэринин „хошбэхтлийинин“ нэдэн ибарэт олдуғуну о өзү 96-чы сәһифэдэ нағыл эдир. „Онларын иш гүввэси („their working powers“) һәмшэ сон дэрэчэ кәркиндир („on the stretch“), онлар нэ индикиндэн пис яшая билэр („they cannot live cheaper than they do“), нэ дэ индикиндэн артыг ишлэйэ („not work harder“) биердилэр“.

¹²⁴ Протестантлыг эн'әнэви байрам күнлэринин тэгрибэн һамысыны дөндөриб иш күнү эдир вэ мэхз буна көрө дэ капиталын төрөнишиндэ мүһүм рол ойнайыр.

¹²⁵ „An Essay etc.“, p. 15, 41, 55, 57, 69, 96, 97.

¹²⁶ Енэ орада, p. 69. Һэлэ 1734-чү илдэ Jacob Vanderlint изаһ этмишдир ки, фэһлэлэрин тэнбэллийин һаггында капиталистлэрин бүтүн шикайэтлэринин сирри анчаг бундан ибарэтдир: капиталистлэр эввэлки эмэк һаггы илэ 4 иш күнү эвэзиндэ 6 иш күнү элдэ этмэк истэйирлэр.

¹²⁷ Енэ орада, сәһ. 242: „Элэ этмэли ки, бу нүмунэви иш эви, йохсулларын бол емэк, исти вэ яхшы палтар алдығы вэ чох аз ишлэдийи бир дайдана чаг олмайыб „дэһшэт эви“ олсун“.

да бурая дахил олдугуна көрө ердэ дүз 12 саатлыг эмэк галыр¹²⁸.

„Ideal workhouse“ да, 1770-чи илин дэһшэт эвиндэ он ики саатлыг иш күнү! Бундан алтмыш үч ил сонра, 1833-чү илдэ, Инкилтэрэ парламаны дөрд гисим фабрикаларда 13 яшындан 18 яшына гэдэр ушагларын иш күнүнү азалдыб дүз 12 иш саатына эндирдикдэ күман этмэк оларды ки, Инкилтэрэ сәнаеинин сон сааты кэлиб чатмышдыр! 1852-чи илдэ Л. Бонапарт буржуазиянын нәзәриндэ өз мөвгеини мөһкәмләтмэк мәгсәдилә ганунда көстөрилән иш күнүнә гәсд этмэк фикринә дүшдүкдә, франсыз фәһлэләри бир ағыздан дедиләр: „12 саатлыг иш күнү гануну республика гануналарындан бизә галан еканә бир не’мәтдир!“¹²⁹. Сүрихдә 10 яшындан юхары ушаглар 12 саат ишләдилір, Ааргауда 1862-чи илдә 13 яшындан 16 яшына гэдәр ушагларын иш вахты 12¹/₂ саатдан 12 саата эндирилмишди; Австрияда да 1860-чы илдә 14 яшындан 16 яшына гэдәр ушагларын иш вахты 12 саата эндирилмишди¹³⁰. Маколей „exultation“ ла дейәрди: „1770-чи илдән бәри нә гэдәр бөйүк тәрәгги“ олмушдур!

1770-чи ил капиталистләри пауперләр үчүн „дәһшәт эви“ ярадылмасынын һәсрәтини чәкирдиләр, һәмин „дәһшәт эви“ бир нечә илдән сонра мануфактура фәһлэләринин өзләри үчүн дүзәлдилән нәһәнк бир „иш эви“ шәклиндә вүчуда кәлди. Бунун ады фабрика иди. Бу дәфә һәгигәт хәялы олдугча өтүб кечди...

6. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Иш күнүнә ичбари һәдд гоюлмасы. Инкилтәрәнин 1833—1864-чү илләрдәки фабрика ганунлары

Капитал әсрләр бою чалышараг иш күнүнү артырыб ән узун нормал һәддә, сонра исә бу һәдди дә ашыб он ики саатлыг тәбии

¹²⁸ „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour“ (енә орада). О дейир: „Франсызлар бизим азадлыг һаггындаки йүксәк идеяларымыза күлүрләр“ (енә орада, сәһ. 78).

¹²⁹ „Онлар әсасән күндә 12 саатдан артыг ишләмәйә ә’тираз эдирдиләр, чүнки 12 саатлыг иш күнү гоян ганун, республика гануналарындан онлара галан еканә не’мәтдир“ (Reports of Insp. of Fact. 31-st Octob. 1856, p. 80). Франсада мүвәггәти һөкүмәтин 1848-чи ил 2 март тарихли гәрарынын буржуазия хейринә дөйишдирилмиш нәшри олуб он ики саатлыг иш күнү һаггында верилән 1850-чи ил 5 сентябр гануну истиснасыз олараг бүтүн ә’мәлатханалара аиддир. Бу гануна гэдәр Франсада иш күнү үчүн һәдд гоюлмамышды, фабрикаларда иш күнү 14, 15 саат вә даһа артыг давам эдирди. Бах: „Des classes ouvrières en France pendant l’année 1848. Par M. Blanqui“. Һөкүмәт фәһлэләрин вәзыйәти һаггында мә’лумат топламағы Бланки—ингилабчы дейил, игтисадчы Бланки—чәнабларына тапшырмышды.

¹³⁰ Иш күнүнү тәнзим этмэк мәсәләсиндә дә Белчика нүмунәви бир буржуа дөвләтидир. Инкилтәрәнин Брюссел әлчиси лорд Howard de Welden 1862-чи ил майын 12-дә Инкилтәрә Foreign Office [харичи ишләр назирлийинә] белә бир мә’лумат верир: „Назир Rogier мәнә деди ки, нә үмуми ганунда, нә дә ерли гәрарларда ушаг әмәйи үчүн һеч бир һәдд көстөрилмир; сон үч ил әрзиндә һөкүмәт һәр сессия заманы палатая бу мәсәлә һаггында бир ганун лайиһәси тәгдим этмэк фикриндә олмуш, лакин һәмишә мөһкәм бир мүгавимәтә раст кәлмишдир ки, бу да там әмәк азадлығы принципинә зидд олан һәр бир ганун гаршысында худяәсәнд бир горхаглыг көстөрилмәсиндән ибарәтдир!“

күн һәддинә¹³¹ чатдырдыгдан сонра XVIII эсрин сон үчдә бириндә ири сәнае мейдана кәләндән ә'тибарән бу сәһәдә, бүтүн маниәләри дагыдан күчлү сел кими чошгун бир һәрәкат башланды... Иш күнүнүн мүддәти үчүн адәт вә тәбиәтлә, яш вә чинслә, кечә вә күндүзүн дәйишилмәсилә мүййәнләшән бүтүн һәдләр синлинди. Көһнә ганунларда кәндлинин дә баша дүшәчәйи гәдәр айдын олан күндүз вә кечә мәфһумлары о гәдәр яйгын бир шәкил алды ки, һәлә 1860-чы илдә инкилис мәһкәмә сәдрләриндән бири доғрудан да төвратдаки гәдәр һикмәт ишләдиб күндүз вә кечәнин нә олдуғуну мәһкәмә гәрары васитәсилә изаһ әтмәли олмушду¹³². Капитал өз әфәри мунасибәтилә ишрәт аләминдә иди.

Истәһсалатын курултусундан биһуш олан фәһлә синфи бир гәдәр өзүнә кәлән кими мүгавимәт көстәрмәйә, һәм дә ән әввәл ири сәнаеин вәтәни олан Инкилтәрәдә мүгавимәт көстәрмәйә башлады. Лакин онун отуз ил әрзиндә әлдә әтдийи күзәшtlәр ялыз гуру бир сөз олараг галды. 1802—1833-чү илләрдә парламан әмәк барәсиндә 5 ганун верди, лакин о гәдәр һийлә ишләтди ки, бу ганунларын мәчбури һәята кечирилмәси, лазыми гәдәр мә'мур сахланмасы вә саирә үчүн бир гәпик дә пул бурахылмасыны гәрара алмады¹³³. Буна көрә дә һәмин ганунлар кағыз үзәриндә галды. „Бу бир һәгигәтдир ки, 1833-чү ил гануну вериләнәдәк ушаглар вә ениетмәләр *ad libitum* [истәнилдийи кими] бүтүн кечәни, бүтүн күндүзү вә я фәсиләсиз олараг кечә-күндүз ишләмәйә мәчбур әдилирдиләр („were worked“)"¹³⁴.

¹³¹ „Шүбһәсиз, чох тәәссүф әдиләчәк бир һалдыр ки, инсанларын мүййән бир синфи һәр күн 12 саат бөйүк әзабла ишләмәли олур. Емәк вә ә'малатханая кедиб гайытмаг үчүн лазым олан вахт да бурая дахил әдиләрсә, бу һәгигәтдә күнүн 24 саатындан 14 саатыны тәшкил әдир... Зәннимчә, һеч кәс инкар әтмәз ки, 13 яшындан,—сәнаеин „азад“ сәһәләриндә исә бундан да тез башлаяраг,—зәһмәткеш синифләрин бүтүн вахтынын даим әлиндән алынмасы, һәлә сағламлыға тә'сири бир яна дурсун, мә'нәви нөгтейи-нәзәрдән дә сон дәрәчә зәрәрлидир, мүдһиш бир бәладыр... Чәмиййәтин мә'нәви мәнәфеи хатиринә, сағлам әһали етишдирмәк мәгсәдилә, халгын әксәриййәтинин һәятдан лазымынча истифадә әдә билмәси үчүн исрарла тәләб олунмалыдыр ки, бүтүн сәнае сәһәләриндә һәр иш күнүнүн бир һиссәси истираһәт үчүн галсын“ (Leonhard Hogner, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st December 1841“).

¹³² Бах: „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860“.

¹³³ Буржуазия кралы [„буржуа крал“] олан Луи Филиппин үсул-идарәсинин ән чох характер бир хүсусийәти будур ки, онун заманында верилән 1841-чи ил 22 март тарихли еканә фабрика гануну һеч бир заман һәята кечирилмәмишди. Бу ганун да анчаг ушаг әмәйинә аиддир. һәмин ганунла 8—12 яшлы ушаглар үчүн сәккиз саат, 12—16 яшлы ушаглар үчүн он ики саат вә и. а. иш вахты гоюлур; һәм дә бурада бир чох истисналар вардыр ки, бунлар һәтта сәккиз яшлы ушагларын кечә ишләмәсинә йол верир. Бу ганунун тәтбигинә нәзәр етирмәк вә ону һәята кечирмәйә мәчбур әтмәк „amis de commerce“ [„тичарәт достларынын“] өз инсафына бурахылмышды,—өзү дә әлә бир өлкәдә ки, орада һәр бир сичан да полисин нәзәрәти алтындадыр. Ялыз 1853-чү илдән ә'тибарән анчаг бир департаментдә, Département du Nord-да маашлы бир дөвләт мүфәттиши вәзифәси гоюлур. Үмүмийәтлә, Франса чәмиййәтинин инкишафында әйни дәрәчәдә характер чәһәт дә будур ки, Франсанын ганунверичи фабрикасы һәятын бүтүн сәһәләринә аид ганунлар вердийи һалда, Луи Филиппин бу гануну 1848-чи ил ингилабына гәдәр һәмин сәһәдә еканә бир ганун олараг галмышды.

¹³⁴ „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1860“, p. 51.

Памбыг парча, юн, кэтан вэ ипэк фабрикалары һаггында ял-ныз 1833-чү ил фабрика гануну верилдийи замандан э'тибарэн мү-асир сэнаедэ нормал иш күнү башланыр. Капиталын затыны һеч бир шей, 1833-чү илдэн 1864-чү илэ гэдэр верилэн инкилис фаб-рика ганунларынын тарихи гэдэр айдын көстөрмир!

1833-чү ил ганунунда дейилир ки, фабрикада ади иш күнү сә-һәр саат $5\frac{1}{2}$ -дә башланыб ахшам саат $8\frac{1}{2}$ -дә гуртармалыдыр. Ганун бу 15 саат эрзиндә күнүн һәр вахтында ениетмэлэрин (йә'ни 13—18 яшында оланларын) эмәйиндэн истифадә олунма-сына ичазә верир, лакин бурада һөкмән белә бир шэрт көзләнил-мәлидир ки, бу яшда олан бириси, айрыча көстөрилэн бә'зи һаллар-дан башга, һеч вахт кәрәк күндә 12 саатдан артыг ишләмәсин. Ганунун 6-чы бөлмәсиндә дейилир ки, „иш вахты үчүн һәдд го-юлмуш һәр бир шәхсә һәр күн емәк үчүн азы $1\frac{1}{2}$ саат вахт верилмәлидир“. Ашағыда көстөрилэн бирчә һалдан башга, 9 яшына гэдэр ушагларын ишләдилмәси гадаған олунурду; 9—13 яшлы ушагларын иш вахты күндә 8 саатдан артыг олмамалы иди, 9—18 яшында оланларын һамысынын кечә ишләмәси, йә'ни бу гануна көрә ахшам саат $8\frac{1}{2}$ -дән сәһәр саат $5\frac{1}{2}$ -ә гэдэр ишләмәси гада-ған олунурду.

Ганун верәнләр яшлыларын иш гүввәсини капиталын азад су-рәтдә сормасына, яхуд онларын өз дедийи кими, „әмәк азадлығы-на“ эсла гәсд этмәк фикриндә олмадыгларына көрә, фабрика гану-нунун доғурдуғу белә бир дәһшәтли нәтижәнин гаршысыны алмаг үчүн хүсуси бир систем дүзәлтмишдиләр.

Комисйонун мәркәзи шурасынын 1833-чү ил 25 июн тарихли биринчи һесабатында дейилир: „Фабрика системинин индики гурулу-шунда ән бөйүк бәла ондан ибарәтдир ки, бу систем, ушагларын иш вахтыны узадыб яшлыларын иш күнүнүн сон һәддинә чатдыр-маг зәрурәти доғурур. Бу бәлая гаршы еканә чарә, яшлыларын эмәйинә һәдд гоймаға чалышмадан ушаглар үчүн ики нөвбәли иш планы тәтбиг этмәкдир, зира яшлыларын эмәйинә һәдд гоймаг тәшәббүсү, арадан галдырылмасы нәзәрдә тутулан бәладан даһа бөйүк бир бәла төрәтмиш оларды“. Бу „план“ Relaissystem ады илә һәята кечирилмишди („System of Relays“; Relay сөзүнүн ин-килисчә, һабелә франсызча мә'насы, почт атларынын һәр мәнзил-дә нөвбә илә дәйишдирилмәси демәкдир); бу систем үзрә биринчи нөвбәдә ишләйән 9 яшындан 13 яшына гэдэр ушаглары, мисал үчүн, сәһәр саат $5\frac{1}{2}$ -дән күндүз саат $1\frac{1}{2}$ -ә гэдәр, икинчи нөвбәдә ишләйәнләри исә күндүз саат $1\frac{1}{2}$ -дән ахшам саат $8\frac{1}{2}$ -ә гэдәр ишә гошулар вә и. а.

Сон 22 ил эрзиндә ушаг эмәйинә даир верилән бүтүн ганун-лары чәнаб фабрикантларын там бир һәясызлыгла поздуғуна бах-маяраг, онларын атмалы олдуғу һәбби бу дәфә дә гызыл суюна басмышдылар. Парламан гәрәра алмышди ки, 1834-чү ил мартын 1-дән э'тибарән 11 яшындан ашағы һеч бир ушаг, 1835-чи ил мартын 1-дән э'тибарән 12 яшындан ашағы һеч бир ушаг вә 1836-чы ил мартын 1-дән э'тибарән 13 яшындан ашағы һеч бир ушаг фабрикада 8 саатдан артыг ишләмәмәлидир! „Капитала“ гар-шы белә рәһмдиллик көстәрән бу либерализм она көрә хүсуси

тәшәккүрә лайиг иди ки, д-р Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie вә башгалары,—мүхтәсәр, Лондонун ән көркәмли physicians вә surgeons-ләри (һәкимләри) ашағы палата гаршысында шаһид сифәтилә вердикләри ифадәләрдә демишдиләр ки, „periculum in mora!“ [ләнкимәк тәһлүкәлидир!]. Доктор Farre бу барәдә даһа кәскин демишди: „Инсанларын һәр һансы бир сәбәбә көрә вахтындан әввәл өлмәсинә баис олмағын гаршысыны алмаг үчүн ганунлар вермәк лазымдыр, бу үсул (фабрика үсулу) исә, әлбәттә, инсанларын эркән өлмәсинә сәбәб олан ән амансыз үсуллардан һесаб олунмалыдыр“. Чәнаб фабрикантлар мәрһәмәт көстәриб 13 яшындан кичик ушаглары енә бир нечә иллийә һәфтәдә 72 саат фабрикада ишләмәк кими бир чәһәннәм эзабына мәнһүм әдән „ислаһ олунмуш“ эйни парламан, енә дә азадылығы дамчы-дамчы верән башга бир фәрманында, зәнчи гулларын һәфтәдә 45 саатдан артыг ишләдилмәсини бөйүк тарла саһибләринә гадаған әтмишдир!

Лакин әсла кифайәтләнмәйән капитал, илләр бою курултулу бир тәшвигат апарырды. Бу тәшвигат әсасән яш мәсәләси әтрафында, йә’ни нечә яшында ушагларын 8 саатдан артыг ишләмәси вә мүййән мә’нада ичбари тәһсил көрмәси әтрафында иди. Капиталист антроположисинә бахылса, ушаглыг дөврү 10 яшында, я да узаг башы 11 яшында гуртарыр. Фабрика ганунуну тамам һәята кечирмәк вахты, йә’ни мәш’ум 1836-чы ил яхынлашдыгча фабрикантлар күрүһү даһа чох азғынлаштырды. Фабрикантлар доғрудан да һөкүмәтин көзүнү о гәдәр горхуда билмишдиләр ки, һөкүмәт ушаглыг һәддини 13-дән 12 яша әндирмәйи тәклиф этди. Лакин кәнардан әдилән тәзийг кетдикчә дәһшәтли бир шәкил алырды. Буна көрә дә ашағы палатанын буна чәсарәти чатмады, 13 яшлы ушаглары капиталын Чәһаннәтһа¹³⁵ арабасынын тәкәрләри алтына күндә 8 саатдан артыг атмагдан чәкинди, беләкликлә дә, 1833-чү ил гануну күчә минди вә 1844-чү илин июн айына гәдәр дәйишилмәди.

Фабрика әмәйи бу гануна әсасән әввәлчә гисмән, сонра да бүтүнлүкдә тәнзим әдилдийи он ил әрзиндә фабрика мүфәттишләринин вердикләри рәсми һесабатлар бу гануну һәята кечирә билмәдикләринә даир шикайәтләрлә долудур. 1833-чү ил гануну сәһәр саат 5¹/₂ илә ахшам саат 8¹/₂ арасындаки он беш саатлыг мүддәт ичәрисиндә һәр бир „ениетмәнин“ вә һәр бир „ушағын“ өз он ики саатлыг вә я сәккиз саатлыг ишини һансы саатда башлайыб һансы саатда тәнәффүсә чыхачағыны вә һансы саатда гуртарачағыны мүййән әтмәк ихтиярыны чәнаб капиталистләрә вермәклә бәрабәр, мүхтәлиф шәхсләрә мүхтәлиф саатларда емәк вахты тә’йин әтмәк ихтиярыны да онлара вердийинә көрә, бу чәнаблар чох кечмәдән ени бир „Relaissystem“ ичад әтдиләр; бу системә көрә, һәммин иш атлары даһа мүййән почт мәнзилләриндә дәйишилмәйиб ара мәнзилләрдә даим тәзәдән иш арабасына гошулур-

¹³⁵ Чәһаннәтһа—һиндуларда бир бүт адыдыр ки, ону һәрдән бөйүк бир арабә гоюб кәздирирләр вә мө’мин һиндулар өзләрини арабанын тәкәрләри алтына атыб бүтә гурбан олурлар.

лар. Биз сонралар бир даһа бу системин үзэринэ гайытмалы олачагымыз үчүн инди онун гәрибәликләриндән этрафлы бәһс этмирик. Лакин элэ илк бахышда айдын көрүнүр ки, бу систем фабрика ганунунун нәинки маһийәтини, һәтта өзүнү дә тамамилә арадан галдырыб йох этди. Һәр бир ушаг вә һәр бир ениетмәнин иш вахтынын һесабы бу гәдәр долашыг олдуғу бир заманда, фабрика мүфәттишләри фабрикантлары ганунда көстәрилән иш вахтына рияйәт этмәйә вә емәк үчүн гануни тәнәффүсләр вермәйә нечә дә мәчбур эдә биләрдиләр? Одур ки, әввәлләр һөкм сүрән бөйүк биабырчылыглар һеч бир мүгавимәт көрмәдән тез бир заманда енә дә фабрикаларын чохунда гол-будаг атмаға башлады. Дахили ишләр назиринин иштиракилә кечирилән бир мүшавирәдә (1844-чү илдә) фабрика мүфәттишләри сүбүт этдиләр ки, ени ичад олунмуш Relaisystem шәраитиндә һеч бир нәзарәт мүмкүн дейилдир¹³⁶. Лакин вәзийәт олдуғча дәйишмишди. Фабрика фәһләләри хартияны өzlәри үчүн сияси шүар этдикләри кими, сонралар, хүсусән 1838-чи илдән әтибарән, он саатлыг иш гануну лайиһәсини өzlәринә игтисади шүар әтмишдиләр. Һәтта өз фабрикаларыны 1833-чү ил ганунуна әсасән ишләдән фабрикантлар да „өз хәбис һәмкарларынын“ абырсыз „рәгабәти“ һаггында парламана йығын-йығын мәктуб көндәриб язырдылар ки, онлар чох һәясыз олдуғуна көрә, гануну поза билирләр. Лакин айры-айры фабрикантлар өз тамаһларына нә гәдәр сәрбәстлик вермәк истәсәләр дә, фабрикантлар синфинин нүмайәндәләри вә сияси рәһбәрләри фәһләләрлә башга чүр рәфтар әтмәйи вә башга диллә данышмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Онлар тахыл ганунларынын ләғв әдилмәси уғрунда фәалийәтә башламышдылар вә бу ишдә галиб кәлмәк үчүн фәһләләрин ярдымына мөһтач идиләр! Буна көрә дә онлар мин иллик азад тичарәт сәлтәнәтиндә чөрәк көмбәсинин чәкисини ики гат артырмағы вәд әтмәклә бәрабәр, он саатлыг иш гануну лайиһәсини гәбул әдәчәкләрини дә вәд әдирдиләр¹³⁷. Демәли, мәгсәди тәкчә 1833-чү ил ганунуну һәята кечирмәк олан бир тәдбирә гаршы мүбаризә апармаг һеч дә онларын мәрәмына дахил дейилди. Нәһайәт, торпаг рентасы кими мүгәддәс мәнәфеләри тәһлүкә гаршысында олан ториләр өз дүшмәнләринин „биабырчы һәрәкәтләрини“¹³⁸ инсанпәрвәрлик һиссләриндән доған бөйүк бир гәзәблә ифша әтмәйә башладылар.

Беләликлә 1844-чү ил 7 июн тарихли элавә фабрика гануну мейдана кәлди вә 1844-чү ил сентябрын 10-дан гүввәйә минди. Һәмин ганун ени бир фәһлә зүмрәсини, йә’ни 18 яшыннан юхары гадынлары мүдафиә әдир. Бу гадынлар һәр чәһәтдән ениетмәләрлә бәрабәр тутулурду: онларын иш күнү үчүн 12 саатлыг һәдд гоюлду, онларын кечә ишләмәләри гадаған әдилди вә и. а. Демәли,

¹³⁶ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1849“, p. 6.

¹³⁷ „Repots of Insp. of Fact. for 31-st October 1848“, p. 98.

¹³⁸ Гейд әтмәк ләзымдыр ки, Leonhard Horner „nefarious practices“ (чиркин һәрәкәт) ифадәсини рәсми олараг ишләдир („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1859“, p. 7).

илк дэфэ олараг ганун, һэдд-бүлүгә чатанларын эмәйини дэ билаваситэ вэ рәсмән нәзарәт алтына алмаг мәчбурийһәтиндә галды. 1844—1845-чи ил фабрика һесабатында истәһза илә дейилир: „Яшлы гадынларын һүгүгларына бу чүр мүдахилә әдилмәсинә гаршы онлардан бир дэфэ дэ олса шикайәт әшитмәмишик“¹³⁹. 13 яшын-дан ашағы ушагларын иш күнү гысалдылыб күндә 6½ саат, мүәйһән шәраитдә исә 7 саат әдилмишди¹⁴⁰.

Уйдурма Relaissystem-дән суи-истифадә олунмасына даһа йол вермәмәк үчүн ганунда белә бир мүнүм тәфәррүат да кәстәрилмишди: „Ушагларын вә ениетмәләрин иш күнүнү һәр һансы бир ушаг вә ениетмә сәһәр фабрикада ишә башладығы вахтдан һесабламаг лазымдыр“. Беләликлә, мәсәлән *A* сәһәр саат 8-дә, *B* исә саат 10-да ишә башлайырса, онда *A*-нын иш күнү гуртаран заман *B*-нин дә иш күнү гуртармалыдыр. Иш күнү мүәйһән бир үмуми саатла, мәсәлән яхынлыгдаки дәмйр йол сааты илә башланмалы, фабриканын зәнки дә бу саатла вурулмалыдыр. Фабрикант кәрәк фабрикада ири һәрфләрлә чап олунмуш чәдвәл асыб иш күнүнүн нә вахт башландығыны, нә вахт гуртардығыны вә нә вахт тәнәффүс верилдийини кәстәрсин. Сәһәр саат 12-дән әввәл ишә башлаян ушаглары күндүз саат бирдән сонра даһа ишә гошмаг олмаз. Беләликлә, һаһардан сонраки нөвбәдә ишләйән ушаглар сәһәр нөвбәсиндә ишләйәнләрдән ибарәт олмамалыдыр. 1½ саатлыг һаһар вахты, ганунун мүдафиә әтдийи бүтүн фәһләләрә әйни вахтда верилмәли, һәм дә бунун азы 1 сааты күндүз саат үчә гәдәр верилмәлидир. Саат 1-ә гәдәр ишләйән ушаглары, яхуд ениетмәләрә емәк үчүн һеч олмәзса ярым саат вахт верилмәсә, онлар 5 саатдан артыг ишләмәмәлидирләр. Ушаглар, ениетмәләр вә я гадынлар, емәк үчүн верилән һәр һансы бир тәнәффүс вахты, мүәйһән бир ишин көрүлдүйү фабрика бинасында галмамалыдырлар вә и. а.

Биз көрдүк ки, иш вахтыны, онун һәддини вә тәнәффүсләри, һәрби ишдә олан бир екнәсәгликлә, зәнк чалмагла тәнзим әдән бу тәфсилат гайдалары һеч дә парламанда ичәд олунмамышдыр. Бунлар мөвчуд мүнәсибәтләрдән доғмуш, мүасир истәһсал үсүлунун тәбии ганунлары шәклиндә тәдричлә мейдана кәлмишдир. Бунларын тәртиби вә дөвләт тәрәфиндән рәсми сурәтдә гәбул әдилиб ә’лан олунмасы узун мүддәт давам әдән синфи мүбаризәнин нәтичәсидир. Бу гайдаларын ән яхын нәтичәләриндән бири ондан ибарәт олмуш ки, әмәли иш, яшлы фәһләләрин иш күнүнү дә әйни һәдләрә табә әтмишдир, чүнки истәһсал просесләринин чохунда ушагларын, ениетмәләрин вә гадынларын иши бир-бирилә әлагәдардыр. Буна көрә дә үмумийәтлә 1844—47-чи илләр дөврүндә он ики саатлыг иш күнү, фабрика ганунларына табә олан бүтүн сәнәе сәһәләринә әйни шәкилдә үмуми тәсир кәстәрмиш олду.

Лакин бу чүр бир „тәрәггийә“ йол верән фабрикантлар бунун

¹³⁹ „Reports etc. for 30-th Sept. 1844“, p. 15.

¹⁴⁰ Ганун ушагларын әмәйиндән күндә 10 саат истифадә әтмәйә о һалларда ичәзә верир ки, онлар һәр күн дейил, күнашыры ишләсинләр. Умумийәтлә десәк, бу гәйд-шәрт тәтбиг олунмамыш галмышды.

эвэзини мүйийэн бир „тэнэзүүл“ илэ тэ’мин этмишдилэр. Онларын тэ’кидилэ ашагы палата ушагларын фабрикада 9 яшындан дейил, 8 яшындан э’тибарэн истисмар эдилмэсини гэрара алмышды. Бундан мэгсэд о иди ки, капитал аллаһ-тааланын вэ инсанларын гойдуғу бүтүн ганунлара эсасэн она чатасы „элавэ фабрика ушагларын илэ“¹⁴¹ тэ’мин эдилмиш олсун.

1846—47-чи иллэр Инкилтэрэнин игтисади тэрихиндэ там бир дөвр тэшкил эдир. Бу дөврдэ тахыл ганунлары лэгв эдилмиш, памбыг вэ башга хаммаллара гоюлан идхал көмрүйү арадан галдырылмыш, тичарэт азадлыгы бүтүн ганунлара йол көстэрэн бир улдуз э’лан эдилмишди! Мүхтэсэр, мин иллик бир сэлтэнэт яранмышды. Дикэр тэрэфдэн, һемин иллэрдэ чартизм һэрэбаты вэ он саатлыг иш күнү уғрунда апарылан тэшвигат эн йүксэк бир нөгтэйэ чатмышды. Интигам арзусу илэ чошан торилэр чартизм һэрэбатына вэ 8 саатлыг иш күнү уғрунда тэшвигата ярдымчы олдулар. Башда Брайт вэ Кобден олмагла хаин азад тичарэт ордусунун гызгын мүгавимэт көстэрдийинэ бахмаяраг, парламан, чохдан бэри элдэ эдилмэсинэ чалышылан он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун лайиһэсини гэбул этди.

1847-чи ил 8 июн тарихли ени фабрика ганунунда тэ’йин эдилди ки, 1847-чи ил июлун 1-дэн э’тибарэн „ениетмэлэрин“ (13 яшындан 18 яшына гэдэр оланларын) вэ бүтүн ишчи гадылларын иш күнүнүн һэдди эввэлчэ 11 саатдан, 1848-чи ил майын 1-дэн э’тибарэн исэ һеч бир заман 10 саатдан артыг ола билмэз. Бүтүн галан мәсэлэлэрдэ бу ганун 1833 вэ 1844-чү иллэрин ганунларынын тэсһиһ эдилмиш элавэсиндэн башга бир шей дейилдир.

Капитал эввэлчэ һүчума кечди ки, 1848-чи ил майын 1-дэ ганунун бүтүнлүкдэ һаята кечирилмэсинэ мане олсун, һәм дә санки тэчрүбэдэн дэрс алмыш олан фәһлэлэрин өзлэри өз ишлэринин позуламасына ярдым этмэли идилэр. Бунун үчүн яхшы бир фүрсэт дүшмүшдү. „Хатырламаг лазымдыр ки, 1846—47-чи иллэрдэки дәһшәтли бөһран үзүндэн фабрика фәһлэлэри бөйүк бир эһтияч ичиндэ идилэр, чүнки бир чох фабрикалар натамам ишлэйирди, бэ’зилэри исэ тамамилэ даянмышды. Бу сәбәбдэн дә фәһлэлэрин хейли һиссәси бәрк сыхынты чәкирди, бир чохлары борч ичиндэ иди. Буна көрә дә гәт’и фәрз эдилэ биләрди ки, фәһлэлэр даһа узун иш күнүнэ разы олачаг вэ чалышачаглар ки, кечмишдэ чәкдиклэри зэрэри өдәсинлэр, бәлкә борчларыны верә билсинлэр, яхуд ломбарддан өз мебеллэрини кери алсынлар, сатдыглары мүхәлләфатын еринэ тәзәсини алсынлар, яхуд өзлэри вэ аилэлэри үчүн тәзә палтар алсынлар“¹⁴². Чәнаб фабрикантлар әмәк һаггыны үмумиликдә 10% ашагы салмагла бу вәзийәтин тәбии тә’сирини даһа да артырмаға чалышдылар. Бу, ени азад тичарэт дөврүнүн, һечә дейэрлэр, тәгдис эдилмәси байрамы кими бир шейди. Сонра, иш күнү 11 саата эндирилдикдә, әмәк һаггы да дәрһал енидән

¹⁴¹ „Онларын иш вахты гысалдылса, ишә лазым олан ушагларын сайыны артырмаг лазым кәләчәкдир, буна көрә дә онлар бу гэрара кәлдилэр ки, 8 яшындан 9 яшына гэдэр ушаглар элавэ олараг тәклиф эдилсә, артан тәләб өдәнилэр“. (Енә орада, сәһ. 13.)

¹⁴² „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1848“, p. 16.

$8\frac{1}{3}\%$ азалдылды, иш күнү һәмшәлик 10 саата эндирилдикдә исә, әмәк һаггы ики гат артыг ихтисар әдилди. Буна көрә дә шәраитин капиталистләрә имкан вердийи һәр ердә әмәк һаггы азы 25% ашағы салынды¹⁴³. Мәһз белә яхшы һазырланмыш бир шәраитдә, 1847-чи ил ганунунун ләғв олунмасы үчүн фәһләләр арасында тәшвигат апарылмаға башланды. Алдатмаг, ширникдирмәк, һәдәләмәк кими васитәләрин һеч бири истифадәсиз галмамышды, лакин бунларын һеч бири нәтичә вермирди. Фәһләләрден „бу ганунун онлар үчүн бир зүлм олдуғу һаггында“ беш-алты мүш-тәрәк әризә топламаг мүмкүн олмушдуса да, әризә верәнләрин өзләри диндирилдикдә демишдиләр ки, онлара зорла гол чәкди-рибләр. „Фәһләләрә зүлм олунур, бу доғрудур, лакин зүлм әдән фабрика гануну дейил, башгасыдыр“¹⁴⁴. Фабрикантлар фәһләләри истәдикләри кими данышмаға вадар әдә билмәдикләринә көрә, өз-өзләри мәтбуатда вә парламанда фәһләләрин адындан даһа артыг чығыр-бағыр салырдылар. Онлар фабрика мүфәттишләрини белә гәләмә верирдиләр ки, куя мүфәттишләр конвент комиссарлары кими бир шей олуб дүняны яхшылашдырмаг һаггындаки хулялары илә бәдбәхт фәһләләрин башына бәлалар ачырлар. Лакин бу һийлә дә баш тутмады. Фабрика мүфәттиши Leonhard Horner өзү вә онун көмәкчиләри Ланкашир фабрикаларында бир чох шаһидләрин ифадәләрини топламышды. Диндирилән фәһләләрин 70%-ә гәдәри 10 саатлыг иш күнүнә, бундан хейли аз һиссәси 11 саатлыг иш күнүнә, чох чүз’и бир гисми дә әввәлки 12 саатлыг иш күнүнә тәрәфдар олдуғуну билдирмишди¹⁴⁵.

„Хейрхаһлыг“ ады илә ишләдилән башга бир һийлә дә, яшлы киши фәһләләри 12—15 саат ишләмәйә мәчбур әтмәкдән вә сонра буну пролетариатын әсл арзуларынын ән дүзкүн ифадәси ә’лан әтмәкдән ибарәт иди. Лакин „рәһмсиз“ фабрика мүфәттиши Leonhard Horner бурада да заһир олур. Иш вахтындан артыг ишләйән фәһләләрин чоху билдирмишдиләр ки, „онлар үчүн ән яхшысы аз әмәк һаггы алыб 10 саат ишләмәкдир, лакин мәчбуриййәт гаршысында галмышлар: онларын арасында о гәдәр ишсиз вар, о гәдәр әйиричи ади piecers (әшмәчи) вәзифәсиндә чалышмаға мәчбурдур ки, иш күнүнүн узадылмасына разы олмасайдылар, дәрһал онларын ерини башгалары тутарды; буна

¹⁴³ „Мән йәгин әтдим ки, һәфтәдә 10 шиллинг аланларын әмәк һаггыны әввәлчә, үмүмиййәтлә әмәк һаггынын 10% ашағы дүшдүйүнә әсасланараг, 1 шиллинг азалтмышдылар, сонра да, иш күнүнүн гысалдығыны әсас тутуб даһа 1 шиллинг 6 пенни азалтмышдылар ки, бунун да чәми 2 шиллинг 6 пенни эләйир; буна бахмаяраг чохлары он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун лайиһәсинә мөһкәм тәрәфдар иди“. (Енә орада.)

¹⁴⁴ „Мән әризәни имзалаяркән ону да дедим ки, нә исә пис иш көрүрәм.—Бәс онда әризәни нә үчүн имзаладыныз?—Чүнки, имзаламасайдым мәни күчәйә атардылар.—Әризә верән өзүнү доғрудан „зүлм алтында“ һисс әдирдисә дә бунун һеч дә фабрика гануну тәрәфиндән олмадығыны билирди“. (Енә орада, сәһ. 102.)

¹⁴⁵ Енә орада, сәһ. 17. Беләликлә, ч. Horner-ин бахдығы әяләтдә 181 фабрикада 10270 нәфәр яшлы киши фәһлә диндирилмишди. Онларын ифадәләрини фабрика мүфәттишлийинин 1848-чи ил октябр айына гәдәр олан ярым иллик һесабатынын әләвәсиндә тапмаг олар. Бу шаһидләрин вердикләри ифадәләрдә ашга чәһәтләрдән дә чох гиймәтли мә’лумат вардыр.

көрө дэ онларын бирчэ чарэси вар иди: я даһа чох ишлэмэли, я да күчэйэ атылмалы идилэр¹⁴⁶.

Капиталын эввэлки һүчүмү боша чыхды вэ он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун 1848-чи ил майын 1-дэн гүввэйэ минди. Лакин чартистлэр партиясынын мәглүбиййэти, рәһбәрләринин һәбсханая салынмасы вэ тәшкилатынын дағыдылмасы Инкилтәрә фәһлә синфинин өз гүввәсинә олан инамыны сарсытды. Бундан азачыг сонра Парисдә баш верән июн үсяны вэ онун вәһшичәсинә ятырылмасы, Авропа континентиндә, һабелә Инкилтәрәдә һаким синифләрин бүтүн зүмрәләрини: торпаг саһибләрини вэ капиталистләри, биржа гурдларыны вэ дүканчылары, һимайәчиләри вэ азад тичарәт тәрәфдарларыны, һөкумәти вэ мүхалифәти, кешишләри вэ азад фикир саһибләрини, чаванфаһишәләри вэ гарымыш раһибәләри үмуми бир шүар алтында: мүлкыййәти, дини, аилә вэ чәмиййәти хилас этмәк шүары алтында бирләшдирди! Һәр ердә фәһлә синфинә лә'нәт яғдырылырды, ону тә'ғиб әдирдиләр, онунла „loi des suspects“ [шүбһәлиләрә гаршы ганун] әсасында рафтар олунурду. Беләликлә, чәнаб фабрикантлар чәкинмәйә биләрдиләр. Онлар тәкчә он саатлыг иш күнү ганунуна гаршы дейил, 1833-чү илдән ә'тибарән иш гүввәсинин „азад“ сорулмасынын габағыны бир гәдәр алмаға чалышан бүтүн ганунлар гаршы да ачыг үсян галдырдылар. Бу да ики илдән юхары азғын бир һясызлыглә вэ шиддәтли тәчавүз васитәсилә кечирилән кичик бир „Proslavery Rebellion“ [көләлийи мүдафиә гиямы] иди вэ буну хүсусилә асанлашдыран чәһәт о иди ки, гиям әтмиш капиталист, өз фәһләсинин чанына дәйән зәрәрдән башга һеч бир зиян чәкмәйәчәкдир.

Бундан сонраки һадисәләри баша дүшмәк үчүн хатырлатмағ лазымдыр ки, 1833, 1844 вэ 1847-чи илләрдә верилән фабрика ганунларынын һеч бири өзүндән эввәлкиләри дәйишдирмәдийинә көрә, бунларын һәр үчү өз гануни күчүндә галыр; бунларын һеч бири 18 яшындан юхары киши фәһләләрин иш күнүнә һәдд гоймур, 1833-чү илдән әтибарән сәһәр саат 5^{1/2}-дән ахшам саат 8^{1/2}-ә гәдәр давам әдән он беш саатлыг иш күнү енә дә гануни „иш күнү“ һесаб олунурду вэ ганунда көстәрилән шәртләрлә ишләйән ениетмә вэ гадынлар күндә ялыз бу „иш күнү“ дахилиндә эввәлчә он ики саат, сонра исә он саат ишләмәли идиләр.

Бә'зи ерләрдә фабрикантлар ән эввәл, фабрикаларда ишләйән ениетмә вэ гадынларын бир һиссәсини, бә'зи һалларда исә ярысыны ишдән чыхартдылар вэ яшлы киши фәһләләр артыг чохдан бәри кечә ишләдилмәдикләри һалда, онлары енә дә кечә ишләтмәйә башладылар. Фабрикантлар инандырмаға чалышырдылар ки, он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун вериләндән сонра онларын башга чарәси йохдур!¹⁴⁷

¹⁴⁶ Дәфәләрлә ады чәкилән һесабатын „әлавәсиндә“ бах: шәхсән Leonhard Horner тәрәфиндән топланмыш 69, 70, 71, 72, 92, 93 №-ли ифадәләр, һабелә мүфәттиш көмәкчиси А. тәрәфиндән топланылан 51, 52, 58, 59, 62, 70 №-ли ифадәләр. Бир фабрикант һәтта лап ачыг данышмышды. һесабатын 14-чү вэ 265-чи №-ләринә бах.

¹⁴⁷ „Reports etc. for 31-st October 1848“, p. 133, 134.

Атылан икинчи аддым, емэк үчүн гоюлмуш гануни тәнэффүсләрә айд олду. Көрөк фабрика мүфәттишләри нә дейир: „Иш күнү үчүн он саатлыг һәдд гоюландан бәри фабрикантлар,—һәләлик тәчрүбәдә гәт’и нәтичәләр чыхармасалар да,—иддиа әдирләр ки, мәсәлән, сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-йәдәк давам әдән иш мүддәтиндә емәк үчүн сәһәр саат 9-а гәдәр 1 саат вә ахшам саат 7-дән сонра $1\frac{1}{2}$ саат вахт вермәклә, демәли, фәһләләрә чәми $1\frac{1}{2}$ саат емәк вахты вермәклә ганунда көстәрилән тәләбләри ләзымынча еринә етирмиш олурлар. Инди онлар бә’зи һалларда һаһар үчүн ярым саат вә я там бир саат вахт верирләр, лакин исрар әдирләр ки, онлар бу $1\frac{1}{2}$ саатын һеч бир һиссәсини он саатлыг иш күнү һесабына вермәйә борчлу дейилдирләр“¹⁴⁸. Беләликлә, чәнаб фабрикантлар иддиа әдирдиләр ки, 1844-чү ил ганунунда емәк вахтына айд верилән чох дүрүст көстәришләр фәһләләрин анчаг фабрика кәләндән габаг вә фабрикадан кедәндән сонра, йә’ни өз әвләриндә ейиб-ичмәсинә ичазә верир! Доғрудан да, нийә кәрәк фәһлә сәһәр саат 9-дан габаг һаһар әләмәсин? Лакин дөвләт һүгүгшүнаслары бу гәрара кәлдиләр ки, ганунда көстәрилән емәк вахты „әсл иш күнүндә верилән тәнэффүсләрдән ибарәт олмалыдыр вә фәһләни сәһәр саат 9-дан ахшам саат 7-йә гәдәр 10 саат фәсиләсиз ишләтмәк ганунсуздур“¹⁴⁹.

Бу хейрхәһ нүмайишләрдән сонра капитал гиям һазырламаг мәгсәдилә әлә бир тәдбирә әл атды ки, бу тәдбир 1844-чү ил ганунунун рәсми чәһәтинә уйғун иди вә, демәли, гануна зидд дейилди.

Әлбәттә, 1844-чү ил гануна кәрә, күндүз саат 12-йә гәдәр ишләйән 8—13 яшлы ушагларын күндүз саат 1-дән сонра енидән ишә гошулмасы гадаған иди. Лакин бу ганун саат 12-дә вә бундан сонра ишә башлаян ушагларын $6\frac{1}{2}$ саатлыг иш күнү мәсәләсини әсла тәнзим әтмирди! Буна кәрә дә күндүз саат 12-дә ишә башлаян сәккиз яшлы ушаглары саат 12-дән 1-ә гәдәр, йә’ни 1 саат, күндүз саат 2-дән саат 4-ә гәдәр, йә’ни 2 саат вә ахшам саат 5-дән $8\frac{1}{2}$ -ә гәдәр, йә’ни $3\frac{1}{2}$ саат, чәми исә, ганунда көстәрилдийи кими $6\frac{1}{2}$ саат ишләтмәк олар! Яхуд бундан да яхшы бир үсул. Ушагларын ишини ахшам саат $8\frac{1}{2}$ -ә гәдәр ишләйән яшлы киши фәһләләрин иши илә бир вахта салмаг үчүн фабрикантларын күнорта саат 2-йә гәдәр ушагларә иш вермәйиб сонра да онлары ахшам саат $8\frac{1}{2}$ -ә гәдәр тәнэффүссүз олараг фабрикада сахламалары кифайәт иди! „Инди ачыгча ә’тираф әдирләр ки, тамаһкар фабрикантлар машинлары күндә 10 саатдан артыг мүттәсил ишләтмәйә чалышдыглары үчүн сон заманлар Инкилтәрәдә 8—13 яшлы оғлан вә гыз ушагларыны бүтүн ениетмәләр вә гадынлар ишдән чыхыб кедәндән сонра ахшам саат $8\frac{1}{2}$ -ә гәдәр тәкчә яшлы кишиләрлә бирликдә ишләтмәк адәт олмушдур“¹⁵⁰. Фәһләләр вә фабрика мүфәттишләри сәһиййә вә әхлаг мулаһизәләрини әсас тутуб ә’тираз әдирдиләр. Капитал исә буна [Шейлокун дилилә] белә чаваб верирди:

¹⁴⁸ „Reports etc. for 31-th April 1848“, p. 47.

¹⁴⁹ „Reports etc. for 31-st October 1848“, p. 130.

¹⁵⁰ Енә орада, сәһ. 142.

„Тутдугум эмэллэрим гой мэнэ олсун гөним.
Гануни бир мөһкөмө тэлэб эдирэм анчаг,—
Тэмэссүк үзрэ кэрэк верилсин һаггым мөним“.

Доғрудан да, 1850-чи ил июлун 26-да ашағы палатая тэгдим олунаң статистика мө'луматына көрө, бүтүн э'тиразлара бахмаяраг, 1850-чи ил июлун 15-нэ гэдэр 257 фабрикада 3742 ушаг һаман „адэт“ үзрэ ишлэдилирди¹⁵¹. Амма бу һэлэ һарасыдыр! Капитал ити көзлэрилэ көрмүшдү ки, 1844-чү ил гануну истираһэт үчүн азы 30 дэгигэлик тәнэффүс вермөдөн һаһардан эввэл беш саат ишлэмэйә йол вермир, һаһардан сонра ишлэмэйә даир исә бу ганунда һеч бир белә шей көстөрилмир. Буна көрә дө капитал 8 яшлы фөһлэ ушаглары һөинки күндүз саат 2-дән ахшам саат 8½-э гэдэр фасиләсиз ишлэдиб тагөтдөн салмаг, һабелә онлары һаман мүддәтдә ач сахламаг кими бир сәадәтә чатмаг истәмиш вә буна һаил олмушдур!

„Бәли, дөшү кәсилсин, сәнәддә сөйләһибдир!“¹⁵².

Ушаг әмәйини тәнзим әдән 1844-чү ил ганунунун рәсми чөһөтинә Шейлоксаяғы пәрәстишкарлыг әтмәк, „ениетмә вә гадынларын“ әмәйини тәнзим әдән әйни гануна гаршы ачыгча гиям һазырланмасына сәбәб олмалы иди. Хатырлатмаг лазымдыр ки, бу ганунун башлыча мөгсәд вә мөзмуну „дүзкүн олмаян Relais-system“и арадан галдырмагдыр. Фабрикантлар гияма башлаяркән сәдәчә олараг белә демишдиләр: „нә гэдәр ки, иш вахтынын һәдди 12 саат иди“, 1844-чү ил ганунунун фабрикада он беш саатлыг иш күнү әрзиндә ениетмә вә гадынларын иш гүввәсиндән истәһилдийи шәкилдә вә истәһилән вахтда истифадә олунмасыны гадаған әдән маддәләри дө „һисбәтән зәрәрсиз“ (comparatively harmless) иди. „Он саатлыг иш күнү һаггында ганун вериләндән сонра исә бу маддәләр дөзүлмәз бир һагсызлыг (hardship) олмушдур“¹⁵³. Буна көрә дө онлар мүфәттишләрә союгғанлыггла билдирдиләр ки, ганунда дейиләнләри нәзәрә алмаг истәмирләр вә көһнә системи өз билдикләри кими тәтбиг әтмәк фикриндәдирләр¹⁵⁴. Бу һал сарсаг мәсләһәтләрә гулаг асыб йолдан чыхмыш фөһләләрин куя өзләринә дө хейирдир, чүнки „онлара даһа

¹⁵¹ „Reports etc. for 31-st October 1850“, p. 5, 6.

¹⁵² Капитал истәр инкишаф әтмәмиш формаларда олсун, истәрсә инкишаф әтмиш формаларда,—онун тәбиәти олдуғу кими галыр. Америкада вәтәндаш мүһарибәси башланандан бир гэдәр әввәл Ени Мексика торпагларында гул сәһибләринин һөкмранлығы нәтижәсиндә верилән ганунлар мәчмүәсиндә дейилир: Капиталист фөһләһини иш гүввәһини алмышса, онда фөһлә онун (капиталистин) пулудур („The labourer is his [the capitalist's] money“). Бу бахыш Рома патрисиләри арасында да яйылмышды. Онларын плебейә борч вердикләри пул, яшайыш васитәләри алмагла дөнүб борчлу шәхсин әти, ганы олур. Демәли, бу „әт-ған“ онларын „пулу“ имиш. Шейлок гануну олан 10 чәдвәл гануну да бурадан доғур! Куя алачаглы патрисиләр Тибр чайынын о тайында арабир байрам шәһәлийи дүзәлдәрәк борчлуларын әтини бишириб ейирләр дейән Linguet фәрзийәси дө хачпәрәстләрин тәбәррүк шәрабы ичмәк әйини һаггында Daumer фәрзийәси кими шүбһәли галмагдадыр.

¹⁵³ „Reports etc. for 30 th April 1848“, p. 28.

¹⁵⁴ Әзчүмлә инсанпәрвәр Ashworth да буну Leonhard Horner-ә яздығы кватерчә ийрәнч мәктубунда билдирмишди („Reports etc. April 1849“, p. 4).

йүксәк эмәк һаггы вермәк имканы ярадыр“. „Он саатлыг иш күнү һаггындаки ганунун тәтбиг олунмасы шәраитиндә Бөйүк Британиянын сәнае үстүнлүйүнү анчаг бу васитә илә сахламаг олар“¹⁵⁵. „Ола билсин нөвбәли систем тәтбиг олундугда ганунун позулмасы һалларыны ашкара чыхармаг бир гәдәр чәтин олачаг, амма нә әйби вар? (what of that?) Әчәба, фабрика мүфәттишләрини вә көчәкчиләрини бир гәдәр артыг зәһмәтдән (Some little trouble) хилас әтмәк үчүн бу өлкәнин бөйүк сәнае мәнәфеини икинчи дәрәжәли бир шей һесаб әтмәк олармы?“¹⁵⁶.

Бүтүн бу кәләкләр, әлбәттә, һеч бир фәйда вермәди. Фабрика мүфәттишләри мәнкәмәйә мүрачиәт әтмәйә башладылар. Лакин бир аздан сонра фабрикантлар дахили ишләр назири сәр Чорч Грәйин башына о гәдәр әризә яғдырдылар ки, о да 1848-чи ил 5 август тарихли тә’миннамәсиндә мүфәттишләрә белә мәсләһәт көрдү: ганунун рәсми чәһәтдән позулмасы һаллары һаггында мәнкәмәйә мүрачиәт әдилмәйиб анчаг о заман мүрачиәт әдилсин ки, „ениетмә вә гадынлар 10 саатдан артыг ишләдилмәклә Relaisssystem-ин позулдугу сүбүт әдилмиш олсун“. Бундан сонра фабрика мүфәттиши J. Stuart фабрикада онбеш саатлыг иш күнү әрзиндә нөвбәләр системи дейилән системин бүтүн Шотландияда тәтбиг олунмасына ичазә верди вә бу систем орада тезликлә әввәлки кими интишар тапды. Инкилтәрә фабрика мүфәттишләри исә, әксинә, назирин бир һөкмдар кими һәрәкәт әдиб гануну ләғв әтмәйә ихтияры йохдур—дедиләр вә proslavery rebels әлейһинә мәнкәмә васитәсилә мүбаризәни давам әтдирдиләр.

Лакин мәнкәмәләр, county magistrates¹⁵⁷, бәраәт һөкмләри чыхардыглары бир заманда мәнкәмәйә мүрачиәт әтмәйин нә фәйдасы ола биләрди? Бу мәнкәмәләрин ичласчылары чәнаб фабрикантлар өzlәри иди вә демәли өз-өzlәрини муһакимә әтмәли идиләр. Бир мисал кәтирәк. Kershaw, Leese and Co иплик фирмасындан Eskrigge адлы бириси өз фабрикасы үчүн дүзәлдилмиш Relaisssystem планыны һәммин әяләтин фабрика мүфәттишинә тәгдим әтмишди. Рәдд чавабы алдыгда о әввәлчә һеч бир тәдбир көрмәмишди. Бир нечә ай сонра Робинзон адлы башга бир ипликчи, йә’ни Eskrigge-ин Чүмәси олмаса да һәр һалда гоһуму олан бир шәхс өз мүәссисәсиндә, Eskrigge-ин гурдугу системә бәнзәр нөвбәли бир иш системи тәтбиг әтмәк үстүндә мүттәһим сифәтилә Стокпортда мәнкәмәйә чәлб олунмушду. Дөрд нәфәр һаким ичлас әдирди, бунларын үчү ипликчи, башчылары да енә һаман Eskrigge иди. Eskrigge Робинзону һаггы чыхартды вә деди ки, Робинзон үчүн гануни һесаб олунан бир шей Eskrigge үчүн дә ганунидир. Eskrigge өзүнүн чыхардыгы вә ганун күчү алан гәрарына әсасланарга, бу системи дәрһал өз фабрикасында да тәтбиг әтди¹⁵⁸. Әлбәт-

¹⁵⁵ „Reports etc. for 30-th April 1848“, p. 134.

¹⁵⁶ Енә орада, p. 140.

¹⁵⁷ W. Cobbett демишкән бу „county magistrates“, „great unpaid“ („маашсыз ишләйән бу бөйүк адамлар“) графлыгларын мө’тәбәр адамларындан ибарәт олан бир нөв пулсуз барышыг һакимләридир. Әслиндә онлар һөкмран синифләрин ерли мәнкәмәләридир.

¹⁵⁸ „Reports etc. for 30-th April 1849“, p. 21, 22. Бу чүр мисаллар, енә орада, сәһ. 4, 5.

тэ мэхкэмэнин бу кими һакимлэрдэн ибарэт олмасынын өзү гануну ачыгча позмаг демэк иди¹⁵⁹. Мүфэттиш Howell һэйэчанла дейир: „Бу чүр мэхкэмэ оюнбазлыглары ачыгча көстөрир ки, бу ишэ сон гоюлмалыдыр... икисиндэн бири олмалыдыр: я гануну бу һөкмлэрэ уйғунлашдырын, я да гэрар чыхармаг ихтиярыны нисбэтэн эйбсиз бир трибунала верин ки, бүтүн бу чүр һалларда... өз гэрарларыны гануна уйғунлашдырсын. Чидди чалышмаг лазым келир ки, һаким вэзифэси пуллу вэзифэ олсун!“¹⁶⁰

Дөвлэт һүгүгшүнаслары 1848-чи ил ганунуну фабрикантлар кими тәфсир этмәйи мә’насыз бир шей адландырырдылар, лакин чәмиййәтин хиласкары олан фабрикантлар дедикләриндән дөнмәдиләр. Leonhard Horner билдирир: „7 мүхтәлиф мэхкэмә әяләтиндә 10 нәфәри гануна әмәл этдирмәк мэгсәдилә мэхкәмәйә чөлб этдимсә дә, анчаг бириндә һакимлэрдән ярдым көрдүм... буна көрә дә зәнн әдирәм ки, ганунун позулмасы үстүндә мэхкәмәйә вермәни давам этдирмәк фәйдәсыздыр. Ганунун, иш саатларыны һәр ердә әйни шәклә салмаг мэгсәдилә тәртиб олуңмуш һиссәсинә... инди Ланкаширдә гәт’иййән әмәл олуңмур. Бундан әлава Relaissystem адланан системин һөкм сүрдүйү фабрикаларда ениетмә вә гадынларын доғрудан да 10 саатдан артыг ишләдилмәдийини йәгин этмәк үчүн нә мәним, нә дә көмәкчиләримин әлиндә гәт’иййән һеч бир васитә йохдур... 1849-чу ил апрелин ахырларында мәним бахдығым әяләтдә 114 фабрика бу үсулла ишләйирди, сон заманларда онларын сайы сүр’әтлә артыр. Үмумийәтлә инди бу фабрикалар сәһәр саат 6-дан ахшам саат 7¹/₂-ә гәдәр 13¹/₂ саат ишләйир; бә’зи һалларда онлар сәһәр саат 5¹/₂-дән ахшам саат 8¹/₂-ә гәдәр, 15 саат ишләйир“¹⁶¹. Һәлә 1848-чи илин декабрында Leonhard Horner-ин әлиндә 65 фабрикантын вә 29 фабрика нәзарәтчисинин сияһиси вар иди ки, бунларын үмуми рә’ийнә көрә һәммин нөвбәләр системи давам этдикдә һәддиндән артыг ишләмәйин ән кениш бир даирәдә яйылмасына һеч бир нәзарәт системи мане ола билмәз“¹⁶². Әйни ушаг вә ениетмәләр кәһ әйирмә ә’малатханасындан тохучулуг ә’малатханасына, я да 15 саат әрзиндә бир фабрикадан башгасына кечирилир (shifted)¹⁶³. Инди кәлин белә бир системи нәзарәт алтында сахлайын, көрәк нечә сахлайырсыңыз, чүнки „нөвбә сөзүндән суи-истиғадә әдән бу систем, фәһләләри оюн карты кими мин бир шәкилдә гарышдырыр вә һәр күн мүхтәлиф шәхсләрин иш вә истираһәт саатларыны әлә дәйишдирир ки, әйни дәстгәдән олан фәһләләр һеч бир заман әввәлки вахтда вә әввәлки ериндә ишләмир!“¹⁶⁴

¹⁵⁹ Sir John Hobhouse-ун IV Вилһелмин фабрика гануну ады илә мөшһур олан 1-чи вә 2-чи гануна (§ 24, сәһ. 10) әсасән һеч бир иплик вә я тохучулуг фабрикасы саһибинә, һабелә онун атасына, оғлуна вә я гардашына ичазә верилмир ки, фабрика гануну илә әлагәдар олан бир мөсәләйә бахылдығы һалларда мэхкәмәдә һаким олсун.

¹⁶⁰ „Reports etc. for 30-th April 1849“.

¹⁶¹ Енә орада, р. 5.

¹⁶² „Reports etc. for 31-st October 1849“, р. 6.

¹⁶³ „Reports etc. for 30-th April 1849“, р. 21.

¹⁶⁴ „Reports etc. for 1-st December 1848“, р. 95.

Лакин фәһлэләрин һәгигәтән һәддән артыг ишләдилмәси бир яна дурсун, нөвбәләр системи (Relaisssystem) адланан бу систем капиталын хәялындан доған элэ бир систем иди ки, буну һеч Фур'е дә „courtes séances“ [ғыса ичласлар] һаггындаки мәзһәкәләриндә һеч бир заман хәялына кәтирмәмишди; фәрги анчаг онда иди ки, бурада әмәйин чәзибәси (attraction) капиталын чәзибәсинә чеврилмишди. Фабрикантларын яратдығы вә хейирхан мәтбуатын бир нүмунә кими көстәриб: „кифайәт гәдәр гейдкешлик вә интизамла нәләр әлдә этмәк олар“ („what a reasonable degree of care and method can accomplish) дейә тә'рифләдийи бу схемалары нәзәрдән кечирәк. Бә'зән фәһлэләр 12—15 дәрәчәйә бөлүнүр вә бу дәрәчәләрин дә тәркиби даим дәйишдирилирди. Капитал фабриканын он беш саат давам әдән иш күнү әрзиндә фәһләни кан 30 дәгигәлийә, кан бир саатлыға ишә чәлб әдир, сонра ону ишдән айырыр, сонра енә фабрикаға чәлб әдир вә сонра енә ишдән айырырды; фәһләни парча-парча вә ғырыг-ғырыг ишләмәк үчүн о ян-бу яна говурду, лакин он саатлыг иш күнү тамамилә гуртармайынча ону өз ихтиярында сахлайыб бурахмырды. Театр сәһнәсиндә олдуғу кими, әйни шәхсләр мүхтәлиф пәрдәләрин мүхтәлиф сәһнәләриндә нөвбә илә иштирак этмәли идиләр. Әсәрин ойнанылдығы бүтүн мүддәттә артист сәһнәнин ихтиярында олдуғу кими, фәһлэләр дә инди, фабрикаға кедиб-кәлмәк вахтындан әлавә, бүтүн 15 саат әрзиндә фабриканын ихтиярында иди. Беләликлә, истираһәт саатлары мәчбури бикарчылыг саатларына чеврилирди ки, бу да ениетмәләрин мейханалара, чаван фәһлә гадынларын исә фәһишәханалара кетмәсинә сәбәб олурду. Фәһлэләрин сайыны артырмадан өз машынларыны 12 вә я 15 саат ишләтмәйә чалышан капиталистин һәр күн ичад әтдийи ени үсул нәтичәсиндә фәһлә өз емәйини ялныз мүхтәлиф вахтларда әлине фүрсәт дүшән кими ичәри өтүрмәли олурду. Он саатлыг иш күнү үчүн тәшвиғат апарылан заман фабрикантлар чығыр-бағыр салыб дейирдиләр ки, авара фәһлэләр әризә вериб шикайәт этмәклә он саатлыг иш үчүн он ики саатлыг әмәк һаггы алмаг ниййәтиндәдиләр. Капиталистләр инди дедикләринин тәрсини әдирдиләр, иш гүввәсини он ики вә он беш саат өз ихтиярларында сахлайыб анчаг он саат үчүн әмәк һаггы верирдиләр¹⁶⁵. Әсл мәтләб дә бунда иди; бу он саатлыг иш ганунунун фабрикантлар тәрәфиндән уйдурулан шәкли иди. Бунлар күләб әтри сачан вә сималарындан инсанпәрвәрлик яған һаман фритрәдерләр иди ки, тахыл ганунлары әлейһинә тәшвиғат апарылдығы заман там 10 ил әрзиндә гәлийинә гәдәр һесаблаыб фәһлэләрә дейирдиләр ки, харичдән тахыл азад кәтирилсә, Инкилтәрә сәнаеинин малик олдуғу васитәләрлә капиталистләрә варландырмаг үчүн күндә он саат ишләмәк тамамилә кифайәтдир¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Бах: „Reports etc. for 30-th April 1849“, p. 6 вә, shifting system [кечирмә системи] һаггында фабрика мүфәттишләри Howell илә Saunders-ин вердикләри мүфәссәл изаһат—„Reports etc. for 31-st October 1848“; һабелә бах: 1849-чу илин язында Ashton шәһәри вә әтрафындаки руһаниләрин shift system әлейһинә краличәйә вердикләри әризә.

¹⁶⁶ Мәсәлә, мүгайисә әт: R. H. G r e g, The Factory Question and the Ten Hours Bill, London 1837.

Капиталын ики иллик гиямы, нэһайэт, Инкилтэрэнин дөрд али мэхкэмэ органларындан биринин, Court of Exchequer [хэзинэ мэхкэмэсинин] чыхардыгы гэрарла нэтичэлэнди; бу мэхкэмэ она кэлэн ишлэрдэн бири һаггында 1850-чи ил февралын 8-дэ чыхардыгы гэрарда көстөрмишди ки, доғрудур фабрикантлар 1844-чү ил ганунунун мэхнасына зидд һэрэкэт этмишлэр, лакин бу ганунун өзүндэ олан бэхзи сөзлэр ону мэхнасыз бир шейә чевирир. „Бу гэрарын чыхарылмасы он саатлыг иш күнү ганунуну лэғв этмиш олурду“¹⁶⁷. Бу вахта гэдэр нөвбэлэр системини (Relais-system) ениетмэлэр вэ гадынлар һаггында тэтбиг этмәкдән чәки-нән бир чох фабрикант, инди ондан ики элли япышды¹⁶⁸.

Лакин капиталын санки гәт’и гәләбәси кими көрүнән бу гәләбәнин ардынча дәрһал дөнүш әмәлэ кәлди. Фәһлэләр бу анадәк һәр күн инадлы мүгавимәт көстөрирдиләрсә дә, онларын бу мүгавимәти пассив бир мүгавимәт иди. Инди исә Ланкашир вэ Йоркширдә фәһлэләр әзәмәтли митингләрә топланыб ачыг протест этмәйә башламышдылар. Демәли, ады вар өзү йох он саатлыг иш күнү гануну анчаг бир кәләкмиш, парламан фырылдағындан башга бир шей дейилмиш, бу ганун әслиндә йох имиш! Фабрика мүфәттишләри һөкүмәти тәкидлә хәбәрдар әдирдиләр ки, синфи зиддийәт ағлакәлмәз дәрәчә кәркинләшмишдир. Һәтта фабрикантларын да бир һиссәси дейинирди: „Мәһкәмәләрин бир-биринә зидд гэрарлары там бир позғунлуг вә һәрчмәрчлик төрәтмишдир. Йоркширдә бир ганун, Ланкаширдә башга бир ганун, Ланкаширин бир мәһәлләсиндә бамбашга бир ганун, онун лап гоншулуғунда исә тамамилә айры бир ганун вардыр. Бөйүк шәһәрләрдәки фабрикант йол тапыб гануна әмәл этмәйә билир, кәнд ерләриндәки фабрикант исә нөвбэләр системи (Relais-system) үчүн вә хүсусән фәһлэләри бир фабрикадан башга-сына кечирмәк үчүн адам тапмыр вә и. а.“. Иш гүввәсини истисмар этмәкдә бәрабәрлик исә капиталын нәзәринчә инсанын биринчи һүгүгудур.

Белә бир шәрайтдә фабрикантларла фәһлэләр арасында сазинш әмәлэ кәлмиш вә парламан буну 1850-чи ил августун 5-дә верилән әлавә бир ени фабрика гануну илә тәсдиг этмишди. „Ениетмә вә гадынларын“ иш күнү һәфтәнин илк беш күнүндә 10 саатдан артырылыб 10½ саата чатдырылмыш, шәнбә күнү исә 7½ саат тәйин әдилмишди. Иш сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гэдәр давам этмәли¹⁶⁹, емәк үчүн 1½ саатлыг тәнәффүс верилмәли, һәм дә бу тәнәффүс бүтүн фәһлэләрә әйни заманда вә 1844-чү ил гэрарына уйғун олараг верилмәлидир вә и. а. Беләликлә Relais-system

¹⁶⁷ F. Engels, Die englische Zehnstundenbill (мәним нәшр этдийим „Neue Rheinische Zeitung“, Politisch-ökonomische Revue. Aprilheft 1850, p. 13) [„Gesammelte Schriften von Karl Marx und Fr. Engels“. Stuttgart 1902, Bd. III, S. 384]. Һаман „али“ мэхкәмә Америкада вәтәндаш мүһарибәси заманы элә бир ибарәнин учундан тутмушду ки, бу да дәниз гулдурларынын кәмиләрини силаһландырмаг әлейһинә олан гануну тамамилә әкс бир шейә чевирирди.

¹⁶⁸ „Reports etc. for 30-th April 1850“.

¹⁶⁹ Ғышда бунун әвәзинә сәһәр саат 7-дән ахшам саат 7-йә гэдәр ишләмәйә ичазә верилирди.

tem һәм ишәлик мәһв әдилмиш олурду¹⁷⁰. Ушаг әмәйи һаггында исә 1844-чү ил гануну гүввәдә галмышды.

Фабрикантларын бир гисми, кечмишдә олдуғу кими, пролетар балалары үзәриндә енә дә өзләри үчүн хүсуси сенйорлуг һүгугу тәмин этди. Бунлар ипәк фабрикантлары иди. 1833-чү илдә онлар тәһдидлә бағырырдылар ки, „әкәр яшына бахмаяраг бүтүн ушаглары күндә 10 саат ишләтмәк азадлығы әлимиздән алынса фабрикаларымыз даяначагдыр“ (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works). Онлар дейирдиләр ки, 13 яшындан юхары лазыми гәдәр ушаг сатын ала билмирләр. Беләликлә, онлар истәдикләри имтияза наил олдулар. Сонраки тәһгигат нәтичәсиндә мә'лум олду ки, онларын бу бәһанәси башдан-баша ялан имиш¹⁷¹, буна бахмаяраг онлар һәтта, бойлары чатмадығына көрә күрсүйә отурдулан хырдача ушаглары там он ил күндә 10 саат ишләдиб ганларындан ипәк чыхарырдылар¹⁷². 1844-чү ил гануну 11 яшындан ашағы ушаглары күндә 6½ саатдан артыг истисмар әтмәк „азадлығыны“ бу фабрикантларын әлиндән „чыхармышдыса“ да, әвәзиндә 11—13 яшлы ушаглары күндә 10 саат истисмар әтмәк имтиязы вермиш вә фабрикада ишләйән башга ушагларын мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәси гайдасыны ләғв әтмишди. Бу дәфә дә белә бир бәһанә кәтирилди: „Зәриф парча тохуянын бармаглары инчә олмалыдыр, бунун үчүн дә ушаглар лап көрпә вахтындан фабрикада ишләмәйә башламалыдырлар“¹⁷³. Русиянын чәнубунда мал-гараны көнү вә пийи үчүн кәсдикләри кими, бурада да ушаглары бармагларынын инчәлийи хатиринә өлдүрүрдүләр. Нәһайәт, 1844-чү илдә верилән имтияз 1850-чи илдә ипәк фабрикаларынын анчаг әшмә вә ачма шө'бәләриндә галмышды; лакин өз „азадлығындан“ мәһрум олмуш капиталын зәрәрини өдәмәк үчүн 11—13 яшлы ушагларын иш вахты 10 саатдан артырылыб 10½ саата чатдырылды. Бәһанә дә бу иди: „Башга фабрикалара нисбәтән ипәк фабрикаларында ишләмәк асандыр вә инсанын сәһһәти үчүн һеч дә о гәдәр зәрәрли дейилдир“¹⁷⁴. Сонралар апарылан рәсми тибби мұайинә кәстәрди ки, әксинә, „ипәк истәһсал олуна әяләтләрдә орта һесабла өләнләрин сайы сон дәрәчә йүксәкдир, гадынлардан өләнләр исә, Ланкаширин памбыг парча истәһсал әдилән әяләтләриндәкиндән даһа чохдур“¹⁷⁵. Фабрика мүфәттишләринин һәр ярым

¹⁷⁰ „Бу ганун (1850-чи ил гануну) бир сазиш нәтичәсиндә верилмишди ки, бу сазишә көрә фәһләләр он саатлыг иш күнү ганунунун хейриндән әл чәкдиләр вә иш вахтына һәдд гоюланларын әйни заманда ишә башлайыб әйни заманда гуртармасы кими бир үстүнлүйү гәбул әдиләр“ („Reports etc. for 30-th April 1852“, p. 14).

¹⁷¹ „Reports etc. for 30-th Sept. 1844“, p. 13.

¹⁷² Енә орада.

¹⁷³ Енә орада, сәһ. 20.

¹⁷⁴ „Reports etc. for 31-st October 1861“, p. 26.

¹⁷⁵ Енә орада, сәһ. 27. Фабрика ганунунун аид әдилдийи фәһлә әһалинин сәһһәти үмумийәтлә хейли яхшылашмышдыр. Бу барәдә тәбибләрин һамысы һәм-рә'йдир, мүхтәлиф дөврләрдәки шәхси мұшаһидәләрин нәтичәсиндә мән дә буну йәгин әтмишәм. Буна бахмаяраг вә көрпә ушаглар арасында өләнләрин чох

илдэн бир тэкрар э'тираз этмэсинэ бахмаяраг, бу биabyрчылыг хэлэ индийэдэк давам эдир¹⁷⁶.

1850-чи ил гануну сэхэр саат 5 $\frac{1}{2}$ -дэн ахшам саат 8 $\frac{1}{2}$ -э гэдэр давам эдэн он беш саатлыг иш дөврүнү анчаг „ениетмэ вэ гадынлар“ үчүн дэйишдириб сэхэр саат 6-дан ахшам саат 6-я гэдэр давам эдэн он ики саатлыг иш дөврүнэ чевирди. Белэликлэ, бу дэйишиклик ушаглара аид дейилди вэ онлары энэ дэ иш вахты башланандан эввэл $\frac{1}{2}$ саат, гуртарандан сонра да 2 $\frac{1}{2}$ саат истисмар этмэк оларды, лакин онларын үмүмү иш мүддэти 6 $\frac{1}{2}$ саатдан артыг олмамалы иди. Ганун музакирэ эдилиркэн фабрика мүфэтишлэри бу уйгунсузлугдан нэ кими биabyрчылыгласуистифадэ олуна билэчэйи хаггында парламана статистика мэлуматы вермишдилэр. Лакин нэ файда! Эсл мэгсэд ондан ибарэт иди ки, чошгун тэрэгги иллэриндэ ушаглаларын васитэсилэ яшлы фэхлэлэрин иш күнү энэ 15 саата чатдырылсын. Сонраки 3 илин тэчрүбэси көстэрди ки, белэ бир тэшэббүс яшлы киши фэхлэлэрин мүгавимэтинэ раст кэлиб боша чыха билэрди¹⁷⁷. Буна көрө дэ нэхайэт 1853-чү илдэ 1850-чи ил ганунуна бир элавэ эдилди ки, бурада да дейилди: „ениетмэ вэ гадынлар сэхэр ишэ башла-

олдугуну хэлэ бир тэрэфэ гойсаг, доктор Greenhow-ун рэсми хесабатлары көстөрир ки, „эхалиси нормал дэрэчэдэ саглам олан экинчилик эялэтлэринэ“ нисбэтэн фабрика эялэтлэриндэ эхалинин сагламлыгы писдир. Буна сүбүт олараг, ээчүмлэ онун 1861-чи ил хесабатындан ашагыдаки чөдвөли мисал кэтирирэм:

Эялэтлэрин ады	Сэнаэдэ ишлэйэн яшлы кишилерин фаизи	Һэр 100 000 кишидэн чийэр хэстэлийи нэтичэсиндэ өлөнлэр	Сэнаэдэ ишлэйэн яшлы гадынларын фаиз нисбэти	Һэр 100 000 гадындан чийэр хэстэлийи нэтичэсиндэ өлөнлэр	Гадынларын пешэси
Wigan	14,9	598	18,0	644	Памбыг
Blackburn	42,6	708	34,9	734	Эйзэн
Holifax	37,3	547	20,4	561	Юн
Bradford	41,9	611	30,0	603	Эйзэн
Macclesfield	31,0	691	26,0	804	Ипэк
Leck	14,9	588	17,2	705	Эйзэн
Stoke-upon-Trent	36,6	721	19,3	665	Сахсы габ
Woolstanton	30,4	726	13,9	727	Эйзэн
Сэккиз саглам экинчилик эялэти	—	305	—	340	—

¹⁷⁶ Мүһафизэ көмрүклэри тоюлмасы хаггында ипэк мануфактуралары сахиблэринин истэйини рэдд этмэкдэ инкилис „фритрэдерлэринин“ нэ гэдэр тэрэддүд көстөрдиклэри мэлумдур. Франсадан мал идхалына гаршы тэдбир көрмөк эвэзинэ инди Инкилтэрэ фабрикаларында ишлэйэн ушаглаларын мүдафисизлийиндэн истифадэ олунур.

¹⁷⁷ „Reports etc. for 30-th April 1853“, p. 31.

яндан эввэл вә ахшам иши гуртарандан сонра ушаг эмәйиндән истифадә этмәк“ гадаған олунур. Бу замандан әтибарән 1850-чи ил фабрика ганунунун аид олдуғу сәнае сәһәләриндә бә’зи истисналарла бүтүн фәһләләрин иш күнү һәмин ганун әсасында гайдая салынырды¹⁷⁸. Биринчи фабрика гануну ә’лан әдилдийи замандан ярым әср кечмишдир¹⁷⁹.

Ганун верәнләр 1845-чи илдә верилән „Printwork’s Act“ да (читбасан фабрикалар вә и. а. һаггында ганунда) илк дәфә өз әввәлки мүнит даирәсиндән кәнара чыхды. Бу ени „сәрсәмлийә“ капиталын нә гәдәр мәмнунийәтсизликлә йол вердийи, ганунун һәр сәтриндән сезилир! Бу ганун 8—13 яшлы ушагларын вә гадынларын иш күнү үчүн сәһәр саат 6-дан ахшам саат 10-а гәдәр 16 саатлыг һәдд гоюр вә емәк үчүн һеч бир гануни тәнәффүс кәстәрмир. Бу ганун 13 яшындан юхары ушаглары истәнилдийи шәкилдә, ара вермәдән кечәли-күндүзлү ишләдиб әлдән салмаға ичәзә верир¹⁸⁰. Бәли, бу парламанын ярымчыг салдығы бир ушаға бәнзәр¹⁸¹.

Һәр һалда принцип, мүасир истәһсал үсулунун спесифик мәнсулу олан ири сәнае сәһәләриндә галиб кәлмәклә гәт’и гәләбә чалды. 1853—1860-чы илләрдә бу сәһәләрин чошғун инкишафы вә әйни заманда фабрика фәһләләринин чисмани вә мә’нәви йүксәлиши лап корларын да күзүнү ачды. Ярым әсрдән бәри давам әдән вәтәндаш мүнәрибәси нәтичәсиндә яваш-яваш иш күнүнә ганун йолилә һәдд гоймаг вә ону гайдая салмаг мәчбурийәтиндә галан фабрикантлар өзләри бу сәнае сәһәләрилә һәлә „азад“ галан истисмар сәһәләри арасындаки кәскин фәрги ловғалыгла кәстәрирдиләр¹⁸². „Сияси игтисад“ риякарлары иш күнүнү ганун

¹⁷⁸ Инкиләтәрә памбыг парча сәнаеинин ән йүксәк тәрәгги илләри олан 1859-чу вә 1860-чы илләрдә бә’зи фабрикантлар чалышырдылар ки, иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә йүксәк әмәк һаггы вермәклә әйиричиликдә ишләйән яшлы кишиләри вә башгаларыны ширникдириб онлары иш күнүнүн узадылмасына разы әтсинләр. Әл дэкаһларында вә селфакторларда ишләйән әйиричиләр өз сәһибкарларына яздылары бир әризәдә бу тәшәббүсә сон гойдулар; һаман әризәдә әзчүмә дейилир: „Ачыг десәк, яшайышымыз бир әзабдыр; нә гәдәр ки, фабрикада бизи башга фәһләләрдән һәфтәдә ики күнә гәдәр (20 саат) артыг сахлайырлар, биз өлкәдә өзүмүзү гул кими һисс әдирик, һәм өзүмүзә, һәм дә нәслимизә чисмани вә мә’нәви чәһәтдән зәрәр верән белә бир системин әбәдиләшдирдийимизә көрә өзүмүзү данлайырыг... Буна көрә бу мәктубла гуллуғунуза әрз әдирик ки, ени илин биринчи күнүндән әтибарән ганунда кәстәрилән 1½ саатлыг тәнәффүс чыхылмагла, һәфтәдә 60 саатдан бирчә дәгигә артыг ишләмәйәчәйик, йә’ни сәһәр саат 6-дан ахшам саат 6-я гәдәр ишләйәчәйик“ („Reports etc. for 30-th April 1860“, p. 30).

¹⁷⁹ Бу ганунун мәтниндә онун позулмасына имкан верән чәһәтләр һаггында парламан һесабатына бах: „Factory Regulations Acts“ (6 август 1859-чу ил). Енә орада Leonhard Horner, Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent.

¹⁸⁰ „Сон ярым илдә (1857-чи ил) мәним бахдығым әяләтдә 8 яшлы вә бундан бөйүк ушаглары һәгигәтдә сәһәр саат 6-дан ахшам саат 9-а гәдәр ишләдиб әлдән салырлар“ („Reports etc. for 31-st October 1857“, p. 39).

¹⁸¹ „Printwork’s Act“ (читбасан фабрикалар гануну) һәм тәһсил, һәм дә әмәк мүнәфизәси һаггындаки гәрарлар чәһәтдән ярытмаз һесаб олунур“ („Reports etc. for 31-st October 1862“, p. 52).

¹⁸² Мәсәлән, Е. Potter 1863-чү ил мартын 24-дә „Times“ да белә дейир. „Times“ она он саатлыг иш күнү гануну әлейһинә фабрикантларын үсян әтдикләрини хатырладыр.

васитэсилэ тэнзим этмэк лазым кэлдийи гəнаəтини дэрһал өз „əлмлəринин“ ени бир хүсуси наилиййəти адландырдылар¹⁸³. Асан-лыгла баша дүшмэк олур ки, фабрика магнатлары мəчбуриййэт үзүндən боюн əйдикдэн сонра капиталын мугавимэт күчү тəдричэн зəифлэйирди вə, əксинə, бу ишдə былаваситə мəнафеи олмаян ичтимаи тəбəгэлэр арасында фəһлэ синфинин муттəфиглэри чохалдыгча, фəһлэ синфинин хүчүм гүввəsi дə артырды. 1860-чы илдэн сонра башланан нисбэтэн сүр'əтли тэрэггийə сəбəб будур.

1850-чи ил фабрика гануну, бояхана вə ағартмаханалар¹⁸⁴ 1860-чы илдə, кружева фабрикалары вə чораб э'малатханаларына исə 1861-чи илдə аид əдилмишди. „Ушаг əмəйи комиссионунун“ вердийи биринчи һесабатын (1863-чү ил) нəтичəsi ондан ибарəт олду ки, килдэн мə'мулат һазырлаян бүтүн мануфактуралар (нəинки тəкчə сахсы мүүссисэлэри), кибрит, пистон, патрон мүүссисэлэри, дивар кағызы фабрикалары, плис гырхмаг (fustian cutting) вə үмүмиййəтлə „finishing“ (сон пардахлама) ады верилмиш бир чох просеслэр дə эйни вəзиййəтə дүшдү. „Ачыг һавадаки ағартмаханалар“¹⁸⁵ вə чөрəкчиханалар 1863-чү илдə хүсуси ганунлара

¹⁸³ Мəсəлэн, Tooke-ун „History of Prices“инин əмəкдаш вə нашири ч. W. Newmarch белə сөйлəмишдир. Мəкəр горхаглыг үзүндən əфкар-үмүмиййəйə күзəштə кəтмэк əлмдə тэрэггидирми?

¹⁸⁴ Ағартмахана вə бояханалар һаггындаки 1860-чы ил ганунунда кəстəрилир ки, иш күнү 1861-чи ил августун 1-дэн һəлəлик 12 саата, 1862-чи ил августун 1-дэн дə һəмишəлик 10 саата эндирилəчəкдир, йə'ни ади күнлəрдə 10 1/2 саат вə шəнбə күнү 7 1/2 саат давам əдəчəкдир. Лакин угурсуз 1862-чи ил кəлиб чатдыгда кəһнə оюн тəкрар олунду. Чəнаб фабрикантлар парламана əризə вериб ени-етмə вə гадынларын он ики саат ишлəдилмəсинə бирчə ил дə йол верилмəсини хайиш əтдилэр... „Сəнаеин һазырки вəзиййəтиндə (памбыг гытлыгы заманында) фəһлэлəрин күндə 12 саат ишлəйиб мүмкүн гəдэр чох əмəк һаггы алмасына ичəзə верилсə, онлар үчүн чох əлверилишлэ олар... Һəттə бу руһда бир ганун лайиһəsi тəртиб олунуб ашагы палатанын мугакирəсинə верилмишди. Лакин Шотландия ағартмахана фəһлэлəринин тəшвиғаты нəтичəсиндə бу лайиһə кəчмəди“ („Reports etc. for 31-st October 1862“, p. 14, 15). Куя фəһлэлəрин алындан данышдығыны иддиə эдэн вə һаман фəһлэлэр тəрəфиндэн мəғлүб əдилэн капитал инди һугугшүнас эйнəйи вəситəсилə кəшф этмишди ки, 1860-чы ил гануну дə „əмəк мугафизəsi“ үчүн верилэн бүтүн парламан ганунлары кими, алашылмаз ифадэлəрлə тəртиб олундуғуна кəрə, „һəмин гануну“ „calenderers“ [мəнкə-нəчи] вə „finishers“ [пардахчы] кими фəһлэлэрə аид этмəмəк имканы верир. Һəмишə капиталын сadiг нəкəри олан Инкилтэрə əдлиййəsi, „Common Pleas“ [мəһкəмəнин мүлки шə'бəsi] адланан идэрə вəситəсилə ганундаки бу кəлəйи тəсвиб этмишди. „Бу һал фəһлэлэр арасында бөйүк наразылығə сəбəб олду, һəм дə чох тəəссүф этмəк лазым кəлир ки, ганунларын мəгсəдлэри айдын олдуғу һалда, айры-айры сөзлəрин лазымынчə айдын олмадығыны бəһанə кəтириб бу мəгсəдлэри һечə чыхарырлар“. (Енə орада, сəһ. 18.)

¹⁸⁵ „Ачыг һавадаки ағартмаханалар“, һəмин мүүссисэлэр һаггында 1860-чы илдə верилэн ганундан белə бир бəһанə илə азад əдилмишдилэр ки, куя орада гадынлар кечə ишлəмирлэр. Фабрика мугəттишлэри бу яланын үстүнү ачдылар, эйни заманда фəһлэлəрин вердиклэри əризэлэр, „ачыг һавада“, „əтирли сəрин чəмəнлəрдə ерлəшən ағартмаханалар“ һаггында парламентын ширин хуяларыны боша чыхартды. Бу ачыг һавалы ағартмаханаларда Фаренһейтлə 90—100 дэрəчə [Селси илə 32—38 дэрəчə] һəрəрəти олан гурутма шə'бэлəриндə башлычə олараг гызлар ишлэйир. Бурада һəттə „Cooling“ (сəринлəмəк) кими хүсуси бир техникни истиһаф дə ишлəнир ки, бу да гурутма шə'бэлəриндэн арабир тəмиз һавая чыхмаға дейилир. „Гурутма шə'бəсиндə 15 гыз ишлэйир, кəтан парча гурудулан ердə 80—90 дэрəчə [Селси илə 27—32 дэрəчə], батист гурудулан ердə исə 100 дэрəчə [Селси илə 38 дэрəчə] вə даһа артыг һəрəрəт олур. Бөйүклүйү

табе эдилди; бу ганунлардан биринчиси, эзчүмлө, ушагларын, ениетмэлэрин вэ гадынларын кечэ вахты (ахшам саат 8-дэн сәһәр саат 6-я гәдәр) ишләмәсини, икинчиси исә 18 яшындан кичик чөрәкчи шакирдләринин әмәйиндән ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасында истифадә олунмасыны гадаған әдир. Биз бу комис-йонун, әкинчилик, мә'дән иши вэ нәглийят сәнаеи истисна ол-магла, Инкилтәрә сәнаеинин бүтүн мүнүм сәһәләрини „азадлыг-дан“ мәһрум әтмәк тәһлүкәси доғуран сонраки тәклифләриндән һәлә бәһс әдәчәйик^{185a}.

7. Нормал иш күнү уғрунда мүбаризә. Инкилтәрә фабрика ганунларынын башга өлкәләрә тә'сири

Охучунун ядындадыр ки, изафи дәйәр истеһсалы вэ я изафи әмәк әлдә әдилмәси, капиталист истеһсалынын спесифик мәзмун вэ мәгсәдини тәшкил әдир вэ, әмәйин капиталла табе әдилмәси нәтичәсиндә капиталист истеһсалы гурулушунда баш верән дәйи-шикликләрдән гәт'иййән асылы дейилдир. Охучунун ядындадыр ки, бу вахта гәдәр еритдийимиз нөгтейи-нәзәрдән анчаг мүстәгил фәһлә вэ, демәли, һүгүгча һәдд-бүлүгә чатмыш фәһлә, әмтиә са-тычысы олуб капиталистлә сөвдәләшир. Буна көрә дә, вердийи-

тәхминән он квадрат футлуг кичик бир отағын ортасында ағзы кип өртүлмүш собанын башында он ики гыз (батист) үтүләйиб гатлайыр. Дәһшәтли бир һә-рарәт сачан собанын әтрафында дөврә вурмуш гызлар үтүләнмәк үчүн кәлән батисти чәлд гурудурлар. Бу „ишләк әлләрин“ иш саатына һәдд гоюлмамышдыр. Иш чох оlanda онлар бир нечә күн далбадал кечә саат 9-а вэ я 12-йә гәдәр ишләйирләр“ („Reports etc. for 31-st October 1862“, p. 56). Бир һәким белә де-йир: „Сәринләмәк үчүн хусуси саатлар айрылмамышдыр, лакин һәрарәт лап дө-зүлмәз дәрәчәйә чатдыгда вэ я гызларын әлләри тәрләйиб чиркләндикдә, бир нечә дөгигә ишдән айрылмаларына ичазә верилир... Мән бу фәһлә гызлардан хәстәләнәнләри мүәличә әдирәм вэ өз тәчрүбәмә әсасән гейд әтмәлийәм ки, он-ларын сәһһәти памбыг әйирән гадынларын сәһһәтиндән хейли писдир (капитал исә парламана вердийи әризәләриндә онлары Рубенс фырчасилә тәсвир әдиб көстәрмишди ки, куя онларын үзүндән сағламлыг яғыр!). Онларын ән чох мүб-тәлә олдуғлары хәстәликләр: вәрәм, бронхит, гадын хәстәликләри, ән шиддәтли әсәбилик вэ ревматизмдир. Зәннимчә, бу хәстәликләрин һамысыны билаваситә вэ я долайы йолла доғуран сәбәбләр, онларын ишләдийи ә'малатханаларда һа-ванын сон дәрәчә исти олмасы вэ гыш айларында ишдән эвә гайыдаркән онла-ры рүтүбәтли вэ союг һавадан горуючаг лазымынча исти палтарларынын олма-масыдыр“. (Енә орада, сәһ. 56, 57.) Фабрика мүфәттишләри ачыг һавадаки ағартмаханаларын күләр үзлү сәһибләриндән зорла гопарылан 1863-чү ил әләвә гануну һаггында белә дейирләр: „Куя фәһләләрин әмәйини мүһафизә әтмәли олан бу ганун нәинки өз мәгсәдинә наил олмур... һәтта әлә бир дилдә язылмыш-дыр ки, ушаг вэ гадынлар анчаг ахшам саат 8-дән сонра ишдә сахланылдыгда онларын әмәйи мүһафизә олунур; һәтта бу һалда да һәмин ганунун позулдуғу-ну сүбүт әтмәк ишни о гәдәр әнкәллидир ки, ону позанлара чәза вердирмәк чәтин мәсәләдир“. (Енә орада, сәһ. 52.) „Инсанпәрвәрлик вэ тәрбийә нөгтейи-нәзә-риндән бу ганун һеч бир шейә дәймәз. Гадын вэ ушагларын күндә 14 саат вэ бәлкә дә даһа артыг ишләмәсинә изн вермәк, яхуд, башга сөзлә десәк, онлары буна мәчбур әтмәк вэ әйни заманда онлара емәк үчүн каф тәнәффүс вериб каф да вермәмәк, яш вэ чинсләринә фәрг гоймамаг, ағартмаханаларын яхынлығында яшаян аиләләрин ичтиман адәтләрини нәзәрә алмамаг мәкәр инсанпәрвәрлик адландырыла биләрми“ („Reports etc. for 30-th April 1863“, p. 40).

^{185a} 2-чи нәшрә гейд. Әсәрин мәтниндә дейиләнләри яздығым замандан, йә'ни 1866-чы илдән әкс һәрәкәт башланды.

миз тарихи хүлэсэдэ бир тэрэфдэн мүасир сэнае, дикэр тэрэфдэн дэ бэдэнчэ вэ һүгүгча һэдд-бүлүг чатмаянларын эмэйи башлыгча рол ойнайырдыса, бизим үчүн бунлардан биринчисинин эһэмийэти ялныз, онун эмэк сорулан хүсуси бир саһа олмасыдыр, икинчисинин эһэмийэти исэ ялныз, эмэйин бу чүр сорулдугуну көс-тэрэн хүсусилэ габарыг бир нүмунэ олмасыдыр. Лакин ирэлилэрэ гачмадан да биз анчаг тарихи фактлар арасындаки үмуми рабн-тэйэ эсасланараг, ашағыдаки нэтичэлэрэ кэлирик:

1. Капиталын, иш күнүнү һэдсиз дэрэчэдэ вэ амансызлыгча узатмаг сэйи биринчи нөвбэдэ мүасир истеһсал үсулунун илк мэхсулу олан сэнае саһэлэриндэ, йэ'ни су, бухар вэ машинларын эн эввэл ингилаб эмэлэ кэтирдийи саһэлэрдэ: памбыг парча, юн, кэтан вэ ипэк эйирмэ вэ тохума мүэссисэлэриндэ мүвэффэгий-йэт газаныр. Мадди истеһсал үсулунун дэйишмэси вэ истеһсалчыларын ичтимаи мүнасибэтлэриндэ эмэлэ кэлмиш мувафиг дэйиш-шикликлэр¹⁸⁶ эввэлчэ иш күнү һэдлэринин интэһасыз позулмасына сэбэб олур, сонра исэ, буна гаршы бир мүгавимэт олараг ич-тимаи нэзарэт ярадыр ки, бу да фасилэли иш күнүнэ ганун васи-тэсилэ һэдд гоюр, иш күнүнү тэнзим эдир вэ ваһид бир гайдая салыр. Буна көрө дэ XIX эсрин биринчи ярысында анчаг мүстэсна һалларда ганун верилиб бу чүр нэзарэт гоюлурду¹⁸⁷. Лакин ганун ени истеһсал гайдасы илэ ишлэйэн илк саһэни өз тэ'сири алтына алан кими мэхлум олду ки, нэинки бир чох башга истеһсал саһэ-лэри эсл фабрика режиминин тэ'сири алтына дүшмүшдүр, һэтта мүэййэн дэрэчэдэ гэдим истеһсал гайдалары илэ ишлэйэн ману-фактуралар, мэхсэлэн сахсы габ мүэссисэлэри, шишэ заводлары вэ саирэ, һабелэ гэдим пешэлэр, мэхсэлэн чөрэкчилик вэ, нэһайэт, эв сэнаеи адланан чох дағыныг пешэлэр, мэхсэлэн мисмар гайырмаг вэ саирэ бу кими пешэлэр дэ¹⁸⁸ чохдан бэри фабрикалар гэдэр капиталист истисмарынын тэ'сири алтына дүшмүшдүр. Буна көрө дэ ганунверичилик мүстэсналыг маһиййэтиндэн кетдикчэ эл чэк-мэли, я да—Инкилтэрэдэ олдуғу кими, Рома казуистикасы йолу илэ кедэрэк, айры-айры һалларда тэтбиг олундуғу ердэ—иш кө-рүлэн һэр бир эви учдантутма фабрика (factory) адландырмалы олмушдур¹⁸⁹.

¹⁸⁶ „Бу ики синифдэн (капиталист вэ фэһлэ синифлэриндэн) һэр биринин һэрэкэти, онларын арасында эмэлэ кэлэн гаршылыглы мүнасибэтлэрин нэтичэ-сидир“ („Reports etc. for 31 st October 1864“, p. 113).

¹⁸⁷ „Иш күнүнэ һэдд гоюлан мүэссисэлэр, мүэййэн дэрэчэдэ тохума маллар истеһсалы илэ элагэдар иди ки, бу истеһсал үчүн дэ бухар вэ су күчүндэн истифадэ олунур. Мүэййэн бир эмэк саһэсинин нэзарэт алтына алынмасы үчүн ики шэрт лазым иди: бири бухар вэ я су күчүндэн истифадэ олунмасы, би-ри дэ мүэййэн нөв лиф э'мал эдилмэси“ („Reports etc. for 31-st October 1864“, p. 8).

¹⁸⁸ Эв сэнаеи адланан бу сэнаеин вэзиййэти һаггында „Children's Employment Commission“ун ахырынчы һесабатларында олдуғча зэнкин мэхлумат вар-дыр.

¹⁸⁹ „Ахырынчы сессиянын (1864-чү ил) вердийи ганунлар... чох мүхтэлиф истеһсал гайдалары илэ ишлэйэн мүхтэлиф истеһсал саһэлэринэ айдир; машин-лары һэрэкэтэ кэтирмэк үчүн механики гүввэдэн истифадэ олунмасы инди һеч дэ эввэллардэ олдуғу кими, ганунун нэзэринчэ мүэссисэнин „фабрика“ һеса-б эдилмэси үчүн зэрури шэрт дейилдир“ („Reports etc. for 31-st October 1864“, p. 80).

2. Бэ'зи истехсал саһэлэриндэ иш күнүнүн тэнзим эдилмэси тарихи вэ башга истехсал саһэлэриндэ онун тэнзим эдилмэси уғрунда һэлэ дэ давам эдэн мүбаризэ айдын сүбут эдир ки, айрыча бир фәһлэ, йэ'ни өз иш гүввәсини „азад“ сурәтдә сатан фәһлэ, капиталист истехсалынын мүэййән инкишаф пилләсиндә һеч бир мүгавимәт көстәрә билмир. Буна көрә дэ нормал иш күнү гоюлмасы, капиталистләр синфи илә фәһлэ синфи арасында узун мүддәт вэ аз-чоһ кизли шәкилдә давам эдән вәтәндаш мүһарибәсинин мәһсулудур. Бу мүбаризә мүасир сәнае саһәсиндә башландығына көрә, әввәлчә, бу санаеин вәтәни олан Инкилтәрәдә ғызшыр¹⁹⁰. Инкилтәрә фабрика фәһләләри тәкчә Инкилтәрә фәһлэ синфинин дейил, бүтүн мүасир фәһлэ синфинин пешәкар мүбаризләри олмушлар, һәмчинин капиталын нәзәрийәсинә илк дәфә мейдан охуян да онларын нәзәрийәчиләри олмушдур¹⁹¹. Буна көрә дэ фабрика системинин философу Ure, Инкилтәрә фәһлэ синфинин „әсарәт олан фабрика ганунларыны“ өзүнә шүар әтмәсини вэ буну „там әмәк азадлығы“ уғрунда мәрдликлә мүбаризә апаран капитала гаршы гоймасыны Инкилтәрә фәһлэ синфи үзәриндә силинмәз бир ләкә адландырыр¹⁹².

Франса яваш-яваш Инкилтәрәнин ардынча сүрүнүр. Анчаг Феврал ингилабы сәйәсиндә он ики саатлығы иш күнү гануну¹⁹³ верилди ки, бу Инкилтәрәдәки орижиналындан да ярытмаз иди.

¹⁹⁰ Авропа гит'әсиндә либерализм чәннәти олан Белчикада бу һәрәкатын һеч изи йохдур. Белчиканын һәтта көмүр вә метал мәдәнләриндә дә һәр ики чинсдән олан мүхтәлиф яшлы фәһләләр истәнилдийи заман вә истәнилдийи гәдәр там „азад“ сурәтдә истәһлак олунурлар. Бу сәнае саһәләриндә ишләйән һәр мин нәфәрдән 738 нәфәри киши, 88 нәфәри гадын, 135 нәфәри ениетмә, 44 нәфәри дә 16 яшындан кичик ғызлардыр; домна собаларында вә саирәдә һәр мин нәфәр киши ичәрсиндә 149 нәфәр гадын, 98 нәфәр ениетмә вә 85 нәфәр 16 яшындан кичик ғыз ушағы вардыр. Бундан әләвә, еткин вә сүтүл иш гүввәсинин һәдсиз истисмар олунмасы мүгабилиндә чоһ аз әмәк һаггы: күндә орта һесабла кишиләрә 2 шиллинг 8 пенс, гадынлара 1 шиллинг 8 пенс, ениетмәләрә исә 1 шиллинг 2½ пенс верилир. Һалбуки эйни заманда Белчика 1863-чү илдә ихрач әтдийи көмүр, дәмйр вә саирәнин мигдарыны вә дәйәрини 1850-чи илә нисбәтән, дәмәк олар, ики гат артырмышды.

¹⁹¹ Бу әсрин икинчи он илинин лап әввәлләриндә Роберт Оуэн иш күнүнә һәдд гоймаг зәрурәтини нәзәри чәһәтдән әсасландырмагдан башга, Ню-Ләнарк-даки фабрикасында доғрудан да он саатлығы иш күнү гойдугда онун бу тәчрүбәсини коммунист хулясы адландырдылар вә „Мәһсулдар әмәйин ушаг тәрбийәси илә бирләшдирилмәси“ әсәрини вә яратдығы фәһлә кооператив мүәссисәләрини лаға гойдуглары кими, һаман тәчрүбәсини дә лаға гоюрдулар. Һалбуки биринчи хуля инди дөнүб фабрика гануну олмуш, икинчи хуля һәр бир „Factory Act“ (фабрика ганунунда) ишләнән рәсми бир ифадә олмуш, үчүнчү хуля исә һәтта иртичачыларын ғырылдагларынын үстүнү өртмәк үчүн бир пәрдә олмушдур.

¹⁹² Ure (франсызча тәрчүмәси): „Philosophie des Manufactures, Paris 1836, vol. II, p. 39, 40, 67, 77 etc.“

¹⁹³ „Парис Бейнәлхалг статистика конграсынын 1855-чи ил“ Compte Rendu-сында (һесабатында) әзчүмлә дейилир: „Фабрика вә ә'малатханаларда күндүз иши үчүн 12 саатлығы һәдд гоян Франса ганунунда бунун үчүн даими вә мүэййән иш саатлары (мүддәтләр) көстәрилмир, зира бу ганунда ялныз ушагларын сәһәр саат 5 илә ахшам саат 9 арасындаки мүддәтдә ишләмәли олдуғлары көстәрилир. Буна көрә дә фабрикантларын бир гисми, иш саатларынын көстәрилмәмәси кими мәш'ум бир сүкутун вердийи имкандан истифадә әдиб фәһләләри, бәлкә базар күнләри истисна олмагла, даим фәсиләсиз ишләдирләр. Бу мәгсәдлә онлар фәһләләри ики мүхтәлиф нөвбәдә ишләдирләр вә нөвбәләрдән һеч бири ә'ма-

Буна бахмаяраг, Франсадаки ингилаби үсул өз хүсуси мэзий-ийтлэрини көстөир. Бу үсул бир зэрбэ илэ истиснасыз олараг бүтүн э'малатхана вэ фабрикаларда иш күнү үчүн эйни бир һэдд гоюр, Инкилтэрэ ганунверичилийи исэ инад эдэрэк, анчаг айры-айры сәбәблэрин тэзийги алтында һәрдән бир мäsәлэдә күзәштә кедир вэ ени-ени һүгүгшүнаслыг һийлэләри уйдурмаг үчүн мүнасиб бир йол сечир¹⁹⁴. Бундан әлавә, Франса ганунунда үмуми принцип э'лан олунан шей Инкилтәрәдә һәләлик анчаг ушаглар, ениетмәләр вэ гадынләр үчүн әлдә эдилмәкдә олуб анчаг сон заманлар һамыя верилмәли бир һүгүг кими тәләб эдилмәйә башланмышдыр¹⁹⁵.

Нә гәдәр ки, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын бир һиссәсиндә көләлик кими бир биабырчылыг вар иди, бу республикада һеч бир мүстәгил фәһлә һәрәкаты мүвәффәгийәт газанмырды. Гараларын әмәйинә һәгарәт дамғасы вурулмуш олдуғу бир ердә, ағларын әмәйи азад ола билмәз. Көләлийин өлүб кетмәси исә дәрһал ени бир кәнч һәятын яранмасына сәбәб олду. Вәтәндаш мүһарибәсинин илк нәтичәси, сәккиз саатлыг иш күнү уғрунда апарылан тәшвиғатдан ибарәт олду ки, бу да бир локомотив сүр'әтилә Атлантик океанындан Сакит океана вэ Ени Инкилтәрәдән Калифорния гәдәр һәр тәрәфә яйылды. Балтиморда үмуми фәһлә конграсы (16 август 1866-чы ил) билдирир: „Земанәмизин биринчи вэ ән бөйүк тәләби бу өлкәдә әмәйи капиталист көләлийиндән азад этмәкдир ки, бунун үчүн дә бир ганунла сәккиз саатлыг иш күнү Америка иттифагынын бүтүн штатларында нормал иш күнү э'лан олунмалыдыр. Биз бу шәрәфли мәгсәдә чатмаг уғрунда мүбаризә апармаг“ үчүн вар гүввәмизи сәрф этмәк гәрарына кәлмишик“¹⁹⁶. Эйни заманда „(1866-чы ил сент-

латханада 12 саатдан артыг галмыр, истеһсал исә кечә-күндүз давам әдир. Ганунун тәләбләри еринә етирилмиш олур, амма һуманизм тәләбләри дә еринә етирилirmi?“ „Кечә ишинин инсан бәдәнини мөһв этмәси“ илә бәрәбәр „ишығы зәиф олан э'малатханаларда кишиләрә гадынларын кечә вахты бир ердә олмасынын фәлакәтли тәсири дә“ гейд олунур.

¹⁹⁴ „Мәсәлә, мәним бахдығым әяләтдә эйни бир фабрика бинасында эйни фабрикант, ағардычы вэ боягчы олмаг э'тибарилә „ағартмахана вэ бояхана гануна“, чиг нахышчысы олмаг э'тибарилә „Printwork's Act-a“, finisher (пардахчы) олмаг э'тибарилә дә „Fabrikat-a“ табедир... (Report of Mr. Baker in „Reports etc. for 31-st October 1861“, p. 20) Ч-б Baker бу ганунларын мүхтәлиф көстәришләрини вә бурадан доған чәтинликләри сайдыгдан сонра дейир: „Биз көрүрүк ки, фабрика саһиби гануна кәләк кәлмәк истәсә, парламанын бу үч гануна әмәл олунмасыны тәмин этмәк нә гәдәр дә чәтиндир“. Һәр һалда чәнаб вәкилләр мөһкәмәдә бол ишлә тәмин олунурлар.

¹⁹⁵ Мәсәлә, фабрика мүфәттишләри нәһайәт чүр'әт әдиб дейирләр: „Бу э'тиразлар (иш күнүнә ганун йолилә һәдд гоюлмасы әлейһинә капиталын э'тиразлары) әмәк һүгүглары кими бөйүк бир принцип гаршысында рәдд эдилмәлидир... Бир вахт кәлир ки, ишчинин әмәйи даһа өз саһибкарынын ихтиярында олмур вә ишчи һәлә тагәтдән дүшмәсә дә өз вахтынын саһиби олур“ („Reports etc. for 31-st October 1862“, p. 54).

¹⁹⁶ „Биз Dunkirk фәһләләри билдиририк ки, индики системдә тәләб олунан иш вахты чох узундур, фәһләннин динчәлмәсинә вә инкишаф этмәсинә имкан вермир, әксинә, ону әсарәт алтына алыб көләликдән о гәдәр дә яхшы олмаян бир вәзийәтә салыр“ („a condition of servitude but little better than slavery“). Буна көрә дә биз гәт этдик ки, иш күнү сәккиз саат олса кифайәтдир вә ганун

ябрын эввэлләрində) Ченеврəдə „Бейнəлхалг фəһлə иттифагы-нын конграсы“ Лондон баш шурасынын тəклифинə əсасən бəлə бир гəрар чыхармышды: „Иш күнүнə һəдд гоюлмасыны биз ил-кин шəрт э’лан эдирик, бунсуз азадлыг уғрундаки бүтүн тəшəб-бүслəр лабүд мүвəффəгийəтсизлийə уғраячагдыр... Биз 8 саатлыг əмəйин, иш күнү үчүн гануни һəдд һесаб олунмасыны тəклиф эдирик“.

Белəликлə, Атлантик океанынын һəр ики тəрəфиндə, истəһсал мүнəсибəтлəринин өзүндən тəбии олараг доған фəһлə һəрəкаты, Инкилтəрə фабрика мүфəттиши R. J. Saunders-ин бу сөзлəринин доғру олдуғуну кəстəрди: „Эввəлчə иш күнүнə һəдд гоюлмаса вə тə’йин эдилən һəдлəрə мəчбури сурəтдə дүрүст риайəт олун-маса, чəмийəтин ислаһаты йолунда мүвəффəгийəтли бир аддым атыла билəчəйини үмид этмəк олмаз“¹⁹⁷.

Э’тираф этмəк лəзым кəлир ки, бизим фəһлə, истəһсал просе-синə нə вəзийəтдə кирмишсə, бу просесдən о вəзийəтдə чых-мыр. Базарда бу фəһлə „иш гүввəси“ адланан əмтиəнин саһиби кими, башга əмтиəлəрин саһиблəри илə үз-үзə дурмушду, йə’ни бир əмтиə саһиби олуб əмтиə саһиблəринин гаршысында дур-мушду. Онун өз иш гүввəсини сатаркən капиталистлə сөвдə-лəшмəси ачыг-айдын кəстəрди ки, о азаддыр вə ихтияры өз əлиндəдир. Сөвдəлəшдикдən сонра исə мə’лум олур ки, о һеч дə „азад сатычы“ дейилмиш вə əкəр о өз иш гүввəсини азад сурəт-дə мүəййəһ мүддəтə сатырса, ону һаман мүддəтдə сатмаға мəчбур имиш¹⁹⁸, һəм дə „сорула билəчəк бирчə əзəлəси, бирчə дамары, бирчə гəтрə ганы галынча“¹⁹⁹ зəли онун бəдəниндən гоп-маячагдыр. Фəһлəлəр өзлəрини бу „əзəб иланындан“ [Һенрих Һейнə] мүдафиə этмəк үчүн бирлəшмəли вə бир синиф кими һəрəкəт эдиб дөвлəти гүдрəтли ичтимай маниə олачаг элə бир ганун вермəйə мəчбур этмəлидирлəр ки, бу ганун фəһлə-лəрин капиталла көнүллү мүгавилə əсасында өзлəрини вə нə-силлəрини сатыб өлүмə вə кəлəлийə мəһкум этмəсинə мане ол-

буну кафи һесаб этмəлидир; биз гүдрəтли бир васитə олан мəтбуаты имда-да чағырыг... бизə ярдым кəстəрмəкдən имтина эдэнлəрин һамысыны исə фəһ-лəлəрə аид ислаһатын вə фəһлə һүгүгунун дүшмəни һесаб эдəчəйик“. (Нью-Йорк штаты, Dunkirk-дə фəһлəлəрин гəрарлары, 1866-чы ил.)

¹⁹⁷ „Reports etc. for 31-st October 1848“, p. 112.

¹⁹⁸ „Бу һəрəкəтлəр (мəсəлən, 1848—50-чи иллəрдə капиталын ишлəтдийи һий-лəлəр) чох тез-тез ирəли сүрүлən бəлə бир фикрин янлыш олдуғуну да гəт’и сүбүт этди ки, куя фəһлəлəр һимайə олунмаға мəһтач дейилдирлəр вə онлары өз екəнə мүлкийəтиндən, йə’ни əллəринин зəһмəти вə алынларынын тəриндən тамамилə азад бир сурəтдə истифадə эдən сатычы һесаб этмəк лəзымдыр“ („Re-ports etc. for 30-th April 1850“, p. 45). „Азад əмəк ифадəсини ишлəтмəк əкəр үмү-мийəтлə чаһзсə, демəк лəзымдыр ки, бу əмəк һəтгə азад бир өлкəдə дə гүв-вəтли бир ганун васитəсилə мүдафиə олунмаға мəһтачдыр“ („Reports etc. for 30-st October 1864“, p. 34). „Емəк үчүн истəр тənəффүс верилсин, истəрсə верилмəсин, күндə 14 саат ишлəмəйə изин вермəк... яхүд, һеч фəрги йохдур, буна мəчбур элəмəк etc.“ („Reports etc. for 30-th April 1863“, p. 40).

¹⁹⁹ Friedrich Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England. Leipzig 1845. [Бах: Ф. Энкелс, Инкилтəрəдə фəһлə синфинин вəзийəти. Пролетариятын вə онун синфи мүбаризəсинин тарихинə даир тəдгиглəр. Москва. Дөвлəт-нəшр. 1928.]

сун²⁰⁰. „Инсанын элиндэн алынмаз һугуглары“ кими дэбдэбэли бир сияһинин ерини ганунла һэдд гоюлмуш иш күнү һаггында садэ бир Magna Charta [эсас һугуглар] тутур ки, бу да „нәһайэт, фәһләннин сатдығы вахтын нэ заман гуртардығыны вэ онун өз ихтиярында олан вахтын нэ заман башландығыны изаһ адир“²⁰¹. Quantum mutatus ab illo! [Нэ гэдэр дэ бөйүк бир мөсәфә!]

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДЭЙЭРИН НОРМА ВЭ КҮТЛӘСИ

Әввәлләрдә олдуғу кими, биз бу фәсилдә дэ фәрз әдирик ки, иш гүввәсинин дэйәри; демәли иш гүввәсини тәкрар истеһсал этмәк вэ я һифз этмәк үчүн иш күнүнүн сәрф әдилмәли олан һиссәси мә’лум кәмийәтдир, сабит кәмийәтдир.

Белә фәрз этдикдә, йә’ни изафи дэйәр нормасы мә’лум олдуғда, һәр бир айрыча фәһләннин мүййән вахт әрзиндә капиталистә вердийи изафи дэйәр күтләси дэ мә’лум олур. Мәсәлән, зәрури әмәк күндә 6 саат вэ бунун гызылла ифадәси 3 шиллинг вэ я 1 талердирсә, онда 1 талер гызыл иш гүввәсинин күндәлик дэйәридир вэ я иш гүввәси алмаг үчүн аванс әдилмиш капитал дэйәридир. Бу 1 талер, капиталистә нэ гэдәр изафи дэйәр верәчәкдир? Бу, изафи дэйәрин нормасындан асылыдыр. Изафи дэйәр нормасы 50%-ә бәрабәрдирсә, изафи дэйәр $\frac{1}{2}$ талер олачакдыр; әкәр изафи дэйәр нормасы=100% олса, 1 талердән ибарәт бу дэйишән капитал 1 талерлик изафи дэйәр күтләси истеһсал адир вэ я фәһлә һәр күн 6 саатлыг изафи дэйәр күтләси верир. Демәли, әкәр иш гүввәси мә’лум кәмийәтдирсә, онда изафи дэйәр нормасы айрыча бир фәһләннин истеһсал әтдийи изафи дэйәрин екунуну вэ я күтләсини мүййән адир.

²⁰⁰ Он саатлыг иш күнү һаггындаки ганун лайиһәси, анд әдилдийи сәнае саһәләриндә „фәһләләри тамамилә чылызлашмагдан хилас әтди вэ онларын сәһәтини горумаға башлады“ (Reports etc. for 31-st October 1859, p. 47). „Капитал (фабрикаларда) машинлары мүййән вахтдан артыг һәрәкәтдә сахласа, бурада чалышан фәһләләрин сағламлыгына вэ әхлагына зәрәр вурмая билмәз, фәһләләр исә өзләрини мүдафиә эдә билмирләр“. (Енә орада, сәһ. 8.)

²⁰¹ „Даһа хейирли чәһәт бундан ибарәтдир ки, һеч олмазса, фәһләннин өз ихтиярындаки вахты илә саһиб ишләдийи вахт арасында айдын бир һэдд гоюлур. Инди фәһлә сатдығы вахтын нэ заман гуртардығыны вэ өз ихтиярында олан вахтын нэ заман башландығыны билир вэ нэ гэдәр вахты олдуғу әввәлдән дүрүст билдийинә кәрә, өз ихтиярындаки дәгигәләрдән ән сәмәрәли бир шәкилдә истифадә эдә билир“. (Енә орада, сәһ. 52.) „Бу ганунлар (фабрика ганунлары) фәһләннин вахтыны онун өз ихтиярына вермәклә она элә бир мә’нәви гүввә вермишдир ки, бу гүввә ону сияси һакимийәт элдә этмәк йолуна салыр“. (Енә орада, сәһ. 47). Фабрика мүфәттишләри пәрдәли бир истеһза илә вэ чох әһтиятлы ифадәләрлә ишарә әдиб дейирләр ки, он саатлыг иш күнү һаггында верилмиш индики ганун, капиталын садәчә тәчәссүмү олмаг әтибарилә капиталистә хас олан ибтидан кобудлугдан ону мүййән бир дәрәчә азад этмиш вэ бир гэдәр „тәһсил“ алмаг үчүн она вахт вермишдир. Әввәлләр „саһибкар пул газанмагдан башга һеч бир шейә вахт тапмырды, гуллугчунун исә ишләмәкдән башга һеч бир шейә вахты йох иди“. (Енә орада, сәһ. 48.)

Лакин дэйишэн капитал, капиталистин эйни заманда ишлэтдийи бүтүн иш гүввэлэринин үмүмү дэйэринин пул ифадэсидир. Демэли, аванс эдилмиш дэйишэн капиталын дэйэри, бир иш гүввэсинин орта дэйэри илэ, ишлэдилэн иш гүввэлэринин сайынын хасилинэ бэрабэрдир. Буна көрө дэ иш гүввэсинин дэйэри бэлли олдугда дэйишэн капиталын кэмиййэти, эйни заманда ишлэйэн фэһлэлэрин сайы илэ дүз пропорционалдыр. Белэликлэ, бир иш гүввэсинин күндэлик дэйэри=1 талер олдугда, 100 иш гүввэсини истисмар этмэк үчүн 100 талерлик капитал, һэр күн n иш гүввэсини истисмар этмэк үчүн исэ n талерлик капитал аванс эдилмэлдир.

Һабелэ 1 талерлик дэйишэн капитал, йэ'ни бир иш гүввэсинин күндэлик дэйэри күндэ 1 талерлик изафи дэйэр истехсал эдирсэ, онда 100 талердэн ибарэт дэйишэн капитал күндэ 100 талерлик изафи дэйэр, n талерлик капитал исэ күндэ 1 талер $\times n$ талерлик изафи дэйэр истехсал эдир. Демэли, истехсал эдилэн изафи дэйэрин күтлэси һэр бир айрыча фэһлэнин иш күнү эрзиндэ вердийи изафи дэйэр илэ, ишлэдилэн фэһлэлэрин сайынын хасилинэ бэрабэрдир. Лакин иш гүввэсинин дэйэри бэлли олдугда, һэр бир айрыча фэһлэнин истехсал этдийи изафи дэйэрин күтлэси изафи дэйэрин нормасындан, йэ'ни фэһлэнин изафи эмэйинин зэрури эмэйинэ нисбэтиндэн асылы олдуғуна көрө, бурадан ашағыдаки биринчи ганун мейдана чыхыр: дэйишэн капиталын истехсал этдийи изафи дэйэрин күтлэси, аванс эдилмиш бу дэйишэн капиталын кэмиййэти илэ изафи дэйэр нормасынын хасилинэ бэрабэрдир; яхуд иш гүввэсинин дэйэрини бу гүввэсини истисмар олунмасы дэрэчэсинэ, буну да эйни заманда ишлэдилэн иш гүввэлэринин сайына вурмагла алынан хасилэ бэрабэрдир.

Биз даим иш гүввэсинин орта дэйэрини сабит кэмиййэт, капиталын ишлэтдийи фэһлэнин исэ орта бир фэһлэ олдуғуну фэрз эдирик. Бэ'зи мүстэсна һалларда, истехсал эдилэн изафи дэйэр истисмар эдилэн фэһлэлэрин сайына пропорционал артмыр, лакин бу кими һалларда иш гүввэсинин дэйэри дэ сабит кэмиййэт олмур.

Демэли, изафи дэйэр күтлэсини M , айрыча бир фэһлэнин күндэ орта һесабла вердийи изафи дэйэри m , бир иш гүввэсини сатын алмаг үчүн һэр күн аванс эдилэн дэйишэн капиталы v , дэйишэн капиталын үмүмү мэблэғини V , орта иш гүввэсинин дэйэрини k , бу иш гүввэсинин истисмар олунмасы дэрэчэсини $\frac{a'}{a}$ ($\frac{\text{изафи эмэк}}{\text{зэрури эмэк}}$), ишлэдилэн фэһлэлэрин сайыны исэ n илэ көс-тэрсэк, ашағыдаки формуланы аларыг:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Вурулан эдэдлэрдэн бири нечэ азалдылырса, дикэри дэ о нисбэтдэ артырылдыгда хасилин эдэди кэмиййэти дэйишмир.

Буна көрө дэ мүййән изафи дэйэр күтлэси истеҥсал эдилдик-дэ, амиллэрдән бири азалырса, дикэр амилин артмасы онун ерини долдура билэр. Изафи дэйэр нормасынын азалмасы, хэрчләнмиш дэйишән капитал вэ я ишлэдилән фәһлэлэрин сайы артырса, изафи дэйэрин күтлэсини дэйишдирмир. Изафи дэйэр нормасы 100% олдугда, 100 фәһлә ишлэдән 100 талерлик дэйишән капитал 100 талерлик изафи дэйэр күтлэси истеҥсал эдир. Изафи дэйэр нормасы ики гат азалдыгда, дэйишән капиталын мигдары вэ ишлэйән фәһлэлэрин сайы ики гат артарса, изафи дэйэр күтлэси эввэлки кими галар. Вэ әксинә. Дэйишән капитал азалыб изафи дэйэр нормасы әйни нисбәтдә артса, истеҥсал олунан изафи дэйэрин күтлэси дэйишмәз галачагдыр. Фәрз әдәк ки, капиталист күндә 100 фәһлә истисмар әтмәк үчүн 100 талер аванс әтмәли олур, иш күнү 9 саатдыр, бунун да 6 сааты зәрури әмәк, 3 сааты изафи әмәкдир; изафи дэйэр нормасы да 50%-дир; бу һалда 100 талерлик дэйишән капитал, 50 талерлик вэ я 3×100 иш сааты мигдарында изафи дэйэр верир. Капиталист өз дэйишән капиталыны ики гат азалдыб 100 талердән 50 талерә әндирсә вэ инди анчаг 50 фәһлә ишләтсә, әйни заманда изафи дэйэр нормасыны ики гат артыра билсә, вэ я башга чүр десәк, изафи әмәк вахтыны артырыб 3 саатдан 6 саата, бүтүн иш күнүнү исә 9 саатдан 12 саата чатдырса, о енә дэ эввәлки изафи дэйэр күтлэсини әлдә әтмиш олачагдыр, чүнки $50 \text{ талер} \times \frac{100}{100} = 100 \text{ талер} \times \frac{50}{100} = 50 \text{ талер}$. Демәли, 6 иш са-

аты $\times 50$ нә гәдәр изафи дэйэр верирсә, 3 иш сааты $\times 100$ дэ о гәдәр изафи дэйэр верир. Демәли, дэйишән капиталын азалмасынын ери, иш гүввәсинин истисмар олунмасы нормасынын әйни нисбәтдә артырылмасы илә долдурула билэр, яхуд ишлэйән фәһлэлэрин сайча азалмасынын ери, иш күнүнүн әйни нисбәтдә уздылмасы илә дулдурула билэр. Демәли, капиталын тәләби илә әмәлә кәлә билән әмәк тәклифи, мүййән һүдуд дахилиндә, фәһлэлэрин тәклифиндән асылы дейилдир²⁰².

Лакин изафи дэйэр нормасыны артырмаг вэ я иш күнүнү узатмагла бир мигдар фәһләни вэ я бир мигдар дэйишән капиталы әвәз әтмәйин мүййән һәдди вардыр вэ бу һәдди ашмаг мүмкүн дейилдир. Иш гүввәсинин дэйәри нәйә бәрабәр олурса олсун вэ фәһләни яшатмаг үчүн лазым кәлән иш вахты истәр 2, истәрсә 10 саат олсун, һәр һалда фәһләнин һәр күн истеҥсал әдә биләчәйи үмуми дэйәр 24 иш саатынын маддиләшдийи дэйәрдән аздыр, 12 шиллингдән вэ я, фәһлә һәр иш саатында $\frac{1}{6}$ талер истеҥсал әдирсә, 4 талердән аздыр. Изафи дэйэр даһа мәһдуд чәрчивә ичәрисиндәдир. Әкәр бир күнлүк әмәк һаггыны тәкпар истеҥсал әтмәк үчүн иш күнүнүн тәләб олунан һиссәси 6 саат олса, онда тәбии күндән 18 саат галыр. Бу вахтын бир һиссәси,

²⁰² Көрүнүр бу гәдәр садә бир ганун чәнаб вулгар игтисадчыларә мәлум дейилдир; зира бу гондарма Архимедләр белә күман эдирләр ки, әмәйин базар гиймәтинин тәләблә тәклифдән асылы олдуғуну билмәклә истинад нөгтәси—дүняны чевирмәк үчүн дейил, ону даяндырмаг үчүн истинад нөгтәси—тапмышлар.

биологи ганунлара көрө, иш гүввэсини бэрпа этмэк үчүн исти-
раһэтэ сэрф олунмалыдыр. Экэр биз бурада истираһэт үчүн эн
азы 6 саат лазым кэлдийини фэрз этсэк вэ иш күнүнү узадыб
эн чоху 18 саата чатдырсаг, изафи эмэк 12 саатдан артыг ола
билмэз, ики талердэн артыг дэйэр истехсал эдэ билмэз.

Эввэлки эһтималымызы көтүрсэк, йэ'ни иш гүввэсинин өзүнү
вэ я онун алынмасы үчүн аванс эдилмиш капитал дэйэрини тэкрар
истехсал этмэкдэн өтрү күндө 6 иш сааты тэлэб олундуғуну фэрз
этсэк, изафи дэйэр нормасы 100% вэ я иш күнү 12 саат олдугда,
500 фәһлэ ишлэдэн 500 талерлик дэйишән капитал һәр күн 500
талерэ вэ я 6×500 иш саатына бәрабәр изафи дэйэр истехсал
эдир. Изафи дэйэр нормасы 200% вэ я иш күнү 18 саат олдугда,
һәр күн 100 фәһлэ ишлэдэн 100 талерлик капитал анчаг 200 та-
лерэ вэ я 12×100 иш саатына бәрабәр изафи дэйэр күтлэси ис-
техсал эдир. Бу капитал үчүн ярадылан бүтүн ени дэйэр, йэ'ни
аванс эдилмиш дэйишән капиталын эквиваленти үстә кәл изафи
дэйэр, һеч бир заман вэ һеч бир күн 400 талерэ вэ я 24×100 иш
саатына чата билмэз. Беләликлә, дэйишән капиталын азалмасы-
нын ерини изафи дэйэр нормасынын артырылмасы илә долдурмаг
вэ я, башга сөзлә десәк, ишләйән фәһлэләрин сайынын азалмасы-
нын ерини иш гүввэсинин истисмар дәрәчәсинин артырылмасы
васитәсилә долдурмаг ялныз, иш күнүнүн физиологи һәдләри
дахилиндә, демәли, һабелә һәмин күнүн тәркибиндә олан изафи
эмэк һәдләри дахилиндә мүмкүндүр.

Тамамилә айдын олан бу икинчи ганунун бир чох мү-
рәккәб һадисәләри изаһ этмэк үчүн әһәмийәти вардыр. Артыг
биз билирик ки, капитал мүмкүн гәдәр чох изафи дэйэр күтләси
истехсал этмәйә чалышыр. Сонралар көрәчәйик ки, капитал эйни
заманда өз дэйишән һиссәсини, яхуд ишләтдийи фәһлэләрин са-
йыны өз мүссисәсинин һәчминә нисбәтән даим мүмкүн гәдәр азалт-
маға чәһд эдир. Изафи дэйэр күтләсини мүэййән эдән амиллә-
рән бирини азалмасыны дикәринин артырылмасилә тәнләшдир-
мәк мүмкүн олмадыгда, капиталын һәмин ики мейли арасында
зиддийәт башланыр.

Үчүнчү ганун, истехсал эдилән изафи дэйэр күтләсинин
ици амиллә мүэййән эдилмәсиндән, йэ'ни изафи дэйэрин нормасы
вэ аванс эдилмиш дэйишән капиталын мигдары илә мүэййән
эдилмәсиндән доғур. Дэйэр реаллашдырылмыш эмәкдән башга
бир шей олмадығына көрә, капиталистин истехсал этдирә билди-
йи дэйэр күтләси дә, йәгин ки, анчаг капиталистин һәрәкәтә
кәтирдийи эмәк күтләсиндән асылыдыр. Фәһлэләрин сайы дэйиш-
мәдикдә, капиталист иш күнүнүн чох вэ я аз давам этмәсиндән
асылы олараг чох вэ я аз мигдар эмәйи һәрәкәтә кәтирә биләр.
Лакин иш гүввэсинин дэйәри вэ изафи дэйэр нормасы, башга
сөзлә десәк, иш күнүнүн узунлуғу вэ онун зәрури эмәклә изафи
эмәйә бөлүнмәси мә'лум кәмийәтләрдирсә, онда капиталистин
реаллашдырдығы изафи дэйэр дә дахил олмагла үмуми дэйэр
күтләси, анчаг капиталистин истисмар этдийи фәһлэләрин сайын-
дан, бу да онун аванс этдийи дэйишән капиталын мигдарындан
асылыдыр.

Изафи дэйэр нормасы вэ иш гүввэсинин дэйэри бэлли олдугда, истеҥсал эдилэн изафи дэйэрин күтлэси, аванс эдилмиш дэйишэн капиталларын кэмиййэтилэ дүз пропорционал олур. Лакин артыг биз билирик ки, капиталист өз капиталыны ики хиссэйэ бөлүр. О, капиталын бир хиссэсини истеҥсал васитэлэринэ сэрф эдир. Бу хиссэ, капиталын сабит хиссэсидир. Капиталын дикэр хиссэсини исэ чанлы иш гүввэсинэ чевирир. Бу хиссэ, капиталистин дэйишэн капиталыдыр. Эйни бир истеҥсал үсулуна эсасланан мүхтэлиф истеҥсал саһэлэриндэ капитал, сабит вэ дэйишэн тэркиб хиссэлэринэ мүхтэлиф шәкилдэ бөлүнүр. Эйни бир истеҥсал саһэсиндэ, истеҥсал просесинин техники эсаслары вэ ичтимаи шәраити дэйишдикдэ, бу нисбэт дэ дэйишир. Лакин мүэййән бир капитал сабит вэ дэйишэн тэркиб хиссэлэринэ нечэ бөлүнүрсэ бөлүнсүн, мәсэлән, дэйишэн капиталын сабит капитала нисбэти истэр 1 : 2, истэр 1 : 10, истэрсэ 1 : x олсун, бу һал индичэ мүэййән этдийимиз гануна эсла хэлэл кәтирмир, чүнки эввэлки тәһлилимизэ көрә, сабит капиталын дэйэри мәһсулун дэйэриндэ енидән мейдана кәлсэ дэ, ени дэйэр ярадылмасында иштирак этмир. Әлбәттә, 1000 әйиричи ишләтмәк үчүн, 100 әйиричи ишләдилиркән тәләб олундуғундан даһа чох хаммал, ий вэ саирә тәләб эдилир, лакин бу әләвә истеҥсал васитэлэринин дэйэри истэр артсын, истэр азалсын, истэрсэ дэ дэйишмәйиб олдуғу кими галсын, истэр чох олсун, истэрсэ аз, һәр һалда бу истеҥсал васитэлэрини һәрәкәтә кәтирән иш гүввэлэринин истеҥсал этдийи дэйэрин артырылмасы просесинэ һеч бир тә'сир көстәрмир. Беләликлә, юхарыда гейд этдийимиз ганун белә бир шәкил алыр: иш гүввэсинин дэйэри мүэййән олуб онун истисмар эдилмәк дәрәчәси дэ бәрабәр олдугда, мүхтэлиф капиталларын истеҥсал этдийи дэйэр вэ изафи дэйэр күтлэси, һәммин капиталларын дэйишән тэркиб хиссэлэринин, йә'ни чанлы иш гүввэсинэ чеврилмиш олан тэркиб хиссэлэринин кэмиййәтләрилә дүз пропорционалдыр.

Бу ганун һадисэлэрин заһири көрүнүшүнә эсасланан бүтүн тәчрүбәйә ачыгдан-ачыға зидд кими көрүнүр. Һәр кәс билир ки, бир памбыг әйирмә фабрикасы саһибинин мүәссисәйә гойдуғу бүтүн капиталын тәркибиндә фаиз һесабилә сабит капитал нисбәтән чох, дэйишән капитал исэ нисбәтән азырса, онун әлдә этдийи мәнфәәт вә я изафи дэйэр һеч дэ нисбәтән чохлу дэйишән капитал вэ нисбәтән аз сабит капитал ишләдән чәрәкчинин әлдә этдийиндән аз

дейилдир. Ади чәбрдә $\frac{0}{0}$ ифадәсинин һәгиги бир кэмиййәт ола

биләчәйини баша дүшмәк үчүн бир чох ярдымчы әмәлийят тәләб олундуғу кими, бурада да бу заһири зиддиййәти һәлл этмәк үчүн һәлә бир чох ара вәсиләләр лазымдыр. Классик игтисад бу гануна һеч бир заман тә'риф вермәмишсә дэ, ону гейри-ихтияри олараг эсас тутмушдур, чүнки бу ганун дэйэр ганунунун зәрури нәтичәсидир. Классик игтисад зораки тәчрид васитәсилә бу гануну, тәзаһүр әдәркән мейдана чыхан зиддиййәтләрдән хилас

этмэйэ чалышыр. Рикардо мэкэбинин нечэ бу маниэйэ илишиб бүдрэдийини ирэлидэ²⁰³ көрөчэйик. „Догрудан да ахырадэк неч бир шей өйрөнмэмиш олан“ вулгар игтисад, һэр ердэ олдуғу кими, бурада да һадисэнин ганунауна экс олараг, онун захири көрүнүшүндэн япышыр. Вулгар игтисад, Спинозанын эксинэ олараг, белэ күман эдир ки, „чәһаләт кафи бир әсасдыр“.

Мүэййән чәмийәтдәки бүтүн капиталын күндән-күнә һәрәкәтә кәтирдийи әмәйә ваһид бир иш күнү кими бахыла биләр. Мәсәлән, фәһлэләрин сайы бир миллион, айрыча бир фәһләнин орта иш күнү дә 10 саатдырса, ичтимаи иш күнү 10 миллион саатдан ибарәтдир. Бу иш күнүнүн узунлуғу мүэййән олдуғда,—онун һәдди истәр чисмани шәраитдән асылы олсун, истәрсә дә ичтимаи шәраитдән,—изафи дәйәр күтләси анчаг, фәһлэләрин сайыны, йә’ни фәһләлик эдән әһалинин мигдарыны артырмагла чохалдыла биләр. Бу һалда әһалинин артмасы, чәмийәтдәки бүтүн капиталын истәһсал этдийи изафи дәйәрин риязи һәддини тәшкил эдир. Әһалинин мигдары мүэййән олдуғда бу һәдд, әксинә, иш күнүнүн узадылмасы имканындан асылы олур²⁰⁴. Кәлән фәсилдә көрөчэйик ки, һәммин ганун, анчаг индийә гәдәр тәдгиг этдийимиз изафи дәйәр формасы үчүн әһәмийәтлидир.

Изафи дәйәр истәһсалы әтрафында индийәдәк апардығымыз тәдгигатдан бу нәтичә чыхыр ки, неч дә һәр пулу вә я дәйәр мәбләғини капиталла чевирмәк мүмкүн дейилдир, әксинә, белә бир чевирмә үчүн, айрыча бир пул саһибинин вә я әмтиә саһибинин әлиндә мүэййән минимум пул вә я мүбадилә дәйәри олмасы тәләб олунур. Дәйишән капиталын минимуму—изафи дәйәр әлдә этмәк мәгсәдилә бүтүн ил бою күндә ишләдилән бир иш гүввәсини истәһсал этмәк үчүн гоюлмуш хәрчдән ибарәтдир. Фәһләнн өз истәһсал васитәләри олсайды вә бу фәһлә бир фәһлә кими яшамаға гане олсайды, она өз яшайыш васитәләрини тәкрат истәһсал этмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр иш вахты, мәсәлән күндә 8 саат кифайәт әдәрди. Демәли, истәһсал васитәләри дә она анчаг 8 саатлыг иш вахты үчүн лазым оларды. Фәһләнн бу 8 саатдан әлавә, мәсәлән, 4 саат да изафи әмәк сәрф этмәйә мәчбур эдән капиталист үчүн, әксинә, әлавә истәһсал васитәләри әлдә этмәкдән өтрү әлавә пул лазымдыр. Лакин фәрз этдийимиз шәраитдә капиталист, һәр күн мәнмисәдийи изафи дәйәрлә анчаг бир фәһлә кими яшамаг үчүн, йә’ни анчаг өз зәрури тәләбатыны өдәйә билмәк үчүн ики фәһлә ишләтмәли оларды. Бу һалда капиталистин истәһсалдан мәгсәди өз сәрвәтини артырмаг дейил, анчаг өз яшайышыны тә’мин этмәкдән ибарәт оларды; һалбуки капиталист истәһсал үсулунда мәгсәд мәнз сәрвәт артырмагдыр. Капиталист, ади фәһләдән анчаг ики гат яхшы яшамаг вә истәһсал әдилән

²⁰³ „Дөрдүнчү китабда“ бу мәсәләдән әтрафлы бәһс олуначагдыр.

²⁰⁴ „Чәмийәтин әмәйи, йә’ни тәсәррүфата сәрф олунан вахт мүэййән бир кәмийәтдир, мәсәлән бир миллион әһалинин һәр нәфәри үчүн күндә 10 саатдыр, яхуд чәми он миллион саатдыр... Капитал мүэййән һәддә гәдәр арта биләр. Һәр бир мүэййән дөврә бу һәддә о заман чатылыр ки, мәнсулдар ишләтмәк үчүн мөвчуд олан бүтүн вахтдан тамамилә истифадә әдилмиш олсун“ („An Essay on the Political Economy of Nations“. London 1821, p. 47, 49).

изафи дэйэрин ярысыны енидэн капитал чевирмэк үчүн, фәһлэлэрин сайы илэ бэрабэр, аванс этдийи минимум капиталы да сәккиз гат артырмалы оларды. Элбәттә, капиталист өзү дә истеһсал просесиндә өз фәһләси кими билаваситә ишлэйә биләр, лакин бу һалда о, капиталистлә фәһлә арасында орта бир сима олар, „хырдача саһибкар“, „хырдача уста“ олар. Капиталист истеһсалы мүййән сәвиййәйә чатдыгда тәләб әдир ки, капиталист бүтүн капиталистлийи дөврүндә, йә’ни чанлы капитал олдуғу мүддәттә бүтүн вахтыны өзкә әмәйини мәнимсәмәйә вә, демәли, һәмин әмәйи нәзарәт алтында сахламаға вә онун мәһсулуну сатмаға сәрф әдә билсин²⁰⁵. Орта әсрләрдәки сехләр, айрыча бир устанын сахлаа биләчәйи фәһлэлэрин максимум сайыны сон дәрәчә мәһдуд әтмәклә сәнәткар устанын дөнүб капиталист олмасына зорла мане олмаға чалышырды. Пул вә я әмтиә саһиби анчаг о заман доғрудан да дөнүб капиталист олур ки, онун истеһсала аванс этдийи минимум мәбләғ, орта әсрләрдәки максимум мәбләғдән хейли артыг олсун. Некелин өз „Мәнтиг“ әсәриндә кәшф этдийи ганунун, йә’ни халис кәмиййәт дәйишмәләринин мүййән пилләдә кейфиййәт фәргләринә кечмәси ганунунун доғрулуғу^{205a}, тәбиәтшүнаслыгда олдуғу кими, бурада да тәсдиг олунур.

Айрыча бир пул саһиби вә я әмтиә саһибинин дөнүб капиталист олмасы үчүн онун малик олмасы лазым кәлән минимум дэйәр мәбләғи, капиталист истеһсалынын мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә дәйишир, инкишафын мә’лум пилләсиндә исә, мүхтәлиф

²⁰⁵ „Фермер тәкчә өз әмәйилә кечинә билмәз вә кечинсә дә, мән иддиә әдә биләрәм ки, о бундан зиян көрәр. Онун вәзифәси бүтүн ишә үмуми нәзарәт етирмәкдән ибарәт олмалыдыр: тахыл дөйәнин ишинә көз гоймаг лазымдыр, йохса тахыл дөйүлмәмиш галар вә она верилән мүвд батар; о һабелә өз бичинчиләринә, от чаланлара вә башгаларына нәзарәт әтмәлидир; о даим өз горугларыны кәзиб йохламалы вә фикир вермәлидир ки, һеч бир ердә әйәрәксик олмасын; әкәр о даим бир ердә галса, ишиндә кәсир олар“ („An Enquiry into the Connection between the Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer“, London 1773, p. 12). Бу чох марағлы бир әсәрдир. Бу әсәри охуюб „капиталист фермерин“ вә я бурада ачыгча дейилдийи кими, „тачир фермерин“ („capitalist farmer“ вә я „merchant farmer“) нечә мейдана кәлдийини изләмәк вә әсасән ейинти шейләри әлдә әтмәкдән башга иши-күчү олмаян „small farmer“ин (кичик фермер) гаршысында онун өзүнү нечә өйдүйүнү көрмәк олар. „Капиталистләр синфи өз әли илә ишләмәк мәчбуриййәтиндән әввәлчә гисмән вә ән нәһайәт тамамилә азад олур“ (Richard Jones, Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations. Herdford 1852, Lecture III, p. 39).

^{205a} Мүасир кимьяда тәтбиг әдилән вә илк дәфә Лоран илә Жерар тәрәфиндән әлми сурәттә инкишаф әтдирилән молекула нәзәриййәси, мәһз бу гануна әсасланыр. [3-чү нәшрә Энкелсин әлавәси. Кимья бәләд олмаянлар үчүн хейли гаранлыг олан бу мәсәләни изаһ әтмәк үчүн көстәрәк ки, бурада мүәллиф, әввәлчә 1843-чү илдә Жерарын „һомоложи сыралар“ адландырдығы карбоһидратлы бирләшмәләрдән бәһс әдир ки, бунлардан да һәр биринин өзүнә мәхсус чәбр формуласы вардыр. Мәсәлән, парафин сырасы: C_nH_{2n+2} ; нормал алкооллар сырасы: $C_nH_{2n+2}O$; нормал яғлы туршулар сырасы: $C_nH_{2n}O_2$ вә бир чох башгалары. Бүтүн бу мисалларда молекул формуласына анчаг кәмиййәтчә CH_2 әләвә әдилдикдә һәр дәфә кейфиййәтчә мүхтәлиф чисим әлдә әдилир. Бу мүһүм фактын мүййән әдилмәсиндә Лоран илә Жерарын Маркс тәрәфиндән бир гәдәр мүбәлиғәли көстәрилән иштиракы һағгында бах: Корр, „Entwicklung der Chemie“, München 1873, сәһ. 709 вә 716 вә Schorlemmer, „Rise and Progress of Organic Chemistry“, London 1879, p. 54.—Ф. Ә.]

истеһсал саһэлэриндэ, бу саһэлэрин хүсуси техника шэраитиндэн асылы олараг, мүхтэлиф олур. Бэ'зи истеһсал саһэлэри капиталист истеһсалынын лап эввэллэриндэ дэ айры-айры фэрдлэрин һэлэ малик олмадыгы гэдэр минимум капитал тэлэб эдир. Буна көрө дэ бир тэрэфдэн Колбер дөврүндэ Франсада вэ бу күнэ гэдэр бэ'зи алман дөвлэтлэриндэ олдуғу кими, дөвлэт айры-айры шэхслэрэ тэхсисат бурахыр, дикэр тэрэфдэн дэ, мүасир сәһмдар чәмий-йэтлэринин сэлэфи олан чәмиййэтлэр эмэлэ кэлиб мүэййән сәнае вэ тичарэт саһэлэрини инһисара алыр вэ буну гануни шэклэ салырлар²⁰⁶.

Биз, истеһсал просесиндэ капиталистлэ муздлу фәһлэнин мүнасибэтлэриндэ эмэлэ кэлмиш дэйишикликлэрин тәфсилаты үзэриндэ даянмырыг, демэли, капиталын өзүнэ верилэн тә'рифлэри даһа этрафлы шэрһ этмэйэчэйик. Ялныз бэ'зи башлыча чәһэтлэри гейд эдэчэйик.

Истеһсал просесиндэ капитал инкишаф эдиб эмэйэ, йә'ни фәалиййәтдэ олан иш гүввәсинэ вэ я фәһлэнин өзүнэ һаким олур. Чанлы капитал, йә'ни капиталист көз гоюр ки, фәһлэ өз ишини лазымынча көрсүн вэ тэлэб олундуғу гэдэр интенсив ишлэсин.

Сонра, капитал инкишаф эдиб фәһлэ синфини өз мөһдуд һәят эһтиячларынын тэлэб этдийиндэн артыг ишләмәйэ мөчбур эдэн бир зоракилик мүнасибәти шәкли алмышдыр. Башгаларыны чалышганлыға вадар эдэн, изафи эмәк соран вэ иш гүввәсини истисмар эдэн капитал, бу ишдәки сә'йи, ачкөзлүйү вэ активлийи чәһәтдэн, кечмишдэ билаваситә ичбари эмэйэ әсасланан бүтүн истеһсал системлэрини өтүб кечир.

Капитал эмәйэ тарихдэ нә кими техника шәраит дахилиндэ раст кәлирсә, ону өзүнэ әввәлчә һәмин шәраитдә табе эдир. Демәли, капитал истеһсал үсүлуну дәрһал дэйишдирмир. Буна көрө дэ изафи дэйәр истеһсалынын индийә гэдэр тәдгиг этдийимиз формасы, йә'ни иш күнүнү садәчә узатмаг васитәсилә изафи дэйәр истеһсал олунмасы, истеһсал просесинин өзүндэ эмэлэ кәлән һәр һансы бир дэйишикликдән асылы дейилди. Көһнә гайда илэ ишләйән бир чөрәкчи дүканында да мүасир иплик фабрикасында олдуғу кими, изафи дэйәр истеһсал эдилирди.

Биз истеһсал просесинә эмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән янашырыгса, фәһлэ истеһсал васитәләрилә бир капитал кими дейил, өзүнүн мөгсәдәуйгун мөһсулдар фәалиййәтинин васитә вэ материалы кими рәфтар эдир. Мәсәлән, көн фабрикасында фәһлэ көнә анчаг өз эмәк чисми кими янашыр. Көнү о ашлайыркән капиталисти нәзәрдә тутмур. Истеһсал просесинә дэйәрин артмасы нөгтейи-нәзәриндән янашдыгда исә, вәзиййәт башга шәкил алыр. Бу һалда истеһсал васитәләри дәрһал дөнүб өзкә эмәйини сормаг васитәси олур. Даһа фәһлэ истеһсал васитәләрини сәрф этмир,

²⁰⁶ Мартин Лүтер бу гәбилдән олан мүәссисәләри „Die Gesellschaft Monopolia“, йә'ни инһисар чәмиййәтлэри адландырыр.

эксинэ, истеҥсал васитэлэри фэһлэни сэрф эдир. Даһа фэһлэ истеҥсал васитэлэрини өз мөһсулдар фэалийэтинин мадди үнсүрлэри кими истеҥлак этмир, эксинэ, истеҥсал васитэлэри фэһлэни өз һэят просеслэринин ферменти [маясы] кими истеҥлак эдир, капиталын һэят просеси исэ анчаг, онун өз-өзүнэ артан бир дэһйэр кими һэрэкэтдэ олмасындадыр. Кечэлэр динчэлиб чанлы эмэк сормаян эритмэ собалары вэ э'малатханалар, капиталист үчүн „халис иткидир“ („mere loss“). Буна көрө дэ эритмэ собалары вэ э'малатханалар, фэһлэлэрин „кечэ ишлэдилмэси тэлэби“ кими мө'лум бир тэлэби эсасландырмыш олур. Пулун садэчэ олараг дөнүб истеҥсал просесинин мадди амиллэри, йэ'ни истеҥсал васитэлэри олмасы, бунлары өзкэ эмэйинин вэ изафи эмэйин мөнимсэнилмэси үчүн юридик эсаса, зоракилик эсасына чевирир. Кэтирэчэйимиз даһа бир мисал, эн нэһайэт, бизэ көстэрэчэкдир ки, капиталист истеҥсалына хас олуб онун хүсусийэтини тэшкил эдэн һал, йэ'ни чансыз эмэклэ чанлы эмэк арасындаки, дэһйэрлэ ону ярадан гүввэ арасындаки гаршылыглы мүнәсибэтлэрин гарышмасы вэ һэтта тәһрифи, капиталист кәллэлэринин шүүрунда нечэ экс олунур. „Гәрби Шотландиянын чох гәдим вэ мө'тәбәр фирмалардан олуб 1752-чи илдән бәри нәсләнбәнәсл бир аиләнин әлиндә олан Carlile, огуллары вэ К⁰ фирмасынын Paisley-дәки кәтан вэ иплик фабрикасынын башчысы“,—бу чох нәзакәтли чентлмен, 1848—50-чи илләрдә инкилис фабрикантларынын гиямы заманында „Glasgow Daily Mail“ гәзетинин 1849-чу ил 25 апрел нөмрәсинә „Нөвбәли систем“ сәрлөвһәсилә бир мәктуб²⁰⁷ язмышды; бу мәктубда әзчүмлэ ағлакәлмәз дәрәчәдә садәлөвһлүклә язылмыш ашағыдаки сөzlәрә тәсадүф олунур: „Иш вахты 12 саатдан 10 саата әндириләчәйи тәгдирдә баш верәчәк фәлакәтләри көздән кечирәк... Бу фәлакәтләр фабрикантын кәләчәйи вэ мүлкыййәти үчүн эн чидди бир зәрәр „тәшкил эдир“. Әкәр о (йә'ни онун „ишләк әлләри“) кечмишдә 12 саат ишләмишсә вэ инди иш вахты 10 саата әндирилирсә, демәли, онун фабрикасындаки һәр 12 машын вэ я ий азалыб 10 олачагдыр („then every 12 machines or spindles in his establishment shrink to 10“) вэ әкәр о өз фабрикасыны сатмаг истәсә, һәр 12 машына вэ я ийә анчаг 10 дәнәсинин гиймәти вериләр; беләликлә дә, өлкәдә һәр фабрика өз дәйәринин алтыда бирини итирмиш олар“²⁰⁸.

Ата-бабадан бир капиталист кими дүшүнән бу гәрби шотландиялынын бейниндә истеҥсал васитэлэринин, ий вэ саирәнин дәйәри, бу васитэләрин өз-өзүнә артмаг габилиййәти илә, йә'ни һәр күн башгасынын мүййән мигдар мүфтә эмәйини һопдурмагдан ибарәт олан капиталист хассәси илә о гәдәр сых говушур ки, Carlile вэ К⁰ фирмасынын башчысы доғрудан да белә

²⁰⁷ „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1849“, p. 59.

²⁰⁸ Енә орада, сәһ. 60. Инкилис фабрика мүфәттишләринин әксинә олараг тамамилә капиталист кими дүшүнән шотландиялы фабрика мүфәттиши Stuart ачыгча дейир ки, өз һесабатына әләвә этдийи бу мәктуб „нөвбәли систем“ тәтбиг эдән фабрикантларын вердийи мө'луматын эн файдалысыдыр, бундан да мэгсәд эсасән, һәмин систем һаггындаки бүтүн янылыш фикир вә ерсиз әтиразлары арадан галдырмагдыр.

хэял эдир ки, өз фабрикасыны сатдыгда она тэкчэ ийлэрин дэйэрини вермирлэр, бундан элавэ һэмин дэйэрин артымыны да верирлэр; тэкчэ бу ийлэрдэ олан вэ һаман чүр ий истейсал этмэк үчүн лазым кэлэн эмэйин гаршылығыны дейил, бундан элавэ һэмин ийлэрин васитэсилэ Paisley-дэки көвдэли гэрби шотландиялыларын дамарларындан һэр күн сорулуп чыхарылан изафи эмэйин гаршылығыны да верирлэр; мөһз бу сәбәбдән дэ о күман эдир ки, иш күнү ики саат азалдыгда, һэр 12 әйирмә машынынын сатыш гиймәти дэ азалыб 10 машынын гиймәти гэдәр олар!

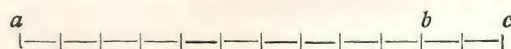
ДӨРДҮНЧҮ БӨЛМӨ

НИСБИ ИЗАФИ ДЭЙЭР ИСТЕҢСАЛЫ

ОНУНЧУ ФӘСИЛ

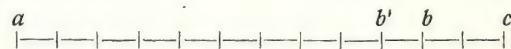
НИСБИ ИЗАФИ ДЭЙЭР АНЛАЙЫШЫ

Иш күнүнүн бир һиссәси анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән өдәнилмиш дэйәринин эквивалентини истеһсал этмәйә сәрф олунур ки, һәмин һиссәни биз индийәдәк сабит кәмиййәт кими көтүрүрдүк вә бу һиссә мүййән истеһсал шәраитиндә вә чәмиййәтин мүййән игтисади инкишаф пилләсиндә доғрудан да сабит кәмиййәтдир. Биз фәрз әдирдик ки, фәһлә бу зәрури иш вахтындан әләвә даһа 2, 3, 4, 6 саат вә и. а. ишләдилә биләр. Изафи дэйәр нормасы вә иш күнүнүн узунлуғу да, фәһләнин һәмин зәрури иш вахтындан нә гәдәр артыг ишләдилдийиндән асылдыр. Беләликлә, зәрури иш вахты сабит кәмиййәт исә, бүтүнлүкдә көтүрүлән иш күнү дэйишән кәмиййәтдир. Инди фәрз әдәк ки, һәм иш күнүнүн үмуми узунлуғу, һәм дә бунун нә гәдәриндә зәрури вә нә гәдәриндә изафи әмәк сәрф олундуғу бизә мә’лумдур. Мәсәлән, тутаг ки *ac* хәтти 12 саатлыг иш күнүнү, бу хәттин *ab*

һиссәси 10 саатлыг зәрури әмәйи, *bc* һиссәси исә 2 саатлыг изафи әмәйи көстәрир. Белә бир суал ортая чыхыр: *ac* хәтти һеч узадылмадан яхуд *ac* хәттинин узадылмасындан әсла асылы олмаяраг изафи дэйәр истеһсалы нечә артырыла биләр вә я, башга сөzlә десәк, изафи әмәк нечә узадыла биләр?

Иш күнүнүн һәддини тәшкил әдән *ac* хәттинин мә’лум олмасына бахмаяраг, *bc* хәттини, эйни заманда иш күнүнүн сон нөгтәсини тәшкил әдән *c* нөгтәсиндән саға узатмаг йолу илә олмаса да, бу һиссәнин башланғыч нөгтәсини тәшкил әдән *b* нөгтәсини экс истигамәтдә, йә’ни *a* нөгтәсинә доғру чәкмәклә артырмаг олар.

Фәрз әдәк ки, *ac* хәттинин *b'—b* һиссәси *bc*-нин ярысына, йә’ни бир иш саатына бәрабәрдир. Инди биз белә фәрз әтсәк ки, он ики саатлыг иш күнүнү көстәрән *ac* хәттиндә *b* нөгтәси өзәрини дэйишиб *b'* нөгтәсинә кечир вә бу һалда иш күнү әввәлки кими он ики саатлығында галмагла бәрабәр *bc* хәтти узаныб *b'c* олур,

йэ'ни изафи эмэк эввэлкинин ярысы гэдэр артыб 2 саатдан 3 саата чатыр. Лакин, айдындыр ки, эйни заманда зэрури эмэйи *ab*-дэн азалдыб *ab'* этмэдэн, йэ'ни 10 саатдан 9 саата эндирмэдэн изафи эмэйи *bc*-дэн артырыб *b'c* этмэк, йэ'ни 2 саатдан 3 саата чатдырмаг мүмкүн дейилдир. Бу халда изафи эмэйин артмасына мүвафиг олараг зэрури эмэк азалмалы вэ я фэһлэнин индийэдэк фе'лэн өзүнэ сэрф этдийи иш вахтынын бир хиссэси дөнүб капиталистин хейринэ сэрф эдилэн иш вахты олмалыдыр. Бу халда иш күнүнүн узунлуғу дейил, онун зэрури вэ изафи эмэк хиссэлэри арасындаки нисбэт дэйишмиш олар.

Дикэр тэрэфдэн айдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғу вэ иш гүввэсинин дэйэри мэлумдурса, демэли изафи эмэйин кэмиййэти дэ мэлумдур. Иш гүввэсинин дэйэрини тэкрар истехсал этмэк үчүн лазым олан иш вахты, иш гүввэсинин дэйериндэн, йэ'ни онун истехсалы үчүн лазым олан иш вахтындан асылыдыр. Бир саатлыг эмэк, гызылла ярым шиллинг вэ я 6 пенсдэ ифадэ олунур, иш гүввэсинин бир күнлүк дэйэри дэ 5 шиллингдирсэ, бу халда фэһлэ өзүнүн капитал тэрэфиндэн өдэнилэн бир күнлүк иш гүввэсинин дэйэринин эвэзини вермэк үчүн, йэ'ни өзүнэ лазым олан яшайыш васитэлэри дэйэринин эквивалентини истехсал этмэк үчүн күндэ он саат ишлэмэлидир. Фэһлэнин бу яшайыш васитэлэринин дэйэри онун иш гүввэсинин дэйэрини тэ'йин эдир¹, онун иш гүввэсинин дэйэри исэ онун зэрури иш вахтынын узунлуғуну. Лакин изафи эмэйин кэмиййэти, бүтүн иш күнүндэн зэрури иш вахтыны чыхмагла элдэ эдилир. Он ики саатдан он саат чыхылдыгда ики саат галыр вэ юхарыда гейд этдийимиз шэраитдэ йэгин ки, изафи эмэйи бу ики саат хэддиндэн о яна артырмаг үчүн хеч бир имкан йохдур. Элбэттэ, капиталист фэһлэйэ 5 шиллинг эвэзиндэ анчаг 4 шиллинг 6 пенс, хэтта даһа аз эмэк хаггы верэ билэр. Хэмин 4 шиллинг 6 пенсдэн ибарэт дэйэри тэкрар истехсал этмэк үчүн 9 иш сааты кифайэт эдэр вэ белэликлэ инди, 12 саатлыг иш күнүндэн изафи эмэйин пайына 2 саат эвэзиндэ 3 саат дүшэр, бунун нэтичэсиндэ дэ изафи дэйэрин өзү 1 шиллингдэн артыб 1 шиллинг 6 пенсэ чата билэр. Лакин белэ бир нэтичэ анчаг, фэһлэнин эмэк хаггыны онун иш гүввэсинин дэйериндэн дэ ашағы салмагла элдэ эдилэ билэр. Фэһлэнин 9 саат эрзиндэ үмүмиййэтлэ истехсал этдийи 4 шиллинг 6 пенсэ алдыгы яшайыш ва-

¹ Орта hesabла күндэлик эмэк хаггынын дэйэри „яшамаг, чалышмаг вэ тэрэйиб артмаг үчүн“ (William Petty, Political Anatomy of Ireland, 1672, p. 64) фэһлэйэ лазым олан шейлэрлэ мүэййэн олунур. „Эмэйин гиймэти хэмишэ, зэрури яшайыш васитэлэринин гиймэтиндэн ибарэт олур“. „...Экэр фэһлэнин алдыгы эмэк хаггы эксэр халларда фэһлэлэрин чохунун өһдэсинэ дүшэн аилэсини өз ашағы мөвгеинэ вэ адына мүвафиг бир сэвиййэдэ сахламаг имканы вермирсэ...“, демэли, фэһлэ лазыми гэдэр эмэк хаггы алмыр (J. Van der lint, Money answers all Things, London 1734, p. 15). „Элиндэн вэ пешэсиндэн башга хеч бир шейн олмаян ади фэһлэ, өз эмэйини башгасына нэ гэдэр сата билирсэ, анчаг о гэдэр алыр... Фэһлэнин эмэк хаггы анчаг, онун яшамасы үчүн шүбхэсиз зэрури олан вэсаити өдэйэчэк мигдардан артыг олмур, бүтүн эмэк сахэлэриндэ белэ олмалы вэ хэгигэтдэ дэ белэдил“ (Turgot, Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses. Oeuvres, éd. Daire, vol. I, p. 10). „Яшамаг үчүн лазым олан васитэлэрин гиймэти, хэгигэтдэ эмэк истехсалынын дэйэридил“ (Malthus, Inquiry into etc., Rent., London 1815, p. 48, Note).

ситэлэринин мигдары эввэлкинэ нисбэтэн $\frac{1}{10}$ эхсилэр, буна көрө дэ онун иш гүввэси анчаг кэсирлэ тэкрар истеҥсал эдилмиш олар. Бу халда изафи эмэк, анчаг онун нормал хэдлэрини позмагла артырыла билэр, изафи эмэк саһэси анчаг зэрури иш вахты саһэсинин бир ниссэсини гэсб этмэклэ кенишлэндирилэ билэр. Изафи эмэйн бу үсулла артырылмасы, эмэк хаггынын һэгиги дэйишмэсиндэ чох мүһүм рол ойнайырса да, бурада нэзэрэ алынмамалыдыр, зира бизим фэрз этдийимиз кими, бүтүн әмтиәләр,—демәли иш гүввэси дэ,—там дэйэринэ сатылыб-алыныр. Бир халда ки, биз белә фэрз этмишик, фәһләннин иш гүввэсинин истеҥсалы вә я бунун дэйэринин тэкрар истеҥсалы үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан сәбәб, фәһләннин эмэк хаггыны онун иш гүввэсинин дэйәриндән ашағы салмаг дейил, анчаг бу дэйэрин өзүнү әксилтмәкдән ибарәт ола билэр. Иш күнүнүн узунлуғу бәлли олдуғда, зэрури иш вахтынын азалмасы изафи эмэйн артмасындан ирәли кәлмәк дейил, әксинә, изафи эмэйн артмасы зэрури иш вахтынын азалмасындан ирәли кәлмәлидир. Юхарыда кәтирдийимиз мисалда зэрури иш вахтынын $\frac{1}{10}$ азалмасы үчүн, йә’ни 10 саатдан 9 саата әнмәси үчүн вә демәли изафи эмэйн артыб 2 саатдан 3 саата чатмасы үчүн, иш гүввэси дэйэринин һэгигәтән $\frac{1}{10}$ әксилмәси лазымдыр.

Лакин иш гүввэси дэйэринин онда бир әксилмәси үчүн әввәлчә 10 саатда истеҥсал эдилән әйни мигдарда яшайыш васитәләринин инди 9 саатда истеҥсал эдилмәси тәләб олунур. Бу исә, эмэйн мәһсулдар гүввэси артмадан мүмкүн дейилдир. Мәсәлән, фэрз әдәк ки, мүәййән истеҥсал васитәләри ишләтдикдә чәкмәчи бир чүт чәкмәни 12 саатлыг иш күнүндә тикә билир. Чәкмәчинин әйни мүддәтдә ики чүт чәкмә тикә билмәси үчүн, онун эмәйинин мәһсулдар гүввэси ики гат артмалыдыр, бу исә, онун эмәк васитәләри вә я эмәк үсуллары, я да әйни заманда бунларын һәр икиси дэйишмәдән ики гат арта билмәз. Демәли, чәкмәчи эмәйинин истеҥсал шәраитиндә, йә’ни чәкмәнин истеҥсал эдилмәси үсулунда вә, демәли, эмәк просесинин өзүндә дә ингилаб әмәлә кәлмәлидир. Бурада эмэйн мәһсулдар гүввэсинин артмасы дедикдә биз, эмәк просесиндә әмәлә кәлән вә мүәййән бир әмтиәнин истеҥсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зэрури иш вахтыны азалдан үмүмийәтлә һәр чүр дэйишиклийи нәзәрдә тутуруг; беләликлә, мәһсулдарлығын артмасы сайәсиндә мигдарча даһа аз эмәк даһа чох истеҥлак дэйәри истеҥсал этмәк габилиййәти кәсб әдә билир². Изафи дэйәр истеҥсалыны индийәдәк көтүрдүйүмүз шәклиндә тәдгиг әдәркән истеҥсал үсулуну бәлли бир шей кими фэрз этмишдиксә, инди, зэрури эмэйн изафи әмәйә чеврилмәси йолу илә изафи дэйэрин нечә истеҥсал эдилдийини баша дүшмәк

² „Сәнәтләр тәкмилләшдирилдикдә әлә ени үсуллар ихтира эдилмиш олур ки, бу үсулларын сайәсиндә мүәййән бир иш даһа аз адамын ишләмәсилә вә я әввәлкинә нисбәтән аз мүддәтдә (ки бу да әйни шейдир) көрүлә билир“ (Galiani, Della Moneta, vol. III. Custodi „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“, Parte Moderna, Milano 1801, p. 159). „Истеҥсал хәрчләринә гәнаәт, истеҥсалда сәрф эдилән эмәйн мигдарына эдилән гәнаәтдән башга бир шей ола билмәз“ (Sismondi, Etudes etc., vol. I, p. 22).

үчүн, даһа һеч дэ белэ фэрз эдэ билмәрик ки, куя капитал, эмәк просесинә тарихән ирс алдығы шәкилдә, мөвчуд шәклиндә һаким олур вә бу просеси анчаг узадыр. Эмәк просесинин техники вә ичтимаи шәраитиндә, демәли, истехсал үсүлүнүн өзүндә дэ чеврилиш эмәлә кәлмәлидир ки, эмәйин мәһсулдар гүввәси артсын, эмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дэйәри әксилсин вә иш күнүндә бу дэйәрин тәкрат истехсалы үчүн лазым олан һиссә азалсын.

Иш күнүнү узатмаг йолу илә истехсал әдилән изафи дэйәри мән, мүтләг изафи дэйәр адландырырам. Зәрури иш вахтынын азалдылмасы вә буна мувафиг олараг иш күнүнүн һәр ики тәркиб һиссәсинин кәмийәтләри арасындаки нисбәтин дэйишмәси нәтичәсиндә эмәлә кәлән изафи дэйәрә исә, әксинә, нисби изафи дэйәр дейирәм.

Иш гүввәсинин дэйәрини азалтмаг үчүн кәрәк эмәк мәһсулдарлығы сәнаеин о саһәләриндә йүксәлсин ки, бунларын мәһсулу иш гүввәсинин дэйәрини мүййән әдир, йә'ни бу мәһсул я ади яшайыш васитәләри сырасына дахилдир, я да бунлары әвәз эдә биләр. Лакин әмтиәнин дэйәри тәкчә, әмтиәни сон шәклинә салан эмәйин мигдарындан дейил, һабелә бу әмтиәнин истехсал васитәләриндә тәчәссүм эдән эмәйин мигдарындан да асылыдыр. Мәсәлән, чәкмәнин дэйәри тәкчә чәкмәчинин әмәйиндән дейил, һабелә көн, гәтран, сап вә саирәнин дэйәриндән дэ асылыдыр. Беләликлә, иш гүввәсинин дэйәри сабит капиталын мадди үнсүрләрини һазырлаян, йә'ни зәрури яшайыш васитәләри һазырламаг үчүн лазыми эмәк васитәләри вә эмәк материалы бурахан сәнае саһәләриндә эмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы вә буна мувафиг олараг әмтиәләрин учузлашмасы нәтичәсиндә дэ әксилер. Нә зәрури яшайыш васитәләри, нә дэ бунлары һазырламаг үчүн истехсал васитәләри бурахмаян истехсал саһәләриндә эмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы исә, әксинә, иш гүввәсинин дэйәрини дэйишдирмир.

Әлбәттә, әмтиәнин учузлашмасы иш гүввәсинин дэйәрини анчаг, иш гүввәсинин тәкрат истехсалында бу әмтиәнин иштирак этдийи дәрәчәдә әксилдир. Мәсәлән, көйнәк зәрури яшайыш васитәсидир, лакин бир чох яшайыш васитәләриндән анчаг биридир. Бу әмтиәнин учузлашмасы, фәһләнин анчаг көйнәк хәрчини азалдыр. Зәрури яшайыш васитәләринин үмуми екуну исә мүхтәлиф әмтиәләрдән, айры-айры сәнае саһәләринин ән мүхтәлиф мәһсулундан ибарәтдир вә һәр бир белә әмтиәнин дэйәри һәмишә, иш гүввәси дэйәринин мувафиг һиссәсини тәшкил әдир. Иш гүввәсинин дэйәри, онун тәкрат истехсалы үчүн лазым олан иш вахты илә бирликдә әксилер; бу иш вахтынын үмумийәтлә әксилмәси исә, юхарыда көстәрилән айры-айры истехсал саһәләриндәки әксилмәләрин екунуна бәрабәрдир. Биз бурада әлдә әдилән үмуми нәтичәни, санки һәр бир хүсуси һалда билаваситә әлдә әдилән бир нәтичә вә билаваситә тә'гиб олуна бир мәгсәд кими көтүрүрүк. Айрыча бир капиталист, әмәйин мәһсулдар гүввәсини артырмагла өз әмтиәсини, мәсәлән көйнәйи учузлашдырдыгда, буна мутабиғ олараг иш гүввәсинин дэйәрини вә, демәли, зәрури иш вахтыны да әксилт-

мэк мэгсэдини ола билсин һеч гаршысына гоймур; лакин о, эв-вэл-ахыр бу нәтичәнин элдә эдилмәсинә ярдым этдийинә көрә, үмуми изафи дэйәр нормасынын йүксәлмәсинә дә ярдым көстәрмиш олур³. Капиталын үмуми вә зәрури тәмайүлләрини бу тәмайүлләрин тәзәһүрү формаларындан айырдым әтмәк лазымдыр.

Капиталист истеһсалына хас олан дахили ганунлар капиталларын харичи һәрәкәтиндә мәнз нечә тәзәһүр әдир, мәчбури рәғабәт ганунлары кими мәнз нечә тә'сир көстәрир вә айрыча бир капиталистин шүүрунда онун фәалийәтинин һәрәкәтвәричи амил шәклиндә әкс олунур,—бүтүн бу мәсәләләри бурада көздән кечирмәйин ери дейилдир. Һәр һалда бир шей айдындыр ки, сәма чисимләринин заһири һәрәкәти ялныз бу чисимләрин керчәк, лакин билаваситә гавранылмаян һәрәкәтини мүшәһидә әдәнләр үчүн айдын олдуғу кими, рәғабәтин әлми тәһлили дә, анчаг капиталын дахили тәбиәти дәрк әдилдикдән сонра мүмкүн олур. Изафи дэйәр истеһсалыны анламаг үчүн, тәһлилимизлә әлдә әдилмиш олан нәтичәләр зәмининдән кәнара чыхмаяраг, бизә анчаг, ашағыдаки чәһәти гейд әтмәк галыр.

Бир иш сааты гызылла 6 пенс вә я $1\frac{1}{2}$ шиллингдә ифадә олунурса, 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 6 шиллинглик дэйәр истеһсал әдиләчәкдир. Фәрз әдәк ки, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин мөвчуд сәвиййәсиндә бу 12 саатлыг иш күнү әрзиндә 12 дәнә әмтиә һазырланыр. Тутаг ки, әмтиәнин һәр дәнәсинә сәрф олунан истеһсал васитәләри, хаммал вә саирәнин дэйәри 6 пенсдир. Бу һалда һәр бир айрыча әмтиәнин дэйәри бир шиллингдир, йә'ни: 6 пенс истеһсал васитәләринин дэйәридир, 6 пенс дә бу васитәләрин әмалы әснасында онлара әлавә әдилән ени дэйәрдир. Инди фәрз әдәк ки, бир капиталист әмәйин мәһсулдар гүввәсини ики гат артырмаға мүвәффәг олур вә беләликлә инди 12 саатлыг иш күнү әрзиндә әйни әмтиәдән 12 дәнә дейил, 24 дәнә истеһсал әдир. Истеһсал васитәләринин дэйәри, олдуғу кими галыб дәйишмәмишсә, әмтиәнин һәр дәнәсинин дэйәри 9 пенсә дүшүр, йә'ни: 6 пенс истеһсал васитәләринин дэйәридир, 3 пенс дә әмәйин бу васитәләрә әлавә этдийи ени дэйәрдир. Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин ики гат артмасына бахмаяраг, иш күнү әрзиндә, әввәлчә олдуғу кими, енә 6 шиллинглик ени дэйәр әмәлә кәтирилир, лакин бу ени дэйәр мигдарча ики гат артыг әмтиә арасында бөлүнүр. Буна көрә дә һәр бир айрыча мәһсулун пайына бу үмуми дэйәрин $\frac{1}{12}$ һиссәси дейил, анчаг $\frac{1}{24}$ һиссәси, йә'ни 6 пенс әвәзиндә 3 пенс дүшүр, вә я, башга чүр десәк: истеһсал васитәләри дөнүб һазыр мәһсул олуркән, әмтиәнин һәр дәнәсинә әввәл бир саатлыг әмәк әлавә олундуғу һалда, инди анчаг ярым саатлыг әмәк әлавә олунур. Бу һалда һәммин әмтиәнин фәрди дэйәри, онун ичтимай дэйәриндән ашағы олур, йә'ни бу әмтиәнин иш вахты илә өлчүлән дэйәри, әйни нөвдән олуб орта ичтимай шәраитдә истеһсал әдилән күлли

³ „Фабрикант машинлары тәкмилләшдирмәклә әлдә этдийи мәһсулун мигдарыны ики гат артырдыгда... газаныр (нәтичә әтибарилә), анчаг она көрә газаныр ки, фәһләни даһа учуз кейиндирә билир... вә, демәли, бүтүн мәһсулун даһа аз һиссәси фәһләнин пайына дүшүр“ (Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, London 1821, p. 168, 169).

мигдар мөһсулун дэйэриндэн аздыр. Эмтиэнин бир дэнэсинин дэйэри орта һесабла 1 шиллингдир вэ я бу бир дэнэ эмтиэ 2 саатлыг ичтимаи эмэйи тэмсил эдир; истехсал үсулу дэйишдийи мүэссисэдэ исэ бу эмтиэнин дэнэсинин дэйэри анчаг 9 пенсдир, йэ'ни о анчаг $1\frac{1}{2}$ саатлыг эмэйи тэчэссүм этдирир.

Лакин эмтиэнин һэгиги дэйэри онун фэрди дэйэриндэн дейил, ичтимаи дэйэриндэн ибарэтдир, йэ'ни бу дэйэр айрыча бир мүэй-йән һалда эмтиэнин өз истехсалчысына һэгигэтдэ нэ гэдэр иш вахтына баша кэлдийи илэ өлчүлмүр, эмтиэнин истехсалы үчүн ла-зым олан ичтимаи-зэрури иш вахты илэ өлчүлүр. Демэли, ени үсул тэтбиг эдэн капиталист өз эмтиэсини ичтимаи дэйэринэ көрө 1 шиллингэ сатырса, фэрди дэйэриндэн 3 пенс артыға сатмыш олур вэ беләликлэ 3 пенс элавэ изафи дэйэри реаллашдыр. Дикэр тэрәфдэн, 12 саатлыг иш күнү онун үчүн, һеч дэ эввэлки кими, 12 дэнэ эмтиэдэ ифадэ олунмайыб 24 дэнэ эмтиэдэ ифадэ олунур. Демэли, капиталист бир иш күнүнүн мөһсулуну сатмаг үчүн өз эмтиэсинин сатышыны вэ я сатыш базарыны ики гат артырмалыдыр. Бүтүн башга шэртлэр олдуғу кими галдыгда, онун эмтиэси үчүн анчаг, малын гиймәтини сындырмагла даһа кениш базар тапыла билэр. Буна көрө дэ капиталист өз эмтиэсини фэрди дэйэриндэн юхары, ичтимаи дэйэриндэн исэ ашағы, мөсөлән бирини 10 пенсэ сатачагдыр. Беләликлэ, капиталист эмтиэнин һәр дэнэсиндэн енэ дэ 1 пенс элавэ изафи дэйэр сыхыб чыхара-чагдыр. Капиталистин бу эмтиэси зэрури яшайыш васитэләри чүмләсиндэн олса да, олмаса да, иш гүввәсинин үмуми дэйэрини мүэййән эдэн бир амил олса да, олмаса да, капиталист бу артыг изафи дэйэри элдэ эдәчәкдир. Демэли, ишин бу чәһәтиндән асылы олмаяраг, һәр бир капиталист айрылыгда өзү эмэйин мөһсулдар гүввәсини артырмаг йолу илэ өз эмтиэсини учузлашдырмаг истәйир.

Лакин көздән кечирдийимиз бу һалда да изафи дэйэрин артыг истехсалы, енэ зэрури иш вахтынын азалмасындан вэ буна мүвафиг олараг изафи эмэйин артмасындан эмәлэ кәлир^{3а}. Фэрз эдәк ки, зэрури иш вахты 10 саатдыр, йэ'ни иш гүввәсинин күндәлик дэйэри 5 шиллинг, изафи эмәк—2 саат, һәр күн истехсал эдилән изафи дэйэр исэ 1 шиллингдир. Лакин бизим капиталист инди 24 дэнэ эмтиэ истехсал эдир вэ бунларын бирини 10 пенсэ, йэ'ни чәми 20 шиллингэ сатыр. Истехсал васитэләринин дэйэри 12 шиллингэ бәрабәр олдуғуна көрө, эмтиэнин $14\frac{2}{5}$ дәнәси анчаг, аванс эдилмиш сабит капиталын ерини долдурур. 12 саатлыг иш күнү исэ ердэ галан $9\frac{3}{5}$ дәнэ эмтиэдэ ифадэ олунур. Иш гүввәсинин гиймәти=5 шиллинг олдуғуна көрө, зэрури иш вахты эмтиэнин 6 дәнәсиндэ, изафи эмәк исэ $3\frac{3}{5}$ дәнәсиндэ ифадэ олу-

^{3а} „Инсанын элдэ этдийи мәнфәәт, өзкә эмэйинин мөһсулуна һаким олмасындан асылы дейил, бу эмэйин өзүнә һаким олмасындан асылыдыр. Әкәр онун фәһләләринин эмәк һаггы олдуғу кими галыб дэйишмәдийи һалда о өз мөһсулуну даһа йүксәк гиймәтэ сата билирсэ, айдындыр ки, газаначагдыр... Бу һалда онун истехсал этдийи мөһсулун даһа аз һиссәси бу эмэйи һәрәкәтә кәтир-мәк үчүн кафидир вэ, демэли, мөһсулун даһа чох һиссәси онун өзү үчүн галыр“ („Outlines of Political Economy“, London 1832, p. 49, 50).

нур. Орта ичтимаи шэраитдэ зэрури эмэклэ изафи эмэк арасын-даки нисбэт 5:1 олдуғу халда, инди анчаг 5:3 олур.

Эйни нэтичэни ашағыдаки йолла да элдэ этмэк олар. 12 саатлыг иш күнү мөһсулунун дэйэри 20 шиллингдир. Бундан 12 шиллинг истеһсал васитэлэринин дэйэридир ки, мөһсулун дэйэриндэ анчаг енидэн тэзаһүр эдир. Демэли, ердэ галан 8 шиллинг, иш күнүнү тәмсил эдэн дэйэрин пул ифадэсидир. Бу пул ифадэси, эйни нөвдэн олан ичтимаи орта эмэйин пул ифадэсиндэн артыгдыр, чүнки бу ичтимаи орта эмэйин 12 сааты анчаг 6 шиллингдэ ифадэ олунур. Мүстэсна дэрэчэдэ йүксэк мөһсулдар гүввэси олан эмэк, зэрб олунмуш эмэк вэзифэсини көрүр, йә’ни бэрабэр мүддэтлөрдэ, эйни нөвдэн олан орта ичтимаи эмэйэ нисбэтэн, кэмийгэгчэ даһа чох дэйэр вүчуда кэтирир. Лакин капиталист, эввөлдэ олдуғу кими, фәһләнин күндәлик иш гүввэсинин дэйэринэ енэ дэ анчаг 5 шиллинг верир. Демэли, бу дэйэри тэкрар истеһсал этмэк үчүн фәһләйэ эввөл 10 саат лазым олдуғу халда, инди анчаг $7\frac{1}{5}$ саат лазымдыр. Буна көрө дэ онун изафи эмэйи $2\frac{4}{5}$ саат артыр, истеһсал этдийи изафи дэйэр исэ 1 шиллингдэн 3 шиллингэ чатыр. Беләликлэ, яхшылашдырылмыш истеһсал үсулу тэтбиг эдэн капиталист, эйни истеһсал саһэсиндэки башга капиталистләрэ нисбэтэн, иш күнүнүн даһа чох һиссэсини изафи эмэк шәклиндэ мәнимсәйир. Бу капиталистин айрылыгдэ этдийи, нисби изафи дэйэр истеһсалында бүтүн капиталын үмумийгәтлэ вэ бүтүнлүклэ этдийинин эйнидир. Дикэр тэрәфдэн, ени истеһсал үсулу яйылыб үмуми бир шәкил алар-алмаз бу элавэ изафи дэйэр дәрһал йохалыр вэ учуз истеһсал эдилэн әмтиәнин фәрди дэйэри илэ онун ичтимаи дэйэри арасындаки фәрг дэ арадан галхыр. Дэйэрин иш вахты илэ тәйин олунмасы гануну, ени истеһсал үсулу тэтбиг эдэн капиталисти өз әмтиәсини ичтимаи дэйэриндэн ашағы сатмаға вадар эдэн бу ганун, мәчбури рәгабәт гануну олуб капиталистин рәгибләрини дэ өз мүссисәләриндэ ени истеһсал үсулу тэтбиг этмэк мәчбурийгәти гаршысында гоюр⁴. Беләликлэ, бүтүн бу просес үмуми изафи дэйэр нормасына анчаг о заман тәсир көстәрәр ки, эмэйин мөһсулдар гүввэсинин артмасы, зэрури яшайыш васитәләри сырасына дахил олан, буна көрө дэ иш гүввэси дэйэринин үнсүрләрини тәшкил эдэн әмтиәләрин истеһсал олундуғу саһәләрэ яйылсын вэ бу истеһсал саһәләриндәки әмтиәләри учузлашдырсын.

Әмтиәләрин дэйэри эмэйин мөһсулдар гүввәсинэ тәрс пропорционалдыр. Бу, иш гүввәсинин дэйэринэ дэ аиддир, чүнки иш гүввәсинин дэйэри дэ әмтиәләрин дэйэриндэн асылдыр. Нисби изафи дэйэр исэ, әксинэ, эмэйин мөһсулдар гүввәсинэ дүз пропорционалдыр. Әмэйин мөһсулдар гүввәси артдыгда, нисби изафи дэ-

⁴ „Әкәр мәним гоншум аз эмәклэ чох әмтиә истеһсал эдиб ону учуз сата билирсә, мән дэ онун кими учуз сатмаға чалышмалыям. Белә ки, аз әмәлэ ишләтмәк вэ, демэли, әмтиәни учуз истеһсал этмәк имканы верән һәр бир ихтира, аләт вэ я машин, башгаларыны, нечә дейәрләр, ярышмаг мәчбурийгәти гаршысында гоюр вэ онлар я эйни үсул, аләт вэ машиндан истифадэ этмәк васитәсилә, я да бунлара бәнзәр бир шей ихтира этмәк йолу илэ ярышырлар ки, һамы бэрабэр шэраитдэ олсун вэ һеч кәс әмтиәни өз гоншусундан учуз сата билмәсин“ („The Advantages of East-India Trade to England“, London 1720, p. 67).

йэр дэ артыр, азалдыгда—азалыр. Пулун дэйэри сабит галдыгда 12 саатлыг орта ичтимаи иш күнү, һәмишә 6 шиллинглик дэйэр истехсал эдир вә бу дэйэр мәбләгинин нә кими нисбәтдә иш гүввәси дэйэринин эквивалентинә вә изафи дэйэрә бөлүмәсинин мәтләбә дәхли йохдур. Лакин әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә күндәлик яшайыш васитәләринин дэйэри вә, демәли, иш гүввәсинин күндәлик дэйэри 5 шиллингдән 3 шиллингә дүшүрсә, изафи дэйэр 1 шиллингдән 3 шиллингә галхыр. Иш гүввәсинин дэйэрини тәкрар истехсал әтмәк үчүн әввәл 10 саатлыг әмәк тәләб олунурдуса, инди анчаг 6 иш сааты тәләб олунур. Артыг галан бу 4 саат, изафи әмәйә әлавә әдилә биләр. Әмтиәләри учузлашдырмаг мәгсәдилә әмәйин мәһсулдар гүввәсини артырмаг вә әмтиәләри учузлашдырмагла фәһләнин өзүнү учузлашдырмаг йолунда капиталын көстәрдийи фитри чәһдин вә даими мейлин сәбәби дә мәнз будур⁵.

Әмтиәнин мүтләг дэйэринин, бу әмтиәни истехсал әдән капиталист үчүн өzlүйүндә әһәмийәти йохдур. Капиталисти анчаг әмтиәдә олан вә әмтиә сатылыркән реаллашан изафи дэйэр марагландырыр. Өzlүйүндә айдындыр ки, изафи дэйэрин реаллашдырылмасы, аванс әдилмиш дэйэрин еринин долдурулмасыны тәләб эдир. Әмәйин мәһсулдар гүввәси инкишаф әтдикчә нисби изафи дэйэр дә әйни нисбәтдә артдығына көрә, әмтиәнин дэйэри исә, әксинә, әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча азалдығына көрә,—башга сөzlә десәк: әйни бир просес әмтиәни учузлашдырыб ондаки изафи дэйэри артырдығына көрә, белә бир сиррин үстү ачылмыш олур ки, нә үчүн анчаг мүбадилә дэйэри истехсал әтмәк гейдинә галан капиталист һәмишә өз әмтиәсинин мүбадилә дэйэрини әксилтмәйә чалышыр;—бу әлә бир зиддийәтдир ки, сияси игтисад баниләриндән олан Кенә, бунун сәбәбини өз әлейһдарларындан сорушмагла онлары тәнкә кәтирмиш вә бир чаваб ала билмәмишдир. Кенә дейирди: „Сиз күман әдирсиниз ки, сәнае мәһсулу һазырланыркән истехсала зәрәр вурмадан нә гәдәр аз хәрч чәкилсә вә я баһалы ишләр нә гәдәр аз көрдүрүлсә бир о гәдәр файдалыдыр, чүнки белә бир гәнаәт, мәһсулун гиймәтини ашағы салыр. Буна бахмаяраг, сиз күман әдирсиниз ки, сәнаечиләрин әмәйиндән доған сәрвәтин истехсалы, онлары мәһсулунун мүбадилә дэйэрини артырмагдан ибарәтдир“⁶.

⁵ „Фәһләнин хәрчи нә нисбәтдә азалырса, онун әмәк һаггы да о нисбәтдә азалыр, бу шәртлә ки, әйни заманда сәнае һәр чүр маниәләрдән азад әдилмиш олсун“ („Considerations concerning taking of the Bounty on Corn exported etc.“, London 1752, p. 7). „Сәнае вә тичарәтин мәнәфеи тәләб эдир ки, чөрәк вә үмүмийәтлә һәр чүр ейинти шейләри мүмкүн гәдәр учуз олсун, зира бунлары баһалашдыран амил әмәйи дә баһалашдырыр... Сәнаеи мәһдудийәтләрдән азад олан бүтүн өлкәләрдә ейинти шейләринин гиймәти әмәйин гиймәтинә тәсир көстәрмәлидир. Һәмишә зәрури яшайыш васитәләри учузлашдыгда, әмәйин гиймәти дә дүшүр“. (Енә орада, сәһ. 3.) „Истехсалдаки гүввәләр нә нисбәтдә артырса, әмәк һаггы да әйни нисбәтдә азалыр. Доғрудур, машын яшайыш васитәләрини учузлашдырыр, лакин фәһләнин өзүнү дә учузлашдырыр“ („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation“, London 1834, p. 27).

⁶ Quesnay, Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans, éd. Daire, Paris 1846, p. 188, 189.

Белэликлэ, капиталист истеҥсалы шэраитиндэ, эмэйин мэхсулдар гүввэсинин инкишафы нэтичэси олараг эмэйэ эдилэн гэнаэт-дэн⁷ мэгсэд, һеч дэ иш күнүнү гысалтмаг дейилдир. Бундан мэгсэд анчаг, мүййән мигдар эмтиэнин истеҥсалы үчүн лазым олан иш вахтыны гысалтмагдыр. Экэр фәһлэ өз эмэк мэхсулдарлығынын йүксэлмәси нэтичәсиндэ бир саатда эввэлкиндән, мәсәлән, 10 гат артыг эмтиэ истеҥсал этмэйэ башласа вэ, демәли, эмтиэнин һәр дәнәсинә эввэлкиндән 10 гат аз иш вахты сәрф этсә, ону енә дэ эввэлки кими күндә 12 саат ишләмәйэ вэ 120 дәнә эмтиэ эвәзинә 1200 дәнә эмтиэ истеҥсал этмэйэ мәчбур эдирләр. Онун иш күнү һәтта узана да биләр вэ, белэликлэ, 14 саатда 1400 дәнә эмтиэ истеҥсал эдәр вэ и. а. Буна көрә дэ Мак Куллох, Уге, Сениор вэ бу гәбилдән олан диқәр игтисадчылар өз әсәрләринин бир сәһифәсиндә язырлар ки, капитал, мэхсулдар гүввәләри инкишаф этдирдийинә көрә вэ нэтичәдә зәрури иш вахты гысалдығына көрә фәһлэ она миннәтдар олмалыдыр, диқәр сәһифәсиндә исә дейирләр ки, фәһлэ кәләчәкдә күндә 10 саат эвәзинә 15 саат ишләмәклә бу миннәтдарлығыны көстәрмәлидир. Капиталист истеҥсалы шэраитиндә эмэйин мэхсулдар гүввәсинин инкишаф этдирмәкдән мэгсэд, иш күнүндән фәһләннин өзүнә сәрф этдийи һиссәни гысалтмаг вэ иш күнүнүн мәнз диқәр һиссәсини, йә’ни фәһләннин капиталистләрә мүфтә ишләдийи һиссәсини узатмагдыр. Эмтиэ учузлашдырылмадан бу нэтичәннин нә дәрәчәдә әлдә эдилә биләчәйи, нисби изафи дәйәр истеҥсалы үсуллары әтрафлы тәдгиг эдилдикдә ашкара чыхачагдыр ки, биз дэ инди бу тәдгигә кечирик.

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ

КООПЕРАСИЯ

Юхарыда көрдүк ки, капиталист истеҥсалы фе’лән анчаг мә’лум бир капиталын эйни заманда бир чох фәһләйә иш вердийи вэ, демәли, эмэк просесинин һәчмчә кенишләниб мигдарча чохлу мэхсул күтләси вердийи ердән башланыр. Бир чох фәһләннин эйни чешид эмтиэ истеҥсал этмәк үчүн эйни бир капиталистин идарәси алтында эйни бинада (вә я, истәсәниз, һәтта эйни эмәк сәһәсиндә) топланыб биркә ишләмәси, тарихи вә мәнтиги чәһәтдән капиталист истеҥсалынын башланғыч нөгтәсидир. Мәсәлән, истеҥсал үсулунун өзүнү көтүрсәк, ени инкишафа башлаян мануфактуранын сех сәнәткарлыг дөврү сәнаеиндән фәрги анчаг, бир капиталын эйни заманда даһа чохлу фәһлә ишләтмәсидир. Бурада сех устасынын ә’малатханасы анчаг кенишләнмиш олур.

⁷ „Бу мөһтәкирләр фәһләләрин эмәйини өдәмәли олдуглары үчүн эмәйә бу гәдәр гәнаәт эдирләр“ (J. N. Bidaull, *Du Monopole qui s’établit dans les arts industriels et le commerce*, Paris 1828, p. 13). „Саһибкар һәмишә чалышагдыр ки, вахта вә эмәйә гәнаәт этсин“ (Dugald Stewart, *Works*, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, „Lectures on Political Economy“, p. 318). „Онларын (капиталистләрин) мәнәфәи тәләб эдир ки, ишләтдикләри фәһләләрин мэхсулдар гүввәси мүмкүн гәдәр чох олсун. Буна көрә дэ онлар, демәк олар ки, бүтүн диггәтләрини анчаг бу мэхсулдарлыг гүввәсини артырмаға верирләр“ (R. Jones, *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford 1852, Lecture III).

Демэли, эввэлчэ анчаг мигдарча фэрг олур. Юхарыда көрдүк ки, мэлүм бир капиталын истехсал этдийи изафи дэйэр күтлэси, айрыча бир фэһлэнин яратдыгы изафи дэйэрлэ, эйни заманда ишлэйэн бүтүн фэһлэлэрин сайынын һасилинэ бэрабэрдир. Эйни заманда ишлэйэн фэһлэлэрин сайы өзлүйүндэ, изафи дэйэр нормасына вэ я иш гүввэсинин истисмар олунмасы дэрэчэсинэ һеч дэ тэ'сир көстэрмир; эмэк просесинин кейфиййэт дэйишикликлэринэ кэлдикдэ исэ, көрүнүр ки, бу дэйишикликлэрин, үмүмиййэтлэ һэр бир әмтиэ дэйэри истехсалы үчүн һеч бир фэрги йохдур. Бу, дэйэрин тэбиәтиндән доғур. Он ики саатлыг иш күнү 6 шиллингдэ маддиләширсэ, 1200 белэ иш күнү: 6 шиллинг \times 1200, йә'ни 7200 шиллингдэ маддиләшәчәкдир. Бир һалда мәһсулда 12×1200 , йә'ни 14 400 иш сааты, дикэр һалда исэ анчаг 12 иш сааты тәчәссүм әтмиш олур. Дэйэр истехсалында бөйүк әдәдин әһәмиййәти анчаг, бир чох айры-айры ваһидлэрин екунундан ибарәт олмасындадыр. Демэли, 1200 фэһлэдән һэр бири истэр айрылыгыда истехсал әтсин, истәрсэ һамысы эйни бир капиталын идарәси алтында бирләшмиш олсун, дэйэр истехсалы нөгте-йи-нәзәриндән бунун әсла фэрги йохдур.

Лакин, бурада мүййән һудуд дахилиндэ бир гэдэр модификасия [дэйишиклик] әмәлэ кәлир. Дэйәрдэ тәчәссүм әдән әмэк, кейфиййәтчә орта ичтимаи әмәкдир, йә'ни орта иш гүввэсинин тәзәһүрүдүр. „Лакин орта кәмиййәт һәмишә, эйни нөвдән олан бир чох мүхтәлиф фәрди кәмиййәтлэрин орта кәмиййәтидир. Һәр бир сәнае саһәсиндәки фәрди фәһлэ, мәсәлән, Пйотр я Павел, орта фәһлэдән аз-чох тәфавүтлү олур. Бир һалда ки, биз сайча чох фәһлэ көтүрүрүк, риязийятчыларын дилиндэ „хәтә“ дейилән бу фәрди тәфавүтләр бир-бирини силиб апарыр. Мәһһур софист вэ ифтирачы Эдмунд Бөрк өзүнүн фермерлик тәчрүбәсинә әсәслана-раг һәтта иддиа әдир ки, 5 нәфәр кәнд тәсәррүфат муздурун-дан ибарәт „чүз'и бир дәстә“ ишләдилдикдэ дэ, әмәкдәки бүтүн фәрди фәргләр итиб кедир; демэли, онун дедийинә көрә ишлә-диләчәк яшда олан һәр 5 инкилис муздуру биркә ишләдикдэ, мүййән бир мүддәт әрзиндэ, һәр бир башга 5 инкилис муздуру-нун көрдүйү иши көрәр⁸. Һәр һалда айдындыр ки, эйни заманда ишлэйән бир чох фәһлэнин мәчму иш күнүнү фәһлэлэрин са-йына бөлдүкдэ, ичтимаи орта әмәк күнү алырыг. Фәрз әдәк ки, бир нәфәрин иш күнү, мәсәлән, он ики саат давам әдир. Бу һал-да эйни заманда ишлэйән 12 фәһлэнин иш күнү 144 саатлыг мәч-му иш күнүдүр вэ бу он ики нәфәр фәһлэдән һәр биринин әмәйи

⁸ „Шүбһәсиз ки, мүхтәлиф шәхслэрин күчү, бачарыгы вэ вичданла ишлә-мәси арасындаки фәргдән асылы олага, онларын әмәйинин дэйэри арасында бөйүк фәрг вардыр. Лакин мән чох диггәтли мүшаһидәләримә әсәсэн тамамилә йәгин әтмишәм ки, һәр 5 адамын бирликдә сәрф этдийи әмәк мигдарча, көстәр-дийим яшда олан һәр бир башга 5 нәфәрин әмәйинә бэрабэрдир; бу о демәк-дир ки, бу 5 нәфәрдән бири яхшы ишлэйән вэ чалышган ишчи олар, бири пис ишчи олар, ердә галан үчү исэ миянә ишчи олуб каһ биринчийә яхыналар, каһ да икинчийә. Демэли, 5 нәфәрлик бир дәстәдә сиз, үмүмиййәтлэ 5 адамын верә биләчәйинин бүтүн мәчмууну тапарсыныз“ (E. Burke, *Thoughts and Details of Scarcity*, London 1800, p. 16). Бундан башга, Кетлэнин, орта фәрд һаггында яздыглары илэ мүгайисә әтмәли.

орта ичтимаи эмәкдән аз-чох фәргли олса да вә һәр бир айрыча фәһлә эйни иш көрмәк үчүн ичтимаи орта иш вахтына нисбәтән бир гәдәр чох вә я аз вахт сәрф этсә дә, айрыча бир фәһләнин иш күнү 144 саатлыг мәчму иш күнүнүн $\frac{1}{12}$ һиссәси кими көтүрүлдүкдә, орта ичтимаи кейфийәтдә олур. Лакин он ики нәфәр фәһлә ишләдән капиталистин нәзәриндә иш күнү анчаг, он ики нәфәр фәһләнин мәчму иш күнүдүр. Истәр бу 12 нәфәр бирликдә чалышсын, истәрсә дә онларын иши арасындаки бүтүн рабитә ялныз эйни бир капиталист үчүн ишләмәләриндән ибарәт олсун,— бунлардан әсла асылы олмаяраг, һәр бир айрыча фәһләнин иш күнү мәчму иш күнүнүн анчаг мувафиг һиссәси кими мөвчуддур. Лакин бу 12 фәһләдән һәр ики нәфәри хырда бир устанын янын-да ишләсә, бу усталардан һәр бири анчаг тәсадүфи олараг о бирининкинә бәрабәр кәмийәтдә дәйәр истеһсал эдә биләр вә, демәли, үмуми изафи дәйәр нормасыны анчаг тәсадүфи еринә етирә биләр. Бу шәраитдә, фәрди фәргләр лабүддән ашкара чыхмыш олар. Әкәр фәһлә әмтиәнин истеһсалына ичтимаи-зәрури иш вахтындан хейли артыг вахт сәрф әдирсә, әкәр онун фәрди-зәрури иш вахты, ичтимаи-зәрури вә я орта иш вахтындан хейли фәрглидирсә, бу һалда онун әмәйи орта әмәк һесаб әдилә билмәз, онун иш гүввәси дә орта иш гүввәси сайыла билмәз. Белә бир иш гүввәси я һеч сатыла билмәз, сатылса да иш гүввәсинин орта дәйәриндән ашағы сатыла биләр. Беләликлә, һәмишә мүй-йән бир минимум иш габилийәти олмалыдыр вә сонралар көрәчәйик ки, капиталист истеһсалы һәмин минимуму өлчмәк үчүн һәтта үсул да тапыр. Бу минимум, иш гүввәсинә онун орта дәйәри илә музд верилдийинә бахмаяраг, орта сәвийәдән фәргли олур. Буна көрә дә мисал үчүн көтүрүлән алты нәфәр устадан бә'зиси, үмуми изафи дәйәр нормасындан артыг, бә'зиси дә әксик изафи дәйәр әлдә әдәчәкдир. Бу фәргләр айры-айры усталар үчүн дейил, бүтүн чәмийәт дахилиндә таразлашагдыр. Беләликлә, дәйәрин артмасы гануну, айрыча бир истеһсалчы һаггында анчаг о заман тамамилә һәята кечир ки, бу истеһсалчынын истеһсалы капиталист истеһсалы олуб эйни заманда бир чох фәһлә ишләтсин, йә'ни әввәл башдан орта ичтимаи әмәйи һәрәкәтә кәтирмиш олсун⁹.

Һәтта әмәк үсулу дәйишмәдикдә дә, хейли фәһләнин эйни заманда ишләдилмәси, әмәк просесинин мадди шәраитиндә ингилаб әмәлә кәтирир. Ичәрисиндә бир чох адамын ишләдийи тикинтиләр, хаммал амбарлары вә саирә, габлар, аләтләр, апаратлар вә эйни заманда, я да мүхтәлиф вахтларда бир чохларына хидмәт әдән саир бу кими шейләр, бир сөзлә, истеһсал васитәләринин бир һиссәси инди әмәк просесиндә биркә истеһлак әдилир. Бир тәрәфдән, әмтиәләрин вә, демәли, истеһсал васитәләринин дә

⁹ Профессор Рошер чәнаблары өз кәшфиндән бәһс әдиб бизә билдирир ки, онун ханымына ики күн ишләмиш олан бир дәрзи гадынын сәрф этдийи әмәк, ханыма бир күн биркә ишләйән ики дәрзи гадынын сәрф этдийи әмәкдән чохдур. Чәнаб профессор кәрәк анласын ки, капиталист истеһсал просесини ушаг отағында, йә'ни башлыча рол ойнаян симанын—капиталистин олмадығы бир шәраитдә мүшәһидә әтмәзләр.

истеһлак дэйериндэн сүр'этли истифадә олунмасы, бунларын мүбадилә дэйерини гәт'ийән артырмыр. Дикәр тәрәфдән, биркә истеһлак әдилән истеһсал васитәлеринин мигясы артмалыдыр. 20 тохучунун 20 дэзкахда ишләдийи бир отаг, мүстәгил бир тохучунун ики шакирди илә бирликдә ишләдийи отагдан бөйүк олмалыдыр. Лакин 20 фәһлә үчүн ә'малатхана тикмәк, һәрәси 2 нәфәр үчүн олан 10 ә'малатхана тикмәкдән учуз баша кәлир; үмумий-йәтлә күтләви вә тәмәркүзләшмиш биркә истеһсалда истеһсал васитәлеринин дэйәри, бу васитәләрин бөйүклүйүндән вә вердийи фәйданын артмасы дәрәчәсиндән яваш артыр. Биркә ишләдилән истеһсал васитәләри мәһсулун һәр ваһидинә өз дэйеринин нисбәтән аз һиссәсини кечирир; гисмән она көрә ки, бу васитәләрин мәһсула кечирдийи бүтүн дэйәр әйни заманда даһа чох мәһсул күтләси арасында бөлүнүр, гисмән она көрә ки, биркә ишләдилән бу истеһсал васитәлеринин истеһсал просесинә кәтирдийи дэйәр мүтләг кәмийәт чәһәтдән бөйүк олса да, бу васитәләрин тә'сир даирәси нөгтейи-нәзәринчә нисбәтән кичикдир. Бунунла бирликдә сабит капиталын бир һиссәсинин дэйәри ашағы дүшүр вә демәли, бу һиссәнин дэйәр кәмийәти азалдығы нисбәтдә әмтиәнин мәчму дэйәри дә әксилир. Бурада алынан нәтичә, әмтиәләрин истеһсал васитәләри учуз истеһсал олундуғу тәгдирдә әлдә әдилән нәтичәнин әйни олар. Истеһсал васитәлеринин ишләдилмәсиндәки бу гәнаәт анчаг онун нәтичәсидир ки, әмәк просесиндә бу васитәләр бир чох шәхс тәрәфиндән биркә истеһлак олунур. Һәм дә истеһсал васитәлеринин белә бир характер кәсб әтмәсинә сәбәб ялныз одур ки, бунлар, айры-айры мүстәгил фәһләләрин вә я хырда усталарын пәракәндә вә нисбәтән баһалы истеһсал васитәлериндән фәргли олараг, әмәйин ичтимаи шәртләридир вә я ичтимаи әмәйин шәртләридир,—бунлар һәтта, бир чох фәһлә биркә ишләмәк ә'тибарилә дейил, анчаг мөкан ә'тибарилә бирләшмиш олдуғда да һаман характери кәсб әтмиш олур. Бу ичтимаи-характери, истеһсал васитәлеринин бир гисми, һәтта әмәк просесинин өзүндән дә әввәл кәсб әтмиш олур.

Истеһсал васитәләринә гәнаәт мәсәләси үмумийәтлә ики нөгтейи-нәзәрдән марағлыдыр. Бир тәрәфдән она көрә ки, әмтиәләри учузлашдырыр, бунунла да иш гүввәсинин дэйерини азалдыр. Дикәр тәрәфдән исә, она көрә ки, изафи дэйерин аванс әдилмиш бүтүн капитала, йә'ни бу капиталын сабит вә дэйишән тәркиб һиссәләринин дэйеринин екунуна олан нисбәтини дэйишдирир. Ахырынчы мәсәлә анчаг, һәмин әсәрин үчүнчү китабынын биринчи бөлмәсиндә тәдгиг әдиләчәкдир; мәсәләнин шәрһиндә дахили рабитә олмасы үчүн, бурада тохундуғумуз мөвзуа даир бир чох башга чәһәтләри дә орая кечирмәк лазым кәләчәкдир. Тәһлилин кедиши үмуми мөвзуун бу шәкилдә парчаланмасыны тәләб әдир вә бу һал капиталист истеһсалынын руһуна да уйғундур, чүнки капиталист истеһсалында әмәк шәртләри, фәһләйә мүстәгил бир шей кими гаршы дурдуғуна көрә әмәк шәртләриндә әдилән гәнаәт дә фәһләйә һеч бир дәхли олмаян айрыча бир әмәлийят кими вә, беләликлә, фәһләнин фәрди мәһсулдарлығыны йүксәлдән үсуллардан айрыча бир әмәлийят кими көрүнүр.

Бир чох шэхсин эйни бир эмэк просесиндэ вэ я бир-бирилэ элагэдар олан мүхтэлиф эмэк просеслэриндэ мүнтээм шэкилдэ вэ биркэ иштирак этдийи эмэк формасына кооперасия дейилир¹⁰.

Бир сэвари эскадронунун һүчүм гүввэси вэ я бир пияда полкунун мүгавимэт гүввэси, һэр бир айрыча сэвари вэ пияда эскэрин һүчүм вэ мүгавимэт гүввэси екунундан хейли фэргли олдуғу кими, айры-айры фэһлэлэрин сэрф этдийи гүввэнин механики екуну да, эйни бир бүтөв иши бир чох ишлэк эл бирликдэ көрдүйү заман, мәсэлэн ағыр бир шейи галдырмаг, чығрыг һэрлэмэк, йол үстүндэки бир маниэни рэдд этмэк лазым кэлдикдэ сэрф олуна ичтимаи гүввэдэн фэрглидир¹¹. Бүтүн бу кими һалларда биркэ эмэини нэтичэси айрылыгыда көстэрилэн сә'йлэ я һеч элдэ эдилэ билмэз, я да анчаг даһа узун мүддэт эрзиндэ вэ я анчаг чүз'и мигяса элдэ эдилэ билэр. Бурада мәсэлэ ялныз, кооперасия васитэсилэ фэрди мәһсулдар гүввэни йүксэлтмэк үстүндэ дейил, һабелэ, маһиййэтчэ күтләви гүввэ олан ени мәһсулдар гүввэ яратмаг үстүндэди^{11a}.

Лакин бир чох гүввэ бирлэшдикдэ ени бир гүввэ эмэлэ кэлмэсиндэн башга, мәһсулдар ишлэрин чохунда ичтимаи тэмасын өзү ярыша вэ айры-айры шэхслэрин фэрди иш габилиййэтини йүксэлдэн һаят энержисинин (animal spirits) артмасына сәбэб олур. Бунун нэтичэси олараг, 144 саатдан ибарэт бир мәчму иш күнү эрзиндэ 12 нэфэрин истеһсал этдийи мәһсул һэрэси 12 саат ишлэйән 12 айрыча фэһлэнин вэ я 12 күн далбадал ишлэйән тэк бир фэһлэнин истеһсал этдийи мәһсулдан хейли чох олур¹². Бунун сәбэби одур ки, инсан өз тәбиәтинэ көрә, Аристотелин дүшүндүйү кими сияси һейван олмаса да¹³, һэр һалда ичтимаи һейвандыр.

¹⁰ „Concours de forces“ („гүввэлэри бирлэшдирмэк“) (Destutt de Tracy. „Traité de la volonté et de ses effets“, Paris 1826, p. 78).

¹¹ „Бир чох элэ бәсит эмэлийят вар ки, бунлары пәрчалайыб бөлмэк олмаз вэ анчаг бир чох ишлэк элин бирлэшмәси нэтичәсиндә көрүлэ билэр. Мәсәлән бөйүк бир дирәйи галдырыб арабая гоймаг... вэ үмумиййәтлэ эйни бир ишдә, бир-биринә эйни заманда көмәк эдән ялныз бир чох ишлэк элин иштиракилә көрүлэ биләчәк һәр чүр иш, бу гәбилдәндир“ (E. G. Wakefield, „A View of the Art of Colonization“, London 1849, p. 168).

^{11a} „Бир нэфэрин һеч галдыра билмәдийи бир тон ағырлыгыда йүкү, 10 нэфэр анчаг күчәниб галдыра биләрсә, 100 нэфэр тәкчә бир бармағы илэ галдыра билэр“ (John Bellers, „Proposals for raising a college of industry“, London 1696, p. 21).

¹² „Бунда да (йә'ни, 10 хырда фермердән һәрәсинин 30 акр торпагда ишләтдийи эйни мигдар фәһләни бир фермерин 300 акр торпагда ишләтмәсиндә дә) енә, бир чох ишчинин биркә ишләмәсинин үстүнлүйү вардыр ки, ишә тәчрүбәдә бәләд олмаянлар бу үстүнлүйү асанлыгыла баша дүшә билмәзләр; доғрудан да, ким инкар эдә билэр ки, 1-ин 4-ә нисбәти, 3-үн 12-йә нисбәти кимидир; лакин тәчрүбәдә бу фикир доғру дейилдир: бичин заманы вэ бә'зи башга тә'чили ишләр көрүлдүкдә бир хейли ишлэк эл бирлэшдириләндә иш даһа яхшы вэ даһа мүвәфғиййәтлэ кедир; мәсәлән: 2 арабачынын, тахыл йүкләйән 2 нэфэрин, тахыл дашыян 2 нэфэрин, тахыл топлаян 2 нэфэрин, таяларын башында вэ я хырманда ишләйән даһа бир нечә нэфэрин көрдүйү иш, эйни мигдарда ишлэк элин кичик дәстәләрә бөлүнүб айры-айры фермаларда көрдүйү ишдән ики гат артыг олар“ („An Enquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms. By a Farmer“, London 1773, p. 7, 8).

¹³ Даһа доғрусу, Аристотелин вердийи тә'рифә көрә, инсан өз тәбиәти ә'тибарилә шәһәр республикасынын вәтәндашыдыр. Инсан аләтләр ярадычысыдыр— дейән Франклинин бу тә'рифи янки әсри үчүн характер олдуғу кими, Аристотелин һәмин тә'рифи дә классик гәдим дөвр үчүн эйни дәрәчәдә характердир.

Бир чох адам эйни заманда вэ я бирликдэ эйни иши, яхуд екчинс бир иш көрүрсэ дэ, буна бахмаяраг, һэр бир айрыча шэхсин фэрди эмэйи, үмуми эмэйин бир һиссэси олараг, мүэййэн бир эмэк просесинин мүхтэлиф фазаларыны тэшкил эдэ билэр вэ э'мал олунан шей һэмин фазалардан кооперасия нэтичэсиндэ даһа сүр'этлэ кечир. Мэсэлэн, тикилмэкдэ олан бир бинанын ашағысындан кэрпичи бинанын юхарысына чатдырмаг үчүн бэнналар чэркэйэ дүзүлүрлэрсэ, онлардан һэр бири эйни иши көрүр, лакин буна бахмаяраг, онларын айры-айры эмэлийяты үмуми ишин бир-биринэ бағлы пиллэлэридир, онун хүсуси фазаларыдыр вэ эмэк просесиндэ кэрпич бүтүн бу фазалардан кечмэлдир; нэтичэдэ тахтабэндэ галхыб-энэн айрыча бир фэһлэнин ики элилэ кэтирдийи кэрпич лазыми еринэ, коллектив фэһлэнин ийирми дөрд элиндэн кечдикдэ даһа тез кэлиб чатыр¹⁴. Бу һалда эмэк чисми эйни мэсафэни даһа ғыса мүддэтдэ кечир. Дикэр тэрэфдэн, мэсэлэн, бир бинаны эйни заманда бир нечэ ердэн тикмэйэ башладыгда, кооперасия тэрзилэ ишлэйэн ишчилэрин эйни иши, яхуд екчинс бир иш көрдүклэринэ бахмаяраг, бурадаки эмэк энэ коллектив эмэкдир. 144 саатдан ибарэт гурашыг иш күнү шэраитиндэ эмэк чисми эйни заманда бир нечэ тэрэфдэн э'мал олунур, чүнки гурашыг вэ я коллектив фэһлэнин габагдан да көзү вэ эли вардыр, далдан да; онда бир гэдэр һэр ердэ мөвчуд олмаг габилийэти вардыр. Бу һалда биркэ эмэк мөһсулу, бир-бириндэн аз-чох айрылыгда ишлэйэн вэ һэр бири эмэк чисминин даһа мөһдуд бир чәһәтилэ мөшғул олмалы олан он ики фэһлэнин он ики сатлыг иш күнүндэ һазырланан мөһсулдан даһа тез истәһсал олунуб гуртарыр. Мөһсулун мөкан э'тибарилэ мүхтэлиф һиссэлэри эйни бир заманда һазырланмыш олур.

Биз бир-бирини тамамлаян фэһлэлэрин эйни иш, яхуд екчинс бир иш көрдүклэрини хүсусилэ гейд эдирик, чүнки биркэ эмэйин бу эн бәсит формасы, кооперасиянын эн чох инкишаф этмиш нөвлэриндэ дэ бөйүк рол ойнайыр. Эмэк просеси мүрәккәбдирсэ, биркэ ишлэйэн бөйүк бир күтлэнин тәкчә бирләшмәсинин өзү, мүхтэлиф эмэлийяты мүхтэлиф фэһлэлэр арасында бөлүшдүрмэйэ, демэли, бу ишлэри бир заманда көрмэйэ, беләликлэ дэ мөчмү эмэк мөһсулуну һазырламаг үчүн лазым олан иш вахтыны азалтмаға имкан верир¹⁵.

¹⁴ „Буну да гейд этмәк лазымдыр ки, бүтүн фэһлэлэр һәтта эйни ишлэ мөшғул олдугда да энэ бу чүр һиссә эмэк бөлкүсү ола билэр. Мэсэлэн, тикилмәкдэ олан бир бинанын габағындаки мүвәггәти тахта пилләканла кәрпичи әлдән-әлә вериб юхарыя галдыран фэһлэлэрин һамысы эйни иши көрүрлэрсэ дэ, буна бахмаяраг онларын арасында энэ мүэййән бир эмэк бөлкүсү вардыр; бу бөлкү ондан ибарәтдир ки, бунлардан һэр бири кәрпичи мүэййән мэсафәйә вериб онун ерини дәйишдирир вэ һамысы бирликдэ кәрпичи лазыми еринэ даһа тез чатдырырлар, һалбуки онлардан һэр бири кәрпичи тахта пилләканла тәкликдэ дашыса бу иш кеч көрүләр“ (F. Skarbek, *Théorie des richesses sociales*, 2-me ed., Paris 1840, vol. I, p. 97, 98).

¹⁵ „Мүрәккәб бир иши көрмәк лазым кәлдикдэ, бу ишин мүхтэлиф эмэлийяты бир заманда ичра олунмалыдыр. Бири бир иш көрәндэ, о бири башга иш көрүр, һамы бирликдэ исә, бир нәфәрин тәкликдэ һеч дэ әлдэ эдә билмәйәчәйи нэтичәйә наил олур. Бири авар чәкәндэ, о бири сүкан башында дурур, бириси дэ я

Бир чох истеҥсал саһалариндэ иш просесинин өз тәбиәтиндән доған элэ вахтлар олур ки, бу вахт әрзиндэ әмәкдән гәт'и бир нәтичә алынмасы лазым кәлир. Мәсәлән, бир сүрү гоюну гырх-маг вә я филан гәдәр тахылы бичиб йығмаг лазым кәлирсә, әлдә әдилән мәһсулун гәдәри вә кейфийәти, һәмин ишин мүййән заманда башланыб гуртармасындан асылыдыр. Бурада әмәк просесинин ичра олунмасы мүддәти, мисал үчүн, рынга балығы овунда олдуғу кими, әввәлчәдән мүййәндир. Тәк бир адам бир кечә-күндүздән анчаг бир иш күнү, мисал үчүн, 12 саатлыг бир иш күнү айыра биләр, һалбуки 100 нәфәрин кооперасиясы 12 саатлыг иш күнүнү кенишләдиб 1200 саатдан ибарәт бир иш күнүнә чатдырыр. Бурада әмәк мүддәтинин ғысалығыны, ишин һәлләдичи чағында иш еринә чыхарылан әмәк күтләсинин кәмийәти тә'мин әдир¹⁶. Бу һалда нәтичәнин вахтында әлдә әдилмәси бир чох гурашыг иш күнүнүн бир заманда тәтбиг әдилмәсиндән, верәчәйи файданын һәчми исә фәһләләрин сайындан асылыдыр; һәм дә һәмишә бу фәһләләрин сайы, айрылыгда ишләйиб һаман иши әйни мүддәтдә көрә биләчәк фәһләләрин сайындан аздыр. Бирләшмиш штатларын гәрбиндә һәр ил күлли мигдар тахылын, Ост-Һинддә исә инкилис һакимийәти үзүндән көһнә ичмаларын дағылдығы ерләрдә күлли мигдар памбығын тәләф олмасына сәбәб мәнз белә бир кооперасиянын олмамасыдыр¹⁷.

Кооперасия бир тәрәфдән әмәйин сәрф әдилдийи мөкан даирәсини кенишләндирмәйә имкан верир, буна көрә дә мүййән әмәк просесләриндә әмәк чисимләринин мөканча ерләшмәсинин өзү кооперасия олмасыны тәләб әдир; мәсәлән, батаглыглары гурутмаг, су бәндләри чәкмәк, суварма ишләриндә, канал газылмасында, араба йолу салынмасында вә дәмир йоллар чәкилмәсиндә вә саир ишләрдә кооперасия лазымдыр. Дикәр тәрәфдән дә кооперасия истеҥсал саһәсини мөканча нисбәтән, йә'ни истеҥсалын мигясына нисбәтән даралтмаг имканы верир. Әмәйин тә'сир даирәсинин кенишләnmәси илә янашы олараг, онун мөкан даирәсинин даралмасы вә нәтичәдә гейри-мәһсулдар истеҥсал хәрчләринә (faux frais) хейли гәнаәт әдилмәси, фәһлә күтләсинин бир ерә

тор атыр, я да балығы гарпунла вурур вә беләликлә балыг ову элэ бир нәтичә верир ки, инсанлар бирликдә чалышмаса бу нәтичәни әлдә әдә билмәзләр" (*Des tuit de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets*, Paris 1826, p. 78).

¹⁶ „Бу ишләрин (әкинчилик ишләринин) һәлләдичи чағында көрүлмәсинин чох бөйүк әһәмийәти вардыр“ („An Enquiry into the Connection between the present price etc.“, p. 9). „Әкинчиликдә заман аминдән мүйүм бир амил йох-дур“ (*Liebig, Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*, 1856, S. 23).

¹⁷ „Олса-олса Чин илә Инкилтәрә мүстәсна олмагла, дүнянын һәр бир башга өлкәсинә нисбәтән даһа чох әмәк ихрач әдән бир өлкәдә һәр кәсин бәлкә дә көзләмәдийи белә бир бәла баш вермишдир ки, памбығы йығмаг үчүн даһа кифайәт гәдәр ишлөк әл тапмаг мүмкүн дейилдир. Нәтичәдә мәһсулун хейли һиссәси йығылмыр, ердә галан һиссәси исә гозалар ачылыб памбыг ерә төкүләндән, буна көрә дә рәнки соландан вә гисмән дә чүрүйәндән сонра йығылыр; беләликлә, лазыми вахтда ишлөк әл чатышмадығына көрә, памбыг тарласы саһиб, Инкилтәрәдә бу гәдәр һәсрәтлә көзләнилән мәһсулун чох һиссәсиндән фә'лән мәһрум олур“ (*Bengal Hurkaru, „Bi-Monthly Overland Summary of News“*, 22-nd July, 1861).

топлашмасындан, мүхтәлиф эмәк просесләринин говушмасындан вә истәһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсиндән ирәли кәлир¹⁸.

Айры-айры фәрди иш күнләринин екунуна бәрабәр олан гурашыг иш күнү бу фәрди иш күнләри екунуна нисбәтән даһа чохлу истәһлак дәйәри истәһсал әдир, буна көрә дә мүәййән файдалы нәтичә әлдә әтмәк үчүн лазым олан иш вахтыны гысалдыр. Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин бу шәкилдә артырылмасы мүхтәлиф һалларда мүхтәлиф үсулларла әлдә әдилә биләр: я әмәйин механики гүввәси артырылыр, я әмәйин механики гүввәсинин тә'сир даирәси мөканча кенишләндирилир, я истәһсал мейданы истәһсалын һәчминә нисбәтән даралдылыр, я һәлләдичи вахтларда гыса мүддәт әрзиндә чохлу мигдар эмәк һәрәкәтә кәтирилир, я адамларда рәғабәт һисси ояныр вә онларын animal spirit-и [һәят әнержиси] кәркинләшир, я бир чох шәхсин көрдүйү екчинс ишләрә фасиләсиз вә чохчәһәтли бир шәкил верилир, я мүхтәлиф ишләр бир заманда көрүлмәйә башланыр, я истәһсал васитәләри биркә ишләдилмәклә бунлара гәнаәт әдилир, я да фәрди эмәк орта ичтимаи эмәк характери алыр. Лакин бүтүн бу һалларда гурашыг иш күнүнүн спесифик мәһсулдар гүввәси, әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсидир, яхуд ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәсидир. Бу гүввә кооперациянын өзүндән төрәйир. Башгалары илә мүнтәзәм әмәкдашлыг әдән фәһлә, фәрди һүдудлары силиб арадан галдырыр вә өз нәсли имканларыны инкишаф әтдирир¹⁹.

Әкәр фәһләләр бир ерә топланмадан билаваситә әмәкдашлыға башлая билмирләрсә, буна көрә дә мүәййән бир нөгтәйә топлашмаг онларын кооперациясы үчүн шәртдирсә, дикәр тәрәфдән дә муздлу фәһләләр анчаг әйни капитал тәрәфиндән, әйни капиталист тәрәфиндән әйни заманда ишләдилдикдә, йә'ни һәмин капи-

¹⁸ „Бир заман 500 акр торпағы бабат бечәрмәк үчүн нә гәдәр капитал вә эмәк сәрф әтмәк лазым кәлирдисә, инди, әкинчилийин тәрәггиси сайәсиндә, 100 акр торпағы даһа мүкәммәл бечәрмәк үчүн бир о гәдәр вә я даһа артыг капитал вә эмәк бир ерә топланыр“. Доғрудур, „ишләдилән капиталын вә әмәйин гәдәринә нисбәтән мөкан кичилмишир, истәһсал даирәси исә, әввәлчә һәр бир айрыча вә мүстәгил истәһсал хадиминин фәәлийәтини мәһдуд әдән истәһсал чәрчивәсинә нисбәтән кенишләнмишир“ (R. Jones, „An Essay on the Distribution of Wealth. Part I. On Rent“, London 1831, p. 191, 199).

¹⁹ „Айрыча бир инсанын гүввәси чох чүз'идир, лакин бу чүз'и гүввәләр бирләшдикдә һәмин фәрди гүввәләрин екунундан даһа чох үмуми бир гүввә әмәлә кәлир, белә ки, бу гүввәләр тәкчә бирләшмәклә өз сәрф олунма вахтыны азалдар вә өз тә'сир даирәсини кенишләндирә биләр“ (P. Verri-нин илк дэфә 1773-чү илдә италян иғтисадчыларынын нәшрийяты Custodi тәрәфиндән нәшр әдилән Meditazioni sulla Economia Politica әсәринә (Parte Moderna, vol. XV, p. 196) G. R. Carli-нин геиди).

Франсызча нәшринә главә: „Үмуми эмәк, айрыча бир фәһләнин әмәйинин һеч бир заман верә билмәйәчәйи нәтичәләр верир. Инсанларын сайы артдыгча биркә ишләрин мәһсулу, һәмин артым нәтичәсиндә садчә чәмләмәк йолилә алыначаг екундан хейли артыг олмаға башлайыр... Механика ишләри вә әлм сайәсиндә инсанын фе'лән бир күндә көрдүйү иши айрыча бир фәрди бүтүн өмрү бою көрә билмәз. Риязийятчылар дейир ки, там кәмиййәт һәмишә өз һиссәләринин екунуна бәрабәрдир; онларын бу иддиасы бизим мөвзуумуза тәтбиг әдилдикдә доғру олмур. Инсан һәятынын бөйүк даяғы олан эмәк һаггында буну демәк олар ки, биркә фәәлийәтин мәһсулу, айры-айры фәрдләрин фәәлийәти нәтичәсиндә әлдә әдилә биләчәк мәһсулдан хейли чох олур“ (Th. Sadler, „The Law of Population“, London 1850).

талист онларын иш гүввэсини эйни заманда сатын алдыгда онлар бирлэшэ билэрлэр. Демэли, бу иш гүввэлэринин үмүмү дэйэри вэ я фəһлэлэрин бир күнлүк, бир һəфтəлик вэ и. а. эмəк һаггыны тəшкил эдэн мəблəғ ғабагчадан, йə'ни бу иш гүввэлэри истеһсал просесиндэ бирлəшдирилмəздэн əввэл капиталистин чибиндэ олмалыдыр. 300 фəһлэнин бирчэ күнлүк эмəйини бу гайда илэ бирдэн өдэмəк үчүн тəлəб олунан капитал, нисбэтэн аз мигдар фəһлэнин бүтүн ил бою һэр һəфтə эмəйини өдэмəк үчүн лазым кəлэн капиталдан чохдур. Белəликлэ, биркə чалышан фəһлэлэрин сайы вэ я кооперасиянын мигясы, биринчи нөвбэдэ, иш гүввəsi алмаг үчүн айрыча бир капиталистин сəрф эдэ билəчəйи капиталын гэдəриндэн, йə'ни һэр бир айрыча капиталистин бир чох фəһлəйэ вермəк үчүн малик олдуғу яшайыш васитэлэринин гэдəриндэн асылыдыр.

Һэм дэ бу, тəкчэ дэйишэн капитала дейил, сабит капитала да аиддир. Мəсəлэн, 300 фəһлəsi олан бир капиталистин хаммал мəсарифи, һэрəсинин 10 фəһлəsi олан отуз капиталистин һэр биринин хаммал мəсарифиндэн 30 гат артыгдыр. Биркə тэтбиг эдилэн эмəк васитэлэриндэн ибарэт материалын дэйэри вэ күтлəsi, ишлəйэн фəһлэлэрин сайы нисбəтиндэ артмырса да, һэр һалда олдуғча чох артыр. Белəликлэ, хейли мигдар истеһсал васитэлэринин айрыча бир капиталистин элиндэ тəмəркүзлəшмəsi фəһлэлэрин кооперасиясы үчүн мадди шəртдир вэ кооперасиянын һəчми вэ я истеһсалын мигясы, һəмин тəмəркүзлəшмəнин дэрəчəсиндэн асылыдыр.

Əввəллэр, мүййэн минимум кəмиййэтдэ фəрди капиталын олмасы она кəрə лазым иди ки, бир заманда истисмар эдилэн фəһлэлэрин сайы вэ, демэли, онларын истеһсал этдийи изафи дэйэр күтлəsi, истисмарчынын өзүнү эл ишиндэн азад этмəк үчүн, хырда бир устаны капиталистə чевирмəк вэ капиталист мүнəсибəтини формал вүчуда кəтирмəк үчүн кифайэт этсин. Инди исэ бу минимум, парчаланмыш, бир-бириндэн асылы олмаян бир чох фəрди эмəк просеслэрини гурашыг ичтимаи эмəк просеси һалына салмаг үчүн мадди шəртдир.

Һабелэ əввəллэр, капиталын эмəк үзəриндэки һакимиййəти, фəһлэнин өзү үчүн дейил, капиталист үчүн ишлəмəсинин вэ, демэли, капиталистин нəзарəти алтында ишлəмəсинин анчаг формал нəтичəsi иди. Бир чох муздлу фəһлэнин кооперасиясы инкишаф этдикдэн сонра исэ капиталын һакимиййəти, эмəк просесинин өзү-ү ичрə этмəк үчүн зəрури олур, йə'ни истеһсалын һəгиги шəрти олур. Вурушма мейданында кенералын команда вермəsi нэ гэдэр зəрури исэ, бу һалда капиталистин истеһсал саһəсиндэ команда вермəsi дэ бир о гэдэр зəрури олур.

Һэр чүр билаваситə ичтимаи эмəк вэ я үмүмү эмəк мүййэн дэрəчэдэ рəһбэрлийэ мөһтачдыр, зира бу рəһбэрлик фəрдлэрин фəалиййəти арасында аһəнк ярадыр вэ, истеһсал организминин мүстəгил үзвлэринин һэрəkəтиндэн дейил, бүтүн истеһсал организминин һэрəkəтиндэн доған үмүмү вəзифэлэри еринэ етирир. Айрыча бир скрипкачы өзү-өзүнү идарə эдир, оркестри идарə этмəк үчүн исэ дирижор лазымдыр. Капитала табе олан эмəк кооперасия шəкли алдыгда ону идарə этмəк, она нəзарəт этмəк вэ ону

аһәнкдар бир шәклә салмаг иши дәрһал капитал үчүн бир вәзифә олур. Лакин бу рәһбәрлик вәзифәси капиталын спесифик бир вәзифәси олмаг ә'тибарилә өзүнә аид мүййән хүсусийәтләр кәсб әдир.

Капиталист истеһсал просесинин мәрамы, онун әсас мәгсәди һәр шейдән әввәл одур ки, капиталын дәйәри мүмкүн гәдәр чох артсын²⁰, йә'ни мүмкүн гәдәр чох изафи дәйәр истеһсал олунсун вә, демәли, иш гүввәси капиталист тәрәфиндән мүмкүн гәдәр чох истисмар әдилсин. Бир заманда ишләдилән фәһлә күтләси артдыгча, онларын мүгавимәти дә артыр вә, демәли, бу мүгавимәти әзмәк үчүн капиталын тәзйиги дә лабүддән артыр. Капиталистин идарә әтмәк вәзифәси, ичтимаи әмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған вә бу просесин тәркибинә дахил олан анчаг хүсуси бир вәзифә олмагла бәрәбәр, әйни заманда һәмин ичтимаи әмәк просесини истисмар әтмәк вәзифәсидир вә белә бир вәзифә олдуғуна көрә йстисмарчы илә онун истисмар әтдийи чанлы материал арасындаки һәлләдилмәз антагонизмлә әлағәдардыр. Сонра. Муздлу фәһләйә башгасынын мүлкыййәти кими гаршы дуран истеһсал васитәләринин һәчми артдыгча, бу васитәләрин сәмәрәли ишләдилмәси үзәриндә нәзарәт гоймаг лүзуму дә артыр²¹. Бундан әләвә, муздлу фәһләләрин кооперасиясы анчаг, бу фәһләләри бир заманда ишләдән капиталын фәәлиййәти нәтичәсидир. Муздлу фәһләләрин вәзифәләри арасындаки рабитә, бир мәнһсулдар коллектив чисим олмаг ә'тибарилә онларын бирлийи, бу фәһләләрин өзүндән асылы дейилдир, онлары бирләшдириб бир ердә сахлаян капиталдан асылыдыр. Буна көрә дә онлар өз ишләри арасындаки рабитәни фикрән, өзләринә гаршы дуран бир план кими тәсәввүр әдир, әмәли чәһәтдән исә, капиталистин нүфузу кими, онларын фәәлиййәтини өз мәгсәдләринә табә әдән өзкә ирадәсинин һакимиййәти кими һисс әдирләр.

Беләликлә, капиталистин рәһбәрлийинә табә олан истеһсал просеси икили характердә олдуғу үчүн, бу рәһбәрлийин өзү дә икили характердәдир, чүнки истеһсал просеси бир тәрәфдән мәнһсул һазырламаг үчүн ичтимаи әмәк просесидир, диқәр тәрәфдән исә капитал дәйәринин өз-өзүнә артмасы просесидир. Капиталистин рәһбәрлийи формача истибадәд хасиййәтиндәдир. Кооперасиянын мигясы кенишләниб инкишаф әтдикчә бу истибададын да өзүнә мәнхус әйрыча формалары инкишаф әдир. Юхарыда көрдүк

²⁰ „Мәнфәәт... истеһсалын еканә мәгсәдидир“ (J. Vanderlint, Money answers all Things, London 1734, p. 11).

²¹ Инкилис филистерләринин органы олан „Spectator“ гәзети 1866-чы ил 3 июн тарихли нөмрәсиндә языр ки, мәфтил истеһсал әдән Манчестер компаниясында капиталистләрлә фәһләләр арасында ширкәтә бәнзәр бир шей тә'сис әдилдикдән сонра „әлдә әдилән илк нәтичә, материал исрафынын бирдән-бирә азалмасындан ибарәт олду, чүнки адамлар баша дүшдүләр ки, һәр бир башгасы кими онлар да өз варларыны корлайыб хараб әтмәмәлидирләр вә сәнаәдәки иткиләрин ән бөйүк сәбәби мәнһасыз борчлардан сонра, бәлкә дә материалы исраф әтмәкдир“. Енә һаман гәзет Рочдәл кооператив тәчрүбәләринин даһа бир әсас нөгсаныны гейд әдиб языр: „Бу тәчрүбә көстәрди ки, фәһлә чәмиййәтләри тәрәфиндән дүканлар, фабрикалар вә, демәк олар, һәр чүр сәнаә мүүссисәләри мүвәффәгиййәтлә идарә әдилә билир; бу чәмиййәтләр фәһләләрин өз вәзиййәтини олдуғча яхшылашдырмышдыр, амма (!) капиталистләри бүтүн имканлардан мәнһрум әдир“. Нә бөйүк дәншәт!

ки, капиталистин капиталы эсл капиталист истеҥсалына имкан верэчэк бир минимума чатдыгда, капиталист дэрһал эл эмэйн-дэн азад олур. Һабелә, айры-айры фәһлэләрә вә фәһлә группаларына билаваситә вә даим нәзарәт этмәк вәзифәси дә сонралар, муздла ишләйән хүсуси ишчиләр зүмрәсинә тапшырылыр. Ордуда һәрби командирләр силсиләсинә эһтияч олдуғу кими, эйни капиталын командасы алтында бирләшиб биркә ишләйән фәһлә күтләси үчүн дә, әмәк просеси әснасында капиталын адындан әмрләр верән сәнае баш забитләри (мүдирләр, managers) вә кичик забитләри (усталар, toremen, overlookers, contre-maitres) лазымдыр. Бунларын даими вәзифәси анчаг нәзарәтдән ибарәт олур. Игтисадчы, мүстәгил кәндлиләрин вә я мүстәгил сәнәткарларын истеҥсал үсулуну бөйүк әкин саһибинин көләлик үзәриндә гурулан тәсәррүфаты илә мүгайнсә әдиркән, бу нәзарәт ишини истеҥсалын faux frais [гейри-мәһсулдар хәрчләри] сырасына кечирир^{21a}. Капиталист истеҥсал үсулуну тәдгиг этдикдә исә, әксинә, ичтимаи әмәк просесинин өз тәбиәтиндән доған рәһбәрлик вәзифәсини, бу просесин капиталист характериндән, демәли антагонист [зиддийәтли] характериндән доған һәммин вәзифә илә әйниләшдирир²². Капиталист она көрә капиталист дейил ки, сәнае мүәссисәсини идарә әдир, әксинә, о, капиталист олдуғу үчүн сәнаеин рәһбәри олур. Феодализм дөврүндә һәрби ишдә вә мәһкәмәдә али һакимийәт торпаг мүлкыйәтинин атрибуту олдуғу кими, сәнаедә дә али һакимийәт капиталын атрибуту олур^{22a}.

Фәһлә анчаг капиталистлә сөвдәләшиб өз иш гүввәсини она сатана гәдәр бу иш гүввәсинин саһибидир, онун сата биләчәйи шей исә, анчаг малик олдуғу өз фәрди иш гүввәсидир. Капиталистин бир иш гүввәси дейил, 100 иш гүввәси алмасы, бир фәһлә илә дейил, бир-бириндән асылы олмаян 100 фәһлә илә сөвдәләшмәси, вәзийәти һеч дә дәйишдирмир. Капиталист бу 100 фәһләни, араларында кооперасия яратмадан да ишләдә биләр. Демәли, капиталист 100 нәфәрин гурашыг иш гүввәсини өдәмәк дейил, 100 мүстәгил иш гүввәсинин дәйәрини өдәйир. Мүстәгил шәхсләрдән ибарәт олан фәһлэләр эйни капитал илә мүәййән мүнәсибәтә кирән, лакин бир-бири илә мүнәсибәтә кирмәйән фәрдләрдир. Онларын кооперасиясы анчаг әмәк просесиндә башлайыр, лакин әмәк просесиндә онлар даһа өзләринин саһиби олмулар. Әмәк просесинә кирдикдән сонра онлар капиталын бир һис-

^{21a} Профессор Кәрнс „superintendence of labour“ („әмәк үзәриндә нәзарәти“) Шимали Американын чәнуб штатларында көләлик әмәйинин характер бир чәһәти кими гейд этдикдән сонра языр: „Өз торпағынын бүтүн мәһсулуну мәнимсәйән (шималдаки) мүлкыйәтчи кәндлинин, ишләмәк үчүн башга бир васитә илә һәвәсләндирилмәйә эһтиячы йохдур. Бурада нәзарәтә гәгыййән лүзүм йохдур“ (Cairnes, The Slave Power, London 1862, p. 48, 49).

²² Мүхтәлиф истеҥсал үсулларынын характер ичтимаи хүсусийәтләрини көзәлчә көрә билән сәр Чәмс Стүарт дейир ки: „Сәнаедә бөйүк мүәссисәләрин хүсуси мүәссисәләри дағымасынын сәбәби, мөкәр, бунларын бәсит көләлик тәсәррүфатына даһа яхын олмасы дейилдирми?“ („Principles of Political Economy“, London 1767 vol. I, p. 167, 168).

^{22a} Буна көрә дә. Окүст Конт вә онун чәрәяны капиталист һөкмранлығынын лазым олдуғуну исбат этмәйә чалышыркән кәтирдийи дәлилләрә әсасән феодад һөкмранлығынын әбәди мөвчуд олмасы лүзүмуну да исбат әдә биләрдир.

сәси олулар. Өз араларында кооперасия үсулилә ишлэйән, фәалийәтә башламыш бир организмнн үзвләри олан бу фәһләләр анчаг, капиталын мөвчудийәтиннн хусуси үсулларыдыр. Буна көрә дә фәһләнин бир ичтимаи фәһлә олараг фәалийәтә кәтирдийи мәнсулдар гүввә, капиталын мәнсулдар гүввәсидир. Фәһлә мүййән шәраитә салындыгда,—капитал исә ону мәнз белә бир шәраитә салыр,—әмәйин ичтимаи мәнсулдар гүввәси әвәзсиз фәалийәтә кәлир. Әмәйин ичтимаи мәнсулдар гүввәси капитал үчүн әвәзсиз баша кәлир, дикәр тәрәфдән исә, фәһләнин әмәйи капиталын ихтиярына кечмәйинчә әмәйин ичтимаи мәнсулдар гүввәси фәалийәтә кәлир, буна көрә дә инсана белә кәлир ки, куя һәмнн мәнсулдар гүввә капиталын фитрәтән малик олдуғу бир шейдир, куя бу, капиталә хас олан бир мәнсулдар гүввәдир.

Бәсит кооперасиянын әһәмийәтини ән кениш мигясда биз гәдим Асия халгларынын, мисирлиләрин, этрускларын вә башгаларынын нәһәнк тикинтиләриндә көрүрүк. „Гәдим заманларда белә олурду ки, бу Асия дөвләтләри өз мүлки вә һәрби әһтиячларыны өдәдикдән сонра, бир гәдәр артыг яшайыш васитәләри галырды ки, буну да мөһтәшәм биналарә вә я әллик тикинтиләрә сәрф әдә билирдиләр. Гейри-әкинчи әһалинин, демәк олар ки, бүтүн ишләк әлләри һәмнн дөвләтләрин ихтиярында олдуғуна көрә вә бу артыг яшайыш васитәләриндән истифадә этмәк ихтияры анчаг һөкмдарын вә кәһинин әлиндә олдуғуна көрә, о дөвләтләр өлкәнин һәр тәрәфиндә әзәмәтли абидәләр тикдирмәк үчүн лазыми васитәләрә малик идиләр... Нәһәнк һейкәлләр тикилдикдә вә нечә дашындығы инсаны һейрәтә салан сон дәрәчә ағыр шейләр бир ердән башга ерә апарылдыгда, демәк олар ки, анчаг инсан әмәйиндән истифадә әдилир вә бу әмәк бөйүк исрафчылыгла сәрф олунурду. Бу ишләрин көрүлмәси үчүн бир чох фәһләнин ишләмәси вә биркә чалышмасы кифайәт иди. Бөйүк мәрчан гаялары да бу васитә илә дәрнн океанларын дибиндән үзә чыхараг адалар вә гурулар әмәлә кәлир, һалбуки бу просесдә иштирак әдәнләрин һәр бири (depository) өзлүйүндә ачиз вә зәиф бир шейдир. Асиянын бир мүтләгийәт дөвләтиндә гейри-әкинчи фәһләләр, демәк олар ки, ишә анчаг өз фәрди чисмани гүввәләрини сәрф әдә билирдиләр, лакин онларын сайынын өзү бир гүввә иди вә бу күтләләрин бир мәркәздән идарә олунмасындан доған гүввәт сайәсиндә, юхарыда гейд әдилән әзәмәтли тикинтиләрин әсасы гоюлмушдур. Бу кими ишләрин көрүлмәси анчаг она көрә мүмкүн иди ки, фәһләләрә яшамаг имканы верән кәлир яһыз бир вә я бир нечә адамын әлиндә топланмышды“²³. Асия вә Мисир падшаһларынын вә я этруск кәһинләри вә башгаларынын һакимийәти мүасир чәмийәтдә капиталистин әлинә кечмишдир, һәм дә бу капиталист истәр айрыча бир капиталист олсун, истәр сә дә сәһмдарлар чәмийәтиндә олдуғу кими, шәрикли олсун, бунун фәрги йохдур.

²³ R. Jones, „Textbook of Lectures etc.“, Hertford 1852, p. 77, 78. Лондонда вә Авропа өлкәләриннн башга пайтахтларында олан гәдим Ассирия, Мисир вә и. а. коллексияларыны сейр этдикдә, бу кооператив әмәк просесләриннн шаһиди олургу.

Бэшэр мэдэниййэтинин илк пиллэлэриндэ, мäsэлэн, овчу халглар арасында^{23a} вэ я Һиндустанын экинчи ичмаларында эмэк просесиндэ көрдүйүмүз һаким кооперасия формалары бир тэрәфдэн инсанларын истеһсал васитэлэринэ элликлэ саһиб олмалары үзэриндэ гурулур, дикэр тэрәфдэн исэ она әсасланыр ки, айрыча бир фәрд, өз гәбиләси вэ я ичмаы илә өз арасындаки рабитә телини һәлә гырмамышдыр вэ айрыча бир ары өз пәтәйинэ бағлы олдуғу кими, о да өз ичмаына бағлыдыр. Бу әламәтләрин һәр икиси һәмин кооперасия формаларыны капиталист кооперасиясындан фәргләндирир. Гәдим дүняда, орта әсрләрдә вэ мүасир мүстәмләкәләрдә айры-айры һалларда тәтбиг әдилән кооперасия, билаваситә ағалыг вэ табелик мүнәсибәтләри үзэриндә, адәтән көләлик үзэриндә гурулмушдур. Капиталист кооперасия формасы исэ, әксинә, әввәл башдан, өз иш гүввәсини капиталә сатан сәрбәст муздлу фәһләнин олмасыны тәләб эдир. Лакин кооперасиянын капиталист формасы тарих бою инкишаф эдиркән кәндли тәсәррүфатынын вэ сех шәклиндә олан яхуд олмаян мүстәгил сәнәткар истеһсалынын әксини тәшкил эдир²⁴. Капиталист кооперасиясы, кәндли тәсәррүфаты илә сәнәткар истеһсалы формаларына гаршы кооперасиянын айрыча бир тарихи формасы кими мейдана чыхмыр, кооперасия принципинин өзү, капиталист истеһсал просесинә хас олан вэ онун айрыча хүсусиййәтини тәшкил эдән тарихи бир форма олуб һәмин кәндли тәсәррүфаты илә сәнәткар истеһсалы формаларына гаршы гоюлур.

Әмәйин, кооперасия нәтичәсиндә әмәлә кәлән ичтимаи мәһсулдар гүввәси капиталын мәһсулдар гүввәси шәклини алдығы кими, кооперасиянын өзү дә, айры-айры мүстәгил ишчиләрин вэ я хырда усталарын истеһсал просесинә гаршы капиталист истеһсал просесинин хүсуси формасы кими көрүнүр. Һәгйги эмэк просеси капиталә табе әдилдикдә һәмин просесдә әмәлә кәлән илк дәйишчиклик будур. Бу дәйишчиклик тамамилә кортәбии шәкилдә әмәлә кәлир. Бу дәйишчиклийин илк шәрти, йә’ни бир чох муздлу фәһләнин әйни эмэк просесиндә әйни заманда ишләдилмәси капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил эдир. Бу шәрт олмаса капиталын өзү мөвчуд ола билмәз. Беләликлә, бир тэрәфдән, капиталист истеһсал үсулу, эмэк просесинин ичтимаи просесә чеврилмәси үчүн тарихи бир зәрурәтдирсә, дикэр тэрәфдән, эмэк просесинин бу ичтимаи формасы, әмәйин мәһсулдар гүввәсини йүксәлтмәк йолу илә ону даһа әлверишли истисмар әтмәк үчүн капиталын ишләтдийи бир методдур.

^{23a} Linguet өз „Théorie des Lois civiles“ адлы әсәриндә ову кооперасиянын илк шәкли, инсан овуну [мүһарибәни] исэ овун илк шәкли адландырыр вэ бәлкә дә бунда һағсыз дейилдир.

²⁴ Һәм хырда кәндли тәсәррүфаты, һәм дә мүстәгил хырда сәнәткарлар истеһсалы гисмән феодализм истеһсал үсулунун тәм лини тәшкил эдир, гисмән дә, феодализм истеһсал үсулу дағылдыгдан сонра, капиталист истеһсалы илә янашы галыб давам эдир. Әйни заманда хырда кәндли тәсәррүфаты илә мүстәгил хырда сәнәткар истеһсалы классик чәмиййәтин ән чох тәрәгги әтдийи дөврдә, йә’ни Шәргдәки ибтидаи ичма мүлкнийәти артыг дағылдыгдан сонра, көләлик исэ һәлә истеһсалда аз-чох көзә чарпачаг мөвгә тутмадығы заманларда бу классик чәмиййәтин игтисади әсасыны тәшкил эдир.

Кооперасиянын юхарыда көздән кечирдийимиз бәсит шәкли, кениш мигясда гурулмуш истеһсала мұтабиг кәлир, лакин һәлә капиталист истеһсал үсулунун инкишафында хусуси бир дөврү көстәрән мөһкәм бир форма тәшкил этмир. Бәсит кооперасия формасы тәхминән белә бир әһәмийәтә анчаг, һәлә рүшейм һалында олуб сәнәткарлыг типиндә гурулан сәнәт мануфактурасында²⁵ вә өз типинә көрә мануфактура дөврүнә мұвафиг кәлән бөйүк әкинчиликдә малик ола билир ки, бу бөйүк әкинчилиийин дә кәндли тәсәррүфатындан фәрги анчаг әйни заманда ишләтдийи фәһләләрин чохлуғу вә бирләшдирдийи истеһсал васитәләринин мигясындан ибарәтдир. Бәсит кооперасия һәмишә, капиталын кениш мигясда фәалийәт көстәрдийи, әмәк бөлкүсү илә машыналарын исә һәлә көркәмли бир рол ойнамадығы истеһсал саһәләриндә һаким форма олур.

Кооперасиянын бәсит шәклинин өзү, даһа чох инкишаф этмиш башга формалары илә янашы олараг кооперасиянын анчаг хусуси бир формасыны тәшкил этсә дә, кооперасия капиталист истеһсал үсулунун әсас формасы олараг галыр.

ОН ИКІНЧИ ФӘСИЛ

ЭМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ МАНУФАКТУРА

1. Мануфактуранын ики мәншәи

Эмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасиянын классик формасы мануфактурада яраныр. Капиталист истеһсал просесинин характер формасы олан кооперасия, әсл мануфактура дөврүндә, йә'ни тәхминән XVI әсрин ярысындан XVIII әсрин ахырынчы үчдә биринә гәдәр һаким олмушдур.

Мануфактура ики йолла әмәлә кәлир.

Биринчи һалда чүрбәчүр мүстәгил сәнәтлә мәшғул олан фәһләләр бир ә'малатханада әйни капиталистин командасы алтында бирләшмиш олур ки, мәһсул да тамамилә һазырланыб гуртаранадәк бу фәһләләрин әлиндән кечир. Мәсәлән, карет әввәлчә бир чох мүстәгил сәнәткарын: каретчи, сәррач, дәрзи, чилинкәр, мискәр, торначы, шәрбаф, шишәчи, ширчи, лакчы, зәрбаф вә башгаларынын әлиндән чыхан үмуми бир мәһсул иди. Карет мануфактурасы бүтүн бу мүхтәлиф сәнәткарлары бир ә'малатханада бирләшдирир вә онлар бу ә'малатханада бирликдә ишләйирләр. Әлбәттә, карет гайрылыб һазыр олмадан ону зәрләмәк мүмкүн дейилдир. Лакин, әйни заманда бир чох карет гайрылырса, бунлардан бир гисми истеһсал просесинин һәлә илк мәрһәләсиндә олдуғу заман диқәр гисмини ара вермәдән зәрләмәк олар. Бу

²⁵ „Мәкәр әйни ишлә мәшғул олан бир чох адамын бачарығыны, чалышганылығыны вә ярышыны бирләшдирмәк—бу иши тәкмилләшдирмәк үсулу дейилдirmi? Мәкәр Инкиләтәрә өз юн мануфактурасыны башга бир йолла бу гәдәр йүксәк бир дәрәжәдә тәкмилләшдирә биләрдими?“ (Berkeley, „The Querist“, London 1750, p. 56, § 521).

кооперасия хэлэ бэсит кооперасиядыр, о өзүнэ лазым олан инсан материалыны вэ мадди лэвазиматы хазыр шэкилдэ тапыр. Лакин, чох кечмэдэн мүнүм дэйишиклик эмэлэ кэлир. Дэрзи, чилинкэр, мискэр вэ башгалары, анчаг карет ишиндэ мэшгул олдугда, өз көһнэ сэнэти илэ там хэчмдэ мэшгул олмаг вэрдиши вэ бачарыгыны яваш-яваш итирир. Дикэр тэрэфдэн, онун бу мэхдуд даирэ дахилиндэ биртэрэфли фэалийэти инди эн мэгсэдэуигун формалара кирир. Карет мануфактурасы эввэлчэ мүстэгил сэнэтлэрин гурашыгындан ибарэт иди. Сонралар карет истеҥсалы тэдричэн мүхтэлиф хиссэ эмэлийятына айрылыр вэ бунларын хэр бири айрыча мүтэхэссис фэхлэйэ мэхсус бир вэзифэ шэкли алыр вэ бу эмэлийятын мэхмуу олан иш, хиссэ фэхлэлэри бирлэшмэси тэрэфиндэн ичра олунур. Махуд мануфактурасы вэ бир сыра башга мануфактуралар да энэ мүхтэлиф сэнэтлэри эйни капиталын идарэси алтында гурашдырмаг васитэсилэ эмэлэ кэлмишдир²⁶.

Лакин мануфактура эхс йолла да эмэлэ кэлир. Эйни иш вэ я екчинс бир иш көрэн, мэхэлэн кағыз, һуруфат, яхуд ийнэ гайыран бир чох сэнэткары бир капиталист үмуми бир э’малатханада бирлэшдирир. Бу—кооперасиянын эн бэсит бир шэклидир. Бу сэнэткарлардан хэр бири (бэлкэ дэ бир-ики нэфэр элалты илэ бирликдэ) бүтөв бир эмтиэ хазырлайыр, йэ’ни бу эмтиэни хазырмамаг үчүн лазым олан мүхтэлиф эмэлийяты бир-биринин ардынча ичра эдир. Онун эмэи энэ өз көһнэ сэнэткар эмэи характериндэ галыр. Лакин чох кечмэдэн харичи сэбэблэр, фэхлэлэрин бир биная топланылыб эйни заманда ишлэдилмэлэриндэн башга шэкилдэ истифадэ этмэк мэхбурийэти доғурур. Мэхэлэн, мэх’лум мүддэт эрзиндэ даһа чохлу эмтиэ хазыр эдилмэси үчүн тэдбир көрүлүр. Буна көрө дэ эмэк бөлкүсү ортая чыхыр. Мүхтэлиф эмэлийятларын ардычыл ичрасыны эйни бир сэнэткара тапшырмаг эвэзиндэ бунлары бир-бириндэн айырырлар, тэхрид эдирлэр, мэханча бир-биринэ янашдырырлар, бу ишлэрин хэрэсини айрыча бир сэнэткара тапшырырлар, эмэлийятын бүтөвү исэ эйни заманда, биркэ ишлэйэн ишчилэр тэрэфиндэн көрүлүр. Бу тэсадүфи эмэк бөлкүсү тэхрар эдилир, онун үстүнлүклэри ашкара чыхыр вэ тэд-

²⁶ Мануфактуранын бу йолла эмэлэ кэлдийнэ даир даһа мүасир бир мисал көстөрмэк үчүн, ашағыдаки ситаты кэтирэк. Лионда вэ Нимдэ ипэк эйирмэк вэ ипэк парча тохумаг иши „тамамилэ ибтидан характердэди; бу сэнэе сэхэлэриндэ чохлу гадын вэ ушаг мэшгулдур, лакин бу иш онлары тагэтдэн салмыр вэ сэхлэлэринэ зэрэр вурмур; ишчилэр өз ерлэриндэ, Дрома, Пар, Изера, Воклуза чайларынын көзэл вадилэриндэ яшайыб барама гурду бэслэйир вэ һасил этдиклэри барамадан ипэк хазырлайырлар; бу истеҥсал һеч бир заман эсл фабрика шэкли алмыр. Даһа яхындан нэзэр етирдикдэ... бурада эмэк бөлкүсү принципинин гарибэ хүсусийэтлэри ашкара чыхыр. Ипэк сарыян, эшэн, бояян, чиришлэйэн мүтэхэссислэр вэ, нөһайэт, тохучулар вардыр; лакин онлар бир бианада бирлэшмэмишлэр вэ эйни бир саһибкардан асылы дейилдирлэр; онларын һамысы мүстэгил ишлэйир“ (A. Blanqui, „Cours d'Economie industrielle. Recueilli par A. Blaise. Paris 1838—39“, p. 79). Бланки буну яздыгы замандан бэри вэзнийэт дэйишмишдир вэ вахтилэ мүстэгил олан фэхлэлэрин бир хиссэси инди фабрикаларда бирлэшдирилмишдир. [4-чү нэшрә гейд. Маркс буну язандан бэри исэ, һэмин фабрикаларда механики тохума дэзкаһы өзүнэ мөһкәм ер этмишдир вэ эл дэзкаһыны сүрэтлэ сыхышдырыб арадан чыхарыр. Бу һадисә Крефелд ипэк сэнэенин дэ башына кэлэхэдир.—Ф. Э.]

ричлэ сабитлэшиб мүтэмади бир эмэк бөлкүсү шэкли алыр. Эмтиэ, эввэлчэ бир чох эмэлийятлары еринэ етирэн мүстэгил бир сэнэткарын фэрди мэхсулу икэн, инди дөнүб һэр бири һэмишэ эйни бир һиссэ һазырлаян сэнэткарларын биркэ ичтимаи мэхсулу олур. Алман кағыз истехсалындаки сех устасынын көрдүйү вэ бир-биринин ардынча кэлиб бирлэшэн бир сыра ишлэрин мэхмуундан ибарэт олан эмэлийятлар Нолландия кағыз мануфактурасында мүстэгил эмэлийят олур вэ бурада биркэ ишлэйэн бир чох фэхлэнин эйни заманда көрдүйү һиссэ эмэлийятлары шэклиндэ ичра олунур. Ийнэ гайыран Нүрнберг сех устасы, Инкилтэрэ эйни мануфактурасынын эсас үнсүрүнү тэшкил эдир. Лакин Нүрнберг сэнэткары, бир-биринин ардынча бөлкэ дэ 20 эмэлийят ичра этдийи һалда, инкилис мануфактурасында эйни заманда 20 сэнэткар ишлэйиб һэр бири бу 20 эмэлийятдан анчаг бирини ичра эдир, һәм дэ тэчрүбэ нэтичэси олараг бу эмэлийятлар даһа чох парчаланыр, бир-бириндэн тэчрид эдилир вэ анчаг айры-айры фэхлэлэрин хүсуси вэзифэси шэклини алыр.

Демэли, мануфактура ики йолла мейдана чыхыр, сэнэтдэн эмэлэ кэлир. О, бир тэрэфдэн, чүрбэчүр мүстэгил сэнэтлэрин гурашдырылмасындан төрэйир; белэликлэ бу сэнэтлэр өз мүстэгийлийини итирир вэ биртэрэфли сэнэт шэкли алырлар, анчаг о дэрэчэдэ ки, эйни бир эмтиэнин истехсалында бир-бирини тамамлаян һиссэ эмэлийяты ола билсинлэр. Дикэр тэрэфдэн исэ мануфактура, екчинс пешэйэ мәнсуб сэнэткарларын кооперасиясындан төрэйир, мүэййэн бир фэрди сэнэти бир-бириндэн айрылмыш эмэлийятлара парчалайыр, бунлары бир-бириндэн тэчрид эдир вэ бунлардан һэр бирини, анчаг айрыча бир фэхлэнин хүсуси вэзифэси ола билмэк үчүн лазым кэлдийи дэрэчэдэ мүстэгил бир эмэлийят шэклинэ салыр. Буна көрө дэ, мануфактура бир тэрэфдэн истехсал просесинэ эмэк бөлкүсү кэтирир вэ я бу бөлкүнү даһа чох инкишаф этдирир, дикэр тэрэфдэн исэ, вахтилэ мүстэгил олан сэнэтлэри гурашдырыр. Лакин бу вэ я дикэр һалда мануфактуранын мәншэи нэдэн ибарэт олурса олсун, һэр һалда онун сон шэкли эйни бир шейдир: үзвлэри инсанлардан ибарэт олан бир истехсал механизмидир.

Мануфактура дахилиндэки эмэк бөлкүсүнү дүзкүн баша дүшмэк үчүн, ашағыдаки чөһэтлэрэ диггэт етирмэк чох әһәмийятлидир. Һэр шейдэн эввэл истехсал просесинин хүсуси фазалара парчаланмасы бу һалда, сэнэт ишинин мүхтэлиф һиссэ эмэлийятларына бөлүмэсинэ тамамилэ уйғундур. Белэ бир эмэлийят истэр мүрэккэб, истэрсэ бэсит олсун, һэр һалда онун сэнэт хасиййэти галыр вэ, демэли, о һэр бир айрыча фэхлэнин күчүндэн, зирэклийиндэн, чэлдлийиндэн вэ элиндэки алэти ишлэтмэк бачарығындан асылыдыр. Тэмэл енэ дэ сэнэтдир. Бу техники тэмэл истехсал просесини һэгигэтэн элми сурэтдэ парчаламаг имканыны арадан галдырыр, чүнки мэхсулун кечмэли олдуғу һэр бир һиссэ просеси сэнэткарлыгыдаки бир һиссэ иши кими ичра олунмалыдыр. Белэликлэ, сэнэткарлыг истехсал просесинин эсасы олараг галдығына көрэдир ки, һэр бир фэхлэ анчаг мүэййэн бир һиссэ вэзифэсини ифа этмэйэ уйғунлашыр вэ онун иш гүввэси бүтүн

өмрү бою бу ниссэ вэзифэсини ифа эдэн бир үзв һалында галыр. Нэһайэт, эмэк бөлкүсү һалэ өзлүйүндэ кооперасиянын айрыча бир нөвүдүр вэ онун бир чох үстүнлүклэри, кооперасиянын бу хүсуси шәклиндэн дейил, үмуми маһийәтиндэн ирәли кәлир.

2. Ниссэ фәһләси вэ онун ишлэтдийи аләт

Мәсәләни даһа әтрафлы тәһлил әтмәйә башларкән биз биринчи нөвбәдә белә бир айдын факты гейд әтмәлийик ки, бүтүн өмрү бою эйни бир бәсит әмәлийяты ичра эдән фәһлә, бүтүн өз вүчүдуну дөндәриб бу әмәлийятын биртәрәфли автомат аләти эдир, она көрә дә бу әмәлийята, нөвбә илә бир сыра әмәлийяты ичра эдән сәнәткардан аз вахт сәрф эдир. Лакин мануфактуранын чанлы организмни тәшкил эдән гурашыг коллектив фәһлә, анчаг бу кими биртәрәфли ниссә фәһләләриндән ибарәтдир. Беләликлә, мүстәгил сәнәтә нисбәтән бурада даһа аз мүддәтдә чох мәһсул истеһсал эдилир, йә'ни әмәйин мәһсулдар гүввәси артыр²⁷. Бир ниссә иши, анчаг мүййән фәһләнин мүстәгил хүсуси бир вэзифәси шәклини алдығына көрә бу ишин үсулу да тәкмилләшир. Эйни бир бәсит ишин даим тәкрар олунмасы вэ бүтүн диггәтин мәһдуд бир саһәйә верилмәси сайәсиндә фәһлә, ахтарылан фәйдалы нәтичәйә тәчрүбәдә ән аз гүввә сәрф әтмәклә наил олмағы өйрәнир. Мүхтәлиф фәһлә нәсилләринин һәмишә эйни мануфактура саһәләриндә биркә ишләмәси нәтичәси олараг, юхарыда көстәрилән йолла әлдә эдилән техники мәһарәт үсуллары тез бир заманда көк салыб мөһкәмләнир, тәдричлә зәнкинләшир вэ нәсилдән-нәслә кечир²⁸.

Мануфактура, чәмиййәт дахилиндә сәнәткарлыг саһәсиндә раст кәлдийи тәбии эмэк бөлкүсүнү ә'малатхана дахилдә давам әтдирир, ону мүтәмадийән, сон һәддинә гәдәр инкишаф әтдирир вэ беләликлә ниссә фәһләләринин өз ишләриндәки маһирлийи [усталыгы] яратмыш олур. Дикәр тәрәфдән, мануфактура, ниссә ишини тәк бир шәхсин һәят вэзифәси шәклинә салыр ки, бу да әввәлки ичтимаи гурулушларын, сәнәти ирси бир пешә шәклинә салмаг, ону мүййән тәбәгәләрин малы әтмәк вэ я, мүййән тарихи шәраит үзүндән фәрдләр дәйишдикдә вэ, демәли, тәбәгәләрин әмәлә кәлмәси мүмкүн олмадыгда сәнәти сех шәклинә салмаг чәһдинә уйғундур. Тәбәгәләр вэ сехләр дә, мисал үчүн, һейван вэ биткиләрин нөв вэ чүрләрә бөлүнмәсини тәнзим эдән эйни тәбии ганунун тә'сирилә әмәлә кәлир; еканә фәрг ондан ибарәтдир ки, тәбәгәләрин ирсилийи вэ сехләрин имтиязлары мүййән инкишаф пилләсиндә һабелә рәсмән ичтимаи ганун шәклинә салыныр²⁹.

²⁷ „Мүрәккәб мануфактурада эмэк, мүхтәлиф ниссә ишчиләри арасында нә гәдәр чох бөлүнмүш олса, бир о гәдәр яхшы ичра олунур, кәркинлийи бир о гәдәр чох олур, вахт вэ эмэк иткиси бир о гәдәр аз“ („The Advantages of the East-India Trade“, London 1720, p. 71).

²⁸ „Асан эмэк—нәсилдән-нәслә кечән мәһарәтдир“ (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, London 1827, p. 48).

²⁹ „Мисирдә сәнәт дә... хейли тәкмилләшмишди. Чүнки тәкчә бу өлкәдә сәнәткарлара, башга зүмрәләрә мәнсуб вәтәндашларын пешәсилә мәшгул олмаға ичазә верилмириди вэ онлар анчаг, гануна көрә өз нәсилләринә тәһким эдил-

„Зерифликлә Дакка муслини, көзэлликдә вә рәнкинин сабит-лийиндә исә Коромандел чити вә гумашларынын һәлә мисли олмашдыр. Һалбуки бу парчалар капиталсыз, машынсыз вә эмәк бөлкүсү олмадан истеһсал эдилир, бунларын истеһсалында Авропадаки парча истеһсалына бу гәдәр үстүнлүк газандыран үсуллардан һеч бири тәтбиг эдилмир. Орада тохучу сәнәткар тәкбашына ишләйәрәк парчаны истеһлакчыларын сифариши илә һазырайыр, ишләдийи дэзкаһ да, бә'зән чох габа шәкилдә гурашдырылмыш ағач парчаларындан ибарәт ән садә гурулушлу дэзкаһ олур. Онун һәтта әриши тарым чәкмәк үчүн лазым олан һеч бир чиһазы да йохдур, буна көрә дэзкаһ һәмишә башдан-баша узадылмыш һалда галмалыдыр; одур ки, дэзкаһ чох йөндәмсиз олур вә о гәдәр ер тутур ки, истеһсалчынын дахмасына ерләшмир, буна көрә дә истеһсалчы ачыг һавада ишләмәли олур вә һәр дэфә һава харабашдыгда иши даяндырмаға мәчбур олур“³⁰.

Һөрүмчәк кими, һинду да анчаг нәсилдән-нәслә топланан, атадан оғула кечән хусуси вәрдиш сайәсиндә йүксәк усталыг мәһарәти кәсб этмиш олур. Буна бахмаяраг, белә бир һинду тохучусунун көрдүйү иш, мануфактура фәһләләриндән әксәринин ишинә нисбәтән чох мүрәккәбдир.

Мәһсулун истеһсалындаки мүхтәлиф һиссә иши просесләрини бир-биринин ардынча ичра әдән сәнәткар, иш заманы каһ бир ердән башга ерә кечмәли, каһ да ишләтдийи аләтләри дәйишмәлидир. Бир әмәлийятдан башгасына кечилдикдә сәнәткарын эмәк просесинин арасы кәсилир вә онун иш күнүндә, нечә дейәрләр, мәсамәләр [фасиләләр] әмәлә кәлир. Сәнәткар бүтүн күнү фасиләсиз олараг әйни бир иш көрдүкдә бу мәсамәләр долур вә сәнәткарын ичра әтдийи әмәлийят нә гәдәр аз дәйиширсә, һәмин мәсамәләр дә о дәрәчә йохалыр. Бурада эмәк мәһсулдарлығынын йүксәлмәсинә сәбәб я мүәййән мүддәт әрзиндә даһа чох иш гүввәсинин сәрф олунмасыдыр, йә'ни әмәйин интенсивлийинин артмасыдыр, я да иш гүввәсинин гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилмәси һалларынын азалмасы. Бу һалда һәр дэфә һәрәкәти даяндырыб сонра енә һәрәкәтә кечмәк нәтичәсиндә артыг сәрф олунан гүввәнин ери, нормал сүр'әт дәрәчәсинә чатан вә даһа узун мүддәт сәрф олунан әмәклә долдурулур. Дикәр тәрәфдән, ишин даим фасиләсиз вә екрәнк бир шәкилдә давам әтмәси фәһләнин диггәт вә чиддийәт кәркинлийини зәифләдир, чүнки фәһ-

миш олан сәнәтлә мәшғул олмалы идиләр... Башга халгларда исә биз, сәнәткарларын чох мүхтәлиф ишләрлә мәшғул олдуғларыны көрүрүк... Онлар каһ торпаг бечәрмәк истәйирләр, каһ тичарәтә әл атырлар, каһ да бир заманда ики-үч сәнәтлә мәшғул олурлар. Азад дөвләтләрдә онлар адәтән халг мәчилисләринә кедирләр... Мисирдә исә, әксинә, дөвләт ишләринә гарышан вә я әйни заманда бир нечә сәнәтлә мәшғул олан сәнәткара ағыр чәза верилир. Беләликлә, һеч бир шей сәнәткарын бүтүн диггәтини өз сәнәтинә вермәсинә мане ола билмир... Бундан башга, сәнәткарлар, өз ата-бабаларындан ирс галан бир чох үсуллары сә'йлә тәкмилләшдирмәйә чалышырлар“ (Diodorus Siculus, Historische Bibliothek, Bd. I, Kap. 74).

³⁰ „Historical and descriptive Account of British India etc.“ by Hugh Murray James Wilson etc., Edinburgh 1832, vol. II, p. 449. Һиндуларын тохума дэзкаһы чох һүндүрдүр, чүнки әриш дикинә чәкилир.

лэни, фэалийэтин дэйишмэси нэтичэсиндэ эмэлэ кэлэн истирахэт вэ хэвэсдэн мэһрум эдир.

Лакин эмэк мэхсулдарлыгы ялныз ишчинин маһирлийиндэн дейил, онун ишлэтдийи алэтлэрин мүкэммэллийиндэн дэ асылдыр. Эйни нөв алэтлэр, мисал үчүн кэсэн, дешэн, тэкан верэн, зэрбэ эндирэн вэ саир бу кими алэтлэр мүхтэлиф эмэк просеслэриндэ ишлэдилир, дикэр тэрэфдэн исэ, эйни эмэк просесиндэ эйни бир алэт мүхтэлиф эмэлийят үчүн дэ ишлэдилир. Лакин мүййэн бир эмэк просесиндэки мүхтэлиф эмэлийятын бир-бириндэн айрылдыгы вэ хиссэ фэхлэсинин элиндэ һэр бир хиссэ эмэлийятынын мүмкүн гэдэр мүкэммэл вэ, демэли, мүстэсна бир шәкил алдыгы вахтдан э'тибарэн, кечмишдэ мүхтэлиф мэгсэдлэр үчүн ишлэдилэн алэтлэри дэйишдирмэк лазым кэлир. Бу алэтлэрин формасыны һансы истигамэтдэ дэйишдирмэк лазым кэлдийи, тэчрүбэдэ ашкара чыхыр, чүнки тэчрүбэ, эввэлки шәклиндэ галан алэтлэрдэн истифадэ эдилиркэн мэхз нэ кими хүсуси чэтинликлэр төрөндийини көстэрир. Мануфактуранын характер хүсусийятлэри ондан ибарэтдир ки, бир тэрэфдэн иш алэтлэрини мүхтэлиф нөвлэрэ айырыр вэ нэтичэдэ, эйни нөвдэн олан алэтлэр тэт-биг олундуглары һэр бир хүсуси саһэ үчүн сабит форма алыр, дикэр тэрэфдэн дэ, мануфактурада бу алэтлэр ихтисаслара уй-ғушлашдырылыр вэ нэтичэдэ бу алэтлэрин һэр бири анчаг, специфик хиссэ ишчисинин элиндэ долғун иш верэ билир. Тэкчэ Бирмингамда 500-э гэдэр мүхтэлиф чәкич гайрылыр вэ бу чәкичлэрдэн һэр бири хүсуси истехсал просесиндэ ишлэдилмәклэ бәрабәр, һэтта чох заман бир нөвдэн олан чәкичлэрин бир гисми эйни бир просесин айры-айры эмэлийятында ишлэдилир. Мануфактура дөврү иш алэтлэрини анчаг айры-айры хиссэ фэхлэлэринин вәзифэлэринэ уйғушлашдырмагла бу алэтлэри садэләшдирир, яхшылашдырыр вэ чохалдыр³¹. Бунула да мануфактура дөврү, бир чох бәсит алэтлэрин гурашдырылмасындан ибарэт олан машынын мадди шәртлэрини яратмыш олур.

Хиссэ фэхлэси вэ онун ишлэтдийи алэт, мануфактуранын бәсит үнсүрлэридир. Инди исэ бүтөвлүкдэ көтүрүлэн мануфактураны тэдгиг эдәк.

3. Мануфактуранын ики эсас формасы: гетерокен мануфактура вэ үзви мануфактура

Мануфактуралар өз дахили гурулушуна көрә ики эсас форма бөлүнүр; бунлар бә'зән гарышыг шәкилдэ тәсадүф эдилирсә

³¹ Дарвин әлмдә ени бир дөвр ачан „Нөвлэрин мәншәи“ адлы әсәриндә битки вә һейванларын тәбии үзвлэри һаггында дейир: „Эйни бир үзв мүхтэлиф иш көрдүйү һалларда үзвлэрин дэйишмәсинә сәбәб бәлкә дэ будур ки, бу һалда тәбии сечмә гануну форманын һәр бир чүз'и дэйишмәсинә, бир үзвүн анчаг мүййән бир айрыча вәзифә дашыдыгы һаллардакинә нисбәтән даһа аз ярдым көстэрир вә я она даһа аз мане олур. Мәсәлән, ән мүхтэлиф шейләри кәсмәйә яраян бычаглар аз-чох эйни формада гала биләр; лакин бир алэт анчаг мүййән бир мэгсәдлә ишләдилмәк үчүндүрсә, башга бир мэгсәдлә ишләдилдикдә өз формасыны да дэйишмәлидир“.

дэ, маһийэтчэ бир-бириндэн фэрглэнэн ики формада олур вэ мануфактура сонралар бөйүк машын сәнаеинэ чеврилдикдэ бу формалар неч дэ эйни рол ойнамыр. Мануфактуранын бу икили характери мәнсулун өз тәбиәтиндэн ирәли кәлир. Мәнсул я айры-айры һиссә мәнсулларынын сырф механики бирләшмәси йолу илә алыныр, я да бир-биринә бағлы олан вэ бир-биринин ардынча кәлән бир сыра просес вэ әмәлийятын нәтичәсиндә әлдә әдилир.

Мәсәлән, локомотив 5000-дән артыг мүстәгил һиссәдән ибарәтдир. Лакин локомотив ири сәнаеин мәнсулу олдуғуна көрә, биринчи нөвдән олан әсл мануфактурая нүмунә ола билмәз. Саат исә буна чох көзәл бир мисалдыр вә һәлә Виялм Петти, мануфактурадаки эмәк бөлкүсүнү тәсвир әтмәк үчүн сааты мисал көстәрмишдир. Нүрнберг сәнәткарынын фәрди мәнсулу олан саат, дөнүб бир йығын һиссә фәһләсинин ичтимаи мәнсулу олмушдур. Мәсәлән: Rohwerkmacher саатын яйыны һазырлаян, сиферблат һазырлаян, спирал яйлар һазырлаян, саатын дашларыны салан, әгрәб гайыран, саатын футлярыны гайыран, йив ачан фәһлә; бир чох голлара айрылан зәрләмә иши, мәсәлән, чархлары ә’мал әдән фәһлә (һәм дә латун чарх ә’мал әдәнләр айры, полад чарх ә’мал әдәнләр дә айрыдыр), Triebmacher, Zeigerwerkmacher, acheveur de pignon (чархлары механизмин лазыми ерләринә салыб бәркидир, facettes пардахлайыр вә и. а.), Zapfenmacher, planteur de finissage (механизмә, мүхтәлиф чархлар вә яйлар салыр), finisseur de barillet (чархлара диш ачыр, дешикләри лазыми гәдәр бөйүдүр вә көвдәни бәркидир), Hemmungmacher вә, бу ишин бир саһәси олуб бә’зи һалларда цилиндр гайыран, мүтәгабил чархлары һазырлаян, рәггас гайыран, raquette (саатын тәнзим механизмини) һазырлаян, planteur d’echappement; сонра: repasseur de barillet, полад пардахлаян, чархлары пардахлаян, винтләри пардахлаян, рәгәм язан, Blattmacher (миса миналаян), fabricant de pendants (анчаг саатын футляры үчүн һалгалар гайырыр), finisseur de charnière (латун әгрәб охуну көвдәнин ортасына кечирир вә и. а.), faiseur de secret (саатын гапағыны ачан яйы еринә салыр), нәггаш, ciseleur саатын футлярыны пардахлаян фәһлә вә и. а. вә саирә, нәһайәт, repasseur, саатын бүтүн механизмини гурашдырыб бирләшдирән вә сааты ишә салан фәһлә. Саатын чох аз һиссәси мүхтәлиф әлләрдән кечир вә бүтүн бу membra disjecta [бир-бириндән айры олан үзвләр], лап ахырда бир фәһләнин әлинә кәлир, о да һәмин үзвләри бирләшдириб бүтөв бир механизм һалына салыр.

Бурада вә бу кими башга истәһсал саһәләриндә, һазыр мәнсулун өз мүхтәлиф тәркиб һиссәләринә мүнәсибәти сырф харичи мүнәсибәт олдуғуна көрә, бир чох һиссә фәһләсинин бир ә’малатханада бирләшмәси һаллары анчаг тәсадүфи олур. Һиссә ишләри дә, Ваадт вә Невшател кантонларында олдуғу кими, айрыча мүстәгил сәнәт шәклиндә ичра олуна биләр, һалбуки, мәсәлән, Ченеврәдә бөйүк саат мануфактуралары вардыр, йә’ни һиссә фәһләләри бир капиталын идарәси алтында билаваситә кооперасия тәрзиндә ишләйирләр. Лакин бурада да чох аз һаллар олур ки, саатын сиферблаты, яйы вә футляры мануфактуранын өзүндә һазырлансын. Бурада мәнсулун мануфактура үсулу илә

гурашыг хазырланмасы анчаг мүстэсна халларда элверишлидир, чүнки эвдэ ишлэйэн фэһлэлэр арасындаки рэгабэт олдугча бөйүк-дүр, истеһсалын бир чох мүхтэлиф просеслэрэ парчаланмасы исэ эмэк алэтлэринин биркэ ишлэдилмэси имканыны, демэк олар, тамамилэ арадан галдырыр; халбуки истеһсал мөканча сәпәләнмиш олдугда, капиталист фабрика биналарына гоюлан хәрчләрден вэ саирэдэн азад олур³². Лакин гейд этмэк лазымдыр ки, эвдэ өзлэри үчүн дейил, капиталист (Fabricant établisseeur) үчүн ишлэйэн бу һиссэ фэһлэлэринин вэзиййэти дэ, анчаг өз сифаришчилэри үчүн ишлэйэн мүстэгил сәнәткарын вэзиййэтиндэн тамамилэ фэрглидир³³.

Мануфактуранын икинчи нөвүнүн, йә'ни мүкәммәл формасынын истеһсал этдийи мөһсул, бир-биринэ бағлы олан инкишаф фазаларындан, ардычыл просеслэр сырасындан кечир; мәсәлән, ийнэ мануфактурасы бу гәбилдәндир, бурада мәфтил 72 вэ һәтта 92 нәфәр спесифик һиссэ фәһләсинин әдиндән кечир.

Бу мануфактура әввәлдә дағыныг халда олан сәнәтлэри гурашдырдығына көрә, мөһсулун айры-айры истеһсал фазалары арасындаки мөкан мәсафәсини азалдыр. Бунунла бәрабәр мөһсулун бир мәрһәләдән башгасына кечмәси үчүн лазым олан вахт вэ, демәли, буна сәрф олунан эмэк дэ азалыр³⁴. Бу йолла эмэк мөһсулдарлығы сәнәтдәкинэ нисбәтән артыр вэ бу халда мөһсулдарлығын артмасы үмумиййәтлэ мануфактуранын кооперасия характериндән ирәли кәлир. Дикәр тәрәфдән, мануфактурая хас олан эмэк бөлкүсү принципи нәтичәсиндә истеһсалын мүхтәлиф фазалары бир-бириндән айрылыр вэ сәнәт характери дашыян мүтабиг мигдар мүстәгил һиссэ иши шәкли алыр. Бир-бириндән айрылмыш вәзифәләр арасында рабитә яратмағ вэ бу рабитәни давам этдирмәк үчүн, мөһсулун даим бир әлдән башга әлә, бир просесдән башга просесә кечмәси лазым кәлир. Мәсарифин артмасына сәбәб олан бу хал ири сәнае нөгтейи-нәзәриндән, ману-

³² 1854-чү илдә Ченеврәдә 80 000 саат гайрылмышды ки, бу да Невшател кантонундаки саат истеһсалынын бешдә бириндән дә аздыр. Ваһид бир саат мануфактурасы һесаб әдилә биләчәк Chaux-de-Fonds һәр ил Ченеврәдән ики гат артыг саат хазырлайыр. Ченеврәдә 1850-чи илдән 1861-чи иләдәк 750 000 саат хазырланмышдыр. Бах: „Report from Geneva of the Watch Trade“, „Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.“, № 6, 1863. Мүрәккәб мөһсул истеһсалындаки айры-айры просесләрин бир-бириндән асылы олмамасынын өзү бу кими мануфактураларын бөйүк сәнаәдәки машынлы истеһсал шәклинә чеврилмәсини хейли чәтинләшдирисә, саат истеһсалында даһа ики хусуси маниә вардыр: биринчиси бу истеһсалын тәркиб үнсүрлэринин чох хырда вэ зәрифийидир, икинчиси дә, зинәт шейи олан саатын чох мүхтәлиф шәкилләрдә гайрылмасыдыр. Лондонда ән яхшы фирмаларын бир илдә хазырладығы саатларын чәтин ки, он дәнәси бир-биринэ тамамилә охшасын. Мүвәффәгийәтлэ машын тәтбиг эдән Vacheron et Constantin саат фабрикасы бөйүклүк вэ формада ән чоһу 3—4 чүр саат хазырлайыр.

³³ Сәнәт ишинин, юхарыда гейд әдилдийи кими, парчаландығыны вэ буна көрә дә иш аләтлэринин бир-бириндән айрылдығыны [йә'ни эмэк бөлкүсүндән ирәли кәлән фәрглэри] вэ ихтисас әсасында бөлүндүйүнү, һетерокен мануфактуранын (екчинс олмаян просеслэри бирләшдирән мануфактуранын) классик нүмунәси олан саат истеһсалы тимсалында тәдгиг этмәк хусусилә асандыр.

³⁴ „Инсанлар бир-биринэ бу гәдәр яхын мәсафәдә яшадыгда нәглийәт үчүн ән аз эмэк сәрф олунамалыдыр“ („The Advantages of the East-India Trade“, p.106)...

фактурая хас олан вэ онун өз принсипиндэн ирэли кэлэн бир мөһлудийэтдир³⁵.

Мүэйиэн мигдар хаммалы, мөсөлэн, кағыз мануфактурасында чындыры вэ я ийнэ мануфактурасында мөфтили көтүрсэк мө'лум олар ки, мөһсул сон шөклини аланадөк бу хаммал мүхтөлиф һиссэ фөһлөлөринин элиндэн вэ бир-биринин ардынча кэлэн истөһсал фазалары пиллэлэриндэн кечир. Лакин э'малатхананы бүтөв бир механизм кими көздэн кечирсөк, хаммалын эйни заманда бүтүн истөһсал фазаларында олдуғуну көрөрик. Һиссэ фөһлөлөриндэн ибарэт олан мөчму фөһлө, алөтлөрлө тэчһиз эдилмиш бир чох эллөринин бир гисми илэ мөфтили чөкиб узатдығы һалда, һаман вахта башга эллэри вэ алөтлэри бу мөфтили дүзөлдир, кәсир, учларыны итилэйир вэ и. а. Беләликлө, просесин айры-айры мәрһөлөлөринин эввөлчө заман э'тибарилэ бир-биринин ардынча кәлмәси, инди онларын мөкан э'тибарилэ бир-биринин янында ерлөшмөсинэ чеврилир. Нәтичэдэ мүэйиэн бир мүддэт эрзиндэ даһа чох һазыр өмтиэ элдэ эдилир³⁶. Мүхтөлиф ишлэрин бу чүр эйни заманда чэрэян өтмөси, биркө иш просесинин үмуми кооперасия формасындан ирэли кәлирсэ дэ, кооперасия шөраитини мануфактура нәинки һазыр шөкилдэ тапмыш олур, һәтта сәнәткарлығы парчаламагла һәмин шөраити гисмән өзү ярадыр. Дикәр тәрәфдэн мануфактура, өмөк просесинин белэ ичтимаи сурәтдэ тәшкил эдилмәсини анчаг, мөһсулун даим эйни бир һиссәсинин һазырланмасыны мүэйиэн бир фөһлөйэ тәһким өтмөклө элдэ эдир.

Һәр бир һиссэ фөһлөсинин элиндэн чыхан һиссэ мөһсулу эйни заманда бир мөһсулун мүэйиэн инкишаф пилләси олдуғуна көрө, бир фөһлө башга бир фөһлөйэ вэ я бир дөстө фөһлө башга бир дөстөйэ хаммал вермиш олур. Бунлардан биринин өмөйинин нәтичәси, дикәринин өмөйи үчүн башланғыч олур. Беләликлө, бурада бир фөһлө башга бир фөһлөйэ билаваситэ иш вермиш олур. Һәр бир һиссэ иши просесиндэ көзлөнилән фәйдалы нәтичәни элдэ өтмөк үчүн лазым олан иш вахты тәчрүбэдэ мүэйиәнлөшир вэ мануфактуранын мөчму механизми белэ бир эһтимала өсәсләнир ки, мө'лум иш вахтында мүэйиэн нәтичэ элдэ эдилмәлидир. Бир-бирини тамамлаян мүхтөлиф өмөк просеслэри, анчаг бу шөртлө заман вэ мөканча ян-яна вэ эйни заманда фәсиләсиз чэрэян эдэ билэр. Айдындыр ки, айры-айры ишлэрин вэ демөли айры-айры фөһлөлэрин дэ бир-бириндэн бу чүр билаваситэ гар-

³⁵ „Мануфактурада мөһсулун кечдийи мүхтөлиф истөһсал мәрһөлөлөринин бир-бириндэн айрылмыш олмасы вэ эл өмөйи шөраитиндэ бунун лабүдлүйү, истөһсал мөсарифини олдуғча артырыр, һәм дэ итки башлыча олараг айры-айры истөһсал просеслэринин бир-бириндэн хейли аралы олмасындан ирэли кәлир“ („The Industry of Nations“, London 1855, Part II, p. 200).

³⁶ „Өмөк бөлкүсү өмөйи эйни заманда ичра эдилэ биләчөк мүхтөлиф өмөлийята парчаламагла, вахта да гәнаөт эдир... Айрыча бир адамын далбадал ичра эдәчөйи мүхтөлиф өмөк просеслэринин һамысы бирдэн ичра олундуғуна көрө, мөсөлән, мүэйиэн бир мүддэт эрзиндэ бир чох тамамилэ һазыр санчаг истөһсал өтмөк имканы элдэ эдилир, һалбуки өкс тәгдирдэ эйни мүддәтдэ анчаг тәк бир санчағын учуну кәсмөк вэ итиләмөк оларды“ (Dugald Stewart, Works, edited by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, „Lectures on Political Economy“, p. 319).

шылыглы сурэтдэ асылы олмасы, бу фəһлэлəрдəн һэр бирини өз вəзифəсинə анчаг зəрури иш вахты сəрф этмэйə мəчбури эдир вə бунун нəтичəси олараг, мустəгил сənəтдəкинə вə һəтгə бəсит кооперасиядакинə нисбэтэн эмəкдə даһа йүксəк дэрəчə фасилə-сизлик, аһəнкдарлык, дүзкүнлүк, интизам³⁷ вə хусусэн даһа йүксəк интенсивлик эмəлə кəлмиш олур. Мəһсулун истеһсалына анчаг ичтимаи-зəрури иш вахты сəрф олунмасы лəзым кəлдийини кəс-тэрэн ганун, эмтиə истеһсалы шəраитиндə, үмумиййэтлə десəк, анчаг рəгəбəтин кəнардан кəстəрдийи мəчбури тəзийиг шəклиндə ашкара чыхыр вə она кəрə реаллашыр ки, бəсит ифадə илə десəк, һэр бир айрыча истеһсалчы өз эмтиəсини базар гиймəтинə сатмалыдыр. Һалбуки мануфактурада мүййэн иш вахтынə мүййэн мигдар мəһсул һазырламаг, истеһсал просесинин өзүнүн техники гануну олур³⁸.

Лакин мұхтəлиф эмəлийятларын ичра олунмаг үчүн тəлəб эт-дийи вахт бир-биринə бəрəбэр дейилдир, буна кəрə дə бу эмə-лийятлар бəрəбэр мүддэтдə мұхтəлиф мигдар һиссə мəһсулу верир. Демəли, бир һалда ки, һэр бир фəһлə һэр күн эйни бир ишлə мəшғул олмалыдыр, онда мұхтəлиф ишлэр үчүн мұхтəлиф миг-дар фəһлə лəзымдыр; мəсəлэн һəрфханада һəрф тəkэн һэр 4 фəһлəйə, һəрфи гəлыбдан чыхармаг үчүн 2 фəһлə, чилаламаг үчүн исə бир фəһлə тəлəб олунур, чўнки һəрф тəkэн фəһлə саатда 2000 һəрф тəkүр, гəлыбдан чыхаран—4000 һəрфи гəлыб-дан чыхарыр, чилачы исə 8000 һəрфи чилалайыр. Бурада коопе-расия принципи эн бəсит формасына, йə'ни екчинс иш кəрэн бир чох адамын эйни заманда ишлəмəси формасына гайыдыр, лакин бу принцип инди мүййэн бир үзви мұнасибəти ифадə эдир. Белəкликлə, мануфактурадаки эмəк бөлкүсү, ичтимаи мə'нада мəчму фəһлəнин кейфиййэтчə мұхтəлиф үзвлəрини сəдəлəшдирмəк вə чохалтмагла бəрəбэр, бу үзвлəрин кəмиййэтлəри арасында, йə'ни бу хусуси вəзифəлəрин һэр бириндə чəлышан фəһлəлəрин нисби кəмиййэт-лəри илə фəһлə группарынын нисби кəмиййэтлəри арасында мəһ-кəм риязи нисбэт дə ярадыр. Мануфактурадаки эмəк бөлкүсү ичтимаи эмəк просесини кейфиййэтчə парчаламагла бəрəбэр бу просесин кəмиййэт нормалары вə пропорсияларыны да мүййэн-лəшдирир.

Бир һалда ки, мүййэн һəчмли истеһсал үчүн, тəчрүбəйə эсасэн, мұхтəлиф һиссə фəһлəси группары арасында эн мұвафиг сай нисбəти мүййэнлəшмишдир, демəли, истеһсалын мигясы анчаг, айры-айры фəһлə группарынын сайыны мұтəнасиб сурəт-дə артырмаг йолу илə кенишлəндирилə билэр³⁹. Бундан əлə-

³⁷ „Мануфактура ишчилəринин тəркиби нə гэдэр чох мұхтəлиф олса... һэр бир ишдə бир о гэдэр чох гайда вə низам олар, бу ишə бир о гэдэр аз вахт вə эмəк сəрф олунар“ („The Advantages of the East-India Trade“, London 1720, p. 68).

³⁸ Бурасыны да гейд этмəли ки, бир чох истеһсал сəһəлəриндə мануфактура гəбилиндэн олан мүүссисəлэр бу нəтичəни анчаг гисмэн əлдə эдир, чўнки ма-нуфактура, истеһсал просесинин үмуми кимйəви вə физики шəраитини там нəзə-рəт алтына алмаға гадир дейилдир.

³⁹ „Бир һалда ки, тəчрүбə һэр бир мүййэн мануфактура мəһсулунун ху-суси тəбиəтинə уйгун олараг истеһсалы эн əлвəришли шəкилдə һиссə эмə-

вә, бир пара ишләри эйни бир адам, бу ишләрин һәчмчә бөйүк вә я кичиклийиндән асылы олмаяраг, эйни дәрәчә асанлыгла көрә биләр; мәсәлән, йүксәк нәзарәтчиләрин әмәйи, һиссә мәнсулларынын бир истеһсал фазасындан башгасына кечмәси вә саирә—бу гәбилдәндир. Буна көрә дә бу кими ишләри айырыб хусуси фәһләләр тәрәфиндән көрүлән мүстәгил вәзифәләр шәклинә салмаг анчаг истеһсалда мәшғул олан фәһләләрин сайы артырылдыгда әлверишли олур; лакин эйни заманда бүтүн фәһлә группалары да эйни пропорсияда артмалыдыр.

Эйни һиссә вәзифәсини йчра әдән һәр бир айрыча фәһлә группу, йә’ни мүййән бир мигдар фәһлә, екчинс үнсүрләрдән ибарәт олуб мәчму механизмин айрыча бир үзвүнү тәшкил әдир. Лакин бә’зи мануфактураларда һәр бир айрыча групп, ишләк чисмин айры-айры парчасыдыр, бүтөв механизм исә, бу бәсит истеһсал организмләринин тәкрары вә я чохалмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Мисал үчүн бутылка мануфактурасыны көтүрәк. Бу мануфактура бир-бириндән хейли фәргли үч мүхтәлиф фазая бөлүнүр. Әввәлән, һазырлыг фазасы: бурада шишәни әмәлә кәтирмәк үчүн ишләдилән гүм, әһәнк вә саирә бир-биринә гатышдырылыр вә әридилиб сыйыг шишә күтләси һалына салыныр⁴⁰. Бу биринчи фазада, һабелә бутылканы күрәдән чыхартмаг, чешидләмәк, габлашдырмаг вә саир бу кими ишләрдән ибарәт олан сонунчу фазада мүхтәлиф һиссә фәһләләри мәшғулдур. Бутылканын әсл мә’нада истеһсал әдилмәси, йә’ни сыйыг шишә күтләсиндән бутылка һазырламаг фазасы, һәммин ики фаза арасындадыр. Күрәнин ағзында бир групп фәһлә ишләйир; Инкилтәрәдә „hole“ (дешик) фәһләләри адланан бу группа бир bottle maker (бутылкачы) вә я finisher (күндәчи), бир blower (үфләйичи), бир gatherer (гүрашдырычы), бир putter up (топлайычы) вә я whetter off (пардахчы), бир дә taker (гондарычы) дахилдир. Бу беш һиссә фәһләси ваһид бир ишләк чисмин айры-айры үзвләридир, һәммин ваһид чисим исә анчаг бүтөв һалда, йә’ни анчаг беш нәфәрин билаваситә кооперасиясы кими ишләйә биләр. Бу беш үзвдән бири чатышмаса бүтүн чисим һәрәкәтсиз галачагдыр. Лакин эйни бир әритмә күрәсинин бир нечә,—мәсәлән Инкилтәрәдә 4—6,—ағзы олур, бунлардан һәр биринин габағында сахсыдан гайрылмыш вә сыйыг шишә илә долу әритмә тияны вардыр ки, һәр биринин башында һәммин ихтисас саһиби олан беш нәфәрдән ибарәт бир фәһлә группу ишләйир. Бурада һәр бир айрыча группун парчаланмасы билаваситә әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлир, һалбуки екчинс олан бир нечә групп арасындаки иттифаг истеһсал вәситәләринин бириндән,—кәтирдийимиз мисалда әритмә күрәсиндән,—ән чох

лийятларына нечә бөлүшдүрмәк лазым кәлдийини вә һәр бир әмәлийят үчүн нә гәдәр фәһлә тәләб олундуғуну көстәрмишдир, демәли, тәчрүбә нәтичәсиндә мүййән әдилән бу сай нисбәтинә дүрүст рияйәт әтмәйән мүәссисәләрин һамысында истеһсал хәрчләри артыг олачагдыр... Сәнае мүәссисәләринин чох бөйүк өлчүдә кенишләnmәси сәбәбләриндән бири будур“ (Ch. Babbage, On the Economy of Machinery London 1832, ch. XXI, p. 172, 173).

⁴⁰ Инкилтәрәдә әритмә күрәси, шишә шейләрин һазырландығы күрәдән айры олур, башга ерләрдә исә, мәсәлән Белчикада бу просесләрин һәр икиси үчүн эйни күрәдән истифадә олунур.

гэнаэтлэ истифадэ этмэк үчүн дүзэлдилэн бэсит кооперасиядыр. 4—6 груп фэһлэнин ишлэдийи һэр бир белэ күрэ, шишэ гайыран мүстэгийл э'малатхана кими бир шейдир вэ шишэ мануфактурасы, истеҗсалын башлангыч вэ сон фазалары үчүн лазым олан бүтүн авадалыг вэ фэһлэлэри илэ бирликдэ бир нечэ бу кими э'малатхананы эһатэ эдир.

Нэһайэт, бэ'зи һалларда мүхтэлиф сэнэтлэрин гурашдырылмасындан эмэлэ кэлэн мануфактуранын өзү дэ инкишаф эдиб мүхтэлиф мануфактуралар гурашыгы шэклини ала билэр. Мэсэлэн, Инкилтэрэдэ бөйүк шишэ мүэссисэлэри өзлэринэ лазым олан сахсы эритмэ тиянларыны өзлэри гайырырлар, чүнки мэхсулун һазырлана билиб-билмэйэчэйи хейли дэрэчэ бу тиянларын кей-фиййэтиндэн асылдыр. Бурада мүэййэн истеҗсал васитэси һазыр-лаян мануфактура, мэхсул мануфактурасы илэ элагэдардыр. Мүэййэн бир мэхсул мануфактурасы исэ, эксинэ, вердийи мэхсул һансы мануфактуралар үчүн хаммал олурса вэ я сонралар һансы мануфактуранын мэхсулу илэ бирлэширсэ, о мануфактураларла элагэдар ола билэр. Мэсэлэн, бэ'зи вахт флинтглас мануфактурасы шишэ чилалаян мануфактура илэ, һабелэ мүхтэлиф шишэ габлар үчүн металдан гулп-гапаг һазырлаян латунэритмэ мануфактурасы илэ бирлэшир. Гурашыг мануфактуралар бу һалда ваһид биркэ мануфактуранын мөканча аз-чох айрылмыш шө'бөлэридир вэ эйни заманда бир-бириндэн асылы олмаян истеҗсал просеслэридир,—бунлардан һэр биринин өзүнэ мэхсус эмэк бөлкүсү олур. Гурашыг мануфактура, бэ'зи үстүнлүклэри олдуғуна бахмаяраг, өзлүйүндэ һэгиги техники бирлик ярада билмир. Бу бирлик анчаг, мануфактура дөнүб машынлы истеҗсал олдугдан сонра мейдана кэлир.

Эмтиэ истеҗсалына лазым олан иш вахтынын азалдылмасыны тез бир заманда өзү үчүн шүүрлу бир принцип шэклинэ салан мануфактура дөврүндэ⁴¹ айры-айры һалларда, хүсусэн чохлу адам ишләмэсини вэ чохлу гүввэ сэрф олунмасыны тэлэб эдэн бэ'зи бэсит һазырлыг просеслэриндэ машын ишлэтмэйэ башлайырлар. Мэсэлэн, чох кечмэди ки, кағыз мануфактурасында чынданы дидмэк үчүн хүсуси дэйирманлар, метал мүэссисэлэриндэ исэ күлчэни охаламаг үчүн һэвэнк машынлары⁴² ишэ салынды. Эһ ибтидаи машын һэлэ Рома императорлуғундан мирас галмышдыр ки, бу да су дэйирманыдыр⁴³. Сэнэт дөврүндэн дэ бир чох бөйүк кэшфлэр: компас, барыт, китаб чап эләмэк вэ автомат [механизм-ли] саат кими кэшфлэр галмышдыр. Лакин бундан сонра да машын

⁴¹ Буну биз, эзчүмлэ W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton эсэрлэриндэн, „The Advantages of the East-India Trade“ мүэллифинин вэ J. Vanderlint эсэрлэриндэн көрүрүк.

⁴² Һэлэ XVI эсрин ахырларында Франсада, күлчэни хырдаламаг вэ юмаг үчүн һэвэнк илэ гэлбир ишлэдилирди.

⁴³ Машынын бүтүн инкишаф тарихини ун дэйирманынын инкишаф тарихиндэн көрмөк олар. Инкилисчэ фабрика һэлэ бу күнэ гэдэр mill (дэйирман) дейилир. XIX эсрин биринчи он иллэриндэ техноложии һаггында алманча азылан эсэрлэрдэ дэ, һэинки тэбиэт гүввэсилэ һэрэкэтэ кэтирилэн машынларын, һэтта механики чиһазлар тэтбиг эдэн һэр бир мануфактуранын „дэйирман“ (Mühle) адландырылдығына тэсадүф эдирик.

енә, Адам Смитин эмәк бөлкүсү илә янашы оларак она иснад вердийи икинчи дәрәчәли ролу ойнамагда давам әдир⁴⁴. XVII әсрдә бә'зи сәһәләрдә машин ишләдилмәси чох мүнүм рол ойнамышдыр, чүнки машинларын бу чүр тәтбиги о заманын бөйүк риязийятчылары үчүн мүасир механиканы яратмагда әмәли даяг нөгтәси олмуш вә онлары һәвәсләндирмишдир.

Мәһз мануфактура дөврүнә хас олан механизм, бир чох һиссә фәһләсиндән ибарәт олан коллектив фәһләнин өзүдүр. Әмтиә истеһсалчысынын өз эмәк просесиндә вахташыры ичра әтдийи вә онун говушуб бирләшән мүхтәлиф әмәлийятлар, истеһсалчыдан мүхтәлиф габилийәтләр көстәрилмәсини тәләб әдир; о бир һалда чохлу гүввә сәрф әтмәли, диқәр бир һалда чох чевик олмалы, башга бир һалда чох диггәтли олмалыдыр вә и. а.; лакин бир шәхсин бүтүн бу габилийәтләри әйни дәрәчәдә олмур. Мүхтәлиф әмәлийятлар бөлүндүкдә, бир-бириндән айрылдыгда вә тәчрид олундугда фәһләләр дә өз башлыча габилийәтләринә көрә бөлүнүр вә группара айрылырлар. Беләликлә, фәһләләрин тәбии хүсусийәтләри, эмәк бөлкүсүнүн көк салыб инкишаф әтмәси үчүн бир зәмин олурса, диқәр тәрәфдән, мануфактура тәтбиг әдилдикдә, өз тәбиәтинә көрә ялныз биртәрәфли хүсуси вәзифәләрин ичрасы үчүн яранан иш гүввәләрини инкишаф әтдирир. Бу һалда мәчму фәһлә истеһсалчынын малик олдуғу бүтүн мәһарәтә әйни дәрәчә мүкәммәл малик олур, һәм дә бу бачарыларыны сон дәрәчә гәнаәтлә сәрф әдир, чүнки о айрыча бир фәһләдән вә я айрыча бир фәһлә группундан ибарәт олан һәр бир үзвүнү анчаг, онун өз спесифик вәзифәсиндә чалышдырыр⁴⁵. Биз һиссә фәһләсини мәчму фәһләнин бир үзвү кими көтүрмүш олсаг, онун биртәрәфли олмасы вә һәтта былаваситә нөгсанлары, онун үчүн мәзиййәт һесаб олунмалыдыр⁴⁶. Биртәрәфли вәзифә ичра әтмәк адәти ону инстинктив бир архайынлыгла һәрәкәт әдән бир үзвә чевирир, биркә механизм дахилиндәки рабитә исә, ону машинын айрыча бир һиссәси кими мүнтәзәм ишләмәйә вадар әдир⁴⁷.

⁴⁴ Охучу бу әсәрин дөрдүнчү китабындан көрәчәкдир ки, Адам Смит эмәк бөлкүсү һаггында һеч бир ени фикир сөйләмәмишдир. Мануфактура дөврү һаггында үмуми нәтичәләр чыхаран бир игтисадчы олмаг әтибарилә ону таныдан чәһәт, эмәк бөлкүсүнә хүсуси әһәмийәт вермәсидир. Адам Смитин машина вердийи икинчи дәрәчәли рола, ири сәнаә инкишаф әтдикдән сонра Lauderdale, даһа сонраки дөврдә исә Ure әтираз әтмишдир. Бундан башга, әләтләрин нөвләрә айрылмасыны, йә'ни һиссә фәһләләринин өзләринин бөйүк рол ойнамыш олдуғу бу иши А. Смит, машинларын ихтираы илә гарышдырыр. Машын ихтира әтмәк сәһәсиндә мануфактура фәһләләри дейил, алимләр, сәнәткарлар, һәтта кәндлиләр (Brindley) вә башгалары рол ойнамышлар.

⁴⁵ „Мануфактурада истеһсал просеси, мүхтәлиф дәрәчәдә бачарыг вә гүввәт тәләб әдән бир нечә мүхтәлиф әмәлийят бөлүндүйүнә көрә, мануфактура саһиби өзүнү мәһз һәр бир әмәлийят үчүн лазым олдуғу гәдәр гүввә вә бачарыгла тә'мин әдә биләр. Мәһсулуи һазырланмасы просеси башдан-баша тәк бир фәһләнин өһдәсинә дүшдүкдә исә, әйни бир фәрдин ән зәриф ишләри көрә билмәк үчүн кифайәт гәдәр мәһарәти вә ән ағыр ишләри көрә билмәк үчүн кифайәт гәдәр гүввәси олмалы иди“ (C h. B a b b a g e, „On the Economy of Machinery“, London 1832, ch. XIX).

⁴⁶ Мәсәлән, әзәләләрин биртәрәфли инкишаф әтмәси, сүмүкләрин әйилмәси вә и. а.

⁴⁷ Бир шишә мануфактурасынын баш мүдири чәнаб В. Маршалл, ениетмә фәһләләрин нә йолла даим кәркин ишләдилдийинә даир истинтаг комисйону

Мэчму фəһлəнин мұхтəлиф вəзифəлəри бир-бириндэн сэдə вə я мұрəккəб, бир-бириндэн кобуд вə я инчə ола билəчəйинə кəрə, онун үзвлəри, йə'ни фəрди иш гүввəлəри чох мұхтəлиф дэрəчəли тəһсилə малик олмалыдыр, буна кəрə онларын дəйəри дə чох мұхтəлифдир. Белəликлə мануфактура, там бир иш гүввəси силсилəси [пиллəлэр системи] ярадыр вə бу силсилəйə мұтабиг əмəк һаггы дэрəчəлəри олур. Фəрди фəһлə бир тэрəфдэн бүтүн өмрү бою ичрə этдийи биртэрəфли вəзифəйə алышырса, дикəр тэрəфдэн мұхтəлиф иш əмəлийяты да эйни дэрəчəдə бу тəбии вə тəчрүбədə əлдə эдилмиш вəрдишлэр силсилəсинə уйғунлашыр⁴⁸. Һалбуки һэр бир истеһсал просеси, һэр адамын эйни дэрəчəдə бачара билəчəйи бир пара бəсит һэрəкəтлэр дə тəлəб эдир. Инди бу һэрəкəтлэр, истеһсал фəалийəтинин даһа мəзмунлу чəһəтлəри илə өз өтəри əлəгəсини кəсир вə айрыча шəхслəрə тапшырылмыш хусуи вəзифəлэр шəклини алыр.

Буна кəрə дə мануфактура, əһатə этдийи һэр бир сənət саһəсиндə, истеһсалын сənət үсулу илə тəшкилинə əсла лазым олмаян, вəрдишсиз (һеч бир айрыча ишə алышмайыб ихтисассыз галлан) фəһлəлэр синфи ярадыр. Мануфактура биртэрəфли ихтисасы, үмумийəтлə чалышмаг габилийəти һесабына эн йүксəк мəһарəт дэрəчəсинə чатдырар вə һэр бир инкишафдан мəһрум олмагын өзүнү хусуи бир ихтисас шəклинə салыр. Дэрəчəлэр силсилəси илə янашы олараг фəһлəлэр арасында сэдəчə, ихтисаслы вə ихтисассыз фəһлəлэр бөлкүсү дə əмəлə кəлир. Ихтисассыз фəһлəлəри өйрəтмəк хэрчи тамамилə арадан галхыр, ихтисаслы фəһлəлəри өйрəтмəк хэрчи исə, онларын вəзифəси бəситлəшдийинə кəрə, сənəткарларын хэрчиндэн аз олур. Һэр ики һалда иш гүввəсинин дəйəри дүшүр⁴⁹. Ялныз о заман мустəсна һаллар олур ки, əмəк просесинин парчаланмасы, бир-бирилə əлəгəдар олан вə сənət истеһсалында я һеч олмаян, я да мəһдуд мигяса мөвчуд олан ени вəзифəлэр доғурур. Фəһлəни өйрəтмəк хэрчлəринин арадан галхмасы вə я азалмасы нəтичəсиндə иш гүввəсинин нисбəтэн учузлашмасы, капиталын өз-өзүнə артмасынын билаваситə гүввəтлənмəsi демəкдир, чүнки иш гүввəсинин тəкрар истеһсалы үчүн лазым олан иш вахтыны азалдан һэр шей, изафи əмəк саһəсини кенишлəндирир.

үзвү тэрəфиндэн верилэн суала чох яхшы чаваб вериб демишдир: „Онлар өз ишлəриндə э'тинасыз ола билмəзлэр; ишə башладылармы, ону давам этдирмəлидирлэр; онлар эйни бир машинын һиссəлəри кими бир шейдирлэр“ („Children's Employment Commission. Fourth Report 1865“, p. 247).

⁴⁸ Доктор Уге ири сənəеэ яздығы мəдһийəсиндə мануфактуранын спесифик характерини, онун кими мұбаһисə ниййəтиндə олмамыш əввəlки игтисадчылар, һəтта өз мұасирлəринə, мəсəlэн риязийятчы вə механик олмаг э'тибарилə өзүндэн йүксəк олуб сənəи əслиндə мануфактура нөгтейи-нəзəриндэн тəдгиг эдэн Babbage-э нисбəтэн даһа инчə гаврайыр. Уге дейир: „Фəһлəнин һэр бир һиссə əмəлийятына уйғунлашмасы, əмəк бөлкүсүнүн маһийəтинин тəшкил эдир“. Дикəр тэрəфдэн Уге бу бөлкүнү „ишлəрин мұхтəлиф фəрди габилийəтлəрə уйғунлашдырылмасы“ адландырыр вə, нəһайəт, бүтүн мануфактура системини „мəһарəт дэрəчəлəри системи“, „əмəйин мұхтəлиф мəһарəт дэрəчəлəринə кəрə бөлүнмəsi“ вə саирə кими тəсвир эдир (Ure, „Philosophy of Manufacture“, p. 19—23, passim).

⁴⁹ „Һэр бир пешəкар фəһлə... бир иши вəрдиш эдиб тəкмиллəшмəк имканы əлдə этмəклə... учузлашыр“ (Ure, „Philosophy of Manufacture“, p. 19).

4. Мануфактура дахилиндэки эмэк бөлкүсү вэ чэмиййэт дахилиндэки эмэк бөлкүсү

Биз эввэлчэ мануфактуранын мэншэини, сонра онун бэсит үнсүрлэри олан хиссэ фэһлэси илэ онун ишлэтдийи алэти вэ, нэһайэт, мануфактуранын бүтөв механизмини тэдгиг этдик. Инди исэ, мануфактура эмэк бөлкүсү илэ, һэр бир эмтиэ истехсалынын үмуми эсасыны тэшкил эдэн ичтимаи эмэк бөлкүсү арасындаки мүнасибэтдэн гысача бэһс эдэк.

Анчаг эмэйин өзү нэзэрдэ тутуларса, ичтимаи истехсалын өз бөйүк саһэлэринэ, мөсөлэн экинчилийэ, сэнэеэ вэ саирэйэ бөлүмэсини үмуми (im Allgemeinen) эмэк бөлкүсү адландырмаг олар, бу истехсал саһэлэринин нөвлэрэ вэ ярымнөвлэрэ бөлүмэсини—хүсуси (im Besonderen) эмэк бөлкүсү, э'малатхана дахилиндэки эмэк бөлкүсүнү исэ фэрди (im Einzelnen) эмэк бөлкүсү адландырмаг олар⁵⁰.

Мануфактура дахилиндэки эмэк бөлкүсү кими, чэмиййэт дахилиндэки эмэк бөлкүсүнүн дэ вэ буна мұвафиг олараг һэр фэрдин анчаг мүййән бир пешэйэ алышдырылмасынын инкишафында да бир-биринэ экс ики башлангыч нөгтэси вардыр. Аилэ дахилиндэ, сонраки инкишаф эснасында исэ тайфа дахилиндэ дэ—тэбии эмэк бөлкүсү чинс вэ яш фэргиндэн доғур, йэ'ни халис физиоложи зэмин үзэриндэ эмэлэ кэлир вэ ичтимаи һэят кенишлэндикчэ, эһали артдыгча, хүсусилэ дэ мұхтэлиф тайфалар арасында ихтилафлар эмэлэ кэлиб бир тайфа башгаларына табе эдилдикчэ, эмэк бөлкүсүнүн зэмини дэ кенишлэнир. Дикэр тэрэфдэн, артыг юхарыда гейд этдийим кими, мөһсул мұбадилэси мұхтэлиф аилэлэрин, тайфаларын вэ ичмаларын тэмаса кэлдиклэри нөгтэлэрдэ башланыр, чүнки инсан мэдэниййэтинин илк чағларында айры-айры фэрдлэр дейил, аилэлэр, тайфалар вэ и. а. бир-бирлэрилэ мұстэгил ваһид кими элагэйэ кирилэр. Мұхтэлиф ичмалар өз мұһитлэриндэ мұхтэлиф истехсал васитэлэри вэ мұхтэлиф һэят васитэлэри тапырлар. Буна көрэ дэ онларын арасында истехсал үсуллары, һэят тэрзи вэ истехсал этдиклэри мөһсул чөһөтдэн фэрг вардыр. Тэбии сурэтдэ мейдана кэлиб артан мөһз бу фэрглэрин нэтичэсидир ки, ичмалар бир-бирилэ тэмас этдикдэ мөһсул мұбадилэсинэ башлайырлар, белэликлэ дэ һэмин мөһсуллар тэдричлэ эмтиэйэ чеврилир. Мұбадилэ истехсал даирэлэри арасында фэрг төрөтмэк дейил, артыг бир-бириндэн фэргли

⁵⁰ „Эмэк бөлкүсү эн мұхтэлиф пешэлэрин бир-бириндэн айрылмасындан башланыр вэ фэһлэлэри, мануфактурада олдуғу кими, эйни мөһсул һазырламагла мөһсул олан айры-айры группара бөлмөк дэрэчэсинэ чатыр“ (Storch, „Cours d'Economie Politique“. Парис нэшри, I чилд, p. 173). „Мүййән мэдэниййэт дэрэчэсинэ чатан халглар арасында үч нөв эмэк бөлкүсүнэ тэсадүф эдирик: үмуми эмэк бөлкүсү адландырдығымыз биринчи бөлкү истехсалчыларын милли истехсалда үч башлыча будаг олан экинчилэрэ, сэнэачилэрэ вэ алверчилэрэ бөлүмэсиндэн ибарэтдир; хүсуси эмэк бөлкүсү адландырыла билэчэк икинчи бөлкү һэр бир истехсал саһэсинин нөвлэрэ бөлүмэсиндэн ибарэтдир... нэһайэт, эсл эмэлийят вэ я эмэк бөлкүсү адландырыла билэчэк үчүнчү нөв истехсал бөлкүсү, айры-айры сэнэт вэ я пешэлэр дахилиндэки бөлкүдүр ки... бу да мануфактура вэ э'малатханаларын чохунда мұшаһидэ эдилир“ (Skarsk, „Théorie des richesses sociales“, 2-ème éd., Paris 1840, vol. I, p. 84, 85).

олан бу даирэлэр арасында рабитэ ярадыр вэ онлары мэхму ич-
тимаи истехсалын бир-бириндэн аз-чох асылы олан саһэлэринэ
чевирир. Бурада ичтимаи эмэк бөлкүсү, эввэлдэ мүхтәлиф олан,
лакин бир-бириндэн асылы олмаян истехсал даирэлэри арасында
мүбадилэ васитәсилэ эмәлә кәлир. О ердә ки, физиоложи эмэк
бөлкүсү башлангыч нөгтәсидир, орада үзвләри билаваситә мәр-
бут олан там парчаланыр,—бу парчаланманын башлыча сәбәби
исә башга ичмаларла әмтиә мүбадиләсидир,—онун әлаһиддә
үзвләри бир-бириндән айрылыр, мүстәгилләшир вэ бунларын
арасында галан рабитә анчаг, айры-айры ишләрин вердийи мән-
суллар бир әмтиә кими мүбадилә олунмагла һәмин ишләр ара-
сында эмәлә кәлән рабитәдән ибарәт олур. Бир һалда эввәл-
чә мүстәгил олан шей өз мүстәгиллийини итирир, дикәр һалда
исә эввәлчә мүстәгил олмаян шей мүстәгиллик әлдә әдир.

Инкишаф әтмиш олан вэ әмтиә мүбадиләси васитәсилә мейда-
на чыхан һәр бир эмэк бөлкүсүнүн әсасы шәһәрин кәнддән ай-
рылмасыдыр⁵¹. Демәк олар ки, чәмиййәтин бүтүн игтисади тари-
хи, бу әкслийин һәрәкәтиндә екунлашыр. Лакин бурада биз даһа
бу мәсәлә үзәриндә даянмаячагы.

Юхарыда көрдүйүмүз кими, мануфактура дахилиндә эмэк бөл-
күсүнүн илк мадди шәрти, бир заманда ишләйән фәһләләрин
мүәййән мигдарда олмасыдыр; чәмиййәт дахилиндәки эмэк бөл-
күсүндә исә, әйни ролу әһалинин мигдары вэ сыхлығы ойнайыр
вэ бурада әһалинин сыхлығы, әйни ә'малатханада инсанларын бир
ерә йығышмасыны әвәз әдир⁵². Лакин әһалинин сыхлығы нисби бир
шейдир. Әһалиси нисбәтән аз, рабитә васитәләри исә инкишаф
әтмиш олан бир өлкәдә әһалинин сыхлығы, әһалиси чох, рабитә
васитәләри исә инкишаф әтмәмиш олан башга бир өлкәйә нисбә-
тән даһа артыг олур; бу мә'нада көтүрсәк Америка иттифагынын
шимал штатларында әһалинин сыхлығы, мисал үчүн, Һиндустан-
дакиндән артыгдыр⁵³.

⁵¹ Sir James Steuart бу чәһәти башгаларындан даһа яхшы айдынлашдыр-
мышдыр. Онун яздыгы вэ Адам Смитин „Wealth of Nations“ әсәриндән он ил
эввәл чапдан чыхмыш әсәрин инди нә гәдәр аз мәшһур олдуғу ондан көрүнүр
ки, Малтусун пәрәстишкарлары һәтта билмирләр ки, онун „әһали гануну“ һаг-
гындаки әсәринин биринчи нәшри, әсәрин сырф тәмтәраглы һиссәси нәзәрә
алынмаса, демәк олар, башдан-баша Steuart-дан, һабелә кешиш Wallace илә ке-
шиш Townsend-ин әсәрләриндән чырпышдырылмышдыр.

⁵² „Истәр ичтимаи әлагәләрин инкишаф әдә билмәси үчүн, истәрсә дә эмәк
мәһсулдарлығынын артмасындан өтрү лазым олан гүввәләрин гурашдырылмасы
үчүн әһалинин мүәййән гәдәр сых олмасы лазымдыр“ (James Mill, „Ele-
ments of Political Economy“, London 1821, p. 50). „Фәһләләрин сайы артдыгда
чәмиййәтин мәһсулдар гүввәси мүрәккәб пропорсияда артыр; бу пропорсия
фәһләләрин сайынын чохалмасыны онларын арасындаки эмәк бөлкүсү нәтичә-
синә вурмаг йолу илә әлдә әдилер“ (I. H. Hodgskin, „Popular Political Eco-
nomy“, p. 120).

⁵³ 1861-чи илдән ә'тибарән, Ост-Һиндин әһалиси сых олан бә'зи әяләтләрин-
дә памбыға бөйүк тәләб олдуғуна көрә, чәлтик истехсалы азалыр вэ әвәзиндә
памбыг истехсалы артырды. Бир чох ердә ачлыг башланмышды, чүнки йолларын
азлығы үзүндән, йә'ни әяләтләр арасында тәбии рабитә олмадығына көрә чәл-
тийи гыт олан әяләтләрә чәлтийи бол олан әяләтләрдән дүйү кәтирилә бил-
мирди.

Эмтиә истеһсалы вә әмтиә тәдавулү капиталист истеһсал үсулунун үмүми илк шәрти олдуғуна көрә, мануфактура әмәк бөлкүсү дә чәмийәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн мүййән дәрәчә инкишаф әтмиш олмасыны тәләб әдир. Әксинә, мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә чәмийәтдәки әмәк бөлкүсүнә тә'сир көстәриб ону даһа да инкишаф әтдирир вә парчалайыр. Әмәк аләтләри мұхтәлиф нөвләрә айрылдыгча, бу аләтләри һазырлаян истеһсал саһәләри дә кетдикчә даһа чох нөвләрә айрылыр⁵⁴. Мануфактура типиндә олан истеһсал, бу вахтадәк дикәр сәнае саһәләри илә әсас вә яхуд ярдымчы бир саһә кими әлагәдар олан вә әйни истеһсалчыларын өзләринин ишләдийи бир сәнае саһәсинә яйылдыгда, дәрһал парчаланма вә бир-бириндән айрылма просеси башланыр. Мануфактура мүййән бир әмтиә истеһсалынын айрыча бир мәрһәләсинә яйылырса, һәмин әмтиәнин истеһсалындаки мұхтәлиф мәрһәләләр мұстәгил пешә олур. Юхарыда гейд әтдик ки, һазыр бир мәһсул һиссә мәһсулларынын халис механики бирләшмәсиндән ибарәт олдугда, һиссә ишләри дә айрыча сәнәт шәклиндә мұстәгил характер ала биләр. Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсү даһа мұкәммәл олмаг үчүн, мүййән бир истеһсал саһәси,—бу саһәдәки хаммалларын мұхтәлифлийиндән вә әйни бир хаммалын ала биләчәйи мұхтәлиф шәкилләрдән асылы олараг,—мұхтәлиф мануфактуралара, бә'зән дә тамамилә ени мануфактуралара бөлүнмәлидир. Мәсәлән, тәкчә Франсада һәлә XVIII әсрин биринчи ярысында 100 чешиддән артыг ипәк парча тохунурду вә Авинийонда белә бир ганун гоюлмушду ки, „һәр шакирд бүтүн варлығыны анчаг бирчә мәһсулун һазырланмасыны өйрәнмәйә һәср әтмәли вә бирдән бир нечә мәһсулун һазырланмасы үсулларыны өйрәнмәмәлидир“. Әрази принципинә әсасланан вә мүййән истеһсал саһәләрини өлкәнин мүййән вилайәтләриндә топлаян әмәк бөлкүсү һәр чүр хусусийәтдән истифадә әдән мануфактура истеһсалы сайәсиндә ени бир тәкан алмыш олур⁵⁵. Мануфактура дөврүндә дүня базарынын кенишләнмәси вә мұстәмләкә системи чәмийәт дахилиндә әмәк бөлкүсү үчүн кениш бир зәмин ярадыр ки, бунларын да һәр икиси ичтимай әмәк бөлкүсүнүн үмүми илк шәртләри сырасына дахилдир. Әмәк бөлкүсүнүн игтисади саһә илә бирликдә чәмийәтин бүтүн башга саһәләрини дә әһатә әтдийини вә һәр ердә инсанлары мәһдуд пешә вә ихтисаслара айырмаг, инсаны парчаламаг ишинин бинөврәсини гойдуғуну бурада тәдгиг әтмәйин ери дейилдир; һәлә А. Смитин мұәллимәи А. Феркүсон инсанын бу чүр парчаланмасы һаггында демишдир: „Биз илотлар милләтийик, арамызда азад адам йохдур!“⁵⁶.

⁵⁴ Мәсәлән, Һолландияда тохума мәкний истеһсал әдилмәси һәлә XVII әсрдә айрыча бир сәнае саһәси иди.

⁵⁵ „Мәкәр Инкиләтәрәнин юн сәнаеи мүййән ерләрдә дәрин көк салан мұхтәлиф һиссә вә я саһәләрә бөлүнмәмишдирми вә бүтүн истеһсалат тамамилә вә я әксәрийәтлә бу саһәләрдә бирләшмәмишдирми: зәриф юн парчалар Сомерсетширдә, габа юн парчалар Йоркширдә, икинән парчалар Эксетердә, креп—Норвичдә, ярыон парчалар Кендалда, әдял—Уитнейдә вә и. а. истеһсал әдилмирми“ (Berkeley, „The Querist“. 1750, § 520).

⁵⁶ A. Ferguson, „History of Civil Society. Edinburgh 1767“, Part IV, sect. II, p. 285.

Лакин чэмиййэт дахилиндэки эмэк бөлкүсү илэ э'малатхана ичэрисиндэки эмэк бөлкүсү арасында бир чох бэнзэйиш вэ рабитэ васитэлэри олдуғуна бахмаяраг, бу ики тип арасында ялныз дэрэчэ э'тибарилэ дейил, маһиййэт э'тибарилэ дэ фэрг вардыр. Бу бэнзэйиш, мүхтэлиф истеһсал саһэлэри арасында дахили рабитэ олдуғу ердэ, шүбһэсиз, даһа айдын көзэ чарпыр. Мэсэлэн, малдар дэри верир, даббаг бу дэридэн көн һазырлайыр, чэкмэчи дэ бундан чэкмэ тикир. Бунлардан һэр бири бурада анчаг ярыммэ'мулат истеһсал эдир, тамамилэ һазыр мөһсул исэ бу айрыча ишлэрин гурашыг нэтичэсидир. Даббага вэ чэкмэчийэ истеһсал васитэлэри верэн мүхтэлиф эмэк саһэлэри дэ бурая элава олур. А. Смит исэ бизи инандырмаға чалышыр ки, куя белэ ичтимай эмэк бөлкүсү илэ мануфактура эмэк бөлкүсү арасындаки фэрг анчаг суб'ектив фэргдир, анчаг мүшаһидэчинин нэзэриндэ мөвчуд олан фэргдир, чүнки мүшаһидэчи мануфактурада мэкән э'тибарилэ бирлэшмиш олан мүхтэлиф һиссэ ишлэрини бир бахышда көрэ билир, ичтимай истеһсалда исэ, онун айры-айры саһэлэри мэкәнча хейли дағыныг олдуғуна вэ һэр бир саһэдэ чохлу фәһлэ ишлэдийинэ көрэ бу рабитэ пәрдэләнмиш олур⁵⁷. Малдар, даббаг вэ чэкмэчинин бир-бириндэн асылы олмаян ишлэри арасында рабитэ ярадан нэдир? Бунларын мөһсулунун эмтиэ кими мөвчуд олмасыдыр. Бэс, мануфактурадаки эмэк бөлкүсүнүн характер чәһәти нэдир? Бурада һиссэ фәһлэсинин үмүмиййәтлэ мүстәгил эмтиэ истеһсал этмәмәсидир⁵⁸. Анчаг бир чох һиссэ фәһлэсинин мөчму мөһсулу дөнүб эмтиэ олур^{59a}. Чэмиййәт

⁵⁷ О дейир ки, эсл мануфактураларда эмэк бөлкүсүнүн даһа кениш олдуғу нэзәрэ кәлир, чүнки „бурада, мүхтэлиф эмэк саһэлэринин һэр бириндэ ишлэйн фәһлэлэри чох вахт эйни бир э'малатханада бирлэшдирмәк олур, беләликлэ мүшаһидэчи дэ онлары бир бахышда гаврайыр. Бир йығын эһалинин бир чох тәләблэрини тә'мин этмәли олан бөйүк мануфактураларда (!) исэ, әксинә, һэр бир айрыча эмэк саһәсиндэ о гәдәр фәһлэ ишләйир ки, онларын һамысыны бир э'малатханада бирлэшдирмәк мүмкүн дейилдир... бурада эмэк бөлкүсү һеч дэ о гәдәр чох нэзәрэ чарпмыр“ (A. Smith, *Wealth of Nations*, b. I, ch. 1). Енә һаман фәслин: „Мәдәни вэ мүтәрәгги бир өлкәдә ади сәнәткарын вэ я күнәмүзд фәһләнн күзәрәнына бир нэзәр етирин...“ сөзләрилэ башланан, сонра да, ади бир фәһләнн тәләбатыны тә'мин этмәк үчүн нә гәдәр чох истеһсал саһәсинин биркә сә'йлэ чалышдығы тәсвир олунан мәшһур ери, демәк олар ки, һәрфий-йән B. de Mandeville-нин өз *Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits* әсәриндәки гейдләрден чырпышдырылмышдыр (1706-чы илдәки биринчи нәшриндә гейдләр йохдур, 1714-чү ил нәшриндә исэ вар).

⁵⁸ „Даһа бурада, һэр бир фәрдин сәрф этдийи эмәк үчүн тәбии мұкафат адландырыла биләчәк һеч бир шей йохдур. Һәр фәһлэ, тамын анчаг бир һиссәсини истеһсал эдир вэ бу һиссәләрден һэр биринин өзлүйүндә һеч бир дәйәри вэ я фәйдаһы олмадығына көрә, бурада элә бир шей йохдур ки, фәһлэ дуруб дейә билсин: „Бу мәннм мөһсулумдур, буну мән өзүм үчүн сахлайырам“ („Labour defended against the claim of capital“, London 1825, p. 25). Бу көзәл әсәрин мұәлифи, әсәриндән юхарыда ситатлар кәтирдийимиз Th. Hodgskin-дир [мүгайнә эр: Thomas Hodgskin, *Verteidigung der Arbeit gegen die Ansprüche des Kapitals*, übersetzt von Dr. Friedr. Raffel. *Hauptwerke des Socialismus und der Socialpolitik*, 10 Heft. Leipzig 1909, S. 61 etc.].

^{59a} 2-чи нәшрә гейд. Янкиләр ичтимай эмәк бөлкүсү илэ мануфактура эмәк бөлкүсү арасындаки бу фәргин әмәли тимсалыны вермишләр. Вәтәндаш мұһарибәси заманы Вашингтонда ичәд әдилән ени веркиләрден бири дэ „сәнае мөһсулунун һамысындан“ алынан 6% аксиз пулу иди. Лакин суал олунур: сәнае мөһсулу нә демәкдир? Ганунверичи бунун чавабында белә дейир: „Гайрылмыш

дахилиндэки эмэк бөлкүсү, мүхтәлиф эмэк саһәләри мәнсулунун алыныб-сатылмасыны тәләб эдир; мануфактура дахилиндә һиссә ишләри арасындаки рабитә исә, мүхтәлиф иш гүввәләринин эйни бир капиталистә сатылмасы вә бу иш гүввәләрини һәмин капиталистин гурашдырылмыш бир иш гүввәси кими ишләтмәси вәситәсилә элдә эдилир. Мануфактурадаки эмэк бөлкүсү тәләб эдир ки, истеһсал вәситәләри бир капиталистин әлиндә топланмыш олсун; ичтимаи эмэк бөлкүсү исә—истеһсал вәситәләринин, бир-бириндән асылы олмаян бир чох әмтиә истеһсалчысы арасында парчаланмыш олмасыны тәләб эдир. Мануфактурада чох дүрүст мүййәнләшән пропорсия вә нисбәтләр гануну, фәһлә күтләләрини мүхтәлиф вәзифәләрә бөлүшдүрүр; әмтиә истеһсалчылары вә онларын истеһсал вәситәләринин мүхтәлиф ичтимаи эмэк саһәләри арасында бөлүнмәси исә, әксинә, өзбашына вә тәсадүфән әмәлә кәлир. Доғрудур, мүхтәлиф истеһсал саһәләри өз араларында даим мүвазинәт әмәлә кәтирмәйә чалышыр, чүнки бир тәрәфдән, һәр бир әмтиә истеһсалчысы истеһлак дәйәри истеһсал әтмәлидир, йә’ни мүййән ичтимаи тәләбаты өдәмәлидир,—бу тәләбат исә мигдарча мүхтәлифдир вә мүхтәлиф тәләбат дахили рабитә илә бир-биринә бағлы олуб ваһид бир тәбии систем тәшкил эдир,—дикәр тәрәфдән исә, һәр бир мүййән әмтиә нөвүнү истеһсал әтмәк үчүн чәмиййәтин өз ихтиярында олан иш вахтындан нә гәдәр сәрф эдә биләчәйини әмтиәләрин дәйәр гануну тәйин эдир. Лакин мүхтәлиф истеһсал саһәләринин даим бу кими бир мүвазинәтә мейл кәстәрмәси анчаг, бу мүвазинәтин даим позулмасына гаршы бир әкс тә’сир кими тәзаһүр эдир. Э’малатхана дахилиндәки эмэк бөлкүсү шәраитиндә ишин әввәлиндән мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг эдилән норма, чәмиййәт дахилиндәки эмэк бөлкүсү шәраитиндә анчаг сонралар, дахили, кор тәбиәт гүввәси кими тә’сир кәстәрир вә бу гүввә әмтиә истеһсалчыларынын интизамсыз, өзбашына һәрәкәтләрини өзүнә табә эдир, өзү дә анчаг базар гиймәтләринин бир барометр кими галхыб-дүшмәси шәклиндә гавранылыр. Мануфактурадаки эмэк бөлкүсү тәләб эдир ки, капиталист өз ихтиярындаки үмуми механизмин ади үзвләри олан фәһләләр үзәриндә гейд-шәртсиз нүфуза малик олсун; ичтимаи эмэк бөлкүсү исә, бир-бириндән асылы әмтиә истеһсалчыларыны үз-үзә кәтирир; һейванат әләминдә bellum omnium contra omnes [һамынын һамыя гаршы мүбаризәси] бүтүн нөвләрин яша-

олан (when it is made) һәр бир шей—мәнсулдур вә бу шей сатыша һазырдырса, демәди гайрылымышдыр“. Бир чох мисаллардан бирини кәстәрәк: „Көһнә заманлар Нью-Йорк вә Филадельфия мануфактураларында күнлүйүн өзүнү вә бүтүн һиссәләрини бир ердә „гайырыдылар“. Лакин күнлүк тамамилә мүхтәлиф һиссәләрин mixtum compositum [бирләшмәсиндән] ибарәт олдуғуна көрә, бу һиссәләрин һазырланмасы тәдричлә дөнүб бир-бириндән асылы олмаян вә мүхтәлиф ерләрдә олан хүсуси истеһсал саһәләринин иши олду. Онларын һиссә мәнсуллары күнлүк мануфактурасына айрыча әмтиә шәклиндә дахил олур ки, бу мануфактура да бүтүн бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләрини анчаг бирләшдирди. Янкилар бу кими мәнсуллара „йығма мәнсуллар“ (assembled articles) ады вермишдиләр; верки „топлайычысы“ олмаг ә’тибарилә онлар бу ада доғрудан да лайиғ идиләр. Чүнки күнлүк һәр бир һиссәсинин гиймәтиндән 6% верки „йығмагла“ бәрабәр һазыр мәнсулун гиймәтиндән дә 6% верки „йығыр“.

йышы үчүн чох вэ я аз дэрэчэдэ шэрт олдуғу кими, һәмин әмтиә истеһсалчылары да рэгабәтдән вэ өз гаршылыглы мәнәфеләринин мүбаризәси нәтичәси олан зоракиликдән башга һеч бир шейлә һесаблашмаг истәмирләр. Буна көрә дэ әйни буржуа дүшүнчәси бир тәрәфдән мануфактура әмәк бөлкүсүнү, ишчинин мүәййән бир әмәлийята өмүрлүк тәһким әдилмәсини вэ һиссә фәһләсинин капитал һакимийәтинә данышыгсыз табе әдилмәсини тә'рифләйиб дейир ки, бунлар әмәйин мәһсулдарлығыны йүксәлдән бир әмәк тәшкилидир, дикәр тәрәфдән дэ һәр бир шүүрлу ичтимаи нәзарәти вэ ичтимаи истеһсал просесинин тәнзим әдилмәсини әйни бир әһтирасла писләйиб дейир ки, бунлар фәрди капиталистин тохунулмаз мүлкийәт һүгугуна, онун азадлығына вэ тәшәккүл тапмагда олан „дүһасына“ гәсд әтмәкдир. Чох мараглыдыр ки, фабрика системинин гызғын мәддаһлары, ичтимаи әмәйин үмумән тәшкил әдилмәси әлейһинә ә'тираз әтмәк үчүн ән күчлү дәлил олараг буну көстәрирләр ки, әмәйин белә бир тәшкили бүтүн чәмийәти дөндәриб бир фабрика һалына сала биләр.

Капиталист истеһсал үсулу үзәриндә гурулмуш олан чәмийәтдә ичтимаи әмәк бөлкүсүндәки һәрчмәрчлик илә мануфактура әмәк бөлкүсүндәки истибад бир-бири үчүн гаршылыглы шэртдирсә, бундан хейли габагки чәмийәт формаларында сәнае саһәләринин бир-бириндән айрылмасы тәбии шәкилдә инкишаф әдир, сонра кристаллашыр вэ, нәһайәт, ганун васитәсилә сабитләшир, буна көрә дэ бурада бир тәрәфдән ичтимаи әмәйин планла вэ нүфуз үзәриндә гурулдугуну, дикәр тәрәфдән дэ ә'малатхана даһилиндә әмәк бөлкүсүнүн тамамилә олмадығыны вэ я чох кичик бир мигясда, я да анчаг дағыныг шәкилдә вэ тәсадүфи олараг инкишаф әтдийини көрүрүк⁵⁹.

Мәсәлән, бир гисми һәлә индийәдәк галан ибтидаи хырда һинд ичмалары, әлиик торпаг саһиблийи, әкинчилийин сәнәтлә билаваситә бирләшмәси вэ һәр бир ени ичмаын әсасы гоюлдугда истеһсал үчүн һазыр план вэ схема верән сабит әмәк бөлкүсү әсаслары үзәриндә гурулмушдур. Һәр бир белә ичма, өзүнү тә'мин әдән мүстәгил истеһсал ваһидидир вэ онун истеһсал даирәси 100 акрдан бир нечә мин акра гәдәр бир саһәни әһатә әдир. Мәһсулун әсас һиссәси, әмтиә кими дейил, ичмаын өзүнүн билаваситә истеһлак әтмәси үчүн истеһсал әдилир, буна көрә дэ истеһсалын өзү, бүтүн һинд чәмийәтиндә әмтиә мүбадиләси васитәсилә һәятә кечән әмәк бөлкүсүндән асылы дейилдир. Мәһсулун анчаг артыг галан гисми әмтиәйә чеврилир, һәм дэ бунун хейли һиссәси анчаг, чох гәдим заманлардан бәри натурал рента шәклиндә мүәййән мигдар мәһсул алан дөвләтин әлиндә дөнүб әмтиә олур.

⁵⁹ „Үмуми бир гайда кими демәк олар ки, чәмийәт даһилиндәки әмәк бөлкүсү нүфузә нә гәдәр аз табе әдилмиш олса, ә'малатхана даһилиндә әмәк бөлкүсү бир о гәдәр чох инкишаф әдир вэ тәк бир шәхсин нүфузуна бир о гәдәр чох табе әдилмиш олур. Беләликлә, әмәк бөлкүсү мәсәләсиндә ә'малатхана даһилиндәки нүфуз илә чәмийәт даһилиндәки нүфуз бир-биринә тәрс пропорсионалдыр“ (Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, Paris 1847, p. 130, 131). [К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928, сәһ. 130.] [Бах: „Das Elend der Philosophie“. 2. Auflage, Stuttgart 1892, сәһ. 120.]

Һиндустаның мұхтәлиф ерләрində мұхтәлиф ичма формаларына тәсадүф әдилір. Ән бәсит типли ичмаларда торпаг биркә бечә-рилир, мәһсул исә айры-айры үзвләр арасында бөлүшдүрүлүр; сап әйирмәк, парча тохумаг вә саирә исә, һәр аиләнин айрылығда әвдә мәшғул олдуғу ярдымчы пешәдир. Екчинс ишлә мәшғул олан бу күтләдән башга, ашағыдаки шәхсләрин дә олдуғуну көрүрүк: һаким, полис рәиси вә верки йыған вәзифәләрини ифа әдән ичма „башчысы“; әкин ишләринин һесабыны сахлаян вә бу ишләрә аид-бүтүн лазыми мә’луматы топлаян мұһасиб; чаниләрн тә’ғиб әдән, әчнәби сәйяһлара кәндбәкәнд бәләдчилик әдән үчүн-чү мә’мур; ичмаын сәрһәдләрини гоншу ичмаларын тәчавүзләриндән горуян сәрһәд кешикчиси; көлләрә бахан вә тарлалары сувармаг үчүн әллик көлләрин суюну пайлаян мираб; дин айинләрини ичра әдән браһма; ичма ушагларына гум үстүндә охуюб язмаг өйрәдән мәктәб мұәллими; мүнәччим вәзифәсини ифа әдиб әкин вә бичин вахтыны вә үмумийәтлә мұхтәлиф әкин ишләринин көрүлмәси үчүн вахтын хош олуб-олмадығыны билдирән мүнәччим браһма; бүтүн әкин әләтләрини гайыран вә тә’мир әдән дәмйрчи вә харрат; бүтүн кәнд үчүн габ-гачаг һазырлаян күзәчи; дәлләк; палтар юян; зәркәр, бир дә, бә’зи ичмаларда зәркәр әвәзинә, бә’зиләриндә исә мәктәб мұәллими ериндә ишләйән шаир. Бу адамлар бүтүн ичмаын һесабына яшайыр. Әһали артдыгча, чамаат хам торпагларда көһнә ичмалара бәнзәр ени ичмалар гурур. Ичма тәркибиндә мүнтәзәм әмәк бөлкүсү олдуғу һалда, мануфактура әмәк бөлкүсү бурада мүмкүн дейилдир, чүнки дәмйрчи, харрат вә я башгаларынын базары дәйишмәйиб даим олдуғу кими галыр; олса-олса, кәндиң бөйүклүйүндән асылы олараг, бир дәмйрчи, харрат вә саирә еринә ики-үч дәмйрчи, күзәчи вә и. а. олдуғуну көрүрүк⁶⁰. Ичма әмәк бөлкүсүнү низама салан ганун, бурада гаршысы алынмаз бир тәбиәт гануну һөкмүндә олур: һәр бир айрыча сәнәткар, мәсәлән дәмйрчи вә саирә, өз пешәсинә аид ишләрин һамысыны гәт’и мұәййәнләшмиш ән’әнәви үсулла көрүр, лакин тамамилә мүстәгил олуб ә’малатхана даһилиндә һеч кәсин нүфузуна табе олмур. Һәмйишә әйни шәкилдә давам әдән вә дағылдығы тәгдирдә енә дә әйни ердә вә әйни адла мейдана кәлән бу мүстәгил ичмаларын⁶¹ истәһсал гурулушундаки бәситликдән

⁶⁰ Lieut. Col. Mirk Wilks, Historical Sketches of the South of India, London 1810—1817, vol. I, p. 118—20. Һинд ичмаларындаки мұхтәлиф формаларын әтрафлы мұғайисәсини George Campbell-ин Modern India адлы әсәриндә тапмаг олар, London 1852.

⁶¹ „Өлкә сакинләрн ән гәдим заманлардан бәри... бу бәсит шәкилләр даирәсиндә яшайыр. Айры-айры кәндләрн сәрһәдди чох аз һалларда дәйишилирди; бә’зән мұһарибә, ачлыг вә я хәстәлик дүшмәси нәтичәсиндә кәндләр дағылыр вә һатта тамамилә мәһв олурдуса да, тәзәдән енә көһнә ады илә көһнә сәрһәдләрн даһилиндә вә әйни мәрәмла, һатта әйни аиләләр шәклиндә мейдана кәлир вә әсрләр бою яшайырды. Дөвләтин дағылмасы вә я парчаланмасы кәнд сакинләрнн чох аз нараһат эдирди; кәнд ки, саламат галды, демәли бу кәнд кимин һакимийәти алтына кечирсә кечсин, һансы һөкмдара табе олурса олсун, кәндиң сакинләрн буна фәрг гоймурдулар; кәндләрн даһили иғтисади һәяты олдуғу кими галырды“ (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java, The History of Java. London 1817, vol. II, p. 285).

мэ'лум олур ки, нэ үчүн Асия дөвләтләри даим дағылдығы, ени-дән эмәлә кәлдийи вә онлардаки сүлаләләр тез-тез дәйишилдийи һалда Асия чәмийәтләриндә бир дәйишиклик олмур. Думанлы сиясәт аләминдә гопан ғыртыналар бу чәмийәтдәки әсас игтисади үнсүрләрин гурулушуна тә'сир әтмир.

Юхарыда гейд әдилдийи кими, сех ганунлары, бир устанын ишләдә биләчәйи шакирдләрин сайыны гәт'и мәһдуд әтмәклә сех усталарынын дөнүб капиталист олмасына даим мане олурду. Һабелә уста сахладығы шакирдләри анчат өз сәнәтиндә ишләдә биләрди. Сех өзүнү, тачир капиталынын һәр чүр тәчавүзүндән бөйүк бир сә'йлә горуюрду, зира тачир капиталы, сехләрә гаршы дуран еканә сәрбәст капитал формасы иди. Тачир һәр бир әмтиәни сатын ала биләр, лакин әмәйи әмтиә кими сатын ала билмәзди. Тачирин олмасына дөзүрдүләрсә, бунун сәбәби анчаг о иди ки, сәнәткарларын мәһсулуну алырды. Харичи сәбәбләр әмәк бөлкүсүнү кенишләндирдийи һалларда мөвчуд сехләр ярымнөвләрә парчаланырды вә я мөвчуд сехләрлә янашы олараг ениләри гурулурду, лакин мүхтәлиф сәнәтләр әйни бир ә'малатханада бирләшмирди. Беләликлә, сех тәшкилатынын әмәк сәһәләрини бир-бириндән айырмасы, тәчрид әтмәси вә инкишаф әтдирмәси мануфактура дөврү үчүн илк мадди шәрт олмушдурса да, сех тәшкилатынын өзү, мануфактура әмәк бөлкүсүнә имкан вермирди. Илбиз өз чанағына япышыг олдуғу кими фәһлә дә үмүмийәтлә өз истеһсал васитәләринә әйни дәрәчә мөһкәм битишмиш олурду вә, демәли, мануфактуранын илк шәрти, йә'ни истеһсал васитәләринин фәһләдән айрылыб бир капитал кими она гаршы дурмасы шәрти йох иди.

Бүтүн чәмийәтдәки әмәк бөлкүсү,—истәр әмтиә мүбадиләси васитәсилә, истәрсә бу мүбадиләдән асылы олмадан һәята кечсин,—ән мүхтәлиф ичтимаи-игтисади гурулушлара хас олдуғу һалда, мануфактура әмәк бөлкүсү, капиталист истеһсал үсүлунун тамамилә спесифик бир төрәмәсидир.

5. Мануфактуранын капиталист характери

Бир капиталын командасы алтында хейли фәһләнин бир ер-йығылмасы истәр үмүмийәтлә кооперасиянын, истәрсә дә хүсусән мануфактуранын тәбии башланғыч нөгтәсини тәшkil әдир. Мануфактура әмәк бөлкүсү өзү дә ишләдилән фәһләләрин сайча артмасыны техники зәрурәтә чевирир. Артыг бурада һәр бир капиталистин ән азы нә гәдәр фәһлә ишләтмәли олдуғу мөвчуд әмәк бөлкүсүндән асылыдыр. Дикәр тәрәфдән, әмәк бөлкүсүнүн тәкмилләшмәсиндән доған хейир, фәһләләрин сайынын даһа да артмәсилә әлагәдардыр; фәһләләрин сайы исә бүтүн мүхтәлиф истеһсал группларынын мүәййән нисбәтдә вә әйни заманда кенишләндирилмәси йолилә артырыла биләр. Лакин капиталын дәйишән тәркиб һиссәси илә бирликдә, онун сабит һиссәси дә артмалыдыр, нәинки истеһсалын үмуми шәртләри олан тикинтиләр, собалар вә саирәнин һәчми, хүсусилә хаммалын мигдары да артмалыдыр,

Һәм дэ хаммалын мигдары фəһлэлəрин сайына нисбэтэн хейли сүр'əтлэ артыр. Мүэййэн мүддэтдэ мүэййэн мигдар фəһлэнин ишлэтдийи хаммалын күтлэси, эмək бөлкүсү нəтичəсиндэ эмəйин мəһсулдар гүввəсинин йүксəлдийи нисбэтдэ артыр. Белəликлэ, айры-айры капиталистə лəзым олан минимум капиталын артмасы вэ я кетдикчэ дəһа чохлу мигдар ичтимаи яшайыш вəситəлəринин вэ истəһсалын капитала чеврилмэси, мануфактуранын өз техники характериндэн ирəли кэлэн бир ганундур⁶².

Бəсит кооперасияда олдуғу кими, мануфактурада да фəалий-йэтдэ олан ишлək чисим капиталын мөвчудиййэт формасыдыр. Бир чох фəрди хиссə фəһлэлəриндэн тəшкил эдилэн ичтимаи истəһсал механизми капиталистин малыдыр. Буна көрə дэ мұхтəлиф ишлəрин биркə көрүлмəсиндэн доған мəһсулдар гүввə капиталын мəһсулдар гүввəсидир. Əсл мə'нада мануфактура, əввəллəр мұстəгил олан фəһлəни капиталын əмр вэ интизамына табə этмək-дэн башга, фəһлэлəрин өзлəринин арасында дэрəчəлэр силсилəси дэ ярадыр. Бəсит кооперасия һэр бир айрыча шəхсин истəһсал үсулуну əсас ə'тибарилə дəйишдирмəйиб олдуғу кими сахладығы һалда, мануфактура ону башдан-баша ингилабилəшдирир вэ фəрди иш гүввəсини тамамилə өзүнə табə эдир. Мануфактура фəһлэнин анчаг бир бачарығыны сүн'и сурəтдэ инкишаф этдирмəклə, онун там бир алəм тəшкил эдэн бүтүн башга мəһсулдарлыг габилиййэт вэ истə'дадларыны боғмагла ону эйбəчэр һала салыр. Мануфактура фəһлэдэн Ла-Плата дөвлəтлəриндэ мал-гарадан истифадə олундуғу кими истифадə эдир; орада мал-гараны анчаг дəриси вэ я пийи үчүн кəсирлэр. Айры-айры натамам ишлэр мұхтəлиф фəрдлэр арасында бөлүшдүрүлмəкдэн əлавə, һəттə айрыча бир фəрд дэ парчаланыб мүэййэн бир хиссə ишини ичрə эдэн автомат алəтə чеврилир⁶³, белəликлэ дэ, инсаны өз чисминин бир хиссəси кими [фəһлэлəри—үзв, истисмарчылары исə—мə'дэ кими] тəсвир эдэн Менени Агриппанын баяғы тəмсили⁶⁴ ишдэ һəятə кечмиш олур. Əввəллəр фəһлэ əмтиə истəһсал этмək үчүн лəзым олан мадди

⁶² „Чəмиййэтдэ, мүэййэн нөв сənəт үчүн лəзым олан капиталын (кəрək белə дейилə иди: яшайыш вəситəлəри вэ истəһсалын) олмасы һələ һеч дэ кифайэт дейилдир; бундан əлавə, кениш мигдасда истəһсал илэ мəшғул олмаг үчүн саһибкарларын əлиндэ кифайэт гэдэр чох белə капитал топланмасы да лəзымдыр... Эмək бөлкүсү инкишаф этдикчэ эйни мигдар фəһлэнин ишлəдилмэси, алəт, хаммал вэ саирə шəклиндэ кетдикчэ дəһа чох капитал сəрф олунмасыны тэлəб эдир“ (Storch, Cours d'Economie Politique, Парис нəшри, ч. I, р. 250, 251). „Сияси гурулушда ичтимаи һакимиййəтин мəркəзлəшмэси илэ хүсуси мəнафеин парчаланмасы бир-бириндэн айрыла билмəйчəйи кими, истəһсал алəтлəринин мəркəзлəшмэси илэ эмək бөлкүсү дэ бир-бириндэн айрыла билмэз“ (Karl Marx, Mécène de la Philosophie, Paris 1847, р. 134. [К. Маркс, Фəлсəфə йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвлəтнəшр. 1928, сəһ. 132.] [Бах: „Das Elend der Philosophie“. 2 Auflage, Stuttgart 1892, S. 123, 124.]

⁶³ Dugald Stewart мануфактура фəһлэлəрини „истəһсалда хиссə ишлəрини көрмək үчүн ишлəдилэн... чанлы автомат“ [өз-өзүнə һэрəkəт эдэн ирадəсиз ма-шын] адландырыр (Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, vol. III, „Lectures on Political Economy“, р. 318).

⁶⁴ Мəрчанларын һэр бир фəрди, доғрудан да бүтүн групп үчүн мə'дэди. Лакин о, плəбейлəрин гида маддэлəрини əллəриндэн алан Рома патрисилəри кими, һеч дэ бүтүн групп гида маддэлəрини əлиндэн алмыр, əксинə, бүтүн группа гида маддэлəри верир.

васитэлэрэ малик олмадыгына көрө өз иш гүввэсини капиталла сатырдыса, инди онун фэрди иш гүввэсинин өзү капиталла сатылма-йынча истифада эдилэ билмэз. Бу иш гүввэси анчаг башга иш гүввэлэри илэ элагэйэ кирдикдэ фээлиййэт көстөрө билэр, бу элагэ исэ анчаг иш гүввэси сатылдыгдан сонра, капиталистин э'малатханасында эмэлэ кэлир. Өз тэбии габилиийэти илэ мүс-тэбил бир иш көрө билмэйэн мануфактура фэһлэси инди анчаг, капиталист э'малатханасынын ярдымчы бир үнсүрү кими мэхсулдар фээлиййэт көстөрө билэр⁶⁵. Сечмэ халгын алнында: Иго-ванын мүлкиййэтидир—дейэ язылмыш олдуғу кими, эмэк бөлкүсү дэ мануфактура фэһлэсинин алына капиталын малы олдуғуну көстөрөн дамға вурур.

Вэхшинин бүтүн һәрби мэхарэти онун шэхси фэндкирлийин-дэн ибарэт олдуғу кими, мүстэбил кэндли вэ я сэнэткарын да, кичик мигясада олса да көстөрдийи идрак, дүшүнчө вэ ирадэ, мануфак-турада анчаг бүтүнлүкдэ э'малатханадан тэлэб олунур. Истеһ-салын мэх'нэви гүввэлэринин [мүһэррик гүввэлэринин] бир тэрэф-дэ кенишләнмэсинэ сэбэб, мэхз башга тэрэфлэрдэ бу гүввэлэрин тамамилэ йохалмасыдыр. Ёиссэ фэһлэлэринин итирдиклэри, һэ-мин фэһлэлэрэ гаршы капиталда чэмлэнир⁶⁶. Мануфактура эмэк бөлкүсү ндтичэсиндэ мадди истеһсал просесинин мэх'нэви гүввэлэ-ринин фэһлэлэрэ бир өзкэ мүлкиййэти кими, онлары эсарэт алтына алан бир гүввэ кими гаршы дурур. Бу айрылма просеси бэсит кооперасиядан башланьыр; орада капиталист айрыча бир фэһлэйэ гаршы, ичтимай эмэк организминин вэхдэт вэ ирадэсини тэмсил эдир. Сонра бу айрылма просеси мануфактурада инкишаф эдир; бурада фэһлэ һиссэ фэһлэси һалына салыныр. Нэхайэт, бу просес ири сэнәедэ тамамланьыр; ири сэнәе, элми фэһлэдэн айырыр, ону истеһсалын мүстэбил бир гүввэси кими капиталла хидмэт этмэйэ мэхбур эдир⁶⁷.

Мануфактурада мэхму фэһлэнин вэ, демэли, капиталын ичти-май мэхсулдар гүввэ чэхэтинчэ варланмасы, фэһлэнин фэрди мэхсулдар гүввэ чэхэтинчэ йохсуллашмасындан ирэли кэлир. „Чэхалэт мөвһуматын анасы олдуғу кими, сэнәеин дэ анасыдыр. Тэфэккүр вэ тэсэввүрдэ сэхвлэр ола билэр; лакин эл вэ я аяг илэ мүэййэн һәрәкэтлэр этмэк вәрдиши нэ тэфэккүрдэн асылдыр, нэ

⁶⁵ „Өз сэнэтини там һечмдэ билэн бир ишчи һәр ердэ мэхсулдар иш кө-рүб өзү күзэрәныны тэхмин эдэ билэр; башга бир фэһлэ (мануфактура фэһлэ-си) исэ, әксинэ, өз йолдашларындан айрылыгда нэ чалышмаг габилиийэти олан, нэ дэ мүстэбил чалыша билэн әһәмиййэтсиз эләвэ үнсүрдэн башга бир шей дейилдир вэ иш һаһибинин тәклиф этдийи һәр бир шәрти гәбул этмэйэ мэх-бурдур“ (Storch, Cours d'Economie Politique. Edit. Pétersbourg 1815, vol. I, p. 204).

⁶⁶ A. Ferguson, History of Civil Society, Edinburgh 1767, Part IV, sect. I, p. 281: „Ола билэр, биринчи (фабрика устасы, рэхбэр дөвләт хадими, ке-нерал) дикеринин (фэһлэнин, ашағы мэхмурун, әскерин) итирдийини элдэ этмиш олур“.

⁶⁷ „Элм һаһиб илэ мэхсулдар фэһлэ арасында там бир учурум әмәлэ кэ-лир вэ элм фэһлэнин өз мэхсулдар гүввэсини артырмасы үчүн бир васитэ ол-маг әвэзинэ, демәк олар һәр ердэ өзүнү фэһлэйэ мүгабил гоюр... Идрак әмәк-дән айрылыр вэ она дүшмән ола биләчәк бир аләт олур“ (W. Thompson, An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, London 1824, p. 274).

дэ тэсэввүрдэн. Буна көрө дэ мануфактура, мәнәви һаятын эн чох тапдаландығы ерлөрдө эн яхшы тэрэгги эдир, белә ки, э'малатхана, һиссэләри инсанлардан ибарәт олан бир машин һесабы эдилә биләр⁶⁸. Доғрудан да XVIII әсрин орталарында бә'зи мануфактуралар, бәсит олан, лакин фабрика сирри тәшкил эдән мүййән ишлөрдә ағылдан кәм адамларын ишләдилмәсини даһа мүнәсиб билирдиләр⁶⁹.

А. Смит дейир: „Инсанларын бөйүк әксәрийәтинин мәнәви инкишафы лабүд олараг, онларын күндәлик мәшғәләсиндән асылы олур. Бүтүн өмрү бою анчаг бир нечә бәсит әмәлийятла мәшғул олан бир адамын... өз бейнини ишләтмәйә имканы олмамышдыр... Белә бир шәхс адәтән о гәдәр күт вә чаһил олур ки, инсанлар арасында ондан күт вә чаһилинә раст қәлмәк олмаз“. А. Смит һиссә фәһләсинин күтлүйүнү тәсвир этдикдән сонра сөзүнә давам әдиб дейир: „Онун һеч дәйишмәйән һәятынын екрәнклийн әлбәттә, онун мәнәви варлығыны сарсыдыр... Бу екрәнклик онун һәтта чисмани гүввәсини дә сарсыдыр вә өз ихтисасындан башга бүтүн саһәләрдә узун мүддәт вә кәркин чалышмасына имкан вермир. Беләликлә фәһлә айрыча бир пешәдә әлдә әтдийи усталығы өз зейни, ичтимаи вә һәрби бачарыглары һесабына әлдә әтмиш олур. Һәм дә һәр бир мәдәни сәнае өлкәсиндә зәһмәткеш йохсуллар (the labouring poor), йә'ни халгын әксәр күтләси, һөкмән мәһз бу вәзийәтә дүшмәлидир“⁷⁰. А. Смит, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә халг күтләсинин тамамилә шикәст олмасына йол верилмәмәси үчүн мәсләһәт көрүр ки, дөвләт өзү халг маарифи ишләрини тәшкил әтсин, лакин бу иш чох әһтиятла вә эн чүз'и мигяса тәшкил эдилсин. А. Смитин әсәрини франсызчая тәрчүмә әдиб тәфсир әләйән вә биринчи императорлуг заманы, тәбии олараг сенаторлуга кечән Гарн'е бу фикрә гаршы тамамилә ардычыл бир сурәтдә ә'тираз эдир. Онун фикринчә халг маарифи әмәк бөлкүсүнүн биринчи ганунуна зиддир; о дейир ки, биз халг маарифи ишини тәшкил әтмәклә „бүтүн ичтимаи системимизи мәһв эдә биләрик“. О дейир: „Һәр бир башга әмәк бөлкүсү кими, чисмани әмәйин әгли әмәкдән айрылмасы да⁷¹, чәмийәт варландыгча (бу ифадәни о,

⁶⁸ A. Ferguson, History of Civil Society, Edinburgh 1767, Part IV, sect. I, p. 280.

⁶⁹ J. D. Tuckett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, London 1846, vol. I, p. 149.

⁷⁰ A. Smith, Wealth of Nations, b. V, ch. I, art. II. Феркүсонун шакирди олүб әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли нәтичәләрини тәһлил әтмиш олан А. Смит бу нөгтәни тамамилә айдын тәсәввүр эдирди. О өз әсәринин әввәлиндә, әсәрин планына көрә әмәк бөлкүсүнү мәдһ әтдийи ердә бу бөлкүнүн ичтимаи бәрәбәрсизликләр мәнбәи олдуғуну анчаг өтәри гейд эдир. Яһыз дөвләт кәлирләринә һәср эдилән бешинчи китабында Феркүсонун фикирләрини тәкрат эдир. Мән, әмәк бөлкүсүнүн тәнгидиндә Феркүсон, А. Смит, Лемонтей вә Сэй арасындаки тарихи рабита һағгында лазым олан нә варса, һамысыны „Misère de la Philosophie“дә көстәрмишәм; һәмин әсәримдә мән мануфактура әмәк бөлкүсүнү илк дәфә олараг, капиталист истәһсал үсулунун хүсүси формасы кими тәсвир әтмишәм (сәһ. 122 вә сонракиләр). [К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабханасы. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 124 вә сонракиләр.] [Бах: „Elend der Philosophie“, Stuttgart 1892, сәһ. 112 вә сонракиләр.]

⁷¹ Феркүсон һәлә „History of Civil Society“ әсәриндә (part IV, sect. I, p. 281) дейир: „Бу әмәк бөлкүсү әсриндә һәтта тәфәккүр өзү айрыча бир сәнәт олур“.

капитал, торпаг саһиблэри вэ онларын дөвлэти һаггында дүзкүн ишлэдир) даһа дэрин вэ даһа гэт'и бир шәкил алыр. Башга эмәк бөлкүлэри кими бу эмәк бөлкүсү дэ кечмиш тэрэггинин нәтижәси вэ кәләчәк тэрэггинин сәбәбидир... Нә сәбәбә кәрәк һөкүмәт бу эмәк бөлкүсүнә мане олсун вэ онун тәбии инкишафыны даяндырсын? Нә сәбәбә кәрәк һөкүмәт, парчаланыб бир-бириндән айрылмаға чалышан ики нөв эмәйи бир-биринә гатыб бирләшдирмәк мэгсәдилә тәчрүбә апарылмасына дөвләт кәлиринин бир гисмини сәрф этсин?⁷²

Мүәййән бир дәрәчәдә мә'нәви вэ чисмани шикәстлик һәтта, бүтүн чәмиййәт дахилиндәки эмәк бөлкүсүндә дэ лабүддүр. Лакин мануфактура дөврү мүхтәлиф эмәк саһәләринин бу ичти-май парчаланма просесини хейли ирәлиләтдийинә кәрә вэ, дикәр тәрәфдән, анчаг мануфактура хас олан спесифик эмәк бөлкүсү фәрдләрин һәятына ән чох тә'сир этдийинә кәрә, сәнае патоложиси [йә'ни сәнае фәһләләринин хәстәликләри һаггындаки әлм] үчүн илк дәфә зәмин ярадан вэ бу әлми тәрәгги этдирән анчаг мануфактура дөврү олмушдур⁷³.

„Бир адам өлүм чәзасына мәнһум әдилдикдә онун парчаланмасына ә'дам дейилир, өлүм чәзасына мәнһум әдилмәдикдә исә—гәтл. Әмәйи парчаламаг халгы гәтл әтмәк демәкдир“⁷⁴.

Әмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасия, яхуд мануфактура, әввәлдә өзбашына, тәбии йолла әмәлә кәлиб бөйүйән бир төрәмәдир. Лакин мүәййән бир сабитлик кәсб әдиб кифайәт гәдәр кениш яйылдыгда дәрһал капиталист истеһсал үсүлунун шуурлу, мүтәмади вэ мүнтәзәм тәтбиг әдилән бир формасы олур. Әсл мануфактуранын тарихи кәстәрир ки, она хас олан эмәк бөлкүсү әввәлдә, санки иштиракчыларын өзләринин хәбәри олмадан, халис тәчрүбә йолу илә мейдана кәлиб мэгсәдәуйгун бир шәкил алыр, сонра исә, сех сәнәти кими, бир дәфә әлдә әдилмиш олан формалары ән'әнәви шәкилдә сабитләшдирмәйә вэ айры-айры һалларда мөһкәмләдиб әсрләр бою яшатмаға чалышыр. Бу формалар дәйиширсә,—тамамилә чүз'и дәйишикликләр мүстәсна олмагла,—һәми-

⁷² G. Garnier, онун тәрчүмәсинин V чилди, р. 2—5.

⁷³ Падуя шәһәриндә әмәли тибб әлмләри профессору Ramazzini өз „De morbis artificum“ әсәрини 1713-чү илдә нәшр этдирмишди; сонрадан, 1781-чи илдә франсызчә тәрчүмә әдилән бу әсәр 1841-чи илдә „Encyclopédie des Sciences Médicales. 7-ème Discours: Auteurs Classiques“дә тәкрар чап әдилмишди. Ири сәнае дөврү фәһләләр арасында яйылан вэ мүәллифин өз әсәриндә кәстәрдийи пешә хәстәликләринин сияһисини әлбәтгә анчаг кенишләндирмишди. Әзчүмлә бах: „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonterel. Paris 1858“, вэ „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind. 6 Bände. Ulm 1860“. 1854-чү илдә Society of Arts сәнаедәки пешә хәстәликләрини өйрәнмәк үчүн бир комисйон тә'йин әтмишди. Охучу, бу комисйонун топладығы сәнәдләрин сияһисини „Twickenham Economic Museum“ чәдвәлиндә тапа биләр. Рәсми „Reports on Public Health“да да чох мүһүм мә'лумат вардыр. Һәмчинин бах: E d u a r d R e i c h, M. D., Ueber die Entartung des Menschen. Erlangen 1868.

⁷⁴ D. U r q u h a r t, Familiar Words, London 1855, p. 119. һекел эмәк бөлкүсү мәсәләсиндә тамамилә башга бир фикирдә иди. О өз „Һүгүг фәлсәфәси“ әсәриндә дейир: „Биринчи нөвбәдә о адама әлми демәк ләзымдыр ки, о, башгаларынын көрдүйү ишләрин һамысыны кәрә билир“.

шэ анчаг эмэк алэтлэриндэ баш верэн ингилаб нэтичэсиндэ дэйи-шир. Мүасир мануфактура, —мэн бурада, машын тэтбигинэ эсас-ланан ири сэнаедэн бэһс этмирэм,—өз үнсүрлэрини я, дагыныг һалда олса да, һазыр шэкилдэ тапыр,—мисал үчүн бөйүк шәһәр-лэрдэ эмэлэ кэлэн палтар мануфактурасында олдуғу кими,—вэ бу дагыныг үзвлэри анчаг бир ерэ топламасы лазым кэлир, я да бөлкү принципи (мәсәлән, чилдчиликдэ олдуғу кими) өзлүйүндэ көзә чарпыр вэ сәнәт истехсалынын айры-айры иш эмәлийятынын садәчә олараг хүсуси һиссә фәһлэләринә верилмәсини тәләб әдир. Белә һалларда һәр бир вәзифәни ифа әтмәкдән өтрү лазым олан ишлэк әлләрин сайы арасындаки нисбәти тапмаг үчүн һеч бир һәф-тәлик дә тәчрүбә тәләб олунмур⁷⁵.

Мануфактура эмэк бөлкүсү, сәнәткарлығы парчаламагла, эмэк аләтләрини ихтисаслара айырмагла, һиссә фәһлэләри яратмагла вэ онлары гуллара айырыб мәчму бир механизм шәклиндә гу-рашдырмагла ичтимаи истехсалын просесләри арасында кейфийәт айрылығы вэ кәмийәт пропорционаллығы эмәлә кәтирир, йә’ни ичтимаи эмәйи мүйәйән тәрздә тәшкил әдир, бунунла да эмәйин ени, ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф әтдирир. Мануфак-тура эмэк бөлкүсү ичтимаи истехсал просесинин специфик капи-талист формасы олмаг ә’тибарилә,—өз ярандығы тарихи әсас үзә-риндә исә о ялныз капиталист формасында инкишаф әдә биләр,—анчаг әлә бир хүсуси үсулдур ки, бу үсулла фәһләнни һесабына нисби изафи дэйәр истехсал әдилир, йә’ни капиталын өз-өзүнә артмасы сүр’әтләндирилир ки, онун бу чүр артмасына да, адәтән ичтимаи сәрвәт, „Wealth of Nations“ вә и. а. дейилир. Мануфак-тура эмэк бөлкүсү, эмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини фәһлә үчүн дейил, капиталист үчүн инкишаф әтдирмәкдән башга, һәтта бу мәгсәдлә һәр бир фәһләни әйбәчәр бир һала салыр. Мануфак-тура эмэк бөлкүсү, капиталын эмэк үзәриндәки һакимийәти үчүн ени шәраит ярадыр. Буна көрә дә, мануфактура эмэк бөлкүсү бир тәрәфдән тарихи бир тәрәгги вә чәмийәтин игтисади инкиша-фында зәрури бир һал олса да, дикәр тәрәфдән мәдәни вә инчә истисмар аләтидир.

Анчаг мануфактура дөврүндә әсл бир әлм дәрәчәсинә чатмыш олан сияси игтисад, үмумийәтлә десәк, ичтимаи эмэк бөлкүсүнә анчаг мануфактура эмэк бөлкүсү нөгтейи-нәзәрилә бахыр⁷⁶, йә’ни ону, әйни мигдар әмәклә даһа чох әмтиә истехсал әтмәк, демәли, әмтиәни учузлашдырмаг вә капитал йығымыны сүр’әтләндирмәк васитәси һесаб әдир. Классик гәдим мүйәллифләр мәсәләнни кә-мийәт чәһәтинин вә мүбадилә дэйәринин белә тә’кидлә гейд

⁷⁵ Эмэк бөлкүсү сәһәсиндә айры-айры капиталистләрин лап әввәлдән ихти-рачылыг дүһасы көстәрдийинә һәлә енә дә садәләвһлүклә инананлар варса, йә-гин ки, анчаг алман профессорларыдыр; чәнаб Рошер, өз Юпитер кәлләсиндә тамамилә һазыр шәкилдә эмэк бөлкүсү ичәд әдән капиталистә, тәшәккүр әла-мәти олараг, „мүхтәлиф эмэк һаггы“ („diverse Arbeitslöhne“) тә’йин әдир. Эмәйин чох вә я аз дәрәчәдә бөлүнмүш олмасы дүһанын бөйүклүйүндән дейил, пул кисәсинин бөйүклүйүндән асылыдыр.

⁷⁶ Көһнә мүйәллифләр, мәсәлән Petty, „Advantages of the East-India Trade“ әсәринин имзасыз мүйәллифи вә башгалары, мануфактура эмэк бөлкүсүнүн ка-питалист характерини А. Смитдән даһа айдын көстәрирләр.

эдилмэсинэ тамамилэ экс олага, мäsэлэнин анчаг кейфийэт чähэтинэ вэ истеһлак дэйэринэ диггэт етирлэр⁷⁷. Ичтима истеһсал саһэлэриндэки бөлкү нэтичэсиндэ әмтиәләр даһа яхшы һазырланыр, мүхтәлиф мейл вэ исте'дада малик олан адамлар өзлэри үчүн мүнәсиб фәалийәт саһәси сечә билирләр⁷⁸; фәалийәт даирәси мәһдуд эдилмәдикдә исә һеч бир саһәдә көзә чарпачаг бир иш көрмәк олмаз⁷⁹. Беләликлә, һәм мәһсул, һәм дә онун истеһсалчысы әмәк бөлкүсү васитәсилә тәкмилләшир. Классик дөвр мүәллифләри истеһсал эдилән мәһсул күтләсинин артдығыны өз әсәрләриндә һәрдән бир гейд эдирләрсә дә, бурада онлары анчаг истеһлак дэйәрләринин боллуғу марагландырыр. Онлар мүбадилә дэйәринә, әмтиәнин учулашдырылмасына бир сәтир дә һәср әтмирләр. Истеһлак дэйәри нөгтейи-нәзәри, чәмийәтин тәбәгәләрә бөлүнмәсинин әсасыны әмәк бөлкүсүндә көрән Платонун⁸⁰ әсәр-

⁷⁷ Ени зәманә мүәллифләри арасында анчаг XVIII әср мүәллифләриндән бә'зиләри истисна тәшкил эдир ки, булар әмәк бөлкүсү мäsэләсиндә гәдим дүня мүәллифләрини, демәк олар, ялныз тәкпар әтмәклә кифайәтләнирләр. Мәсәлән Беккариа илә Чөмс һаррис бу гәбил мүәллифләрдәндир. Беккариа дейир: „Һәр кәс өз тәчрүбәсиндән билир ки, о өз әлләрини вэ бейнини һәмишә екчинс бир әмәйә вэ әйни бир мәһсулун һазырланмасына сәрф әтдикдә даһа асанлығла, даһа бөйүк вэ даһа яхшы нәтичәләр әлдә эдир... һалбуки һәр кәс өзү үчүн лазым олан шейләри өзү һазырласайды, бу нәтичәләри әлдә әдә билмәзди... Беләликлә, инсанлар һамынын вэ һәр бир фәрдин хейринә олага мүхтәлиф синиф вэ тәбәгәләрә бөлүнмүшләр“ (Cesare Beccaria, Elementi di Economia Publica, ed. Custodi, Parte Moderna, vol. XI, p. 28). Сонрадан граф Малмсбери адыны дашыян вә Петербургда сәфир олдуғу мүддәт һаггында яздығы „Diaries“ („Күнләлик хатират“) әсәрилә мәһһур олан Чөмс һаррис өз „Dialogue concerning Happiness“ адлы әсәринә (London 1741) (сонралар тәкпар чап эдилмишдир, „Three Treatises etc.“, 3-rd ed., London 1772) яздығы гейдләрдән бириндә белә дейир: „Чәмийәтин тәбиийи һаггындаки сүбутларын (йә'ни „мәһгәлә бөлкүсү“ принципинә әсасланан сүбутларын) һамысыны мән Платонун „Республика“ әсәринин икинчи китабындан көтүрмүшәм“.

⁷⁸ Мәсәлән, Одиссея әсәринин XIV маһнысынын 228-чи ше'риндә белә дейир: „Инсанлар бир-биринә бәнзәмәз: бә'зиләри бир шейи, бә'зиләри исә башга шейи севәрләр“. Секст Эмпирикин әсәриндә Архилох да белә дейир: „Биринин көнлү бир шейдән шад олур, дикәрининки башга шейдән“.

⁷⁹ „О чох иш биләрди, амма һамысыны пис биләрди“ (бу сөзләр, һомеринки һесаб эдилән бир шеирдә, күлмәли дәрәчәдә фәрәсәтсиз олан бир адам һаггында сөйләнир). Афиналы, әмтиә истеһсалчысы олдуғуна көрә өзүнү спарталылардан үстүн һисс эдирди, чүнки спарталыларын мұһарибә әтмәк үчүн пуллары йох иди, анчаг адамлары вар иди; Фукидид, нитг сөйләйиб афиналылары Пелопоннес мұһарибәсинә чағыран Периклә бу фикри белә дедирдир: „Өз истеһлақы үчүн истеһсал эдәнләр, мұһарибә йолунда чанларындан кечәрләр ки, пулларындан кечмәзләр“ (Фукидид, „Пелопоннес мұһарибәси тарихи“, I китаб, 141-чи бөлмә). Буна бахмаяраг, һәтта мадди истеһсал саһәсиндә онларын гайәси, әмәк бөлкүсүнә зидд олан *ἀνταρξία* (өз истеһлақы үчүн ишләйән, өзүнү тә'мин эдән истеһсал) иди: „Не'мәт һарадан әмәлә кәлирсә, мүстәгиллик дә орадан әмәлә кәлир“. Бурада ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәтта 30 мүстәбиддин дөврлдийи дөврдә торпаг мүлкү олмаян афиналыларын сайы 5000 нәфәрдән дә аз иди.

⁸⁰ Платон бу нәтичәйә кәлир ки, ичма дахилиндә олан әмәк бөлкүсү, фәрдин тәләбатынын мүхтәлиф, габилыйәтләринин исә биртәрәфли олмасындан ирәли кәлир. Онун әсас мүддәасы бундан ибарәтдир ки, иш ишчийә уйғунлашмаг дейил, ишчи ишә уйғунлашмалыдыр; лакин бир һалда ки, ишчи бирдән бир нечә пешә илә мәһһул олур, йә'ни бу ишләрдән бирини әләвә бир иш кими ичра эдир, онда ишин ишчийә уйғунлашмасы лабүддүр. „Чүнки иш истеһсалчынын бикар олмасыны көзләмир; кәрәк истеһсалчы өз ишини, башдансов-

лэриндэ һаким олдуғу кими, өз буржуа инстинкти илэ э'малат-хана дахилиндаки эмэк бөлкүсү принципинэ даһа яхын кэлэн Ксенофонтун⁸¹ эсэрлэриндэ дэ һакимдир. Платонун республикасында эмэк бөлкүсү дөвлөт гурулушунун эсас принципи олдуғуна көрө, бу республика, Мисирдэки тэбэгэлэр гурулушуну Афина шэраитиндэ тэгдис этмэкдэн башга бир шей дейилдир; Платонун мүасири олан башга мүэллифлэр дэ, мәсэлэн, Изократ да⁸² Мисрэ бир сэнае өлкәси нүмунәси кими бахырдылар; Мисир бу эһәмийәтини, һатта Рома императорлуғу заманындаки юнандарын нэзәриндэ дэ итирмәмишди⁸³.

ду дейил, сә'йлэ көрсүн.—Кәрәк көрсүн.—Мә'лумдур ки, инсан анчаг үрәйинэ ятан тәк бир иши көрдүкдэ, һәм дэ буну һеч бир башга ишлэ мәшғул олмадығы мүнәсиб бир вахтда көрдүкдэ, һәр шей даһа асан, даһа яхшы вэ даһа чох истеһсал эдилмиш олур“ („Республика“, 2-чи китаб, сәһ. 12). Бу кими фикрләрә биз Ф у к и д и н „Пелопоннес мүнәрибәсинин тарихи“ эсэриндэ дэ раст кәлирик (I китаб, 142-чи бөлмә): „Дәнизчилик дэ һәр бир башга иш кими сәнәтдир вэ ону элавә бир иш һесап эдиб онунла өтәри мәшғул олмаг олмаз; һатта әксинә, дәнизчиликлә мәшғул олан заман һеч бир башга элавә иш көрүлэ билмәз“. Платон дейир ки, иш даяныб ишчини көзләсә, чох заман истеһсалын фүрсәт дәмн 'әлдән гачырыла биләр вэ мәһсул корланар. Платонун бу фикринә биз, фабрика ганунунун фәһлэләрә һаһар үчүн мүәййән саат айыран маддәсини гаршы Инкилтәрә ағартмаһана саһибләринин э'тиразында да тәсадүф эдирик. Онларын истеһсалаты фәһлэләрин тәләбләринә уйғунлаша билмәз, чүнки „гайнатмаг, юмаг, ағартмаг, тәпмәк, пардахламаг вэ бәямаг үчүн көрүлән ишләр әввәлчәдән тә'йин эдилән вахтда даяндырыларса, мәһсул хараб ола биләр... бүтүн фәһлэләр үчүн эйни вахтда мәчбури һаһар фәсиләси тә'йин этмәк, иш әмәлийәти гуртармадығына көрә гиймәтли мәһсулу хараб олмаг тәһлүкәси гаршысында гоймаг демәкдир“. Көрәсән элэ ер вар ки, платонизм орая кедиб чыхмасын?

⁸¹ Ксенофонт нәгл эдир: Иран шаһынын сүфрәсиндән бир шей көтүрүб эмәк она көрә хошдур ки, бу бөйүк бир шәрәф олмагла бәрабәр шаһын емәкләри дэ башгаларынкиндән ләззәтлидир. „Бу тәәччүблү дейилдир, зира бүтүн башга сәнәтләр, бөйүк шәһәрләрдә хүсүсилә тәкмилләшдийи кими, шаһ сүфрәсинин емәкләри дэ ләззәтдә мисилсиздир. Хырда шәһәрләрдә эйни бир адам тахт, гапы, коһтан вэ стол гайырыр; бундан баша бә'зән әв дэ тикир; бу адам өз күзәрәһаны тә'мин этмәк үчүн лазым олан бу кими сифаришләрдән кифайәт гәдәр аланда чох шад олур. һеч ола билмәз ки, бу гәдәр мүхтәлиф ишләр көрән бир адам бунларын һаһасыны яхшы көрә билсин. Лакин бөйүк шәһәрләрдә һәр бир ишчинин мүштериси чох олдуғуна көрә, долана билмәк үчүн о бирчә сәнәт дэ билсә кифайәтдир. Чох заман һатта бир сәнәти дэ таһам билмәйә эһтијач олмур; мәсәлән, элэ олур ки, бириси анчаг киши башмағы, башгасы да анчаг гадын башмағы тикир. Айры-айры һалларда исә бири анчаг башмаг тикир, дикәри башмағын анчаг үзүнү бичир, яхуд бири анчаг палтар бичир, башгасы да бичилмиш парчаны анчаг бир-биринә чалайыр. Шүбһәсиздир ки, ән бәсит иш көрән бир адам, ону ән мүкәммәл бир шәкилдә көрүр. Эйни сөзләри ашбазлыг һаһгында да демәк олар“ (Х е п о р о һ о п, Sympoetie, lib. VIII, с. 2). Бурада анчаг истеһлак дәйәринин кейфийәтинә фикир верилмишдир, һәрчәнд Ксенофонт артыг билир ки, эмәк бөлкүсүнүн миғясы сатыш базарынын һәчминдән асылыдыр.

⁸² „О (Бузирис) һаһаны айры-айры тәбәгәләрә бөлүрдү... һөкм әтмишди ки, эйни бир адам һәмишә эйни ишлэ мәшғул олсун, зира о билирди ки, өз пешәсини тез-тез дәйишәнләр бу пешәләрдән һеч бирини мүкәммәл өйрәнмирләр; һәмишә эйни ишлэ мәшғул оланлар исә, бу иши мүкәммәл көрүрләр. Доғрудан да биз көрүрүк ки, мисирлиләрин сәнәт саһәсиндә өз рәгибләриндән үстүнлүйү, бир устанын һәлэ сәнәт өйрәнмәмиш ишчийә гаршы олан үстүнлүйүндән даһа артыг иди; онлар падшаһларын һакимийәтини вэ дөвләт гурулушуну горумаг үчүн о гәдәр мүкәммәл тәшкилатлар яратмышдылар ки, бу мәсәләдән бәһс эдән ән мәшһур философлар Мисрин дөвләт гурулушуну башгаларындан даһа чох тә'рифләйирләр“ (Isocrates, Busiris, с. 8).

⁸³ Bax: Diodorus Siculus.

Эсл мануфактура дөврүндө, йэ'ни мануфактура капиталист истеһсал үсулунун һаким формасы олдуғу дөврдө мүхтәлиф маниәләр мануфактуранын өз мейлләрини долғун шәкилдә һәята кечирмәсинә йол вермирди. Мануфактура, юхарыда көрдүйүмүз кими фәһләләри дәрәчәләрә бөлмәклә бәрәбәр бир дә онлары садәчә олараг ихтисаслы вә ихтисассыз фәһләләрә бөлүрсә, ихтисассыз фәһләләрин сайы ихтисаслыларын әһәмийәтинә нисбәтән сон дәрәчә аз олур. Мануфактура айры-айры әмәлийяты өз чанлы иш үзвләринин мүхтәлиф бачарыг, гүввә вә инкишаф сәвиййәләринә уйғунлашдырса да вә, демәли, гадын вә ушагларын мәһсулдар сурәтдә истисмар әдилмәсинә йол ачса да, бу мейл, үмүмийәтлә десәк, яшлы фәһләләрин адәтләринә зидд олдуғуна көрә, онларын мүгавимәтинә раст кәлиб мүвәффәгийәтсизлийә уғрайыр. Сәнәт ишинин парчаланмасы фәһләйә сәнәт өйрәтмәк хәрчләрини вә, демәли, фәһләнин дәйәрини азалдырса да, даһа чәтин һиссә ишләрини өйрәнмәк үчүн енә дә узун бир мүддәт тәләб олунур, һәм дә бу гәдәр узун бир мүддәт лүзүмсуз олдуғу һалларда да фәһләләр ону чох мөһкәм мүдафиә әдирләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә уста шакирдләри үчүн едди иллик тәһсил (laws of apprenticeship) һаггындаки ганунлар мануфактура дөврүнүн ахырынадәк там гүввәдә галыр вә анчаг ири сәнәин тәзйиги алтында ләғв әдилир. Сәнәт иши мануфактуранын әсасы олуб галдығына көрә вә мануфактурадаки мәчму механизм фәһләдән асылы олмаян об'ектив скелетә малик олмадығына көрә капитал, фәһләләр тәрәфиндән интизамын позулмасына гаршы даим мүбаризә этмәли олур. Бизим мөһтәрәм Уре дейир: „Инсан тәбиәтинин зәиф чәһәти дә орасындадыр ки, фәһлә нә гәдәр чох уста олса, бир о гәдәр дикбаш олур, ону интизама табә этмәк бир о гәдәр чәтин олур вә, демәли, фәһләнин бу назы мәчму механизмә бир о гәдәр чох зәрәр вурмуш олур“⁸⁴. Буна көрә дә бүтүн мануфактура дөврүндә фәһләләрин интизамсызлыгындан даим шикайәтләр әдилир⁸⁵. Һәтта о заманки мүәллифләрин әсәрләри әлимиздә олмасайды да, XVI әсрдән башламыш ири сәнәе дөврүнә гәдәр мануфактура фәһләсинин бүтүн иш күнүнү капиталын өзүнә табә әдә билмәмәси, мануфактураларын өмрүнүн узун олмамасы вә фәһләләр бир өлкәни тәркәдәндә вә я башга өлкәдән орая кәләндә мануфактуранын да бир өлкәдән йох олуб дикәриндә пейда олмасы факты бизим үчүн кифайәт әдәрди, чүнки тәкчә бу садә фактлар бизә китабханалар долусу әсәрләрдән чох мә'лумат верир. Дәфәләрлә ситат кәтирдийимиз „Essay on Trade and Commerce“ әсәринин мүәллифи 1770-чи илдә дейир ки: „Бир йол тапыб гайда-ганун гоймаг лазымдыр“. 66 ил кечәндән сонра доктор Andrew Ure да онун сәсинә сәс вериб дейир ки, „әмәк бөлкүсүнә даир схластик әһкам“ үзәриндә гурулан мануфактурада „гайда-ганун“ йох иди, „Аркрайт гайда-ганун яратды“. Әйни заманда мануфактура нә ичтимаи истеһсалы бүтүнлүкдә әһатә әдә биләр, нә дә ону көкүндән дәйишиб енидән гура биләр-

⁸⁴ Ure, Philosophy of Manufacture, p. 20.

⁸⁵ Бу сөzlәр Франсадан чох Инкилтәрәйә вә Һолландиядан чох Франсаё аид ола биләр.

ди. Мануфактура, шәһәр сәнәти илә кәндләрдәки эв сәнаендән ибарәт кениш бир тәмәл үзәриндә йүксәлән бир игтисади саһә иди. Онун өз дар техники тәмәли, инкишафын мүййән пилләсиндә, мәһз өзүнүн истеһсалда вүчуда кәтирдийи тәләбата зидд кәлир.

Мануфактуранын яратдығы ән мүкәммәл шейләрдән бири дә, әмәк аләтләри вә артыг о заман ишләдилән мүрәккәб механики чиһазлар истеһсал әдән ә'малатхана иди. Уге дейир ки: „Белә бир ә'малатханада әмәк бөлкүсүнүн бүтүн пилләләрини көрмәк оларды. Һәр бир аләтин: матгабын, кәсмә аләти вә торна дэзкаһынын өз фәһләси вар иди ки, бу фәһлә дә өз ихтисас дәрәчәсинә көрә дикәр фәһләләрлә бу вә я башга бир йолла әлагәдар иди“. Мануфактура әмәк бөлкүсүнүн мәһсулу олан бу ә'малатхана өзү дә машин истеһсал әдирди. Машынлар исә, ичтимаи истеһсалда әсас принцип олмуш сәнәткарлыг әмәйи нөвүнү арадан галдырыр. Бунунла да, бир тәрәфдән, фәһләни өмрү бою мүййән бир һиссә вәзифәсинә тәһким әтмәк лүзумунун техники әсасы арадан галхыр. Дикәр тәрәфдән исә, капиталын һакимийәтинә гаршы бу принципин һәлә енә дә төрәтдийи маниәләр йыхылмыш олур.

ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

МАШЫНЛАР ВЭ ИРИ СЭНАЕ

1. Машынларын инкишафы

Чон Стүарт Милл өз „Сияси игтисадын әсаслары“ әсәриндә дейир: „Индийәдәк механика саһәсиндә олан бүтүн ихтиралар нәтичәсиндә чәтин ки, бирчә нәфәрин дә олса әмәйи йүнкүлләшмиш олсун“⁸⁶. Капиталист үсулу илә машин тәтбигинин гаршысында әслиндә белә бир мәгсәд гоюлмур да. Әмәйин мәһсулдар гүввәсини инкишаф әтдирмәк үчүн тәтбиг олуна бүтүн башга үсуллар кими, машинлар да әмтиәләри учулашдырмалы, иш күнүнүн фәһлә тәрәфиндән өзүнә сәрф әдилән һиссәсини ғысалтмалы, беләликлә дә фәһләнин иш күнүнүн капиталистә мүфтә вердийи дикәр һиссәсини узатмалыдыр. Машынлар—изафи дәйәр истеһсал әтмәк васитәсидир.

Мануфактурада истеһсал үсулундаки чеврилишин башланғыч нөгтәси иш гүввәсидир, ири сәнаедә исә—әмәк васитәси. Буна көрә дә һәр шейдән әввәл, әмәк васитәси олан аләтин нә йолла машина чеврилдийини, яхуд машинла сәнәткарын ишләтдийи аләт арасында нә кими фәрг олдуғуну тәдгиг әтмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада бизи марагландыран анчаг бөйүк, үмуми, характер хүсусийәтләрдир, чүнки ер күрәси тарихинин дөврләри арасында олдуғу кими, чәмиййәт тарихинин дөврләри арасында да мүчәррәд шәкилдә дүрүст һүдуд хәтләри ола билмәз.

⁸⁶ Милл: „өзкә әмәйи илә яшамаян бир нәфәрин дә олса әмәйини“ демәли иди, зира машинлар шүбһәсиз ки, адлы-санлы авараларын сайыны артырмышдыр.

Риязийтччыларла мѣханиклѣр дейир—бѣ’зи инкилис игтисадчылары да тѣкрар эдирлѣр—ки, алѣт садѣ машиндыр, машин исѣ мѣрѣккѣб алѣт. Онлар машинла алѣт арасында ѣч бир мѣхѣм фѣрг кѣрмѣр вѣ ѣтта садѣ механика васитѣлѣрини, мѣсѣлѣн линк, маил мѣстѣви, винт, паз вѣ саирѣни машин адландырырлар⁸⁷. Доғрудан да ѣр бир машин бу кими бѣсит васитѣлѣрдѣн ибарѣт-дир вѣ бу бѣсит васитѣлѣрин нѣ чѣр дѣйишилмиш вѣ нѣ чѣр гу-рашдырылмыш олмасынын фѣрги йохдур. Лакин бу тѣ’риф игти-сади нѣгтейи-нѣзѣрдѣн ѣсла ярамыр, чѣнки бурада тарих ѣнсѣрѣ йохдур. Дикѣр тѣрѣфдѣн, алѣт илѣ машин арасындаки фѣрги тап-маг ѣчѣн буну ѣсас кѣтѣрмѣк истѣйирлѣр ки, алѣти ѣрѣкѣтѣ кѣ-тирѣн гѣввѣ инсандырса, машина ѣрѣкѣт верѣн гѣввѣ, ѣксинѣ, ин-сан гѣввѣсиндѣн фѣргли олан тѣбиѣт гѣввѣсидир, мѣсѣлѣн ѣйван, су, кѣлѣк вѣ саирѣдир⁸⁸. Лакин белѣ олсайды, онда ѣн мѣхтѣлиф истѣһсал дѣврлѣриндѣ ѣкѣз гошулан котан машин оларды, бир фѣһлѣнин ѣлилѣ ѣрѣкѣтѣ кѣтирилѣн вѣ дѣгигѣдѣ 96 000 илкѣк ву-ран Claussens circular loom (Клауссенин даирѣви тохучу дѣзкаһы) исѣ—садѣчѣ алѣт. ѣтта, ѣйни бир тохучу дѣзкаһы ѣл илѣ ѣрѣ-кѣтѣ кѣтирилдикдѣ алѣт оларды, бухарла ѣрѣкѣтѣ кѣтирилдикдѣ исѣ—машин. ѣйван гѣввѣсиндѣн истифадѣ ѣтмѣк бѣшѣрийѣтин ѣн гѣдим ихтираларындан бири олдуғуна кѣрѣ, белѣ ѣнн ѣдилѣ билѣрди ки, машинлы истѣһсал сѣнѣт истѣһсалындан ѣввѣл вар имиш. 1735-чи илдѣ John Wyatt ѣйирмѣ машины ихтира ѣтдийини, бунунла да XVIII ѣср сѣнаѣ ингилабыны дѣнѣя ѣ’лан ѣтдикдѣ, ѣсла демѣмишди ки, бу машины инсан дейил, улаг ѣрѣкѣтѣ кѣтирир; буна бахмаяраг, бу вѣзифѣ доғрудан да улагын ѣндѣ-синѣ дѣшмѣшдѣ. John Wyatt-ын мѣрамнамѣсиндѣ дейилирди: бу машин „бармагсыз ѣйирѣ билмѣк ѣчѣндѣр“⁸⁹.

⁸⁷ Мѣсѣлѣн бах: Hutton, Course of Mathematics.

⁸⁸ „Бу нѣгтейи-нѣзѣрдѣн алѣтлѣ машина чидди фѣрг гоймаг олар: бел, чѣкич, искѣнѣ вѣ и. а., мѣнивелѣ вѣ винт системлѣри нѣ гѣдѣр мѣһарѣтлѣ дѣзѣлдилмиш олса да, бунлара ѣрѣкѣт верѣн гѣввѣ инсандыр... бунлар һамысы алѣт мѣфһу-муна дахил олур; ѣалбуки, ѣйван гѣввѣсилѣ ишлѣдилѣн котан, ѣл дѣйирманлары вѣ башга дѣйирманлар машин һесаб ѣдилмѣлидир“ (Wilhelm Schulz, Die Bewegung der Produktion, Zürich 1843, S. 38). Бу ѣсѣр бѣ’зи чѣһѣтлѣрдѣн тѣ’рифѣ лайигдир.

⁸⁹ ѣйирмѣ машинлары ѣлѣ John Wyatt-дан габаг, чох ѣһтимал ки, ѣн ѣввѣл Италияда тѣтбиг олунмуш, лакин бунлар чох ибтидан машинлар олмушдур. Техноложии тарихини тѣнгидлѣ тѣдгиг олунмасы ѣмѣмийѣтлѣ кѣстѣрѣ билѣрди ки, XVIII ѣсрдѣки ихтираларын чох азы ѣйрыча бир шѣхсин ихтираы олмушдур. Лакин индийѣдѣк белѣ бир ѣсѣр мѣйдана кѣлмѣмишдир. Дарвин тѣбиѣт техно-ложиси тарихинѣ, йѣ’ни нѣбатат вѣ ѣйванатын ѣѣтында истѣһсал алѣтлѣри ролу ойнаан битки вѣ ѣйван ѣ’заларынын ѣмѣлѣ кѣлмѣсинѣ гаршы мараг ѣятды. Ичтимаи инсанын мѣһсулдар ѣ’заларынын ѣмѣлѣ кѣлмѣси тарихи, йѣ’ни ѣр бир ѣйрыча ичтимаи гурулушун мадди тѣмѣлинин тарихи дѣ ѣйни дѣрѣчѣдѣ диггѣтѣ лайиг дейилми? ѣѣм дѣ бу тарихи ѣзмаг даһа асан олмаздымы? Зира, Виконун дѣдийи кими, бѣшѣрийѣт тарихини тѣбиѣт тарихиндѣн фѣрги ондадыр ки, бун-лардан биринчисини биз ѣратмышыг, икинчисини исѣ биз ѣратмамышыг. Техно-ложии инсанын тѣбиѣтѣ гаршы фѣал мѣнасибѣтини, онун ѣѣтынын, ѣабелѣ ичти-маи ѣѣят мѣнасибѣтлѣрини вѣ бурадан доған мѣ’нѣви тѣсѣввѣрлѣрини билѣва-ситѣ истѣһсал олунмасы просѣсини ашкара чыхарыр. ѣтта, бу мадди тѣмѣли нѣзѣрѣ алмаян ѣр бир дин тарихи дѣ гѣйри-тѣнгидидир. ѣлбѣттѣ, мѣбһѣм дини тѣсѣввѣрлѣрин ѣр ѣзѣндѣ нѣдѣн доғдуғуну тѣһлил йолу илѣ тапмаг, кѣрчѣк

Һәр бир мүкәммәл машин бир-бириндән чох фэргли олан үч һиссэдән: һәрәкәт механизминдән, трансмиссиядан [интигал механизминдән] вэ, нәһайәт, ичра механизминдән, йә'ни әсл иш машинындан ибарәтдир. Һәрәкәт механизми бүтүн машины һәрәкәтә кәтирән гүввәдир. Бу механизм өз һәрәкәт гүввәсини я өзү ярадыр, мәсәлән бухар машины, калори машины [йә'ни гыздырылмыш һава илә ишлэйән машин], электро-магнит машины вэ и. а. кими, я да кәнардан мүәййән һазыр бир тәбиәт гүввәси она тәкан верир, мәсәлән су чархына су тәкан верир, ел дәйirmanына ел тәкан верир вэ и. а. Назим чархлардан, һәрәкәт валларындан, дишли чархлардан, эксцентрикләрдән, милләрдән, интигал лентләриндән, гайышлардан, ән мүхтәлиф нөвлү ара һиссәләриндән вэ ләвазиматдан ибарәт олан интигал механизми һәрәкәти тәнзим әдир, лазым кәлдикдә онун шәклини дәйишдирир, мәсәлән перпендикуляр һәрәкәти даирәви һәрәкәтә чевирир, һәрәкәти бөлүшдүрүб ичра механизмләринә верир. Механизмин бу һиссәләринин һәр икиси анчаг ичра машиныны һәрәкәтә кәтирмәк үчүндүр вэ бу сурәтлә һәрәкәтә кәтирилән ичра машины әмәк чисмини гаврайыб тәләб олундуғу шәклә салыр. XVIII әсрдәки сәнае ингилабы машинын мәһз бу һиссәсиндән—ичра механизминдән башланмышдыр. Инди дә сәнәт вэ я мануфактура истеһсалы машиныны истеһсала чеврилдикдә, бу чеврилиш ичра механизминдән башланыр.

Әкәр биз ичра механизминә, йә'ни әсл иш машинына яхындан бахсаг мә'лум олар ки, һәммин машин, чох заман хейли дәйишилмиш шәкилдә олса да, үмүмийәтлә вэ бүтүнлүклә сәнәткар вэ мануфактура фәһләси тәрәфиндән ишләдилән әйни гурғу вэ аләтләрдән ибарәтдир; лакин бунлар даһа әл аләтләри дейилдир, механизм аләтләридир, йә'ни механики аләтләрдир. Бурада, мәсәлән механики тохума дэзкаһында олдуғу⁹⁰ кими, я машинын бүтөвү анчаг көһнә сәнәткар аләтләринин аз-чох дәйишилмиш шәкилдә олан механики нәшридир, я да иш машинынын көвдәсинә бәркидилән ишләк үзвләр, көһнәдән таныш олдуғумуз аләтләрдир, мәсәлән әйирмә машинынын ийләри, чораб машинынын милләри, тахта чәкән машинын мишарлары, кәски машинынын бычаглары вэ и. а. Иш машинынын бу аләтләрилә көвдәси арасындаки фәрг о гәдәр бөйүкдүр ки, һәтта бунларын һәр икисинин истеһсалында да ашкара чыхыр, йә'ни бу аләтләрин чох һиссәси һәлә дә сәнәткар вэ я мануфактура үсулу илә истеһсал олунур вэ сонра, ичра механизминин машин үсулу илә һазыр-

һәятдаки мөвчуд мүнәсибәтләри әсас көтүрүб бу мүнәсибәтләрә мұвафиг кәлән дини тәсәввүрләри тапмаға нисбәтән чох асандыр. Сонунчу метод еканә материалист методудур вэ, демәли, еканә элми методдур. Тарихи просеси нәзәрә алмаян мүчәррәд тәби-әлми материализмин мұдафиәчиләри өз ихтисаслары даирәсиндән кәнара чыхмаг истәдикдә бу материализмин гүсурлары дәрһал онларын мүчәррәд вэ мәфкурә тәсәввүрләриндә өзүнү кәс-тәрир.

⁹⁰ Хүсусән ибтидаи шәкилдә олан механики тохума дэзкаһынын көһнә тохума дэзкаһы олдуғуну лап илк нәзәрдә көрмәк олар. Бу дэзкаһ хейли дәйишдириләндән сонра мұасир шәклинә дүшмүшдүр.

ланмыш көвдөсінә бәркидилир⁹¹. Демәли, ичра механизми әлә бир механизмдир ки, лазыми шәкилдә һәрәкәтә кәтирилдикдә өз аләтләрилә, әввәлләр фәһләнин һаман аләтләрә бәнзәр аләтләрлә көрдүйү иши көрүр. Бу һәрәкәт гүввәсинин инсанданмы вә я бир машынданмы нәш'әт әтмәси, мәсәләнин маһийәтини әсла дәйишдирмир. Әсл мә'нада көтүрүлән аләт инсан әлиндән механизмә кечдикдән сонра, машын садә аләтин ерини тутмуш олур. Илк мотор [һәрәкәт гүввәси] һәтта инсандан ибарәт олдугда да, машынла аләт арасындаки фәрг илк нәзәрдә дәрһал көзә чарпыр. Инсанын әйни заманда ишләдә билдийи аләтләрин сайы онун тәбии истеһсал аләтләринин сайындан, йә'ни вүчудундаки ә'заларын сайындан артыг ола билмәз. Алманияда бир заманлар әйиричини ики әйирмә чархы ишләтмәйә, йә'ни әйни заманда ики әли вә ики аяғы илә ишләмәйә мәчбур әтмәк тәшәббүсүндә олмушдулар. Лакин бу иш чох бөйүк кәркинлик тәләб әдирди. Сонралар, ики ийи олан вә интигалла һәрәкәтә кәтирилән бир әйирмә дэзкаһы ичад әтдиләр, лакин әйни заманда ики сапы бирдән әйирә билән ән маһир бир әйиричи тапмаг, икибашлы адам тапмаг гәдәр чәтин иди. Јеппи исә, әксинә, дүняя кәлдийи күндән 12—18 ийлә сап әйирир, чораб машыны да әйни заманда минләрчә мили бирдән ишләдиб чораб тохуюр вә и. а. Беләликлә, фәһләнин әл илә ишләтдийи аләтләрин сайы онун мүвафиг ә'заларынын сайындан артыг ола билмәдийи һалда, әйни бир машынын әйни заманда ишләтдийи аләтләрин сайы лап ибтидадан истәнилдийи гәдәр ола билир.

Садәчә һәрәкәт гүввәсиндән ибарәт олан инсанын билаваситә әл иши илә мәшғул олан фәһләдән фәрги, бир чох әл аләтләриндә һисслә гавранылан бир шәкил алыр. Мәсәлән, әйирмә дэзкаһында ишләйиркән аяг анчаг һәрәкәт гүввәси вәзифәсини ичра әтдийи һалда, ийи ишләдән әл дидмәклә вә һөрмәклә, йә'ни әсл әйирмә иши илә мәшғул олур. Сәнае ингилабы сәнәткар аләтинин ән әввәл мәһз һәммин һиссәсини гаврайыр вә әлә дәйишикликләр ярадыр ки, инсан машынын ишинә көз етириб онун сәһвләрини әли илә дүзәлтмәк кими ени бир иш көрмәклә бәрәбәр бир дә, илк заманлар, мүһәррик гүввә олараг халис механики рол ойнамалы олур. Инсанын лап әввәлдә анчаг садәчә бир һәрәкәт гүввәси вәзифәсини ифа әдиркән, мәсәлән дәйирман дашыны һәрләмәк⁹², насос ишләтмәк, көрүк басмаг, һәвәнкдә шей дөймәк вә и. а. бу кими ишләри ичра әдиркән һәрәкәтә кәтирдийи аләтләр исә, әксинә, һәр шейдән әввәл мүһәррик гүввә олараг һейванлардан, судан вә күләкдән истифадә әдилмәсинә сәбәб

⁹¹ Инкилтәрәдә тәғрибән анчаг 1850-чи илдән ә'тибарән иш машыны аләтләринин кетдикчә даһа чох һиссәси машын үсулу илә һазырланмаға башланыр, лакин бунлары истеһсал әдән фабрикантлар машынларын' өзләрини һазырлаян фабрикантлар дейилдиләр. Белә механики аләтләри, мәсәлән, бу машынлар һазырлайыр: automatic bobbin making engine, card-setting engine—дидмә машыны үчүн дараг, мүл машыны вә тохума машыны үчүн ий һазырлаян машынлар.

⁹² Мисирли Муса дейир: „Өкүз илә тахыл дөйәркән өкүзүн ағзыны бағлама“. Инсанпәрвәр хачпәрәст алманлар исә, әксинә, ун үйүдүркән мүһәррик гүввә кими истифадә әтдикләри тәһкимли кәндлиләрин бойнуна тахтадан ири бир һалга кечирирдиләр ки, онлар әлләрилә уну ағызларына гоа билмәсинләр.

олмушдур⁹³. Бу аләтләр мануфактура дөврүндә гисмән, бундан чох әввәлләр исә надир һалларда инкишаф әдиб машына чеврилир, лакин истеһсал үсүлүндә ингилаб яратмыр. Бу аләтләрин сәнәткарлар тәрәфиндән ишләдилән шәкилдә дә машын олдуғу, ири сәнае дөврүндә ашкара чыхыр. Мәсәлән 1836—1837-чи илләрдә Һарлем көлүнүн суюну бошалдыркән һолландиялыларын истифадә этдикләри насослар ади насос принципи илә гайрылмыш насослар иди, анчаг бунларын пистону инсан әлилә дейил, нәһәнк бухар машыны илә һәрәкәтә кәтирилирди. Инкилтәрәдә һәлә инди дә бә'зи һалларда ади вә нбтидан дәмрчи көрүйүнүн дәстәсини садәчә олагаг бухар машынына бағлайыб ону механики көрүк шәклинә салырлар. Һәтта бухар машыны да XVII әсрин ахырларында, йә'ни мануфактура дөврүндә ихтира әдилдийи вә XVIII әсрин 80-чы илләринин әввәлләринә гәдәр галдығы шәклиндә⁹⁴ сәнаедә һеч бир ингилаб яратмамышды. Әксинә, мәһз иш машынының ярадылмасы, сәнаедә ингилаб төрәдән бухар машынының яранмасы зәрурәтини доғурду. Инсан аләт васитәсилә әмәк чисминә тә'сир көстәрмәк әвәзинә садәчә мүнһәррик гүввә олуб иш машынына тә'сир көстәрмәйә башладығы замандан әтибарән мүнһәррик гүввәнин инсан әзәләләри шәкли алмасы анчаг тәсадүфи бир һал олур, зира инсан әзәләләрини күләк, су, бухар вә саирә әвәз әдә билир. Әлбәттә бундан өтрү, әввәлләр анчаг инсанын мүнһәррик гүввәсилә ишләмәк үчүн дүзәлдилмиш механизмдә, ола биләр ки, бөйүк техники дәйишикликләр әтмәк лазым кәләр. Һәлә инди дә өзүнә йол ачмалы олан бүтүн машынлар, мәсәлән тикиш машыны, чөрәк биширән машын вә башгалары, кичик мигяда да ишләдиләчәкләри нәзәрдә тутулдуғу һалларда әлә һазырланыр ки, бунлар әйни дәрәчәдә һәм инсанын һәрәкәт гүввәси илә, һәм дә халис механики гүввә илә ишләдилә билсин.

Сәнаедә ингилаб ярадан машын, бир заманда ялыз бир аләтлә ишләйән фәһләни әлә бир механизмлә әвәз әдир ки, бу механизм әйни заманда бир чүр вә я екчинс олан бир чох аләти һәрәкәтә кәтирир, өзү дә, һәр нөвдән ола биләчәк бир мүнһәррик гүввә илә ишләйир⁹⁵. Бу механизм машындыр, лакин о һәләлик машынлы истеһсалын анчаг бәсит бир үнсүрүдүр.

⁹³ Гисмән тәбии шәләләләрин азлығы, гисмән дә башга шәкилләрдә олан артыг су илә мубаризә апарылмасы һолландиялылары елдән мүнһәррик гүввә кими истифадә әтмәйә мәчбур әдирди. Һолландиялылар ел дәйирманыны Алманиядан көтүрмүшдүләр. Алманияда бу ихтира нәтижәсиндә мүлкәдарлар, кешишләр вә император: ел һансынын „малыдыр“—дейә бир-бирилә чидди мубаризәйә башламышдылар. Алманияда дейирдиләр ки, һава инсаны өзкәнин мүлкыййәти әдир (*Luft macht eigen*); һалбуки Һолландияны азад әдән мәһз ел олмушду. Бурада ел һолландиялыларын өзләрини мүлкыййәтә чевирмәк дейил, торпағы һолландиялыларын мүлкыййәтинә чевирмишди. Һәлә 1836-чы илдә Һолландияда 6000 ат күчүндә 12000 ел мүнһәррики вар иди вә бунлар өлкәнин үчдә ики һиссәсинин енидән батаглыға чеврилмәсинин гаршысыны алырды.

⁹⁴ Доғрудур, Уаттын садә һәрәкәтли бухар машыны адланан илк машыны, бухар машынының хейли тәкмилләшмиш шәкли иди, лакин онун бу шәкилдә олан бухар машыны, су вә дуз мәһлулу чыхармаг үчүн ишләдилән садәчә бир машын һалында галмагда иди.

⁹⁵ „Үмуми бир мүнһәррикин һәрәкәтә кәтирдийи бүтүн бу бәсит аләтләрин бирләшмәсиндән машын әмәлә кәлир“ (*Babbage, On the Economy of Machinery, London 1832*).

Иш машинынын хэчмини бөйүтмэк вэ онун эйни заманда ишлэйэн алэтлэринин сайыны артырмаг үчүн даһа ири бир хэрэкэт механизми олмалыдыр, бу механизми хэрэкэтэ кэтирмэк үчүн исэ инсанын хэрэкэт гүввэсиндэн даһа гүдрэтли бир мүһэррик гүввэ лазымдыр ки, механизмин өз мугавимэтинэ үстүн кэлсин,—биз хэлэ ону демирик ки, еknэсэг вэ фасилэсиз хэрэкэт һасил этмэк үчүн инсан эсла элверишли олмаян бир васитэдир. Бир һалда ки, биз, инсанын даһа ялныз садэ бир хэрэкэт гүввэси кими ишлэдийини вэ, демэли, онун ишлэтдийи алэтин машинла эвэз олундуғуну фэрз этмиш олдуг, онда мэлум олур ки, тэбиэт гүввэлэри инсаны мүһэррик гүввэ олмаг ишиндэ дэ эвэз эдэ билэр. Мануфактура дөврүндэн ирс галан бүтүн ири мүһэррик гүввэлэрдэн эн писи ат иди, гисмэн она көрэ ки, атын өз башы вар, гисмэн дэ она көрэ ки, ат баһадыр, буна көрэ дэ фабрикаларда анчаг аз мигдар ат ишлэдилэ билэр⁹⁶. Буна бахмаяраг, ири сэнаеин илк чағларында атдан чох тез-тез истифадэ олунурду; буну тэкчэ о дөврдэки агрономларын шикайэтлэри дейил, һабелэ механики гүввэнин кэмийэтинин индийэдэк ат күчү илэ ифадэ этмэк үсулу да сүбут эдир. Елэ кэлдикдэ исэ о гэг'ийээн сабит дейилдир вэ ону идарэ этмэк мүмкүн олмур; ири сэнаеин вэтэни олан Инкилтэрэдэ хэлэ мануфактура дөврүндэ эн чох су гүввэсиндэн истифадэ олунурду. Хэлэ XVII эсрдэ бир су чархы илэ бир чүт дэйирманы хэрэкэтэ кэтирмэк тэшэббүсүндэ олмушдулар. Лакин интигал механизми бөйүдүлдүкдэ буна суюн күчү чатмамышды. вэ бу һал адамлары, сүртүнмэ ганунларыны даһа дүрүст өйрәнмэйэ вадар эдэн сәбәблэрдэн бири олмушду. Һабелэ чийинлик васитәсилэ вурмаг вэ дартмагла ишлэдилэн дэйирманларда хэрэкэт гүввэсинин мүнтәзэм олмамасы, сонралар ири сэнаедэ чох бөйүк рол ойнамаға башлаян назим чархын ярадылмасына вэ эмэли тэтбигинэ сәбәб олмушдур⁹⁷. Беләликлэ мануфактура дөврүндэ ири сэнаеин

⁹⁶ 1861-чи илин январында John C. Morton „экинчиликдэ тэтбиг олунан гүввэлэр“ һаггында Society of Arts-да бир мәрүзэ эләмишди. Һаман мәрүзэдэ эзчүмлэ дейилир: „Торпағы һәр ердэ һамар бир шәклэ салмаг үчүн көрүлән һәр бир тәдбир, бухар машиныны халис механики гүввэ һасил этмэк үчүн элверишли һала салыр... Ат гүввэси о ердэ лазым кәлир ки, әйри-үйрү мәрзләр вэ башга маниэләр, еknэсэг хэрэкэтэ имкан вермәсин. Бу чүр маниэләр күндәнкүнэ даһа чох арадан галдырылыр. Нисбәтән чох ирадэ вэ аз чисмани гүввэ тәләб эдән ишләрдә анчаг инсан гүввэсиндән истифадэ этмэк олар, чүнки инсан әгли һәр ан бу гүввәни идарэ эдир“. Сонра Ч. Мортон бухарын күчүнү, ат күчүнү вэ инсан күчүнү бухар машинлары үчүн гәбул олунмуш өлчү ваһидинә, йәни 33 000 кирвәнкәни бир дәгигәдә бир фут йүксәклийә галдыра билән гүввәйә чевирир вэ бухарын вердийи бир ат күчүнә гоюлан хәрчләри һесаблаһыб көстәрир ки, бухар машины ишләтдикдә һәр ат күчүнә саатда 3 пенс, ат ишләтдикдә исә саатда 5½ пенс хәрч гоймаг лазымдыр. Сонра, ат саламат галмагдан өтрү көрәк күндә 8 саатдан артыг ишләдилмәсин. Торпағы бечәрмәк үчүн бухар күчүндән истифадэ этдикдә һәр едди атдан азы 3-нү ихтисар этмәк олар, һәм дә бухар машинына чәкилән хәрч, ихтисар олунан атларын һәгигәтән ишләдийи 3 вә я 4 ай әрзиндә онлара чәкилән хәрчдән артыг олмаз. Нәһайәт, бухар күчү тәтбиг әдилэ биләчәк әкин ишләриндән көтүрүлән мәһсулун кейфийәти, ат күчү тәтбиг әдилиркән алынан мәһсулдан яхшы олур. Бир бухар машинынын ишини көрмәк үчүн саатда чәми 15 шиллинг әмәк һаггы вермәклә 66 фәһлэ ишләтмәк, бир атын ишини көрмәкдән өтрү исә саатда чәми 8 шиллинг әмәк һаггы вермәклә 32 фәһлэ ишләтмәк лазым кәләрди.

⁹⁷ Faulhaber, 1625. De Caus 1618.

илк элми вэ техники үнсүрлэри инкишаф этмэйэ башламышдыр. Аркрайтын сап эйирмэ мүэссисэси лап эввэлдэн су илэ ишлэйирди. Иалбуки эсас һэрэкэт гүввэси олараг су гүввэсиндэн истифадэ олунмасы да мүхтэлиф чэтинликлэрлэ элагэдар иди. Сую истэнилэн сэвийэйэ галдырмаг мүмкүн дейилди, чатышма-янда артырмаг олмурду; су бэ'зэн кэсилирди, үмумиййэтлэ дэ ондан анчаг, мөвчуд олдуғу ердэ истифадэ этмэк олурду⁹⁸. Ял-ныз Уаттын икинчи машины, йэ'ни гоша кедишли бухар машины адланан машин ихтира эдилдикдэ, көмүр вэ су илэ ишлэйиб өзү һэрэкэт гүввэси һазырлаян вэ тамамилэ инсанын нэзарэти алтын-да ишлэйэн илк мотор тапылды. Бу өзү һәм мүһәррикдир, һәм дэ нэглийят васитэси; бу мүһәррик, истехсалы дағыныг һалда кэндлэрэ яймаг эвэзинэ шәһәрлэрэ топламаг имканы верир⁹⁹. Нәһайэт, бу мүһәррик техники чәһәтдэн һәр саһэдэ ишлэдилэ билэр вэ һарада ишлэдилмэсинин вэ я башга шәраитин она тэ'-сири нисбэтэн аз олур. Уаттын бөйүк дүһасы ондан көрүнүр ки, 1784-чү илин апрел айында онун көтүрдүйү патент, бухар машы-ныны анчаг хүсуси мэгсэдлэр үчүн олан бир ихтира кими дейил, ири сэнае үчүн олан универсал бир мүһәррик кими тэсвир эдир. Уаттын бу патентдэ көстөрдийн бухар тэтбиги саһэләриндэн бэ'-зиләри, мäsәлэн бухар чәкичи, анчаг ярым әср кечәндән сонра мейдана кәлди. Лакин Уатт бухар машинынын дәниз кәмиләриндэ тэтбиг эдилэ биләчәйинэ шүбһә эдирди. Онун хәләфләри олан Болтон вэ Уатт 1851-чи илдә Лондон сәнае сәркисиндә океан параходлары үчүн олан нәһәнк бир бухар машины нүмайиш этдирмишдиләр.

Анчаг аләтләр инсан ә'залары илэ ишлэдилән аләт һалындан чыхыб механики апарат аләтләринә, йә'ни аләтләрлэ ишлэйән машинлара чеврилдикдән сонра, мүһәррик машин да мүстәгил шәкил алыр вэ инсан гүввэси ишлэдилиркән тәсадүф олунан мәһ-дудлуглардан тамамилә азад олур. Бурая гәдәр нәзәрдән кечир-дийимиз айрыча иш машины бу замандан ә'тибарән машинылы истехсалын садә бир үнсүрү дәрәчәсинә әндирилир. Инди бир һә-рәкәт механизми әйни заманда бир чох иш машиныны һәрәкәтә кәтирә билир. Әйни заманда һәрәкәтә кәтирилән иш машинлары-нын сайы артдыгча һәрәкәт механизми дэ бөйүйүр вэ бунунла бәрабәр интигал механизми кенишләниб мүрәккәб бир апарат олур.

⁹⁸ Турбин кими ән ени бир ихтира, су гүввэсиндән сәнае мэгсэдләри үчүн истифадэ олунуркән кечмишдәки бир чох маниәләри арадан галдыыр.

⁹⁹ „Тохучу мануфактураларынын мөвчуд олдуғу илк дөврдә истехсалын һарада ерләшмәси, су чархыны һәрләйэ биләчәк бир шәләләннин олмасындан асылы иди; су илэ ишлэйән фабрикалар тикилмәси эв мануфактура системинә вурулан илк зәрбә идисә дэ, мәчбуриййәт үзүндән шәләләләрин яхынлығында вэ чох заман бир-бириндән хейли узагда тикилән бу фабрикалар, шәһәр систе-ми үнсүрү олмагдан даһа чох кәнд системи үнсүрү иди; анчаг су гүввэси әвә-зинә бухар гүввэсиндән истифадэ олунмаға башланандан сонра бу фабри-калар шәһәрләрдә, бухар истехсалы үчүн кифайәт гәдәр су вэ көмүр тапыла билән ерләрдә топланмаға башлайыр. Бухар машины сәнае шәһәрләринин анасыдыр“ (A. Redgrave, „Reports of the Insp. of Fact. for 30-th April 1866“, p. 36).

Инди биз ики шейи: бир чох екчинс машинлар кооперасиясы илэ машинлар системини бир-бириндэн айырд этмэлийик.

Биринчи халда бүтүн мэхсул эйни бир иш машинында истехсал олунур. Сэнэткарын өз ишлэтдийи алэтлэ, мэхселэн тохучунун өз тохума дэзкаһы илэ көрдүйү ишлэри, яхуд кечмишдэ мүхтэлиф сэнэткарларын я мүстэгийл сурэтдэ, я да эйни мануфактуранын үзвү олараг мүхтэлиф алэтлэрлэ бир-биринин ардынча көрдүйү бүтүн ишлэри инди һәмин иш машины көрүр¹⁰⁰. Мэхселэн, почт конвертлэри һазырлаян эн ени бир мануфактурада бир фәһлэ кағызы бүкүр, дикәри япышганлайыр, үчүнчүсү конвертин монограм чап олуначаг һиссәсини гатлайыр, дөрдүнчүсү буну япышдырырды вә и. а., бу һиссә ишләриндән һәр бири көрүлдүкдә һәр бир конверт әлдән-әлэ кечмәли иди. Инди конверт һазырлаян тәк бирчә машин бүтүн бу ишлэри бирдән көрүр вә саатда 3000 вә даһа артыг конверт һазырлайыр. Америкалыларын 1862-чи илдә Лондон сәнае сәркисиндә нүмайиш этдирдиклэри бир кағыз торба машины, кағызы кәсир, япышганлайыр, бүкүр вә дәгигдә 300 дәнә торба һазырлайыр. Мануфактурада парчаланмыш олан вә мүәййән гайда илэ бир-биринин ардынча ичра әдилән бүтүн просеси бурада, мүхтэлиф алэтлэри бирләшдирмәк вәситәсилә ишләйән тәк бирчә иш машины ичра әдир.

Ф а б р и к а д а, йә'ни машинлы истехсал әсасында гурулан ә'малатханада һәр дәфә даим енидән садә кооперасия мейдана чыхыр, һәм дә бу кооперасия,—бурада фәһләни кәнара гойсаг,—һәр шейдән әввәл эйни заманда вә биркә ишләйән екчинс иш машинларынын бир мәканда топланмасындан ибарәт олур. Бу—кооперасиянын әлэ мүстәсна бир формасыдыр ки, бурада мэхсул һәр бир иш машинындан һазыр шәкилдә чыхыр; һәм дә иш машины истәр анчаг мүрәккәб сәнәт аләтинин механики шәклиндән, истәрсә дә өз хүсуси вәзифәләрини ичра әдән мүхтэлиф нөвлү бәсит аләтләрин бирләшмәсиндән ибарәт олсун—фәргә йохдур. Мэхселән, тохума фабрикасы бир чох механики тохума дэзкаһынын, тикиш фабрикасы исә бир чох тикиш машинынын эйни ә'малатханада биркә мөвчуд олмасындан ибарәтдир. Лакин бурада техники вәһдәт вардыр, зира бу бир чох екчинс иш машинлары, мәркәзи үмуми бир илк мотордан эйни заманда вә мүнтәзәм сурәтдә һәрәкәт алыр; һәм дә бу һәрәкәти һаман иш машинларына интигал механизми чатдырыр ки, о да енә бүтүн иш машинлары үчүн гисмән үмумидир, чүнки бу интигал механизмдән һәр бир айрыча иш машинына анчаг хүсуси голлар айрылыр. Бир чох аләт үмуми бир иш машинынын анчаг ә'залары олдуғу кими, бурада да бир

¹⁰⁰ Мануфактурадаки әмәк бөлкүсү нөгтейи-нәзәриндән тохучулуг һеч дә садә дейил, мүрәккәб бир сәнәткар иши иди, буна көрә дә механики тохума дэзкаһы чох мүрәккәб ишләр көрән бир машиндыр. Мүәсир машинларда куя илк әввәл, мануфактура әмәк бөлкүсү вәситәсилә, садәләшдирилмиш ишләрин көрүлмәйә башландығыны ирәли сүрән нөгтейи-нәзәр үмумийәтлә янлышдыр. Мануфактура дөврүндә әйиричиликлә тохучулуг ени нөвләрә бөлүнмүшдү, бунара мувафиг аләтләр тәкмишләшдирилиб ениләшдирилмишди, лакин әсла парчаланмамыш олан әмәк просесинин өзү, сәнәткар әмәйи просеси олараг галырды. Машинын инкишафында башланғыч нөгтәси әмәк дейил, әмәк вәситәсидир.

чох иш машины эйни бир һәрәкәт механизминин анчаг екчинс ә'заларыны тәшкил әдир.

Лакин әсл мә'нада машинлар системи айрыча мүстәгил бир машинынын ерини анчаг о заман тутур ки, әмәк чисми, мүхтәлиф гәбилдән олан, лакин гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тамамлаян мүхтәлиф иш машинларынын ичра этдийи вә бир-бирилә әлагәдар олан бир сыра һиссә просесләриндән далбадал кәлиб кечсин. Бурада енә мануфактура хас олуб әмәк бөлкүсү әсасында гурулмуш бир кооперасия көрүрүк, лакин бу кооперасия инди даһа һиссә иш машинларынын бирләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Мүхтәлиф һиссә фәһләләринин ишләтдийи спесифик аләтләр, мәсәлән юн мануфактурасында юн чырпанларын, дидәнләрин, дараанларын, әйирәнләрин вә башгаларынын ишләтдикләри аләтләр, инди мүхтәлиф иш машинларынын аләтләринә чеврилир ки, бу машинларын һәрәси, гурашыг ичра механизми системинин хүсуси ә'засы олуб айрыча бир иш көрүр. Машынлар системи илк дәфә тәтбиг олунан саһәләрдә үмумийәтлә мануфактуранын өзү, истеһсал просесинин бөлүнмәси үчүн вә, демәли, онун тәшкили үчүн тәбии бир әсас вермиш олур¹⁰¹. Лакин мануфактура истеһсалы илә машинлы истеһсал арасында олан мүһүм бир фәрг дә лап әввәлдән мейдана чыхыр. Мануфактурада тәк-тәк вә я дәстә илә ишләйән фәһләләр айрыча һәр бир һиссә ишини өз әл аләтләри илә көрмәлидирләр. Бурада фәһлә просесә уйғунлашдырылмыш олурса, просес өзү дә әввәлчәдән фәһләйә уйғунлашдырылмыш олур. Машынлы истеһсал шәраитиндә әмәк бөлкүсүнүн бу суб'ектив принципи арадан галхыр. Бурада бүтүн просес өз характериндән асылы олараг, об'ектив шәкилдә өз тәркиб фазаларына бөлүнүр; һәр бир һиссә просесинин ичрасы вә мүхтәлиф һиссә просесләринин бирләшдирилмәси мәсәләси бурада механика, кимя вә саирәнин техники тәтбиги васитәсилә һәлл олунур¹⁰², һәм дә, ай-

¹⁰¹ Ири сәнае дөврүнә гәдәр юн мануфактурасы Инкилтәрәдә һаким мануфактура иди. Буна көрә дә XVIII әсрин биринчи ярысында апарылан тәчрүбәләрин чоху юн мануфактурасында апарылмышдыр. Юн саһәсиндә әлдә әдилән тәчрүбә памбыг үчүн файдалы олду, зира памбыг механики үсулла ә'мал әдилиркән даһа аз һазырлыг ишләри тәләб олунур. Һәбелә сонраки дөврләрдә, бунун әксинә олараг механики юн сәнаен, механики васитә илә памбыг әйирмәк вә ондан парча тохумаг үсуллары әсасында инкишаф этмишдир. Юн мануфактурасында көрүлән айры-айры ишләр, мәсәлән юнун даранмасы, анчаг ахырынчы он илләр әрзиндә фабрика системи шәклинә дүшмүшдүр. „Дарама машины“, хүсусән Листерин машины... тәтбиг олунандан бәри юн дарамаг ишиндә механики гүввәдән кениш истифадә олунмасы, шүбһәсиз ки, бир йығын адамын ишсиз галмасына баис олду. Әввәлләр юн әл илә даранырды, һәм дә эн чох һалларда юн дараянын әвиндә даранырды. Инди исә юну адәтән фабрикада дарайырлар вә, әл илә даранан юнун һәлә дә үстүн тутулдуғу бә'зи хүсуси ишләрдән башга, әл әмәйн тамамилә арадан галдырылмышдыр. Әл илә юн дараянларын бир чоху фабрикаларда ишә кирмишдир, лакин онларын вердийи мәһсул машинынын мәһсулуна нисбәтән о гәдәр аздыр ки, юн дараянларын чох бөйүк һиссәси ишсиз галмышдыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1856“, p. 16).

¹⁰² „Демәли, фабрика системи принципи ондан ибарәтдир ки,... әмәйин сәнәткарлар арасында бөлүнмәси вә я парчаланмасы әвәзиндә просес өз мүһүм тәркиб һиссәләринә бөлүнүр“ (Ure, Philosophy of Manufacture p. 20).

дындыр ки, эввэллэр олдуғу кими енэ дэ бу мәсэләнин нәзәри чәһәтдән мүкәммәл һәлл олунмасы үчүн бөйүк әмәли тәчрүбә топламаг лазымдыр. Һәр бир һиссә машиныны билаваситә өз ардынча кәлән дикәр машина хаммал верир вә бүтүн бу машинлар әйни заманда ишләдийинә көрә, мәһсул даим өз яранма просесинин мүхтәлиф пилләләриндә олур, даим бир истеһсал фазасындан дикәринә кечир. Мануфактурада һиссә фәһләләринин билаваситә кооперасиясы айры-айры фәһлә групплары арасында мүәййән кәмиййәт нисбәтләри яратдығы кими, үзвләри бир-бириндән айрылығда ишләйән машинлар системиндә дэ бир гисим һиссә машинларынын дикәр һиссә машинларына арды кәсилмәдән иш верә билмәси үчүн онларын мигдары, бөйүклүйү вә сүр'әти арасында мүәййән нисбәт олмалыдыр. Инди айры-айры мүхтәлиф иш машинларындан вә иш машины группларындан ибарәт олуб өз үзвләринә айрылмыш бир систем тәшкил әдән гурашығ иш машинынын ичра әтдийи бүтүн просес нә гәдәр аз фәсиләли олурса, йә'ни хаммал биринчи фазадан ахырынчы фазая нә гәдәр аз фәсилә илә кечирсә, демәли, һаман хаммалын бир истеһсал фазасындан дикәринә кечмәсиндә инсан әли дейил, механизмин өзү нә гәдәр чох иштирак әдирсә, һаман гурашығ иш машины да бир о гәдәр мүкәммәл һесаб олунур. Буна көрә дэ әкәр мануфактурада айры-айры просесләрин айрылмасы әмәк бөлкүсүнүн өзүндән доған бир принципдирсә, инкишаф әтмиш фабрикада, әксинә, башга бир принцип: айры-айры просесләрин бир-биринә фәсиләсиз бағлы олмасы принципи һөкм сүрүр.

Машинлар системи истәр тохучулугда олдуғу кими екчинс иш машинларынын садә кооперасиясы әсасында, истәрсә дэ әйиричиликдә олдуғу кими мүхтәлиф нөв машинларын бирләшдирилмәси әсасында гурулмуш олсун, бу машинлар системи өз-өзүнү һәрәкәт әтдирән бир илк мотордан һәрәкәт гүввәси алдығына көрә өзү бөйүк бир автоматдыр. Лакин системин бүтөвү бир машина, мәсәлән бухар машины илә һәрәкәтә кәтирилә биләр, һалбуки айры-айры иш машинларынын мүәййән һәрәкәтләри үчүн һәлә дэ фәһләләрин ярдымы лазым кәлир, мәсәлән автомат мүл (selfacting mule) тәтбиг олунмаздан әввәл мүл машинлары ишләдиліркән фәһләнин ярдымы тәләб олунурду, зәриф саплар әйирилмәсиндә исә һәлә инди дэ тәләб олунур; яхуд машинынын мүәййән һиссәләринин ишләмәси үчүн фәһлә бу һиссәләрә бир аләт кими истигамәт вермәлидир; мәсәлән машингайырма саһәсиндә slide rest (торна апараты) автомат механизмә (selfactor-a) чевриләндән әввәл белә олмушдур. Әкәр иш машины хаммалын ә'мал әдилмәси үчүн лазым кәлән бүтүн һәрәкәтләри инсанын ярдымы олмадан өзү ичра әдирсә вә она фәһләнин анчаг көз етирмәси лазым кәлирсә, бу автоматик машинлар системидир ки, онун айры-айры һиссәләри даим тәкмилләшдирилә биләр. Мәсәлән, сапын тәкчә бири гырылдығда әйирмә машиныны өз-өзүнә даяндыран апарат вә тохума мәкийиндәки аргач сапы гуртардығда бухарла ишләйән мүкәммәл тохучу дэзкаһыны даяндыран selfacting stop, там мүасир ихтиралардыр. Мүасир кағыз фабрикасы

һәм истеһсалын фасиләсизлийи, һәм дә автомат үсүлунун тэтбиг әдилмәси чәһәтдән нүмунә ола биләр. Һәм мүхтәлиф истеһсал васитәләри әсасында гурулан мүхтәлиф истеһсал үсуллары арасындаки фәрги, һәм дә ичтимаи истеһсал мүнәсибәтләринин мүхтәлиф истеһсал үсуллары илә әлагәсини үмумийәтлә кағыз истеһсалы тимсалында әтрафлы өйрәнмәк оларды: Алманиядаки гәдим кағызгайырма үсулу, сәнәткар истеһсалы нүмунәсидир; XVII әср Һолландиясы вә XVIII әср Франсасы кағыз истеһсалында әсл мануфактура нүмунәсидир, мүасир Инкилтәрә исә автоматик үсулла кағыз истеһсалы нүмунәсидир, һалбуки бу сәнаеин гәдим Асияда мөвчуд олмуш ики мүхтәлиф формасы Чин вә Һиндустанда һәлә индийәдәк галыр.

Интигал механизми васитәсилә анчаг үмуми бир мәркәзи автомат тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән иш машинларынын тәкбәтәк ишләдийи систем шәраитиндә машинлы истеһсал ән мүкәмәл бир шәкил алыр. Бурада айрыча бир машинын еринә нәһәнк бир механизм кечир ки, онун көвдәси бүтүн фабрика бинасынын тутур, бөйүк гүввәси исә әввәлчә онун нәһәнк әзаларынын әһтишамлы аһәнкар һәрәкәтиндә сезилмәйәчәк шәкилдә олдуғу һалда, инди онун сайсыз-һесабыз ишләк әзаларынын аглакәлмәз дәрәчәдә шыдырғы рәгсиндә өзүнү көстәрир.

Инсанлар һәлә дәрзи мейдана кәлмәздән әввәл дә палтар кейдикләри кими, механики дэзкаһлар, бухар машинлары вә саирә дә, пәшәси ялныз бунлары истеһсал әтмәкдән ибарәт олан фәһләдән әввәл мейдана кәлмишдир. Лакин Vaucanson, Arkwright, Watt вә башгалары тәрәфиндән әдилмиш ихтираларын һәята кечирилә билмәсинин сәбәби анчаг, бу ихтирачыларын заманында, механика саһәсиндә ишләйә билән хейли мигдарда маһир фәһләнин олмасы иди ки, бунлар һәлә мануфактура дөврүндә һазырланмышды. Бу фәһләләрин бир гисми мүхтәлиф пешә саһиб олан мүстәгил сәнәткарлардан ибарәт иди, дикәр гисми исә, юхарыда гейд әтдийимиз кими, чох чидди бир әмәк бөлкүсүнүн һөкм сүрдүйү мануфактуралара топланмышды. Ихтираларын сайы чоһалдыгча вә ени ихтира әдилән машинлара тәләб артдыгча, бир тәрәфдән машингайырма ишинин бир чох мүстәгил саһәләрә бөлүнмәси кетдикчә кенишләнир, дикәр тәрәфдән дә машингайырма мануфактуралары дахилиндә әмәк бөлкүсү кетдикчә инкишаф әдирди. Демәли биз белә мануфактурада ири сәнаеин билаваситә техника әсасыны көрүрүк. Мануфактуранын истеһсал әтдийи машинлар васитәсилә ири сәнае, бу машинларын ән әввәл һаким олдуғу истеһсал саһәләриндә сәнәткар вә мануфактура истеһсалына сон гоймушдур. Демәли, илк заманлар машинлы истеһсал өзүнә мұвафиг олмаян мадди зәмин үзәриндә мейдана кәлмишдир. Мүәййән инкишаф пилләсинә чатан машин истеһсалы, ибтидада һазыр шәкилдә раст кәлдийи вә көһнә формасыны сахлайыб тәкмилләшдирдийи мадди зәмини көкүндән дәйишдирмәли вә өзү үчүн ени зәмин, өз истеһсал үсулуна мұвафиг бир зәмин яратмалы иди. Нечә ки, ялныз инсан гүввәсилә һәрәкәтә кәтирилән айрыча бир машин чүз'и бир шей олагаг галыр, нечә ки, тәтбиг әдилмәкдә олан мүһәррик гүввәләрин—һейванларын, күләйин вә

һәтта суюн—ерини бухар машины тутана гэдэр машинлар системн сәрбәст инкишаф эдә билмирди, эләчә дә, нә гэдәр ки, ири сәнаеин характер истеһсал васитәси олан машинын өзү анчаг фәрди гүввә, фәрди мәһарәт сайәсиндә яранырды, йә’ни онун варлығы өз хырдача аләтилә ишләйән мануфактура һиссә фәһләсинин вә я сәнәткарын эзәлә гүввәсиндән, көзүнүн итилийиндән вә әлләринин чәлдлийиндән асылы иди, о вахтадәк ири сәнаеин бүтүн инкишафы ләнкийирди. Бу үсулла әмәлә кәлән машинларын баһалы олмасы,—шүүрлу сәбәб олуб капиталла һәлләдичи тә’сир көстәрән бу һал,—бир яна галсын, машинлы сәнае характерн кәсб әтмиш сәнаеин кенишләнмәси вә машинларын ени истеһсал саһәләринә кечмәси тамамилә һаман фәһләләр зүмрәсинин артмасы кими бир шәртдән асылы иди; бу зүмрә исә, көрдүйү ишләрин хусуси мәһарәт тәләб әтмәси үзүндән, сычрайыш йолу илә дейил, ялныз тәдричән арта биләр. Лакин мүәййән инкишаф пилләсиндә ири сәнае илә онун өз сәнәткар вә мануфактура зәмини арасында техники зиддийәт дә әмәлә кәлир. Мүһәррик машинларын, интигал механизминин вә иш машинларынн һәчми бөйүмәли иди; иш машины сәнәт дөврүндәки шәклини, йә’ни ибтидада онун бүтүн гурулушуну мүәййәнләшдирән шәклини итириб инди ялныз ифа әтдийи механики вәзифәләрдән асылы олараг сәрбәст шәкил алдыгча даһа чох мүрәккәбләшмәли, мүхтәлифләшмәли, онун тәркиб һиссәләри даһа чох дүрүстләшмәли, автомат системи инкишаф әтмәли иди, чәтин э’мал олуна материаллар, мәсәлән ағач әвәзинә дәмир¹⁰³, лабүд олараг даһа чох тәтбиг олунмалы иди—тәбии сурәтдә мейдана кәлән бүтүн бу вәзифәләрин һәлли һәр ердә мүәййән чәрчивәйә раст кәлирди; бу чәрчивә ондан ибарәт иди ки, көрүлән ишләр фәһләнин шәхсийәтиндән асылы иди вә һәтта мануфактурада гурашыг үсулла ишләйән фәһләләр дә бу чәрчивәни маһийәтчә мәһв эдә билмәйиб ону анчаг бир гэдәр кенишләндиңә билирдиләр. Мәсәлән мануфактура, мүасир мәтбәә дэзкаһы кими, яхуд бухарла ишләйән мүасир тохума дэзкаһы вә мүасир дарама машины кими машинлар ярада билмәзди.

Бир сәнае саһәсинин истеһсал үсулунда баш верән чеврилиш, башга саһәләрдә дә белә бир чеврилиш баш вермәсинә сәбәб олур. Бу һал ән әввәл, үмуми бир просесин айры-айры фазалары олуб бир-биринә говушан, лакин ичтимаи әмәк бөлкүсү нә

¹⁰³ Ибтидаи шәкилдә олан механики тохума дэзкаһы әсасән ағачдан иди, тәкмилләшдирилмиш мүасир тохума дэзкаһы исә дәмнрдәндир. Истеһсал васитәсинин көһнә формасына ибтидада нә дәрәчәдә һаким олдуғуну көрмәк үчүн, мәсәлән бухарла ишләйән мүасир тохума дэзкаһыны көһнә тохума дэзкаһы илә, чугунәритмә заводларындаки мүасир көрүк гурғуларыны ади дәмнрчи көрүйүнә бәнзәр илк эңиф механики көрүклә ән сәтһи сурәтдә мүгайисә әтмәк кифайәтди; ән инандырычы бир сүбүт исә, зәннимизчә, индики паравозлар ичад олунандан әввәл паравоз яратмаг йолунда әдилән илк тәшәббүсдүр: илк паравозун әслиндә ики аяғы вар иди вә о ат кими аягларынын кәһ бирини, кәһ да о бирини галдырыб атырды. Ялныз механика инкишаф әтдикдә вә әмәли тәчрүбә әлдә әдилдикдә, машинын формасы тамамилә механика ганунларына табә олур, буна көрә дә, инди инкишаф әдиб машин шәкли алан аләтин гәдим формасындан тамамилә айрылып.

тичэсиндэ бир-бириндэн айрылыб һәр бири мүстәгил әмтиә истеһсал эдән сәнае саһәләринә аиддир. Мәсәлән, машинла әйир-мәк, машинла тохумаг зәрурәтини доғурмуш вә бунларын һәр икиси ағартма, читбасма вә бояма истеһсалында механика-кимя ингилабы яранмасына сәбәб олмушдур. Әйнилә дә, памбыг әйир-мә истеһсалындаки ингилаб, памбыг лифләрини чийиддән айыран gin машинынын ихтира әдилмәсинә сәбәб олмуш вә ялныз бу машин сайәсиндә инди лазым олдуғу гәдәр бөйүк мигяса памбыг истеһсал әтмәк мүмкүн олмушдур¹⁰⁴. Сәнае вә әкинчиликдәки истеһсал үсулунда әмәлә кәлән ингилаб нәтичәсиндә исә ичтимай-истеһсал просесинин үмуми шәраитиндә, йә'ни әлағә вә нәглийят васитәләриндә ингилаб яранмышдыр. Белә бир чәмий-йәтин, йә'ни Фур'е демишкән, ярдымчы әв сәнаеинә малик хыр-да әкинчиликдән вә шәһәр сәнәтиндән ибарәт олан бир чәмиййәтин әлағә вә нәглийят васитәләри мануфактура дөврү истеһсалынын тәләбләрини даһа әсла өдәмирди, зира бу дөврдә кениш ичтимай әмәк бөлкүсү яранмыш, әмәк васитәләри вә фәһләләр тәмәркүзләшмиш вә мүстәмләкә базарлары яранмышды; буна көрә дә һәмин васитәләр һәгигәтән тамамилә дәйишилди. Әйнилә дә мануфактура дөврүндән мирас галан нәглийят вә әлағә васитәләри чох кечмәдән ири сәнае үчүн бөйүк бир маниәйә чеврилир, зира ири сәнаедә истеһсал ағлакәлмәз бир сүр'әтлә кенишләниб күтләви бир мигяс алмышды, йығын-йығын капитал вә фәһлә күтләләрини бир истеһсал саһәсиндән башгасына көчүрүрдү вә кенишләниб дүня базары шәкли алан ени әлағәләр ярадырды. Беләликлә, елкән кәмиләри истеһсалында там бир чеврилиш әмәлә кәлмәси һәлә бир яна галсын, чай параходлары, дәмир йоллар, океан параходлары вә телеграфын мейдана кәлмәси сайәсиндә нәглийят васитәләри яваш-яваш ири сәнае истеһсалы үсулуна уйғунлашырды. Лакин бу заман күлли мигдарда дәмиләр дөймәк, гайнаг әритмәк, кәсмәк, дешмәк вә мүәййән шәкилләрә салмаг лазым кәлдийи үчүн әлә нәһәнк машинлар тәләб олунурду ки, мануфактура машингайырма сәнаеи бунлары һазырламаг игтидарында дейилди.

Демәли, ири сәнае өзүнә характер олан истеһсал васитәсини, машины өзү гайырымалы иди, йә'ни машин васитәсилә машин истеһсал әтмәли иди. Ири сәнае ялныз буна наил оландан сонра өзүнә мувафиг техника зәмин яратды вә өзү мүстәгил еримәйә башлады. Доғрудан да, XIX әсрин илк он илләриндә машинлы истеһсал артдыгча тәдричән машин васитәсилә иш машинлары гайрылмаға башланыр. Лакин ялныз сон он илдә [1867-чи ил әрәфәсиндә] чохлу дәмир йолларын чәкилмәси вә океан параходларынын гайрылмасы, инди илк моторларын һазырланмасында ишләнән нәһәнк машинларын яранмасына сәбәб олду.

¹⁰⁴ Eli Whitney адлы бир янки тәрәфиндән ихтира әдилән cottongin [лифи чийиддән айыран машин] лап сон заманлара гәдәр, XVIII әсрин бүтүн башга машинларына нисбәтән ән аз дәйишиклийә уғрамыш бир машиндыр. Ялныз әллингчи илләрдә Нью-Йорк штатынын Албани шәһәри әһлиндән олан башга бир америкалы ч. Етегу чох садә вә әлверишли бир тәкмилләшдирмә васитәсилә Whitney-ин машиныны истифадәдән чыхартмышды.

Машынлар васитэсилэ машин истехсалынын эн мүһүм шэрти, истэнилэн гүввэ илэ ишлэйэ билэн вэ эйни заманда тамамилэ нэзарэт алтында сахланыла билэн мүһэррикдэн ибарэт олмушдур. Бухар машинындан ибарэт олан бу мүһэррик машин исэ артыг мөвчуд иди. Лакин бунунла бэрабэр бир вэзифэ дэ, машин васитэсилэ машинларын айры-айры хиссэлэри үчүн лазым олан дүрүст хэндэси формалар: чизкилэр, мүстэвилэр, даирэлэр, цилиндрлэр, конуслар вэ күрэлэр истехсал этмэк иди. Henry Maudsley XIX эсрин биринчи он илиндэ slide rest-и ихтира этмэклэ бу мәсэлэни хэлл элэди вэ, эввэлчэ торна дэзкаһы үчүн ихтира олуна бу slide rest тезкилэ автомат механизмэ чеврилди вэ ени шэклэ салыныб башга машингайырма машинларында да тэтбиг эдилмэйэ башлады. Бу автомат механизм хүсуси бир алэти эвэз этмэк дейил, кэски чихазынын ағзыны эмэк материалына, мәсэлэн дэмирэ яхынлашдырыб кэсмэклэ вэ я эмэк материалынын үзэринэ йөнэлтмэклэ мүэййэн формалы чисимлэр хазырлаян инсан элинин өзүнү эвэз эдир. Белэликлэ айры-айры машин хиссэлэринин хэндэси формаларыны, „эн тэчрүбэли вэ эн маһир бир фәһлэйэ дэ мүйэссэр олмаячаг бир дэрэчэдэ асан, дүрүст вэ чэлд“ хазырламаг мүмкүн олду¹⁰⁵.

Экэр биз машингайырмада тэтбиг олуна машинлара эсл иш машиныны нэзэрилэ бахсаг енэ дэ гаршымызда сэнэткар алэти, лакин нәһэнк бир алэт олдуғуну көрәрик. Мәсэлэн, дешмә машинынын ичра механизми, бухар машины илэ һәрәкәтә кәтирилэн бөйүк бир бурғудур, бу бурғу олмаса, бөйүк бухар машинларынын вэ су мәнкәнэлэринин цилиндрлэрини хазырламаг мүмкүн олмаз. Механики торна дэзкаһы аягла ишлэдилэн ади торна дэзкаһынын нәһэнк шәкилдэ гайрылмыш нүсхәсидир; йонғу машины, дүлкәрин ағач йонмаг үчүн ишлэтдийи аләтлэ дэмири йонан, өзү дэ дэмирдән гайрылмыш олан бир дүлкәрди; Лондонун кәми тәрсанэлэриндэ дэмири вэрәг шәклиндэ кәсэн алэт, нәһэнк бир үлкүчдүр; дәрзи гайчысы маһуду кәсдийи кимй дэмири кәсэн машинын кәски алэти—мөһтәшәм бир гайчыдыр, бухарла ишлэйән чәкич исэ ади бир чәкичдир, лакин о гэдәр ағырдыр ки, Тор өзү дэ буну галдырыб вура билмәзди¹⁰⁶. Мәсэлән, Nasmyth-ин ихтира этдийи бу чүр бухар чәкичлэриндән бири 6 тон ағырлығындадыр вэ 7 фут йүксәкликдән эниб 36 тон ағырлыгга зинданын үстүнә дүшүр. Бу чәкич ири бир гранит дашыны асанлыгга эзиб тоза дөндәрир,

¹⁰⁵ „The Industry of Nations“, London 1855, Part II, p. 239. Бурадача дейилир: „Дэзкаһа элавэ эдилэн бу хиссә нә гэдәр садэ вэ илк бахышда нә гэдәр әһәмийәтсиз көрүнсә дэ, зәннимизчә, мүбалиғәсиз демәк олар ки, машинларын тәкмилләшиб интишар тапмасына бунун тәсири дэ бухар машинынын өзүндә Уаттын этдийи тәкмилләшдирмәнин тәсири гэдәр бөйүк олмушдур. Бунун тэтбиг эдилмәси дәрһал бүтүн машинларын тәкмилләшиб учузлашмасына сәбәб олду, ени ихтира вэ тәкмилләшдирмәләрә тәкан верди“.

¹⁰⁶ Лондонда paddle-wheel shafts [параходларын авар чархлары үчүн ох] хазырларкән дэмири дөйән машинын адына „Тор“ дейирләр. Дэмирчи налы нә гэдәр асанлыгга дөйүрсә, бу машин да 16½ тонлуғ оху о гэдәр асанлыгга дөйүб сазлайыр.

һабелә бир нечә йүнкүл зәрбә илә юмшаг бир тахтая мых да чала биләр¹⁰⁷.

Машын шәклиндә мейдана чыхан әмәк васитәси әлә бир мадди варлыг формасы алыр ки, бу форма, инсан гүввәсини тәбиәт гүввәләрилә әвәз әтмәк вә көһнә әмпирик үсуллар әвәзиндә тәбиәтшүнаслыгдан шүүрла истифадә әтмәк имканы ярадыр. Мануфактурада ичтимаи әмәк просеси халис суб'ектив шәкилдә айры-айры үзвләрә бөлүнүр, бу бөлүнмә һиссә фәһләләринин садәчә гурашдырылмасындан ибарәтдир; машынлар системиндә исә ири сәнае там об'ектив бир истеһсал организмнә маликдир ки, фәһлә дә буну, истеһсалын һазыр мадди шәрти кими гәбул әтмәли олур. Садә кооперасияда вә һәтта әмәк бөлкүсүнүн нәтичәси олараг ихтисаслашан бир кооперасияда, айрылыгда чалышан фәһләнин ерини коллектив фәһләнин тутмасы һәлә енә дә аз-чох тәсадүфи бир һал кими көрүнүрдү. Машынлар исә, сонралар көстәрәчә-йимиз бә'зи истисналардан башга һәмишә, билаваситә ичтимаиләшдирилмиш әмәк вә я биркә әмәк шәраитиндә ишләдилер. Демәли, бурада әмәк просесинин кооперасия характери дашымасы, әмәк васитәсинин өз тәбиәтинин тәләб әтдийи бир техники зәрурәт олур.

2. Машынын мәһсула вердийи дәйәр

Биз көрдүк ки, кооперасиядан вә әмәк бөлкүсүндән доған мәһсулдар гүввәләр капитал үчүн мүфтә баша кәлир. Бу мәһсулдар гүввәләр, ичтимаи әмәйин тәбии гүввәләридир. Истеһсал просесиндә тәтбиг олунан бухар, су вә и. а. бу кими тәбии гүввәләр дә мүфтәдир. Лакин инсанын нәфәс алмасы үчүн ағ чийәр лазым олдуғу кими, һаман тәбии гүввәләри мәһсулдар шәкилдә истеһлак әтмәк үчүн дә капитал „инсан әлинин ярадычылығына“ мөһтачдыр. Суюн мүһәррик гүввәсиндән истифадә әтмәк үчүн су чархы олмалыдыр, бухарын тәзийгиндән истифадә әдә билмәк үчүн бухар машины лазымдыр. Әлм дә тәбии гүввәләр вәзиййәтиндәдир. Электрик чәрәянынын тә'сир даирәсиндә магнит әгрәбинин дөнмәси гануну вә я дәмрин әтрафындан кечән электрик чәрәянынын тә'сири нәтичәсиндә дәмрин магнитләшмәси гануну кәшф әдилдикдән сонра бунлар тамамилә мүфтә бир шей олмушдур¹⁰⁸. Лакин бу ганунлардан телеграфда вә саирәдә истифадә әтмәк үчүн чох баһалы вә мүрәккәб бир апарат олмасы лазым кәлир. Көрдүйүмүз кими, машин һеч дә аләти сыхышдырыб арадан чыхармыр. Инсан әли илә ишләдилән хырдача бир аләт өз

¹⁰⁷ Ағач ә'малында ишләнән вә кичик мигясда тәтбиг әдилә билән машинларын чохуну америкалылар ихтира әтмишләр.

¹⁰⁸ Әлм үмумийәтлә капиталистә „мүфтә“ тамам олур вә бу һал онун әлми истисмар әтмәсинә әсла мане олмур. Капитал өзкә әмәйини мәнимсәдийи кими, „өзкә“ әлмини дә гәсб әдир. Лакин истәр әлмин, истәрсә мадди бир сәрвәтин „капиталистчәсинә“ мәнимсәнилмәси илә „шәхси“ мәнимсәмә тамамилә мүхтәлиф шейләрдир. Dr. Уге өзү, машинлардан истифадә әдән өз мөһтәрәм фабрикантларынын механикаә әсла бәләд олмадыларындан шикайәтләнир, Либиһ исә инкилис кимя фабрикантларынын кимя сәһәсиндә надан олдуғларыны сөйләйир.

Һәчми вә мигдары ә'тибарилә артыр вә инсан тәрәфиндән ярадылан механизмн алати олур. Бу һалда капитал фәһләйә әл алати илә иш көрдүрмүр, она өз алатләрилә ишләйән машында иш көрдүрүр. Лакин ири сәнаеин беләликлә бөйүк тәбиәт гүввәләриндән вә тәбиәтшүнаслыгдан истеһсал просеси үчүн истифадә этмәклә әмәк мәһсулдарлығыны сон дәрәчә йүксәлтмәли олдуғу илк нәзәрдә айдын олурса, орасы һеч дә о гәдәр айдын олмур ки, бәлкә әмәк мәһсулдарлығынын бу гәдәр йүксәлмәси, дикәр бир сәһәдә даһа артыг әмәк сәрф олунмасы һесабына әлдә әдилир. Сабит капиталын һәр бир башга тәркиб һиссәси кими, машын да һеч бир дәйәр яратмыр, амма машынын өз дәйәри, онун васитәсилә истеһсал олунан мәһсулун үзәринә кечир. Машынын дәйәри олдуғу үчүн вә буна көрә дә о өз дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирдийи үчүн, машын һәммин мәһсулун дәйәринин тәркиб һиссәсини тәшкил әдир. Машын бу мәһсулу учузлашдырмаг әвәзинә, өз дәйәринә мұвафиг дәрәчәдә ону баһалашдырыр. Шүбһәсиздир ки, ири сәнаеин характер әмәк васитәси олан машын вә машынлар системи, сәнәткар вә мануфактура истеһсалындаки әмәк васитәләринә нисбәтән, мұгайисә әдилмәз дәрәчәдә чох дәйәр тәмсил әдир.

Һәр шейдән әввәл гейд этмәк лазымдыр ки, машын әмәк просесиндә һәмишә бүтөвлүкдә, дәйәр яранмасы просесиндә исә анчаг гисмән иштирак әдир. Машын һеч бир заман мәһсула, ишләниб хараб олмаг нәтичәсиндә өзүнүн орта һесабла итирдийиндән артыг дәйәр әлавә этмир. Одур ки, машынын бүтүн дәйәри илә, һәммин машындан даим мәһсул үзәринә кечән дәйәр һиссәси арасында бөйүк фәрг вардыр. Машынын дәйәр ярадан бир үнсүр олмасы илә мәһсул ярадан бир үнсүр олмасы арасында бөйүк фәрг вардыр. Бир машын эйни бир әмәк просесиндә нә гәдәр узун мүддәт ишләсә, бу фәрг дә о гәдәр бөйүк олур. Доғрудур, биз көрдүк ки, һәр бир әсл әмәк васитәси вә я истеһсал алати һәмишә әмәк просесиндә бүтөв иштирак әдир, дәйәр яранмасы просесиндә исә анчаг гисмән, йә'ни күндә орта һесабла ишләниб хараб олдуғу нисбәтдә иштирак әдир. Лакин әмәк вәсаитиндән, йә'ни истеһсал алатиндән истифадә олунмасы илә онун ишләниб хараб олмасы арасындаки фәрг, аләтә нисбәтән машында даһа чохдур, чүнки мөһкәм материалдан гайрылан машынын өмрү узун олур вә машын там элми ганунлара әсасән тәтбиг әдилдийинә көрә, онун тәркиб һиссәләринин вә истеһлак этдийи ләвазиматын сәрфиндә даһа чох гәнаәт әдилмәсинә имкан верир вә, нәһайәт, машынын истеһсал даирәси аләтин истеһсал даирәсиндән чох-чох кенишдир. Машын вә аләтә һәр күн орта һесабла чәкилән хәрчләри онлардан чыхсаг, яхуд һәр күн орта һесабла ишләниб хараб олмаг нәтичәсиндә вә, мәсәлән, яғ, көмүр вә и. а. кими ярдымчы маддәләр ишләтмәк нәтичәсиндә мәһсул үзәринә кечирдикләри дәйәр һиссәсини чыхсаг, мә'лум олар ки, машын вә алатләр дә, инсан әмәйинин иштиракы олмадан мөвчуд олан тәбиәт гүввәләри кими мүфтә ишләйир. Аләтин мәһсулдар фәәлийәтинә нисбәтән машынын мәһсулдар фәәлийәти нә гәдәр артыг олса аләтә нисбәтән машынын мүфтә хидмәти бир о гәдәр

чох олур. Ялныз ири сэнаедэ инсан, маддилэшмиш олан өз кеч-миш эмэйинин мэхсулуну, тэбиэт гүввэлэри кими кениш мигясада мүфтэ ишлэмэйэ мэхбур этмэйи өйрэнир¹⁰⁹.

Биз кооперасияны вэ мануфактураны өйрэниркэн көрдүк ки, бэ'зи үмүмү истехсал шэртлэри, мэхселэн тикили вэ саирэ биркэ истехлак эдилдикдэ, тэк-тэк фэхлэлэр тэрэфиндэн истехлак эдил-мэсинэ нисбэтэн гэнаэтли олур, демэли бу халда мэхсул да нис-бэтэн аз баһалашыр. Машынлы истехсал шэраитиндэ бир тэрэф-дэн иш машинынын көвдэсини онун бир чох алэтлэри истехлак эдир, дикэр тэрэфдэн исэ эйни бир мүһэррик машиныны вэ инти-гал механизминин бир хиссэсини бир чох иш машинлары биркэ истехлак этмиш олур.

Машынын дэйэри илэ онун һэр күн өз мэхсулу үзэринэ кечирдийи дэйэр хиссэси арасындаки фэрг мэхлүм олдугда, бу дэйэр хиссэсинин мэхсулу нэ дэрэчэ баһалашдырмасы һэр шейдэн эввэл мэхсулун һэчминдэн, санки онун сэтһиндэн асылы олур. Блэк-бөрнлү Baupnes 1858-чи илдэ чап олуиуш бир мүһазирэсиндэ һеса-блайыб көстэрир ки, „һэр бир реал механики ат гүввэси^{109a} 450 мүл ийини вэ онун чиһазларыны, яхуд 200 эйирмэ ийини, я

¹⁰⁹ Рикардо машинларын бу чүр ишлэдилмэсинэ,—эмэк просеси илэ дэйэр яранмасы просеси арасындаки үмүмү фэрги мүэйиэн эдэ билмэдийи кими чох аз айдынашдырмыш олдугу бу мэхэлэйэ,—бэ'зэн о гэдэр мүстэсна бир эһемиййэт верир ки, машинларын мэхсул үзэринэ кечирдийи дэйэрин хис-сэсини арабир унудур вэ ону тэбиэт гүввэлэрилэ бүсбүтүн эйниләшдирир. Мэхселэн дейир ки: „Адам Смит тэбиэт гүввэлэринин вэ машинларын бизэ көстэрдийи хидмэтлэрэ һеч ердэ аз гиймэт вермир, лакин бунларын мэх-сул үзэринэ кечирдийи дэйэрин тэбиэтини чох дүзкүн фэрглэндирир... бунлар мүфтэ ишлэдийинэ көрө, онларын бизэ көстэрдийи ярдым мүбади-лэ дэйэринэ һеч бир шей алава этмир“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 336, 337). Айдын мэхэлэди ки, Рикардонун сөзлэри анчаг, Ж. Б. Сэй һаггында дейилдийи үчүн һагг сөзлэрдир, зира Ж. Б. Сэй бошбоғазлыг эдиб дейир ки, куя машинларын көстэрдийи „хидмэт“ дэйэр яратмагдан ибарэтди ки, бу дэйэр дэ „мэхфээтин“ бир хиссэсини тэш-кил эдир.

^{109a} [3-чү һашра гейд. Бир ат гүввэси дэгигэдэ 33 000 фут-кирвэнкэ гүввэйэ барабардир, йэ'ни 1 дэгигэдэ 33 000 кирвэнкэни 1 фут (инкилис футу) йүксэклийэ галдыран вэ я 1 кирвэнкэни 33 000 фут йүксэклийэ галдыран гүввэйэ барабардир. Юхарыда ады чэкилэн ат гүввэси дэ мэхз будур. Лакин ади тичарэт дилиндэ, һа-белэ бу китабдаки бэ'зи ситатларда эйни машинын күчү „номинал“ ат гүввэси вэ „тичарэт“, яхуд „индикатор“ ат гүввэси илэ көстэрилир. Гэдим ат гүввэси вэ я номинал ат гүввэси анчаг пистонун һэрэкэти вэ цилиндрин диаметри илэ өлчү-лүр, бурада бухарын тэзийги вэ пистонун сүр'эти эсла нэзэрэ алынмыр. Эслин-дэ бу о демэкдир ки, экэр машинын күчү, мэхселэн 50 ат гүввэси һесап олу-нурса, демэли бухарын тэзийги Болтон вэ Уатт дөврүндэ олдугу кими ээйф, пис-тонун да сүр'эти чүз'идир. Лакин о замандан бэри бу ики амилин тэсири олдугча артышдыр. Инди машинын һэгигэтдэ вердийи механики гүввэни өлч-мэк үчүн бухарын тэзийгини көстэрэн индикатор ихтира эдилмишдир. Писто-нун һэрэкэт сүр'этини тэ'йин этмэк исэ чэтин дейилдир. Белэликлэ, „инди-катор“ ат гүввэси вэ я „тичарэт“ ат гүввэсиндэн ибарэт олан өлчү ваһиди элэ бир риязи формуладыр ки, бурада эйни заманда цилиндрин диаметри, пис-тонун галхма йүксэклийи, онун сүр'эти вэ бухарын тэзийги нэзэрэ алыныр; бу формула бир машинын бир дэгигэдэ һэгигэтэн нечэ дэфэ 33 000 фут-кирвэн-кэ гүввэ вердийини көстэрир. Буна көрө дэ бир номинал ат гүввэси һэгигэтдэ үч, дөрд вэ һэтта беш индикатор ат гүввэси вэ я һэгиги ат гүввэси верэ би-лэр. Бу гейддэн мэгсэд сонралар кэтирилэн мүхтэлиф ситатлары изаһ этмэк-дир.—Ф. Э.]

да 40-дүймэ парча үчүн олан 15 тохума дэзкаһыны, онларын эриш гуран, эриш чиришлэйэн вэ саир чиһазларыны һэрэкэтэ кэтирир". Бир бухар ат гүввэсинин бир күнлүк хэрчлэри вэ бу гүввэсинин һэрэкэтэ кэтирдийи машинларын бир күндэ ишлэниб хараб олмасы биринчи һалда 450 мүл ийинин күндэлик мөһсулуна бөлүнүр, икинчи һалда 200 throstles ийинин мөһсулуна, үчүнчү һалда исэ 15 механики тохума дэзкаһынын мөһсулуна бөлүнүр, буна көрө дэ бир унсиялыг иплик вэ я бир аршын кэтан үзэринэ дэйэрин чох чүз'и бир һиссэси кечир. Юхарыда көстэрилэн бухар чэкичи мисалында да бунун эйинини көрүрүк. Һэмин бухар чэкичинин бир күндэ ишлэниб хараб олмасы, ишлэдилэн көмүр вэ и. а., бу чэкичлэ бир күндэ дөйүлэн күлли мигдар дэмир күтлэсинэ бөлүндүйүнэ көрө, дэмирин һэр сентнеринэ дэйэрин анчаг азагыг бир һиссэси дүшүр; лакин бу нөһөнк алэт хырда мых чалмаг ишиндэ ишлэдилсэ иди, дэйэрин мөһсул үзэринэ кечэн һиссэси чох бөйүк оларды.

Иш машинынын фэалийэт даирэси, йэ'ни бу машинын алэтлэринин мигдары мө'лум олдугда, экэр гүввэдэн бөһс олунурса, онда алэтлэрин һэчми мө'лум олдугда, машинын вердийи мөһсул күтлэси онун ишлэмэси сүр'этиндэн асылыдыр, йэ'ни мөсэлэн, ийлэрин һэрлэнмэ сүр'этиндэн вэ я бир дэгигэдэ чэкичин вурдугу зэрбэлэрин сайындан асылыдыр. Бу нөһөнк чэкичлэрдэн бэзилэри дэгигэдэ 70 зэрбэ вурур, Ryder-ин, балача бухар чэкичи илэ ий гайыран патентли машины исэ дэгигэдэ 700 зэрбэ вурур.

Экэр машинын өз дэйэрини мөһсулун үзэринэ кечирмэси пропорсиясы мө'лумдурса, дэйэрин бу һиссэсинин кэмиййэти машинын өз дэйэринин кэмиййэтиндэн асылы олур¹¹⁰. Машын өзү нэ гэдэр аз эмэк тэмсил эдирсэ, мөһсул үзэринэ дэ бир о гэдэр аз дэйэр кечирир. Машын мөһсул үзэринэ нэ гэдэр аз дэйэр кечирирсэ, бир о гэдэр мөһсулдар олур вэ көстэрдийи хидмэт чөһөтдөн тэбиэт гүввэлэринэ бир о гэдэр чох яхынлашыр. Машынларын машин васитэсилэ истеһсал эдилмэси исэ машинларын дэйэрини онларын һэчминэ вэ ишинэ нисбэтэн азалдыр.

Сэнэт вэ я мануфактура үсулу илэ истеһсал эдилэн эмтиэлэрин гиймэтлэрини машинла истеһсал олунан эйни эмтиэлэрин гиймэтлэри илэ тутушдуруб тәһлил этдикдэ үмумиййэтлэ белэ бир нэтичэ чыхыр ки, мөһсул машинла истеһсал олундугда, дэйэрин тәркибиндэ эмэк вэсаитиндэн мөһсулун үзэринэ кечэн һиссэнин нисби кэмиййэти артыр, лакин мүтлэг кэмиййэти аза-

¹¹⁰ Капиталист тэсэввүрлэринин эсири олан бир охучу, элбэттэ, дейэчэкдир ки, бурада машинын өз капитал дэйэринэ пропорционал олараг мөһсул үзэринэ кечирдийи „фаиздэн“ эсэр йохдур. Лакин асанлыгла йэгин этмэк олар ки, сабит капиталын башга тәркиб һиссэлэри кими машин да ени дэйэр истеһсал этмэдийи үчүн мөһсулун үзэринэ „фаиз“ адилэ бир дэйэр дэ кечирэ билмэз. Сонра, айдындыр ки, изафи дэйэр истеһсалындан бөһс олунан бу ердэ, һэмин изафи дэйэрин һеч бир һиссэсини а priori „фаиз“ дейэ зэни этмэк олмэз. Илк нэзэрдэ мө'насыз вэ дэйэр яранмасы ганунларына зидд көрүнэн капиталист һесаблама үсулу, бу эсэрин үчүнчү китабында изаһ эдилэчэкдир.

лыр, йэ'ни һәмнин дэйэр һиссәсинин мүтдэг кәмиййәти азалыр, лакин мәһсулун, мәсәлән бир кирвәнкә иплийин үмуми дэйәринә һисбәтән көтүрүлән кәмиййәти артыр¹¹¹.

Айдындыр ки, мүййән бир машинын истәһсалы үчүн сәрф олунаң әмәк, ону ишләдиркән гәнаәт әдилән әмәйә бәрәбәрдирсә, онда әмәк анчаг өз ерини дэйишмиш олур, йә'ни әмтиәнин истәһсалы үчүн лазым олан әмәйин үмуми мигдары азалмыр, яхуд әмәйин мәһсулдар гүввәси артмыр. Лакин машинын дэйәрини тәшкил әдән әмәклә онун тәтбиги нәтичәсиндә гәнаәт әдилән әмәк арасындаки фәрг, яхуд машинын мәһсулдарлыг дәрәчәси, әлбәт-тә, онун әгәз этдийи аләтин дэйәри илә өз дэйәри арасындаки фәргдән асылы дейилдир. Биринчи фәрг о вахтадәк мөвчуд олур ки, машина гоюлан әмәк вә демәли машиндан мәһсул үзәринә кечән дэйәр һиссәси, фәһләнин өз әмәк аләти васитәсилә әмәк чисми үзәринә кечирә биләчәйи дэйәрдән аз олур. Буна көрә дә машинын мәһсулдарлыгы, онун инсан иш гүввәсини әвәз әтмәси дәрәчәси илә өлчүлүр. Ч-б Ваупес-ин фикринчә, бир бухар ат гүввәсилә һәрәкәтә кәтирилән 450 мүл ийинә вә һазырлыг әмәлийяты машинларына $2\frac{1}{2}$ фәһлә дүшүр¹¹²; һәм дә һәр бир автомат ий (selfacting mule spindle) он саатлыг иш күнү әрзиндә 12 унсия (орта йоғунлугда) иплик әйирир ки, буну да $2\frac{1}{2}$ фәһлә һесабилә көтүрдүкдә һәфтәдә $365\frac{5}{8}$ кирвәнкә иплик әдәр. Демәли, тәгри-

¹¹¹ Машинын мәһсул үзәринә кечирдийи бу дэйәр һиссәсинин һәм мүтдэг, һәм дә һисби кәмиййәти о һалларда азалыр ки, машинын сыхышдырыб ерини тутду-гу атлар вә үмумиййәтлә иш һейванлары, маддәләр мүбадиләси үчүн олан бир машин кими дейил, анчаг мүһәррик гүввә кими ишләдилсин. Ери кәлмишкән демәлийик ки, һейванлары садә машин адландыран Декарт мәсәләйә, һейван-ларын инсана кәмәкчи һесаб әдилдийи орта әср нәзәрилә дейил вә сонралар ч. фон Һаллерин дә өз „Restauration der Staatswissenschaften“ әсәриндә шәрик олдуғу нөгтәйи-нәзәрлә дейил, мануфактура дөврү нәзәрилә бахырды. Бәкон кими Декарт да истәһсал үсулунун дэйишилмәсини вә тәбиәт үзәриндә инсан-нын әмәли һөкмранлыгыны, тәфәккүр үсулундаки дэйишиклийин нәтичәси са-йырды; буну биз онун „Discours de la Méthode“ әсәриндән көрүрүк; бу әсәрдә әзчүмлә дейилир: „Әлбәттә, һәятда чоһ файдалы олан биликләрә чатмаг вә мөк-тәбләрдә тәдрис әдилән нәзәри фәлсәфә әвәзинә әмәли фәлсәфә тапмаг (онун фәлсәфәдә ишләтдийи үсул васитәсилә тапмаг) олар; сәнәткарларымызын мүх-тәлиф пешәләрини билдийимиз кими, одун, суюн, һаванын, улдузларын вә әт-рафымыздаки бүтүн башга чисимләрин гүввә вә тәсирини билдикдә, һәмнин әмәли фәлсәфәнин көмәйилә бунлардан да мүхтәлиф ишләрдә эйни үсулла истифадә әдә биләр вә беләликлә тәбиәтә саһиб вә һаким олардыг“, бунунла да бир-ликдә „инсан һәятынын тәкмилләшмәсинә ярдым көстәрмиш олардыг“. Сэр Dudley North-ун „Discourses upon Trade“ (1691) әсәринин мүгәддимәсиндә дейилир ки, Декартын методу сияси игтисада тәтбиг әдилдикдә ону пул, тича-рәт вә и. а. һаггындаки гәдим нағыл-һекайәтдән вә мөвһум тәсәввүрләрдән азад әтмәйә башламышдыр. Үмумиййәтлә илк инкилис игтисадчылары, Бәкон вә Һ. ббс фәлсәфәсинин тәрәфдары олмушлар, һалбуки сонралар Инкилтәрә, Франса вә Италияда сияси игтисад „философу“ Локк олмушду.

¹¹² Эссендәки тичарәт палатасынын иллик һесабатында (октябр 1863-чү ил) дейилдийинә көрә, Круппун поладәритмә заводу 161 әритмә, сувермә вә сement собасы, 32 бухар машины (1800-чү илдә Манчестердә ишләдилмиш бүтүн бухар машинлары тәгрибән бу гәдәр иди) вә—мәчмуу 1236 ат гүввәси тәшкил әдән—14 бухар чәкичи, 49 дәмичи күрәси, 203 иш машины вә тәгрибән 2400 фәһлә васитәсилә 1862-чи илдә 13 миллион кирвәнкә әринмиш полад һасил әтмишди. Бурада бир ат гүввәсинә 2 фәһләдән дә аз дүшүр.

бэн 366 кирвэнкэ памбыг (садэ олсун дейэ памбыгын туллантысыны нэзэрэ алмырыг) иплийэ чеврилиркэн бу памбыгын өз чанына чэкдийи иш вахты чэми 150 иш сааты, яхуд 15 он саатлыг иш күнү олур, һалбуки эл илэ иплик эйирэн бир эйиричи 60 саатда 13 унсия иплик эйирдийинэ көрө, эйни мигдар памбыг өз чанына 2700 он саатлыг иш күнү вэ я 27 000 иш сааты чэкмиш олур¹¹³. Көһнэ blockprinting үсулу, яхуд чити эл илэ басмаг үсулунун машин басмасы илэ эвэз эдилдийи ерлөрдэ бир нэфэр яшлы фәһлэнин вэ я ениетмэнин васитәсилэ бир машин 1 саатда, эввәлләр 200 нэфэр яшлы фәһлэнин вердийи гәдәр дөрдрәнкли чит верир¹¹⁴. Eli Whitney 1793-чү илдә cottongin-и ихтира эдәнә гәдәр, бир кирвэнкэ памбыгын чийидини тәмизләмәйә орта һесабла бир иш күнү сәрф олунурду. Онун ихтираы сайәсиндә бир зәнчи гадын күндә 100 кирвэнкэ памбыгын чийидини тәмизләйә билир; һәм дә о замандан бәри cottongin-ин мәһсулдарлығы хейли артырылмышдыр. Эввәлләр 50 сент хәрчлэ истеһсал олунан бир кирвэнкэ памбыг лифи сонралар 10 сентә сатылыр, һәм дә эввәлкиндән чох мәнфәәт верирди, йә'ни онун тәркибиндә даһа чох мигдар өдәнилмәмиш эмәк вар иди. Һиндустанда памбыгын чийидини тәмизләмәк үчүн churka дейилән бир чиһаз ишләдирләр; ярыммашына бәнзәр бу чиһазла бир киши вэ бир гадын күндә 28 кирвэнкэ памбыгын чийидини тәмизләйир. Бир нечә ил бундан эввәл доктор Forbes-ын ихтира этмиш олдуғу churka васитәсилә 1 киши илә 1 ениетмә күндә 250 кирвэнкэ памбыгын чийидини тәмизләйир; мүһәррик гүввә олараг өкүз, бухар вэ я судан истифадә эдилдикдә исә, feederes (йә'ни машинынын ағзына материал верән ишчи) вәзифәсини көрмәк үчүн анчаг бир нечә оғлан вэ гыз ушағы тәләб олунур. Өкүзлә һәрәкәтә кәтирилән он алты белә машин бир күндә, эввәлләр үмумийәтлә 750 нэфәрин көрдүйү иши көрүр¹¹⁵.

Юхарыда дедийимиз кими, бухар котаны ишләдән бухар машины 1 саатда 3 пенсә вэ я $\frac{1}{4}$ шиллингә 66 адамын 1 саатда 15 шиллингә көрдүйү гәдәр иш көрүр. Мән тәкратар бу мисалың үзәринә онун үчүн гайыдырам ки, янлыш тәсәввүр оянмасын. Йә'ни демәк истәйирәм ки, бу 15 шиллинг неч дә, 66 фәһлэнин 1 саатда мәһсул үзәринә кечирдийи эмәйин ифадәси дейилдир. Әкәр изафи эмәйин зәрури эмәйә нисбәти 100%-дирсә, онда бу 66 фәһлә бир саатда 30 шиллингик дәйәр истеһсал эдирмиш. Һалбуки онларын алдығы эквивалентдә, йә'ни 15 шиллинг эмәк һаггында бүтүн 66 саатын анчаг 33 сааты тәчәссүм эдир. Демәли, әкәр биз фәрз этсәк ки, машинынын дәйәри, онун сыхышдырыб ерини тутдуғу 150 фәһлэнин иллик эмәк һаггына, мәсәлән 3000 фунт стер-

¹¹³ Babbage һесаблаыйб көстәрир ки, Ява адасында тәкчә эйиричинин эмәйи сәрф эдилмәклә памбыгын дәйәри 117% артырылыр. Эйни заманда (1832-чи илдә) Инкилтәрәдә назик иплик эйирилиркән машиыларын вә эмәйин памбыға кечирдийи үмуми дәйәр, хаммалын дәйәринин 33%-ә гәдәрини тәшкил эдирди („On the Economy of Machinery“, London 1832, p. 214).

¹¹⁴ Бундан әлавә, чит машиыла басылдыгда рәнкә гәнаәт олунур.

¹¹⁵ Бах: Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17 April 1860.

лингэ бэрэбэрдир, онда бу 3000 фунт стерлинг неч дэ һаман 150 фәһләнин сэрф этдийи вэ эмәк чисми үзәринә кечирдийи бүтүн эмәйин пул ифадәси дейил, онларын иллик эмәйинин анчаг эмәк һаггында ифадә олуна һиссәсинин ифадәсидир. Машынын пул дэйәри олан 3000 фунт стерлинг исә, әксинә, машинынын истеһсалына сэрф олуна бүтүн эмәйи ифадә әдир; бу эмәкдән нә гәдәринин фәһләйә верилән эмәк һаггы вэ нә гәдәринин капиталистә галан изафи дэйәр олдуғунун неч бир әһәмийәти йохдур. Демәли, машинынын дэйәри, онун әвәз этдийи иш гүввәсинин дэйәри гәдәр олса да, машында тәчәссүм әдән эмәк һәмешә, онун әвәз этдийи инсан гүввәсиндән хейли аз олур¹¹⁶.

Тәкчә мәһсулу учузлашдырмаг васитәси кими көтүрүлдүкдә, машын ялныз о замана гәдәр тәтбиг әдилә биләр ки, онун истеһсалы үчүн тәләб олуна эмәк, онун тәтбиги нәтичәсиндә әвәз әдилән эмәкдән аз олсун. Лакин капиталын нәзәриндә бу һүдуд хейли дар көрүнүр. Капитал, тәтбиг әдилән эмәйин һаггыны дейил, тәтбиг әдилән иш гүввәсинин дэйәрини өдәдийинә көрә, машын тәтбиг әләмәк капитал үчүн анчаг, машинынын дэйәри илә онун әвәз этдийи иш гүввәсинин дэйәри арасындаки фәрг даирәсиндә әлверилидир. Иш күнүнүн зәрури эмәклә изафи эмәйә бөлүнмәси дәрәчәси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф олур; бу бөлкү һабелә эйни бир өлкәдә мүхтәлиф дөврләрдә вә я эйни бир дөврдә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә дә мүхтәлиф олур; сонра, фәһләнин һәгиги эмәк һаггы онун иш гүввәсинин дэйәриндән каһ юхары олур, каһ да ашағы; буна көрә, машинынын истеһсалына лазым олан эмәйин мигдары илә онун әвәз этдийи эмәйин үмуми мигдары сабит галдыгда да, машинынын гиймәтилә онун әвәз этдийи иш гүввәсинин гиймәти арасындаки бу фәрг, чох дәйишилә биләр^{116а}. Лакин капиталист үчүн әмтиә истеһсалынын хәрчләрини мүйәйиң әдән вә ичбари рәгабәт гануналары васитәсилә она тә'сир көстәрән мәһз икинчи фәргдир. Буна көрә дә XVI вә XVII әсрләрдә Алманиянын ихтира этдийи машыналар ялныз Нолландияда тәтбиг әдилдийи кими вә XVIII әсрдә Франсанын бә'зи ихтираларындан ялныз Инкилтәрәдә истифадә әдилдийи кими, инди дә Инкилтәрәдә ихтира әдилән машыналар ялныз Шимали Америкада тәтбиг олунур. Чохдан бәри инкишаф әтмәйә башламыш олан өлкәләрдә машинынын өзү бә'зи сәнае саһәләриндә тәтбиг әдиркән дикәр саһәләрдә әлә бир эмәк артыглыгы (Рикардо демешкән, redundancy of labour) төрәдир ки, бу саһәләрдә эмәк һаггынын иш гүввәсинин дэйәриндән ашағы дүшмәси, машын тәтбиг әдилмәсинә манечилик төрәдир вә капиталын нөгтеи-нәзәриндән машины кәрәксиз һала салыр, онун тәтбиг әдилмәсинә чох заман әсла имкан вермир, чүнки капитал үмумийәтлә тәт-

¹¹⁶ „Бу дилсиз-ағызсыз ишчиләр (машыналар), әвәз әтдикләри эмәклә там бэрәбәр дәрәжәдә пул дэйәринә малик олсалар да, һәмешә бу эмәкдән хейли аз эмәйин мәһсулу олурлар“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3rd ed., London 1821, p. 40)

^{116а} 2-чи нәшрә гейд. Буна көрә дә коммунизм чәмийәтиндә машыналар, буржуа чәмийәтиндәкиндән тамамилә башга әсаслар үзрә тәтбиг олунарды.

биг эдилэн эмэйн дейил, анчаг өдөдийи эмэйн ихтисар эдилмэсиндэн мэнфээт көтүрүр. Инкилтэрэ юн мануфактурасынын бэ'зи саһэлэриндэ сон иллэр ушаг эмэйн чох азалмыш, бэ'зи ерлэрдэ исэ тамамилэ сыхышдырылыб арадан чыхарылмышдыр. Нэ сэбэбэ? Фабрика гануну ушаглары ики нөвбэдэ ишлэтмэйэ мачбур этмишдир ки, бу нөвбэлэрдэн бири 6 саат, о бири 4 саат, яхуд һэр бири анчаг 5 саат давам эдир. Лакин ушагларын ата-анасы half-times [ярымфәһлэлэри], эввәллэр full-times [там фәһлэлэрин] сатылдыгы гиймәтдэн учуз сатмаг истәмәдилэр. Буна көрә дә half-times, ярым фәһлэлэр машинла эвәз эдилди¹¹⁷. Мә'дәнлэрдә гадынларын вә аз яшлы (10 яшындан ашағы) ушагларын ишләдилмәси гадаған олунана гәдәр капитал көмүр мә'дәнлэриндә вә башга мә'дәнлэрдә чылпаг гадын вә гызлары чох заман кишилэрлэ бирликдә ишләмәйэ мачбур этмәйи өз әхлаг ганунларына, хүсүсән өз мүһасибат китабына чох уйгун бир шей һесаб эдирди вә ялныз бу иш гадаған эдиләндән сонра машинлардан истифадә этмәйэ башлады. Янкиләр дашгыран машинлар ихтира этмишлэр. Инкилислэр исэ бу машинлары тәтбиг этмирлэр, чүнки бу иши көрән „бәдбәхтләр“ („wretch“—Инкилтэрә сияси игтисадынын әкинчилик фәһлэлэринә вердийи техники аддыр) сәрф этдикләри эмәйн о гәдәр чүз'и бир һиссәсинин һаггыны алырлар ки, машин тәтбиг олунмасы, капиталистлэр үчүн истеһсалы баһалашдыра билэр¹¹⁸. Инкилтәрәдә каналлар бою йүк баржларыны чәкмәк вә саирә үчүн ат эвәзинә бә'зән һәлә дә гадынлардан истифадә олунур¹¹⁹, чүнки ат вә машин истеһсалы үчүн тәләб олуна әмәк, риязи мүәййән бир кәмийәтдир. артыг әһали сырасындан олан гадынларын хәрчи исэ һеч һесаба кәлмәйән чүз'и бир шейдир. Буна көрә дә һәр чүр мә'насыз вә бош ишләр үчүн инсан гүввәси һеч ердә, мәһз машин өлкәси олан Инкилтәрәдәки гәдәр бир һәясызлыгла исраф олунмур.

3. Машинлы истеһсалын фәһләйә илк тә'сирләри

Көрдүйүмүз кими, ири сәнаеин башланғыч нөгтәси, әмәк вәситәсиндә баш верән ингилаб олмушдур, тәбәддүлата уғрамыш

¹¹⁷ „Саһибкарлар, 13 яшындан ашағы ушаглардан ибарәт ики нөвбәни лүзумсуз ерә сахламазлар... Доғрудан да фабрикантларын бир гисми, мәсәлән юн әйиртдирәнләр инди анчаг надир һалларда 13 яшындан ашағы ушаг, йә'ни ярымфәһлә ишләдилрләр. Онларын тәтбиг этдийи чүрбәчүр мүкәммәл ени машинлар ушаглары (йә'ни 13 яшындан ашағы ушаглары) ишләтмәк лүзумуну, демәк олар тамамилә арадан галдырыр. Бу йолла ушагларын сайынын азалдығыны көстәрмәк үчүн мән бир әмәк просесини мисал көстәрәчәйәм: бурада мөвчуд машинлара piecing machine (әшмә машины) дейилән бир чиһаз әләвә этмәк нәтичәсиндә, һәр машинын хүсүсийәтиндән асылы олараг, алты вә я дөрд нәфәр ярымфәһләнни ишини бир ениетмә (13 яшындан юхары бир ушаг) көрә билир... „Ярым иш вахты“ системи, „piecing machine ихтира эдилмәсинә“ сәбәб олду“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1858“).

¹¹⁸ „Машинлар... чох заман әмәк (о, әмәк һаггыны нәзәрдә тутур) галхмаһынча тәтбиг олунмур“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed., London 1821, p. 579).

¹¹⁹ Бак: „Report of the Social Science Congress at Edinburgh“. October 1863.

эмэк васитэси исэ фабрикада өз үзвлэринэ айрылан машынлар системиндэ эн чох инкишаф этмиш форма кэсб эдир. Инсан материалынын бу об'ектив организмэ нечэ бирлэшдирилдийини нэ-зэрдэн кечирмэздэн эввэл, фəһлəнин өзүнə бу ингилабын кəстəр-дийи бə'зи үмүми тə'сирлəрлə таныш олаг.

а) Капиталын əлавə иш гүввəлəри мəнимсəмəси.
Гадын вə ушаг əмəйи

Машын тəтбиги əзəлə гүввəсини кəрəксиз этдийинə кəрə, ма-шынлар əзəлə гүввəсинə малик олмаян, йə'ни бəдəнчə зəиф олан, лакин ə'залары даһа чевик нəрəкəт əдэн фəһлəлəр ишлəтмəк үчүн бир васитə олур. Буна кəрə дə машынларын капиталист үсулу илə тəтбигинин илк нəтичəси гадын вə ушаг əмəйинин тəт-бигиндэн ибарəт олмушдур! Белəликлə, əмəйи вə фəһлəлəри əвəз əдə билэн бу гүдрəтли васитə дəрһал дөнүб муздлу фəһлəлəрин сайыны артырмаг васитəси олмуш, гадынла кишийə вə бəйүклə кичийə фəрг гоймадан фəһлə аилəсинин бүтүн үзвлəрини билава-ситə капиталын нəкмиранлыгына табə этмишдир. Капиталистин ишиндə ичбари ишлəмəк ялныз ушагларын ойнамаг вахтыны де-йил, аилəнин əвдə өз əһтиячлары үчүн адəтэн тəлəб олундуғу гəдэр ишлəмəси, вахтыны да онун əлиндэн алмышдыр¹²⁰.

Биз кəрдүк ки, иш гүввəсинин дəйəри айрыча бир яшлы фəһ-лəнин дейил, бүтүн фəһлə аилəсинин яшамасы үчүн лəзым олан иш вахты илə мүəййэн əдилир. Фəһлə аилəсинин бүтүн үзвлəрини эмəк базарына сəвг əдэн машынлар, кишинин иш гүввəсинин дə-йəрини, онун бүтүн аилə үзвлəри арасында тəгсим эдир. Буна кəрə дə машынларын тəтбиги, кишинин иш гүввəсинин дəйəрини ашағы салыр. Ола билсин, 4 иш гүввəсинə бөлүнэн аилəни сатын алмаг, əввəллəр тəк аилə башчысынын иш гүввəсини сатын алмагдан баһа тамам олур, лакин инди бир иш күнү əвəзинə 4 иш күнү орта чыхыр вə дəрд нəфəрин изафи əмəйи бир нəфəрин изафи əмəйиндэн нə гəдэр артыгса, 4 иш күнүнүн гиймəти дə о нис-бəтдə ашағы дүшүр. Бир аилəнин яшамасындан өтрү инди капи-тал үчүн дəрд нəфəр ишлəмəли вə үстəлик олараг онс изафи

¹²⁰ Америкадаки вəтəндаш мұһарибəси дөврүндə баш верəн памбыг бəһра-ны заманы д-р Edward Smith Инкилтəрə нəкүмəти тəрəфиндэн Ланкаширə, Че-ширə вə башга ерлəрə кəндəрилмишди ки, памбыг парча сəнаеиндə ча-лышан фəһлəлəрин сəһиййə вəзиййəтини өйрəнсин. О əзчүмлə билдирди ки, бəһран нəтичəсиндə фəһлəлəрин фабрика мұһитиндэн узаглашмасы нəлə бир яна дурсун, бəһранын сəһиййə чəһəтдэн дə бир чох башга мұсбəт нəтичəлəри ол-мушдур. Фəһлə арвадлары өз ушагларыны Годфрей cordial-ы илə (тирйэкли дəр-манла) зəһрлəмəк əвəзинə инди лəзыми гəдэр бош вахт тапыб əмиздирилрə. Инди онлар хəрəк биширмəйи өйрəнмəйə мачал тапырлар. Бəдбəхтликдэн онлар хəрəк биширмəйи əлə бир вахтда өйрəнмишлəр ки, бишириб əмəйə бир шей тапырлар. Лакин бунлардан кəрмəк олар ки, өз артымыны тə'мин этмəйə ча-лышан капитал, аилəнин əһтиячларына лəзым олан əмəйи нə дəрəчəдə гəсб əдирмиш. Бəһрандан, фəһлə гызларына хұсуси мəктəблəрдə тикиш ишлəри өй-рəтмəк мəгсəдилə дə истифадə əдилмишди. Бүтүн дүня үчүн сап əйирэн фəһлə гызларын тикиш өйрəнмəси үчүн кəрəк Америка ингилабы вə дүня бəһраны баш верə имиш!

эмэк дэ сэрф этмэлдир. Белэликлэ машынлар, капитал үчүн эсл истисмар саһеси¹²¹ олан инсан күтлэсини артырыб истисмар этмэй-йэ башламагла бэрабэр лап эввэлдэн истисмарын дэрэчэсини дэ артырыр.

Машынлар капиталист мүнәсибәтинин формал ифадэсини, йэ'ни фәһлэ илэ капиталист арасындаки мугавиләни дэ көкүндән дэ-йишдирир. Эмтиә мүбадиләси эсасларына көрә һәр шейдән эввэл фэрз олунурду ки, капиталист илэ фәһлэ бир-биринин мугаби-линдә дуран азад шәхсләрди, мүстәгил әмтиә саһибләриди, бунларын бири пул вә истеһсал васитәләринин, дикәри исә иш гүввәсинин саһибидир. Лакин инди капитал еткин олмаян, я да ярьеткин адамлары сатын алыр. Эввәлләр фәһлэ формал азад бир шәхс олмаг э'тибарилә малик олдуғу өз иш гүввәсини сатырды. Инди о өз арвадыны вә ушагларыны сатыр. Фәһлэ инди гул са-тан олур¹²². Ушаг әмәйинә олан тәләб чох заман форма чәһәт-дән дэ, зәнчи гуллара олан вә нүмунәләрини Америка гәзетлә-риндәки э'ланларда көрмәйә адәт этдийимиз тәләбә охшайыр. Мәсәлән, инкилис фабрика мүфәттишләриндән бириси белә дейир: „Мәним әяләтимдәки чох бөйүк мануфактура шәһәрләриндән би-риндә ерли гәзетдә дәрч олунмуш бир э'лана нәзәрим чәлб эт-диләр. Э'ланда дейилир: „13 яшында олдуғлары зәнн әдилә би-

¹²¹ „Киши әмәйини гадын әмәйилә вә хүсусән яшлыларын әмәйини аз яш-лыларын әмәйилә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәлә әвәз этмәк нәтичәсиндә фәһләләрин сайы чох артмышды. Һәфтәдә 6 шиллингдән 8 шиллингә гәдәр әмәк һаггы алан 13 яшлы үч гыз ушағы һәфтәдә 18 шиллингдән 45 шиллингә гә-дәр әмәк һаггы алан бир кишини әвәз әдир“ (Th. de Quincey, The Logic of Political Economy, London 1845, 147-чи сәһифәйә гейд). Аиләдә бә'зи ишләр, мәсәлән ушаглар бахмаг вә онлары едиздирмәк кими йшләр лабүд олдуғуна көрә, капиталын аиләдән айырдығы аналар һәр һалда өзләринә көмәкчи тут-малы олурлар. Аиләнин истеһсалақы үчүн тәләб олунан ишләр, мәсәлән тикиш, ямаг вә саирә әвәзинә һазыр мал алмаг лазым кәлир. Демәли, әвдә сәрф әдилән әмәйин азалдығы дәрәчәдә пул хәрчләри артыр. Буна көрә дэ фәһлә аиләсинин истеһсал хәрчләри артыб кәлиринин артымыны мугавиләшдирир. Һәлә орасы да вар ки, яшайыш васитәләринин истифадәсиндә вә һазырланмасында гәнаәт әләмәк вә бунлардан истәнилдийи кими истифадә этмәк мүмкүн олмур. Рәсми сияси игтисадын кизләтдийи бу фактлар һаггында, фабрика мүфәттишләринин „Reports“унда, „Children's Employment Commission“ун һесабатларында, хүсу-сән „Reports on Public Health“да әтрафлы мә'лумат тапмаг олар.

¹²² Инкилтәрә фабрикаларында капиталистләри гадын вә ушаг әмәйинә һәдд гоймаға мәчбур әдән яшлы киши фәһләләр олмушдур; бу бөйүк фактын әк-синә олараг „Children's Employment Commission“ун лап бу яхынлардаки һеса-батларында, фәһлә ата-аналарын ушаг алверинә мүнәсибәтиндә һәгигәтән би-абырчы вә тамамилә гул алверини хатырладан әләмәтләр олдуғу гейд әдилир. Риякар капиталистләр исә, һәммин „Reports“дан көрүндүйү кими, башга һалларда „әмәк азалдығы“ адландырдығлары бу вәһшилиийи писләйирләр, һалбуки буну онлар өзләри яратмышлар, өзләри буну әбәдиләшдирир вә ондан файда кө-түрүрләр. „Ушаглары, аиләйә көмәк олмаг үчүн вә... һәтта өз едикләри чөрә-йин пулуну газанмаг үчүн ишә көндәрирдиләр. Нә белә һәдсиз бир зәһмәтә дөзә биләчәк бәдәни олан, нә дэ кәләчәкдә өзләринә һәят гурмаг үчүн лазыми һазырлығлары олан бу ушаглар чисмани вә мә'нәви позғундуғ доғуран бир вәз-ийәтә салынмышдылар. Бир йәһуди тарихчиси Титин Бейтүл-Мүгәддәси да-ғымасы мүнәсибәтилә демишди ки, бу шәһәрин дағылыб белә виран әдилмә-си һеч дэ тәәччүблү дейилди, зира ачлыг әзабындан хилас олмаг истәйән мәрһәмәтсиз бир ана күнаһ әдиб өз баласыны емишди“ („Public Economy Concentrated“, Carlisle 1833, p. 56).

лечәк 12—20 нәфәр оғлан ушағы لازымдыр. Әмәк һаггы һәфтәдә 4 шиллингдир. Мүрачиәт әтмәли“ вә и. а.¹²³. „13 яшында олдуғлары зәнн әдилә биләчәк“ сөзләринин язылмасына сәбәб одур ки, 13 яшындан кичик ушағлар фабрика ганунуна көрә анчаг 6 саат ишләйә биләрләр. Рәсми тә’йин олунмуш бир һәким (certifying surgeon) ушағларын яшыны мүәййән әтмәлидир. Буна көрә дә фабрикант әлә оғлан ушағлары истәйир ки, заһири көрүнүшләри ә’тибарилә 13 яшы тамам олмуш зәнн әдилә билсинләр. Фабрикантларын муздла ишләтдикләри 13 яшындан кичик ушағларын сайы, Инкилтәрәнин сон 20 ил әрзиндәки статистикасындан көрүндүйү кими, чох заман әлә бир сүр’әтлә азалыр ки, адамы һейрәтә салыр. Фабрика мүфәттишләринин өз дедикләринә көрә, бунун сәбәби чох һалларда һәмин certifying surgeons иди, чүнки онлар ушағларын яшыны дәйишдириб капиталистләрин истисмарчылыг һәрислийинә вә ата-аналарын өз ушағларыны сатмаг әһтиячына уйғун бир шәклә салырдылар. Лондонун писликдә ад газанмыш Bethnal Green әяләтиндә һәр базар әртәси вә тәк күнү сәһәрдән базар гурулур вә бурада 9 яшындан юхары оғлан вә гыз ушағлары өзләрини Лондон ипәк мануфактурадарына тәслим әдиб фәһләлийә кедирләр. „Әмәк һаггы олараг адәтән: һәфтәдә 1 шиллинг 8 пенс (бу пул ата-анама чатыр), әләвә өзүмә 2 пенс, бир дә чай“ верилир. Мүгавиләләр анчаг бир һәфтәйә бағланыр. Бу базарда һәгигәтән биабырчы мәнзәрәләр олур вә биабырчы бир диллә данышырлар¹²⁴. Инкилтәрәдә һәлә индийәдәк гадынлар „иш әвләриндәки өз оғлан ушағларыны көтүрүб һәфтәдә 2 шиллинг 6 пенс әмәк һаггы илә истәнилән алычыя верирләр“¹²⁵. Гануна зидд олараг, Бөйүк Британияда һәлә дә азы 2000 оғлан ушағы өз ата-аналары тәрәфиндән бача тәмизләйән чанлы машын олараг сатылыр (һалбуки онлары әвәз әтмәк үчүн һәгиги машынлар вардыр)¹²⁶. Иш гүввәси аланла сатан арасындаки һүгүг мүнәсибәтиндә машынын яратдыгы ингилаб, бүтүн бу сөвдәнин куя азад шәхсләр арасында бағланан бир мүгавилә олмаг көрүнүшүнү дәхи арадан галдырды вә, сонралар дөвләтин фабрика ишләринә гарышмасыны һағлы көстәрмәк үчүн, Инкилтәрә парламанына һүгүг дәлилләри дә верди. Һәлә фабрика ганунуна табә әдилмәйән сәнае сәһәләриндә һәр дәфә белә ганун ушаг әмәйинә 6 саатлыг һәдд гойдугда, фабрикантлар енидән фәрјад әдиб дейирләр: бә’зи ата-аналар өз ушағларыны ганунун шамил олдуғу сәнаедән анчаг она көрә чыхарырлар ки, „әмәк азадлығынын“ һәлә дә һөкм сүрдүйү сәһәләрә, йә’ни 13 яшындан кичик ушағларын яшлыларла бәрабәр ишләмәйә мәчбур әдилдийи вә, демәли, ушағларын нисбәтән баһа сатыла билдийи сәһәләрә сатсынлар. Лакин капитал өз тәбиәтинчә левеллердир, йә’ни әмәйин истисмар шәраитинин бүтүн истәһсал сәһәләриндә бәрабәр олмасыны инсанын анадан-

¹²³ A. Redgrave, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1858“, p. 40, 41.

¹²⁴ „Children’s Employment Commission. 5-th Report. London 1866“, p. 81, n. 31. [4-чү нәшрдә Энкелсин вердийи мә’лумата көрә Bethnal Green-дә олан ипәк сәнаен һазырда демәк олар тамамилә дағылмышдыр].

¹²⁵ „Child. Employm. Comm. III Report. Lond. 1864“, p. 53, n. 15.

¹²⁶ L. c., 5-th Report, p. XXIII, n. 137.

кэлмэ хүгүгү һеса́б эдир, буна көрө дэ ганун васитэ́силэ бир-сэнае са́һэсиндэ ушаг эмэйинэ һэдд гоюлмасы, башга са́һэдэ дэ һэдд гоюлмасына сэбэб олур.

Машынын эввэлчэ би́лаваситэ,—йэ’ни машын э́сасында мейдана кэлэн фабрикаларда,—сонралар исэ долайы йолла, йэ’ни бүтүн башга сэнае са́һэлэриндэ капиталын истисмарына та́бе этдийи фэ́һлэлэрин ушагларынын, һэтта арвадларынын да бэдэнчэ чылызлашдыгыны биз һэлэ юхарыда көстэрмишдик. Буна көрө дэ биз бурада бирчэ нөгтэ үзэриндэ, көрпэ яшларында өлөн фэ́һлэ балаларынын һэддэн артыг олмасы үзэриндэ даяначагыг. Инкилтэрэдэки гейдолунма даирэлэриндэн 16-сында саламат доғулан һэр 100 000 ушагдан бир яшына гэдэр өлөнлэрин сайы илдэ орта һеса́бла анчаг 9000 нэфэрдир (бир даирэдэ чэми 7047 нэфэрдир); 24 даирэдэ 10 000-дэн чох, 11 000-дэн аздыр; 39 даирэдэ 11 000-дэн чох, 12 000-дэн аздыр; 48 даирэдэ 12 000-дэн чох, 13 000-дэн аздыр; 22 даирэдэ 20 000-дэн чохдур; 25 даирэдэ 21 000-дэн чохдур; 17 даирэдэ 22 000-дэн чохдур; 11 даирэдэ 23 000-дэн чохдур; Ноо, Wolverhampton, Ashton-under-Lyne вэ Preston-да 24 000-дэн чохдур. Nottingham, Stockport вэ Bradford-да 25 000-дэн чохдур; Wisbeach-да 26 000 вэ Манчестердэ 26 125 нэфэрдир¹²⁷. 1861-чи илдэки рэ́сми сә́һиййэ йохламасы көстэрмишди ки, өлөн ушагларын бу гэдэр чох олмасынын башлыча сэбэби ерли шэрайтдэн башга бир дэ аналарын эвдэн кэнарда мэшгул олмасы вэ бу сэбэбдэн ушаглар алазымынча бахылмамасыдыр, онларла пис рэфтар эдилмэсидир, бир сэбэби дэ ушаглар алазыми емэк верилмэмэсидир, емэйин азлыгы, тирйэкли дэрманлар верилмэси вэ саирэдир; бундан э́лавэ, тэбиэт ганунларына зидд о́лараг аналары өз балаларындан айырырлар, сонра да ушаглар алаздыр аз емэк верир вэ онлары зэһэрлэйирлэр¹²⁸. Бунун э́ксинэ о́лараг э́кинчилик э́ялэтлэриндэ „гадынлар ишлэ эн аз мэшгул олур, өлөнлэрин фаизи дэ лап аздыр“¹²⁹.

Лакин 1861-чи ил тэһгигат комиссйону һеч көзлэни́лмэдийи һалда белэ бир нэтичэ́йэ кэлмишди ки, Алман дэнизи са́һиллэриндэки бэ’зи сы́рф э́кинчилик э́ялэтлэриндэ бир яшындан кичик ушагларын өлмэси, бу чэһэтдэн эн чох ад чыхармыш о́лан фабрика э́ялэтлэриндэки дэрэчэ́йэ чатыр. Буна көрө дэ доктор Julian Hunter-э тэ́клиф э́дилмишди ки, бу һадисэни ериндэ йохласын. Онун вердийи һеса́бат „Sixth Report on Public Health“а¹³⁰ э́лавэ олунмушдур. О вахта гэдэр белэ зэ́нн э́дирдилэр ки, ушагларын гырылмасына сэбэб, аран вэ батаглыг ерлэрдэки гыздырма вэ башга хэстэ́ликлэрдир. Тэдгигат нэтичэ́си исэ бунун та́мамилэ

¹²⁷ „Sixth Report on Public Health“, London 1864, p. 34.

¹²⁸ „О (1861-чи ил тэһгигаты)... бундан э́лавэ, көстэрди ки, тэсвир олунан шэрайтдэ аналар фабрикада ишлэдийинэ көрө ушаглар алаздыр баха билмирлэр, онлары алазымынча бэслэ́йэ билмирлэр вэ нэтичэдэ ушаглар өлүр, һэм дэ аналар өз балаларына о́лан тэ́бни һисслэ́рини о́ гэдэр итиирлэр ки, адэтэн ушаг өлөндэ кэдэрлэ́нмирлэр, бэ’зэн дэ һэтта... өзлэри ушагы́н өлмэ́синэ чалышырлар“ (сэ́нэ о́рада).

¹²⁹ Энэ о́рада, p. 454.

¹³⁰ Энэ о́рада, p. 454—463. „Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England“.

эксинэ олараг көстәрди ки, „мәһз гыздырманын арадан галдырылмасына сәбәб олан амилин өзү, йә’ни гышда батаглыг вә яйда әһәмийәтсиз отлаг олан торпагларын мүнбит әкин ерләринә чеврилмәси, сүдәмәр ушагларын һәддән артыг өлмәсинә баис олмушдур“¹³¹. Бу әяләтдә ишләйән вә доктор Hunter тәрәфиндән диндирилән 70 нәфәр һәкимин һамысы бу мәсәләдә „тамамилә һәмрә’й олмушлар“. Мә’лум олмушдур ки, мәһз әкинчилик сәһәсиндә баш верән ингилабла бир заманда бурада сәнае системинин дә бинөврәси гоюлмушду. „Ениетмә гыз вә оғланларла бирликдә ишләйән әрли гадынлары, „gangmaster“ (дәстәбашы) адланан вә бүтүн дәстәни йығыб ишләмәйә кәтирән хүсуси бир шәхс, мүәй-йән мәбләғ алараг дәстә-дәстә кәтириб ичарәдара тәслим әдир. Бу дәстәләр чох заман өз кәндләриндән бир нечә мил узаглара апарылыр; онлара сәһәр-ахшам кәнд йолларында раст кәлмәк олар; бу гадынлар көдәк туман, буна мұвафиг кофта, узунбоғаз чәкмә, бә’зән дә киши туманы кейирләр; онлар заһирән чох гүв-вәтли вә сағламдырлар, лакин адәт этдикләри позгун һәят онлары корламышдыр, онлар белә бир гызгын вә лаүбали һәята алудә олмагын әвдә солуб кедән ушагларына көстәрдийи зәрәрли тә’сири әсла нәзәрә алмырлар“¹³². Фабрика әяләтләриндә баш верән бүтүн һаллар: ушагларын мұхтәлиф бәһанәләрлә өлдүрүлмәси вә онлара тирйәкли дәрманлар верилмәси бурада әйнилә, һәм дә кенйиш өлчүдә тәкрар олунур¹³³. Инкилтәрә Privy Council [Мәхфи Шурасынын] һәкими вә „Public Health“ [халг сәһиййәси] һаггындаки һесабатларын баш редактору доктор Simon дейир ки, „яшлы гадынларын узун мүддәт сәнаедә ишләмәсиндән доған фәлакәтә бәләд олмагым, бу ишә нифрәт бәсләмәкдә мәнә һагг газандырмалыдыр“¹³⁴. Фабрика мүфәттиши R. Baker бир рәсми һесабатда дейир: „Доғрудан да, аиләси олан әрли гадынларын һәр һансы фабрикада ишләмәси гадаған әдилсә, Инкилтәрәнин ману-фактура әяләтләри үчүн хошбәхтлик олар“¹³⁵.

Гадын вә ушаг әмәйинин капиталист истисмарындан доған мә’-нәви әйбәчәрлийи Ф. Энкелс „Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти“ әсәриндә, һабелә башга мүәллифләр о гәдәр мүкәм-мәл тәсвир әтмишләр ки, мән бурада буну анчаг хатырлатмагла кифайәтләнирәм. Еткинләшмиш адамларын изафи дәйәр һасил әт-мәк үчүн садәчә дөндәрилиб машын әдилмәси нәтичәсиндә сүн’и сурәтдә ярадылан зәһни күтлүйә кәлдикдә,—буну ибтидаи авам-

¹³¹ Енә орада, р. 35, 455, 456.

¹³² Енә орада, р. 456.

¹³³ Инкилтәрәнин истәр фабрика әяләтләриндә, истәрсә дә әкинчилик әяләт-ләриндә яшлы фәһләләр вә фәһлә гадынлар кетдикчә даһа чох тирйәк истә’мал әдирләр. „Тирйәк сатышыны артырмаг... бә’зи зирәк тачирләрин башлыча мәг-сәдидир. Әттарлар тирйәки ән рәвач мал һесаб әдирләр“ (енә орада, р. 459). Тирйәк верилән сүдәмәр ушагларын „үз-көзү гырышыр, онлар көрпә икән го-чая бәнзәйир, я да бүзүшүб балача меймуна охшайырлар“ (енә орада, р. 460). Һиндустанла Чин Инкилтәрәдән бах белә интигам алыр!

¹³⁴ Енә орада, р. 37.

¹³⁵ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, р. 59. Бу фабрика мү-фәттиши әввәлчә һәким иди.

лыгдан айырмаг асандыр, чүнки о авамлыг инсанын эглини инкишаф этдирмэсэ дэ, онун инкишаф этмэк габилиийэтинэ, тэбии бәһрәдарлыгына зэрэр вурмур,—бу күтлүк нәһайэт. Инкилтэрә парламаныны да вадар этди ки, ибтидаи тәһсили, фабрика ганунларына табе әдилмиш бүтүн сәнае саһәләриндә 14 яшындан кичик ушагларын „мәһсулдар“ истеһлак әдилмәси үчүн мәчбури бир шәрт ә’лан этсин. Фабрика ганунларында тәрбийә маддәләри дейилән маддәләрин долашыг бир дилдә язылмасы, бу ичбари тәһсилин һәятда чох заман бир хәяла чеврилмәсинин гаршысыны ала биләчәк инзибати тәдбирләрин көрүлмәмәси, фабрикантларын һәтта тәһсил һаггындаки бу гануна да зидд чыхыб ишдә она кәләк кәлмәк үчүн мүхтәлиф һийлә вә фырылдаг ишләтмәләри,—бүтүн бунларда капиталист истеһсалынын тәбиәти ачыгча мейдана чыхыр. „Анчаг ганун верәнләри тагсырландырмаг лазым кәлир, чүнки әлә бир сахта ганун (delusive law) вермишләр ки, бу ганун заһирдә куя ушагларын тәрбийә олунмасы гайғысына галыр, әслиндә исә, бу мәгсәдә чатмаг үчүн һеч бир йол көстәрмир. Бу ганун анчаг ону көстәрир ки, ушаглар күндә мүәййән саатлар (3 саат) әрзиндә мәктәб адланан бинанын дөрд дивары арасына салынмалы вә бу ишин ичра олунмасы һаггында һәр һәфтә ушагларын ағасына, мүәллим вә я мүәллимә адилә имза әдән бир шәхс тәрәфиндән вәсигә көндәрилмәлидир“¹³⁶. Ислаһ олунмуш фабрика гануну 1844-чү илдә ә’лан әдиләндән әввәл, мәктәбә давам әтмәк һаггында верилән вәсигәләрә мүәллим вә я мүәллимәләр чох заман гол чәкмәк әвәзинә хач шәкли чәкирдиләр, чүнки онлар өзләри язы яза билмирдиләр. „Бу чүр вәсигәләр верән бир мәктәбә кетдикдә мүәллимин наданлыгы мәни о дәрәчә тәәччүбләндирди ки, ондан сорушдум: „Лүтфән сөйләйин, сиз языны охуя билирсинизми?“—„Үмүмийәтлә охуя билирәм“ чавабыны верди вә өзүнү һаглы көстәрмәк үчүн: „Һәр һалда өз шакирдләримә көз етирә билирәм“—деди. 1844-чү ил гануну һазырланан заман фабрика мүфәттишләри шикайәтләниб дейирдиләр ки, мәктәб адланан мүәссисәләр биабырчы вәзийәтдәдир, һалбуки бунларын вердийи вәсигәләри мүфәттишләр гануна көрә ә’тибарлы һесаб әтмәли олурлар. Лакин мүфәттишләр анчаг буна наил олдулар ки, 1844-чү илдән ә’тибарән „мүәллим мәктәб вәсигәсинә рәгәми өз әлилә гейд әтмәли вә өз әлилә өз адыны вә фамилиясыны язмалы олду“¹³⁷. Шотландияда фабрика мүфәттиши сәр John Kincaid дәхи, өз гуллуғ тәчрүбәсинә әсасән әйни һаллары гейд әдир. „Кетдийимиз биринчи мәктәби Mrs. Ann. Killin адлы бир гадын сахлайырды. Мән она тәклиф әтдим ки, өз фамилиясыны язсын; о язмаг истәркән, дәрһал сәһв салыб фамилиясыны С һәрфилә башлады, сонра да деди ки, фамилиясы К һәрфилә башланыр. Лакин мәктәб вәсигәләри китабына бахдыгда көрдүм ки, онун имзасы чүрбәчүрдүр, хәтти исә, онун дәрс демәк габилиийәти олмадыгына һеч бир шүбһә ери гоймур. Әзү дә

¹³⁶ Leonhard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 30-th June 1857“, p. 17.

¹³⁷ Leonhard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1855“, p. 18, 19.

бойнуна алды ки, журнал гейдлэрини яза билмир... Дикэр бир мэкэбдэ 15 фут узунлугда вэ 10 фут эниндэ бир дэрс отагы көрдүм; бурада 75 ушаг отуруб өз-өзлэринэ нэ исэ һөччэлэйирдилэр¹³⁸. „Лакин ушаглара һеч бир тәһсил вермэдэн онлара мэкэб вәсигәси верән бир тәк бу рәзаләтханалар дейилдир; кифайәт гэдәр һазырлыглы мүәллимлэрин дэрс вердийи бир чох мэкэбләр дэ вардыр, лакин үч яшындан тутмуш эн мұхтәлиф яшлы ушаглар бир ерә гатылдығына көрә, мүәллимлэрин бүтүн зәһмәти һәдәр кедир. Мүәллимин кәлири эн яхшы һалда диләнчи пайы гэдәр аз олмагла бәрабәр, ала биләчәйи пенслэрин мигдары да дэрс отағына нэ гэдәр чох ушаг дордурула биләчәйиндән асылыдыр. Бундан әлавә, мэкэб аваданлығы, китаб вэ башга тәдрис ләвазиматы чатышмыр, отағын боғуг вэ үфунәтли һавасы исэ языг ушаглара чох пис тә'сир әдир. Мән бир чох бу кими мэкэбләрә кетдим вэ бу мэкэбләрдә бир чох ушагдан һеч бирини дэрс охуян көрмәдим, сонра да бу ушаглара мэкэбдә охумаг вәсигәси верирләр вэ рәсми статистикада тәһсил көрмүш (educated) ушаглар сырасына салырлар“¹³⁹. Шотландияда фабрикантлар мэкэбә кетмәли олан ушаглары мұмкүн олдугча ишдән чыхармаға чалышырлар. „Бу һал, ушагларын тәһсил алмасы һаггындаки гәрарлардан фабрикантларын әсла хошланмадыгларыны көстөрмәк үчүн кифайәтдир“¹⁴⁰. Хүсуси фабрика гануна табе әдилмиш читбасан мүәссисәләрдә вэ башгаларында бу һал әйбәчәр вэ ийрәнч бир шәкил алыр. Һаман гануна көрә „бу кими мүәссисәләрдә ишә кирмәк истәйән һәр бир ушаг ишә кирәндән габаг азы бир ай мэкэбә кетмәли, яхуд 6 ай әрзиндә азы 150 саат мэкэбдә охумалыдыр. Бу ушаг, читбасан мүәссисәдә ишләдийи заман, енә һәр ярым ил кечәндән сонра о бири ярым ил әрзиндә 30 күн вэ я 150 саат мэкэбә кетмәлидир... Мэкэбә сәһәр саат 8 илә ахшам саат 6 арасында кетмәк лазымдыр. Ушағын мэкэбдә күндә 2¹/₂ саатдан аз, яхуд 5 саатдан артыг галдығы вахт, көстәрилән 150 саат һесабына дахил әдилә билмәз. Ади шәраитдә ушаглар 30 күн әрзиндә һәр күн сәһәр вэ ахшам мэкэбә кедиб күндә 5 саат охуюр вэ 30 күн тамам олдугда ганунда көстәрилән 150 сааты битирир, өз дедикләри кйми, китабы баша вурур вэ енә мүәссисәйә гайыдырлар; алты ай ишләдикдән сонра енә өз борчларыны өдәмәк, йә'ни мэкэбә кетмәк вахты чатанда тәкпар мэкэбә гайыдыр вэ өз китабларыны енә баша вурана гэдәр мэкэбдә галырлар... Ганунда көстәрилән 150 саат әрзиндә мэкэбә давам әтмиш олан ушагларын чоһу, алты ай мүәссисәдә ишләдикдән сонра мэкэбә гайыданда һәр шейи енә тәзәдән башламалы олуырлар... Чүнки 6 ай әввәл мэкэбә кетдикләри заман өйрәндикләринин һамысы, әлбәт-тә, яддан чыхыр. Бә'зи читбасан мүәссисәләрдә ишләйән ушагларын мэкэбә кетмәси, тамамилә фабрикада ишлэрин кедишиндән, фабриканын тәләбатындан асылы әдилмишдир. Һәр ярым илдә тәләб олунан саатлар, ушағын ярым ил вэ даһа артыг бир

¹³⁸ Sir John Kincaid, „Reports of. Insp. of Fact. for 31-st October 1858“, p. 31. 32.

¹³⁹ Leonhard Horner, „Reports etc. for 31-st October 1857“, p. 17, 18.

¹⁴⁰ Sir J. Kincaid, „Reports of Insp. etc. for 31-st October 1856“, p. 66.

мүддэт эрзиндэ һәрдэн бир мэктәбә кетдийн 3—5 сааты топламагла бирдэн өдөнилир. Мәсәлән, ушаглар бир күн сәһәр саат 8-дән 11-эдәк, о бири күн саат 1-дән ахшам саат 4-ә гәдәр мэктәбдә олур; ушаг бир нечә күн мэктәбә кәлмәйәндән сонра енә күнләрин бир күнү саат 3-дән ахшам саат 6-ядәк дәрсә кәлир; 3—4 күн, яхуд бир һәфтә далбадал дәрсә давам әдәндән сонра енә 3 һәфтә вә я тамам бир ай йох олур вә тәсәдүфән саһибкарын көрдүрмәйә иши олмадығы бош күнләрдә енә бир нечә саатлыға мэктәбә гайыдыр; беләликлә 150 саат тамам олана гәдәр ушағы каһ ора, каһ бура, каһ мэктәбдән фабрикая, каһ да фабрикадан мэктәбә говурлар (buffet)¹⁴¹. Ушаг вә гадынлары чох бөйүк гисмини гурашыг фәһлә һей'әти сыраларына чәлб әдән машын, мануфактурада киши фәһләнин капиталла кәстәрмәкдә олдуғу мүгавимәти нәһәйәт гырыр¹⁴².

б) Иш күнүнүн узадылмасы

Әкәр машын әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг, йә'ни әмтиәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахтыны азалтмаг йолунда ән гүдрәтли бир васитәдирсә, капитал һамили олмаг ә'тибарилә машын, ән әввәл билаваситә тәтбиг олундуғу сәнае саһәләриндә, иш күнүнү бүтүн тәбии һәдләрдән дә артыг узатмаг үчүн ән гүдрәтли бир васитә олур. Машын бир тәрәфдән, капиталын бу өз даими мейлинә там сәрбәстлик верә билмәси үчүн ени шәраит ярадыр, диқәр тәрәфдән дә капиталын өзкә әмәйини мәнимсәмәк үчүн олан һәдсиз тамаһыны даһа дә артыран ени амилләр доғурур.

Һәр шейдән әввәл әмәк васитәсинин һәрәкәт вә фәалийәти машында, фәһләдән асылы олмаян мүстәгил бир характер кәсб әдир. Әмәк васитәси өzlүйүндә сәнае perpetuum mobile-синә [даим һәрәкәт әдән чисмә] чеврилир вә әкәр гаршысында өз ярдымчыларындан, йә'ни адамлардан ибарәт мүәййән тәбии сәдд олмасай-

¹⁴¹ A. Redgrave, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1857“, p. 41.
⁴² Инкилтәрә сәнаеинин чохдан бәри фабрика ганунуна (инди чә әсәрин мәтниндә бәһс олунан Printwork's Act-ы нәзәрдә тутмуруг) табә әдилмиш олан саһәләриндә тәһсил һагғындаки гәрарлара кәстәрилән манечилик сон илләр мүәййән дәрәчә арадан галдырылмышдыр. Фабрика ганунуна табә әдилмәмиш олан сәнае саһәләриндә исә, бир шишә заводунун саһиби J. Geddes тәрәфиндән ирәли сүрүлән фикирләр инди дә чох интишар тапмышдыр. Бу адам, тәһгигат комисйонунун үзвү White-а өйүд вериб дейirmiш: „Мәним баша дүшдүйүмәкәрә, сон илләр фәһлә синфинин мүәййән һиссәсинин чох тәһсил алмасы—фәләкәтдир, тәһлүкәлидир, чүнки бу тәһсил фәһләләри чох сәрбәстләшдирир“ („Children's Employment Commission. 4-th Report. London 1865“, p. 253).

¹⁴² „Фабрикант Е. чәнаблары мәнә деди ки, өз механики тохума дәзкахларында ялныз гадынлара иш верир, һәм дә әрли гадынлары, хүсусән аилә сахлаян гадынлары үстүн тутур, чүнки онлар әрсиз гадынлардан чох диггәтли вә итаәткар олур вә лазыми яшайыш васитәләри әлдә әтмәк үчүн сон дәрәчә кәркин ишләмәйә мөчбурдурлар. Беләликлә, яхшы сифәтләр,—анчаг гадынлара хас олан яхшы сифәтләр!—дөнүб онларын өзләри үчүн зәрәрли олур, онларын исмәтли вә зәриф олмасы, өзләринин әсарәт алтына дүшмәси үчүн васитә олур, өзләри үчүн бир ишкәнчә мәнбәи олур“ („Ten Hour's Factory Bill“. The Speech of Lord Ashley, 15-th March. London 1844, p. 20).

ды, адамларын бэдэн зэйфлийи вэ өзбашыналыгы олмасайды, о даянмадан даим истехсал эдәрди. Капиталист капиталын,—һәмчинин ону тәчәссүм этдирән автоматын,—шүүр вэ ирадәсидир; әмәк вәсаити, өзүнә мугавимәт көстәрән, лакин чох эластик олан инсан тәбиәтинин әкс тә'сирини минимум дәрәчәйәдәк азалтмаға чалышыр¹⁴³. Әслиндә машында ишләмәйин заһирән асан олмасы, һәмчинин гадын вэ ушагларын мулайимлийи вэ итаәткарлыгы бу мугавимәти онсуз да зэйфләтмишдир¹⁴⁴.

Көрдүйүмүз кими, машынларын мәһсулдарлыгы, онларын мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәр һиссәсинин кәмийәтилә тәрс пропорционалдыр. Машынын ишләдийи дөвр нә гәдәр узун олурса, үзәринә дәйәр кечирдийи мәһсул күтләси бир о гәдәр чох олур вә һәр бир әмтиә ваһиди үзәринә кечирдийи дәйәр һиссәси бир о гәдәр аз олур. Машынын өмрү вә ишләмәси дөврү исә йәгин ки, иш күнүнүн узунлуғуну вә я күндәлик әмәк просесинин мүддәтини бу просесин тәкрар олундуғу күнләрин сайына вурмагла әлдә әдилән мүддәтә бәрабәр олмалыдыр.

Машынын ашынмасы һеч дә ондан истифадә әдилдийи вахтарыязи бир дүрүстлүклә мувафиг олмур. Лакин белә бир мувафиглик мөвчуд олдуғу фәрз әдилсә дә, $7\frac{1}{2}$ ил әрзиндә күндә 16 саат ишләйән бир машынын истехсалда иштирак этдийи дөвр вә үмуми мәһсул үзәринә кечирдийи дәйәр, һаман машынын 15 ил әрзиндә һәр күн чәми 8 саат ишләйәчәйи тәгдирдә үмуми мәһсул үзәринә кечирәчәйи дәйәр мигдарында олур. Лакин биринчи һалда машынын дәйәри икинчи һала нисбәтән ики гат артыг сүр'әтлә тәкрар истехсал әдилмиш оларды вә капиталист икинчи һалда 15 ил әрзиндә һәмин машынын васитәсилә әлдә әдәчәйи изафи әмәйи биринчи һалда $7\frac{1}{2}$ ил әрзиндә әлдә әдәрди.

Машынын мадди ашынмасы ики чүрдүр. Биринчиси машынын ишләнмәси нәтичәсидир—бу, сиккәнин тәдавул нәтичәсиндә сүртүлүб ейилмәсинә бәнзәр, икинчиси исә, машынын ишләнмәмәси нәтичәсидир,—бу да гылынчын ишләмәйиб өз гынында галараг

¹⁴³ „Баһалы машынлар кениш яйыландан ә'тибарән инсан өз орта күчүндән артыг ишләмәйә мәчбур әдилмишдир“ (Robert Owen, „Observations on the effects of the manufacturing system“, 2-nd ed., London 1817).

¹⁴⁴ Һәр бир илк харичи тәзаһүр формасыны сәбәб дейә гәбул әтмәк мейлиндә олан инкилисләр чох заман белә зәнн әдирләр ки, фабрикаларда иш вахтынын узун олмасына сәбәб, фабрика системи яраныркән капиталын Ирод кими һәрәкәт әдиб йохсул вә етим әвләриндән чохлу ушаг оғурламасы вә, беләликлә, тамамилә мүти инсан материалы әлә кечирмәсидир. Мәсәлән, өзү инкилис фабриканты олан Fielden дейир: „Айдындыр ки, иш вахтынын узадылмасына сәбәб, өлкәнин мүхтәлиф ерләриндән һәдсиз мигдарда бахымсыз ушаглар кәтирилмәси олмушду, зира бунун нәтичәсиндә саһибкарлар даһа фәһләләрдән асылы олмады вә бу йолла әлә кечирдикләри һаман ачиз ушаглардан истифадә әдәрәк узун мүддәт ишләмәйин адәт шәклинә салдылар вә сонра бу адәти асанлыгла өз гоншуларына да гәбул әтдирдиләр“. (J. Fielden, „The Curse of the Factory System“, London 1836, p. 11). Фабрика мүфәттиши Saunders 1844-чү ил фабрика һесабатында гадын әмәйиндән бәһс әдиб дейир: „Фәһлә гадынлар арасында әләләри вар ки, онлар ялныз бир нечә күн истисна олмагла һәфтәләр узуну сәһәр саат 6-дан кечә саат 12-йә гәдәр ишләйирләр; һаһар үчүн верилән тәнәффүс 2 саатдан да аз олур, буна көрә дә онларын һәфтә әрзиндә һәр күн әвә кедиб тайытмаға вә ятыб динчәлмәйә анчаг 6 саат вахты галыр“.

пасланмасына бэнзэр. Икинчи халда машин кор тэбиэт ганунларынын гурбаны олур. Биринчи халдаки ашынма, машинын ишлэдилмэсилэ аз вэ я чох дэрэчэдэ дүз пропорционалдыр, икинчи халда исэ машинын ишлэдилмэсилэ тэрс пропорционалдыр¹⁴⁵.

Лакин машин мадди ашынмагдан башга, бир дэ, нечэ дейэрлэр, мәнэви чәһәтдән ашыныр. Һәр машин эйни гурулушлу машинлар даһа учуз истеһсал эдилдикдэ вэ я даһа яхшы машинлар онунла рәгабәтә кирдикдэ өз мүбадилэ дэйәрини итирир¹⁴⁶. Машин нә гәдәр тәзә вэ ишлэк олса да, һәр ики халда машинын дэйәри даһа онда һәгигәтән маддиләшмиш иш вахты илэ дейил, инди ону тәкрат истеһсал этмәк вэ я даһа яхшы машинын истеһсал этмәк үчүн лазым кәлән иш вахты илэ мүәййән олунур. Буна көрә дэ һаман машин өз дэйәрини аз-чоһ итирир. Машиннын бүтүн дэйәринин тәкрат истеһсал эдилмәси үчүн лазым кәлән дөвр нә гәдәр ғыса олурса, онун мәнэви ашынмасы тәһлүкәси бир о гәдәр аз олур, иш күнү исэ нә гәдәр узун олурса, бу дөвр бир о гәдәр ғыса олур. Әкәр мүәййән бир истеһсал саһәсиндә илк дәфә машин тәтбиг олунурса, бу машинын тәкрат истеһсалыны учулашдырмаг үчүн далбадал ени-ени үсуллар яраныр¹⁴⁷ вэ ялныз айры-айры һиссә вэ апаратлар дейил, механизмин бүтөү ени үсулларла тәкмилләшдирилир. Буна көрә дэ машинын өмрүнүн илк дөврүндә иш күнүнүн узадылмасыны тәләб әдән бу хүсуси амил, ән бөйүк тәсир кәстәрир¹⁴⁸.

Башга шәртләр дэйишмәз галдыгда вэ иш күнүнүн узунлуғу сабит олдугда, сайча ики гат артыг фәһләнин истисмар эдилмәси үчүн, сабит капиталын машин вэ биналара, һабелә хаммала, ярдымчы ләвазимата вэ саирәйә сәрф олунан һиссәсинин дэ ики гат артырылмасы тәләб олунур. Иш күнү узандыгда истеһсалын һәчми дэ артыр, капиталын машин вэ тикилиләрә сәрф олунан һиссәси исэ дэйишмир¹⁴⁹. Бунун сайәсиндә изафи дэйәр артмагла бәрабәр изафи дэйәрин әлдә эдилмәси үчүн лазым олан хәрчләр

¹⁴⁵ „Метал механизм ишләмәдикдә онун мүтәһәррик эәриф һиссәләри... хараб олур“ (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 28).

¹⁴⁶ Әввәлләрдә адыны чәкдийимиз „Manchester Spinner“ („Times“, 26 November 1862-чи ил) „машинлар һәлә өз хәрчини чыхармамышкән, онларын ени вэ даһа мүкәммәл машинларла әввәз эдилмәси үзүндән даим әмәлә кәлән иткиләрин өдәнилмәсини (машинларын ашынмасына көрә һесабыдан чыхарылмасыны)“ машинына чәкилән хәрчләр сырасына даһил әдир.

¹⁴⁷ Үмүмийәтлә белә һесаб әдирләр ки, ени ихтира эдилмиш бир машинын биринчи нүсхәсини гайырмаг икинчисини гайырмагдан, демәк олар, беш гат даһа тамам олур (Babbage, On the Economy of Machinery, London 1832, p. 211).

¹⁴⁸ „Түл истеһсалында чәми бир нечә ил әрзиндә о гәдәр чоһ вэ чидди тәкмилләшдирмә әмәлә кәлмишди ки, әввәлләр гиймәти 1200 фунт стерлинг олан бир машин бир нечә илдән сонра һәтта тәзә галдыгда да, 60 фунт стерлингә сатылды... Машинлар бир-биринин ардынча о гәдәр сүрәтлә тәкмилләшдирилирди ки, машин истеһсалчылары гайырмаға башладыглары машинлары гайырыб гуртара билмирдиләр, чүнки даһа мүкәммәл ихтираларын мейдана кәлмәси нәтичәсиндә бу машинлар гайрылыб гуртармадан көһнәлмиш олурду“. Бу фыртына вэ һүчүм дөврүндә түл фабрикантлары әввәлләр 8 саат олан иш күнүнү узадыб ики нөвбәдә 24 саата чатдырмышдылар (енә орада, сәһ. 233).

¹⁴⁹ „Өзлүйүндә айдындыр ки, базар рәвач вә касад олдугда вэ тәләб артыб-азалдыгда даим әлә һаллар ола биләр ки, әләвә мигдар хаммалын әмәли үчүн

дэ азалыр. Элбэттэ, бу хал үмүмийэтлэ иш күнүнүн узадылдыгы бүтүн халларда аз-чох мүшанидэ олунур, лакин бурада онун хэллэдици эһемийэти вардыр, зира капиталын эмэк васитэлэринэ чеврилэн хиссэсинин ролу бурада үмүмийэтлэ даһа бөһүкдүр¹⁵⁰. Доғрудан да, машынлы истехсалын инкишафы капиталын мүтэмадийэн артан тәркиб хиссэсини элэ бир формада сабитлэшдирик, бу формада, бир тэрэфдэн, дэйэр ярадылмасы просеси үчүн ондан узун мүддэт истифада эдилэ билир, дикэр тэрэфдэн исэ, онун чанлы эмэклэ элагэси кэсилдикдэ, о дэрһал өз истехлак дэйэрини вэ мүбадилэ дэйэрини итирмиш олур. Инкилтэрэдэ бөһүк памбыг парча сэнаечилэриндэн ч. Ashworth профессор Нассая В. Сениора өйүд вериб дейирди: „Экинчи, элиндэки бели ерэ го-янда бу мүддэтдэ 18 пенслик бир капиталы файдасыз этмиш олур. Бизим адамлардан (йэ’ни фабрика фэһлэлэриндэн) бири фабриканы бурахыб кетдикдэ, 100 000 фунт стерлинг дэйэриндэ олан капиталы файдасыз хала салмыш олур“¹⁵¹. Бирчэ дүшүнүн! 100 000 фунт стерлинг дэйэри олан капиталы, бир анлыга да олса, „файдасыз“ хала салмаг! Үмүмийэтлэ адамларымыздан биринин фабриканы бурахыб кетмэси, тамам биабырчылыгдыр! Ashworth-дан дэрс алмыш олан Сениорун фикринчэ, машынларын һэчминин даим артмасы, иш күнүнүн дэ кетдикчэ даим узадылмасыны „арзу олунан бир иш“ эдир¹⁵².

Машынын нисби изафи дэйэр истехсал этмэсинин сәбәби ялныз, иш гүввэсинин дэйэрини билаваситэ азалтмасы вэ онун тәк-рар истехсалы үчүн лазым олан маллары учузлашдырмагла ону долайы йол илэ дэ учузлашдырмасы дейилдир, бунун бир сәбәби дэ одур ки, машын илк дэфэ, һэлэ тәк-түк халларда ишлэдилэндэ, өз саһиби тэрэфиндэн тэтбиг олунан эмәйи йүксәк дэрәчәли эмәйэ чевирир, машын мәһсулунун ичтимаи дэйэрини фәрди дэйэриндэн юхары галдырыр вэ бунун сайэсиндэ капиталист, иш гүввэсинин күндәлик дэйэрини, күндәлик мәһсул дэйэринин нисбәтән кичик бир хиссәсилэ өдәйэ билир. Буна көрә дэ белә бир кечид дөврүндэ, йэ’ни машынлы истехсал һэлэ бир нөв инһисар вэзийәтиндэ икән мәнфәэт фөвгәл’адэ бир дэрәчәйэ галхыр вэ

ени тикилиләр вэ машынлар гурулмасы, буна көрә дэ элава хәрч гоюлмасы тәләб олунмазса... фабрикант ишдэ олан әсас капиталы артырмадан, элава дөвриййә капиталы тэтбигдэ биләр“ (R. Torrens, On Wages and Combination, London 1834, p. 63).

¹⁵⁰ Әсәрин мәтниндэ бәһс олунан әһвалаты бурада мисал кәтирмәкдән мэгсәд ялныз там тәсәввүр элдэ эдилмәсидир, чүнки мәнфәэт нормасыны, йэ’ни изафи дэйэрин мая гоюлан бүтүн капиталы нисбәтини мән ялныз үчүнчү китаб-да тәдгиг эдирәм.

¹⁵¹ Senior, Letters on the Factory Act., London 1837, p. 13, 14.

¹⁵² „Әсас капиталын дөвриййә капиталындан артыг олмасы... иш күнүнү узатмаг арзусу доғурур“. Машынларын вэ саирәнин һәчми артдыгча „иш күнүнү узатмаг әсаслары гүввәтләнир, чүнки бу, әсас капиталын нисбәтән артмасындан мәнфәэт көтүрмәк үчүн еканә васитәдир“ (енә орада, p. 11—13). Һәр бир фабрикада олан бир гисим хәрчләр, мәсәлән: бина кирайәси, ерли веркиләр вэ дөвләт веркиләри, янғына гаршы сығорта пулу, мүхтәлиф даими фәһлэләрә верилән эмәк һаггы, машынларын хараб олмасы вэ бир сыра башга хәрчләр, фабрикада иш күнүнүн узун вэ я гыса олмасына бахмаяраг сабит галыр вэ истехсалын һәчми артдыгча бу хәрчләрин мәнфәәтә олан нисбәти азалыр“ („Reports of the Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, p. 19).

капиталист, иш күнүнү мүмкүн гэдэр узатмагла бу „бáл айындан“ мүмкүн гэдэр чох истифаде этмэй чалышыр. Мэнфээт артдыгча даһа чох мэнфээт көтүрмэк һэвэси дэ артыр.

Машын мүййән бир истеһсал саһәсинин һәр нөгтәсинә яйылдыгда, машин мәһсулунун ичтимаи дэйәри өз фәрди дэйәри дәрәчәсинә дүшүр вә онда һәмин ганун өз тә'сирини көстәрмәй башлайыр ки, изафи дэйәри ярадан иш гүввәләри капиталистин машинла әвәз этдийи иш гүввәләри дейил, әксинә, онун бу машинда тәтбиг этдийи иш гүввәләридир. Изафи дэйәр капиталын ялныз дэйишән һиссәсиндән доғур; биз юхарыда көрмүшдүк ки, изафи дэйәр күтләси ики амилдән: изафи дэйәр нормасындан вә бир вахтда ишләйән фәһләләрин сайындан асылдыр. Иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда изафи дэйәр нормасы, иш күнүнүн зәрури әмәйә вә изафи әмәйә нә нисбәтдә бөлүнмәсиндән асылдыр. Бир вахтда ишләйән фәһләләрин сайы исә капиталын дэйишән һиссәсинин сабит һиссәсинә олан нисбәтилә мүййән олунур. Инди айдындыр ки, машинлы истеһсал, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасындан истифаде әдиб зәрури әмәк һесабына изафи әмәйи нә гэдәр артырса да, бу нәтичәни ялныз бир йол илә, йә'ни мүййән мигдар капиталын ишләтдийи фәһләләрин сайыны азалтмағ йолу илә әлдә эдир. Машынлы истеһсал, әввәлләр дэйишән капитал олан, йә'ни чанлы иш гүввәсинә чеврилән капиталын бир һиссәсини машина дөндәрир, йә'ни һеч бир изафи дэйәр истеһсал этмәйән сабит капитал чевирир. Мә'лумдур ки, мәсәлән, ики фәһләннин чанындан чыхарылан изафи дэйәр 24 фәһләннин чанындан чыхарылдығы гэдәр ола билмәз. Әкәр 24 фәһләдән һәр бири һәр он ики саатлыг иш әрзиндә чәми бир саатлыг изафи әмәк верирсә, онлар бирликдә 24 саатлыг изафи әмәк вермиш олур, һалбуки ики фәһләннин бүтүн әмәйи чәми 24 саатдыр. Беләликлә, изафи дэйәр истеһсалы үчүн машин тәтбигиндә белә бир дахили зиддийәт вардыр ки, машин анчаг, мә'лум мигдар капиталын яратдығы изафи дэйәрин ики амилдән бирини, йә'ни фәһләләрин сайыны азалтмагла дикәр амили, йә'ни изафи дэйәр нормасыны артырыр. Бу дахили зиддийәт о заман мейдана чыхыр ки, машинлар мүййән бир сәнае саһәсинин һәр еринә яйылдыгда, машинла истеһсал әдилән әмтиәнин дэйәри, бүтүн бу нөв әмтиәләрин дэйәрини тәнзим әдән ичтимаи бир дэйәр олур; бу зиддийәттин дикәр бир чәһәти дә вар ки, капиталист буну дәрк этмир¹⁵³, лакин бунун тә'сири алтында енә дә иш күнүнү сон дәрәчә узатмаға, истисмар әдилән фәһләләрин сайынын нисбәтән азалмасынын ерини ялныз нисби изафи әмәйин артырлмасы илә дейил, һабелә мүтләг изафи әмәйин дә артырлмасы илә долдурмаға чалышыр.

Беләликлә, машинларын капиталистчәсинә тәтбиги бир тәрәфдән, иш күнүнү һәдсиз узатмағ үчүн ени гүдрәтли амилләр ярадыр, иш үсулунун өзүндә вә ичтимаи иш организминин гурулу-

¹⁵³ Бу дахили зиддийәти нә сәбәбә һәр бир капиталистин баша дүшмәдийини, буна көрә дә һабелә онун тәсәввүрләринин тә'сири алтында олан сияси игтисадын баша дүшмәдийини үчүнчү китабын илк бөлмәләриндә көрәчәйик.

шунда элә бир ингилаб ярадыр ки, иш күнүнүн узадылмасы үчүн олан бу мейлә гаршы һәр чүр мугавимәти гырыр; дикәр тәрәфдән, тисмән фәһлә синфинин әввәлләр капиталын әли чатмаян тәбәгәләрини капиталга табе этмәклә, тисмән дә, машинларын сыхышдырыб арадан чыхардыгы фәһләләри ишсиз гоймагла артыг фәһлә әһалиси ярадыр¹⁵⁴ вә бу әһали капиталын гойдуғу ганунлара табе олмаг мәчбурийәтиндә галыр. Буна көрә дә мүасир сәнае тарихиндә, иш күнүнүн бүтүн мә'нәви вә тәбии һәдләрини машинын позмасы кими гәрибә бир һал мейдана кәлир. Бурадан да белә бир игтисади уйғунсузлуғ ортая чыхыр ки, иш вахтыны гысалтмагда ән гүдрәтли бир васитә олан машин дөнүб фәһләнин вә айләсинин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирән вә бу иш вахтыны капиталын дәйәрини артырмаг үчүн онун сәрәнчамына верән ән ә'тибарлы бир васитә олур. Гәдим дүнянын ән бөйүк мүтәфәккирләриндән олан Аристотел хәяла далыб дейирди: „Әкәр Дедалын ичад этдийи аләтләр өз-өзүнә ишләдийи кими вә я Кефест очаглары өз-өзүнә башлайыб өз мүгәддәс вәзифәләрини ичра этдийи кими һәр бир аләт дә буйругла вә я гейбдән өз вәзифәсини еринә етирә билсәйди вә, беләликлә, тохума мәкикләри өз-өзүнә тохусайды, онда нә устая көмәкчи лазым оларды, нә дә ағая гул“¹⁵⁵. Сисерон дөврүнүн юнан шаири Антипарос да бүтүн мәһсулдар машинларын ән бәсит формасы олан су дәйирманынын ихтира әдилмәсини алгышлайыб дейирди ки, бу дәйирман кәнизләрин хиласкары вә гызыл әсринин бәрпачысыдыр!¹⁵⁶ „Кафәрләр,—бәли,—кафәрләр!“ Онлар, зәкалы Бастианын вә ондан әввәл әлламә Мак Куллохун кәшф этдийинә көрә, сияси игтисаддан вә хачпәрәстликдән тамамилә бихәбәр имишләр. Онлар буну да баша дүшмүрмүшләр ки, машин, иш күнүнү узатмаг үчүн ән ә'тибарлы бир васитәдир. Вә әкәр бә'зиләринин гул олмасыны лазым билирдиләрсә, буну баш-

¹⁵⁴ Рикардо илә Сисмондинин бөйүк хидмәтләриндән бири будур ки, онлар машинлар ялныз әмтиә истәһсалы үчүн дейил, һабелә „redundant population“ [артыг әһали] истәһсалы үчүн дә бир васитә һесаб эдирдиләр.

¹⁵⁵ F. Biese, Die Philosophie des Aristoteles, Berlin 1842, Bd. II, S. 408.

¹⁵⁶ Бурада бу шеирләрин Штолберг тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш мәтнини верирәм, чүнки әмәк бөлкүсү һаггында әввәлләр мисал кәтирилән ситатлар кими бу шеир дә, антик дөврүн бахышлары илә мүасир бахышларын бир-биринә әкс олдуғуну көстәрир:

„Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und jetzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freuen, welche die Göttin uns schenkt“.

(Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg. Hamburg 1782).

(„Әй фәһлә гызлар, раһат ятын, гоюн голларынызын динчи чыхсын, хоруз банлайыб сәһәрин ачылдығыны сизә хәбәр вермәсин! Дәо гызларын ишини нимфалара тапшырмышдыр, инди онлар чархларын үстүндә атылыб-дүшдүкчә охлар вә пәрләр фырланыб ағыр дәйирман дашыны һәрләдир. Кәлин биз дә ата-бабаларымыз кими өмр сүрәк, илаһәнин бәхш этдийи не'мәтләрдән зәһмәт чәк-мәмиш фәйзәб олаг“).

галарынын там инсанчасына тэрэгги этмэси үчүн бир васитэ һеса́б эдирдилэр. Лакин онлар э́сил-нэчабэтсиз кобу́д вэ кэмсава́д-ларын дөнүб „eminent spinners“, „extensive sausage makers“, „influential shoe black dealers“ [„көркөмли эйиричи фабрикант“, „бөйүк калбасчы“, „мө’төбэр чэкмэ яғы тачири“] олмасы үчүн күтлэлэрин гул һалына салынмасыны тэблиг этмирдилэрсэ, буна сәбәб анчаг онларда хүсуси хачпәрәст һиссләри олмамасы иди.

с) Эмәйин интенсивләшдирилмәси ^{156a}

Көрдүйүмүз кими, капиталын ихтиярында олан машинларын васитәсилә иш күнүнүн һәдсиз узадылмасы, чәмийәтин һаяты үчүн тәһлүкә доғурдуғуна көрә, сонралар чәмийәтин әкс тә’сир кәстәрмәсинә сәбәб олур вә нәтичәдә ганун васитәсилә иш күнүнә нормал һәдд гоюлур. Иш күнүнә ганун васитәсилә һәдд гоюлдугда, һәлә әввәлләр раст кәлдийимиз бир вәзийәт, йә’ни эмәйин интенсивләшдирилмәси һәлләдичи әһәмийәт кәсб эдир. Мүтләг изафи дәйәр тәһлил эдиликән һәр шейдән әввәл эмәйин экстенсив кәмийәтиндән [йә’ни кенишләндирилмәсиндән] бәһс олунурду, онун интенсивлик [кәркинлик] дәрәчәси исә мә’лум кәмийәт һеса́б олунурду. Инди исә биз экстенсив кәмийәтин интенсив кәмийәтә, гүввәт ифадәсинә чеврилмәсини нәзәрдән кечирмәлийик.

Өзлүйүндә айдындыр ки, машинлар инкишаф этдикчә вә ма-шында ишләйән фәһләләр зүмрәси тәчрүбәләндикчә, эмәйин сүр’әти вә, демәли, интенсивлийи дә тәбии олага артыр. Мәсә-лән, Инкилтәрәдә ярым әсрдир ки, иш күнүнүн узадылмасы илә янашы олага фабрика эмәйинин интенсивлийи дә артыр. Лакин айдын олдуғу үзрә бир иш ки, һәрдән бир баш верән мүвәггәти кәркин фәәлийәт характериндә олмайыб һәр күн мүнтәзәм ек-нәсәгликлә тәкрар олунур, бу һалда лабүд олага элә бир ан кәлиб чатыр ки, иш күнүнүн узадылмасы имканы илә эмәйин интенсивләшдирилмәси имканы бир-бирини арадан галдырыр, буна көрә дә иш күнүнү ялныз эмәйин интенсивлик дәрәчәсини ашағы салмагла узатмаг олур, эмәйин интенсивлик дәрәчәсини артырмаг исә, әксинә, анчаг иш күнүнүн ғысалдылмасы нәтичәсиндә мүм-күн олур. Фәһлә синфинин һиддәти кетдикчә артдығына көрә дөвләт иш күнүнү ғысалтмаға вә һәр шейдән әввәл әсл фабрикада нормал иш күнү гоймаға мәчбур олдугда, йә’ни иш күнүнү узат-маг васитәсилә изафи дәйәр истеһсалыны артырмаг имканы һә-мишәлик арадан галхдығы замандан ә’тибарән, капитал вар гүв-вәси вә шүүруну машин системини сүр’әтлә инкишаф этдирмәклә нисби изафи дәйәр истеһсал этмәйә верир. Эйни заманда нисби изафи дәйәрин характери дә дәйишилик.

Нисби изафи дәйәр истеһсал этмәк үсулу, үмумийәтлә десәк, ондан ибарәтдир ки, эмәйин мәһсулдар гүввәси артдығына көрә фәһлә әввәлки мүддәтдә вә әввәлки гәдәр әмәк сәрф этмәклә

^{156a} Франсызча нәшринин бу ериндә Марксын белә бир гейди вар: „Эмәйин интенсивләшдирилмәси дедикдә мән, иш гүввәсинин йүксәк кәркинлийә чатды-рылмасы үсулуну нәзәрдә тутурам“.—К.

даһа чох мөһсул истехсал эдэ билир. Эввэлки иш вахты үмүми мөһсулун үзэринэ эввэлки гэдэр дэйэр кечирир, лакин дэйишмэз галан бу мүбадилэ дэйэри инди сайча даһа чох мүбадилэ дэйэриндэ тэчэссүм эдир, буна көрө дэ һэр эмтиэ ваһидинин дэйэри ашағы дүшүр. О заман ки, иш күнүнүн мөчбури сурэтдэ гысалдылмасы мөһсулдар гүввэнин инкишафына вэ истехсал шэраитиндэн гәнаәтлэ истифадэ эдилмәсинэ гүввәтли бир тәкан вериб фәһләни мүэййән мүддәт әрзиндә сәрф этдийи әмәйи артырмаға, иш гүввәсинин кәркинлийини йүксәлтмәйә, иш вахтынын мәсамәләрини [бошлугларыны] даһа артыг долдурмаға, йә'ни әмәйи, гысалдылмыш иш күнү чәрчивәсиндә мүмкүн олачағы гэдәр сыхлашдырмаға мөчбур эдир,—о заман, тамамилә башга бир һал мүшаһидә олунур. Мә'лум мүддәт чәрчивәсинә сыхышдырылан бу даһа бөйүк әмәк күтләси инди даһа чох әмәк кими һесаба алыныр ки, әлэ әслиндә дэ беләдир. „Экстенсив кәмиййәт“ кими көтүрүлән иш вахтынын өлчүсү илә бәрабәр инди иш вахтынын сыхлыг дәрәчәсинин өлчүсү дэ мейдана чыхыр¹⁵⁷. Фәһләнин даһа интенсив ишләдийи он саатлыг иш күнүнүн бир саатында олан әмәк, йә'ни сәрф олунмуш иш гүввәси, аз интенсив олан он ики саатлыг иш күнүнүн бир саатындаки гэдәр вә я ондан да чох олур. Буна көрө дэ һәммин интенсив иш сааты мөһсулунун дэйэри аз интенсив олан $1\frac{1}{5}$ иш сааты әрзиндә һасил эдилән мөһсулун дэйэри гэдәрди вә я ондан да артыгдыр. Әмәйин мөһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә нисби изафи дэйэрин артмасы һәлә бир яна галсын, инди, мәсәлән, $6\frac{2}{3}$ саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндә олан $3\frac{1}{3}$ саатлыг изафи әмәк капиталстә, эввәлләр 8 саатлыг зәрури әмәк мүгабилиндә олан 4 саатлыг изафи әмәйин вердийи гэдәр дэйәр күтләси верир.

Инди суал олунур ки, бәс әмәк нечә интенсивләшдирилир?

Иш күнүнүн гысалдылмасындан әмәлә кәлән биринчи нәтичә, өзлүйүндә айдын олан әлэ бир гануна әсасланыр ки, бу гануна көрә, иш гүввәсинин фәәлиййәт бачарығы онун фәәлиййәтдә олдуғу вахт илә тәрс пропорционалдыр. Буна көрө дэ мүэййән һүдуд даһилиндә иш вахтынын гысалдылмасындан баш верән иткинин ерини, әмәйин интенсивлийи долдурур. Һәм дэ фәһләнин һәгигәтән чохлу иш гүввәси сәрф әтмәси үчүн, капитал, музд вермәк үсулуну дэйишдирмәк кими¹⁵⁸ хүсуси тәдбирләр көрүр. Машыналарын демәк олар неч бир рол ойнамадығы вә я анчаг чүз'и бир рол ойнадығы мануфактураларда, мәсәлән сахсы мүәссисәләриндә фабрика ганунунун һәята кечирилмәси тамамилә айдын көстәрди ки, иш күнүнүн садәчә гысалдылмасы нәтичәсиндә әмәйин сәләсәти, екнәсәглийи, мүнтәзәмлийи, фәси-

¹⁵⁷ Айдындыр ки, үмүмиййәтлә мүхтәлиф истехсал саһәләриндә әмәйин интенсивлийиндә фәргләр олдуғу көрүнүр. Һәлә А. Смитин көстәрдийи кими, бу фәргләри гисмән, көрүлән ишин һәр бир айрыча нөвү илә әлағәдар олан ярдымчы амилләр таразлайыр. Лакин бу фәргләр дэ, дэйәр өлчүсү олан иш вахтына анчаг она көрә тә'сир көстәрә билир ки, интенсив вә экстенсив кәмиййәтләр эйни мигдар әмәйин, бир бирини һечә чыхаран әкс ифадәләридир.

¹⁵⁸ Хүсусән ишәмузд үсулу тәтбиг эдир; бу форманы биз алтынчы бөлмәдә тәдгиг әдәчәйик.

лэсизлийн вэ чэлдлийн хейрэт эдилэчэк гэдэр артыр¹⁵⁹. Лакин эсл фабрикада да белэ бир нэтичэ хасил олачагы шүбхэли көрүнүрдү, зира фэһлэ машинын фасилэсиз вэ екнэсэг ишлэмэсиндэн асылы олдуғу үчүн бурада артыг чохдан бэри эн чидди бир интизам яранмышдыр. Буна көрө дэ 1844-чү илдэ, иш күнүнүн гысалдылыб 12 саатдан ашагы салынмасы мäsэлэси мүзакирэ олунаркэн фабрикантларын демэк олар хамысы бирсэслэ дедилэр ки, „бизим нэзарэтчилэр мүхтэлиф иш биначаларында ишлэк эллэрэ көз гоюр вэ онлар бирчэ дэгигэ дэ вахт итирмирлэр“, „фэһлэлэрин сайыг вэ диггэтли олмаг дэрэчэсини („the extent of vigilance and attention on the part of the workmen“) чэтин ки, артырмаг олар“; дедилэр ки, бүтүн башга шэртлэр, мäsэлэн машиныларын сүр’эти бэрабэр фэрз эдилдикдэ, „яхшы гурулмуш фабрикаларда фэһлэлэрин диггэтчиллийини артырмагын вэ саирэнин аз-чох эһэмиййэтли бир нэтичэ верэчэйини көзлэмэк мәнэ-сыздыр“¹⁶⁰. Тэчрүбэ бу сөзлэри боша чыхартды. Ч-б R. Gardner Престондаки ики бөйүк фабрикасында 1844-чү ил апрелин 20-дэн э’тибарэн 12 саатлыг иш күнү эвэзинэ 11 саатлыг иш күнү гойду. Тэгрибэн бир илдэн сонра мэлум олду ки, „эввэлки гэдэр хэрч чэкилмэклэ эввэлки гэдэр мэхсул элдэ эдилмишдир вэ бүтүн фэһлэлэр инди 11 саат эрзиндэ эввэллэр 12 саата газандыглары гэдэр газанмышлар“¹⁶¹. Мэн бурада эйирмэ вэ дарама шө’бэлэриндэ апарылмыш тэчрүбэлэрдэн бэхс этмирэм, чүнки бунлар машиныларын сүр’этинин (2%) артмасы илэ элагэдар иди. Тохума шө’бэсиндэ исэ, чох мүхтэлиф чешидли зэриф вэ күллү парчалар истехсал эдилдийинэ бахмаяраг, эксинэ, истехсалын об’ектив шэраитиндэ һеч бир дэйишиклик баш вермэмиш вэ нэтичэ белэ олмушдур: „1844-чү ил январын 6-дан апрелин 20-нэдэк иш күнү 12 саат олмагла бүтүн фэһлэлэрин орта эмэк һаггы һэфтэдэ 10 шиллинг 1½ пенс олмуш, 1844-чү ил апрелин 20-дэн июнун 29-надэк исэ иш күнү 11 саат олдуғу һалда, орта эмэк һаггы һэфтэдэ 10 шиллинг 3½ пенс олмушдур“¹⁶². Бу һалда 11 саатда истехсал эдилэн мэхсул эввэллэр 12 саатда истехсал эдилэн мэхсулдан артыг олмушдур, сэбэби дэ анчаг фэһлэлэрин иш бачарыгынын артмасы, бу бачарыгын даһа мүнтээм сэрф олунмасы вэ онларын иш вахтына гэнаэт эдилмэсидир. Фэһлэлэр эввэлки гэдэр эмэк һаггы алдыглары вэ бир саат бош вахт газандыглары һалда, капиталист эввэлки гэдэр мэхсул күтлэси элдэ этмиш вэ көмүр, газ вэ саирэ хэрчлэринэ бир саатлыг гэнаэт этмишдир. Ноггокс вэ Jacson чэнабларынын фабрикаларында да бу чүр тэчрүбэлэр кечирилмиш вэ эйни нэтичэлэр элдэ эдилмишдир¹⁶³.

¹⁵⁹ Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“.

¹⁶⁰ „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30-th April 1845“, р. 20, 21.

¹⁶¹ Энэ орада, р. 19. Ишэмузд һаггы дэйишилмэдийиндэн, һэфтэлик эмэк һаггынын мигдары мэхсулун мигдарындан асылы иди.

¹⁶² Энэ орада, р. 22.

¹⁶³ Энэ орада, р. 21. Юхарыда көстэрдийимиз тэчрүбэлэрдэ мәнэви амир эһэмиййэтли рол ойнамышдыр. Фэһлэлэр фабрика мүфэттишинэ демишлэр ки, „Биз даһа артыг сэйлэ ишлэйирик; биз мүкафат алачагымызы, йэ’ни кечэ тез эвэ кедэ билэчэйимизи һэмишэ нэзэрдэ тутуруг; бүтүн фабрикада, лап чаван кө-

Иш күнүнүн гысалдылмасы, йэ'ни эмэйин сыхлашдырылмасын-дан өтрү эввэллэрдэ суб'ектив шэраит ярадыб фэһлэйэ мэ'лум вахт эрзиндэ даһа чох гүввэ сэрф этмэк имканы верэн бу тэд-бир мачбури сурэтдэ, йэ'ни ганун вермэк йолу илэ һэята кечирилдийи заман машын, эйни вахт эрзиндэ фэһлэдэн даһа чох эмэк гопармаг үчүн капиталын элиндэ, мүнтэзэм сурэтдэ тэтбиг эдилэн об'ектив бир васитэ олур. Бу исэ ики үсул илэ элдэ эдил-ир: биринчиси машынын сүр'этини артырмагдыр, икинчиси исэ эйни бир фэһлэнин нэзарэти алтында олан механизмин һэчмини артырмаг, йэ'ни фэһлэнин иш саһэсини кенишлэтмэкдир. Машына-ларын гурулушуну гисмэн она көрө тэкмиллэшдирилэр ки, фэһ-лэйэ көстэрилэн тэзийг артырылсын, гисмэн дэ бу тэкмиллэшдир-мэлэрин өзү эмэйин интенсивлэшмэсинэ сэбэб олур, чүнки иш күнү мэхдудлашдырылдыгда капиталист, истехсал хэрчлэринэ эн чох гэнаэт этмэйэ чалышыр. Мэсэлэн, бухар машыны тэкмил-лэшдирилдикдэ онун пистонунун дэгигэдэ вурдуғу зэрбэлэрин сайы артыр вэ гүввэ даһа гэнаэтлэ сэрф эдилдийинэ көрө, эввэлки һэчмдэ олан мотор васитэсилэ даһа бөйүк бир механизм һэрэкэтэ кэтирилэ билир, сэрф эдилэн көмүр исэ эввэлки гэдэр галыр вэ я һэтта бир гэдэр дэ азалыр. Интигал механизминин тэкмиллэш-дирилмэси сайэсиндэ сүртүнмэ азалыр, бөйүк вэ кичик валлар кетдикчэ назикләшир, онларын вэзни йүнкүллэшир вэ нэтичэдэ мүасир машынлар көһнэ машынаһа эсла бэнзэмир. Нэһайэт, иш машынынын тэкмиллэшдирилмэси онун сүр'этини артырыб фэа-лиййэтини кенишлэндирмэклэ бэрабэр һэчмини дэ кичилдир,— бухарла ишлэйэн мүасир тохума дэзкаһы буна мисал ола билэр,— яхуд машынын көвдэсини бөйүтмэклэ бэрабэр онун алэтлэринин һэчмини вэ сайыны да артырыр,—эйирмэ машыны буна мисал ола билэр,—я да нэзэрэ чарпмаян кичик дэйишикликлэр васитэсилэ бу алэтлэрин һэрэкэтини артырыр,—мэсэлэн, эллинци иллэрин орталарында selfacting mule машынындаки ийлэрин сүр'эти бу йолла $\frac{1}{5}$ артырылмышды.

Иш күнүнүн 12 саата эндирилмэси тэдбири Инкилтэрэдэ 1833-чү илдэ һэята кечирилмишдир. Артыг 1836-чы илдэ бир нэфэр инкилис фабриканты демишди ки: „Фабрикаларда сэрф эдилэн эмэк эввэлкинэ нисбэтэн олдуғча артмышдыр, чүнки машына-рын сүр'этинин хейли артмасы, фэһлэнин чох диггэтли вэ чалыш-ган олмасыны тэлэб эдир“¹⁶⁴. Инди граф Shaftesbury олан лорд Ashley 1844-чү илдэ нүмайэндэлэр палатасында сэнэдлэрэ эсас-ланыб белэ бир мэ'лумат вермишди:

„Фабрика эмэлийятында чалышпан шэхслэрин эмэйи, бу эмэ-лийят тэтбиг эдилмэйэ башладығы замана нисбэтэн инди үч гат артыгдыр. Шүбһэсиз ки, машынаһарын көрдүйү иш, миллионларла адамын дамар вэ эзэлэлэрини эвэз эдир, лакин машынлар өз дэхшэтли һэрэкэтинэ табе этдийи адамларын эмэйини һейрэт эди-лэчэк гэдэр (prodigiously) артырмышдыр... 40 №-ли иплик эйи-

мэкчидэн тутмуш гоча фэһлэйэ гэдэр һамыда зирэклик вэ чалышганлыг һисс олунур, биз инди бир-биримизэ даһа чох көмэк эдирик“ (енэ орада).

¹⁶⁴ John Fieiden, The Curse of the Factory System, London 1836, p. 32.

риркэн 12 саат эрзиндэ ики мүл ардынча дала-габага кетмэли олан фэһлэ 1815-чи илдэ 8 мил месафэ гэт этмэли олмушду. 1832-чи илдэ исэ, енэ 40 №-ли иплик эйириркэн фэһлэнин ики мүл ардынча дала-габага кедиб гэт этмэли олдуғу месафэ 20 милэ чатыр, чох заман һэтта бундан да артыг олурду. 1815-чи илдэ эйиричи 12 саат эрзиндэ һәр мүл машынында сапы 820 дэфэ, икисиндэ исэ 1640 дэфэ дартмалы олурду. 1832-чи илдэ эйиричи өз он ики саатлыг иш күнү эрзиндэ һәр мүл машынында сапы 2200 дэфэ, чэми 4400 дэфэ, 1844-чү илдэ исэ һәр мүл машынында 2400 дэфэ, чэми 4800 дэфэ дартмалы олурду; бэ'зи һалларда исэ даһа бөйүк эмэк күтлэси (amount of labour) тэлэб олунурду... Бурада мәним әлимдэ 1842-чи илэ аид башга бир сәнэд дэ вардыр ки, бу сәнэдин кестәрдийинэ керэ эмәйин прогрессив сурәтдэ артмасына сәбәб ялныз даһа узун месафэ гэт этмэк лазым кәлмәси дейилдир; бунун бир сәбәби дэ одур ки, истеһсал олунан малларын мигдары артдығы һалда ишлэк әлләрин сайы мувафиг сурәтдэ азалы; сонра, дикәр бир сәбәб дэ будур ки, инди эйирилән памбыг чох заман әввәлкиндән пис олур, бу исэ даһа чох эмэк тэлэб әдир... Дарама шө'бәсиндэ дэ иш чох артмышдыр. Әввәлләр ики һәфәрин көрдүйү иши инди бир адам көрүр... Әксәрийәтлэ гадынлардан ибарәт олан бир йығын адамын ишләдийи тохума шө'бәсиндэ сон илләр машынларын сүр'әти артыдығына керэ ишләрин һәчми там 10% артмышдыр. 1838-чи илдэ һәфтәдэ 18 000 hanks (стренд) эйирилирди, 1843-чү илдэ исэ бу рәгәм 21 000-ә чатмышды. Бухарла ишләйән тохума дэзкаһындаки risks-ин (мәкик зәрбәләринин) сайы 1819-чу илдэ дәгигәдә 60 икән 1842-чи илдэ 140 олмушду ки, бу да эмәйин олдуғча артмасы демәкдир¹⁶⁵.

Артыг 1844-чү илдэ, 12 саатлыг иш күнү ганунунун тәтбиг әдилдийи шәрантдә эмэк бу гәдәр һейрәт әдиләчәк дәрәчәдә интенсивләшдийинэ керә, инкилис фабрикантлары заһирән һағлы олараг иддиа әдирләр ки, бу йолда даһа тәрәггийә имкан йохдур вә иш күнүнүн даһа да ғысалдылмасы, истеһсалын азалдылмасы демәк олар. Онларын ирәли сүрдүйү бу фикрин ялныз заһирән доғру олдуғуну, фабрикантларын йорулмаз сензору олан фабрика мүфәттиши Леонард Һорнерин о заманки бир бәянаты көзәлчә сүбут әдир; о дейир:

„Истеһсал олунан мәһсулларын мигдары әсасән машынларын сүр'әтилә тәнзим әдилдийинэ керә, фабрикант һөкмән машынларын сүр'әтини сон дәрәчә артырмаға чалышыр, лакин бу шәртлә ки, машынлар чох тез хараб олмасын, һазырланан малларын кейфийәти ашағы дүшмәсин, фәһлэ машынын сүр'әтиндән кери галмасын, һәм дэ фәһлэ даим ишләйә биләчәйи бир кәркинликлә ишләсин. Чох заман әлэ олур ки, фабрикант тәләсәрәк машынларын һәрәкәтини һәддиндән чох сүр'әтләндирир. Онда машынларын сынмасы вә мәһсулун харабашмасы, сүр'әт нәтичәсиндә көтүрүлән файданы һечә эндирир вә һэтта зәрәр верир, буна керә

¹⁶⁵ Lord Ashley, The ten Hours Factory Bill. Speech of the 15-th March, London 1844, p. 6—9 passim.

дэ фабрикант машинларын сүр'этини азалтмалы олур. Зирэк вэ диггэгли бир фабрикант, элдэ эдилэ билэн бир шейин эн юхары һэддини мүтлэг тапа билэр, буна көрө дэ мэн күман этмир-дим ки, 12 саата истехсал эдилэн мэхсул 11 саатда истехсал эдилэ билсин. Мэн һабелэ зэнн эдирдим ки, ишәмуздла чалышан фәһлэ өз күчүнү сон дәрәчә кәркинләшдирир вэ бундан о яна кечсә даим эйни бир интенсивликлә ишлэйә билмәз¹⁶⁶. Буна көрө дэ Гарднерин тәчрүбәсинә вэ саирәйә әкс олараг Һорнер бу нәтичәйә кәлмишди ки, 12 саатлыг иш күнүнүн даһа да ғысалдыл-масы һөкмән мэхсулун мигдарыны азалдачагдыр¹⁶⁷. Һорнер 1845-чи илдә ирәли сүрдүйү шүбһәләри 10 илдән сонра өзү мисал кәтирир, бунунла да сүбут этмәк истәйир ки, машинларын вэ инсан иш гүввәсинин эластиклийини о заман баша дүшмүрмүш, зира мә'лум олур ки, иш күнү мәчбури ғысалдылдыгда һәм машинлар, һәм дэ инсанын иш гүввәси сон дәрәчә кәркинләшә билир.

Инди дэ 1847-чи илдән сонраки дөврү, Инкилтәрәнин памбыг парча, юн, ипәк вэ кәтан фабрикаларында ганун йолу илә 10 саат-лыг иш күнү тәтбиг эдиләндән сонраки дөврү нәзәрдән кечирәк.

„Throstles-дә ийләрин сүр'әти дәгигәдә 500 дөвр, mules-дә исә 1000 дөвр артмышдыр, йә'ни throstles ийләринин сүр'әти 1839-чу илдә дәгигәдә 4500 дөвр икән инди (1862-чи илдә) 5000 олмуш, mules ийләринин сүр'әти исә дәгигәдә 5000 дөвр икән инди дәгигәдә 6000 олмушдур; бу исә о демәкдир ки, биринчи һалда сүр'әт $\frac{1}{10}$, икинчи һалда исә $\frac{1}{5}$ артмышдыр¹⁶⁸. Манчестер яхын-лығындаки Patricroft әһалисиндән мәшһур мүлки мүһәндис James Nasmyth 1848-чи ил илә 1852-чи ил арасында бухар машинынын тәкмилләшдирилмәси һаггында 1852-чи илдә Леонард Һорнерә көндәрдийи бир мәктубда әввәлчә гейд эдир ки, рәсми фабрика статистикасында көстәрилән бухар ат гүввәси һәлә дэ 1828-чи илдәки бухар машинларынын күчүнә әсасән тә'йин эдилән халис номинал ат гүввәсидир¹⁶⁹, бу да һәгиги гүввәнин анчаг көстәричиси ола биләр; James Nasmyth буну гейд эдәндән сонра әзчүмлә языр: „Һеч шүбһә ола билмәз ки, әввәлки вәзидә олан бухар машинлары (чох заман һәтта эйни машинлардан ибарәт олуб ялныз мүасир шәкилдә тәкмилләшдирилән машинлар) әввәлкинә нисбәтән орта һесабла 50% артыг иш көрүр вэ дәгигәдә 220 футлуг бир сүр'әт ән бөйүк сүр'әт һесаб эдилдийи заман 50 ат гүввәси верән машинлар инди бир чох һалларда, әввәлкиндән аз көмүр ишләтмәклә 100 ат гүввәсиндән артыг

¹⁶⁶ „Reports of Insp. of Fact. for quarter ending 30-th September 1844, and from 1-st October 1844 to 30-th April 1845“, p. 20.

¹⁶⁷ Енә орада, p. 22.

¹⁶⁸ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, p. 62.

¹⁶⁹ 1862-чи ил „Parliamentary Return“ заманындан бәри бу һал дәйишилмиш-дир. Бурада номинал бухар ат гүввәсинин ерини артыг, мүасир бухар машинларынын вэ су чархларынын һәгиги бухар ат гүввәси тутур [бах: гейд 109а, сәһ. 319]. Эйнилә, икибашлы ийләр дэ әсл әйирмә ийләрилә ғырышдырылмыр (1839, 1850 вэ 1856-чы илләрдәки „Returns“ да исә бунлар ғырышдырылды); сонра, юн фабрикаларындаки „gigs“ ин [дарама машинларынын] сайы көстәрилир, чут вэ кәндир фабрикалары илә кәтан фабрикалары айрылыгда көтүрүлүр; нәһайәт, чораб тохума истехсалы илк дәфә һесабата дахил эдилмишдир.

верир... Эввэлки гэдэр номинал ат гүввэсинэ малик олан мүасир бухар машыны, өз гурулушунун тэкмиллэшмэси, һачминин кичилмэси, бухар газанынын гурулушча дэйишилмэси вэ саирэ нэтичэсиндэ эввэлкиндэн артыг гүввэ илэ ишлэйир... Буна көрө дэ инди номинал ат гүввэси һесабила эввэлки гэдэр адам ишлэйирсэ дэ, иш машыналары һесабила көтүрүлэндэ адамларын сайы азалмышдыр¹⁷⁰. 1850-чи илдэ Бирләшмиш краллыгдаки фабрикаларда 25 638 716 ий вэ 301 495 тохума дэзкаһы ишлэдэн 134 217 номинал ат гүввэси тэтбиг олунурду. 1856-чы илдэ ийлэрин сайы 33 503 580, тохума дэзкаһларынын сайы исэ 369 205 олмушду. Тэлэб олунан ат гүввэси 1850-чи илдэки кими галсайды, 1856-чы илдэ 175 000 ат гүввэси лазым кэләрди. Лакин рэсми мә'лумата көрө, чэми 161 435 ат гүввэси олмушду, йә'ни 1850-чи ил һесабына көрө нэ гэдэр лазым олардыса, ондан 10 000 ат гүввэси әксик, һэтта даһа аз олмушду¹⁷¹. „1856-чы илин соң рэсми статистика мә'луматындан ашкар олдуғу үзрә фабрика системи чох сүр'әтлэ яйылыр, ишлэк әллэрин сайы машыналары нисбәтән азалмышдыр, бухар машынында гүввэнин гәнаәтлэ сәрф олунмасы вэ башга тэкмилләшдирмәләр нэтичэсиндэ даһа ағыр иш машыналарыны һәрәкәтә кәтирир вэ мәһсулун мигдарынын артмасына сәбәб иш машыналарынын тэкмилләшдирилмәси, истеһсал үсулларынын дэйишдирилмәси, машыналарын сүр'әтинин артырылмасы вэ бир чох башга бу кими амилләрдир“¹⁷². „Чүрбәчүр машыналарда әдилән бөйүк тэкмилләшдирмәләр нэтичэсиндэ онларын мәһсулдар гүввэси хейли артмышдыр. һеч шүбһә йохдурки, бу тэкмилләшдирмәлэрин мейдана кәлмәсинә сәбәб... иш күнүнүн ғысалдылмасы олмушдур. Бу тэкмилләшдирмәләр вэ фәһләннин даһа интенсив ишләмәси нэтичәсидир ки, инди ғысалдылмыш (2 саат, яхуд $\frac{1}{6}$ ғысалдылмыш) иш күнү әрзиндэ эввәлләрдәки даһа узун иш күнүндә истеһсал әдилдийи гэдәр мәһсул һазырланыр“¹⁷³.

Иш гүввэсинин даһа интенсив истисмары нэтичэсиндэ фабрикантларын нэ гэдәр чох варландығларыны мәһз ондан көрмәк олар ки, Инкилтәрә памбыг парча вэ саирә фабрикаларынын орта һесабла нисби артымы 1838-чи илдән 1850-чи иләдәк 32%, 1850-чи илдән 1856-чы иләдәк исэ 86% олмушдур.

1848-чи илдән 1856-чы иләдәк 8 ил әрзиндә Инкилтәрә сәнаеи нэ гэдәр чох тәрәгги әтмиш олса да, 1856-чы илдән 1862-чи иләдәк олан сонраки алты ил әрзиндә 10 саатлыг иш күнү шәраитиндә бу тәрәгги олдуғча керидә бурахылмышды. Мәсәлән, ипәк фабрикаларында 1856-чы илдә 1 093 799 ий, 1862-чи илдә исэ 1 388 544 ий вар иди; 1856-чы илдә 9260 тохума дэзкаһы, 1862-чи илдә исэ 10 709 тохума дэзкаһы олмушдур. Фәһләлэрин сайы исэ, әксинә, 1856-чы илдә 56 131 нәфәр, 1862-чи илдә 52 429 нәфәр иди. Беләликлә, ийлэрин сайы $26,9\%$ вэ тохума дэзкаһлары-

¹⁷⁰ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1856“, p. 11.

¹⁷¹ Енә орада, p. 14, 15.

¹⁷² L. c., p. 20.

¹⁷³ „Reports etc. for 31-st October 1858“, p. 9, 10. Мүғайисә әт: „Reports etc. for 30-th April 1860“, p. 30 sqq.

нын сайы 15,6% артдыгы халда фəһлэлəрин сайы 7% азалмышдыр. 1850-чи илдə эшмə юн фабрикаларында 875 830 ий ишлэйирди, 1856-чы илдə 1 324 549 ий (51,2% артыг), 1862-чи илдə исə 1 289 172 (2,7% аз). Лакин икибашлы ийлəрин 1856-чы ил хесабына дахил олуб 1862-чи ил хесабына дахил олмадыгы нəзэрə алынса, мə'лум олар ки, 1856-чы илдэн э'тибарэн ийлəрин сайы, демəк олар хеч дэйишилмəмишдир. Ийлəрин вə тохума дэзкахларынын сүр'əти исə, əксинə, 1850-чи илдэн э'тибарэн бир чох халларда ики гат артмышдыр. Эшмə юн фабрикаларында бухарла ишлэйэн тохума дэзкахларынын сайы 1850-чи илдə 32 617, 1856-чы илдə 38 956 вə 1862-чи илдə 43 048 олмушдур. Бу дэзкахларда 1850-чи илдə 79737 нəфэр, 1856-чы илдə 87 794 нəфэр вə 1862-чи илдə 86 063 нəфэр ишлəмишдир; бунлардан 14 яшындан кичик ушаглар 1850-чи илдə 9956 нəфэр, 1856-чы илдə 11 228 нəфэр вə 1862-чи илдə 13 178 нəфэр олмушдур. Белəликлə, 1856-чы илə нисбəтэн 1862-чи илдə тохума дэзкахларынын сайча хейли артмасына бахмаяраг, бурада ишлэйэн фəһлэлəрин үмүми сайы азалмыш, истисмар олунан ушагларын сайы исə артмышдыр¹⁷⁴.

Парламан үзү Ferrand 1863-чү ил апрелин 27-дə ашагы палатада демисди: „Ланкашир вə Чеширин 16 əялəтиндəки фəһлэлəрин нүмэйəндэлəринин тапшырыгы илə демəк истэйирəм ки, онларын мənə вердийи мə'лумата кэрə машынларын тəкмиллэшдирилмəsi нəтичəсиндə фабрикаларда фəһлэлəрин эəһмəти кетдикчə артыр. Əввəллəр бир фəһлə өз кəмəкчиси илə ики тохума дэзкахында ишлэйирди, инди исə кəмəкчиси олмаян бир фəһлə үч дэзкахда вə чох заман хəттə дəрд дэзкахда вə и. а. ишлэйир. Бу фактлардан кəрүндүйү кими, он ики саатлыг əмəк инди 10 иш саатындан да аз бир мүддəттə сəрф олунур. Буна кэрə дə əзлү-йүндə айдын олур ки, сон иллəрдə фабрика фəһлэлəринин эəһмəти нə дэрəчə чох артмышдыр¹⁷⁵.

Буна кэрə дə, фабрика мүфəттишлəri 1844-чү вə 1850-чи иллəрдə верилмиш ганунларын мүсбəт нəтичэлəрини йорулмадан вə тамамилə хаглы олараг тə'рифлəсэлəр дə, энə э'тираф əдирлэр ки, иш күнүнүн гысалдылмасы нəтичəсиндə артыг инди əмəйин сон дэрəчə интенсивлəшмəsi фəһлэлəрин сагламлыгы үчүн тəһлүкə доғурур вə демəли, иш гүввəсинин өзүнə сарсыдычы тə'сир кəстəрир. „Памбыг парча, юн вə ипəк фабрикаларынын чохунда ахыр иллəр сон дэрəчə бөйүк бир сүр'əтлə хэрəкəт əдэн машын-

¹⁷⁴ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, 100 вə 300.

¹⁷⁵ Бухарла хэрəкəтə кəтирилэн ики мүасир тохума дэзкахында инди бир тохучу хəфтəлə 60 саат ишлəмəклə мүййэн узунлугда вə эндə 26 топ мүййэн чешилил кəтан истəхсал əдир, əввəллəр исə бухарла ишлэйэн кəһнə тохума дэзкахында ялынз 4 топ истəхсал əдə билирди. Бир топ белə парчанын тохунмасы үчүн чəкилэн хэрчлэр аргыг 1850-чи илин əввəллəриндə 2 шиллинг 9 пенс-дэн 51⁸ пенсə лүшмүшдү.

2-чи нəшрə əлəвə. „30 ил бундан əввəл (1841-чи илдə) 3 кəмəкчи илə ишлэйэн бир тохучудан ялынз 300—324 ийи олан бир чүт мүл машынына кəз етирмəк тəлəб олнурду. Инди исə (1871-чи илин ахырларында) 5 кəмəкчи илə ишлэйэн бир тохучу 2200 ийи олан мүл машынларына нəзэр етирмəли олмушдур вə 1841-чи илдəкиндən азы едди гат артыг кəтан истəхсал əдир“ (фабрика мүфəттиши Alexander Redgrave, „Journal of Arts“, 5 January 1872).

ларда кәркин ишлэмэк инсаны лап тагәтдән салыр вә йәгин ки, доктор Greenhow-нун өз ахырынчы көзәл һесабатында көстәрдийи вәзийәти, йә'ни чийәр хәстәликләриндән өләнләрин бу гәдәр чохалмасыны доғуран сәбәбләрдән биридир¹⁷⁶.

Һеч шүбһә йохдур ки, ганун гоюландан сонра капитал даһа иш күнүнү узада билмәдийинә көрә, бунун әвәзини чыхмаг үчүн әмәйин интенсивлик дәрәчәсини даим артырмаға вә машинлары һәр чүр тәкмилләшдирмәклә фәһләдән даһа чох иш гүввәси сор-маға чалышыр, буна көрә дә тезликлә енә әлә бир дөнүш нөг-тәси чатачагдыр ки, бурада иш күнүнү енидән ғысалтмаг лазым кәләчәкдир¹⁷⁷. Дикәр тәрәфдән, 1838—1847-чи илләр дөврүндә, йә'ни он ики саатлыг иш күнү дөврүндә сәнаеин инкишаф сүр'-әти, фабрика системи тәтбиг олунандан сонра биринчи ярым әср-дә, йә'ни һәдсиз иш күнү дөврүндә олан инкишаф сүр'әтини нә гәдәр өтүб кечмишдисә, 1848-чи илдән индийәдәк (1866-чы илә гәдәр), йә'ни он саатлыг иш күнү дөврүндә Инкилтәрә сәнаеинин чошғун инкишафы, 1838—1847-чи илләрдәки дөврү ондаң да чох өтүб кечмишдир¹⁷⁸.

¹⁷⁶ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1861“, p. 25, 26.

¹⁷⁷ Инди (1867-чи илдә) Ланкашир фабрика фәһләләри арасында сәккиз саат-лыг иш күнү уғрунда тәшвигат апарылмаға башланмышдыр.

¹⁷⁸ Ашағыдаки бир нечә рәгәм 1848-чи илдән ә'тибарән Бөйүк Британияда вә Ирландияда әсл „фабрикаларын“ тәрәггисини көстәрир:

	И Х Р А Ч А Т Ы Н М И Г Д А Р Ы			
	1848	1851	1860	1865
Памбыг- парча фаб- рикалары				
Иплик	135 831 162 кирв.	143 966 106 кирв.	197 343 655 кирв.	103 751 455 кирв.
Тиқиш саплаы	3 728 909 „	4 392 176 „	6 297 554 „	4 648 611 „
Памбыг парча	1 096 751 823 ярд	1 543 161 789 ярд	2 776 218 427 ярд	2 015 237 851 ярд
Кәтан вә кәндир фаб- рикалары				
Сап	11 722 182 кирв.	18 841 326 кирв.	31 210 612 кирв.	36 777 334 кирв.
Парча	89 002 431 ярд	129 106 753 ярд	143 996 773 ярд	247 012 529 ярд
Ипәк фаб- рикалары				
Сап	194 815 кирв.	462 513 кирв.	897 402 кирв.	812 589 кирв.
Парча	411 147 ярд	1 181 455 ярд	1 060 466 ярд	2 869 837 ярд
Юн фаб- рикалары				
Сап	8 429 152 кирв.	14 670 880 кирв.	27 533 968 кирв.	31 669 267 кирв.
Парча	84 791 846 ярд	141 120 973 ярд	190 381 537 ярд	278 837 438 ярд

4. Фабрика

Биз бу фэслин эввэлиндэ фабриканын чисмини, машинлар системи мэхмууну нэзэрдэн кечирдик. Сонра биз көрдүк ки, машинлар гадын вэ ушаг эмэйини мөнимсэйэрэк капиталын истисмар этдийи инсан материалыны артырыр, иш күнүнү һэдсиз узатмагла фэһлэнин бүтүн өмрүнү элиндэн алыр, нэһайэт, машинларын инкишафы кетдикчэ даһа гыса мүддэтдэ һейрэт эдилэчэк гэдэр чохлу мөһсул истехсал эдилмэсинэ имкан ярадарак, даим

	И Х Р А Ч А Т Ы Н Д Э Й Э Р И			
	1848 фунт стерл.	1851 фунт стерл.	1860 фунт стерл.	1865 фунт стерл.
Памбыг парча фабрикалары				
Иплик	5 927 832	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Памбыг парча	16 753 369	23 454 810	42 141 505	45 903 796
Кэтан вэ кэндир фабрикалары				
Сап	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Парча	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 318
Ипэк фабрикалары				
Сап	77 780	195 380	918 342	768 067
Парча	410 328	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Юн фабрикалары				
Сап	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 017
Парча	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Бах: Көй китаптар, „Statistical Abstract for the United Kingdom“, № 8 вэ № 13, London 1861 вэ 1866).

Ланкаширдэ фабрикаларын сайы 1839—1850-чи иллэр арасында чэми 4%, 1850—1856-чы иллэр арасында 19%, 1856—1862-чи иллэр арасында 33% артмышдыр, һалбуки бу он бир иллик дөврүн һәр икисиндэ ишлэйн шәхслэрин сайы мүтлэг көмийэтчэ артмыш, нисби чәһәтдән исә ашағы дүшмүшдүр. Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st Oct. 1862“, p. 63. Ланкаширдэ памбыг парча фабрикалары башгаларындан чохдур. Үмүмийәтлә сап вэ парча истехсалында бу фабрикаларын нә гэдэр бөйүк нисби рол ойнадыглары исә бундан көрүнүр ки, Инкилтәрәдә, Уэлсдә, Шотландияда вэ Ирландияда олан бүтүн бу нөв фабрикаларын 45,2%-и, бүтүн ийлэрин 83,3%-и, бухарла ишлэйн бүтүн тохума дэзакһларынын 81,4%-и, тохума фабрикаларыны һәрәкәтә кәтирән бүтүн бухар ат гүввәсинин 72,6%-и, бүтүн ишлэйн адамларын 58,2%-и памбыг парча фабрикаларынындыр (енә орада, p. 62, 63).

мүэийэн мүддэт эрзиндэ даһа чохлу мигдар эмэийн һэрэкэтэ кәтирилмәси үчүн, йә'ни иш гүввәсинин кетдикчә даһа интенсив истисмар әдилмәси үчүн бир васитә олур. Инди исә биз фабриканы бүтөвлүкдә, һәм дә ән чох инкишаф әтмиш шәклиндә кәтүрүрүк.

Автомат фабриканын Пиндары олан доктор Ure фабриканы тәсвир әдәрәк, бир тәрәфдән кәстәрир ки, фабрика, „мәркәзи гүввә (илк мүнәррик) васитәсилә арасы кәсилмәдән һэрәкәтә кәтирилән мәһсулдар машинлар системинә тәчрүбә вә сә'й илә нәзәр етирән һәм яшлы, һәм дә һәдд-бүлүгә чатмамыш фәһләләр-дән ибарәт мүхтәлиф фәһлә зүмрәләринин кооперасиясыдыр“; дикәр тәрәфдән дә кәстәрир ки, фабрика „эйни бир шейи истеһсал әтмәк үчүн рабитәли вә фәсиләсиз ишләйән бир чох механики вә шүүрлу үзвләрдән ибарәт бөйүк бир автоматдыр вә бүтүн бу үзвләр өз-өзүнү һэрәкәтә кәтирән ваһид бир мүнәррик гүввәйә табедир“. Бу ики тә'риф һеч дә бир-биринин эйни дейилдир. Биринчи тә'рифдә, гурашыг коллектив фәһлә, яхуд ичтимаи әмәк организми фәалийәт кәстәрән суб'ектдир, механики автомат исә об'ектдир; икинчи тә'рифдә автомат өзү суб'ектдир, фәһләләр исә онун шүүрсүз үзвләри илә бирләшдирилән шүүрлу үзвдүр вә онларла бирликдә мәркәзи мүнәррик гүввәйә табә әдилмишдир. Биринчи тә'риф машинларын кениш мигясада тәтбиг әдилә билдийи бүтүн һаллара аиддир, икинчи тә'риф исә машинларын капиталист үсүлу илә тәтбиг әдилдийини вә, демәли, мүасир фабрика системини кәстәрир. Буна көрә дә Ure, һэрәкәт верән мәркәзи машины тәкчә автомат шәклиндә дейил, һәтта автократ [һөкмдар] шәклиндә тәсвир әдир. О дейир ки, „Бу бөйүк ә'малатханаларда мәрһәмәтли бухар гүввәси, сайсыз-һесабысыз тәбәәләрини өз әтрафына топлайыр“¹⁷⁹.

Фәһләнин иш аләти илә бәрәбәр, бу аләти ишләтмәк усталығы да машина кечир. Аләтин иш вермәк габилийәти, инсан иш гүввәсинин фәһләнин шәхсийәти илә әлагәдар олмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән мәһдудийәтдән азад олур. Беләликлә, мануфактурада әмәк бөлкүсүнүн әсасыны тәшкил әдән техники тәмәл арадан галхыр. Буна көрә дә мануфактурадаки ихтисаслашмыш фәһләләр силсиләсинин ерини автомат фабрикада, машин көмәкчиләри тәрәфиндән көрүлмәли олан ишләри тәнләшдирмәк вә таразлашдырмаг тәмайүлү¹⁸⁰ мейдана чыхыр; һиссә фәһләләри арасында яранмыш сүн'и фәргләр әвәзиндә яш вә чинс фәргләри кими тәбии фәргләр үстүн олур.

Автомат фабрикада әмәк бөлкүсү енидән мейдана кәлирсә, бу әмәк бөлкүсү, һәр шейдән әввәл, фәһләләрин ихтисаслашдырылмыш машинларда ишләмәсиндән вә дахилән мүтәшәккил групплар һалында олмаян фәһлә күтләләринин фабрикада мүхтәлиф шө'бәләрә бөлүнмәсиндән ибарәтдир ки, фәһләләр бурада бир-

¹⁷⁹ Ure, Philosophy of Manufacture, p. 18.

¹⁸⁰ Енә орада, р. 31. Мүгайисә әт: Karl Marx, Misère de la Philosophie, Paris 1847, 140, 141 [К. Маркс, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китаханасы. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 137] [Мүгайисә әт: „Das Elend der Philosophie“, 2 Auflage, Stuttgart 1892, S. 127, 128.]

биринин янында гурулмуш екчинс иш машинларында чалышырлар, йэ'ни анчаг бэсит кооперасия шэклиндэ бирлэшмиш олурлар. Мануфактурада дэстэлэрэ бөлүнмүш олан фэһлэ группунун эвэзинэ бурада эсас фэһлэ илэ онун аз мигдар көмэкчилэри бирлэшмиш олур. Билаваситэ иш машинларында чалышан фэһлэлэрлэ (о чүмлэдэн мүһэррик машына бахан вэ я она гига верэн фэһлэлэрлэ) ади гара фэһлэлэр вэ я машинларда ишлэйэн фэһлэлэрин (демэк олар тамамилэ ушаглардан ибарэт олан) көмэкчилэри арасында эһэмиййэтли фэрг олдуғу көрүнүр. Бүтүн feeders дэ (йэ'ни садэчэ олараг эмэк материалыны машинларын ағзына верэнлэр дэ) мүэййэн дэрэчэдэ һаман гара фэһлэлэр сырасына дахилдир. Бу башлыча зүмрэлэрлэ барабэр, бүтүн машинлара көз етирэн вэ даим онлары тэ'мир эдэн аз мигдар ишчилэр, мäsэлэн мүһэндислэр, механиклэр, харратлар вэ башгалары да бардыр. Бунлар гисмэн элмли адамлардан, гисмэн дэ сэнэткар гэбилиндэн олан йүксэк фэһлэ зүмрэсидир; бу фэһлэлэр фабрика фэһлэлэри зүмрэсинэ мәнсуб олмайыб анчаг кэнардан бу зүмрэйэ дахил эдилмишлэр¹⁸¹. Бу эмэк бөлкүсү халис техники характер дашыйыр.

Машында көрүлэн һәр чүр иш фэһлэнин габагчадан мүэййэн һазырлығы олмасыны тэлэб эдир. Фэһлэ һэлэ ушаг икэн автоматын экранк вэ фасилэсиз һэрэкэтлэринэ уйғун давранмағы даһа асанлыгла өйрэнэ билир. Фабрикадаки мәчму машинларын өзү, бир заманда ишлэйэн мүхтэлиф гурашыг машинлар системиндэн ибарэт олдуғу үчүн, бу машинлар системи үзэриндэ гурулан кооперасия да, мүхтэлиф фэһлэ группарынын мүхтэлиф машинлар арасында бөлүшдүрүлмәсини тэлэб эдир. Лакин машинлы истеһсал бу бөлкүнү мануфактурада олдуғу кими сабитләшдирмэк, эйни фэһлэлэри даим эйни вэзифэлэрэ тәһким этмэк лүзүмуну арадан галдырыр¹⁸². Фабриканы бүтүнлүкдэ һэрэкэтэ кәтирэн фэһлэ дейил, машиндыр, буна көрә бурада эмэк просесинин арасыны кәсмәдэн фэһлэлэри даим дәйишдирмэк мүмкүндүр. Бунун эн яхшы субуту, 1848—1850-чи илләрдә фабрикантлар гиям этдикләри заман тәтбиг эдилмиш олан нөвбәли системдир (Relaissystem). Нәһайәт, инсанын кәнч яшларында машында ишләмәйи тезликлә өйрәнмәси, машында ишлэйэн хүсуси фэһлэлэр зүмрэси яранмасы лүзүмуну арадан

¹⁸¹ Статистикада гәсдэн ишләдилэн—вэ тәфәррүаты илэ ашкара чыхарыла билән—сахтакарлығын марағлы бир нүмунәси дэ одур ки, Инкилтәрә фабрика ганунлары мәтнин ахырында көстәрилән фэһлэлэри фабрика фэһләси һесаб этмир вэ бу ганунлар һаман фэһлэлэрә гәт'иййән аид эдилмир; дикәр тәрәфдән исә парламанын нәшр этдийи һесабатларда ялһыз мүһэндисләр, механикләр вэ башгалары дейил, һабелә фабрика мүдирләри, ичрачылар, кур'ерләр, амбардарлар, габлайчылар вэ башгалары,—бир сөзлә, фабрика саһибиндән башга һамы эйни гәт'иййәтлә фабрика фэһлэлэри зүмрэсинә дахил эдилир.

¹⁸² Уге буну әтираф эдир. О'дейир ки, „зәрури һалларда“ фабрика мүдири фәһләни бир машындан башгасына кечирә биләр; сонра да Уге тәнтәнәли бир әда илэ дейир ки: „Фәһләнин бир машындан башгасына кечирилмәси, әмәйи бөлүб санчағын башыны гайырмағы бир адама, учуну итиләмәйи исә башга бир адама тапшырмаг кими көһнә адәтләрә (гәдим, ән'әнәви үсуллара) ачыгча зиддир“. Уге бу „көһнә адәтин“ автоматик фабрикада нә үчүн анчаг „зәрури һалларда“ тәрк эдилдийини суал этсә иди, даһа доғру оларды.

галдырыр¹⁸³. Гара фэһлэнин фабрикада көрдүйү иши исэ гисмэн машындар көрө билэр¹⁸⁴, гисмэн дэ бу ишлэр чох ади олдуғуна көрө онларла машгул оланлары даим вэ тез-тез дэишдирмэк олар.

Белэликлэ, машын көһнэ эмэк бөлкүсү системини техники чөһөтдөн йыхыб кечмиш олса да, эввэллэр бу систем мануфактурадан галмыш бир эн'энэ олараг адэт күчүнэ фабрикада сөнүк бир шэкилдэ давам эдир, сонралар исэ, иш гүввэсини истисмар этмэк васитэси олмаг э'тибарилэ капитал тэрэфиндөн мүнтээм сурөтдэ вэ даһа ийрэнч бир шэкилдэ енэ бэрпа эдилиб сабитлэшдирилир. Ниссэ алэтини идарэ этмэк кими өмүрлүк бир ихтисас дөнүб ниссэ машынына гуллуг этмөкдөн ибарэт бир өмүрлүк ихтисас олур. Машындан суй-истифадэ эдиб фэһлэни та ушаг чағларындан ниссэ машынынын бир ниссэсинэ чевирилэр¹⁸⁵. Белэликлэ, фэһлэнин өзүнү тэкрар истеһсал этмэк хэрчлэринин хейли азалмасындан башга фэһлэнин үмумиййөтлө фабрикадан вэ, демэли, капиталистдөн тамамилэ асылы олмасы да мүкөммөл бир шэкил алыр. Бүтүн башга һалларда олдуғу кими бурада да, ичтимаи истеһсал просесинин инкишафы нэтичэсиндэ мөһсулдарлығын артмасыны, һөмин инкишафдан капиталистчэсинэ истифадэ этмэк

¹⁸³ Лазым кэлдйи һалларда, мәсэлән Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси заманы олдуғу кими буржуалар фабрика фәһлэләрини күчәләрә даш дөшәмәк вә сәирә бу кими ән кобуд ишләрдә ишләдир. Инкилтәрәдә ишсиз галан памбыг парча фәһлэләри үчүн 1802-чи илдә вә сонраки илләрдә тәшкил олунмуш „ateliers nationaux“ [милли ә'малатханаларын] 1848-чи илдә Франсада олан милли ә'малатханалардан фәрги онда иди ки, Франса ә'малатханаларында фәһлэләрә дөвләт һесабына сәмәрәсиз ишләр көрдүрүлдүйү һалда, Инкилтәрә ә'малатханаларында буржуаларын хейринә шәһәр тәсәррүфатында сәмәрәли ишләр көрдүрүлүрдү, һәм дә бу ишләри даими фәһлэләрә гаршы рәғабәт апармаға мөчбур әдилән ишсизләр ичра әдәндә даһа учуз баша кәлирди. „Памбыг парча фабрикалары фәһлэләринин чисмани көрүнүшү шүбһәсиз яхшылашмышдыр. Кишиләри көтүрсәк мән бунун сәбәбини... онларын ачыг һавада ичтимаи ишләрдә ишләмәсиндә көрүрәм“. Бу сөzlәр „Престон батағлығы“ гурудулуркән ишә көтүрүлүш Престон фабрика фәһлэләри һағгында дейилмишдир („Reports of Insp. of Fact. for October 1865“, p. 59).

¹⁸⁴ Мәсәлән: 1844-чү ил гануну верилән замандан ә'тибарән юн фабрикаларында ушаг әмәйини әвәз этмәк үчүн тәтбиг әдилән мүхтәлиф механики апаратлары көстөрмәк олар. О заман ки, чәнаб фабрикантларын өз ушағлары фабрикада ади көмәкчи „тә'лими“ алмалы олачағлар, механиканын демәк олар ки, һәлә тохунулмамыш олан бу сәһәси сүр'әтлә ирәлиләйәчәкдир. „Чәтин ки, self-lifting mules гәдәр чох тәһлүкәли олан икинчи бир машын тапыла билсин. Хырда ушағларә үз верән фәлакәтләрин чохуна сәбәб будур ки, онлар дөшәмәни сүпүрәндә, ишләмәкдә олан мүл машындарынын алтына кириләр. Бир чох „minders“ (мүл машындарында ишләйән фәһлэләр) белә һәрәкәтләр үстүндә (фабрика мүфәттишләри тәрәфиндән) мөһкәмәйә верилиб чәримә әдилмишсә дә, бунун әһәмийәтли бир нәтичәси олмашышдыр. Әкәр машын гайыранлар бу көрпәләри машынын алтына кирмәк мөчбүриййәтиндән гуртара биләчәк бир сүгүрмә машыны ихтира әтсә идиләр, мүһафизә тәдбирләримизә фәйдалы бир тәдбир әләвә әтмиш олардылар“ („Reports of Insp. of Factories for 31-st October 1866“, p. 63).

¹⁸⁵ Буна көрә машындары, эмәк васитәләринин синтези кими дейил, фәһлэләр үчүн олан ниссә ишләринин синтези кими „әсәсләндирән“ Прудонун ағлакәлмәз уйдурмасынын нә олдуғуну баша дүшмәк олур. Бундан башга Прудон гәрибә олдуғу гәдәр дә тарихи олан белә бир шей кәшф эдир ки, „машындар дөврүнү фәргләндирән хусуси әләмәт, муздулу эмәкдир“.

нәтичәси олараг мәһсулдарлығын артмасындан фәрглэндирмәк лә-
зымдыр.

Мануфактурада вә сәнәткарлыгыда фәһлә ишләтдийи аләти өзү-
нә гуллуғ этмәйә мәчбур әдирди, фабрикада исә фәһлә өзү машы-
на гуллуғ әдир. Фәһлә орада әмәк аләтини һәрәкәтә кәтирдийи
һалда, бурада әмәк аләтинин һәрәкәтинә табе олмалыдыр. Ману-
фактурада фәһләләр ваһид бир чанлы механизм асылы олмаяраг
мөвчуддур вә фәһләләр чанлы һиссәләр шәклиндә она әлавә
әдилмишләр. „Усандырычы бир екнәсәгликлә даим эйни бир ме-
ханики просесин тәкрарындан ибарәт олан сон дәрәчә үзүнтүлү
әмәк, Сизифин көрдүйү ишә бәнзәйир: әмәйин ағырлығы бөйүк
гаялар кими далбадал кәлиб йорғун фәһләләри өз алтына
алыр“¹⁸⁶. Машын әмәйи инсанын әсәб системини тамамилә гавра-
яраг әзәләләрин һәртәрәфли ойнаглығына мане олур, инсанын
сәрбәст чисмани вә мә’нәви фәалийәт көстәрмәк имканларыны
әлиндән алыр¹⁸⁷. Һәтта әмәйин асанлашмасы да инсан үчүн иш-
кәнчә мәнбәи олур, чүнки машын фәһләни әмәкдән азад этмәк
дейил, онун әмәйини тамамилә мәзмунсуз бир һала салыр. Һәр
бир капиталист истәһсалы әмәк просеси олмагдан башга эйни
заманда капиталын дәйәрини артырмаг просеси олдуғуна көрә,
онун белә бир хусусийәти вардыр ки, фәһлә әмәк шәртини
тәтбиг әтмәли икән, әксинә, әмәк шәрти фәһләни тәтбиг әдир,
һәм дә бу тәрс мүнәсибәт ялыз машынлар инкишаф этдикдә
техники чәһәтдән дуюласы бир варлыг һалыны алыр. Әмәк ва-
ситәси автомата чеврилмәк нәтичәси олараг әмәк просесиндә
фәһләнин гаршысына бир капитал кими, чанлы иш гүввәсини
өзүнә табе әдән вә онун ширәсини соран чансыз бир әмәк кими
чыхыр.

Истәһсал просесиндәки зәһни гүввәләрин әл әмәйиндән айры-
лыб капиталын әмәк үзәриндә һөкмранлығына чеврилмәси, юха-
рыда көстәрдийимиз кими, машын әсасында гурулан ири сәнәдә
тамамланыр. Күтләшмиш айрыча бир машын фәһләсинин шәхси
мәһарәти, машынлар системиндә тәчәссүм әдән вә онунла бир-
ләшиб „саһибкарын“ (Meister, master) ағалығыны ярадан әлм,
бөйүк тәбиәт гүввәләри вә ичтимаи күтләви әмәк гаршысын-
да, һеч бир әһәмийәтә малик олмаян чүз’и бир шей кими итиб

¹⁸⁶ F. Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845, S. 217 (Штутгарт нәшри, сәһ. 180). [Ф. Э н к е л с, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзийәти. Пролетариатын вә онун синфи мүбаризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 206.] Һәтта ән ади вә никбин бир фрित्रә-
дер олан чәнаб Молинари дейир ки: „Машынларын екнәсәг ишләмәсинә күндә
15 саат нәзәр етирән бир адам о дәрәчә әлдән дүшүр ки, эйни мүддәтдә кәр-
кин чисмани бир ишлә мәшғул олсайды бу гәдәр әлдән дүшмәзди. Нәзәр етир-
мәкдән ибарәт олан бу әмәк һәддиндән артыг узун олмасайды, инсан зәһни
үчүн файдалы бир мәшғ оларды, лакин һәддиндән артыг узун олдуғуна көрә,
ән нәһайәт инсанын һәм зәһнини, һәм дә бәдәнини пуча чыхарыр“ (G. de Moli-
nari, *Etudes Economiques*, Paris 1846).

¹⁸⁷ F. Engels, *Lage v. a.*, S. 216. (Штутгарт нәшри, сәһ. 179). [Ф. Э н к е л с, Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзийәти. Пролетариатын вә онун синфи мү-
баризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 205.]

кедир. Буна көрә дә өз зехниндә машин мәфһуму илә машинлар үзәриндәки өз инһисарчылығыны бир-биринә чалайн бу саһибкар „ишләк әлләрлә“ тоггушдуғу заман онлара һәгарәтлә дейир: „Гой фабрика фәһләләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәйи ихтисаслы әмәйин чох алчаг нөвләриндәндир; гой унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк нөвү бу гәдәр асанлыгла өйрәнилмир вә, кейфийәти нәзәрә алынарса һеч бир башга әмәйә бундан артыг музд верилмир; гой унутмасынлар ки, һеч бир башга әмәк нөвүнүн бундан гыса мүддәтдә, даһа аз тә’лим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда әлдә әдилмәси мүмкүн дейилдир. Саһибкарын машинлары истеһсал ишиндә фе’лән фәһләнин әмәк вә ихтисасындан даһа мүһүм бир рол ойнайыр, зира бу ихтисасы 6 ай әрзиндә өйрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өйрәнә биләр“¹⁸⁸.

Фәһләнин техники чәһәтдән әмәк васитәсинин екнәсәг ишләмәсинә табе әдилмәси вә әмәк организминин һәр ики чинсдән олан ән мүхтәлиф яшлы фәрдләрин спесифик бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси там бир казарма интизамы ярадыр, сонра бу интизам мүкәммәл бир фабрика режими шәклини алыр вә юхарыда көстәрилән нәзарәтчи әмәйини йүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатырмагла бәрабәр, фәһләләрин әл әмәйи фәһләләринә вә әмәк нәзарәтчиләринә, сәнае нәфәрләринә вә кичик сәнае забитләринә бөлүнмәсини дә тамамилә инкишаф әтдирир. „Автомат фабрикада башлыча чәтинлик әлә бир интизам яратмагдан ибарәт иди ки, бу интизам адамлары интизамсыз ишләмәк адәтиндән әл чәкмәйә мәчбур әтсин вә онлары даим мүнтәзәм ишләйән бөйүк бир автомат һалына сала билсин. Автомат системинин тәләбат вә сүр’әтинә уйғун бир интизам мәчәлләси ярадыб буну мүвәффегийәтлә тәтбиг әтмәк иши,—анчаг һеркулесин көрә биләчәйи бу иш, Аркрайтын әнчам вердийи нәчиб бир иш олду! Һәтта инди бу систем тамамилә мүкәммәл тәшкил олундуғу бир заманда да, әркәнләшмиш фәһләләр арасында автоматик систем үчүн ярарлы олан көмәкчиләр тапмаг, демәк олар ки, имкан харичиндәдир“¹⁸⁹. Фабрика интизамы мәчәлләсиндә капитал фәһләләр үзәриндәки өз һөкмранлығыны, буржуазиянын үмумийәтлә чох севдийи шәрикли һакимийәт системинә вә даһа чох севдийи нүмайәндәли идарә системинә риайәт әтмәдән фәрди һүгүг тәрзиндә, мүтләгийәтчиликлә ифадә әдир; белә бир интизам мәчәлләси, кооперасиянын бөйүк бир мигяс алдығы вә әмәк васитәләринин, хүсусән машинларын биркә тәтбиг әдилдийи шәрайтдә әмәк просесинин ичтимаи гайдада тәнзим әдилмәси лүзумунун анчаг капиталистчәсинә әйбәчәрләшдирилмиш шәклидир. Гулларын үстүндә дуруб онлары

¹⁸⁸ „The Master Spinner’s and Manufactures Defence Fund. Report of the Committee“, Manchester 1854, p. 17. Сонра көрәчәйик ки, „саһибкарлар“ өз „чанлы“ автоматларыны итирмәк тәһлүкәси гаршысында галаңда бүсбүтүн башга бир диллә данышмаға башлайырлар.

¹⁸⁹ Ure, Philosophy of Manufacture, p. 15. Аркрайтын тәрчүмейи-һалына бәләд оланлар һеч бир заман бу даһи дәлләйә „нәчиб“ демәзләр. XVIII әсрин бүтүн бөйүк ихтирачылары ичәрисиндә бу адам, шүбһәсиз, өзкәләрин ихтираларыны оғурлаян ән бөйүк бир оғру вә ән алчаг бир вүчүд олмушдур.

ишлэдэнин гамчысыны фэһлэлэр үзэриндэки нэзарэтчинин чэри-мэ дэфтэри эвэз эдир. Бүтүн чэза тэдбирлэри, тэбиидир ки, пул чэримэлэриндэн вэ эмэк һаггыны кэсмэкдэн ибарэт олур, һәм дэ фабрика Ликургларинын ганунверичилик экасы сайэсиндэ, өз ганунларынын позулмасы онлар үчүн, кэрэк ки, бу ганунларын еринэ етирилмэсиндэн даһа мэнфээтли олур¹⁹⁰.

¹⁹⁰ „Буржуазиянын пролетариаты зэнчирлэйиб гул этмэси һеч бир ердэ фабрика системиндэки гэдэр айдын көрүнмүр. Бурада истэр юридик чэһэтдэн, истэрсэ дэ фе'лэн һэр чүр азадлыға сон гоюлмушдур. Фэһлэ сәһэр саат 5½-дэ фабрикада олмалыдыр; экэр бир нечэ дэгигэ кечиксэ, ону чэримэ эдирлэр, 10 дэгигэ кечиксэ ону сәһэр емэйи гуртарана гэдэр фабрика бурахмырлар вэ иш күнүнүн дөрддэ бир һиссэсинин эмэк һаггыны итиир. Фэһлэ команда үзрэ ейиб-ичмэли вэ ятмалыдыр... Рәһмсиз зэнкин сәси ону ятагдан галхмаға, сәһэр емэйини вэ һаһары битириб ишэ гайытмаға чағырыр. Һэлэ фабриканын өзүндэ нэлэр олур! Бурада фабрикант ганун вермэкдэ һаким-мүтлэгдир. О, фабрикада истэдийи кими ганун-гайда гоюр, өз мачэллэсини истэдийи кими дэйишдирир, она истэдийи тэлэблэр элавэ эдир; һэгга бу мачэллэйэ тамамилэ мәнэсыз бир шей дахил этмиш олса да, мәнкэмэдэ фэһлэйэ дейирлэр ки: сиз бу мүгавилэйэ өз хошунузла разылыг вермишсиниз вэ инди ону еринэ етирмэлисиниз... Бу фэһлэлэрин һэсиби доггуз яшындан башламыш өлөн күнэ гэдэр мәнэви вэ чисмани дэйәнэк алтында яшамагдыр“ (F. Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig 1845, S. 217 ff.) [Бах: Ф. Энке́лс, Инкилтэрэдэ фэһлэ синфинин вэзиййэти. Пролетариатын вэ онун синфи мүбаризэсинин тарихинэ даир тэдгиглэр. Сәһ. 206.] „Мәнкэмэлэрдэ дейилэнлэри“ мән икичэ мисалла кэс-тэрэчэйәм. 1866-чы илин ахырларында Шеффилддэ бир эһвалат олмушду. Ора-да бир фэһлэ ики иллийэ бир метал фабрикасында ишэ кирмишди. Бу адам бир күн фабрикантла савашараг ишдэн чыхыр вэ дейир ки, нэ олурса олсун, бир дэ о фабрикантын янында ишлэмэрәм. Бу фэһлэ мүгавилэни позмагда мүттө-һим эдилэрэк ики айлыг һэбс чэзасына мәнкум эдилир. (Мүгавилэни фабрикант поздугда исэ ялыз мүлки гайда илэ мäs'улиййэтэ чэлб эдилэ билэр вэ ондан анчаг пул чэримэси алмаг олар.) Фэһлэ ики ай һэбсдэ ятдыгдан сонра һәмин фабрикант көһнэ мүгавилэйэ эсасэн ону фабрика гайытмаға дэ'вэт эдир. Фэһлэ кэмэк истэмир. О дейир ки, мүгавилэни позмагын чэзасыны чэкмишэм гурта-рыбдыр. Фабрикант исэ ону енидэн мäs'улиййэтэ чэлб эдир, мәнкэмэ она ени-дэн иш кэсир; һалбуки һакимлэрдэн бири Mr. Shee ачыгча э'тираз эдиб дейир ки, бирисинэ эйни бир хэта вэ я чинайэт үстүндэ бүтүн өмрү бою дөнэ-дөнэ чэза вермэк, һүгүг нөгтейи-нэзэриндэн ағласыгмаз бир шейдир. Бу һөкмү чыхаран „Great Unpaid“ [„маашсыз бөйүк адамлар“, йә'ни кэндлэрдэки барышыг һакимлэри] вэ я әялэт Dogberries-лэри дейил, Лондонда али мәнкэмэ ор-ганларындан бири иди. [4-чү нәшрэ гейд. Инди бу ләгв эдилмишди. Инди Инкилтэрэдэ бә'зи һаллар,—мэсэлэн ичтимаи газ заводлары,—истисна ол-магла, мүгавилэни позмаг чэһэтдэн фэһлэ һаһибкарла бэрабэрлэшидрилмишди вэ ону анчаг мүлки гайда илэ мäs'улиййэтэ алмаг олар.—Ф. Э.]—Икинчи эһвалат 1863-чү ил ноябрын ахырларында Wiltshire-дэ олмушдур. Leower's Mill, West-bury Leigh-дэ Неггирр адлы бирисинин маһуд фабрикасында бухар мүһәррикли тохума дэзкаһында ишлэйн 30-а гэдэр гадын фэһлэ тә'тил эдир, сәбәби дэ бу олур ки, гадынлар сәһэр ишэ кечикдикдэ һәмин Неггирр онларын эмэк һаггын-дан 2 дэгигэ үчүн 6 пенс, 3 дэгигэ үчүн 1 шиллинг вэ 10 дэгигэ үчүн 1 шиллинг 9 пенс пул чыхырмыш. Саатда 9 шиллинг һесабилэ көтүрүлсэ күндэ 4 фунт стер-линг 10 шиллинг эдэр, һалбуки онларын эмэк һаггы бүтүн ил бою орта һесаба-ла һеч бир заман һэфтэдэ 10—12 шиллингдэн артыг олмур. Бундан башга, Нег-гирр бир ушаға тапшырыбмыш ки, бору чалмагла фабрикада ишин башландыгы-ны билдирсин, бу ушаг да бә'зэн сәһэр саат 6-дан габаг бору чалырмыш; бору чалыб гуртаранда фэһлэлэр өз ерлэриндэ олмасаймыш, фабриканын дарвазасы бағланыр вэ байырда галанлар чэримэ олунурмушлар; һәм дэ фабрикада саат олмадығына көрә, бичарэ фэһлэлэрин мүгэддэрэты, Неггирр-ин тапшырығы илэ бору чалан һаман ушағын әлиндэ имиш. „Тә'тил“ эдэн ишлэк әллэр, йә'ни аилэ сахлаян гадынлар вэ гызлар демийдилэр ки, экэр бору чалан һәмин уша-ғын әвэзиндэ фабрика саат гоюлса вэ чэримэлэр һисбәтән мүнасиб бир шөклэ

Биз бурада фабрика эмэйинин анчаг нэ кими бир мадди шэраит-дэ ичра олундугуну гейд эдирик. Бир-биринин бөйрүнэ дүзүлмүш олан вэ илин фэсиллэри гэдэр мүнтээм сурэтдэ мүййэн мигдар фэһлэнин өлмөсінэ вэ яраланмасына сэбэб олан машынлар арасында кэзмэйин һэят үчүн нэ гэдэр тэһлүкэли олдуғу һэлэ бир яна галсын^{190а}, сүн'и сурэтдэ йүксэлдилэн һэрарэт, хаммал зэррэлэри илэ долмуш һава, гулаглары батыран курулту вэ саирэ, инсанын бүтүн һисс үзвлэринэ эйни дэрэчэдэ хэтэр етирир. Ичти-

салынса, дэрһал ишэ гайыдарлар. Наггирр 19 нэфэр гадын вэ гызы мугавилэни позмаг үстүндэ мөһкөмэйэ верир. Мөһкөмэдэки чамаатын бэрк һиддэтләнмөсінэ бахмаяраг, мөһкөмэ бу гадын вэ гызлардан һэр биринин 6 пенс чэримэ, 2 шиллинг 6 пенс дэ мөһкөмэ хэрчи вермөси һаггында һөкм чыхарыр. Наггирр мөһкөмэдән чыханда чамаат ону фитэ басыр.—Фабрикантларын хошладыглары үсуллардан бири дэ бундан ибарэтдир ки, фэһлэлэрин вердийи мөһсулун кей-фиййэти пис оlanda онларын эмөк һаггындан пул тутурлар. Бу үсул 1866-чы илдэ Инкитэрэнин сахсычылыг эялэтлэриндэ үмуми тэ'тилэ сэбэб олмушду. „Children's Employment Commission“ һесабатларында (1863—1866) кэтирилэн мисаллардан бөлли олур ки, бэ'зэн фэһлэлэр ишлэйиб эмөк һаггы алмаг эвэзинэ, һәм эмөк сэрф эдир, һәм дэ чэримэ чөдвөллэринэ эсасэн өз аличэнаб „саниб-лэринэ“ борчлу чыхырлар. Сон памбыг бөһраны да эмөк һаггындан пул чыхмагда мүстэбид фабрикантларын кэшф этдиклэри ени үсулларын ибрэтли чөһэтлэрини көстөрдү. Фабрика мүфэттиши R. Baker дейир: „Мән өзүм бу яхынларда бир нэфэр памбыг парча фабрикантыны мөһкөмэйэ вермэли олдум; индики агыр вэ мөшөггөтлү күнлөрдэ бу адам өз фабрикасында ишлэтдийи „ениетмөлөрдөн“ (йә'ни 13 яшындан юхары оланлардан) бэ'зилэринэ яшы һаггында верилэн тибби вөсигэ үчүн онларын эмөк һаггында 10 пенс тутмушду; һалбуки, бу вөсигэ онун өзүнэ чэми 6 пенсэ тамам олур вэ бунун үчүн гануна эсасэн анчаг 3 пенс тутула билэр, адэтэ көрө исэ кэрэк һеч пул алынмасын... Башга бир фабрикант, гануна зидд кетмөдөн эйни мөгсэдэ чатмаг үчүн, өз фабрикасында ишлэйэн бичарэ ушагларын һэрэсинэ, эйиричилик сэнэтини вэ онун сиррлэрини өйрөтмөк мугавилиндэ бир шиллинг верки гоюр вэ тибби вөсигэ һәмин ушагларын лазымы яша чатдыгларыны, буна көрө дэ һәмин ишэ ярадыгларыны тэсдиг этдикдэ бу верки дэрһал алыныр. Демэли, элэ үстү өртүлү чэрэялар вар ки, бунлара бөлэд олмадан индикинэ бөңзэр вахтларда тэ'тил кими фөвгөл'адэ һадисэлэрин сэбэблэрини анламаг мүмкүн дейилдир“ (Darven механики фабрикасында чалышан тохучуларын 1863-чү илин июн айындаки тэ'тилиндән бөһс олунур.) („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863“, p. 50, 51. Фабрика һесабатлары һәмишэ өз рэсми тарихиндән сонралары да эһатэ эдир).

^{190а} Фэһлэлэри тэһлүкэли машынлардан горумаг үчүн верилмиш ганунларын мүсбэт нэтичэлэри олду. „Лакин... инди бэдбөхт һадисэлэрэ сэбэб олан ени һаллар мейдана кэлмишдир. 20 ил бундан эввэл мөвчуд олмаян бу сэбэблэр машынларын сүр'этинин артмасындан ибарэтдир. Инди чархлар, валлар, ийлэр вэ тохума дэзкаһлары бөйүк вэ кетдикчэ даһа артан бир гүввэ илэ һэрэкэтэ кэтирилик; гырылан саплары фэһлэ даһа чөлд вэ даһа дүрүст тутмалыдыр; чүнки лөнк вэ мүтэрэддид тэрпөнсэ бармагларыны машын апарачагдыр... Бэдбөхт һадисэлэрин бир чохуна да сэбэб, фэһлэлэрин иши тез гуртармага чалышмасыдыр. Хатырлатмаг лазымдыр ки, өз машынларыны даим ишлөтмөк, йә'ни арасы кэсилмөдөн иплик эйиртдирмөк вэ парча тохутдурмаг фабрикантлар үчүн сон дэрэчэ эһәмийэтлидир. Машынларын бир дөһигэ дэ олса даянмасы, ялныз мүһәррик гүввэнин дейил, мөһсулун да итмөсінэ сэбэб олур. Буна көрө, чох мөһсул һазырланмасыны истэйэн нэзарэтчилэр машынлар даянмасын дейэ, фэһлэлэри даим тэлэсдирирлэр; экэр фэһлэлэр мөһсулун чөкисинэ, яхуд сайына көрө эмөк һаггы алырларса, онда бу һал фэһлэлэрин өзлэри үчүн дэ аз эһәмийэтли дейилдир. Буна көрөдир ки, фабрикаларын чохунда машынлары ишлөркөн тэмизлөмөк рэсман гадаган эдилмиш олса да, һегигөтдэ онлары һәмишэ ишлөркөн тэмизлэйирлэр. Төкчэ бу сэбэбдән сон алты айда 906 бэдбөхт һадисэ олмушдур... Машынлар һэр күн тэмизләнсэ дэ, шөһбэ күнлэри адэтэн онлар мүкөммөл тэмизләнмөлидир вэ онлары чохт вахт ишлөркөн тэмизлэйирлэр... Бу ишэ һагг верил-

маи истейсал васитэлэринэ гэнаэт эдилмэси, фабрика системиндэ илк дэфэ шишэбэнд биткиси гэдэр бир еткинлийэ чатыр вэ, истейсал просесилэ машгул олан фэһлэнин малик олдуғу бүтүн яшайыш васитэлэринин: мəkанын, һаванын, ишығын, һабелэ истейсал просесиндэ һəят үчүн тəһлүкəли вэ я сағламлығ үчүн зэрэрли олан шəраитдэн фəһлəни горуян бүтүн васитэлэрин капитал тэрəфиндэн мүнтəзəм сурəтдэ гарəт эдилмэси шəклини алыр; фəһлəнин раһатлығы үчүн шəраит ярадылмасындан исə һеч данышмаға кəлмəз¹⁹¹. Фу р'е дүз дей ир ки, фабрика „йүнкүл каторгадыр“¹⁹².

5. Фəһлэлэрлэ машин арасында мұбаризə

Капиталистлэ муздул фəһлэ арасындаки мұбаризə, лап капиталист мұнасибəтлэри мейдана кəлэн замандан башланыр вэ бүтүн мануфактура дөврүндэ гызғын бир шəкилдэ давам эдир¹⁹³. Лакин

мир, о сəбəбдэн дə фəһлэлэр бу иши мүмкүн гэдэр тез гуртармаға чалышырлар. Буна көрə чүмə вэ хусусən шəнбə күнлэри башга иш күнлэринə нисбəтən хейли чох бəдбəхт һадисə олур. Орта һесабла һəфтəнин биринчи дəрд күнүндə баш верən бəдбəхт һадисəлэрə нисбəтən чүмə күнлэри 12%-ə гэдэр артығ вэ һəфтəнин 5 күнүндəки бəдбəхт һадисəлэрə нисбəтən орта һесабла шəнбə күнлэри 25% артығ бəдбəхт һадисə олур, шəнбə күнлэри фабрикада иш күнүнүн чəми 7½ саат, галан иш күнлэриндə исə 10½ саат давам этдийн нəзэрə алынса, көрəрик ки, шəнбə күнлэри 65%-дэн артығ бəдбəхт һадисə баш верир“ („Reports of Insp. of Factories for 31-st October 1866. London 1867“, p. 9, 15, 16, 17).

¹⁹¹ Фабрика ганунунда „ишлək əллəрин“ əзаларыны тəһлүкəли машинлардан горумағ мəгсəдилə язылмыш мəддэлэр үзəринə инкилис фабрикантларынын сон заманларда һүчума кечдиклəриндэн мən үчүнчү китабын биринчи бəлмəсиндə бəһс əдəчəйəм. Бурада исə фабрика мұфəттиши Леонард һорнерин рəсми һесабатындан бирчə ситат кəтирмək кифайəтдир; о дейир: „Фабрикантларын бəзи бəдбəхт һадисəлэрə һечə бағышланмаз бир əтинасызлығла янашдығларыны эшитмишəм; мəсəлən дейирлэр ки, бармағын кəсилмəси бош бир шейдир. һəгитəдэ исə фəһлəнин һəяты вэ истигбалы үчүн бармағларынын о гэдэр əһəмийəти вар ки, бармағын кəсилмəси фəһлə үчүн олдуғча бəйүк бир һадисəдир. Мən белə бир мəһнасыз чəфəнкияты эшитдикдə фабрикантларə дедим: „Фəрз əдək ки, сизə əлавə бир фəһлə лəзымдыр вэ яныныза ики нəфəр фəһлə кəлмишдир. Онларын икиси дə һəр чəһəтдэн əйни дэрəчəдə яхшыдыр, лакин биринин баш бармағы вэ я шəһадəт бармағы йохдур; сиз онлардан һансыны ишə көтүрəрсиниз?“ Онлар һеч тэрəддүд əтмədən: бүтүн бармағлары ериндə олан фəһлəни көтүрəрик—дедилэр... Бу чəнаб фабрикантлар, сахта инсаныйəтпəрвэрлик ганунлары адландырдығлары шейə əбəs зидд чыхырлар“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1855“). Бу чəнаблар „дэрракəли инсанлардыр“ вə гулдарларын гиямына һеч дə əбəs ерə рəғбəт бəслəмирдилэр.

¹⁹² Иш вахтына мəчбури һəдд гоян вэ башга тəдбирлэр көрən фабрикаларда, əввəlки бəлаларын бəзилəри арадан галхмышдыр. Машинларын тəкмиллəшмəсинин өзү мұййən бир нөгтəйə чатдығда „фабрика биналарынын мұкəммəл гурулмасыны“ тəлəб эдир ки, бу да фəһлэлəрин хейринəдир (мұғайисə эт: „Reports etc., for 31-st October 1863“, p. 109).

¹⁹³ Əзчүмлə бах: J o h n H o u g h t o n, Husbandry and Trade improved, London 1727. The Advantages of the East-India Trade, 1720. J o h n B e l l e r s, Proposals for raising a College of Industry, London 1696. „Саһибкарларла фəһлэлэр, тəəссүф ки, даим бир-бирлəрилə вурушурлар. Саһибкарларын даим мəгсəди мүмкүн гэдэр учуз гиймəтлə əмək əлдə əтмəкдир; бу мəгсəдə чатмағ үчүн онлар һəр чүр кəлək ишлəдирлэр, фəһлэлэр дə əйни бир тəкидлə һəр бир фүрсəтдэн истифадə эдиб өз саһибкарларынын гаршысына йүксək тəлəблэр гоюрлар“ („An Inquiry into the causes of the Present High Prices of Provisions, 1767“, p. 61, 62. Мүəлиф—Nathaniel Forster—тамəмилə фəһлэлəрин тэрəфини сахлайыр).

фәһлә ялныз машин тэтбиг эдилдикдә эмәк васитәләринә гаршы, йә'ни капиталын варлығынын мадди ифадәсинә гаршы мүбаризә апармаға башлайыр. Бу заман фәһлә, капиталист истеһсал үсүлунун мадди әсасына гаршы, истеһсал васитәләринин бу мүййән формасына гаршы үсян әдир.

XVII әсрдә демәк олар ки, бүтүн Авропада фәһләләр, лент вә күләбәтин машинына—Bandmühle-йә (лент дэзкаһы, буна Schnurmühle вә я Mühlenstuhl да дейилирди) гаршы үсян әтмишләр. Bandmühle Алманияда ихтира эдилмишди. Италян кешиши Lancellotti 1636-чы илдә Венесияда нәшр олунмуш бир әсәриндә нағыл әдир ки: „Дансигли Антон Мүллер тәгрибән 50 ил бундан әввәл (Lancellotti буну 1579-чу илдә язмышдыр) Дансигдә бирдән-бирә 4—6 парча тохуя чох көзәл бир машин көрмүшдү; лакин шәһәр шу-расы бу машинын бир чох фәһләләри диләнчи көкүнә сала биләчәйиндән горхараг, онун тәтбигини гадаған әтмиш, ону ихтира әдән адамы исә кизличә богмаг, я да суя атмаг әмрини вермишди“. Лейдендә дә 1629-чу илдә илк дәфә белә бир машин тәтбиг олунмушду. Шәрбафларын гиямы нәтичәсиндә шәһәр идарәси әввәлчә бу машинын тәтбигини гадаған әтмәйә мәчбур олмушду; сонра Баш штатлар 1623, 1639-чу вә сонраки илләрдә гәрар чыхарыб онун тәтбигини мәһдуд әтмәли олдулар; нәһайәт, 1661-чи ил декабрын 15-дә чыхарылан бир гәрара әсасән бу машинын ишләдилмәсинә мүййән шәртләрлә ичазә верилди. Лейдендә лент дэзкаһынын тәтбиг эдилмәси һаггында Voxhorn дейир ки: „Бу шәһәрдә тәгрибән 20 ил бундан әввәл әлә бир тохума дэзкаһы ихтира олунмушду ки, бу дэзкаһда ишләйән бир нәфәр ишчи, дэзкаһсыз ишләйән бир нечә адамын әйни мүддәтдә истеһсал әдә биләчәйиндән даһа асанлыгла вә даһа чох парча истеһсал әдә билирди. Лакин бу дэзкаһ тохучуларын шикайәт вә наразылығына сәбәб олду, буна көрә дә шәһәр идарәси ән нәһайәт онун ишләдилмәсини гадаған этди“¹⁹⁴. Бу машин 1676-чы илдә Көһндә дә гадаған эдилмишди; бу заман онун Инкилтәрәдә тәтбиги исә фәһләләрин һәйәчанына сәбәб олмушду. 1685-чи ил февралын 19-да верилән император фәрманына әсасән бүтүн Алманияда бу машинын ишләдилмәси гадаған эдилмишди. Һамбургда бу машин шәһәр идарәсинин әмри илә чамаатын көзүнүн габағында яндырылмышды. 1719-чу ил февралын 9-да VI Карл 1685-чи илдә верилән фәрманы бәрпа әтмиш, Саксония вилайәтиндә исә бу машинын һәр ердә тәтбигинә анчаг 1765-чи илдә ичазә верилмишди. Бу гәдәр курулту гопаран бу машин доғрудан да әйирмә вә тохума машинларынын вә, демәли, XVIII әсрдәки сәнае ингилабынын сәләфи олмушдур. Тохучулугда һеч бир тәчрүбәси олмаян бир ениетмә бу машинын милиндән япышыб ону ирәлийә вә керийә итәләмәклә дэзкаһы вә онун бүтүн чиһазларыны һәрәкәтә кәтирә билирди; тәкмил-

¹⁹⁴ „In hac urbe ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo solus quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hinc turbae ortae et querulae textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prohibitus est“ (Voxhorn, Institutiones politicae, Leyden 1663).

лэшдирилмиш һалында бу машин бирдән 40—50 топ парча истеһсал эдирди.

XVII эсрин эввәлинчи отуз илинин ахырларында Лондон яхынлығында бир нәфәр һолландиялынын тикдирдийи ел мүһәррикли тахта заводу, гиям эдән гара чамаат тәрәфиндән дағыдылмышды. Су мүһәррикли тахта машины һәлә XVIII эсрин эввәлләриндә Инкилтәрәдә, халгын вә парламанын мугавимәтини чәтинликлә гыра билирди. 1758-чи илдә Everet су мүһәррикли илк гырхын машиныны ихтира этдикдә ишсиз галан 100 000 адам йығылыб бу машины яндырмышды. Аркрайтын seribbling mills [кардовал машинлары] вә дарама машинлары мейдана кәләнә гәдәр юн дарамагла яшаян 50 мин фәһлә йығылыб парламана бу машинларын әлейһинә әризә вермишди. XIX эсрин биринчи 15 или әрзиндә Инкилтәрәнин мануфактура әяләтләриндә машинларын вә хусусән бухар мүһәррикли тохума дэзкаһларынын күтләви сурәтдә сындырылмасы,—лүддитләр һәрәкаты ады илә мәшһур олан бу һәрәкат,—Sidmouth, Gastlereagh вә башгаларындан ибарәт антиякобин һөкүмәтинин ән мүртәчә чәбр тәдбирләри көрмәси үчүн бир бәһанә олду. Кәрәк мүәййән вахт кечсин вә мүәййән тәчрүбә әлдә әдилсин ки, фәһлә, машин илә онун капиталистчәсинә тәтбигини бир-бириндән сечмәйи өйрәнсин вә мадди истеһсал васитәләринә гаршы мүбаризәдән онларын ичтимаи истисмар формаларына гаршы мүбаризәйә кечсин¹⁹⁵.

Мануфактурада әмәк һаггынын мигдары үстүндә кедән мүбаризә, мануфактуранын мөвчуд бир факт олдуғуну гәбул эдир вә һәр һалда онун варлығына гаршы олан бир мүбаризә дейилдир. Мануфактураларын яранмасына гаршы апарылан мүбаризәйә кәлдикдә исә бу, музду фәһләләрин дейил, сех усталары вә имтиязлы шәһәрләрин мүбаризәсидир. Буна көрә дә мануфактура дөврүндәки мүәллифләр әсасән бу фикирдәдирләр ки, әмәк бөлкүсү, әсас фәһләләри ишдән сыхышдырмаг васитәси дейил, [чатышмаян] фәһләләри әвәз этмәк имканы верән бир васитәдир. Бунларын арасындаки фәрг айдын көрүнүр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә инди 500 000 адамын машинла әйирдийи гәдәр памбығы көһнә чәһрә илә әйирмәк үчүн 100 миллион адам лазым кәлдийини сөйләйирләрсә, әлбәттә, бу һеч дә о демәк дейилдир ки, машин, миллионларла адамын ерини тутмушдур, зира һәгигәтдә бу адамлар мөвчуд олмаммышдыр. Бу анчаг о демәкдир ки, әйирмә машинларыны әвәз этмәк үчүн миллионларла фәһлә лазым оларды. Бунун әксинә олараг, әкәр бухарла ишләйән тохума дэзкаһынын Инкилтәрәдә 800 000 тохучуну күчәйә атдығыны сөйләйирләрсә, онда һеч дә мөвчуд машинларын мүәййән мигдар фәһлә илә әвәз әдилмәсиндән дейил, тәрсинә, һәгигәтдә машинларын әвәз этдийи вә я сыхышдырыб ерини тутдуғу мүәййән мигдар фәһлә олмасындан бәһс әдилир. Сәнәт истеһсалы позулмаға башламыш олса да, һәр һалда мануфактура дөврүндә әсас форма олараг галырды. Орта

¹⁹⁵ Һәлә инди дә бә'зән көһнә мануфактураларда фәһләләрин машинла гаршы кобуд шәкилдә һиддәтләнмәси һаллары тәкрар олунур. Мәсәлән, 1865-чи илдә Шеффилддә әйә истеһсалындаки һадисәни көстәрмәк олар.

эсрлэрдэн галма шөһөр фəһлэлəринин нисбэтэн аз олдуғу бир шəраитдə ени мүстəмлəкə базарларынын тəлəбаты өдəнилə билмэзди, одур ки, о заманки эсл мануфактуралар, феодализм дағылдыгча торпагдан говулан кəнд əһалиси үчүн ени иш саһəлəри ачмыш олду. Буна көрə о заман э'малатханадаки эмəк бөлкүсү вə кооперасия, башлыча олараг өз мүсбэт чəһəтини көстəрирди ки, бу да ишлəмəкдə олан фəһлэлəрин мəһсулдарлыгыны йүксəлтмəкдэн ибарэт иди¹⁹⁶. Догрудур, əкинчиликдə эмəк васитəлəринин кооперасиясы вə бир нечə адамын əлиндə бирлəшмəси,—бир чох өлкəлəрдə ири сəнае дөврүндэн чох əввəл,—əкинчиликдəки истеһсал үсулларында вə демəли кəнд əһалисинин яшайыш шəраитиндə вə газанч васитəлəриндə дə көзлəнилмэдэн чох бөйүк вə зораки ингилаблар яратмышды. Лакин илк заманлар бу мұбаризə капитал илə муздул эмəк арасында кетмəкдэн даһа чох ири торпаг саһиблəри илə хырда торпаг саһиблəри арасында кедир; дикəр тəрəфдэн, эмəк васитəлəри—гоюн, ат вə и. а.—фəһлэлəри торпагдан сыхышдырыб чыхардыгына көрə, бурада билаваситə зоракилик һаллары сəнае ингилабы үчүн илк шəраит ярадыр. Əввəлчə фəһлэлəр торпагдан говулур, сонра да онларын ерини гоюнлар тутур. Һəм дə ялныз торпагын Инкилтəрэдə олдуғу кими кениш мигясда гəсб əдилмəси, ири кəнд тəсəррүфаты үчүн мейдан ачыр^{196а}. Буна көрə, əкинчиликдəки бу чеврилиш, башланғычда заһири көрүнүш э'тибарилə сияси ингилаба охшайырды.

Эмəк васитəси машын шəкли алан кими дəрһал фəһлəнин өзүнə рəгиб олур¹⁹⁷. Машынларын ярдымы илə капитал дəйəринин өз-өзүнə артмасы, машынларын тəтбиги нəтичəсиндə һəят шəраитиндэн мəһрум галан фəһлэлəрин сайы илə дүз пропорционалдыр. Бүтүн капиталист истеһсалы системи, фəһлəнин өз иш гүввəсини

¹⁹⁶ Сəр James Steuart һəтта машынларын тə'сирини дə һələ тамамилə бу нөгтейи-нəзəрдэн гиймəтлəндирир. „Мəн машынлары, емəксиз ишлəйən фəһлэлəрин сайыны артырмаг васитəси кими бир шей һесаб эдирəm... Машынын тə'сири илə ени əһали тəрəмəсинин тə'сири арасында нə фəрг вар?“ (Principles of Political Economy, франсызча тəрчүмəси, I чилд, 1-чи китаб, XIX фəсил). Бу мүəллифдэн чох сəдəдиллик көстəрэн Петти дейир ки, машын „полигамияны“ əвəз эдир. Бу нөгтейи-нəзəр олса-олса Бирлəшмиш Штатларын бə'зи ерлəри һагында доғру ола билэр. Əксинə: „Чох аз һал ола билэр ки, айрыча бир фəһлəнин эмəйини азалтмаг үчүн машындан мұвəффəгийəтлə истифадə əдилсин; машынын гайрылмасына сəрф олунан вахт онун ишлəдилмəси нəтичəсиндə гəнаəт əдилə билəчəк вахтдан артыг оларды. Машын ялныз о заман һəгигəтэн файдалы ола билэр ки, кениш мигясда ишлəдилсин, бир машын минлэрлə адамын ишинə көмəк этсин. Буна көрə дə даһа чох əһалиси вə даһа чох ишсизи олан өлкəлəрдə машын даһа чох тəтбиг олунур. Онларын тəтбиг олунмасына сəбəб адам азлыгы дейил, хейли адамы асанлыгла ишə чəлб этмəйин мұмкүн олмасыдыр“ (Piercy Ravenstone, Thoughts on the Funding System and its Effects, London 1824, p. 15).

^{196а} [4-чү нəшрə гейд. Бу һал Алмания да андир. Биздə бөйүк əкинчилик тəсəррүфатлары олан ерлəрдə, йə'ни хусусилə Шəргдə бу əкинчилик XVI эсрдэн башлаяраг вə хусусən 1648-чи илдэн сонра „Bauernlegen“ нəтичəсиндə, кəндли тəсəррүфатларынын арадан галдырылмасы нəтичəсиндə ярана билмишдир.—Ф. Ə.]

¹⁹⁷ „Машын илə эмəк арасында даим рəгабəт кедир“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed. London 1821, p. 479).

бир эмтиэ кими сатмасы үзэриндэ гурулмушдур. Эмэк бөлкүсү бу иш гүввэсини биртэрэфли инкишаф этдирир вэ ону айрыча бир хиссэ алэтинин ишлэдилмэси кими бир халис хиссэчилик ихтисасына чевирир. Алэтин идарэ олунмасы иши дэ машины кечдикдэн сонра иш гүввэсинин истехлак дэйэри нечэ чыхмагла бэрабэр онун мүбадилэ дэйэри дэ итмиш олур. Лэгв эдилэн кағыз пул кими фэһлэ дэ өзүнэ даһа алычы тапа билмир. Белэликлэ, машин фэһлэ синфинин бир гисмини артыг эһалийэ, йэ’ни капиталын өз-өзүнэ артмасы үчүн даһа билаваситэ лазым олмаян эһалийэ чевирир вэ бу эһали, бир тэрэфдэн, көһнэ сэнэт вэ мануфактура истехсалынын өзүндөн күчлү машинлы истехсала гаршы мүбаризэсиндэ мэхв олуб кедир, дикэр тэрэфдэн дэ, кетдикчэ даһа күчлү бир ахынла кэлиб иш олан сэнае саһэлэринэ долур, эмэк базарынын һэддиндэн артыг долмасына сэбэб олур, буна көрө дэ иш гүввэсинин гиймэтини дэйэриндэн ашағы салыр. Дейирлэр куя пауперләшдирилмиш [дилэнчи һалына салынмыш] фэһлэлэр үчүн бөйүк тэсэлли олмалыдыр ки, эввэлэн, онларын эзаблары анчаг „мүвэггэти эзаблардыр“ („a temporary inconvenience“), дикэр тэрэфдэн исэ машин бүтүн истехсал саһэлэрини анчаг яваш-яваш ишгал этдийинэ көрө, онун мэхвэдици тэ’сиринин бүс’эт вэ шиддэти азалмыш олур. Лакин бу ики тэсэллинин бири дикэрини батил эдир. Машын мүэййэн истехсал саһэсини яваш-яваш ишгал этдикдэ, онун өз рэгиби олан фэһлэ тэбэгэлэринин дэ даим дилэнчи вэзиййэтиндэ галмасына сэбэб олур. Кечид сүр’этли олдугда исэ онун тэ’сири дэ күтлэви вэ кэскин бир характер алыр. Үмум дүня тарихиндэ, Инкилтэрэ памбыг парча тохучуларынын он илэр бою тэдричлэ тагэтдэн дүшүб нэһайэт 1838-чи илдэ мэхв олмасы гэдэр дэхшэтли бир мэнзэрэ йохдур. Бу тохучуларын бир чоху ачыннан өлмүш, бир чоху да узун заман өз аилэлэри илэ бирликдэ күндэ 2¹/₂ пенс илэ ачыначаглы бир һэят сүрмүшдүр¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Йохсуллар һаггындаки 1833-чү ил гануну верилэндэн габаг Инкилтэрэдэ эл илэ ишлэйэн тохучуларла машин тохучулуғу арасындаки рэгабэтин узанмасына сэбэб бу иди ки, минимумдан да ашағы дүшмүш олан эмэк һаггына килсэ пулундан ианэ элавэ эдилирди. „1827-чи илдэ Чешир фабрика эялэтиндэ Vilmslow баш кешиши, мөһтэрэм чэнаб Turner иди. Мүһачирэт ишлэрини йохлаян комитэнин суаллары вэ Turner-ин чаваблары, машинлара гаршы эл эмэйинин рэгабэтинэ нэ васитэ илэ көмөк эдилдийини көстөрир. Суал: „Механики дэзкаһлар тэтбиг эдилмэси эл дэзкаһларыны сыхышдырыб арадан чыхармамышдырмы?“ Чаваб: „Шүбһэсиз сыхышдырыб арадан чыхармышдыр; һәм дэ эл илэ ишлэйэн тохучулар өз эмэк һагларынын азалдылмасына разы ола билмэсэ идилэр, инди һэгигэтдэ мүшаһидэ эдилдийиндэн даһа артыг сыхышдырарды“. Суал: „Бэс онлар буна разы олуркэн билмирлэрми ки, алачаглары эмэк һаггы илэ яшая билмэйэчэклэр; бөлкө онлар үмид эдирлэр ки, яшайыш васитэлэринин чатышмаян хиссэсини өдөмөк үчүн килсэдэн ярдым алачаглар?“ Чаваб: „Бэли, һэгигэтдэ дэ эл дэзкаһы илэ механики дэзкаһ арасындаки рэгабэтин давам этмэсинэ сэбэб, йохсуллар хейринэ верки алынмасыдыр“. Демэли, машинларын тэтбиг эдилмэсинин зөһмөткешлэрэ хейри, онларын алчалыб дилэнчи һалына дүшмэсиндэн вэ я мүһачирэт этмэсиндэн ибарэт олмушдур. Ондан ибарэт олмушдур ки, зөһмөткешлэр һөрмөтли вэ бир дэрэчэйэ гэдэр мүстэгий сэнэткар вэзиййэтиндэн дөнүб ианэ шөклиндэ алдыглары һэгарэтли чөрөклэ яшаян дилсиз-ағызсыз сәфиллэр вэзиййэтинэ салынырлар. Капиталистлэрин мүвэггэти чэтинлик адландырдыглары мэхз будур“ („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation“, London 1834, p. 29).

Бунун экинэ олараг, Инкилтэрэнин памбыг парча машинлары Ост-Һиндэ кэскин тэ'сир көстөрмиш вэ буранын кенерал-губернатору 1834—1835-чи иллэрдэ играр этмишди ки: „Тичарэт тарихиндэ бу фэлакэтин мислини тапмаг чэтиндир. Һиндустан чөл-лэриндэ о гэдэр памбыг парча фэһлэсинин сүмүйү сәпилмишдир ки, бу ерлэр ағаппаг ағарыр“. Элбэттэ, мадам ки һәммин тохучулар бу мүвэггэти һэятдан эл чэкиб кетмишлэр, демэли, машинын онлара вердийи эзаб да анчаг „мүвэггэти эзаб“ олмушдур. Лакин машинларын „мүвэггэти“ тэ'сири даими тэ'сир шэкли алыр, чүнки машинлар кетдикчэ ени-ени истехсал саһэлэрини ишғал эдирлэр. Белэликлэ, капиталист истехсал үсулунда үмүмийэтлэ эмэк шэраитинин вэ эмэк мәһсулунун фэһлэдән асылы олмаян бир мүстәгиллик кәсб этмәси, машинлар мейдана кәлдикдә инкишаф эдиб фэһлэләрлэ эмэк шэраити вэ эмэк мәһсулу арасында там бир әкслийә чеврилир¹⁹⁹. Буна көрә, машин мейдана кәлдикдә илк дэфә фэһлэдә эмэк васитәсинә гаршы гызғын бир һиддәт ояныр.

Эмэк васитәси фэһлэнин лап ахырына чыхыр. Ени тәтбиг олунан бир машин көһнә сәнәт вә я мануфактура истехсалы илә рәгабәтә кирдикдә һәммин ачыг антагонизм элбәттә, даһа айдын һисс олунур. Лакин ири сәнәеин өзүндә дә машинларын даим тәкмилләшдирилмәси вә автомат системинин инкишаф этдирилмәси эйни тә'сири көстәрир. „Машинларын тәкмилләшдирилмәсиндән мәгсәд һәмишә одур ки, фабрикада инсан апараты дәмир апаратла әвәз эдиләрәк, эл әмәйи азалдылсын вә я истехсал просеси тәкмилләшдирилсин“²⁰⁰. „Әввәлләр эл илә һәрәкәтә кәтирилән машинларын бухар вә я су илә һәрәкәтә кәтирилмәси һалларыны һәр күн көрмәк олар... Даим машинларда ени-ени, һисбәтән хырда чәһәтләр тәкмилләшдирилир ки, бундан да мәгсәд мүһәррик гүввәйә гәнаәт этмәк, мәһсулу яхшылашдырмаг, эйни мүддәтдә даһа чох мәһсул истехсал этмәк, яхуд ушаг, гадын вә я кишиләри сыхышдырыб арадан чыхармагдыр; бу тәкмилләшдирмәләр илк бахышда о гэдәр әһәмийәтли олмаса да мүһүм нәтичәләр верир“²⁰¹. „Һәмишә мүәййән бир әмәлийәт үчүн фэһлэнин чох чевик вә зирәк олмасы лазым кәлдикдә чалышырлар ки, бу иш, чох маһир олан вә һәр чүр интизамсызлыға тез мейл көстәрән фэһлэнин әлиндән мүмкүн гэдәр тезликлә алынсын вә, һәтта, кичик бир ушағын да идарә эдә биләчәйи гэдәр

¹⁹⁹ „Өлкәнин халис кәлирини (йә'ни, Рикардонун бурадача изаһ этдийи кими, торпаг саһибләри илә капиталистләрин кәлирини, Wealth-ы ки, бунларын да сәрвәти игтисади нөгтейи-нәзәрдән Wealth of the Nation-a, үмүмийәтлә миллиәтин сәрвәтинә барабәрдир) артыра билән сәбәбин өзү, эйни заманда әһали артыглыгы ярада биләр вә фэһлэнин вәзийәтини пиләшдирә биләр“ (Ricardo, Principles of Political Economy, 3-rd ed. London 1821, p. 469). „Механизмләрин һәр чүр тәкмилләшдирилмәсиндә даим бир шейә мейл эдилир вә бир мәгсәд тәғиб олунур ки, о да инсан әмәйини тамамилә арадан галдырмаг, яхуд яшлы киши фәһлэләрин әмәйини гадын вә ушаг әмәйи илә вә я ихтисаслы фәһлэләрин әмәйини гара фәһлэләрин әмәйи илә әвәз эдәрәк, инсан әмәйинин гиймәтини ашағы салмагдан ибарәтдир“ (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 25).

²⁰⁰ „Reports of Insp. of Fact. 31-st October 1858“, p. 43.

²⁰¹ „Reports etc. for 31-st October 1856“, p. 15.

мүнтээм ишлэйэн хүсуси бир механизмэ верилсин²⁰². „Автомат-системи шэраитиндэ ихтисаслы фəһлэ кетдикчэ сыхышдырылыб арадан чыхарылыр“²⁰³. „Машынларын тəкмиллэшдирилмэси, мүй-йэн нэтичэ элдэ этмэк үчүн тэлэб олунан яшлы фəһлэлэрин сайыны азалтмаға имкан вермэклэ бəрабэр, бир гисим инсан эмэйини башга гисим инсан эмэйи илэ: чəх ихтисаслы олан-лары аз ихтисаслы оланларла, яшлылары ушагларла, кишилэри гадынларла эвэз эдир. Бүтүн бу дэйишикликлэр эмэк һаггы сəвиййэсинин даим артыб-азалмасына сəбэб олур“²⁰⁴. „Машын даим яшлылары фабрикадан говуб чыхарыр“²⁰⁵.

Эмэли тэчрүбэ топланмасы, механики васитэлэрин индики дэрэчэдэ тэтбиг эдилмэси вэ техниканын даими тэрэггиси нэтичэ-синдэ машин системинин кэсб этдийи фəвгəл'адэ эластиклик иш күнүнүн гысалдылмасы тə'сири алтында машин системинин чош-гун инкишаф этмэсиндэ өзүнү кəстəрир. Лакин 1860-чы илдэ, йə'ни Инкилтəрəнин памбыг парча сəнаеи эн йүксək бир нөг-тəйэ чатдыгы заман ким күман эдэ билэрди ки, Америкада баш верэн вэтəндаш мұһарибəси кими бир амил нэтичэсиндэ сонраки үч илдэ машинлар бу гэдэр сүр'əтлэ тəкмиллэшчək вэ эл эмэйи буна мұвафиг дэрэчэдэ сыхышдырылыб арадан чыхарылачагдыр? Бурада инкилис фабрика мұфəттишлəринин бу мəсəлəйэ даир рəс-ми һесабатындан икичэ мисал кəстəрмэк кифайəтдир. Бир Ман-честер фабриканты дейир: „75 дарама машины эвэзинэ инди бизэ анчаг 12 машин лазым олур вэ бунларын васитəсилэ биз эввəлки гэдэр вэ эввəлки кейфиййəтдэ, һəтта эввəлкиндэн дэ яхшы мəһсул элдэ эдэ билирик... Эмэк һаггына һəфтэдэ 10 фунт стерлинг, памбыгын туллантысында исэ 10% гəнаəт эдилир“. На-зик сап эйирэн Манчестер фабрикаларындан бириндэ „һэрəkəтин сүр'əтини артырмаг вэ мұхтəлиф автомат (selfacting) просеслэр тэтбиг этмэк васитəсилэ бир шə'бэдэ фəһлэлэрин дəрддэ бири, дикəриндэ исэ ярыдан чəху ишдэн чыхарылмышдыр, һалбуки икинчи кард машиныны эвэз эдэн дарама машины кечмишдэ дара-ма шə'бəсиндэ чалышан ишлək эллəрин сайыны онсуз да хейли азалтмышды“. Башга бир эйирмэ фабрикасы „ишлək эллэрə“ үмү-миййəтлэ 10% гəнаəт этдийини кəстəрир. Манчестердəки эйирмэ-

²⁰² Ure, Philosophy of Manufacture, p. 19. „Кəрпич заводларында ишлэдилэн машинлар она кəрə чəх фəйдалыдыр ки, саһибкарын ихтисаслы фəһлэлəрдən асылы олмасыны тамамилə арадан галдырыр“ („Children's Employment Commission. 5-th Report. London 1866“, p. 180, п. 46).

²⁰³ 2-чи нəшрə əлава. „Great Northern Railway“, машин шə'бəсинин баш мұдири ч-б А. Sturrock, машин (локомотив вэ саирə) гайрылмасы һаггында дейир: „Ба-һалы (expensive) инкилис фəһлэлəринə олан тэлэб күндən-күнə азалыр. Тəкмил-лэшдирилмиш алəтлэр тэтбиг эдилмэси васитəсилэ истəһсал гүввəтлəндири-лир, бу алəтлэри исэ даһа ашағы фəһлэ зүмрəси (a low class of labour) идарə эдир... Кечмишдэ бухар машинынын бүтүн һиссəлəрини һөкмən ихтисаслы фəһлэлэр истəһсал эдирдилэр. Инди һəмин һиссəлэри яхшы алəтлэр васитəсилэ эввəлкин-дэн аз ихтисаслы фəһлэлэр истəһсал эдир... Алəт дедикдэ мən, машингайырма сəнаеиндэ ишлэдилэн машинлары нəзəрдэ тутурам“ („Royal Commission on Railways Minutes of Evidence, п. 17 862 вэ 17 863, London 1867“).

²⁰⁴ Ure, Philosophy of Manufacture, p. 20.

²⁰⁵ Энə орада, p. 321.

Энə орада, p. 23.

фабрикаларынын саһиблэри олан Gilmore чэнаблары дейирлэр: „Бизим дарама шө'бэсиндэ ени машинлар тэтбиг эдилмэси сайэсиндэ ишлэк эллэрэ вэ эмэк һаггына эдилэн гэнаэт, зэннимизчэ, там үчдэ бир һиссэ тэшкил эдир“. Дикэр ики һазырлыг просесиндэ „хэрчлэрэ вэ ишлэк эллэрэ эдилэн гэнаэт үчдэ бир һиссэйэ гэдэрдир; эйирмэ шө'бэсиндэ хэрчлэрэ эдилэн гэнаэт исэ енэ үчдэ бир һиссэйэ гэдэрдир. Һэлэ бундан башга, тохучунун элинэ кэлэн иплийимиз, ени машинлар тэтбиг эдилмэси сайэсиндэ о гэдэр яхшылашмышдыр ки, тохучу, эввэлки машин иплийиндэн тохунан парчадан даһа чоһ вэ даһа яхшы парча тохуя билир“²⁰⁶. Фабрика мүфэттиши А. Redgrave бу хусусда дейир: „Мәһсулун артмасы илә бэрабэр фәһлэлэрин сайынын азалмасы сүр'әтлэнир; бу яхынларда юн фабрикаларында ишлэк эллэрин сайы енэ дэ азалдылмаға башламыш вэ һэлэ дэ давам этмәкдэ-дир; Рочдэл яхынлығында яшаян бир мәктэб мүэллими бир нечэ күн эввэл мәнэ деди ки, мәктэбдэ охуян гызларын хейли азалмасына сәбэб ялһыз бөһранын көстәрдийи тэзийиг дейилдир, бунун бир сәбэби дэ юн фабрикаларында машинларын дэишдирилмәсидир ки, бунун нәтичәсиндэ, ярым күн ишлэйән там 70 фәһлэ ишдэн чыхарылмышдыр“²⁰⁷.

Ашағыдаки чәдвэл, Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндэ Инкилтәрәнин памбыг бөһраны парча сәнаеиндэ механики тәкмилләшдирмэлэрин вердийи үмуми нәтичәни көстәрир:

Ф а б р и к а л а р ы н с а й ы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрэ вэ Уэлс	2 046	2 715	2 405
Шотландия	152	163	131
Ирландия	12	9	13
Бирләшмиш краллыг	2 210	2 887	2 549

Б у х а р м ү һ ә р р и к л и т о х у м а д э з к а һ л а р ы н ы н с а й ы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтәрэ вэ Уэлс	275 590	368 125	344 719
Шотландия	21 624	30 110	31 864
Ирландия	1 633	1 757	2 746
Бирләшмиш краллыг	298 847	399 992	379 329

²⁰⁶ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863“, p. 108 вэ сонракилар.

²⁰⁷ Енэ орада, p. 109. Памбыг бөһраны заманы машинларын сүр'әтлэ тәкмилләшдирилмәси сайэсиндэ инкилис фабрикантлары, Америкада вәтәндаш мүһарибәси гуртаран кими дүня базарларыны тез бир заманда енэ парча илә долдурмаға имкан тапдылар. Артыг 1866 чы илин икинчи ярысында, демэк олар, гәт'ийән парча сатмаг мүмкүн дейилди. Онда маллары Чинэ вэ Һиндүстана көндөрмәйэ башладылар, бу исэ, элбәттэ, онсуз да долмуш олан („glut“) базары даһа артыг долдурду. 1867-чи илин эввәлләриндэ фабрикантлар өз ади үсулларына эл атыб эмэк һаггыны 5% ашағы салдылар. Фәһлэлэр буна мүгавимәт көстәрдиләр вэ—нәзәри чәһәтдән тамамилә доғру олараг—билдирдиләр ки, еканэ бир чарэ варса, о да эввәлкиндән аз, йә'ни һәфтәдэ 4 күн ишләмәкдир. Өзәрини сәнаеин сүканчылары адландыран чэнаблар узун мүддәт мүгавимәт көстәркиндән сонра буна разы олмаг мәчбурийәтиндэ галдылар, һәм дэ бә'зи ерләрдэ эмэк һаггы 5% азалдылды, башга ерләрдэ исэ эввәлки дәрәчәсиндэ галды.

Ийлэрин сайы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтэрэ вэ Уэлс	25 818 576	28 352 152	30 478 228
Шотландия	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ирландия	150 512	119 944	124 240
Бирлэшмиш краллыг . .	28 010 217	30 387 494	32 000 014

Ишлэйэн фэһлэлэрин сайы

	1858-чи ил	1861-чи ил	1868-чи ил
Инкилтэрэ вэ Уэлс	341 170	407 598	357 052
Шотландия	34 698	41 237	39 809
Ирландия	3 345	2 734	4 203
Бирлэшмиш краллыг . .	379 213	451 569	401 064

Демэли, 1861-чи илдэн 1868-чи илэ гэдэр 338 памбыг парча фабрикасы арадан чыхмыш, йох олмушду, йэ'ни мэхсулдарлыгы артан вэ ирилэшэн машинлар, эввэлкиндэн аз мигдар капиталистин элиндэ чэмлэнмишдир. Бухарла ишлэйэн тохума дэзкаһларынын сайы 20 663 эдэд азалмыш, вердикләри мэхсул исэ артмышдыр; белэликлә, тэкмиллэшмиш тохума дэзкаһы инди көһнэ дэзкаһдан чох мэхсул верир. Нэһайэт, ийлэрин сайы 1 612 541 эдэд артмыш, ишлэйэн фэһлэлэрин сайы исэ 50 505 нэфэр азалмышдыр. Демэли, машинларын сүр'этлэ вэ дурмадан тэкмиллэшмәси, памбыг бөһраны нәтичәсиндэ фэһлэләри боған „мүвэггәти“ эһтиячы гүввәтлэндириб сабитләшдирмишдир.

Лакин машин муздлу фэһләни даим „кәрәксиз“ эдэ биләчәк енилмәз бир рәгиб олуб галмыр. Капитал, машинын фэһлэйә дүшмән бир гүввә олдуғуну ачыгча вэ дүшүнүлмүш мәгсәдлэ билдирир вэ бу гүввәдән истифадә эдир. Машин капиталын һөкмранлығына гаршы фэһлэләрин көстәрдикләри вахташыры наразылығы, тә'тил вэ саирәни ятырмаг үчүн эн гүввәтли вэ кәскин бир силаһа чеврилир²⁰⁸. Гаскелин фикринчә бухар машины лап эввәлдән „инсан гүввәсинин“ антагонисти олмушдур вэ бундан истифадә эдән капиталистләр фэһлэләрин кетдикчә артан тәләбләрини, яранмагда олан фабрика системи үчүн бөһран тәһлүкәси доғуран тәләбләрини һечә чыхара билмишләр²⁰⁹. 1830-чу илдән э'тибарән ялныз фэһлэләрин наразылығына гаршы капиталын элиндә дөйүш силаһы олмаг үчүн мейдана кәлән бу кими ихтиралар һаггында бүтөв бир тарих язмаг оларды. Биз эн эввәл, автоматик системин тарихиндә ени бир дөвр ачмыш олан selfacting mule-и көстәрәчәйик²¹⁰.

²⁰⁸ „Шишә вэ бутылка заводларында саһибкарларла ишлөк элләр арасындаки мунасибәт, арасы кәсилмәйән даими бир тә'тилдир“. Буна көрә дә әсас ишләрин машина көрүлдүйү басылы шишә истәһсалы сүр'әтлэ инкишаф эдир. Нүкәстлә бир фирма эввәлләр илдә 350 000 кирвәнкә үфүрүлмүш шишә истәһсал этдийи һалда, инди 3 000 500 кирвәнкә басылы шишә истәһсал эдир“ („Children's Employment Commission“, 4-th Report 1865, p. 262, 263).

²⁰⁹ Gaskell, The Manufacturing Population of England, London 1833, p. 3, 4.

²¹⁰ Чәнаб Fairbairn өз машингайырма фабрикасында баш верән тә'тилләрин тә'сирилә машингайырма сәнаеиндә машинлардан бә'зи чох мүһүм шәкилләрдә истифадә этмишдир.

Бухар чэкичини ихтира этмиш Nasmyth, трэдионионлар һаггында тәһигат апаран комисйона вердийи ифадәсиндә, 1851-чи илдә машингайырма фәһләләри узун сүрән бөйүк тә'тилә башладыгларына көрә машинлары нечә тәкмилләшдирдийи һаггында мә'лумат вериб демишдир: „Мүасир механики тәкмилләшдирмә тәдбирләримизин башлыча хүсусиййәти—өзү ишләйән иш машинлары тәтбиг этмәкдән ибарәтдир. Механизм фәһләси инди даһа өзү ишләмир, о анчаг гәшәнкчә ишләйән машина нәзәр етирмәли олур ки, буну да һәр бир ениетмә эдә билир. Ялныз өз мәнһарәтинә күвәнән бүтүн фәһләләр зүмрәси инди арадан галдырылмышдыр. Кечмишдә мәним фабрикамада һәр механикә дөрд ениетмә дүшүрдү. Инди бу ени ярдымчы механики васитәләр сайәсиндә мән, киши фәһләләрин сайыны 1500 нәфәрдән 750 нәфәрә эндирмишәм вә нәтичәдә мәнфәәтим хейли артмышдыр“.

Чит рәнкләйән фабрикаларын бириндә читә рәнк вуран бир машин һаггында Ure белә дейир: „Нәһайәт, капиталистләр бу дөзүлмәз көләлиқдән (йә'ни ағыр сайдыглары шәртләр әсасында фәһләләрлә мүгавилә бағламаг мәчбуриййәтиндән) хилас олмаға чалышараг әлмин наилиййәтләринә әл атдылар вә чох кечмәдән өз гануни һүгугларыны, йә'ни бәдәнин диқәр ә'заларына баш олмаг һүгугларыны өзләринә гайтардылар“. Әриши япышганламаг ишиндә, билаваситә тә'тилин нәтичәси олараг мейдана кәлән бир ихтира һаггында о белә дейир: „Көһнә әмәк бөлкүсү истекамлары архасында өзләрини мәғлубәдилмәз һесаб эдән наразылар күруһу көрдү ки, чинаһлардан һүчүм әдиб ону тутмуш вә онун мүдафиә васитәләрини мүасир механики тактика васитәсилә дағытмышлар. Наразылар галибләрә итаәтлә боюн әймәйә мәчбур олдулар“. Selfacting mule-ин ихтира әдилмәси һаггында о дейир: „Һәммин ихтира сәнаедәки синифләр арасында асайиши бәрпа этмәли иди... Бу ихтира, ирәли сүрмүш олдуғумуз нәзәриййәнин доғрулуғуну сүбут әдиб көстәрир ки, капитал әлми өзүнә хидмәт этдирмәклә, гиямчы ишләк әлләри даим итаәтдә сахлайыр“²¹¹.

Ure-ун әсәри, 1835-чи илдә, демәли, фабрика системи һәлә нисбәтән зәиф инкишаф этдийи бир дөврдә мейдана кәлдийинә бахмаяраг, бу әсәр ялныз ачыг һәясызлыг чәһәтдән дейил, капиталистин бейниндә олан, лакин һаггында бир дәгигә дә олса фикирләшмәдийи зиддиййәтләри садәдилликлә ачыб сөйләмәк чәһәтдән дә индийәдәк фабриканын маһиййәтини мүкәммәл сурәтдә ифадә эдән бир әсәр олараг галмагдадыр. Мәсәлән, капиталын мааш вериб истифадә этдийи әлмин ярдымы илә „гиямчы ишләк әлләри даим итаәтдә сахламасы“ „нәзәриййәсини“ ирәли сүрән бу адам сонра һиддәтлә языр: „Мүәййән даирәләр механика-физика әлмини тәгсирләндириб дейирләр ки, куя бу әлм варлы капиталистләрин истибададыны артырыр вә йохсул синифләри әзән бир аләт дәрәчәсинә әнир“. Ure машинларын сүр'әтлә инкишаф этмәсинин фәһләләр үчүн нә гәдәр файдалы олдуғу һаггында курултулу бир вә'здән сонра фәһләләрә хәбәрдарлыгла дейир ки, онлар өз итаәтсизлийи, тә'тилләри вә саирә илә машинларын

²¹¹ Ure, *Philosophy of Manufacture*, p. 368—70.

инкишафыны сүр'этлэндирилэр. О языр ки: „Бу чүр зоракылык вэ наразылыглар инсанын там фэрасэтсизлийини, инсаны өз-өзүнүн чөллады эдэн фэрасэтсизлийи көстөрир“. Бир нечэ сэтр юхарыда исэ бунун аксинэ олараг дейилир ки: „Фэһлэлэрин янлыш фикирдэ олмасындан ирэли кэлэн бу гызгын тоггушмалар вэ фасилэлэр олмасайды, фабрика системи даһа сүр'этлэ вэ элагэдар тэрэфлэрин һамысы үчүн даһа файдалы бир шэкилдэ инкишаф эдәрди“. Сонра енэ дэ курулту гопарыб дейир: „Бөйүк Британиянын фабрика эялэтлэриндэ яшаян эһалинин хошбэхтлийидир ки, механика саһәси анчаг тэдричлэ тэкмилләшир. Буну (машыныларын тэкмилләшмәсини) тэгсирлэндириб дейирлэр ки, куя бу һал яшлы фэһлэлэрин эмэк һаггынын азалмасына сәбәб олур, зира онларын мүййән һиссәсини сыхышдырыб ерини тутур вэ нәтичәдэ фэһлэлэрин сайы эмәйэ олан тәләби өтүр. Һалбуки мә'лум олдуғу үзрә, машиыларын тэкмилләшдирилмәси ушаг эмәйинэ олан тәләби артырыр вэ беләликлэ дэ онларын эмэк һаггыны йүксәлдир“.

Лакин, фэһлэлэрә тәсәлли верән бу адам, дикәр тәрәфдән, ушагларын аз эмэк һаггы алмасыны мүдафиэ эдиб дейир ки, „белэ оlande ата-аналар өз ушагларыны чох кичик яшларындан фабрикаа көндәрмәкдән чәкинирләр“. Бу адамын бүтүн китабы, һәдд гоюлмамыш иш күнүнү мөдһ этмәкдән ибарәтдир, ганунун 13 яшлы ушаглара күндэ 12 саатдан артыг ишкәнчә вермәйи гадаған этмәси исэ, онун либерал гәлбиндэ орта әсрлэрин ән дәһшәтли заманларыны чанландырыр. Буна бахмаяраг о, фабрика фэһлэлэрини аллаһ-тәалая шүкр-сәна этмәйә чағырыр, зира аллаһ-тәала машиылар васитәсилә „онлара имкан верир ки, бош вахт тапыб өзлэринэ ахирәт үчүн дэ бир күн ағласынлар“²¹².

6. Машиыларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фэһлэлэрин ишлэ тә'мин олунмасы нәзәрийәси

Чемс Милл, Мак Куллох, Торренс, Сениор, Чон Стүарт Милл вэ башга бу кими бир чох буржуа игтисадчылары идлиа эдирләр ки, фэһлэләри сыхышдырыб ишдән чыхаран бүтүн машиылар, һәмишә вэ лабүд олараг, эйни заманда бу фэһлэлэрә иш верән мүвафиг мигдар капитал да азад эдир²¹³.

Фәрз әдәк ки, бир капиталист, мәсәлән, дивар кағызы фабрикасына 6000 фунт стерлинг капитал гоюр ки, бунун да ярысы хаммала сәрф олунур. Биз бурада бина, көмүр вэ саирәни кәнара гоюруг. Тутаг ки, бу капиталист адам башына илдә 30 фунт стерлинг һесабилә 100 фәһлэ ишләдир. Демәли, капиталистин бир илдә сәрф этдийи дәйишән капитал 3000 фунт стерлингдир. Фәрз әдәк ки, капиталист фэһлэлэрин 50 нәфәрини ишдән чы-

²¹² Ure, *Philosophy of Manufacture*, p. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

²¹³ Рикардо әввәлчә бу фикрә шәрик олмуш, лакин әлмдә гәрәзсиз олдуғу вэ һәгигәти севдийи үчүн сонралар бу фикирдән әл чәкмишдир. Бах: David Ricardo, *Principles of Political Economy*, фәсил XXXI „on Machinery“.

харыр, ердэ галан 50 нэфэрини исэ, 1500 фунт стерлингэ алмыш олдуғу машинларда ишлэдир. Сонра, фэрз эдэк ки, бир илдэ ишлэдилэн хаммал эввэлки кими 3000 фунт стерлингэ тамам олур²¹⁴.

Бу дэйишиклик нэтичэсиндэ мүйэйэн бир мигдар капитал „азад“ олдуму? Ишлэр көһнэ үсулла кедэндэ, сэрф олуна 6000 фунт стерлинг мәблэгин ярысы сабит капиталдан, ярысы да дэйишэн капиталдан ибарэт иди. Инди исэ 4500 фунт стерлинг сабит капиталдан (3000 фунт стерлинги—хаммал, 1500 фунт стерлинги дә машинлар) вэ 1500 фунт стерлинг дэйишэн капиталдан ибарэтдир. Даһа инди капиталын дэйишэн һиссэси, йә’ни чанлы иш гүввэсинэ чеврилэн һиссэси бүтүн капиталын ярысыны дейил, анчаг $\frac{1}{4}$ һиссэсини тәшкил эдир. Бурада капитал азад олмаг дейил, элэ бир шәклә дүшүр ки, даһа иш гүввэсинэ мүбәдилә эдилмир, йә’ни дэйишэн капитал сабит капитала чеврилир. Инди, башга шәртләр дэйишилмәз галдыгда, 6000 фунт стерлинглик капиталла 50-дән артыг фәһлә ишләтмәк олмаз. Нәр дәфә машин тәкмилләшдирилдикдә, бу капиталла ишлэдилэн фәһлэләрин дә сайы кетдикчә азалыр.

Ишлэ тә’мин олунмаг нәзәрийәсини ирәли сүрәнләрин фикрини айдынлашдырмаг үчүн фэрз эдэк ки, ени тәтбиг олуна машинлар онларын эвэз этдикләри иш гүввэсиндән вэ әмәк аләтләриндән учузду, демәли, мәсәлән, 1500 фунт стерлинг дейил, анчаг 1000 фунт стерлингдир.

Белә фэрз эдилдикдә, 1000 фунт стерлинг мәбләгиндә дэйишән капитал сабит капитала чевриләрди, йә’ни бәнд оларды, 500 фунт стерлинг мәбләгиндә капитал исэ азад оларды. Бу капитал дивар қағызы фабрикасына даһа кәрәк олмазды вэ ени бир капитал кими ишә бурахыла биләрди. Иллик әмәк һаггынын эввэлки кими галдыгыны фэрз этсәк,—50 фәһлә ишдән чыхарылмыш олдуғу һалда,—бу капитал тәхминән анчаг 16 фәһләннин вэ һәтта 16-дан да аз фәһләннин ишләмәси үчүн мая ола биләрди, чүнки бу 500 фунт стерлинги капитал кими ишләтмәк үчүн онун бир һиссэсини сабит капитал әтмәк лазым кәләр, демәли, онун анчаг галан һиссэсини иш гүввэсинә чевирмәк олар.

Ени машинларын истеһсалы нәр һалда эввәлкиндән чох механикә иш вермиш олар, лакин бу һал дивар қағызы фабрикасынын күчәйә салынан фәһлэләри үчүн иш тә’мин эдә биләрми? Ән яхшы һалларда машинларын һазырланмасы, онларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһлэләрин сайындан аз фәһлә тәләб эдәр. Эввәлләр қағыз фабрикасында, ишдән чыхарылан фәһлэләрин анчаг әмәк һаггындан ибарәт олан 1500 фунт стерлинг, инди машинлар шәклиндә: 1) машин гайырмаг үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин дэйәриндән; 2) онлары гайыран механикләрин әмәк һаггындан вэ 3) онларын „саһибинә“ чатан изафи дэйәрдән ибарәтдир. Сонра: элэ ки, машин гайрылды, демәли ону та мәһв олунчая гәдәр тәзәләмәк лазым кәлмир. Демәли мүйэйэн гәдәр

²¹⁴ НВ. Мән юхарыда кәстәрилән игтисадчыларын үрәйинә ятан мисаллар кәтирирәм.

элавэ механикин даими иш ала билмэси үчүн, фэрз этмэк лазым кэлир ки, фабрикантлар бир-биринин ардынча даим фəһлэлэри машинларла эвэз эдирлэр.

Эслиндэ капиталын мүдафиэчилэри капиталын бу чүр азад олунамасыны һеч дэ нэзəрдэ тутмурлар. Онлар азад олуна фəһлэлэрин яшайыш васитэлэрини нэзəрдэ тутурлар. Инкар этмэк ол-маз ки, мəсэлэн, юхарыда кəстəрдийимиз мисалда машинлар 50 нəфэр фəһлэни „азад“ этмэкдэн элавэ, 1500 фунт стерлингдэн ибарэт яшайыш васитэлэри илэ бу фəһлэлэрин əлагəсини дэ кəсир вэ белəликлэ бу яшайыш васитэлэрини „азад“ эдир. Демəли, машинларын фəһлэни яшайыш васитэлэриндэн азад этмэси кими ади вэ мə'лум бир факт игтисадчыларын дилиндэ о демəкдир ки, машинлар фəһлэлэр үчүн яшайыш васитэлэри азад эдир, йə'ни бу яшайыш васитэлэрини фəһлэлэрин ишлэтдийи капитал чевирир. Кəрдүйүмүз кими, һэр шей ифадэ тəрзиндэн асылыдыр. *Nominibus mollire licet mala* (пис бир шей тə'рифлэндикдэ онун пислийи аз нэзэрэ чарпыр).

Бу нэзəриййэйэ кəрə 1500 фунт стерлинг дэйəриндэ олан яшайыш васитэлэри, дивар кағызы фабрикасындан чыхарылан əлли фəһлэнин эмəйи илэ өз дэйəрини артыран бир капитал иди. Демəли əлли нəфэр фəһлэ ишдэн чыхарыланда бу капитал дэ кəрəксиз галыр вэ һəмин əлли нəфэр фəһлэ тəрəфиндэн энэ дэ сəмэрəли шəкилдэ тэтбиг олунамаға имкан верэн ени бир „ер“ тапынчəя гэдэр сакит ола билмир. Белə чыхыр ки, капитал илэ фəһлэлэр тез-кеч энэ бирлэшəчəклэр вэ о заман бу фəһлэлэр үчүн иш дэ тə'мин олуначагдыр. Демəли, машинларын сыхышдырыб ишдэн чыхартдығы фəһлэлэрин изтираблары да бу дүнянын сəрвəт вэ не'мəти кими фанидир.

1500 фунт стерлинг мəблəгиндэ олан яшайыш васитэлэри һеч вахт, ишдэн чыхарылан фəһлэлэрə бир капитал кими гаршы дурмамышдыр. Онлара бир капитал кими гаршы дуран мəблəғ инди машинлара чеврилмиш олан 1500 фунт стерлинг иди. Яхындан диггэт етирдикдэ мə'лум олур ки, бу 1500 фунт стерлинг, ишдэн чыхарылан əлли фəһлэнин һэр ил истəһсал этдийи дивар кағызынын анчаг, һəмин фəһлэлэрин эмəк һаггы олараг өз саһибкарындан *in natura* [мəһсул шəклиндэ] дейил, пул шəклиндэ алдыглары һиссəсидир. Онлар 1500 фунт стерлингə чеврилмиш олан бу дивар кағызларына эйни мəблəғдэ яшайыш васитэлэри алырдылар. Буна кəрə һəмин яшайыш васитэлэри онлар үчүн капитал дейил, эмтиə иди, онлар өзлэри дэ бу эмтиəнин мүгабилиндэ муздлу фəһлэ дейил, алычы идилэр. Машинлар онлары алғы васитэлэриндэн „азад“ этдийинэ кəрə, онлар алычыдан дөнүб гейри-алычы олурлар. Буна кəрə дэ мүвафиг эмтиэлэрə олан тəлэб азалыр. *Voilà tout* [вəссалам].

Бурада тəлэб азалыркən, бунун мүгабилиндэ башга бир ердэ тəлэб артмазса, əввəлкиндэн аз тəлэб олуна эмтиэлэрин базар гиймəти ашағы дүшэр. Ола билэрми бу һал һəмин яшайыш васитэлэри истəһсалында тэтбиг олуна капиталы вадар этсин ки, дивар кағызы фабрикасынын ишсиз галан фəһлэлэринэ иш версин? Эксинэ, һəмин гиймəтлэрин дүшмэси нисбəтэн узун сүрсэ, онда

яшайыш васитэлэри истеҥсалында ишлэйэн фәһлэлэрин эмәк һагыны азалтмаға башлаячаглар. Зәрури яшайыш васитэлэри үчүн касадлыг узун сүрсә, онда бунларын истеҥсалына гоюлан капиталын бир һиссәси орадан чыхыб өзү үчүн башга бир саһә ахтарачагдыр. Базар гиймәтлэри ашағы дүшдүкдә вә капитал өз ерини дәйишдирдикдә, зәрури яшайыш васитэлэри истеҥсалында ишлэйэн фәһлэләр дә өз эмәк һагларынын бир һиссәсиндән „азад олунурлар“. Беләликлә, чәнаб мәддаһ [капиталын чәнаб мүдафи-әчиси] машынын фәһлэлэри яшайыш васитэләриндән азад эдиркән эйни заманда бу васитэлэри һәммин фәһлэләрә иш верән капитала чевирдийини сүбут этмәк әвәзиндә, бунун әксини сүбут эдир; о өз даими, дәйишмәз гануну илә сүбут этмиш олур ки, машын ялныз тәтбиг олундуғу саһәдә дейил, тәтбиг олунмадығы саһәләрдә дә фәһлэлэри күчәйә төкүр.

Никбин игтисадчыларын тәрсинә чевирдикләри һәгиги факт будур ки, машынын сыхышдырыб ишдән чыхардығы фәһлэләр әмалатханадан эмәк базарына көндәрилир вә истисмар әдилмәк үчүн орада капиталистләрин сәрәнчамында олан иш гүввәләринин сайыны артырыр. Биз еддинчи бөлмәдә көрәчәйик ки, бурада машынларын тә'сири фәһлә синфи үчүн иш тә'мин әдилмәси кими гәләмә верилдийи һалда, һәгигәтдә бу тә'сир фәһлә синфи үчүн ән мүдһиш бир бәладыр. Инди исә анчаг ону гейд әдәчәйик ки, бир сәнае саһәсиндән чыхарылан фәһлэләр, әлбәттә, башга бир саһәдә өzlәринә иш ахтара биләрләр. Әкәр онлар иш тапсалар вә, демәли, өzlәри илә бирликдә азад әдилмиш олан яшайыш васитәләринә енидән говушсалар буна сәбәб һеч дә кечмишдә ишә гоюлан вә инди машынлара чеврилмиш олан капитал дейил, тәтбиг олунмаг үчүн ер ахтаран ени, әләвә капиталдыр.

Һәтта белә олмуш олса да, енә онларын иш тапмаг үмидләри олдуғча аздыр. Әмәк бөлкүсү үзүндән шил-күт олмуш бу бичарәләрин өз көһнә иш ерләриндән кәнарда дәйәри о гәдәр аздыр ки, ялныз, сәдәлийинә көрә даим ағзына гәдәр долу олан бир нечә аз маашлы ашағы эмәк саһәсинә йол тапа билирләр²¹⁵.

Сонра. һәр бир сәнае саһәси, мәсәлән дивар кағызы сәнаеи һәр ил өзүнә бир йығын ени адам чәлб эдир вә һәммин сәнаеин кенишләнмәси үчүн лазым олан әләвә фәһлэләр бу ени адамларын һесабына тә'мин әдилмиш олур. Машынлар о вахта гәдәр мүәййән сәнае саһәсиндә ишлэйән фәһлэләрин бир гисмини азад этдикдә исә, һәммин сәнае саһәсиндә ишә кирмәйә намзәд оланлар орадан узаглашыб тәдричлә башга эмәк саһәләринә долурлар, башланғычда азад олунанларын чоху исә, кечид дөврүндә сәфаләтә уғрайыб мәнв олур.

²¹⁵ Бир нәфәр рикардочу, Ж. Б. Сэйин чәфәнкиятына гаршы мүбаһисә эдиркән бу хүсусла дейир: „Инкишаф әтмиш эмәк бөлкүсү шәраитиндә фәһләнин мәнһарәти анчаг, онун ихтисаслашмыш олдуғу хүсуси саһәдә ишә кәлә биләр; фәһлә өзү бир нөв машындыр. Буна көрә туту гушу кими бош-бош данышмағын: һәр шейдә өз сәвиййәсини ахтарыб тапмаг мейли вардыр демәйин һеч бир фәйдасы ола билмәз. Биз әтрафымыза бир нәзәр салсаг дәрһал көрәрик ки, онлар узун мүддәт өз сәвиййәләрини тапа билмирләр, тапсалар да бу сәвиййә, просесин әввәлиндәки сәвиййәдән ашағы олур“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, London 1821, p. 72).

Һеч шүбһә йохдур ки, машинларын тэтбиги үзүндән чәкилән изтирабларын баиси машинларын өзү дейилдир. Әкәр машин мүасир мүнәсибәтләр шәраитиндә фәһләни „азад эдир“ вә ону яшайыш васитәләриндән айырырса, бунун тәгсири һеч дә машинын өзүндә дейилдир. Машинлар тэтбиг эдилдикләри сәһәдә мәһсулу учузлашдырыб артырыр вә башга сәнае сәһәләриндә истәһсал олуан яшайыш васитәләри күтләсинә илк заманларда тохунмур. Демәли, машинлар тэтбиг эдиләндән сонра вә бундан габаг чәмийәтдә, иллик мәһсулун хейли һиссәсинин ишләмә-йәнләр тәрәфиндән исраф эдилдийи һәлә бир яна дурсун, азад олунмуш фәһләләр үчүн әввәлки гәдәр вә я даһа артыг яшайыш васитәләри олур. Игтисадчыларын мәддаһлығы бу фактын тәсви-риндә ән айдын вә ән парлаг шәкилдә мейдана чыхыр. Машинларын капиталистчәсинә тэтбигиндән айрылмаз олан зиддийәт вә антагонизмләр йохдур, чүнки бунлар доғуран машинларын өзү дейил, онларын капиталистчәсинә тэтбиг эдилмәсидир! Лакин бир һалда ки, машин өзлүйүндә иш вахтыны азалдыр, онун капиталистчәсинә тэтбиг олунмасы исә иш күнүнү узадыр; бир һалда ки, машин өзлүйүндә әмәйи асанлашдырыр, онун капиталистчәсинә тэтбиги исә әмәйин интенсивлийини артырыр; бир һалда ки, машин өзлүйүндә инсанын тәбиәт гүввәләри үзәриндә гәләбәси демәкдир, онун капиталистчәсинә тэтбиги исә инсанын тәбиәт гүввәләри әлиндә гул эдир; бир һалда ки, машин өзлүйүндә истәһсалчынын сәрвәтини артырыр, капиталистчәсинә тэтбиг олундугда исә истәһсалчыны пауперә дөндәрир вә и. а.—белә бир һалда буржуа игтисадчысы садәчә олараг дейир ки, машинын бир машин олараг нәзәрдән кечирилмәси нәтичәсиндә лазымынча айдын сүбүт олундуғу кими бүтүн бу ашкар зиддийәтләр анчаг баяғы һәятын заһири көрүнүшүдүр, һәгигәтдә исә, — демәли нәзәрийәдә дә, — бунлар әсла мөвчуд дейилдир. Беләликлә, буржуа игтисадчысы дүшүнүб баш сындырмаг лүзумундан яхасыны гуртарыр, бундан да әлавә өз әлейһдарына белә бир чәфәнкияты иснад верир ки, куя онун әлейһдары машинын капиталистчәсинә тэтбиг олунмасына гаршы дейил, машинын өзүнә гаршы мүбаризә апарыр.

Әлбәттә, буржуа игтисадчысы бурада мүвәггәти уйғунсузлукларын баш вердийини һеч дә инкар этмир. Лакин мә’лум олдуғу үзрә һәр медалын тәрс үзү дә олур! Буржуа игтисадчысынын фикринчә машиндан истифадә этмәк үчүн капиталист үсулундан башга бир үсул ола билмәз. Демәли, онун нәзәриндә фәһләнин машин васитәсилә истисмар эдилмәси илә фәһләнин машины истисмар этмәси әйни шейдир. Буна көрә дә, машинларын капиталист үсулу илә ишләдилмәсинин һәгигәтдә нә олдуғуну ашкара чыхаранлар, үмумийәтлә машинларын ишләдилмәсини истәмә-йәнләр имиш, ичтимаи тәрәггинин дүшмәни имиш!²¹⁶ Бу лап мәш-

²¹⁶ Бу ловға кретинизмин устабашыларындан бири дә Мак Куллохдур. Бу адам 8 яшында бир ушаг садәдиллийи илә гейри-тәбии бир тәрздә мисал үчүн белә дейир: „Фәһләнин ихтисасыны кетдикчә даһа чох артырыб ону әввәлки гәдәр вә я әввәлкиндән дә аз әмәк сәрф этмәклә кетдикчә даһа чох мәһсул истәһсал

һур гулдур Билл Сайксын [Диккенсин „Оливер Твист“ эсэриндә] сөзләринә бәнзәйир; о демишди ки: „Чәнаб һакимләр, доғрудур, мән бу тачирләрин башыны кәсмишәм. Лакин буна мүгәссир мән дейиләм, бычагдыр. Олмая, белә мүвәггәти дилхорлуглар үзүндән биз бычаг ишләдилмәсини гадаған әдәчәйик? Бирчә дүшүнүн! Бычаг олмаса, әкинчиләр вә сәнәткарлар нә әдәр? Бычаг чәрраһлыгыда инсаны өлүмдән хилас әтмирми, инсана тәшриһ әлми өйрәтмирми? Бундан башга, бычаг кейф мәчлисләриндә инсана көмәк әдән севимли бир аләт дейилми? Бычағы мәһв әтсәниз, бизи керийә, ән гәдим барбарлыг дөврүнә гайтармыш оларсыныз“^{216a}.

Машыңлар тәтбиг әдилдикләри әмәк саһәләриндән фәһләләри һөкмән сыхышдырыб чыхарсалар да, башга әмәк саһәләриндә иши чохалда биләрләр. Лакин бунун иш тә’мин әтмәк нәзәрий-йәси дейилән шейә гәт’иййән дәхли йохдур.

Машыңла истеһсал олуан һәр бир мәһсул, мәсәлән машыңда тохунан бир аршын парча, сыхышдырыб арадан чыхардығы әйни чинсли әл әмәйи мәһсулундан учуз олдугуна көрә, бурадан белә бир мүтләг ганун мейдана чыхыр: машың үсулу илә истеһсал олуан әмтиәләрин үмуми мигдары, бунларын сыхышдырыб арадан чыхартдығы сәнәт вә я мануфактура әмтиәләринин үмуми мигдарына бәрабәр галырса, онда, сәрф әдилән әмәйин үмуми мигдары азалмыш олур. Әмәк васитәләринин, мәсәлән машыңларын, көмүр вә саирәнин истеһсалы илә әлагәдар олага артыг сәрф әдилән әмәйин мигдары, машыңларын тәтбиги нәтичәсиндә гәнаәт әдилән әмәйин мигдарындан аз олмалыдыр. Йохса машыңла истеһсал әдилән мәһсул әл илә истеһсал әдилән мәһсулдан учуз олмазды, бәлкә баһа оларды. Лакин әввәлкиндән аз мигдар фәһләнин машыңла истеһсал әтдийи әмтиәләрин үмуми күтләси нәинки сабит галмыр, һәтта, әксинә олага, онларын сыхышдырыб арадан чыхардығы сәнәт әмтиәләринин үмуми күтләсиндән чох-чох артыг олур. Фәрз әдәк ки, машыңла 400 000 аршын парча истеһсал әдән фәһләләрин сайы әл илә 100 000 аршын парча истеһсал әдән фәһләләрин сайындан аздыр. Дөрд гат артыг мәһсулда олан хаммал да дөрд гат артыгдыр. Демәли, хаммал истеһсалы дөрд гат артмалыдыр. Сәрф олунмуш әмәк васитәләринә, мәсәлән бина, көмүр, машың вә саирәйә кәлинчә, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан әлавә әмәйин артмасы һәддләри, әйни мигдар фәһләнин машыңда истеһсал әтдийи мәһсулун мигдары илә әлдә истеһсал әтдийи мәһсулун мигдары арасындаки фәрг нисбәтиндә дәйишилир.

әдә биләчәйи дәрәчәйә чатдырмаг файдалыдырса, бу нәтичәнин әлдә әдилмәсинә даһа яхшы көмәк әдән машыңлардан истифадә әтмәси кәрәк бундан аз файдалы олмасын“ (Mac Culloch, Principles of Political Economy, London 1830, p. 166).

^{216a} „Әйирмә машыңынын ихтирачысы һиндустаны союб вар-йохдан чыхартды, лакин бу бизи о гәдәр дә мүтәәссир әтмир“ (A. Thiers, De la Propriété, Paris 1848). Бу бөйүк дөвләт адамы бурада әйирмә машыңынын механики тохума дэзкәһи илә гарышдырыр, „лакин бу бизи о гәдәр дә мүтәәссир әтмир“.

Буна көрө сэнаеин бир саһэсиндэ машынлы истехсал кениш-лэндикдэ, биринчи нөвбэдэ, һәммин саһэйэ истехсал васитэлэри верэн башга саһэлэрин истехсалы да артыр. Ишлэйэн фәһлэ күт-лэсинин бу сәбәбдән нә гәдәр артмасы, иш күнүнүн мә'лум узун-луғу вә әмәйин мә'лум интенсивлийи шәраитиндә, тәтбиг олунап капиталларын тәркибиндән, йә'ни онларын сабит вә дәйишән тәр-киб һиссэлэри арасындаки нисбәтдән асылыдыр. Мүзәйән сэнае саһэсиндә машынларын нә дәрәчә яйылмыш вә я яйылмагда ол-масындан асылы олараг, һәммин нисбәт өзү дә хейли дәйишилир. Инкилтәрәдә машын тәтбиги инкишаф этдикдә, көмүр вә металл мә'дәнләриндә ишләмәйә мәнкум олан фәһлэлэрин сайы сон дәр-рәчә артды, лакин сон он илләр әрзиндә мә'дән ишиндә ени ма-шынлар тәтбиг әдилмәси бу артымы ләнкитмәкдәдир²¹⁷. Машынла бәрәбәр, ени нөв фәһлэ, йә'ни машын истехсал әдән фәһлэ дә мейдана кәлир. Бизә артыг мә'лумдур ки, машынлы истехсал бу истехсал саһэсиндә дә кетдикчә даһа артыг яйылмагдадыр²¹⁸. Сонра, хаммала кәлдикдә²¹⁹, шүбһәсиздир ки, мәсәлән, иплик әйирмә сэнаеинин чошғун инкишафы, Бирләшмиш Штатларда памбыг бечәрилмәсини, һабелә Африкада гул алверини бөйүк бир сүр'-әтлә ирәлиләтмәкдән башга, зәнчиләрә тәрбийә вермәйи сәр-һәд штатлары дейилән гулдарлыг штатларында әсас пешә әтди. 1790-чы илдә Бирләшмиш Штатларда гуллар илк дәфә сияһийә алындығы заман бурада 697 000 нәфәр гул вар иди; 1861-чи илдә исә онларын сайы тәхминән дөрд миллион чатмышды. Дикәр тәрәф-дән о да доғрудур ки, механики юн фабрикаларынын инкишафы илә бәрәбәр әкин ерләринин кетдикчә даһа кениш мигясда гоюн отлагларына чеврилмәси, әкин фәһлэлэринин күтләви сурәтдә говулмасына вә „артыг“ фәһлә һалына салынмасына сәбәб олду. Ирландияда һәлә индийә гәдәр давам әтмәкдә олан бу просес ондан ибарәтдир ки, 1845-чи илдән сонра тәхминән ярыбаяры азалмыш олан Ирландия әһалисинин сайы азалдылыб бу өлкәдә-ки ләндлордларын вә чәнаб инкилис юн фабрикантларынын тә-ләбатына тамамилә уйғун бир мигдара чатдырылыр.

Әкәр машын, әмәк чисминин там һазыр шәклә дүшәнә гәдәр кечмәли олдуғу илк пиллэләрдә вә я ара пиллэләрдә ишләнирсә,

²¹⁷ 1861-чи ил сияһисинин вердийи мә'лумата көрә (London 1863, ч. II) Ин-килтәрә вә Уәлсин көмүр мә'дәнләриндә ишлэйән фәһлэлэрин сайы 246 613 нә-фәр, о чүмләдән 20 яшындан ашағы 73 546 нәфәр вә 20 яшындан юхары 173 067 нәфәр олмушдур. 20 яшындан ашағы оланларын 835 нәфәри 5—10 яшында, 30 701 нәфәри 10—15 яшында, 42 010 нәфәри исә 15—19 яшында оланлар иди. Дә-мир, мис, гургушун, галай вә с. мә'дәнләриндә ишлэйәнләр 319 222 нәфәр иди.

²¹⁸ 1861-чи илдә Инкилтәрә вә Уәлсдә машын истехсалында 60 807 нәфәр чалышырды; бурая фабрикантлар, онларын кантор ишчиләри вә и. а., һабелә бу саһәдәки бүтүн мүвәккилләр вә тачирләр дә дахилдир; хырда машын, мәсә-лән тикиш машынлары вә и. а. истехсал әдәнләр, һабелә иш машынлары үчүн аләтләр, мәсәлән ий вә с. истехсал әдәнләр исә бурая дахил дейилдирләр. Бү-түн мүлки мүһәндисләрин сайы 3329 нәфәр иди.

²¹⁹ Дәмир—ән мүһүм хаммал нөвләриндән олдуғу үчүн бурада гейд әтмәк лазымдыр ки, 1861-чи илдә Инкилтәрә вә Уәлсдә 125 771 нәфәр дәмир әридән вар ади; буларын 123 430 нәфәри киши вә 2341 нәфәри гадын иди. Кишиләрин 30 810 нәфәри 20 яшындан кичик, 92 620 нәфәри 20 яшындан бөйүк иди.

эмэк материалына тэлэб артмагла бэрабэр, һэлэ сэнэт вэ я мануфактура үсулу илэ ишлэмэкдэ олан вэ машындан чыхмыш мөһсулу э'мал эдэн эмэк саһэлэриндэ эмэйэ олан тэлэб дэ артыр. Мэсэлэн, машынла иплик эйирилэндэ о гэдэр учуз вэ о гэдэр бол иплик элдэ эдилирди ки, эл илэ ишлэйэн тохучулар һеч дэ мэсарифи артырмадан, илк заманлар бүгүн иш күнүнү ишлэйэ билирдилэр. Белэликлэ онларын кэлири аргмышды²²⁰. Бу сәбәб-дән дэ фәһлэлэр ахышыб памбыг парча сәнаеинэ кәлирдилэр, бу һал о вахта гэдэр давам этди ки, нәһайэт, Инкилтәрэдэ Јеппу, Throstle вэ Mule машынларынын тәтбиги нәтичәсиндә мейдана кәлмиш 800 000 тохучу, бухар мүнәррикли тохума дэзкаһынын зәрбәси алтында мөһв эдилди. Машында бол-бол палтарлыг парча истеһсал эдилмәсилэ бирликдә, киши вэ гадын дәрзиләринин, алт палтар тикәнләрин вэ башгаларынын да сайы эйнилэ аргыр вэ бу һал тикиш машыны мейдана кәләнэ гэдэр давам эдир.

Машынлы истеһсал шәраитиндә нисбәтән аз мигдар фәһләнин һазырладыгы хаммал, ярымфабрикат, иш аләтләри вэ и. а. күтләсинин артмасына мұвафиг олараг, бу хаммалын вэ ярымфабрикатын сонраки э'малы бир чох айры-айры просесләрә бөлүнүр, бу сәбәбдән дэ ичтимаи истеһсал саһэләринин мұхтәлифлиийи даһа чох артыр. Машынлы истеһсал ичтимаи эмэк бөлкүсүнү мануфактурада олдугундан чох-чох ирәчиләдир, чүнки машынлы истеһсалын эһатә эгдийи сәнае саһэләринин мөһсулдар гүввәсини мұгайисә эдилмәз дәрәчәдә артырыр.

Машын тәтбигинин ән биринчи нәтичәси ондан ибарәтдир ки, машын, изафи дәйәри, бунунла да бирликдә ону тәчәссүм этдирән мөһсул күтләсини артырыр; демәли, бу нәтичә ондан ибарәтдир ки, машын тәтбиги, капиталистләр синфи вэ капиталистләр күрүһү тәрәфиндән истеһлак эдилән маддәләри артырмагла бирликдә бу ичтимаи тәбәгәләрин өзләрини дэ артырыр. Бу тәбәгәләрин сәрвәтинин артмасы вэ зәрури яшайыш васитәләри истеһсал этмәк үчүн лазым олан фәһләләрин сайынын даим нисбәтән азалмасы, зөвг шейләринә ени тәләбат доғурмагла бэрабәр бу тәләбаты өдәмәк үчүн ени васитәләр дэ доғурур. Ичтимаи мөһсулун кетдикчә даһа чох һиссәси әлавә мөһсула чеврилир вэ изафи мөһсулун кет-кедә даһа чох һиссәси кетдикчә даһа инчә вэ даһа мұхтәлиф шәкилләрдә тәкпар истеһсал олунуб истеһлак эдилир. Башга сөзлә десәк: зөвг шейләринин истеһсалы артыр²²¹. Мөһсулларын кетдикчә даһа инчә вэ даһа мұхтәлиф

²²⁰ „Дөрд нәфәр (памбыг парча тохуян) яшлы вэ ики нәфәр wi ders [сарыйычы] ушагдан ибарәт бир аилә, кечән әсрин ахырларында вэ бу әсрин әввәлләриндә күндә он саат ишләмәклә һәфтәдә 4 фунт стерлинг газанырды; иш чох тә'чили оlanda даһа чох газанырдылар... Кечмишдә онлар иплик тәклифи азлыгындан даим корлуг чәкирдиләр“ (Gaskell, the Manufacturing Population of England, London 1833, p. 25—27)

²²¹ F. Engels, „Lage der arbeitenden Klasse in England“ [Бах: Ф. Энгелс, Инкилтәрэдә фәһлә синфинин вәзийәти. Пролетариатын вэ онун синфи мұбаризәсинин тарихинә даир тәдгигләр. Москва. Дөвләтнәшр. 1929.] кәстәрир ки, мөһз бу зөвг шейләрини истеһсал эдәнләрин чох һиссәси ачыначаглы вәзийәттәдир. Буну тәсдиг эдән бир чох ени сүбутлар үчүн бах: „Children's Employment Commission“ун һесабатлары.

шәкил алмасынын бир сәбәби дә, ири сәнаеин дүня базарында яратдығы ени мүнәсибәтләрди. Иш ялныз онда дейилдир ки, харичдә гайрылмыш истәһлак васитәләринин чох гисми ерли мәһсуллара мубадилә олунур, иш һабелә ондадыр ки, кетдикчә ерли сәнаеә, харичдә һазырланмыш вә истәһсал васитәләри ролу ойнаян даһа чох хаммал, айры-айры маддәләр, ярымфабрикат вә и. а. дахил олур. Дүня базарындаки бу мүнәсибәтләрин инкишафы илә янашы олараг, нәглийят сәнаеиндә әмәйә олан тәләб артыр вә бу сәнае бир чох ени кичик нөвләрә бөлүнүр²²².

Фәһләләрин сайы нисби чәһәтдән азалдығы һалда истәһсал васитәләри илә яшайыш васитәләринин артмасы, нисбәтән узаг кәләчәкдә бәһрә верәчәк истәһсал сәһәләриндә, мәсәлән канал, док, тунел, көрпү вә с. кими сәһәләрдә ишләрин кенишләнмәсинә тәкан верир. Билаваситә машынлы истәһсал әсасында, я да она мувафиг үмуми сәнае чеврилиши әсасында тамамилә ени истәһсал сәһәләри вә, демәли, ени әмәк сәһәләри мейдана кәлир. Лакин онларын үмуми истәһсалдаки нисби ролуну ән чох инкишаф этмиш өлкәләрдә дә әһәмийәтли бир рол һесаб этмәк олмаз. Бунларда ишләйән фәһләләрин сайы, ән кобуд әл әмәйинин тәләб олунмасы дәрәчәсинә мутабиғ сурәтдә артыр. Инди газ заводларыны, телеграф, фотография, параход вә дәмир йол ишләрини бу чүр сәнаеин башлыча сәһәләриндән һесаб этмәк олар. 1861-чи ил сияһисинин (Инкилтәрә вә Уәлс) мә'луматына көрә газ сәнаеиндә (газ заводлары, механики апаратлар истәһсалы, газ ширкәтләринин мүвәккилләри вә и. а.) 15 211 нәфәр, телеграф ишиндә 2399 нәфәр, фотографияда 2366 нәфәр, кәмиләрдә 3570 нәфәр вә дәмир йолларда бүтүн инзибати вә тичарәт ишчиләриндән башга 70 599 нәфәр, о чүмләдән ер газымаг ишиндә ишләйән 28 000 нәфәр „ихтисассыз“ фәһлә аз-чох даими олараг ишләйирди. Демәли, бу беш ени сәнае сәһәсиндә үмумийәтлә 94 145 нәфәр ишләйир.

Нәһайәт, ири сәнаедә мәһсулдар гүввәнин сон дәрәчә йүксәлмәси вә бунунла янашы олараг бүтүн дикәр сәнае сәһәләриндә иш гүввәсинин истисмар олунмасынын, адәтән мүшаһидә әдилдийи кими, интенсив вә экстенсив шәкилдә артмасы, фәһлә синфинин кетдикчә даһа чох һиссәсини гейри-мәһсулдар ишләтмәйә, беләликлә дә „әв гуллуғчулары синфи“ ады илә, мәсәлән: нөкәр, кәниз, лакей вә и. а. кими гәдим әв кәләләрини кетдикчә даһа кениш даирәдә тәкрат истәһсал этмәйә имкан верир. 1861-чи ил сияһисинин вердийи мә'лумата көрә Инкилтәрә вә Уәлсин бүтүн әһалиси 20 066 244 нәфәр, о чүмләдән 9 776 259 нәфәри киши вә 10 289 965 нәфәри гадын иди. Бу рәғәмдән ишләйә билмәйән бүтүн гочялар вә ушаглар, һабелә бүтүн „гейри-мәһсулдар“ гадынлар, аз яшлылар вә көрпәләр; сонра да һөкумәт, кешишләр, һугуғшүнаслар, гошун вә и. а. кими „мәфкурәви“ тәбәгәләр; даһа сонра, ялныз торпаг рентасы, сәләм вә и. а. шәклиндә өзкә әмәйини истәһлак этмәклә мәшғул оланлар; нәһайәт пауперләр, сә-

²²² 1861-чи илдә Инкилтәрә вә Уәлсин тичарәт донанмасында 94 665 дәнизчи ишләйирди.

филлэр, чанилэр вэ и. а. чыхыларса истеъсалатда, тичарэтдэ, малиййэ саһэсиндэ вэ саирэдэ мүййән шәкилдэ иштирак эдән бүтүн капиталистлэр дэ дахил олмага эн мүхтәлиф яшларда олан там 8 миллион киши вэ гадын галар. Наман 8 миллион адам бунлардан ибарәтдир:

Кәнд тәсәррүфат фәһләлери (о чүмлэдән чобанлар вэ фермерләрин сахладыглары оғлан вэ гыз муздурлар)	1 098 261	нәфәр
Памбыг, юн, ярыюн, кәтан, кәндир, ипәк вэ чутдан парча тохуян фабрикаларда, һабелә машинла палтар вэ кружева тохумаг ишиндә	642 607	²²³ „
Көмүр вэ дәмйр мәдәнләриндә ишләйән бүтүн шәхсләр	565 835	„
Бүтүн металлуржи заводларында (домна собалары, прокат заводлары вэ и. а.) вэ мүхтәлиф метал мануфактураларында	396 998	²²⁴ „
Эв гуллугчулары синфи	1 208 648	²²⁵ „

Тохучу фабрикаларында ишләйәнләрин сайынын үстүнә көмүр вэ метал мәдәнләриндә ишләйәнлери кәлсәк 1 208 442 нәфәр олар; онларын сайынын үстүнә бүтүн метал заводлары вэ мануфактураларынын ишчиләрини кәлдикдә исә 1 039 605 нәфәр олар; демәли, һәр ики һалда бунларын сайы индики эв көләләринин сайындан аз олур. Будур машинларын капиталистчәсинә истисмар олунмасынын фәрәһли нәтичәси!

7. Машынлы истеъсалын инкишафы илә әлагәдар олараг фәһләләрин кәнар вэ чәлб олунмасы. Памбыг парча сәнаеиндә бөһранлар

Ағлы башында олан бүтүн сияси игтисад нүмайәндәләри әти-раф әдирләр ки, ени бир машин тәтбиг әдилдикдә, көһнә сәнае вэ мануфактуралардан эн әввәл һансыларилә рәгабәтә кирирсә, бунларын фәһләләринә бир таун кими тәсир кәстәрир. Бу игтисадчыларын демәк олар һамысы фабрика фәһләсинин гул вәзий-йәтиндә олмасына ағлайыр. Лакин онларын башлыча дәлили нәдән ибарәтдир? Онларын башлыча дәлили белә бир мулаһизәдән ибарәтдир ки, машинларын тәтбиг әдилмәйә башланмасы вэ ин-

²²³ О чүмлэдән 13 яшындан юхары кишиләр чәми 177 596 нәфәр.

²²⁴ О чүмлэдән гадынлар 30 501 нәфәр.

²²⁵ О чүмлэдән кишиләр 137 447 нәфәр. Бу рәгәмдән, йә'ни 1 208 648 нәфәр-дән, хүсуси шәхсләрин эвиндә ишләмәйән бүтүн гуллугчулар чыхылмышдыр.

2-чи нәшрә әләвә. 1861-чи илдән 1870-чи иләдәк киши эв гуллугчуларынын сайы демәк олар ки, ики гат артмыш, 267 671 нәфәрә чатмышдыр. 1847-чи илдә овлагларда (аристократларын овлагларында) 2697 горугчу олдуғу һалда, 1869-чу илдә, әксинә, артыб 4921 олмышду. Лондонда хырда буржуалара гуллуг эдән кәнч гызлара халг арасында „little slaveys“, балача көлә дейирләр.

жишафы дөврүндэ баш вермиш бүтүн фэлакэтлэрдэн сонра, машынлар нэтичэ э'тибарилэ эмэк көлөлэринин сайыны азалтмаг дейил, артыыр! Бэли, сияси игтисад бир ийрэнч фикри,— капиталист истехсал үсулунун эбэдилийинэ вэ тэбии зэрурэтинэ инанан һэр бир „инсанийэтпэрвэр“ үчүн ийрэнч олан белэ бир фикри,—тэ'рифлэйир ки, һэтта машынлы истехсал үзэриндэ гурулмуш бир фабрика да мүэййән йүксэлиш дөврүндэн сонра, азчох узун сүрэн „кечид дөврү“ гуртардыгдан сонра, ибидида күчэйэ атдыгындан даһа чох фэһлэни изтираблар ичиндэ боғмаға башлайыр!

Һаман сияси игтисад нүмайэндэлэри ичэрисиндэ Ганил мүстэснадыр. Онун фикринчэ машынлы истехсалын сон нэтичэси ондан ибарэтдир ки, эмэк көлөлэринин сайы мүтлэг мә'нада азалыр; сонра да онларын һесабына, Фур'енин шиддэтлэ лаға гойдуғу мәшһур „perfectibilité perfectible“ы [„тэкмилләшмэйэ габил олан тэкмилләшмэ габилийэтлэрини“] инкишаф этдирэн даһа чох мигдар „gens honnêtes“ [„мө'тэбэр адамлар“] ейиб яшайырлар. Ганил истехсалын һэрэкэт хэттини нэ гэдэр пис анласа да, һэр һалда һисс эдир ки, машын чох мәш'ум бир шейдир, зира машынын тэтбиг олунмасы ишлэйән фэһлэлэри пауперэ дөндэрир, машын инкишаф этдикдэ исэ эввэлчэ мәһв этдийиндэн артыг гул доғур. Онун нөгтейи-нөзэринин сарсаглығыны анчаг өз сөзлэрилэ ифадэ этмэк олар. О дейир: „Истехсал вэ истехлак этмэйэ мәһкум олан синифлэр азалыр, эмэйи идарэ эдэн, бүтүн халгы севиндирэн вэ маарифлэндирэн синифлэр исэ артыр... вэ эмэк хэрчлэринин азалмасындан, мәһсулун боллашмасындан, истехлак шейлэринин учузлашмасындан һасил олан бүтүн не'мэтлэри мәнимсэйир. Бу чәһэтдэн бәшэриййэт инсан дәһасынын эн йүксэк ярадычылыг пилләсинэ галхыр, динин дэрин сиррлэринэ вагиф олур, инсаны бэд эмэлдэн сахлаян эхлаг принциплэри („бүтүн не'мэтлэри мәнимсәмэк“ вэ и. а. кими принциплэр) ярадыр, азадлыгы („истехсал этмэйэ мәһкум олан синифлэрини“ азадлыгыны?) вэ һөкмранлыгы, итаэт вэ эдалэти, борч вэ инсаниййэти горуян, мүдафиэ эдэн ганунлар ярадыр“²²⁶.

Доғрудур, бә'зи тимсаллар, Инкилтэрэнин юн вэ ипэк фабрикаларынын тимсалы—көстэрир ки, мүэййән инкишаф пилләсиндэ фабрика сәнаеи саһэлэринин сон дэрэчэ кеңишләнмәси илэ бәрабэр, ишлэйән фэһлэлэрин сайы һәм нисби мә'нада, һәм дә мүтлэг мә'нада азала билэр. 1860-чы илдэ парламанын сэрәнчамы илэ Бирләшмиш краллығын бүтүн фабрикаларында хүсуси сияһи апарылдығы заман Ланкашир, Чешир вэ Йоркшир фабрика даирэлэриндэ фабрика мүфәттиши Р. Беккерэ тапшырылан ерлэрдэ 652 фабрика вар иди; бунларын 570-индэ бухар мүһәррикли 85 622 тохума дэзкаһы, 6 819 146 ий (икибашлы ийлэрдэн башга), бухар машынларында 27 439 ат гүввәси, су чархларында 1390 ат гүввәси олмагла һәмин фабрикаларда 94 119 ишчи ишлэйирди. 1865-чи

²²⁶ Бу чәфәнкият ашағыдаки әсәрдә язылмышдыр: M. Ch. G a n i l h, Des Systèmes d'Economie Politique etc. 2-ème éd. Paris 1821, vol. II, p. 224. Бах: енә орада, сәһ. 212.

илдэ исэ, эксинэ олараг, наман фабрикаларда: 95 163 тохума дэзкаһы, 7 025 031 ий, бухар машинларында 28 925 ат гүввэси, су чархларында 1445 ат гүввэси вэ 88 913 ишчи вар иди. Демэли, 1860-чы илдэн 1865-чи илэ гэдэр бу фабрикаларда бухар мүһэр-рикли тохума дэзкаһлары 11%, ийлэр 3%, бухар машинларынын күчү 5% артмыш, эйни мүддэтдэ ишчилэр исэ 5,5% азалмышдыр²²⁷. 1852-чи ил илэ 1862-чи ил арасында Инкилтэрэнин юн сэнаеи хейли кенишлэнмиш, бурада ишлэйэн фэһлэлэрин сайы исэ демэк олар, дэйишилмэмишдир. „Бу һал, эввэлки дөвр-лэрин эмэйини ени тэтбиг эдилэн машинларын нэ гэдэр чох сы-хышдырыб арадан чыхартдыгыны көстөир“²²⁸. Бир чох һалларда, ишлэйэн фабрика фэһлэлэринин сайы анчаг заһирэн артмыш олур, йэ’ни машинлы истеһсал эсасында гурулан фабрикаларын кениш-лэнмэси нэтичэсиндэ дейил, бу фабрикалар даирэсинэ тэдричлэ-ярдымчы саһэлэрин чэлб олунмасы нэтичэсиндэ артыр. Мэсэлэн, „1838—1858-чи иллэрдэ (Инкилтэрэ) памбыг парча сэнаеиндэ ме-ханики тохума дэзкаһларынын вэ бу дэзкаһларда ишлэйэн фаб-рика фэһлэлэринин артмасына сэбэб бу мүэссисэлэрин садэчэ ке-нишлэнмэси иди; башга фабрикаларда исэ, эксинэ, бунун сэбэби о иди ки, эввэллэр инсан эзэлэлэринин күчү илэ ишлэйиб халча, бафта, кэтан вэ саирэ тохуян дэзкаһлар инди бухар гүввэсилэ иш-лэдилмэйэ башламышды“²²⁹. Демэли, һэмин фабрика фэһлэлэринин сайынын артмасы анчаг, ишлэйэн фэһлэлэрин үмүми сайынын азалмасынын ифадэси иди. Нэһайэт, биз бурада даһа ондан бэһс-этмирик ки, метал фабрикаларындан башга һэр ердэ фабрика иш-чилэринин эн бөйүк һиссэси ениетмэлэрдэн (18 яшындан ашағы оланлардан), гадын вэ ушаглардан ибарэтдир.

Бунунла белэ айдындыр ки, машинларын бир йығын фэһлэни фе’лэн эвэз этмэсинэ вэ я эвэз эдэ билэчэйинэ бахмаяраг, эн нэ-һайэт фабрика фэһлэлэринин сайы эвэз эдилэн мануфактура фэһ-лэлэринин вэ я сэнэткарларын сайындан артыг ола билэр, чүнки машинлы истеһсалын өзү артыр, йэ’ни бир нөв’дэн олан фабри-калар чохалыр вэ я мөвчуд фабрикаларын һэчми бөйүйүр. Фэрз эдэк ки, көһнэ истеһсал үсулу шэраитиндэ, мэсэлэн бир һэфтэдэ сэрф эдилэн 500 фунт стерлинг капиталын $\frac{2}{5}$ һис-сэси сабит капиталдан вэ $\frac{3}{5}$ һиссэси дэйишэн капиталдан ибарэт

²²⁷ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 58 sq. Лакин эйни заманда кетдикчэ чохалан фэһлэлэри ишлэтмэк үчүн мадди эсаслар да ярадыл-мышдыр: бухарла ишлэйэн 11 625 тохума дэзкаһы, 628 756 ийи олан вэ 2695 бухар вэ су ат гүввэсинэ малик 119 ени фабрика тэ’сис эдилмишдир (енэ орада).

²²⁸ „Reports etc for 31-st October 1862“, p. 79.

²-чи нэшрэ глава. 1871-чи ил декабрын ахырларында фабрика мүфэттиши А. Redgrave Брадфордда, „New Mechanic’s Institution“да этдийи бир мэрүзэдэ де-мишди: „Сон заманлар юн фабрикаларынын заһири көрүнүшүнүн чох дэйишил-мэси мэни һейрэтэ салмаға башламышдыр. Эввэллэрдэ бу фабрикалар гадын вэ ушагларла долу олдуғу һалда, инди дейэсэн бүтүн ишлэри машин көрүр. Фабрикантлардан бири мөним суалыма белэ изаһат верди: көһнэ үсулла ишлэйэн-дэ мэн 63 адам ишлэдирдим; тэкмиллэшмиш машинлар тэтбиг эдилдикдэн сонра, ишлэк эллэрин сайыны 33-э эндирдим, бу яхынларда исэ ени бөйүк тэкмил-лэшмэлэр нэтичэсиндэ онларын сайыны 33-дэн 13-э эндирэ билдим“.

²²⁹ „Reports etc. for 31-st October 1856“, p. 16.

имиш, йэ'ни 200 фунт стерлинг истехсал васитэлэринэ вэ, мисал үчүн, һэр фәһләйэ бир фунт стерлинг һесабы илэ 300 фунт стерлинг дэ иш гүввэсинэ сэрф олунурмуш. Машынлы истехсал мейдана кэлдикдэ бүтүн капиталын тәркиби дэйишилир. Инди онун $\frac{4}{5}$ һиссэси сабит капиталдан вэ $\frac{1}{5}$ һиссэси дэйишән капиталдан ибарэт олур, башга сөзлэ десэк: иш гүввэсинэ чэми 100 фунт стерлинг сэрф эдилир. Демэли, эввэл ишлэйән фәһлэлэрин үчдэ ики һиссэси ишдән чыхарылыр. Экэр һәммин фабрика истехсалы кенишләнирсэ вэ бурая гоюлан бүтүн капитал, истехсал шэраити дэйишилмәдикдэ, 500 фунт стерлингдән артыб 1500 фунт стерлингэ чатырса, онда бурада 300 фәһлэ, йэ'ни сэнае ингилабындан эввәлки гэдәр фәһлэ ишлэйәчәкдир. Гоюлан капитал даһа чох артыб 2000 фунт стерлингэ чатарса, онда 400 фәһлэ, йэ'ни эввәлки шэраитдэ олдуғундан $\frac{1}{3}$ артыг фәһлэ ишлэйәчәкдир. Ишлэйән фәһлэлэрин сайы мүтлэг мә'нада 100 нәфәр артмыш, нисби мә'нада исэ, йэ'ни мая гоюлан бүтүн капиталын мигдарына нисбәтән исэ 800 нәфәр азалмышдыр, чүнки эввәлки шэраитдэ 2000 фунт стерлинг капитал 400 нәфәр дейил, 1200 нәфәр фәһлэ ишләтмәли оларды. Демэли, ишлэйән фәһлэлэрин сайы нисби мә'нада азалдығы һалда мүтлэг мә'нада арта биләр.

Биз юхарыда фәрз этмишдик ки, капиталын бүтөвү артдыгда, онун тәркиби дэйишилмир, чүнки истехсал шэраити эйни галыр. Лакин инди билирик ки, һэгигәтдэ машинлы истехсалын инкишафынын һәр аддымында капиталын машин, хаммал вэ саирәдән ибарәт олан сабит һиссэси артыр, иш гүввэсинэ сэрф олунан дэйишән һиссэси исэ азалыр; ону да билирик ки, истехсалын тәкмилләшмәси һеч бир истехсал үсулу шэраитиндэ машинлы истехсалда олдуғу гэдәр даими бир һал олмур; буна көрә дэ бүтүн капиталын тәркиби һеч бир ердә орадаки гэдәр дэйишкән дейилдир. Лакин баш верән фасиләләр вэ мөвчуд техники тәмәл үзәриндә әмәлә кәлән халис кәмиййәт артымы да эйни даимиликлә һаман даими дэйишилмәлэрин арасыны кәсир. Буна көрә дэ ишлэйән фәһлэлэрин сайы артыр. Мәсәлән, Бирләшмиш краллығын памбыг, юн, ярымюн, кәтан вэ ипәк парча тохуяң фабрикаларындаки бүтүн фәһлэлэрин сайы 1835-чи илдә 354 684 нәфәр олдуғу һалда, 1861-чи илдә тәкчә бухар дэзкаһларында ишлэйән тохучуларың (8 яшыңлан башламыш ән мүхтәлиф яшларда олан киши вэ гадын тохучуларың) сайы 230 654 нәфәр олмушду. Һәлә 1838-чи илдә Инкилтәрәдә әл илэ ишлэйән памбыг парча тохучуларының вэ өвләрилә бәрәбәр ишлэйән аилә үзвләринин 800 000 нәфәр олдуғу нәзәрә алыңарса, һаман артым о гэдәр дэ әһәмиййәтли көрүнмәз²³⁰, биз һәлә Асияда вэ Авропа континентиндә әл илэ

²³⁰ „Әл илэ ишлэйән тохучуларың (памбыг парча вэ памбыг гарышыгылы парча тохуяңларың) чәкдийи эзаблары крал комисйону йохламышды вэ онларың фәлакәт ичәрисиндә олдуғуну тәссүфлә әтираф этмишдиләрсә дэ, снә дэ онларың вазиййәтинин яхшылашаағыны (!) тәсадүф вэ заманың өһдәсинә бурахмышдылар вэ үмид этмәк олар ки, инди (20 ил кечәндән сонра!) онларың бу эзаблары демәк олар (nearly) йох олмушдур, буна да сәбәб, чох әһтимал ки, бухарла ишлэйән тохума дэзкаһларының инди сон дәрәчә кениш яйылмасыдыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1856“, p. 15).

ишлэйэн вэ сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш олан тохучулардан бәһс этмирик.

Бу мәсэлэнин бир нечә чәһәти галыр ки, бунлардан бәһс эдиркән гисмән дә, тәчрүбәдә фе'лән баш верән мүнәсибәтләрден бәһс эдәчәйик ки, һәлә бунларын нәзәри шәрһинә кәлиб чыхмамышыг.

Нә гәдәр ки, машинлы истеһсал мүййән сәнае саһәсиндә көһнә сәнәт вә я мануфактура һесабына кенишләнир, онун мүйвәффәгийәт газаначағы, мәсәлән, ийнәли түфәнклә силаһланмыш ордунун ох илә силаһланмыш бир орду үзәриндә мүйвәффәгийәт газаначағы гәдәр шәксиздир. Машын васитәсилә фөвгәл'адә мәнфәәт көтүрүлдүйү үчүн, машинын һәлә өзүнә тәтбиг даирәси әлдә этмәкдә олдуғу бу илк дөврүн һәлләдичи әһәмийәти вардыр. Бу мәнфәәт өзлүйүндә сүр'әтлә капитал йығылмасы мәнбәи олмагдан башга, даим тәкрар әмәлә кәлән вә тәтбиг олунмаг үчүн ени-ени саһәләр ахтаран әлавә ичтимай капиталын хейли һиссәсини дә, хүсуси бир әлверишли вәзийәтдә олан һәмин истеһсал саһәсинә чәлб эдир. Илк фыртына вә һүчүм дөврү илә әлагәдар олан хүсуси имтиязлар, машинларын илк дәфә тәтбиг олундуғу истеһсал саһәләриндә даим тәкрар олунур. Лакин фабрика кифайәт гәдәр интишар тапдыгда вә мүййән дәрәчә еткинләшдикдә, билхәссә, фабриканын техники тәмәли олан машинлар өзләри дә машин васитәсилә истеһсал олунмаға башладыгда, һәм көмүр вә дәмир һасилатында, һәм дә метал әмәлында вә нәглийәт ишиндә ингилаб баш вердикдә, мүхтәсәр, ири сәнаеә уйғун бир үмуми истеһсал шәраити әмәлә кәлдикдә бу истеһсал үсулу әлә бир эластиклик вә сүр'әтли сычрайыш йолу илә кенишләнә билмәк габилийәти кәсб эдир ки, онун гаршысына анчаг хаммалын мигдары вә сатыш базары һәдд гоя билир. Лакин бир тәрәфдән, машинлар хаммалын артмасына билаваситә ярдым эдир, нечә ки, мисал үчүн, cottongin памбыг истеһсалыны артырмышдыр²³¹. Дикәр тәрәфдән дә машин мәһсулунун учузулуғу, һабелә нәглийәт вә рабитә васитәләриндә әмәлә кәлән чеврилиш, харичи базарлар фәһ этмәк үчүн васитә олур. Машинлы истеһсал бу базарларда сәнәт истеһсалыны йыхыб дағыдараг зорла һәмин базарлары өз истәдийи хаммалын истеһсал мәнбәләринә чевирир, нечә ки, мәсәлән, Ост-Һинд Бөйүк Британия үчүн памбыг, юн, кәндир, чут, индиго вә саирә истеһсал әтмәйә мәчбур әдилмишдир²³². Ири сәнае өлкәләриндә фәһләләрин даим „артыг қ әһләйә“ дөндәрилмәси, бу өлкәләрин әһалисини көчүб башга ерләрә кетмәйә мәчбур эдир вә ени-ени өлкәләрин мүстәмләкә һалына дүшүб метрополия үчүн хаммал истеһсал әдән мәнбәләрә чеврилмәсинә сәбәб олур, нечә ки, мәсә-

²³¹ Машиннын хаммал истеһсалына тә'сир көстәрмәсинин башга үсуллары 3-чү китабда шәрһ олуначагдыр.

²³² Ост-Һинддән Бөйүк Британия: 1846-чы илдә 34 540 143 кирвәнкә, 1860-чы илдә 204 141 168 кирвәнкә вә 1865-чи илдә 445 947 600 кирвәнкә памбыг апарылмышдыр.

Ост-Һинддән Бөйүк Британия: 1846-чы илдә 4 570 581 кирвәнкә, 1860-чы илдә 20 214 173 кирвәнкә вә 1865-чи илдә 20 679 111 кирвәнкә юн апарылмышдыр.

лэн, Австралия юн истехсалы мэнбэинэ чеврилмишдир²³³. Башлыча машынылы истехсал мэркэзлэринин мэканыларына уйгун олараг ени бейнэлхалг эмэк бөлкүсү мейдана кэлир, бу да дүнанын бэ'зи ерлэрини эсасэн экинчилик истехсалы саһэлэринэ, бэ'зи ерлэрини да эсасэн сэнае истехсалы саһэлэринэ чевирир. Бу ингилаб, экинчиликдэ баш верэн вэ бу, ада һэлэлик этрафлы тэдгиг эдилмэсинэ лүзүм көрүлмэйэн чеврилишлэрлэ сых элагэдардыр²³⁴.

Нүмайэндэлэр палатасы 1867-чи ил февралын 17-дэ чэнаб Гладстонун тэшэббүсү илэ гэрара алды ки, Бирлэшмиш краллыгын 1831-чи илдэн 1866-чы илэ гэдэр ун вэ дэн халында идхал вэ ихрач этдийи бүтүн тахыл һаггында статистика мә'луматы топланылсын. Мэн ашагыда бу статистика мә'луматынын екунуну верирэм. Бурада ун да квартал һесабы илэ дэнэ чеврилмишдир (381-чи сәһифэдәки чэдвэлэ бах).

Фабрика истехсалынын бөйүк сычрайышла кенишләнмәси вэ дүня базарындан асылы олмасы нәтичәсиндэ лабүд олараг әввэлчә истехсал гызгынлашыр, бунун ардынча да базарлар һэддиндэн артыг әмтиә илэ долур, базарлар кичилдикдә исә сарсынты баш верир. Сэнаеин һәяты, бир-биринин ардынча кэлән вэ бир-биринэ бағлы олан орта дәрәчә чанланма, чичәкләнмә, ифрат истехсал, бөһран вэ дурғунлуг дөврлэри силсиләсинэ чеврилир. Сэнае дөврәсинин мәрһәлэләри бу гайда илэ бир-бирини әвәз этдикдә, машынылы истехсал адәтән эмэк һаггыны вэ, демәли, фәһләнии

²³³ Умид бурнундан Бөйүк Британия: 1846-чы илдә 2 958 457 кирвәнкә, 1860-чы илдә 16 574 345 кирвәнкә вэ 1865-чи илдә 29 920 623 кирвәнкә юн апарылмышдыр.

Австралиядан Бөйүк Британия: 1846-чы илдә 21 789 346 кирвәнкә, 1860-чы илдә 59 166 616 кирвәнкә вэ 1865-чи илдә 109 734 261 кирвәнкә юн апарылмышдыр.

²³⁴ Бирлэшмиш Штатларын игтисади инкишафынын өзү, Европа вэ хусусән Инкилтәрә ири сәнаеинин мәнсулудур. Бирлэшмиш Штатлары индики (1867-чи илдәки) вәзийәтиндә һәлә енә Европанын мүстәмләкәси һесаб этмәк ләзымдыр. [4-чү нәшрә гәйд. О вахтдан бәри Бирлэшмиш Штатлар өз мүстәмләкә хасийәтини һәлә енә тамамилә итирмәмиш олса да, инкишаф эдиб дүнанын икинчи сәнае өлкәси олмушдур.—Ф. Э.]

Бирлэшмиш Штатлардан Бөйүк Британия памбыг ихрачы
(кирвәнкә һесабилә):

1846-чы ил . . .	401 949 393	1859-чу ил . . .	961 707 264
1862-чи ил . . .	765 630 544	1860-чы ил . . .	1 115 890 608

Бирлэшмиш Штатлардан Бөйүк Британия тахыл вэ с. ихрачы
(1850 вэ 1862-чи илләрдә) (инкилис сентнери һесабилә):

	1850-чи ил	1862-чи ил		1850-чи ил	1862-чи ил
Бугда	16 202 312	41 033 503	Гарғыдалы	5 473 161	11 694 818
Арпа	3 669 653	6 624 800	Веге вэ я Bigg (арпа-нын бир нөвүдүр) . . .	2 039	7 675
Юлаф	3 174 801	4 426 994	Нохуд	811 620	1 024 722
Човдар	388 749	7 108	Лобя	1 822 972	2 037 137
Бугда уну . .	3 819 440	7 207 113			
Мәрчи	1 054	19 571			

Ихрачын екуну: . . . 34 365 801 74 083 351

өз яшайышыны да дэйишкэн вэ гейри-сабит бир хала салыр. Капиталистлэр, истеҥсалын чичэклэнмэ дөврлэриндэн башга хэмишэ базарда өз фэрди мөвгелэрини сахламаг үстүндэ бир-бирилэ гызгын мүбаризэ апарырлар. Онларын базардаки мөвгеи, мэхсулларын учузлуғу илэ дүз пропорционалдыр. Иш гүввэсини эвэз эдэн мүкэммэл машынлар вэ ени истеҥсал үсуллары тэтбиг этмэк сатһэсиндэ бу сәбәбдэн рәгабәт әмәлә кәлмәсиндән башга, әмәк һаггыны зорла иш гүввэсинин дэйэриндән дә ашағы салмаг васитәсилә әмтиәләрин учузлашмасына наил олмаг чәһди, мүэйһен заманларда һәр дәфә тәкрар мейдана чыхыр²³⁵.

Демәли, фабрика фәһләләринин сайынын артмасы, фабрикалара гоюлан бүтүн капиталын нисбәтән чох сүр'әтлә артмасындан асылыдыр. Лакин фәһләләрин бу артмасы просеси анчаг, сәнае дөврәсинин йүксәлиш вэ тәнәззүл мәрһәләләри илэ әлағәдар олараг баш верир. Бундан әлавә, каһ ишә ени фәһләләр гәбул этмәмәйә имкан верән, каһ да ишләйән фәһләләри фе'лән эвэз эдән техники тәрәгги дә тез-тез һәмин просесин арасыны кәсир. Машынлы истеҥсалда баш верән бу чүр кейфийәт дэйишмәләри даим фәһләләри фабрикадан кәнар әдир вэ я фабриканын гапыларыны ахышыб кәлән ени фәһләләрин үзүнә бағлайыр, фабрикалар анчаг кәмийәтчә кенишләндикдә исә, нәинки кәнар әдилмиш фәһләләрә, һәтта ени кәлән фәһләләрә дә иш тапылыр. Беләликлә, фәһләләр даим сәнаеә каһ чәлб олунур, каһ да орадан кәнар олунур, бир тәрәфдән башга тәрәфә говулур, әйни заманда, ишә көтүрүлән фәһләләрин чинсийәти, яшы вэ ихтисасы да даим дэйишилир.

²³⁵ Лейстердә чәкмә фабрикантларынын ә'лан этдийи локаут нәтичәсиндә (1866-чы ил июл айында) күчәйә салынмыш фәһләләрин „Trade Societies of England“а мүрачигәтнамәсиндә әзчүмлә дейилир: „Тәгрибән 20 ил бундан әввәл Лейстер чәкмә фабрикаларында, чәкмәнин алтыны тикмәк әвәзинә мыхламаг үсулу тәтбиг әдилмәси нәтичәсиндә чеврилиш баш вермишди. О заманлар яхшы әмәк һаггы ала билирдик. Чох кечмәдән бу ени үсул хейли кенишләнди. Ән зәриф мал истеҥсал эдән мүхтәлиф фирмалар арасында күчлү рәгабәт башланды. Лакин бундан бир аз сонра, учуз гиймәтә (undersell) мал сатмаг васитәсилә базарда бир-бирини сыхышдырмаг кими даһа пис бир рәгабәт башланды. Бунун зәрәрли тә'сири, чох кечмәдән әмәк һаггынын азалдылмасы шәклинә мейдана чыхды, һәм дә әмәйин гиймәти о дәрәчә сүр'әтлә ашағы дүшүрдү ки, инди бир чох фирмалар әввәлки әмәк һаггынын анчаг ярысыны верир. Лакин әмәк һаггынын кетдикчә даһа чох ашағы дүшмәсинә бахмаяраг, һәр дәфә иш гиймәтләри дәйишдирилдикдә йәгин ки, мәнфәәт артыр“.—Фабрикантлар сәнаеин һәтта әлверишсиз дөврлэриндән дә истифадә әдиб фәһләнин әмәк һаггыны һәддиндән артыг ашағы салмагла, йә'ни фәһләнин зәрури яшайыш васитәләрини ачыгча оғурламагла чох бөйүк мәнфәәт көтүрүрләр. Мисал үчүн Coventry ипәк парча сәнаеиндәки бөһраны көтүрәк: „Һәм фабрикантлардан, һәм дә фәһләләрдән алдығым ма'лумат айдын кәстәрир ки, әмәк һаггы, харици истеҥсалчыларла рәгабәтин вә башга амилләрин тәләб этдийиндән чох ашағы салынмышдыр. Тохучуларын чо-ху 30—40% ашағы салынмыш әмәк һаггына ишләйир. Тохучу беш ил бундан әввәл бир топ бафта тохуюб 6—7 шиллинг алдығы һалда, инди анчаг 3 шиллинг 3 пенс вә я 3 шиллинг 6 пенс алыр; кечмишдә 4 шиллинг вә 4 шиллинг 3 пенсә көрүлән бир иш инди анчаг 2 шиллинг вә я 2 шиллинг 3 пенсә көрүлүр. Әмәк һаггы, әмтиәнин рәвач сатылмасы үчүн лазым олдуғундан чох кәсилмишдир. һәгигәтдә, бафта тохуан фәһләләрдән бир чохунун әмәк һаггы ашағы салындығы һалда әмтиәнин гиймәти гәт'ийән ашағы дүшмәмишдир“ (Комиссион үзвү F. D. Longe-ун һесабаты: „Children's Employment Commission. 5-th Report 1866“, p. 114, n. 1).

Бешиллик дөврләр вә 1866-чы ил.

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Орта һесабла бир илдә.								
Идхал (квартер һесабли)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 912 612	15 009 871	16 457 340
Орта һесабла бир илдә.								
Ихрач (квартер һесабли)	225 363	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 751	216 318
Орта һесабла бир илдә идхалын ихрач-дан артыгы	871 010	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 022
Әһали.								
Һәр бир дөврүн орта һесабла бир илиндә	24 621 107	25 929 507	27 262 569	27 797 558	27 572 923	28 391 544	29 381 460	29 935 404
Мәһсулун бүтүн әһали арасында бә-рабәр бөлүнмәсін шәртилә һәр адамн илдә истәһлак этдийи вә ерли истәһсала бир әләвә тәшкил эдән тахыл вә сая-рәһни кварталер һеса-билә орта миғдары	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

Биз Инкилтэрэ памбыг парча сэнаеинин мүгэддэратына өтэри бир нэзэр салсаг, фабрика фэһлэсинин мүгэддэраты эн айдын бир шэкилдэ мейдана чыхар.

1770-чи илдэн 1815-чи илэ гэдэр памбыг парча сэнаеи 5 ил өлкүнлүк вэ я дургунлуг дөврү кечирмишдир. Бу биринчи 45 ил эрзиндэ машын тэтбиги вэ дүня базары инкилис фабрикантларынын инһисарында иди. 1815-чи илдэн 1821-чи илэ гэдэр өлкүнлүк дөврү, 1822-чи вэ 1823-чү иллэрдэ чичэккләнмэ башланыр. 1824-чү илдэ иттифаглар элейһинэ олан ганун лэгв эдилир вэ һэр ердэ фабрикалар бөйүк бир вүс'этлэ кенишлэнир. 1825-чи илдэ бөһран башланыр. 1826-чы илдэ памбыг парча сэнаеиндэки фэһлэлэр бөйүк эһтияч ичиндэ галыб иғтишаш галдырырлар. 1827-чи илдэ вэзиййэт бир гэдэр яхшылашыр. 1828-чи илдэ бухар мүһэррикли тохума дэзкахларынын мигдары вэ ихрачат хейли артыр. 1829-чу илдэ ихрачат, хүсүсән Һиндустана олан ихрачат габагки иллэрин һамысыны өтүб кечир. 1830-чу илдэ базарлар һэддиндэн артыг долур, фэһлэлэр бөйүк эһтияч чэкирлэр. 1831—1833-чү иллэрдэ арамсыз өлкүнлүк давам эдир. Шэрги Асия (Һиндустан вэ Чин) илэ тичарэт инһисары Ост-Һинд ширкэтинин элиндэн алыныр. 1834-чү илдэ фабрикалар чох артыр, машынлы истеһсал чох интишар эдир вэ иш гүввэси чатышмыр; йохсуллар һаггында верилән ени ганун кэнд фэһлэлэринин фабрика эялэтлэринэ көчүрүлмэсинэ ярдым эдир; кэнд графлыгларындан йығын-йығын ушаглары говуб сэнаеэ көндэрирлэр; ағ гул тичарэти башланыр. 1835-чи илдэ чошгун чичэккләнмэ башланыр; эйни заманда, эл илэ памбыг парча тохуянлар ачындан гырылырлар. 1836-чы илдэ чошгун чичэккләнмэ давам эдир. 1837-чи вэ 1838-чи иллэрдэ өлкүнлүк вэ бөһран олур. 1839-чу илдэ сэнае чанланыр. 1840-чы илдэ фэһлэлэр бэрк сыхынты чэкир вэ иғтишаш галдырырлар, гошун ишэ гарышыр. 1841-чи вэ 1842-чи иллэрдэ фабрика фэһлэлэри дэһшэтли изтираблар кечирир. 1842-чи илдэ фабрикантлар тахыл ганунларыны лэгв этдирмэк үчүн фэһлэлэри фабрикалардан чыхарырлар; минлэрлэ фэһлэ күтлэси Йоркширэ йөнэлир, гошун онлары говуб кери гайтарыр, башчылары да Ланкастердэ мэхкэмэйэ верилир. 1843-чү илдэ фэһлэлэр бөйүк эһтияч чэкирлэр. 1844-чү илдэ сэнае енидэн чанланыр. 1845-чи илдэ сэнае чох тэрэгги эдир. 1846-чы илдэ эввэлчэ йүксэлиш олур, сонра исэ тэнэззүл эламэтлэри көрүнүр; тахыл ганунлары лэгв эдилир. 1847-чи илдэ бөһран башланыр; „big loaf“ [„бөйүк көмбэ“] шэрэфинэ һэр ердэ эмэк һаггы 10% вэ даһа чох азалдылыр. 1848-чи илдэ фэһлэлэрин сыхынтысы давам эдир; Манчестер гошунла мүһафизэ олунур. 1849-чу илдэ сэнае енэ чанланыр. 1850-чи илдэ чичэккләнмэ башланыр. 1851-чи илдэ эмтиэ гиймэтлэри дүшүр, эмэк һаггы азалыр, тез-тез тэ'тиллэр олур. 1852-чи илдэ вэзиййэт яхшылашмаға башлайыр, тэ'тиллэр давам эдир, фабрикантлар фэһлэлэри һэдэлэйиб харичдэн фэһлэ кэтирчэкклэрини сөйлэйирлэр. 1853-чү илдэ ихрачат артыр; Престонда 8 ай тэ'тил олур вэ фэһлэлэр бөйүк эһтияч чэкирлэр. 1854-чү илдэ чичэккләнмэ башланыр, базарлар һэддиндэн артыг долур. Бирләшмиш Штатлардан, Канададан вэ Шэрги Асия базарларындан ифлас хэбэрлэри кэлир. 1856-чы илдэ сэнаедэ чошгун

чичэкклэнмэ башланыр. 1857-чи илдэ бөһран башланыр. 1858-чи илдэ вэзиййэт яхшылашыр. 1859-чу илдэ чошгун чичэкклэнмэ башланыр, фабрикалар артыр. 1860-чы илдэ Инкилтэрэнин памбыг парча сэнаеи эн йүксэк инкишаф нөгтэсинэ чатыр; Гиндустан, Австралия базарлары вэ и. а. о гэдэр долур ки, пэсмандэ маллар 1863-чү илэ гэдэр күчлэ сатылыб гуртарыр; Франса илэ тичарэт мүгавилэси багланыр; фабрикалар вэ машинлы истехсал олдугча артыр. 1861-чи илдэ йүксэлиш бир мүддэт давам эдир, сонра тэнэззүлэ кечир, Америкада вэгэндаш мүһарибэси вэ памбыг гытлыгы башланыр. 1862—1863-чү иллэрдэ там фэлакэт баш верир.

Памбыг гытлыгы эһвалаты о гэдэр мараглыдыр ки, онун үзэриндэ бир гэдэр даянмамаг олмаз. 1860—1861-чи иллэрдэ дүня базарынын вэзиййэти һаггындаки гысача мә'луматдан көрүнүр ки, памбыг гытлыгы фабрикантларын лап үрэйиндэн иди вэ онлар үчүн гисмэн хейри вар иди: бу факт Манчестер тичарэт палатасынын һесабатында э'тираф эдилмиш, Палмерстон вэ Дерби тэрэфиндэн парламанда э'лан олунмуш вэ һөкумэт тэрэфиндэн дә тэсдиг эдилмишдир²³⁶. Элбэттэ, 1861-чи илдэ Бирләшмиш краллыгын 2887 памбыг парча фабрикасындан бир чоху хырда фабрика иди. Һәмин 2887 фабрикадан 2109-унун дахил олдугу эялэтин фабрика мүфэттиши А. Redgrave тэрэфиндэн верилэн мә'лумата көрө, бу 2109 фабрикадан 392-синин, йә'ни 19%-инин һәр бири 10 бухар ат гүввэсиндэн аз, 345-инин, йә'ни 19%-инин һәр бири 10 ат гүввэсиндэн 20 ат гүввэсинэ гэдэр, 1372-сининдэ һәр бири 20 вэ даһа артыг ат гүввэси ишләдирди²³⁷. Хырда фабрикаларын чоху 1858-чи илдэн сонраки чичэкклэнмэ дөврүндэ, башлыча олараг мөһтәкирләр тэрэфиндэн тә'сис эдилэн фабрикалар иди ки, бу мөһтәкирләрдән бә'зиләри иплик, бә'зиләри машин, бә'зиләри дә бина гоймушду; һәмин фабрикаларын саһибләри кечмиш фабрика усталарындан вэ я аз таваналы олан башга адамлардан ибарәт иди. Бу хырда фабрикантларын чоху ифлас этди. Памбыг гытлыгы олмасайды лабүд баш вермәли олан тичарәт бөһраны да енә онлары ифласа уҗрадачагды. Онлар бүтүн фабрикантларын $\frac{1}{3}$ һиссәсини тәшкил этдикләри һалда, фабрикаларына гоюлан капитал, памбыг парча сэнаеинә гоюлан үмуми капиталын чох аз бир һиссәсини тәшкил эдирди. Истехсалын нә дәрәчәдә ихтисар олундугуна кәлинчә, э'тибарлы мә'лумата көрө 1862-чи илин октябр айында ийләрин 60,3%-и вэ тохума дэзкахларынын 58%-и ишләмирди. Бу рәгәмләр бүтүн бу сэнае саһәсинә аиддир вэ, тәбии ки, айрыайры даирәләрдә бундан хейли артыг вэ я әксикдир. Долгун ишләйән (һәфтәдә 60 саат ишләйән) фабрикалар чох аз иди, галанлары исә фәсилә илэ ишләйирди. Һәтта долгун ишләйән вә адәтән ишәмузд үсулу илэ әмәк һаггы алан аз мигдар фәһләнин һәфтәлик газанчы да лабүд олараг азалырды, чүнки яхшы нөв памбыглар пис нөв памбыгла, Sea Island памбыгы (зәриф сап әйирәндә) Мисир памбыгы илэ, Америка вә Мисир памбыгы сурап (Ост-Һинд) памбыгы илэ, халис памбыг исә тулланты гары-

²³⁶ Мүгайнсә эт: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, p. 30.

²³⁷ Енә орада, p. 19.

шыглы сураг памбыгы илэ эвэз эдилирди. Сураг памбыгы лифинин гысалыгы, бу памбыгын зибилли олмасы, сапларынын тез-тез гырылмасы, эриши чирешлэркэн ун эвэзинэ мүхтәлиф агыр ингредиентләр ишләдилмәси вә и. а.—бүтүн бунлар машинларын сүр'әтини вә я бир тохучунун ишләтдийи дэзкаһларын сайыны азалтмаға мәчбур эдирди, машинлары тәнзим этмәк үчүн сәрф олуна әмәйи артырды вә мәһсулун мигдарыны азалтдығына көрә фәһләнин ишәмузд әмәк һаггыны да әксилдирди. Там иш мүддәтиндә ишләйиб сураг памбыгындан парча тохуя фәһлә әмәк һаггынын 20, 30 вә даһа чох фаизини итирди. Лакин фабрикантларын чоху һәтта ишәмузд әмәк һаггы нормасыны да 5, 7¹/₂ вә 10% азалтмышды. Буна көрә дә һәфтәдә 3, 3¹/₂, 4 күн вә я күндә анчаг 6 саат ишләйәнләрн нә вәзийәтдә олдуғуну тәсәввүр этмәк чәтин дейилди. 1863-чү илдә, вәзийәт нисбәтән яхшылашмаға башлаядан сонра тохучуларын, әйиричиләрн вә башгала-рынын әмәк һаггы һәфтәдә 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 10 пенс, 4 шиллинг 6 пенс, 5 шиллинг 1 пенс вә и. а. олмушду²³⁸. Һәтта фәһләләр бу гәдәр әзаб-әзийәт чәкдикләри бир заманда да фабрикантлар енә онларын әмәк һаггындан пул чыхмаг үчүн ени васитәләр ичад эдирдиләр. Бу васитәләрдән бири дә мәһсулун пис кейфийәтли олмасы үстүндә алынған чәримәләр иди, һалбуки мәһсулун пис кейфийәтли олмасына сәбәб памбыгын пис олмасы, машинларын пис ишләмәси вә саирә иди. Фәһлә коттечләри дә [дахмалары да] фабрикантынки олдуғда исә о өзү фәһләнин номинал әмәк һаггындан мәнзил кирайәси чыхырды. А. Redgrave сөйләдийинә көрә Selfacting minders (һәрәси ики автомат мүл машины идарә әдән фәһләләр) көрүрмүшләр ки, „там 14 күн ишләйәндән сонра 8 шиллинг 11 пенс газанмышлар; бу пулдан мәнзил кирайәси дә тутулурмуш, лакин фабрикант мәнзил кирайәсинин ярысыны пешкеш олараг фәһләләрә гайтарыр вә беләликлә фәһләләр әвләринә там 6 шиллинг 11 пенс кәтирмишләр. Selfacting minders-ин һәфтәлик музду бир чох ерләрдә 5 шиллингдән 9 шиллингә гәдәр олурмуш, 1862-чи илин сон айларында исә тохучуларын һәфтәлик музду азы 2 шиллинг 6 пенс имиш“²³⁹. Фәһләләр анчаг гыса бир мүддәт ишләдикләри һалларда да чох вахт әмәк һагларындан мәнзил кирайәси тутулурду²⁴⁰. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дейил ки, Ланкаширин бә'зи ерләриндә ачлыг яталағына бәнзәр бир хәстәлик дүшмүшдү! Лакин бунларын һамысындан мараглысы о иди ки, истеһсал просеси фәһләнин һесабына тәкмилләшдирилирди. Бу, тәшриһчинин гурбаға үзәриндә тәчрүбә апармасы кими әсл *experimenta in corpore vili* [дәйәрсиз чанлылар үзәриндә апарылан тәчрүбә] иди. Фабрика мүфәттиши Redgrave дейир: „Һәрчәнд мән бир чох фабрикаларда фәһләләрн фе'лән нә гәдәр алдыгларыны көстәрдим, лакин күман эдилмәсин ки, онлар һәр һәфтә бу мәбләғи алырлар. Фабрикантларын даим тәчрүбә апармасы [„experimentalizing“] үзүндән фәһләләрн

²³⁸ „Reports etc. for 31-st October 1865“, p. 41—45

²³⁹ „Reports etc. for 31-st October 1863“, p. 41, 42.

²⁴⁰ Енә орада, p. 51

вэзиййэтиндэ чох бөйүк дэийишкликлэр баш верир... онларын эмэк һаггы, памбыг гатгысынын кейфиййэтиндэн асылы олагаг артыб-эксилир: эввэлки эмэк һагларындан каһ 15% эксик олур, каһ да—бир вэ я ики һәфтэ сонра 50—60% ашағы дүшүр²⁴¹. Бу тэчрүбэлэр фәһлэлэрин тэкчэ яшайыш васитэлэри һесабына дейил, һабелә онларын бүтүн беш дуйғу үзвүнүн һесабына кечирилирди.

„Сурат памбыгы э’мал эдәнләрден чохлу шикайәт кәлирди. Онлар мәнә билдирдиләр ки, памбыг тайларыны ачанда галхан үфунәтдән адамын лап үрәйи ағзына кәлир... Памбыгдан галхан тоз вэ зибил, памбыгы гарышдыран вэ дидән фәһлэлэрин богазына долуб онлары өскүрдүр вэ тәнкнәфәс эдир... Памбыг лифи гыса олдуғуна көрә иплийи чиришләркән она чохлу чириш япышыб галыр, бу чириш исә кечмишдә ишләдилән ун эвэзинә инди чүрбәчүр һейванат вэ нәбатат мәһсулларындан һазырланылыр. Буна көрә дә тохучуларда үрәк буланмасы вэ мә’дә хәстәликләри эмәлә кәлир. Тоздан эмәлә кәлән бронхит, һабелә богаз илтиһабы кениш яйылмыш хәстәликләрдир; сурат памбыгынын чирки дәрини гычыгландырдығына көрә дәри хәстәликләри дә эмәлә кәлир“.

Дикәр тәрәфдән, ун эвэзинә суррогат ишләдилмәси чәнаб фабрикантлар үчүн көзәл бир газанч мәнбәи иди, чүнқи суррогатлар иплийин чәкисини артырырды. Суррогат гатылмасы нәтичәсиндә, 15 кирвәнкә хаммал иплийә чеврилдикдә 26 кирвәнкә кәлирди²⁴².

Фабрика мүфәттишләринин 1864-чү ил 30 апрел тарихли һесабатында дейилир: „Инди сәнае бу элавә кәлир мәнбәиндән лап биабырчы бир дәрәчәдә истифадә эдир. Мө’тәбәр бир шәхсдән өйрәндийимә көрә, 8 кирвәнкә парча һазырламаг үчүн $5\frac{1}{4}$ кирвәнкә памбыг вэ $2\frac{3}{4}$ кирвәнкә чириш ишләдилир. Башга бир һалда $5\frac{1}{4}$ кирвәнкәлик парчада ики кирвәнкә чириш олур. Бу парчалар ихрач олунмаг үчүн тохунан ади көйнәк парчасыдыр. Башга нөв парчалара бә’зән 50% чириш гатылыр; беләликлә, фабрикантлар парчаны онда олан иплийин номинал гиймәтиндән дә учуз сатмагла бәрабәр енә дә варландыгларыны сөйләйиб өйүнә биләрдиләр вэ доғрудан да өйүнүрләр“²⁴³. Лакин фәһлэләрә эзаб верән, тәкчә фабрикада фабрикантларын вэ фабрика харичиндә шәһәр идарәләринин тәчрүбә апармасы дейилди, тәкчә эмэк һаггынын азалдылмасы вэ ишсизлик, сәфаләт вэ диләнчилик дейилди, тәкчә лордларын вэ ашағы палата нүмайәндәләринин тә’рифли нитгләри дейилди. „Памбыг гытлығы нәтичәсиндә бу гытлығын лап эввәлиндән ишсиз галан бичарә гадынлар чәмиййәтин туллантысы олмуш вэ бу вэзиййәтдә галмышлар... Инди ишләр енидән чанланмыш вэ истәнилән гәдәр иш вардыр, лакин бу гадынлар һәммин башыбәлалы синфин үзвләри олагаг галмыш вэ йәгин ки, бундан сонра да бу һалда галачаглар. Инди шәһәрдә чаван фаһишәләрин сайы сон 25 илдә көрүлдүйүндән хейли артыгдыр“²⁴⁴.

²⁴¹ Енә орада, р. 50, 51.

²⁴² Енә орада, р. 62, 63.

²⁴³ „Reports etc. for 30-th April 1864“, р. 27.

²⁴⁴ Болтонда Chief Constable Harris-ин мәктубундан, „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, р. 61, 62.

Белэликлэ, Инкилтэрэ памбыг парча сэнаеинин 1770-чи илдэн 1815-чи илэ гэдэр давам эдэн биринчи 45 или эрзиндэ биз анчаг 5 ил бөһрэн вэ дургунлуг олдуғуну көрүрүк, лакин бу дөвр онун дүнияны инһисара алдығы бир дөвр иди. 1815-чи илдэн 1863-чү илэ гэдэр давам эдэн сонраки 48 иллик дөврдэ 28 ил өлкүнлүк вэ дургунлуг олдуғу һалда, анчаг 20 ил чанланма вэ чичэкләнмэ олмушдур. 1815—1830-чу иллэрдэ Авропа континенти илэ вэ Бирлэшмиш Штатларла рэгабэт башланыр. 1833-чү илдэн э’тибарэн „инсан нэслини кэсмэк“ (эл илэ ишлэйән һинду тохучуларыны күтлэви сурэтдэ мөһв этмэк) васитэсилэ Асия базарлары зорла кенишлэндирилир. Тахыл гануну лөгв эдилэндэн сонра 1846-чи илдэн 1863-чү илэ гэдэр сэнаедэ 8 ил бабат чанланма вэ чичэкләнмэ олдуғу һалда, 9 ил өлкүнлүк вэ дургунлуг дөврү олмушдур. Памбыг парча тохуян киши фәһлэлэрин һэтта чичэкләнмэ дөврүндэ дэ нэ вэзиййэтдэ олдуғларыны бу ашағыдаки гейддэн билмэк олар²⁴⁵.

8. Ири сэнаеин мануфактураны, сэнэти вэ эв истеһсалыны ингилабилэшдирмәси

а) Сэнэт вэ эмэк бөлкүсү эсасында гурулан кооперасиянын мөһв эдилмәси

Биз көрдүк ки, машин, сэнэтэ эсасланан кооперасияны вэ сэнэт характерини итирмәмиш эмэк бөлкүсүнэ эсасланан мануфактураны мөһв эдир. Биринчийэ мисал олараг, бичинчилэр коопера-

²⁴⁵ Памбыг парча сэнаеи фәһлэлэринин 1863-чү илин язында мұһачирләр чәмиййәти тәшкил әтмәйә чағыран бир мұрачиәтнамәсиндә әзчүмлә дейилиран: „Инди чохлу фабрика фәһлэлэринин мұтләг мұһачирәт әтмәли олдуғуну инкар әдәнләр аз тапылар. Мұһачирәтин һәр заман зәрури олдуғуну вә ади һалларда онсуз кечинә билмәдийимизи исә ашағыдаки фактлар сүбүт эдир: 1814-чү илдә ихрач әдилән памбыг парча малларынын рәсми дәйәри (бу дәйәр рәгәмләри исә анчаг мигдар кәстәричисидир) 17 665 378 фунт стерлинг, онларын һәгиги базар дәйәри исә 20 070 824 фунт стерлинг иди. 1858-чи илдә ихрач әдилән памбыг парча малларын рәсми дәйәри 182 221 681 фунт стерлинг, онларын һәгиги базар дәйәри исә анчаг 43 001 312 фунт стерлинг иди; демәли ихрачатын мигдары он гат артдығы һалда, гиймәти анчаг ики дәфәдән бир аз чох артмышды. Үмүмиййәтлә өлкә үчүн вә хусусән фабрика фәһлэләри үчүн чох фәлакәтли олан бу нәтичә, бир чох сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бу сәбәбләрин ән чох нәзәрә чарпанларындан бири ондан ибарәтдир ки, һәмнин сәнае саһәси үчүн лазым олан эмәк даим артыглыг эдир вә бу сәнае саһәси мөһв олмамаг үчүн базарын даим кенишләнмәсини истәйир. Мүасир гурулушда тичарәтдә вахташыры баш верән вә инсан өлүмү кими лабүд олан дургунлуглар үзүндән памбыг парча фабрикаларымыз бә’зән иши даяндырмалы олур. Буна бахмайраг инсанларын ихтирачылығы давам эдир. Сон 25 илдә бу өлкәдән ән азы 6 миллион адам көчүб кетмишсә дә, енә һәтта ән йүксәк чичәкләнмә дөврләриндә яшлы кишиләрин чох бөйүк фаизи фабрикаларда һеч бир гиймәтә иш тапа билмир; буна сәбәб мөһсулу учузлашдырмаг мөһсәдилә әмәйин даим сыхышдырылыб арадан чыхарылмасыдыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863“, p. 51, 52). Сонраки фәсилләрин бириндә көрәчәйик ки, памбыг парча сәнаеиндә фәлакәт баш вердийи заман чәнаб фабрикантлар фабрика фәһлэлэринин өлкәдән көчүб кетмәсинә һәр васитә илә, һәтта дөвләт һакимиййәтинин ярдымы илә мане олмага чалышырдылар.

сиясыны эвэз эдэн бичин машиныны көстөрмэк олар. Икинчийэ исэ тикиш ийнэси гайыран машин көзэл бир мисалдыр. Адам Смитэ көрө, онун заманында 10 адам эмэк бөлкүсү илэ ишлэ-йиб күндө 48 000 ийнэ гайырымыш. Бир машин исэ, аксинэ, 11 саатлыг иш күнү эрзиндэ 145 000 ийнэ верир. Бир гадын вэ я гыз орта һесабла 4 дэнэ бу чүр машин ишлэдир вэ, демэли, бу машинларын васитэсилэ күндө 600 000-э гэдэр, яхуд һэфтэдэ 3 000 000-дан артыг ийнэ истехсал эдир²⁴⁶. Айрыча бир иш маши-ны кооперасияны вэ я мануфактураны эвэз этдикдэ, о өзү ени сэнэт истехсалы үчүн тэмэл ола билэр. Лакин сэнэт истехсалы-нын машин эсасында бу шәкилдэ енидэн мейдана кәлмәси анчаг, фабрика истехсалына кечид демәкдир ки, доғрудан да фабрика истехсалы, машинлары һәрәкәтә кәтирән инсан эзәлэләри эвә-зиндэ мүэййән бир механики гүввә, мәсәлән бухар вэ я су гүв-вәси тәтбиг эдилмәйә башландығы замандан э'тибарән мейдана кәлир. Хырда истехсал механики мүһәррик гүввәдән тәк-тәк һал-ларда вэ анчаг мүвәггәти олараг, мәсәлән Бирмингамын бә'зи мануфактураларында олдуғу кими бухар кирайә этмәк васитәси-лэ, яхуд тохучулуг ишинин бә'зи саһәләриндә олдуғу кими, хырда һәрарәт машинлары ишләтмәк вэ с. васитәсилә истифадә эдә билэр²⁴⁷. Ковентринин ипәк парча сәнаеиндә кортәбии су-рәтдә „cottage“-фабрикалар, йә'ни коттеч фабрикалары яратмаг тәчрүбәси мейдана кәлмишди. Квадрат шәклиндә сыралара дүзүл-мүш коттечләрин ортасында бухар машины үчүн engine house [машын бинасы] дейилән бина тикилир вэ бурада гурулан бухар машины коттечләрдәки тохума дэзкаһларыны охлар васи-тәсилә һәрәкәтә кәтирир. Бу коттечләрин һамысы, мәсәлән һәр дэзкаһа $2\frac{1}{2}$ шиллинг һесабилә бухар кирайә эдирдиләр. Дэз-каһлар ишләсә дә, ишләмәсә дә һәмин бухар пулу һәр һәфтә верилмәли иди. Һәр коттечдә фәһләләрин нисйә алдыглары вэ я мүвәггәти кирайә этдикләри 2—6 тохума дэзкаһы вар иди. Кот-теч фабрикалары илэ әсл фабрикалар арасында мүбаризә 12 илдән артыг давам этмиш вэ һәмин 300 коттеч фабрикасынын бүсбүтүн ифласа уғрамасы илэ нәтичәләнмишди²⁴⁸.

Просесин тәбиәти лап әввәлдән кениш мигяслы истехсал тә-ләб этмәдийи саһәләр, мәсәлән конверт, полад гәләм учу истех-салы вэ саирә,—ахырынчы он илләрдә мейдана кәлмиш олан бу сәнае саһәләри, фабрика истехсалы шәклинә дүшәнә гэдәр әввәл-чә адәтән сәнәт вэ сонра да мануфактура истехсалы кими гыса аралыг мәрһәләләриндән кечир. Мәһсулун мануфактура үсулу илэ истехсалы, бир-бирилә ардычыл сурәтдә әлағәдар просесләр силсиләсиндән ибарәт олмайыб бир чох рабитәсиз просесләрдән ибарәт олдуғу һалларда һәмин истиһалә даһа бөйүк чәтинликләр-

²⁴⁶ „Children's Employment Commission. 4-th Report 1864“, p. 108, n. 447.

²⁴⁷ Сәнәтин машин эсасында бу чүр енидән мейдана кәлмәси һалларына Бирләшмиш Штатларда аз тәсадүф эдилмир. Мәһз буна көрә дә орада истех-салын тәмәркүзләшмәси вэ бунун нәтичәси олараг һөкмән фабрика истехсалына кечилмәси Авропадакиндән вэ һәтта Инкилтәрәдәкиндән хейли бөйүк бир сүр'әтлә давам эдир.

²⁴⁸ Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 64.

лэ баш верир. Бу, мäsэлэн, полад гэлэм учу фабрикасынын инкишафы йолунда дуран бөйүк бир маниэдир. Лакин тэхминэн 15 ил бундан эввэл 6 мүхтәлиф иши бирдэн көрэн бир автомат ихтира эдилди. 1820-чи илдә илк полад гэлэм учу сәнәткарлар тәрәфиндән гроссу [он ики дүжүнү] 7 фунт стерлинг 4 шиллингә истеҗсал олунурду, 1830-чу илдә һәмин гэлэм учуну мануфактуралар 8 шиллингә истеҗсал эдирди, инди исә фабрика онлары тоцдан сатыш тачирләринә гроссу 2—6 пенсә верир²⁴⁹.

б) Фабриканын мануфактурая вә эв истеҗсалына әкс тәсири

Фабрика инкишаф этдикчә вә әйни заманда әкинчиликдә ингилаб баш вердикчә бүтүн дикәр сәнае саһәләриндә истеҗсалын һәчми кенишләнмәкдән башга, һәмин саһәләрин характери дә дәйишилир. Машынлы истеҗсалын принципи, йә'ни истеҗсал просесини өз тәркиб мәрһәләләринә [ону тәшкил эдән айры-айры һиссә просесләринә] айырмаг вә бурадан доған вәзифәләри механика, кимя вә и. а. васитәсилә, мүхтәсәри, тәбиәт әлмләринин васитәсилә һәлл этмәк принципи һәр ердә һәлләдичи әһәмийәт кәсб эдир. Буна көрә дә машинлар мануфактурая йол тапараг орада каһ бу, каһ да башга бир һиссә просесини ифа эдир. Беләликлә, көһнә әмәк бөлкүсү әсасында әмәлә кәлиб сабит вә мүкәммәл шәкил алан мануфактура гурулушу парчаланыр вә фәсиләсиз бир тәбәддүләтә уғрайыр. Бундан башга, мәчму фәһләнин, яхуд гурашыг фәһлә һей'әтинин тәркибиндә дә әсаслы дәйишиклик әмәлә кәлир. Мануфактура дөврүнүн әксинә олараг, әмәк бөлкүсү планы инди, мүмкүн олан һәр ердә гадын әмәйиндән, һәр яшда олан ушагларын әмәйиндән, ихтисассыз фәһләләрин әмәйиндән, мүхтәсәр: инкилисләрин ишләтдийи ифадә илә десәк „shear labour“дан, учуз әмәкдән истифадә олунмасына әсасланыр. Бу һал, кениш мигясда гурашдырма үсулилә гурулан вә машин ишләдән вә я ишләтмәйән һәр чүр истеҗсала аид олмагла бәрабәр, мүасир эв сәнаеи дейилән сәнаеә дә аиддир вә фәһләләрин өз эвләриндә вә я хырда ә'малатханаларда бу сәнаелә мәшгул олуб-олмамасынын бунда фәрги йохдур. Мүасир эв сәнаеи дейилән бу сәнаеин адындан башга һеч бир шейи гәдим эв сәнаеинә охшамыр, зира гәдим эв сәнаеи шәраитиндә шәһәрләрдә мүстәгил сәнәт олурду, мүстәгил кәнд тәсәррүфаты олурду, һәр шейдән дә эввәл, фәһлә аиләсинин өз эви олурду. Инди һәмин сәнае фабриканын, мануфактуранын вә я тичарәт мүәссисәсинин кәнарда ишләйән бир шө'бәси олмушдур. Капитал, чохла

²⁴⁹ Чәнаб Gillot Бирмингамда кениш мигясда илк полад гэлэм учу мануфактурасы тә'сис этмишди. Артыг 1851-чи илдә бу мануфактура 180 миллиондан артыг гэлэм учу истеҗсал эдир вә илдә 120 тон тәбәгә полад ишләдирди. Бирләшмиш краллыгда бу сәнае саһәсини инһисара алмыш олан Бирмингам инди илдә миллиардларда полад гэләм учу истеҗсал эдир. 1861-чи илдә кечирилмиш сияһинин вердийи мә'лумата көрә орада 1428 нәфәр ишләйирди вә бунларын 1268 нәфәри 5 яшында гызлардан башламыш юхары яшларә гәдәр олан гадынар иди.

фабрика фəһлэлəрини, мануфактура фəһлэлəрини вə сənəткарлары бир ерə топлайыб билаваситə идарə этмəкдən башга, бəйүк шəһəрлэрə вə кəндлэрə сəпəлənмиш олан там бир орду гəдэр эв фəһлэлəрини дə кəзə кəрүнмəз теллэр васитəсилə хəрəкəтə кəтирир. Ирландиянын Лондондерри шəһəриндə 1000 нəфэр фабрика фəһлəsi вə 9000 нəфэр кəндə сəпəлənмиш эв фəһлəsi ишлэдən Tille чəнабларынын кəйнəк фабрикасы буна мисал ола билэр²⁵⁰.

Мүасир мануфактурада учуз ишлəйən гəдын вə ушагларын истисмары əсл фабрикадакинə нисбэтən даһа биabyрчы бир шəкил алыр, чүнки əсл фабриканын техники əсəсы, йə'ни эзэлə гүвəсинин машинла эвəз əдилмəsi вə əмəйин асанлығы чох заман мануфактурада олмур; хəм дə мануфактурада гəдын организми вə я хəлə бəркимəмиш олан ушаг организми бəйүк бир инсафсызлыгга зəһəрли мəддэлəрин вə саирəнин тə'сиринə дүчар əдилир. Эв əмəйи дейилən əмəк шəраитиндə истисмар мануфактурада олдуғундан даһа биabyрчы бир шəкил алыр, она кəрə ки, фəһлэлəрин дағыныг олмасы онларын мугавимəт күчүнү азалдыр вə əсл иш саһиби илə фəһлэлəрин арасына там бир сыра йыртычы түфəйлилэр сохулур, она кəрə ки, хəр ердə эв əмəйи эйни саһəнин машинлы истехсалы илə вə я хəч олмэзса мануфактура истехсалы илə мубаризə апарыр, йохсуллуғ фəһлəни əмəк үчүн эн зəрури шəртлəрдən: кениш бинадан, ишыгдан, тəмиз һавадан вə саирədən мəһрум əдир; эв əмəйи шəраитиндə ишин мүнтəзəмлийи даһа аз тə'мин əдилмиш олур вə, нəһайət, ири сənəеин вə əкинчилиийн „артыг“ адамлар чəркəсинə салдығы хəр кəс үчүн сон пəнаһ ери олан эв əмəйи саһəсиндə фəһлэлэр арасындаки рəгəбəт лабүд оларəг эн йүксəк бир дэрəчəйə чатыр.

Мүəййən бир сənəе саһəсиндə əмəйин ичтимаи мəһсулдар гүвəси вə гурашыг əмəк просеслəринин техники əсəсы нə гəдэр аз инкишаф этмиш олурса, илк дəфə машинлы истехсал васитəлəринə мүнтəзəм гəнаəт əдилмəsi, бунунла да янашы оларəг иш гүвəсинин эн амансыз бир сурəтдə исраф əдилмəsi вə əмəйин нормал фəалиййət шəраитинə вəһшичəсинə янашылмасы даһа артыг гырычылыг вə гатиллик хасиййəти кəсб əдир.

с) Мүасир мануфактура

Юхарыда ирəли сүрдүйүм мүддəалары бир нечə мисалла изаһ əдəчəнəм. Əслиндə охучуя иш күнү бəлмəсиндən бир чох мисаллар мə'лумдур. Бирмингамда вə онун əтрафында олан металлуржи мануфактуралары, əксəриййəтлə чох ағыр ишлəрдə 30 000 ушаг вə ениетмə вə 10 000 нəфэр гəдын ишлəдир. Бурада биз онлара сағламлыг үчүн зэрəрли олан мисəритмə мүəссисэлəриндə, дүймə фабрикаларында, металл ширлəмə, галванопластика вə лаклама мүəссисэлəриндə раст кəлирик²⁵¹. Лондонун мұхтəлиф

²⁵⁰ „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. LXVIII, n. 415.

²⁵¹ Шеффилдаə һəтга эйə чилаламаг ишиндə дə ушаглар ишлəйир!

гэзет вэ китаб мэтбээлэриндэ яшлыларын вэ ушагларын дөзүлмэз дэрэчэдэ ишлэдилмэси, бу мэтбээлэрэ „саллаххана“ ады кими фэхри бир ад газандырмышдыр^{251a}. Китаб тикмэ шө'бэлэриндэ дэ гадынлар, гызлар вэ ушаглар эйни дэрэчэдэ һэддиндэн артыг ишлэмэйэ мәнкумдурлар. Кэтан фабрикаларында аз яшлы ушаглара ағыр ишлэр көрдүрүлүр, дуз заводларында, шам вэ дикэр кимя мануфактураларында, механики мүһәррик гүввэсиндэн истифадэ этмэйэн ипэк парча мүэссисэлэриндэ фәһлэлэр кечэ ишлэдилир, тохума дэзкаһларыны һэрлэмэк кими ағыр ишлэрдэ ушаг эмэйиндэн истифадэ олунур ки, бу да ушаглары мәнв эдир²⁵². Башлыча олараг чаван гызлара вэ гадынлара көрдүрүлэн эн ийрэнч, эн чиркли вэ эн аз маашлы ишлэрдэн бири дэ чындыр чүрлэмэкдир. Мә'лум олдуғу үзрә, күлли мигдар чындыры олан Бөйүк Британия эйни заманда бүтүн дүняда чындыр тичарэтинин мәркәзидир. Япониядан, эн узаг Чәнуби Америка өлкэлэриндэн вэ Канар адаларындан бурая чындыр кәтирилиз. Лакин Бөйүк Британия кәтирилэн чындырын башлыча мәнбэлэри Алмания, Франса, Русия, Италия, Мисир, Түркийә, Белчика вэ Голландиядыр. Чындырдан күбрә һазырланылыр, ондан кноп (йорған-дөшөйә долдурмаг үчүн), shoddy (сүн'и юн) гайрылыр вэ кағыз истеһсалында хаммал кими истифадэ олунур. Чындыр чүрлэйэн бу гадынлар чичэк хэстэлийинин вэ башга бу кими йолухма хэстэликлэринин илк гурбанлары олмагдан башга бу азарларын яйылмасына да сәбәб олулар²⁵³. Фәһлэлэрин һэддиндэн артыг, һәм дэ ағыр вэ намүнасиб ишлэрдэ ишлэдилмәсини вэ бунунла элагәдар олараг, лап кәнч яшларындан истисмар олуан фәһлэлэрин кобудлашмасыны көстөрэн эн айдын нүмунэлэри дөмир вэ көмүр мәдәнлэриндэн башга, кирәмид вэ кәрпич заводларында да таппаг олар. Ени ихтира олуан машын Инкилтэрэнин кирәмид вэ кәрпич заводларында (1867-чи илдә) анчаг тәк-тәк һалларда тәтбиг олунур. Бурада май айындан сентябр айына гәдәр ишлэр сәһәр саат 5-дән ахшам саат 8-әдәк, кәрпич вэ кирәмид ачыг һавада гурудулдугда исә, сәһәр саат 4-дән ахшам саат 9-әдәк давам эдир. Сәһәр саат 5-дән ахшам саат 7-йәдәк давам эдән иш күнү—„гыса“, „бабат“ иш күнү һесап олунур. Оғланлар вэ гызлар 6 яшындан вэ һәтта 4 яшындан ишә көтүрүлүр. Олар да ишдә яшлылар гәдәр, чох вахт яшлылардан да артыг галырлар. Ишин ағыр олмасындан элавә, яйын истиси инсаны даһа чох тагәтдән салыр. Мәсәлән, Mosley-дәки кәрпич заводунда 23 яшлы бир гыз күндә 2000 кәрпич кәсирди. Торпаг дашыян вэ кәрпичлэри үст-үстә йыған кичик яшлы ики гыз да она көмәк эдирди. Бу гызлар 30 фут дәринликдә, кәнарлары сүрүшкән бир чухурдан күндә 10 тон торпаг чыхарыб 210 фут мәса-

^{251a} „Children's Employment Commission. 5-th Report 1866“, p. 3, n. 24, p. 6, n. 55, 56, p. 7, n. 59, 60.

²⁵² Енә орада. p. 114, 115, n. 6, 7. Комисйон үзвү һағлы олараг дейир ки, машын үмүмийәтлә инсаны әвәз эдирсә, бурада аз яшлылар там мәһнасилә машыны әвәз эдирләр.

²⁵³ Чындыр алвери һағгында һесабаты вэ бу барәдә бир чох мисаллар охумаг үчүн бах: „Public Health. 8-th Report“. London 1866. Appendix, p. 196—208.

фэйя дашыйырдылар. „Кэрпич заводу кими бир гыл көрпүдөн кечән бир ушаг, эхлагча позулмая билмэз... Онлар эн көрпә яшларындан налайиг сөзләр эшидэрэк, өмүрлэрини чәһаләтдә кечириб чиркин, налайиг, әдәбсиз шейләрә адәт әтдикләринә көрә бөйүдүкдә эхлагсыз, дүшкүн вә сәфил олурлар... Фәһләләрин мәнзил шәраити дә дәншәтли бир эхлаг позгунлуғу мәнбәидир. Һәр бир moulder (йә’ни галыбчы, маһир бир фәһлә олан дәстәбашы) 7 нәфәрдән ибарәт олан өз артелинә дахмасында вә я коттечиндә ятмаг үчүн ер вә емәк верир. Бу дахмада һәм галыбчынын айләсиндән олан, һәм дә кәнардан кәлән кишиләр, ениетмәләр вә гызлар ятыб-дурурлар. Дахма адәтән 2 отагдан вә яһныз мүстәсна һалларда 3 отагдан ибарәт олур. Һамысы ер бәрабәриндә олан бу отаглар кифайәт гәдәр тәмиз һава көрмүр. Бүтүн күн давам әдән ағыр иш фәһләни о гәдәр тагәтдән салыр ки, бурада тәмизлик вә әдәб көзләмәкдән данышмаға кәлмәз. Бу дахмаларын чоһу интизамсызлыг вә натәмизлик нүмунәси ола биләр... Гызларын бу чүр ишләрдә чалышмасына сәбәб олан системин доғурдуғу ән бөйүк бәла ондадыр ки, бу гызлар адәтән ушаг яшларындан башламыш бүтүн өмүрләри бою эн сәфил үнсүрләр ичәрисиндә галмалы олурлар. Тәбиәт онларын гадын олдуғларыны өзләринә һисс әтдирәнәдәк бу гызлар кобуд вә сөйүшкән оғлан ушаглары („rough, foul-mouthed boys“) көкүнә дүшүрләр. Палтарлары чиркли вә чындыр, балдырлары диздән чоһюхари чылпаг, үз-көзләрини вә сачларыны чирк басмыш олан бу гызлар әдәб вә һәя дейилән шейин нә олдуғуну билмирләр. Онлар һаһар заманы чәмәнләрдә сәрилиб ятыр вә я яхынлыгдаки архда чимән ениетмәләрә көзалты тамаша әдирләр. Өз ағыр иш күнләрини гуртарандан сонра исә бир гәдәр яхшы палтар кейәрәк кишиләрә гошулуб мейхана вә пивәханалара кедирләр“. Бу зүмрәдән олан бүтүн фәһләләр арасында лап ушаг яшларындан мүдһиш бир сәрхошлуғун һөкм сүрмәси тамамилә тәбиидир. Ән бәдтәри одур ки, кәрпиччи фәһләләр өзләриндән тамамилә әл чәкирләр. Онларын эн яхшыларындан бири Southallfield-дә бир кешишә демишди ки: „Чәнаб, сиз иблиси йола кәтириб ислаһ әдә билсәниз, кәрпиччини дә йола кәтириб ислаһ әдә биләрсиниз!“ („You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!“)²⁵⁴.

Мүасир мануфактурада (бурада, әсл фабрикалар мүстәсна олмагла бүтүн ири э’малатханалар нәзәрдә тутулур) әмәк шәртләринә капиталистчәсинә гәнаәт әдилмәсинә даир, дөрдүнчү (1861-чи ил) вә алтынчы (1864-чү ил) „Public Health Report“да чоһ эәнкин рәсми материал тапмаг олар. Workshops (э’малатханаларын), хүсүсән Лондон мәтбәәләри вә дәрзи э’малатханаларынын тәвири өз ийрәнчлийи чәһәтдән роман язанларымызын дүшүнүб ярада биләчәкләри һәр шейи өтүб кечир. Фәһләләрин сәһһәтинә бунун нечә тә’сир әтдийи өзлүйүндә айдындыр. Privy Council баш тибби мә’муру вә „Public Health Report“ун рәсми редактору

²⁵⁴ „Children’s Employment Commission. 5-th Report 1866“, p. XVI, n. 96, 97, p. 130, n. 39, 61. Мүгайисә әт: енә орада, 3-rd Report 1864, p. 48, 56.

д-р Simon эзчүмлэ дейир: „Мэн дөрдүнчү һесабатымда (1863-чү ил) көстәрмишдим ки, фәһлэләрин биринчи һүгүгләры олан өз сағламлыг һүгүгуну мүдафиә этмәләри нә гәдәр чәтиндир; фәһлэләр тә'кид әдә билмирләр ки, саһибкар онлары мүййән бир ишә көтүрдүкдә, сағламлыг үчүн зәрәрли олан бүтүн чәһәтләр саһибкардан асылы олдуғу дәрәчәдә, мүмкүн гәдәр арадан галдырылмыш олсун. Мән гейд этмишдим ки, фәһлэләр өз гүввәләри илә бу сағламлыг һүгүгунун ишдә һәятә кечирилмәсинә наил ола билмәдикләри кими, сәһиййә полиси мә'мурларындан да һәгиги ярдым көрмүрләр... Инди он минләрлә киши вә гадын фәһләннин һәяты һәдсиз чисмани әзаблар нәтичәсиндә биһудә ерә зәһәрләнир, өмүрләри көдәлир, сәбәби дә анчаг будур ки, онлар ишләйирләр“²⁵⁵. Фәһлэләрин сағламлыгына ә'малатханаларын нечә тә'сир этдийини д-р Simon өләнләрин мигдары һаггындаки белә бир чәдвәлдә көстәрир²⁵⁶:

Сәнае саһәләри вә онларын сағламлыға тә'сири	Мүтабиг сәнае саһәлә- риндә ишләйән мүхтә- лиф яшлы шәхсләрин сайы	Мүтабиг сәнае саһәләриндә һәр 100 000 нәфәрдән өләнләрин (яша көрә) нормасы		
		25—35 яш	35—45 яш	45—55 яш
Инкилтәрә вә Уәлсдә әкинчи- лик	958 265	743	805	1 145
Лондон дәр- зиләри . . .	{22 301 киши} {12 379 гадын}	958	1 262	2 093
Лондон чап- чылары . . .	13 803	894	1 747	2 367

d) Мүасир әв әмәйи

Инди мән әв әмәйи дейилән саһәни көтүрүрәм. Ири сәнаеин архасында капитал үчүн яранан бу истисмар саһәсини вә бу истисмарын нә гәдәр дәһшәтли олмасыны тәсәввүр этмәк үчүн, мәсәлән, Инкилтәрәнин бә'зи узаг кәндләриндә олан мыхгайырма сәнәти²⁵⁷ кими, заһирән чох көзәл көрүнән бир сәнәти көздән

²⁵⁵ „Public Health. 6-th Report. London 1864“, p. 31.

²⁵⁶ Енә орада, p. 30. Д-р Simon гейд әдир ки, 25—35 яшларында өлән Лондон дәрзиләри вә чапчыларынын сайы һәгигәтдә даһа чохдур, зира кәһләрдән Лондон саһибкарларынын мүәссисәләринә 30 яшыннан ашағы кәһчләрдән ибарәт чохлу „шакирд“ вә „improvers“ (өз ихтисасыны артырмаг истәйәнләр) кәлир. Лондон әһалиси сияһисинә дүшән бу адамлар, Лондонда өләнләрин сайыны мүййән этмәк үчүн нәзәрә алынаң әһалинин мигдарыны артырырлар, һалбуки онлардан Лондонда өләнләринин сайы нисбәтән аз олур. Онларын хейли нисәси, хусусән ағыр хәстәләндикдә кәндә гайыдыр (енә орада).

²⁵⁷ Бурада машин үсулу илә һазырланан кәсмә мых дейил, әлдә дөйүлүб гайрылан мых нәзәрдә тутулур. Бах: „Children's Employment Commission. 3-rd Report“, p. XI, XIX, n. 125—130, p. 53, n. 11, p. 114, n. 487, p. 137, n. 674.

кечирмэк олар. Лакин бурада кружева вэ һәсир шейләр тохума истехсалынын я һәлә гәт'иййән машин ишлөтмәйән, я да машинлы истехсал вэ мануфактура истехсалы илә рәгабәт апаран саһәләриндән бир нечә мисал кәтирмәклә кифайәтләнмәк олар.

Инкилтәрәдә кружева истехсал әтмәклә мәшғул олан 150 000 нәфәрдән тәхминән 10 000 нәфәринә 1861-чи ил тарихли фабрика гануну аид әдилмишдир. Ердә галан 140 000 нәфәрин ән чоху гадынлар, ениетмәләр, оғлан вэ гыз ушагларыдыр, һәм дә бунларын ичәрисиндә киши вэ оғланлара чох аз раст кәлмәк олур. Бу „учуз“ истисмар материалынын сағламлыг вәзиййәти, Ноттингамда, General Dispensary һәкими доктор Тгуеман-ин бу ашағыдаки мә'луматындан көрүнүр. Әксәри 17—24 яшында олан 686 нәфәр хәстә кружевачы гадындан вәрәмлиләр бу гәдәр олмушдур²⁶⁸.

1852-чи илдә	45 нәфәрдән	1	1857-чи илдә	13 нәфәрдән	1
1853-чү	28	1	1858-чи	15	1
1854-чү	17	1	1859-чу	9	1
1855-чи	18	1	1860-чы	8	1
1856-чы	15	1	1861-чи	8	1

Вәрәм хәстәлийинә тутуланларын бу дәрәчә артмасы, ән никбин тәрәггипәрвәрләри дә, азад тичарәт нәзәриййәсинин риякар алман тәблиғатчыларыны да гане әтмәлидир.

1861-чи ил фабрика гануну машин үсулу илә кружева тохунмасыны тәнзим әдир, Инкилтәрәдә исә бир гайда олараг кружева машинла тохунур. Бурада мүхтәсәр бәһс әдәчәйимиз,—һәм дә мануфактураларда, мағазаларда вэ саирәдә топланан фәһләләри дейил, әв фәһләси дейиләнләри нәзәрдә тутмагла бәһс әдәчәйимиз,—саһәләр ашағыдаки бөлмәләрә айрылыр: 1) lace finishing (машында тохунан кружева үзәриндә сон әмәлийят; бу әмәлийят өзү дә бир чох һиссәләрә бөлүнүр), 2) кружеванын тохунмасы.

Lace finishing ишләри „mistresses houses“ дейилән әвләрдә [саһибкар, уста гадынларын әвләриндә] я да тәкбашына вэ я өз ушаглары илә бирликдә ишләйән гадынларын өз мәнзилләриндә көрүлүр. „Mistresses houses“ сахлаян гадынлар өzlәри йохсулдурлар. Ә'малатхана онларын өз мәнзилләринин бир һиссәсиндән ибарәтдир. Онлар фабрикантлардан, мағаза мүдирләриндән вэ башгаларындан сифариш көтүрүр вэ муздла ишлөтдикләри гадын, гыз вэ көрпә ушагларынын сайы, отагларынын һәчминдән, һабелә һәмин сәнае саһәсиндә тәләбин артыб-азалмасындан асылы олур. Бу ә'малатханаларын бә'зиләриндә 20 нәфәрдән 40 нәфәрә гәдәр, бә'зиләриндә исә 10 нәфәрдән 20 нәфәрә гәдәр фәһлә гадын ишләйир. Ушаглар орта һесабла 6 яшындан ишләмәйә башлайырлар, лакин беш яшына чатмамыш ушаглары ишә көтүрәнләр дә вардыр. Иш вахты адәтән сәһәр саат 8-дән ахшам саат 8-ә гәдәр

²⁶⁸ „Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. XXII, n. 166.

давам эдир вэ емэк үчүн арада 1½ саат фасилэ верилир; лакин фасилэ мүйтэээм верилмэдийинэ көрө чох заман һәмин үфунэтли иш дахмаларында һаһар этмэк лазым кэлир. Ишлэр яхшы оlanda чох вахт иш сәһәр саат 8-дән (бә'зән дә 6-дан) кечә саат 10, 11 вэ я 12-йә гэдәр давам эдир.

Гануна көрә Инкилтэрә казармаларында һәр әскәрә 500—600 куб фут, һәрби хәстәханаларда исә 1200 куб фут һава дүшмәлидир. Иш ери олан бу дахмаларда исә адам башына чәми 67—100 куб фут һава дүшүр. Бундан башга, газ ышығы һаванын оксикенини удур. Кружеваны чиркләндирмәмәк үчүн ушаглар аяггабыларыны чыхармаға вэ һәтта гышда да чох вахт даш вэ я кәрпич дөшмә үзәриндә аягялын кәзмәйә мәчбур әдилирләр. „Ноттингамда 14—20 нәфәр ушағын тәхминән 12 квадрат фут бөйүклүйүндә кичик бир отаға салыныб күндә 15 саат ишләдилмәси, һәм дә ән натәмиз бир шәраитдә, инсаны йоран екранк вэ дарыхдырычы ишләр көрмәйә мәчбур әдилмәси ади бир шей һесаб олунур... Һәтта ән хырда ушаглар да инсаны һейрәтә салачаг гэдәр кәркин бир диггәт вэ сүр'әтлә ишләйирләр, бармагларыны демәк олар бир ан белә динчәлмәйә гоймур вэ я азачыг да олса яваш ишләтмирләр. Онлардан бир шей сорушдугда бир санийә дә олса вахт итирмәкдән горхараг, көзләрини юхары галдырмырлар“. Иш вахты нә гэдәр узадылырса, ушаглары да бир о гэдәр чох ишләмәйә мәчбур этмәк үчүн „mistresses“ янларында „узын чубуг“ сахлайырлар. „Көзә зәрәр етирән вэ бәдән даим бир вәзийәттә галдығына көрә инсаны йоран узун вэ екранк ишин ахырында ушаглар яваш-яваш йорулуб тагәтдән дүшүр вэ гуш кими чырпынмаға башлайырлар. Бу—әсл гул әмәйидир“ („Their work like slavery“)²⁵⁹. Гадынларың ушаглары илә бирликдә өз әвләриндә, йә'ни мүасир диллә десәк—кирайә әдилмиш отагда ишләдикләри ерләрдә вәзийәт интәһа дәрәчәдә пис олур. Бу чүр ишләр Ноттингамдан 80 мил мәсафәдә олан бүтүн әтраф ерләрә пайланыр. Мағазада ишләйән ушаг ахшам саат 9-да вэ я 10-да әвләринә кедәндә она әвдә ишләмәк үчүн дә әләвә бир бағлама верирләр. Риякар капиталист буну верәркән, әлбәттә өз сатгын кәдаларындан биринин дили илә ушағы дилә тутуб: „бу да анан үчүндүр“—дейир вэ көзәл билир ки, бу языг ушаг өзү дә отуруб анасына көмәк этмәли олачагдыр²⁶⁰.

Кружева сәнаеи башлыча оlaraг Инкилтәрәнин ики әкинчилик әяләтиндә: кружева тохунан Noniton әяләтиндә, йә'ни Шимали Девонун бә'зи ерләри дә дахил олмагла Девонширин чәнуб сахили боюнча 20—30 мил саһәдә, бир дә башга бир әяләттә,—Букинкем, Бедфорд, Нортһемптон графлыгларынын хейли һиссәсини, һабелә Оксфордшир илә Һентингдонширин бурая яхын һиссәләрини әһатә әдән әяләттә интишар тапмышдыр. Әкин муздуларынын коттечләри әйни заманда үмумийәтлә ә'малатханадыр. Бә'зи мануфактурачылар башлыча оlaraг гыз ушагларындан вә ениетмә гызлардан ибарәт 3000 нәфәрдән артыг бу чүр әв фәһ-

²⁵⁹ „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰ Енә орада, p. XXI, XXVI.

лэсн ишлэдир. Lace finishing һаггында тэсвир этдийимиз шэра-
ити бурада енидэн көрүрүк. Бунларын арасындаки фэрг анчаг
ондан ибарэтдир ки, бурада „mistresses houses“ ерини, йохсул га-
дынларын өз дахмаларында ачдыглары „lace schools“ (кружева-
чылыг мәктәблэри) тутур. Бу мәктәблэрдә 5 яшындан, бә’зән
һәтта даһа кичик яшларындан та 12—15 яшына гәдәр олан ушаг-
лар ишлэйирлэр; ән кичик ушаглар биринчи ил һәрәси 4—8 саат,
сонралар исә сәһәр саат 6-дан ахшам 8—10-на гәдәр ишлэйирлэр.
„Отаглар, үмүмийәтлә десәк, хырда коттечләрдәки ади яшайыш
дахмаларындан ибарәтдир; бухарынын бачасыны тыхыблар ки,
союг кәлмәсин; бу дахмаларда яшайышлар бә’зән гышда да анчаг
өз бәдәнләринин истиси илә гызынырлар. Бә’зән дә бу „мәктәб-
ләрин“ отаглары һеч бир очаг ери олмаян хырда амбарлара ох-
шайыр... Бу дахмаларын ағзына гәдәр долу олмасы, бу сәбәбдән
дә һавасынын корланмасы чох вахт һәддән ашыр. Бундан әләвә,
хырда коттечләрин кирәчәйиндә олан аягйолулар, зибил йығын-
тысы вә башга натәмизликләр дә зәрәрли тә’сир кәстәрир. Бина-
лара кәлдикдә: „Бир уста гадынла 18 гызын чалышдығы бир кру-
жева мәктәбиндә адам башына 35 куб фут һава дүшүр; үфунәтдән
баш чатлаян башга бир мәктәбдә 18 нәфәр чалышыр вә адам
башына 24¹/₂ куб фут һава дүшүр. Бу сәнае сәһәсиндә 2—2¹/₂
яшында ушагларын ишләмәйә мәчбур әдилмәси һалларына тәса-
дүф олунур“²⁶¹.

Букинкем вә Бедфорд кәнд графлыгларынын кружева тохунул-
маян ерләриндә һәсир шейләр тохумаға башлайырлар. Бу иш
Һертфордширин хейли һиссәсиндә вә Эссексин гәрб вә ши-
мал һиссәләриндә яйылмышдыр. 1861-чи илдә һәсир тохумаг вә
һәсир папаг һазырламаг иши илә 40 043 нәфәр мәшғул иди;
бунлардан 3815 нәфәри кишиләр вә оғланлар, галаны гадынлар
вә гызлар иди, гадын вә гызларын 14 913 нәфәри 20 яшына гәдәр
оланлар, о чүмләдән 7000 нәфәрә гәдәри ушаглар иди.

Бурада кружева мәктәблэри әвәзиндә „straw plait schools“ (һә-
сир шей тохума мәктәблэри) мейдана чыхыр. Бу мәктәблэрдә ушаг-
лара 4 яшындан, бә’зән дә 3 яшындан кечиб 4 яшына чатмамыш-
кән һәсир тохумаг өйрәдиләр. Әлбәттә, бу ушаглар һеч бир тәр-
бийә көрмүрләр. Онлар өzlәри ишкәнчә очаглары олан һәсир
тохума мәктәблэри илә ибтидаи мәктәбләрин фәргини баша дүшүб
ибтидаи мәктәблэри „natural schools“ (тәбии мәктәб) адландырырлар,
зира һәсир тохума мәктәбләриндә ушаглары ишләтмәкдән мәгсәд
анчаг одур ки, онлар өз ач аналарынын вердийи вә адәтән күн-
дә 30 ярд һәсир тохумагдан ибарәт олан тапшырығы еринә етир-
синләр. Аналар чох вахт бу ушаглары сонра әвдә дә кечә саат
10, 11 вә 12-йә гәдәр ишләдирләр. Һәсир ушагларын бармаг-
ларынын вә ағзынын кәсир, чүнки онлар даим һәсири ағызларына
салыб ислатмалы олурлар. Лондон тибб мә’мурларынын доктор
Ballard тәрәфиндән ифадә олунмуш үмүми рә’йинә көрә, ятаг
отаглары вә ә’малатханаларда адам башына ән азы 300 куб фут һа-
ва олмалыдыр. Һалбуки һәсир тохума мәктәбләринин бинасы кру-

²⁶¹ Енә орада, р. XXIX, XXX.

жева мэктэблэринин би́насындан да дарысгалдыр: һәр адама $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ куб фут, үмүмийэтлэ 22 куб футдан аз һава дүшүр. Комиссион үзвү White дейир: „Бу рэгэмлэрдән ән кичийини көтүрсәк бу бөйүклүкдә бир бинанын һәчми бир көрпә ушағын ерләшә биләчәйи 27 куб футлуг бир гутунун һәчминин ярысындан да аз олар“. 12—14 яшына чатмамыш ушаглар белә бир шән өмүр сүрүрләр. Бичарә сәфил ата-аналарын чалышдыглары анчаг одур ки, өз ушагларындан мүмкүн гәдәр чох хейир көтүрсүнләр. Тәби-идир ки, ушаглар бөйүдүкдә ата-аналарыны саймыр вә онлары атыб кедирләр. „Бу чүр тәрбийә алан бу әһалинин чаһил вә әхлагча позгун олмасы тәәччүблү дейилдир... Онлар әхлаг чәһәтчә ән ашағы сәвиййәдә олурлар... Гадынлардан чохунун кәбинсиз ушағы олур, чоху әлә сүгүл яшларында доғмаға башлайыр ки, һәтта чинайәт статистикасынын бөйүк мүтәхәссисләри дә һейрәтдә галыр²⁶². Бу нүмунәви айләләрин вәтәни исә,—христианлыг мәсәләләриндән шүбһәсиз бахәбәр олан граф Монталамберин дедийи кими,—Авропанын нүмунәви христиан өлкәсидир!

Индичә тәсвир әтдийимиз сәнае саһәләриндә үмүмийәтлә чох чүз'и дәрәчәдә олан әмәк һаггы (һәсир тохума мэктэбләриндә ушагларын алдығы ән йүксәк әмәк һаггы 3 шиллингдир), хүсусән кружева истеһсалы әяләтләриндә кениш интишар тапмыш truck-систем [әмәк һаггы әвәзинә мал верилмәси] үзүндән өз номинал мигдарындан да ашағы дүшүр²⁶³.

е) Мүасир мануфактурадан вә әв әмәйиндән ири сәнаеә кечилмәси. Фабрика ганунларынын бу истеһсал үсулларына аид әдилмәси нәтичәсиндә һәммин ингилабын сүр'әтләнмәси.

Гадын вә азияшлыларын иш гүввәсиндән ачыгча суи-истифадә әтмәк васитәсилә, фәһләләри нормал ишләйиб яшамаг үчүн ла-зым олан һәр чүр шәраитдән садәчә мәһрум әтмәк васитәсилә, адамлары рәһмсизликлә һәддиндән артыг вә кечәләр ишләтмәк васитәсилә иш гүввәсинин учузлашдырылмасы ән нәһайәт әлә бир-тәбии һәддә кәлиб чатыр ки, даһа бундан о яна кечмәк мүмкүн дейилдир; әйни заманда әмтиәләрин бу әсаслар үзәриндә учузлашдырылмасы вә үмүмийәтлә капиталист истисмары да әйни һәддә кәлиб чатыр. Нәһайәт, бу нөгтәйә етишдикдә,—буна гәдәр исә узун вахт кечир,—әлә бир заман кәлиб чатыр ки, машындар-тәтбиг олунмаға башлайыр вә бу андан әтибарән дағыныг әв әмәйи (һәмчинин мануфактура) сүр'әтлә фабрика истеһсалына чеврилир.

„Wearing apparel“ [кейим шейләри] истеһсалы буна ән айдын бир мисал ола биләр. „Children's Employment Commission“ тәснифатына көрә, бу сәнае саһәси һәсир папагла гадын шляпасы вә кечә папағы истеһсал әдәнләри, дәрзиләри, milliners вә dress-

²⁶² Енә орада, р. XL, XLI.

²⁶³ „Children's Employment Commission. 1-st Report 1863“, р. 185.

makers²⁶⁴, туман-көйнөк, корсет, элчөк вэ аяггабы тикән гадын-лары, һабелә бир чох хырда саһәләри, мәсәлән яхалыг, боюнлуг вэ и. а. истехсалыны әһәтә әдир. 1861-чи илдә Инкилтәрә вэ Уәлс-дә бу сәнае саһәләриндә 586 298 нәфәр гадын чалышырды, он-лардан ән азы 115 242 нәфәри 20 яшындан ашағы, 16 650 нәфәри дә 15 яшындан ашағы оланлар иди. Бирләшмиш краллыгга бу фәһлә гадынларын сайы (1861-чи илдә) 750 334 нәфәр иди. Енә һәммин илдә Инкилтәрә вэ Уәлсдә шляпа, аяггабы, элчөк вэ пал-тар тикмәк ишиндә ишләйән кишиләрин сайы 437 960 нәфәр иди, онларын 14 964 нәфәри 15 яшындан ашағы, 89 285 нәфәри 15 яшындан 20 яшына гәдәр, 333 117 нәфәри дә 20 яшындан юхары оланлар иди. Бурая аид олан бир чох нисбәтән хырда саһәләр бу рәгәмләрә дахил дейилдир. Лакин 1861-чи илдә апарылмыш сия-һидә көстәрилән юхарыдаки рәгәмләри топласаг, онда тәкчә Инкилтәрә вэ Уәлсдә бу саһәдә ишләйәнләрин 1 024 277 нәфәр, йә'ни тәхминән әкинчиликдә вэ малдарлыгга чалышанлар гәдәр олдуғуну көрәрик. Биз инди баша дүшүрүк ки, нә үчүн машын-лар бу гәдәр чох мәһсул верир вэ бу гәдәр чох фәһлә күтләси-нин „азад“ әдилмәсинә сәбәб олур.

„Wearing apparel“ истехсал әдән мануфактуралар, әмәк бөл-күсүнүн *tembra disjecta* [айры-айры һиссәләрини] һазыр шәкилдә тапан вэ бу әмәк бөлкүсүнү өз мүүссисәләриндә тәтбиг әдән ма-нуфактуралардыр; бу мәһсулу, инди даһа әввәлки кими айры-айры истехсалчылар үчүн дейил, мануфактуралар вэ мағазалар үчүн ишләйән хырда сәнәткар усталар истехсал әдирләр; буна көрә дә мәсәлән, чәкмәчилик вэ башга бу кими истехсал саһәләри чох вахт бүтөв бир шәһәрин вэ бүтөв бир маһалын хүсуси пешәси олур; нәһайәт, „wearing apparel“ ин чох бөйүк мигдарыны ману-фактураларын, мағазаларын вэ һәтта нисбәтән хырда усталарын кәнардаки шө'бәләри сайылыб әв фәһләси адландырыланлар ис-техсал әдир²⁶⁵.

Әмәк материалыны, хаммалы, ярымфабрикатлары вэ саирәни ири сәнае верир, учуз инсан материалы (*taillable à merci et mi-séricorde*, —мәрһәмәт вэ гәзәбдән асылы олан бу материал) исә, ири сәнаеин вэ әкинчилийин „азад этдийн“ күтләдән ибарәтдир. Бу сәнае саһәсиндәки мануфактураларын мейдана кәлмәсинә баш-лыча сәбәб одур ки, капиталистләрин әлиндә, тәләбин һәр чүр артыб-азалмасына уйғунлаша биләчәк һазыр бир ордунун ол-масы лазым иди²⁶⁶. Лакин бу мануфактуралар өзләринин кениш тәмәли олан дағыныг сәнәт вэ әв истехсалынын да енә яшамасына йол верирди.

²⁶⁴ Millinery—баш өртүйүндән башга, гадынлар үчүн чийин шалы вэ гол-суз кейим истехсалы демәкдир; dressmakers бизим шляпачы гадынларын эйиндир.

²⁶⁵ Инкилтәрәдә millinery вэ dressmaking гисмән саһибкарын бинасында яшаян музду фәһлә гадынлар тәрәфиндән, гисмән дә кәнарда яшайыб күнөмуз ишләйән гадынлар тәрәфиндән ичра олунур.

²⁶⁶ Комисйон үзвү White тәхминән һамысы гадынлардан ибарәт 1000—1200 ишчиси олан бир һәрби кейим мануфактурасыны, тәхминән ярысы ушаглардан вэ ениетмәләрдән ибарәт 1300 фәһләси олан бир башмаг мануфактурасыны вэ саирәни кәзмишдир („Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. XVII. п. 319).

Бу эмэк саһэлэриндэ чохлу изафи дэйэр истеһсал эдилмэсинэ вэ эйни заманда истеһсал олунап эмтиэлэрин кетдикчэ учузлашмасына башлыча сәбәб одур ки, һәммин эмэк саһэлэриндэ эмэк һаггы анчаг диләнчи көкүндэ яшамаг үчүн кифайэт эдәчәк гәдәр аздыр вэ иш күнү инсан үчүн чәтинликлә баша вурула биләчәк гәдәр узундур. Сатыш базарыны, Инкилтәрә үчүн исә хусусилә мүстәмләкә базарыны,—онсуз да инкилис адәт вэ зөвгүнүн һөкм сүрдү-йү мүстәмләкә базарыны,—даим кенишләндирән вэ һәр күн кенишләндирмәкдә олан амил, мәһз әмтиәйә чеврилән инсан тәри илә инсан ганынын учузулуғудур. Нәһайәт дөнүш нөгтәси кәлиб чатды. Базарлар кенишләндикдә вэ капиталистләр арасындаки рәгабәт даһа сүр'әтлә артдыгда, көһнә үсулун әсаслары, йә'ни иш гүввәсинин кобудчасына истисмар олунмасы вэ бунунла бирликдә эмәк бөлкүсүнүн аз-чох мүнтәзәм инкишафы даһа кифайәт әтмирди. Машын тәтбиг эдилән вахт кәлиб чатды. Һәлләдичи ингилаби рол ойнап вэ бу истеһсалын бүтүн сайсыз-һесабыз саһэләрини, мәсәлән дәб олмуш маллар истеһсалыны, дәрзилик, чәкмәчилик, тикиш, папагчылыг вэ и. а. сәнәтләрини мүнтәзәм сурәтдә фәтһ эдән машин—тикиш машины иди.

Бу машинын билаваситә фәһләләрә көстәрдийи тә'сир үмүмийәтлә ири сәнае дөврүндә илк дәфә ени истеһсал саһэләрини фәтһ эдән бүтүн машинларын тә'сири кимидир. Көрпә ушаглар ишдән кәнар әдилир. Машында ишләйән фәһләләрин эмәк һаггы, әксәрийәтлә „йохсулар ичәрисиндә ән йохсул“ („the poorest of the poor“) олан әв фәһләләринин эмәк һаггына нисбәтән артыр. Вәзийәти нисбәтән яхшы олмуш сәнәткарларын эмәк һаггы азалыр, чүнки машинлар онларла рәгабәтә башлайыр. Машында ишләйән ени фәһләләр ялныз гызлардан вэ кәнч гадынлардан ибарәт олур. Онлар кишиләрин ағыр ишләрдәки инһисарыны механики гүввәнин ярдымы илә ләғв әдир вэ гоча гадынларла көрпә ушаглар бир гәдәр йүнкүл иш саһэләриндән сыхышдырыб чыхарырлар. Әл илә ишләйән фәһләләрин зәифләри, гызгын рәгабәт нәтичәсиндә мәһв олурлар. Ахырынчы он илдә Лондонда ачындан өләнләрин (death from starvation) олдуғча артмасы, машин тикишинин йыйлмасы илә янашы кедир²⁶⁷. Тикиш машиныны әлләри вэ аяглары илә, я да анчаг әлләри илә ишләдән ени фәһлә гадынлар, машинын ағырлығындан, бөйүклүйүндән вэ хусусийәтиндән асылы олараг я отурдуғлары ердә, я да аяг үстә ишләйиб даһа чох иш гүввәси сәрф әтмәли олурлар. Онларын иши көһнә системә нисбәтән ғыса олса да, просесин узунлуғу нәтичәсиндә сәһһәтә зәрәри олур. Һәр ердә, мәсәлән чәкмә, корсет, шляпа вэ и. а. истеһсалында тикиш машины онсуз да ағзына гәдәр долу олан дарысгал ә'малатханалары фәтһ әтдикдә, оранын сәһһийә шәраитини даһа да писләшдирир. Комисйон үзвү Лорд дейир: „Әйни заманда 30—40 адамын машинында ишләдийи алчаг ә'малат-

²⁶⁷ Мәсәлән: 1864-чү ил февралын 26-да Registrar General өләнләр һаггында һәфтәлик һесабатда беш адамын ачындан өлдүйүнү көстәрир. Һәммин күн „Times“ бир нәфәрин дә ачындан өлдүйүнү хәбәр верир. Демәли, бир һәфтәдә алты адам ачындан өлмүшдүр!

хана биналарына кирдикдэ, инсанда чох пис тэ'сир ояныр... Бурада адам истидэн богулур; бунун бир сәбәби дэ үтүлэри гыздырмаг үчүн газ собаларынын янмасыдыр... Белә э'малатханаларда иш мүддәти һәтта бабат қлдугда да, йә'ни сәһәр саат 8-дән ахшам саат 6-я гәдәр давам этдикдә дэ һәр күн 3—4 адам өзүндән кедир²⁶⁸.

Истеһсал васитәсиндә баш верән чеврилишин зәрури нәтичәси олараг ичтимаи истеһсал үсулунда әмәлә кәлән чеврилиш бир чох мүхтәлиф кечид формаларында мейдана чыхыр. Бу кечид формалары тикиш машынынын бу вә я башга сәнае саһәсини нә дәрәчәдә вә нә замандан бәри фәтһ этмәсиндән, бир аз әввәл фәһләләрин нә вәзиййәтдә олмасындан, мануфактура, сәнәт вә эв истеһсалындан һансынын чох яйылмасындан, э'малатхана бинасынын кирайәсиндән вә саирәдән асылы олараг дәйишилир²⁶⁹. Мәсәлән, дәбдә олан әмтиәләр истеһсалы саһәсиндә, йә'ни әмәйин хейли һиссәсинин башлыча олараг бәсит кооперасия шәклиндә тәшкил әдилмиш олдуғу саһәдә тикиш машыны әввәлчә мануфактура истеһсалынын анчаг ени бир амили олмушдур. Дәрзилик, көйнәк тикмәк, чәкмәчилик вә и. а. сәнәтләриндә бүтүн формалар гарышыр. Бириндә истеһсал әсл фабрика истеһсалыдыр. Дикәриндә васитәчиләр әсас капиталистдән хаммал алыб 10-дан 50-йә гәдәр вә даһа чох фәһләни „һинләрә“ вә „мансардлар“ топлаяраг тикиш машынларында ишләдирләр. Нәһайәт, мүнтәзәм вә бөлкүлү систем тәшкил этмәйән вә чох мәһдуд мигясда тәтбиг әдилә билән бүтүн машынларын ишләдилдийи кими, сәнәткарлар вә я эв фәһләләри дэ өз аиләләринин, я да кәнардан чәлб әдилән аз мигдар фәһләләрин көмәйилә өз тикиш машынларыны ишләдирләр²⁷⁰. Һазырда Инкилтәрәдә әксәриййәтлә әлә бир систем тәтбиг әдилир ки, бу систем үзрә капиталист өз биналарында нисбәтән чохлу тикиш машыны топлайыб ишләдир вә машындан чыхан мәһсулун үзәриндә әләвә ишләмәк үчүн ону бир йығын эв фәһләләринә пайлайыр²⁷¹.

Лакин кечид формаларынын мүхтәлифлийи онларын әсл фабрика истеһсалына чеврилмәк мейлини кизләдә билмир. Бу мейл тикиш машынынын өз характериндән гита алыр, чүнки бу машынларын мүхтәлиф шәкилдә тәтбиг әдилә билмәси, әввәлләрдә бир-бириндән айры олан истеһсал саһәләрини бир бинада, бир капиталын командасы алтында бирләшдирмәйә сәбәб олур; сонра, бу мейлә гита верән чәһәт одур ки, габагчадан әл илә көрүлән тикиш ишләрини вә бә'зи башга ишләри машын олдуғу ердә көрмәк даһа әлверишлидир; нәһайәт, бу мейл, өз машынлары илә мәһсул һазырлаян сәнәткарларын вә эв фәһләләринин һөкмән

²⁶⁸ „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. LXVII, n. 406—9, p. 84, n. 124, p. LXXIII, n. 441, p. 66, n. 6, p. 84, n. 126, p. 78, n. 85, p. 76, n. 69, p. LXXII, n. 483.

²⁶⁹ „Йәгин э'малатхана кирайәси вермәк үзүндәндир ки, көһнә систем, йә'ни хырда саһибкарлар вә аиләләрә иш пайламаг системи—көзләнилдийи кими, хусусән пайтахтларда—ән чох давам әтмиш вә ән тезликлә бәрпа олунмушдур“ (енә орада, p. 83, n. 123). Сон чүмлә ялныз чәкмәчилик сәнәтинә аидир.

²⁷⁰ Әлчәк вә с. истеһсалында бу һал йохдур; бурадаки фәһләләрин вәзиййәти пауперләрин вәзиййәтиндән азачыг фәргләнир.

²⁷¹ „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. 2, n. 122.

экспроприасия [мүлкийтэдэн мөһрүм] эдилмэсиндэн дэ гида алыр. Тикиш машинларына гоюлан капитал күтлэсинин даим артмасы²⁷² истеһсалын кенишлэнмэсинэ ярдым эдир вэ базарда дургунлуг ярадыр ки, бу да эв фәһлэләрини өз тикиш машинларыны сатмаға мәчбур эдир. Һәддән артыг тикиш машины истеһсал олунмасы, өз әмтиәләрини сатмаға әһтиячы олан машин истеһсалчыларыны бу машинлары һәфтәлик кирайәйә вермәйә вадар эдир вэ беләликлә хырда машин саһибләри арасында фәлакәтли бир рәгабәт башланыр²⁷³. Һәлә дэ давам әтмәкдә олан даими тәбәддүлат вэ машинларын учузлашмасы көһнә машинлары әйни сурәтлә даим гиймәтдән салыр, нәтичәдә дэ ағлакәлмәз дәрәчә учуз гиймәтлә чохлу машин ала билән анчаг бөйүк капиталистләр бу машинлары ишләтмәкдән мәнфәәт көтүрүрләр.

Нәһайәт, бүтүн бу чүр чеврилиш просесләриндә олдуғу кими, бурада да инсанын бухар гүввәсилә әвәз эдилмәсинин һәлләдичи әһәмиийәти вардыр. Бухар гүввәсинин тәтбиги әввәлләр, машинларын титрәмәси, онларын сүр'әтини тәнзим әтмәйин чәтинлиийи, нисбәтән йүнкүл машинларын тез хараб олмасы вэ саир бу кими халис техники маниәләрә раст кәлир, лакин тезликлә, тәчрүбә әсасында бу маниәләрин арадан галдырылмасы йоллары өйрәнилир²⁷⁴. Бир тәрәфдән, бир чох иш машинынын нисбәтән ири мануфактураларда топланмасы бухар гүввәсиндән истифадә әтмәк мейли оядырса, дикәр тәрәфдән, бухарын инсан әзәләләри илә рәгабәтә кирмәси, фәһләләрин вэ иш машинларынын бөйүк фабрикалара топланмасыны сүр'әтләндирир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә чох кениш саһә тәшкил эдән „wearing apparel“ истеһсалында [һазыр палтар истеһсал эдән сәнаедә], һабелә башга истеһсал саһәләринин бөйүк гисминдә һазырда мануфактурадан, сәнәтдән вэ әв әмәйиндән фабрика истеһсалына кечмәк ингилабы башланмышдыр, лакин бүтүн бу көстәрилән формалар һәлә фабрика истеһсалына кечмәздән әввәл ири сәнаеин тә'сири алтында бүсбүтүн дәйишилмиш, позулмуш, өз симасыны итирмиш вэ фабрика системинин мүсбәт чәһәтләрини, инкишаф әтмә чәһәтләрини мәнимсәмәдән, онун бүтүн биабырчылыгларыны тәкрат әтмиш вэ һәтта өтүб кечмишдир²⁷⁵.

Бу кортәбии сәнае ингилабы фабрика ганунларынын гадынлар, ениетмәләр вэ ушаглар ишләйән бүтүн сәнае саһәләринә аид

²⁷² Лейстердә һәлә 1864-чү илдә топлан сатыш үчүн тәкчә чәкмә-башмаг истеһсал эдән 800 тикиш машины ишләйирди.

²⁷³ „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. 84, n. 124.

²⁷⁴ Мәсәлән, Pimlico-да (Лондон) һәрби палтар депосунда, Лондондерридә, Tillie вэ Henderson көйнәк фабрикасында, Лимерикдә 1200 „ишлөк әл“ ишләдән Tail ширкәтинин палтар фабрикасында.

²⁷⁵ „Фабрика системинә мейл“ (енә орада, p. LXVII). „Инди бүтүн истеһсал кечид вәзийәтиндәдир вэ кружева истеһсалында, тохучулуг вэ и. а. саһәсиндә баш вермиш дәйишикликләр бурада да әмәлә кәлир“ (енә орада, n. 405). „Бүтөв бир ингилаб“ (енә орада, p. XLVI, n. 318). 1840-чы ил „Children's Employment Commission“ дөврүндә чораб сәнаеи һәлә енә дә әл иши олараг галырды. 1846-чы илдән әтибарән мүхтәлиф машинлар ишә салыныр ки, инди бунлар бухар гүввәсилә ишләйир. Инкилтәрәнин чораб сәнаеиндә ишләйән 3 яшындан юхары мүхтәлиф яшлы гыз вэ оғлан ушагларынын үмуми сайы 1862-чи илдә тәхминән 119 000 нәфәр иди. 1862-чи ил 11 феврал тарихли Parliamentary Return-а көрә бунлардан анчаг 4063 нәфәри фабрика ганунуна табә эдилмишди.

Эдилмэси васитэсилэ сүн'и шэкилдэ сүр'этлэндирилир. Иш мүддэтинин, фасилэлэрин, ишэ башламаг вэ иши гуртармаг вахтынын мачбури тэнзим эдилмэси, ушаглар үчүн нөвбэлэр системи, мүэй-йэн яша гэдэр бүтүн ушагларын ишэ бурахылмамасы вэ саирэ, бир тэрэфдэн, даһа чох машин ишлэтмэк²⁷⁶ вэ мүһэррик гүввэ олан эзэлэлэри бухарла эвэз этмэк мейли доғурур²⁷⁷; дикэр тэрэфдэн дә, иш вахтынын азалмасынын эвэзини бина васитэсилэ чыхмагдан өтрү үмүми истифадэ үчүн олан истехсал васитэлэри: собалар, биналар вэ и. а. кенишлэндирилир, мүхтэсэр: истехсал васитэлэринин тэмэркүзлэшмэси гүввэтлэнир вэ буна мувафиг олараг фәһлэ күтлэси даһа чох сыхлашдырылыр. Һәр дэфэ мануфактура фабрика ганунуна табе эдилмэк тәһлүкэси гаршысында галдыгда, даим эйни бир эсас бәһанәни тә'кидлэ ирәли сүрэрэк ә'тираз эдиб дейрилэр: фабрика ганунуна табе эдилдикдән сонра ишлэри эв-вәлки өлчүдә давам этдирмэк үчүн даһа чох капитал сәрф этмэк лазым кәләчәкдир. Мануфактура илэ эв әмәйи арасындаки кечид формаларына вэ эв әмәйинин өзүнә кәлдикдә исә, иш күнүнә вэ ушаг әмәйинә һәдд гоюлдугда бунлар өз зәминини итирир. Учүз иш гүввәсинин һәдсиз истисмары онларын рәгабәт апара билмәси үчүн еканә базисдир.

Фабрика истехсалынын мүһүм шәрти, хүсусән бурада иш күнү тэнзим эдилмәйә башландыгдан сонра, һөкмән нормал нәтичәнин әлдә эдилә билмәсидир, йә'ни мүэййән вахт әрзиндә мүэййән мигдар әмтиә истехсал олуначағына вэ я истәнилән фәйдалы нәтичәнин әлдә эдиләчәйинә әмин олмагдыр. Сонра, тэнзим эдилән иш күнүндә гануна эсасән верилмәли олан фасилә тәләб эдир ки, ишин гәфләтән вэ я арабир даяндырылмасы истехсал просесиндә олан мәһсула зәрәр вурмасын. Әлбәттә, истәнилән нәтичәнин әлдә эдилмәси вэ ишин арасынын кәсилә билмәси, ким-йән вэ физики просеслэрин мүэййән рол ойнадыгы истехсал саһәләринә, мәсәлән сахсы, чит, ағартмачылыг, боягчылыг вэ чөрәкчилийә, һабелә металлуржи мануфактураларынын чохуна нисбәтән, халис механики истехсал саһәләриндә даһа асандыр. Һәдсиз иш күнү, кечә иши вэ инсан гүввәсинин сәрбәст иһраф эдилмәси кими көһнә адәтлэрин һөкм сүрдүйү ердә өз-өзүнә мейдана кәлән һәр бир маниәни дәрһал истехсал үчүн „тәбии һәдд“ һесаб этмәйә башлайырлар. Фабрика гануну бу кими „тәбии һәдлэри“ о дәрәчә ашыб кечир ки, һеч бир зәһәр һәшәрәты бу тезликлә гыра билмәз. Һеч кәс сахсы сәнәтиндәки чәнаблар гэдәр учадан бағырыб „мүмкүн дейил“ демирди. 1864-чү илдә

²⁷⁶ Мәсәлән, сахсы истехсалы һаггында Cochrane „Britain Pottery, Glasgow“ фирмасы белә дейир: „Истехсалы әввәлки өлчүдә сахламаг үчүн даһа чох машин тәтбиг этмәйә башладыг ки, бу машинларда да ихтисассыз фәһлэләр ишләйир; һәм дә һәр күн йәгин эдирик ки, көһнә үсула нисбәтән инди даһа чох мәһсул истехсал эдә биләрик“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 13) „Фабрика гануну даһа чох машин ишләтмәйә мейл оятмаг кими бир тә'сир көстәрир“ (енә орада, p. 13, 14).

²⁷⁷ Мәсәлән, фабрика гануну сахсы истехсалына аид эдилдикдән сонра, сахсы шейләр һазырламаг үчүн әл дэзкахлары эвэзинә механики дэзкахларын хейли чох артдыгы мүһәһидә олунур.

фабрика гануну онлара да анд эдилди вэ мүмкүн олмаян нэ вардыса 16 ай ичэрисиндэ йоха чыхды.

Фабрика ганунунун тэтбиги нэтичэсиндэ, „тэкмиллэшдирилмиш үсулларла сахсы күтлэси (slip) хазырланмасы, бунун үчүн сахсынын гурудулмаг эвэзинэ мэнкэнэдэ сыхылмасы, чий сахсыны гурутмаг үчүн ени үсулла собалар тикилмэси вэ и. а.—сахсы сэнэти үчүн бөйүк эһэмиййэти олан бүтүн бу һадисэлэр сон эсрдэ мисли көрүнмэмиш бир тэрэгги иди... Собаларын һэрарэти хейли азалмыш, эйни заманда көмүр ишлэдилмэси хейли эксилмиш вэ һэрарэт мэхсула даһа тез тэ'сир этмэйэ башламышды“²⁷⁸. Шүбһэ эдэнлэрин дедиклэринин эксинэ олараг, сахсы малларын истехсал хэрчлэри артмады, мэхсулун күтлэси артды вэ нэтичэдэ 1864-чү илин декабрындан 1865-чи илин декабрына гэдэр 12 ай эрзиндэ ихрач олуна эмтиэнин дэйэри, о вахта гэдэр сон үч илдэ орта һесабла олан иллик ихрачатын дэйэриндэн 138 628 фунт стерлинг артыг олду.

Кибрит сэнэсиндэ ениетмэлэрин һэтта хөрэк ейэркэн исти фосфорун эһэрли бухары үзлэринэ вура-вура чөплэри фосфор маэинэ батырмалы олдуглары тэбии бир ганун һесап эдилирди. Вахта гэнаэт олунмасыны мэхбур эдэн (1864-чү ил) фабрика гануну фабрикантлары „dipping machine“ (чөплэри фосфора батыран машин) ишлэтмэйэ вадар этди вэ инди фосфорун бухары даһа фөһлэйэ дэймир²⁷⁹.

Инди кружева мануфактурасынын һэлэ фабрика ганунуна табэ эдилмэйэн саһэлэри һаггында да эйнилэ иддиа эдиб дейирлэр ки, куя кружева тохумаға лазым олан мүхтэлиф материалларын һэрэсини гурутмаг үчүн эйни бир вахт дейил, үч дэгигэдэн бир саата гэдэр вэ даһа артыг вахт тэлэб олундуғуна көрө, бурада емэк үчүн мүнтэзэм вахт верилэ билмэз. „Children's Employment Commission“ үзвлэри буна белэ чаваб верирлэр: „Бурадаки шэраит дивар кағзы истехсалындаки шэраитин эйнидир. Бу саһэдэки бөйүк фабрикантлардан бэ'зилэри чох тэ'кидлэ дейирдилэр ки, ишлэдилэн материалларын хүсусиййэти вэ бунларын э'мал олунмасы просеслэринин мүхтэлифлийи, емэк үчүн бирдэн-бирэ иши даяндырмаға имкан вермир, чүнки бу һал бөйүк иткийэ сэбэб ола билэр... Factory Act's Extension Act's-ын* (1864-чү ил) 6-чы маддэсинин 6-чы бэндинэ эсасэн, бу ганун э'лан олунандан э'тибарэн фабрикантлара 18 айлыг мөһлэт верилир вэ бу мөһлэт гуртардыгдан сонра онлар, фабрика ганунунда көстэрилдийи кими, истираһэт үчүн фасилэлэр вермэли олачаглар“²⁸⁰. Бу ганун парламан тэрэфиндэн тэсдиг олунар-олунмаз чэнаб фабрикантлар

²⁷⁸ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 96, 127.

²⁷⁹ Кибрит фабрикасында бу вэ башга бу кими машинларын тэтбиг эдилмэси нэтичэси олараг бир шө'бэдэ 230 нэфэр ениетмэнин 14—17 яшында олан 32 нэфэр оғлан вэ гызла эвэз эдилмэсинэ сэбэб олду. Иш гүввэсинэ эдилэн бу гэнаэт 1865-чи илдэ бухар гүввэсиндэн истифада этмэк васитэсилэ даһа да артырылды.

* [Фабрика ганунунун ени сэнэе саһэсинэ тэтбиг эдилмэсинэ даир ганун. — И. С.].

²⁸⁰ „Children's Employment Commission. 2-nd Report 1864“, p. IX, n. 50.

башладылар ки: „Фабрика ганунунун тэтбигиндэн һеч дэ бизим көзлэдийимиз чэтинликлэр төрәнмәди. Зәннимизчә, мәһсул истехсалы әсла зәифләмәмишдир. Әслиндә биз инди эйни мүддәтдә даһа чох мәһсул истехсал әдирик²⁸¹. Беләликлә һеч кәсин даһилик көзләмәдийи Инкилтәрә парламаны тәчрүбә йолу илә бу әгидәйә кәлди ки, иш күнүнә һәдд гоюлуб тәнзим әдилмәсиндә куя истехсалын яратдығы бүтүн тәбии маниәләри садәчә ичбари ганун вермәклә арадан галдырмаг олар. Буна көрә дә фабрика гануну мүййән бир сәнае саһәсиндә һәята кечирилдикдә 6 айдан 18. ая гәдәр вахт гоюлур вә бу мүддәтдә техники маниәләри арадан галдырмага чалышмаг фабрикантын өз ишидир. Мирабонун: „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!“ [„Нечә йә’ни мүмкүн дейил? Неч вахт мәнә белә ахмаг сөз демәйин!“] сөзләринин мүасир технолокия үчүн хүсуси әһәмийәти вардыр. Лакин мануфактура истехсалынын фабрика истехсалына чеврилмәси үчүн лазым кәлән мадди үнсүрләри, нечә дейәрләр, шитиллик биткиләри гәдәр тез етишдирән фабрика гануну, капитал сәрфинин артмасына сәбәб олмагла бәрабәр, хырда усталарын мәһв олмасыны вә капиталын тәмәркүзләшмәсини дә сүр’әтләндирир²⁸².

Иш күнүнүн тәнзими, техники үсулла арадан галдырыла биләчәк халис техники маниәләр бир яна галсын, фәһләләрин өзләринин интизамсыз ишләмәк адәти кими бир маниәйә раст кәлир; хүсусән ишәмузд әмәк һаггынын һөкм сүрдүйү ерләрдә фәһләләр күнүн, яхуд һәфтәнин мүййән һиссәсини ишләмәдикдә бунун әвәзини башга вахт гызғын чалышмаг вә я кечәләр ишләмәклә өдәйирләр: бу үсул фәһләләри күтләшдирир, онларын азяшлы йолдашларынын вә гадынларын сәһһәтини сарсыдыр²⁸³. Иш гүввәсинин сәрф әдилмәсиндәки бу интизамсызлыг, инсаны усандыран екрәнк вә ағыр әмәйә гаршы тәбии вә кобуд бир чаваб олса да, ән чоху истехсалын өзүндәки һәрчмәрчликдән доғур ки, бу да иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән һәдсиз истисмар әдилмәсиндән ирәли кәлир.

²⁸¹ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 22.

²⁸² „Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тәкмилләшдирмә тәдбирләри бә’зи мүәссисәләрдә тамамилә һәята кечирилмиш олса да, һәр ердә һәята кечирилмәмишдир вә бу тәдбирләри бир чох көһнә истехсал саһәләриндә тәтбиг әтмәк үчүн индики мүәссисә саһибләринин чохунун вәсаитиндән артыг капитал сәрф әтмәк лазым кәләрди... Фабрика ганунунун һәята кечирилмәси лабүддән мүвәггәти позғунлуға сәбәб олур. Бу позғунлуғун һәчми, фабрика ганунунун арадан галдырмалы оллуғу әнкәлләрин һәчмилә дүз пропорционалдыр“ (енә орада р. 6, 97).

²⁸³ Мәсәлән, домна собаларында „адәтән һәфтәнин ахыр күнләриндә иш вахты хейли узаныр, сәбәби дә одур ки, фәһләләр базар әртәси вә бә’зән тәк күнүнүн мүййән һиссәсини вә я һәтта бүтүн тәк күнү ишләмәмәйә адәт әтмишләр“ („Children’s Employment Commission. 3-rd Report“, p. VI). „Хырда усталарын иш саатлары адәтән чох аз мүнтәзәм олур. Онлар бирдән 2—3 күн ишләмир, сонра да бунун әвәзини чыхмаг үчүн бүтүн кечәни ишләйирләр. Әкәр ушаглары варса һәмишә онлары да ишләмәйә мәчбур әдирләр“ (енә орада, р. VII). „Ишин әввәлиндә мүнтәзәм ишләмәмишләр, сәбәби дә одур ки, сонра иш саатларыны артырмагла бунун әвәзини чыхмаг мүмкүндүр вә һәгигәтдә дә тәчрүбәдә бу имкандан истифадә әдирләр“ (енә орада, р. XVIII). „Бирмингамда хейли чох вахт итирилир... Бир мүддәт бикар кәзирләр, бир мүддәт дә тагәтдән дүшәнә гәдәр кәркин ишләйирләр“ (енә орада, р. XI).

Сэнае дөврэсинин вахташыры үмуми дэйишмэлэриндэн вэ базар-да һэр истеһсал саһәси үчүн эмэлэ кэлән айрыча рэвач вэ касад-лыг һалларындан башга, хусусән мөвсим дейилән шей мейдана чыхыр вэ бир чох көзләнилмәз сифаришлэрин эн гыса бир мүд-дәтдә еринә етирилмәси лазым кәлир; һәм дә бу мөвсим ишлэри истәр кәмилэрин ишләмәси үчүн әлверишли фәслин кәлиб чатма-сындан, истәрсә дә мүййән шейлэрин дөб дүшмәсиндән доғсун, — әһәмийәти йохдур. Дәмир йол вэ телеграф кениш яйылдыгча, гәфлэтән сифаришләр алынмасы ади бир һал алыр. Мәсәлән, Лондон фабрикантларындан бири белә дейир: „Дәмир йол шәбә-кәсинин бүтүн өлкәйә яйылмасы тә’чили сифаришләр вермәк адә-тини хейли гүввәтләндирмишдир; инди Глазгодан, Манчестердән вэ Эдинбургдан алычылар 2 һәфтәдә бир кәлиб Ситидә, биздән мал көтүрән бөйүк мағазалардан күлли мигдар мал алырлар. Он-лар амбарлардан мал алмаг әвәзинә сифаришләр верир, биз дә бу сифаришлэри дәрһал еринә етирмәли олуруг. Кечмишдә әм-тиәйә тәләб аз олдуғу заман биз кэлән мөвсимин тәләблэрини өдәмәк үчүн һәмишә габагчадан әмтиә һазырлая билирдик, инди исә һеч кәс дейә билмәз ки, кэлән мөвсимдә һансы әмтиә тәләб олуначагдыр“²⁸⁴.

Һәлә фабрика гануна табе эдилмәмиш олан фабрикаларда вэ мануфактураларда вахташыры олага, йә’ни мөвсим дейилән вахтларда вэ гәфлэтән сифаришләр кәләндә фәһлэлэрин һәддин-дән артыг ишләдилмәси мүдһиш бир дәрәчәйә чатыр. Фабриканын, мануфактура вэ мағазанын кәнар бөлмәсиндә, йә’ни онсуз да әсла мүнтәзәм ишләмәйән, хаммал вэ сифариш тапмаг чәһәтчә тама-милә капиталистин кейфиндән асылы олан әв истеһсалы саһәсин-дә капиталист бинадан, машын вэ саирәдән истифадә этмәк фик-рини чәкмәли олмур, бурада капиталистә һеч бир зәрәр дәйә билмәз, анчаг фәһләннин чаны кедә биләр; одур ки, бурада данм сэнае үчүн әһтият ордусу яраныр; капиталистин һәмишә истифа-дә әдә биләчәйи бу орду, илин бир ярысында дөзүлмәз әмәк боюндуруғу алтында ишләйир, дикәр ярысында исә ишсизлик үзүндән сәфил көкүнә салыныр. „Children’s Employment Commis- sion“ дейир: „Саһибкарлар әв әмәйинин ади бир һал алдығы гейри-мүнтәзәмлийиндән истифадә әдәрәк, тә’чили иш көрүлмәси лазым кәлдикдә иш мүддәтини кечә саат 11, 12 вэ 2-йә гәдәр, я да, әл арасында дейилдийи кими, „истәдиклэри саата“ гәдәр уза-дырлар; һәм дә бу иш әлә биналарда көрдүрүлүр ки, „бурада тәкчә үфунәт адамы йыха биләр“ (the stench is enough to knock you down). Ола биләр сиз гапыя гәдәр кедиб гапыны ачасыңыз, амма ичәри кирмәйә чәсарәт этмәзсиниз“²⁸⁵. Шаһид сифәтилә диндирилән бир чәкмәчи дейир: „Бизим саһибкарлар гәрибә адам-дырлар; онлар әлә билирләр ки, ениетмә ушаглар илин бир яры-

²⁸⁴ „Children’s Employment Commission. 4-th Report“, p. XXXII, XXXIII. „Дейирләр ки, дәмир йол шәбәкәсинин кенишләnmәси, гәфлэтән сифаришләр алынмасы адәтини хейли гүввәтләндирмиш вэ бунун нәтичәси олага иши тә-ләсик көрмәйә, емәк саатлары илә һесаблашмамаға вэ кечәдән чох кечинчәйә гәдәр ишләмәйә башламышлар“ (енә орада, p. XXXI).

²⁸⁵ Енә орада, p. XXXV, n. 235, 237.

сыны үзүнтүлү ишлөрдө тагөтдөн дүшөнө гөдөр ишлөдиллиб илин дикөр ярысыны аз гала лап бош кэзмөйө мөчбур эдилирлөрсө, бунун онлара һеч бир зэрэри тохунмур²⁸⁶.

Ишдө мөнафеи олан капиталистлөр һәм техники маниэлэри, һәм дө „тичарөт адөтлэри“ („usages which have grown with the growth of trade“) дейилэн бу адөтлэри истөһсал үчүн „төбии һөдд“ адландырымыш вэ адландырылар; бу, фабрика ганунунун илк дөфө памбыг парча сөнаеи лордларына тохуначагы тәһлүкөси мейдана чыхдыгы дөврдө онларын даим яғдырдыглары шикайөт иди. Онларын сөнаеи дүня базарындан вэ, демөли, кәмилэрин ишлөмөсиндөн бүтүн башга сөнае саһэлэринө нисбөтөн даһа чоһ асылы олса да, һөят онларын яланчылығыны көстөрдө. О вахт-дан э’тибарөн инкилис фабрика мүфөттишлэри „тичарөт маниэлэ-рини“ бош бир бөһанө һесаб эдилрлөр²⁸⁷. Дөғрудан да, „Children’s Employment Commission“ун апардыгы өтрафлы вэ дүрүст тэдги-гат сүбүт эдир ки, бө’зи сөнае саһэлэриндө иш күнүнүн тәнзим эдилмөси анчаг, инди орада истифадө олунан эмөк күтлөсини бүтүн ил бою даһа бөрабөр бөлмүш оларды²⁸⁸; сүбүт эдир ки, ин-санлары мөһв эдөн, мө’насыз олан вэ эслиндө ири сөнае системинө уйғун кэлмөйөн ахмаг дөблэрин гаршысыны алмаг үчүн илк сөмө-рөли бир васитө оларды²⁸⁹; сүбүт эдир ки, дөғрудан да океан кәмичилийинин вэ үмүмийөтлө нөглийят васитөлэринин инкиша-фы, мөвсим ишлэринин эсл техники эсасыны арадан галдырымыш-дыр²⁹⁰; биналарын кенишлөндирилмөси, өлавө машынлар ишлөдил-мөси, бир заманда ишлөйөн фөһлөлэрин сайынын артырылмасы²⁹¹

²⁸⁶ Енө орада, р. 127, п. 56.

²⁸⁷ „Дөниз йолу илө дашынмалы олан сифаришлэрин вахтында еринө ети-рилмөмөсиндөн тичарөтө зэрэр дөймөси мөсөлөсинө кэлдикдө, ядымдадыр ки, 1832 вө 1833-чү иллөрдө фабрика саһиблэри буну чоһ һөвөслө дәлил кәтирир-дилөр. Инди бу хусусда нө дейилө билсө, буларын күчү, бухарын һөлө бүтүн мөсафөлэри ярыбаяры өксилтмөмиш вө йүк дашымаг үчүн ени васитөлөр яратма-мыш олдуғу замандан өввөлки гөдөр олмаз. Һөлө о заман һөят тәчрүбөси гаршысында боша чыхан бу дәлил, инди өсла баш тутмаз“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1862“, р. 54, 55).

²⁸⁸ „Children’s Employment Commission, 4-th Report“, р. XVIII, п. 118.

²⁸⁹ Артыг 1699-чу илдө John Bellers дейирди: „Дөблэрин тез-тез дөйишилмө-си лабүддөн йохсулларын сайыны артырыр. Онун ики бөйүк бөлөсы вар: 1) фөһ-лөлөр ғышда ишин аз олдуғуна көрө йохсуллуғ чөкирлөр, парча алверчилэри вэ саһибкар тохучулар горхараг, көзлөйирлөр ки, яз кэлсин вэ нөйин дөб дү-шөчөйи мө’лум олсун, одур ки, өз капиталларыны сөрф эдиб фөһлөлэрө иш вер-мөк истөмирлөр; 2) язда фөһлө чатышмыр, буна көрө дө саһибкар тохучулар үч айлыға вэ я алты айлыға краллығын тичарөти үчүн лазыми гөдөр мал верө билмөкдөн өтрү ишө чоһлу шакирд көтүрмөли олурлар, бу исө ишлөк эллэри өкинчиликдөн айырыр, кәнди ишчисиз гоюр вэ шөһөрлэри ағзына гөдөр дилөнчи илө долдурур; дилөнчилик өтмөкдөн хөчалөт чөкөнлөр ғышда ачындан өлүрлөр“ („Essays about the Poor, Manufactures etc.“, р. 9).

²⁹⁰ „Children’s Employment Commission, 5-th Report“, р. 171, п. 31.

²⁹¹ Мөсөлөн, өмтиө ихрач эдөн Бредфорд тачирлэри шаһид сифөтилө дин-дирилиркөн демншлөр: „Бөлө бир шөраитдө айдындыр ки, мағазаларда ушагла-ры сөһөр саат 8-дөн ахшам саат 7-йө вө 7½-ө гөдөр ишлөтдикдөн сонра артыг ишлөтмөйө өһтияч йөхдур. Мөсөлө анчаг өлавө вөсаит сөрф өтмөк вэ өлавө фөһлө тутмаг үзөриндөдир. Экөр бө’зи саһибкарлар мөнфөөтө бу гөдөр һөрис олмасайдылар, ушаглар индики кими кечөдөн хөйли кечөнө гөдөр ишлөмөйө

вэ бунун ири тичарэт системинэ олан экс тэ'сири²⁹², куя нэзарэт алтына алына билмэйэн бүтүн башга шэртлэри арадан галдырыр. Лакин капитал, дэфэлэрлэ өз нүмайэндэлэринин дили илэ дедийи кими, белэ бир чеврилишэ анчаг, ичбари ганун вермэкклэ иш күнүнү тэнзим эдэн „үмүми парламан ганунунун тэзийнги алтында“ разылашыр²⁹³.

**9. Фабрика ганунлары (сэһийэ шэраити вэ тэрбийэ
һаггындаки гэрарлар). Бу ганунларын бүтүн
Инкилтэрэйэ яйылмасы**

Фабрика ганунлары, кортэбии йолла эмэлэ кэлэн ичтимаи истеһсал просесинин гурулушуна чэмиййэтин илк дэфэ көстөрдийи шуурлу вэ мэгсэдэуһун тэ'сир олмушдур вэ, көрдүйүмүз кими, иплик, селфактор вэ электрик телеграф ири сэнаеин зэрури мәнсулу олдуғу кими фабрика ганунлары да ири сэнаеин зэрури нэтичэсидир. Фабрика ганунларынын бүтүн Инкилтэрэйэ яйылмасы һаггында данышмаздан эввэл, онларда иш күнү саатларынын сайына анд олмаян бэ'зи тэлэблэри ғысача шэрһ этмэк лазымдыр.

Сэһийэ гайдалары, капиталистлэр тэрэфиндэн асанлыгла поэзула билэчэк бир тэрэдэ язылмагдан башга, сон дэрэчэ мөһдүдур, бу гайдалар анчаг диварларын ағардылмасыны тэлэб этмэк вэ натэмизлийэ йол верилмэмэси, һаванын дэийишдирилмэси вэ фөһлэлэрин тәһлүкәли машинлардан горунулмасы тәдбирлэри һаггында бэ'зи башга көстөришлэр вермәклә кифайәтләнир. Фабрикантлары ишлөтдикләри „әллэрин“ бәдән үзвләрини горумаг үчүн азачыг хәрч чәкмәйә мөчбур эдән гэрарлара ғаршы онларын нечә бир чанфөшанлыгла мөбаризә апармасы мәсәләсини үчүнчү китабда бир даһа арашдырачағыг. Антагонист мәнәфеләрин мөвчуд олдуғу чэмиййәтдә һәр кәс өз шәхси хейринә чалышмагла, әйни заманда һаманын хейринә чалышмыш олур—дейән фритрәдерлэрин бу әһкамы бурада бир даһа парлаг сурәтдә тәсдиг олунур. Бирчә мисал кәтирсәк кифайәтдир. Мә'лумдур ки, ғырхынчы илләрин орталарындан ә'тибарән Ирландияда кәтан сэнаеи вә онунла бирликдә *scutching mills* (кәтандидән фабрикалар) олдуғча кенишләнмишдир. 1864-чү илдә орада 1800-ә гәдәр белә *mills* вар иди. Машына әсла бәләд олмаян адамлар, башлыча олараг ени-

мөчбур олмаздылар; эләвә бир машинын баһасы чәми 16—18 фунт стерлингдир,—фөһлэләри иш вахтындан артыг ишлөтмәйин сәбәби чох заман машин вә бинанын азлыг әтмәсидир“ (енә орада, р. 171, п. 31, 36 вә 38).

²⁹² Енә орада. Иш күнүнүн мөчбурән тәнзим әдилмәсини фөһлэләрин фабрикантлардан вә фабрикантларын өзләринин топдан сатыша ғаршы мұдафиә әдилмәси үчүн васитә һесаб эдән бир Лондон фабриканты диндирилдикдә белә демишдир: „Әмтиә ихрач эдәнләр бизим саһәйә тәзийг көстөрирләр; онлар мәсәлән, әмтиәләри елкән кәмисиндә көндөрмөк истәйирләр; онлар мүййән мөвсим башланана гәдәр кедиб мал апардығлары ерә чатмаг, һәм дә елкән кәмиси илә бухар кәмисини кирайә ғиймәтлэри арасындаки фәрги чибләринә ғоймаг истәйирләр; я да ән тез йола дүшән параходлар илә мал көндөрмәйә чалышырлар ки, харичи базара өз рәгибләриндән әввәл кедиб чатсынлар“.

²⁹³ Бир фабрикант дейир: „Парламан тэрэфиндән үмүми ганун верилсә иди, истеһсалы кенишләндирмәк васитәсилә бунун ғаршысыны алмаг оларды“ (енә орада, р. X, п. 38).

етмэлэр вэ гадынлар, гоншулугдаки хырда фермерлэрин огуллары, гызлары вэ арвадлары scutching mills-ин яйма машинларынын агзына кэтан вермэк үчүн пайызда вэ гышда вахташыры олараг тарла ишлэриндэн айрылырлар. Бурада баш верэн бэдбэхт һадисэлэр өз сайы вэ интенсивлийи чәһәтдән машинлар тарихиндә әсла мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәйә чатмышдыр. Килдинанда (Корк яхынлыгында) тәкчә бир scutching mill-дә 1852-чи илдән 1856-чы илә гәдәр 6 адам өлмүш вэ 60 адам тамамилә шикәст олмушдур; һалбуки бир нечә шиллингә баша кәләчәк ән садә тәдбирләр көрмәклә бу бэдбэхт һадисэлэрин һамысынын гаршысыны алмаг мүмкүн иди. Downpatrick фабрикаларынын certifying surgeon [вәсигә верән һәкими] доктор White 1865-чи ил 15 декабр тарихли рәсми һесабатында дейир: „Scutching mills-дә бэдбэхт һадисэлэр дәһшәтли бир шәкил алыр. Чох заман бәдәнин дөрддә бир һиссәси үзүлүб дүшүр. Яралананлар адәтән я өлүр, я да өмрүнүн ахырына гәдәр ишләйә билмәйиб әзаб чәкмәйә мәнһум олулар. Өлкәдә фабрикаларын чохалмасы, әлбәттә, белә дәһшәтли һадисэлэрин артмасына сәбәб олачагдыр. Мән әминәм ки, scutching mills үзәриндә дөвләт тәрәфиндән лазыми нәзарәт гоюлса, йығын-йығын адамын шикәст вэ тәләф олмасынын гаршысы алынар“²⁹⁴. Дөвләт тәрәфиндән ичбари ганун вермәклә капиталист истехсал үсулуну ән ади сәһийә гайдаларына әмәл этмәйә мәчбур этмәк لازم кәлирсә, бу һал һаман үсулун маһийәтини һәр шейдән яхшы көстәрмирми? „1864-чү ил фабрика гануну сахсы истехсалында 200-дән артыг әмалатхананын ағардылыб тәмизләнмәсинә сәбәб олду, һалбуки онлар 20 ил әрзиндә вә я һәмишәлик олараг бу кими әмәлийятдан имтина әдирдиләр (будур капиталын „имтина этмәси“!). Бу мүәссисәләрдә чалышан 27 800 фәһлә индийәдәк күндүз вә чох вахт кечә һәддән артыг ишләркән хараб һава тәнәффүс әдир, одур ки, үмүмийәтлә нисбәтән зәрәрсиз олан бу истехсалда ишләйәнләр даим хәстәләнмәк вә өлмәк тәһлүкәси гаршысында олурдулар. Ганун саһибкарлары һаваны дәйишдирмәк васитәләрини хейли артырмаға мәчбур этди“²⁹⁵.

Эйни заманда фабрика ганунларынын бу саһәси айдын көстәрир ки, капиталист истехсал үсулу өз маһийәтинә көрә, мүәййән һәдди ашдыгда даһа һеч бир ярарлы яхшылашдырма тәдбирләринә йол вермир. Артыг бир нечә дәфә гейд этдийимиз кими, Инкилтәрә һәкимләри һамылыгча тәсдиг әдирләр ки, даими ишдә адам башына ән азы 500 куб фут һава لازمдыр. Чох яхшы! Бир һалда ки, фабрика гануну бүтүн өз ичбари тәдбирләрилә хырда әмалатханаларын фабрикалара чеврилмәсини долайысилә сүр'әтләндирир, бунунла да хырда капиталистләрин мүлкыййәт һүгугуна долайысилә гәсд әдир, ири капиталистләр үчүн исә инһисар ярадыр,—онда айдындыр ки, ганун, әмалатханаларда һәр бир фәһлә үчүн кифайәт гәдәр һава олмасыны тәмин әдәрсә, бир зәрбә илә минләрчә хырда капиталистин мүлкыййәтини әлиндән алмыш олар! Бу һал капиталист истехсал үсулуну, йәни иш гүв-

²⁹⁴ Енә орада, р. XV, п. 72 вә сонракиләр.

²⁹⁵ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, р. 127.

вэсинин „азад“ сурэтдэ сатын алыныб ишлэдилмэси васитэсила һәм ири, һәм дэ хырда капиталын өз-өзүнэ артмасыны көкүндэн сарсытмыш оларды. Буна көрө дэ фабрика ганунлары бу 500 куб фут һаваны тэ'мин этмэк ишиндэ ачиз галырлар. Санитар идарэлэри, сәнае мүэссисэлэрини йохлаян комиссионлар, фабрика мүфәттишлэри бу 500 куб фут һаванын зэрури олдуғуну дэфэлэрлэ гейд эдиб көстәрмишлэр ки, буну капиталдан голармаг мүмкүн олмур. Беләликлэ онлар фе'лән демиш олурлар ки, вәрәм вэ башга чийэр хәстәликлэри капиталын яшамасы үчүн шәртдир²⁹⁶.

Фабрика ганунунда тәрбийә ишләринә аид гәрарлар үмумий-йәтлэ нә гәдәр аз олса да бу гәрарлар ибтидаи тәһсили ишлэ-йәнләр үчүн мәчбури шәрт э'лан этмишдир²⁹⁷. Бу гәрарларын мүвәф-фәгийәт газанмасы илк дэфә сүбут этди ки, тәһсили вә идманы²⁹⁸ чисмани әмәклэ вә, демәли, чисмани әмәйи дэ тәһсил вә идман-ла бирләшдирмәк мүмкүндүр. Фабрика мүфәттишлэри, мүәллим-ләрин ифадэлэрини динләдикдән сонра тезликлэ мүәййән этдиләр ки, доғрудур, фабрикада ишләйән ушаглары күндүз охуян ади мәктәблиләрин ярысы гәдәр охударлар, амма онлар да эйни гә-дәр вә чох вахт һәтта даһа артыг дәрс кечирләр. „Бунун сәбәби чох сәдәдир. Күнүн анчаг ярысыны мәктәбдә кечирән ушаглар һәмишә гывраг олур вә демәк олар һәмишә дәрс охумаға һазыр вә мүгтәдир олурлар. Нөвбә илэ һәм ишләйиб һәм дэ дәрс оху-дугда ушаглар бу мәшғәлэләрин бириндән диқәринә кечәндә дин-чәлир вә гывраглашырлар, демәли ушаг үчүн бу систем һаман мәшғәлэләрдән биринин фәсиләсиз давам әтмәси системиндән да-һа фәйдалыдыр. Сүбһ тездән хүсусилә исти һавада мәктәбдә отуран бир ушаг, ишдән чыхыб зәһни ачыг вә гывраг бир һалда охумаға кәлән ушагла аяглаша билмир“²⁹⁹. 1863-чү илдә Эдин-

²⁹⁶ Тәчрүбә йолу илэ мүәййән әдилмишдир ки, сағламлығы орта дәрәжә олан вә орта сүр'әтлэ нәфәс алан бир адам дәгигәдә 20 дэфәйә гәдәр нәфәс алыр вә һәр дэфә 25 куб дүймә гәдә, һава удур. Буна әсәсән, һәр адам күндә 720 000 куб дүймә вә я 416 куб фут һава тәнәффүс әтмәлидир. Лакин бу да мә'лумдур ки, бир дэфә тәнәффүс әдилмин һава, тәбиәтин мөһтәшәм э'малатханасында тәмизләнмәйинчә бир даһа тәнәффүс үчүн ярамаз. Va entip-ин вә Виппер-ин тәчрүбәләринә әсәсән эһтимал олунур ки, сағлам бир адам тәнәффүс заманы саатда һавая 1300 куб дүймә гәдәр карбон туршусу бура-хыр, бу исә чийәрләрин күндә һавая 8 унсия гәдәр бәрк көмүр бурахмасына бәрәбәрди. „Адам башына азы 800 куб фут һава дүшмәлидир“ (Huxley).

²⁹⁷ Инкилтәрә фабрика ганунуна әсәсән валидейнләр өз ушагларынын эйни заманда ибтидаи тәһсил алмасыны тә'мин әтмәсәләр, онлары 14 яшына чатын-чая гәдәр „нәзарәт алтында олан“, йә'ни фабрика ганунуна табе олан фабрикаларда ишләмәйә көндөрә билмәзләр. „Фабрикант ганунун еринә етирилмәси-нә мәс'улдур. Фабрикаларда тәһсил вермәк мәчбуридир, бу, ишләмәк үчүн шәртдир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863“, p. 111).

²⁹⁸ Идманы (огланлар үчүн исә һәмчинин нәрби мәшғәләлэри) фабрикалар-да вә йохсул мәктәбләриндә ушагларын ичбари тәһсили илэ бирләшдирмәйин чох көзәл нәтичәләр вердийини билмәк үчүн бах: „National Association for the Promotion of Social Science“ин еддинчи конграсында Н. В. Сениорун нитги, „Reports of Proceedings etc. London 1863“, p. 63, 64, һабелә фабрика мүфәт-тишләринин 1865-чи ил 31 октябр тарихли һесабаты, p. 118, 119, 120, 126 вә сонракилар.

²⁹⁹ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 118. Бир нәфәр сәдәдил ипәк фабриканты тәһригат апаран „Children's Employment Commission“ үзвүнә

бургда сосиологлар конграсында Сениорун сөйлэдийи нитгдэ дэ бу барэдэ элавэ сүбултар тапмаг олар. Сениор бурада эзчүмлэ гейд эдир ки, юхары вэ орта синифлэрдэ мэкэблилэрин дэрс күнүнүн биртэрэфли, сэмэрэсиз вэ узун олмасы эбэс ерэ мүл-лимлэрин зэхмэтини артырыр „вэ эйни заманда ушаглары да өз вахтларыны, сэххэт вэ гүввэлэрини нэинки һэдэр ерэ, һэтта ачыгча зэрэрли бир шэкилдэ сэрф этмэйэ мэкбур эдир“³⁰⁰. Роберт Оуэнин тэчрүбэсиндэн этрафлы көрмэк олур ки, кэлэчэк нэслин тэрбийэсинин рүшейми фабрика системиндэн доғмушдур; бу тэрбийэ үсулу мүэййэн яша чатмыш бүтүн ушагларын мэхсулдар эмэйини тэхсил вэ идманла бирлэшдирэчэк вэ бу үсул ичтимаи истехсалы йүксэлтмэк үсулу олмагдан башга, һабелэ һэртэрэфли инкишаф этмиш инсанлар етишдирмэк үчүн еканэ бир үсул олачагдыр.

Биз көрдүк ки, ири сэнае, бүтүн инсаны өмрү бою мүэййэн бир һиссэ һазырламаг ишинэ тэхким эдэн мануфактура эмэк бөлкүсүнү техника эсасында мэхв эдир; ири сэнаеин капиталист формасы исэ, эксинэ, бу эмэк бөлкүсүнү даһа эйбэчэр бир шэкилдэ енидэн чанландырыр: буну эсл фабрика дахилиндэ фэхлэни һиссэ һазырлаян машинын шүүрлу бир элавэсинэ дөндөрмэк вэ-ситэсилэ, галан һэр ердэ исэ,—гисмэн арабир машинылар вэ ма-шын эмэйи тэтбиг этмэк вэситэсилэ³⁰¹, гисмэн дэ эмэк бөлкүсү-

белэ демишдир: „Мэн тамамилэ эминэм ки, яхшы фэхлэ етишдирмэк үсулу, ушаг яшларындан башлайыб фэхлэлэрин эмэйини тэхсил илэ бирлэшдирмэк-дэн ибарэтдир. Элбэттэ, эмэк нэ һэддиндэн артыг кэркин, нэ дэ усандырычы вэ сағламлыг үчүн зэрэрли олмамалыдыр. Мэн истэрлим ки, өз ушагларым дэрс-дэн сонра ишлэйиб, ойнайыб динчэлэйдилэр“ („Children's Employment Commis-sion“. 5-th Report. p. 82, n. 36).

³⁰⁰ Senior, „National Association for the Promotion of Social Science“ин ед-динчи иллик конграсынын „Report of Proceeding“индэ, р. 66. Мүэййэн инкишаф пиллэсинэ чатан ири сэнаеин, мадди истехсал үсулунда вэ ичтимаи истехсал мүнәсибэтлэриндэ чеврилиш яратмагла инсанларын зехниндэ дэ чеврилиш яратдығыны айдын көрмэк үчүн Н. В. Сениорун 1863-чү илдэки нитгини онун 1833-чү ил фабрика ганунона гаршы кэскин чыхышы илэ мүгайисэ этмэк, я да һэмин конгранын бахышларыны белэ бир фактла мүгайисэ этмэк лазымдыр ки, Инкилтэрэнин бэ'зи кэнд ерлэриндэ, йохсул ата-аналары һэр чүр ярдымдан мэхрум этмэклэ горхудуб өз ушагларыны охутмаларыны гадаған эдирлэр. Мэ-сэлэн ч. Snell дейир ки, экэр Сомерсетширдэ бир адам йохсуллуғ үзүндэн мэххэллэ килсэ тэхкилатына мүрачигэт элиб орадан ианэ истэйирсэ, адэтэн ону өз ушагларыны мэктеблэн чыхармаға мэкбур эдирлэр. Белэ ки, Feltham кешиши ч. Wollaston-ун дедийинэ көрө бэ'зи аилэлэрэ гэт'ийэн һеч бир ианэ верилмирли, „чүнки онлар өз ушагларыны мэктебэ гоймушлар!“

³⁰¹ Инсан гүввэсилэ һэрэкэтэ кэтирилэн сэнэт машинылары, механики һэрэ-кэт гүввэси тэлэб эдэн мүкэммэл машиныларла ачыг вэ я долайы йолла рэгабэтэ кирдийи һалларда, машины һэрэкэтэ кэтирэн фэхлэ үчүн бөйүк бир дэйиши-лик эмэлэ кэлир. Эввэллэр бухар машины бу фэхлэни эвэз эдирди, инди исэ бу фэхлэ өзү бухар машиныны эвэз этмэлидир. Буна көрө дэ һаман фэхлэни вэ хүсусэн бу эзаба мэхкум эдилэн ениетмэлэри мүдһиш бир кэркинликлэ иш-лэдирлэр. Мэсэлэн, комисйон үзвү Longe Ковентридэ вэ этрафындаки ерлэрдэ лент дэзкаһыны һэрлэмэк үчүн 10—15 яшында оған ушагларынын вэ кичик дэзкаһлары һэрлэмэк үчүн даһа көрпө ушагларын ишлэдилдийини көрмүшдүр. „Бу сон дэрэчэ агыр бир ишдир. Бурада ушаглар садэчэ олараг бухар күчүнү эвэз эдирлэр“ („Children's Employment Commission. 5-th Report 1866“, р. 114, n. 6). Рэсми һесабатда адландырылдығы кими, „бу көлэлик системинин“ инсаны һечэ мэхв этдийи енэ орада вэ сонраки сэхифэлэрдэ тэсвир олунмушдур.

нүн ени эсасы олараг гадын вэ ушаг эмэйиндэн вэ ихтисассыз эмэк-дэн истифада этмэк васитэсилэ чанландырыр. Мануфактура эмэк бөлкүсү илэ ири сәнаеин маһиййәти арасындаки зиддиййәт өзүнә зорла йол ачыб мейдана чыхыр. Бу зиддиййәт эзчүмлэ белә дәһшәтли бир фактда өзүнү көстәрир ки, мүасир фабрика вэ мануфактураларда ишлэйән вэ ән көрпә яшларындан ән бәсит вэ үзүнтүлү эмәлийята мәнкум әдилән ушагларын бөйүк әксәриййәти илләр узуну истисмар олунур вэ кәләчәкдә һеч олмазса һәмин мануфактура вэ я фабриканын өзүндә кәрәкли бир ишчи олмаларына имкан верәчәк бир пешә өйрәнә билмирләр.

Мәсәлән, кечмишдә Инкилтәрә мэтбәәләриндә көһнә мануфактура вэ сәнәт системинә уйғун белә бир адәт вар иди ки, шакирдләр нисбәтән йүнкүл ишдән даһа мүрәккәб ишә кечирдиләр. Онлар ихтисаслы мүрәттиб олана гәдәр мүәййән тәһсил алырдылар. Бу сәнәтә кирмәк истәйән һәр кәс үчүн языб охумаг зәрури бир шәрт иди. Чап машыны мейдана кәлдикдә бунлар һамысы дәйишилди. Бу машын ики чүр фәһлә тәләб әдир: бир, машына бахан яшлы фәһлә лазымдыр, бир дә, адәтән 11—17 яшында олан оғлан ушаглары лазымдыр ки, бунларын да иши анчаг кағыз машына салмаг вэ я чап олунмуш вәрәги машындан чыхармагдыр. Һәмин ушаглар, хусусән Лондонда, бу йоручу ишлә һәфтәнин бә'зи күнләриндә фәсиләсиз 14, 15, 16 саат мәшғул олур, чох вахт исә, емәк вэ ятмаг үчүн икичә саат фәсилә верилмәклә мүтәмадийән 36 саат чалышырлар!³⁰² Бу ушагларын бөйүк әксәриййәти савадсыздыр, онлар бир гайда олараг тамамылә адамлыгдан чыхыб кобудлашмышлар. „Онларын өз ишләрини бачара билмәси үчүн һеч бир зәһни тә'лим тәләб олунмур; онларын сәнәт өйрәнмәк имканлары аздыр, инкишаф этмәк имканлары исә бундан да аздыр, чүнки онларын бурада һәлә ениетмә икән алдыглары емәк һаггы нисбәтән йүксәк олса да, яша долдугча емәк һаглары артмыр; онларын бөйүк әксәриййәти үчүн машын нәзарәтчиси кими кәлирли вэ мәс'ул бир мөвгә тутмаг имканы йохдур, чүнки һәр машына чәми бирчә нәзарәтчи вэ чох вахт 4 ениетмә лазым олур“³⁰³. Онлар бөйүдүкдә, йә'ни ән чоху 17 яшына чатдыгда вэ ушаг иши даһа онлара ярашмадыгда, онлары мэтбәәдән чыхарырлар. Онлар чанилийә намзәд олурлар. Онлара башга бир иш вермәк үчүн әдилән бә'зи тәшәббүсләр нәтичә вермир, чүнки онлар чаһил, кобуд, чисмани вэ зәһни чәһәттән корланмыш олурлар.

Ә'малатхана дахилиндәки мануфактура емәк бөлкүсү һаггында дедикләримиз чәмиййәтдәки емәк бөлкүсүнә дә аиддир. Нә гәдәр ки, сәнәт вэ мануфактура бүтүн ичтимаи истеһсал үчүн үмуми тәмәл тәшкил әдир, истеһсалчынын анчаг бир мүәййән истеһсал саһәсинә табе олмасы вэ өз мәшғәләләринин әввәлки мүхтәлиф-лийини итирмәси³⁰⁴ инкишаф үчүн зәрури шәртдир. Бу тәмәл үзә-

³⁰² Енә орада, р. 3, п. 24.

³⁰³ Енә орада, р. 7, п. 60.

³⁰⁴ „Статистика мә'луматына көрә, Шотландиянын бә'зи дағлыг ерләриндә... чобанларла коттерләрин [эвә баханларын] чоху вэ онларын арвад-ушағы анчаг өзләринин һазырладыглары көндән тикдикләри чарыг кейирдиләр, әйин-

риндэ һэр бир айрыча истехсал саһәси эмпирик йолла [тәчрүбә васитәсилә] өзүнә уйгун техника тәмәли тапыр, буну яваш-яваш тәкмилләшдирир вә мүййән еткинлик һәддинә чатар-чатмаз ону дәрһал сабитләшдирир. Арабир дәйишикликләр баш верир, сәбәби исә, тичарәт васитәсилә ени әмәк материалы әлдә әдил-мәси, бир дә әмәк аләтинин тәдричлә дәйишилмәсидир. Лакин тәчрүбә йолу илә мүнәсиб аләт формасы тапылдыгда, иш аләти дә бир нөгтәдә донуб галыр ки, бу да онун бә'зән мин ил әр-зиндә нәсилдән-нәслә кечмәсиндән мә'лумдур.

Мараглыдыр ки, XVIII әсрә гәдәр айры-айры сәнәтләр *mysteries* (*mystères*), йә'ни сирр адландырылырды вә бу сиррә анчаг һәмнин сәнәтләр саһәсиндә тәчрүбәси вә ихтисасы оланлар вагиф идиләр³⁰⁵. Эт'ен Буалонун мәшһур „*Livre des métiers*“индә әз-чүмлә тәләб әдилир ки, шакирдләр усталыға гәбул олундугда, „өз һәмкарларыны гардаш кими севәчәкләринә, өз сәнәтләри да-ирәсиндә онлара көмәк әдәчәкләринә, сәнәтин сиррләрини кө-нүдлү олараг кимсәйә вермәйәчәкләринә“ анд ичсинләр.

Ири сәнае, инсанларын өз ичтимаи истехсал просесини онла-рын өзүндән кизләдән вә истехсалын кортәбии сурәтдә әлаһид-дәләшмиш мүхтәлиф саһәләрини бир-бири үчүн вә һәтта онлар-дан һәр биринә бәләд олан адамлар үчүн сиррә дөндәрән пәрдә-ни йиртды. Ири сәнаеин принципи һәр бир истехсал просесини өзлүйүндә олдуғу кими көтүрмәк, башлычасы да бурада инсан әлинин габилийәтини нәзәрә алмайыб бу просеси өз тәркиб һис-сәләринә айырмаг принциpidир ки, бу да бүтүн мүасир техноло-жи әлминин яранмасына сәбәб олмушдур. Ичтимаи истехсал про-сесинин санки бир-бири илә дахили рабитәси олмаян вә дә-йишмәз галан рәнкарәнк формалары тәбиәтшүнаслығын әлдә әдиләчәк файдалы нәтичәйә мутабиг кәлән вә дүшүнчәли, мәгсә-дәуйгун сурәтдә тәтбиг олуна саһәләри арасында парчаланды.

Һабелә, техноложии бир нечә әсас һәрәкәт формаларыны кәшф әдиб көстәрмишдир ки; ишләдилән аләтләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, инсан бәдәнинин бүтүн мәнсулдар фәалийәти даим бу формалар дахилиндә чәрәян әдир, нечә ки, машынларын сон дәр-рәчә мүрәккәб олмасына бахмаяраг, механикадан мә'лум олдуғу үзрә, бунларын һамысы бәсит механики васитәләрин даими тәк-рарыдыр.

Мүасир сәнае мә'лум истехсал просесинин мөвчуд формасыны һеч вахт там форма һесаб этмир. Буна көрә дә мүасир сәнаеин тәмәли ингилаби тәмәлдир, һалбуки бүтүн кечмиш истехсал үсул-

ләриндәки палтарлар исә, өзләриндән башга кимсәнин әли дәймәйән палтарлар иди; бу палтарларын парчасы өзләринин гырхдығлары гоюнун юундан вә өзләр-инин бечәрдикләри кәтандан тохунмуш парчалардыр. Онлар палтар тикәркән, сатыналма шейләрдән чох аз истифадә әдирдиләр, анчаг биз, ийнә, үскүк вә тохучулугда ишләдилән бир нечә дәмил аләт һиссәләрини сатын алырдылар. Бояғлары гадынлар өзләри ағачлардан, коллардан, отлардан гайырырдылар вә и. а.“ (D u g a l d S t e w a r t, Works, ed. Hamilton, vol. VIII, p. 327—28).

³⁰⁵ О һәтта анд ичмәли иди ки, бүтүн сәнәтин үмуми мәнәфеини нәзәрдә тутачаг вә өз малыны алычыя бәйәндирмәк үчүн башгаларынын мәнсулундаки әйбләри алычынын диггәтинә чатдырмайчагдыр.

ларынын тэмэли маһийэтчэ мұһафизэкар тэмэл иди³⁰⁶. Мүасир сәнае машинларын, кимйэви просеслэрин вэ башга үсулларын васитәсилә истеһсалын техники тэмалиндә вэ, демэли, фәһлэлэрин көрмәли олдуғу ишләрдә вэ эмәк просесинин ичтимаи әлагәләриндә дә даим чеврилишләр эмәлә кәтирир. Беләликлә, мүасир сәнае чәмиййәт дахилиндә эмәк бөлкүсүнү дә әйни дәрәчәдә даим әсаслы сурәтдә дәйишдирир вэ капитал күтлэләрини, һабелә фәһлә күтлэләрини мутәмадийән бир истеһсал саһәсиндән башгасына атыр.

Буна көрә ири сәнаеин тәбиәти әмәкдә, көрүлән ишләрдә дәйишиклик яранмасына вэ фәһләнни һәртәрәфли мутәһәрриклийнә сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән, ири сәнаеин капиталист формасы, көһнә әмәк бөлкүсүнү вэ онун сабитләшмиш ихтисасларыны тәк-рар әмәлә кәтирир. Биз көрдүк ки, бу мутлэг зиддиййәт фәһләнни яшайыш вәзиййәтинин бүтүн сәлислийини, сабитлийини вэ тә’минатыны позур, даим фәһләнни әмәк васитәләри илә бәрабәр яшайыш васитәләриндән дә мәһрум әтмәк³⁰⁷, онун һиссә һазырламаг вәзифәси илә бәрабәр өзүнү дә кәрәксиз бир шейә чевирмәк тәһлүкәси доғурур; көрдүк ки, бу зиддиййәт, һәмишә капиталистләр-рин тәләбини өдәмәйә һазыр олмаг үчүн диләнчи көкүндә яшамалы олан әһтият сәнае ордусунун әмәлә кәлмәси кими мүдһиш бир һала сәбәб олур; көрдүк ки, бу мутлэг зиддиййәт фәһлә синфинин даим гурбанлар вермәсиндә, иш гүввәсинин һәдсиз исраф олунмасында вә һәр бир игтисади тәрәггини ичтимаи фәлакәтә чевирән ичтимаи һәрчмәрчликлә әлагәдар сарсынтыларда сәрт бир шәкилдә ифадә олунур. Бу—мәһфи чәһәтдир.

Лакин әмәйин дәйишилмәси инди анчаг тәбиәтин гәт’и бир-гануну кими мейдана чыхыр вә һәр ердә маниәләрә раст кәлән тәбиәт ганунунун шүүрсуз, дағыдычы гүввәсилә өзүнә йол ачыр-са³⁰⁸, дикәр тәрәфдән, фәлакәтләр доғуран ири сәнаеин өзү әмәйин дәйишилмәсини вә, демәли, фәһлэләрин мүмкүн гәдәр чох ихтисас саһиби олмасыны ичтимаи истеһсал үчүн үмуми ганун

³⁰⁶ „Буржуазия, истеһсал аләтләрини вэ, демәли, истеһсал мүнәсибәтләрини, һәмчинин бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләри дә даим әсаслы сурәтдә дәйиш-дирмәдән яшай билмәз. һалбуки көһнә истеһсал үсулуну олдуғу шәкилдә сах-ламаг, кечмишдәки бүтүн сәнае синифләринин варлығы үчүн биринчи шәрт иди. Истеһсалда даими чеврилиш, бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләрин даим тә-бәддүлатда олмасы, даими гәрарсызлыг вә һәрәкәт буржуа дөврүнү бүтүн әв-вәлки дөврләрдән фәргләндирир. Пас басмыш бүтүн сабит мүнәсибәтләр вә онларла әлагәдар олуб гәдимләрдән тәгдис олунан тәсәввүр вә бахышлар пуч олур, ени әмәлә кәләнләр исә сабитләшмәдән көһнәлир. һәрәкәтсиз силк хүсу-сиййәтләринин һамысы арадан чыхыр, мүгәддәс нә варса һамысы өз мүгәддәс-лийини итирир вә инсанлар нәһайәт өз яшайыш вәзиййәтләринә, өз гаршы-лыглы мүнәсибәтләринә ачыг көзлә бахмаға мәчбур олурлар“ (F. Engels und Karl Marx, Manifest der Kommunistischen Partei, London 1848, S. 5). [К. Маркс вә Ф. Энкелс, Коммунист манифести. Элми сосялизм китабханасы. К. Маркс вә Ф. Энкелс институту. Дөвләтнәшр. 1930. 6-чы нәшри. Сәһ. 52.]

³⁰⁷ „You take my life,

When you do take the means whereby I live“.

(„Сиз мәним яшайыш васитәләримә әлимдән алмагла һәятымы әлимдән алырсыныз“).

(Шекспир, Венесия тачири).

³⁰⁸ Сан-Франсискодан гайытмыш бир нәфәр франсыз фәһләси языр: „Мән һеч бир заман күман әтмәздим ки, Калифорнияда мәшғул олдуғум пешәләрин

Һесаб этмәйи өлүм-дирим мәсәләси дәрәчәсинә чатдырыр вә мүнәсибәтләрин дә бу ганунун нормал һәята кечирилмәсинә уйғунлашдырылмасыны тәләб әдир. Ири сәнае өлүм-дирим мәсәләси олараг гаршыя белә бир вәзифә гоюр ки, капиталын дәйишилән истисмар тәләбләрини өдәмәк мәгсәдилә бир йығын бичарә фәһләни әһтиятта сахламаг кими мүдһиш бир гайданын әвәзинә элә әдилсин ки, инсан, дәйишилән әмәк тәләбатыны өдәмәйә тамамилә ярарлы олсун; ичтимаи вәзифәнин анчаг мүәййән бир һиссәсини ифа әдән һиссә фәһләси, һәртәрәfli инкишаф әтмиш фәрдлә әвәз әдилсин вә һәмин мүхтәлиф ичтимаи вәзифәләр бу фәрд үчүн бир-бирини әвәз әдән тәбии фәәлийәт үсулларына чеврилсин.

Бу чеврилиш просесинин ири сәнае әсасында кортәбии олараг мейдана кәлмиш чәһәтләриндән бири, политехника вә кәнд тәсәррүфат мәктәбләридир, дикәр бир чәһәти исә—тәһсили давам әтдирмәк үчүн олан сәнае мәктәбләридир ки, бурада фәһлә балалары техноложии илә вә мүхтәлиф истеһсал аләтләринин ишләдилмәси гајдалары илә бир гәдәр таныш олурлар. Капиталдан зорла гопарылмыш илк хырда күзәшт олан фабрика гануну фабрика әмәйи илә анчаг ибтидаи тәһсили бирләшдирисә, демәли, һеч бир шүбһә ола билмәз ки, фәһлә синфи бир зәрурәт олараг сияси һакимийәти элә алдыгда фәһлә мәктәбләриндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли техноложии тәһсил дә лайигли ер тутачагдыр. Әйни дәрәчәдә о да шүбһәсиздир ки, капиталист истеһсал формасы вә фәһләләрин буна уйғун олан игтисади мүнәсибәтләри, бу чүр чеврилиш ферментләринә вә бунларын тәғиб әтдийи мәгсәдә, йәни көһнә әмәк бөлкүсүнүн арадан галдырылмасына тамамилә зиддир. Лакин мүәййән бир тарихи истеһсал формасынын зиддийәтләринин инкишаф әтмәси, һәмин форманын дағылмасы вә ени форманын әмәлә кәлмәси үчүн еканә тарихи йолдур. „Ne sutor ultra crepidam!“ [„Чәкмәчи, сән өз галыбларыңла мәшғул ол!“] Сәнәткарлыг аләминин бу һикмәтли сөзләри, саатсаз Уатт бухар машыныны, дәлләк Аркрайт тохучу машыныны, зәркәр фәһләси Фултон параходу ичад әтдийи замандан әтибарән дөнүб мәнасыз бир шей олмушдур³⁰⁹.

Нә гәдәр ки, фабрикаларда, мануфактураларда вә саирәдә әмәйи фабрика гануну тәнзим әдир, бу әввәлчә капиталын истисмар һүгүгларына садәчә бир мүдахилә кими көрүнүр. Әв әмәйи

Һамысы илә мәшғул ола биләм. Мән белә бир гәт'и гәнаәт һасил әтмишдим ки, китаб чап әтмәкдән башга һеч бир ишә ярамарам... Әз пешәләрини көйнәкләриндән даһа тез-тез дәйишән—инанын ки, беләдир!—бу авантюристләр аләминин кирдабына дүшдүкдә мән дә башгалары кими әдирдим. Филиз газмачысы олмағын о гәдәр дә файдалы бир пешә олмадығыны көрдүкдә ону бурахабы шәһәрә кетдим вә орада каһ мәтбәәчи, каһ дама дәмир дөшәйән, каһ гургушун төкән вә и. а. пешәләриндә чалышдым. Әлимдән һәр иш кәлдийини тәчрүбәдә көрдүм вә инди өзүмү даһа бир онурғасыз дейил, һәгиги бир инсан һиссә әдирәм“ (A. Corbon, De l'enseignement professionnel. 2-ème éd., p. 50).

³⁰⁹ Сияси игтисад тарихиндә һәгигәтән әлламә олан John Bellers һәлә XVII әсрин ахырларында тамамилә айдын баша дүшүрдү ки, чәмийәтин һәр ики гүтбүндә, бир-биринә әкс истигамәттә олса да, һипертрофия [хәстәлик әләмәти олараг һәддиндән артыг кенишләнмә] вә атрофия [зәифләмә, мәһв олма] төрәдән индики тәрбийә вә әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг лазымдыр. О сөз-

дейилэн эмэйн³¹⁰ һэр чүр тэнзим эдилмэси исэ, эксинэ, лап эв-вэлдэн patria potestas [ата һүгүгларына], мүасир диллэ десэк, валидейн сәлаһийәтинэ ачыгча гәсд этмәк кими көрүнүр, вә бу һал, нәчиб инкилис парламанынын риякарлыгга дедийи кими, кую ону узун заман сарсыдан тәәссүфлү бир аддым олмушдур. Лакин фактларын күчүнә нәһайәт ә'тираф этмәк лазым кәлди ки, ири сәнае көһнә аиләнин вә она мүтабиг олан аилә эмәйинин игтисади тәмәлини йыхыб дағытмагга бәрабәр көһнә аилә мүнәсибәтләрини дә йыхыб дағыдыр. Ушаглара һүгүг вермәк лазым иди.

„Children's Employment Commission“ун 1866-чы ил тарихли сон һесабатында дейилир: „Бәдбәхтлик орасындадыр ки, бүтүн шаһидләрин дедикләриндән бир шей айдын олур: оғлан вә гыз ушагларины һамыдан әввәл өз валидейнләриндән горумаг лазым кәлир“. Үмүмийәтлә ушагларины һәддиндән артыг истисмар эдилмәси вә хусусән ушагларины әвдә ишләдилмәси системинин „давам этмәсинә сәбәб одур ки, ата-аналар өз көрпә, зәриф балалары илә истәдикләри кими һәдсиз бир гәддарлыгга рәфтар әдирләр... Ата-аналарын кәрәк өз ушагларины һәфтәдә филан гәдәр пул газанмалы олан ади машына чевирмәк ихтияры олмасын... Ушагларины вә ениетмәләрин һаггы вар тәләб этсинләр ки, ганун онлары ата-аналарынын өз сәлаһийәтиндән суи-истифадә этмәсинә гаршы мүдафиә этсин, зира бу суи-истифадә нәтичәсиндә онларын вүчуду вахтындан тез әәифләйир, өзләри дә мә'нәви вә зәһни чәһәтдән күтләширләр“³¹¹.

Лакин ушагларины иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән билава-ситә вә я долайысилә истисмар олунмасыны, ата-аналарынын өз сәлаһийәтиндән суи-истифадә этмәси төрәтмәмишдир, эксинә, капиталист истисмар үсулу ата-аналарын сәлаһийәтинә уйгун олан игтисади мәишәт тәмәлини йыхыб дағытмыш вә бу сәлаһийәтдән суи-истифадә эдилмәсинә сәбәб олмушдур.

Амма капиталист системиндә көһнә аиләнин позулуб дағылмасы нә гәдәр дәһшәтли вә ийрәнч олса да, буна бахмаяраг ири сәнае әвдән кәнарда, ичтимаи мигяса гурулан истеһсал просесиндә гадынларын, ениетмә вә ушаг яшларында олан оғлан вә гызларын ролуну һәлләдики рол дәрәчәсинә чатдырараг, аиләнин вә киши илә гадын арасындаки мүнәсибәтләрин даһа йүксәк форма-

арасы чох көзәл демишдир ки: „Бош ерә дәрәс охумаг, бош галмаға өйрәнмәкдән о гәдәр дә яхшы дейилдир... Чисмани әмәк—аллаһ-тәаланын биринчи буйруғудур... Бәдәнин яшамасы үчүн емәк нә гәдәр вачибдирсә, бәдәнин сағламлыгы үчүн дә әмәк бир о гәдәр вачибдир; чүнки инсанын өзүнү нараһат этмәмәк үчүн тәнбәллик этмәси, она хәстәлик кәтирир... Әмәк һәят чырағына яғ төкүр, фикир исә ону яндырыр... Бош ерә сәрф олунан ушаг әмәйи (бу сөзләр Базедовлара вә онларын дедикләрини кор-коранә тәкрар әдән мүасирләримизә һәкиманә бир ә'тираздыр) ушагларины күтбейин галмасына сәбәб олур“ („Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry. London 1696“, p. 12, 14, 18).

³¹⁰ Бу чүр әмәк хырда ә'малатханаларда ичра олундугда да хейли дәрәчәдә эйни хасийәтдә олур; биз буну кружева вә һәсир тохума мануфактураларынын тимсалында көрмүшдүк вә буну Шеффилддә, Бирмингемда вә башга ерләрдәки метал мануфактураларынын тимсалында хусусилә әтрафлы көстәрмәк олар.

³¹¹ „Children's Employment Commission“. 5-th Report, p. XXV, n. 162 вә 2-nd Report, p. XXXVIII, n. 285, 289, p. XXXV, n. 191.

сы үчүн ени игтисади тэмэл ярадыр. Айдындыр ки, христиан-алман аилэ формасыны вэ я гэдим Рома формасыны, я да гэдим юнан формасыны, яхуд Шэрг формасыны, тарихи инкишаф ардычыллыгы чәһәтдән бир-биринә бағлы олан бу формаларын бирини аилә үчүн мүтлэг форма һесап этмәк мә'насыздыр. Һәмчинин о да айдындыр ки, гурашыг фәһлә организмдә ән мүхтәлиф яшларда олан киши вэ гадынларын биркә ишләмәси,—нә гәдәр ки, бу биркә ишләмәк билаваситә тәшәккүл тапдыгы өз кобуд капиталист формасында галыр, йә'ни нә гәдәр ки, истеһсал просеси фәһлә үчүн дейил, фәһлә истеһсал просеси үчүндүр,—әхлаг позгунлуғу вэ көләлик мәнбәи икән, мүнәсиб шәраит кәлиб етишдикдә, әксинә, дөнүб бәшәр инкишафынын мәнбәи олмалыдыр³¹².

Фабрика ганунуну ялныз, машыны истеһсалын илк төрәмәси олан әйирмә вэ тохума фабрикаларына аид бир ганун һалындан чыхарыб ону бүтүн ичтимаи истеһсала аид үмуми бир гануна дөндөрмәк зәрурәти, көрдүйүмүз кими, ири сәнәеин тарихи инкишаф просесиндән доғур; ири сәнәеин арха сәмтиндә мануфактуранын, сәнәтин вэ әв әмәйинин ән'әнәви формалары там бир ингилаб кечирир: мануфактура даим фабрика чеврилир, сәнәт даим дөнүб мануфактура олур вэ, нәһайәт, сәнәт вэ әв әмәйи саһәләри ағлакәлмәз бир ғыса мүддәтдә дөнүб капиталист истисмарынын дәһшәтли бир шәкил алдыгы ачыначағлы учгарлар һалына дүшүр. Нәтичә әтибарилә ики чәһәт һәлләдичи рол ойнайыр: әввәлән, даим мүшаһидә олундуғу үзрә нә гәдәр ки, капитал ичтимаи даирәнин анчаг бә'зи нөгтәләриндә дөвләт нәзарәти алтына алыныр, бунун башга нөгтәләрдә бир о гәдәр артыгламасилә әвәзини чыхыр³¹³; икинчиси, капиталистләр өзләри фәряд әдиб дейирләр ки, рәгабәт шәраити бәрабәр олмалы, йә'ни әмәйи истисмар этмәк һәдләри бәрабәр олмалыдыр³¹⁴.

Бу хүсусда бир-ики аһ-наләни динләйәк. W. Cooksley чәнаблары (Бристолда мых, зәнчир вэ и. а. фабрикантлары) фабрика ганунундаки тәләби өз мүәссисәләриндә көнүллү олараг һәята кечирмишдиләр. „Гоншу мүәссисәләрдә көһнә систем давам әдиб иш күнү тәнзим әдилмәдийинә көрә онлар өз ениетмә фәһләләринин һәммин гоншу мүәссисәләр тәрәфиндән тамаһа салыныб (entiked) ахшам саат 6-дан сонра ишләдилмәси кими бир әдаләтсизлик гаршысында галырлар“. Онлар тәбии олараг дейирләр ки, „бу бизә гаршы бир һағсызлыгдыр вэ бизә зәрәрдир, чүнки бунун нәтичәсиндә ениетмәләрин күчүнүн бир һиссәси сәрф олунур, һалбуки онларын вердийи бүтүн мәнфәәт тамамилә бизә чатмалыдыр“³¹⁵. Чәнаб J. Simpson (Лондонда кағыз торба вэ кағыз гуту фабриканты) „Children's Employment Commission“ үзвләринә дейир ки: „О, фабрика ганунларынын һәята кечирилмәсини тәләб әдәчәк һәр бир әризәйә гол гоймаға һазырдыр. О индики шә-

³¹² „Фабрика әмәйи дә әвдар гадынын әмәйи гәдәр вэ бәлкә ондан да артыг тәмиз вә хош бир әмәк ола биләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1865“, p. 127).

³¹³ Енә орада, p. 27, 32.

³¹⁴ „Reports of Insp. of Fact.“ да буна даир бир чох мисал тапмағ олар.

³¹⁵ „Children's Employment Commission. 5-th Report“, p. X, n. 35.

райтдэ ахшамлар өз э'малатханасыны бағлаяндан сонра һәмишэ жечэни раһат ята билмир („he always felt restless at night“), нэзэринэ кэтирир ки, башгалары өз фәһлэләрини артыг ишләдир вэ, беләликлэ, она верилэчэк сифаришләри көзү көрә-көрә онун элин-дән чыхарырлар³¹⁶. „Children's Employment Commission“ екун вурараг дейир: „Ири фабрикаларда иш күнүнү тәнзим этмэк онларын саһибләринэ гаршы һагсызлыг оларды, чүнки һаман саһэдән олан хырда мүэссисэләрдэ иш күнүнэ ганун васитәсилэ гэт'иййән һәдд гоюлмур. Иш күнүнэ һәдд гоян ганунун хырда э'малатханалара аид эдилмәмәси үзүндән рәгабәт шәраитинин бәрабәр олмамасы кими һагсызлыгдан башга, ири фабрика саһибләри үчүн әлверишли олма-аян бир чәһәт дә одур ки, ишә кирмэк истәйән ениетмә вэ га-дынлар онларын фабрикаларында ишә кирә билмир вэ фабрика ганунуна табе эдилмәйән э'малатханалара кирмәйә мейл эдирләр. Нәһайәт бу һал халгын сағламлыгы, раһатлыгы, тәрбийәси вэ үмумийәтлэ вәзийәтинин яхшылашдырылмасы чәһәтдән, демәк олар, ән аз әлверишли олан хырда э'малатханаларын чохалмасы-на тәкан вермиш оларды“³¹⁷.

„Children's Employment Commission“ (ушаг әмәйини йохла-маг үчүн 1862-чи илдә ярадылмыш комиссион) өз сон һесабатын-да белә бир тәклиф эдир ки, фабрика гануну 1 400 000 нәфәрдән артыг ушаға, ениетмә вэ гадына аид эдилсин, бунларын исә, де-мәк олар ки, ярысы хырда истеһсал вэ әв әмәйн системиндә ис-тисмар олунур³¹⁸. Комиссион дейир: „Әкәр парламай бизим тәкли-фимизи бүтүнлүкдә гәбул этсә, белә бир ганун ялныз биринчи нөвбәдә аид олдуғу азияшлылара вэ зәифләрә дейил, билаваситә (гадынлар) вэ я долайысилә (кишиләр) аид эдиләчәйи чох бөйүк мигдарда яшлы фәһлэләрә дә шүбһәсиз, олдуғча көзәл тә'сир бағышлар. Белә бир ганун һәмин фәһлэләри тәнзим эди-лән гыса иш күнү әрзиндә чалышмаға вадар әдәр, онларын өз рифаһы вэ өлкәнин рифаһы үчүн чох лазым олан чисмани гүввә әһтиятны топлайыб сахламаға башлар; кәләчәк нәслин кәнч яшла-рында һәддиндән артыг кәркин ишләйиб тагәтдән дүшмәсинин вэ әркән гочалмасынын гаршысыны алар; нәһайәт, ушаглара, һеч олмзса 13 яшындан ашағы ушаглара ибтидаи тәһсил алмаг, бу-

³¹⁶ Енә орада, р. IX, п. 28.

³¹⁷ Енә орада, р. XXV, п. 165—167. Ири истеһсалын хырда истеһсалдан үстүнлүйү һаггында мә'лумат алмаг үчүн бах: „Children's Employment Commission. 3-rd Report“, р. 13, п. 144, р. 25, п. 121, р. 26, п. 125, р. 27, п. 140 вэ н. а.

³¹⁸ Фабрика ганунларына табе эдилмәли олан сәнае саһәләри бунлардыр: кружева мануфактурасы, чораб тохума истеһсалы, һәсир тохума, кейим шейләри вэ бу гәбилдән олан бир чох дикәр ләвазимат мануфактурасы, сүн'и чичәк истеһсалы, башмаг, шляпа вэ әлчәк истеһсалы, дәрзилик пешәси, домна соба-ларындан башламыш ийнә фабрикалары вэ саирәйәдәк бүтүн металлуржи фаб-рикалары, кағыз фабрикалары, шишә мануфактуралары, түтүн мануфактурала-ры, резин истеһсалы, дараг (тохучулуг дарағы) истеһсалы, әл илә халча тохун-масы, күнлүк мануфактурасы, ий вэ мәкик истеһсалы, чапчылыг, чилдчилик, язы ләвазиматы тичарәти (Stationery; кағыз гуту, карт, кағыз үчүн рәнкләр вэ с. һазырланмасы да бурая дахилдир), канат истеһсалы, мунчуг мануфактурасы, кәрпич заводлары, әл илә ипәж парча тохуян мануфактуралар, дуз, шам вэ се-мент заводлары, шәкәр истеһсалы, сухары истеһсалы, мүхтәлиф ағач шейләр гайрылмасы вэ башга әлагәдар истеһсал ишләри.

нунла да, комиссионун хесабатында чох догру тэсвир эдилэн вэ инсаны сон дэрэчэ ачындыран, милли хейсийэтини алчалдан агла-кэлмэз чәһаләтә сон гоймаг имканы верәр³¹⁹.

Ушаг әмәйини йохламаг үчүн һәлә 1840-чы илдә парламан комиссионун тәйин олунмушду. Бу комиссионун 1842-чи ил хесабаты, Н. В. Сениорун дедийинә көрә, „капиталистләр вэ валидейн-ләр тәрәфиндән көстәрилән ачкөзлүк, худпәсәндлик вэ рәһмсиз-лийин вэ ушаглар, ениетмәләр арасында һөкм сүрән сәфаләт, чылызлашма вэ сәһһәт позгунлуғунун дүняда йәгин ки, һәлә мисли көрүнмәмиш бир мүдһиш мәнзәрә тәшкил этдийини ашка-ра чыхартды... Әкәр бу хесабатда кечмиш күнләрин дәһшәтләри тәсвир олунсайды енә дәрәд яры иди. Тәәссүф ки, бу хесабат һа-ман дәһшәтләрин енә дә кечмишдәки гәдәр шиддәтлә давам этдийини көстәрир. Ики ил бундан әввәл Hardwicke тәрәфиндән нәшр эдилән бир китабчада дейилир ки, 1842-чи илдәки кәдәрли ганунсузлуглар инди дә (1863) давам әдир... Бу хесабата (1842-чи ил хесабатына) ийирми ил әрзиндә һеч бир әһәмийәт верилмә-миш вэ бу мүддәтдә, нә бизим әхлаг адландырдығымыз шейдән, нә дә тәһсил, дин вэ тәбии аилә мәһәббәтиндән азачыг да хә-бәрдар олмадан бөйүмүш ушаглар, индики нәслин валидейни олмаг имканы верилмишдир³²⁰.

Бу арада ичтимай вәзийәт дәйишилмишди. Парламан 1862-чи ил комиссионунун тәләбләрини, вахтилә 1842-чи ил комиссионунун тәләбләри киши рәдд әтмәк чәсарәтиндә олмады. Буна көрә дә һәлә 1864-чү илдә комиссион өз хесабатынын анчаг бир һиссәсини ә’лан этдийи заман кил мә’мулаты (о чүмләдән сахсы) сәнаеи, дивар кағызы, кибрит, патрон вэ пистон истехсалы, һабелә мәх-мәр гырхылмасы, о вахта гәдәр анчаг тохучулуг сәнаеинә аид олан ганунлара табә эдилди. Ториләрдән ибарәт олан о заманки һөкүмәт 1867-чи ил февралын 5-дә ачылыш нитгиндә, 1866-чы илдә өз ишини гуртармыш олан комиссионун сон тәклифләри әсасында тәртиб олунмуш ени ганун лайиһәләрини ә’лан әтди.

1867-чи ил августун 15-дә Factory Act’s Extension Act вә һә-мин ил августун 21-дә Workshops’ Regulation Act, крал тәрәфин-дән тәсдиг олунду; бу ганунларын биринчиси ири истехсал саһә-ләрини, икинчиси исә хырда истехсал саһәләрини тәнзим әдир.

Factory Act’s Extension Act домна собаларыны, дәмير вә мис заводларыны, металтөкмә мүәссисәләрини, машын фабрикалары-ны, металлуржи ә’малатханаларыны, гуттаперч, кағыз, шишә вә түтүн фабрикаларыны, сонра чапчылыг вә чилдчилик мүәссисәлә-рини вә үмумийәтлә бу гәбилдән олуб 50 нәфәр вә даһа артыг адамын илдә 100 күндән аз олмаяраг бир заманда ишләдийи бү-түн сәнае ә’малатханаларыны фабрика гануна табә әдир^{320а}.

Бу ганунун әһәтә этдийи саһәнин бөйүклүйү һаггында мүәййән тәсәввүр оятмаг үчүн, бу ганунда айры-айры саһәләрә верилән тә’рифләрдән бә’зиләрини гейд әдәк:

³¹⁹ Енә орада, р. XXV, п. 169.

³²⁰ Senior Social Science Congress, p. 55, 56.

^{320а} Бу ганундан, 1872-чи ил тарихли ени Mining Act-дан вә санрәдән мән икинчи чилдә бир даһа бәһс әдәчәйәм.

„Сэнэт (handicraft) дедикдэ (бу гануна көрө)—һәр бир сатлыг шейин вә я онун бир һиссәсинин һазырланмасы, дәйишдирилмәси, көзәлләшдирилмәси, тә’мир әдилмәси вә я сон һазырлама әмәлийяты үчүн, я да бунларла әлагәдар ишләрдә пешә вә я ихтисас саһибинин әл илә ишләмәси нәзәрдә тутулмалыдыр.

„Ә’малатхана дедикдә—ушағын, ениетмә вә я гадынның мүййән бир „сәнәтлә“ мәшғул олдуғу вә бунлара иш верән шәхсин кириб нәзарәт әтмәйә ихтияры олдуғу һәр бир отаг, я да үстү өртүлү вә я ачыг ер нәзәрдә тутулмалыдыр.

„Мәшғул адәм дейилдикдә—о шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр ки, ашағыда әтрафлы тә’риф верилдийи кими, устанын вә я валидейнләрден биринин янында муздла, я да пулсуз олараг мүййән сәнәтдә ишләсин.

„Валидейн дедикдә—ата, ана, гәйюм вә я мүййән бир ушағы, яхуд ениетмәни гәйюмлуға көтүрмүш, я да ондан мүгәййәд олан башга бир шәхс нәзәрдә тутулмалыдыр“.

Ушағлары, ениетмәләри вә гадынлары бу ганундаки гайдалара әмәл әтмәйиб ишләдәнләри чәзаландырмаг һаггындаки 7-чи маддәдә көстәрилир ки, ялныз ә’малатхана саһибиндән дейил,—бу ә’малатхана саһиби истәр валидейнләрден бири олсун, истәр олмасын, фәрғи йохдур,—һәмчинин „валидейнләрден вә ушағын, ениетмәнин, я да гадынның гәйюму оланлардан вә я онларын әмәйиндән мәнфәәтбәрдар олан шәхсләрдән дә пул чәримәси алыныр“.

Ири мүәссисәләрә аид олан Factory Act’s Extension Act, бир чох ерсиз истисналар үзүндән вә капиталистләрә горхагчасына күзәштләр әтмәк нәтичәсиндә әсас фабрика ганунундан чох-чох керидә галыр.

Бүтүн тәфәрруаты бир һеч олан Workshops’ Regulation Act, ону һәята кечирмәли олан шәһәр вә ерли һөкүмәт идарәләринин әлиндә бош бир қағыз парчасы олараг галды. 1871-чи илдә парламан бу вәзифәни һәмин идарәләрдән алыб фабрика мүфәттишләринә вердикдә исә, һәмин мүфәттишләрин нәзарәти алтында олан ә’малатханаларын сайы бирдән-бирә 100 000-ә гәдәр вә бир тәк кәрпич заводларынын сайы 300-ә гәдәр артдығы һалда, о вахтадәк сайча онсуз да аз олан мүфәттишләр һей’әтинин сәхавәтлә артырылмасы онлара чәми 8 көмәкчи вермәкдән ибарәт олмушду³²¹.

Беләкликлә, Инкилтәрәнин бу 1867-чи ил ганунларында бир тәрәфдән, сойғунчу капиталист истисмарына гаршы бу гәдәр фөвгәл’адә вә кениш тәдбирләр көрүлмәсини һаким синифләрдән ибарәт парламанын принципчә зәрури һесаб әтмәйә мәчбур олмасы, дикәр тәрәфдән дә, сонрадан парламанын бу тәдбирләри ишдә ярымчыг, гәт’ийәтсиз вә вичдансыз еринә етирмәси нәзәрә чарпыр.

1862-чи илдәки тәһгигат комисйону мә’дән сәнаеиндә дә әмәк шәраитинин енидән тәнзим олунмасыны тәклиф әтди; бу сәнаелә

³²¹ Фабрика мүфәттишләри һей’әти 2 мүфәттишдән, 2 көмәкчидән вә 41 кичик мүфәттишдән ибарәт иди. 1871-чи илдә 8 нәфәр ени кичик мүфәттиш тә’йин әдилди. Инкилтәрәдә, Шотландияда вә Ирландияда фабрика ганунларынын һәята кечирилмәси хәрчләри, гануну позанларын муһакимә олунмасы хәрчләри дә дахил олмагла, 1871—1872-чи илләрдә чәми 25 347 фунт стерлинг тәшкил әдирди.

ердэ галан дикэр сэнаелэр арасында бир фэрг вар ки, бурада торпаг саһиблэри илэ сэнае капиталистлэринин мэнафеи бир-биринэ уйғун кэлир. Бу ики гисим мэнафе арасындаки экслик, фабрика ганунлары верилмэсинэ ярдым эдирди; бу экслийин олмамасы исэ нэ сэбэбэ мэдэн сэнаеи һаггында ганунлар верилмэсинин лэнкидилдийини вэ бу саһэдэ нэ үчүн һийлэлэр ишлэ-дилдийини айдынлашдырмаг үчүн кифайэтдир.

1840-чы илдэки тәһгигат комисйону элэ мүдһиш вэ биабырчы һаллары ашкара чыхарыб бүтүн Авропада элэ бир курулту гопарды ки, парламан өзүнү вичдан эзабындан хилас этмэк үчүн, гадын-лара вэ 10 яшындан ашағы ушаглара ер алтында ишлэмәйи га-даған этмәклэ кифайэтләнән 1842-чи ил Mining Act-ыны (мэдэн ганунуну) вермәйэ мәчбур олду.

Сонра 1860-чы илдэ Mines' Inspection Act (мэдәнлэрэ нэзарэт гануну) мейдана кэлди; бу гануна эсасән мэдәнлэр, хүсуси тә'йин эдилмиш дәвлэт мә'мурларынын нэзарэтинэ табе эдилир вэ тәһ-сил һаггында вәсигәси олмаян, я да мүәййән мигдар саат мәктәб-дэ охумамыш олан 10—12 яшлы ушаглара ишэ көтүрмэк гада-ған эдилирди. Лакин тә'йин олунмуш мүфәттишлэрин сайы күлүнч дәрәчэдэ аз иди, онларын сәләһийәти һеч дәрәчәсиндэ иди; бу-на көрә вэ шәрһимизин сонрасында даһа чох айдынлашдырыла-чаг башга сәбәблэрэ көрә бу ганун бош бир кағыз парчасы ола-раг галды.

„Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence 23 July 1866“ мэдэн сэнаеинэ анд эн ени Көй китаб-лардан бириди. Бу эсәр—ашағы палата үзвлэриндән тәшкил олуна вэ шаһидлэр чағырыб динләмэк сәләһийәти олан коми-тәнин эсәриди; in folio галын бир чилддән ибарэт бу эсәрдэ „Report“ (һесабат) өзү аңчаг беш сәтир олуб бу кими сөзләрдән ибарәтдир: комитэ һеч бир шей дейә билмир, даһа чох шаһид диндирмәк лазымдыр! Китабын бүтүн галан һиссәси исэ шаһид ифадэлэриндән ибарәтдир.

Шаһидлэрин диндирилмәси үсулу, Инкилтэрэ мәнһәмэлэриндэ олдуғу кими, вәкиллэрин чүрбәчүр һәясыз долашыг суаллар вер-мәклэ шаһиди чашдырмаға вэ сөзлэрини тәһриф этмәйэ чалышдыг-лары cross examinations-ы [чарпаз диндирмә үсулуну] хатырладыр. Һәм дә бурадаки вәкиллэр—парламан комисйону үзвлэринин өзлэриди, о чүмлэдән мэдэн саһиблэри вэ истисмарчылардыр; шаһидлэр исэ, әксәрән даш көмүр мэдәнлэри фәһлэлэриндән ибарәтдир. Бүтүн бу оюнбазлыг капиталын тәбиәтини о гэдәр дүрүст әкс этдирир ки, бурада бир нечә игтибас кәтирмәмәк олмаз. Ичмалы асанлашдырмаг үчүн тәһгигатын нәтичэлэрини вэ саирә-ни фәсиллэрэ бөлүрәм. Ону да хатырлатмалыям ки, Инкилтэрә-нин Көй китабларында суаллар вэ верилмәси мәчбури олан ча-ваблар нөмрәләнмишди вэ бурада ифадэлэри ситат кәтирилән шаһидлэр даш көмүр мэдәнлэринин фәһлэлэриди.

1) 10 яшындан ю х а р ы у ш а г л а р ы н м э д э н л э р д э и ш л э м э с и. Мэдәнлэрэ кедиб гайытмаг үчүн лазым кә-лән вахт да дахил олмагла онлар адәтән 14—15 саат, мүстәсна һалларда исэ даһа чох, йә'ни сәһәр саат 3, 4 вэ 5-дән ахшам

саат 4—5-э гэдэр ишлэйирлэр (п. 6, 83, 452). Яшлы фәһлэлэр һәр бири 8 саатдан ибарэт ики нөвбэдэ ишлэйирлэр, азияшлылар үчүн исэ, хэрч аз олсун дейэ, һеч бир белэ нөвбэ йохдур (п. 80, 203, 204). Хырда оғлан ушагларындан башлыча олараг мәдәнин мүхтәлиф шөбәләриндә гапылары ачыб-өртмәк ишиндә, даһа юхары яшлылардан исэ көмүр дашымаг вә саир бу кими бир гэдэр ағыр ишләрдә истифадә олунур (п. 122, 739, 1747). Ер алтында узун иш күнү 18—22 яшына чатана гэдэр давам әдир; бу заман онлар әсл газмачы ишинә кечирләр (п. 161). Ушаглары вә ениетмәләри инди кечмиш дөврләрдәкиндән даһа амансыз ишләдириләр (п. 1663—1667). Көмүр мәдәнләриндә ишлэйән фәһлэләр демәк олар бирсәслә тәләб әдирләр ки, парламан 14 яшына чатмаян ушагларын мәдәнләрдә ишләмәсини гадаған әдән ганун версин. Лакин мәһз бурада Hussey Vivian (көмүр мәдәни истисмарчысынын өзү) белә бир суал верир: „Ушагларын бу чүр ишләдилмәси валидейнләрин чох вә я аз йохсул олмасындан ирәли кәлмирми?—Сонра да Mr. Bruce дейир: „Ушағын атасы өлмүш, яхуд шикәст олмушса вә и. а., айләни бу кәлир мәнбәиндән мәһрум әтмәк рәһмсизлик олмазми? Зира нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу ушагларын ишләмәсини гадаған әтмәк һамыя аид олачагдыр... Сиз 14 яшындан ашағы ушагларын ер алтында ишләмәсинин бүтүн һаллардамы гадаған олунмасыны истәйирсиниз?“ Чаваб: „Бүтүн һалларда“ (п. 107—110). Vivian: „14 яшындан ашағы ушагларын мәдәнләрдә ишләмәси гадаған әдилсә онда валидейнләр өз ушагларыны фабрикалара көндәрмәзләрми вә и. а.?“—„Үмүмийәтлә десәк, көндәрмәзләр“ (п. 174). Фәһлә: „Гапыны ачыб-өртмәк асан көрүнүр. Лакин бу чох әзаблы бир ишдир. Даим союг һаванын кәлмәси һәлә, бир яна галсын, ушаглар, һәбсханада олдуғу кими гаранлыг бир дар дахмәя салынырлар“. Буржуа Vivian: „Ушаг гапынын ағзында отурдуғу заман шам олса китаб охуя билмәзми?“—„Әввәлән, ушаг бу һалда шам алмалы олар. Шам да алса енә китаб охумасына ичазә вермәзләр. Ушағы бурая гоймушлар ки, өз ишинә бахсын, мүәййән бир вәзифәни еринә етирсин. Мән һеч вахт көрмәмишәм ки, мәдәндә бир ушаг китаб охусун“ (п. 141—160).

2) Тәрбийә. Мәдән фәһлэләри тәләб әдирләр ки, ушаглар, фабрикаларда олдуғу кими, ичбари тәһсил верилмәси һаггында ганун верилсин. Онлар дейирләр ки, 1860-чы ил ганунунда 10—12 яшында ушагларын ишә кирмәк үчүн һөкмән тәһсил вәсигәси кәтирмәси һаггындаки маддә тамамилә бош шейдир. Капиталист мүстәнтигләринин „горхунч“ истинтагы бурада һәгигәтән күлүнч бир шәкил алыр (п. 115). „Ганун кимләрә гаршы даһа чох лазымдыр, саһибкарлара гаршымы, йохса валидейнләрә гаршы?—Бунларын һәр икисинә гаршы“ (п. 116). „Биринә нисбәтән диқәринә гаршы даһа чох лазым дейилми?—Мән бу суала нә чаваб верим?“ (п. 137). „Саһибкарлар иш саатларыны тәһсил саатлары илә уйғунлашдырмаг үчүн аз-чох чалышырлармы?—Йох; һеч заман бунун үчүн иш саатларыны азалтмырлар“ (п. 211). „Мәдән фәһлэләринин тәрбийәси сонралар тәкмилләширми?—Үмүмийәтлә көтүрсәк, онлар даһа да корланырлар; пис әмәлләрә

алышырлар; ичкичилийэ, гумара вэ и. а. адэт эдир вэ тамамилэ хараб олурлар“ (п. 109). „Нэ сэбэбэ ушаглары кечэ мэктэблэринэ көндэрмирлэр?—Даш көмүр мэдэнлэри олан ерлэрин чохунда кечэ мэктэблэри неч йохдур. О ерлэрдэ ки вар вэ ушаглардан бэзилэри орада охумаг истэрдилэр, онлар һэддиндэн артыг ишлэйиб о гэдэр тагэтдэн дүшмүш олурлар ки, дурдуглары ердэ көзлэри юмулур“. Буржуа бундан нэтичэ чыхарыб дейир:—„Демэли сиз тәһсилин әлейһинәсиниз?—Әсла йох, амма“ вэ и. а. (п. 443). „Мәкәр 1860-чы ил гануну мэдән саһиблэрини вэ и. а. мәчбур этмири ки, 10 яшындан 12 яшына гэдэр ушаглары ишэ көтүрдүкдә онлардан тәһсил вәсигәси тәләб этсинлэр?—Ганун мәчбур эдир, амма онлар тәләб этмирилэр“ (п. 444). „Сиз дейирсиниз ки, ганунун бу маддәси һәр заман еринә етирилмир, әләми?—Тамамилә еринә етирилмир“ (п. 717). „Мәдән фәһлэлэри тәрбийә мәсәлэлэри илә чохму марагланырлар?—Онларын бөйүк әксәрийәти бу мәсәлә илә марагланыр“ (п. 718). „Онлар бу ганунун һәята кечирилмәси фикринә галырлармы?—Онларын бөйүк әксәрийәти бунун фикринә галыр“ (п. 720). „Бәс нә үчүн онлар бу ганунун һәята кечирилмәси үзәриндә тәкид этмирилэр?—Фәһлэләрдән бәзилэри тәһсил вәсигәси олмаян ушаглары ишә бурахмаг истәмәзди, лакин бунун үстүндә ады пислийә чыхмыш олар (a marked man)“ (п. 721). „Кимин нәзәриндә?—Өз саһибкарынын“ (п. 722). „Олмая сиз күман әдирсиниз ки, саһибкарлар гануна табе олмаг үстүндә адамы тәгиб әдәрлэр?—Зәннимчә, тәгиб әдәрдилэр“ (п. 723). „Сиз неч әшитмишсиниз ки, бир фәһлә языб-охуя билмәйән 10—12 яшында бир ушагы ишә көндәрмәк истәмәсин?—Бу онларын өз ихтиярында дейилдир“ (п. 1634). „Сиз парламанын ишә гарышмасынымы тәләб әдирсиниз?—Мәдән фәһлэлэринин ушагларына һәгигәтән тәрбийә верилмәсинә наил олмаг үчүн буну мәчбури сурәтдә, парламан гануну вәситәсилә этмәк лазымдыр“ (п. 1636). „Бу, Бөйүк Британиянын бүтүн фәһлэлэрининми ушагларына аид олмалыдыр, йохса анчаг мәдән фәһлэлэринин ушагларына?—Мән бурая мәдән фәһлэлэри адындан данышмаға кәлмишәм“ (п. 1638). „Мәдән фәһлэлэринин ушаглары илә башга ушагларын нә фәрги вар?—Фәрги ондадыр ки, онлар тамамилә башга вәзийәтдәдилэр“ (п. 1639). „Нә чәһәтдән?—Бәдән чәһәтдән“ (п. 1640). „Нэ сэбэбэ белә бир тәрбийә онлар үчүн, башга синифләрдән олан оғлан ушагларына нисбәтән даһа гиймәтли оларды?—Мән демирәм ки, бу тәрбийә онлар үчүн даһа гиймәтли оларды. Лакин онлар мәдәнләрдә һэддиндән артыг ишләдикләринә көрә күндүз мэктэбләриндә вә базар күнү мэктэбләриндә онларын тәрбийә алмаг имканы башгаларындан аздыр“ (п. 1644). „Белә мәсәлэләрдән үмуми шәкилдә бәһс этмәк олмаз, дейилми?“ (п. 1646). „Мәдән олан ерлэрдә кифайәт гэдәр мэктәб вармы?—Йох“ (п. 1647). „Әкәр дөвләт бүтүн ушагларын мэктәбә көндәрилмәсини тәләб әтсә, бу гэдәр ушаг үчүн мэктәб тапылармы?—Зәннимчә, бу тәләб ирәли сүрүлсә мэктәб дүзәләр. Ялныз ушагларын дейил, яшлы мәдән фәһлэлэринин дә бөйүк әксәрийәти нә язмаг билир, нә дә охумаг“ (п. 705, 726).

3) Гадынларын эмэйи. 1842-чи илдэн э’тибарэн фәһлә гадынларын ер алтында ишләмәсинә йол верилмирсә дә, онлар ер үстүндә көмүр йүкләмәкдә вә саирәдә ишләйирләр, көмүрү ведрәләрә долдуруб каналлара вә дәмир йол вагонларына да-шыйырлар, көмүрү чешидләмәк вә с. бу кими ишләрдә ишләйир-ләр. Сон 3—4 илдә гадын эмәйинин тәтбиги хейли артмышдыр (п. 1727). Фәһлә гадынлар әксәрән мә’дән фәһләләринин арвад-лары, гызлары вә дул арвадларыдыр: бунлар 12 яшындан 50—60 яшына гәдәр гыз вә гадынлардыр (п. 645, 1779, 648). „Мә’дән фәһләләри, мә’дәнләрдә гадынларын ишләмәсинә нечә бахырлар?—Һамылыгла бунун әлейһинәдирләр“. „Нә сәбәбә?—Онлар бу иши гадынлар үчүн һәгарәт һесап әдирләр“ (п. 649). „Һәмин га-дынлар хусуси палтар кейирләр?—Бәли... онлар киши палтарына бәнзәр палтар кейирләр. Бунунла да чох вахт бүтүн абыр-һәя ара-дан көтүрүлмүш олур. Гадынлардан бә’зиләри папирос чәкир. Он-ларын көрдүкләри ишләр дә, мә’дәнләрин өзүндәки ишләр гәдәр чиркли ишләрдир. Бу гадынлардан бир чохунун ушағы вардыр вә онлар өз аналыг вәзифәләрини еринә етирә билмирләр“ (п. 651 вә сонракилар, 709). „Дул гадынлар әйни дәрәчәдә кәлирли (һәф-тәдә 8—10 шиллинг верән) башга бир иш тапа биләрдиләрми?—Мән бу барәдә бир шей дейә билмәрәм“ (п. 709). „Лакин сиз онларын бу рузи мәнбәини әлләриндән алмаг истәйирсиниз (нә гәдәр даш үрәклисиниз!), белә дейилми?—Шүбһәсиз беләдир“ (п. 710). „Белә бир әһвал-руһийәйә сәбәб нәдир?—Һамы бу рә’й-дәдир ки, бу иш гадынлары алчалдыр; биз мә’дән фәһләләринин гадынлара чох һөрмәтимиз вар, буна көрә дә онларын көмүр мә’дәнләриндә ишләдилмәсинә разы ола билмирик... Бу иш әксә-рән чох ағыр ишдир. Һәмин гызларын бир чоху күндә 10 тона гәдәр йүк дашыйыр“ (п. 1715, 1717). „Сизин фикринизчә мә’дән-ләрдә ишләйән фәһлә гадынлар әхлагча фабрикаларда ишләйән фәһлә гадынлардан даһамы позгундурлар?—Әхлагы позулмүш гызларын фаизи фабрикалардакинә нисбәтән артыгдыр“ (п. 1731). „Лакин сиз фабрикаларда ишләйән гадынларын да әхлагындан наразысыңыз, дейилми?—Йох“ (п. 1733). „Бәлкә сиз фабрикалар-да да гадын эмәйинин гадаған олунмасыны истәйирсиниз?—Йох, истәмирәм“ (п. 1734). „Нә үчүн белә?—Фабрикаларда гадын эмә-йи бир гәдәр абырлы вә гадынлар үчүн мүнәсибдир“ (п. 1735). „Лакин фабрика эмәйи дә гадынларын әхлагы үчүн зәрәрли де-йилми?—Йох, неч дә мә’дәнләрдә олдуғу гәдәр зәрәрли дейилдир. Бир дә мән бу сөzlәри дейиркән ишин тәкчә әхлаг чәһәтини дейил, чисмани вә ичтимаи мұлаһизәләри дә нәзәрдә тутурам. Гызларын ичтимаи керилийи мүдһиш, ифрат бир дәрәчәйә чатмыш-дыр. Онлардан 400—500 нәфәри мә’дән фәһләләринә әрә кетдик-дә, бу ичтимаи керилик онларын әрләринә чох лис тә’сир бағыш-лайыр, онлары әвдән узаглашдырыб сәрхошлуға сөвг әдир“ (п. 1736). „Лакин дәмир заводларында ишләйән гадынлар һаггында да әйни сөzlәри демәк лазым кәлмәзми?—Мән башга истеһсал са-һәләри һаггында бир сөз дейә билмәрәм“ (п. 1737). „Дәмир за-водларында ишләйән гадынларла мә’дәнләрдә ишләйән гадынлар арасында нә фәрг вар?—Мән бу мәсәлә илә мәшғул олмамышам“

(п. 1740). „Сиз бу ики зүмрә арасында бир фәрг тапа билмәзсинизми?—Мән бу хүсүсда там йәгинликлә бир шей дейә билмәрәм, лакин бизим даирәни әвбәев кәзәрәк бурадаки биабырчы вәзийәти көрмүшәм“ (п. 1741). „Сиз чохму истәйирсиниз ки, гадын әмәйи онлары алчалтдыгы һәр ердә гәт'и арадан галдырылсын?—Бәли... һәр бир инкилисин ән яхшы дуйғулары анасындан алдыгы тәрбийәнин нәтичәсидир“ (п. 1750). „Бу ки, әйнилә гадынларын әкинчиликдә ишләмәсинә дә айддир?—Әкинчилик ишләри илин анчаг ики фәслиндә олур, биздә исә гадынлар илин дөрд фәслинин дөрдүндә дә ишләйирләр (п. 1751). Онлар чох вахт кечә-күндүз ишләйир, сүмүкләринә гәдәр исланырлар, бәдәнләри зәифләйир, сәһһәтләри позулур“. „Сиз бу мәсәләни (гадын әмәйи мәсәләсини) үмүмийәтлә тәдгит этмишсинизми?—Мән көрдүкләримә фикир вермишәм, анчаг буну дейә биләрәм ки, һеч бир ердә һеч бир шей гадынлара мә'дәндә ишләмәк гәдәр тә'сир көстәрмир. Мә'дәндә ишләмәк киши ишидир, һәм дә гүввәтли кишиләрин ишидир“ (п. 1753, 1793, 1794). Мә'дән фәһләләринин ән яхшылары йүксәлиб маарифләnmәк истәдикдә өз арвадларындан һеч бир ярдым көрмүрләр, әксинә, онларын үзүндән даһа да кери кедирләр“.

Буржуалар даһа бир нечә долама-долашыг суаллар вердикдән сонра нәһайәт айдын олду ки, онларын нә үчүн дул гадынлара, йохсул аиләләрә вә башгаларына „үрәйи яныр“: „Мә'дән саһиб баш нәзарәтчи вәзифәсини мүйәйән чентлменләрә тапшырыр, бунлар да саһибкарын хошуна кәлмәк үчүн һәр шейдә мүмкүн гәдәр гәнаәт әтмәк сиясәти еридирләр, нәтичәдә дә фәһлә гызлар, кишиләрин 2 шиллинг 6 пенсә көрәчәйи иш үчүн күндә 1 шиллингдән 1 шиллинг 6 пенсә гәдәр музд алырлар“ (п. 1816).

4) М е й й и т л ә р и м ү а й и н ә э д ә н һ е й ' ә т. „Сизин бахдығыңыз даирәләрдә бәдбәхт һадисәләр баш вердикдә, меййитләри мүйәйнә эдән шәхсин апардыгы тәһгигат нөгтейи-нәзәриндән фәһләләр мәһкәмә ишиндән разыдырлармы?—Йох, разы дейилдирләр“ (п. 360). „Нәйә көрә разы дейилләр?—Хүсүсэн она көрә ки, мәһкәмә ичласчысы вәзифәсинә мә'дән ишләриндән гәт'ийән хәбәри олмаян адамлар тә'йин әдилир. Фәһләләри мұһакимәйә анчаг шаһид сифәтилә чәлб әдилрәр. Үмүмийәтлә, гоншулугдаки дүкәнчылары дә'вәт әдилрәр ки, бунлар да өз мүштәриләри олан мә'дән саһибләринин тә'сири алтындадырлар вә һәтта шаһидләрин ишләтдийи техники ифадәләри дә баһа дүшмүрләр. Биз тәләб әдирик ки, мәһкәмә ичласчыларынын бир һиссәси мә'дән фәһләләриндән олсун. Чыхарылан һөкмләр адәтән шаһидләрин ифадәләринә зидд олур“ (п. 361, 364, 366, 368, 371, 375). „Бу ичласчылар кәрәк тәрәфкир олмасын, белә дейилми?—Бәли, беләдир. „Фәһләләр тәрәфкирлик әтмәзләрми?—Зәннимчә, фәһләләрин тәрәфкир олмалары үчүн һеч бир әсас йохдур. Һәр һалда онлар ишә даһа яхшы бәләддирләр“. „Онлар фәһләләрин хейринә олараг ағыр әдаләтсиз һөкмләр чыхармаға чалышмазлармы?—Йох, зәннимчә чалышмазлар“ (п. 378, 379, 380).

5) О л ч ү н ү н, ч ә к и н и н в ә и. а. д ү з к ү н о л м а м а с ы. Фәһләләр тәләб әдилрәр ки, әмәк һаггы ики һәфтәдә бир дейил, һәр һәфтә верилсин, мәһсул ведрәнин һәчминә көрә дейил, чәки-

синэ көрө һесаблинсын, дүзкүн чәкмәйән тәрәзидән истифада әдилмәсинә йол верилмәсин вә и. а. „Әкәр ведрәнин һәчмини бөйүдүб фәһләни алдатмаг истәсәләр, фәһлә 14 күн әввәл саһибкары хәбәрдар әдиб мә’дәндә ишдән чыха биләр, белә дейилми?—Беләдир, амма фәһлә башга бир ердә ишә кирсә, орада да әйни вәзиййәтә раст кәләчәкдир“ (п. 1071). „Һәр һалда фәһлә һагсызлыг әдилән ердән чыхыб кедә биләр, белә дейилми?—Һәр ердә вәзиййәт бир чүрдүр“ (п. 1072). „Лакин фәһлә нә вахт истәсә 14 күн әввәлдән хәбәрдарлыг әдиб ишдән чыха биләр, белә дейилми?—Бәли“ (п. 1073). Вәссалам!

б) Мә’дә н м ү ф ә т т и ш л и й и. Фәһләләрин фәлакәти тәкчә газ партлайышлары заманы баш верән бәдбәхт һадисәләрдән ибарәт дейилдир. „Биз көмүр мә’дәнләриндә һаванын пислийиндән дә әйни дәрәчәдә шикайәт әтмәли олуруг; мә’дәнләрдә һава пис олдугуна көрә, фәһләләр чәтинликлә нәфәс ала билирләр; нәтичәдә онлар бүтүн иш габилиййәтләрини итириләр. Мәсәлән, мә’дәнин инди мән ишләдийим саһәсиндә һаванын пис олмасы үзүндән фәһләләрин чоһу хәстәләниб һәфтәләрлә ятаға дүшүбләр. Әсас йолларда адәтән һава кифайәт гәдәр олса да, мәһз биз ишләдийимиз ерләрдә аздыр“. „Нә үчүн сиз мүфәттишә мұрачиәт әтмирсиниз?—Тәәссүф ки, бурада фәһләләрин чоһунун көзү горхубдур. Әлә һаллар олмушдур ки, мә’дән фәһләси мүфәттишә мұрачиәт әтмәк үстүндә тагсыландырылыб ишдән чыхарылмышдыр“. „Нечә? Бунун үстүндә—Бәли“. „Нечә билирсиниз, сизин даирәдә мә’дәнләр үзәриндә нәзарәт кифайәтлидирми вә, демәли, ганунун һәята кечирилмәси тә’мин олунмушму?—Йох. Мүфәттишләр мә’дәнләрә һеч кәлмирләр... 7 ил әрзиндә мүфәттиш мә’дәнә бирчә дәфә кәлмишдир. Мән ишләйән даирәдә кифайәт гәдәр мүфәттиш йохдур. 70-дән артыг яшы олан гоча бир адам 130-дан артыг көмүр мә’дәнинә нәзарәт әдә билмәз. Бизә чоһлу мүфәттиш лазым олмагдан башга, кичик мүфәттишләр дә лазымдыр“ (п. 234, 241, 251, 254, 274, 275, 276, 293). „Бу һалда демәли һөкүмәт о гәдәр мүфәттиш сахламалыдыр ки, фәһләләр мә’лумат вермәдән онлар сизин бүтүн истәдикләринизи өzlәри еринә етирсинләр?—Бу мүмкүн дейилдир, лакин мә’лумат алмаг үчүн онлар өzlәри мә’дәнләрә кәлмәлидирләр“ (п. 277, 280). „Сиз зәнн әтмирсинизми ки, бунун нәтичәсиндә һаванын пис тәмизләнмәси вә и. а. мәс’улиййәти (!) мә’дән саһибләринин үзәриндән котүрүлүб һөкүмәт мә’мурларынын үзәринә гоюларды?—Гәт’иййән йох; онларын вәзифәси бундан ибарәт олмалыдыр ки, саһибкарлар ганунларын еринә етирилмәсинә мәчбур әдилсин“ (п. 285). „Сиз кичик мүфәттиш дедикдә, индики мүфәттишләрдән бир гәдәр аз мааш алан вә онлардан аз габилиййәтли адамлары нәзәрдә тутмурсунузму?—Әкәр сиз яхшы адамлар версәниз, мән һеч дә онларын ашағы мааш алмасына тәрәфдар дейиләм“ (п. 294). „Сиз даһа чоһ мүфәттишми истәйирсиниз, йохса индики мүфәттишләрдән аз габилиййәтли адамлар?—Бизә әлә адамлар лазымдыр ки, өzlәри мә’дәнләрдә олсунлар, өз чанларындан горхмасынлар“ (п. 295). „Сизин истәдийиниз бачарыгсыз мүфәттишләр верилсә, онларын бачарыгсызлыгы вә и. а. тәһлүкә доғурмазмы?—Йох, һөкүмәтин вәзифәси мұнасиб адамлар тә’йин әтмәкдир“ (п. 297).

Белэ истинтаг үсүлүнүн чох сарсаг бир үсүл олдуғуну нэһайэт тэһигат комисйону сэдринин өзү дэ баша дүшдү. О өзү мүкалимэйэ гарышыб дейир: „Сиз элэ адамлар истэйирсиниз ки, өзлэри мэдэнлэри нээрдэн кечириб мүфэттишэ мэлумат версинлэр, белэликлэ дэ мүфэттиш өз мүкэммэл билийиндэн истифада эдэ билсин“ (п. 298, 299). „Бүтүн бу көһнэ мэдэнлэрдэ һаванын дэйишдирилмэси чох бөйүк хэрч тэлэб этмэзми?—Бэли, йэгин ки, хэрч артар, лакин инсанларын һэяты да горунмуш олар“ (п. 531). Көмүр фэһлэлэриндэн бири 1860-чы ил ганунунун 17-чи бөлмэсинэ э’тираз эдэрэк дейир: „Инди бир мэдэн мүфэттиши мэдэнин бир еринин ишэ ярарлы олмадығыны көрдүкдэ буну мэдэн саһибинэ вэ дахили ишлэр назиринэ хэбэр вермэлидир. Сонра мэдэн саһибинэ, фикирлэшмэк үчүн 20 күн вахт верилир; бу 20 күн кечэндэн сонра мэдэн саһибинэ һэр чүр дэйишикликдэн боюн гачыра билэр. Бу һалда о, дахили ишлэр назиринэ языб билдирмэли вэ 5 нэфэр мэдэн мүһэндисинин адыны көстөрмэлидир; назир дэ бу мүһэндислэрдэн мүнсифлэр тэ’йин этмэлидир. Биз дейирик ки, бу һалда мэдэн саһибинэ өз ишинэ бахмаг үчүн өзү мүнсифлэр тэ’йин этмиш олур“ (п. 581). Өзү мэдэн саһибинэ олуб имтаһан тутан буржуа дейир: „Бу гэт’ийһэн эсли олмаян бир э’тираздыр“ (п. 586). „Демэли, сизин фикринизчэ мэдэн мүһэндислэри чох да вичданлы дейилдир?—Мэн дейирэм ки, бу чох янлыш вэ эдалэтсиз бир ишдир“ (п. 588). „Мэдэн мүһэндислэринин тутдуглары мүэйһэн рэсми мөвгэе көрө онларын һөкмлэри сизи горхудан тэрэфкирликдэн йүксэк дейилми?—Мэн бу адамларын шэхси характеринэ айд суаллара чаваб вермэк истэмирэм. Мэн эминэм ки, бир чох һалларда онлар чох тэрэфкирлик эдирлэр вэ инсанын мүгэддэраты һэлл олунан ердэ онлары белэ сэлаһийһэтдэн мөһрум этмэк лазымдыр“ (п. 589).

Һэмин буржуа утанмайыб енэ сорушур: „Сизин фикринизчэ партлайышдан мэдэн саһиблэри дэ зэрэр чэкмири?“ Нэһайэт (п. 1042): „Сиз фэһлэлэр һөкүмэтдэн ярдым истэмэйиб өзүнүз өз мөнафеинизи мүдафиэ эдэ билмэзсинизми?—Йох“.

1865-чи илдэ Бөйүк Британияда 3217 даш көмүр мэдэни вэ чэми 12 мүфэттиш вар иди. Йоркшир мэдэн саһиблэриндэн биринин („Times“, 26 январ 1867-чи ил) өз һесабына көрө, мүфэттишлэрин бүтүн вахтыны эллэриндэн алан халис дэфтэрхана вэзифэлэрини һэлэ нээрэ алмасаг, мүфэттиш бир мэдэнэ анчаг 10 илдэ бир дэфэ кэлэ билэр. Буна көрө дэ тээччүблү дейилдир ки, сон иллэр (хүсүсэн 1866 вэ 1867-чи иллэрдэ) фэлакэтлэрин сайы вэ һэчми кетдикчэ артмышдыр (бэ’зэн фэлакэтэ дүчар олан фэһлэлэрин сайы 200—300 нэфэрэ чатыр). Будур „азад“ капиталист истехсалынын мэзийһэтлэри.

1872-чи ил ганунунда нэ кими нөгсанлар олса да һэр һалда бу ганун мэдэнлэрдэ ишлэйэн ушагларын иш саатларынын сайыны тэнзим эдэн вэ бэдбэхт һадисэ дейилэн һадисэлэрин мäs’улийһэтини мүэйһэн дэрэчэдэ мэдэн истисмарчылары вэ саһиблэринин үзэринэ гоян илк ганундур.

Экинчиликдэ ушаг, ениетмэ вэ гадын эмэйини йохлаян 1867-чи ил крал комисйону бир нечэ чох мүһүм һесабат нэшр этмишдир.

Фабрика ганунларынын принциплэрини, дэйишдирилмиш шәкилдә олса да, әкинчилиһә тәтбиг әтмәк үчүн бир нечә тәшәббүс әдилмиш, лакин бу тәшәббүсләр индийәдәк неч бир нәтичә вермәмишдир. Мән бурада бир чәһәти гейд әтмәлийәм, бу да ондан ибарәтдир ки, фабрика ганунларынын принциплэрини һәр ердә тәтбиг әтмәйә бөйүк бир мейл көстәрилмәкдәдир.

Әкәр фабрика ганунлары бир тәрәфдән, фәһлә синфини чисмани вә мәнәви чәһәтдән горумаг васитәси олараг лабүддән бүтүн саһәләрдә тәтбиг әдилмәли олмушса, бу һал, дикәр тәрәфдән, юхарыда көстәрилдийи кими, чох кичик мигясда ичра олуна дағыныг әмәк просесләринин бөйүк мигясда, ичтимаи мигясда гурашыг әмәк просесинә чеврилмәсини дә үмуми бир һал әдир, ону сүр'әтләндирир, йә'ни капиталын тәмәркүзләшмәсини вә фабрика үсулунун мүтләг һөкмранлығыны үмумиләшдирир сүр'әтләндирир. Капиталын һөкмранлығыны һәлә дә гисмән пәрдәләйән бүтүн көһнә формалары, кечид формаларыны сөкүб дағыдыр, бу формалары капиталын пәрдәләнмәмиш ачыг һөкмранлығы илә әвәз әдир. Беләликлә, фабрика ганунларынын бүтүн саһәләрдә тәтбиги, билаваситә бу һөкмранлығы гаршы апарылан мүбаризәни дә үмуми мигясда апарылан бир мүбаризә шәклинә салыр. Айры-айры ә'малатханалары әйни бир тәрздә, әйни дәрәчәдә мүнтәзәм вә гәнаәтлә ишләмәйә мәчбур әдәрәк иш күнүнә һәдд гоюлмасы вә онун тәнзим әдилмәси сайәсиндә техниканын алдыгы гүввәтли тәкан, бүтүн капиталист истеһсалындаки һәрчмәрчлийи вә сарсынтылары, һабелә әмәйин интенсивлийини вә машинларын фәһлә илә рәгабәтини артырыр. Хырда истеһсал вә әв әмәйи саһәләрини арадан галдырмагла бәрабәр „артыг“ фәһләләрин сон пәнаһкаһыны да дағыдыр вә, демәли, бүтүн ичтимаи механизмин о вахтадәк малик олдуғу горуучу гапағыны да мәнв әдир. Истеһсал просесинин мадди шәраити вә ичтимаи гурашыглығы илә бәрабәр, онун капиталист формасынын зиддийәт вә антагонизмләрини дә етишдирир, демәли, әйни заманда ени чәмийәтин әмәлә кәлмәси үнсүрләрини вә көһнә чәмийәтин деврилмәси вахтыны етишдирир³²².

³²² Кооператив фабрикаларын вә дүканларын баниси Роберт Оуэн чәмийәтдәки тәбәддулатын айрылыгда көтүрүлән бу үнсүрләринин әһәмийәти мәсәләсиндә, юхарыда гейд әтдийимиз кими, өз тәглидчиләринин хүяларына гәт'ийән шәрик дейилди вә о өз тәчрүбәләриндә фабрика системини фәлән әсас көтүрмәкдән башга, нәзәри чәһәтдән дә бу системи ичтимаи ингилабын башлангыч нөгтәси ә'лан әтмишди. Лейдәндә сияси игтисад профессору олан чәнаб Wissering санки буна бәнзәр бир шей олачағыны габагчадан һисс әдир вә вулгар игтисадын бүтүн әйбәчәрликләрини ән мүнәсиб бир шәкилдә тәгдим әдән өз „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde“ (Amsterdam 1860—1862) адлы әсәриндә ири сәнаәт гаршы сәнәт истеһсалыны чанфәшанлыгла мүдафиә әдир.—[4-чү нәшрә гейд: Бир-биринә зидд олан Factory Act's, Factory Extension Act вә Workshops' Act кими ганунлар верилдийинә көрә инкилис ганунверичилийинин яратдығы „ени һүгүг долашыглығы“ (сәһ. 264), нәһайәт дөзүлмәз бир һал алды, буна көрә дә бу саһәйә аид бүтүн ганунлар 1878-чи ил Factory and Workshop Act-да мәчәллә шәклинә салынды. Инкилтәрәнин һәлә индийәдәк гүввәдә галан бу сәнаәт мәчәлләсини, әлбәттә, бурада мүфәссәл тәнгид әтмәк мүмкүн дейилдир. Буна көрә дә ашағыдаки гейдләрлә кифайәтләнирик. Ганунун аид әдилдийи саһәләр бунлардыр: 1) тохума фабрикалары. Бурада һәр шей үмумий-

10. Ири сэнае вэ экинчилик

Ири сэнаеин экинчиликдэ вэ экинчилик истехсалында ишлэ-йәнлэрин ичтимаи мүнәсибәтләриндә яратдығы ингилабы анчаг сонралар шәрһ этмәк олар. Бурада исә бир гәдәр ирәлийә кедәрәк һәмин ингилабын бә'зи нәтичәләриндән бәһс этмәк кифайәтдир. Экинчиликдә машин ишләдилмәси чох заман, фабрика фәһләсинә көстәрдийи гәдәр зәрәрли чисмани тә'сир көстәрмирсә дэ³²³, бурада онун фабрикайә нисбәтән даһа интенсив тә'сири олур вэ, ирәлидә даһа әтрафлы көстәрәчәйимиз кими, мүгавимәт көрмәдийи үчүн фәһләләри „кәрәксиз“ әдир. Мәсәлән, Кәмбрич вэ Суффолк графлыгларында әкилән торпағын саһәси сон ийирми илдә хейли артдығы һалда кәнд әһалиси һәмин мүддәтдә ялныз нисби кәмийәтчә дейил, мүтләг кәмийәтчә дә азалмышдыр. Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында кәнд тәсәррүфат машинлары һәләлик фәһләләри анчаг потенсиал мә'нада әвәз әдир, йә'ни истехсалчыя даһа бөйүк саһәдә әкин әкмәк имканы верир, лакин ишләйән фәһләләри фе'лән сыхышдырыб арадан чыхармыр. Инкилтәрә вэ Уэлсдә кәнд тәсәррүфат машинлары истехсалында иштирак әдән шәхсләрин сайы 1861-чи илдә 1034

йәтлә кечмишдә олдуғу кими галыр: 10 яшындан юхары ушагларын күндә 5½ саат вэ я шәнбә күнү ишләмәмәк шәртилә күндә 6 саат ишләмәсинә изин верилир; ениетмәләр вэ гадынлар беш күн күндә 10 саат, шәнбә күнү исә ән чоху 6½ саат ишләмәлидирләр.—2) Тохума саһәсинә аид олмаян фабрикалар. Бунлара аид гәрарлар 1)-чи маддәдә көстәрилән гәрарлара әввәлкиндән даһа чох яхышлашдырылмышдыр, лакин һәлә дә капиталистләр үчүн бә'зи әлверишли истисналар сахланмышдыр ки, бунлар мүййән һалларда дахили ишләр назиринин хүсуси ичазәсилә даһа дә кенишләндирилә биләр.—3) Workshops [ә'малатханалар]; бунлара да тәхминән бундан әввәлки ганунда олдуғу кими тә'риф верилмишдир. Бунларда ушаглар, ениетмәләр вэ я гадынлар ишләдикдә, бу ә'малатханалар тохучулуг саһәсинә аид олмаян фабрикалара бәрәбәрләшдирилмиш кимидир, лакин бунун да айры-айры чәһәтләриндә енә мүййән күзәштләрә йол верилир.—4) ушаг вэ ениетмәләр ишләмәйән вэ ялныз 18 яшындан юхары киши вэ гадынларын ишләдийи Workshops; бу ә'малатханалар үчүн әләвә күзәштләр вардыр.—5) Domestic Workshops [әв ә'малатханалары]; бурада ялныз аилә үзвләри өз мәнзилләриндә ишләйирләр; бунларын һаггында гоюлан гайдалар даһа кениш имканлар верир. Бундан да башга әлә мәһдудийәтләр гоюлмушдыр ки, назирликдән вэ я мәһкәмәдән ичазә олмаса мүфәттиш анчаг о биналара кедә биләр ки, бунлар әйни заманда һәм ә'малатхана, һәм дә яшайыш ери олмасын; нәһайәт, аиләдә һәсир, кружева вэ әлчәк тохума ишләри там сәрбәст бурахылмышдыр. Бу ганун, бүтүн нөгсанларына бахмаяраг, Исвечрә федерасиясынын 1877-чи ил 23 март тарихли фабрика гануну илә бир сырада һәлә дә мутабиғ саһәдә ән яхшы ганундур. Бу гануну индиçә адыны чәкдийимиз Исвечрә федерасиясы гануну илә мүгайисә этмәк она көрә хүсусилә әһәмиийәтлидир ки, бу мүгайисә ики ганун-веричилик үсүлунун—бир тәрәфдән, дүшәндән-дүшәнә ишә гарышан „тарихи“ инкилис үсүлунун, диқәр тәрәфдән дә, Франса ингилабынын ән'әнәләри әсасында гурулан вэ даһа чох үмумиләшдиричи үсүл олан континент үсүлунун—мәзиййәт вэ нөгсанларыны чох айдын көстәрир. Тәәссүф ки, Инкилтәрә ганун мәчәлләси ә'малатханалар һаггында һәләлик, мүфәттишләрин сайы аз олдуғуна көрә, әксәриййәтлә тәтбиғ олунмамыш галыр.—Ф. Ә.]

³²³ Инкилтәрә экинчилиийиндә ишләдилән машинлар Dr. W. Ham m тәрәфиндән „Die Landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands“ (2. Auflage 1856) әсәриндә әтрафлы тәсвир әдилмишдир. Чәнаб һамм Инкилтәрәдә экинчилиийи инкишафына даир хүласәсиндә Léonce de Lavergne чәнабларыны чох гейри-тәнгиди бир сурәтдә тәглид әдир.

нэфэр олдуғу Һалда, бухар вә иш машинларында чалышан әкинчилик фәһләләринин сайы чәми 1205 нэфэр олмушдур.

Әкинчилик сәһәсиндә ири сәнае көһнә чәмиййәтин даяғы олан „әкинчини“ мәһв әтмәк вә онун ериндә муздлу фәһлә яратмаглар чох күчлү ингилаби тә’сир көстәрир. Беләликлә, кәнддә дә шәһәрдә олдуғу кими ичтимаи чеврилиш әһтиячы вә антагонизм-ләр мейдана кәлир. Ишләрин ата-баба гайдасилә, ән сәмәрәсиз, әлверишсиз үсулларла апарылмасы әвәзиндә әлмин шүүрлу сурәтдә техноложни тәтбиги башланыр. Капиталист истеһсал үсулу, ибтидада әкинчиликлә сәнае арасында олуб онларын инкишаф әтмәмиш илк формаларыны бирләшдирән аиләви иттифагын дағылмасыны баша чатдырыр. Лакин бу үсул әйни заманда ени, йүксәк бир синтез үчүн, йә’ни әкинчиликлә сәнаеин антагонизм йолу илә инкишаф әтмиш формалары әсасында гурулан иттифагы үчүн мадди шәраит ярадыр. Капиталист истеһсалы, бөйүк мәркәзләрә топладығы шәһәр әһалисинин кәнд әһалисиндән артыглыгыны даим гүввәтләндирир, бунунла да бир тәрәфдән, чәмиййәтин тарихи инкишафы үчүн гүввә топлайыр, диқәр тәрәфдән дә инсанла торпаг арасындаки маддәләр мүбадиләсинә, йә’ни торпагын тәркиб һиссәләринин—ейинти вә кейим васитәләри шәклиндә инсан тәрәфиндән истифадә әдилмиш һиссәләринин—енә торпаға гайтарылмасына мане олур, йә’ни торпагын даими мүн-битлийинин әбәди тәбии шәртини арадан галдырыр. Бу сәбәбдән дә о әйни заманда һәм шәһәр фәһләләринин бәдән сағламлыгыны, һәм дә кәнд фәһләләринин мә’нәви һәятыны позур³²⁴. Лакин капиталист истеһсалы бу маддәләр мүбадиләсинин тамамилә кортәбии йолла яранмыш шәртләрини арадан галдырмагла әйни заманда бу маддәләр мүбадиләсинин мүнтәзәм сурәтдә, ичтимаи истеһсалы тәнзим әдән бир ганун шәклиндә, һәм дә инсанын там инкишафына уйғун кәлән бир шәкилдә бәрпа әдилмәсинә вадар әдир. Сәнаедә олдуғу кими әкинчиликдә дә истеһсал процесинин ениләшдирилиб капиталистчәсинә гурулмасы әйни заманда истеһсалчыларын мартирологу [изтираблар тарихи] олмушдур; әмәк васитәси—фәһләни әсарәт алтына алмаг, истисмар әтмәк вә диләнчи көкүнә салмаг васитәсидир; әмәк просесләринин ичтимаи тәрздә гурашдырылмасы исә, фәһләнин шәхси һәятыны, азадлыгыны вә истиглалиййәтини мүтәшәккил сурәтдә тапдаламагдыр. Кәнд фәһләләринин кениш бир сәһәйә сәпәләнмәси онларын мүгавимәт күчүнү сарсытдығы Һалда, шәһәр фәһләләринин бир ерә топланмасы онларын мүгавимәт күчүнү артырыр. Шәһәр сәнаеиндә олдуғу кими мүасир әкинчиликдә дә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси вә интенсивлийинин артмасы, иш гүввәсинин

³²⁴ „Сиз халгы ики дүшмән чәбһәйә: кобуд кәндлиләрә вә зәриф чыртдан-лара бөлүрсүнүз. Кәрәминә шүкүр, аллах! Әкинчиликлә тичарәтин мәнәфе фәрг-ләринә әсасән ики ерә бөлүнән бир милләт өзүнү бу әчаиб вә гейри-тәбии бөлкүйә рәғмән дейил, санки мәһз онун сайәсиндә сағлам бир милләт һесаб әдир вә һәтта өзүнү мә’луматлы вә мәдәни бир милләт адландырыр“ (David Urquhart, Familiar Words, London 1855, p. 119). Бу сөzlәр мүасир һәяты һәм арашдырмагы, һәм дә нисләмәйи бачаран, лакин ону анлая билмәйән бир тән-гидин һәм күчүнү, һәм дә зәифлийини көстәрир.

өзүнү сарсыдыб түкөтмөк баһасына элдэ эдилир. Нәм дэ капита-лист экинчилийиндэки һәр бир тәрэгги, фәһлэләри талан этмәк мәһарәтинин тәрэггиси олмагдан башга, эйни заманда торпағы гарәт этмәк мәһарәтинин тәрэггиси демәкдир, торпағын мүнбит-лийинин мүвәггәти артырылмасындаки һәр бир тәрэгги эйни за-манда бу мүнбитлийин даими мәнбәләринин сарсыдылмасынын тәрэггиси демәкдир. Мүәййән бир өлкә, мәсәлән Шимали Амери-ка Бирләшмиш Штатлары кими мә'лум бир өлкә өз инкишафын-да ири сәнае кими бир өртүлү базисә нә гәдәр чох архаланмыш олурса, бу сарсынты просеси дэ бир о гәдәр сүр'әтли олур³²⁵. Буна көрә капиталист истәһсалы техниканы вә ичтимаи истәһсал просесинин гурашдырылмасыны анчаг элә инкишаф этдирир ки, бу инкишафла бәрабәр, һәр бир сәрвәтин мәнбәини, йә'ни торпа-ғы вә фәһләни дэ сарсытмыш олур.

³²⁵ Мүгайисә эт: Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie. 7. Auflage 1852, хуҗусән биринчи чилдә: „Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues“. Тәбиәтшүнаслыг нөгтеин-нәзәриндән мүасир экинчили-йин мәнфи чәһәтини ашкара чыхармаг Либихин унутулмаз хидмәтләриндән би-ридир. Оун экинчилик тарихинә анд гейдләриндә кобуд сәһвләр олса да, һәр һалда бу гейдләр бә'зи мәсәләләри айдынлашдырыр. Анчаг тәәссүф этмәк олар ки, о тутарлы бир әсасы олмадан белә фикирләр еридир: „Торпағын кетдикчә нарынлашдырылмасы вә тез-тез шумланмасы, торпағын мәсамәли һиссәчикләри ичәрисиндә һава мүбадиләсини гүввәтләндирир, бу һиссәчикләрин һава дәймә-ли олан сәтһини кенишләндириб тәзәләйир; лакин асанлыгла баша дүшмәк олар ки, мәнсул, тарлада сәрф эдилән әмәйин мигдарилә эйни һисбәтдә арта билмәз, әксинә, мәнсул ондан чох-чох аз һисбәтдә артыр“. Либих әлавә әдәрәк дейир: „Бу ганун илк дәфә Ч. Ст. Милл тәрәфиндән онун „Principles of Political Economy“ (v. I, p. 17) әсәриндә белә ифадә олунмушдур: „Башга шәртләр дәйишил-мәдикдә, торпаглан көтүрүлән мәнсул, ишләйән фәһләләрин сайынын артмасы-на һисбәтән аз артыр (чәнаб Милл һәтта Рикардонун мәшһур ганунуну да бурада янлыш бир шәкилдә тәкрат әдир, чүнки „the decrease of the labourers employed“, „ишләйән фәһләләрин сайынын азалмасы“ Инкиләтәрәдә даим экинчилийин тәрәг-гисилә янашы олмушдур, буна көрә дэ Инкиләтәрәдә вә И н к и л т ә р ә үчүн кәшф эдилмиш бир ганунун тәтбиги, ән азы Инкиләтәрәнин өзүндә гәт'ийән мүмкүн олмазды); бу, экинчилийин универсал ганунудур“. Бу кәшф тәәччүблү бир кәшф иди, чүнки һәммин ганунун әсасыны тәшкил әдән сәбәб Миллә мә'лум дейилди“ (Liebig, ситат кәтирилән әсәр, Bd. I, S. 143 вә гейд). Либихин „әмәк“ дедикдә мәнз сияси игтисадын нәзәрдә тутдуғундан башга бир шейи нәзәрдә тутмадығы һалда она янлыш тә'риф вермәси һәлә бир яна галсын, „тәәччүблүсү“ будур ки, Либих Ч. Ст. Милли элә бир нәзәрийәнин баниси адландырыр ки, ону Чәмс Андерсон илк дәфә А. Смит дөврүндә ә'лан әтмиш вә сонра XIX әсрин әввәлинә гәдәр мүхтәлиф әсәрләриндә тәкрат әтмишдир; үмумийәтлә әдәбийят, оғурлуғунда мәһир олан Малтус (онун әһали һаггындаки нәзәрийәси башдан-баша виңдан-сыз бир оғурлуғдан ибарәтдир) бу нәзәрийәни 1815-чи илдә өз адына чыхмыш-дыр; Уәст дэ бу нәзәрийәни Андерсонла бир заманда вә ондан асылы олмаяраг инкишаф этдирмишдир; Рикардо да 1817-чи илдә бу нәзәрийәни дәйәр һаггын-даки үмуми нәзәрийә илә әлағәләндрмиш вә бу нәзәрийә о замандан ә'тиба-рән Рикардонун ады илә бағлы олараг бүтүн дүняны кәзмишдир; 1820-чи илдә бу нәзәрийә Чәмс Милл (Ч. Ст. Миллин атасы) тәрәфиндән баяғылашдырылмыш-дыр; нәһайәт, бу нәзәрийә сәтһи бир шейә чеврилән мәктәб әһкамы шәклиндә чәнаб Ч. Ст. Милл тәрәфиндән дэ тәкрат эдилмишдир. Шүбһәсиз ки, Ч. Ст. Милл һәр һалда „тәәччүбә лайиг олан“ өз нүфузуну, демәк олар, анчаг бу чүр ян-лышлыглар сайәсиндә газанмышдыр.

БЕШИНЧИ БӨЛМӨ

МҮТЛЭГ ВЭ НИСБИ ИЗАФИ ДЭЙЭР ИСТЕҢСАЛЫ

ОН ДӨРДҮНЧҮ ФЭСИЛ

МҮТЛЭГ ВЭ НИСБИ ИЗАФИ ДЭЙЭР

Биз юхарыда (бешинчи фэслэ бах) эмэк просесини мүчэррэд шәкилдә, йә'ни онун тарихи формаларыны нәзәрә алмадан инсанла тәбиәт арасындаки бир просес кими тәдгиг әтмишдик. Биз орада демишдик: „Бүтүн просесә онун вердийи нәтичә, йә'ни мәһсул нөгтейи-нәзәриндән бахылса, эмэк васитәләри дә, эмэк чисми дә, һәр икиси истеһсал васитәсидир, әмәйин өзү исә—мәһсулдар эмәкдир“. 7-чи гейддә буна әлавә олараг демишдик ки: „Мәһсулдар әмәйә бәсит эмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән верилән бу тә'риф, капиталист истеһсал үсулу үчүн гәт'ийән кифайәт дейилдир“ Мәһз һәммин чәһәт бурада әтрафлы тәдгиг әдилмәлидир.

Нә гәдәр ки, эмәк просеси халис фәрди просесдир, әйни бир фәһлә, сонралар бөлүнүб айрылан бүтүн вәзифәләри тәкликдә еринә етирир: тәбиәтдәки шейләри өз әһтиячлары үчүн тәкликдә мәнимсәркән о өзү өзүнүн нәзарәтчисидир. Сонралар ону башгалары нәзарәт алтына алып. Айрыча бир шәхс, өз әзәләләрини өз бейнинин нәзарәти алтында һәрәкәтә кәтирмәдән тәбиәтә тә'сир кәстәрә билмәз. Яранылышын өзүндә баш илә әл әйни бир вүчүдә мәхсус олдуғу кими, эмәк просесиндә дә бейин әмәйи илә әл әмәйи бирләшир. Сонраларда бунлар бир-бириндән айрылып вә араларында дүшмәнчәсинә бир әкслик әмәлә кәлир. Фәрди истеһсалчынын билаваситә һазырладығы мәһсул дөнүб ичтиман мәһсул олур, коллектив фәһләннин үмуми мәһсулу олур, бу фәһлә һей'әти исә әлә гурашдырылмыш олур ки, бурая дахил олан мүхтәлиф фәрдләр эмәк чисминә кәстәрилән билаваситә тә'сирдән бир гәдәр яхында вә я бир гәдәр узагда ерләшир. Буна көрә дә эмәк просесинин кооператив хасийәтинин өзү, мәһсулдар эмәк анлайышыны вә бу әмәйин һамили олан мәһсулдар фәһлә анлайышыны лабүд олараг кенишләндирир. Инди мәһсулдар һалда ишләмәк үчүн инсанын өз әлләрини билаваситә ишә салмасына әһтияч йохдур; коллектив фәһләннин бир үзвү олуп онун табә вәзифәләриндән бирини еринә етирмәк кифайәтдир. Юхарыда, мадди истеһсалын тәбиәтинә әсасән мәһ-

сулдар эмэйэ вердийимиз илк тэ'риф, бир там кими тэдгиг олу-
нан коллектив фэһлэ һаггында даим өз эһэмийэтини сахлайыр.
Коллектив фэһлэнин айрылыгда көтүрүлэн һәр бир фәрдинэ исэ
даһа мүнәсиб кэлмир.

Лакин, мөһсулдар эмәк анлайышы бир тәрәфдән дә мөһдуд-
лашыр. Капиталист истеһсалы бир тәк әмтиә истеһсалы дейилдир,
өз маһийәтинә көрә изафи дэйәр истеһсалыдыр. Фэһлэ өзү үчүн
дейил, капиталист үчүн истеһсал әдир. Буна көрә дә фэһлэнин
үмүмийәтлэ истеһсал әтмәси даһа кифайәт дейилдир. О, изафи
дэйәр истеһсал әтмәлидир. Анчаг о фэһлэ мөһсулдар һесаб олу-
нур ки, капиталист үчүн изафи дэйәр истеһсал әтсин, яхуд ка-
питал дэйәринин артмасына хидмәт әтмиш олсун. Әкәр мадди
истеһсал даирәси харичиндән мисал кәтирмәк чаизсә, онда мө-
сәлән, бир мәктәб мүәллим анчаг о заман мөһсулдар фэһлэ һе-
саб олунар ки, ушагларын бейнини ишләтмәклә бәрәбәр, саһиб-
кары варландырмаг үчүн өзүнү дә ишләтмиш олсун. Саһибкар
өз капиталыны истәр тәдрис фабрикасына гойсун, истәрсә калбас
фабрикасына, бу һал тэдгиг әтдийимиз мүнәсибәти әсла дэйиш-
дирмир. Буна көрә, мөһсулдар фэһлэ анлайышы, һеч дә бир тәк
фәәлийәтлэ онун фәйдалы нәтичәси вә фэһлэ илә онун әмәйи-
нин мөһсулу арасындаки мүнәсибәтдән ибарәт дейилдир; бу ан-
лайыша һабелә, фэһләни капиталын артырылмасына билаваситә
хидмәт әдәчәк бир аләтә дөндәрән хүсуси ичтимаи мүнәсибәт,
тарихән мейдана кәлмиш олан истеһсал мүнәсибәти дә дахилдир.
Демәли, мөһсулдар фэһлэ олмаг һеч дә сәадәт дейилдир, әзаб вә
ишкәнчәдир. Бу әсәрин дөрдүнчү китабында, нәзәрийәнин тари-
хиндән бәһс олунан ердә әтрафлы сурәтдә көстәриләчәкдир ки,
классик сияси игтисад, гисмән инстинктлә, гисмән дә шүүрлу
олараг, лап әввәлдән, изафи дэйәр истеһсал әтмәйи мөһ-
сулдар фэһлэнин әсас фәргләндиричи әламәти һесаб әтмишди.
Буна көрәдир ки, классик сияси игтисад изафи дэйәрин тәбиә-
тинә олан бахышыны дэйишдирдикдә, онун мөһсулдар фэһләйә
вердийи тә'риф дә дэйишилир. Мәсәлән, физиократларын деди-
йинә көрә мөһсулдар эмәк анчаг, торпаға гоюлан эмәкдир, чүнки
ялныз бу эмәк изафи дэйәр ярадыр. Онлар изафи дэйәри анчаг
торпаг рентасы шәклиндә көрүрдүләр.

Мүтлэг изафи дэйәр истеһсалы ондан ибарәтдир ки, иш күнү
узадылыб фэһлэнин ялныз өз иш гүввәси дэйәринин эквивален-
тини истеһсал әдә билдийи һәдди ашыр вә бу изафи әмәйи ка-
питал мәнимсәйир. Бу просес, капиталын ярдымы олмадан тарих-
дән мирас галмыш истеһсал үсуллары әсасында чәрәян әдә биләр
вә һәгигәтдә дә белә олур. Бу кими һалларда ялныз формача
истиһалә әмәлә кәлир, яхуд, башга сөzlә десәк, капиталист ис-
тисмар үсулу илә ондан әввәлки истисмар үсуллары, мәсәлән
гулдарлыг системи вә и. а. арасындаки фәрг анчаг ондадыр ки,
гулдарлыг системиндә изафи эмәк ачыг зоракиликлә гәсб әдилир,
капитализм системиндә исә, иш гүввәсинин „көнүллү сурәтдә“
сатылмасы арада бир вәсилә олур. Демәли, мүтлэг изафи дэйәр
истеһсалы үчүн әмәйин капиталы ялныз формал табә олмасы ла-
зымдыр.

Мүтлэг изафи дэйэр истеҥсалы, капитализм системинин үмүми эсасыны вэ нисби изафи дэйэр истеҥсалынын башлангыч нөгтэсини тэшкил эдир. Нисби изафи дэйэр истеҥсалында иш күнү лап эввэлдэн ики хиссэйэ: зэрури эмэйэ вэ изафи эмэйэ бөлүнмүш олур. Изафи эмэйи артырмаг үчүн, эмэк һагынын эквивалентини даһа гыса мүддэтдэ истеҥсал этмэйэ имкан верән үсуллар ишлэтмэк васитэсилэ зэрури эмэк вахтыны азалдырлар. Мүтлэг изафи дэйэр истеҥсалы анчаг иш күнүнүн узунлуғу илэ элагэдардыр; нисби изафи дэйэр истеҥсалы исэ эмэйин һәм техники просеслэрини, һәм дэ ичтимаи группашмасыны көкүндөн дэйишдирир.

Демэли, нисби изафи дэйэр истеҥсалы, спесифик капиталист истеҥсал үсулунун олмасыны тэлэб эдир. Бу үсул өзүнэ мэхсус методлар, васитэлэр вэ шэртлэрлэ бирликдэ ялныз, эмэйин капитала формал табе олдуғу ердэ кортэбии сурэтдэ эмэлэ кэлиб инкишаф эдир. Бунунла бэрабэр эмэйин капитала формал табелийи дөнүб реал табелик олур.

Бурада, ярымчыг формаларын мөвчуд олдуғуну садэчэ гейд этмэк кифайэтдир; бу формалар шэраитиндэ изафи эмэк даһа истеҥсалчынын чанындан ачыг зоракиликлэ чыхарылмыр, дикэр тэрэфдэн дэ, истеҥсалчынын капитала формал табелийи һэлэ мейдана чыхмамыш олур. Бурада капитал эмэк просесини һэлэ билаваситэ элэ алмамышдыр. Ата-бабалардан галма эн'әнэви формаларда сэнэт вэ я экинчиликлэ мәшғул олан мүстэгил истеҥсалчыларла янашы, онлары зэли кими соруб истисмар эдэн сэлэмчи вэ я тачир, сэлэм вэ я тичарэт капиталы мейдана чыхыр. Чэмиййэтдэ бу истисмар формасынын кэмиййэтчэ чохлағу, капиталист истеҥсал үсулунун мөвчуд олмасына имкан вермир, дикэр тэрэфдэн исэ мәһз бу истисмар формасы, капиталист истеҥсал үсулуна кечмэк үчүн бир ара пиллэси ола билэр; буну биз орта эсрлэрин ахырларында көрүрүк. Нэһайэт, мүасир эв эмэйи тимсалындан көрүнүр ки, мүэййән ярымчыг формалар ири сэнае ээмининдэ дэ гисмән тэкрар вүчуда кэлир, лакин бурада тамамилэ башга бир шэкил алыр.

Бир тэрэфдэн, мүтлэг изафи дэйэр истеҥсалы үчүн эмэйин капитала формал табелийи тамамилэ кифайэтдирсэ, мәсэлэн, кечмишдэ мүстэгил олуб өзү үчүн ишлэйән, яхуд сех устасына шакирдлик эдэн бир сэнэткарын дөнүб билаваситэ капиталын нэзарэти алтында ишлэйән муздлу бир фэһлэ олмасы кифайэтдирсэ, дикэр тэрэфдэн, нисби изафи дэйэр истеҥсалы методлары көрдүйүмүз кими, эйни заманда мүтлэг изафи дэйэр истеҥсалы методларыдыр. Биз көрдүк ки, иш күнүнүн һэддэн артыг узадылмасы, мәһз ири сэнаеин эн характер мәһсулудур. Үмүмиййэтлэ, спесифик капиталист истеҥсал үсулу, бүтөв бир истеҥсал саһэсини вэ я билхассэ бүтүн мүһүм истеҥсал саһэлэрини гаврадыгда, даһа нисби изафи дэйэр истеҥсал этмэк үчүн ади бир васитэ олмур. О дөнүб истеҥсал просесинин чэмиййэтдэ һаким бир үмүми формасы олур вэ, нисби изафи дэйэр истеҥсалы үчүн хүсуси бир метод олараг анчаг ашағыдаки һалларда давам эдир: эввэлэн, бу вахтадэк капитала анчаг формал табе олан сэнае саһэлэрини

гаврадыгда вэ, демэли, кетдикчэ даһа кениш яйылдыгда, икин-чиси исэ, онун һакимийэти алтына кечэн сәнае саһэлэринин истехсал методлары дэйишилдийинэ көрө бу саһэлэр мүтәмадийән тәкмилләшдикдә.

Мүэйиән нөгтейи-нәзәрден мүтлэг изафи дэйэрлэ нисби изафи дэйэр арасындаки фэрг үмумийэтлэ хэяли бир шей кими көрүнүр. Нисби изафи дэйэр мүтлэгдир, чүнки иш күнүнү фәһләннин өз яшайышы үчүн лазым олан иш вахты чәрчивәсиндән кәнара чыхарыб мүтлэг сурәтдә узадыр. Мүтлэг изафи дэйэр нисбидир, чүнки эмәк мәһсулдарлығынын инкишафыны тәләб эдир ки, бу сурәтлэ зәрури иш вахты иш күнүнүн анчаг бир һиссәсиндән ибарәт ола билсин. Лакин изафи дэйэрин инкишафына фикир верилдикдә бу заһири эйнийэт арадан галхыр. Капиталист истехсал үсулу мейдана кәлиб үмуми истехсал үсулу олдугда, демэли, үмумийэтлэ изафи дэйэр нормасынын артырылмасында мүтлэг изафи дэйэрлэ нисби изафи дэйэр арасындаки фэрг өзүнү һисс этдирир. Иш гүввәси үчүн өз дэйэринэ көрө музд верилдийини фәрз этдикдә биз ики нәтичәдән бирини чыхармаға мәчбур: әкәр әмәйин мәһсулдар гүввәси вә нормал интенсивлик дәрәчәси мә'лумдурса, онда изафи дэйэр нормасы анчаг, иш күнүнү мүтлэг сурәтдә узатмаг васитәсилә артырыла биләр; дикәр тәрәфдән, иш күнүнүн һәдди мүэйиән олдугда изафи дэйэр нормасы анчаг, иш күнүнүн тәркиб һиссәләринин, йә'ни зәрури әмәклә изафи әмәйин нисби кәмийәтләрини дэйишдирмәк васитәсилә артырыла биләр, бу исә енә әмәйин мәһсулдарлығыны вә я интенсивлийини дэйишдирмәйи тәләб эдир, зира шәртимизә көрә әмәк һаггы иш гүввәсинин дэйэриндән ашағы дүшмәмәлидир.

Әкәр фәһлэ өз ихтиярында олан бүтүн вахтыны өзүнүн вә айләсинин яшамасы үчүн лазым олан вәсаитин истехсалына сәрф этмәйә мәчбурдурса, әлбәттә онун башгалары үчүн һавайы ишләмәйә вахты галмаз. Беләликлә, нә гәдәр ки әмәк мәһсулдарлығы мүэйиән сәвиййәйә чатмамышдыр, фәһләннин артыг вахты галмыр, бунсуз исә изафи әмәк мүмкүн ола билмәз, демэли, бу һалда капиталистләр дә ола билмәз, эйни заманда гулдарлар да, феодал баронлар да, бир сөzlә, һеч бир ири мүлкийәтчиләр синфи ола билмәз¹.

Беләликлә, изафи дэйэрин тәбии тәмәли олмасындан бәһс әдилә биләрди, лакин бундан ялныз белә бир тамамилә үмуми мә'нада бәһс әтмәк оларды ки, тәбиәтдә бир адамын өз яшайышыны тә'мин әтмәк үчүн өзү ишләмәйиб башгасыны ишләтмәсинә йол вермәйәчәк һеч бир мүтлэг манийә йохдур. Эйни дәрәчәдә һаглы олараг демәк оларды ки, мәсәлән, бир адам башгасынын әтини емәк истәсә, тәбиәтдә буна йол вермәйәчәк һеч бир мүтлэг манийә йохдур^{1а}.

¹ „Хүсуси бир синиф олмаг әтибарилә капиталист саһибкарларын мөвчуд олмасы, әмәк мәһсулдарлығындан асылыдыр“ (Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, London 1821, p. 206) „Һәр бир адамын әмәйи, анчаг өз әмәйини истехсал әтмәк үчүн кифайәт әтсәйди, онда мүлкийәт ола билмәзди“ (Ravenstone, Thoughts on the Funding System, London 1824, p. 14, 15).

^{1а} Бу яхынлардаки һесабамаа көрә анчаг авропалыларын тәдгиг әтмиш олдуғлары өлкәләрдә азы 4 000 000 адамхор яшайыр.

Лакин билаваситэ мейдана кэлэн бу эмэк мәнсулдарлығы илэ мөвһум тасэввүрлэри, кечмишдэ бэ'зэн эдилдийи кими, һеч дэ элагэлэндирмэк доғру олмаз. Ялныз инсанлар өз эмэйи сайэсиндэ ибтидадаки һейван вэзиййэтиндэн чыхмыш олдугда вэ белэликлэ онларын эмэйи мүййән дэрэчэдэ ичтимаилэшдикдэ—ялныз о заман элэ шэраит яраныр ки, бурада бир адамын изафи эмэйи башгасынын яшамасы үчүн шэрт олур. Мэдэниййэтин ибтидаи пиллэлэриндэ эмэйин мәнсулдар гүввэси чох аз олур, лакин тэлэбат да эйни дэрэчэ аз олур, зира инсанын тэлэбаты, онлары өдэйән васитэлэрлэ бирликдэ вэ онларын инкишафындан билаваситэ асылы олараг инкишаф эдир. Сонра. Көстэрилэн бу илк пиллэлэрдэ чэмиййэтин өзкэ эмэйи илэ яшаян һиссэлэринин нисби кэмиййэти эсл истеһсалчылар күтлэсинэ нисбэтэн чох чүз'и олур. Эмэйин ичтимаи мәнсулдар гүввэси артдыгча бу һиссэлэрин мүтлэг вэ нисби кэмиййэти артыр². Бундан элавэ, ичтимаи мүнасибэт олмаг э'тибарилэ капитал, узун бир инкишаф просесинин мәнсулу олан игтисади зэмин үзэриндэ мейдана кэлир. Капиталын инкишафы үчүн эсас тэшкил эдэн мөвчуд эмэк мәнсулдарлығы, тэбиэтин вердийи бир не'мэт дейилдир. О, йүз иллэр дейил, йүз мин иллэр давам эдэн тарихин вердийи не'мэтдир.

Экэр биз ичтимаи истеһсалын чохму вэ я азмы инкишаф этмэсиндэн сэрфнэзэр этсэк, эмэк мәнсулдарлығынын тэбии шэраитдэн асылы олдугу мейдана чыхар. Бу тэбии шэраит исэ тамамилэ, инсанын өз тэбиэтиндэн, иргиндэн вэ саирэсиндэн, һабелэ онун этрафындаки тэбиэтдэн ибарэт сайыла билэр. Харичи тэбии шэраит игтисади чәһэтчэ ики бөйүк гисмэ айрылыр: бири яшайыш васитэлэриндэн ибарэт олан тэбии сэрвэтдир, демэли торпағын мүнбитлийи, суларда балығын боллугу вэ саирэдир, бири дэ эмэк васитэлэриндэн ибарэт олан тэбии сэрвэтдир, мäsэлэн: мөвчуд шәлалэлэр, кәми ишлэйән чайлар, ағач, метал, көмүр вэ и. а. Мэдэниййэтин ашағы пиллэлэриндэ тэбии сэрвэтин биринчи нөвү, йүксэк пиллэлэриндэ исэ икинчи нөвү һәлләдичи әһәмиййәтә малик олур. Мәсэлән Инкилтәрәни һиндустанла, яхуд гәдим дүняда Афина илэ Коринфи Гара дәниз саһилиндәки өлкәләрлэ мүгайисә эдин.

Өдәнилмәси мүтлэг зәрури олан тэбии тәләбатын сайы нә гәдәр аз оларса, торпағын тэбии мүнбитлийи нә гәдәр чох вэ иглим нә гәдәр әлверишли оларса, истеһсалчынын яшамасы вә яшайышыны давам этдирмәси үчүн лазым кәлән иш вахты бир о гәдәр аз олар. Демэли, артыг галан вә башгасына сәрф этдийи эмэк дэ өзүнә сәрф этдийи эмәйә нисбәтән бир о гәдәр чох ола билэр. Белә ки, һәлә Диодор гәдим мисирлиләрдән бәһс әдиркән дейир: „Онлар ушагларыны бәсләйиб бөйүтмәйә һеч инанылмаячаг гәдәр аз эмэк вә вәсаит сәрф әдирләр. Онлар өз ушаглары үчүн әлләринә кечән садә хөрәкләр бишириләр; һәтта папирус биткисинин көкләри-

² „Америкадаки вәһши һиндлиләр ичәрисиндә мәнсулун демэк олар һамысы ишчининдир, мәнсулун 99 фаизини ишләйәнни пайына айырмаг лазым кәлир; Инкилтәрәдә исэ мәнсулун, ола билсин, $\frac{2}{3}$ һиссәси дә фәһләнин пайына дүшмүр“ („The Advantages of the East-India Trade“ etc., London 1720, p. 73).

ни одда гызардыб онлара едирирлэр, һабелэ батаглыг биткилэринин көк вэ ярпагларыны гисмэн чий һалда, гисмэн дэ пөртлэдиб вэ я гызардыб ушаглара верирлэр. Һава чох мүлайим олдуғундан ушагларын чоху аягялын вэ чылпаг кэзир. Буна көрө дэ бир ушағы бөйүтмэк онун ата-анасына эн чоху ийирми дирһәмэ баша кэлир. Мисирдэ эһали чохлуғунун башлыча сәбәби будур вэ эһалинин чох олмасы орада бу гэдэр чохлу мөһтөшәм тикилилэр ярадылмасына имкан вермишдир³. Һәгигәтдэ исә гәдим Мисирдәки мөһтөшәм тикилилэрин ярадылмасына сәбәб, Мисир эһалисинин чохлуғундан зиядә бу эһалинин хейли һиссәсинин һәмнин тикилилэрин ярадылмасында ишләдилә билмәсидир. Айрыча бир фәһләһин зәрури иш вахты нә гэдэр аз оларса, о бир о гэдәр артыг изафи әмәк верә биләр; эйни шейи, ишләйән эһалинин бүтөвү һаггында да демәк олар: зәрури яшайыш васитәләри истеһсал әтмәк үчүн бу эһалинин нә гэдэр аз гисми ишләмәли оларса, башга бир ишдә ишләдилә биләчәк дикәр гисми бир о гэдәр чох олар.

Капиталист истеһсалы мөвчуддурса, онда бүтүн башга шәртләр дәйишилмәз галдыгда вэ иш күнүнүн узунлуғу мә'лум олдугда изафи әмәйин мигдары әмәйин тәбии шәраитиндән, о чүмләдән торпағын мүнбитлийиндән асылы олараг дәйишилир. Лакин бурадан белә бир әкс нәтичә чыхмыр ки, эн чох мүнбит олан торпаг капиталист истеһсал үсүлунун артмасы үчүн эн чох әлверилидир. Капиталист истеһсал үсүлу инсанын тәбиәтә һаким олмасыны тәләб әдир. Һәддән артыг сәхавәтли олан тәбиәт „инсаны ушаг кими әлиндән тутуб кәздирир“. О, инсанын өз инкишафыны тәбии бир зәрурәт шәклинә салмыр⁴. Бол битки етишдирән тропик иглим дейил, мүлайим иглимли гуршаг, капиталын вәтәни олмушдур. Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн тәбии әсасыны, торпағын мүтлэг мүнбитлийи дейил, мүнбитлик чәһәтдән мүхтәлиф олмасы вэ мүхтәлиф тәбии мәһсул вермәси тәшкил әдир, ки бу да инсанын мәшғул олдуғу тәсәррүфатын тәбии шәраитини дәйишдирмәклә инсанын өз тәләбатынын, бачарығынын, әмәк васитәләри вә үсулларынын артмасына ярдым әдир. Тәбиәтин мүәййән бир гүввәсини тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн ичтимаи даирәдә нәзарәт алтына алмаг зәрурәти, инсанын әли илә ярадылан тикилиләр васитәсилә һәмнин тәбиәт гүввәсиндән бөйүк мигяса истифадә әтмәк вә я бу гүввәнин дағыдычы тә'сиринин гаршысыны алмаг

³ Diodorus Siculus, Bibliotheca historica, lib. I, c. 80.

⁴ „Биринчиси (тәбии сәрвәтләр) даһа бол вә әлверили олдуғу үчүн халгы гайғысызлыға, ловғалыға, иһрафчылыға алышдырыр, һалбуки икинчиси мүшәһидәнин, әлмин, инчәсәнәтин вә сияси тәшкилатларын инкишафына ярдым әдир“ („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London Merchant, and now published for the common good by his son John Mun“. London 1669, p. 181, 182). „Мәнчә бир халг үчүн эн бөйүк бәла онун әлә бир торпагда яшамасыдыр ки, орада тәбиәт өзү инсана боллуча яшайыш васитәси вә гида верир, иглим исә кейинмәк вә союгдан горунмаг үчүн инсанын чох гайгы чәкмәсини тәләб әтмир вә я буна әһтияч доғурмур.. Бунун там әкси дә мүмкүндүр. Әмәк сәрф әтмәк васитәсилә бечәрилдикдә мәһсул верә билмәйән торпаг да, һеч бир әмәк сәрф әдилмәдән бол мәһсул верән торпаг гэдәр писдир“ („An Inquiry into the Present High Price of Provisions“, London 1767, p. 10).

зэрурэти, сәнаеин тарихиндә һәлләдичи рол ойнайыр. Мисирдә⁵, Ломбардияда, Голландияда вә и. а., яхуд Гиндустанда, Иранда вә саирәдә суюн тәнзим әдилмәси буна мисал ола биләр; бу мәмләкәтләрдә чәкилән архлар, әкинләри сувармагдан башга, дағлардан кәлән лилин ичиндә минерал күбрәләр дә кәтирир. Испанияда вә Сичилияда әрәбләрин һөкмранлығы дөврүндә сәнаеин чошгун тәрәггисинин сиррини, архларын чәкилмәсиндә көрмәк лазымдыр⁶.

Әлверишли тәбии шәраит һәмишә изафи әмәк үчүн анчаг имкан ярадыр; бу шәраит өzlүйүндә һәгиги изафи әмәк яратмыр, демәли, изафи дәйәр вә я изафи мәһсул да яратмыр. Әмәйин тәбии шәраити мұхтәлиф олдугуна көрә әйни мигдар әмәк, мұхтәлиф өлкәләрдә мұхтәлиф мигдар тәләбаты өдәйир⁷, демәли, һәммин өлкәләрдә башга шәртләр әйни олса да зәрури иш вахты мұхтәлиф олур. Әмәйин тәбии шәраитинин мұхтәлиф олмасы, изафи әмәк үчүн анчаг тәбии бир һәдд олур, йәни анчаг, өзкәләри үчүн көрүлән ишин һансы нөгтәдән сонра башлая биләчәйини мұәййән әдир. Сәнае нә гәдәр инкишаф әдирсә, бу тәбии һәдд дә бир о гәдәр керийә атылмыш олур. Гәрби Авропа чәмиййәтиндә фәһлә өзүнү яшатмаг үчүн ишләмәк ичәзәсини ялһыз изафи әмәклә сатын ала билдийинә көрә асанлыгла белә бир яһлыш тәсәввүр әмәлә кәлир ки, куя изафи мәһсул яратмаг инсан әмәйинин фитри габиллийәтидир⁸. Лакин, мисал үчүн Асия архипелагындаки шәрг адаларынын әһалисини көтүрәк; бурада чөрәк ағачы мешәдә ябаны һалда битир. „Ерли әһали ағачы бир ериндән дешиб өзәйинин етишдийини йәгин этдикдә ағачы кәсиб доғрайыр, өзәйини чыха-

⁵ Нил чайынын дашдыгы вахтлары һесаблайыб билмәк зәрурәти Мисирдә астрономия әлмини вә бунунла бирликдә, әкинчилиә рәһбәрлик әдән кәһинләр зүмрәсинин һөкмранлығыны яратмышды. „Һәр ил күнәш дөнүмү заманы Нил дашмаға башлайыр; мисирлиләр буну хусуси бир дигтәтлә изләмәли идиләр... Онлар өз кәнд тәсәррүфат ишләрини көрә билмәк үчүн илин бу дөврүнү тәйиннәдә билмәли идиләр. Одур ки, мисирлиләр кәйдә, илин бу дөврүнүн енә гайыдыб кәлдийини көстәрән бир әләмәти ахтарыб тапмалы идиләр“ (Cuvier, Discours sur les révolutions du globe. Ed. Hoefer. Paris 1863. p. 141).

⁶ Гиндустанда бир-бирилә әлағәдәр яшамаян хырда истеһсал организмләри үзәриндә дөвләт һакимийәтини сахлаян мадди әсаслардан бири, су тәһһизатынын тәнзими иди. Гиндустанын мүсәлман һөкмдарлары буну, өз хәләфләри олан инкилис һөкмдарларындан яхшы билирдиләр. Биз анчаг 1863-чы илдәки ачлығы хатырладачағыг; бу ачлыг Бенгалиянын Орисса әяләтиндә бир миллиондан артыг һиндунун гырылмасына сәбәб олмушдур.

⁷ „Дүняда һеч әлә ики өлкә йохдур ки, әйни мигдар әмәк сәрф әдиб әйни дәрәчә бол олан әйни мигдар яшайыш вәсаити ярада билсин. Инсанларын әһтиячы, яшадыглары ердә иглимин сәртлийиндән вә я мұлайимлийиндән асылы олараг артыр вә я азалыр; демәли, мұхтәлиф өлкәләрин әһалисинин гурмалы олдугу сәнаеин һәчми бир-биринин әйни ола билмәз вә бу фәргин тәйиннәтмәк үчүн, исти илә союгун дәрәчәсиндән башга һеч бир шейи әсас көтүрмәк олмаз; бурадан белә бир үмуми нәтичә чыхармаг олар ки, мұәййән мигдар әһалини яшатмаг үчүн союг иглимдә ән чоһ, исти иглимдә исә ән аз әмәк тәләб олунур, зира исти иглимә нисбәтән союг иглимдә адамларын кейимә даһа чоһ әһтиячы олмагдан башга, торпағын да бечәрилмәйә даһа чоһ әһтиячы вардыр“ („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest“, London 1750, p. 60). Там бир дөвр тәшкил этмиш олан бу адсыз әсәрин мұәллифи J. Masey-дир. Юм өз фаиз нәзәрийәсини бу әсәрдән көтүрмүшдур.

⁸ „Кәрәк һәр бир әмәк (санки бу да вәтәндашын һүгүг вә вәзифәләринә даһилдир) артым версин“ (Гр у д о н).

рыб ичинэ су гатыр вэ суюну сүздүкдэн сонра, тамамилэ һазыр чөрөк уну элдэ адир. Бир ағач адэтэн 300 кирвәнкә чөрөк уну верир, һәтта 500-дән 600 кирвәнкәйә гәдәр верә биләр. Бизим ерләрин адамлары одун гырмаг үчүн мешәйә кетдийи кими, онлар да өзләринә чөрөк ағачы гырмаг үчүн мешәйә кедирләр⁹. Фәрс әдәк ки, Шәрги Асияда чөрөк ағачы гыран белә бир адамын өз тәләбатыны тамамилә өдәмәси үчүн һәфтәдә 12 саат ишләмәси лазымдыр. Әлверишли тәбии шәраит она билаваситә анчаг бирчә шей верир ки, о да бош вахтынын чох олмасыдыр. Онун бу бош вахтыны өз әһтиячларына сәмәрәли сәрф әдә билмәси үчүн бир сыра тарихи шәраит лазымдыр, бу бош вахтыны изафи әмәк олараг башгалары үчүн сәрф әтмәсиндән өтрү исә харичдән мәчбур әдилмәси лазымдыр. Әкәр орада капиталист истәһсал үсулу тәтбиг әдилмиш олсайды, йәгин ки, бизим бу гочаг, бир иш күнүнүн мәһсулуну өз әһтиячына сәрф әдә билмәк үчүн һәфтәдә алты күн ишләмәли оларды. Тәбиәтин сәхавәтли олмасы һеч дә бу адамын инди нә үчүн һәфтәдә алты күн ишләдийини вә я нә үчүн 5 күнлүк изафи әмәк, йә'ни күлли мигдарда изафи мәһсул вердийини изаһ әтмир. Тәбиәтин сәхавәтли олмасы анчаг, бу адамын зәрури иш вахтынын нә үчүн һәфтәдә ялныз бир күн олдуғуну көстәрир. Лакин онун вердийи изафи мәһсул һеч бир һалда инсан әмәйинин куя өз фитрәтиндә олан әсрарәнкиз хассәдән мейдана кәлә билмәз.

Капитал әмәйи өз тәсәррүфүнә кечирәндән сонра әмәйин һәм тарих бою инкишаф әдән ичтимаи мәһсулдар гүввәләри, һәм дә тәбии шәраитдән асылы олан мәһсулдар гүввәләри, капиталын мәһсулдар гүввәләри кими көрүнүр.

Рикардо изафи дәйәрин һарадан әмәлә кәлмәси суалыны һеч вахт өз гаршысына гоймамашдыр. О, изафи дәйәри капиталист истәһсал үсулуна хас олан бир шей һесаб адир; онун нәзәриндә капиталист истәһсал үсулу һәр чүр ичтимаи истәһсалын тәбии формасыдыр. Рикардо әмәк мәһсулдарлығындан бәһс әдиркән, бунда, изафи дәйәрин мөвчуд олмасынын сәбәбини ахтармыр, ялныз онун кәмийәтини мүәййән әдән сәбәби ахтарыр. Һалбуки онун мәктәби бүтүн дүняя ә'лан әтмишдир ки, мәнфәәтин (йә'ни изафи дәйәрин) әмәлә кәлмәсинә сәбәб әмәйин мәһсулдар гүввәсидир. Бу фикир, һәр һалда меркантилистләрә нисбәтән бир тәрәггидир, зира меркантилистләр мәһсулун гиймәтинин онун истәһсал хәрчләриндән артыг олмасынын сәбәбини мубадиләдә, мәһсулун өз дәйәриндән юхары сатылмасында көрүрләр. Лакин Рикардо мәктәби дә бу мәсәләни һәлл әтмәмишдир, онун анчаг үстүндән кечмишдир. Сәбәби дә айдындыр: һәмин буржуа игтисадчылары фәһмлә лап доғру дуймушдулар ки, изафи дәйәрин һарадан әмәлә кәлмәси кими назик бир мәсәләни чох дәриндән тәһлил әтмәк онлар үчүн олдуғча тәһлүкәлидир. Амма Рикардодан әлли ил сонра Чон Стүарт Милл чәнаблары, Рикардонун фикрини илк дәфә баяғылашдыранларын нәтичәсиз кәләкләрини даһа пис шә-

⁹ F. Shouw, Die Erde, die Pflanze und der Mensch. 2. Auflage, Leipzig 1854, S. 148.

килдэ тэкрар эдирсэ вэ буна эсасэн ловғаланыб меркантилист-лэрдэн үстүн олдуғуну көстөрмөк истэйирсэ, даһа буна нэ дейсэн?

Милл дейир: „Мәнфээтин сәбәби одур ки, әмәк өз хәрчи үчүн лазым олдуғундан артыг истеҥсал эдир“. Һәлә ки, бу сөзләр анчаг чағырылмыш баятыдыр; лакин Милл бурая өзүндән дә бир шей әләвә этмәк истэйир. „Яхуд, башга чүр десәк, капиталын мәнфәәт кәтирмәсинин сәбәби одур ки, ейинти, палтар, хаммал вә әмәк васитәләринин өмрү, бунларын истеҥсалы үчүн лазым олан вахтдан узундур“. Милл бурада иш вахтынын узунлуғу илә бу иш вахтында һасил әдилән мәнсулларын өмрүнү гарышдырыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән бахыларса, анчаг бир күнлүк өмрү олан мәнсул бурахмыш чөрәкчинин муздла ишләтдийи фәһләрдән көтүрдүйү мәнфәәт һеч вахт ийирми ил вә даһа артыг өмрү олан мәнсул бурахмыш машын гайыранын әлдә этдийи мәнфәәт гәдәр ола билмәз. Һәр һалда шүбһәсиздир ки, әкәр гуш ювасы анчаг онун тикилмәси үчүн сәрф олунан вахт гәдәр өмр сүрсә иди онда гушлар ювасыз галардылар.

Милл бу эсас һәгигәти мүййән этдикдән сонра, меркантилистләрә нисбәтән өз үстүнлүйүнү ашкар этмәйә башлайыр. О дейир: „Беләликлә биз көрүрүк ки, мәнфәәт, мүбадилә факты кими бир кәнар фактдан әмәлә кәлмир, әмәйин мәнсулдар гүввәсиндән әмәлә кәлир; бир өлкәнин әлдә этдийи мәнфәәтин мәчмуу, мүбадилә олса да, олмаса да, һәмишә әмәйин мәнсулдар гүввәсиндән асылы олур. Мәшғәлә бөлкүсү олмасайды, нә сатғы оларды, нә дә алғы, лакин мәнфәәт енә дә галарды“. Демәли, бурада мүбадилә, алғы вә сатғы, йә’ни капиталист истеҥсалынын бу үмуми шәртләри тамамилә кәнар бир шей ә’лан олунур; һәтта иш гүввәси алыныб-сатылмадығы шәраитдә дә мәнфәәт енә галырмыш!

Сонра: „Әкәр бир өлкәдәки фәһләләрин мәчмуу өз әмәк һағларынын үмуми мәбләғиндән 20% артыг истеҥсал эдирсә, әмтиә гиймәтләри нә вәзийәтдә олурса олсун, мәнфәәт 20% олачагдыр“. Бу, бир тәрәфдән, дейиләнләрин чох бачарыгла кәрәксиз тәкрарыдыр, зира фәһләләр өз капиталистләри үчүн 20% изафи дәйәр истеҥсал эдирләрсә, өзлүйүндә айдындыр ки, капиталистләрин мәнфәәти илә фәһләләрин әмәк һағгынын мәчмуу арасындаки нисбәт 20 : 100 олачагдыр. Дикәр тәрәфдән, мәнфәәт „20% олачагдыр“ — демәк, гәг’иййән доғру дейилдир. Мәнфәәт һөкмән бундан аз олачагдыр, чүнки мәнфәәт, ишә гоюлан капиталын бүтүн мәбләғинә көрә һесабланыр. Фәрз әдәк ки, капиталист 500 фунт стерлинг мая гоймушдур вә бу мәбләғин 400 фунт стерлинги истеҥсал васитәләри шәклиндә, 100 фунт стерлинги дә әмәк һағгы шәклиндә гоюлмушдур. Тутаг ки, изафи дәйәр нормасы, юхарыда фәрз әдилдийи кими, 20%-дир. Белә олдугда мәнфәәт нормасы 20% дейил, 20 : 500, йә’ни 4% олачагдыр.

Милл сөзүнә давам әдиб языр: „Мән азачыг истисна илә һәр ердә һөкм сүрән вәзийәти, йә’ни капиталистләрлә фәһләләрин мүхтәлиф синифләр тәшкил этдийи мүасир вәзийәти нәзәрдә

тутурам, йэ'ни фэрз эдирэм ки, фэһлэнин эмэк һаггы да дахил олмага габагча гоюлан бүтүн хэрчлэри капиталист чэкир". Элбэттэ ки, Миллин фэрз этдийи кими, „бунун һэгигэтдэ дэ белэ олмасы“, һэтта „капиталистлэрлэ фэһлэлэрин мүхтэлиф синифлэр тэшкил этдиклэри“ һалларда да „мүтлэг зэрури дейилдир“. Эксинэ, „фэһлэ иш тамамилэ гуртарана гэдэр көзлэйиб өз эмэк һаггынын, эн вачиб яшайыш васитэлэри элдэ этмэк үчүн лазым кэлдийиндэн артыг олан һиссэсини алмая да билэр; бу мүддэт эрзиндэ яшамаг үчүн лазыми вэсаити олса, һэтта бүтүн эмэк һаггыны да алмайыб көзлэйэ билэр. Лакин онда фэһлэ, өз капиталыны бир ишэ гоян вэ бу ишин мэсариф фондунун бир һиссэсини верэн бир нөв капиталист оларды“. Милл эйни эсасларла дейэ билэрди ки, өзүнэ нэинки ялныз яшайыш вэсаити, һэтта эмэк вэсаити дэ верэн бир фэһлэ һэгигэтдэ өзү өзүнүн музду фэһлэсидир. Яхуд дейэ билэрди ки, американ кэндлиси, өзү өзүнүн гулудур вэ онун ади гулдан фэрги ялныз, ага үчүн дейил, өзү үчүн бияр ишлэмэсиндэидир.

Белэликлэ, Милл тамамилэ айдын көстэрир ки, куя капиталист истехсалы һэтта мөвчуд олмасайды, энэ дэ мөвчуд оларды; сонра, Милл энэ эйни ардычыллыгла сүбут эдир ки, куя капиталист истехсалы һэтта мөвчуд олдугда да энэ мөвчуд дейилдир. „Лакин, һэтта бу һалда (йэ'ни капиталист музду фэһлэнин бүтүн яшайыш вэсаитини оңа габагчадан вермиш олса да) фэһлэйэ энэ һэмин нөгтейи-нэзэрдэн бахмаг олар (йэ'ни ону капиталист һесаб этмэк олар). Чүнки фэһлэ өз эмэйини базар гиймэтиндэн ашағы (!) вермэклэ, фэргини (?) санки өз саһибкарына аванс верир вэ сонра ону фаизлэ кери алыр“^{9a}. Һэгигэтдэ исэ фэһлэ өз эмэйини капиталистэ бир һэфтэ вэ и. а. мүддэтинэ һавайы аванс верир ки, һэфтэнин вэ и. а. сонунда онун базар гиймэтини алсын. Миллин фикринчэ бу да фэһлэни капиталист эдир! Дүзэнкаһда һэр торпаг комасы адама бир тэпэ кими көрүнүр; мүасир буржуа тэфэккүрүнүн нэ гэдэр сэтһи олдуғуну эн яхшысы буржуазиянын „бөйүк мүтэфэккирлэринин“ сэвийһэсилэ өлчмэк олар.

ОН БЕШИНЧИ ФЭСИЛ

ИШ ГҮВВЭСИНИН ГИЙМЭТИ ИЛЭ ИЗАФИ ДЭЙЭРИН КЭМИЙЭТИ АРАСЫНДАКИ НИСБЭТ

Биз көрдүк ки, иш гүввэсинин дэйэри, орта бир фэһлэнин адэт эдилмиш зэрури яшайыш васитэлэринин дэйэри илэ мүэйһэн олунур. Бу яшайыш васитэлэри күтлэси, формача дэйишилэ билсэ дэ, мүэйһэн бир дөврдэ вэ мүэйһэн бир чэмийһэтдэ мэлүм олур, буна көрө дэ сабит бир кэмийһэт кими көтүрүлэ билэр. Бу күтлэнин анчаг дэйэри дэйишилир. Иш гүввэси дэйэринэ тэйинэдики тэ'сир көстэрэн даһа ики амил вардыр. Бунлардан бири, иш гүввэсинин инкишаф этмэси хэрчлэридир ки, бу

^{9a} J. St. Mill, Principles of Political Economy, London 1868, p. 252—53, passim.

да истеҢсал үсулу дэйишдикчэ дэйишилир; икинчиси исэ киши эмэйи илэ гадын эмэйи арасында, яшлы фэһлэ эмэйи илэ ениет-мэ эмэйи арасындаки тэбии фэрглэрдир. Бу мүхтэлиф иш гүввэсиндэн,—енэ дэ истеҢсал үсулунун тэлэб этдийинэ көрө,—исти-фадэ олунмасы, фэһлэ айлэсинин тэкрар истеҢсалы хэрчлэрин-дэ вэ яшлы киши фэһлэнин дэйэриндэ чох бөйүк фэрг эмэлэ кэтирир. Лакин тэдгигатымызын сонрасында бу амиллэрин һеч бири нэээрэ алынмыр.

Биз фэрз эдирик ки: 1) эмтиэлэр өз дэйэринэ сатылыр; 2) иш гүввэсинин гиймэти бэ'зэн дэйэриндэн бир гэдэр юхары галха билир, лакин һеч вахт дэйэриндэн ашағы дүшмүр.

Белэ фэрз эдилдикдэ иш гүввэси гиймэтинин вэ изафи дэйэрин нисби кэмиййэтлэри, көстэрилдийи кими, бу үч амиллэ тэ'йин олунур: 1) иш күнүнүн узунлуғу, йэ'ни эмэйин экстенсив кэмиййэти илэ; 2) эмэйин нормал интенсивлийи, йэ'ни мә'лум мүддэт эрзиндэ нэ гэдэр эмэк сэрф олундуғуну көстэрэн интенсивлик кэмиййэти илэ; 3) нэһайэт, эмэйин мәһсулдар гүввэси илэ, йэ'ни истеҢсал шэраитинин инкишаф дэрэчэсиндэн асылы олараг мә'лум мигдар эмэйин мә'лум мүддэт эрзиндэ чох вэ я аз мигдар мәһсул верэ билмэси илэ. Айдындыр ки, экэр бу үч амилдэн бири сабит галыб икиси дэйишилсэ, яхуд икиси сабит галыб бири дэйишилсэ, я да, нэһайэт, һэр үчү бирдэн дэйишилсэ бурада һэр чүр гурашма ола билэр. Гурашмаларын сайы бир дэ она көрө артыр ки, мүхтэлиф амиллэр эйни заманда дэйишилдикдэ онларын дэйишилмэсинин кэмиййэти вэ истигамэти мүхтэлиф ола билэр. Тэдгигатын сонраларында ялныз башлыча гурашмалар арашдырылмышдыр.

1. Иш күнүнүн кэмиййэти вэ эмэйин интенсивлийи сабитдир, эмэйин мәһсулдарлығы исэ дэйишилир

Белэ фэрз эдилдикдэ иш гүввэсинин дэйэри вэ изафи дэйэр үч гануна эсасэн тэ'йин олунур:

1. Эмэйин мәһсулдарлығы вэ онунла бирликдэ мәһсулларын күтлэси, демэли, эмтиэ ваһидинин гиймэти дэ һечэ дэйишилирсэ дэйишилсин, мә'лум кэмиййэтли иш күнү һәмишэ, ени истеҢсал эдилэн эйни дэйэрдэ ифадэ олунур.

Экэр нормал интенсивлик дэрэчэсиндэ олан $1\frac{1}{2}$ шиллинглик дэйэр истеҢсал эдирсэ, онда 12 саатлыг 1 иш күнү даим 6 шиллинглик ени дэйэр верэчэкдир. Биз пулун дэйэринин даим сабит олдуғуну фэрз эдирик. Эмэйин мәһсулдар гүввэси артса вэ я азалса, эйни бир иш күнү даһа чох вэ я даһа аз мәһсул верэчэк вэ, беләликлэ, 6 шиллинглик дэйэр даһа чох вэ я даһа аз мигдар эмтиэ арасында бөлүнэчэкдир.

2. Иш гүввэсинин дэйэрилэ изафи дэйэр бир-биринэ экс истигамэтдэ дэйишилир. Эмэйин мәһсулдар гүввэсинин дэйишилмэси, онун артмасы вэ я азалмасы, иш гүввэсинин дэйэрини экс истига-

мэтдэ, изафи дэйэри исэ дүз истигамэтдэ дэйишдирир.

Он ики саатлыг иш күнүндэ истеһсал олуна ени дэйэр сабит кэмийэтдир, мөсөлөн 6 шиллингдир. Бу сабит кэмийэт изафи дэйэрдэн, бир дэ фөһлэнин эквивалентлэ өдөдийи иш гүввэси дэйэриндэн ибарэтдир. Өзлүйүндэ айдындыр ки, сабит бир кэмийэтин ики чөмлөнөниндэн бири азалмаса, дикэри арта билмэз. Изафи дэйэр 3 шиллингдэн эниб 2 шиллинг олмаса, иш гүввэсинин дэйэри 3 шиллингдэн галхыб 4 шиллинг ола билмэз вэ, эксинэ, иш гүввэсинин дэйэри 3 шиллингдэн эниб 2 шиллинг олмаса, изафи дэйэр 3 шиллингдэн галхыб 4 шиллинг ола билмэз. Демэли, бу мө'лум шөрайтдэ иш гүввэси дэйэринин вэ изафи дэйэрин нисби вэ я гияси кэмийэтлэри дэйишилмэдэн онларын мүтлэг кэмийэти дэйишилэ билмэз. Бунлар икиси дэ эйни заманда арта вэ я азала билмэз.

Сонра. Эмөйин мөһсулдар гүввэси артмаса иш гүввэсинин дэйэри азала билмэз вэ, демэли, изафи дэйэр дэ арта билмэз; мөсөлөн, юхарыда кэтирдийимиз мисалда иш гүввэсинин дэйэри анчаг о заман 3 шиллингдэн эниб 2 шиллинг ола билэр ки, кечмишдэ 6 саат эрзиндэ истеһсал олуна яшайыш васитэлэри күтлэси инди, эмөйин мөһсулдар гүввэсинин артмасы нэтичэсиндэ 4 саатда истеһсал эдилэ билсин. Эмөйин мөһсулдар гүввэси азаларса, йэ'ни кечмишдэ 6 саат эрзиндэ истеһсал олуна эйни яшайыш васитэлэри күтлэсинин истеһсалы үчүн инди 8 саат тэлэб олунаарса, онда эксинэ, иш гүввэсинин дэйэри 3 шиллингдэн галхыб 4 шиллинг олачагдыр. Бурадан о нэтичэ чыхыр ки, эмэк мөһсулдарлығынын артмасы иш гүввэсинин дэйэрини азалдыр, демэли, изафи дэйэри артырыр вэ, эксинэ, эмэк мөһсулдарлығынын азалмасы иш гүввэсинин дэйэрини артырыр вэ изафи дэйэри азалдыр.

Рикардо бу гануну өйрөниб ифадэ эдиркэн бир чөһөти көздөн гачырмышдыр: изафи дэйэр вэ я. изафи эмэк кэмийэтинин дэйишилмэси иш гүввэси дэйэринин вэ я зэрури эмөйин кэмийэтинин экс истигамэтдэ дэйишдирирсэ дэ, бурадан эсла белэ нэтичэ чыхармаг олмаз ки, бу дэйишмөлэр мүтөнасибдир. Бурада артма вэ я азалма эйни кэмийэтдэ олур. Лакин истеһсал эдилэн ени дэйэрин вэ я иш күнүнүн тэркиб һиссэлэриндэн һэр биринин артдыгы вэ я азалдыгы нисбэт, эмөйин мөһсулдар гүввэси дэйишилэнэ гэдэр олан илкин бөлкүдэн асылыдыр. Тутаг ки, иш гүввэсинин дэйэри 4 шиллинг вэ я зэрури иш күнү 8 саатдыр, изафи дэйэр 2 шиллинг вэ я изафи эмэк 4 саатдыр; экэр эмөйин мөһсулдар гүввэси артдыгына көрө иш гүввэсинин дэйэри азалыб 3 шиллинг оларса вэ я зэрури иш вахты эниб 6 саат оларса, онда изафи дэйэр артыб 3 шиллингэ чатар вэ я изафи эмэк артыб 6 саат олар. 2 саат вэ я 1 шиллингдэн ибарэт эйни бир кэмийэт бир һалда үстэ кэлинир, дикэр һалда исэ үстдэн чыхылыр. Лакин кэмийэтлэрин нисби дэйишилмэси һэр ики һалда мүхтэлифдир. Иш гүввэсинин дэйэри 4 шиллингдэн эниб үч шиллинг олдугда, демэли, $\frac{1}{4}$ вэ я 25% азалдыгда, изафи дэйэр 2 шиллингдэн галхыб 3 шиллинг олур, йэ'ни ярысы гэдэр вэ я 50% артыр. Бундан көрүнүр ки, эмөйин мөһсулдар гүввэси-

нин мүййән дәрәчәдә дэйишилмәси нәтичәсиндә изафи дэйэрин артдығы вә я азалдығы нисбәт, иш күнүнүн изафи дэйәрдә ифадә олунан һиссәси аз олдуҗа чохалыр вә чох олдуҗа азалыр.

3. Изафи дэйэрин артмасы вә я азалмасы, һеч вахт иш гүввәси дэйэринин мутабиғ сурәтдә азалмасы вә я артмасынын сәбәби дейил, һәмишә онун нәтичәси олур¹⁰.

Иш күнү сабит кәмийәт олдуҗуна кәрә, йә'ни кәмийәтчә дэйишилмәйән дэйәрдә ифадә олундуҗуна кәрә, сонра, изафи дэйәр һәр дәфә кәмийәтчә дэйишдикдә буна мутабиғ оларағ иш гүввәсинин дэйәри дә әкс истигамәтдә дэйишдийинә кәрә вә иш гүввәсинин дэйәри анчағ әмәк мәнсулдарлығы дэйишдикдә дэйишә биләчәйинә кәрә, бурадан, йәгин белә бир нәтичә чыхыр ки, кәстәрилән шәраитдә изафи дэйәр кәмийәтиндә әмәлә кәлән һәр бир дэйишиклик, иш гүввәси дэйэринин кәмийәтчә әкс истигамәтдә дэйишмәсинин нәтичәсидир. Биз юхарыда кәрдүк ки, иш гүввәси дэйэринин вә изафи дэйэрин нисби кәмийәтләри дэйишмәдикчә онларын мутлэг кәмийәтләриндә һеч бир дэйишиклик әмәлә кәлә билмәз. Юхарыда дейиләнләрдән мә'лум олур ки, һәмчинин әксинә, иш гүввәси дэйэринин мутлэг кәмийәти дэйишмәдикчә иш гүввәси дэйэринин вә изафи дэйэрин нисби кәмийәтләриндә һеч бир дэйишиклик әмәлә кәлә билмәз.

Үчүнчү гануна әсасән, изафи дэйәр кимийәтинин дэйишмәси үчүн, әмәйин мәнсулдар гүввәсинин дэйишмәси нәтичәси оларағ иш гүввәсинин дэйәри дэйишмәлидир. Биринчи дэйишмәнин һәддини иш гүввәси дэйэринин ени сәвиййәси тә'йин әдир. Лакин шәраит тәдгиг әтдийимиз ганунун өз тә'сирини кәстәрә билмәсинә имкан вердийи тәгдирдә дә, иш гүввәси гиймәтинин иш гүввәси дэйәрилә уйғунлашмасына йол вермәйән ара дэйишикликләр ола биләр. Мәсәлән, әмәйиң мәнсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә иш гүввәсинин дэйәри 4 шиллингдән 3 шиллингә дүшүрсә, яхуд зәрури иш вахты 8 саатдан әниб 6 саат олурса, иш гүввәсинин гиймәти анчағ әниб 3 шиллинг 8 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 2 пенс вә и. а. ола биләр, демәли, изафи дэйәр галхыб анчағ 3 шиллинг 4 пенс, 3 шиллинг 6 пенс, 3 шиллинг 10 пенс вә и. а. ола биләр. Сон һәдди 3 шиллинг олаң азалманын дәрәчәси, капиталын тәзийги илә фәһләләрин мүгавимәти арасындаки нисбәтдән асылыдыр.

¹⁰ Бу үчүнчү гануна Мак Куллох әзчүмлә белә мә'насыз бир шей әләвә әдир ки, капиталистин, габагда вердийи веркиләр ләғв әдиләрсә онда, иш гүввәсинин дэйәри азалмадыгда да изафи дэйәр арта биләр. Бу кими веркиләрин ләғв әдилмәси, сәнәе капиталистинин фәһләдән билаваситә сыхыб чыхардығы изафи дэйэрин мигдарыны гәт'ийән дэйишдирмир. Бу веркиләрин ләғв әдилмәси анчағ изафи дэйәри капиталистин өз чиби илә башга шәхсләр арасында бөлүшдүрдүйү нисбәти дэйишдирир. Демәли, һәмин веркиләрин ләғв әдилмәси иш гүввәсинин дэйәрилә изафи дэйәр арасындаки нисбәти әсла дэйишдирмир. Беләликлә, Мак Куллохун бу әләвәси анчағ онун үмуми гануну баша дүшмәдийини кәстәрир; Ж. Б. Сэй А. Смити баяғылашдырыркән тез-тез фәләкәтә уҗрадығы кими, Мак Куллох да Рикардону баяғылашдырыркән әйни дәрәчә тез-тез фәләкәтә уҗрайыр.

Иш гүввэсинин дэйэри, мүйэйэн мигдар яшайыш васитэлэринин дэйэри илэ мүйэйэн олунур. Эмэйин мөһсулдар гүввэси дэйишдикдэ бу яшайыш васитэлэринин күтлэси дейил, дэйэри дэйишир. Эмэйин мөһсулдар гүввэси артдыгда һәм фөһлэнин, һәм дэ капиталистин яшайыш васитэлэри күтлэси эйни заманда вэ эйни нисбэтдэ арта билэр, лакин иш гүввэси гиймэтинин вэ изафи дэйэрин кэмийэтиндэ һеч бир дэйишиклик төрөтмэз. Экэр иш гүввэсинин илкин дэйэри 3 шиллинг, зэрури иш вахты да 6 саатдырса вэ экэр изафи дэйэр 3 шиллинг, йә'ни изафи эмэк дэ 6 саатдырса, иш күнү эввэлки бөлкүсүндэ галдыгы тэгдирдэ эмэйин мөһсулдар гүввэси ики гат артса, иш гүввэсинин гиймэти вэ изафи дэйэр дэйишилмэйиб олдуғу кими галачагдыр. Инди фэрз эдэк ки, бунлардан һэр бири мигдарча ики гат артмыш, лакин ярыбаяры учузлашмыш истехлак дэйэрлэриндэ ифадэ олунур. Иш гүввэсинин гиймэти дэйишилмэйиб олдуғу кими галмышса да инди енэ иш гүввэсинин дэйэриндэн йүксәкдир. Экэр иш гүввэсинин гиймэти энсэ, лакин бу иш гүввэсинин ени дэйэрилэ тә'йин олуна 1¹/₂ шиллингдэн ибарэт минимум һәддэ чатмайыб 2 шиллинг 10 пенс, 2 шиллинг 6 пенс вэ и. а. олса, һәтта бу минимум гиймэтин өзү дэ, енэ артмыш мигдарда яшайыш васитэлэри күтлэсини тәмсил эдәчәкдир. Беләликлэ, эмэйин мөһсулдар гүввэси артыркән иш гүввэсинин гиймэти даим азалар вэ эйни заманда фөһлэнин яшайыш васитэлэри күтлэси мütәмәдийән чохаларды. Лакин бу һалда иш гүввэсинин дэйэри нисби олараг, йә'ни изафи дэйэрэ нисбәтән даим азаларды вэ, демәли, фөһлэнин яшайыш сәвиййәсилэ капиталистин яшайыш сәвиййәси арасындаки учурум кетдикчә дәринләшәрди¹¹.

Юхарыда тә'йин эдилән үч гануна илк дөфә Рикардо гәт'и тә'риф вермишдир. Онун вердийи тә'рифин нөгсанлары бунлардыр: 1) бу ганунларын тә'сир көстөрмәси үчүн тәләб олуна хүсуси шәраити Рикардо, капиталист истехсалынын ади, үмуми вэ мүстәсна шәраити һесаб эдир. Рикардо нэ иш күнүнүн узунлугунда, нэ дэ эмэйин интенсивлийиндэ дэйишиклик баш верэ биләчәйини нәзәрә алмыр, буна көрә дэ эмэйин өзүнүн мөһсулдар гүввэсини еканэ дэйишән амил һесаб эдир. 2) Башга игтисадчылар кими, Рикардо да изафи дэйэри һеч вахт өзлүйүндэ, йә'ни онун хүсуси формалары олан мәнфәәт, торпаг рентасы вэ саирәдән айрылыгда тәдгиг этмәмишдир. Һәм дэ бу икинчи хәта онун тәһлилиндэ биринчи хәтадан даһа бөйүк сәһвләр доғурмушдур. Рикардо изафи дэйэр нормасына аид ганунлары мәнфәәт нормасы ганунлары илэ гарышдырыр. Һалбуки юхарыда дедийимиз кими, мәнфәәт нормасы изафи дэйэрин ишә гоюлмуш бүтүн капиталла нисбәти олдуғу һалда, изафи дэйэр нормасы изафи дэйэрин анчаг һәмин капиталын дэйишән һиссәсинә олан нисбәтидир. Тутат

¹¹ Сәнасин мөһсулдарлығында дэйишиклик әмәлэ кәлдикдэ вэ эйни мигдар эмэк вэ капиталла эввәлкиндән чох вэ я аз мөһсул истехсал олундуғда, әмәк һаггынын нисби кэмийәти хейли дэйишә билэр, һалбуки һәмин нисби кэмийәтин тәмсил этдийи мөһсулун мигдары енэ дэ олдуғу кими галар, яхуд мөһсулун мигдары дэйишә билэр, лакин нисби кэмийәт дэйишмәз галар („*Outlines of Political Economy*“, London 1832, p. 67).

ки, 500 фунт стерлинглик капитал (K), чэми 400 фунт стерлинг тэшкил эдэн хаммал, эмэк вэсаити вэ саирэ (c) илэ 100 фунт стерлингдэн ибарэт эмэк хаггына (v) бөлүнүр; сонра, тутаг ки, изафи дэйэр (m)=100 фунт стерлинг. Бу халда изафи дэйэр нормасы: $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$. Үалбуки, мэнфээт нормасы:

$$\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%.$$

Бундан башга, айдындыр ки, мэнфээт нормасы, изафи дэйэр нормасына неч бир тэ'сир көстөрмэйэн шэртлэрдэн асылы ола билэр. Сонралар, бу эсэрин үчүнчү китабында мэн көстөрөчэйэм ки, мүййэн шэраитдэ эйни изафи дэйэр нормасы эн мүхтэлиф мэнфээт нормаларында вэ эн мүхтэлиф изафи дэйэр нормалары эйни мэнфээт нормасында ифадэ олуна билэр.

2. Иш күнү вэ эмэйин мәнсулдар гүввэси сабитдир, эмэйин интенсивлийи исэ дэйишир

Эмэйин интенсивлийинин кетдикчэ артмасы үчүн, эйни мүддэт эрзиндэ эввэлкиндэн артыг эмэк сэрф олунмасы лазымдыр. Буна көрө даһа интенсив иш күнү, аз интенсив олан эйни узунлугда иш күнүнэ нисбэтэн даһа чох мәнсулда тэчэссүм эдир. Доғрудур, эмэйин мәнсулдар гүввэси артдыгда да эйни иш күнү даһа чох мәнсул верир. Лакин бу халда мәнсул ваһидинин дэйэри дүшмүш олур, чүнки мәнсулдарлыг артдыгына көрө мәнсул үчүн эввэлкиндэн аз эмэк сэрф олунур; биринчи халда исэ аксинэ, мәнсула эввэлки гэдэр эмэк сэрф олундуғундан дэйэр дэйишмэз галыр. Бу халда мәнсулун гиймэти дүшмэдэн мигдары артыр. Мәнсулун мигдары илэ бирликдэ дэйэринин мачмуу да артыр, үалбуки мәнсулдарлыг артдыгда эйни дэйэр мачмуу, эввэлкиндэн артыг мәнсул күтлэсиндэ ифадэ олунур. Белэликлэ, иш саатларынын гэдэри дэйишмэмэклэ бэрабэр даһа интенсив иш күнү, ени ярадылмыш даһа йүксэк дэйэрдэ, демэли, даһа чох мигдар пулда тэчэссүм этмиш олур, чүнки пулун дэйэри дэйишмир. Иш күнү эрзиндэ истеһсал олунан ени дэйэр, иш күнүндэки интенсивлийин нормал ичтимаи сэвиййэдэн кэнара чыхмасы нэтичэсиндэ дэйишилир. Эйни иш күнү инди даһа һэмишэки мигдарда дейил, дэйишэн мигдарда истеһсал олунан ени дэйэрдэ ифадэ олунур, мөсэлэн, интенсивлийи артыг олан он ики саатлыг иш күнү, интенсивлийи ади олан он ики саатлыг иш күнүнүн ифадэ этдийи 6 шиллингдэ дейил, 7 шиллингдэ, 8 шиллингдэ вэ и. а. ифадэ олунур. Айдындыр ки, иш күнү эрзиндэ ярадылан ени дэйэр дэйиширсэ, мисал үчүн 6 шиллингдэн галхыб 8 шиллинг олурса, демэли, истеһсал эдилэн бу ени дэйэрин һэр ики тэркиб һиссэси, йэ'ни иш гүввэсинин гиймэти вэ изафи дэйэр, эйни заманда һэмин нисбэтдэ вэ я мүхтэлиф нисбэтлэрдэ арта билэр. Ярадылан ени дэйэр 6 шиллингдэн артыб 8 шиллинг олурса, иш гүввэсинин гиймэти вэ изафи дэйэр дэ эйни заманда 3 шиллинг-

дән артыб 4 шиллинг ола биләр. Бу һалда иш гүввәси гиймәтинин артмасы, бу гиймәтин галхыб иш гүввәси дәйәриндән һөкмән артыг олмасы илә әләгәдар дейилдир. Әксинә, иш гүввәсинин гиймәти артмагла бәрабәр бу гиймәт дәйәрдән ашағы да дүшә биләр. Бу, иш гүввәсинин гиймәти артса да, сүр'әтлә сәрф олунуб кедән иш гүввәсинин әвәзини тә'мин эдә билмәдийи бүтүн һалларда баш верир.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, кечичи мүстәсна һаллар нәзәрә алынмәзса, әмәк мәһсулдарлығынын дәйишмәси, иш гүввәси дәйәринин кәмийәтини, демәли, изафи дәйәрин дә кәмийәтини анчаг о һалда дәйишдирир ки, мисал көтүрдүйүмүз сәнае саһәсинин мәһсулу фәһләнин адәтән истәһлак этдийи мәһсуллардан бири олсун. Бу һалда һәммин шәрт арадан галхмыш олур. Сәрф олунан әмәйин мигдары истәр экстенсив сурәтдә дәйишсин, истәрсә дә интенсив сурәтдә, һәр һалда бу кәмийәт дәйишдикдә, истәһсал әдилмиш ени дәйәрин кәмийәти дә, бу дәйәри тәчәссүм этдирән мәһсулларын тәбиәтиндән асылы олмаяраг, мутабиғ сурәтдә дәйишчәкдир.

Әкәр әмәйин интенсивлийи бүтүн сәнае саһәләриндә бир вахтда вә бәрабәр өлчүдә артмыш оларса, бу ени йүксәк интенсивлик дәрәчәси дөнүб ади ичтимаи-нормал бир сәвиййә оларды вә, демәли, бундан сонра экстенсив бир кәмийәт һесаб олунмазды. Лакин бу һалда да әмәйин мүхтәлиф өлкәләрдәки орта интенсивлик дәрәчәси мүхтәлиф галарды вә буна көрә дә дәйәр ганунунун, мүхтәлиф өлкәләрдәки иш күнләринә тәтбигини дәйишдирмиш оларды. Бир милләтин чох интенсив иш күнү, башга бир милләтин аз интенсив иш күнүнә нисбәтән даһа бөйүк пул мәбләғиндә ифадә олунур¹².

3. Әмәйин мәһсулдар гүввәси вә интенсивлийи сабитдир, иш гүввәси исә дәйишир

Иш күнү ики истигамәтдә дәйишә биләр. О гысала да биләр, узана да биләр. Бу шәраитдә биз ашағыдаки ганунларын әмәлә кәлдийини көрүрүк:

1. Иш күнү дәйәрдә тәчәссүм әдир, дәйәрин кәмийәти исә, иш күнүнүн дәйишдийи эйни истигамәтдә дәйишир: иш күнү илә бирликдә артыб-азалыр, йә'ни сабит кәмийәт дейил, дәйишән кәмийәтдир.

2. Изафи дәйәрин кәмийәти илә иш гүввәси дәйәринин кәмийәти арасындаки нисбәтдә баш верән һәр чүр дәйишиклик,

¹² „Харичи фабрикантла эйни шәраитдә олан инкилис фабриканты эйни вахт әрзиндә харичи фабрикантдан хейли чох мәһсул истәһсал эдә билир вә бунун нәтичәсиндә биздәки 60 саатлыг иш һәфтәси илә харичдәки 72 саатлыг вә я 80 саатлыг иш һәфтәләри арасында олан фәрг таразлашыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1885“, р. 65): Континент фабрикаларында иш күнүнүн аз-чох гысалдылмасы, континентдәкиләрин иш сааты илә Инкилтәрәдәки иш сааты арасында олан фәрги азалтмаг үчүн ән һәгиги бир васитә оларды.

изафи эмэйн вэ, демэли, изафи дэйэрин мутлэг кэмиййэтиндэки дэйишикликдэн ирэли кэлир.

3. Иш гүввэсинин мутлэг дэйэри анчаг, изафи эмэйн узадылмасы нэтичэсиндэ иш гүввэсинин сэрф олунуб түкэнмэсинэ көс-тэрилэн экс тэ'сир үзүндэн дэйишэ билэр. Демэли, иш гүввэсинин мутлэг дэйэриндэки һэр чүр дэйишиклик, изафи дэйэрин мутлэг кэмиййэтиндэ баш верэн дэйишиклийн һеч вахт сәбәби олмайыб һәмишэ онун нэтичэсидир.

Бу фәсилдэ олдуғу кими, бундан сонра да биз даим белэ фэрз эдирик ки, эввэлдэ иш күнү 12 саатдыр вэ бунун 6 сааты зэрури эмэк, 6 сааты да изафи эмэкдир; мәнсулун гиймәти 6 шиллингдир, бунун ярысы фәһләйэ чатыр, ярысы да капиталистэ.

Эн эввэл иш күнүнүн гысалдылмасыны, мәсэлэн 12 саатдан 10 саата эндирилмәсини нэзәрдэн кечирәк. Белэ олдугда иш күнү анчаг 5 шиллингдик дэйэр верир. Изафи эмэк 6 саатдан эниб 4 саат, изафи дэйэр дэ 3 шиллингдэн эниб 2 шиллинг олмушдур. Изафи эмэйн мутлэг кэмиййэтинин белэ азалмасы нэтичэсиндэ изафи эмэйн вэ изафи дэйэрин нисби кэмиййәти дэ азалыр. Изафи дэйэрин иш гүввәси дэйэринә нисбәти 3 : 3 иди, инди исә анчаг 2 : 3 олур. Лакин иш гүввэсинин дэйэри, мутлэг кэмиййәт чәһәтдән дэйишмәдийи һалда, нисби кэмиййәт чәһәтдән артыр. 3 : 3-дән галхыб 3 : 2 олур.

1) Шәраит дэйишмәз галдыгда, йә'ни эмэйн мәнсулдар гүввәси вэ интенсивлийи олдуғу кими галыб дэйишмәдийи тәгдирдә иш күнүнүн гысалдылмасы, иш гүввэсинин дэйэрини вэ, демэли, зэрури иш вахтыны дэйишдирмир. О анчаг изафи эмәйи вэ изафи дэйэри азалдыр. Изафи дэйэрин мутлэг кэмиййәти азалдыгда онун нисби кэмиййәти дэ, йә'ни сабит кэмиййәтли иш гүввәси дэйэринә нисбәтән көтүрүлән "кэмиййәти дэ азалыр. Капиталист бу һалда анчаг, иш гүввэсинин гиймәтини дэйэриндән ашағы салмагла иткиләрдән яхасыны гуртара билэр.

Иш күнүнүн гысалдылмасына гаршы әсассыз ә'тиразлары ирәли сүрәнләрин һамысы белэ күман эдир ки, иш күнү бурада фэрз эдилән шәраитдә гысалыр, һалбуки һәгигәтдә бунун әкси олур: эмэйн мәнсулдарлығы вэ интенсивлийиндәки дэйишиклик я иш күнү гысаландан габаг, я да билаваситә онун ардынча баш верир¹³.

Иш күнү узадылыб, мәсэлән 12 саатдан 14 саата чатдырылдыгда, бу 2 саат капиталистин чибинә кедән үстәлик изафи эмэк олурса, изафи дэйэр 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг олур. Изафи дэйэр һәм мутлэг, һәм дә нисби олага артыр, һалбуки иш гүввәси дэйэринин мутлэг кэмиййәти дэйишмәз галыр, нисби кэмиййәти исә 3 : 3-дән дүшүб 3 : 4 олур. 1-чи параграфда фэрз олундуғу шәраитдә, иш гүввәси дэйэринин мутлэг кэмиййәти дэйишмәдән онун нисби кэмиййәти дэйишә билмәзди. Бурада исә, әксинә, иш гүввәси дэйэринин нисби кэмиййәтинин дэйишмәси, изафи дэйэрин мутлэг кэмиййәтинин дэйишмәсиндән ирәли кэлир.

¹³ „Он саатлыг фабрика ганунунун тәтбиги нэтичәсиндә мә'лум олду ки... бунун әвәзини өдәйән чәһәтләр вардыр“ („Reports of Insp. of Fact. for 1-st December 1848", p. 7).

Иш күнү узандыгча, бу иш күнүнү ифадэ эдэн вэ бу иш күнү эрзиндэ истехсал олунап ени дэйэр дэ артдыгына көрө, иш гүввэсинин гиймэти вэ изафи дэйэр эйни заманда вэ кэмийэтчэ эйни дэрэчэдэ вэ я мүхтэлиф дэрэчэдэ арта билэр. Демэли, эйни заманда баш верэн бу артым ики халда ола билэр: иш күнү мүтлэг сурэтдэ узандыгча вэ иш күнү узанмадан эмэйн интенсивлийи артдыгча.

Иш күнү узандыгча иш гүввэсинин гиймэти номинал чөхөтдэн сабит галса вэ я хэтта артса да, өз дэйериндэн ашагы дүшэ билэр. Ядымыздадыр ки, иш гүввэсинин күндэлик дэйэри, фөхлөнин орта нормал яшама мүддэти илэ, йэ'ни онун нормал өмрү илэ вэ чанлы субстансиясынын инсан тэбиэтинэ хас олан нормал бир сурэтдэ хэрэкэтэ чеврилмэсилэ мүййэн олунур¹⁴. Иш күнүнүн узадылмасы илэ билаваситэ элагэдар оларак иш гүввэсинин күчлү сэрф эдилив түкэнмэсинин эвэзи, мүййэн бир нөгтэйэдэк бэдэнин мэсрэфини күчлү тэ'мин этмэклэ өдөнилэ билэр. Бу нөгтэ өтдүкдэн сонра иш гүввэсинин ишлэниб түкэнмэси хэндэси прогреслэ артыр вэ эйни заманда иш гүввэсинин тэкрар истехсалы вэ фэалийэти үчүн лазым олан бүтүн нормал шэраит позулур. Бу андан э'тибарэн иш гүввэсинин гиймэти илэ онун истисмар дэрэчэси даһа ортаг өлчүлү кэмийэтлэр олмур.

4. Эмэйн мүддэти, мөһсулдар гүввэси вэ интенсивлийи эйни заманда дэйишир

Йэгин ки, бурада бир чох гурашмалар ола билэр. Үч амилин хэр үчү эйни заманда дэйишэ билэр, яхуд бунлардан хэр хансы бири сабит галдыгы халда дикэр икиси дэйишэ билэр. Бунлар эйни вэ я мүхтэлиф дэрэчэдэ, эйни вэ я мүгабил истигамэтлэрдэ дэйишэ билэр, хэм дэ мүгабил истигамэтлэрдэ дэйишдикдэ бу дэйишикликлэр гисмэн вэ я бүтүнлүкдэ өдөнилмиш олур. Гейд эдэк ки, I, II вэ III параграфларда чыхарылан нэтичэлэрдэн сонра, мүмкүн олан бүтүн халларын тэһлили хеч дэ чэтин дейилдир. Амиллэрдэн биринин дэйишэн, галанларынын исэ сабит олдуғу фэрз эдилив онлар ардычыл сурэтдэ тэдгиг олунарса, хэр гурашманын нэтичэси асанлыгча тапыла билэр. Одур ки, бурада биз анчаг ики мүһүм халы мүхтэсэр гейд эдэчэйик.

1. Иш күнүнүн узанмасы илэ бэрабэр эмэйн мөһсулдар гүввэси азалмагдадыр.

Эмэйн мөһсулдар гүввэсинин азалмасындан бөхс эдиркэн биз бурада о эмэк саһэлэрини нэзэрдэ тутуруг ки, иш гүввэсинин дэйэрини бу саһэлэрин вердийи мөһсул тэ'йин адир. Мэсэлэн, торпағын кетдикчэ аз бөһрө вермэси вэ буна көрө дэ экинчилик мөһсулларынын баһаланмасы нэтичэсиндэ эмэйн мөһсулдар

¹⁴ „Инсанын 24 саат эрзиндэ сэрф этдийи эмэйн екуну, онун бэдэниндэ баш вермиш кимйэви дэйишикликлэри тэдгиг этмэк васитэсилэ тэгрибэн мүййэн олуна билэр, чүнки материянын дэйишилмиш формалары, хэрэкэт гүввэсинин сэрф эдилмиш олдуғуну көстөрип“ (Grove, On the Correlation of Physical Forces, London 1864).

гүввэсинин азалмасы кими һаллары нээрдэ тутуруг. Фэрз эдэк ки, иш күнү 12 саат давам эдир, бу мүддэтдэ истеҥсал олуна ени дэйэр 6 шиллингдир вэ бунун ярысы иш гүввэсинин дэйэрини өдэйир, ярысы да изафи дэйэрдир. Демэли, иш күнү 6 саатлыг зэрури вэ 6 саатлыг изафи эмэйэ бөлүнүр. Тутаг ки, экинчилик мәнсуллары баһаландыгына көрө иш гүввэсинин дэйэри 3 шиллингдэн 4 шиллингэ галхыр вэ демэли зэрури иш вахты 6 саатдан артыб 8 саат олур. Экэр иш күнү сабит галса, изафи эмэк 6 саатдан эниб 4 саат, изафи дэйэр исэ 3 шиллингдэн азалыб 2 шиллинг олачагдыр. Экэр иш күнү ики саат узанса, йә’ни 12 саатдан 14 саата чатса, изафи эмэк 6 саата, изафи дэйэр дэ 3 шиллингэ бәрабәр олар. Лакин изафи дэйэрин кәмиййәти, зэрури эмәклә өлчүлән иш гүввәси дэйэринә нисбәтән азалыр. Экэр иш күнү 4 саат артараг 12 саатдан 16 саата чатса, изафи дэйэрин иш гүввәси дэйэринә вэ изафи эмәйин зэрури эмэйә нисбәти дэйишмәз галыр, лакин изафи дэйэрин мүтлэг кәмиййәти 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг олур, изафи эмәйин мүтлэг кәмиййәти дэ 6 саатдан артыб 8 саат олур, демэли $\frac{1}{3}$ һиссә вэ я $33\frac{1}{3}\%$ артыр. Беләликлә, эмәйин мәнсулдар гүввәси азалдыгда вэ эйни заманда иш күнү узандыгда, изафи дэйэрин нисби кәмиййәти дүшсә дэ, мүтлэг кәмиййәти сабит гала биләр; онун мүтлэг кәмиййәти артдыгы һалда нисби кәмиййәти сабит гала биләр вэ, нәһайәт, иш күнү мүййән дәрәчә узандыгда изафи дэйэрин һәм нисби, һәм дэ мүтлэг кәмиййәти эйни заманда арта биләр.

Эмәйин мүддәти илэ бәрабәр интенсивлийи дэ артдыгда бу нәтичә даһа тез әлдә әдилмиш олур.

1799—1815-чи илләр арасындаки дөврдә Инкилтәрәдә яшайыш васитәләринин гиймәтинин артмасы, эмэк һаггынын номинал йүксәлмәсинә сәбәб олмушду, яшайыш васитәләри һесабилә көтүрүлән һәгиги эмэк һаггы исә ашағы дүшмүшдү. Она көрә West вэ Рикардо бундан белә бир нәтичә чыхармышдылар ки, экинчилик эмәйинин мәнсулдарлығы азалдыгындан изафи дэйэр нормасы дүшмүшдүр; онлар анчаг өз хәялларында мөвчуд олан бу әһтималы эмэк һаггы, мәнфәәт вэ торпаг рентасы арасындаки кәмиййәт нисбәтләринин тәһлили кими мүнүм бир тәһлил үчүн әсас көтүрмүшдүләр. Һәгигәтдә исә, эмәйин интенсивлийи артдыгына көрә вэ иш күнү мәчбури сурәтдә узадылдыгындан,—бунунла да янашы олараг капитал сүр’әтлә артырды вэ фәһләләр сүр’әтлә йохсуллашырды,—изафи дэйэрин һәм мүтлэг, һәм дэ нисби кәмиййәти артмышды¹⁵. О дөврдә иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы, гануни бир шәкил алмышды¹⁶.

¹⁵ „Мүнәрибә әрзиндә капиталын артмасынын башлыча сәбәби, һәр бир кәмиййәтдә сайча ән чох олан фәһлә синифләринин бөйүк сә’йлә ишләмәсиндән, бәлкә дэ, даһа бөйүк мәнрумийәтләрә дүчар олмасындан ирәли кәлирди. Вәзиййәт тәләб этдийинә көрә даһа чох гадын вэ ушаг сәнаәдә ишләмәйә мәчбур олмушду; әввәлдән сәнаәдә ишләйән ишчиләр дэ эйни сәбәбә көрә өз вахтларынын даһа чох һиссәсини истеҥсалын артырылмасына сәрф әтмәли олмушдулар“ („Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress“, London 1830, p. 248).

¹⁶ „Чөрәклә эмэк (гиймәт ә’тибарилә) чох аз һалларда аяглашырлар. Лакин айдын бир һәдд вәр ки, буну кечдикдә онлар даһа бир-бирләриндән ай-

2. Иш күнү гысалмагла бэрабэр эмэйн интенсивлийи вэ мөһсулдар гүввэси артыр.

Эмэйн мөһсулдар гүввэсинин йүксэлмэси илэ интенсивлийинин артмасы бир чөһөтдөн эйни нэтичэ верир. Бунларын һэр икиси, мүййән бир мүддэт эрзиндэ истөһсал олуна мөһсул күтлэсини артырыр. Демэли бунларын һэр икиси иш күнү эрзиндэ фөһлэнин өз яшайыш васитэлэрини, яхуд бу васитэлэрин эквивалентини истөһсал этмэйэ сэрф этдийи вахты азалдыр. Иш күнүнүн минимал мүтлэг һэдди, онун үмүмийэтлэ зэрури олан, лакин гысалдыла билэн бу тэриб һиссэсилэ мүййән олунур. Экэр бүтүн иш күнү бу зэрури һиссэдэн ибарэт олсайды, изафи эмэк арадан галхмыш оларды ки, бу да капиталын һөкмранлығы шэраитиндэ мүмкүн дейилдир. Капиталист истөһсал үсулунун арадан галдырылмасы, иш күнүнүн анчаг зэрури эмэк һэддиндэ олмасына имкан верэр. Лакин бу һалда, башга шэртлэр дэйишмэз галдыгда зэрури эмэк өз даирэсини кенишлэндирмэлидир. Бир тэрэфдэн фөһлэнин һэят шэраити кетдикчэ яхшылашмалы, онун яшайыш тэлэбаты артмалыдыр. Дикэр тэрэфдэн индики изафи эмэйн бир гисмини, йә'ни ичтимаи эһтият фонду илэ йығым фонду (истөһсалы кенишлэндирмэк вэ зэрэрлэри, эзчүмлэ бэдбөхт һадисэлэрдэн дэйэ билэн зэрэрлэри өдэйэ билэчэк гэдэр истөһсал васитэлэри вэ яшайыш васитэлэри эһтият) яратмаг үчүн тэлэб олуна эмэйн зэрури эмэйэ элавэ этмэк лазым кэлэди.

Эмэйн мөһсулдар гүввэси нэ гэдэр чох артса, иш күнү бир о гэдэр чох гысалдыла билэр, иш күнү дэ нэ гэдэр гыса олса, эмэйн интенсивлийи бир о гэдэр арта билэр. Ичтимаи нөгтейи-нэзэрдэн эмэйн мөһсулдарлығы һәмчинин эмэйэ гәнаэт этмэк [ондан яхшы вэ сәмэрэли истифада этмэк] нэтичэсиндэ дэ

рыла билмэзлэр. Баһалыг дөврүндэ фөһлэ синифлэринин көстәрдиклэри хари-гүл'алэ чөһдлэр.—шаһидлэрин ифадэсинэ (мөһз 1814—15-чи иллэрин парламан комитэлэри гаршысында вердиклэри ифадэйэ) әсәсэн мүййән әдиллийи үзрә эмэк һаггынын дүшмәсинә сәбәб олан бу чөһдлэр исә, әлбәттә, айры-айры шөһслэрә шөһрәт газандырыр вэ капиталын артмасына ярдым әдир. Лакин һеч бир инсанийәтпәрвәр адам истәмәз ки, бу чөһдлэр данми галсын вэ азалмасын. Вәзийәтдән чыхмаг үчүн мүвәггәти чарә олан бу чөһдлэр һәр чөһөтдөн тә'рифә лайингдир; лакин бу чөһдлэр данми бир шәкил аларса, бурадан ирәли кәлән нәтичәләр, бир халгын төрәйиб артмаг дәрәчәси күчләниб өз яшайыш васитэлэринин имкан вердийи сон һәддә чатдыгда алынан нәтичәләрә бәнзәр" (Malthus, Inquiry into the Nature and Progress of Rent, London 1815, p. 48, гөйд). Мәлтүс бурада иш күнүнүн узадылмасыны тә'кидлә гөйд әдир; о бу мәсәләни өз памфлетинин башга ериндә дэ ачыгча көстәрир, һалбуки Рикардо вэ башгалары бу чүр һөйрәтәнкиз фактларын олмасына бахмаяраг, бүтүн өз әсәрләриндә иш күнүнү сабит бир кәмиийәт кими көтүрүрләр. Әлбәттә, бу Мәлтүс үчүн шәрәфдир. Лакин Мәлтүсун хидмәт этдийи мұһафизәкарлыг мәнәфеи онун көзүнү тутмуш, бу сәбәбдән дэ о көрә билмәмишдир ки, иш күнүнүн һәддән артыг узадылмасы вэ эйни заманда машынларын сон дәрәчә инкишаф этмәси, һабелә гадын вэ ушаг эмәйинин истисмар әдилмәси нәтичәсиндә, билхәссә мұһарибәнин яратдығы тэләблэ Инкиләрәнин дүня базарларындаки ин-һисары арадан галхдыгдан сонра фөһлэ синфинин хейли һиссәси „кәрәксиз“ олмалы иди. Әлбәттә, бу „әһали артыглығынын“ сәбәбинин анчаг капиталист истөһсалынын тарихи тәбии ганунлары илэ дейил, әбәди тәбиәт ганунлары илэ изафә этмәк, Мәлтүсун там бир кәшиш сә'йилә тә'рифләйиб көйләрә галдырдығы һаким синифләр үчүн даһа әлверили, онларын мәнфәәтинә даһа уйгун оларды.

артыр. Эмэйэ гəнаəт əтмəк, анчаг истеҢсал васитəлəринə гəнаəт əтмəк дейилдир, бурая һабелə эмəйин һэр чүр фəйдəсыз шəкилдə сəрф олунмасыны арадан галдырмаг да дахилдир. Капиталист истеҢсал үсулу һэр бир айрыча мүəссисəдə гəнаəт əтмəк мəчбуриййəти ярадырса да, онун һэрчмəрч рəгабəт системи, истеҢсалда инди арадан галдырылмасы мүмкүн олмаян, əслиндə исə тамамилə лүзумсуз олан бир йығын эмəлийятын олмасы үзүндəн ичтимай истеҢсал васитəлəринин вə иш гүввəлəринин һəдсиз исраф əдилмəсинə сəбəб олур.

Эмəйин интенсивлийи вə мəһсулдар гүввəси мə'лум олдугда эмəк чəмиййəтин бүтүн чалыша билэн үзвлəри арасында нə гəдэр бəрабэр бөлүнмүш олса, тəбии эмəк зəрурəтини бир ичтимай тəбəгəнин өз үзəриндəн кəтүрүб башга бир ичтимай тəбəгəнин үзəринə йүклəмəси имканы нə гəдэр аз олса, ичтимай иш күнүнүн мадди истеҢсал үчүн лəзым олан һиссəси бир о гəдэр ғыса олар вə, демəли, инсанын зəһни вə ичтимай ишлə мəшғул олмасы үчүн галан бəш вахт бир о гəдэр чох олар. Бу нөгтейи-нəзəрдəн иш күнүнүн ғысалдылмасынын мүтлəг һəдди, чəмиййəтдə һамынын ишлəмəси əсасында əлдə əдилə билэр. Капитализм чəмиййəтиндə бир синфин ишлəмəмəси имканы, күтлəлəрин бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирмəк васитəсилə ярадылыр.

ОН АЛТЫНЧЫ ФƏСИЛ

ИЗАФИ ДЭЙЭР НОРМАСЫНЫН МҮХТƏЛИФ ФОРМУЛАЛАРЫ

Биз көрдүк ки, изафи дəйэр нормасы ашағыдаки формулаларда ифадə олунур:

I

$$\frac{\text{Изафи дəйэр}}{\text{дəйишəн капитал}} \left(\frac{m}{v} \right) = \frac{\text{изафи дəйэр}}{\text{иш гүв. дəйэри}} = \frac{\text{изафи эмəк}}{\text{зəрури эмəк}}$$

Биринчи ики формулада дəйэрлəрин нисбəти шəклиндə ифадə олунан эйни шей, үчүнчү формулада, һəмин дəйэрлəрин истеҢсалына сəрф олунмуш вахтларын нисбəти шəклиндə ифадə олунур. Бир-бирини əвəз əдə билэн бу формулаларда там бир мəнтиги сəласəт вардыр. Одур ки, биз бу формулалара һəлə классик сияси игтисадда тəсəдүф əдирик, лакин орада бу формулалар мүнтəзəм шəкилдə тəртиб əдилмəмишдир, анчаг маһиййəт э'тибарилə верилмишдир. Лакин биз орада ашағыдаки тəрəмə формулалара раст кəлирик:

II^{16a}

$$\left(\frac{\text{изафи эмəк}}{\text{иш күнү}} \right) = \frac{\text{изафи дəйэр}}{\text{мəһсулун дəйэри}} = \frac{\text{изафи мəһсул}}{\text{үмүми мəһсул}}$$

^{16a} Буржуа сияси игтисад əлминдə биз айдын ифадə олунмуш изафи эмəк мəфһумуна тəсəдүф əтмəдийимиз үчүн биринчи формуланы мө'тəризə арасына алырыг [франсызча нəشرينə гəйд].

Эйни нисбэт бурада каһ иш вахтлары шәклиндә, каһ һәм ин иш вахтларыны тәчәссүм этдирән дэйэрләр шәклиндә, каһ да бу дэйэрләр ин тәчәссүм этдийи мәнсуллар шәклиндә ифадә олунур. Өзлүйүндә айдындыр ки, бурада мәнсулун дэйәри дедикдә иш күнү эрзиндә ярадылмыш ени дэйәр нәзәрдә тутулмалы, мәнсулун дэйәринин сабит һиссәси исә нәзәрә алынмамалыдыр.

Бүтүн бу [II гисим] формулаларда эмәйин һәгиги истисмар дәрәчәси, яхуд изафи дэйәр нормасы янлыш ифадә олунмушдур. Тутаг ки, иш күнү 12 саатдыр. Габагки мисалымызда фәрз этдийимиз бүтүн дикәр кәмийәтләри эйнилә сахласаг, эмәйин һәгиги истисмар дәрәчәсини ашағыдаки нисбәтләр шәклиндә ифадә әдә биләрик:

$$\frac{\text{6 саат изафи әмәк}}{\text{6 саат зәрури әмәк}} = \frac{\text{3 шиллинг изафи дэйәр}}{\text{3 шиллинг дэйишән капитал}} = 100\%.$$

Һалбуки II гисим формулалары тәтбиг этдикдә нәтичәси белә олар:

$$\frac{\text{6 саат изафи әмәк}}{\text{12 саатлыг иш күнү}} = \frac{\text{3 шиллинг изафи дэйәр}}{\text{6 шиллинг ени дэйәр}} = 50\%.$$

Бу төрәмә формулалар һәгигәтдә, иш күнүнүн вә я иш күнүндә истәһсал олунмуш дэйәрин капиталист илә фәһлә арасында бөлүндүйү нисбәти кәстәрир. Лакин бу формулалар капиталын өз-өзүнә артмасы дәрәчәсини билаваситә кәстәрән формулалар дейә зәнн әдилсә, онда янлыш бир ганун мүйәйән әдилмиш олар; изафи әмәк, яхуд изафи дэйәр һеч вахт 100 фаизә чата билмәз¹⁷. Изафи әмәк һәм ишә иш күнүнүн анчаг бир һиссәсини,

¹⁷ Мисал үчүн мугайисә әт: „Dritter Brief an v. Kirchman von Rodbertus. Wiederlegung der Ricardoschen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie“. Berlin 1854. Мән сонралар бу әсәрин үзәринә гайыдачагам, зира бунун торпаг рентасы нәзәрийәси янлыш олса да, капиталист истәһсалынын маһийәтини дүзкүн сезир.—[3-чү нәшрә гейд. Охучу көрүр ки, Маркс өз сәләфләринин әсәрләриндә ирәлийә һәгиги бир аддым атылдығыны, дүзкүн бир ени фикир ирәли сүрүлдүйүнү көрдүкдә онлара нә гәдәр хейрхаһлыгла янашырды. Лакин Марксын юхарыда вердийи гиймәти, сон заманлар Родбертусун Руд. Мейерә мәктублары нәшр әдиләндән сонра бир гәдәр мәндуллашдырмаг лазым кәлир. Родбертус языр: „Капиталы янлыз әмәкдән хилас әтмәк дейил, өзүнү дә өзүндән хилас әтмәк лазымдыр, буна наил олмаг үчүн ән яхшы йол исә одур ки, саһибкар капиталистин фәаллийәти онун үчүн капиталист мүлкыйәтиндән ирәли кәлән бир вәзифә, халг вә дөвләт тәсәррүфаты вәзифәси, онун кәлири исә хусуси бир мааш нөвү һесаб олунсун, зира биз һәлә һеч бир башга ичтимаи тәшкилат олдуғуну көрмүрүк. Лакин бу маашлар әмәк һаггынын һәддән артыг һиссәсини тәшкил әдирсә, онда бунлары азалтмаг лазымдыр. Марксын чәмийәтә гаршы һүчүмуну—мән онун китабыны белә адландырдым—дәхи бу сүрәтлә дәф әтмәк лазымдыр... Үмумийәтлә Марксын китабы, капиталын тәдгигинә һәср әдилмиш бир әсәр олмагдан зиялә капиталын мүасир формасына гаршы мүбаһисәдир; Маркс капиталын бу формасыны капитал анлайышынын өзү илә гарышдырыр вә онун бүтүн сәһвләри дә бурадан ирәли кәлир“ („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow. herausgegeben von Dr. Rud. Meyer“. Berlin 1881, I Bd., S. 111, Родбертусун 48-чи мәктубу).—Родбертусун „Ичтимаи мәктубларындаки“ чәсарәт әләмәтләри мәфкурәви характердә олан бу кими үмуми сөздәрлә гәтн түкәнир.—Ф. Ә.]

изафи дэйэр исэ истеҥсал олунмуш бүтүн ени дэйэрин анчаг бир хиссэсини тэшкил этдийинэ көрө изафи эмэк хэмишэ бүтүн иш күнүндөн, яхуд изафи дэйэр хэмишэ истеҥсал олунмуш бүтүн ени дэйэрдэн хөкмөн аз олмалыдыр. Лакин бу ики кэмиййэтин бир-биринэ нисбэти $\frac{100}{100}$ олмаг үчүн бунлар бэрабэр кэмиййэт олма-

лыдырлар. Бүтүн иш күнүнүн изафи эмэкдэн ибарэт ола билмэси үчүн (иш күнү дедикдэ иш хэфтэсинин, иш илинин вэ саирэнин орта хесабла көтүрүлэн бир күнү нэзэрдэ тутулур), зэрури эмэк сыфыр дэрэчэсинэ энмэлidir. Лакин зэрури эмэк йох олдугда изафи эмэк дэ йох олур, чүнки изафи эмэк зэрури эмэин анчаг функциясыдыр [йэ'ни ондан асылы вэ онунла хөкмөн эла-гдар бир кэмиййэтдир]. Буна көрө дэ

$$\frac{\text{изафи эмэк}}{\text{иш күнү}} = \frac{\text{изафи дэйэр}}{\text{истеҥсал олунмуш ени дэйэрин хамысы}}$$

нисбэти хеч вахт $\frac{100}{100}$ хэддинэ чата билмэз, $\frac{100+x}{100}$ дэрэчэсинэ исэ хеч чата билмэз. Лакин бу хал эмэин хэгиги истисмар дэрэчэсини көстэрэн изафи дэйэр нормасы үчүн тамамилэ мүмкүндүр. Мисал олараг L. de Lavergne чэнабларынын хесаблайыб чыхартдыгы нэтичэни көтүрөк; бу нэтичэйэ көрө Инкилтэрэдэ кэнд тэсэррүфаты фэһлэси мэхсулун вэ я онун дэйэринин анчаг $\frac{1}{4}$ хиссэсини алыр, капиталистэ (ичарэдара) исэ $\frac{3}{4}$ хиссэси чатыр¹⁸; бу гэнимэтин сонра капиталист, торпаг сахиби вэ башгалары арасында хечэ бөлүшдүрүлмэси мэхэлэсини биз бурада тамамилэ кэнара гоюруг. Бу мисалда Инкилтэрэ кэнд тэсэррүфат фэһлэсинин изафи эмэин илэ зэрури эмэинин нисбэти 3:1, истисмар нормасынын фаизи исэ 300-дүр.

Иш күнүнү сабит кэмиййэт хесаб эдэн схоластик үсул II гисим формулаларын тэтбиги нэтичэсиндэ мөхкэмлэнмишдир, чүнки бурада изафи эмэк хэмишэ бир кэмиййэтдэ олан иш күнү илэ мүгайисэ эдилir. Истеҥсал олунмуш ени дэйэрин анчаг тэгсими-нэ диггэт верилдикдэ дэ эйни нэтичэ алыныр, чүнки истеҥсал эдилмиш дэйэрдэ тэхэссүм эдэн иш күнү хэмишэ, кэмиййэтчэ мэхлум иш күнүдүр.

Изафи дэйэр вэ иш гүввэсинин дэйэри, истеҥсал олунмуш ени дэйэрин хиссэлэри кими тэсвир эдилдикдэ,—бу чүр тэсвир үсулу исэ тэбии олараг капиталист истеҥсал үсулу зэмминдэ мейдана кэлир вэ биз сонралар бунун мэхнасыны айдынлашдырачагыг,—капиталист мүнасибэтинин хусуси характери кизлэнмиш олур, йэ'ни дэйишэн капиталын чанлы иш гүввэсинэ мүбадилэ олунмасы вэ белэликлэ фэһлэнин мэхсулдан мэхрум эдилмэси фактыны пэрдэлэйир. Бунун эвэзиндэ белэ бир янлыш

¹⁸ Эзлүйүндө айдындыр ки, бу хесабламада мэхсулун анчаг, сэрф эдилмиш сабит капиталы өдэйэн хиссэси чыхылмышдыр.—Инкилтэрэйэ кор-коранэ пэрестиш эдэн L. de Lavergne чэнаблары чох юхары нисбэт дейил, даһа доғрусу чох ашагы нисбэт көстэрир.

тэсэввүр ояныр ки, куя капиталист илэ фәһлэ арасында ширкәт вардыр вә куя онун үзвләри, йә'ни капиталист илэ фәһлэ, ярадылан мәнсулу, ону ярадан мұхтәлиф амилләрә мұтәнасиб олараг өз араларында бөлүшдүрүрләр¹⁹.

Лакин II гисим формулалар һәмешә гайтарылыб I гисим формулалара чеврилә биләр. Мәсәлән, әкәр биз $\frac{6 \text{ саат изафи әмәк}}{12 \text{ саатлыг иш күнү}}$ нисбәтини кәтүрсәк, зәрури иш вахты, үстүндән алты саатлыг изафи әмәк чыхылан он ики саатлыг иш күнүнә бәрабәр олар вә, демәли, биз белә бир нәтичә аларыг:

$$\frac{6 \text{ саат изафи әмәк}}{6 \text{ саат зәрури әмәк}} = \frac{100}{100}.$$

Юхарыда бә'зән һәлә вахты чатмамышкән кәстәрдийим үчүнчү формула будур:

III

$$\frac{\text{изафи дәйәр}}{\text{иш гүввәсинин дәйәри}} = \frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}} = \frac{\text{өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$$

$\frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$ формуласы белә бир фикир доғура биләрдик ки, куя капиталист бурада иш гүввәсини дейил, әмәйи өдәмиш олур, лакин юхарыдаки изаһатымыз бу кими бир аңлашылмазлыг имканыны арадан галдырыр. $\frac{\text{Өдәнилмәмиш әмәк}}{\text{өдәнилмиш әмәк}}$ форму-

ласы $\frac{\text{изафи әмәк}}{\text{зәрури әмәк}}$ формуласынын анчаг даһа аңлашыглы ифадә-

сидир. Капиталист иш гүввәсинин дәйәрини, яхуд бу дәйәрдән юхары вә я ашағы олан гиймәтини өдәйир вә бу мүбадилә васитәсилә чанлы иш гүввәсинин өзүнү өз ихтиярына алыр. Бу иш гүввәсиндән капиталистин истифадә этдийи мүддәт ики дөврә айрылыр. Биринчи дөврдә фәһлә анчаг, өз иш гүввәсинин дәйәри бәрабәриндә бир дәйәр, демәли анчаг өз иш гүввәсинин эквивалентини истәһсал әдир. Беләликлә капиталист, иш гүввәсинин аванс олараг вердийи гиймәти мүгабилиндә әйни гиймәтдә олан мәнсул әлдә әдир. Санки капиталист базардан һазыр мәнсул алмыш олур. Изафи әмәк дөврүндә исә, әксинә, иш гүввәсиндән истифадә олунмасы капиталист үчүн дәйәр ярадыр ки, капиталист

¹⁹ Капиталист истәһсал просесинин бүтүн инкишаф әтмиш формалары кооперасия формасы олдуғуна кәрә, әлбәттә, бу формалара хас олан барышмаз зиддийәтдән сәрфнәзәр әдиб онлары азад ширкәт формалары кими кәстәрмәкдән асан бир шей ола билмәз. Граф A. de Laborde дә мәнз белә әтмишдир, „De l'Esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté. Paris 1818“. Америкалы янкиләрдән Н. Carey бу оюну бә'зән әйни мүвәффәгийәтлә һәтта гулдарлыг системинә дә тәтбиг әдир.

бунун мүгабилиндэ һеч бир дэйэр сэрф этмир²⁰. Бурада, иш гүв-
вэсинин фэалийэти нэтичэлэри капиталистэ һавайы баша кэлир.
Изафи дэйэрэ бу мә'нада, өдәнилмәмиш эмәк дейилэ билэр.

Беләликлә капитал ялныз, А. Смитин дедийи кими, эмәк үзә-
риндә һөкмранлыгдан ибарэт дейилдир. Капитал өз әсасы ә'тиба-
рилэ, өдәнилмәмиш эмәк үзәриндә һөкмранлыгдыр. Һәр чүр изафи
дэйэр, сонрадан нә шәкилдә: мәнфәэт, фаиз, рента вә саирә шәк-
линдә кристаллашмыш олурса олсун, маһийәт ә'тибарилэ, өдә-
нилмәмиш иш вахтынын тәчәссүмүдүр. Капиталын өз-өзүнә арт-
масынын сирри, онун ихтиярында мүәййән мигдарда өдәнилмәмиш
өзкә әмәйинин олмасыдыр.

²⁰ Физиократлар изафи дэйэр сиррини ачмамышдыларса да, онлара һеч ол-
мазса айдын иди ки, изафи дэйэр „саһибкарын ихтиярында олан мүстәгил сәрвәт-
дир,—онун сатын алмадығы, лакин сатдығы бир сәрвәтдир“ (Turgot, Ré-
flexions sur la Formation et la Distribution des Richesses, p. 11).

АЛТЫНЧЫ БӨЛМЭ

ЭМЭК ҺАГТЫ

ОН ЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

ИШ ГҮВВӘСИ ДЭЙЭРИНИН ВӘ БУНА МҮТАБИГ ОЛАРАГ ГИЙМӘТИНИН ЭМЭК ҺАГТЫНА ЧЕВРИЛМӘСИ

Буржуа чәмийәтинә заһирән нәзәр салдыгда элә кәлир ки, фәһләнин алдығы һагг әмәйин гиймәтидир, мүййән мигдар әмәк үчүн верилән мүййән мигдар пулдур. Бу һалда әмәйин дэйәриндән бәһс әдир вә онун пул ифадәсини әмәйин зәрури вә я тәбии гиймәти адландырылар. Дикәр тәрәфдән әмәйин базар гиймәтиндән данышырлар, йә'ни әмәйин зәрури гиймәтиндән юхары галхан вә я ашағы дүшән гиймәтләриндән бәһс әдирләр.

Лакин әмтиәнин дэйәри нәдир? Онун истеһсалына сәрф олунмуш ичтимаи әмәйин чисимләшмиш формасыдыр. Бәс бу дэйәрин кәмийәтини биз нә илә өлчүрүк? Онда тәчәссүм этмиш әмәйин мигдары илә. Мисал үчүн, он ики саатлыг иш күнүнүн дэйәри нә илә өлчүлә биләр? Айдындыр ки, анчаг он ики саатлыг иш күнүндә олан он ики саатлыг әмәклә өлчүлә биләр; лакин бу эйни бир фикрин бош ерә тәкрарыдыр²¹.

Эмәк базарда бир әмтиә кими сатыла билмәк үчүн әлбәттә, бу сатышдан әввәл мөвчуд олмалыдыр. Лакин фәһлә өз әмәйинә мүстәгил мөвчуд олмаг имканы верә билсәйди, әмәйин өзүнү дейил, бу әмәклә истеһсал этдийи әмтиәни сатарды²².

²¹ Дэйәр, истеһсала сәрф олунмуш әмәйин мигдарындан асылыдыр дейән Рикардо бу нәзәрийәсини илк бахышда алт-үст әдә биләчәк чәтинликдән чох мөһарәтлә яхасыны гуртарыр. Онун бу принципи чох чидди тәдгиг әдиләрсә, белә бир нәтичә чыхар ки, әмәйин дэйәри, онун истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдарындан асылыдыр; бу исә әлбәттә мә'насыз бир шейдир. Буна көрә дә Рикардо өз фикрини мөһарәтлә ифадә әдәрәк әмәйин дэйәрини, әмәк һаггыны истеһсал әтмәк үчүн лазым олан әмәйин мигдарындан асылы бир шәклә салыр, йә'ни онун өз сөзү илә сөйләсәк, дейир ки, әмәйин дэйәри, әмәк һаггынын истеһсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдары илә мүййән әдилир; әмәк һаггы дедикдә исә, Рикардо, фәһләнин алдығы пулуи вә я әмтиәләрин истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәйин мигдарыны нәзәрдә тутур. Бу лап она бәнзәр ки, дейсән: маһудун дэйәри онун истеһсалына сәрф әдилән әмәйин мигдары илә дейил, маһудун мүбадилә әдилдийи күмүшүн истеһсалына сәрф олунан әмәйин мигдары илә тәйин әдилир („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, p. 50, 51).

²² „Һәрчәнд сиз әмәйин әмтиә адландырысыныз, анчаг әмәк һәр һалда, әввәлдән мүбадилә мәгсәдилә истеһсал олунан, сонра да базара чыхарылыб орадаки әмтиәләрин мүййән мигдарына мүбадилә әдилән әмтиәләрә бәнзәмәз;

Лакин бу зиддийэтләр олмаса да, пулун билаваситә пула мүбадиләси, йә'ни маддиләшмиш әмәйин чанлы әмәйә мүбадилә әдилмәси, я мәһз капиталист истеһсалы әсасында сәрбәст инкишаф әдән дәйәр ганунуну, я да мәһз муздлу әмәк үзәриндә гурулан капиталист истеһсалынын өзүнү мәһв әтмиш оларды. Мәсәлән, фәрз әдәк ки, 12 саатлыг иш күнү, 6 шиллинглик пул дәйәриндә ифадә олунур. Әкәр ики эквивалент мүбадилә олунурса, фәһлә өз 12 саатлыг әмәйинин мүгабилиндә 6 шиллинг алмыш олар. Онун әмәйинин гиймәти, әмәк мәһсулунун гиймәтинә бәрабәр олар. Бу һалда фәһлә онун әмәйини сатын алмыш шәхс үчүн һеч бир изафи дәйәр истеһсал әтмиш олмаз, һәмин 6 шиллинг капитала чеврилмәз вә беләликлә капиталист истеһсалынын өз әсасы арадан галхмыш олар; һалбуки фәһлә мәһз бу әсас үзрә өз әмәйини сатыр, онун әмәйи мәһз бу әсас үзрә муздлу әмәкдир. Яхуд, фәрз әдәк ки, фәһлә 12 саатлыг әмәйинин мүгабилиндә 6 шиллингдән, йә'ни 12 саат әмәкдән аз алыр: 12 саатлыг әмәк 10 саатлыг, 6 саатлыг вә и. а. әмәйә мүбадилә олунур. Бәрабәр олмаған кәмийәтләрин бу чүр бәрабәрләшдирилмәси, дәйәри тә'йин әтмәк имканыны һәинки арадан галдырыр, һәтта өз-өзүнү мәһв әдән бир зиддийәт олдуғу үчүн она үмумийәтлә бир ганун тә'рифи дә верилә билмәз²³.

Чох мигдар әмәйин аз мигдар әмәйә мүбадиләсини, формалар арасындаки фәрг илә, йә'ни бир һалда маддиләшмиш әмәк, ди-кәр һалда исә чанлы әмәк олмасы илә әсасландырмаг тәшәббүсү дә фәйда вермәз²⁴. Бу хүсусилә она көрә мә'насыздыр ки, әмтиәнин дәйәри, әмтиәдә һәгигәтән маддиләшмиш әмәйин мигдары илә дейил, онун истеһсалы үчүн лазым олан чанлы әмәйин мигдары илә тә'йин олунур. Тутаг ки, бир әмтиәдә 6 иш сааты тәмсил олунмушдур. Әкәр бир ени ихтира нәтичәсиндә һәмин әмтиәни 3 саатда истеһсал әтмәк мүмкүн оларса, онда истеһсал олунмуш әмтиәнин дәйәри дә ярыбаяры азалачагдыр. Бу һалда һәмин әмтиә әввәлки 6 саатлыг зәрури ичтимаи әмәк әвәзиндә анчаг 3 саатлыг зәрури ичтимаи әмәйи тәмсил әдир. Беләликлә, әмтиә дәйәринин кәмийәти әмтиәдә маддиләшмиш әмәйин мигдары илә тә'йин олунмайыб онун истеһсалы үчүн лазым олан әмәйин мигдары илә тә'йин олунур.

әмәк ялныз базара чыхарылдыгда яранмыш олур, яхуд, даһа доғрусу, әмәк һәлә ярадылмаздан әввәл базара чыхарылыр" („Observations on some verbal disputes etc.", p. 75, 76).

²³ „Әкәр әмәк бир әмтиә кими, әмәйин мәһсулу олан капитал исә башга бир әмтиә кими көтүрүлсә вә бу ики әмтиәнин дәйәрләринин әйни мигдар әмәклә мүәййән әдилдийи фәрз олунса, онда бу мә'лум мигдар әмәк... енә дә һәмин мигдар әмәклә истеһсал олунмуш әйни мигдар капитала мүбадилә әдиләр; кечмиш әмәк... әйни мигдар һазырки әмәйә мүбадилә әдилмиш олар. Лакин әмәйин дәйәри... башга әмтиәләрин дәйәринә бәрабәр мигдарда әмәклә мүәййән олунмур" (А. Смитин „Wealth of Nations" әсәрини (London 1836) нәшр әдән Е. G. Wakefield-ин гейди, v. I, p. 231).

²⁴ „Разылашмаг лазым кәлирди ки (бу да „contrat social"-ын [„ичтимаи мүгавиләнин"] бир нөвүдүр), һәр дөфә кечмиш әмәк кәләчәк әмәйә мүбадилә әдилдикдә икинчи (йә'ни капиталист) биринчидән (йә'ни фәһләдән) йүксәк дәйәр-әлдә әтмиш олачагдыр" (Simón de Sismondi, De la Richesse Commerciale, Genève 1803, vol. I, p. 37).

Эмтиэ базарында пул саһиби илэ билаваситэ үз-үзэ дуран эмэк дейил, фэһлэдир. Фэһлэнин сатдыгы эмтиэ онун иш гүввэ-сидир. Фэһлэ хэгийгэтэн эмэк сэрф этмэйэ башладыгда иш гүв-вэси даһа онун малы олмур, демэли, фэһлэ бу гүввэни даһа сата билмэз. Эмэк дэйэрлэрин субстансиясы вэ имманент өлчүсүдүр, өзлүйүндэ исэ дэйэрэ малик дейилдир²⁵.

„Эмэийн дэйэри“ ифадэсиндэ дэйэр анлайышы нэинки тамами-лэ лэгв эдилмиш, һэтта дөнүб өзүнүн экслийинэ чеврилмишдир. Бу да, мисал үчүн, торпағын дэйэри ифадэси кими хэяли [йэ'ни эсли олмаян] бир ифадэдир. Лакин бу чүр хэяли ифадэлэр истехсал мүнәсибэтлэринин өзүндөн доғур. Бу, бэ'зи хэгийгэтэн эһэмиййэт-ли мүнәсибэтлэри тэзаһүр этдирэн формалар үчүн бир категория-дыр. Шейлэр тэзаһүр эдэркэн онларын чох вахт тамамилэ тәһриф олунмуш шәкилдэ көрүнэ биләчэйн, кәрәк ки, бирчә сияси игти-саддан башга бүтүн элмләрдә гәбул олунмушдур²⁶.

Классик сияси игтисад, ади һәятда ишләдилән „эмэийн гиймә-ти“ категориясыны эсла тәнгид этмәдән эйнилә көтүрмүш, сонра да бу гиймәтин нә илэ мүййән олунмасы суалыны мейдана ат-мышдыр. Лакин о чох тезликлә баша дүшмүшдүр ки, тәләб илэ тәклиф арасындаки нисбәтин дэйишмәси, һәр бир башга эмтиәнин гиймәтиндә олдуғу кими эмэийн дә гиймәтиндә дэйишиклик эмәлә кәлмәсиндән башга, йэ'ни базар гиймәтлэринин анчаг мүййән кәмиййәтдән ашағы дүшмәси вә я юхары галхмасындан башга һеч бир шейи изаһ эдә билмәз. Тәклиф илэ тәләб таразлашдыгда, башга шәртләр эйни олурса, гиймәтләр даһа дүшүб-галхмыр. Ла-кин бу һалда тәклиф илэ тәләб дә даһа һеч бир шей изаһ эдә билмир. Көрүнүр ки, тәләб илэ тәклиф бәрабәр олдугда эмэийн гиймәти, тәләб илэ тәклиф арасындаки нисбәтдән асылы олмая-раг мүййәнләшмәлидир; эмэийн „тәбии“ гиймәтә малик олмасы

²⁵ „Эмэк еканэ дэйэр өлчүсүдүр... һәр чүр сәрвәтин ярадычысыдыр, лакин өзү эмтиэ дейилдир“ (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, p. 186).

²⁶ Әксинә, бу кими ифадэләри ади licentia poetica [шеир сәрбәстлийи] һесаб этмәк тәшәббүсләри тәһлилин ачизлийини көстәрир. Прудон языр: „Эмэк барә-синдә дейирләр ки, онун дэйэри („valoir“) вар, лакин бу һалда эсл әмтиәнин дэйэрини дейил, эмәкдә мөвчуд олдуғу фәрз эдилән потенциал дэйэри нәзәрдә тутурлар. Эмэийн дэйэри мәчази бир ифадэдир вә и. а.“; мән Прудонун бу сөз-ләринин мугабилиндә дейирәм: „Гәт'и сурәтдә реал олан эмэк—әмтиәни о ан-чаг тәрзи-ифадә һесаб эдир. Демәли, эмэийн әмтиә характеринә әсасланан бүтүн мугасир чәмиййәт, бундан сонра шеир сәрбәстлийи, мәчази бир ифадә үзәриндә гурулмуш э'лан олунур. Әкәр бу чәмиййәт өзүнү эзән „бүтүн низамсызлыглары мөһв этмәк“ истәсә, нә эйби вар? бундан асан нә ола биләр?! гой бу чәмий-йәт анчаг ярарсыз истилаһлары мөһв этсин, дилини дэйишдирсин, бунун үчүн исә ялныз академия мугачиәт эдиб бурахдығы лүғәтин енидән нәшр олунма-сыны хаһиш этсә кифайәтдир“ (K. Marx, Misère de la Philosophie, p. 34, 35). [Русча тәрчүмәсиндә сәһ. 56.] Әлбәттә, даһа әлверишли олар ки, „дэйэр“ исти-лаһы һеч бир мүййән мә'на вермәсин. Белә олдугда она, шәраитдән асылы олараг истәнилән мә'на верилә биләр. Мәсәлән, J. B. Say мөһз бу чүр һәрәкәт эдир. „Valoir“ [„дэйэр“] нәдир? Чавабы: „Бир шей нәйә дэйәрсә одур“. Бәс „гиймәт“ нәдир? Чавабы: „Бир шейин пулла ифадә олунан дэйәридир“. Бәс нә сәбәбә торпаг әмэийинин... дэйэри вардыр? „О сәбәбә ки, она мүййән гиймәт верирләр“. Демәли, бир шей нәйә дэйәрсә, дэйэр дә одур, торпағын исә она көрә „дэйэри“ вар ки, онун дэйэри „пулла ифадә олунур“. Шейләрин сәбәб вә мөһшәи мәсәләләрини һәлл этмәк үчүн бу һәр һалда чох садә бир үсулдур.

мәсәләси дә мәнз бу йолла, тәдгиг әдиләси бир мөвзу кими ортая атылмышдыр. Яхуд, базар гиймәтинин аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир ил әрзиндә галхыб-дүшмәсини тәдгиг әдәрәк тапмышлар ки, онун галхыб-дүшмәси мүййән бир орта, сабит кәмийәт үзәриндә таразлашыр. Көрүнүр ки, бу орта кәмийәт, онун үзәриндә бир-бирини таразлашдыран галхыб-дүшмәләр илә дейил, башга бир шейлә мүййән олунмалыдыр. Тәсадүфи базар гиймәтләри үзәриндә һаким олуб бунлары тәнзим әдән вә әмәйин „зәрури гиймәти“ (физиократлар), яхуд „тәбии гиймәти“ (А. Смит) дейилән бу әмәк гиймәти, башга әмтиәләрдә олдуғу кими, анчаг, пулла ифадә әдилмиш дәйәрдән ибарәт ола биләр.

Сияси игтисад беләликлә, әмәйин тәсадүфи гиймәтләри арасындан йол ачыб онун дәйәрини тапачағыны күман әдирди. Башга әмтиәләрин дәйәри кими бу дәйәр дә сонра, истеһсал хәрчләрилә мүййән олунурду. Лакин фәһләни истеһсал әтмәк хәрчләри, йә’ни фәһләнин өзүнү истеһсал вә я тәкрат истеһсал әтмәк үчүн гоюлан хәрчләр нә демәкдир? Бу суалы сияси игтисад шүүрсуз олараг ибтидадаки суалын еринә гоймушдур, чүнки әмәйин өзүнүн истеһсал хәрчләрини тәдгиг әдәркән чыхылмаз бир даирә ичиндә галыб ериндән тәрпәнә билмирди. Демәли, сияси игтисад тәрәфиндән әмәйин дәйәри (value of labour) адландырылан шей, һәгигәтдә иш гүввәсинин дәйәридир ки, бу да фәһләнин шәхсийәтиндә керчәк мөвчуд олан бир гүввәдир вә өз фәалийәти илә, йә’ни әмәклә онун арасындаки фәрг машын илә онун әмәлийяты арасындаки фәрг гәдәрдир. Әмәйин базар гиймәтләри илә онун „дәйәри“ арасындаки фәрги, бу дәйәрин мәнфәәт нормасына нисбәтини, әмәйин истеһсал әтдийи әмтиә дәйәрләринә нисбәтини вә саирәни ахтармагла мәшғул олан игтисадчылар һеч бир заман көрә билмәмишләр ки, бу тәһлилин кедиши онлары әмәйин базар гиймәтләриндән апарыб онун хәяли „дәйәринә“ чыхармагдан башга, бу әмәк дәйәринин өзүнү дә кәтириб иш гүввәсинин дәйәринә чыхармаға вадар әдир. Классик сияси игтисад өз тәһлилинин вердийи бу нәтичәләри көрмәдийи үчүн вә „әмәйин дәйәри“, „әмәйин тәбии гиймәти“ вә и. а. ифадәләринә тәнгид нәзәрилә янашмайыб бунлары дәйәр мүнәсибәтинин сон адекват ифадәси кими тәтбиг әтдийи үчүн, сонра көрәчәйимиз кими, һәлл-әдилмәз зиддийәтләр ичиндә долашыб галмыш вә әйни заманда, бир принцип олараг һадисәләрин анчаг заһири көрүнүшүнү гәбул әдән вулгар игтисадын баяғы фикирләри үчүн мөһкәм әмәлийят зәмини яратмышдыр.

Һәр шейдән әввәл көрәк, иш гүввәсинин дәйәр вә гиймәти өз дәйишмиш формасында, йә’ни әмәк һаггы шәклиндә нечә ифадә олунур.

Биз билирик ки, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри һесабыландыгда, фәһләнин мүййән мүддәт өмр сүрдүйү нәзәрдә тутулур вә иш күнүнүн мүййән узунлуғу бу мүддәтә мұвафиг көтүрүлүр. Фәрз әдәк ки, ади иш күнү 12 саат давам әдир вә иш гүввәсинин күндәлик дәйәри, 6 иш саатыны тәчәссүм әтдирән дәйәрин пул ифадәсиндән ибарәт 3 шиллингдир. Әкәр фәһлә 3 шиллинг алырса, 12 саат фәалийәтдә олан өз иш гүввәсинин дәйәрини ал-

мыш олур. Иш гүввэсинин бу күндәлик дэйэрини инди бир күн-лүк эмэйин дэйэри шәклиндә ифадә этсәк, белә бир формула аларыг: он ики саатлыг эмэйин дэйэри 3 шиллингдир. Беләликлә иш гүввэсинин дэйэри эмэйин дэйэрини вә я—пулла ифадә олунса—онун зәрури гиймәтини тә'йин этмиш олур. Әкәр иш гүввэсинин гиймәти онун дэйэриндән артыг вә я әксик олурса, эмэйин дә гиймәти онун дэйэри адланан шейдән артыг вә я әксик олачагдыр.

Эмэйин дэйэри иш гүввэси дэйэринин анчаг иррасионал [зиддийәтли] бир ифадәси олдуғундан, өзлүйүндә айдындыр ки, эмэйин дэйэри эмэйин яратдығы ени дэйәрдән һәмишә аз олмалыдыр, чүнки капиталист һәмишә иш гүввэсини, онун өз дэйэрини тәк-рар истәһсал этмәк үчүн лазым олдуғундан даһа узун мүддәт фәалийәтдә олмаға мәчбур әдир. Юхарыда кәтирдийимиз мисал-да 12 саат фәалийәтдә олан иш гүввэсинин дэйэри 3 шиллинг-дир вә бу дэйэри тәк-рар истәһсал этмәк үчүн иш гүввэси 6 саат фәалийәтдә олмалыдыр. Һалбуки истәһсал олунмуш ени дэйәр 6 шиллингдир, зира иш гүввэси һәгигәтдә 12 саат фәалийәтдә олмушдур; онун истәһсал әтдийи дэйәр исә иш гүввэсинин өз дэйэриндән асылы дейил, фәалийәтдә олдуғу мүддәтдән асылы-дыр. Беләликлә, илк бахышда мә'насыз көрүнән белә бир нәти-чә алынмыш олур ки, 6 шиллинглик дэйәр ярадан эмэйин өз дэйэри 3 шиллингдир²⁷.

Сонра көрүрүк ки, иш күнүнүн өдәнилмиш һиссәсини, йә'ни алты саатлыг эмәйи ифадә әдән 3 шиллинглик дэйәр, бүтүн он ики саатлыг иш күнүнүн, о чүмләдән өдәнилмәмиш алты саатлыг эмэйин дэйэрини вә я гиймәтини дә тәмсил әдир. Беләликлә, әмәк һаггы формасы иш күнүнүн зәрури вә изафи эмәйә, өдәнил-миш вә өдәнилмәмиш эмәйә бөлүмәсинин бүтүн изләрини силиб йох әдир. Һәр чүр әмәк, өдәнилмиш әмәк кими көрүнүр. Бияр эмәйи шәраитиндә тәһкимли кәндлинин өзүнә сәрф әтдийи эмәйи илә мүлкәдара сәрф әтдийи ичбари эмәйи арасында мөкан вә заман ә'тибарилә ән габарыг бир фәрг вардыр. Гул эмәйи шәраитиндә иш күнүнүн һәтта, гулун ялныз өз яшайыш васитәләринин дэйэрини өдә-дийи вә фе'лән анчаг өзү үчүн ишләдийи һиссәси дә саһибкара сәрф әдилмиш әмәк кими көрүнүр. Гулун бүтүн эмәйи, өдәнил-мәйән әмәк кими нәзәрә кәлир²⁸. Муздлу әмәк системиндә исә, әксинә, изафи әмәк, яхуд өдәнилмәмиш әмәк дә өдәнилмиш кими

²⁷ Мүгайисә әт: „Zur Kritik der politischen Oekonomie. Berlin 1859“, сәһ. 40; бурада мән дейирәм ки, капиталын тәдгиги бу мәсәләни һәлл әтмәлидир: „Не-чә олур ки, мүбадилә дэйэринә әсасланан, анчаг иш вахты илә тә'йин олунан истәһсал шәраитиндә эмәйин өз мүбадилә дэйэри, вердийи мөһсулун мүбадилә дэйэриндән ашағы олур?“ (К. М а р к с, Фәлсәфә йохсуллуғу. Марксист китабха-насы. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 102).

²⁸ Лондон фритрэдерләринин ахмагчасына садәдиллик көстәрән органы „Mor-ning Star“ гәзети Америкада вәтәндаш мүһарибәси заманы инсана мүйәссәр олдуғу гәдәр бөйүк бир мә'нәви һиддәтлә язырды ки, „Confederate States“дә [чәнуб штатларында] зәнчиләр тамамилә һавайы ишләйирләр. Тәәссуф ки, бу гәзет зәһмәт чәкиб белә бир зәнчинин күндәлик хәрчини, мәсәлән, Лондон East End-индә ишләйән азад бир фәһләнин күндәлик хәрчи илә мүгайисә әтмә-мишдир.

көрүнүр. Гулдарлыг шэраитиндэ мүлкиййэт мүнәсибәти гулун гис-мән өзү үчүн ишләдийини пәрдәләйир, музду эмэк системиндә исә, пул мүнәсибәти музду фәһләнин һавайы эмәйини.

Буна көрә дә айдындыр ки, иш гүввәсинин дәйәр вә гиймәтинин эмэк һаггы формасына, йә'ни эмәйин өзүнүн дәйәр вә гиймәти формасына чеврилмәси нә гәдәр бөйүк әһәмийәтә маликдир. Нәгиги мүнәсибәти пәрдәләйән вә заһирдә тамамилә әкс бир мүнәсибәт көркәми ярадан бу заһири тәзаһүр формасы әлә бир тәмәлдир ки, һәм фәһләнин, һәм дә капиталистин бүтүн һүгүг тәсәввүрләри, капиталист истеһсал үсулундаки бүтүн сахтакарлыглар, бу үсулун доғурдуғу бүтүн азадлыг хүялары вә вулгар игтисадын бүтүн мәддаһлыг һийләләри бу тәмәл үзәринә әсәсланыр.

Эмэк һаггынын сиррини ачмағ үчүн бүтүн дүня тарихинә чохлах вахт лазым кәлдийи һалда, бу харичи тәзаһүр формасынын зәрурәтини [raison d'être, мөвчуд олмасынын сәбәбини] баша дүшмәкдән асан һеч бир шей ола билмәз.

Капитал илә эмэк арасындаки мүбадилә әввәлчә тамамилә, һәр чүр башга бир әмтиәнин алыныб-сатылмасы кими гавранылыр. Алычы бир мәбләғ пул, сатычы исә пулдан фәрғли олан шей верир. Нүгүгшүнаслыг нәзәрилә бахылдыгда бурада, олсалса анчағ һәмин мадди фәрғ көрүнүр ки, бу да ашағыдаки юридик эквивалент формулалары илә ифадә олунур: „Do ut des“, „do ut facias“, „facio ut des“ вә „facio ut facias“ [йә'ни: „мән бир шей верирәм ки, әвәзиндә сән бир шей верәсән“, „мән бир шей верирәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсән“, „мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә сән бир шей верәсән“ вә „мән бир иш көрүрәм ки, әвәзиндә сән бир иш көрәсән“].

Сонра: мүбадилә дәйәри илә истеһлак дәйәри өзлүйүндә ортағ өлчүлү кәмийәтләр олмадыглары үчүн „эмәйин дәйәри“, „эмәйин гиймәти“ ифадәләри дә „памбығын дәйәри“, „памбығын гиймәти“ ифадәләриндән чох иррационал көрүнүр. Буна үстәлик бир дә бурасы вар ки, фәһлә анчағ эмәйини сәрф этдикдән сонра һагг алыр. Тә'дийә васитәси олан пул, һазырланмыш мәһсулун дәйәрини вә я гиймәтини вә, демәли, бу һалда, сәрф олунмуш эмәйин дәйәрини вә я гиймәтини post factum [сонрадан] реаллашдырыр. Нәһайәт, фәһләнин капиталистә вердийи „истеһлак дәйәри“ һәгигәтдә иш гүввәси дейил, иш гүввәсинин фәалийәтидир, йә'ни мүәййән бир файдалы әмәкдир, дәрзинин, чәкмәчинин, әйиричинин вә башгаларынын эмәйидир. Дикәр тәрәфдән көтүрүлдүкдә һаман эмәйин дәйәр ярадан үмуми бир үнсүр олмасы,—эмәйи бүтүн башга әмтиәләрдән фәрғләндирән бу хәссә,—адәтән нәзәрдән гачырылыр.

Әкәр биз өз он ики саатлыг эмәйи мүгабилиндә, алты саатлыг әмәклә истеһсал олунан бир дәйәр, мәсәлән 3 шиллинг алан фәһләнин нөгтейи-нәзәрини көтүрсәк, бу фәһләнин нәзәриндә он ики саатлыг әмәк, доғрудан да 3 шиллинги сатын алмағ үчүн анчағ бир васитәдир. Фәһләнин адәт әтдийи яшайыш васитәләринин дәйәри дәйишдикдә, онун иш гүввәсинин дәйәри дә дәйишә биләр: 3 шиллингдән артыб 4 шиллинг ола биләр, яхуд 3 шиллингдән әниб 2 шиллинг ола биләр, яхуд, иш гүввәсинин дәйәри дәйишмәдийи һалда онун гиймәти тәләб вә тәклифин артыб-әксилмәси

үзүндөн галхыб 4 шиллинг вэ я эниб 2 шиллинг ола билэр;—бүтүн бу Һалларда фәһлә даим эйни 12 саатлыг эмэк верир. Буна көрә дә фәһләнин алдыгы эквивалентин кәмийәтиндәки һәр бир дәйишиклик она һөкмән өз 12 саатлыг ишинин дәйәриндә вэ я гиймәтиндә баш верән бир дәйишиклик кими көрүнүр. Мәһз бу чәһәт, иш күнүнү сабит бир кәмийәт һесаб әдән А. Смитин²⁹ әкс бир сәһв әтмәсинә сәбәб олмушдур; о иддиа әдир ки, яшайыш васитәләринин дәйәри дәйиширсә дә, әмәйин дәйәри сабитдир, буна көрә дә эйни иш күнү фәһлә үчүн чох вэ я аз мигдар пулда ифадә олуна биләр. О дейир:

„Фәһләнин алдыгы (әмәкдә ифадә олуна) гиймәт, бу гиймәтин мүгабилиндә алдыгы әмтиәләрин мигдары нә гәдәр дәйишилсә дә һәмишә эйнән галмалыдыр. Бу гиймәтә бир һалда чох әмтиә алмаг олар, диһәр һалда—аз; лакин бу һалда әмтиәләри сатын алан әмәйин дәйәри дейил, о әмтиәләрин дәйәри дәйишир“^{29a}.

Диһәр тәрәфдән капиталисти көтүрәк. О биринчи нөвбәдә истәйир ки, мүмкүн гәдәр аз пула мүмкүн гәдәр чох әмәк алсын. Буна көрә дә капиталисти фе’лән анчаг, иш гүввәсинин дәйәри илә бу гүввәнин фәәлийәти нәтичәсиндә ярадылан дәйәр арасындаки фәрг марагландырыр. Лакин о бүтүн әмтиәләри мүмкүн гәдәр учуз алмаға чалышыр вэ өз мәнфәәт мәнбәини һәмишә сәдәчә алдатмагда, йә’ни учуз алыб һаһа сатмагда көрүр. Демәли о гәг’ийән баша дүшмүр ки, һәгигәтдә әмәйин дәйәри кими бир шей мөвчүд олсайды вэ о доғрудан да бу дәйәри өдәсә иди, һеч бир капитал олмазды, онун пулу капитала чеврилә билмәзди.

Һәм дә әмәк һаггынын һәгиги һәрәкәтиндәки һаллар заһирән сүбут әдир ки, куя иш гүввәсинин дәйәри дейил, онун фәәлийәтинин, йә’ни әмәйин дәйәри өдәнилир. Бу һаллары биз ики бөйүк гисмә айыра биләрик: 1. Иш күнүнүн узунлуғу дәйишдикдә әмәк һаггы да дәйишир. Эйни дәрәчә һаггы олараг белә бир нәтичә чыхармаг оларды ки, машынын дәйәри дейил, онун әмәлийятынын дәйәри өдәнилир, чүнки машынын да бир һәфтәлик иһарә һаггы бир күнлүк иһарә һаггындан артыгдыр. 2. Эйни бир вәзифәни ифа әдән мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггында айры-айры фәргләр ола биләр. Лакин бу кими фәрди фәргләрә биз гул әмәйи системиндә дә тәсадүф әдирик ки, бурада даһа һеч бир янлыш фикрә дүшмәйә имкан галмыр вэ иш гүввәси олдуғу кими, тамамилә ачыг сатылыр. Фәрг ялһыз ондадыр ки, гул әмәйи системиндә кейфийәтчә орта сәвийәдән юһары олан иш гүввәсинин хейри вэ кейфийәтчә орта сәвийәдән ашағы олан иш гүввәсинин зәрәри гулдара, муздлу әмәк системиндә исә фәһләнин өзүнә дәйир, чүнки муздлу әмәк системиндә иш гүввәсини сатан—фәһләнин өзүдүр, гул әмәйи системиндә исә—үчүнчү шәхс.

Бурасыны да гейд әтмәлийик ки, „әмәйин дәйәри вэ гиймәти“ вэ я „әмәк һаггы“ кими тәһһүр формаларындан бәһс әдилиркән, бу формаларда тәһһүр әдән һәгиги мүнәсибәтдән фәргли олараг,—йә’ни иш гүввәсинин дәйәр вэ гиймәтиндән фәргли олараг,—

²⁹ А. Смит ишәмузд әмәк һаггындан бәһс әдирикән, иш күнүнүн дәйишмәсинә ялһыз тәсадүфи олараг иһарә әдир.

^{29a} A. Smith, *Wealth of Nations*, b. I, ch. 5.

үмүмийәтлә һәр чүр тәзаһүр формасы илә бу формаларын архасында кизләнмиш өз әсасы һаггында дейилән эйни шейи сөйләмәк олар. Тәзаһүр формалары сәтһи тәфәккүр формалары олуб билаваситә өзлүйүндә мейдана кәлир, бунларын архасында кизләнән әсас исә анчаг әлми тәдгигатла ашкара чыхарыла биләр. Классик сияси игтисад ишин әсл чәһәтинә чох яхынлашыр, лакин буну шуурла тәртиб әтмир вә о өз буржуа чилдиндән чыхмаса буну эдә дә билмәз.

ОН СӘҚҚИЗИНЧИ ФӘСИЛ ВАХТАМУЗД ЭМӘК ҲАГГЫ

Эмәк һаггынын өзү дә, чох мүхтәлиф формалар алып, сияси игтисад тәдрис китабларында исә бу хүсусда һеч бир мә'лумат йохдур, зира кобуд бир мадди мараг тә'гиб әдән бу китаблар һәр бир форма фәргинә хор бахыр. Лакин бүтүн бу формаларын тәдгиги, әмәк һаггына даир хүсуси нәзәриййә саһәсинә аиддир вә, демәли, бу әсәрин вәзифәләри сырасына дахил дейилдир. Бурада ики әсас форманы анчаг гысача тәсвир әтсәк ерсиз олмаз.

Хатырымыздадыр ки, иш гүввәси һәмешә мүәййән мүддәтә сатылып. Демәли, „вахтамузд әмәк һаггы“, мәсәлән күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы, иш гүввәсинин күндәлик дәйәрини, һәфтәлик дәйәрини вә и. а. билаваситә ифадә әдән чеврилмиш формадыр.

Ән әввәл гейд әтмәлийик ки, иш гүввәси гиймәтинин вә изафи дәйәрин дәйишилмәси ганунлары,—он бешинчи фәсилдә шәрһ әдилән бу ганунлар, ади форма дәйишиклийи васитәсилә әмәк һаггы ганунларына чеврилир. Ғабелә, иш гүввәсинин мүбадилә дәйәри илә бу дәйәрә сатын алынан яшайыш васитәләри күтләси арасындаки фәрг дә инди номинал әмәк һаггы илә реал әмәк һаггы арасындаки фәрг шәклиндә мейдана чыхыр. Ғәмин ганунларын әсас вә башлыча формасы һаггында сөйләниләнләри айрыча бир тәзаһүр формасына тәтбиглә тәкрап әтмәк артыг олар. Буна көрә дә биз, мәһз вахтамузд әмәк һаггыны изаһ әдән бә'зи хүсусийәтләри кәстәрмәклә кифайәтләнәчәйик.

Фәһләнин өз күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәйи мүгабилиндә алдыгы пулун мәбләғи³⁰, онун номинал әмәк һаггынын, йә'ни дәйәри чәһәтдән гиймәт олунмуш әмәк һаггынын мәбләғини тәшкил әдир. Лакин айдындыр ки, иш күнүнүн узунлуғундан, йә'ни һәр күн сәрф әдилән әмәйин мигдарындан асылы олараг эйни мигдар күндәлик, һәфтәлик вә и. а. әмәк һаггы, әмәк үчүн чох мүхтәлиф гиймәтләр тәшкил эдә биләр, йә'ни чох мүхтәлиф пул мәбләғләри эйни мигдар әмәйин гиймәти ола биләр³¹. Беләликлә,

³⁰ Бурада пулун өзүнүн дәйәри һәр ердә сабит фәрз олунур.

³¹ „Әмәйин гиймәти мүәййән мигдар әмәйә верилән мәбләғдир“ (Sir Edward West, *Price of Corn and Wages of Labour*, London 1826, p. 67). West—сияси игтисад тарихиндә бир дөвр ачмыш олан адсыз әсәрин мүәллифи: „*Essay on the Application of Capital to Land*. By a Fellow of the University College of Oxford. London 1815“.

вахтамузд эмәк һаггы саһәсиндә, эмәк һаггынын үмуми мәбләғи, йә’ни күндәлик, һәфтәлик вә и. а. мәбләғи илә әмәйин гиймәти арасындаки фәргин башга чәһәтләрини мүййән әтмәк лазымдыр. Лакин бир мигдар әмәйин бу гиймәтини, йә’ни пул дәйәрини нечә тапмалы? Әкәр биз иш гүввәсинин орта һесабла кәтүрүлән күндәлик дәйәрини орта иш күнүндәки саатлара бөлсәк, әмәйин орта гиймәтини тапмыш оларыг. Тутаг ки, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри, мисал үчүн, 3 шиллингдир вә я 6 иш сааты әрзиндә ярадылмыш дәйәрдән ибарәтдир, иш күнү исә 12 саат давам әдир; онда бир саатлыг әмәйин гиймәти $= \frac{3 \text{ ш.}}{12} = 3 \text{ пенс.}$ Иш саа-

тынын бу йолла тапылан гиймәти, әмәйин гиймәти үчүн өлчү ваһиди олур.

Бурадан мә’лум олур ки, әмәйин гиймәти даим дүшсә дә, күндәлик, һәфтәлик вә и. а. эмәк һаггы сабит гала биләр. Мәсәлән, әкәр ади иш күнү 10 саат давам әдир вә иш гүввәсинин күндәлик дәйәри 3 шиллингдирсә, иш саатынын гиймәти $3\frac{3}{5}$ пенс олур; әкәр иш күнү узаныб 12 саата чатса, иш саатынын гиймәти 3 пенсә дүшәчәк, 15 саата чатдыгда исә $2\frac{2}{5}$ пенс олачагдыр. Буна бахмаяраг күндәлик вә һәфтәлик эмәк һаггы сабит галачагдыр. Әмәйин гиймәти сабит галса вә я һәтта ашағы дүшсә, әксинә, күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггы арта биләр. Мәсәлән, иш күнү 10 саат, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри исә 3 шиллинг олдугда, иш саатынын гиймәти $\frac{3}{5}$ пенс олур. Иш артдығына көрә, әмәйин гиймәти сабит галмагла бәрабәр фәһлә күндә 12 саат ишләмәли олса, әмәйин гиймәтиндә һеч бир дәйишиклик олмадан фәһләнин эмәк һаггы артыб 3 шиллинг $7\frac{1}{5}$ пенсә чатачагдыр. Әмәйин экстенсив кәмийәти дейил, интенсив кәмийәти артса, енә дә әйни нәтичә алынмыш олар³². Демәли, номинал күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггы артмагла бәрабәр әмәйин гиймәти олдугу кими гала биләр вә һәтта дүшә дә биләр. Бир һалда ки, фәһләнин өзүнүн сәрф әтдийи әмәйә үстәлик онун дикәр аилә үзвләри дә эмәк сәрф әдирләр, юхарыдаки сөзләри, фәһлә аиләсинин кәлири һаггында да сөйләмәк олар. Беләликлә, әмәйин гиймәтини ашағы салмаг үчүн, номинал күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггынын азалмасындан асылы олмаян үсуллар да вардыр³³.

³² Әмәйин музду, әмәйин гиймәтиндән вә вердийи мәнсулун мигдарындан асылыдыр... Эмәк һаггынын артмасы, эмәк гиймәтинин һөкмән артмасы илә әлагәдәр дейилдир. Иш вахты узадылдыгда вә чох кәркинләшдирилдикдә, әмәйин гиймәти олдугу кими галса да, эмәк һаггы хейли арта биләр (West, Price of Corn and Wages of Labour, London 1826, сәһ. 67, 68, 112). Бурасыны да гейд әтмәли ки, West әсас суалдан, йә’ни „әмәйин гиймәти“ нә илә мүййән олунур суалындан яхасыны чейнәнмиш ади сөзләрлә гуртармаға чалышыр.

³³ XVIII әсрдәки сәнәе буржуазиясынын ән тәәссүбкеш нүмайәндәси вә дөфәләрлә ситат кәтирдийимиз „Essay on Trade and Commerce“ әсәринин мүәллифи, мәсәлән олдугча долашыг шәрһ әтсә дә буну һисс әдир; о дейир: „Әмәйин гиймәти дейил (әмәйин гиймәти дедикдә күндәлик вә я һәфтәлик номинал эмәк һаггы нәзәрдә тутулур), онун мигдары, яшайыш васитәләринин гиймәти илә мүййән олунур. Яшайыш васитәләринин гиймәтини кифайәт гәдәр азалтмагла сиз, әмәйин мигдарыны да әйни нисбәтдә азалтмыш оларсыныз... Фабрикантлар, әмәйин гиймәтини номинал кәмийәтиндән асылы олмаяраг бу гиймәти галдыр-

Үмуми ганун беләдир: бир күндә, һәфтәдә вә и. а. сәрф олу-нан әмәйин мигдары мә'лум олдуғда, күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггынын гәдәри әмәйин гиймәтиндән асылыдыр, әмәйин гиймәти исә иш гүввәсинин дәйәри дәйишдикдә вә я онун гиймәти дәйәриндән артыб-әксилдикдә онунла бирликдә дәйишир. Әксинә, әмәйин гиймәти мә'лумдурса, онда күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы сәрф олуна күндәлик вә я һәфтәлик әмәйин мигдарындан асылы олур.

Вахтамузд әмәк һаггы ваһиди вә я иш саатынын гиймәти, иш гүввәсинин күндәлик дәйәрини ади иш күнүндәки саатларын сайына бөлмәклә әлдә әдилір. Тутаг ки, иш күнүндә 12 саат вар, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри исә 3 шиллингә, яхуд 6 саатлыг иш мүддәтиндә истәһсал олунмуш дәйәрә бәрабәрдир. Бу һалда иш саатынын гиймәти 3 пенс, онун яратдығы ени дәйәр исә 6 пенс олачагдыр. Сонра, фәһләнин бир күндә 12 саатдан (вә я һәфтәдә 6 күндән) аз, мәсәлән 6 вә я 8 саат ишләдийини фәрз әтсәк, әмәйин гиймәти олдуғу кими галмагла онун алдығы күндәлик һагг чәми 2 вә я $1\frac{1}{2}$ шиллинг олар. Фәрз әтдийимиз ки-ми фәһлә өз иш гүввәсинин дәйәринә мұтабиг олан күндәлик һаггыны истәһсал әтмәк үчүн күндә орта һесабла 6 саат ишләмәли олдуғуна көрә вә, енә һәмин фәрзийәйә әсасән фәһлә һәр иш саатынын анчаг ярысыны өзүнә, диқәр ярысыны исә капиталистә сәрф әтдийинә көрә, айдындыр ки, фәһлә алты саатлыг әмәйин яратдығы дәйәри ялныз о заман газана биләр ки, азы 12 саат ишләмиш олсун. Биз һәддән артыг ишләмәйин фәлакәтли нәтичәләр вердийини әввәлләрдә көрмүшдүк; бурада исә, фәһләнин тәләб олундуғундан аз ишләмәйә мәчбур олдуғу һалларда чәкәчәйи изтирабларын мәнбәини көрүрүк⁸⁴.

Әкәр әмәк һаггы саат һесабилә верилрсә, йә'ни капиталист фәһләйә мүйәйән күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы вермәйиб анчаг истәдийи заман иш верәчәйи саатларын һаггыны өдәмәлидирсә, онда капиталист фәһләнин ишләйәчәйи мүддәти, ибтидада бир саатлыг музду вә я әмәйин гиймәти үчүн өлчү ваһидини мүйәйән әдиркән әсас көтүрүлән иш мүддәтинә нисбәтән гысалда биләр. Бу өлчү ваһиди иш гүввәсинин күндәлик дәйәри нисбәти мә'лум мигдар саатлыг иш күнү илә мүйәйән олундуғуна көрә, айдындыр ки, иш күнүндәки саатларын сайы мә'лум олмадығда һәмин өлчүнүн даһа һеч бир

маг вә әндирмәк үчүн мүхтәлиф йоллар олдуғуну билирләр“ (көстәрилән әсәрләр, р. 48 вә 61). N. W. Senior өзүнүн „Three Lectures on the Rate of Wages. London 1830“ әсәриндә West-дән бир чох шей көтүрдүйү һалда онун адыны чәкмир вә әзчүмлә дейир: „Фәһләни марағландыран башлыча чәһәт әмәк һаггынын мигдарыдыр“ (р. 14). Демәли, фәһләни марағландыран башлыча чәһәт онун сәрф әтдийи әмәйин мигдары дейил, алдығы әмәк һаггынын номинал мәбләғи имий!

⁸⁴ Белә гейри-ади ишсизлийин тә'сири, иш күнүнү ганун әсасында үмуми, мәчбури сурәтдә азалтмағын тә'сириндән тамамилә фәрғлидир. Биринчи һалдаки тә'сир иш күнүнүн мүтләг кәмийәтинә гәт'ийән тохунмур вә һәм 15 саатлыг иш күнүндә, һәм дә 6 саатлыг иш күнүндә эйни дәрәчә асанлыгла баш верә биләр. Биринчи һалда әмәйин нормал гиймәти һесабланыркән фәһләнин орта һесабла күндә 15 саат ишләдийи, икинчи һалда исә орта иш күнүнүн 6 саат олдуғу фәрз олунур. Биринчи һалда фәһлә күндә $7\frac{1}{2}$ саат, икинчи һалда исә анчаг 3 саат ишләсә, эйни нәтичә һасил олачагдыр.

мә'насы галмыр. Нәтижәдә, өдәнилмиш эмәклә өдәнилмәмиш эмәк арасындаки рабита ғырылмыш олур. Капиталист инди иш вахтыны, фәһләнин яшадылмасы үчүн лазым олан сәвиййәйә чатдырмадан фәһләнин чанындан мүййән мигдар изафи эмәк чыхара биләр. О әмәйин бүтүн мүнәтәзмәлийини поза биләр вә анчаг өз раһатлыгы, өз кейфи вә бир дәгигәлик мәнәфеи хатиринә фәһләни каһ амансыз бир дәрәчәдә һәддиндән артыг ишләдәр, каһ да ону гисмән вә я тамамилә ишсиз гояр. Капиталист куя „әмәйин нормал гиймәтини“ вериб иш күнүнү һеч бир һәдд көзләмәдән истәдийи гәдәр узада биләр вә бунун мүгабилиндә фәһләйә һеч бир шей вермәйә биләр. Буна көрәдир ки, Лондонун иншаат фәһләләри, капиталистләрин белә бир саат һесабы эмәк һаггы системини онлара зорла гәбул әтдирмәк тәшәббүсләри (1860-чы илдә) әлейһинә чыхдыгда тамамилә ағыллы иш көрмүшдүләр. Ганун вермәк йолу илә иш күнүнә һәдд гоймаг бу кими биабырчылыгларасон гоюрса да, машынларын рәғабәтиндән, ишә көтүрүлән фәһләләрин ихтисасындаки дәйишикликләрдән, гисмән вә үмуми бөһранлардан ирәли кәлән иш азлыгыны, әлбәттә, арадан галдырмыр.

Күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггы артдыгы тәгдирдә әмәйин гиймәти номинал чәһәтдән сабит гала биләр вә, буна бахмаяраг, өз нормал сәвиййәсиндән ашагы дүшә дә биләр. Бу һәмишә о заман олур ки, әмәйин, йә'ни иш саатынын гиймәти сабит галдыгы һалда иш күнү өз ади узунлуг һәддини ашыб кечир. Әкәр иш гүввәсинин күндәлик дәйәри

кәсриндә мәхрәч артырса, онун

иш күнү

сүрәти даһа сүр'әтлә артыр. Иш гүввәсинин фәалийәт мүддәти артырса, онун ишләниб түкәнмәси, демәли дәйәри дә артыр, һәм дә онун күндәлик дәйәри, фәалийәт мүддәтинә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр. Буна көрә дә ганун васитәсилә иш вахтына һәдд гоюлмадыгы вә вахтамүзд эмәк һаггы системинин кениш тәтбиг әдилдийи бир чох истәһсал саһәләриндә тәбии олараг белә бир адәт әмәлә кәлмишдир ки, анчаг мүййән бир нөгтәйә гәдәр, мәсәлән он саат эмәк сәрф әдиләнә гәдәр давам әдән иш күнү нормал иш күнү һесаб әдилир (буна „normal working day“, „the day's work“ вә я „the regular hours of work“ дейирләр). Иш күнүнүн бу һәдди ашан гисми вахтындан артыг иш мүддәти (overtime) һесаб олунур вә онун һәр сааты йүксәк гиймәтлә (extra pay) өдәнилир, лакин бу гиймәтин йүксәклийи чох вахт чох чүз'и бир дәрәчәдә олур³⁵. Нормал иш күнү бурада һәгиги иш күнүнүн анчаг бир һиссәсини тәшкил әдир вә бүтүн ил бою һәгиги иш күнү чох вахт нормал иш күнүндән узун олур³⁶. Иш күнүнүн мүддәти мү-

³⁵ „Вахтындан артыг иш үчүн верилән эмәк һаггынын нормасы (кружева истәһсалында) о гәдәр аздыр ки (һәр саатына $\frac{1}{2}$ пенс вә и. а.), онун хейри, вахтындан артыг ишдә фәһләнин сәһһәтинә вә иш габилйәтинә вурулан чох бөйүк зәрәрлә әсла мүгайисәйә кәлмәз... һәм дә бу васитә илә газанылан азачыг әләвә эмәк һаггынын һамысыны, әләвә гита маддәләринә сәрф әтмәк лазым кәлир“ (Children's Employment Commission. 2-nd Report, p. XVI, p. 117).

³⁶ Мәсәлән, дивар кағзы истәһсалында фабрика гануну бу яхынларда тәтбиг әдиләнәдәк әлә иди. „Биз һаһар үчүн тәнәффүсә чыхмырыг, одур ки, бизим $10\frac{1}{2}$ саатлыг иш күнүмүз ахшам саат 4—30 дәгигәдә гуртарыр вә бундан

эйиён нормал ҳадди ашдыгда эмэк гиймәтинин артмасы Британия сәнаеинин мүхтәлиф сәһәләриндә элә бир шәкил алмышдыр ки, нормал иш вахты дейилән мүддәтдә эмәйин гиймәти чох ашағы олдуғундан фәһлә, әкәр үмүмийәтлә кифайәт гәдәр эмәк һаггы алмаг истәйирсә, иш вахтындан артыг ишләмәйә мәчбур олур, зира иш вахтындан артыг ишләдийи мүддәт үчүн йүксәк гиймәт верилир³⁷. Иш күнүнүн ганун васитәсилә азалдылмасы, фәһләнин бу йол илә бир гәдәр артыг эмәк һаггы алмаг имканына сон гоймуш олур³⁸.

Һамыя мә'лумдур ки, бир сәнае сәһәсиндә иш күнү нә гәдәр узун олса, эмәк һаггы бир о гәдәр ашағы олур³⁹. Фабрика мүфәттиши А. Redgrave буну, 1839-чу илдән 1859-чу иләдәк ийирми ил әрзиндә мүхтәлиф истәһсаллары мүгайисә әтмәклә көстәрир; мә'лум олур ки, он саатлыг иш күнү ганунунун аид әдилдийи фабрикаларда эмәк һаггы артмыш, күндә 14—15 саат ишләйән фабрикаларда исә азалмышдыр⁴⁰.

Юхарыда биз белә бир гануну көстәрмишдик: эмәйин гиймәти мә'лум олдуғда, күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггы сәрф олун-

сонра ишләдийимиз мүддәт, вахтындан артыг иш вахты һесаб олунур ки, бу да чох аз һалларда ахшам саат 8-дән тез гуртарыр; беләликлә биз бүтүн ил бою иш вахтындан артыг ишләйирик" (Mr. Smith's Evidence „Children's Employment Commission. 1-st Report“, p. 125).

³⁷ Мәсәлән, Шотландия бояханаларында: „Шотландиянын бә'зи ерләриндә (1862-чи ил фабрика гануну вериләнәдәк) бу сәнаәдә иш вахтындан артыг ишләмәк үсулу тәтбиг әдилирди, йә'ни 10 саатлыг эмәк нормал иш күнү һесаб олунурду. Бу иш күнү үчүн ишчи 1 шиллинг 2 пенс алырды. Лакин ишчи һәр күн бу 10 саатдан 3—4 саат артыг ишләйиб һәр саатына 3 пенс алырды. Бу систем нәтичәсиндә, анчаг нормал иш вахтында ишләйән бир фәһлә һәфтәдә 8 шиллингдән артыг ала билмирди. Иш вахтындан артыг ишләмәйән фәһләнин эмәк һаггы кифайәт көрмүрдү“ („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863“, p. 10). „Артыг иш вахты үчүн верилән йүксәк һагг фәһләни ширникдирир вә о бундан әл чәкә билмир“ („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1848“, p. 5). Лондонун Сити мәһәлләсиндәки чилдханада 14—15 яшында олан чохлу гыз ишләдилер вә бунлара шакирдлик мүгавиләси әсасында мүәййән саатлардан ибарәт иш вахты тә'йин олунур. Буна бахмаяраг гызлар һәр айын сон һәфтәсини ахшамлар саат 10, 11, 12-йәдәк, һәтта кечә саат 1-әдәк, яшда өзләриндән бөйүк фәһләләрлә бир ердә, чох мүхтәлиф адамларын ичиндә ишләйирләр. „Саниб-карлар гызлары йүксәк эмәк һаггы илә вә яхшы ахшам емәйи үчүн пул вермәклә тамаһсыландырырлар (temt)“. Ахшам емәйини онлар гоншулуғдаки мейханалардан алырлар. Бу васитә илә һәмин „young immortals“ [чаван мәлаикәләр] („Children's Employment Commission, 5-th Report“, p. 44, n. 191) арасында интишар әтирилән бөйүк әхлағсызлығын күнаһыны онларын хейли мигдар мүгәддәс китаб чилдләмәк кими саваб иш көрмәси ююб апарыр.

³⁸ Бах: „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1863“, p. 5. Лондон иншаат фәһләләри 1860-чы илдәки бөйүк тә'тил вә локаут заманы вәзийәти тамамилә дүзкүн баша дүшүб демишдиләр ки, саат һесабилә эмәк һаггы верилмәсинә анчаг ашағыдаки шәртлә разыдырлар: 1) иш саатына гиймәт гоюлмагла бәрабәр иш күнү үчүн дә 9 вә 10 саатлыг норма гоюлмалыдыр, һәм дә 10 саатлыг иш күнүндә һәр саатын гиймәти 9 саатлыг иш күнүндәкиндән артыг олмалыдыр; 2) нормал иш күнүндән артыг олан һәр саат, артыг иш вахты һесаб олунуб она йүксәк гиймәтлә һагг верилмәлидир.

³⁹ „Һамыя мә'лумдур ки, иш күнү адәтән узун олан ердә эмәк һаггы да адәтән ашағы олур“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863“, p. 9). Аз мигдар яшайыш васитәси верән эмәйин мүддәти адәтән һәддиндән артыг узун олур“ („Public Health. 6-th Report 1864“, p. 15).

⁴⁰ „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1860“, p. 31, 32.

муш эмәйин мигдарындан асылыдыр. Һәмин ганундан биринчи нөв-бәдә белә бир нәтичә чыхыр ки, эмәйин гиймәти нә гәдәр аз олса, бир о гәдәр артыг эмәк сәрф олунмалы вә я иш күнү бир о гәдәр узун олмалыдыр ки, фәһлә һеч олмазса ән чүз'и орта эмәк һаггы ала билсин. Эмәйин гиймәтинин ашағы олмасы, иш күнүнүн узадылмасына сәбәб олур⁴¹.

Лакин бунун әкси дә олур, иш вахтынын узанмасы, эмәйин гиймәтинин дүшмәсинә вә онунла бирликдә күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггынын да азалмасына сәбәб олур.

Эмәйин гиймәтинә: иш гүввәсинин күндәлик дәйәри кәсри мүййән мигдар саатлыг иш күнү илә верилән тә'рифдән мә'лум олур ки, һеч бир гаршылыг олмадығы тәгдирдә иш күнүнүн узадылмасы өзлүйүндә эмәйин гиймәтинин азалдыр. Лакин иш күнүнү капиталистин хейли мүддәт узатмасына имкан верән шәраит, капиталистә эмәйин номинал гиймәтини дә азалтмаг имканы верир вә һәтта ән нәһайәт буну әтмәйә мәчбур да әдир, та о замана гәдәр ки, артан иш саатларынын үмуми гиймәти, йә'ни күндәлик вә я һәфтәлик эмәк һаггы азалыр. Бурада ики чәһәти көстәрмәк кифайәтдир. Әкәр бир адам 1½ вә я 2 адамын ишини көрмәйә башладыгда, базардаки иш гүввәси тәклифи дәйишмәз галса да, эмәк тәклифи артмыш олур. Фәһләләр арасында бу сурәтлә әмәлә кәлән рәгабәт нәтичәси олараг капиталист эмәйин гиймәтинин азалда билир, эмәйин гиймәтинин азалмасы исә енә капиталистә иш вахтыны даһа да артырмаг имканы верир⁴². Лакин гейри-нормал мигдарда, йә'ни орта ичтимаи сәвиййәдән артыг мигдарда һавайы эмәк әлдә әтмәк имканы чох кечмәдән капиталистләрин өзләринин арасында рәгабәт аләти олур. Әмтиә гиймәтинин бир һиссәси эмәйин гиймәтиндән ибарәтдир. Лакин эмәк гиймәтинин өдәнилмәмиш һиссәси әмтиәнин гиймәтиндә нәзәрә алынмая да биләр. Ону алычыя бағышламаг олар. Бу, рәгабәт нәтичәсиндә атылан илк аддымдыр. Енә һәмин рәгабәт нәтичәсиндә капиталистин мәчбурыййәт үзүндән атдығы икинчи аддым ондан ибарәтдир ки, иш күнүнү узатмагла әлдә әдилән гейри-нормал изафи дәйәрин һеч олмазса бир һиссәси әмтиәнин сатыш гиймәтиндән чыхылмыш олсун. Беләликлә әмтиәнин гейри-нормал дәрәчә учуз олан са-

⁴¹ Мәсәлән, Инкилтәрәдә мых истәһсалында әл илә ишләйән фәһләләр, эмәйин гиймәти ашағы олдуғуна көрә, ән чүз'и һәфтәлик эмәк һаггы газанмаг үчүн күндә 15 саат ишләмәли олурдулар. „Фәһлә 11 пенс вә я 1 шиллинг газанмаг үчүн һәр күн узун саатлар арамсыз ишләмәлидир, һәм дә бу мәбләгин 2½—3 пенси аләтләрин ишләниб ейилмәсинә, яначаға вә дәмир туллантысына кедир“ („Children's Employment Commission. 3-rd Report“, p. 136, p. 671). Эйни иш мүддәти әрзиндә чалышан гадынлар һәфтәдә чәми 5 шиллинг газанырлар (енә орада, p. 137, p. 674).

⁴² Мәсәлән, бир фабрика фәһләси тә'йин олунмуш узун иш саатлары әрзиндә ишләмәк истәмәзсә, „истәнилдийи гәдәр ишләмәйә һазыр олан бир башгасы илә әвәз әдиләр вә беләликлә ишдән чыхарылмыш олар“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1848“. Evidence, p. 39, p. 58). „Бир адам ики адамын ишини көрдүклә... мәнфәәт нормасы адәтән артыр... чүнки эмәк тәклифи һәддән артыг олдугда онун гиймәтини азалтмыш олур“ (Senior, Three Lectures on the Rate of Wages, London 1830, p. 14).

тыш гиймәти эмәлә кәлир; әввәлчә айры-айры һалларда арабир эмәлә кәлән бу гиймәт сонралар яваш-яваш сабитләшир вә ону әввәлләрдә доғурмуш олан чүз'и эмәк һаггы үчүн вә һәддиндән артыг иш вахты үчүн даими бир әсас олур. Биз бурада бу чәрәяны анчаг өтәри гейд әдирик, зира рәгабәтин тәһлили һәләлик вәзифәмизә дахил дейилдир. Лакин буна бахмаяраг, енә бир дәгигәлийә капиталистин өзүнә сөз верәк.

„Бирмингһамда саһибкарлар арасында сон дәрәчә бөйүк рәгабәт вардыр, бу сәбәбдән дә бир чохумуз саһибкарлыгда әлә һәрәкәтләр әтмәйә мәчбур олуруг ки, башга шәраитдә өзүмүз бу һәрәкәтләримиздән хәчаләт чәкәрдик; лакин буна бахмаяраг, енә артыг пул әлдә әдилә билмир (and yet no more money is made), бундан анчаг чамаат хейир көрүр“⁴³.

Лондонун ики гисим чөрәкчиләрини хатырлаяг; бунлардан бир гисми чөрәйи там гиймәтинә (the „fullpriced“ bakers) сатыр, ди-кәр гисми исә нормал гиймәтиндән ашағы („the underpriced“, „the undersellers“) сатыр. „Fullpriced“ чөрәкчиләри өз рәгибләрини парламан истинтаг комисйону гаршысында ифша әдиб дейирләр: „Онлар анчаг она көрә давам кәтирә билирләр ки, (гатгылы чөрәк сатыб) чамааты алдадырлар вә, икинчиси, өз адамларына он ики саатын һаггыны вериб 18 саат ишләдирләр...

Өз рәгибләрилә мүбаризәдә онлар фәһләләрин өдәнилмәмиш әмәйини (the unpaid labour) әлдә силаһ әдирләр... Чөрәкхана саһибләри арасындаки рәгабәт кечә әмәйинин ләғв әдилмәсини чәтинләшдирир. Underseller чөрәкчиләри чөрәйи, унун гиймәти дәйишдикчә дәйишән истеһсал хәрчләриндән ашағы сатыркән, бу зәрәрин әвәзини өз фәһләләрини артыг ишләтмәклә чыхарырлар. Мән фәһләни анчаг, он ики саат, гоншум исә 18 вә я 20 саат ишләтдикдә, әлбәттә, әмтиәнин сатыш гиймәти мәсәләсиндә гоншум мәнә үстүн кәләчәкдир. Әкәр фәһләләр артыг ишләдикләри вахтын һаггыны тәкидлә тәләб әдә билсәйдиләр, бу маневрә тезликлә сон гоюлмуш оларды... Underseller чөрәкчиләринин ишләтдийи фәһләләрин чоху харичиләрдән, ушаглардан вә башга бу кимиләриндән ибарәтдир ки, бунлар да әлдә әдә билдикләри һәр чүр эмәк һаггына гане олмаға мәчбурдурлар“⁴⁴.

Бу шикайәтнамә бир дә она көрә мараглыдыр ки, капиталистин бейниндә истеһсал мүнәсибәтләринин анчаг заһири көрүшүнүн әкс әтдийини көстәрир. Капиталист билмир ки, әмәйин нормал гиймәти дә енә мүәййән мигдар өдәнилмәмиш эмәк олмасилә әлағәдардыр вә онун әлдә әтдийи мәнфәәтин нормал мәнбәи мәнз өдәнилмәмиш бу әмәкдән ибарәтдир. Изафи иш вахты категориясы капиталистин нәзәриндә һеч көкүндән мөвчуд дейилдир, чүнки

⁴³ „Children's Employment Commission. 3-rd Report“. Evidence, p. 66, n. 22.

⁴⁴ „Reports etc. relative to the Grievances complained of by the journeyman bakers. London 1862“, p. LII, енә орада, Evidence, n. 479, 359, 27. Ери кәлмишкән буну да гейд әдәк ки, fullpriced чөрәкчиләри дә, юхарыда көстәрдийимиз кими вә онларын мүдафиәчиси Bennet өзү әтираф әтдийи кими, өз фәһләләрини „ахшам саат 11-дә, яхуд даһа тез ишә башлайыб чох заман әртәси күн ахшам саат 7-йә гәдәр ишләмәйә мәчбур әдирләр“ (енә орада, p. 22).

изафи иш вахты нормал иш күнүнэ дахилдир вэ капиталист белэ ээнн эдир ки, күндэлик эмэк һаггы вермэклэ иш күнүнүн бүтүн һаггыны вермиш олур. Лакин капиталист билир ки, фэһлэни иш вахтындан сонра да ишлэтмэк олар, йэ'ни иш күнүнү эмэйин ади гиймэтинэ мутабиғ олан һэддэн о яна узатмағ мүмкүндүр. Капиталист энтиэнин сатыш гиймэтини ади сэвиййэдэн ашағы салан өз рэгиблэриндэн бэһс этдикдэ һэтта, иш вахтындан сонра көрдүрүлэн иш үчүн элавэ эмэк һаггы (etxra pay) верилмэсини исрарла тэлэб эдир. Лакин о енэ билмир ки, ади иш саатынын гиймэти өдэнилмэмиш эмэклэ элагэдар олдуғу кими бу элавэ эмэк һаггы да, өдэнилмэмиш эмэклэ элагэдардыр. Мэсэлэн, фэрз эдэк ки, он ики саатлығ иш күнүндэ һэр саатын гиймэти 3 пенсдир, йэ'ни $\frac{1}{2}$ саатлығ эмэклэ истехсал олуан дэйэрэ бэрабэрдир, иш вахтындан сонраки һэр иш саатынын гиймэти исэ 4 пенсдир, йэ'ни $\frac{2}{3}$ иш саатында ярадылан дэйэрэ бэрабэрдир. Белэ олдуғда капиталист биринчи һалда һавайы оларағ $\frac{1}{2}$ иш сааты, икинчи һалда исэ үчдэ бир иш сааты мэнимсэйир.

ОН ДОГГУЗУНЧУ ФЭСИЛ

ДЭНЭМУЗД ЭМЭК ҺАГГЫ

Вахтамузд эмэк һаггынын өзү иш гүввэси дэйэринин вэ я гиймэтинин чеврилмиш формасы олдуғу кими, дэнэмузд эмэк һаггы да вахтамузд эмэк һаггынын анчағ чеврилмиш формасыдыр.

Дэнэмузд эмэк һаггы илк бахышда элэ көрүнэ билэр ки, куя бурада фэһлэнин сатдығы истехлак дэйэри, онун иш гүввэсинин фэалиййэти дейил, чанлы эмэк дейил, мэхсулда маддилэшмиш эмэкдир вэ куя бу эмэйин гиймэти, вахтамузд эмэк һаггында олдуғу кими: иш гүввэсинин күндэлик дэйэри кэсри илэ мүмүййэн мигдар саатлығ иш күнү эййэн олунмайыб истехсалчынын иш габилиййэтилэ мүййэн олунур⁴⁵.

Лакин бу эмэк һаггы формаларынын һэр икиси эйни заманда эйни сэнае саһэлэриндэ мөвчуд олдуғуна көрө, тэкчэ бу сэбэб, юхарыдаки бахышын доғрулуғуна олан э'тигады хейли ээиф-

⁴⁵ „Дэнэмузд иш системи фэһлэнин тарихиндэ мүййэн бир дөвр тэшкил эдир: бу систем капиталистин эзбашыналығындан асылы вэзиййэтдэ олан ади күнэмузд фэһлэ илэ, яхын кэлэчэкдэ һэм фэһлэни, һэм дэ капиталисти бирликдэ тэмсил эдэчэйн көзлэнилэн кооперасия ишчиси арасындаки мэрһэлэдыр. Дэнэмуздчу фэһлэ, һэтта өз саһибкарынын капиталы васитэсилэ ишлэдикдэ дэ фе'лэн өзүнүн ағасыдыр“ (John Watts, Trade-Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies, Manchester 1865, p. 52, 53). Мэн бу эсэрчикдэн она көрө ситат кэтирирэм ки, мэддәһларын артығ чохдан бэри чейнэниб тулланмыш чүрүк фикирлэринин һамысы, мэхз бу эсэрдэ топланмышдыр. Һэмин Watts чэнаблары даһа эввэллэрдэ бир оуэнчи кими мейдана атылыб 1842-чи илдэ „Facts and Fictions of Political Economy“ адлы башға бир эсэрчик нэшр этдирмишдир; бурада о, эзчүмлэ Property [мүлкиййэти] Robbery [гарэт] адландыр. Анчағ бу чохданын сөһбэтидыр.

лэтмәли иди. Мәсәлән, „Лондон мүрәттибләри адәтән ишәмузд әмәк һаггы алырлар, онларын вахтамузд әмәк һаггы алмасы исә истиснадыр. Вилайәтләрдәки мүрәттибләр исә, әксинә, адәтән вахтамузд әмәк һаггы алырлар вә дәнәмузд әмәк һаггы бурада истиснадыр. Лондон лиманында кәми харратлары ишәмузд үсулу илә, Инкилтәрәнин бүтүн башга лиманларында исә вахтамузд үсулу илә ишләйирләр“⁴⁶. Лондонун сәррач ә’малатханаларында франсызларә чох вахт дәнәмузд, әйни иши көрән инкилисләрә исә күнәмузд әмәк һаггы верилир. Үмүмийәтлә десәк, ишәмузд әмәк һаггы үсулунун үстүн олдуғу әсл фабрикаларда айры-айры иш әмәлийәти техникә мүлаһизәләрә көрә истисна әдилиб вахтамузд һесабилә өдәнилир“⁴⁷. Һәр һалда бәллидир ки, әмәк һаггы вермәк формаларындан бири дикәринә нисбәтән капиталист истеһсалынын инкишафы үчүн даһа әлверишли олса да, әмәк һаггы формаларындаки фәрг өзлүйүндә әмәк һаггынын маһийәтини һеч дәйишдирмир.

Фәрз әдәк ки, ади иш күнү 12 саатдыр вә бунун 6 сааты өдәнилмиш, 6 сааты исә өдәнилмәмишдир. Тутар ки, бу иш күнү әрзиндә истеһсал әдилән дәйәр 6 шиллингдир; онда демәли, бир иш саатында истеһсал әдилән дәйәр 6 пенс олачагдыр. Сонра, фәрз әдәк ки, тәчрүбәдән мә’лум олдуғу үзрә, орта дәрәчә интенсивлик вә усталыгла ишләйән вә демәли мәһсулун истеһсалына анчаг ичтимаи-зәрури иш вахты сәрф әдән бир фәһлә 12 саатда 24 дәнә мәһсул верир; һәм дә бу мәһсулун айры-айры нүсхәләрдән, яхуд парчаланмаз бүтөв бир мәһсулун өлчүлә билән һиссәләриндән ибарәт олмасынын фәрги йохдур. Бу шәраитдә һәмин 24 дәнә мәһсулун дәйәри, бунларда олан сабит капитал һиссәси чыхылдыгда 6 шиллинг, айрылыгда һәр дәнәсинин дәйәри исә 3 пенс олачагдыр. Фәһлә бунун һәр дәнәсинә $1\frac{1}{2}$ пенс алыр, демәли, 12 саатда 3 шиллинг газаныр. Вахтамузд әмәк һаггы шәраитиндә фәһләнин 6 саат өзүнә, 6 саат да капиталистәми, йохса һәр саатын ярысыны өзүнә, ярысыны да капиталистә ишләдийини фәрз әдәчәйимизин һеч фәрги олмадығы кими, бурада да әйни һагла дейә биләрик ки, һәр дәнәнин ярысы өдәнилмиш, ярысы исә өдәнилмәмишдир, яхуд 12 дәнәсинин гиймә-

⁴⁶ T. J. Dunning, *Trades-Unions and Strikes*, London 1860, p. 22.

⁴⁷ Бу ики әмәк һаггы формасынын бирликдә тәтбиг әдилмәси нәтичәсиндә фабрикантларын фырылдагчылык әтмәси үчүн нә дәрәчәдә имкан ярандығыны көстәрән бир мисал: „Фабрика 400 нәфәрә иш верир вә бунларын ярысы ишәмузд үсулла ишләдийинә көрә вахтдан артыг ишләмәк онлар үчүн ачыгча әлверишлидир. Галан 200 нәфәр күнәмузд һагг алыр вә әйни мүддәт ишләдийин һалда артыг саатларын мүгабилиндә һеч бир шей алмыр... Бу 200 нәфәрин күндә $\frac{1}{2}$ саат әрзиндә көрдүйү иш, бир адамын 50 саатда көрдүйү ишә вә я бир адамын $\frac{5}{6}$ һәфтәлик ишинә бәрабәр олуб саһибкарын мәнимсәдийи әләвә кәлирдир“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1860“, p. 9). „Адамы ганунла гоюлмуш нормадан артыг ишләтмәк гайдасы һәлә енә дә кениш өлчүдә тәтбиг олунур, һәм дә чох заман ганун өзү бу чинайәтин үстүнүн ачылмамасыны вә чинайәткарларә чәза верилмәмәсини тә’мин әтмиш олур. Мән кечәндәрдәки һесабатларымда... ишәмузд үсулла дейил, һәфтә һесабилә әмәк һаггы алан фәһләләрә гаршы нә гәдәр һаггсызлык әдилдийини... дө-фәләрлә көстәрмишәм“ (Leonard Horner, „Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1859“, p. 8, 9).

ти анчаг иш гүввэсинин дэйэрини өдэйир, дикэр 12 дэнэси исэ изафи дэйэри тэчэссүм этдирир.

Дэнэмузд эмэк һаггы формасы да, вахтамузд эмэк һаггы формасы гэдэр иррасионалдыр. Мәсәлән, ики дәнэ әмтиә бир иш саатынын мәһсулудур, демәли, ишләдилмиш истәһсал васитәләринин дэйэри чыхылдыгда һәмин ики дәнэ әмтиәнин дэйэри 6 пенсдир, һалбуки фәһлә бунларын мугабилиндә ялныз 3 пенс алыр. Һәгигәтдә дәнэмузд эмэк һаггы, билаваситә һеч бир дэйәр мүнәсибәти ифадә әтмир. Бу формада әмтиәнин һәр дәнәсинин дэйэри бу әмтиәдә тәчәссүм әдән иш вахтилә өлчүлмүр, әксинә, фәһләнин сәрф әтдийи эмәк, һазырладыгы әмтиә нүсхәләринин сайы илә өлчүлүр. Вахтамузд эмәк һаггы системиндә эмәк билаваситә давам әтдийи мүддәтлә өлчүлүр, дәнэмузд системиндә исә — мүййән мүддәтдә сәрф олунмуш әмәйи маддәләшдирән мәһсулун мигдары илә өлчүлүр⁴⁸. Иш вахтынын өз гиймәти нәтичә әтибарилә: күндәлик әмәйин дэйэри = иш гүввэсинин күндәлик дэйэринә тәнлийи илә мүййән олунур. Беләликлә, дәнэмузд эмәк һаггы вахтамузд эмәк һаггынын анчаг шәклини дэйишмиш [чеврилмиш] формасыдыр.

Дәнэмузд эмәк һаггынын әсас хүсусийәтләрини бир гэдәр әтрафлы нәзәрдән кечирәк.

Бурада әмәйин кейфийәти, яратдыгы мәһсулла йохланылыр, чүнки дәнэмузд эмәк һаггы анчаг о заман тамам верилир ки, һазырланмыш мәһсул орта кейфийәтдә олсун. Буна көрә дә дәнэмузд эмәк һаггы системи эмәк һаггыны кәсмәк үчүн вә капиталистин фырылдаг ишләтмәси үчүн түкәнмәз бир мәнбәдир.

Дәнэмузд эмәк һаггы системи капиталистә, әмәйин интенсивлийини өлчмәк үчүн тамамилә дүрүст бир өлчү вермиш олур. Анчаг габагчадан гәт'и мәлум әдилмиш вә тәчрүбәдә тәйин олунмуш мигдар әмтиәдә тәчәссүм әдән иш вахты ичтимаи-зәрури иш вахты һесаб олунур, бу әсасла да өдәнилир. Лондонун бөйүк дәрриханаларында һазырланан мүййән мәһсулларын, мәсәлән жилет вә саирәнин дәнәсинә бир саат, ярым саат вә бу кими мүййән вахт адлары гоюлур вә һәр саата 6 пенс һагг верилир. Бир саатда һазырланан орта мәһсулун гәдәри тәчрүбәйә әсасән тәйин олунмушдур. Палтарын дәби дэйишдикдә, палтар ямандыгда вә и. а., һәмин ишин дәнәсинин бир саатлыг әмәйә бәрабәр олуб-олмадыгы вә и. а. үстүндә саһибкарла фәһлә арасында мүбаһисә галхыр вә бурада да мәсәлә енә тәчрүбә әсасында һәлл әдилмиш олур. Лондонун мебел фабрикаларында вә саирәдә дә вәзийәт беләдир. Фәһләнин орта иш бачарыгы олмадыгда вә мүййән күндәлик иш нормасыны верә билмәдикдә ону ишдән чыхарырлар⁴⁹.

⁴⁸ „Әмәк һаггы ики үсулла өлчүлә биләр: я әмәйин сәрф әдилмәси мүддәтилә, я да яратдыгы мәһсулла“ („Abrégé élémentaire des principes de l'Economie Politique“, Paris 1796, p. 32). Бу адсыз әсәрин мүйәллифи—С. Garnier-дир.

⁴⁹ „Она (әйиричийә) филан кирвәнкә памбыг верилир вә о мүййән вахт кечәндән сонра бу памбыгын әвәзиндә мүййән назикликдә филан кирвәнкә сап вә я иплик гайтармалыдыр; бу васитә илә һазырлайыб вердийи мәһсулун һәр кирвәнкәси үчүн она мүййән эмәк һаггы верилир. Ишинин кейфийәти яхшы

Бурада эмэйин кейфиййэти вэ интенсивлийи эмэк Һаггынын формасы илэ йохландыгына көрэ нэзарэтчи ишинэ олан лүзум хейли дэрэчэдэ арадан галхыр. Одур ки, дэнэмузд эмэк Һаггы, Һәм юхарыда тэсвир этдийимиз мүасир эв иши системинин, Һәм дэ Һиерарх системилэ гурулмуш истисмар вэ зүлмүн эсасы олмуш-дур. Бу сонунчу системин ики эсас формасы вардыр. Дэнэмузд эмэк Һаггы бир тэрэфдэн капиталист илэ муздлу фəһлэ арасына мүфтəхорларын кирмəсини, эмəйин вəситəчилəр (subletting of labour) тэрəфиндэн алыныб баҺа сатылмасыны асанлашдыыр. Вəситəчилəрин əлдэ этдиклəри мəнфəэт анчаг, эмəйин капиталист тэрəфиндэн өдəнилэн гиймəти илэ бу гиймəтин вəситəчилəр тэрəфиндэн Һəгигəтэн фəһлəйэ верилэн Һиссəси арасындаки фəргдэн ибарəтдир⁵⁰. Инкилтэрэдэ бу системə „Sweating-System“ („тэр-тəкдүрмə системи“, „тəрлəтмə системи“) дейилэн гəрибэ бир ад. верилмишдир. Дэнэмузд эмэк Һаггы, дикэр тэрəфдэн, капиталистə фəһлэлəрин башчысы илэ—мануфактурада групп башчысы, мəдəнлəрдэ газмачы вэ саирэ илэ, фабрикада исэ билавəситə-машында ишлəйэн фəһлэ илэ мүгавилэ бағламаг имканы верир. Бу мүгавилэ дэнэ Һесабилэ мүəййэн мигдар мəһсул үчүн бағланыр, Һәм дэ элэ гиймəтə бағланыр ки, фəһлəбашы мүстəгил сурəтдэ өзүнə əлалтылар топлайыр вэ онларын эмэк Һаггыны өзү верир. Капитал бурада эмəйи, бир фəһлəнин башгасыны истисмар этмəси вəситəсилэ истисмар эдир⁵¹.

Бир Һалда ки, дэнэмузд эмэк Һаггы системи тəтбиг олунур, фəһлəнин шəхси мəнафеи, əлбəттə, иш гүввəсинин мүмкүн гəдэр интенсив сəрф олунмасыны тəлəб эдир ки, бундан истифадэ эдэн капиталист дэ эмəйин нормал интенсивлик дэрəчəсини асанлыгла йүксəлдэ билир^{51a}. Һабелə фəһлəнин өз мəнафеи ону өз иш кү-

олмаянда ону чəримэ эдирлэр; мəһсулун мигдары тəйин олунмуш вəхтын нормасындан аз олдугда исэ, ону ишдэн чыхарыб еринə бачарыглы бир ишчи көтүрүрлэр“ (Ure, *Philosophy of Manufacture*, p. 317).

⁵⁰ „Бир Һалда ки, иш бир чох адамын əлиндэн кечир вэ бунлардан Һэрəси бир пай мəнфəэт көтүрүр, Һəгигəтдэ эмэк сəрф эдэн исэ бунларын анчаг ахырынчысы олур, онда фəһлэ гадынын Һəгигəтэн алдыгы эмэк Һаггы сон дэрəчэ аз олур“ (Children's Employment Commission. 2-nd Report“, p. LXX, n. 424).

⁵¹ Һəттə мəддəһ Watts дейир: „Ишəмузд эмэк Һаггы системиндэ чох яхшы оларды ки, мəлүм ишлэ мəшғул олан шəхслэр өз бачарыгларына уйғун олараг, мүгавилэдэ билавəситə иштирак эдəйдилэр вэ тəк бир фəһлэ өз йолдашларыны Һəддэн артыг ишлəтмəйэ чалышыб бундан шəхсэн мəнфəэт көтүрмəйэйди“. Бу системлэ əлагəдар олан рəзалəтлэр Һаггында бах: „Children's Employment Commission. 3-rd Report“, p. 66, n. 22, p. 11, n. 124, p. XI, n. 13, 53, 59 вэ и. а.

^{51a} Бу тəбии нəтичəнин алынмасына чох заман сүн'и тəдбирлэрлэ ярдым эдирлэр. Мəсəлэн, Лондонун машынгайырма истəһсалында адəтэн белə бир үсул ишлəдилир: „Капиталист бəдэнчэ гүввəтли вэ я чевик бир адамы мүəййэн мигдар фəһлəйэ башчы тəйин эдир вэ Һэр үч айдан бир вэ я башга мүдлəтлəрдэ Һəмин адама əлавə эмэк Һаггы верир ки, о, вар күчү илэ чалышыб, ади эмэк Һаггы алан өз иш йолдашларыны əн гызғын бир сурəтдэ ярышмаға вадар этсин. Бу Һал Һеч бир изаҺат тəлəб этмəдэн көстəрир ки, нэсəбəбэ капиталистлэр трəд-юнионлардан шикəйəтлəниб дейирлэр ки, куя онлар фəһлэлəрин „сəй-лэ, йүксək мəҺарəтлэ вэ вар күчлэ ишлəмəсинə мəнə олурлар“ („stinting the action superior skill and working power“) (Dunning, *Trades-Unions and Strikes*, London 1860, p. 22, 23). Мүəллифин өзү фəһлэ вэ трəд-юнион катиби олдуғу үчүн

нүнү узатмаға вадар әдир, чүнки бу һалда онун күндәлик вә я һәфтәлик әмәк һаггы да артмыш олур⁵². Бу һал, вахтамузд әмәк һаггыны тәдгиг әдиркән тәсвир олунмуш әкс-тә'сирә сәбәб олур, һәлә ону демирик ки, иш күнүнүн узадылмасы, һәтта дәнәмузд әмәк һаггы даими олдугда да, һөкмән әмәйин гиймәтинин дүш-мәсилә әлағәдардыр.

Вахтамузд әмәк һаггы системиндә, чох аз һаллар истисна ол-магла, әйни ишләрин көрүлмәси үчүн әйни әмәк һаггы верилир; дәнәмузд әмәк һаггы системиндә иш вахтынын гиймәти, доғру-дур, мә'лум мигдар мәһсулла өлчүлүр, лакин күндәлик вә һәф-тәлик әмәк һаггы айры-айры фәһләләр арасындаки фәргә көрә дәйишир, йә'ни фәһләләрдән кимисинин әйни вахт әрзиндә ән ашағы норма, кимисинин орта норма, кимисинин дә ортадан йүк-сәк норма вермәсиндән асылы олур. Демәли, бу һалда фәһләнин һәгиги кәлиринин мигдары айры-айры фәһләләрин усталығындан, күчүндән, нә гәдәр чалышган вә давамлы олмасындан вә саирә-дән асылы оларағ артыб-азалыр⁵³. Бу һал капитал илә музdlу әмәк арасындаки үмуми мүнәсибәти, әлбәттә, зәррә гәдәр дә ол-са, дәйишдирмир. Әввәлән, бүтүнлүкдә бир ә'малатхана кө-түрүлсә фәрди фәргләр арада итиб кедир, һәммин ә'малатхана мүйәйән иш вахты әрзиндә орта бир мигдар мәһсул верир вә ә'малатхананын фәһләләрә вердийи әмәк һаггынын мәчмуу, һәм-мин истеһсал саһәсиндә верилән орта әмәк һаггындан ибарәт олур. Икинчиси, әмәк һаггы илә изафи дәйәр арасындаки нисбәт дәйишмир, чүнки айрыча бир фәһлә алдығы әмәк һаггына мұта-биг оларағ айрыча бир мигдар изафи дәйәр яратмыш олур. Дәнәмузд әмәк һаггы фәрди фәәлийәт даирәсини кенишләндирмәклә бәрәбәр бир тәрәфдән фәһләләр арасында фәрдийәтчилик, сәр-бәстлик, мүстәгил ишләмәк вә өзүнү йохламағ мейлини инкишаф әтдирир, диқәр тәрәфдән исә онларын бир-бирилә рәғабәт апар-масына сәбәб олур. Буна көрәдир ки, дәнәмузд системи нәтичә-синдә фәрди әмәк һаггы орта сәвийәдән йүксәйә галхмаға вә әйни заманда һәммин сәвийәнин өзү ашағы дүшмәйә мейл әдир.

онун сөзләри мүбалиғәли көрүнә биләр. Лакин мисал үчүн, J. Ch. Morton-ун „highly respectable“ [„чох мә'тәбәр“] агрономия энциклопедиясына бахдыгда „Labourer“ мәғаләсиндә көрәрсиниз ки, бу үсул сынанмыш бир үсул кимн ичарәдарлара төвсийә олунур.

⁵² „Ишәмузд әмәк һаггы алан һәр кәсин... ганунла гоюлмуш вахтдан артыг ишләмәси она әлверишлидир. Вахтдан артыг ишләмәк мейли ән чох, тохучу вә сарыйычы гадынлар арасында мүшаһидә олунур“ („Reports of Insp. of Fact. for 30-th April 1858“, p. 9). „Капиталист үчүн чох әлверишли олан бу дәнәмузд әмәк һаггы системини тәтбиг әтмәклә билаваситә күдүлән мәгсәд... чаван сах-сычыны 4 вә я 5 ил әрзиндә сон дәрәчә узун мүддәт ишләмәйә вадар әтмәкдир, чүнки о дәнә һесабила, лакин сон дәрәчә ашағы гиймәтлә әмәк һаггы алыр. Бу һал, сахсычыларын бәдәнчә чылызлашмасынын башлыча сәбәбләриндәндир“ („Children's Employment Commission. 1-st Report“, p. XIII).

⁵³ „Бир мүәссисәдә әмәк һаггы ишәмузд үсулилә, йә'ни мәһсулун һәр дәнәсинә филан гәдәр һесабила верилрсә, демәли... мүхтәлиф фәһләләрин әмәк һаггы мигдарча бир-бириндән хейли фәргли ола биләр... Күнәмузд әмәк һаггы системиндә исә адәтән... мүйәйән бир истеһсал саһәсиндә һәм саһибқар, һәм дә фәһлә тәрәфиндән орта фәһлә үчүн, әмәк һаггынын нормасы дейә гәбул әдилән... бир чүр гиймәт олур“ (Dunning, Trades-Unions and Strikes, London 1860, p. 17).

Лакин о ерләрҙә ки, мүйәйән дәнәмузд әмәк һаггы узун мүддәт давам әдән ән'әнә нәтичәсиндә сабитләшир вә буна көрә дә онун ашағы салынмасы чох чәтин олур,—белә мүстәсна һалларда саһибкарлар дәнәмузд әмәк һаггыны бә'зән зорла ләғв әдиб вахтамузд әмәк һаггына кечмәк кими тәдбирә әл атырлар. Мәсәлән, 1860-чы илдә Ковентридә лент истәһсалы фәһләләри ара-сындаки бөйүк тә'тил мәһз бу тәдбирләр нәтичәсиндә баш вермишди⁵⁴. Нәһайәт дәнәмузд әмәк һаггы, юхарыда тәсвир олунмүш саат һесабы системинин башлыча әсасыдыр⁵⁵.

Юхарыда сөйләниләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, дәнәмузд әмәк һаггы, капиталист истәһсал үсулуна ән уйғун бир әмәк һаггы формасыдыр. Дәнәмузд әмәк һаггы һеч дә ени бир шей олмайыб XIV әсрдә Франсада вә Инкилтәрәдә фәһләләр һаггында верилән ганунларда да вахтамузд әмәк һаггы илә янашы олараг рәсми гейд олунур, лакин анчаг әсл мануфактура дөврүндә аз-чох кениш даирәдә тәтбиг олунур. 1797—1815-чи илләр арасында, ири сәнәә өз ғыртына вә тәзйиг дөврүнүн кәнчлик чағларыны кечирдийи заман дәнәмузд әмәк һаггы иш вахтыны артырмаг вә вахтамузд әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн бир вәситә олмушдур. Көй китабларда биз о дөврдә әмәк һаггы саһәсиндәки тәбәддүлата даир чох мүһүм мә'лумата раст кәлирик: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws“ (1813—14-чү илләрин парламан сессиясы) вә

⁵⁴ „Сәнәткар-шакирдләрин әмәйи күнәмузд, я да дәнәмузд (à la journée ou à la pièce) һесабилә тәнзим әдилир... Саһибкарлар, мүйәйән пешәдә ишләйән фәһләләрин күндә нә гәдәр иш верә билдийини тәхмини олараг билир, буна көрә дә чох вахт онлара, көрдүкләри ишә пропорционал әмәк һаггы верирләр; одур ки, сәнәткар-шакирдләрин өз мәнәфеи онлары һеч бир нәзарәт олмадан мүмкүн гәдәр чох ишләмәйә вадар әдир“ (Cantillon, Essai sur la Nature du Commerce en général, éd. Amsterdam 1756, p. 185 вә 202. Биринчи нәшри 1755-чи илдә чыхмышдыр). Беләликлә, Кенә, сер Чемс Стүарт вә А. Смитин чох шей көтүрмүш олдуғлары әсәрин мүәллифи Кантил'он, бурада дәнәмузд әмәк һаггыны вахтамузд әмәк һаггынын садәчә дәйишмиш формасы кими көстәрир. Кантил'онун әсәринин франсызча нәшринин биринчи сәһифәсиндә белә бир гейд вардыр ки, куя инкилисчәдән тәрчүмә әдилмишдир, һалбуки инкилисчә нәшри („The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant“) нәинки франсызчадан сонра (1759-чу илдә) чыхмыш, һәтта мәзмуну да шүбһәсиз сонрадан тәкрат ишләндийини көстәрир. Мәсәлән, франсызчасында һәлә Юмун ады чәкилмир, инкилисчәсиндә исә, әксинә, Петтидән демәк олар ки, даһа һеч бәһс әдилмир. Инкилисчә нәшринин нәзәри чәһәти зәифдирсә дә, бунун мүгабилиндә бурада Инкилтәрә тичарәтинә, нәчиб металллар тичарәтинә вә санрәйә анд чүрбәчүр хүсуси мә'лумат верилир, франсызчасында исә бунлар йохдур. Буна көрә дә, инкилисчә нәшринин башлығында охудуғумуз: бу әсәр „taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ („башлыча олараг, инди вәфат этмиш йүксәк истәдадлы бир чәнабын әлязысындан әхз әдилмишдир вә и. а.“) сөзләрини, о дөврдә адәт олан чох садә бир уйдурма һесаб әтмәк лазым кәлир.

⁵⁵ „Дәфәләрлә биз, бир пара ә'малатханаларда, көрүләси иш үчүн лазым олдуғундан артыг фәһлә топландығыны көрмүшүк. Бу артыг фәһләләри чох вахт һеч бир әсасы олмаян намә'лум бир сифариш алыначағы әһтималына гаршы сахлайырлар; фәһләләрин әмәк һаггы дәнәмузд һесабилә верилдийинә көрә вахтын бош ерә кечмәсиндән капиталистә һеч бир зәрәр тохунмур, чүнки зәрәрин һамысы анчаг ишсиз галыб вахтыны бош кечирән фәһләләрә дәйир“ (H. Gregoir, Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles, Bruxelles 1865, p. 9).

„Reports from the Lords Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and alls Laws relating thereto“ (1814—1815-чи иллэр сессиясы). Бурада олан сэнэдлэр, якобинлэр элейһинэ мұһарибэ башландығы замандан э’тибарэн эмэк гиймәтинин даим ашағы дүшдүйүнү сүбүт эдир. Мәсәлән, тохучулуг сәһәсиндә ишәмузд эмэк һаггы о дәрәчә ашағы дүш-мүшдү ки, иш күнүнүн хейли узадылдығына бахмаяраг, күндәлик эмэк һаггы әввәлкиндән аз иди.

„Тохучунун әсл кәлири инди кечмишдәкиндән хейли ашағы-дыр: тохучунун бир заманлар гара фәһләйә нисбәтән малик олдуғу бөйүк бир үстүнлүк инди демәк олар ки, тамамилә һечә чыхмышдыр. Доғрудан да, ихтисаслы фәһләнин эмэк һаггы илә ихтисассыз фәһләнин эмэк һаггы арасындаки фәрг инди, кечмиш дөврләрдә олан һәр заманкиндән хейли аздыр“⁵⁶.

Ишәмузд эмэк һаггынын тә’сири алтында әмәйин интенсивлийи вә экстенсивлийинин артмасындан әкинчилик пролетариатынын нә гәдәр аз хейир көрдүйүнү, ләндлордларла ичарәдарларын мәнәфеини мұдафиә әдән бир партия әсәринин бу ери кәстәрир:

„Кәнд тәсәррүфат ишләринин әксәрийәтини, күнәмузд вә я ишәмузд эмэк һаггы алан адамлар көрүр. Онларын һәфтәлик эмэк һаггы тәгрибән 12 шиллингдир вә фәһләни даһа кәркин чалышмаға вәдар әдән ишәмузд үсулилә ишләдикдә онун һәфтәлик эмэк һаггы үсулуна нисбәтән 1 вә я 2 шиллинг артыг газаначағыны гәт’ийәтлә фәрз әтмәк мүмкүнсә дә, онун кәлири бүтүн көтүрүлдүкдә мә’лум олур ки, бу артым, илин мүәййән дөврләриндә иш олмадығына көрә она дәйән зәрәр нәтичәсиндә һечә чыхыр... Сонра биз үмумийәтлә көрәчәйик ки, бу адамларын эмэк һаггы илә зәрури яшайыш васитәләринин гиймәти арасында мүәййән нисбәт вардыр вә ики ушағы олан бир шәхс анчаг о гәдәр газана билир ки, өз аиләсини доландыра билмәк үчүн мәһәллә хейрийә чәмийәтиндән ярдым алмаға мөһтач олмасын“⁵⁷. Демәли бу шәхсин үч ушағы вардырса ичтимаи хейрийәдән ярдым истәмәйә мәчбур иди.

Малтус о заманлар парламан тәрәфиндән ә’лан олуна фактлар һаггында белә дейирди: „Ә’тираф эдирәм ки, мән ишәмузд эмэк һаггы үсулунун кениш тәтбиг олунмасындан мәннун дейиләм. Аз-чох узун бир дөвр әрзиндә һәр күн 12—14 саат ағыр ишлә мәшғул олмаг, бир инсан вүчуду үчүн доғрудан да дөзүлмәздир“⁵⁸.

Фабрика ганунуна табә әдилмиш ә’малатханаларда ишәмузд эмэк һаггы үмуми бир гайда шәкли алып, чүнки бу ә’малатханаларда иш күнү анчаг интенсивлик һесабына узадыла биләр⁵⁹.

⁵⁶ „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain“, London 1815, p. 48.

⁵⁷ „A Defence of the Landowners and of Farmers of Great Britain“, London 1814, p. 4, 5.

⁵⁸ Malthus, „Inquiry into the Nature etc. of Rent“, London 1815.

⁵⁹ „Ишәмузд эмэк һаггы алан фәһләләрин сайы, көрүнүр, бүтүн фабрика фәһләләринин $\frac{1}{5}$ һиссәси гәдәрди“ („Rep. of Insp. of Fact. for 30-th April 1858“, p. 9).

Эмәйин мәһсулдарлығы дәйишәндә, әйни мигдар мәһсулда тәмсил олуан иш вахты дәйишмиш олур. Демәли, дәнәмузд эмәк һаггы да дәйишир, чүнки бу һагг мүййән иш вахтынын гиймәтини ифадә әдир. Юхарыда кәтирдийимиз мисалда 24 дәнә мәһсул 12 саатда һазырланырды, 12 саатда ярадылан ени дәйәр 6 шиллинг, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри 3 шиллинг, иш саатынын гиймәти 3 пенс вә мәһсулун дәнәсинә верилән эмәк һаггы $1\frac{1}{2}$ пенс иди. Әмтиәнин һәр дәнәси чанына $\frac{1}{2}$ саатлыг иш вахты чәкирди. Әкәр әйни иш күнү әрзиндә, мисал үчүн, эмәк мәһсулдарлығынын бирә ики артмасы нәтичәсиндә 24 дәнә әвәзинә 48 дәнә мәһсул һазырланса, башга шәртләр дә дәйишмәз галса мәһсулун дәнәсинә верилән эмәк һаггы $1\frac{1}{2}$ пенсдән $\frac{3}{4}$ пенсә дүшәр, чүнки мәһсулун һәр дәнәсиндә инди $\frac{1}{2}$ саатлыг дейил, анчаг $\frac{1}{4}$ саатлыг иш вахты тәмсил әдилмиш олур. $1\frac{1}{2}$ пенс $\times 24 = 3$ шиллинг вә $\frac{3}{4}$ пенс $\times 48 = 3$ шиллинг. Башга сөzlә десәк, дәнәмузд эмәк һаггы, мәлүм вахт әрзиндә истәһсал олуан мәһсулун сәйынын артдығы нисбәтдә⁶⁰ вә демәли, әйни бир дәнә мәһсула сәрф олуан иш вахтынын азалдығы нисбәтдә азалыр. Дәнәмузд эмәк һаггынын бу чәрчивә дахилиндә дәйишмәси халис номинал бир дәйишлик олса да, капиталистлә фәһлә арасында даими бир мүбаризә мәнбәидир: я она көрә ки, капиталист дәнәмузд эмәк һаггынын номинал азалмасыны бәһанә әдиб әмәйин һәгиги гиймәтини азалдыр; я она көрә ки, әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгда онун интенсивлийи дә артыр; я да она көрә ки, фәһлә дәнәмузд эмәк һаггынын заһири формасыны әһәмийәтли бир шей сайыб белә хәял әдир ки, онун иш гүввәсинин һаггы дейил, әмәйинин вердийи мәһсулун һаггы өдәнилир, буна көрә дә әмтиәнин сатыш гиймәти лазыми дәрәчәдә азалмадыгда өз эмәк һаггынын азалдылмасына гаршы мүгавимәт көстәрир. „Фәһләләр хаммалын вә мәһсулун гиймәтини диггәтлә изләйир вә өз саһибкарларынын көтүрдүйү мәнфәәти һәмишә дүрүст мүййән әдә билирләр“⁶¹. Капитал һаггы олараг бу кими тәләбләри, музду әмәйин тәбиәтини әсла анламамаг нәтичәси сайыб рәдд әдир⁶². О, фәһләләрин

⁶⁰ „Онун әйирмә машинынын мәһсулдар гүввәси дүрүст һесапланмышдыр вә бу машинын васитәсилә сәрф олуан әмәйин музду, машинын мәһсулдар гүввәси артдыгда азалыр, лакин әйни нисбәтдә азалмыр“ (Ure, Philosophy of Manufacture, p. 317). Һәмин мәдһийәчилик ифадәсини Ure өзү сонраки шәрһиндә һечә чыхарыр. О фәрз әдир ки, мисал үчүн, мүл узадылдыгда әләвә эмәк бу узадылманын өзүндән ирәли кәлир. Демәли, эмәк өз мәһсулдарлығынын артдығы нисбәтдә азалмыр. Сонра: „Машины белә бөйүдүлдүкдә онун мәһсулдар гүввәси $\frac{1}{5}$ йүксәлир. Әкәр бу һәгигәтән баш верирсә, онда тохучу даһа әйни мигдар эмәк үчүн кечмишдә алдығы эмәк һаггыны алмаячагдыр; лакин онун һаггы там $\frac{1}{5}$ мигдарында азалмадығындан, бу тәкмилләшмә (машинын тәкмилләшмәси) тохучунун пул кәлирини иш саатларынын сайына нисбәтән артырмыш олачагдыр“,—амма... амма „юхарыдаки фикир мүййән тәсһий тәләб әдир... әйиричи алдығы әләвә алты пенсин бир гәдәрини яшлы фәһләләрдән бир гисминин ерини тутан кичик яшлы шакирдләрә мааш вермәлидир“ (енә орада, p. 321) ки, бу да әсла эмәк һаггынын артмаға доғру кетдийини көстәрмир.

⁶¹ H. Fawcett The Economic Position of the British Labourer, Cambridge and London 1865, p. 178.

⁶² Лондонда чыхан „Standard“ын 1861-чи ил 26 октябр нөмрәсиндә, Почдәл халча тохучулары трэд-юннотларынын (Carpet Weavers Trade Union) үзвләрини „һәдәләмә“ үстүндә тагсырландырыб мөһкәмәйә верән John Bright et Co

сэнаени тэрэггисиндэн хейир көтүрмэк истэйиб ондан верки алмаг иддэаларындан иддэтлэнир вэ гэт'иййэтлэ дейир ки, үмүмий-йэтлэ фэһлэлэрин эмэк мэхсулдарлығынын өзлэринэ эсла дэхли йохдур⁶³.

ИЙИРМИНЧИ ФЭСИЛ

ЭМЭК ҲАГЛАРЫ АРАСЫНДАКИ МИЛЛИ ФЭРГЛЭР

Он бешинчи фэсилдэ биз, иш гүввэси дэйэринин мүтлэг вэ я нисби (йэ'ни изафи дэйэрэ нисбэтэн) кэмиййэтинин дэйишмэ-си нэтичэсиндэ мейдана кэлэн бир чох гурашмалары нэзэрдэн кечирдик вэ мэхлүм олду ки, иш гүввэсинин гиймэтинэ алына билэн яшайыш васитэлэринин мигдары, бу гиймэтин артыб-азал-масындан асылы олмаян⁶⁴ вэ я бундан фэргли олан дэйишик-ликлэрэ уғрая билэр. Юхарыда гейд олундуғу кими, иш гүввэ-синин дэйэри—һәмчинин дэ гиймэти—садэчэ экзотерик [заһирдэ олуб ачыгча көрүнэн] эмэк һаггы формасына кечдикдэ, орада көстөрүлмиш ганунларын һамысы эмэк һаггында баш верэн тэ-бэддүлат ганунларына чеврилир. Бу тэбэддүлат чэрчивэсиндэ бир-бирини эвэз эдэн ардычыл гурашмалар мүхтэлиф өлкэлэ-рин эмэк һаглары арасында эйни заманда мөвчуд олан милли фэрглэр шэкиндэ мейдана кэлэ билэр. Буна көрэ дэ мүхтэлиф миллэтлэрдэки эмэк һагларыны мүгайисэ эдиркэн, иш гүввэсинин дэйэр кэмиййэтиндэ дэйишиклик төрэдэн бүтүн чәһэтлэр, йэ'ни тәбии вэ тарихчэ инкишаф этмиш яшайыш тәләбатынын гиймэ-ти вэ һәчми, фәһләннин тәрбийә эдилмәси хәрчлэри, гадын вэ ушаг эмәйинин ролу, эмәйин мэхсулдарлығы, онун экстенсив вэ интенсив кэмиййәти нәзәрә алынмалыдыр. Һәтта ән сәтһи бир мүгайисә үчүн, һәр шейдән әввәл, мүхтәлиф өлкәләрдә мэхлүм бир истәһсалда верилән орта эмэк һаггыны мүддәтчә бәрәбәр

фирмасынын башладығы бу муһакимә һаггында дәрч олунмуш мэхлүматы охую-руг. „Bright фирмасы, кечмишдә 160 ярд халча истәһсалы үчүн тәләб олунду-ғу мүддәтдә вэ эйни мигдар эмэк сәрф этмәклә (!) инди 200 ярд халча тохуян ени машинлар ишләтмәйә башламышдыр. Фәһләләр өз саһибкарларынын ка-питал сәрф эдиб техниканы тәкмилләшдирмәк сәһәсиндә әлдә этдикләри мән-фәәтдән өзлэринә пай тәләб этмәйә һаглы дейилдирләр. Буну әсас тутан Bright чәнаблары, һәр ярда верилән эмэк һаггыны $1\frac{1}{2}$ пенсдән 1 пенсә эндирмәйи тәклиф этмишләр; бу һалда фәһләннин сәрф этдийи мүәййән мигдар эмэк үчүн алдығы һаггын үмуми мәбләғи тамамилә әввәлки гәдәр галыр. Лакин бурада эмэк һаггы анчаг номинал чәһәтдән азалыр ки, иддиә эдилдийинә көрә фәһлә-ләрә бу барәдә хәбәрдарлыг олунмамышдыр“.

⁶³ „Эмэк һаггыны мүәййән сәвиййәдә сахламаг истәйән трэд-юнионлар, ма-шынларын тәкмилләшмәсиндән көтүрүлән мәнфәәтдә иштирак этмәйә чалышыр-лар!“ (Дәһшәт!..) „Онлар, эмэк азалыр дейә эмэк һаггынын артырылмасыны тәләб эдирләр... башга сөзлә, онлар, сәнаәдәки тәкмилләшмәләрә верки гоймаг истәйирләр“ („On combination of Trades“. New Edit. London 1834, p. 42).

⁶⁴ „Бир һалда ки, эмэк һаггы учуз гиймәтә даһа чох мэхсул алмаға имкан верир, онда эмэк һаггы артмышдыр демәк, дүрүст олмаз (чүнки бурада эмэк һаггынын пул ифадәсиндән бәһс олунур)“ (A. Smith-ин David Buchanan тәрәфиндән нәшр олунмуш „Wealth of Nations“ әсәриндә наширин гейди, 1814, v. I, p. 417, гейд).

олан иш куну ҳесабила кәтүрмәк лазым кәлир. Бир кунлүк эмәк һаглары бу чүр бәрабәрләшдирилдикдән сонра вахтамузд эмәк һаггыны дәнәмузд эмәк һаггына чевирмәк лазымдыр, чүнки ялныз дәнәмузд эмәк һаггы әмәйин һәм мәнсулдарлығы, һәм дә интенсивлийи үчүн бир өлчүдүр.

Һәр бир өлкәдә әмәйин мә'лум орта интенсивлийи вардыр; бу орта интенсивлик дәрәчәсинә чатмаян эмәк, мүәййән бир әмтиәнин истеһсалына һәмин өлкәдәки ичтимаи-зәрури вахтдан артыг вахт сәрф әдир, буна көрә дә нормал кейфийәтли эмәк дейилдир. Бир өлкәдә анчаг орта милли дәрәчәдән йүксәйә галхан интенсивлик дәрәчәси, һәмин өлкәдә дәйәрин садәчә иш вахты узунлуғу илә өлчүлмәсини дәйишдирир. Дүня базарында исә вәзийәт башгадыр, чүнки һәр бир өлкә дүня базары гаршысында, бир тамын мүнһүм һиссәси кими дурур. Әмәйин орта интенсивлийи өлкәләрә көрә дәйишир; бир өлкәдә чох, о бириндә исә аз олур. Беләликлә бу милли орта кәмийәтләрдән дәрәчәләр системи әмәлә кәлир ки, бундаки өлчү ваһиди дүня миғясында орта эмәк ваһидидир. Демәли, интенсивлийи йүксәк олан бир милли эмәк, әйни мүддәт әрзиндә, интенсивлийи ашағы олан диқәр бир милли әмәйә нисбәтән чох дәйәр ярадыр вә бу дәйәр даһа чох пулда ифадә олунур.

Лакин дәйәр гануну бейнәлмиләл миғяда тәтбиг олунанда даһа бөйүк дәйишикликләрә уғрайыр, чүнки йүксәк мәнсулдар милли эмәк дүня базарында йүксәк интенсив эмәк кими гәбул олунур вә бу вәзийәт о замана гәдәр давам әдир ки, мәнсулдарлығы даһа йүксәк олан милләт, рәгабәт нәтичәсиндә, өз әмтиәсинин гиймәтини онун дәйәри дәрәчәсинә әндирмәйә мәчбур олур.

Бир өлкәдә капиталист истеһсалы нә дәрәчә инкишаф әдирсә, орадаки милли әмәйин орта интенсивлийи вә мәнсулдарлығы бейнәлмиләл сәвийәдән о дәрәчәдә йүксәлмиш олур^{64a}. Демәли, мүхтәлиф өлкәләрдә әйни иш вахтында истеһсал олунан әйни әмтиәләрин мүхтәлиф миғдарларынын бейнәлмиләл дәйәрләри әйни олмур, бунлар мүхтәлиф гиймәтләрдә, йә'ни өз бейнәлмиләл дәйәрләринин фәргиндән асылы олараг мүхтәлиф мәбләғ пулда ифадә олунур. Беләликлә, капиталист истеһсал үсүлунун чох инкишаф этдийи бир өлкәнин пулунун нисби дәйәри, аз инкишаф әдән өлкәнин пулунун нисби дәйәриндән аз олур. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, биринчи өлкәдә номинал эмәк һаггы, йә'ни иш гүввәсинин пулла ифадә олунмуш эквиваленти икинчи өлкәдәкиндән йүксәк олачагдыр; лакин бу һеч дә о демәк дейилдир ки, һәмин өлкәдә һәгиги эмәк һаггы да, йә'ни фәһләнин ихтиярында олан яшайыш васитәләринин миғдары да чох олачагдыр.

Лакин, мүхтәлиф өлкәләрдә пулун дәйәриндәки бу нисби фәрг һәтта кәнара гоюлса да енә чох һалда мә'лум олачагдыр ки, капиталист истеһсал үсүлунун даһа чох инкишаф этмиш олдуғу бир өлкәдә күнәмузд, һәфтәмузд вә и. а. эмәк һаггы диқәр өлкәдәкиндән йүксәкдир; һалбуки әмәйин нисби гиймәти, йә'ни әмә-

^{64a} Бу ганун эмәк мәнсулдарлығына тәтбиг олунуркән онун айры-айры сәнаә сәһәләриндәки тәсиринин һансы шәраит нәтичәсиндә дәйишә биләчәйини башга бир ердә тәдгиг әдәчәйик.

йин изафи дэйэрэ вэ мэхсулун дэйэринэ нисбэтэн көтүрүлөн гиймэти, икинчи өлкөдө биринчисиндэн жүксөкдир⁶⁵.

1833-чү ил фабрика комиссиянын үзвү олан J. W. Covell, айирмэ истехсалыны диггэтлэ тэдгиг эдиб бу нәтичәйә кәлмишдир ки, „эслини ахтарсан Инкилтәрәдә эмәк һаггы, фәһләләрин нөгтейи-нәзәринчә, континентдәкиндән бәлкә дә юхарыдыр, лакин фабрикантларын нөгтейи-нәзәринчә континентдәкиндән ашағыдыр“ (Ure, Philosophie of Manufacture, p. 314). Инкилис фабрика мүфәттиши Alexander Redgrave 1866-чы ил 31 октябр тарихли фабрика һесабатында Инкилтәрә статистикасыны континентдәки өлкәләрдә мүгайисә нәтичәсиндә сүбүт эдир ки, континентдә эмәк һаггы хейли ашағы, иш күнү исә хейли узун олдугуна бахмаяраг континентдәки эмәк, мэхсулуна нисбәтән Инкилтәрәдәкиндән баһадыр. Олденбургда бир инкилис памбыг парча фабрикасынын директору (manager) дейир ки, орада шәнбә күнләри дә дахил олмагла һәр күн иш сәһәр саат 5—30 дәгигәдән ахшам саат 8-әдәк 14½ саат давам эдир вә орада, инкилис нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләйән фәһләләр, инкилис фәһләләринин 10 саатда истехсал этдийиндән бир гәдәр аз мэхсул верирләр, алман нәзарәтчиләринин нәзарәти алтында ишләйәнләрин вердийи мэхсул исә бундан да аз олур. Орада эмәк һаггы Инкилтәрәдәкиндән хейли ашағыдыр, бир чох һалларда һәтта 50% ашағыдыр; буна бахмаяраг мүәййән мигдар машын үчүн тәләб олунан фәһләләрин сәйи хейли артыгдыр вә бә’зи шө’бәләрдә Инкилтәрәдәкинә гаршы 5:3 нисбәтиндәдир.

Чәнаб Redgrave рус памбыг парча фабрикаларына даир чох мүфәссәл мә’лумат көстәрир. Бу мә’луматы она, лап бу яхынларадәк Русияда ишләмиш олан бир инкилис manager (директору) вермишдир. Һәдсиз-һесабсыз биабырчылыглар олан Русия мүһитиндә Инкилтәрә фабрика системинин һәлә көрпә дөврүнә аид көһнә дәһшәтләр там мә’насилә инкишаф этмәкдәдир. Русия фабрикаларынын мүдирләри, әлбәттә, инкилисләрдир, чүнки ерли рус капиталисти фабрика ишини гәт’иййән билмир. Рус фабрикаларында фәһләләрин һәддән артыг ишләдилмәсинә, ишин кечәкүндүз арамсыз давам этмәсинә вә фәһләләрә чүз’и эмәк һаггы

⁶⁵ Чөмс Андерсон А. Смитлә мүбаһисәйә кирәрәк дейир: „Буну да гейд этмәк ләзимдыр ки, әкинчилик мэхсулларынын, хусусән тахылын үчүз олдугу йохсул өлкәләрдә әмәйин заһири гиймәти адәтән ашағы олурса да, онун һәгиги гиймәти адәтән башга өлкәләрә нисбәтән юхары олур. Зира, фәһләйә бир күнлүк эмәк мүгабилиндә верилән эмәк һаггы, заһирән әмәйин гиймәти олса да, онун һәгиги гиймәти дейилдир. Һәгиги гиймәт исә мүәййән мигдар һазыр мэхсул саһибкара фә’лән нечәйә баша кәлирсә она дейилир вә бу нөгтейи-нәзәрдән тэдгиг олунан эмәк,—йохсул өлкәләрдә тахылын вә башга яшайыш васитәләринин гиймәти адәтән зәнкин өлкәләрә нисбәтән ашағы олса да, зәнкин өлкәләрдә йохсул өлкәләрә нисбәтән, демәк олар, һәмишә үчүз олур... Күн һесабилә өлчүлән эмәк Шотландияда Инкилтәрәйә нисбәтән хейли ашағыдыр... Әмтиәнин һәр дәнәси һесабилә көтүрүлән эмәк исә үмүмиййәтлә Инкилтәрәдә үчүздүр“ (James Anderson. Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinburgh 1777, p. 350, 351).—Эмәк һаггынын ашағы олмасы исә, әксинә әмәйин баһаланмасына сәбәб олур. „Ирландияда эмәк һаггы хейли ашағы олдугуна бахмаяраг вә я мэхз буна көрә орада эмәк Инкилтәрәдәкиндән баһадыр“ (№ 2079 „Royal Commission on Railways, Minutes. 1867“).

верилмәсинә бахмаяраг, бу фабрикалар анчаг, харичи рәгабәтә гаршы ярадылан манийәләр сайәсиндә күч-бәлә илә давам әдә билир.

Нәһайәт мән, мүхтәлиф Авропа өлкәләриндә һәр бир фабрика вә бир әйиричийә дүшән ийләрин сайы һаггында чәнаб Redgrave-нин вердийи мүгайисәли мә'луматы да көстәрәчәйәм. Чәнаб Redgrave өзү гейд әдир ки, бу рәгәмләр 1866-чы илдән бир нечә ил әввәл топланмышдыр вә о замандан бәри инкилис фабрикалары-нын һәм өзү бөйүмүш, һәм дә һәр фәһләйә дүшән ийләрин сайы артмышдыр. Лакин онун зәннинчә, сайдығы континент өлкәләри дә әйни сүр'әтлә тәрәгги этдийинә көрә онун көстәрдийи бу рәгәмләр, нисби кәмийәтләр олмаг әтибарилә өз әһәмийәтини итирмәмишдир.

Орта һесабла һәр фабрика дүшән ийләрин сайы

Инкилтәрәдә	12 600	Белчикада	4 000
Исвечрәдә	8 000	Франсада	1 500
Австрияда	7 000	Пруссияда	1 500
Саксонияда	4 500		

Орта һесабла һәр фәһләйә дүшән ийләрин сайы

Франсада	14	Белчикада	50
Русияда	28	Саксонияда	50
Пруссияда	37	Хырда алман дөвләтләриндә .	55
Баварияда	46	Исвечрәдә	55
Австрияда	49	Бөйүк Британияда	74

Ч-б Redgrave дейир: „Бу мүгайисә Бөйүк Британия үчүн әл-веришли дейилдир, башга чәһәтләр һәлә бир тәрәфә гоюлса тәкчә она көрә әлверишли дейилдир ки, орадаки бир чох фабрикаларда машынла тохума иши әйирмә илә бирләшмишдир (чәдвәлдә исә тохучулар чыхылмыр). Харичдәки фабрикалар исә, әксинә, адәтән анчаг әйирмә фабрикаларыдыр. Әкәр һәр чәһәтдән мүгайисә олуна биләчәк мә'лумат тапмаг мүмкүн олсайды, мән өз маһалымызда памбыг әйирән бир чох фабрика көстәрәрдим ки, бунларда 2200 ийли бир мүл машыныны бир фәһлә (minder) илә ики нәфәр гадын көмәкчи идарә әдиб күндә 400 мил (инкилис мили) узунлуғунда 220 кирвәнкә иплик истәһсал әдирләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1866“, p. 31—37 passim).

Мә'лум олдуғу үзрә инкилис ширкәтләри Шәрги Авропада вә Асияда дәмир йол чәкмәйи өһдәләринә көтүрмүшләр вә ерли фәһләләрлә бәрабәр мүәййән мигдар инкилис фәһләси дә ишләдир-ләр. Беләликлә, онлар әмәли зәрурәт нәтичәсиндә, әмәйин интен-сивлийиндәки милли фәрглә һесаблашмаға мәчбур олмушлар вә зиян да чәкмәмишләр. Онлар өз тәчрүбәләри әсасында өйрән-мишләр ки, эмәк һаггынын йүксәклийи әмәйин аз-чох орта интенсивлийинә мүтабиг олса да, әмәйин нисби (йә'ни мәһсула нисбәтән) гиймәти адәтән тамамилә әкс истигамәтдә дәйишир.

Н. Carey лап әркән яздығы игтисади әсәрләриндән „Әмәк һаггы сәвиййәсини тәдгиг әтмәк тәшәббүсү“⁶⁶ әсәриндә сүбүт әтмәйә чалышыр ки, мүхтәлиф өлкәләрдәки милли әмәк һаглары милли иш күнүнүн мәһсулдарлығына дүз пропорционалдыр. Бу бейнәл-миләл тәнасубдән о белә бир нәтичә чыхарыр ки, әмәк һаггы үмумийәтлә, әмәйин мәһсулдарлығына мүтәнасиб олараг артыб-азалыр. Изафи дәйәр истәһсалына аид бүтүн тәһлилимиз көстә-рир ки, һәтта Carey, тәнгид нәзәрилә янашмадан вә тәләсик һалда орадан-бурадан чырпышдырдығы тәсадүфи статистика мә-луматыны бир-биринин үстүнә галамаг әвәзинә, өз фикрини һәгигәтән әсасландырмыш олсайды да, чыхардығы һәмин нәтичә енә дә мәнасыз оларды. Лакин ән гәрибә бурасыдыр ки, онун өз әтирафына көрә, һәгигәтдә вәзиййәт һеч дә нәзәриййәдә көс-тәрилдийи кими олмур. Дөвләтин ишә гарышмасы, бу тәбии игтисади мүнәсибәти позур. Буна көрә дә милли әмәк һаглары-ны әлә һесабламаг лазымдыр ки, әмәк һаггынын верки шәклиндә дөвләтә чатасы һиссәси санки фәһләләрин өзләринә чатыр. Һеч пис олмазды ч. Carey бир гәдәр дә бу мәсәлә үзәриндә дүшүнәйди: бу „дөвләт хәрчләри“ дә капиталист инкишафынын „тәбии мәһсуллары“ дейилдирми? Юхарыдаки мүнәкимә белә бир адама тамамилә лайигдир, зира о әввәлчә капиталист истәһсал мүнәсибәтләрини тәбиәт вә идракын әбәди ганунлары әлан әдир, дөвләтин ишә гарышмасы нәтичәсиндә исә бу ганунларын сәр-бәстчә вә аһәнкдар тәсиринин анчаг поэула биләчәйини көстә-рир, сонра да кәшф әдиб дейир ки, дүня базарында Инкилтәрә-нин хәбислик тәсири, —көрүнүр бу тәсир капиталист истәһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлмирмиш, —дөвләтин ишә гарыш-масыны, йә’ни бу „тәбиәт вә идрак ганунларынын“ дөвләт тәрә-финдән горунмасыны, йә’ни һимайәчилик [горуючу көмрүк верки-ләри] системини тәләб әдир. О даһа сонра кәшф әдиб дейир ки, мөвчуд ичтиман әкслик вә зиддийәтләрә тәриф вермиш олан Рикардонун вә башгаларынын теоремалары керчәк игтисади ин-кишафын мәфкурәви мәһсулу дейилдир, әксинә, Инкилтәрәдә вә саир өлкәләрдә капиталист истәһсалынын керчәк зиддийәтләри Рикардонун вә башгаларынын нәзәриййәләриндән доған бир нә-тичәдир! О нәһайәт кәшф әдиб дейир ки, тичарәт нәтичә ә’тиба-рилә капиталист истәһсал үсулунун фитри мәзиййәт вә аһәнкдар-лығыны позур. О бу истигамәтдә бир аддым да атса, бир дә жөрдүн кәшф әдиб дейәр ки, капиталист истәһсалынын бирчә бәласы вар, о да капиталын өзүдүр. Ялныз мәсәләйә бунча тән-гидсиз янашан вә бу гәдәр алимлик сатан бир адам, өз һимайә-чилик чәфәнкиятына бахмаяраг, Бастиа кими бириси үчүн вә бүтүн мүасир фрित्रәдерлик никбинләри үчүн кизли бир аһәнкдар һикмәт мәнбәи ола биләрди⁶⁷.

⁶⁶ „Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population through ont the World, Philadelphia 1835“.

⁶⁷ Онун әлминин нә гәдәр сәһи олдуғуну дөрдүнчү чилдә көстәрәчәйәм.

К. М а р к с. Капитал. Ч. I—31.

ЕДДИНЧИ БӨЛМӨ

КАПИТАЛ ЙЫҒЫМЫ ПРОСЕСИ

КИРИШ

Мүэйһән мәбләғ пулун истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чеврилмәси, капитал вәзифәсини көрмәли олан дәйәрин илк һәрәкәтидир. Бу һәрәкәт базарда, тәдавүл даирәсиндә баш верир.

О заман ки, истеһсал васитәләри әмтиәләрә чеврилди, бу һәрәкәтин икинчи фазасы, йә'ни истеһсал просеси гуртарыр; һәм мин әмтиәләрин дәйәри өз тәркиб һиссәләринин дәйәриндән артыр, йә'ни ибтидада мая гоюлмуш капиталын үстүнә изафи дәйәр кәлмәси нәтичәсиндә чохалыр.

Бу әмтиәләр сонра енидән тәдавүл даирәсинә бурахылмалыдыр. Онлары сатмаг, онларын дәйәрини реаллашдырыб пул һапына салмаг, бу пулу енә капитала чевирмәк вә бу әмәлийята енә тәзәдән башламаг лазымдыр. Даим бу эйни ардычыл фазалардан кечән һәм мин дөвран, капиталын тәдавүлүнү тәшкил әдир.

Капиталист өз әмтиәләрини сата билдикдә вә әлдә әтдийи пулун чох һиссәсини енидән капитала чевирдикдә йығымын биринчи шәрти еринә етирилмиш олур. Шәрһимизин сонраларында фәрз олунур ки, капитал өз тәдавүл просесини нормал шәкилдә давам әтдирир. Бу просесин әтрафлы тәһлили икинчи китабда вериләчәкдир. Тәкрар истеһсалын (истеһсалын тәкрар башланмасынын), йә'ни онун фасиләсиз давамынын реал шәртләри, гисмән анчаг тәдавүл даирәсиндә мейдана чыхыр, гисмән исә бунларла анчаг тәдавүл просесини өйрәндикдән сонра таныш олмаг олар.

Лакин мәсәлә бунунла да битмир. Изафи дәйәр истеһсал әтдирән, йә'ни билаваситә фәһләләрдән соруб чыхардығы өдәнилмәмиш әмәйи әмтиәләрдә тәчәссүм әтдирән капиталист изафи дәйәри биринчи олага мәнимсәйир, лакин о һеч дә бу изафи дәйәрин ахырынчы саһиби дейилдир. О сонра бу изафи дәйәри, бир там кими нәзәрдә тутулан ичтимаи истеһсалда башга мөвге тутан диқәр капиталистләрлә, торпаг саһиби вә башгалары илә бөлүшмәлидир. Демәли, изафи дәйәр мүхтәлиф һиссәләрә парчаланмыш олур. Онун мүхтәлиф һиссәләри мүхтәлиф зүмрәләрдән олан адамларын әлине кечир вә бир-бириндән асылы олмаян мүхтәлиф формалар, мәсәлән: мәнфәәт, фаиз, тичарәт мәнфәәти, торпаг рентасы вә саир бу кими формалар алыр. Изафи дәйәрин бу чеврилмиш формалары анчаг үчүнчү китабда тәдгиг олуна биләчәкдир.

Беләликлә биз бурада бир тәрәфдән фәрз әдирик ки, әмтиә истеһсал әдән капиталист бу әмтиәни өз қерчәк дәйәринә сатыр; һәм дә капиталистин тәкрар әмтиә базарына гайытмасыны: нә тәдавул даирәсиндә капиталын кәсб әтдийи ени формалары, нә дә тәкрар истеһсалын бу формаларда кизләнмиш конкрет шәртләрини бурада тәдгиг әтмәйәчәйик. Дикәр тәрәфдән, белә гәбул әдирик ки, истеһсалчы капиталист бүтүн изафи дәйәрин саһибидир, санки изафи дәйәрин бөлкүсүндә иштирак әдәнләрин һамысынын нүмайәндәсидир. Беләликлә, биз йығымы әввәлчә мүчәрәд шәкилдә, йә’ни билаваситә истеһсал просесиндәки садәчә бир момент [мәрһәлә, кечид нөгтәси] кими тәдгиг әдәчәйик.

Бир һалда ки, йығым баш верир, айдындыр ки, капиталист истеһсал әтдирдийи әмтиәни һәгигәтән сата билмиш олур вә бу сатышдан һасил әтдийи пулу енә капитала чевирә билир. Сонра: изафи дәйәрин мүхтәлиф һиссәләрә айрылмасы, онун тәбиәтини вә онун йығым үнсүрү олмасы үчүн тәләб олуна шәртләри азалыг да олса дәйишдирмир. Изафи дәйәрдән истеһсалчы капиталистин өзүнә көтүрдүйү һиссә илә башгаларына вердийи һиссә арасында нә кими һисбәт олурса олсун, һәр һалда әввәлчә изафи дәйәр, ону истеһсал әтдирмиш капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилир. Демәли, йығым просесини тәсвир әдиркән фәрз әтдийимиз шейи, һәмин просесин фе’лән мөвчуд олмасынын өзү тәләб әдир. Дикәр тәрәфдән, изафи дәйәрин парчаланмасы вә тәдавулун васитәчи фазалары, йығым просесинин бәсит әсас формасыны көлкәдә бурахыр. Буна көрә дә йығым просесинин саф бир шәкилдә тәһлили ән әввәл, бу просес механизминин даһили һәрәкәтини пәрдәләйән бүтүн һадисәләрдән сәрфнәзәр олунмасыны тәләб әдир.

ИЙИРМИ БИРИНЧИ ФӘСИЛ

САДЭ ТЭКРАР ИСТЕҢСАЛ

Истеһсал просесинин ичтимай формасы нечә олурса олсун, һәр һалда бу просес фәсиләсиз олмалыдыр, йә’ни вахташыры енә вә енә әйни мәрһәләләрдән кечмәлидир. Чәмиййәт истеһлак әтмәйә билмәдийи кими, истеһсал да әтмәйә билмәз. Буна көрә, даим тәкрар олунан вә фәсиләсиз давам әдән һәр бир ичтимай истеһсал просеси әйни заманда тәкрар истеһсал просесидир.

Истеһсал шәртләри әйни заманда тәкрар истеһсал шәртләридир. Неч бир чәмиййәт, өз мәһсулунун мә’лум бир һиссәсини гайтарыб истеһсал васитәләринә, яхуд ени истеһсал үнсүрләринә чевирмәсә, фәсиләсиз истеһсал әдә билмәз, йә’ни тәкрар истеһсал әдә билмәз. Башга шәртләр әйни олдугда бир чәмиййәт өз сәрвәтини ялныз о һалда тәкрар истеһсал әдә биләр, яхуд о һалда ону даим сабит бир сәвиййәдә сахлая биләр ки, мүәййән мүддәт әрзиндә, мәсәлән бир илдә истеһлак олунмуш истеһсал васитәләринин, йә’ни әмәк васитәләри, хаммал вә ярдымчы материалларын еринә һәмин чинсдән олан әйни мигдарда ени нүсхәләр

гоймуш олсун; беләликлә бу ени нүсхәләр иллик мәһсул күтләсиндән айрылыб енидән истеһсал просесинә дахил олмалыдыр. Демәли, иллик мәһсулун мүййән мигдары истеһсалда ишләнир. Илк башдан мәһсулдар шәкилдә истеһлак әдилмәк үчүн гайрылан бу һиссә, адәтән фәрди истеһлака ярамайн мәһсул шәклиндә олур.

Истеһсал капиталист формасында оlanda тәкрар истеһсал да әйни формада олур. Капиталист истеһсал үсулунда әмәк просеси анчаг дәйәрин артмасы просеси үчүн бир васитә олдуғу кими, тәкрар истеһсал да анчаг, ишә гоюлмуш дәйәри капитал кими, йә’ни артагда олан дәйәр кими тәкрар истеһсал әтмәк үчүн бир васитәдир. Бир шәхсә капиталист олмаг кими бир игтисади дамға вурулурса, буна сәбәб анчаг, онун пулунун даим капитал вәзифәси көрмәсидир. Мәсәлән, ишә гоюлмуш 100 фунт стерлингдән ибарәт бир мәбләг бу ил капиталә чеврилиб 20 фунт стерлинглик изафи дәйәр яратмышса, һәмин әмәлийяты кәлән ил дә тәкрар әтмәлидир вә и. а. Изафи дәйәр капитал дәйәрин вахташыры артымы вә я ишләнән капиталын вахташыры мәһсулу олмаг ә’тибарилә капиталдан доған кәлир шәклини алыр¹.

Бу кәлир капиталист үчүн анчаг бир истеһлак фондудурса вә әкәр вахташыры әлдә әдилдийи кими вахташыры да истеһлак олунурса, о һалда бу, башга шәртләр әйни олдугда, бәсит тәкрар истеһсалдыр. Бу, истеһсал просесинин сабит мигясда садәчә тәкрары олса да, истеһсал просесинин белә тәкрар әтмәси вә фәсиләсиз давам әтмәси фактынын өзү просесдә мүййән ени чәһәтләр әмәлә кәтирир вә я, даһа доғрусу, һәмин просес бирчә дәфә баш верән тәк бир һадисә кими күтүрүлдүкдә, она мәхсус бир шей кими көрүнән бә’зи заһири чәһәтләри арадан галдырыр.

Әввәлчә капиталын әмәк һаггы формасында ишә гоюлмуш һиссәсини, йә’ни дәйишән капиталы күтүрәк.

Истеһсал просесинин башланғыч нөгтәсини мүййән мүддәтә иш гүввәсинин алынмасы тәшкил әдир, әмәйин сатын алындығы бу мүддәт гуртардыгда, онунла да бирликдә, мүййән мүддәт давам әдән истеһсал дөврү, мәсәлән һәфтә, ай вә и. а. ахыра чатдыгда, һәмин башланғыч нөгтәси даим енидән башланыр. Лакин фәһләнин әмәк һаггы ялһыз, онун иш гүввәси фәәлиййәтә башлайыб һәм өз дәйәрини, һәм дә изафи дәйәри әмтиәдә реал-

¹ „Өзкә әмәйинин мәһсулуну истеһлак әдән варлылар бу мәһсулу ялһыз мүбәзилә (әмтиә алмаг) васитәсилә әлдә әдирләр. Лакин онлар әлдә әдиб топладыглары сәрвәти, истәдикләри ени мәһсул әлдә әтмәк мәгсәдилә сәрф әдирләрсә, инсана әлә кәлир ки, онлар чох кечмәдән өз әһтият фондларыны түкәтмиш олмалыдырлар. Биз дедик ки, онлар ишләмирләр вә һеч ишләмәйә дә биләрләр; буна көрә белә куман әтмәк ләзым кәлир ки, онларын габагки сәрвәти күндән-күнә азалмалыдыр вә,—нәһайәт һеч бир шейләри галмаячағына көрә,— анчаг онлар үчүн ишләйән фәһләләрә бунун мүгабилиндә тәклиф әдә биләчәкләри бир шей олмаячагдыр... Лакин мүәсир ичтиман гурулушда сәрвәт, өзкә әмәйи васитәсилә тәкрар истеһсал олунмаг гүввәси кәсб әтмишдир... Сәрвәт дә әмәк кими вә әмәйин ярдымы илә һәр ил бәһрә верир вә сәрвәт саһибә йохсуллашмадан бу бәһрәни ил бою истеһлак әдә биләр. Бу бәһрә капиталдан доған кәлирдир“ (S i s m o n d i. Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 81, 82).

лашдырдыгдан сонра верилир. Белэликлэ фəһлэ, һәм һэлэ-лик капиталистин анчаг истеһлак фонду [капиталистин анчаг истеһлак эһтиячларыны өдэйән дэйэрлэр эһтияты] һеса́б этдийи-миз изафи дэйэри, һәм дә өз эмэк һаггы фондуну, йə'ни дэйи-шән капиталы истеһсал этмиш олур, бу капитал дөнүб эмэк һаггы шəклиндə онун əлинə кəлмəздəн əввəл истеһсал этмиш олур вə анчаг, бу дэйишən капиталы муттəсил тəкра́р истеһсал этдийи муттəт ону ишдə сахлайырлар. Он алтынчы фəсилдə иг-тисадчыларыны, „II“ рəгəмилə гейд этдийимиз вə эмэк һаггыны мəһсулун өзүндəки бир һиссə кими кəстəрən формуласы бурадан мейдана чыхыр². Бу, фəһлəнин муттəсил тəкра́р истеһсал этдийи мəһсулун даим дөнүб эмэк һаггы шəклиндə онун əлинə кəлən һиссəсидир. Əлбəттə, капиталист бу əмтиə дэйəрини фəһлəйə пулла верир. Лакин бу пул эмэк мəһсулунун, даһа доғрусу бу мəһсу-лун бир һиссəсинин анчаг чеврилмиш шəклидир. Фəһлə истеһсал васитəлəринин бир һиссəсини ени мəһсула чевирмəкдə олдуғу заман, онун габагки əмəйинин мəһсулу базардə тəдавүл əдиб енə пула чеврилир. Онун букүнки əмəйинин, яхуд башланан ярым илдəки əмəйинин һаггы кечən һəфтə, яхуд кечən ярым ил эрзиндəки əмəйиндən верилир. Биз айрыча бир капиталистлə айрыча бир фəһлə əвəзинə, капиталистлэр синфи илə фəһлə син-фини кəтүрүб тəдгиг эдəчəк олсаг, пул формасынын яратдығы хүлə дэрһал арадан галхар. Капиталистлэр синфи фəһлə синфинə даим, фəһлəлэр тэрəфиндən истеһсал əди́либ капиталистлэр тэрə-финдən мəнимсəнилən мəһсулун бир һиссəсини сатын алмаг үчүн пул шəклиндə чек вермиш олур. Фəһлə дə бу чеклəри эйни дə-рəчə мүнтəзəм олараг капиталистлэр синфинə гайтарыб бунун мұ-габилиндə өз мəһсулундан өзүнə чатасы һиссəни алыр. Мəһсулун əмтиə формасына вə əмтиəнин пул формасына кирмəйи бу про-сесин һəгиги характерини пəрдəлəйир.

Белəликлə, дэйишən капитал, яшайыш васитəлəри фондунун вə я, инкилислэр дедийи кими, фəһлə фондунун (labourfund) тəзəһүр этдийи хүсуси бир тарихи формадыр; инкилислэр буна фəһлə фонду дедикдə, əлбəттə; эмэк эһтияты дейил, эмэк үчүн эһтият дəмэк истəйирлэр. Бу, фəһлəйə өзүнү яшатмаг вə һəя-тыны тəкра́р истеһсал этмэк үчүн лəзым олан бир эһтиятдыр вə фəһлə һэр чүр ичтимаи истеһсал системиндə бу эһтияты истеһ-сал вə тəкра́р истеһсал этмəлидир². Фəһлə фонду фəһлəнин əмəй-йини өдəмэк үчүн тə'дийə васитəси шəклиндə даим она тэрəф ахыр, чүнки фəһлəнин өз мəһсулу капитал шəклиндə даим ондан узаглашмагдадыр. Лакин фəһлə фондунун тарихən бу шəкилдə

² „Мəнфəэт кими, эмэк һаггына да һазыр мəһсулун һəгиги бир һиссəси нəзəрилə бахмаг олар“ (G. Ramsay, An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh 1836, p. 142). „Мəһсулун, эмэк һаггы шəклиндə фəһлəйə чатачаг һиссəси“ (James Mill, Elements of Political Economy, Франсызчəя тəрчүмəси Pailissot - ундур. Paris 1823, p. 34).

^{2a} Дэйишən капитал бурада анчаг, муздлу фəһлəлəрин эмэк һаггы фонду кими кəтүрүлүр. Мə'лум олдуғу үзрə бу капитал ялныз, сатын алдығы иш гүв-вəси истеһсал просесиндə фəалийəтə башладығы замандан э'тибарən дэйишən капитал олур. (Франсызчə нəшринə гейд.)

вүчуда кэлмәси, фәһләнин өз маддиләшмиш әмәйини капиталистин она аванс вермәси фактыны азачыг да олса дәйишдирмир³.

Бияр ишләйән бир тәһкимли кәндлини көтүрәк. Фәрз әдәк ки, о өз истеһсал васитәләрилә өз тарласында һәфтәдә 3 күн ишләйир, һәфтәнин галан 3 күнүнү исә өз ағасынын тарласында биярла мәшгул олур. О даим өз иш фондуну тәкрап истеһсал әдир вә бу фонд һеч вахт онун үчүн өз әмәйи мугабилиндә үчүнчү бир шәхс тәрәфиндән аванс әдилән тәдийә васитәси шәклини алмыр. Әйни заманда онун өдәнилмәмиш бияр әмәйи дә һеч вахт өдәнилмиш көнүллү әмәк шәкли алмыр. Лакин мүлкәдар бияр ишләтдийи кәндлинин тарласыны, иш һейваныны, тохумуну, бир сөзлә, истеһсал васитәләрини мәнимсәрсә, онда бу кәндли өз иш гүввәсини мүлкәдара сатмалы олар. Һалбуки башга шәртләр дәйишмәдикдә һәммин кәндли инди дә, әввәл олдуғу кими, һәфтәдә 6 күн ишләйәчәкдир,—3 күн өзүнә, 3 күн дә инди муздлу фәһлә ишләдән кечмиш мүлкәдара. Һәммин кәндли инди дә, әввәл олдуғу кими, истеһсал васитәләриндән бир истеһсал васитәси кими истифадә әдиб онларын дәйәрини мәһсула кечирәчәкдир. Инди дә, әввәл олдуғу кими, мәһсулун мүәййән һиссәси тәкрап истеһсал просесинә дахил олачағдыр. Лакин бияр әмәк инди муздлу әмәк шәклини алдығы кими, кечмишдәки тәрздә инди дә кәндлинин өзүнүн истеһсал вә тәкрап истеһсал әтдийи фәһлә фонду дәхи, кечмиш мүлкәдарын инди кәндлийә аванс әтдийи капитал шәклини алыр. Дүшүнчәси мәһдуд олдуғуна көрә тәзаһүр формасыны бу формада тәзаһүр әдән шейдән айырәд әдә билмәйән буржуа игтисадчысы белә бир факта көз юмур ки, һәтта индики зәманәдә дә фәһлә фонду ер үзүнүн анчағ чох аз нөгтәләриндә капитал шәклиндә мейдана чыхыр⁴.

Һәр нечә олурса олсун, дәйишән капитал капиталистин өз фондундан аванс әдилмиш дәйәр хассәсини^{4а} ялныз о заман итирир ки, биз капиталист истеһсал просесини фәсиләсиз тәкрап олундуғу һалында көтүрмүш олаг. Лакин бу просес һарада вә нә заман исә башламалы иди. Демәли, индийәдәк әсасландығымыз нөгтейи-нәзәрдән белә фәрз әтмәк лазым кәлмирми ки, мүәййән бир вахтда капиталист, өдәнилмәмиш өзкә әмәйиндән асылы олмаян мүәййән бир илкин йығым васитәсилә, мәсәлән өз әмәйинин мәһсулундан әтдийи гәнаәт васитәсилә пул саһиби олмуш вә бунун сайәсиндә иш гүввәси алычысы оларағ базара чыха билмишдир? Илкин йығым фәслиндә әтрафлы тәдгиг әдәчәйимиз бу мәсәләнин һәллини һәләлик бу шәкилдә гәбул әдәк.

³ „Капитал фәһләләрә әмәк һаггы оларағ аванс шәклиндә хәрчләндикдә, әмәйин давам әтдирилмәси үчүн айрылмыш фонда һеч бир шей артырмыр“ (Малтусун әсәрини нәшр әдән Cazeuve-ин гейди. „Definitions in Political Economy“, London 1853, p. 22).

⁴ „Ер үзүнүн дөрддә бир һиссәсиндән азында фәһләләрин яшайыш васитәләри капиталистләр тәрәфиндән аванс әдилир“ (Richard Jones, Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852, p. 16).

^{4а} „Сәнае фәһләси өз әмәк һаггыны саһибкардан аванс шәклиндә алырса да, саһибкар һәгигәтдә фәһләйә һеч бир хәрч чәкмир, чүнки бу әмәк һаггынын дәйәри, мәнфәәтлә бирликдә, адәтән, фәһләнин әмәк сәрф әтдийи мәһсулун артан дәйәри дахилиндә галыр“ (A. Smith, Wealth of Nations, Book II, ch. III).

Лакин капиталист истеҥсал просесинин садэчэ фасилэсиз давам этмэси, яхуд бэсит тэкрап истеҥсал, капиталын ялныз дэйишэн һиссэсинэ дейил, үмүмийэтлэ бүтүн капитал аид башга хүсуси дэйишикликлэр олмасыны көстэрир.

Экэр 1000 фунт стерлинглик капитал вахташыры, мөсөлэн һэр ил 200 фунт стерлинг изафи дэйэр ярадырса вэ бу изафи дэйэр бир ил эрзиндэ тамамилэ истеҥлак олунурса, айдындыр ки, бу просес беш ил тэкрап эдэндэн сонра, истеҥлак олунмуш изафи дэйэрин мөблэҥи 200×5 , яхуд ибтидада аванс эдилмиш 1000 фунт стерлинглик капитал дэйэринэ бэрабэр олачагдыр. Иллик изафи дэйэрин анчаг бир һиссэси, мөсөлэн ярысы истеҥлак эдилмиш олсайды, онда, көстэрилэн нэтичэ ялныз, истеҥсал просеси он ил эрзиндэ тэкрап олундугдан сонра алынарды, чүнки $100 \times 10 = 1000$. Үмүмийэтлэ, аванс эдилмиш капитал дэйэри һэр ил истеҥлак олунан изафи дэйэрэ бөлүндүкдэ о иллэрин, яхуд тэкрап истеҥсал дөврлэринин сайы алыныр ки, ибтидада аванс эдилмиш капитал һэмин дөврлэр эрзиндэ капиталист тэрэфиндэн истеҥлак олунур, демэли йохалыр.

Капиталист белэ тэсэввүр эдир ки, о анчаг, өзкэсинин өдөнилмэмиш эмэйинин мөһсулуну, йэ'ни изафи дэйэри истеҥлак эдиб илк капитал дэйэринэ тохунмур; капиталистин бу тэсэввүрү элбэгтэ, юхарыда көстэрилэн факты зэррэ гэдэр дэ олса дэйишдирмир. Мүэййэн гэдэр ил кечдикдэн сонра, капиталистин малик олдуғу капитал дэйэри һэмин иллэр эрзиндэ онун эквивалентсиз мөнимсэдийи изафи дэйэрин мөблэҥинэ бэрабэр олур, истеҥлак этдийи дэйэрин мөблэҥи исэ илк капитал дэйэринэ.

Доғрудур, капиталистин элиндэ эввэлки гэдэр капитал галыр, һэм дэ бу капиталын бир һиссэси, тикинтилэр, машынлар вэ сарирэ, һэлэ капиталист өз мөэссисэсини ишэ салмаға башладығы заман мөвчуд иди. Лакин бурада капиталын мадди тэркиб һиссэлэриндэн дейил, онун дэйэриндэн бөһс олунур. Экэр бириси өз эмлакынын дэйэри гэдэр борча дүшүб бүтүн эмлакыны исраф этмишсэ, демэли онун бүтүн эмлакы ялныз борчунун үмүми мөблэҥини тэшкил эдир. Һабелэ экэр капиталист өз аванс этдийи капиталынын эквивалентини истеҥлак этмишсэ, демэли бу капиталын дэйэри инди анчаг, капиталистин һавайы мөнимсэмиш олдуғу изафи дэйэрин үмүми мөблэҥиндэн ибарэтдир. Көһнэ капиталдан бурада даһа зэррэ гэдэр дэ галмамышдыр.

Белэликлэ, һеч бир йығымдан гэт'иййэн асылы олмадан, истеҥсал просесинин садэчэ тэкрапы, яхуд бэсит тэкрап истеҥсал, аз-чох узун бир мүддэт кечдикдэн сонра һөкмән, һэр бир капиталы йығымдан эмэлэ кэлэн капитал вэ я капиталлашдырылмыш изафи дэйэрэ чевирир. Санибкар истеҥсал просесинэ башларкэн гойдуғу маяны һэтта өз эмэйи илэ газанмыш олса да, һэр һалда бу мая кеч-тез, һеч бир эквивалент вермэдэн мөнимсэнилмиш дэйэр олур, һаггы верилмэмиш өзкэ эмэйинин пул шэклиндэ, яхуд башга бир шэкилдэ тэчэссүмү олур.

Тэдгигатымызын эввэлиндэ, дөрдүнчү фэсилдэ көрдүйүмүз ки-ми, пулу капитал вэ чевирмэк үчүн тэкчэ эмтиэ истеҥсалынын вэ эмтиэ тэдавүлүнүн мөвчуд олмасы кифайэт дейилдир. Бунун үчүн

эн эввэл кэрэк пул саһиби базарда, азад олан, лакин сатыласы башга һеч бир шейи олмадығына көрә өз иш гүввәсини сатмага мәчбур олан адамлар тапа билсин. Демәли, эмәк мәһсулунун эмәйин өзүндән айрылмасы, эмәк сәрф әдә билмәк үчүн лазымы һәр шейи олан шәхсләрин бүтүн әмлакы анчаг өз иш гүввәсиндән ибарәт олан шәхсләрдән айрылмасы, капиталист истеһсал просесинин фе'лән мөвчуд әсасы, онун башланғыч нөгтәси олмушдур.

Лакин ибтидада башланғыч нөгтә тәшкил әдән шәраит сонралар, бәсит тәкрат истеһсал сайәсиндә, даим өз-өзүнә енидән әмәлә кәлән бир нәтичәйә чеврилир. Истеһсал просеси бир тәрәфдән мадди сәрвәти даим капитал вә капиталист үчүн истеһлак васитәләринә чевирир. Дикәр тәрәфдән фәһлә бу просесә нә вәзиййәтдә кирмишсә, даим о вәзиййәтдә дә бу просесдән чыхыр: сәрвәтин шәхси мәнбәи олдуғу һалда бу сәрвәти өзү үчүн вүчудә кәтирмәкдән өтрү лазым олан вәсаитдән мәһрум бир вәзиййәтдә галыр. Фәһлә истеһсал просесинә дахил олмаздан эввәл онун шәхси әмәйи өзүндән алынмыш, капиталист тәрәфиндән мәнимсәнмиш вә капиталын тәркибинә дахил әдилмиш олдуғундан, истеһсалын кедишиндә бу әмәк мүтәмадийән өзкәсинин мәһсулунда маддиләшир. Истеһсал просеси әйни заманда иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән истеһлак олунмасы просеси демәк олдуғундан, фәһләнин вердийи мәһсул мүтәмадийән әмтиәйә чеврилмәкдән башга һәмчинин капитала, дәйәр ярадычы гүввәни соран дәйәрә, адамлары сатын алан яшайыш васитәләринә, истеһсалчыны өз ихтиярына табе әдән истеһсал васитәләринә чеврилир⁵. Беләликлә фәһлә өзү даим об'ектив сәрвәт яратмагла капитал ярадыр, өзүнә ябанчы вә үзәриндә һөкмран олуб ону истисмар әдән бир гүввә яратмыш олур, капиталист дә һәмчинин даим иш гүввәси яратмагла сәрвәтин суб'ектив мәнбәини ярадыр; бу мәнбә өзүнүн тәчәссум әтмәк вә вүчудә кәлмәк шәраитиндән айры салынмышдыр, о ялынз фәһләнин чисмани яшамасы факты илә әлагәдар олан мүчәррәд бир мәнбәдир,—сөзүн гысасы, капиталист фәһләни муздлу бир фәһлә кими истеһсал әдир⁶. Муздлу фәһләнин белә даим тәкрат истеһсал әдилмәси вә әбәдиләшдирилмәси, капиталист истеһсалынын *conditio sine qua* поп-удур [зәрури шәртидир].

Фәһләнин истеһлак әтмәси ики чүрдүр. Истеһсалын өзүндә фәһлә истеһсал васитәләрини өз әмәйи илә истеһлак әдиб бунлары аванс әдилмиш капиталын дәйәриндән даһа йүксәк дәйәри олан мәһсула чевирир. Бу онун мәһсулдар истеһлакыдыр. Бу әйни

⁵ „Мәһсулдар истеһлакын хүсусән гәрибә хассәси бундан ибарәтдир. Мәһсулдар истеһлак олунан шей капиталдыр вә истеһлак әдилмәклә дә капитал олур“ (James Mill, *Elements d'Economie Politique*. Франсызча тәрчүмәси Parissot-нундур, Paris 1823, p. 242). Лакин Чөмс Милл бу „хүсусән гәрибә хассәсин“ нәдән ибарәт олдуғуну енә дә тапа билмәмишдир.

⁶ „Әлбәттә, бу доғрудур ки, ени ишә салынман мануфактура бир чох йохсуллара иш верир; лакин бу йохсуллар йохсуллуғдан чыхмырлар, һалбуки мануфактура мүәссисәләринин чохалдылмасы бир чох башгаларыны йохсул әдир“ („Reasons for a limited Exportation of Wool“, London 1677, p. 19). „Бизим фермерләр бош ерә дейирләр ки, биз йохсуллары сахлайырыг. һәгигәтдә йохсуллар диләнчи һалында сахланырлар“ („Reasons for the late increase of the Poor Rates or a comparative view of the prices of labour and provisions“, London 1777, p. 37).

заманда фәһләнин иш гүввәсини сатын алан капиталистин бу гүввәни истеһлак этмәсидир. Дикәр тәрәфдән фәһлә, өз иш гүввәсини сатыркән алдығы пулу вериб өзүнүн яшайышы вә тәкрар истеһсалы үчүн لازым олан истеһлак шейләрини алыр. Бу онун өз шәхси истеһлакыдыр. Демәли, фәһләнин мәһсулдар истеһлакы илә шәхси истеһлакы бир-бириндән тамамилә фәрглидир. Биринчи истеһлак даирәсиндә фәһлә капиталы һәрәкәтә кәтирән гүввәдир вә капиталистин малыдыр; икинчи истеһлак даирәсиндә өзү өзүнүн саһибидир вә истеһсал просесиндән харичдә өз шәхси һәят вәзифәләрини еринә етирир. Биринчи истеһлакын нәтичәси капиталистин мөвчуд олмасыдыр, икинчисинин нәтичәси исә фәһләнин өзүнүн яшамасыдыр.

Иш күнү [сәккизинчи фәсилдә] вә машинларла ири сәнае [он үчүнчү фәсилдә] тәдгиг әдиликән бир чох мисаллар әсасында айдын олду ки, фәһлә чох заман өз шәхси истеһлакыны истеһсал просесинин ади бир тәсадүфи һиссәсинә чевирмәйә мәчбур олур. Бухар машинына көмүр вә су верилдийи кими, чархлара исә яғ вурулдуғу кими, фәһлә дә бу һалда яшайыш васитәләрини анчаг өз иш гүввәсини фәалийәтдә сахламаг үчүн истеһлак әдир. Бурада онун истеһлак васитәләри анчаг, истеһсал васитәләриндән бирини истеһлак этмәк васитәләридир, онун шәхси истеһлакы исә билаваситә мәһсулдар истеһлакдыр. Лакин гейд әдилән һал, капиталист истеһсал просесинин маһийәтилә әлагәдар олмаян ифратчылыг кими көрүнүр⁷.

Биз айрыча бир капиталисти вә айрыча бир фәһләни көтүрмәйиб капиталист синфи илә фәһлә синфини көгүрсәк, айры-айры истеһсал просесләрини дейил, бүтүн капиталист просесини бир чәмийәт мигясында, чәрәян һалында көтүрсәк башга вәзийәт мейдана чыхар.

Капиталист өз капиталынын бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирмәклә бүтүн өз капиталынын дәйәрини артырмыш олур. О бир охла ики ов вурур. Онун көтүрдүйү мәнфәәт ялһыз фәһләдән алдығындан ибарәт олмур, о һабелә фәһләйә вердийиндән дә мәнфәәт көтүрүр.

Иш гүввәсинә дәйишдирилән капиталы фәһлә синфи яшайыш васитәләринә мүбадилә әдир вә бу васитәләрин истеһлак әдилмәси нәтичәсиндә фәһләләрин әзәләләри, әсәбләри, сүмүкләри, бейни тәкрар истеһсал олунур вә ени фәһләләр әмәлә кәлир. Демәли, фәһлә синфинин ән зәрури даирәдә көтүрүлән шәхси истеһлакы анчаг, иш гүввәси мугабилиндә капиталын вердийи яшайыш васитәләрини гайтарыб иш гүввәсинә чевирмәкдир ки, буну да капитал енидән истисмар әдәчәкдир. Бу, капиталист үчүн ән зәрури олан истеһсал васитәсинин, йә'ни фәһләнин өзүнүн истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Беләликлә, бир машин истәр әмәк просеси заманы тәмизләнсин, истәрсә бу просесин мүййән фәсилләриндә,—бу тәмизләмә истеһсалын тәркиб һиссәси олдуғу кими, фәһлә дә өз яшайыш васитәләрини истәр ә'малатхананын дахилин-

⁷ Әкәр Росси „мәһсулдар истеһлак“ сиррини һәгигәтән билсәйди бу хүсусла бу гәдәр чошғун бир диллә данышмазды.

дә истәһлак әтсин, истәрсә харичиндә, истәр әмәк просесинин дахилиндә истәһлак әтсин, истәрсә харичиндә,—бу шәхси истәһлак үмумийәтлә көтүрүлдүкдә капиталын истәһсалы вә тәқрар истәһсалынын бир һиссәсидир.

Фәһләнин бу шәхси истәһлақынын капиталист үчүн дейил, өзү үчүн олмасы мәсәләни гәт'ийән дәйишдирмир. Иш һейваны да едийи еми өзү истәһлак әдирсә дә, онун бу истәһлақы енә истәһсал просесинин зәрури бир һиссәси олараг галыр. Фәһлә синфинин даим мөвчуд олуб ара вермәдән тәқрар истәһсал әдилмәси, һәмишә капиталын тәқрар истәһсалы үчүн зәрури бир шәрт олараг галыр. Капиталист фәһләләрдә өзүнү яшатмаг вә төрәйиб артмаг кими тәбии һиссин олдуғуна архаланараг бу шәртин еринә етирилмәсини архайынлыгла фәһләләрин өз өһдәсинә бураха билир. Капиталист анчаг чалышыр ки, фәһләләрин шәхси истәһлақы мүмкүн гәдәр ән зәрури һәддән кәнара чыхмасын, о һеч дә, чәнуби Америкада олдуғу кими кобудлуг көстәриб фәһләләрә аз гидалы емәк әвәзинә зорла чох гидалы емәк едиртмәк⁸ нийәтиндә дейилдир.

Буна көрә дә капиталист вә онун мәфкурәчиси олан игтисадчы, фәһләнин шәхси истәһлақында ялныз, фәһлә синфинин әбәдиләшмәси үчүн лазым олан һиссәни, йә'ни иш гүввәсини капиталын истәһлак әдә билмәси үчүн фәһләнин һәгигәтән истәһлак әтмәли олдуғу һиссәни мәһсулдар истәһлак һесаб әдирләр; фәһләнин өз зөвгү үчүн бундан әлавә истәһлак әтдийи бүтүн башга шейләрин истәһлақы исә мәһсулдар истәһлак дейилдир⁹. Әкәр капитал йығымы нәтичәсиндә әмәк һаггы артсайды, демәли фәһләнин истәһлак васитәләри дә артсайды вә бу артым капиталын даһа артыг иш гүввәси истәһлак әтмәсинә сәбәб олмасайды, онда әлавә капитал мәһсулдар шәкилдә истәһлак әдилмиш олмазды¹⁰. Доғрудан да, фәһләнин шәхси истәһлақы онун өзү үчүн мәһсулдар истәһлак дейилдир, чүнки бу истәһлак анчаг, истәһлак васитәләринә әһтиячы олан фәрдләри тәқрар истәһсал әтмиш олур; капиталист вә дөвләт үчүн исә фәһләнин шәхси истәһлақы мәһсулдардыр, чүнки бу истәһлак, өзкәси үчүн сәрвәт ярадан гүввә һазырлайыр¹¹.

⁸ „Чәнуби Америка мәдәнләриндә ишләйиб (бәлкә дә дүняда ән чәтин бир ишлә мәшғул олуб) һәр күн ерин алтында 450 фут дәринликдән далларында һәр дөфә 180—200 кирвәнкә филиз чыхаран фәһләләр чөрәк вә пахладан башга һеч бир шей емирләр; онлар чох истәрдиләр ки, тәкчә чөрәк есинләр, лакин саһибкарлары онларла, инсан ата нечә бахарса, әлә рәфтар әдирләр: онлар билирләр ки, фәһләләр тәкчә чөрәк есәләр белә интенсив ишләйә билмәзләр, буна көрә дә онлара зорла пахла едирдиләр, чүнки пахланын тәркибиндә сүмүк күлү чөрәкдәкинән хейли чохдур“ (Liebig, Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 7 Auflage 1826, 1 Theil, p. 194, гейд).

⁹ James Mill, *Eléments d'Economie Politique*. Франсызча тәрчүмәси Parissot-нундур, Paris 1823, p. 238 вә сонракиләр.

¹⁰ „Әкәр әмәйин гиймәти о гәдәр чох галхсайды ки, капиталын артмасына бахмаяраг, истәһсалда даһа чох әмәк тәтбиг әтмәк мүмкүн олмасын, онда мән дейәрдим ки, капиталын бу артымы мәһсулдар сурәтдә истәһлак олунмур“ (Ricardo, *Principles of Political Economy*, 3-rd ed. London 1821, p. 163).

¹¹ Мәһсулдар истәһлак сөзүн әсл мә'насында „сәрвәтин капиталист тәрәфиндән тәқрар истәһсал мәгсәдилә истәһлак олунмасы вә я сәрф әдилмәсидир (о истәһсал васитәләринин истәһлақыны нәзәрдә тутур)... Фәһлә... онун әмәйи-

Демэли, ичтимаи нөгтейи-нэзэрдэн фэһлэ синфи дэ чансыз иш алэтлэри кими,—һэтта билаваситэ эмэк просесиндэн харичдэ дэ—капиталистин малыдыр. Фэһлэлэрин һэтта шэхси истеһлакы да мүэйһэн һэдд дахилиндэ анчаг, капиталын тэкрап истеһсалы просесинин бир һиссэсидир. Һәммин просесин өзү, фэһлэ эмэйинин мөһсулуну даим фэһлэлэр гүтбүндэн айырыб әкс гүтбә, йә’ни капитал гүтбүнә апармагла чалышыр ки, бу шүүрлу истеһсал алэтлэри гачыб дағылышмасынлар. Фэһлэлэрин шэхси истеһлакы бир тәрәфдән онларын яшамасыны вә төрәйиб тэкрап истеһсал олунмасыны тә’мин эдир, дикәр тәрәфдән дэ яшайыш васитә-ләрини сәрф этмәклә фэһлэлэрин даим эмэк базарына чыхмасы зәурәтини доғурур. Ромада гулу зәнчирлә бағлайырдылар, музду-лу фэһлэ исә көзә көрүнмәз телләр васитәсилә өз саһибкарына бағлыдыр. Лакин бу саһибкар айрыча бир капиталист дейил, ка-питалистләр синфидир.

Кечмишләрдә капитал, азад фэһләнни саһибя олмаг һүгугуну, лазым кәлдийи һалларда, мәчбури ганунлар васитәсилә һәятә кечирирди. Мәсәлән, 1815-чи иләдәк Инкилтәрәдә машингайырма сәнаеи фэһлэләринин мүһачирәт этмәлэри гадаған иди вә буна әмәл этмәйәнләрә ағыр чәзә верилирди.

Фэһлэ синфинин тэкрап истеһсалы һабелә ишләмәк мәһарәти-нин нәсилдән-нәслә кечмәсини вә артмасыны тәләб эдир¹². Капита-лист бу чүр мәһарәтли фэһлэ синфинин мөвчуд олмасыны, өз малы олан истеһсал шәртләриндән бири, өз дәйишән капиталы-нын реал варлығы һесаб эдир; капиталистин бу фикирдә олмасы, бөһран нәтичәсиндә һәммин истеһсал шәртинин әлиндән чыхачағы тәһлүкәси башландыгда хүсусилә айдынлашыр. Мә’лум олдуғу үзрә, Америкада вәтәндаш мүһарибәси вә бунун нәтичәси олараг памбыг гытлығы башландығы заман Ланкаширдә вә башга ерләр-дә памбыг парча сәнаеи фэһлэләринин чоху ишдән чыхарылыб күчәйә салынмышды. Фэһлэ синфинин өз ичәрисиндән вә чәмий-йәтин башга тәбәгәлэри ичәрисиндән мәсәлә галдырылды ки, „артыг“ фэһлэләр дөвләтин ярдымы илә вә я өлкәдә ианә топ-ламаг йолу илә Инкилтәрә мүстәмләкәләринә, яхуд Бирләш-миш Штатлара көчүрүлсүн. О заман (1863-чү ил мартын 24-дә) „Times“ гәзети Манчестер тичарәт палатасынын кечмиш президенти Эдмунд Поттерин бир мәктубуну дәрч этмишди. Бу мәктуб аша-ғы палатада һағлы олараг „фабрикантларын манифести“¹³ адлан-дырылмышды. Биз бурада һәммин мәктубун, иш гүввәсинә ка-

ни тәтбиг эдән шәхс үчүн, һабелә дөвләт үчүн мөһсулдар истеһлакчыдыр, өзү үчүн исә, чидди янашылса, мөһсулдар истеһлакчы дейилдир“ (Malthus, Definitions in Political Economy, London 1853, p. 30).

¹² „Әввәлчәдән топланыб һазырланан еканә бир шей олдуғуну сөйләмәк мүмкүндүрсә, о да фэһләнни иш мәһарәтидир... Бу иш мәһарәтини топлайыб сахламаг кими чох мүһүм бир әмәлийәт, фэһлэлэрин бөйүк әксәрийәтинә һеч бир капитал сәрф әдилмәдән ичра олунур“ (Hodgskin, Labour Defended etc., p. 13) [мүғайнәсә әт: „Verteidigung der Arbeit“, übersetzt von Dr. Friedrich Raffel. Leipzig 1909, S. 39, 40].

¹³ „Бу мәктубу фабрикантларын манифести һесаб этмәк олар“ (Ferrand, 1863-чү ил апрелин 27-дә ашағы палатанын ичласында памбыг гытлығы мүһа-сибәтилә әдилән тәклиф).

питалын малы кими бахылдыгыны тамамилэ ачыг бир диллэ көстэрэн бир нечэ габарыг ерини гейд эдэчэйик.

„Памбыг парча истехсалы фэһлэлэринин бейнинэ белэ бир фикир еридиб дейирлэр ки, сизин тэклиф этдийиниз эмэк һэддэн артыгдыр... бу тэклифи азалтмаг, бэлкэ дә онун үчдэ бир һиссэсини азалтмаг лазымдыр ки, сонра ердэ галан үчдэ ики һиссэси үчүн саглам тэлэб яранмыш олсун... Эфкар-үмумиййэ фэһлэлэрин башга өлкэлэрэ көчүрүлмэси үзэриндэ исрар эдир... Саһибкар (йә’ни памбыг парча фабрикасынын саһиби) өз хошуна разы ола билмэз ки, она тэклиф олуна ишлэк эллэрин сайы азалсын; бу һал онун фикринчэ һәм эдалэтсиз олар, һәм дә дүзкүн олмаз... Экэр фэһлэлэр ичтимаи фонд һесабына көчүрүлсэ, о тэлэб эдэ билэр ки, онун да сөзүнү динлэсинлэр, о һэтта бэлкэ, э’тираз да эдэ билэр“. Һәммин Поттер сонра памбыг парча сәнаеинин файдалы бир сәнае олмасындан, „Ирландиядан вә Инкилтэрэнин экинчилик маһалларындан эһалини шүбһәсиз чәкиб кәтирмәсиндән“, бу сәнаеин чох кениш бир өлчү алмасындан, 1850-чы илдэ бүтүн Инкилтэрэ ихрачатынын $\frac{5}{13}$ һиссэсини тәшкил этмиш олмасындан, базарын, хүсүсән Һиндустан базарынын кенишләнмәси вә ичбари сурәтдә „кирвәнкәси 6 пенсә кифайәт гәдәр памбыг идхал эдилмәси“ сайәсиндә бу сәнаеин бир нечэ илдән сонра енә артачагындан бәһс эдир. Поттер сөзүнә давам эдиб дейир: „Заман—бир ил, ики ил, бэлкэ дә үч ил—лазыми мигдары да... ярадачагдыр. Буна көрә мән суал этмәк истәрдим ки, бу сәнаеә ярдым эдилмәсинә дәймәзми? Эмәк сәрф эдиб машынылары (чанлы иш машынылары нәзәрдә тутулур) саз сахламаға дәймәзми вә бунлары байыра тулламаг фикри бөйүк бир ахмаглыг дейилми? Зәннимчә беләдир. Мән бу фикрә разы ола биләрәм ки, фэһлэләр мүлкыййәт дейилдир („I allow that the workers are not a property“), Ланкаширин вә саһибкарларын малы дейилдир; ләкин фэһлэләр бунларын һәр икиси үчүн гүввәдир; фэһлэләр—элә дәрәкәли вә ихтисаслы бир гүввәдир ки, онун ерини бир нәслин өмрү әрзиндә долдурмаг олмаз; башга машыныларын,—фэһлэләр ишләтдийи машыныларын („the mere machinery which they work“), хейли һиссәсинин ерини исә, әксинә, он ики ай әрзиндә мүвәффәгийәтлә долдурмаг вә һэтта бунлары яхшылашдырмаг олар¹⁴.

¹⁴ Охучунун ядындадыр ки, һәммин капитал ади шәраитдә, эмәк һаггыны азалтмаг лазым кәлдикдә тамамилә башга бир баяты чағырыр. Бу һалда „саһибкарлар“ бир ағыздан белә дейирләр (бах: дөрдүнчү бөлмә, 188-чи гейд): „Гой фабрика фэһлэләри унутмасынлар ки, һәгигәтдә онларын әмәйи ихтисаслы әмәйин чох алчаг нөвләриндәндир; гой унутмасынлар ки, һеч бир башга эмәк нөвү бу гәдәр асанлыгла өйрәнилмир вә, кейфийәти нәзәрә алынарса, һеч бир башга әмәйә бундан артыг музд верилмир; гой унутмасынлар ки, һеч бир башга эмәк нөвүнүн бундан гыса мүддәтдә, даһа аз тәлим нәтичәсиндә вә бундан бол мигдарда элдә эдилмәси мүмкүн дейилдир. Саһибкарын машынылары (инди исә бизә дейирләр ки, бу машынылар 12 айда даһа яхшылары илә мүвәффәгийәтлә әвәз эдилә биләр) истехсал ишиндә фәлән фәһләннин эмәк вә ихтисасындан даһа мүһүм бир рол ойнайыр, зира бу ихтисасы 6 ай әрзиндә өйрәтмәк олар, һәм дә һәр бир кәнд муздуру буну өйрәнә биләр (инди исә бизә дейирләр ки, фэһлэләрин бу усталыгы һэтта 30 илдә дә бәрпа олуна билмәз)“.

Экэр фəһлэлəрин кəчүб кетмэлəри тəшвиг əдилəрсə вə я хəттə буна анчаг ичазə верилсə (!) капиталистлəрин халы нечə олар? („Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?“ Бу фəряд, хофмаршал Калбы хатырладыр)... Мүтəхəссис фəһлэлəри кəнара чыхын, онда əсас капитал сон дəрəчə гиймэтдэн дүшəчək, дөвриййə капиталы исə кейфиййэтчə пис, мигдарча да аз əмək тəkлифилə мүбаризэдə давам кəтир-мэйчəkдир... Бизə дейирлэр ки, фəһлэлэр өзлəри кəчмək истəйир-лэр. Фəһлэлəрин тəрəфиндэн бу тамамилə тəбнидир... Памбыг парча сəнаеини ихтисар этсəниз, онун фəһлэлəрини əлиндэн алсаныз (by taking away its working power), фəһлэлэрə верилэн əмək хаггынын мəблəгини мисал үчүн $\frac{1}{3}$ гэдэр вə я 5 миллион əксилтсəниз, фəһлэлəрдэн юхары дуран əн яхын синфин, хырда дүканчыларын халы нечə олар? Торпаг рентасы, коттечлəрдэн алынан мənзил кирайəси нечə олар?.. Əв вə торпаг сахиблəрини əн яхшы тəбэгəси олан хырда фермерлəрин халы нечə олар? Сөйлəйин кəрək, миллəтин əн яхшы фабрика фəһлэлəрини башга өлкэлэрə кəчүрмəклə, онун əн мəһсулдар капиталы вə сəрвəтинин бир хиссəсини гиймэтдэн салмагла миллəти зəифлэдэн бу лайиһə өлкəнин бүтүн синифлəри үчүн əн фəлакəтли бир план дейилми? Мən ики вə я үч ил мүддəтинə 5—6 миллионлуг истиг-раз бурахылмасыны мəслəһəт кəрүрəm; бу пул памбыг парча сəнаеи маһалларында йохсуллара ярдым идарəлəринə табе олан хүсуси комйссарларын нəзарəти алтында хəрчлэнмəлидир; бу иши хүсуси бир ганунла низама салмаг вə, сэдэгə алан фəһлэлəрин мəһвəи гиймəтини сахламагдан өтрү мүййən ичбари əмək үсулу тəтбиг этмək лəзымдыр... Торпаг сахиблəри вə сахибкарлар („can anything be worse for landowners or masters“) үчүн əн яхшы фəһлэлəриндэн мəһрум олмаг вə бүтүн бир əялəтдэн фəһлэлəрин кəниш өлчүдə кəчүб кетмəsi вə капиталын гиймэтдэн салынмасы вəсəтəсилə галан фəһлэлэр арасында позгунлуг вə наразылыг яймагдан даһа пис бир шей нə ола билэр?“^{14a}.

Памбыг парча фабрикантларынын мисилсиз нүмэйəндəsi олан Поттер капиталистин əйни дəрəчэдə малы олан ики чүр „машынын“ олдуғуну гейд əдир: бунларын бир гисми даим капиталистин фабрикасында олур, дикэр гисми исə кечэлэр вə базар күнлəри коттечлэрə кедирлэр. Биринчи гисим машынлар чансыздыр, икинчи гисим чанлы. Чансыз машынлар нəинки күндэн-күнə харабашыр вə гиймэтдэн дүшүр, хəттə техниканын тəрəггиси нəтичəсиндə бу мөвчуд машынларын хейли хиссəsi о дəрəчə кəһнəлмиш олур ки, бир нечə ай əрзиндə даһа ени машынларла əвəз əдилмəsi əлверишли олур. Чанлы машынлар исə, əксинə, нə гэдэр чох ишлəсə, нəсиллэр бою йығылан мəһарəт вə усталығы нə гэдэр чох кəсб этмиш олса, бир о гэдэр яхшыдыр. „Times“ бу нəһəнк фабриканта вердийи чавабында əзчүмлə язмышды:

^{14a} Ади вахтларда исə капиталист, əксинə, дейир ки, экэр фəһлэлэр кифайəт гэдэр дүшүнчəли олсайдылар вə өз сайларыны азалдараг əмəйин гиймəтини артырсайдылар позгунлашмаз, ачлыг əзабы чəkмəздилэр. (Франсызча нəшринə гейд.)

„Памбыг парча мүүссисэлэри саһиблэринин фөвгэл’адэ вэ мутлэг эһэмийэти чэнаб Э. Поттерин дүшүнчэсиндэ о гэдэр дэрин ер тутмушдур ки, бу синфи яшатмаг вэ онун пешэсини эбэдилэшидирмэк үчүн ярым миллион фэһлэни зорла бөйүк бир тэрбийэ-ви иш эвинэ долдурмаға һазырдыр. Чэнаб Поттер сорушур: бу сэнаеэ ярдым эдилмэсинэ дэймэзми? Биз дэ чаваб вериб дейирик: элбэттэ дэйэр, лакин она бүтүн вичданлы васитэлэрлэ ярдым эдилмэлидир. Ч-б Поттер енэ сорушур: эмэк сэрф эдиб машинлары саз сахламаға дэймэзми? Бурада биз мат-мээттэл галырыг, чүн-ки чэнаб Поттер машин дедикдэ инсанлардан ибарэт машинлары нэзэрдэ тутур; о анд ичир ки, бу машинлары саһибкарын мутлэг малы һесаб этмир. Биз э’тираф этмэлийик ки, инсанлардан ибарэт машинлары саз сахламаг үчүн, йэ’ни ишлэдилмэси лазым кэлэнэ гэдэр яғлайыб бағлы бир бинада сахламаг үчүн „эмэк сэрф этмэйэ дэймэз“ вэ һэтта бу мүмкүн оласы иш дейилдир. Инсандан ибарэт машины нэ гэдэр яғласаныз да, нэ гэдэр силсэниз дэ, ишсиз галанда пасланар. Һэм дэ, тэчрүбэ бизэ көстэрир ки, инсанлардан ибарэт олан машинларын өзбашына гызышыб партламаг вэ я бөйүк шәһэрлэримизин күчэлэриндэ эсэбилэшиб дәлилик этмэк габилийэти вардыр. Чэнаб Поттер фэһлэлэрин тэкрар истәһсалы үчүн даһа чох вахт тэлэб олундугуну сөйлэркән, бәлкә дэ һағлыдыр, лакин әл алтында тэчрүбәли машинистләр вэ пул олдуғда һәмишә кифайәт гэдэр фәрасәтли, сәбатлы вэ чалышған адамлар тапыб онлардан боллуча фабрикант етишдирмэк олар... Чэнаб Поттер сәнаеин 1, 2, 3 илдән сонра енэ чанланачағындан дәм вурур вэ биздән тэлэб әдир ки, фэһлэлэрин өлкәдән көчүб кетмәсини тәшвиғ этмәйәк вэ я һэтта буна ичазә вермәйәк! Фэһлэлэрин көчүб кетмәк истәмәси, ч. Поттерин фикринчә тәбии бир шейдир; лакин о дейир ки, миллиәт ярым миллион фэһлэни вэ онларын аилә үзвү олан 700 мин нәфәри, өзләри буну истәмәдикләри һалда, памбыг парча сәнаеи әяләтләриндә бағлайыб сахламалы, бунун лабүд нәтичәси олараг онларын көстәрәчәкләри наразылығы зор күчүнә ятыртмалы вэ онлары сәдәгә илә яшатмалыдыр; бүтүн бунлар она көрә эдилмэлидир ки, бәлкә бир күн бу адамлар памбыг парча сәнаеи фабрикантларына енә лазым олдулар... Әлә бир заман кәлиб чатмышдыр ки, бу адаларын бөйүк әфкар-үмүмийәси һәмин „фәһлә гүввәсини“, бу гүввә илә көмүр, дәмир вэ памбыг кими рәфтар этмәк истәйәнләрин әлиндән хилас этмәк үчүн бир тәдбир көрмәлидир“ („to save this „working power“ from those, who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton“)¹⁵.

„Times“ын мәғаләси ялныз *jeu d’esprit* [әбәс ерә баш йормаг] иди. „Бөйүк әфкар-үмүмийә“ һәгигәтдә ч. Поттерин фикринә шәрик олуб тәсдиг әтди ки, фабрика фәһләси фабриканын анчаг мутәһәррик бир һиссәсидир. Фәһлэлэрин көчүб кетмәсинә манечилик көстәрилди¹⁶. Онлары памбыг парча сәнаеи әяләтләринин

¹⁵ „Times“, 24 март 1863-чү ил.

¹⁶ Парламан фәһлэлэрин көчүб кетмәси үчүн бир фартинг дә бурахылмасына разылыг вермәди вә бир ганун чыхарыб шәһәр идарәләринә сәләһийәт верди ки, фәһлэләри өлүмлә һәят арасында сахласынлар, йә’ни нормал эмәк һаггы

„тәрбийәви иш эвинә“ долдурдулар вә онлар әввәлки кими енә „Ланкашир памбыг парча фабрикантлары үчүн гүввә (the strength)“ олараг галдылар.

Беләликлә, капиталист истеһсал просесинин өзү өз кедишин-дә, иш гүввәсинин әмәк шәртләриндән айрылмасыны тәкрап истеһсал этмиш олур. Капиталист истеһсал просеси бунунла фәһләнин истисмар әдилмәси шәртләрини дә тәкрап истеһсал әдиб әбәдиләшдирир. О даим фәһләни яшамаг үчүн өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур әдир вә даим капиталистә варланмаг үчүн бу иш гүввәсини сатын алмаг имканы верир¹⁷. Инди капиталист илә фәһлә әмтиә базарында бир алычы вә сатычы кими үз-үзә кәлдикдә бу, даһа ади бир тәсадүф олмур. Просесин өзү әлә гурулмушдур ки, һөкмән фәһләни даим әмтиә базарына гайтарыб өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур әдир вә онун өз мәһсулуну даим капиталистин әлиндә бир алгы васитәсинә чевирир. Һәгигәтдә исә фәһлә һәлә өзүнү капиталистә сатмамышдан капиталистин малы олур. Онун вахташыры өзүнү сатмасы, үзәриндә ағалыг әдән шәхсләрин дәйишмәси вә әмәйинин базар гиймәтинин галхыб-дүшмәси онун игтисади чәһәтдән асылы олмасына¹⁸ һәм сәбәб олур, һәм дә бу асылы вәзиййәти пәрдәләйир¹⁹.

Демәли, үмуми бир рабитәдә вә я тәкрап истеһсал просеси кими көтүрүлән капиталист истеһсал просеси, әмтиә вә изафи

вермәйиб истисмар этсинләр. Бундан үч ил сонра мал-гара азардан гырылмаға башладыгы заман парламан, һәтта өз адәтинин кобуд бир шәкилдә позуладуғуна бахмаяраг, миллионер ләндлордларын зияныны өдәмәк үчүн миллионларла пул бурахылмасына дәрһал разылыг верди, һалбуки әтин гиймәти галхдыгына көрә бу ләндлордларын фермерләри онсуз да һеч бир зиян чәкмәмишдиләр. 1866-чы илдә парламан ачылыкән торпаг саһибләринин вәһшичәсинә нәрә чәкмәси сү-бут этди ки, нә Сабала инәйинә ситайиш әтмәк үчүн һинду олмаг, нә дә дөнүб өкүз олмаг үчүн Юпитер олмаг лазым дейилдир.

¹⁷ „Фәһлә яшамаг үчүн яшайыш васитәләри, саһибкар исә хейир көрмәк үчүн әмәк тәләб әдирди“ (Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 91).

¹⁸ Бу асылылыг вәзиййәтинин ән кобуд формасы Дурһәм графлығында мөвчуддур. Чох аз графлыгларда олдуғу кими бу графлыгда ерли шәраит ичарәдарын кәнд тәсәррүфат муздуларына данышыгсыз саһиб олмаг һүгугуну тәмин этмир. Бурада мөдән ишләри дә олдуғуна көрә муздулар истәдикләри ишдә ишләмәйә кедә билирләр. Одур ки, бурада фермер, үмуми гайданын әксинә олараг, ялныз о торпаглары ичарәйә көтүрүр ки, орада фәһлә коттечләри вар. Коттеч кирайәси әмәк һаггынын бир һиссәсини тәшкил әдир. Бу коттечләрә „hind's houses“ [„нөкәрләр эви“] дейирләр. Бу коттечләрдә фәһләләрә ер верәндә шәрт гоюрлар ки, онлар мугавилә үзрә мугәййән феодал мүкәлләфийәтләрини еринә етирмәлидирләр; „bondage“ [тәһкимчилик] мугавиләси адланан бу мугавиләләрә әсасән фәһлә башга бир ердә мәшғул олдуғу мүддәтдә гызыны вә я башга бир аилә үзвүнү өз еринә ишләмәйә көндәрмәлидир. Фәһләнин өзүнә bondsman, йә’ни тәһкимли дейилир. Бу мугасибәт тамамилә ени бир чәһәтдән бизә көстәрир ки, фәһләнин шәхси истеһлакы капитал үчүн истеһлакдыр вә я мәһсулдар истеһлакдыр. „Бурасыны гейд әтмәк мараглыдыр ки, бу bondsman-ин гәнимәтчи ағасы онун һәтта нәчисини дә өз кәлири сырасына салыр... Фермер өзү тикдирдийи аяғюлулардан башга һеч бир аяғюлу гайрылмасына ичазә вермир вә бу сәһәдә өз ағалыг һүгугунун зәррә гәдәр позулмасына йол вермир“ („Public Health. 7-th Report 1864“, p. 188).

¹⁹ Ядымыза салаг ки, ушаг әмәйи сатылыкән һәтта, өзүнү сатмаг рәсмиийәти дә арадан галхмыш олур.

дэйэр истехсал этмәкдән башга, капиталист мүнәсибәтинин өзүнү дә, йә'ни бир тәрәфдән капиталисти, дикәр тәрәфдән дә фәһләни истехсал вә тәкрар истехсал эдир²⁰.

ИЙИРМИ ИҚИНЧИ ФӘСИЛ

ИЗАФИ ДЭЙЭРИН КАПИТАЛА ЧЕВРИЛМӘСИ

1. Кениш мигяса капиталист истехсал просеси. Эмтиә истехсалындаки мүлкийәт ганунларынын капиталист мәнимсәмә ганунларына чеврилмәси

Габагларда биз изафи дэйэрин капиталдан нечә әмәлә кәлдийини тәдгиг этмишдик, инди көрәк изафи дэйәрдән капитал нечә әмәлә кәлир. Әкәр бир мүлкийәтчи әлдә этдийи изафи дэйәри өз шәхси тәләбатыны өдәмәк үчүн сәрф этмәйиб ондан бир капитал кими истифадә эдирсә, бу һалда ени капитал әмәлә кәлиб әввәлкинә әлавә олунур, йә'ни капитал йығылыр. Изафи дэйэрин капитал кими ишләдилмәсинә вә я изафи дэйэрин дөндәрилиб капитал эдилмәсинә капитал йығымы дейилир²¹.

Бу просеси әввәл айрыча бир капиталистин нөгтейи-нәзәриндән арашдыраг. Фәрз әдәк ки, бир әйиричи фабрикасынын саһиби ишә 10 000 фунт стерлинг капитал гоймушдур вә бунун $\frac{1}{5}$ һиссәси памбыг, машын вә саирә шәклиндәдир, $\frac{1}{5}$ һиссәси дә әмәк һаггы шәклиндә. Тутаг ки, бу фабрикант һәр ил 12 000 фунт стерлинг дэйәриндә 240 000 кирвәнкә иплик истехсал эдир. Изафи дэйәр нормасы 100% көтүрүлдүкдә изафи дэйәр, 40 000 кирвәнкә ипликдән вә я үмуми мәһсулун, бүтүн мәһсулун алтыда бир һиссәсиндән ибарәт олан изафи вә я халис мәһсулда тәчәссүм эдир; изафи мәһсулун 2000 фунт стерлингдән ибарәт дэйәри, мәһсул сатыланда реаллашачагдыр. Бу изафи мәһсулун 2000 фунт стерлинг дэйәри вардыр ки, бу да һәммин мәһсул сатыланда реаллашачагдыр. Әкәр бу 2000 фунт стерлинг енидән капитал олараг аванс эдилсә, о заман илкин капитал 10 000 фунт стерлингдән артыб 12 000 фунт стерлинг олар, йә'ни йығылыб артар.

²⁰ „Капитал үчүн музду әмәк, музду әмәк үчүн дә капитал олмасы тәләб олунур. Онларын варлығы бир-бириндән асылыдыр; онлар бир-бирини доғур. Памбыг парча фабрикасынын фәһләси, аңчаг парчамы истехсал эдир? Йох, о капитал истехсал эдир. О дэйәр истехсал эдир вә капиталист бу дэйәрдән истифадә эдиб фәһләнин әмәйинә ағалыг эдир вә бу әмәйин вәситәсилә ени дэйәрләр ярадыр“ (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital, „Neue Rheinische Zeitung“ № 266, 7 апрел 1849-чу ил). [Мүгайисә эт: К. Маркс, Музду әмәк вә капитал. „Красная Нов“ нәшрийяты. Москва 1922. Сәһ. 51]. „Neue Rheinische Zeitung“-да бу башлыгла дәрч эдилән мәгаләләр, мәним 1847-чи илдә Брүссел алман фәһләләри иттифагында бу мөвзуда охудуғум мүнәзирәләрдән парчалардыр; бу мәгаләләрин арды, феврал ингилабы нәтичәсиндә даһа дәрч эдилә билмәди.

²¹ „Капитал йығымы—кәлирин бир һиссәсини капитал кими ишләтмәк демәкдир“ (Malthus, Definitions etc. ed. Cazenove, p. 11). „Кәлирин капитала чеврилмәси“ (Malthus, Principles of Political Economy. 2-nd ed, London 1836, p. 319).

2000 фунт стерлинглик дэйэр анчаг 2000 фунт стерлинглик дэйэрдир вэ бундан башга бир шей дейилдир. Бу пулун изафи дэйэр олдугуну нэ заһири көрүнүшүндөн, нэ дэ гохусундан билмэк олмаз. Изафи дэйэрин характери анчаг бу дэйэрин нэ васитэ илэ өз саһибинин элинэ кечдийини көстөрир, дэйэрин вэ я пулун тэбиэтини исэ һеч дэйишдирмир.

Беләликлә, эйирмә фабрикасынын саһиби элинэ кэлән бу 2000 фунт стерлинглик ени мәбләғи капиталла чевирмәк үчүн, башга шәртләр эйни олдугда бунун $\frac{4}{5}$ һиссәсини вериб памбыг вэ саирә алмалы, $\frac{1}{5}$ һиссәсини исэ ени эйиричи фәһләләр алмаға сәрф этмәлидир вэ бу фәһләләр базарда, дэйәри фабрикант тәрәфиндән онлара аванс әдилән яшайыш васитәләрини тапмалыдырлар. Бу һалда һәмин 2000 фунт стерлинглик ени капитал эйирмә ишиндә өз вәзифәсини көрәчәк вэ енә 400 фунт стерлинглик изафи дэйәр кәтирәчәкдир.

Капитал дэйәри әввәлчә пул шәклиндә аванс әдилмишди; изафи дэйәр исә, әксинә, әввәлчә үмуми мәһсулун мүйәйән бир һиссәсинин дэйәри шәклиндә мөвчуд олур. Үмуми мәһсул сатылыб пула чеврилдикдә капитал дэйәри енә дэ өз әввәлки шәклини алыр, изафи дэйәр исә өз илк варлыг шәклини дэйишдирмиш олур. Лакин бу андан әтибарән онларын һәр икиси, йә'ни һәм капитал дэйәри, һәм дэ изафи дэйәр пул мәбләғләриндән ибарәт олур; бунларын тәкрар капиталла чеврилмәси тамамилә эйни үсула табедир. Капиталист бу дэйәрләрин һәр икисини вериб лазымы әмтиәләр алыр вэ бу васитә илэ өз мәһсулуну енидән, бу дәфә кениш миғасда истәһсал әтмәйә имкан тапыр. Лакин базарда бу әмтиәләр олмалыдыр ки, капиталист бунлары ала билсин.

Капиталистин өз иплийи анчаг она көрә тәдавүл әдир ки, бүтүн башга капиталистләр кими о да өз иллик мәһсулуну базара чыхарыр. Лакин бу иплик базара чыхмаздан әввәл иллик истәһсал фондунун дахилиндә иди, йә'ни айры-айры капиталлар мәчмуунун вэ я анчаг бә'зи һиссәси айры-айры капиталистләрин элиндә олан мәчму ичтимаи капиталын бир илдә чеврилдийи һәр чүр мәһсул күтләсиндә мөвчуд иди. Базарда баш верән процесләр ялныз иллик истәһсалын бу айры-айры тәркиб һиссәләрини тәдавүл этдирир, онлары әлдән-әлә кечирир, лакин нә иллик истәһсалын мәчмууну артыра биләр, нә дэ истәһсал әдилмиш шейләрин тэбиэтини дэйишдирә биләр. Демәли, иллик мәһсул мәчмуундан нә чүр истифадә олуна билмәси бу мәһсулун өз тәркибиндән асылыдыр, һеч дэ онун тәдавүлүндән асылы дейилдир.

Иллик истәһсал һәр шейдән әввәл, капиталын бир ил әрзиндә истәһлак олунмуш мадди тәркиб һиссәләринин ерини долдура биләчәк шейләри (истәһлак дэйәрләрини) вермәлидир. Бу һиссә чыхылдыгдан сонра халис вэ я изафи мәһсул галыр ки, изафи дэйәр дэ бундадыр. Лакин бу изафи мәһсул нәдән ибарәтдир? Бәлкә, капиталистләр синфинин тәләбатыны вэ зөвгүнү өдәмәк үчүн лазым олан вэ демәли бунларын истәһлак фондуна дахил олан шейләрдән ибарәтдир? Әкәр белә олсайды, онда изафи дэйәр сон гәпийинә гәдәр сәрф әдиләрди вэ бу истәһсал, садә тәкрар истәһсалдан ибарәт оларды.

Йығым олмасы үчүн кэрэк изафи мәнсулун бир һиссәси капитал чеврилсин. Лакин мө'чүзә ичад этмәдән, анчаг истеһсал просесиндә тәтбиг әдилә билән шейләри, йә'ни истеһсал васитәләрини, сонра да, фәһләни яшада билән шейләри, йә'ни яшайыш васитәләрини капитал чевирмәк олар. Демәли, иллик изафи әмәйин бир гисми әлавә истеһсал вә яшайыш васитәләри һазырланмасына, йә'ни ишә гоюлмуш капиталын ерини долдурдугдан сонра артыг галмалы олан бир мигдар истеһсал вә яшайыш васитәләринин һазырланмасына сәрф олунмалыдыр. Бир сөzlә, изафи дәйәр анчаг о сәбәбдән капитал чеврилә биләр ки, дәйәрини тәмсил этдийи изафи мәнсулда ени капиталын мадди тәркиб һиссәләри бабагчадан мөвчуддур^{21a}.

Лакин бүтүн бу үнсүрләри капитал әдиб фе'лән ишә салмаг үчүн капиталистләр синфинә бир мигдар әлавә әмәк лазымдыр. Ишләмәкдә олан фәһләләрин истисмары экстенсив вә я интенсив шәкилдә артырыла билмирсә, онда йәгин ки, ишә әлавә фәһлә гүввәси чәлб олунмалыдыр. Капиталист истеһсалы механизминин өзү бу мәсәләнин дә һәллиңә чалышыр, йә'ни фәһлә синфини әмәк һаггындан асылы олан бир синиф кими тәкрат истеһсал әдир; бу әмәк һаггынын ади сәвиййәси исә фәһлә синфинин ялныз өзүнү яшатмасы үчүн дейил, төрәйиб артмасы үчүн дә кифайәт әдир. Фәһлә синфи өзү һәр ил капитал мұхтәлиф яшларда олан бу чүр әлавә фәһлә гүввәси верир вә изафи дәйәрин капитал чеврилмәси үчүн анчаг о галыр ки, бу фәһләләр иллик истеһсал мәнсулунда мөвчуд олан әлавә истеһсал васитәләрилә бирләшдирилсин. Демәли, конкрет сурәтдә тәдгиг олунан капитал йығымы, капиталын кениш миясда тәкрат истеһсалындан ибарәтдир. Сада тәкрат истеһсал дөврәни дәйишир вә, Сисмондини ифадәсилә десәк, спирала чеврилир^{21b}.

Инди енә әввәлки мисалымыза гайыдаг. Әһвалат көһнә әһвалатдыр: Ибраһимдән Исаг төрәйибдир, Исагдан Йә'губ вә и. а. 10 000 фунт стерлинглик илкин капитал 2000 фунт стерлинглик изафи дәйәр кәтирир, сонра буну да капитал чевирирләр. Капиталын сабит вә дәйишән һиссәләрә бөлүнмәси нисбәти вә изафи дәйәр нормасы илкин капиталда олдуғу кими галырса, онда әлавә капитал адландырачағымыз бу 2000 фунт стерлинглик ени капитал 400 фунт стерлинглик изафи дәйәр кәтирир; бу изафи дәйәр дә енә капиталлашыр, йә'ни икинчи әлавә капитал чеврилир, сонра бу да 80 фунт стерлинглик ени изафи дәйәр кәтирир вә и. а.

^{21a} Биз хари́чи тичарәти бурада нәзәрә алмырыг. Бу тичарәт васитәсилә ерли маллар хари́чи малларла әвәз әдилир вә бу тичарәтин ярдымилә бир милләт зинәт шейләрини истеһсал вә яшайыш васитәләринә чевирә билир вә әксинә. Мәсәләни көлкәләйә биләчәк кәнар һаллары бир тәрәфә гоюб мөвзуумузу тамамилә халис бир шәкилдә тәдгиг әдә билмәк үчүн биз бүтүн дүняда тичарәтлә мәшғул олан милләтләри бир милләт кими көтүрмәли вә белә фәрз әтмәлийик ки, капиталист истеһсалы артыг һәр ердә гәрашлашыш вә бүтүн истеһсал саһәләрини әлә алмышдыр.

^{21b} Йығымын Сисмонди тәрәфиндән әдилән тәһлилиндәки бөйүк бир нөгсан ондан ибарәтдир ки, мұәллиф „кәлирин капитал чеврилмәси“ чүмләсини ишләтмәклә чох тез кифайәтләнир вә бу әмәлийятын мадди шәртләрини тәдгиг әтмир.

Биз бурада изафи дэйэрин, капиталист тэрэфиндэн истейлак олунан гисминдэн сэрфнээр эдирик. Набелэ, бу элавэ капитал илкин капиталла бирлэшиб онун үстүнэми кэлир, йохса мүстэгийл сурэтдэ изафи дэйэр яратмаг үчүн ондан айрылыр, бу элавэ капиталдан ону йыгмыш олан капиталистми истифаде эдир, йохса ону башгасынамы верир—бу мөсэлэ дэ бизи инди аз марагландырыр. Биз ялныз бу чөхэти унутмамалыйыг ки, ени эмэлэ кэлмиш капиталларла янашы олараг илкин капитал даим өзүнү тэкрар истейсал эдир вэ изафи дэйэр истейсал этмөкдэ олу; буну, һэр бир йыгылмыш капиталын яратдыгы элавэ капитала мүнәсибәти һаггында да демөк олар.

Илкин капитал 10 000 фунт стерлинг мая гоюлмагла эмэлэ кэлмишдир. Бу пулун саһиби ону һарадан алмышдыр? Бу пул онун өз эмәйилэ вэ ата-бабасынын эмәйилэ ярадылмышдыр!—Бу чаваб бүтүн сияси игтисад нүмайәндәләринин бир ағыздан вердийи чавабдыр^{21с} вэ онларын бу фәрзиййәси әмтиә истейсалы ганунларына доғрудан да уйғун кәлән еканә фәрзиййә кими көрүнүр, зира һәмин ганунлара әсәсән үмуми нәтичә ә’тибарилә эквивалент эквивалентә мүбадилә олунур вэ һәр кәс анчаг әмтиә вериб әмтиә ала биләр.

2000 фунт стерлинглик элавэ капитала кәлдикдә исә бу мөсэлә тамамилә башга вәзиййәт алыр. Онун нечә эмэлә кәлдийи бизә тамамилә мә’лумдур. О, капитала чеврилмиш изафи дэйәрдир. Бу элавэ капитал эмэлә кәлдийи илк вахтдан ә’тибарән онун тәркибиндә бир зәррә дэ, өдәнилмәмиш өзкә эмәйиндән истифаде әдилмәдән эмэлә кәлән дэйәр олмамышдыр. Элавэ фәһлә гүввәсинин говушдуғу истейсал васитәләри, набелә бу гүввәнин өзүнү яшатмаг үчүн истифаде әтдийи яшайыш васитәләри анчаг изафи мәһсулун, йә’ни капиталистләр синфи тэрэфиндән һәр ил фәһлә синфиндән гопарылан хәрачын тәркиб һиссәләридир. Капиталистләр синфи бу хәрачын бир гисмини вериб элавэ фәһлә гүввәси алырса вэ ону һәтта долу гиймәтинә, йә’ни эквиваленти эквивалентә мүбадилә этмәк йолу илә алырса да, кечмиш фәтәһләр кими эдир, йә’ни мәғлуб әтдийи адамлардан гарәт әтдийи пулу вериб онлардан әмтиә алыр.

Элавэ капиталы сәрф әдән фәһлә, ону истейсал әдән фәһләнин өзүдүрсә, онда бу фәһлә һәр шейдән әввәл илкин капиталын дэйәрини артырмагда давам этмәли вэ, бундан башга, өдәнилмәмиш өз әввәлки әмәйинин мәһсулуну өзү сатын алмалы, һәм дэ буну алмаг үчүн, она әввәл сәрф әтмиш олдуғундан артыг әмәк сәрф әтмәлидир. Бир һалда ки, биз буну капиталистләр синфи илә фәһлә синфи арасында бир сөвдә кими тәдгиг эдирик, онда ени тутулмуш элавэ фәһләләр о замана гәдәр ишдә олан фәһләләрин һаггы верилмәмиш әмәйи һесабына ишә көтүрүлүрсә, бундан мөсәләнин маһиййәти зәррә гәдәр дәйишмир. Зира әлэ дэ ола биләр ки, капиталист өз элавэ капиталыны вериб бир машын алсын вэ бу машынын ишләдилмәси нәтичәсиндә, һәмин элавэ

^{21с} „Онун капиталынын яранмасына сәбәб ибтидада сәрф әтдийи әмәкдир“ (S i s m o n d i, Nouveaux Principes d'Economie Politique, éd. Paris, vol. I, p. 109).

капиталы истеһсал эдэн фәһлә күчәйә салыныб еринә бир нечә ушаг тутулсун. Нәр һалда фәһлә синфи өз изафи әмәйилә бу бир ил әрзиндә капитал яратмышдыр ки, бу да кәлән ил әләвә бир мигдар әмәйин тәтбиги үчүн шәраит яратмыш олачагдыр²². „Капитал илә капитал төрәтмәк“ дейилән шейин маһийәти будур.

2000 фунт стерлинглик биринчи әләвә капиталын йығылмасынын илк шәрти бундан ибарәт иди ки, капиталистин әлиндә өз „илкин әмәйи“ сайәсиндә малик олдуғу вә мая гойдуғу 10 000 фунт стерлинглик дәйәр вар иди. 400 фунт стерлинглик икинчи әләвә капиталын йығылмасынын илк шәрти исә, әксинә, биринчи әләвә капиталын, йә’ни һәмин 2000 фунт стерлингин йығылмыш оласындан башга бир шей дейилдир вә бу 400 фунт стерлинг онун капиталә чеврилмиш изафи дәйәриндән ибарәтдир. Кечмишдә сәрф әдилиб өдәнилмәйән әмәк үзәриндәки мүлкиййәт инди, өдәнилмәмиш чанлы әмәйин кетдикчә даһа артыг бир мигясда мәнимсәнилмәси үчүн еканә бир әсас олур. Капиталист кечмишдә нә гәдәр чох капитал йығымышса, инди дә бир о гәдәр чох капитал йыға биләр.

Бир һалда ки, I №-ли әләвә капиталы тәшкил эдән изафи дәйәр илкин капиталын бир һиссәсини вериб иш гүввәси алмағын нәтичәсидир,—ки бу алыш да әмтиә тәдавлү ганунларына тамамилә мутабиг олмушдур вә юридик нөгтейи-нәзәрдән анчаг, фәһләнин өз габилийәтиндән, пул вә я әмтиә саһибинин исә өз малы олан дәйәрләрдән азад сурәтдә истифадә әтмәләрини тәләб эдир; бир һалда ки, II №-ли әләвә капитал вә и. а. I №-ли әләвә капиталын садәчә нәтичәсидир, йә’ни әйни мүнәсибәтләрин нәтичәсидир; бир һалда ки, бурада һәр бир айрыча сөвдә даим әмтиә мүбадиләси ганунуна тамамилә мувафиг бир сурәтдә баш верир, йә’ни бир һалда ки, капиталист һәмишә иш гүввәсини сатын алыр, фәһлә исә һәмишә ону сатыр,—һәтта буну да фәрз әдәк ки, ону һәгиги дәйәринә сатыр,—онда айдындыр ки, әмтиә истеһсалы вә тәдавлү үзәриндә гурулмуш олан мәнимсәмә гануну вә я хүсуси мүлкиййәт гануну, арадан галдырылмаз өз дахили диалектикасы васитәсилә дөнүб тамамилә өзүнә әкс олур. Бизә әсас илкин әмәлийят кими көрүнән эквивалентләр мүбадиләси әлә дәйишкликләрә уғрамышдыр ки, мүбадилә инди анчаг заһири бир шей олур; доғрудан да капиталын иш гүввәсинә мүбадилә әдилмиш һиссәси, әввәләң, өзү анчаг эквиваленти верилмәдән мәнимсәнилмиш өзкә әмәйи мәһсулунун бир һиссәсидир; икинчиси, бу һиссәни яратмыш олан фәһлә ону нәинки өдәмәли, һәтта үстүнә изафи мәһсул да гоюб өдәмәлидир. Беләликлә, капиталист илә фәһлә арасындаки мүбадилә мүнәсибәти, тәдавлү просесинин садәчә заһири көрүнүшү олур, йә’ни өз мәзмунуна уйғун олмаян вә бунун һәгиги мә’насыны анчаг пәрдәләйән садәчә бир форма олур. Иш гүввәсинин даим алыныб-сатылмасы бир формадыр. Мәзмун исә ондан ибарәтдир ки, капиталист, даим эквивалентини вермәдән мәнимсәдийи маддиләшмиш өзкә әмәйинин бир һиссәсини дө-

²² „Капитал әмәйи тәтбиг әтмәмишдән әмәк капиталы яратмыш олур“ E. G. Wakefield, England and America, London 1833, v. II, p. 110).

нэ-дөнэ мүбадилэ эдиб мигдарча даһа чох чанлы өзкэ эмэйи алыр. Эввэлчэ мүлкиййэт һугугу бизэ, инсанын өз эмэйи үзэриндэ эсасланмыш кими көрүнүрдү. Биз буну һеч олмазса она көрө фэрз этмэли идик ки, базарда бир-биринэ гаршы дуранлар анчаг һугугча бэрабэр эмтиэ саһиблэридир, һәм дэ бурада өзкэсинин эмтиэсини мәниссэмэк үчүн еканэ васитэ, эмтиэ саһибинин өз эмтиэсини өзкэсинэ вермэсиндэн ибарэтдир; эмтиэ исэ анчаг эмэклэ ярадыла билэр. Инди исэ белэ мэлум олур ки, капиталист үчүн мүлкиййэт, өзкэсинин һаггы верилмэмиш эмэйини вэ я бу эмэйин мәнсулуну мәниссэмэк һугугудур, фәһлэ үчүн исэ— өзү яратдыгы мәнсулу мәниссэйэ билмэмэкдир. Мүлкиййэтин эмэкдэн айрылмасы, бир заман бунларын бирлийиндэн ибарэт бир башлангыч нөгтэсинэ эсасланмыш ганунун зэрури нәтичэси олур²³.

Лакин эмтиэ истехсалынын эсас ганунларилэ капиталистчэсинэ варланма үсулу арасындаки зиддиййэт нэ гэдэр бөйүк олса да, бу варланма үсулу һеч дэ бу ганунларын позулмасындан дейил, эксинэ, бунларын дүрүст еринэ етирилмэсиндэн доғур. Бир-биринин ардынча кэлиб сон нәтичэдэ капиталист йығымыны ярадан инкишаф фазаларынын мүхтэсэрчэ тэкрар нэзэрдэн кечирилмэси, буну бизэ даһа яхшы айдынлашдырмыш олар.

Биз һэр шейдэн эввэл көрдүк ки, ибтидада мүэййән бир мэлб-лэгдэ дэйэрин капитала чеврилмэси мүбадилэ ганунларына, шүб-һэсиз, уйғун олурду. Чүнки эмтиэлэрини мүбадилэ эдәһләрден бири өз иш гүввэсини сатыр, дикэри дэ бу иш гүввэсини алыр. Бунлардан биринчиси өз эмтиэсинин дэйэрини алыр, демэли, онун истехлак дэйэрини, йә'ни өз эмэйини өзкэнин ихтиярына верир. Бундан сонра бунлардан икинчиси, өз малы олан истехсал васитэлэрини енэ өз малы олан бу эмэйин васитэсилэ ени мәнсула чевирир ки, бу мәнсул да енэ һугугча онун малыдыр.

Бу мәнсулун дэйэринэ һэр шейдэн эввэл, истехлак эдилмиш истехсал васитэлэринин дэйэри дахилдир. Файдалы эмэк бу истехсал васитэлэрини истехлак эдиркән онларын дэйэрини мәнсулун үзэринэ кечирмэйэ билмэз; иш гүввэси исэ анчаг о заман өзүнэ алычы тапа билэр ки, тәтбиг эдиләчәйи сәнае саһэсиндэ файдалы эмэк верэ билсин.

Сонра, ени мәнсулун дэйэриндэ иш гүввэси дэйэринин эквиваленти вэ изафи дэйэр вардыр. Бунун да сәбәби мәнз одур ки, мүэййән бир мүддэтэ, мäsәлән бир күнлүйә, бир һәфтәлийә вэ и. а. сатылмыш олан иш гүввэсинин дэйэри, бу иш гүввэсинин һәмин мүддэт эрзиндэ истехлак олунуркән яратдыгы дэйәрдән аздыр. Лакин фәһлэйә өз иш гүввэсинин мүбадилэ дэйэри верилир, беләликлэ дэ бу гүввэнин истехлак¹ дэйэри, һәр бир алғы-сатғыда олдуғу кими, фәһлэнин элиндэн алынмыш олур.

²³ Капиталистин өзкэ эмэйи мәнсулу үзэриндәки мүлкиййәти „мәниссэмә ганунунун зэрури нәтичэсидир; бу ганунун эсас принципи исэ, эксинэ, һәр фәһлэнин өз эмэйинин мәнсулуна өзүнүн мүстәсна саһиб олмасы һугугу олмушдур“ (Cherbuliez, Riche ou Pauvre, Paris 1841, p. 58. һәмин чеврилмәнин диалектикасы бурада дүзкүн шәрһ олунамашдыр).

Бу әмтиәнин, йә'ни иш гүввәсинин хусуси истәһлак дәйәри онун әмәк верә билмәсиндән вә, демәли, дәйәр ярада билмәсиндән ибарәтсә дә, бу һал әмтиә истәһсалынын үмуми ганунуну азачыг да олса дәйишдирмир. Беләликлә, әмәк һаггы олараг мая гоюлан дәйәр мәбләғинин әвәзи мәһсулда нәинки енидән әлдә әдилир, һәтта мәһсулда үзәринә кәлән изафи дәйәрлә бирликлә әлдә әдилирсә, бунун сәбәби һеч дә сатычынын алданмыш олмасы дейилдир, чүнки сатычы өз әмтиәсинин дәйәрини тамамилә алмышдыр; бунун сәбәби анчаг әмтиәнин алычы тәрәфиндән истәһлак олунмасыдыр.

Мүбадилә гануну үчүн анчаг, бир-биринә мүбадилә әдилән әмтиәләрин мүбадилә дәйәрләринин бәрабәр олмасы шәртдир. Бундан башга, һәммин ганун лап әввәлдән бу әмтиәләрин истәһлак дәйәрләринин мүхтәлиф олмасыны тәләб әдир вә бу әмтиәләрин истәһлакы просесилә гәт'иййән әлагәдар дейилдир ки, бу просес анчаг, алвер әмәлийяты тамамилә гуртарандан сонра башланыр.

Демәли, пулун ибтидада капиталә чеврилмәси, әмтиә истәһсалынын игтисади ганунларына вә бу ганунлардан ирәли кәлән мүлкыййәт һүгуна тамамилә уйғундур. Буна бахмаяраг нәтичәдә мә'лум олур ки:

- 1) мәһсул фәһләнин малы дейил, капиталистин малыдыр;
- 2) бу мәһсулун дәйәриндә, аванс әдилмиш капиталын дәйәриндән башга, изафи дәйәр дә вардыр ки, бу дәйәри яратмаг үчүн фәһлә әмәк сәрф этдийи һалда капиталист һеч бир шей сәрф әтмәмишдир вә буна бахмаяраг, бу изафи дәйәр капиталистин гануни малы олур;

- 3) фәһлә өз иш гүввәсини мүһафизә әтмишдир вә алычы тапса ону енидән сата биләр.

Садә тәкрар истәһсал анчаг бу биринчи әмәлийятын вахташыры тәкraryдыр; бу әмәлийят заманы пул һәр дәфә енидән капиталә чеврилир. Беләликлә бурада ганун позулмур, әксинә, анчаг онун даим тәзаһүр әдә билмәси үчүн имкан яранмыш олур. („Бир нечә дәфә тәкрар олуна мүбадиләнин ахырында мәһсулу мәнимсәйән шәхс ону истәһсал әдәнин нүмайәндәсинә чеврилир“) ²⁴.

Буна бахмаяраг, садә тәкрар истәһсал, көрдүйүмүз кими, айрыча бир просес олараг көтүрдүйүмүз һәммин әмәлийятын характерини, йә'ни пулу капиталә чевирмәси характерини көкүндән дәйишдирмәк үчүн кифайәтдир. „Милли кәлири өз араларында бөлүшдүрән шәхсләрдән бә'зиләри (фәһләләр) һәр ил енидән әмәк сәрф әтмәк васитәсилә енә дә кәлир көтүрмәк һүгуу кәсб әдиләр; диқәрләри (капиталистләр) исә һәлә ибтидада әмәк сәрф әтмәк васитәсилә бу кәлири әлдә әтмәк үчүн әввәлчәдән даими бир һүгуг алмышлар“ ^{24a}. Мә'лум олдуғу үзрә әмәк, илкинлийин харигәләр доғурдуғу еканә саһә дейилдир.

Садә тәкрар истәһсал кениш мигясда тәкрар истәһсалла вә я йығымла әвәз әдилсә, енә вәзиййәт гәт'иййән дәйишмәз. Капита-

²⁴ S i s m o n d i, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 70.

^{24a} Енә орада, сәһ. 111.

лист биринчи халда бүтүн изафи дэйэри исраф эдиб хэрчлэйир, икинчи халда исэ өз вэтэндашлыг хейирхаһлыгыны көстөрэрэк изафи дэйэрин анчаг бир гисмини истехлак эдиб галаныны пула чевирир.

Изафи дэйэр капиталистин малыдыр вэ неч бир халда башгасынын малы олмамышдыр. Капиталист бу изафи дэйэри истехсал үчүн мая гоюрса буну, малик олдуғу пулдан мая гоюр, йэ'ни биринчи күн базара гэдэм гойдугда нечэ хэрэкэт этмишдисэ, элэчэ хэрэкэт эдир. Бу дэфэ онун мүлкиййэти өз фәһлэлэринин өдәнилмәмиш эмәйиндән эмәлә кәлмишсә, бунун гәт'иййән неч бир эһәмиййәти йохдур. Экәр В фәһлә А фәһләнни яратмыш олдуғу изафи дэйэр һесабына ишә көтүрүлүрсә, әввәлән мә'лумдур ки, А фәһлә бу изафи дэйэри яратдыгда өз әмтиәсинин гиймәтини тамамилә сон гәпийинәдәк алмышдыр, икинчиси дә бунун В фәһләйә үмүмиййәтлә неч бир дәхли йохдур. В фәһләнни тәләб этдийи вә тәләб әтмәйә һағлы олдуғу бир шей варса, о да бундан ибарәтдир ки, капиталист онун иш гүввәсинин дэйәрини версин. „Бунларын һәр икиси дә газанмыш олур: фәһлә она көрә газанмыш олур ки, о һәлә әмәк сәрф әтмәдән (демәк лазым иди ки: онун әмәйи өз сәмәрәсини вермәдән) өз әмәйинин (демәк лазым иди ки: башга фәһлэләрин һағгы верилмәмиш әмәйинин) сәмәрәси она аванс әдилмишдир; саһибкар исә она көрә газанмыш олур ки, һәммин фәһләнни әмәйинин баһасы, онун әмәк һағгындай артыг иди“ (демәк лазым иди ки: онун әмәйи, әмәк һағгынын дэйәриндән артыг дэйэр яратмышдыр)^{24b}.

Доғрудур, экәр биз капиталист истехсалыны онун даим тәкрат олунмасы нөгтейи-нәзәриндән көтүрсәйдик, йэ'ни айрыча бир капиталист илә айрыча бир фәһләни көтүрмәйиб бунун әвәзиндә онларын мәчмууну, йэ'ни капиталистләр синфи илә фәһлэләр синфини көтүрмүш олсайдыг, мәсәлә тамамилә башга шәкил аларды. Лакин онда биз, әмтиә истехсалына тамамилә ябанчы олан башга бир нөгтейи-нәзәр тәтбиг әтмиш олардыг.

Әмтиә истехсалында бир-биринә гаршы дуранлар анчаг бир-бириндән асылы олмаян сатычы илә алычыдыр. Бунларын бағладыглары мугавиләнни вахты кечдикдә, араларындаки бүтүн мунасибәтләр кәсилмиш олур. Экәр сөвдә енидән тәкрат олунса, габагки мугавиләйә гәт'иййән дәхли олмаян ени бир мугавилә әсасында баш верир вә бу сөвдә анчаг тәсадүфи олараг енә һәммин алычыны һәммин сатычы илә көрүшдүрә биләр.

Демәли, әмтиә истехсалы вә я она аид һәр бир башга һадисә, һәммин саһәнин өзүнә мәхсус олан игтисади ганунлар нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг әдилсә, онда һәр бир мүбадиләни тәкликдә, йэ'ни өзүндән габагки вә сонраки мүбадиләләрдән айрылыгдә көтүрмәк лазым кәләчәкдир. Алғы вә сатғылар исә айры-айры фәрдләр арасында баш вердийи үчүн, бүтөв ичтимай синифләр арасындаки мунасибәтләри бу алғы вә сатғыда ахтармаг олмаз.

Инди ишдә олан капитал далбадал нә гәдәр чох тәкрат истехсал просесләриндән кечсә вә бу просесләрдән габагки йығымла-

^{24 b} Енә орада, сәһ. 135.

ры нә гәдәр көрмүш олса, һәр һалда енә өз ибтидаи бакир-лийини сахлайыр. Нә гәдәр ки, айрылыгда көтүрүлән һәр бир мүбадилә әмәлийятында мүбадилә ганунларына рияйәт олунур, мәнимсәмә үсулу әмтиә истеһсалына уйғун олан мүлкиййәт һүгу-гуна мүәййән дәрәчәдә тохунмадан өз характерини тамамилә дәйишдирә билмәз. Эйни мүлкиййәт һүгугу һәм әввәлдә, йә'ни мәһсул истеһсалчынын өз малы олдуғда вә бу истеһсалчы эквиваленти эквивалентә мүбадилә әтмәклә анчаг өз әмәйи һесабына варлана билдикдә, һәм дә капитализм дөврүндә, йә'ни ичтимаи сәрвәт кетдикчә даим ени мигдарда һавайы өзкә әмәйи мәнимсәйә билән шәхсләрин мүлкиййәти олдуғда һөкм сүрүр.

Бир һалда ки, фәһлә өзү өз иш гүввәсини бир әмтиә кими сәрбәстчә сатыр, бу нәтичә лабүддүр. Лакин әмтиә истеһсалы мәһз бу замандан ә'тибарән үмуми характер алыр вә истеһсал үчүн типик бир форма олур; һәр бир мәһсул анчаг бу замандан ә'тибарән сатыш үчүн истеһсал олунмаға башлайыр вә истеһсал олунан сәрвәтин һамысы тәдавул даирәсиндән кечир. Муздлу әмәк анчаг әмтиә истеһсалы үчүн бир тәмәл олдуғу замандан ә'тибарән әмтиә истеһсалы өзүнү бүтүн чәмиййәтә гәбул әтдирир вә өз дахилиндәки бүтүн кизли гүввәләри анчаг бу шәраитдә инкишаф әтдирә биләр. Муздлу әмәйин мейдана кәлмәси әмтиә истеһсалынын һәгиги характерини тәһриф әдир демәк, она бәнзәр ки, дейәсән: әмтиә истеһсалынын һәгиги характеринин тәһриф олунмамыш галмасы үчүн кәрәк әмтиә истеһсалы инкишаф әтмәсин. Әмтиә истеһсалы өз ганунлары әсасында инкишаф әдиб капиталист истеһсалына чеврилдикчә, әмтиә истеһсалына хас олан мүлкиййәт ганунлары да әйни дәрәчәдә капиталист мәнимсәмәси ганунларына чеврилир. Буна көрә дә, әмтиә истеһсалынын әбәди мүлкиййәт ганунларыны капиталист мүлкиййәтинә гаршы гоймагла ону... "мәһв әтмәк истәйән Прудонун шүчаәтинә тәәччүб әтмәк олмаз!

Биз көрдүк ки, һәтта садә тәкрар истеһсалда мая гоюлан капитал, ибтидада нечә әмәлә кәлмиш олурса олсун, бүтүнлүклә дөнүб йығылмыш капитал вә я капиталә чеврилмиш изафи дәйәр олур. Лакин аванс әдилән бүтүн илкин капитал истеһсалын үмуми һәчминдә, билаваситә йығылмыш капиталә нисбәтән, йә'ни капиталә чеврилән изафи дәйәрә вә я изафи мәһсула нисбәтән кетдикчә йохалан кичик (*magnitudo evanescens*—математик мә'нада) бир кәмиййәтдир, һәм дә бу йығылмыш капиталын ону йыған адамынмы әлиндә, йохса өзкәләринми әлиндә ишләдилмәсинин фәрги йохдур. Буна көрә сияси игтисад капиталы үмумиййәтлә „тәкрар изафи дәйәр истеһсалы үчүн тәтбиг олунан йығылмыш сәрвәт (чеврилмиш изафи дәйәр вә я кәлир)“²⁵, капиталисти исә „изафи мәһсул саһиб“²⁶ адландырыр. Эйни бахышы баш-

²⁵ „Капитал, йә'ни мәнфәәт әлдә әтмәк мәгсәдилә ишләдилән топланмыш сәрвәт“ (*Malthus, Principles of Political Economy*, p. 262). „Капитал... кәлирдән гәнаәт әдрилиб йығылмыш сәрвәтдир вә мәнфәәт көтүрмәк үчүн ишләдилр“ (*R. Jones, An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833, p. 16).

²⁶ „Изафи мәһсул вә я капитал саһибләри“ („*The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel*, London 1821“).

га шэкилдэ ифадэ эдэрэк дейирлэр ки, бүтүн мөвчуд капитал йығылмыш вэ я капитала чеврилмиш фаиздир, чүнки фаиз изафи дэйэрин анчаг бир хиссэсидир²⁷.

2. Сияси игтисадын кениш мигяса тэкрар истейсалы сэйв анламасы

Йығыма вэ я изафи дэйэрин тэкрар дөнүб капитал олмасына этрафлы тэ'риф вермэйэ башламаздан, классик сияси игтисадын ихтира этдийи икимэ'налы бир фикри арадан галдырмаг лазымдыр.

Капиталистин изафи дэйэрдэн бир гисмини вериб өз истейлакы үчүн сатын алдыгы эмтиэлэр капиталист үчүн истейсал васитэлэри вэ дэйэр артырмаг васитэси ола билмэдийи кими, онун өз тэбии вэ ичтимаи тэлэбатыны өдөмөк үчүн сатын алдыгы эмэк дэ мэхсүлдар эмэк дейилдир. Капиталист бу чүр эмтиэлэр вэ я бу чүр эмэк алдыгда бунлара сэрф этдийи изафи дэйэри капитала чевирмир, эксинэ, бу изафи дэйэри бир кэлир кими истейлак эдир, йэ'ни хэрчлэйир. Некелин хаглы олараг дедийи кими, „мөвчуд хэр нэ варса хамысыны истейлак этмэкдэн ибарэт“ олан вэ шэхси рифах дэбдэбэсиндэ хусусилэ айдын бир шэкилдэ мейдана чыхан көһнэ мүлкэдар принципинэ экс олараг буржуа сияси игтисады, капитал йығымагын хэр бир вэтэндаш үчүн биринчи вэ-зифэ олдуғуну даим тэблиг этмэйи чох эһәмиййэтли билиб белэ дейир: кэлиринин чох хиссэсини, өз дэйэриндэн артыг дэйэр кэтирэн элавэ мэхсулдар фэһлэлэр тутулмасына сэрф этмэк эвэ-зинэ бүтүн кэлирини ейэнлэр капитал йыга билмэзлэр. Дикэр тэрэфдэн сияси игтисад, халг арасында яйылан бир янлыш фикрэ гаршы мүбаризэ этмэли олмушдур; бу янлыш фикир ондан ибарэтдир ки, капиталист истейсалы илэ дэфинэ топламагы²⁸ гарышдырырлар, буна көрө дэ, топланмыш сэрвэти өз мөвчуд натурал формасында дағылмаз һесаб эдир, демэли, истейлак даирэсиндэн вэ һэтта тэдавүл даирэсиндэн чыхарылмыш бир сэрвэт сайырлар. Һэгигэтдэ исэ пулун тэдавүл даирэсиндэн чыхарылмасы, онун бир капитал кими ишләдилмэсинин там экси оларды, дэфинэ топламаг мэгсэдилэ эмтиэ йығымаг исэ мэхнасыз бир иш оларды^{28а}.

²⁷ „Йығылыб топланмыш капиталын хэр хиссэсинэ дүшэн мүрөккэб фаизлик капитал о дэрэчэ чохалмышдыр ки, дүняда кэлир верэн бүтүн сэрвэт артыг чохдан бэри дөнүб садэчэ капитал фаизи олмушдур“ („London Economist“, 19 июл 1859-чу ил). Доғрудан да „Economist“, һэлэ чох тэвэзө'карлык көстэрир. „Economist“ доктор Price-ин изилэ кетсэ дүрүст һесаблайыб сүбүт эдэ билэрди ки, капиталын хаггы лайингилэ верилсэйдн, ер күрэсинэ башга планеталары да элавэ этмэк лазым кэлэрди.

²⁸ „Зэманэмиздэки игтисадчыларын һеч бири йығым дейилдикдэ садэчэ дэфинэ йығымагы нэзэрдэ тута билмэз; лакин бу мэхдуд вэ гейри-кафи эмэлийят харичиндэ һәммин истилах халг сэрвэтинэ тэтбиг эдилдикдэ онун анчаг бирчэ мэхнасы олдуғу тэсэввүр эдилэ билэр ки, бу истилах йығымын мүхтэлиф шэкилдэ сэрф олундуғуну нэзэрдэ тутур вэ бу йығым һесабына өдэнилэн эмэк нөвлэри арасындаки реал фэргэ эсасланыр“ (Malthus. Principles of Political Economy, p. 38, 39).

^{28а} Мэсэлэн, хэсислийин бүтүн чаларларыны этрафлы сүрэтдэ өйрөнмиш олан Балзакын эсэриндэ гоча сэлэмчи һобсек, топланмыш эмтиэлэри өз амбарларына йығымага башладыгы дөврдэ ушаглыг дөврүнү кечирэн бир адам кими тэсвир олунур.

Кулли мигдар эмтиэ топланмасы, тэдавүл просесинин даянмасы нэтичэсидир, я да һэддэн артыг истехсал нэтичэсидир²⁹. Һәр һалда халг бир тэрәфдән, варлыларын истехлак фондуну тәшкил эдән вә тәдричлә истехлак олунаһ не'мәтләр топландығыһы көрүр, ди-кәр тэрәфдән дә эһтиятлар әмәлә кәлмәсини көрүр ки, бүтүн истехсал үсулларыһа хас олаһ бу һадисә үзәриндә биз һәлә ирә-лидә, тэдавүл просесини тәһлил эдиркән даяһачағыг.

Демәли, классик сияси игтисад бу чәрчивә даһилиндә тамами-лә һағлы олаһаг гейд эдир ки, изафи мәһсулун мәһсулдар олмаяһ фәһләләр тэрәфиндән дейил, мәһсулдар фәһләләр тэрәфиндән истехлак олунмасы йығым просеси үчүн характер бир чәһәтдир. Лакин классик сияси игтисадын сәһви дә мәһз бурадан башла-һыр. А. Смит йығымы, изафи мәһсулун мәһсулдар фәһлә тэрә-финдән садәчә истехлак әдилмәси кими, изафи дәйәрин капиталла чеврилмәсини исә онун садәчә иш гүввәсинә чеврилмәси кими көстөрмәйи дәб салмышды.

Мисал үчүн, көрәк Рикардо нә дейир: „Баша дүшмәк лаһым-дыр ки, өлкәһин бүтүн мәһсуллары истехлак олунур; лакин инса-һын тәсәввүр әдә биләчәйи әһ бөйүк бир фәрг ондадыр ки, бу мәһсуллары тәкһар еһи дәйәр истехсал әдәнләрми истехлак эдир, йохса тәкһар еһи дәйәр истехсал әтмәйәнләр. Кәлир топланылыб капиталла әләвә олунур—дәдикдә биз буну нәзәрдә тутуруг ки, кәлирин капитал илә бирләшдирилән һиссәси мәһсулдар олмаяһ фәһләләр тэрәфиндән дейил, мәһсулдар фәһләләр тэрәфиндән истехлак олунур. Инсанларыһ истехлак әтмәмәси нәтичәсиндә ка-питалыһ артырыла биләчәйиһи күман әтмәкдән бөйүк бир сәһв ола билмәз“³⁰.

„Кәлирин капиталла дөндәрилән һиссәси мәһсулдар фәһләләр тэрәфиндән истехлак олунур“ дейә А. Смитин мейдана атдығы, сонра да Рикардонун вә бүтүн сонраки игтисадчыларыһ тәкһар әтдийи бу фикирдән бөйүк бир сәһв ола билмәз. Бу тәсәввүрә көрә, капиталла чеврилән бүтүн изафи дәйәр дәйишән капитал шәкли алмалыдыр. Һәгигәтдә исә, аванс әдилмиш илкиһ дәйәр кими бүтүн изафи дәйәр дә сабит капитал илә дәйишән капиталла, истехсал васитәләрилә иш гүввәсинә айрылыр. Иш гүввәси әлә бир форма-дыр ки, дәйишән капитал истехсал просесиндә бу формада мөв-чуддур. Бу просесдә иш гүввәсиниһ өзү капиталист тэрәфиндән истехлак олунур. Иш гүввәси дә өз функсиясы олаһ әмәйиһ нә-тичәсиндә истехсал васитәләрини истехлак эдир. Бунунла бәра-бәр, иш гүввәси алынмасыһа сәрф олунан пул, „мәһсулдар әмәк“ тэрәфиндән дейил, „мәһсулдар фәһлә“ тэрәфиндән истехлак олу-һан яшайыш васитәләринә чеврилир. А. Смит лап көкүндән сәһв олаһ өз тәһлилилә белә бир мә'һасыз нәтичәйә кәлир ки, һәр бир фәрди капитал сабит вә дәйишән тәркиб һиссәләринә айрылырса да, ичтиһаһ капитал бүтүнлүкдә аһчаг дәйишән капиталдан иба-

²⁹ „Капитал йығымы... мүбадиләһин даяһмасыдыр... һэддән артыг истехсал-дыр“ (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*, London 1841, p. 14).

³⁰ Ricardo, *Principles of Political Economy*. 3-rd. ed., London 1821, p. 163, гейд.

рэтдир, йэ'ни бу капиталын хамысы эмэк хаггы верилмэсинэ сэрф олунур. Мэсэлэн, маһуд фабриканты 2000 фунт стерлинги капиталла чевирдикдэ бу пулун бир гисмини вериб тохучу фэһлэлэр тутур, ди́кэр гисмини вериб сап, машын вэ саирэ алыр. Лакин она сап вэ машын сатан адамлар да алдыглары пулун бир гисмини енэ эмэк вэ саирэйэ сэрф эдирлэр, та о вахта гэдэр ки, 2000 фунт стерлингин хамысы эмэк хаггына сэрф эди́лир вэ я бу 2000 фунт стерлингин тэмсил этдийи мэхсулун хамысы мэхсулдар фэһлэлэр тэрэфиндэн истехлак эдилмиш олур. Көрдүйүмүз кими бу дәлилин бүтүн күчү „вэ саирэ“ сөзлэриндэн ибарэтдир ки, бунлар да бизи дөнэ-дөнэ эйни мәнбээ мүра́чиэт этмэйэ мэх-бур эдир. Адам Смит өз тэһли́лини, мэхз онун чэтин еринэ чатдыгда гырыр³¹.

Нэ гэдэр ки, биз иллик истехсалын мэхмууну бүтүнлүкдэ тэдгиг эди́рик, һэр илки тэкрар истехсал просеси чох яхшы баша дүшүлүр. Лакин иллик истехсалын тэркиб һиссэлэри э́мтиэ ба́занына чыхарылмалыдыр вэ чэтинлик дэ мэхз бурада башланьыр. Бурада айры-айры капиталларын вэ шэхси кэлирлэрин һэрэкэти бир-биринэ гарышыр, долашыр вэ ичтимаи сэрвэтин тэдаву́лүнү тэшкил э́дэн үмуми ердэ́йишмэлэр һэрчмэрчлийи ичиндэ итиб кедир; мүшаһидэ э́дилэн шей һэр дэ́гигэ көздэн итиб кедир вэ бурада бүтүн тэдгигат чох долашыг мэхсэлэлэрэ раст кэлир. Икинчи китабын үчүнчү бөлмэсиндэ мэн, бурада мүшаһидэ олунан һэ́гиги мунасибэтлэри тэһлил э́дэчэйэм вэ көстэрэчэйэм ки, А. Смитдэн бүтүн өз хэлэ́флэринэ мирас галан э́һкам, ичтимаи тэкрар истехсал просесинин һэтта бэ́сит механизмини анламаға мане олмушдур.—Физиократларын бө́йүк хидмэти бундан ибарэтдир ки, илк дэ́фэ онлар өз „Tableau économique“ чэ́двэллэриндэ иллик истехсалы тэдаву́лдэн чыхдыгы вэ́зиййэтдэ тэ́свир э́тмэк тэ́шэббүсүндэ олмушлар³².

³¹ Чэнаб Чон Стүарт Милл өз „Мэ́нтигинэ“ бахмаяраг, өз сэлэ́флэринин тэһли́линдэки сәһвлэри һеч бир заман ачыб көстэрмир вэ, анчаг буржуа тэ́сэв-вүрлэри даирэсиндэ олса да, бир мүтэхэ́ссис нөгтейи-нэ́зэриндэн дүзэлдилмэ́си һөкмэн зэрури көрүнэн нөгсанлары да көрмүр. О даим бир мэхтэ́бли кими өз мүэлли́млэринин долашыг фикирлэрини анчаг э́йнилэ гейд э́дир. Чон Стүарт Милл бурада да э́йни тэрздэ һэрэкэт э́диб дейир: „Капиталын өзү узун бир просес э́рзиндэ нэ́һайэт тамамилэ эмэк хаггына сэрф олунуб гуртарыр вэ һэтта мэхсул сатылыб капиталын ери долдугдан сонра е́нэ эмэк хаггына чеврилир“.

³² А. Смит тэкрар истехсал просесини вэ демэ́ли йы́ғым просесини дэ тэ́свир э́диркэн бир чох чэ́һэтлэрдэн нэ́инки бир аддым да ирэ́лилэмэ́мишдир, һэтта өз сэлэ́флэринэ, хүсүсэ́н физиократлара нисбэтэн хейли керийэ кетмишдир. А. Смитин мэ́тндэ көстэ́рилэн хү́лясы, ондан сия́си игтисада ми́рас галан ди́кэр бир уйдурма э́һкамла э́лагэ́дардыр ки, куя э́мтиэ́нин гиймэ́ти, эмэк хаггы илэ мэнфэ́этдэн (фа́издэн) вэ торпаг рентасындан, йэ́ни анчаг эмэк хаггы илэ́ изафи дэ́йэрдэн ибарэтдир. Буну э́сас тутан Шторх там бир садэ́дил-ли́клэ, эн азы э́'тираф э́диб дейир ки: „Зэрури гиймэ́ти өз бэ́сит үнсүрлэ́ринэ айырмаг мү́мкүн дейилдир“ (Storch, Cours d'Economie Politique. Ed. Petersbourg 1815, vol. I, p. 140, гейд). Э́мтиэ́нин гиймэ́тини өз бэ́сит үнсүрлэ́ринэ айырмагы гейри-мү́мкүн бир шей э́'лан э́дэн игтисади э́лм, э́чэб игтисади э́лмдир! Бу хүсүсда биз, икинчи китабын үчүнчү бөлмэ́синдэ вэ үчүнчү китабын е́ддинчи бөлмэ́синдэ да́һа э́трафлы бэ́һс э́дэчэйик. [Һабелэ́ мүга́йисэ́ эт: „Theorien über den Mehrwert“. Bd. I, S. 164 ff].

Элбэттэ, сияси игтисад А. Смитин бу мүддэасындан капиталистлэр синфи хейринэ истифадэ этмэк фүрсэтини элдэн гачырмайыб дейир ки, куя халис мөһсулун капиталла чеврилмиш һиссэси тамамилэ фөһлө синфи тэрэфиндэн истехлак олунур.

3. Изафи дэйэрин капиталла вэ кэлирэ айрылмасы.

Имтина нэзэрийяси

Кечэн фэсилдэ биз изафи дэйэри вэ буна мутабиғ, изафи мөһсулу анчағ капиталистин фэрди истехлак фонду кими, бу фэсилдэ исэ бурая гэдэр анчағ йығым фонду кими тэдгиг этмишдик. Һэгигэтдэ исэ изафи дэйэр айрылығда нэ капиталистин фэрди истехлак фондудур, нэ дэ йығым фонду, изафи дэйэр бунларын һэр икисинин мөчмуудур. Изафи дэйэрин бир гисмини капиталист кэлир кими³³ истехлак эдир, дикэр гисми исэ капитал кими ишлэдилир, йә'ни йығылыр.

Изафи дэйэр күтлэси мө'лум олдуғда, йығымын кэмийяти, йэгин ки, изафи дэйэрин йығым фонду илэ истехлак фонду арасында, капитал илэ кэлир арасында нечэ бөлүндүйүндэн асылдыр. Бу һиссэлэрдэн бири нэ гэдэр чох олса, дикэри бир о гэдэр аз олур. Буна көрө дэ изафи дэйэр вэ я изафи мөһсул күтлэси, демөли, өлкөнин капиталла чеврилэ билэчэк сэрбэст сэрвэти һәмишэ, изафи дэйэрин һэгигэтдэ капиталла чеврилэн һиссэсиндэн чох олачағдыр. Мүэййән бир өлкэдэ капиталист истехсалы нэ гэдэр йүксэк инкишаф этмиш оларса, орада йығым нэ гэдэр сүр'этлэ чэрэян эдиб нэ гэдэр чох оларса, өлкэ нэ гэдэр зәнкин оларса, бу сэбэбдэн дэ зинэт вэ исрафчылығ нэ гэдэр чох оларса, изафи дэйэрин үмуми күтлэсилэ бунун капиталла чеврилэн һиссэси арасындаки фэрг дэ бир о гэдэр чох олар.

Экэр сэрвэтин һэр илки артымыны бир тэрэфэ гойсағ, көрөрик ки, капиталистлэрин истехлак фондуну тәшкил эдэн вэ анчағ тэдричлэ мөһв эдилэн сэрвэт дэ гисмән элэ натурал бир форма маликдир ки, бу формада билаваситэ капитал вэзифэсини көрө билэр. Неч тэтбиг олунмайыб галан вэ я тамамилэ мәшрут шәхси мәгсэдлэрэ, чох заман исэ биабырчы мәгсэдлэрэ сэрф олуан иш гүввэлэри дэ истехсал просесиндэ иштирак эдэ билэчэк мөвчуд сэрвэт үнсүрлэри сырасына дахилдир.

Изафи дэйэрин капиталла вэ кэлирэ бөлүндүйү һисбэт даим дэйишир вэ үзэриндэ бурада даяна билмәйэчәйимиз шәраитдэн асылы олага мүэййән эдилир. Буна көрө мүэййән бир өлкэдэ тэтбиг олуан капитал сабит кэмийят дейил, дэйишән кэмийятдир, мөвчуд сэрвэтин капитал вэзифэсини көрө билэн вэ даим дэйишән һиссэсидир.

³³ Охучу көрүр ки, кэлир сөзү ики мө'нада ишлэнир: эввөлөн, вахташыры олага капиталдан төрөйән мөһсулдан ибарэт изафи дэйэри көстөрмөк үчүн, икинчиси дэ, бу мөһсулун капиталист тэрэфиндэн вахташыры истехлак олуан вэ я онун өз истехлак фондуна гатдығы һиссэсини көстөрмөк үчүн ишлэнир. Бу сөздәки ики мө'на, инкилис вэ франсыз игтисадчыларынын ишлэтдиклэри ади истилаһларла һәмәһәнк олдуғу үчүн мән буну сахлайырам.

Һәр Һалда изафи дэйэри капиталы вэ кэлирэ айыран капиталистдир. Демэли бу иш капиталистин өзүндэн асылы олан бир ишдир. Капиталистин алдыгы хэрәчдан йыгыб сахладыгы һиссэ һаггында дейирләр ки, капиталист бу һиссэни емир, йыгыб сахлайыр вэ беләликлә өз капиталистлик вэзифәсини, варланмаг вэзифәсини ифа эдир.

Капиталист анчаг капиталы өз шәхсийәтиндә тәчәссүм этдирдийинә көрә онун тарихи гиймәти вардыр вэ тарихдә, Лихновскийн лап ериндә дедийи кими „keinen Datum nicht hat“ („намә'лум бир мүддәт“) яшамаг һүгугуна маликдир. Анчаг буна көрәдир ки, капиталистин өзүнүн кечичи бир мүддәт эрзиндә яшамасы зәрурәтилә капиталист истәһсал үсүлунун кечичи бир мүддәт эрзиндә мөвчүд олмасы зәрурәти бир вахта дүшүр. Лакин бу даирәдә капиталистин фәалийәтиндәки әсас нийәт нә истәһлакдыр, нә дә истәһлак дэйәри; әсас нийәт мүбадилә дэйәридир вэ бу дэйәрин артырымасыдыр. Дэйәрин өз-өзүнә чохалмасы һәриси олан капиталист бәшәрийәти мәчбур эдир ки, даим истәһсал хатири үчүн истәһсал әтсин, демэли, ичтимаи мәһсулдар гүввәләри инкишаф этдирсин вэ әлә мадди истәһсал шәраити яратсын ки, анчаг бу шәраит һәр бир фәрдин там вэ азад инкишаф әтмәси принципинә әсасланан даһа йүксәк ичтимаи форма үчүн керчәк бир тәмәл ола биләр. Капиталист анчаг капиталы өз шәхсийәтиндә тәчәссүм этдирдийи үчүндүр ки, она әһтирам әдилир. Бу ролуну ифа эдиркән капиталист дә, дәфинә топлаян адам кими варланмаг әһтирасына гапылыр. Лакин сәрвәт топлаян үчүн фәрди дүшкүнлүк нәтичәси олан шей, капиталист үчүн ичтимаи механизмин тә'сири нәтичәсидир вэ капиталист өзү дә һәммин механизмин хырда чархларындан биридир. Бундан башга, капиталист истәһсалынын инкишафы, мүййән бир сәнае мүәссисәсинә гоюлмуш капиталы даим артырмаг зәрурәти доғурур, рәгабәт исә капиталист истәһсал үсүлуна хас олан дахили ганунлары харичдән тә'сир көстәрән мәчбури ганунлар шәклиндә һәр бир капиталистә гәбул әтдирир. Капиталист өз капиталыны даим артырмаса рәгабәт онун өз капиталыны һифз әтмәсинә имкан вермир; капиталист өз капиталыны анчаг кетдикчә шиддәтләнән йығым васитәсилә чохалда биләр.

Буна көрә, бир Һалда ки, капиталистин бүтүн һәрәкәтләри анчаг, онун шәхсийәтиндә ирадә вэ дүшүнчә кәсб әтмиш олан капиталын фәалийәтиндән ибарәтдир, белә бир Һалда капиталистин өз шәхси истәһлакы она, капитал йығымы үзәринә сойғунчу бир тәчавүзкарлыг кими көрүнүр; мә'лумдур ки, италян мұһасибатында капиталистин өз шәхси хәрчләри мәһз онун өз капиталына мұгабил дебәт тәрәфиндә язылыр. Йығым, ичтимаи сәрвәт аләмини истила әтмәкдир. Йығым истисмар әдилән инсан күтләләрини артырмагла бәрабәр капиталистин мүстәгим вэ долайы һөкманлыг сәһәсини дә кенишләндирир³⁴.

³⁴ Лүтер, инди дәбдән дүшмүш олан, лакин даим тәзәләнән бир капиталист нөвүнүн—сәләмчинин тимсалында чох яхшы көстәрир ки, һакимийәт һәрислийи, варланмаг һәрислийи үнсүрләриндән биридир. „Бүтпәрәстләр өз экалары сайәсиндә аялая билмишдиләр ки, сәләмчи дөрд гат артыг оғру вэ гатилдир. Биз христианлар исә сәләмчиләри о гәдәр йүксәк тутуруг ки, онларын пулунун

Лакин илкин кұнаһ һәр ердә өз тә'сирини көстәрир. Капиталист истәһсал үсулу, капитал йығымы вә сәрвәт инкишафәтдикдә капиталист даһа капиталы садәчә тәчәссүм әтдирмәк истәмир. Чанында Адәмдән галма вәсвәсә онун „инсан һиссийатыны“ ойнадыр, һәм дә капиталист кифайәт гәдәр мә'луматлы олдуғуна көрә, сәрвәт топлаян көһнә адамын мөвһуматы олан заһидлийи истәһза илә рәдд әдир. Классик типли капиталист өз мүгәддәс „имтина“ вәзифәсинә гаршы бир кұнаһ сайдығы фәрди истәһлақы писләдийи һалда, мүасирләшән ени капиталист йүксәлиб элә бир нөгтейи-нәзәрә чатмышдыр ки, йығыма истәһлақдан „тамамилә әл чәкмәк“ кими бахыр. „Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust, die eine will sich von andern trennen!“ („Ah, көксүндә яшар ики гәлб, бири дикәринә ябанчы гәлбләр“, Көте, Фауст, I һиссә).

Тарихдә капиталист истәһсал үсулу мейдана кәлән заман,— һәр бир ени капиталист исә тәкликдә бу илк тарихи мәрһәләдән кечир,—варланмаг тамаһы илә хәсислик һәр ердә мүтләг бир әһтирас олараг һөкм сүрүр. Лакин капиталист истәһсалынын тәрәггиси ени зөвгләр аләми яратмагла галмыр; әһтикар вә кредит иши инкишаф әтдикчә бу тәрәгги, минләрлә көзләнилмәз варлан-

хатиринә аз гала онлара сәчдә әдирик... Ким башгасынын рузисини әлиндән алып, гарәт әдир вә оғурлайырса, башгасыны (әлиндән кәлдийи гәдәр) эзабла ачындан өлдүрән бир адам кими рәзил бир гатилдир. Бүтүн бу пис әмәлләрлә мәшғул олан сәләмчи раһат вә архайынча өз ериндә отуруп; һалбуки о, дар аға-чындан асылмалы, оғурладығы гулденләрин сайы гәдәр гарға-гузгун төкүлүб онун лешини дидмәли иди, онун сүмүкләринин үстүндә о гәдәр әт олмалы иди ки, бу гарға-гузгундан һәр бири өзүнә яғлы бир парча гопара биләйди. Хырда оғрулары асырлар... Хырда оғрулары зиндана салыр, дәйәнәклә дөйүрләр, бөйүк оғрулар исә ипәк палтар кейиб зәр-зиба ичиндә яшайырлар... Хүләсә, ер үзүндә инсанын (шейтаннан сонра) ән бөйүк дүшмәни пулкир вә сәләмчидир, зира сәләмчи бүтүн инсанлара аллаһлыг әтмәк истәйир. Түркләр, чәнкавәрләр, истиб-дадчылар да пис адамдырлар, лакин онлар енә дә инсанлара яшамаг имканы вермәйә мәчбурдурлар, пис адам вә дүшмән олдуғларыны баша дүшүрләр, бә'зән бу вә я башгасына мәрһәмәт әдә билирләр вә һәтта буну әтмәли олурлар. Сәләмчи вә пулкир исә бүтүн дүняны ачындан вә сузундан гырмаға, кәдәр вә әһтияч ичиндә боғмаға чалышыр, о истәйир ки, һәр шей тәкчә онун әлиндә олсун, һамы ону аллаһ билиб көзүнү она диксин, онун әбәди әсири олсун... Сәләмчи көзәл либаслар кейир, ызыл үзүкләр тахыр, гызыл зәнчир салыр, өз мурдар сифәтинә сәйгәл верир, хейирхаһ вә мө'мин бир адам кими көрүнүб ад-газанмаға чалышыр... Сәләмчи чох дәһшәтли нәһәнк бир әждәһадыр, аләми ви-ран әдән бир чанавардыр, Какусдан, Горгон вә Антусдан да бәдтәрдир. Лакин сәләмчи донуну дәйишир вә өзүнү бир мө'мин чилдинә салыр ки, гуйруғундан тутуб далы-далы ювасына чәкдийи өкүзләрин һара кетдийини билмәсинләр. Лакин һеркулес өкүзләрин бөйүртүсүнү вә әсирләрин нәләсини әшитмәлидир, Какусу гаялыгларда, дәрәләрдә дә ахтарыб тапмалы, өкүзләри бу мөл'унун әлиндән гуртармалыдыр, зира Какус мөл'ундур, әлинә кечәни оғурлаян. чырпышыдыран, һәзм-рабә'дән кечирән мө'мин сәләмчидир. Бүтүн бунлара бахмаяраг, белә чы-хыр ки, куя Какус һеч бир пис иш көрмәмишдир, һеч кәс онун чинайәтләри-нин үстүнү ача билмир, чүнки гуйруғундан тутуб өз ювасына чәкдийи өкүзлә-рин изи элә галыр ки, куя Какус өкүзләри өз ювасындан бурахмышдыр. Какус кими сәләмчи дә бүтүн дүняны алдатмаға чалышыб өзүнү элә көстәрир ки, куя о бүтүн дүняйа фәйда верир, өкүз пайлайыр, һәгигәтдә исә өкүзләри бир-бир парчалайыб ейир... Бир һалда ки, гулдурлары вә оғрулары тутуб доғрайыр-лар, башларыны кәсирләр, сәләмчиләри бундан артыг доғрайыб дамарларыны кәләфә сарымаг... чәмийәтдән говмаг лә'нәтлә дамғаламаг, боюнларыны вур-маг лазымдыр" (Martin Luther, An die Pfarrheirn, Wider den Wucher zu predigen, Wittenberg 1540).

ма мэнбэй дэ яратмыш олур. Мүэййэн инкишаф пиллэсиндэ бир дэрэчэдэ ади исрафчылыг, „бинэва“ капиталистин зэнкинлик эламэти олур, демэли онун кредитдэ э’тибарлы олдуғуну көстөрир, һатта онун саһибкарлыг ишиндэ бир зэрурэт шэкли алыр. Зинэт капиталын күчүнү тэмсил этдирмэк хэрчлэри сырасына кечир. Һәм дэ дэфинэ топлаян шэхс өз эмэйинэ вэ я өз шэхси истехлакыны азалтмасы дэрэчэсинэ мүтэнасиб олараг варландығы һалда, капиталист өзкэ иш гүввэсини истисмар этмэси дэрэчэсинэ вэ фәһлэлэри бүтүн һэят не’мэтлэриндэн мәһрум этмэси дэрэчэсинэ мүтэнасиб олараг варланыр. Доғрудур, капиталистин исрафчылығы һеч бир заман әйяш бир феодалын исрафчылығы кими ачыг бир шәкил алмыр; әксинэ, капиталистин исрафчылығы һәмшә ән мурдар бир шәкилдэ, гәпийини күдән бир адамын хәсислийи шәклиндэ олур; буна бахмаяраг, капиталистин йығымы артдыгча исрафчылығы да артыр вэ бу һал онун йығымынын артмасына һеч дэ мане олмур. Бунунла бирликдэ чанлы капиталын нәчиб гәлбиндэ, йығым әһтирасилэ зөвг әһтирасы арасында Фауст чарпышмасы башлайыр.

1795-чи илдэ доктор Aikin тәрәфиндән нәшр эдилән бир әсәрдә белә дейилир: „Манчестер сәнаени дөрд дөврә бөлмэк олар. Биринчи дөвр әрзиндэ фабрикантлар яшамаг үчүн чох зәһмәтлэ ишләмәйә мәчбур идиләр“. Фабрикантлар хүсусән, өз ушагларыны онлара apprentices (шакирдлийә) верән валидейнлэри алдатмагдан варланырдылар, чүнки бу ушаглара пешә өйрәтмэк үчүн чохлу пул алдыглары һалда онлары ачындан өлдүрүрдүләр. Дикәр тәрәфдән орта мәнфәәт дэрәчәси ашағы иди вэ йығым үчүн чох бәрк гәнаәт этмэк лазым кәлирди. Онлар дэфинэ топлаян хәсисләр кими яшайыр, һатта өз капиталларынын кәтирдийи фаизи дэ тамам истехлак этмирдиләр. „Икинчи дөврдә онлар азачыг варланмаға башладылар, лакин енә дэ әввәлки кими сә’й вэ зәһмәтлэ ишләйирдиләр“,—чүнки, гулларын үстүндә дуруб онлары ишләдән һәр бир нәзарәтчийә мә’лум олдуғу кими, эмәйин билаваситә истисмар эдилмәсинин өзү дэ зәһмәт тәләб әдир,—„вә енә дэ әввәлки кими садә яшайырдылар... Үчүнчү дөврдә дөбдәбәли һэят башланды вэ мүәссисәләр, сифариш топламаг үчүн краллығын бүтүн тичарәт шәһәрлэринә атлылар (сәйяр акентләр) көндәриб кенишләнмәйә башладылар. Зәнн эдилмәлидир ки, 1690-чы иләдәк сәнаедә 3000—4000 фунт стерлинглик капитал әлдә эдилмәси һаллары аз олмуш вә һатта, демәк олар ки, һеч олмамышдыр. Лакин тәгрибән бу заман вә я бундан бир гәдәр сонра сәнае саһиблэри варланмышдылар, ағачдан вә я палчыгдан тикилән әвләр әвәзиндә өзлэринә даш әвләр тикдирмәйә башламышдылар... Манчестердә һәлә XVIII әсрин биринчи он иллэриндә, өз гонагларына харичдән кәтирилмиш бир гәдәһ шәраб верән фабрикант, өз гоншулары арасында деди-годулара сәбәб олурду“. Машын истехсалы мейдана кәләнәдәк фабрикантлар ахшамлары мейханалара топландыгда һеч вахт стәканы 6 пенсдән баһа ички ичмәз вә гутусу 1 пенсдән баһа түтүн чәкмәздиләр. „Сәнае илә мәшғул олуб өз файтонуна минән бир шэхси!“ илк дәфә анчаг 1758-чи илдә көрмүшдүләр ки, бу да бөйүк бир тарихи һадисә олмушду. XVIII

эсрин сон отуз илиндэн ибарэт олан „дөрдүнчү дөврдө, мүэссил-сэлэрин кенишләнмәси нәтичәсиндә бөйүк дөбдөбә вә исрафчылыг мүшәһидә олунур“³⁵. Мөһтәрәм доктор Aikin дирилиб букүнки Манчестери көрсәйди, нә дейәрди!

Йығын, топлайын! Муса да белә дейибдир, пейғәмбәрләр дә! „Капитал йығымынын билаваситә сәбәби чалышганлыг (industry) дейил, гәнаәтчиликдир. Буну да гейд этмәли ки, гәнаәт васитә-силә топланылан шейи әмәк ярадыр“³⁶. Одур ки, йығын, чох йығын, йә’ни изафи дәйәрин вә я изафи мәһсулун мүмкүн гәдәр чох һиссәсини тәкрат капиталла чевирин! Классик сияси игтисад буржуа дөврүнүн тарихи вәзифәсини: йығым хатиринә йығым, истәһсал хатиринә истәһсал—формуласы илә ифадә этмишдир. Классик сияси игтисад, сәрвәтин нә гәдәр бөйүк бир әзабла доғулдуғуну бир ан белә олсун унутмурду³⁷, лакин тарихи бир зәрурәт гаршысында бүтүн шикайәтләрин нә мә’насы ола биләрди?

Әкәр классик сияси игтисадын нәзәриндә пролетар, анчаг изафи дәйәр истәһсал әдән бир машындырса, капиталист дә онун көзүндә анчаг бу изафи дәйәри изафи капиталла чевирән бир машындыр.

Классик сияси игтисад капиталистин тарихи вәзифәсинә там бир чиддийәтлә янашыр. Капиталистин гәлбини зөвг һәрислийи илә варланмаг тамаһы арасындаки фәлакәтли чарпышмадан азад әтмәк үчүн Малтус әсримизин ийирминчи илләринин әввәлләриндә әмәк бөлкүсүнүн хусуси бир нөвүнү мүдафиә әдирди; онун фикринчә куя йығым, һәгигәтдә истәһсал илә мәшғул олан капиталистә аид бир ишдир, исрафчылыг исә, изафи дәйәр бөлкүсүндә иштирак әдән башга шәхсләрә: торпаг аристократиясына, дөвләт вә килсәдән мааш аланлара вә башга бу кимиләринә. Малтус дейир: ән әһәмийәтлисидур ки, „хәрчләмәк әһтирасы илә йығымаг әһтирасы бир-бириндән айырә әдилсин“ (the passion for expenditure and the passion for accumulation)³⁸. Артыг чоҳдан бәри дөнүб әйяш вә күбар олан капиталист чәнаблары бу тәкдир дөңгүлдәндиләр. Онлара вәкиллик әдән бир рикардочу дейир: нечә ола биләр, чәнаб Малтус йүксәк торпаг ренталары, йүксәк веркиләр вә саирә гоюлмасыны тәблиғ әдир; сәнае саһибләрини вадар әтмәк үчүн, гейри-мәһсулдар истәһлакчыларын сәнае саһибләри үзәриндәки тәзйигини артырмаг истәйир! Әлбәттә, шүар—истәһсал әтмәкдир, даим кенишләнән мигяса истәһсалдыр, лакин „бу васитә илә истәһсалы инкишаф әтдирмәкдән зиядә ләнкитмәк олар. һәмчинин, анчаг башгаларыны вадар әтмәк үчүн бир груп адамы бикар сахламаг вә: вадар әдиләнләрин хасийәтиндән бәлли олдуғу үзрә (who are likely, from their characters) онлар мәчбур

³⁵ Dr. Aikin, Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester, London 1795, p. 182 вә сонракилар.

³⁶ A. Smith, Wealth of Nations, b. II, ch. III.

³⁷ һәтта J. B. Say дейир: „Варлыларын йығдылары сәрвәт, йохсулларын һесабына йығылыр“. „Рома пролетары демәк олар, анчаг чәмийәтин һесабына яшайырды... Тәғрибән демәк олар ки, мүасир чәмийәт пролетарларын һесабына яшайыр, онларын әмәк мәһсулундан гоһарыб алдығы һиссәнин һесабына яшайыр“ (Sismondi, Etudes etc., vol. I, p. 24).

³⁸ Malthus, Principles of Political Economy, p. 319, 320.

эдилсэлэр ишлэ даһа яхшы мэшгул ола билэрлэр—демэк, чох да эдалэтли дейилдир (nor is it quite fair)³⁹. Лакин бу адам сәнае капиталистинин шорбасынын яғыны үзүндөн йығыб көтүрмәклә ону йығыма вадар этмәйи эдаләтсиз һеса́б этдийи һалда, „фәһләнин чалышганлығыны давам этдирмәк үчүн“ онун әмәк һаггыны мүмкүн гәдәр азалтмағы лазым билир. Һабелә о һеч кизләтмир ки, мәнфәәт көтүрмәк (изафи дәйәр әлдә этмәк) сирри, өдәнилмәмиш әмәйи мәнимсәмәкдән ибарәтдир. „Фәһләләр тәрәфиндән олан тәләбин артмасы анчаг ону көстәрир ки, фәһләләр өз мәнсулларынын аз һиссәсини өзләринә көтүрүб чох һиссәсини саһибкарлар үчүн сахламаға һазырдырлар; бу һалда истәһлак (фәһләләрин истәһлакы) азалдығына көрә „glut“ әмәлә кәлир (базар һәддән артыг долур, ифрат истәһсал әмәлә кәлир) дейәнләр варса, мән буна анчаг белә чаваб верә биләрәм ки, „glut“—йүксәк мәнфәәтин синонимидир⁴⁰.

Фәһләләрдән алынан гәнимәтин сәнае капиталисти илә авара кәзән мүлкәдар вә башгалары арасында нечә бөлүшдүрүлмәсинин йығым үчүн даһа әлверишли олдуғу әтрафында башланан алиманә дейишмәләр, июл ингилабы (1830-чу ил) әрәфәсиндә кәсилди. Бундан бир аз сонра Лион пролетариаты сәсини учалтды, Инкилтәрә кәнд пролетариатынын да мүбаризәси аловланды. Каналын бу тайында овенизм, о тайында исә сен-симонизм вә фур'еризм кенишләнирди. О заман вулгар сияси игтисадын вахты чатды. Манчестерли Nassau W. Senior—капиталын мәнфәәти (фаиз дә дахил олмагла), өдәнилмәмиш „сон он икинчи саатдаки әмәйи“ мәнсулудур—дейә мейдана чыхардығы өз кәшфиндән там бир ил габаг башга бир кәшфини дүняя билдириб тәнтәнә илә демишди ки: „Истәһсал аләти олдуғу нәзәрдә тутулан капитал сөзүнү мән имтина сөзү илә әвәз әдирәм“⁴¹. Доғрудан да ки, вулгар игтисадын этдийи „кәшфләрин“ ән йүксәк бир нүмунәси! Мүәййән бир игтисади категория бурада риякар бир ибарә илә әвәз әдилир. Вәссалам.

³⁹ „An Inquiry into those principles respecting the Natur of Demand etc.“, p. 67.

⁴⁰ Енә орада, p. 50.

⁴¹ Senior, Principes fondamentaux de l'Economie Politique. Trad. Arrivabene. Paris 1836, p. 308. Көһнә классик сияси игтисад мәктәбинин тәрәфдарлары үчүн бу бир гәдәр һәддиндән артыг сарсаглыг иди. „Чәнаб Сениор әмәк вә капитал сөзләрини әмәк вә имтина сөзләрилә әвәз әдир... Имтина садәчә инкардыр. Мәнфәәтин мәнбәи имтина дейил, мәнсулдар сурәтдә тәтбиг әдилән капиталын истәһлак олунмасыдыр“ (Малтусун әсәрини нәшр әдән John Cazeuve, „Definitions in Political Economy. London 1853“, сәһ. 130, гейд). Чәнаб Чон Ст. Милл исә, әксинә, өз әсәринин бир сәһифәсинә Рикардонун мәнфәәт нәзәриййәсини көчүрүр, ди́кәр сәһифәсиндә исә Сениорун „имтинанын мүкафаты“ фикрини гәбул әдир. Һәр чүр диалектиканын мәнбәи олан Һекел „зиддийәти“ она нә гәдәр ябанчыдырса, шит зиддийәтләр дә она бир о гәдәр яхындыр.

2-чи нәшрә ғлавә. Вулгар игтисадчынын ағлына белә бир садә фикир кәлмир ки, инсанын һәр бир һәрәкәтини она әкс олан һәрәкәтдән „имтина“ һеса́б этмәк олар. Әмәк—пәрһиздән имтинадыр, еримәк—бир ердә дурмагдан, ишләмәк—бикарчылыгдан, бикарчылыг—ишләмәкдән вә и. а. Яхшы оларды ки, бу чәнаблар Спинозанын: Determinatio est negatio [„Һәр бир тә'риф—инкардыр“] сөзләри үзәриндә дүшүнәйдиләр.

Сениор ағыл өйрәдиб дейир: „Әкәр вәһши инсан каман гайырырса, бу һалда о сәнаечилик әдир, имтина илә мәшғул олмур“. Бу һал бизә көстәрир ки, әввәлки чәмийәт формалары шәраитиндә әмәк васитәләри яратмағ үчүн нечә вә нә сәбәбә капиталистин „имтинасы“ тәләб олунмамышдыр. „Чәмийәт нә гәдәр чох тәрәгги әдирсә, бир о гәдәр чох имтина тәләб әдир“⁴², йә’ни иши өзкәсинин әмәйини вә бу әмәйин мәһсулуну мәнимсәмәкдән ибарәт олан адамларын имтинасыны тәләб әдир. Беләликлә, әмәк просесинин бүтүн шәртләри капиталистин мутабиғ мигдар имтина әмәлийятына чеврилмиш олур. Әкәр тахыл ялныз ейилмәк дейил, әйни заманда әкилирсә, бунунла биз капиталистин имтинасына миннәтдар имишик! Әкәр шәраб яхшы ғычғырмағ үчүн мүййән мүддәт сахланылырса, бу да анчағ капиталистин имтинасы сайәсиндә имиш!⁴³ Капиталист „фәһләйә әмәк аләтләри борч (!) верәндә“, йә’ни бухар машынларыны, памбығы, дәмйр йоллары, күбрә маддәләрини, гошгу атларыны вә саирәни емәк әвәзиндә, яхуд вулгар игтисадчынын садәдилликлә тәсвир этдийи кими, „бунларын дәйәрини“ зинәт шейләри вә башға истәһлак васитәләринә чевирмәклә исраф әдиб түкәтмәк әвәзиндә бунлары иш гүввәси илә бирләшдириб бир капитал кими ишләдәндә өз вүчудуну гарәт этмиш олур⁴⁴. Капиталистләр синфинин буну нечә әдә билдийи бир сиррдир вә вулгар сияси игтисад бу күнәдәк бу сирри бәрк-бәрк кизләдиб сахлайыр. Һәр һалда белә чыхыр ки, аләм анчағ, Вишну аллаһынын [һинд аллаһынын] мүасир пәрәстишкары олан капиталистин өз нәфсини өлдүрмәклә өзүнә әзаб вә ишкәнчә вермәси сайәсиндә яшайыр. Ялныз йығым дейил, садәчә „капиталын сахланмасы да тәләб әдир ки, инсан капиталы истәһлак этмәк тамаһындан өзүнү даим горусун“⁴⁵. Демәли, адү инсанийәтпәрвәрлик тәләб әдир ки, капиталист кәрәк она бир әзаб олан бу тамаһдан хилас әдилсин, нечә ки, гулдарлығын бу яхындарда ләғв әдилмәси Кеоркия штатында бир гулдары она дәрд олан чох чәтин бир мәсәләннн һәллиндән хилас этмишди; бу гулдар һәмишә дүшүнүрмүш ки, гулларын чанындан сыхыб чыхардығы изафи мәһсулун һамысыны Шампан шәрабынамы вериб ичсә яхшыдыр, йохса бир һиссәсинә әлавә бир мигдар зәнчи гул вә торпағ алса?

⁴² Senior, енә орада, р. 342.

⁴³ „Әкәр әлавә дәйәр вә и. а. әлдә этмәк үмиди олмасайды, һеч кәс... мисал үчүн өз бугдасыны ерә сәпиб он ики ай торпагда сахламазды вә я өз шәрабыны илләрлә амбарда сахламазды, әксинә, дәрһал бунлары вә я эквивалентләрини өзү истәһлак әдәрди“ (Senior, Political Economy. Edit. A. Potter. New York 1841, р. 133, 134).

⁴⁴ „Капиталист өз истәһсал васитәләринин дәйәрини истәһлак вә я зинәт шейләринә чевириб истәһлак этмәк әвәзиндә бу васитәләри фәһләйә борч вердикдә өзүнү бунлардан мәһрум әдир“ (G. de Molinari, Etudes Economiques, Paris 1846, р. 49). („Борч вермәк“ кими мұлайым бир ифадә бурада онун үчүн ишләдилмишдир ки, сәнае капиталисти тәрәфиндән истисмар олунан музду фәһлә, башға бир капиталистдән борч алдығы пулдан истифадә әдән сәнае капиталистинин өзүнә бәнзәдилсин; бу бәнзәтмә исә вулгар игтисадчыларын сынагдан кечмиш бир адәтидир.

⁴⁵ Courceuil-Seneuil, Traité théorique et pratique des entreprises industrielles. 2-ème éd. Paris 1857, р. 57.

Эн мұхтәлиф ичтимаи-игтисади гурулушларда садә тәкрар истәһсал илә бәрабәр, әйни мигясада олмаса да, кениш өлчүдә олан тәкрар истәһсал да мөвчуд олур. Заман кечдикчә даһа чох мәһсул истәһсал вә истәһлак олунур, демәли даһа чох мәһсул истәһсал васитәләринә чеврилмиш олур. Лакин нә гәдәр ки, фәһләнин өз истәһсал васитәләри, демәли онун мәһсулу вә яшайыш васитәләри дә капитал формасында она гаршы дурмур, юхарыдаки просес һәлә капитал йығымы дейилдир, демәли капиталистин көрдүйү вәзифә дә дейилдир⁴⁶. Haileybury-дәки Ост-Һинд коллечинин сияси игтисад кафедрасында Малтусу әвәз әдиб бир нечә ил бундан габаг (1855-чи илдә) вәфат эдән Ричард Чонс буну ики бөйүк фактла чох яхшы нүмайиш этдирир. Һинд халгынын әксәриййәти мүстәгил сурәтдә тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләрдән ибарәт олдуғуна көрә онларын мәһсулу, әмәк вә яшайыш васитәләри һеч вахт өзкә кәлириндән („saved from revenue“) йығылмыш фонд „формасыны“ („the shape“) алмыр вә, демәли, гәт’иййән „ибтидаи йығым просесиндән“ („a previous process of accumulation“) кечмир⁴⁷. Дикәр тәрәфдән, инкилис һөкмранлығы көһнә системи ән аз дағытдығы вилайәтләрдә әкинчиликлә мәшғул олмаян фәһләләр иши билаваситә задәкандан алырлар ки, бу задәканлар да кәнд тәсәррүфатындаки изафи мәһсулун бир гисмини бач вә я торпаг рентаһы шәклиндә өз әлләринә топлайырлар. Бу изафи мәһсулун бир гисми задәканлар тәрәфиндән өз тәбии шәклиндә истәһлак олунур, бир гисми дә фәһләләр тәрәфиндән задәканлар үчүн зинәт шейләринә вә башга истәһлак васитәләринә дөндәрилир, ердә галан гисми исә, өз әмәк аләтләринин саһиби олан фәһләләрә әмәк һаггы олараг верилир. Бурада кениш мигясада истәһсал вә тәкрар истәһсал просесләри, бу нурани симанын, бу мүкәддәр чәнкавәрин, бу „пәрһизкар“ капиталистин әсла иштиракы вә мүдаһиләси олмадан сәлис вә сакит давам әдир.

4. Йығымын мигдарыны изафи дәйәрин капитала вә кәлирә айрылдығы нисбәтдән асылы олмадан тә’йин эдән шәраит. Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси. Әмәйин мәһсулдар гүввәси. Тәтбиг олунан капиталын истәһлак олунан капитала нисбәтән артмасы. Аванс әдилмиш капиталын кәмиййәти

Индийәдәк биз изафи дәйәр кәмиййәтини мә’лум бир кәмиййәт кими көтүрүрдүк. Бу һалда йығымын мигдары онун кәлирә вә әлавә капитала бөлүнмәсиндән асылы олур. Лакин йығымын мигдары һәммин бөлкүдән асылы олмаяраг да дәйишир, чүнки изафи дәйәрин өз кәмиййәти дәйишдикдә о да дәйишир. Фәрз

⁴⁶ „Милли капиталын тәрәггисинә ән чох ярдым эдән хүсуси кәлир нөвләри, мұхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә дәйишир, буна көрә дә мұхтәлиф тәрәгги пилләләриндә олан милләтләрдә тамамилә мұхтәлиф олур... Мәнфәәт... ичтимаи инкишафын илк мәрһәләләриндә әмәк һаггына вә рентаһы нисбәтән чүз’и бир йығым мәнбәидир... Милли әмәк гүввәләринин инкишафы ирәлийә доғру һәгигәтән бөйүк бир аддым атдыгда, йығым мәнбәи олан мәнфәәтин нисби ролу артыр“ (Richard Jones, Textbook etc., p. 16, 21).

⁴⁷ Енә орада, р. 36 вә сонракиләр.

эдәк ки, изафи дэйәрин 80%-и капиталла чеврилир, 20%-и дә билаваситә истехлак олунур; бу һалда йығылмыш капитал 2400 фунт стерлинг вә я 1200 фунт стерлинг олачагдыр ки, бу да изафи дэйәрин үмуми мәбләғинин 3000 вә я анчаг 1500 фунт стерлинг олмасындан асылыдыр. Беләликлә йығымын кәмийәти дә, изафи дэйәр күтләсини тәйин эдән эйни шәртләрдән асылы олараг мүййән әдилир. Бу шәртләр изафи дэйәр истехсалына аид фәсилләрдә әтрафлы шәрһ әдилмишдир. Биз бурада һәммин шәртләр үзәринә анчаг она көрә гайыдырыг ки, бунлар йығым һагғында ени нөгтейи-нәзәрләр доғурур.

Ядымыздадыр ки, изафи дэйәр нормасы һәр шейдән әввәл иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәсиндән асылыдыр. Сияси игтисад бу чәһәтә о гәдәр бөйүк әһәмийәт верир ки, бә’зән, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә йығымын сүр’әтлә артмасы фактыны фәһләнин шиддәтли истисмар олунмасы нәтичәсиндә йығымын сүр’әтлә артмасы факты илә гарышдырыр⁴⁸. Изафи дэйәр истехсалы һагғындаки бөлмәләрдә биз даим белә фәрз әдирдик ки, әмәк һаггы һеч олмазса иш гүввәсинин дэйәринә бәрабәрдир. Лакин һәятдә әмәк һагғынын зорла бу дэйәр сәвиййәсиндән ашағы әндирилмәси о гәдәр мүнһүм рол ойнайыр ки, бу мәсәлә үзәриндә мүхтәсәр дә олса даянмамаг олмаз. Әмәк һагғынын белә азалдылмасы мүййән һәдд дахилиндә фәһләнин зәрури истехлак фондуну фе’лән капитал йығымы фондуна чевирир.

Ч. Ст. Милл дейир: „Әмәк һагғынын мәһсулдар гүввәси йохдур; әмәк һаггы мәһсулдар гүввәнин гиймәтидир; машынларын гиймәти кими әмәк һаггы да әмтиә истехсалында әмәйин өзү илә бәрабәр иштирак этмир. Әкәр әмәйи сатын алмадан әлдә этмәк мүмкүн олсайды, әмәк һаггы ләзымсыз бир шей оларды“⁴⁹. Лакин фәһләләр дә анчаг һава удмагла яшай билсәйдиләр, онлары һеч бир гиймәтлә чәлб әдиб ишләтмәк олмазды. Демәли, һавайы әмәк, сөзүн риязи мә’насында көтүрүлән бир һәддир: бу һәддә даим яхынлашмаг олар, лакин һеч вахт она чатмаг олмаз. Капитал даим фәһләләри бу ниһилист сәвиййәсинә әндирмәйә чалышыр.

Әсәрләриндән тез-тез ситат кәтирдийим XVIII әср язычысы вә „*Essay on Trade and Commerce*“ адлы әсәрин мүәллифи: Инкилтәрәнин ән мүнһүм тарихи вәзифәси, инкилис фәһләләринин әмәк һагғыны франсыз вә я һолландиялы фәһләләрин әмәк һаггы сә-

⁴⁸ Рикардо дейир: „Ичтиман инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә капиталын вә я әмәк тәтбиги үчүн (йә’ни истисмар үчүн) ләзым олан васитәләрин йығымы аз вә я чох сүр’әтли ола билир вә һәр һалда бу йығым әмәйин мәһсулдар гүввәсиндән асылы олмалыдыр. Әмәйин мәһсулдар гүввәси, үмумийәтлә десәк, мүнбит торпагларын бол олдуғу ерләрдә даһа артыг олур“. Әкәр бу чүмләдә әмәйин мәһсулдар гүввәси дедикдә, мәһсулун ону өз әмәйилә истехсал эдән адамлар чатан чүз’и бир һиссәси нәзәрдә тутулурса, онда Рикардонун цедикләри садәчә лүзүмсуз тәкрардыр, чүнки әкәр капитал саһиби истәсә („if the owner pleases“) әлбәттә, фондун галан һиссәсинин һесабына капитал йығыла биләр. Лакин бу һал адәтән, мәһз торпаглары ән мүнбит олан өлкәләрдә баш вермир“ („*Observations on certain verbal disputes etc.*“, p. 74, 75).

⁴⁹ J. St. Mill, *Essays on some unsettled Questions of Political Economy*, London 1844, p. 90.

вийийэсинэ эндирмэкдэн ибарэтдир дедикдэ анчаг инкилис капита-
лынын чохданки арзусуну бүрүзэ вермишдир⁵⁰. Нэмин мүэллиф
садэлөвн бир адам кими, эзчүмлэ дейир: „Экэр бизим йохсуллар
(йохсул сөзү фэһлэлэрэ ишарэ илэ ишлэдилик) фираван яшамаг
истэйирлэрсэ... онда, элбэттэ онларын эмэйн баһа олмалыдыр...
чүнки бизим мануфактура фэһлэлэринин ифрат дэрэчэ исрафчы-
лыгыны („hear of superfluties“) дүшүндүкдэ адамын түклэри биз-
биз олур; онларын ади арагы да вар ардыч арагы да, чайы да вар
гэнди дэ, харичдэн кэтирилэн хүшкэбэри дэ вар э’ла пивэси дэ,
чити дэ, бурнотусу да, түтүнү дэ, хүласэ һэр шейи вар“⁵¹.

Мүэллиф сонра нортһемптонширли бир фабрикантын эсэрин-
дэн ситат кэтирир; нэмин фабрикант мө’мин бир адам кими кез-
лэрини көйэ дикиб дейир: „Франсада эмэк Инкилтэрэдэкиндэн
дүз үчдэ бир гэдэр учуздук, чүнки франсыз йохсуллары ағыр
зэхмэтлэ ишлэйирлэр, емэклэри вэ кейимлэри мянэдир, истехлак
этдиклэри эсас шейлэр чөрөк, мейвэ, көйэрти, мүхтэлиф көклэр
вэ гуру балыгдан ибарэтдир, анчаг һэрдэн бир эт ейирлэр, буг-
да баһа оланда чөрэйи чох аз ишлэдирилэр“⁵². Бу мүэллиф сөзүнэ
давам эдиб дейир: „Онларын ичдийи дэ анчаг су вэ бу кими йүн-
күл ичкилэрдэн ибарэтдир, буна көрө дэ онлар һэгигэтдэ һейрэт
эдилэчэк гэдэр аз пул хэрчлэйирлэр... Белэ бир вэзиййэтэ чат-
маг, элбэттэ, чэтиндир, лакин һәм Франсада, һәм дэ Голландия-
да бу вэзиййэтин мөвчуд олмасы сүбүт эдир ки, она чатмаг
мүмкүндүр“⁵³.

Инди [1873-чү илдэ] капиталист истехсал үсүлунун инкишафы
нэтичэсиндэ бүтүн ер үзү фэһлэлэринин дүчар олдугу харичи
рэгабэт сайэсиндэ биз бу мәсэлэдэ хейли ирэлиләмишик. Инди
мэтлэб даһа Инкилтэрэдэ эмэк һаггыны Авропа гит’эсиндэки
эмэк һаггы сөвиййэсинэ эндирмэкдэн ибарэт дейилдир, инди мэт-
лэб бунун үстүндэдир ки, Авропада олан эмэк һаггы сөвиййэси,
аз-чох яхын кэлэчэкдэ Чиндэки эмэк һаггы сөвиййэсинэ эндирил-
син. Инкилтэрэ парламанынын үзвү чэнаб Stapleton эмэйн кэлэ-
чэк гиймэти һаггында өз сечичилэринэ нитг сөйлэркэн бу мәсэлэ-
дэн бәһс эдиб демишди: „Экэр Чин кэлэчэкдэ бөйүк бир сәнае
өлкэсинэ чеврилэрсэ, онда мән билмирәм ки, Авропанын сәнае

⁵⁰ „An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 44. „Times“ гәзети
дэ 1866-чы илин декабр вэ 1867-чи илин январ айларында Инкилтэрэ мэдэн саһиб-
лэринин үрэйиндэн олан бир мәгалэ дәрч этмишди; бу мәгалэдэ, „саһибкарла-
рын“ хейри үчүн анчаг яшамагдан өтрү лазым олдугу гэдэр эмэк һаггы алыб
бундан артыг һеч бир шей истэмэйэн Белчика мэдэн фэһлэлэринин шән һәя-
ты тәсвир олунурду. Белчика фэһлэлэри чох дөзүрлэр, лакин енэ дэ „Times“
онлары нүмунэви бир фэһлэ кими тәсвир этмәкдэ чох тәләсмишдир. Белчика
мэдэн фэһлэлэринин 1867-чи ил феврал айында (Marchienne яхынлығында) баш
вериб гургушун вэ барытла ятырылан тәтили һаман тәсвирэ чаваб олду.

⁵¹ Енэ орада, p. 44, 46.

⁵² Нортһемптонширли фабрикант бурада мө’минчэсинэ риякарлыг эдир,
лакин үрэйиндэки дәрди нәзәрэ алсаг, онун бу риякарлығыны тамамилэ бағыш-
ламаг олар. О, бурада санки франсыз мануфактура фэһлэсилэ инкилис мануфак-
тура фэһлэсинин һәятыны мүгайисэ эдир, һэгигэтдэ исэ, сонралар өзүнүн дэ
этираф этдийи кими, ситат кэтирдийи ердэ Франса кәнд тәсәррүфат фэһлэси-
нин һәятыны тәсвир эдир.

⁵³ Енэ орада, p. 70, 71.

әһалиси, өз рәғибләринин сәвийһәсинә энмәдән, Чинлә мүбаризәдә нечә давам кәтирә биләр“ („Times“, 3 сентябр 1873-чү ил).

Ситат кәтирдийимиз 1770-чи ил Essay-и мейдана кәләндән ийирми ил сонра бир американ шарлатаны, барон ады верилмиш янки Бенжамен Томсон (alias граф Румфорд), әйни инсанийәтпәрвәрлик планларыны ирәли сүрүб аллаһын вә адамларын мәрһәмәтини газанмышды. Онун „Essays“и, фәһләләрин адәтән истәһлак әтдикләри баһалы шейләри учуз суррогатларла нечә әвәз әтмәк үсулларыны көстәрән һәр чүр ресептләрлә долу бир хәрәк китабындан ибарәтдир. Бу гәрибә „философун“ ән яхшы ресептләриндән бири будур: „5 кирвәнкә арпа, 5 кирвәнкә гарғыдалы, 3 пенслик шор балыг, 1 пенслик дуз, 1 пенслик сиркә, 2 пенслик истиот вә көйәрти, чәми $20\frac{3}{4}$ пенслик мәһсулдан 64 адамлыг шорба биширмәк олар, чөрәйин гиймәти орта олдугда исә, бу хөрәйин гиймәти азалдылыб адам башына $\frac{1}{4}$ пенсә эндирилә биләр“⁵⁴. Капиталист истәһсалы инкишаф әтдикдән сонра әмтиәләрин тәркиби о гәдәр сахталашдырылмышдыр ки, Томсонун арзуларына даһа әһтияч галмамышдыр⁵⁵.

XVIII әсрин ахырларында вә XIX әсрин биринчи он илләриндә Инкилтәрә фермер вә ләндлордлары фәһләләрә верилән әмәк һаггынын ән ашағы һәддә гәдәр азалдылмасына наил олмушдулар, фәһләләрә әмәк һаггы шәклиндә вердикләри пул онларын яшамалары үчүн тәләб олундуғу ән ашағы һәддән дә аз олурду, галаныны да мәһәллә хейрийһәси тәрәфиндән верилән ярдым шәклиндә әләвә әдирдиләр. О хош әйямда, әкинчилик фәһләләри үчүн „гануни“ әмәк һаггы тарифи тәйин әтмәк ихтияры һәлә инкилис юнкерләринин әлиндә иди. Бунларын о дөврдә нә гәдәр кобуд бир оюнбазлыгла мәшғул олдуғларына даир бир мисал: „О заман (1795-чи илдә) Speenhamland сквайрлары [әяләт мүлкәдарлары] әмәк һаггы тарифләрини тәртиб әдиркән емәк сүфрәси башында идиләр, амма фәһләләрин дә емәйә әһтиячы олдуғуну,

⁵⁴ Benjamin Thomson, *Essays political, economical and philosophical etc.* 3 volumes. London 1796—1802, vol. I, p. 288. Сәп F. M. Eden өз „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.“ әсәриндә Румфордун бу һоррасыны ишчи әвләри мүдирләринә хүсусилә чох мәсләһәт көрүр вә инкилис фәһләләрини ғынайыб дейир ки, „Шотландияда бир чох аиләләр айлар узуну анчаг юлаф вә арпа унундан һорра чалыб, ичинә дә бир гәдәр дуз атыб ейирләр, нә буғда, нә дары, нә дә әт ейирләр вә буна бахмаяраг, һәлә чох фираван яшайырлар“ („and that very comfortably too“) (енә орада, Book II, ch. II, p. 503). Бу чүр „көстәришләр“ XIX әсрдә дә олмушдур. Мәсәлән язырлар ки: „Инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләләри, алчаг ун гатгысы олан чөрәйи емәк истәмирләр. Тәрбийәнин яхшы олдуғу Шотландияда, йәгин ки, бу янлыш фикирдә оланлар йохдур“ (Charles H. Parry, M. D., *The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered*, London 1816, p. 69). Лакин һәмин Parry шикәятләнир ки, һазырда (йә’ни 1815-чи илдә) инкилис фәһләси Eden заманларына (1797-чи илә) нисбәтән олдуғча тәнәззүл әтмишдир.

⁵⁵ Яшайыш васитәләринин сахталашдырылмасы һаггында ахырынчы парламент гәһигат комисйону тәрәфиндән верилән һесабатдан белә мә’лум олур ки, Инкилтәрәдә һәтта дәрманларын да сахталашдырылмасы истисна олмайыб ади бир һалдыр. Мәсәлән, 34 аптектән көтүрүлән 34 тирйәк нүмунәси гәһлил әдилмиш вә 31 һалда тирйәкә хашхаш, буғда уну, китрә, кил, торпаг вә саирә гатылдығы мә’лум олмуш, бир чох һалларда исә тирйәкдә морфинин һеч изи дә тапылмамышдыр.

йэгин ки, фикирлэринэ кэтирмирдилэр... Онлар бу гэрара кэлдилэр ки, 8 кирвэнкэ 11 унсия агырлыгында бир көмбөнийн гиймэти 1 шиллинг олдуғу заман адам башына һәфтәлик эмәк һаггы 3 шиллинг олмалы вә көмбөнийн гиймэти 1 шиллинг 5 пенсэ чатана гэдәр бу эмәк һаггы дүзкүн сурәтдә артмалыдыр. Чөрөйин гиймэти бундан даһа чох артдыгда эмәк һаггы нисбәтән азалмалыдыр; мисал үчүн бир көмбөнийн гиймэти 2 шиллинг олдуғда ишчинин истәһлак этдийи чөрөйин мигдары әввәлкинин бешдә бири гэдәр аз олмалыдыр⁵⁶.

Вәзифәләриндән бири дә эмәк һаггыны тәнзим этмәкдән ибарәт олан бөйүк бир фермер, мәһкәмә сәдри вә йохсуллар әвинин мүдири А. Bennet, 1814-чү илдә лордлар палатасынын истинтаг комиссионун гаршысында ифадә вериркән ондан сорушмушдулар: „Фәһләләрин күндәлик әмәйинин дәйәрилә онлара верилән мәһәллә ярдымынын мигдары арасында мүйәйән бир нисбәт көзләнилимиз?“. О, бу суала белә чаваб вермишди: „Бәли. һәр аиләнин һәфтәлик кәлирини тамамламағ үчүн онун номинал эмәк һаггы, адам башына бир галлонлуг (8 фунт 11 унсиялығ) чөрөйин дәйәринә чатдырылыр вә бундан әлавә адам башына 3 пенс верилир... Биз белә күман әдирик ки, һәр аилә үзвүнүн бир һәфтә яшамасы үчүн бир галлон чөрәк кифайәтдир; 3 пенс исә палтар үчүн верилир; мәһәллә өзү палтар вермәйи даһа мүнәсиб көрдүкдә бу 3 пенс ярдым пулундан чыхылыр. Бу гайда ялныз Уилтширдән гәрбдәки ерләрин һамысында дейил, һәтта зәннимчә, бүтүн өлкәдә вардыр⁵⁷. О заманын буржуа язычыларындан бири һәйәчанла дейир ки: „Беләликлә фермерләр илләр бою, өз һәмвәтәнләриндән ибарәт олуб һөрмәтә лайиғ бир синфи, иш әвләринә пәнәһ кәтирмәйә мәчбур әтмәклә бу синфин мәһв олуб кетмәсинә сәбәб олмушлар... Фермер фәһләләрин өзләри үчүн һәтта ән зәрури истәһлак фонду топламасына мане оларағ өз шәхси кәлирини артырмышдыр⁵⁸“.

Зәманәмиздә, изафи дәйәрин ярадылмасында вә демәли капитал йығымы фондунун ярадылмасында фәһләләрин зәрури истәһлак фондуну ачығча гарәт әтмәйин нә кими рол ойнадығыны биз, мәсәлән әв сәнаеи дейилән сәнаеи тәдгиг әдәркән көрдүк (бах: XIII фәсил, 8, d). Бу гәбилдән олан ени фактлар ашағыда, һәмин бу бөлмәдә көстәриләчәкдир.

Бүтүн сәнае саһәләриндә сабит капиталын эмәк васитәләриндән (машын, аләт, апарат, нәглийят вәсаити, тикилиләр вә саирәдән) ибарәт олан һиссәси, һәмин капиталын сәрф әдилмәси һәч-

⁵⁶ G. B. Newnham (barrister at law), A. Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws, London 1815, p. 28, гейд.

⁵⁷ Енә орада, p. 19, 20.

⁵⁸ Ch. H. Parry, The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, London 1816, p. 77, 69. Ләндлорд чәнаблары, Инкилтәрә адындан яkobинләр әлейһинә апардығлары мүнәрибәдәки иткиләринин „әвәзини чыхармағла“ бәрәбәр һәмчинин олдуғча варланмышдылар. „18 ил әрзиндә онларын алдығлары рента ики гат, үч гат, дөрд гат, мүстәсна һалларда исә һәтта алты гат артмышдыр“ (енә орада, p. 100, 101).

ми илэ мүййән олуна бир мигдар фәһләйә иш верилә биләчәк мәбләғдә олмалыдырса да, капиталын бу һиссәси ишләмәкдә олан фәһләләрин сайына һеч дә һөкмән мütәнасиб сурәтдә артмыр. Тутаг ки, бир фабрикада 100 фәһлә 8 саат ишләмәклә 800 иш сааты верир. Әкәр капиталист бу мигдары ярыбаяры артырмаг истәйирсә, бунун үчүн фабрикада әлавә 50 нәфәр фәһлә ишләдә биләр, лакин бу һалда капиталист бир тәк әмәк һаггы үчүн дейил, әмәк васитәләри үчүн дә ени капитал аванс әтмәлидир. Лакин капиталист әввәлдәки 100 фәһләни күндә 8 саат әвәзинә 12 саат ишләмәйә дә мәчбур әдә биләр; бу һалда капиталист мөвчуд әмәк васитәләри илэ дә өтүшә биләр, лакин бу васитәләр даһа сүр'әтлә ишләниб көһнәлмиш олар. Беләликлә, иш гүввәсинин даһа кәркин бир шәкилдә сәрф олунмасы нәтичәсиндә ярадылан әлавә әмәк, капиталын сабит һиссәсини габагчадан мутабиғ сурәтдә артырмадан, йығым субстансиясыны, йә'ни изафи мәһсулу вә изафи дәйәри чохалда биләр.

Һасилат сәнаеиндә [йә'ни хаммал һасил әдән сәнаедә], мәсәлән мә'дәнләрдә вә саирәдә хаммал, аванс әдилән капиталын чүз'и бир һиссәсини белә тәшкил әтмир. Бурада әмәк чисми әввәлчәдән сәрф әдилән әмәйин мәһсулу дейилдир, чүнки ону тәбиәт өзү һавайы верир. Мәсәлән: филиз, даш көмүр, даш вә саирә кими. Бурада сабит капитал демәк олар анчаг әлә әмәк васитәләриндән ибарәтдир ки, бунлара чох асанлыгла (мәсәлән фәһлә ишләтмәк үчүн күндүз вә кечә нөвбәләри тә'йин әтмәклә) әлавә әмәк тәтбиғ әтмәк олар. Лакин бүтүн башга шәраит дәйишмәз галдыгда мәһсулун күтләси вә дәйәри, сәрф олунан әмәйин мигдарына дүз нисбәтдә артыр. Истәһсалын биринчи күнүндә олдуғу кими бурада да, мәһсул ярадан вә бунунла бирликдә капиталын мадди үнсүрләрини дә ярадан амилләр, йә'ни инсан илә тәбиәт чийин-чийинә кедирләр. Иш гүввәсинин эластиклийи сәйәсиндә йығым саһәси, сабит капитал габагча артырылмадан кенишләнир.

Доғрудур, әкинчиликдә тохум илә күбрә дә сәнаедә хаммалын ойнадығы әйни ролу ойнайыр вә артыг тохум олмаса әкин саһәсини артырмаг олмаз. Лакин бу хаммал вә әмәк васитәләри мөвчуд олдуғдан сонра, мә'лумдур ки, һәтта халис механика васитәләринин тәтбиғи дә мәһсулу олдуғча артырыр. Беләликлә, әввәлки мигдар фәһләнин сәрф әтдийи артыг әмәк, торпағын мүнбитлийини артырыр вә бунун үчүн һеч бир ени әмәк васитәси сәрф олунмасыны тәләб әтмир. Бу енә инсанын тәбиәтә билаваситә көс-тәрдийи тә'сирдир ки, һеч бир ени капиталын иштиракы олмадан йүксәк йығым үчүн билаваситә мәнбә олур.

Нәһайәт, әсл сәнаедә әмәйә гоюлан һәр бир әлавә хәрч, хаммала да мутабиғ мигдарда әлавә хәрч гоюлмасыны тәләб әдир, лакин әмәк васитәләринә әлавә хәрч гоюлмасы һеч дә мәчбури дейилдир. Әкинчилик вә һасилат сәнаеи ә'маләдичи сәнаеин һәм өзүнә, һәм дә онун әмәк аләтләринә лазым олан хаммалы вердийинә көрә, әкинчилик илә һасилат сәнаеинин әлавә капитал гоймадан яратдығлары әлавә мигдар мәһсул да ә'маләдичи сәнаеин хейринә кедир.

Үмүмү екун белә олачагдыр: сэрвэтин һәр ики илкин амилинә, йә'ни иш гүввәси илә торпаға саһиб олан капитал элә бир кенишләнмәк габилийәти кәсб этмиш олур ки, бунун сайәсиндә о өз йығым үнсүрләрини өз кәмийәтиндән асылы олан, йә'ни фе'лән истеһсал әдилиб капиталын варлығыны реаллашдыран истеһсал васитәләринин күтләси вә дәйәриндән асылы олан һүдуду аша билир.

Капитал йығымынын дикәр мүһүм бир амили дә ичтимаи әмәйин мәһсулдарлыг сәвиййәсидир.

Әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча, мүәййән дәйәри вә демәли мүәййән мигдар изафи дәйәри ифадә әдән мәһсул күтләси дә артмыш олур. Әмәйин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чох артырса, изафи дәйәр дә бир о гәдәр чох истеһлак вә йығым васитәсини гаврамыш олур. Изафи дәйәр нормасы дәйишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә дә изафи мәһсул күтләси артыр, ялныз бу шәртлә ки, изафи дәйәр нормасы әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасындан яваш азалсын. Буна көрә дә изафи мәһсулун кәлирә вә әлавә капиталла тәгсими дәйишмәз галдыгда, капиталистин истеһлақы, йығым фондуну азалтмадан арта биләр. Һәтта белә дә ола биләр ки, малларын учузлашмасы капиталистә әйни мигдар вә һәтта даһа чох истеһлак шейләри вердийи һалда йығым фондунун нисби кәмийәти истеһлак фонду һесабына артсын. Лакин, юхарыда көрдүйүмүз кими әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча фәһлә дә учузлашыр, демәли, изафи дәйәр нормасы артыр вә һәтта реал әмәк һаггы артса да бу мәһз белә олур. Реал әмәк һаггы һеч вахт әмәк мәһсулдарлығынын артдыгы нисбәтдә артмыр. Беләликлә, әйни дәйишән капитал дәйәри даһа чох иш гүввәсини, демәли даһа чох әмәйи һәрәкәтә кәтирир. Енә дә әйни сабит капитал дәйәри даһа чох истеһсал вәсаитиндә, йә'ни даһа чох әмәк аләти, әмәк материалы вә ярдымчы материалларда ифадә олунур вә, демәли, мәһсул вә дәйәр ярадан вә я әмәйи өз чанына чәкән даһа чох үнсүр вермиш олур. Беләликлә, әлавә капиталын дәйәри дәйишмәз галдыгда вә һәтта ашағы дүшдүкдә, сүр'әтли йығым просеси давам әдир. Тәкран истеһсал мигясы нәинки мадди чәһәтдән кенишләнир, һәтта изафи дәйәр истеһсалы әлавә капиталын дәйәриндән даһа сүр'әтлә артыр.

Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы илкин капиталла да, йә'ни истеһсал просесиндә олан капиталла да тә'сир көстәрир. Ишдә олан сабит капиталын бир гисми әмәк васитәләриндән, мәсәлән машин вә саирәдән ибарәтдир ки, бунлар да анчаг аз-чох узун мүддәт әрзиндә истеһлак әдилә биләр вә демәли тәкран истеһсал олуна биләр, я да әйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз әдилә биләр. Лакин һәр ил бу әмәк васитәләринин бир гисми өлүб кедир, йә'ни өз истеһсал вәзифәсинин сон мәгсәдинә чатыр. Демәли әмәк васитәләринин бу гисми һәр ил вахташыры тәкран истеһсал олунмаг вә я әйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз әдилмәк мәрһәләсиндә олур. Әкәр һәммин әмәк васитәләринин истеһсал олундуғу саһәләрдә әмәйин мәһсулдар гүввәси инкишаф әдирсә—бу да ки, әлм вә техника тәрәгги этдикчә даим инкишаф әдир,—онда көһнә машинларын, аләт, апарат вә саирәнин ерини,

даһа мүкәммәл вә өз мүкәммәллийи нисбәтиндә даһа учуз олан ениләри тутур. Мөвчуд әмәк васитәләринин айры-айры һиссәләринин даим дәйишмәси һәлә бир яна дурсун, көһнә капитал даһа мәһсулдар бир шәкилдә тәкрат истәһсал олунур.

Сабит капиталын дикәр гисми, йә'ни хаммал вә ярдымчы материал бүтүн ил бою, әкинчилик саһәсинин вердийи материал исә адәтән илдә бир дәфә тәкрат истәһсал олунур. Беләликлә, иш үсулларынын вә саирәнин мүхтәлиф шәкилдә яхшылашдырылмасы бурада, демәк олар ки, һәм әлавә капитал, һәм дә ишдә олан капитал, әйни заманда тә'сир көстәрир. Кимя саһәсиндәки һәр бир наилийәт, файдалы маддәләрин сайыны чоһалтмаг вә мә'лум маддәләрдән сәмәрәли шәкилдә истифадә әдилмәси үсулларыны артырмаг вә бунунла да капиталын бөйүмәсинә вә онун тәтбиг олундуғу саһәнин кенишләнмәсинә сәбәб олмаг вә бәрәбәр, кимянын тәрәггиси һабелә инсанлара истәһсал вә истәһлак просесиндә әмәлә кәлән туллантылары тәкрат истәһсал просеси дөврәнына гайтармаг вә өйрәдир вә беләликлә, габагча капитал сәрф әдилмәдән ени капитал материясы ярадыр. Анчаг иш гүввәсини кәркинләшдирмәк васитәсилә тәбии сәрвәтдән сүр'әтлә истифадә әтмәйә имкан ярадылмыш олдуғу кими, әлм илә техника да ишдә олан капитал, өз мөвчуд кәмийәтиндән асылы олмадан кенишләнмәк габиллийәти верир. Әлм илә техника илкин капиталын бәрпа мәрһәләсинә кирмиш һиссәсинә дә тә'сир көстәрир. Капиталын бәрпа олунуб ени шәкил алан бу һиссәси, өз көһнә шәклинин иштиракы олмадан баш вермиш ичтимаи тәрәггидән һавайы истифадә әдир. Доғрудур, мәһсулдар гүввәнин бу инкишафы әйни заманда, ишдә олан капиталларын гисмән гиймәтдән дүшмәсинә дә сәбәб олур. Мәсәлән, машина гоюлан капитал, әйни нөвдән олан даһа мүкәммәл бир машин мейдана кәлдикдә өз дәйәрини итирир. Капиталын бу йол илә өз дәйәрини итирмәси рәғабәтдә өзүнү чоһ кәскин бир шәкилдә һиссәтдирдийинә көрә бунун әсас ағырлығы фәһләннин үзәринә дүшүр, чүнки капиталист фәһләни даһа чоһ истисмар әтмәклә өз зәрәрини чыхармаға чалышыр.

Әмәк, истәһлак әтдийи истәһсал васитәләринин дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирир. Дикәр тәрәфдән, мә'лум мигдар әмәйин һәрәкәтә кәтирдийи истәһсал васитәләринин дәйәри вә күтләси, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына мүтәнасиб сурәтдә чоһалыр. Беләликлә, мә'лум мигдар әмәк өз яратдығы мәһсула һәмишә әйни мигдар ени дәйәр әлавә әдирсә дә, әмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча, мәһсул үзәринә кечирилән көһнә капитал дәйәри артыр.

Мәсәлән, инкилис әйиричиси илә һинд әйиричиси әйни мигдар саат әрзиндә вә әйни интенсивликлә ишләйирсә, онларын бир һәфтә әрзиндә яратдыглары дәйәр бир-биринә бәрәбәр олачагдыр. Лакин бу бәрәбәрлийә баһмаяраг, күчлү автоматларла ишләйән инкилисин вердийи һәфтәлик мәһсулун дәйәри илә, анчаг әл чәһрәсиндә ишләйән һиндлинин вердийи һәфтәлик мәһсулун дәйәри арасында чоһ бөйүк фәрг вардыр. Инкилис әйиричиси бир күн әрзиндә бир нечә йүз гат артыг мигдарда памбығы, әйирмә аләтләрини вә саирәни сапа чевирир, һәмчинин өз мәһсулунда бир нечә йүз гат артыг мигдарда капитал дәйәри сахламыш олур. Һәтта онун

бир күнлүк эмэйилэ ярадылмыш олан ени дэйэр, йэ'ни һәммин эмэк нэтичэсиндэ истехсал васитэлэринэ элавэ олунан ени дэйэр, һинд-линин истехсал этдийи дэйэрэ бэрабэр олсайды да, енэ онун бир күнлүк эмэйи нэинки мигдарча даһа чох мэхсулда, һэтта һәммин мэхсулун сон дэрэчэ артыг дэйэриндэ дэ ифадэ олунур, йэ'ни онун ени мэхсул үзэринэ кечирдийи вэ енидэн капитал шэклиндэ ишэ башлая билэчэк көһнэ дэйэрдэ ифадэ олунур.

Ф. Энкелс дейир: „1782-чи илдэ (Инкилтэрэдэ) сон үч илин юн мэхсулу фэһлэ чатышмадыгына көрэ йығылыб э'мал олунмамыш галырды вэ экэр ени машынлар ихтира олунуб бу юнун әйирил-мәсинэ имкан вермәсәйди, енэ дэ э'мал олунмамыш галачагды“⁵⁹. Машын шэклиндэ маддиләшән эмэк, әлбәттә, бир нәфәр дэ олсун ени фэһлэ яратмамышдыр, лакин аз бир мигдар фэһләнин, нис-бәтән аз элавэ чанлы эмэк сәрф этмәклә юну мэхсулдар шәкил-дэ истехлак этмәсинә, бу юна ип шэклиндэ ени дэйэр элавэ этмәсинә, онун көһнэ дэйәрини сахламасына вэ саирәйә имкан вермишдир. Бунунла да һәммин эмэк юнун кениш мигяса тәкрар истехсалы үчүн бир васитә вэ тәкан олду. Чанлы эмэк өз тәбиә-тинә көрә мэхсула ени дэйэр элавэ этмәклә көһнэ дэйәри сахла-маг габилийәтинә маликдир. Истехсал васитэләринин тәкмиллийи, һәчми вэ дэйәри артдыгча, йэ'ни эмәйин мэхсулдар гүввәсинин инкишафы нэтичәсиндә йығым артдыгча эмэк, даим артмагча олан капитал дэйәрини һифз әдиб ени-ени формаларда әбәдиләшдирир⁶⁰. Муздлу эмэк системиндә эмәйин бу тәбии габилийәти, эмәйи өзүнә табе әдән капиталла мэхсус бир габилийәт кими, йэ'ни ка-питалын өз-өзүнү мұһафизә этмәк габилийәти кими көрүнүр, не-чә ки, эмәйин ичтимаи мэхсулдар гүввәләри капиталын хассәлә-ри кими, капиталистин изафи эмәйи даим мәнимсәмәси исә капита-лын даим өз-өзүнә артмасы просеси кими нәзәрә кәлир. Әмтиә дэйәринин бүтүн формалары пул формасы шэклиндә көрүндүйү кими, эмәйин дэ бүтүн хассәләри капиталын хассәләри шэклиндә көрүнүр.

⁵⁹ F. Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845, S. 20. [Ф. Энкелс, *Инкилтэрэдэ фэһлэ синфинин вәзийәти*. Дөвләтнәшр. 1928. Сәһ. 13.]

⁶⁰ Классик сияси игтисад эмэк просесини вэ дэйәрин артмасы просесини кифайәт дәрәчәдә тәһлил этмәдийинә көрә тәкрар истехсалын бу мұһүм чәһә-тини һеч бир заман дүзкүн аламамышдыр. Рикардо буна мисал ола биләр. Мәсәлән, о дейир ки: „Мэхсулдар гүввә нә гәдәр дәйиширсә дәйишсин, фабри-каларда бир миллион адам һәмишә эйни дэйәри истехсал әдәчәкдир“. Бу адам-ларын эмәйинин экстенсивлик вэ интенсивлик кәмийәти мә'лум галдыгда, Рикар-донун дедийи һагдыр. Лакин бу һал, эмәйин мэхсулдар гүввәси мұхтәлиф олдугда, бир миллион адамын мэхсула чевирдийи истехсал васитәләри күтләсинин дэ, мэхсулда сахладыгы кечмиш эмәйин мигдарынын да вэ, демәли, вердийи мэх-сулун дэйәринин дэ чох мұхтәлиф олмасына һеч дэ мане олмур. Рикардо исә чыхардыгы нәтичәләрдән бә'зиләриндә мәнз бу чәһәти нәзәрдән гачырыр. Өтәри гейд этмәлийик ки, Рикардо бу мисала әсасланараг, истехлак дэйәри илә (буну Рикардо бурада: *wealth*, мадди сәрвәт адландырыр) мұбадилә дә-йәри арасындаки фәрги Ж. Б. Сәйә изаһ этмәк истәмишсә дә һанл ола билмә-мишдир. Сәй она белә чаваб верир: „Даһа мұкәммәл истехсал үсулларылә ишләдикдә бир миллион адам ики гат, үч гат артыг сәрвәт ярада билдийи һалда артыг дэйәр ярада билмир дөйән чәнаб Рикардонун гейд этдийи бу чәтинлийә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, экәр биз истехсала лазым кәлдийи кими янашыб

Сабит капиталын о һиссәси ки, А. Смит она әсас һиссә дейир, йә'ни әмәк васитәләри, мәсәлән тикинтиләр, машынлар вә саирә,— истеһсал просесиндә һәмишә бүтүнлүклә иштирак этдийи һалда анчаг тәдричән ишләниб ашыныр вә өз дәйәрини, истеһсалында тәдричлә иштирак этдийи әмтиәләр үзәринә анчаг тәдричлә кечирир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны көстәрән мәһз бу һиссәдир. Капиталын бу һиссәси артдыгча, тәтбиг олунаң капитал илә һәр ан истеһлак олунаң капитал арасындаки фәрг дә артыр. Башга сөзлә десәк: әмәк васитәләринин, йә'ни тикинтиләрин, машынларын, су боруларынын, иш һейванынын, һәр чүр апаратларын вә саирәнин мадди күтләси вә дәйәри артыр; бу әмәк васитәләри аз-чоһ узун бир мүддәт әрзиндә даим тәкрат башланан истеһсал просесләриндә, йә'ни мүәййән файдалы нәтичә әлдә әдилмәсиндә там һәчмдә иштирак әдир, лакин тәдричлә

ону бир мүбадилә кими көтүрсәк, йә'ни бу мүбадиләдә әмәйин, торпағын вә капиталларын мәһсулдар хидмәтләринин верилиб мүгабилиндә мәһсул алындығыны нәзәрдә тутсаг, һәммин чәтинлик арадан галхмыш олар. Биз дүнядаки бүтүн мәһсуллары ялныз бу мәһсулдар хидмәтләр васитәсилә әлдә әдирик. Башга сөзлә десәк: өз мәһсулдар хидмәтләримизин мүгабилиндә, истеһсал адланан мүбадилә васитәсилә нә гәдәр чоһ файдалы шей алмыш олсаг бир о гәдәр зәнкин оларыг, мәһсулдар хидмәтләримизин дәйәри бир о гәдәр артыг олар“ (J. B. S a y, Lettres à M. Malthus, Paris 1820, p. 168, 169). Сәйин арадан галдырмаг истәдийи вә Рикардонун нәзәриндә дейил, ялныз Сәйин нәзәриндә мөвчуд олан бу „чәтинлик“ бундан ибарәтдир: истеһлак дәйәрләринин мигдары әмәйин мәһсулдар гүввәсинин артмасы тә'сири алтында чоһалдыгы һалда нә сәбәбә бунларын дәйәри артмыр? Чәвабы: әкәр биз лүтфән истеһлак дәйәрини мүбадилә дәйәри адландырсак, чәтинлик арадан галхмыш олар. Мүбадилә дәйәри мүбадилә илә мүәййән әлағәси олан бир шейдир. Демәли, истеһсалы әмәк илә истеһсал васитәләринин мәһсула „мүбадилә олунмасы“ адландыраг; белә әтсәк онда күн кими айдын олар ки, истеһсалда нә гәдәр чоһ истеһлак дәйәри ярадылмыш олса, бир о гәдәр чоһ мүбадилә дәйәри әлдә әтмиш оларыг. Башга сөзлә десәк, фабрикант бир иш күнүндә нә гәдәр чоһ истеһлак дәйәри, мәсәлән чораб әлдә әтмиш олса, онун чораб сәрвәти бир о гәдәр артыг олачагдыр. Лакин бурада бирдән-бирә чәнаб Сәйин ағлына белә бир фикир кәлир ки, чорабарын „мигдары артдыгча“ онларын „гиймәти“ (әлбәттә, мүбадилә дәйәринә гәт'иййән дәхли олмаян „гиймәти“) дүшүр, „чүнки рәгабәт нәтичәсиндә истеһсалчылар мәһсулу өзләринә баша кәлдийинә вермәли олурлар“. Әкәр капиталист өз әмтисини өзүнә тамам олан гиймәтлә сатырса, онда бәс мәнфәәт һарадан әмәлә кәлир? Анчаг, бу чүр әһәмиййәтсиз шейләр үзәриндә дүшүнүб пәрт олмага дәйәрни! Сәй дейир ки, мәһсулдарлыг йүксәлдийинә көрә инди һәр кәс, кечмишдә мүгабилиндә бир чүт чораб алдыгы эйни эквиваленти вериб ики чүт чораб алыр вә и. а. Бу сурәтлә Сәйин чыхардыгы нәтичә, Рикардонун мәһз һаман мүддәасыдыр ки, Сәй ону рәдд әтмәк истәйирди. Сәй бу гәдәр фикирләшиб бейин ишләтдикдән сонра шадланыр вә Малтуса мүрачиәтлә дейир: „Мөһтәрәм чәнаб, будур бу мүкәммәл нәзәриййә; мән дейирәм ки, бунсуз сияси игтисадын әң чәтин мәсәләләрини айдынлашдырмаг вә хүсусән сәрвәтин дәйәрдән әмәлә кәлмәсинә баһмаяраг, мәһсулларын дәйәри дүшдүкдә милләтин нә үчүн даһа зәнкин олдуғу мәсәләсини айдынлашдырмаг мүмкүн дейилдир“ (енә орада, р. 170). Сәйин „Lettres“ дәки бу чүр һоһгабазлыглары барәсиндә бир инкилис игтисадчысы белә дейир: „Чәнаб Сәй мәһз бу ифрат боһбоғазлыгы („those affected ways of talking“) өз нәзәриййәси адландырмаг истәйир вә Малтуса мәсләһәт көрүр ки, бундан, „Авропанын бир чоһ ерләриндә“ олдуғу кими, һертфордда да дәрс версин. О дейир: „Әкәр бу мүддәаларда бә'зи шейләр сизә парадокс кими көрүнсә, һәммин мүддәаларын ифадә этдийи шейләрә диггәт етирин вә бу һалда мән чәсарәтлә күман әдирәм ки, онлар сизә олдуғча садә вә айдын көрүнәр“... Шүбһәсиздир,—лакин бу просес нәтичәсиндә көрәчәйимиз шей бизә һәр чүр истәсәниз көрүнә биләр, анчаг ени вә я әһәмиййәтли бир шей кими көрүнмәз“ („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.“, p. 116, 110).

ишлэниб ашыныр вэ, демэли, өз дэйэрини хиссэ-хиссэ итирир, һабелэ бу дэйэри мэхсулун үзэринэ хиссэ-хиссэ кечирир. Бу эмэк васитэлэри мэхсулун ярадылмасында иштирак этдиклэри һалда она ени дэйэр элавэ этмэдиклэринэ көрө, йэ'ни бүтөвлүкдэ тэтбиг олдуглары һалда анчаг хиссэ-хиссэ истехлак олундугларына көрө, юхарыда гейд этдийимиз үзрэ бунлар да тэбиэт гүввэлэри кими: су, бухар, һава, электрик вэ саирэ кими һавайы хидмэт көстөрмиш олур. Кечмишдэ сэрф олунан эмэйин бу һавайы хидмэтлэри, чанлы эмэйин гаврайыб чанландырдыгы бу хидмэтлэр, йыгымын мигясы артдыгча йыгылыб чохалыр.

Кечмишдэ сэрф олунан эмэк һәмийшэ капитал донунда мейдана чыхдыгына көрө, йэ'ни *A, B, C* вэ и. а. фәһлэлэрин эмэк пассиви, ишлэмэйән *X* шәхсин активинэ чеврилдийинэ көрө, буржуалар вэ игтисадчылар кечмишдэ сэрф олунан эмэйин хидмэтлэрини тә'рифлэиһ көйлэрэ галдырылар; Шотландия даһиси Мак Куллох һәтта белэ фәрз эдир ки, кечмишдэ сэрф олунан эмәйә мүййән мигдар мұкафат (фаиз, мәнфәәт вэ и. а.) дәхи чатмалдыр⁶¹. Демэли, чанлы эмэк просесиндэ истехсал васитэлэри шәклиндэ иштирак эдән кечмиш эмэйин әһәмийәтинин мүтәмадийән артмасы, кечмишдэ сэрф олунуб гаршылығы өдәнилмәмиш эмэк һәмийн проседэ иштирак эдән фәһләннин өзүнә иснад верилмир, бу эмэйин фәһләдән алыныб өзкәнинкиләшдирилмиш тәчәссүмүнә, онун капиталдаки тәчәссүмүнә иснад верилир. Бир гулдар, фәһләни гүл эдән хусусийәтләрден сәрфнәзәр әтмәклә ону ади бир фәһлә кими тәсәввүр эдә билмәдийи кими, капиталист истехсалынын әмәли хадимлэри вэ бунларын мәфкурәчиси олан бошбоғазлар да, истехсал васитэлэрини анчаг, зиддийәтләрә әсасланан һазырки антагонист ичтимаи донда көрүрләр вэ әсла бундан айрылыгдә тәсәввүр эдә билмирләр.

Изафи дэйэрин кәлир илә капиталә бөлүнмәсиндән асылы олмаһараг, йыгымын кенишләнмәсинә бөйүк тә'сир көстәрән шәртләр сырасында, нәһайәт бир дә аванс әдилмиш капиталын бүтүн кәмийәтини көстөрмәк лазымдыр.

Иш гүввәсинин истисмар олунмасы дәрәчәси мә'лум олдугдә изафи дэйэр күтләси, һамылыгдә бир заманда истисмар олунан фәһлэлэрин сайындан асылы оларәг мүййән әдилир, бу исә, дэйишән нисбәтдә олса да, енә капиталын мигдарына мұтабиг олур. Капиталын үмуми мәбләғи илә бирликдә онун дэйишән тәркиб хиссәси дә артыр, әйни дәрәчәдә олмаса да енә артыр. Айрыча бир капиталистин истехсал мигясы нә гәдәр кениш олса, онун, һамысыны бирдән истисмар этдийи фәһлэлэрин сайы да вә я онун, өдәмәйиб мәнимсәдийи эмэйин күтләси дә бир о гәдәр чох олур⁶². Беләликлә, фәсиләсиз йығым сайәсиндә капитал нә гәдәр

⁶¹ Мак Куллох „wages of past labour“ [„кечмишдә сэрф олунан эмэйин мұгабилиндә мұкафат“] патентини, Сениор „wages of abstinence“ [„имтина мұгабилиндә мұкафат“] үчүн патент көтүрәндән хейли габаг көтүрмүшдүр.

⁶² Үчүнчү китабда көрәчәйик ки, симасыз истехсал саһәләринин һәр бириндә капиталын сабит вә дэйишән үнсүрләрә мұхтәлиф нисбәтдә айрылмасы, бу саһәләрин орта мәнфәәт нормасына тохунмур; әйни заманда көрәчәйик ки, бу һал, изафи дэйэрин тәбиәтинә вә истехсалына даир көстәрдийимиз ганунлар анчаг заһирән зиддир.

чох артырса, истехлак фонду илэ капитал фондуна айрылан дэйэрин мигдары да бир о гэдэр чох артыр. Буна көрө дэ капиталист даһа бөйүк дэбдэбэ ичиндэ яшамагла бэрабэр өз „имтинасыны“ артыра билэр. Нэһайэт, аванс эдилмиш капитал күтлэсилэ бирликдэ истехсалын мигясы нэ гэдэр чох кенишлэнирсэ, истехсалын бүтүн һэрэкэтверици яйлары да бир о гэдэр күчлү тэ'сир көстэрир.

5. Фәһлә фонду адланан фонд

Капиталистлэр, һабелэ изафи дэйэрин мәнимсәнилмәсиндэ иштирак эдән башгалары, мәсәлән мүлкәдарлар, онларын гол-ганадалары вә һөкүмәтләри, һәр ил элдэ эдилән изафи мәһсулун хейли һиссәсини исраф эдирләр. Бундан башга онлар өз истехлак фондунда мүэййән мигдар шей дэ сахлайырлар ки, тәдричлэ сәрф олуна бу шейләр истехсал үчүн дэ ишләдилэ биләрди; бундан эла вә онлар мүэййән мигдар ишчини шәхсән өзләринә хидмәт үчүн сахлайыр, беләликлэ дэ бу ишчиләр истехсалда сәмәрә верэ билмир.

Буна көрө дэ сәрвәтин капиталә чеврилән һиссәси һеч бир заман, ола биләчәйи гэдэр чох олмур. Бүтүн ичтимаи сәрвәтин мәчмууна нисбәтән бу һиссәнин кәмиййәти, изафи дэйэрин шәхси кәлирлэ эла вә капиталә бөлүнмәси нисбәтиндэ һәр дэфә дәйишиклик әмәлэ кәлдикдэ дәйишир; һәммин нисбәт исә, бурада үзәриндэ әтрафлы даяна билмәйәчәйимиз шәраитин тә'сири алтында даим дәйишир. Бурада, капиталын сабит бир кәмиййәт олмайыб ичтимаи сәрвәтин чох эластик бир һиссәси олдуғуну вә изафи дэйэрин кәлирә вә эла вә капиталә бөлүнмәси нисбәтиндән асылы олараг даим дәйишдийини гейд әтсәк кифайәтдир.

Сонра биз көрдүк ки, һәтта ишдэ олан капитал кәмиййәтчә мә'лум олдуғда да, капиталын элә алдығы иш гүввәси, әлм вә торпаг (торпаг дедикдэ биз, инсанын иштиракы олмадан тәбиәтин вердийи бүтүн әмәк чисәмләрини нәзәрдә тутуруг) капитал үчүн эластиклик имканлары ярадыр вә капиталын өз кәмиййәтиндән асылы олмаяраг мүэййән һәдд дахилиндә онун фәалиййәт мейданыны кенишләндирир. Бу һалда биз, эйни капитал күтләсинин чох мүхтәлиф дәрәчәдә фәалиййәт көстәрмәсинә имкан верән тәдавул просеси шәртләриндән тамамилә сәрфнәзәр эдирдик. Сонра, биз фәрз эдирдик ки, истехсал просеси өз капиталист формасынын тә'йин әтдийи һүдуддан кәнара чыхмыр, демәли биз ичтимаи истехсалда мә'лум мүтәрәгги гурулушу тамамилә өзбашына әмәлэ кәлмиш бир шей фәрз эдирдик; буна көрө дэ биз мөвчуд истехсал васитәләрини вә иш гүввәсини әсас көтүрүб даһа сәмәрәли бир гурашыг үсулун билаваситә вә мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг эдилә биләчәйини гәт'иййән нәзәрә алмырдыг. Классик сияси игтисад та эзәлдән ичтимаи капиталы, фәалиййәт дәрәчәси сабит олан сабит бир кәмиййәт һесаб әтмәк мейлиндә олмушдур. Лакин бу янлыш фикир анчаг XIX әсрдәки баяғы буржуа дүшүнчәсинин кәһини олуб ачыг әлламәлик эдән зәһләкар бошбоғаз Иеремия Бентамын сайәсиндә гәт'и бир әһкам шәклинә кирмиш-

дир⁶³. Martin Tupper шаирлэр арасында нэдирсэ, Бентам да философлар арасында одур. Бунларын хэр икиси анчаг Инкилтэрэдэ ярадыла билэрди⁶⁴.

Ичтимаи капиталы хэр заман сабит бир кэмиййэт хесаб эдэн эхкам нөгтейи-нээриндэн истехсал просесинин эн ади хадисэлэри, мäsэлэн бу просесин бирдэн-бирэ кенишлэнмэси вэ мөхдудлашмасы вэ хэтта йыгым фактынын өзү, тамамилэ дэрк эдилмэз бир шейдир⁶⁵. Бу эхкамы хэм Бентамын өзү, хэм дэ Малтус, Чемс Милл, Мак Куллох вэ башгалары ишлэтмишлэр, мэгсэдлэри дэ бу олмуш ки, дэйишэн капиталы, йэ'ни капиталын иш гүв-вэсинэ чеврилэн хиссэсини даими бир кэмиййэт кими көстэриб капиталы мудафиэ этсинлэр. Белэ бир нагыл уйдурулмушду ки, куя дэйишэн капиталын мадди маһиййэти, йэ'ни фөһлэлэрэ вэрилэси олан яшайыш васитэлэри күтлэси вэ я фөһлэ фонду адланан шей, ичтимаи сэрвэтин тамамилэ айрыча бир хиссэсидир ки, бу да тэбиэтин өзүндэки дэйишмэз вэ гаршысы алынмаз гүв-вэлэрлэ мүййэн эдилир.

Ичтимаи сэрвэтин сабит капитал кими вэ я—чисимлэр шэклиндэ көтүрүлсэ—истехсал васитэлэри кими ишлэмэли олан хиссэсини

⁶³ Эзчүмлэ мугайисэ эт: J. Bentham, *Théorie des Peines et des Rempeuses*, trad. Et. Dumont. 3-ème éd. Paris 1826, vol. II. liv IV, ch. 2.

⁶⁴ Иеремия Бентам—анчаг Инкилтэрэйэ хас олан бир хадисэдир. Неч бир дөврдэ вэ неч бир өлкэдэ,—хэтта бизим Христиан Волф да дахил олмагла—хэлэ белэ бир философ олмамышдыр ки, эн ади баягы фикирлэри бу гэдэр ибарэпэрдазлыгла яйсын. Утилитаризм принципи Бентам тэрэфиндэн ичад олунмамышдыр. О анчаг хелветсинин вэ XVIII эсрдэки башга франсызларын бачарыгла шэрһ этдиклэри фикри бачарыгсыз бир шэкилдэ тэкрар этмишдир. Мäsэлэн, экэр биз ит үчүн нэйин айдалы олдуғуну билмэк истэсэк, эввэлчэ кэрэк итин тэбиэтини тэдгиг эдэк. Бу тэбиэтин өзү исэ „файда принципи“ эсасында гуру муш ола билмэз. Экэр биз бу принципи инсана тэтбиг этмэк истэсэк, йэ'ни инсанын хэр бир фэалиййэт, хэрэкэт вэ мүнасибэтинин файда нөгтейи-нээриндэн гиймэтлэндирмэк истэсэк, инсан тэбиэтинин үмүмиййэтлэ нечэ олдуғуну вэ хэр бир мүййэн тарихи дөврдэ нечэ дэйишдийини билмэ ийик. Лакин Бентамын бүтүн бу мäsэлэлэрлэ иши йохдур. Бентам эн кобуд бир садөлөвһлүк көстэриб мүасир филистери,—хэм дэ мөһз инкилис филистерини—үмүмиййэтлэ нормал инсанын эйни хесаб эдир. Нормал адамын бир нөвү олан бу адамын яшадыгы мүнхитдэ онун үчүн айдалы нэ варса хамысы өзлүйүндэ айдалы хесаб эдилир, сонра да о башлайыб кечмиши, инднини вэ кэлэчэйн бу өлчү илэ өлчүр. Мäsэлэн, христиан дини о сэбэбэ „файдалыдыр“ ки, чинайэт ганунларынын һүгүг нөгтейи-нээриндэн нислэдийн эйни чинайэтлэри дин нөгтейи-нээриндэн нислэйир. Бэди тэнгид „зэрэрлидир“, чүнки мөһтэрэм адاملара Мартин Тупперин эсэрлэриндэн һэзз алмаг имканы вермир вэ и. а. Шүары „nulla dies sine lineā“ [„күндэ неч олмаса бир хэтт“] шүарындан ибарэт олүб чох чэлд ишлэйн бу чэнаб, яздыгы дағлар гэдэр китаблары мөһз бу чүр чэфэнкиятла долдурмушдур. Экэр мөн дэ достум Н. Гейне кими чэсарэтли олсайдым, чэнаб Иеремияны буржуа ахмаглыгынын даһиси адландырддым.

⁶⁵ „Игтисадчылар мүййэн мигдар капиталы вэ мүййэн мигдар фөһлэни, мэ'лум вэ екнэсэг бир гүввэ олүб мүййэн вэ екнэсэг бир интенсивликлэ фэалиййэт көстэрэн истехсал алэтлэри хесаб этмэйэ чох маилдирлэр... Эмтиэ истехсалын екэнэ амилдир—дейэнлэр бунунла иддиа эдирлэр ки, истехсал үмүмиййэтлэ кенишлэнэ би мэз, чүнки бу чүр кенишлэнмэ үчүн эввэлчэ яшайыш васитэлэри, хаммал вэ алэтлэр чохалдылмалыдыр; белэ бир фикирдэ олмар хэгигэтдэ ону иддиа этмэк демөкдир ки, истехсал габагчадан артмаса, неч вөчһлэ арта билмэз вэ я, башга сөзлэ десэк, истехсалын артмасы гэг'иййэн мүмкүн олмаз“ (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes*, p. 26 вэ 70). Bailey бу эхкамы башлыча олараг тэдавүл просеси нөгтейи-нээриндэн тэнгид эдир.

һәрәкәтә кәтирмәк үчүн әлбәттә, мүййән мигдар чанлы әмәк лазымдыр. Бу мигдар, истеһсал техникасы илә мүййән әдилән бир кәмийәтдир. Лакин һәр бир айрыча иш гүввәсинин истисмар әдилмәси дәрәчәси дәйишдийинә көрә, мүййән әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн лазым олан фәһләләрин сайы гейри-мүййән галыр. Сонра. Иш гүввәсинин гиймәти үчүн анчаг ән ашағы һәдд, һәм дә чох эластик бир һәдд верилдийинә көрә, иш гүввәсинин гиймәти дә гейри-мүййән галыр. Арашдырдығымыз әһкамын әсасыны тәшкил әдән фактлар бунлардыр: бир тәрәфдән, ичтиман сәрвәтин истеһсал васитәләринә вә ишләмәйәнләрин истеһлак васитәләринә бөлүшдүрүлмәсиндә фәһләннин сәси йохдур. Дикәр тәрәфдән, фәһлә анчаг бәхти кәтирдийи мүстәсна һалларда „фәһлә фондуну“ варлыларын, „кәлири“ һесабына кенишләндирә биләр. Сисмонди дейир: „Йохсулун бүтүн мүгәддәрәти варлынын әлиндәдир... чүнки иллик мәһсулу варлы өзү бөлүшдүрүр. Варлы, кәлир адландырдығы һәр шейи өз истеһлакы үчүн сахлайыр. Капитал адландырдығы шейи дә гайтарыб йохсула верир ки, йохсул онун үчүн кәлир истеһсал әтсин (даһа доғрусу, бу капиталдан истифадә әдиб варлы үчүн әлавә кәлир истеһсал әтсин)“⁶⁶.

Фәһлә фондунун капиталист һәдләрини өзлүйүндә чәмийәтин тәбиәтиндән асылы олан һәдләр кими гәләмә вермәк тәшәббүсүнүн нечә мә’насыз бир шейә чеврилдийини, профессор Fawcett-ин тимсалы кәстәрир. О дейир: „Өлкәннин дөвриййә капиталы“⁶⁷— онун фәһлә фондудур. Демәли, һәр бир фәһләннин пул илә алдығы орта әмәк һаггыны билмәк үчүн, бу капиталы садәчә олараг фәһләләрин сайына бөлмәк лазымдыр“⁶⁸. Демәли, биз һәгигәтән верилмиш олан бүтүн фәрди әмәк һагларынын мәбләғини һесаблайырыг, сонра да дейирик ки, бу чәмләмәнин екуну, аллаһ вә тәбиәт тәрәфиндән тә’йин әдилмиш „фәһлә фондунун“ дәйәридир. Нәһайәт, бу васитә илә әлдә әдилән мәбләғи фәһләләрин сайына

⁶⁶ Sismondi Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 107, 108.— Ч. Ст. Милл өз Principles of Political Economy“ әсәриндә (b. II, ch 1, § 3) дейир: „һазырда әмәйин мәһсулу, сәрф олуна әмәйә тәрс нисбәтдә бөлүнүр: мәһсулун ән чох һиссәсини неч бир заман ишләмәйәнләр, мигдар әтибарилә бундан сонра кәлән гисмини, демәк олар ки, анчаг номинал әмәк сәрф әдәнләр күтүрүр вә бунлардан сонра кәләнләрин пайына дүшән һиссә кетдикчә азалыр, йә’ни әмәк ағырлашдыгча вә хошакәлмәз олдугча бу әмәйин мүгабилиндә верилән әвәз дә кетдикчә азалыр. Ән йоручу вә үзүнтүлү чисмани ишлә мәшғул олан бир адамын, һәтта ән зәрури яшайыш васитәләрини әлдә әдә биләчәйинә дә үмиди олмур“. Анлашылмазлыгы арадан гаддырмаг үчүн гейд әтмәлийәм ки, Ч. Ст. Милл вә онун кими адамлар, өз көһнәлмиш игтисади әһкамларилә муасир мейлләри арасындаки зиддийәтләр үчүн әлбәттә, һәр чүр төһмәтә лайигдирләр, лакин бунлары мәддәһ вулгар игтисадчыларла гарышдырмаг сон дәрәчә бөйүк бир һагсызлыг оларды.

⁶⁷ Бурада мән охучуя хатырладырам ки, дәйишән капитал вә сабит капитал категорияларыны биринчи дәфә мән ишләтмишәм. Сияси игтисад әлми А. Смит заманындан башлаяраг, дәйишән капитал илә сабит капитал тәрифләрини данм, әсас капитал илә дөвриййә капиталы формалары арасында олуб тәдавүл просесиндән доган фәрглә гарышдырыр. Бу хүсүсдә мүфәссәл мә’лумат алмаг үчүн икинчи китабын икинчи бөлмәсинә бах [„Капитал“, II чилд, онунчу фәсил. Һәбелә мүгайисә әт: „Theorien über den Mehrwert“, Bd. III].

⁶⁸ H. Fawcett, Prof. of Political Economy at Cambridge, „The Economic Position of the British Labourer“, London 1865, p. 120.

бөлүрүк ки, һәр фәһләнин пайына орта һесабла нә гәдәр дүшдү-йүнү тәзәдән кәшф әдәк. Бу там бир әһләмәликдир. Буна бахмая-раг чәнаб Fawcett даянмадан бир-нәфәсә дейир: „Инкилтәрәдә һәр ил йығылан сәрвәтин мәчмуу ики һиссәйә айрылыр. Бир һиссәси өз сәнаеимизи яшадыб давам әтдирмәк үчүн Инкилтәрәнин өзүндә ишә салыныр, диһәр һиссәси исә башга өлкәләрә ихрач әдилир... Өз сәнаеимиздә ишләдилән һиссә, өлкәдә һәр ил йығы-лан сәрвәтин чүз'и гисмини тәһкил әдир“⁶⁹. Демәли, әвәзи өдә-нилмәдән һәр ил инкилис фәһләләринин әлиндән алынан вә кет-дикчә артан изафи мәһсулун чох һиссәси Инкилтәрәдә дейил, башга өлкәләрдә капиталла чеврилир. Лакин харичә көндәрилән әләвә капиталла бирликдә, аллаһ вә Бентам тәрәфиндән иһад олунмуш „фәһлә фондунун“ да бир һиссәси харичә апарылыр⁷⁰.

ИЙИРМИ ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

КАПИТАЛИСТ ИҢҢЫМЫНЫН ҮМУМИ ГАНУНУ

1. Капиталын тәркиби дәйишмәдийи һалда, иш гүввәсинә тәләбин йығымла мұвази артмасы

Бу фәсилдә биз, капитал артдыгда фәһлә синфинин мүгәддәра-тына онун нә кими тә'сир кәстәрдийини тәдгиг әдирик. Бу тәдгига-тымызда ики ән мұһүм амилдән бири капиталын тәркиби, диһәри дә йығым просесиндә капиталын тәркибиндә әмәлә кәлән дәйи-шикликләрдир.

Капиталын тәркибини ики нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг әтмәк олар. Капиталын дәйәр чәһәтдән тәдгиг әдилән тәркиби,—онун сабит капиталла, яһуд истеһсал васитәләринин дәйәринә вә дәйишән ка-питалла, яһуд иш гүввәсинин дәйәринә, йә'ни әмәк һаггынын үмуми мәбләғинә бөлүмәси нисбәтилә тә'йин олунур. Истеһсал просе-синдә ишләйән материал чәһәтдән тәдгиг әдилән һәр бир ка-питал, истеһсал васитәләринә вә чанлы иш гүввәсинә айрылыр; капиталын бу мә'нада тәркиби, тәтбиг әдилән истеһсал васитәләри күтләси илә бунларын тәтбиги үчүн лазым олан әмәйин мигдары арасындаки нисбәтлә тә'йин олунур. Бу ики тәркибдән биринчи-сини мән капиталын дәйәр тәркиби, икинчисини капи-талын техники тәркиби адландырырам. Бунларын һәр икиси арасында сых гаршылыглы әләгә вардыр. Онларын бу гар-шылыглы әләгәсини ифадә әтмәк үчүн мән капиталын дәйәр тәр-кибини капиталын үзви тәркиби адландырырам, нә гәдәр

⁶⁹ Енә орада, р. 122, 123.

⁷⁰ Демәк олар ки, Инкилтәрәдән нәинки анчаг капитал ихрач олунур, һәтта фәһләләр дә көчүб кетмәк шәклиндә һәр ил ихрач олунур. Лакин мәтидә, чох гисми фәһлә синфинә мәнсуб олмаян мұһачирләрин әмлақы нәзәрдә тутулмур. Бу мұһачирләрин чох гисми фермер ушагларыдыр. Мәнфәәт көтүрмәк мөгсәди-лә һәр ил Инкилтәрәдән ихрач әдилән әләвә капиталын иллик йығыма нисбәтән тәһкил әтдийи кәмийәт, иллик әһали артымына нисбәтән иллик мұһачирәтин тәһкил әтдийи кәмийәтдән олдугча бөйүкдүр.

ки, капиталын дэйэр тэркиби онун техники тэркиби илэ тэ'йин олунур вэ техники тэркибин дэйишикликлэрини экс этдирир. Капиталын үмумийэтлэ тэркибиндэн бәһс эдилдийи һалларда һәмишә онун үзви тэркиби нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мүәййән бир истеһсал саһәсинә гоюлмуш вэ бир-бириндән асылы олмаян бир чох капиталистлэрин элиндә ишләйән бир йығын фәрди капиталлар тэркибчә бир-бириндән аз-чох фәргләнир. Бу фәрди капиталларын тэркибләриндән чыхарылан орта рәгәм һәмин истеһсал саһәсиндәки бүтүн капиталын тэркибини ифадә эдир. Нәһайәт, бүтүн истеһсал саһәләринин бу орта тэркибләриндән чыхарылан орта рәгәм, бүтүн өлкәнин ичтимаи капиталынын тэркибини ифадә эдир вэ бундан сонраки шәрһимиздә биз нәтичә әтибарилә анчаг бундан бәһс әдәчәйик.

Бу илк гейдләрден сонра, инди енә дә капитал йығымы бәһсинә кечәк.

Капиталын артмасы үчүн, онун тэркибиндәки дэйишән һиссәнин, йә'ни иш гүввәсинә чеврилән һиссәнин артмасы لازымдыр. Әлавә капитала чеврилән изафи дэйәрин бир һиссәси даим енидән дөнүб дэйишән капитала вә я әлавә фәһлә яшайышы фондуна чеврилмәлидир. Фәрз әдәк ки, диқәр дэйишмәз шәртләрлә бәрәбәр капиталын тэркиби дә дэйишмәз галыр, йә'ни мүәййән истеһсал васитәләри күтләсини вә я сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн, енә әввәлки гәдәр иш гүввәси күтләси тәләб олунур; бу һалда әмәйә олан тәләб вә фәһлә яшайышы фонду, йәгин ки, капиталын артдығы нисбәтдә артыр вә капитал нә гәдәр сүр'әтлә артса, бу да әйни сүр'әтлә артыр. Мә'лум олдуғу үзрә капитал һәр ил изафи дэйәр истеһсал эдир вә бунун бир һиссәси һәр ил илкин капитала әлавә олунур; бу әлавәнин өзү дә, ишдә олан капиталын гәдәри артдыгча илбәил чоһалыр вә, нәһайәт, мә'лум олдуғу үзрә, ени базарлар тапылмасы вә ени ичтимаи тәләбат яранмасы нәтичәсиндә капитал тәтбиги үчүн ени саһәләр әмәлә кәлдикдә вә башга бу кими һалларда варланмаг чәһди хүсуси бир шиддәт кәсб эдир, буна көрә дә йығымын мигясы тәкчә изафи дэйәрин вә я изафи мәһсулун капитала вә кәлирә бөлүнмәсиндә әмәлә кәлән дэйишиклик нәтичәсиндә сүр'әтлә кенишләнә биләр,—бүтүн бу сәбәбләрә көрә капитал йығымынын доғурдуғу тәләбат иш гүввәсинин вә я фәһләләрин сайынын артмасыны өтүб кечә биләр, фәһләйә олан тәләб фәһлә тәклифини өтүб кечәр вә беләликлә әмәк һаггы арта биләр.

Һәм дә, юһарыда кәстәрилән шәраит дэйишмәз галдыгда нәинки белә ола биләр, һәтта ән нәһайәт белә дә олмалыдыр. Һәр ил әввәлки илдәкиндән чох фәһлә ишләмәси тәләб олундуғуна көрә, кеч-тез әлә бир заман кәлиб чатмалыдыр ки, бурада йығымын тәләбаты ади замандаки әмәк тәклифини өтүб кечмәйә вә, демәли, әмәк һаггы артмаға башлайыр. Инкилтәрәдә бундан бүтүн XV әср бою вә XVIII әсрин биринчи ярысында шикайәтләр эшидилир. Лакин музду фәһләләрин яшамасы вә төрәмәси үчүн аз-чох әл-веришли шәраитин олмасы, капиталист истеһсалынын әсас характерини әсла дэйишдирмир. Бәсит тәқрар истеһсал капиталист мүнәсибәтинин өзүнү, йә'ни бир тәрәфдә капиталистләри, диқәр

тэрэфдә исә музду фәһләләри арасы кәсилмәдән тәкрар истеһсал этдийи кими, кениш мигяса тәкраристеһсал вә я йығым да капиталист мүнәсибәтини кениш мигяса тәкраристеһсал эдир: бир гүтбдә даһа чох капиталист вә я әввәлкиләрдән ири капиталистләр, дикәр гүтбдә исә даһа чох музду фәһлә әмәлә кәлир. Юхарыда көрдүйүмүз кими, иш гүввәсинин тәкраристеһсалы һәгигәтдә капиталын өзүнүн тәкраристеһсалы демәкдир, зира иш гүввәси капиталын дәйәрини артыран бир васитә олмаг ә'тибарилә һәмишә капиталын тәркибинә дахил олмалыдыр, ондан айрыла билмәз вә иш гүввәсинин капитала табелийини анчаг, онун өзүнү сатдығы айры-айры капиталистләрин дәйишилмәси пәрәләйир. Беләликлә, капитал йығымы пролетариатын артмасы демәкдир⁷¹.

Классик сияси игтисад бу чәһәти о гәдәр яхшы баша дүшүрдү ки, А. Смит, Рикардо вә башгалары, һәтта, юхарыда гейд әдилдийи кими, сәһвән йығымы изафи мәһсулун капитала чеврилән бүтүн һиссәсинин мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак әдилмәси илә вә я бу һиссәнин әлавә музду фәһләләрә чеврилмәси илә әйниләшдирирдиләр.

Һәлә 1696-чы илдә Чон Беллерс дейир: „Бирисинин 100 000 акр торпағы, бир о гәдәр фунт стерлинги, бир о гәдәр дә мал-гарасы олуб фәһләси олмаса иди, белә бир варлынын өзү фәһләдән башга нә оларды? Фәһләләр адамлары варландырыр, буна көрә дә фәһлә нә гәдәр чох олса, варлылар да бир о гәдәр чох олар... Йохсулларын әмәйи варлылар үчүн сәрвәт мә'дәнидир“⁷².

Һабелә Bernard de Mandeville XVIII әсрин әввәлләриндә дейир: „Мүлкыййәтин кифайәт гәдәр мүдафиә әдилдийи ерләрдә пулсуз яшамаг йохсулларсыз яшамагдан асан оларды, чүнки йохсул олмасайды, ким ишләрди?.. Фәһләләри ачлыг нәтичәсиндә өлмәкдән горумаг нә гәдәр лазымдырса, онларын әлине гәнаәт әдилиб йығыла биләчәк бир шей кечмәмәсинә чалышмаг да о гәдәр лазымдыр. Ашағы синфә мәнсуб бириси сон дәрәчә чалышган олмаг вә өз боғазындан кәсмәк нәтичәсиндә бә'зән әввәлки вәзийәтиндән юхары галхырса, бунда кәрәк һеч кәс она мане

⁷¹ Karl Marx, „Lohnarbeit und Kapital“ [бах: К. Маркс, „Музду эмәк вә капитал“].—„Күтләләрин әйни дәрәчә зүлм алтында олдуғу шәрантдә өлкәдә нә гәдәр чох пролетар олса, өлкә бир о гәдәр варлыдыр“ (Colins, L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes. Paris 1857, vol. III, p. 331). Игтисади мә'нада „пролетар“ дедикдә анчаг, „капитал“ истеһсал әдиб онун дәйәрини артыран вә, Пекерин тә'бирилә десәк, „чәнаб капиталын“ өзүнү артырмаг тәләбаты үчүн даһа лазым олмадыгда дәрһал күчәйә говулан музду фәһләни нәзәрдә тутмаг лазым кәлир. „Ибтидаи мешәләрин ачиз пролетары“,—Рошерин хош уйдурмасыдыр. Ибтидаи мешәдә яшайн адам ибтидаи мешәнин саһибидир вә бу мешәдән өз малы кими, бир орангутанг гәдәр сәрбәстликлә истифадә эдир. Демәли о пролетар дейилдир. Бу адам ялныз о заман пролетар оларды ки, ибтидаи мешәни о истисмар әтмәйиб мешә ону истисмар эдә иди. Онун сағламлығына кәлдикдә исә, бу чәһәтдән, о ялныз һазырки пролетарла дейил, сифилисли вә сарылыг хәстәлийинә тутулан „мә'тәбәр чәнабларла“ да бәрабәр тутула биләрди. Лакин Рошер ибтидаи мешә дедикдә, чох әһтимал ки өз доғма Lüneburger Heide-сини нәзәрдә тутур.

⁷² John Bellers, Proposals for raising a Colledge of Industry, London 1696, p. 2.

олмасын, зира шүбһәсиздир ки, гәнаәтлә яшамаг — чәмиййәтдә һәр бир шәхс, һәр бир аилә үчүн ән ағыллы бир ишдир; лакин бүтүн варлы милләтләрин мәнәфеи тәләб әдир ки, йохсулларын чох һиссәси һеч заман ишсиз галмасын вә бүтүн алдыгларыны һәмишә тамамилә сәрф әтсинләр... Күзәрәныны күндәлик әмәклә тә’мин әдәнләри ишләмәйә вадар әдән анчаг онларын әһтиҗчларыдыр ки, буну йүнкүлләшдирмәк ағыллы ишдир, тамамилә арадан галдырмаг исә ахмаглыг оларды. Иш адамыны чалышган әдә биләчәк еканә васитә, она бабатча әмәк һаггы вермәкдир. Чох ашағы әмәк һаггы она, мазачындан асылы олараг, руһ дүшкүнлүйү вә я мә’юслуг кәтирир, чох йүксәк әмәк һаггы исә ону диқбаш вә тәнбәл әдир... Бу ерәдәк дейиләнләрдән чыхан нәтичә одур ки, кәләлийә йол вермәйән азад бир милләт үчүн ән һәгиги сәрвәт, чохлу мигдар чалышган йохсул олмасындан ибарәтдир. Донанма вә ордуну адамла тә’мин әтмәк үчүн бу йохсулларын түкәнмәз бир мәнбә олдуғу һәлә бир яна дурсун, онлар олмаса, һеч бир кейф чәкмәк вә өлкәнин вердийи нә’мәтләрдән истифадә әтмәк дә олмаз. Чәмиййәти (әлбәттә, ишләмәйәнләрдән ибарәт олан чәмиййәти) хошбәхт әтмәк, халгы исә һәтта өз ачыначаглы вәзиййәтиндән разы салмаг үчүн — кәрәк халгын бөйүк әксәриййәти чәһил вә йохсул һалда галсын. Идрак бизим арзуларымызы кәнишләндириб артырыр, одур ки, инсанын арзусу нә гәдәр аз олурса, онун әһтиҗчлары да бир о гәдәр асанлыгга тә’мин әдилә билир⁷³.

Вичданлы вә гәнаҗаглы адам олан Mandeville һәлә буну баша дүшмүр ки, йығым просеси механизминин өзү, капиталы артырмагла бәрабәр „чалышган йохсуллар“ күтләсини дә, йә’ни музду фәһләләр күтләсини дә артырыр, һәмин музду фәһләләр өз иш гүввәсини кетдикчә артырмаға, бунунла да кетдикчә артан капиталын дәйәрини чохалтмаға мәчбур олурлар; нәтичәдә музду фәһләләр өзләри капиталистин шәхсиндә тәчәссүм әдән өз мәһсулларындан асылы олмаг вәзиййәтләрини әбәдиләшдирмиш олурлар. Бу асылылыг мүнәсибәти һаггында сәр F. M. Eden „Инкилтәрәдә йохсулларын вәзиййәти вә я фәһлә синфинин тарихи“ адлы әсәриндә дейир: „Торпағымызын тәбии мәһсулу бизи тамам яшатмаг үчүн кифайәт дейилдир; буна көрә дә биз габагчадан әмәк сәрф әтмәсәйдик өзүмүзү нә кейим, нә мәнзил, нә дә емәклә тәһһиз әдә билмәздик. Бу сәбәбдән дә чәмиййәтин һеч олмаса бир һиссәси даим ишләмәлидир... Бә’зиләри „нә әкмирләр, нә дә әйирмирләр“, лакин әмәк мәһсулларына маликдирләр. Онларын әмәк сәрф әтмәкдән белә азад олмалары анчаг мүасир гайдалар сайәсиндәдир; онлары ярадан анчаг мүасир гайдалардыр⁷⁴. Зира он-

⁷³ B. de Mandeville, *The Fable of the Bees*. 5-th ed. London 1728, Remarks, p. 212, 213, 328. „Бабат яшайыш вә даими әмәк, йохсуллар үчүн мадди сәадәт (бурада мадди сәадәт дейә мүмкүн гәдәр узун иш күнү вә мүмкүн гәдәр аз яшайыш васитәләри нәзәрдә тутулур), дөвләт үчүн“ (йә’ни торпаг саһибләри, капиталистләр, онларын сияси әкентләри вә әянлар үчүн) „исә варланмаг йолудур“ („An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 54).

⁷⁴ Eden-ә суал вермәк ләзым кәләрди ки, бәс „мүасир гайдалар“ кимин мәһсулудур? Мәсәләйә һүгүг хүлялары нөгтейи-нәзәриндән янашан Eden, гануну мадди истәһсал мүнәсибәтләринин мәһсулу дейил, әксинә, истәһсал мүнәсибәт-

лар дейирләр ки, эмәйин бәһрәсини әмәкдән әлавә башга йолла да мәнимсәмәк олар. Чохлу сәрвәт саһиби олан адамлар бу сәрвәтә өз габилийәтләри сайәсиндә наил олмамышлар, демәк олар ки, тамамилә башгаларынын әмәйи сайәсиндә наил олмушлар, чүнки онларын габилийәти башгаларынын габилийәтиндән һеч дә йүксәк дейилдир; варлылары чәмийәтин ишләйән һиссәсиндән фәргләндирән чәһәт онларын торпаг вә пул саһиби олмалары дейил, әмәйә һаким („the command of labour“) олмаларыдыр... Бу план [Eden-ин алгышладығы план] мүлкийәтчиләрә... онлар үчүн ишләйәнләр үзәриндә бөйүк бир нүфуз вә һакимийәтләрикә имканы версә дә, һәр һалда һәддиндән артыг нүфуз вә һакимийәт имканы вермәзди, һабелә бу фәһләләри дә көләлик вәзийәтинә салмаг дейил, хош вә мүлайим бир асылылыг вәзийәтинә саларды... Белә бир асылылыг мүнәсибәти, инсан тәбиәтини яхшы билән һәр кәсә мәлум олдуғу кими, фәһләләрин өз хейри үчүн ләзымдыр⁷⁵. Ери кәлмишкән демәк ләзымдыр ки, Адам Смитин шакирдләриндән тәкчә сәр F. M. Eden XVIII әсрдә әһәмийәтли бир иш көрә билмишдир⁷⁶.

ләрини ганунун мәһсулу һесаб әдир. Linguet Монтескйенин хәяли „Esprit des lois“ни [Ганунларын маһийәтини] тәкчә бир сөзлә һечә вуруб дейир: „L'esprit des lois, c'est la propriété“ [„Ганунларын маһийәти—мүлкийәтдир“].

⁷⁵ Eden, The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England, vol. I, b. 1, ch. I, p. 1, 2, XX.

⁷⁶ Охуҗу, „Essay on Population“ адлы әсәри 1798-чи илдә чапдан чыхан Малтусу хатырласа мән яда саларам ки, бу әсәр илк шәклиндә, De Foe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace вә башгаларындан әхз әдилиб шакирдләрә мәхсус сәһи вә кешишләрә мәхсус тәмтәрағлы интиһалдан [әдәби оғурлугдан] башга бир шей дейилдир вә ичиндә мүстәғил дүшүнүлүб ирәли сүрүлән һеч бир фикир йохдур. Бу памфлетин бөйүк курулту салмасына сәбәб ялынз партия мулаһизәләридир. Франса ингилабынын Британия краллығында гызғын мүдафиәчиләри тапылды. XVIII әсрдә яваш-яваш һазырланан, сонра нсә бөйүк ичтимаи бәһран заманы, Кондорсе вә башгаларынын нәзәрийәсинә гаршы мисилсиз бир чарә олдуғу бөйүк бир курулту вә тәнтәнә илә хәбәр верилән „әһали принципи“, инкилис олигархиясы тәрәфиндән бөйүк шадлыгла гаршыланды, чүнки инкилис олигархиясы буну инсанлығын инкишафы уғрундаки бүтүн чәһдләрин көкүнү кәсән бөйүк бир васитә һесаб әдирди. Өз мүвәффәгийәтинә лап һейран галан Малтус көһнә схеми башгаларынын әсәрләриндән сәһи сурәтдә топладығы материалларда тәкмилләшдирмәйә вә буна ени бир материал әлавә әтмәйә башлады ки, бу ени материал да Малтус тәрәфиндән кәшф әдилмәк дейил, анчаг мәнимсәнилмишди. Ери кәлмишкән дейәк ки, Малтус инкилис кешиши олдуғуна бахмаяраг, бир раһиб кими әвләнмәмәйә сөз вермишди. Чүнки бу, Кембрич протестант университетиндә fellowship (үзвлүк) шәртләриндән бири иди. „Биз, әвлиләрин коллекия үзвү олмаларына йол вермирик. Әксинә, әвлиләр дәрһал үзвләр сырасындан хариҗ олмалыдыр“ („Reports of Cambridge University Commission“, p. 172). Малтусун бу чәһәти башга протестант кешишләринә нисбәтән үстүнлүкдүр, чүнки онлар кешишләрин әвләнмәсини гадаган әдән католик әһкамыны өз үзәрләриндән атмышлар вә „тәрәйиб артмаг“ әһкамыны гәбул әдиб өзләри үчүн хусуси бир шәриәт вәзифәсинә чевирмәклә буну о гәдәр үрәкдән еринә етирирләр ки, һәр ердә әһалинин артмасына һәгигәтән әдәбсиз бир дәрәчәдә баис олур вә әйни заманда „әһали принципини“ фәһләләр ичәрисиндә тәблиғ әдирләр. Марағлыдыр ки, бу назик мәсәлә, игтисади рәнк верилән бу кұнаһа батмаг мәсәләси, йәни Адәмин буғда емәси мәсәләси, „urgent appetite“ [„гаршысы алынмаз нәфс“], кешиш Townsend зарафатяна демишкән „the checks which tend to blunt the shafts of Cupid“ („Купидонун охларынын учуну күтләшдирә биләчәк маниәләр“) протестант илаһийят әлми вә даһа доғрусу протестант килсәси нұмайәндәләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды вә инди дә онларын инһисарындадыр. Орижинал вә һазыр-

Индийәдәк нәзәрдә тутулуп фәһләләр үчүн ән әлверишли фәрз әдилән йығым шәраитиндә фәһләләрин капиталдан асылылыг мүнәсибәти бабат вә я, Eden дедийи кими, „хош вә мүлайим“ бир шәклә кирир. Капитал артдыгча бу мүнәсибәт даһа интенсивләшмәк әвәзинә анчаг даһа экстенсивләшир, йә’ни капиталын истисмар вә һөкмранлыг әтмәк даирәси онун өз кәмиййәти вә рәиййәтләринин артмасы илә янашы олараг садәчә кенишләнир. Бу фәһләләрин, даим артан вә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әләвә капиталла чеврилән өз изафи мәһсулунун чох һиссәси тә’дийә васитәләри шәклиндә енә дә онларын өз әлиһә гайыдыр, бунун да сайәсиндә онлар өз тәләбатыны кенишләндирә билир,

чаваб бир әдиб олан Венесия раһиби Ortes чыхылмаг шәртилә, „әһали принципи“ тәблиғатчыларынын чоху, протестант кешишләридир. Бунлардан бири мәсәлән B r u c k n e g -дир ки, онун „Théorie du Système animal, Leyde 1767“ әсәриндә әһали һаггындаки бүтүн мүасир нәзәриййә һәртәрәfli гәләмә алынмышдыр; бу әсәрин язылмасына, һәмин мөвзу үзәриндә Кәнә илә өз шакирди ата Мирабо [ингилаб хадиминин атасы] арасындаки өтәри мүбаһисәйә сәбәб олмушдыр; сонра кешиш Wallace, кешиш Townsend, кешиш Malthus вә онун шакирди баш кешиш Th. Chalmers кәлир; in this line [енә һәмин мәсләкдән олан] чызмага-рачы хырда кешишләрдән исә, әлбәттә, бәһс әтмирик.

Әввәлләр сияси игтисадла Hobbess, Locke, Hume кими философлар, Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin кими тичарәт вә дөвләт адамлары мәшғул олурдулар, хүсусән сияси игтисад нәзәриййәси илә Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay кими тибб алимләри мәшғул олур вә бу саһәдә чох бөйүк мүвәффәгиййәт кәстәрирдиләр. Һәлә XVIII әсрин орталарында өз эманәсинин көркәмли игтисадчысы олан кешиш Josiah Tucker гарын мәсәләсилә мәшғул олдуғу үчүн үзр истәйир. Сонралар исә, йә’ни мәһз „әһали принципи“ заманында протестант кешишләринин дөврү башланды. Әһалини сәрвәтин әсасы һесаб әдән вә кешишләрин Адам Смит кими амансыз дүшмәни олан Петти бу түркәчәрәчиләрин мейдана чыхачағыны санки ирәли-чәдән һисс әдәрәк дейир: „Ганун—адвокатларын ачындан өлдүйү ердә ән чох тәрәгги әтдийи кими, дин дә кешишләрин нәфсинин ән чох өлдүрүлдүйү ердә ән чох тәрәгги әдир“. Буна көрә дә Петти протестант кешишләринә мәслә-һәт көрүр ки, мүгәддәс Павел кими әвләнмәйиб „нәфсләрини өлдүрмәк“ истә-мирләрсә, „һеч олмаса мөвчуд мәһәллә килсәләринә (benefices) лазым олача-гындан артыг кешиш тәрәтмәсинләр [„not to breed more Churchmen“]; йә’ни Инкиләрәдә вә Уәлсдә чәми 12 000 мәһәллә килсәси варса, 24 000 кешиш тәрәт-мәк ағыллы бир иш олмалды („it will not be safe to broed 24 000 ministers“), чүнки әли бошда галан 12 000 кешиш һәмишә өзүнә рузи ахтарачагдыр вә буну онлар анчаг белә бир асан васитә илә тапа биләрләр: онлар кәрәк халгын ичи-нә ййылыб ону баша салсынлар ки, әлиндә мәһәллә килсәси олан 12 000 кешиш инсанлары бәдбәхт әдир, онлары ачлыға дүчар әдир, онлара әйри йол кәстәрир-ләр вә бу йол илә кедән инсанлар һеч бир заман кедиб чәннәтә чата билмәйә-чәкләр“ (Petty, A Treatise on Taxes and Contributions, London 1667, p. 57). Адам Смитин өз заманындаки протестант кешишләринә мүнәсибәтини ашағыда-ки һадисә кәстәрир. Norwich-ли инкилис кешиши Dr. Horne „A Letter to A. Smith, LL. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians. 4-th ed. Oxford 1784“ әсәриндә А. Сми-тә һүчүм әдир, чүнки А. Смит ч. Strahan-а яздығы бир ачыг мәктубда „өз досту Давиди (йә’ни Юму) мумаялайыр“, Юмун өлүм ятағында Лукианы охумаг-ла вә вист оюну илә әйләндийини чамаата нағыл әдир вә һәтта чәсарәт әдиб языр ки: „Юмун истәр сағлыгында, истәрсә вәфатындан сонра мән һәмишә ону зиф инсан тәбиәтинин йол верә биләчәйи гәдәр мүдрик, пак вә хошәмәл бир инсан нүмунәси һесаб әтмишәм“. Кешиш һиддәтлә дейир: „Мөһтәрәм чәнаб, бүтүн дин әләминә сөнмәз нифрәт бәсләмийи олан вә әлиндән кәлсәйди һәтта дин кәлмә-синин өзүнү вар гүввә илә инсанларын зәһниндән силиб атмага чалышан бир шәхси, онун яшайыш тәрзини бизә мүдрик вә пак бир инсан кими кәстәрмәк яхшы бир һәрәкәт сайыла биләрми?“ (Енә орада, р. 8). „Лакин, әй һәгигәт тәрәфдарлары,

ишлэтдиклери кейим, мебел вэ саирэ фондуну яхшылашдыра билир вэ һэтта чүз'и бир мәблэгдә пул әһтияты фонду да йыға билирләр. Лакин яхшы палтар, яхшы емәк, яхшы рәфтар вэ я аз-чох көзә дәйән ресулиум гулун асылы олмаг вэ истисмар олунмаг мүнәсибәтини арадан галдырмадығы кими, юхарыдаки чәһәт дә муздлу фәһләнин асылы олмаг вэ истисмар олунмаг мүнәсибәтини арадан галдырмыр. Капитал йығымы нәтичәсиндә әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси һәгигәтдә анчаг о демәкдир ки, муздлу фәһләнин өз әлилә өзү үчүн һазырламыш олдуғу гызыл зәнчирин һәчми вэ ағырлығы, онун аз кәркин олмасына имкан верир. Бу мәсәлә әтрафындаки мүбаһисәләрдә, ән башлыча чәһәти, мәһз капиталист истеһсалынын differentia specifica-сыны [спесифик хусусийәтини] адәтән нәзәрдән гачырырдылар. Капиталист истеһсалында иш гүввәсини сатын аланын мәгсәди, бу иш гүввәсинин фәалийәтиндән вэ я мәһсулундан истифадә әдиб өз шәхси тәләбатыны тә'мин әдә билмәси дейилдир. Алычынын мәгсәди, өз капиталынын дәйәрини артырмагдыр, әмтиә истеһсал әтмәкдир, әмтиәдә исә, капиталистин өдәмиш олдуғу әмәкдән артыг әмәк вардыр, демәли, онун өзүнә мүфтә баша кәлмәсинә бахмаяраг әмтиә сатылдыгда реаллашан бир һиссә дәйәр вардыр. Бу капиталист истеһсал үсүлунун гәт'и гануну, изафи дәйәр истеһсал әтмәк вэ я варланмагдыр. Иш гүввәси ялныз она көрә алычы тапа билир ки, истеһсал васитәләрини капитал шәклиндә һифз әдир, өз дәйәрини капитал шәклиндә тәкрар истеһсал әдир вэ өдәнилмәмиш әмәк шәклиндә сәрф әтмәклә әлавә капитал үчүн мәнбә ярадыр.

Демәли, иш гүввәсинин сатылмасы шәртләри фәһләләр үчүн аз-чох әлверишли олса да, бу шәртләрин өзү иш гүввәсинин даим тәкрар сатылмасыны вэ сәрвәтин капитал олараг, даим кенишләнән мигясда тәкрар истеһсал олунмасыны тәләб әдир. Көрдүйүмүз кими, әмәк һаггынын тәбиәти әләдир ки, фәһлә даим кәрәк өдәнилмәмиш мүәййән мигдар әмәк сәрф әтсин. Әмәйин гиймәтинин ашағы дүшмәсилә әйни заманда әмәк һаггынын йүксәлмәси вэ саир бу кими һаллар һәлә бир яна дурсун, әмәк һаггынын артмасы һэтта ән яхшы һалда да анчаг, фәһләнин сәрф

мә'юс олмайын, атеизм әбәди дейилдир (енә орада, р. 17). Адам Смит о гәдәр „бәдәмәл кафирдир ки, („the atrocious wickedness“), өлкәдә атеизм тәблиғ әдир (мәһз өзүнүн „Theory of moral sentiments“ әсәрилә)... һийләләринизи билирик, чәнаб доктор! Тәдбирләринизи яхшы дүшүнмүшсүнүз, амма бу дәфә һесабада янылмышсыныз. Давид Юму мисал кәстәрмәклә сиз инандырмаг истәйирдиниз ки, атеизм руһдан дүшәнә еканә даяг („cordial“) вэ өлүм дәһшәтинә гаршы еканә падзәһрдир... Әлә исә Бабил хәрабәзарына бахыб фәрәһләнин, гәддар, мәл'ун Фир'ону алгышлайын!“ (енә орада, р. 21, 22). А. Смитин ардычыл динләйичиләриндән бири онун вәфатындан сонра языр ки: „Смитин Юмла достлуғу христиан олмасына мане олду... О һәр шейдә Юмун дедийинә инанырды. Юм она десәйди ки, ай дәйирми пендирдир, она да инанарды. Бу сәбәбдән дә онун дедийинә инанырды ки, аллаһ вә мө'чүзә йохдур... О өз сияси принципләринә көрә республикачылыға яхын иди“ („The Bee“. By James Anderson. 18 volumes. Edinburgh 1791—93, vol. III, p. 164, 165). Кешиш Th. Chalmers бу фикрә кәлир ки, А. Смит „гейри-мәһсулдар фәһләләр“ категориясыны, мәһз протестант кешишләрини нәзәрдә тутуб гәрәзлә уйдурмуш вэ онларын чәннәтдәки саваб ишләрини нәзәрә алмамышдыр.

этдийи өдәнилмәмиш әмәйин мигдарынын әксилмәсиндән башга бир шей дейилдир. Изафи әмәйин бу әксилмәси һеч бир заман әлә бир дәрәчәйә чата билмәз ки, капитализм системинин варлығыны, йә'ни истеһсал просесинин капиталист характерини вә бу просесин өзүнүн яшамасы үчүн лазым олан шәртләрин тәкрат истеһсалыны: бир тәрәфдән, истеһсал вә яшайыш васитәләринин капитал шәклиндә, дикәр тәрәфдән иш гүввәсинин әмтиә шәклиндә,—бир гүтбдә капиталистин, дикәр гүтбдә музду фәһләнин тәкрат истеһсалыны горху алтына ала билсин. Әмәк һаггынын сәвиййәси үстүндә баш вериб зоракиликлә һәлл әдилән мұнағишәләр бир тәрәфә дурсун,—һәлә Адам Смит кәстәрмишдир ки, бу кими мұнағишәләрдә саһибкар һәмишә саһибкарлығында галыр,—капитал йығымынын тә'сири алтында әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси ашағыдаки алтернативая табедир.

Я әмәйин гиймәти йүксәлмәкдә давам әдир, чүнки онун йүксәлмәси йығым просесинә мане олмур: бурада тәәччүб әдиләчәк бир шей дә йохдур, зира Адам Смитин дедийи кими, „һәтта мәнфәәт әксилдикдә дә капиталлар нәинки енә артмагда давам әдир, һәтта әввәлкиндән бөйүк бир сүр'әтлә артыр... Үмумиййәтлә, бөйүк бир капитал һәтта аз мәнфәәтлә дә, чох мәнфәәт верән кичик бир капиталдан юхары сүр'әтлә артыр“ („Wealth of Nations“, II, p. 189). Айдындыр ки, бу һалда өдәнилмәмиш әмәйин әксилмәси капиталын һөкмранлығынын яйылмасына әсла мане олмур,—әксинә, бу һал фәһләни өз ницатыны саһибинин варланмасында көрмәйә алышдырыр.

Я да,—алтернативанын икинчи тәрәфи олараг,—әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси нәтичәсиндә йығым зәифләйир, чүнки бу һалда мәнфәәтин һәвәсләндиричи тә'сири күтләщир. Йығым азалыр. Лакин йығымын азалмасилә бирликдә ону азалдан сәбәб дә, йә'ни капиталла истисмар әдиләчәк иш гүввәси арасындаки уйғунсузлуг, йә'ни иш гүввәси тәклифинә нисбәтән капитал һәчминин һәдсиз бөйүклүйү дә арадан галхыр. Демәли, капиталист истеһсал просеси механизминин яратдығы кечичи маниәләри бу механизм өзү арадан галдырыр. Әмәйин гиймәти енә дә азалыб капиталын артмаг тәләбатына уйғун сәвиййәйә дүшүр ки, бу сәвиййәнин дә әмәк һаггы йүксәлмәйә башлаяндан әввәлки нормал сәвиййәдән ашағы, йүксәк вә я она бәрәбәр олмасынын әһәмиийәти йохдур.

Беләликлә, биринчи һалда, иш гүввәсинин вә я фәһлә әһалинин мүтләг вә я нисби артымынын явашымасы капиталын артыглыг әтмәсинә сәбәб олмаг дейил, әксинә, капиталын артмасы истисмар әдилә биләчәк иш гүввәсинин азлыг әтмәсинә сәбәб олур. Икинчи һалда иш гүввәсинин вә я фәһлә әһалинин мүтләг вә я нисби артымынын күчләнмәси капиталын азлыг әтмәсинә сәбәб олмаг дейил, әксинә, капиталын әксилмәси истисмар әдилә биләчәк иш гүввәсинин артыглыг әтмәсинә сәбәб олур вә онун гиймәтини ашағы салыр. Капитал йығымынын мәнз бу мүтләг һәрәкәтләри истисмар әдилә биләчәк иш гүввәси күтләсинин нисби һәрәкәтләри шәклиндә ин'икас әдир, буна көрә дә белә нәзәрә кәлир ки, куя һәмин һәрәкәтләрә сәбәб иш гүввәси күтләсинин

өз һәрәкәтидир. Риязийят ифадәси ишләтсәк, йығым кәмийәти — асылы олмаян дәйишән кәмийәтдир, әмәк һаггынын кәмийәти исә асылы олан дәйишән кәмийәтдир, бунун тәрсинә дейилдир. Эйнилә дә, сәнае өз дөврәсиндә бөһран фазасындан кечдикдә әмтиә гиймәтләринин үмумиликдә ашағы дүшмәси пулун нисби дәйәринин йүксәлмәси кими ифадә олунур, сәнае чичәкләмә фазасындан кечдикдә исә әмтиә гиймәтләринин үмумиликдә йүксәлмәси әлә бир шәкилдә ифадә олунур ки, қуя пулун дәйәри нисби сурәтдә ашағы дүшүр. Сиггенсу мәктәби адланан мәктәб бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, гиймәтләр йүксәк олдугда тәдавүлдә олдугча аз, ашағы олдугда исә һәддиндән чоһ пул олур. Инди көстәрилән йығым һадисәләрини, бир һалда музду фәһләләрин олдугча азлығы, икинчи һалда исә олдугча чоһлуғу илә шәрһ әдән игтисадчылар да авамлығда вә фактлары бүтүнлүклә унутмагда⁷⁷ сиггенсу-мәктәбдән кери галмырлар.

Уйдулма „тәбии әһали ганунун“ әсасыны тәшкил әдән капиталист истәһсал гануну садәчә бундан ибарәт олур: капитал, йығым вә әмәк һаггынын сәвийәси арасындаки нисбәт, капитал чеврилән өдәнилмәмиш әмәклә әлавә капиталы һәрәкәтә кәтир-мәк үчүн лазым олан әлавә әмәк арасындаки нисбәтдән башга бир шей дейилдир. Демәли бу, һеч дә бир-бириндән асылы олмаян ики кәмийәт арасында, йә’ни капиталын кәмийәти илә фәһлә әһалинин мигдары арасында олан нисбәт дейилдир: әксинә, нәтичә ә’тибарилә бу анчаг, әйни фәһлә әһалинин өдәнилмәмиш әмәйилә өдәнилмиш әмәйи арасындаки нисбәтдир. Фәһлә синфинин сәрф этдийи вә капиталистләр синфинин йығдығы өдәнилмәмиш әмәк әлә бир сүр’әтлә артыр ки, анчаг, өдәнилмиш әлавә әмәйин фөвгәл’адә дәрәчәдә артмасы нәтичәсиндә капитал чеврилә биләр,—әкәр белә олса әмәк һаггы йүксәлир вә, башга шәртләр дәйишмәз галса, өдәнилмәмиш әмәк нисбәтән азалыр. Лакин бу әксилмә, капитал үчүн гита олан изафи әмәйин даһа нормал мигдарда тәгдим әдилмәдийи бир нөгтәйә кәлиб чатырса, вәзийәт тәрсинә олур: кәлирин капитал чеврилән һиссәси әксилир, йығым әәифләйир вә әмәк һаггынын йүксәлмә һәрәкәтини бунун әкси олан бир һәрәкәт әвәз әдир. Беләликлә, әмәйин гиймәтинин йүксәлмәси әлә бир чәрчивә даһилиндә галыр ки, бу чәрчивә даһилиндә нәинки капитализм системинин әсасларына тохунулмур, һәтта бу системин кетдикчә кенишләнән бир мигясда тәкрат истәһсалы тә’мин олунур. Демәли, әсрарәнкиз бир тәбиәт гануну шәклини алан капиталист йығымы гануну һәгигәтдә анчаг ону көстәрир ки, йығымын тәбиәтинә көрә нә әмәйин истисмар әдилмәси о дәрәчә азала билмәз вә нә дә әмәйин гиймәти о гәдәр йүксәлә билмәз ки, капиталист мүнәсибәтинин даим тәкрат истәһсал олунмасыны, һәм дә даим кенишләнән мигясда тәкрат истәһсал олунмасыны чидди бир горху алтына ала билсин^{77а}. Бир истәһсал үсулунда ки, мад-

⁷⁷ Бах: Karl Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie, S. 166 вә сонраки сәһифәләр.

^{77а} 2-чи нәшрә гейд. „Лакин сәнае вә әкинчилик фәһләләринин мәшғәләләри үчүн һәдд әйнидир: саһибкар онларын әмәйинин мәнсулундан мәнфәәт чыхара билмәлидир. Әмәк һаггынын сәвийәси саһибкарын әлдә этдийи мәнфәәтин орта

ди сэрвәт фәһләнин инкишафы тәләбаты үчүн мөвчуд олмайыб, әксинә, фәһлә мөвчуд дәйәрләри артырмаг тәләбаты үчүн мөвчуд-дур, белә бир истеһсал үсулунда башга чүр дә ола билмәз. Диндә инсанын өз бейнинин мәһсулу она һаким олдуғу кими, капиталист истеһсалында да инсанын өз әлинин мәһсулу өзүнә һакимдир^{77b}.

**2. Йығым вә онунла янашы кедән мәркәзләшмә
тәрәгги этдикчә капиталын дәйишән һиссәсинин
һисби әксилмәси**

Игтисадчыларын өзләринин фикринчә, әмәк һаггыны йүксәлдән сәбәб нә мөвчуд ичтимаи сэрвәтин мигдарыдыр, нә дә әлдә әдилмиш капиталын кәмийәтидир, буна сәбәб анчаг, йығымын фасиләсиз артмасы вә бу артымын сүр'әт дәрәчәсидир (A. Smith, *Wealth of Nations*, b. I, ch. 8). Бу ерәдәк биз һәмин просесин анчаг бир хүсуси фазасыны тәдгиг әтмишик ки, бурада капитал, өз техники тәркиби дәйишмәдән артыр. Лакин бу просес һәмин фазаны өтүб кечир.

Бир һалда ки, капиталист системинин үмуми әсаслары мөвчуд-дур, һәмишә йығымын кедишиндә әлә бир заман кәлиб чатыр ки, ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын инкишафы йығым үчүн ән күчлү бир васитә олур. А. Смит дейир ки: „Әмәк һаггыны йүксәлдән сәбәб, йә'ни капиталын артмасы әмәйин мәһсулдар габилий-йәтләрини йүксәлмәйә сөвг әдир вә мигдарча аз әмәйин мигдарча чох мәһсул истеһсал әтмәсинә имкан верир“.

Торпағын мүнбитлийи вә саир бу кими тәбин шәртләри вә айрылыгда ишләйән мүстәгил истеһсалчыларын мәһарәтини,—ки бу мәһарәт мигдар чәһәтдән дейил, йә'ни мәһсул күтләсинин гәдәриндә дейил, кейфийәт чәһәтдән, йә'ни мәһсулун яхшылығында даһа артыг тәзаһүр әдир,—бунлары кәнара гойсаг, әмәйин ичтимаи мәһсулдарлығынын дәрәчәси, иш гүввәсинин мә'лум кәркинлийи шәраитиндә фәһләнин мүәййән заман әрзиндә мәһсула чевирдийи истеһсал васитәләринин һисби кәмийәтиндә ифадә әдилмиш олур. Фәһләнин истифадә әдиб ишләтдийи истеһсал васитәләринин күтләси дә онун әмәйинин мәһсулдарлығы илә бирликдә артыр. Һәмин истеһсал васитәләри бурада ики чүр рол ойнайыр. Бунлардан бир һисминин артмасы әмәк мәһсулдарлығынын артмасынын нәтичәсидир, бир һисминин артмасы

мөнфәәт дәрәчәсиндән ашағы дүшмәсинә сәбәб олачаг гәдәр йүксәләрсә, о заман саһибкар даһа онлара иш вермәз, я да анчаг бу шәртлә верәр ки, онлар әмәк һаггынын ашағы салынмасына разы олсунлар“ (John Wade, *History of the Middle and Working Classes*. 3-rd ed. London 1835, p. 241).

^{77b} „Амма биз әввәлки тәдгигимизә гайыдаг; орада кәстәрилмишди ки, капиталын өзү инсан әмәйинин мәһсулудур... белә олдугда әсла тәсәввүрә кәтир-мәк олмур ки, нә сәбәбә инсан өз мәһсулу олан капиталын һөкмранлығы алтына дүшмүш вә она табә олмушдур; һәгигәтдә исә иш доғрудан да мәһз белә олдуғуна көрә, гейри-ихтияри олараг белә бир суал ортая чыхыр: нечә олмуш ки, капиталын ярадычысы олмаг ә'тибарилә онун һөкмдары олан фәһлә, дөнүб капиталын гүлү олмушдур?“ (Von Thünen, *Der isolierte Staat*. Zweiter Teil. Zweite Abteilung. Rostock 1863, S. 5, 6). Түненин хидмәти ондадыр ки, бу суалы ортая атмышдыр. Буна вердийи чаваб исә тамамилә бир ушаг чавабыдыр.

исә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Мәсәлән, мануфактура әмәк бөлкүсү вә машын тәтбиг әдилмәси шәраитиндә мүййән бир мүддәт әрзиндә даһа артыг хаммал ә’мал олунур, демәли, әмәк просесинә даһа артыг мигдарда хаммал вә ярдымчы материал дахил олур. Бу, әмәк мәһсулдарлығынын йүксәлмәси нәтичәсидир. Дикәр тәрәфдән, чохлу машын, иш һейваны, минерал күбрә, дренаж борулары вә саирәнин тәтбиги әмәк мәһсулдарлығынын артмасы үчүн шәртдир. Әйни сөzlәри тикилиләр, домна собалары, нәглийят васитәләри вә саирә шәклиндә бир ерә топланмыш чохлу истәһсал васитәләри һаггында да демәк лазымдыр. Лакин истәһсал васитәләринин бу васитәләрлә бирләшдирилән иш гүввәсинә нисбәтән мигдарча артмасы истәр шәрт олсун, истәрсә нәтичә,—бу артым һәр ики һалда әмәк мәһсулдарлығынын артмасыны ифадә әдир.

Инкилтәрәдә ири сәнаеин мейдана кәлдийи заманларда чугунла коксдан дөймә дөмир һазырламаг үсулу кәшф әдилмишди. Мүййән гурулушлу собада әринмиш чугунун карбонуну чыхармагдан ибарәт олуб пудлингләмә адланан бу үсул домна собаларынын олдугча артмасына, һаваны гыздырмаг вә саирә үчүн хүсуси гурғулар дүзәлдилмәсинә, бир сөzlә, әмәк васитәләринин вә ә’мал әдилән материалларын о гәдәр артмасына сәбәб олдуки,—бунлар енә әввәлки мигдар әмәклә ишләдилирдисә дә,—тезликлә, бир сыра саһәләрдә ишләдилән даш вә ағачы бу саһәләрдән сыхышдырыб чыхармаға имкан верәчәк гәдәр чохлу вә учуз дөмир истәһсал әтмәк мүмкүн олду.

Лакин чугуну карбондан айырмагла мәшғул олан пудлингләмә фәһләсинин көрмәли олдугу әл иши әлә бир ишдир ки, бу фәһләнин идарә әдә биләчәйи очағын бөйүклүйүнү онун шәхси габилыйәти мөһдуд әдир вә һазырда [1874-чү илдә] бу мөһдудийәт, металлуржи сәнаеиндә 1780-чы илдән, йә’ни пудлингләмә ихтира әдилдийи замандан башланан бөйүк йүксәлиши ләнкидир.

Инкилис мүнәндисләринин органы олан „The Engineering“ шикайәтләниб дейир: „Бу бир һәгигәтдир ки, көһнә пудлингләмә үсулу, һәр чүр барбарлыг галыгларындан азча яхшыдыр... Бизим сәнаеимизин чәһди онадыр ки, мүхтәлиф истәһсал пилләләриндә кетдикчә даһа чох материал күтләси ә’мал әдилсин. Буна көрә дә биз көрүрүк ки, метал ә’малынын мүхтәлиф саһәләриндә илдән-илә даһа нәһәнк домна собалары, даһа ағыр бухар чәкичләри, даһа күчлү прокат заводлары, даһа нәһәнк аләтләр мейдана кәлир. Бу үмүми артым шәраитиндә,—тәтбиг әдилән әмәйә нисбәтән истәһсал васитәләринин артмасы шәраитиндә,—пудлингләмә үсулу, демәк олар ки, дәйишмәз һалда галырды вә һазырда сәнаеин ирәлиләмәси йолунда әсла дөзүлмәз әнкәлләр төрәдир... Буна көрә бүтүн ири истәһсалларда буну автомат гарышдырычылары олан собаларла әвәз әтмәк истәйирләр, чүнки собаларын ичиндәки күлли мигдар маддәни һеч бир әл әмәйи илә гарышдырмаг мүмкүн олмадығы һалда, автомат гарышдырычы бунун өһдәсиндән кәлә биләр“^{77с}.

^{77с} „The Engineering“. 13 Juni 1874.

Беләликлә, пудлингләмә үсулу дәмир сәнаеиндә ингилаб әмәлә кәтириб әмәк васитәләринин вә мүййән мигдар әмәклә ә'мал әдилән хаммалын мигдарынын олдугча артмасына сәбәб олдугдан сонра, инкишафын кедишиндә игтисади әнкәлә чеврилди; буна көрә дә, тәтбиг әдилән әмәйә нисбәтән мадди истәһсал васитәләрини даһа да артырмаг мәгсәдилә һазырда ени үсуллар тапмаға чылышырлар ки, һәмин маниәни арадан галдырсынлар. Мүасир сәнаеин мейдана чыхдығы күндән индийә гәдәр инкишафыны тәсвир этдийимиз заман көстәрмиш олдугумуз кими^{77d}, бүтүн кәшф вә ихтираларын ағибәти беләдир.

Беләликлә, йығымын кедишиндә биз капиталын мүхтәлиф үнсүрләринин кәмийәтчә вә әйни бир заманда артмасыны мушаһидә этмәкдән башга ону да көрүрүк ки, бу һәрәкәтин нәтичәсиндә ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы һабелә кейфийәт дәйишмәләриндә, капиталын техника тәркибинин тәдричән дәйишмәсиндә дә ифадә олунур. Әмәк просесинин об'ектив, мадди амили, суб'ектив, шәхси амлә нисбәтән артыр, йә'ни әмәк васитәләринин вә хаммалын күтләси, бу васитәләри вә хаммалы тәтбиг әдән иш гүввәләринин мәчмууна нисбәтән артыр. Капитал, әмәйи нә гәдәр мәһсулдар әдирсә, онун әмәйә олан тәләби өз кәмийәтинә нисбәтән азалыр.

Капиталын техника тәркибинин белә дәйишмәси, истәһсал васитәләрини чанландыран иш гүввәсинин күтләсинә нисбәтән истәһсал васитәләри күтләсинин белә артмасы, капиталын дәйәр тәркибинә, капитал дәйәринин дәйишән һиссәси һесабына онун сабит һиссәсинин артмасына да тә'сир көстәрир. Мәсәлән, фәрз әдәк ки, әввәлдә мүййән бир капиталын 50%-и истәһсал васитәләринә, 50%-и дә иш гүввәсинә сәрф әдилирди; сонралар, әмәк мәһсулдарлығынын дәрәчәси йүксәлдикдә капиталын 80%-и истәһсал васитәләринә, 20%-и исә иш гүввәсинә сәрф әдилир вә и. а.

Капиталын дәйишән һиссәсинә нисбәтән сабит һиссәсинин белә даим артмасы гануну, әмтиә гиймәтләринин мүгайисәли тәһлили әсасында (юхарыда көстәрилмиш олдугу кими) һәр аддымда тәсдиг олунур, һәм дә бунун үчүн истәр әйни бир милләтин мүхтәлиф игтисади дөврләрини, истәрсә дә әйни бир дөврдәки мүхтәлиф милләтләри көтүрмәйин фәрги йохдур. Анчаг истәһлак әдилмиш истәһсал васитәләри дәйәринин вә я капиталын сабит һиссәсинин ерини тутан гиймәт үнсүрүнүн нисби кәмийәти, үмумийәтлә десәк, йығымын тәрәггисинә дүз пропорционалдыр, әмәйи өдәйән вә я капиталын дәйишән һиссәсини тәшкил әдән гиймәт үнсүрүнүн нисби кәмийәти исә йығымын тәрәггисинә тәрс пропорционалдыр.

Лакин капиталын сабит һиссәсинә нисбәтән дәйишән һиссәсинин әксилмәси вә я капиталын дәйәр тәркибинин дәйишмәси, онун мадди тәркиб һиссәләринин тәркибиндәки дәйишиклийи ялһыз тәхминән көстәрир. Мәсәлән, һазырда әйирмә ишинә гоюлмуш капитал дәйәринин $\frac{7}{8}$ һиссәси сабит вә $\frac{1}{8}$ һиссәси дәйишән капиталдан, XVIII әсрин әввәлләриндә исә $\frac{1}{2}$ һиссәси сабит вә

^{77d} Бах: нисби изафи дәйәр истәһсалы һаггындаки дөрдүнчү бөлмә.

$\frac{1}{2}$ хиссәси дәйишән капиталдан ибарәт олдуғу һалда, инди мүййән мигдар әйирмә әмәйинин мәһсулдар шәкилдә истәһлак әтдийи хаммалын, әмәк васитәләринин вә саирәнин мигдары, әксинә, XVIII әсрин әввәлләриндә истәһлак әдилән мувафиг мигдардан йүз дәфәләрлә артыгдыр. Бунун сәбәби дә ялныз одур ки, әмәк мәһсулдарлығы артдыгда нәинки онун истәһлак әтдийи истәһсал васитәләринин мигдары артыр, бу васитәләрин мигдарына хисбәтән дәйәри дә әксилир. Беләликлә, истәһсал васитәләринин дәйәри мүтләг сурәтдә артыр, лакин бу артым онларын мигдарына пропорционал олмур. Буна көрә дә сабит капитал илә дәйишән капитал арасындаки фәрг, сабит капиталын чеврилдийи истәһсал васитәләринин күтләси илә дәйишән капиталын чеврилдийи иш гүввәси күтләси арасындаки фәргдән чох яваш артыр. Бу фәргләрдән биринчиси икинчи фәрглә бирликдә, лакин она хисбәтән даһа аз дәрәчәдә артыр.

Анлашылмазлыға йол верилмәсин дейә, гейд әтмәк лазымдыр ки, йығымын тәрәггиси капиталын дәйишән хиссәсинин хисби кәмийәтини әксилдирсә дә, онун мүтләг кәмийәтинин артмасыны әсла арадан галдырмыр. Фәрз әдәк ки, капитал дәйәри әввәлдә 50% сабит капиталла, 50% дә дәйишән капиталла, сонралар исә 80% сабит капиталла вә 20% дәйишән капиталла бөлүнүрдү. Әкәр, мисал үчүн, 6000 фунт стерлингдән ибарәт олан илкин капитал бу мүддәт әрзиндә артыб 18 000 фунт стерлингә чатмышса, дәмәли, онун дәйишән тәркиб хиссәси дә $\frac{1}{3}$ артмышдыр. Нәмин хиссә әввәл 3000 фунт стерлинг олдуғу һалда инди 3600 фунт стерлингдир. Лакин әввәлдә әмәйә тәләби 20% йүксәлтмәк үчүн капиталын 20% артмасы кифайәт идисә, инди бунун үчүн илкин капиталын үч гат артырылмасы тәләб олунур.

Дөрдүнчү бөлмәдә көстәрилмишди ки, әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини инкишаф әтдирмәк үчүн кениш мигясада кооперасия олмалыдыр; көстәрилмишди ки, ялныз бу шәраит мөвчуд олдугда әмәйин бөлкүсү вә гурашдырылмасы тәшкил олуна биләр, күтләви тәмәркүзләшдирмә васитәсилә истәһсал васитәләринә гәнаәт әдилә биләр, өз мадди тәбиәтинә көрә ялныз бирликдә ишләдилмәси мүмкүн олан әмәк васитәләри, мәсәлән машиналар системи вә саирә тәтбиг әдилә биләр, тәбиәтин нәһәнк гүввәләри истәһсалын тәләбатына табә әдилә биләр вә истәһсал просеси әлмин технологи тәтбигинә чеврилә биләр. Әмтиә истәһсалы шәраитиндә истәһсал васитәләри хусуси шәхсләрин мүлкыйәтидир, буна көрә дә әл илә ишләйән фәһлә я тәкбашына вә мүстәгил сурәтдә әмтиә истәһсал әдир, я да, мүстәгил истәһсал әтмәк үчүн тәләб әдилән васитәләри олмадығындан, өз иш гүввәсини бир әмтиә кими сатыр,—буна көрә дә әмтиә истәһсалы әсасында кениш мигяслы кооперасия анчаг, фәрди капиталларын артмасы васитәсилә вә я ичтимаи истәһсал вә яшайыш васитәләри капиталистләрин хусуси мүлкыйәтинә чеврилдийи дәрәчәдә вүчудә кәлә билир. Әмтиә истәһсалы зәмининдә кениш мигяслы истәһсал анчаг капиталист истәһсалы формасында инкишаф әдә биләр. Буна көрә дә фәрди әмтиә истәһсалчыларынын әлиндә бир мигдар капиталын йығылмасы мүасир сәнаә үчүн, ич-

тимаи элагэлэрлэ техника үсулларынын спесифик бирлэшмәси үчүн илк зәмин олур ки, биз бу бирлэшмәйә истеһсалын хүсуси капиталист истеһсал нөвү вә я спесифик капиталист истеһсал үсулу дейирик^{77е}. Беләликлә биз сәнәтдән капиталист истеһсалына кечилдийи заман белә бир йығымын мөвчуд олдуғуну нәзәрә алмалыйыг. Буну илкин йығым адландырмаг олар, чүнки бу йығым спесифик капиталист истеһсалынын тарихи нәтичәси дейил, онун тарихи әсасыдыр. Онун өзүнүн нечә мейдана кәлдийини бурада тәдгиг әтмәйимизә һәлә әһтияч йохдур. Онун бир башланғыч нөгтәси олдуғуну билсәк һәләлик кифайәтдир. Лакин, бу әсас үзәриндә инкишаф әдиб әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини йүксәлдән бүтүн үсуллар әйни заманда, изафи дәйәр вә я изафи мәһсул истеһсалыны артырмаг үсулларыдыр ки, изафи мәһсул да йығым ярадан үнсүр вәзифәсини көрүр. Беләликлә, бу үсуллар әйни заманда капиталла капитал истеһсал әтмәк үсулудур, яхуд сүр'әтли капитал йығымы үсулудур. Изафи дәйәрин даим енидән дөнүб капитала чеврилмәси, истеһсал просесинә дахил олан капиталын кәмиййәтинин артмасында ифадә олунур. Бу артым да истеһсалын мигясыны кенишләндирмәк үчүн вә бунунла янашы олараг әмәйин мәһсулдар гүввәсини йүксәлтмәк вә сүр'әтли изафи дәйәр истеһсал әтмәк үсуллары үчүн әсас олур. Демәли, капиталын мүәййән йығым дәрәчәси спесифик капиталист истеһсал үсулу үчүн шәртдирсә, һәмин үсул да сүр'әтли капитал йығымы үчүн шәрт олур. Буна көрә дә йығымла бирликдә спесифик капиталист истеһсал үсулу инкишаф әдир, спесифик капиталист истеһсал үсулу илә дә бирликдә—йығым. Бу ики игтисади амил, бир-биринә тәкан вермәк кими мүрәккәб гаршылыгы мүнәсибәт нәтичәси олараг капиталын техники тәркибиндә элә бир дәйишиклик әмәлә кәтирир ки, кетдикчә капиталын дәйишән тәркиб һиссәси сабит һиссәсинә нисбәтән азалыр.

Һәр бир фәрди капитал истеһсал васитәләринин чох вә я аз дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси [бирлэшмәси, мүәййән әлләрдә топланмасы] вә буна мұвафиг олараг, бөйүк вә я кичик бир фәһлә ордусуна һөкмранлыг әтмәси демәкдир. Һәр йығым ени бир йығым үчүн васитә олур. Капитал вәзифәси көрән сәрвәт күтләси артмагла бирликдә, йығым бу сәрвәтин фәрди капиталистләрин әлиндә тәмәркүзләшмәсини дә гүввәтләндирир вә беләликлә бөйүк мигясда истеһсалын вә спесифик капиталист истеһсал методларынын әсасыны кенишләндирир. Ичтимаи капитал бир чох фәрди капиталларын артмасы васитәсилә артыр. Бүтүн башга шәртләр дәйишмәз галдыгда фәрди капиталлар вә бунларла да бирликдә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси, һәр бир фәрди капиталын бүтүн ичтимаи капиталда тәшкил әтдийи һиссәйә мұтабиг пропорсияда артыр. Әйни заманда илкин капиталлардан парчалар айрылыб мүстәгил ени капитал кими ишләмәйә башлайыр. Бурада, әзчүмлә капиталист аиләләриндә әмлакын бөлүшдү-

^{77е} „Әмәйин мәһсулдар гүввәләринин бу гәдәр чох арта билмәси үчүн капиталын әввәлчәдән йығылмасы, шүбһәсиз, зәруридир“ (Adam Smith, *Wealth of Nations*, book II, кириш).

рүлмәси бөйүк рол ойнайыр. Буна көрә дә капитал йығымы илә бәрабәр капиталистләрин сайы да аз-чох артыр. Билаваситә йығыма әсасланан вә я һәтта онун әйни олан бу нөв тәмәркүзләшмә үчүн ики чәһәт характерикдир.

1. Башга шәртләр дәйишмәз галдыгда, ичтимаи сәрвәт нә дәрәчәдә артырса ичтимаи истеһсал васитәләринин фәрди капиталистләр әлиндә тәмәркүзләшмәси дә анчаг о дәрәчәдә арта биләр. 2. Ичтимаи капиталын айрыча истеһсал саһәләринә гоюлмуш һиссәләринин һәр бири, бир чох капиталистләр арасында бөлүнмүш олур; бунлар рәгабәт әдән мүстәгил әмтиә истеһсалчылары кими бир-биринә гаршы дурур. Демәли, йығым вә онунла янашы кедән тәмәркүзләшмә нәинки парчаланыб бир чох нөгтәләрдә давам әдир, һабелә ени капиталлар әмәлә кәлдийинә вә көһнә капиталлар бөлүндүйүнә көрә, ишләйән капиталларын артмасы да даяныр. Буна көрә дә йығым бир тәрәфдән гаршымыза истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки һөкмранлығын артмагда олан тәмәркүзләшмәси кими чыхыр, дикәр тәрәфдән дә, бир чох фәрди капиталларын бир-бириндән айрылыб узаглашмасыдыр.

Бүтүн ичтимаи капиталын беләликлә бир чох фәрди капиталлара бөлүнмәсинә, йә'ни онун һиссәләринин бир-бириндән айрылмасына онларын гаршылыглы чазибәси мане олур. Бу исә даһа, истеһсал васитәләринин вә әмәк үзәриндәки һөкмранлығын йығымла әйнийәт тәшкил әдән садәчә тәмәркүзләшмәси дейилдир. Бу— әмәлә кәлмиш капиталларын тәмәркүзләшмәсидир, онларын фәрди истиглалийәтинин мәнв әдилмәси, капиталистин капиталист тәрәфиндән гарәт әдилмәси, бир чох хырда капиталларын бир нечә ири капиталла чеврилмәсидир. Бу просесин әввәлкиндән фәрғи ондан ибарәтдир ки, бу просесдә анчаг, мөвчуд олан вә ишләйән капиталларын саһибләри дәйишилир, демәли, онун фәәлийәт мейданы неч дә ичтимаи сәрвәтин мүтләг артымындан вә я йығымын мүтләг һәдләриндән асылы дейилдир. Бир ердә бир нечә әлдә күлли мигдар капитал топланыр, чүнки башга бир ердә һәммин капитал бир чох башга әлләрдән чыхмыш олур. Бу исә—йығымдан вә тәмәркүзләшмәдән фәрғли олан мәркәзләшмәдир.

Капиталларын бу мәркәзләшмәси вә я капиталын капиталы чәзб әтмәси ганунлары бурада шәрһ әдилә билмәз. Фактлары гысача кәстәрмәк кифайәт әдәр. Рәгабәт мүбаризәси әмтиәләри учулашдырмаг васитәсилә апарылыр. Башга шәртләр дәйишмәз галдыгда, әмтиәләрин учузулугу әмәк мәнсулдарлығындан, бу исә истеһсалын мигясындан асылыдыр. Буна көрә дә ири капитал хырда капиталлара галиб кәлир. Сонра, ядымыза салаг ки, капиталист истеһсал үсулу инкишаф әтдикдә, ади шәраитдә саһибкарлыг әтмәк үчүн тәләб олуна фәрди капиталын минимум һәчми дә артыр. Буна көрә дә нисбәтән хырда капиталлар ири сәнаеин анчаг һәрдән бир вә я гисмән әлә кечирдийи саһәләрә чан атыр. Бурада рәгабәтин шиддәти, рәгабәт әдән капиталларын сайына дүз пропорсионал вә онларын кәмийәтинә тәрс пропорсионалдыр. Бу рәгабәт һәмишә бир чох хырда капиталистләрин мәнв олмасилә нәтичәләнир вә бунларын капиталларынын бир гисми галиб кәләнин әлинә кечир, бир гисми дә тәләф олур.

Бундан элавэ, капиталист истехсалы илэ бирликдэ тамамилэ ени бир гүввэ инкишаф эдир; бу гүввэ—кредитдир; йығым үчүн кичик бир васитэ олараг өзүнэ эввэлчэ хэлвэти йол ачан кредит, чэмиййэтин сэтһиндэ ири вэ я хырда күтлэлэр һалында сәпәләнмиш пул вәсаитини көрүнмәз теллэр васитәсилэ чәкиб фәрди капиталистләрин вэ я ширкәтләрдә бирләшмиш капиталистләрин элинэ топлайыр; лакин аз сонра кредит рәгабәт мүбаризәсиндә ени вэ зәһмли бир силаһ олур вэ, нәһайәт, капиталларын мәркәзләшмәси үчүн нәһәнк бир ичтимаи механизмә чеврилир.

Капиталист истехсалы вэ йығым нә дәрәчәдә инкишаф эдирсә, мәркәзләшмәнин ики ән күчлү амили олан рәгабәт илэ кредит дә әйни дәрәчәдә инкишаф эдир. Бунунла янашы олараг йығым тәрәггиси мәркәзләшәчәк материалы, йә'ни фәрди капиталлары артырыр, капиталист истехсалынын кенишләнмәси исә, капиталын эввәлки мәркәзләшмәси әсасында ярадыла биләчәк чох бөйүк сәнае мүәссисәләри үчүн бир тәрәфдән ичтимаи тәләбат, дикәр тәрәфдән дә техники васитәләр ярадыр. Бунун нәтичәсиндәдир ки, һазырда айры-айры капиталларын бир-бирини гаршылыгылы сурәтдә чәзб әтмәси вә мәркәзләшмә тәмайүлү һәмишәкиндән күчлүдүр. Лакин мәркәзләшмә мейлинин кенишлийи вә күчү мүәййән дәрәчәдә, капиталист сәрвәтинин яранмыш кәмиййәтиндән вә игтисади механизмин үстүнлүйүндән асылыдырса да, мәркәзләшмәнин тәрәггиси һеч дә ичтимаи капиталын мүсбәт артмасындан асылы дейилдир. Хүсусилә бу чәһәт мәркәзләшмәни, кениш мигяса тәкрат истехсалын ялһыз башга бир ифадәси олан тәмәркүзләшмәдән фәргләндирир. Мәркәзләшмә, артыг мөвчуд олан капиталларын мәнсубиййәтиндәки ади дәйишиклик васитәсилә, ичтимаи капиталын тәркиб һиссәләринин кәмиййәтчә группашмасындаки ади дәйишиклик васитәсилә әмәлә кәлә биләр. Бир ердә мүәййән әлләрдә күлли мигдарда капитал топлана биләр, чүнки башга бир ердә бир чохларынын капиталы элиндән чыхмыш олур. Һәр бир мә'лум саһәдәки мүәссисәләрә гоюлан бүтүн капиталлар бирләшиб ваһид бир капитал тәшкил әтсә иди, бу саһәдә мәркәзләшмә сон нөгтәсинә чатмыш оларды. Һәр бир мә'лум чәмиййәтдә бу сон нөгтәйә ялһыз о заман чатмаг оларды ки, бүтүн ичтимаи капитал ваһид бир капиталистин вә я ваһид бир капиталистләр чәмиййәтинин элиндә топланмыш ола иди^{77f}.

Мәркәзләшмә, йығым ишини тамамлаяраг, сәнае капиталистләринә өз әмәлийятларынын мигясыны кенишләндирмәк имканы верир. Бу сон нәтичә истәр йығымдан вә я мәркәзләшмәдән ирәли кәлсин, истәр мәркәзләшмә мәчбури битишдирмә йолилә әмәлә кәлсин,—бу һалда мә'лум капиталлар башга капиталлары өзүнә чәзб әдән әлэ гүввәтли бир мәркәзә чеврилир ки, бунларын арасындаки фәрди рабитәни позур, сонра да дағыныг парчалары өзүнә чәзб эдир,—яхуд тәшәккүл тапмыш олан вә я тәшәккүл

^{77f} [4-чү нәшрә гейд. Ени инкилис вә американ „трестләри“ һәлә индидән бу мәсәдә доғру чан атараг, һеч олмаса бу вә я башга бир сәнае саһәсинин бүтүн ири истехсалларыны фе'лән инһисарчы олан ваһид бир бөйүк сәһмдарлар чәмиййәти шәклиндә бирләшдирмәйә чалышырлар.—Ф. Ә.]

таптамада олан капиталларын күтлэси даһа асан йолла, сәһмдар чәмиййәтләри тәшкил олунмасы васитәсилә бирләшсин,—бунлардан асылы олмаяраг бүтүн бу һалларда игтисади тә'сир әйни олараг галыр. Сәнае мүәссисәләринин бөйүмәси һәр ердә, чохлу адамын биркә әмәйини даһа кениш даирәдә тәшкил әтмәк үчүн, онун һәрәкәтвәричи мадди гүввәләрини кениш инкишаф әтдирмәк үчүн, йә'ни дағыныг вә көһнәлмиш истеһсал просесләрини ениләшдириб ичтимаи сурәтдә гурашдырылмыш вә әлм әсасында гурулмуш истеһсал просесләринә чевирмәк үчүн бир башланғыч нөгтәси олур.

Лакин бир чәһәт йәгиндир ки, йығым, йә'ни даирәви һәрәкәт шәклиндән спирал һәрәкәт шәклинә кечән тәкрар истеһсал васитәсилә капиталын тәдричән артмасы, мәркәзләшмәйә нисбәтән сон дәрәчә яваш давам әдән бир просесдир, зира мәркәзләшмә, ичтимаи капиталын бир-бирини гаршылыгы сурәтдә тамамлаян айры-айры тәркиб һиссәләринин ялныз мигдарча башга чүр группашмасыны тәләб әдир. Әкәр инсанлар көзләсә идиләр ки, йығым бә'зи фәрди капиталлары бөйүдүб дәмир йол чәкә биләчәк бир дәрәчәйә чатдырсын вә сонра дәмир йол чәкилсин,—онда дүн-яда индийә гәдәр дәмир йол олмазды. Мәркәзләшмә иеә сәһмдар чәмиййәтләри васитәсилә буна санки бир бармаг ишарәсилә наил олду. Мәркәзләшмә беләликлә йығым ишини һәм гүввәтләндирдийи, һәм дә сүр'әтләндирдийи кими, әйни заманда капиталын техники тәркибиндә әмәлә кәлән вә онун сабит һиссәсини дәйишән һиссәсинин һесабына артыран чеврилишләри кенишләндириб сүр'әтләндирир вә, демәли, әмәйә олан тәләби нисбәтән азалдыр.

Мәркәзләшмә просеси нәтичәсиндә сүр'әтлә бирләшән капитал күтләләри дә, башга капиталлар кими, лакин даһа сүр'әтлә тәкрар истеһсал олунуб артыр вә, беләликлә, бунларын өзү дә ичтимаи йығыма ярдым әдән күчлү бир васитә олур. Демәли, ичтимаи йығымын тәрәггисиндән бәһс әдилдикдә—һазырда—бунунла, мәркәзләшмәнин тә'сирини дә гейд әтмәдән нәзәрдә тутурлар.

Фәрди капиталлар күтләсинин һәчминин артмасы, истеһсал үсулунун өзүндә даим ингилаб яранмасы үчүн мадди тәмәл олур. Капиталист истеһсал үсулу, өзүнә һәлә әсла табе олмаян вә я анчаг гисмән, яхуд ялныз формал табе олан истеһсал саһәләрини даим әлә кечирмәкдәдир. Бундан әлавә, һәмин зәмин әсасында ени әмәк саһәләри мейдана чыхыр ки, бунлар да лап әввәлдән капиталист истеһсал үсулу сырасына дахил олур. Нәһа-йәт, артыг капиталистчәсинә гурулмуш олан әмәк саһәләриндә әмәйин мәһсулдар гүввәси бөйүк бир сүр'әтлә артыр. Бүтүн бу һалларда, фәһләләрин сайы, ә'мал әтдикләри истеһсал васитәләринин күтләсинә нисбәтән әксилир. Капиталын кетдикчә даһа чох һиссәси истеһсал васитәләринә вә кетдикчә даһа аз һиссәси иш гүввәсинә чеврилир. Истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәси вә техники гүввәси артдыгда, бу васитәләр кетдикчә фәһләләрә даһа аз иш верән бир васитәйә чеврилир. Бухарла ишләйән котан, ади котандан мүгайисә әдилмәйәчәк дәрәчәдә сәмәрәли бир истеһсал васитәсидир, лакин бухар котанына сәрф әдилән капитал дәйәри ади котана сәрф әдил-

миш олсайды, фəһлэлəрин ишлəмəси үчүн мүгайисə эдилмəйəчəк гəдəр артыг вəситə вермиш оларды. Илк заманлар мəһз ени капиталын кəһнə капитала бирлəшдирилмəси, истəһсал просесинин мадди шəртлəрини кенишлəндирмəйə вə бурада техника чəһəтдən ингилəб яратмəға имкəн верир. Лəкин чох кечмəдən бəтүн кəһнə капиталын тəркиби аз-чох дəйишир вə техника чəһəтдən тəкмиллəшир, зирə бу капиталын тəкрар истəһсал эдилмəси вəхты чатыр, буна кəрə дə енилəшдирилир. Кəһнə капиталда əмəлə кəлən бу дəйишиклик дə, мəркəзлəшмə кими, ичтимаи капиталын мигдарчə артмəсындан, мүййən мə'нада асылы дейилдир. Лəкин мəркəзлəшмəнин өзү, мөвчуд ичтимаи капиталын тəгсимини ялныз дəйишдирилмəклə вə бир чох кəһнə капиталлары бирлəшдирилмəклə, кəһнə капиталын дахилиндəки бу дəйишмə просесинə күчлү хəрəкəт верən бир гүввə олур.

Белəликлə, бир тəрəфдən, йығым просесиндə əмəлə кəлən əлəвə капитал өз кəмиййəтинə нисбəтən кетдикчə даһа аз фəһлə чəлб эдир. Дикəр тəрəфдən, вəхтəшыры тəкрар истəһсал просесиндə тəркиби дəйишиб енилəшən кəһнə капитал, кечмишдə иш вердийи фəһлэлəрин кетдикчə даһа чох һиссəсини өзүндən айырыб узаглашдыыр.

3. Нисби артыг əһалинин вə я сəнəе əһтият ордусунун кетдикчə артыг истəһсал олунмасы

Юхарыда кəрдүйүмүз кими əввəлчə капиталын ялныз мигдарчə кенишлənмəси шəклиндə нəзэрə кəлən капитал йығымы əснəсында капиталын тəркиби дə даим кейфиййəтчə дəйишир, даим онун сабит тəркиб һиссəси дəйишən һиссəсинин һесабына артыр^{77g}, белəликлə дə капитал йығымы əмəйə олан тəлəби нисбəтən азалдыр. Бу просес муздлу фəһлэлəр синфинə нə кими тə'сир кəс-тəрир?

Спесифик капиталист истəһсал үсулу, əмəйин мəһсулдар гүввəсинин бу үсула мувафиг инкишафы вə капиталын ўзви тəркибиндə бу инкишафын əмəлə кəтирдийи дəйишиклик, йығымын тəрəггиси вə я ичтимаи сəрвəтин артмəсилə нəинки янашы кедир, һəтта мүгайисə эдилмəйəчəк дəрəчəдə артыг сүр'əтлə давам эдир, чүн-ки сэдəчə йығымын өзү илə вə я бəтүн ичтимаи капиталын мүтлəг артымы илə бəрəбэр онун айры-айры үнсүрлəри мəркəзлəшир, əлəвə капиталда əмəлə кəлən техника чеврилиши сə илкин капиталда техника чеврилишинə сəбəб олур. Йығым тəрəгги этдикчə капиталын сабит һиссəсинин дəйишən һиссəсинə олан нисбəти белə дəйишир: бу нисбəт əввəлдə 1 : 1 идисə, сонра чев-

^{77g} [3-чү нəшрə гəйд. Марксын өзүндə олан нүсхəнин бу ериндə сəһифəнин һашийəсиндə белə бир гəйд вəрдыр: „Бурада сонраки заманлар үчүн гəйд əтмəк лəзымдыр ки: бу ялныз мигдарчə кенишлənмə олдуғда, эйни истəһсал сəһəсинин чох вə я аз мигдарда олан капиталларынын мəнфəəтлəри арасындаки нисбəт һəмин əвəнс эдилмиш капиталларын кəмиййəти арасындаки нисбəт кимидир. Мигдар артымы кейфиййəт дəйишиклининə сəбəб олурса, мигдарчə чох олан капиталын мəнфəəгинин сəвиййəси эйни заманда йүксəлир“. — Ф. Э.]

рилиб 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 вэ и. а. олур, белэ ки, капитал артдыгча онун үмүми дэйеринин $\frac{1}{2}$ хиссэси дейил, анчаг $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ вэ и. а. хиссэси иш гүввэсинэ, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ вэ и. а. хиссэси исэ истехсал васитэлэринэ чеврилир. Эмэйэ олан тэлэб бүтүн капиталын мигдарындан асылы олмайыб онун дэйишэн тэркиб хиссэсинин мигдарындан асылы олдугуна көрө, бу тэлэб һеч дэ, эввэлчэ зэнн этдийимиз кими, бүтүн капиталын артмасына пропорционал сурэтдэ артмайыб прогрессив сурэтдэ аксилир. Бу тэлэб нисби сурэтдэ, бүтүн капиталын кэмиййэтинэ нисбэтэн аксилир, һәм дэ бу кэмиййэт артдыгча сүр'этләнән бир прогрессия үзрә аксилир.

Бүтүн капитал артдыгда онун дэйишэн тэркиб хиссэси дэ, йә'ни онун тэркибинэ дахил эдилән иш гүввэси дэ артыр, лакин даим аксилән пропорсия үзрә артыр. Йығымын, мөвчуд техника эсас үзәриндэ истехсалы бэсит шәкилдэ кенишлэндирдийи дөврләрин мүддәти кетдикчэ гысалыр. Бүтүн капиталын артан прогрессия үзрә сүр'этләнән йығымы, мүййән мигдар элавэ фәһләйэ иш верэ билмәк үчүн, һәтта, көһнә капиталын даими дэйишмәләринэ бахмаяраг, һазырда ишләйән фәһләләрин ишдә галмасы үчүн бир шәрт олур. Бундан элавэ, һәмин артан йығымын вә мәркәзләшмәнин өзү дэ капиталын тэркибинин енидән дэйишмәси үчүн вә я капиталын сабит хиссәсинэ нисбэтән дэйишән хиссәсинин енидән сүр'әтлә аксилмәси үчүн бир мәнбә олур. Дикәр тәрәфдән, капиталын дэйишән хиссәсинин бу нисби аксилмәси—бүтүн капитал артдыгча сүр'әтләнән, һәм дэ бүтүн капиталын артмасынын сүр'әтләнмәсиндән даһа артыг сүр'әтләнән бу нисби аксилмә белэ нәзәрә кәлир ки, куя, аксинэ, фәһлә әһалинин мүтләг кэмиййәти, дэйишән капитал вә я бу әһалини ишлә мәшғул этмәк үчүн лазым олан вәсаитә нисбэтән даһа бөйүк сүр'әтлә артыр. Һәгигәтдә исэ капиталист йығымы даим, һәм дэ өз күчү вә һәчминә пропорционал сурәтдә нисбэтән артыг фәһлә әһали, йә'ни капиталын өз орта артымы тэләбатына нисбэтән артыг, буна көрә дэ кәрәксиз вә я элавэ фәһлә әһали вә я артыг әһали истехсал әдир.

Бүтүн ичтимай капиталы нәзәрдән кечириркән көрүрүк ки, онун йығым просеси каһ вахташыры дэйишикликләрә сәбәб олур, каһ да онун айры-айры моментләри әйни заман ичәрисиндә мүхтәлиф истехсал саһәләри арасында бөлүнүр. Бә'зи саһәләрдә, капиталын мүтләг кэмиййәти артмадығы һалда, анчаг тәмәркүзләшмә нәтичәси олараг капиталын тэркиби дэйишир; дикәр саһәләрдә капиталын мүтләг артмасы онун дэйишән хиссәсинин вә я бу хиссә васитәсилә сатын алынан иш гүввәсинин мүтләг кэмиййәтинин аксилмәсилә әлагәдардыр; башга бир гисим саһәләрдә исэ капитал каһ мөвчуд техника эсасында артыр вә бу артыма пропорционал олараг элавэ иш гүввәси чәлб әдир, каһ да капиталын үзви тэркиби дэйишир вә дэйишән хиссәси азалыр; бүтүн саһәләрдә капиталын дэйишән хиссәсинин, онунла да бирликдә ишдә олан фәһләләрин сайынын артмасы даим бөйүк дэйишмәләрлә вә мүвәггәти олараг артыг әһалинин әмәлә кәлмәсилә әлагәдардыр; һәм дэ бу, истәр ишлә мәшғул олан фәһләләрин ишдән чыха-

рылмасы кими даһа чох нәзәрә чарпан бир шәкил алсын, истәр-сә дә о гәдәр нәзәрә чарпмасын, лакин әлавә фәһлә әһалийә ади йолларла әйни дәрәчәдә чәтинликлә иш верә билән бир шәкилдә олсун,—бунун һеч бир фәрги йохдур⁷⁸. Истәһсалын мигясы вә ишләйән фәһләләрин күтләси кенишләндиқчә, онларын әмәйинин мәһсулдар гүввәси инкишаф әтдиқчә, бүтүн сәрвәт мәнбәләри кенишләниб артдыгча, ишдә олан ичтимаи капиталын кәмий-йәти вә онун артмасы дәрәчәсилә бирликдә, капиталын фәһлә чәлб әтмәсинин гүввәтләнмәсилә ишдән фәһлә чыхармасынын гүввәтләнмәси арасындаки әлағәдарлыг да кенишләнир; капиталын үзвә тәркиби вә техника формасы даһа артыг сүр'әтлә дәйишир вә бу дәйишмәнин каһ әйни заманда, каһ да бир-биринин ардынча сирайәт әтдийи истәһсал саһәләринин сайы чохалыр. Демәли, фәһлә әһали капитал йығымы үчүн мәнбә яратмагла, өзүнү нисби артыг әһалийә чевирән васитәләри дә өзү, кетдиқчә кениш мигясда истәһсал әтмиш олур⁷⁹. Бу—капиталист

⁷⁸ Инкилтәрәдә вә Уәлсдә әһалинин сияһийә алынмасы әзчүмлә көстәрир ки: Әкинчиликдә мәшғул оланларын үмуми сайы (о чүмләдән мүлкыйәгчиләр, фермерләр, бағбанлар, чобанлар вә башгалары) 1851-чи илдә 2 011 447 нәфәр, 1861-чи илдә 1 924 110 нәфәр иди, йә'ни 87 337 нәфәр әксилмишдир; юн сәнаеи: 1851-чи илдә 102 714 нәфәр, 1861-чи илдә 79 242 нәфәр; ипәк фабрикалары: 1851-чи илдә 111 940 нәфәр, 1861-чи илдә 101 678 нәфәр; чит басмачылары: 1851-чи илдә 12 098 нәфәр, 1861-чи илдә 12 556 нәфәр,—ишин сон дәрәчә кенишләнмиш олмасына бахмаяраг, бу чүз'и артым, ишдә олан фәһләләрин сайынын нисби азалдыгыны көстәрир; шляпачылар: 1851-чи илдә 15 957 нәфәр, 1861-чи илдә 13 814 нәфәр; һәсир папаг вә гадын шляпасы истәһсалы: 1851-чи илдә 20393 нәфәр, 1861-чи илдә 18 176 нәфәр; сәмәничиләр: 1851-чи илдә 10 566 нәфәр, 1861-чи илдә 10 677 нәфәр; шам истәһсалында: 1851-чи илдә 4949 нәфәр, 1861-чи илдә 4686 нәфәр (бу азалмая бир сәбәб дә газ.ишығындан истифадә әдилмәсидир); дарагчылар: 1851-чи илдә 2038 нәфәр, 1861-чи илдә 1478 нәфәр; мышарчылар: 1851-чи илдә 30 552 нәфәр, 1861-чи илдә 31 647 нәфәр (мышар машыналары ййылдыгына көрә—чүз'и мигдарда артмышдыр); мых гайыранлар: 1851-чи илдә 26 940 нәфәр, 1861-чи илдә 26 130 нәфәр (машыналарын рәгабәти нәтичәсиндә әксилмишдир); галай вә мис мәдәнләриндәки фәһләләр: 1851-чи илдә 31 360 нәфәр, 1861-чи илдә 32 041 нәфәр. Әксинә олараг, иплик вә чит әмәлатханаларында: 1851-чи илдә 371 777 нәфәр, 1861-чи илдә 456 646 нәфәр; даш көмүр мәдәнләриндәки фәһләләр: 1851-чи илдә 183 389 нәфәр, 1861-чи илдә 246 613. „Үмумийәтлә десәк 1851-чи илдән сонра фәһләләрин сайы, машыналарын һәлә индийәдәк мүвәффәгийәтлә тәтбиг әдилмәдийи саһәләрдә даһа чох артмышдыр“ („Census of England and Wales for 1861“, vol. III, London 1863, p. 36).

⁷⁹ Классик мәктәбин бә'зи көркәмли игтисадчылары дәйишән капиталын нисби кәмийәтинин мүтәрәгги сурәтдә әксилмә ганунуну вә музду фәһләләр синфинин вәзийәтинә онун тәсирини баша дүшмәкдән даһа чох ону дуюрдулар. Бу чәһәтдән John Barton-ун хидмәти олдуғча бөйүкдүр, һәрчәнд бүтүн башгалары кими, о да сабит капиталы әсас капитал илә, дәйишән капиталы дөврийә капиталы илә гарышдырыр. О дейир: „Әмәйә тәләб әсас капиталын артмасындан дейил, дөврийә капиталынын артмасындан асылыдыр. Капиталын бу ики нөвү арасындаки нисбәтин һәмишә вә һәр шәраитдә әйни олмасы фикри дүз олсайды, бурадан доғрудан да белә нәтичә чыхарды ки, мәшғул олан фәһләләрин сайы өлкәнин сәрвәтинә пропорционалдыр. Лакин белә бир мулаһизәнин һәгигәтә һеч охшары да йохдур. Сәнае ишләри тәкмилләшдиқчә вә мәдәнийәт ййылдыгча, әсас капитал дөврийә капиталына нисбәтән кет-кедә даһа артыг бир һиссә тәшкил әдир. Инкилис муслининин һәр топунун истәһсалына гоюлан әсас капиталын мәбләғи, һинд муслининин әйни мигдарына гоюлан әсас капиталдан азы

истеһсал үсулуна хас олан эһали ганунудур, нечә ки, һәр бир айрыча тарихи истеһсал үсулунун доғрудан да өзүнә мөхсус тарихи эһәмийәтә малик эһали ганунлары вардыр. Нә гәдәр ки, инсан тарихән битки вә һейванат аләминә мүдахилә этмәмишдир, мүчәррәд эһали гануну ялныз битки вә һейванат аләми үчүн мөвчуд олур.

Лакин артыг фәһлә эһали, йығымын вә я капитализм эсасы үзәриндә сәрвәтин инкишафынын зәрури нәтижәсидирсә, онда бу артыг эһалинин өзү дә капиталист йығымы үчүн бир васитә вә һәтта капиталист истеһсал үсулунун яшамасы үчүн шәрт олур. Артыг эһали сәнае үчүн эһтият ордусу һалыны алыр ки, капитал бундан истифадә эдә биләр; бу орду тамамилә капиталындыр, лап әлә бил ки, ону капитал өз һесабына етишдирмишдир. Бу эһтият ордусу, капиталын дәйишән артым тәләбатыны өдәмәк үчүн, эһалинин һәгиги артым һәдләриндән асылы олмаяраг, даим истисмар әдилмәйә һазыр олан инсан күтләси ярадыр.

Йығым артдыгча вә бунунла янашы олараг әмәйин мөһсулдар гүввәси инкишаф этдикчә капиталын гәфләтән кенишләнмәси күчү дә артыр,—сәбәби дә ялныз, ишләйән капиталын эластиклийинин артмасы вә анчаг мүәййән бир эластик һисми капиталдан ибарәт олан бүтүн сәрвәтин артмасы дейилдир; буна сәбәб һабелә ялныз, һәр бир хүсуси чанланма заманы һәммин бүтүн сәрвәтин гейри-ади бир һиссәсини кредитин әлавә капитал шәклиндә бирдән-бирә истеһсала бурахмасы да дейилдир: бүтүн бу сәбәбләрдән әлавә, истеһсалын өз техники шәртләри, машинлар, нәглият васитәләри вә саирә дә, олдугча кениш бир миғясда изафи мөһсулун ән бөйүк бир сүр'әтлә әлавә истеһсал васитәләринә чеврилмәсини мүмкүн әдир. Йығым тәрәгги этдикдә артан вә әлавә капитала чеврилә билән ичтимай сәрвәт күтләси, бирдән-

йүз гат, бәлкә дә мин гат артыгдыр. Дөврийә капиталынын тәшкил этдийи һиссә исә йүз вә я мин гат аздыр... Һәр иллик артымын бүтүн мәбләғи эсас капитала бирләшдирилсә иди, бу һал әмәйә олан тәләбин әсла артмасына сәбәб олмәзды" (John Barton, *Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of society*, London 1817, p. 16, 17). Рикардо бу мүлаһизәләрә үмумийәтлә разыдыр, лакин бунлары ситат кәтирикән дейир: "Чәтин белә бир һал ола билсин ки, капитал артдығы тәғдирдә әмәйә олан тәләб артмасын. Демәк олар ки, бу тәләб, ән чоһу, һисбәтән әксиләр" (Ricardo, *Principles of Political Economy*, 3-rd ed. London 1821, 31-чи фәсил, машинлар һағында, сәһ. 480, гейд). Лакин башга бир ердә, 31-чи фәслин әввәлиндә о языр: "Торпаг саһибләринин вә капиталистләрин көтүрдүйү мөдахилин мәнбәини тәшкил әдән фонд артмағла бәрабәр әйни заманда диқәр фонд—фәһлә синфинин башлыча асылы олдугу фонд әксилә биләр. Бу доғру исә, онда бурадан белә нәтичә чыхыр ки, өлкәнин халис кәлирини артыран сәбәб әйни заманда эһалини артыг әдиб фәһләләрин вәзиййәтини ағырлашдыра биләр" (сәһ. орада, р. 469). "Әмәк мөхаричи үчүн олан капитал мәбләғи, капиталын үмуми мәбләғиндә баш верән һәр чүр тәбәддүлатдан асылы олмаяраг дәйишилә биләр... Капиталын өзү боллашдыгча, ишин һәчминдәки бөйүк дәйишкликләр вә бөйүк әзаблар даһа тез-тез баш верә биләр" (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833, p. 13). "Тәләб (әмәйә олан тәләб)... бүтүн капиталын йығымына мүтәнасиб артмыр... Буна көрә дә тәқрар истеһсал үчүн ишләдилмәли олан милли капиталын һәр чүр артымы, чәмиййәт тәрәгги этдикчә фәһләләрин вәзиййәтинә даһа аз тә'сир көстәрир" (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836, p. 90, 91).

бирэ кениш базар тапан көһнэ истехсал саһэлэринэ, я да көһнэ истехсал саһэлэринин инкишафы нэтичэсиндэ тэлэб олунан дэмир йоллар вэ саирэ кими ени ачылан истехсал саһэлэринэ чан атыр. Бүтүн бу кими һалларда кэрэк, башга саһэләрдә истехсалы аксилтмәдән ән мһүм нөгтәләрә дәрһал чох бөйүк мигдарда инсан күтләдәри еритмәк мүмкүн олсун. Бу инсан күтләләрини верән исә артыг әһалидир. Мүасир сәнаеин характерик һәят йолу,—кичик фасиләләрлә давам әдән орта чанланма, йүксәк тәзийг алтында истехсал, бөһран вэ дурғунлуг дөврләриндән ибарәт он иллик бир дөврә формасында олан бу йол,—даим артыг әһалинин әмәлә кәлмәси, аз-чох ишә чәлб олунмасы вэ енидән сәнае әһтияг ордусунун әмәлә кәлмәси үзәриндә гурулмушдур. Сәнае дөврәсиндәки дәйишикликләр дә артыг әһалини чохалдыр вэ онун тәкрат истехсалы үчүн ән күчлү амилләрдән бири олур.

Мүасир сәнаеин бу специфик һәят йолу, бәшәрийәтин кечмиш дөврләринин һеч бириндә мүшәһидә әдилмәдийи кими, капиталист истехсалынын ушағлыг дөврүндә дә мүмкүн дейилди. Техника яваш тәкмилләшир вэ бу тәкмилләшмә даһа яваш яйылырды. Капиталын тәркиби анчаг чох яваш дәйишилирди. Демәли, әмәйә олан тәләб дә үмумийәтлә капитал йығымына мүтәнасиб артырды. Капитал йығымы мүасир дөврә нисбәтән нә гәдәр яваш тәрәгги әдирдисә дә, бу тәрәггинин өзү дә истисмар әдилә биләчәк фәһлә әһалинин мигдарынын тәбии һәдди кими бир маниәйә раст кәлирди; бу маниә анчаг, чәбр васитәләрилә арадан галдырыла биләрди ки, бу барәдә ашағыда бәһс әдиләчәкдир. Истехсалын һәчминин бирдән-бирә сычрайышла кенишләнмәси онун бирдән-бирә азалмасы үчүн илк шәртдир; истехсалын бирдән-бирә азалмасы да онун бирдән-бирә кенишләнмәси үчүн шәрт олур, лакин истисмар әдилә биләчәк инсан күтләси олмаса вә әһалинин мүтләг артмасындан асылы олмаяраг фәһләләрин сайы артмаса истехсалын бирдән-бирә кенишләнмәси мүмкүн дейилди. Фәһләләрин бу чохалмасы, мәшғул фәһләләрин сайыны артмагда олан истехсала нисбәтән әксилдән үсуллар васитәсилә фәһләләрин бирһиссәсини даим „азад бурахан“ сәдәчә бир просес нәтичәсиндә әлдә әдилир. Демәли, мүасир сәнаеин бүтүн характерик һәрәкәт формасы, фәһлә әһалинин мүәййән бир һиссәсинин даим ишсиз галан вә я анчаг яры мәшғул олан фәһләләрә чеврилмәсиндән ирәли кәлир. Сияси игтисадын сәһилийи бир дә бунда ашкара чыхыр ки, сияси игтисад кредитин артмасы вә азалмасыны, сәнае дөврәсинин бир-бирини әвәз әдән дөврләринин ади әламәтләрини онларын сәбәби һесаб әдир. Сәма чисимләри мүәййән бир һәрәкәтә кәтирилдикдән сонра бу һәрәкәти даим тәкрат әтдийи кими, ичтимаи истехсал да тамамилә әйни сурәтдә, нөвбә илә кенишләнмә вә азалма һәрәкәтинә салындыгдан сонра бу һәрәкәти даим тәкрат истехсал әдир. Нәтичәләр дә дөнүб сәбәб олур вә өз шәртләрини даим тәкрат истехсал әдән бүтүн просесин бир-бирини әвәз әдән фазалары вахташыры фазалар формасы алыр. О замандан ки, механики сәнае сон дәрәчә дәрин көк салыб милли сәнаеә башлыча тә’сир көстәрмәйә башлады; о заман ки, бунун сайәсиндә харичи тичарәт

дахили тичарэтә үстүн кәлмәйә башлады; о заман ки, дүня базары Америкада, Асияда вә Австралияда өзүнә олдуҗча бөйүк фәалий-йәт мейданы ачды; нәһайәт, о заман ки, бир-бирилә рәғабәтә башлаян сәнаечи милләтләр сайча кифайәт гәдәр артды,—анчаг бу замандан ә’тибарән, һәр дәфә енидән тәкрар олунан дөврәләр башланды ки, бунларын да бир-бирини тә’гиб әдән фазалары илләрлә давам әдир вә һәр дәфә, бир дөврәни баша чатдырыб ени дөврәнин башланғычы олан үмуми бөһрана доғру апарыр. Индийәдәк белә бир дөврә адәтән он илдән он бир иләдәк да-вам әдирди. Лакин бу рәғәми дәйишмәз һесаб әтмәк үчүн әли-миздә һеч бир әсас йохдур. Әксинә, капитализмин шәрһ этдийи-миз ганунларына әсасән фәрз әдилә биләр ки, бу рәғәм дәйишән рәғәмдир вә яваш-яваш кичиләчәкдир.

Бир һалда ки бөһранлар дөврәсинин вахташырылыгы мөһкәм-ләнмишдир, һәтта сияси игтисад да анламаға башлайыр ки, нисби артыг әһалинин истеһсалы, йә’ни капиталын орта артым тәләба-тына нисбәтән артыг олан әһалинин истеһсалы, мүасир сәнаеин яшамасы үчүн шәртдир.

Әввәлләр Оксфордда сияси игтисад профессору, сонралар ин-килис мүстәмләкәләр назирлийинин ишчиси олан Н. Merivale дейир: „Белә фәрз әдәк ки, бөһран башландығына көрә милләт вар гүввә илә чалышыр ки, бир нечә йүз мин артыг йохсулу өлкәдән көчүрмәклә бунлардан яхасыны гуртарсын; бунун нәти-чәси нә ола биләр? Нәтичәси о ола биләр ки, әмәйә енидән тәләб олан кими, әмәк азлыг әдәр. Инсанларын тәкрар истеһ-салы нә гәдәр сүр’әтли олса да, яшлы фәһләләрин ерини долдур-маг үчүн, һәр һалда бир нәсиллик мүддәт тәләб олунур. Лакин бизим фабрикантларын мәнфәәти башлыча олараг, тәләбин арт-масы фүрсәтиндән истифадә әтмәк, беләликлә дә тәләбин зәиф олдуғу дөврүн әвәзини чыха билмәкдән асылыдыр. Онларын бу имканы исә ялныз машинлар вә әл әмәйи үзәриндәки һөкмран-лыг васитәсилә тә’мин олунур. Онлар кәрәк бикар ишчи тапсын-лар, онлар базарын вәзийәтиндән асылы олараг, лазым кәлдик-дә, өз әмәлийятыны күчләндирмәк вә я зәифләтмәк габилийә-тинә малик олмалыдырлар,—йохса онлар бу өлкәнин сәрвәтинин әсасыны тәшкил әдән үстүнлүйү гызғын рәғабәт шәраитиндә әлдә сахлая билмәзләр“⁸⁰.

Һәтта Малтус да артыг әһалинин олмасыны,—өзүнә мәхсус мөһдудлуғ үзүндән буну фәһлә әһалинин нисби артыглыг тәш-кил әтмәси илә дейил, мүтләг артмасы илә изаһ әдирсә дә,—мүа-сир сәнае үчүн зәрури һесаб әдир. О дейир ки: „Әсас ә’тибарилә мануфактурадан вә тичарәтдән асылы олан бир өлкәнин фәһлә синфи ичәрисиндә әвләнмә мәсәләсиндә мүәййән сәвиййәйә чат-дырылан ағыллы адәтләр һәмин өлкә үчүн зәрәрли ола биләр. Әһалинин тәбии хассәси беләдир ки, хусуси бир тәләб нәтичәси олараг ишчийә әһтияч артанда бу әлавә ишчиләр 16—18 илдән тез базара чатдырыла билмәз, кәлир исә йығылмаг васитәсилә,

⁸⁰ Н. Merivale, Lectures on Colonization and Colonies, London 1841 and 1842, vol. I, p. 146.

бундан мүгайисә әдилмәз дәрәчәдә тез капиталла чеврилә биләр; өлкәдә һәмишә, фәһлә фондунун әһалидән даһа тез арта билмәси горхусу ола биләр⁸¹.

Беләликлә, бу дәфә гарымыш гыз сифәтиндә мейдана чыхан сияси игтисад, нисби артыг фәһлә әһалинин даим истеһсал олунмасыны капиталист йығымы үчүн зәрури шәрт ә'лан әдир вә өз „идеалыны“—яхшы бир капиталисти—данышдырыб өз әлләринин әмәйи илә яратдыглары әлавә капитал тәрәфиндән күчәйә тулланылмыш „артыг“ фәһләләрә мүрачиәтлә белә дедиртир: „Биз фабрикантлар сизи яшатмалы олан капиталы артырмагла, сизин үчүн әлимиздән кәләни әдирик, ердә галаныны да сиз өзүңүз әтмәлисиз, йә'ни өз сайынызы яшайыш васитәләринә уйғулашдырмалысыңыз“⁸².

Әһалинин тәбии артымынын вердийи гәдәр сәрбәст иш гүввәси капиталист истеһсалы үчүн һеч дә кифайәт дейилдир. Капиталист истеһсалы сәрбәст инкишаф әдә билмәк үчүн, бу тәбии чәрчивәдән асылы олмаян сәнае әһтият ордусуна мөһтачдыр.

Индийәдәк биз белә фәрз әдирдик ки, дәйишән капиталын артмасы вә я әксилмәси ишдә олан фәһләләрин сайынын артмасына вә я әксилмәсинә тамамилә уйғун кәлир.

Лакин фәрди фәһлә даһа артыг әмәк вермәйә башлайырса, фәһләләрин сайы дәйишмәдийи вә я һәтта әксилдийи һалда да, онлара һаким олан дәйишән капитал артыр вә буна көрә фәрди фәһләнин әмәк һаггы артыр, һәрчәнд әмәйин гиймәти дәйишмәйиб олдуғу кими галыр вә я һәтта дүшүр, лакин әмәк күтләсинин артмасына нисбәтән аз сүр'әтлә дүшүр. Бу һалда дәйишән капиталын артмасы ишдә олан фәһләләрин сайынын артдығыны дейил, онларын әмәйинин чоһалдығыны көстәрир. Һәр бир капиталистин мүтләг мәнәфеи ондан ибарәтдир ки, чоһ фәһлә аз фәһлә гәдәр вә һәтта даһа учуз баша кәлсә дә мүәййән гәдәр әмәк чоһ фәһләдән дейил, аз фәһләдән сыхылыб чыхарылсын. Фәһләнин сайы чоһалдыгда, сәрф олуна сабит капитал һәрәкәтә кәтирилән әмәйин күтләсинә мүтәнасиб сурәтдә артыр, фәһләнин сайы аз олдугда исә—ондан чоһ яваш артыр. Истеһсалын мигясы нә гәдәр бөйүк олса, бу чәһәтин бир о гәдәр чоһ һәлләдичи әһәмийәти олур. Онун әһәмийәти капитал йығымы илә бирликдә артыр.

Биз көрдүк ки, капиталист истеһсал үсулунун инкишафы, һабелә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы,—йығымын әйни заманда сәбәби вә нәтичәси олуб,—капиталистин әввәлки гәдәр дәйишән капитал сәрф әтдийи һалда, фәрди иш гүввәләринин истисмарыны экстенсив вә я интенсив сурәтдә артырмагла даһа артыг әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәсинә имкан верир. Биз һабелә ону да көрдүк ки, капиталист кетдикчә ихтисаслы фәһлә-

⁸¹ Malthus, Principles of Political Economy, p. 254, 319, 320. Малтус бу әсәриндә, Сисмондинин көмәйилә, нәһайәт, капиталист истеһсалынын үч мәзий-йәтини: ифрат истеһсалы, әһали артыглығыны вә ифрат истеһлақы—ән әзиз тутдуғу бу үч нәһәнки кәшф әдир!—Бах: Арнолд Руке вә Карл Маркс тәрәфиндән нәшр олуна „Deutsch-Französische Jahrbücher“дә F. Engels, Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie [һабелә мүгайисә әт: „Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels“ Stuttgart 1902, Bd. I, S. 453 ff.].

⁸² Harriet Martineau, The Manchester Strike 1842, p. 101.

лэри аз ихтисаслы фәһләләрлэ, яшлылары чаванларла, кишилэри гадынларла, яшлылары ениетмэлэр вэ я ушагларла эвэз эдэрэк, эйни капитал дәйэринэ даһа чох иш гүввәси сатын алыр.

Беләликлэ, йығым ирәлиләдикчә бир тәрәфдән, чох мигдар дәйишән капитал фәһләләрин сайыны артырмадан даһа чох эмәйи һәрәкәтә кәтирир, дикәр тәрәфдән, иш гүввәсинин күтләси эввәлки гәдәр галдығы һалда эввәлки мигдарда дәйишән капитал даһа чох эмәйи һәрәкәтә кәтирир вэ, нәһайәт, кейфийәтчә йүксәк иш гүввәләрини сыхышдырыб чохлу мигдар ашағы кейфийәтли иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирир.

Буна көрә дә нисби артыг әһали истеһсалы вэ я фәһләләрин ишдән азад олмасы, истеһсал просесиндә эмәлә кәлән вэ йығымын артмасы нәтичәсиндә онсуз да сүр'әтләнән техники чеврилишдән даһа артыг сүр'әтлә давам эдир, һәммин техники чеврилишә уйғун олараг капиталын сабит һиссәсинә көрә дәйишән һиссәсинин нисбәтән әксилмәсиндән дә артыг сүр'әтлә давам эдир. Истеһсал васитәләри, кәмийәт вэ сәмәрәлилик чәһәтдән артараг фәһләләрә кетдикчә даһа аз иш вермәк васитәләринә чеврилдийи һалларда, бу нисбәт бир дә ашағыдаки сәбәбә көрә дәйишмиш олур: эмәйин мәһсулдар гүввәси артдыгча, капитал фәһләйә олан өз тәләбини артырмагдан зиядә эмәйин тәклифини артырыр. Фәһлә синфинин ишдә олан һиссәси һәддиндән артыг ишләдийинә көрә, бу синфин әһтият һиссәси артыр, бу әһтият һиссәсинин ишдә олан фәһләләрлэ рәгабәтиндән доған шиддәтли тәзйиг исә, әксинә, ишдә олан фәһләләри һәддиндән артыг әмәк сәрф этмәйә вэ капиталын буйругларына табе олмаға мәчбур эдир. Фәһлә синфинин бир һиссәсинин ифрат ишләйиб дикәр һиссәсини мәчбури ишсизлиә мәһкум этмәси вэ бунун әкси, айры-айры капиталистләрин варланмасы үчүн васитә олур⁸³, эйни заманда да сәнае үчүн әһтият

⁸³ Биз һәтта 1863-чү илдәки памбыг гытлыгы заманында Blackbird иплик фәһләләринин бир памфлетиндә ифрат ишләдилмәкдән чох шикайәтләнмәләрә раст кәлирик ки, бу әмәк дә, фабрика ганунуна көрә, әлбәттә, анчаг яшлы киши фәһләләрин үзәринә дүшүрдү. „Бу фабрикада яшлы фәһләләрин күндә 12—13 саат ишләмәсини тәләб эдирдиләр, һалбуки эйни заманда йүзләрлә фәһлә ишсиз галмаға мәчбурдур; бунлар һәвәслә разы оларлар ки, натамам мүддәт ишләсинләр, тәки беләликлә өз аиләләрини бир саягла доландыра билсинләр вә йолдашларыны ифрат ишләмәк үзүндән вахтындан эввәл гәбрә кетмәкдән хилас этсинләр“. Сонра дейилир: „Биз сорушмаг истәрдик ки, вахтдан артыг көрдүрүлән бу ишләр саһибкарлар илә „нөкәрләр“ арасында бабат бир мүнәсибәт олмасына имкан верирми? Ифрат ишләмәк үзүндән мәчбури ишсизлиә мәһкум эдиләнләр (condemned to forced idleness) кими, бу ифрат ишләмәнин гурбанлары да бурадаки әдаләтсизлиин һисс эдирләр. Иш әдаләтлә тәгсим эдилсә иди, бу маһалда һамыя гисмән иш вермәк үчүн кифайәт эдәрди. Биз анчаг өз һаггымызы тәләб эдиб саһибкарлара тәклиф эдирик ки, һеч олмәзсә индики вәзийәт давам әтдийи мүддәтдә үмумийәтлә натамам ишләмәк гайдасы гоюлсун; йохса инди бәзиләри һәддиндән артыг ишләмәли олдуғу һалда, дикәрләри, иш чатмадығына көрә, хейрийә һесабына ачыначаг бир һалда яшамаг мәчбурийәтиндәдиләр“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1863“, p. 8).—„Essay on Trade and Commerce“нин мүәллифи өз янылмаз буржуа инстинкти илә баша дүшүр ки, артыг әһалинин ишдә олан фәһләләрә нә кими тәсири вардыр. „Бу краллыгда тәнбәллийин (idleness) башга бир сәбәби, ишләк әләрин азлыг этмәсидир. Мүәййән бир мала гейри-ади тәләб эмәлә кәлмәси нәтичәсиндә әмәк күтләси азлыг этмәйә башлаян кими фәһләләр

ордусу истехсалыны ичтимаи йығымын тэрэггисинэ мувафиг миг-
яса сур'этлэндирир.

Нисби артыг аһалинин эмэлэ кэлмэсиндэ бу чәһәтин нә гә-
дәр мүһүм олдугуну, мәсәлән, Инкилтәрә сүбут эдир. Инкилтә-
рэдә эмәйә „гәнаәт әтмәк“ үчүн техника васитәләри олдугча бө-
йүкдүр. Лакин күнү сабаһ һәр ердә эмәйә мунасиб бир һәдд
гоюлса вә фәһлә синфинин мүхтәлиф тәбәгәләри үчүн яша вә
чинсә көрә дәрәчәләр мүййән әдилсәйди, милли истехсалы индики
мигяса давам әтдирмәк үчүн мөвчуд фәһлә аһали әсла кифайәт
әтмәзди. Һазырда „гейри-мәһсулдар“ олан фәһләләрин бөйүк әксә-
рийәтинин „мәһсулдар“ фәһләйә чеврилмәси лазым кәләрди.

Умумийәтлә әмәк һаггынын мигдарындаки бөйүк дәйишмәләр
анчаг сәнае әһтият ордусунун артмасы вә азалмасыла тәнзим олу-
нур ки, бу да сәнае дөврәсиндәки дөврләрин бир-бирини әвәз әтмә-
синә уйғундур. Демәли, әмәк һаггындаки бу дәйишмәләр фәһлә
аһалинин мүтләг сайынын артыб-азалмасы нәтичәсиндә дейил, фәһ-
лә синфинин ишләйән орду илә әһтият ордуя бөлүндүйүнү ифадә
эдән дәйишкән нисбәтлә, артыг аһалинин нисби мигдарынын арт-
масы вә әксилмәсилә, артыг аһалинин каһ ишә чәлб олунмасы,
каһ да енә ишдән кәнар әдилмәси дәрәчәсилә тә'йин олунур.
Доғрудан да, бир һалда ки, мүасир сәнае он ил сүрән вахташы-
ры фазалардан ибарәт дөврәләр шәклиндә һәрәкәт эдир, һәм дә
йығым тәрәгги әтдикчә бир-биринин ардынча даһа тез-тез баш
верән гейри-мүнтәзәм дәйишкликләр һәмин фазалардаки вәзий-
йәти дәйишдирир,— белә бир шәраитдә эмәйә олан тәләб вә тәк-
лифи капиталын артыб-әксилмәси илә, демәли капиталын өз-өзүнә
артым тәләбатынын дәйишмәси илә тәнзим әтмәк әвәзиндә, йә'ни
капитал азалдыгда фәһлә базарынын нисбәтән чох долу олдугуну,
капитал артдыгда исә кифайәт гәдәр долу олмадығыны көстәрмәк
әвәзиндә капиталын һәрәкәтини аһалинин сайынын мүтләг һәрә-
кәтиндән асылы эдән бир ганун мүасир сәнае үчүн әчәб ганун олар-
ды. Лакин бу ганун—сияси игтисадын әһкамыдыр. Бу әһкама көрә
капитал йығымы нәтичәсиндә әмәк һаггы йүксәлир. Йүксәк әмәк
һаггынын олмасы фәһлә аһалинин сүр'әтлә чохалмасына сәбәб олур
вә бу вәзиййәт та фәһлә базары ағзына гәдәр доланадәк, йә'ни фәһ-
лә тәклифинә нисбәтән капиталын нисбәтән азлыг әтмәйә башлая-
чағы заманадәк давам эдир. Әмәк һаггы дүшүр вә бу заман вәзиййәт
тәрсинә дөнүр. Әмәк һаггынын ашағы дүшмәси үзүндән фәһлә аһа-
ли яваш-яваш сейрәкләшир, беләликлә, фәһлә аһалийә нисбәтән ка-
питал енә артыглыг эдир, я да, бә'зиләринин изаһ әтдийи кими, әмәк
һаггынын ашағы дүшмәси вә буна уйғун олараг фәһләләрин даһа
артыг шиддәтлә истисмар әдилмәси енә дә йығымы сүр'әтләнди-
рир, әйни заманда әмәк һаггынын ашағы сәвиййәдә олмасы исә
фәһлә синфинин артмасыны ләнкидир. Беләликлә, енидән әлә бир

өз әһәмийәтини һисс әтмәйә башлайыр вә буну өз саһибкарларына һисс әт-
дирмәк истәйирләр; бу һейрәтли бир һалдыр; лакин бу адамларын бейни о гә-
дәр хараб олмушдур ки, бу кими һалларда фәһлә группары дилбир эдирләр ки,
бүтүн күнү вейлләнмәклә өз саһибкарларыны ағыр вәзиййәтдә гойсунлар“ („An
Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 27, 28). Бу адамлар әмәк һаггы-
нын артырылмасындан башга һеч бир шей тәләб әтмирләр.

шэраит мейдана кэлир ки, эмэк тэклифи эмэйэ олан тэлэбдэн ашағы олур, эмэк һаггы йүксэлир вэ и. а. Инкишаф этмиш капиталист истехсалы үчүн нэ гэдэр дэ көзэл бир һэрэкэт үсулудур! Белэ бир шэраитдэ, эмэк һаггынын йүксэлмэси нэтичэси олараг һегигэтэн иш габилийәтли әһали һэлә мүсбәт тәрздә артмаға башлаяндан габаг, сәнае кампаниясы кечириб гәт'и дөйүшә кир-мәк лазым кәлдийи мүддәт бир нечә дәфә кәлиб кечмиш оларды.

1849-чу ил илә 1859-чу ил арасындаки мүддәтдә тахыл гиймәтләри ашағы дүшмәклә бәрабәр Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларында эмәк һаггы фе'лән хәлис номинал чәһәтдән артмышды; мәсәлән Wiltshire-дә һәфтәлик музд 7 шиллингдән 8 шиллингә, Dorsetshire-дә 7 вэ я 8 шиллингдән 9 шиллингә чатмышды вэ и. а. Бу вәзийәт артыг әкинчи әһалинин гейри-ади дәрәчәдә ахышыб кетмәсиндән ирәли кәлирди ки, буна да сәбәб мұһарибә тәләбаты, дәмир йол салынмасында, фабрикаларда, мә'дәнләрдә вэ с. ишләрин сон дәрәчә кенишләнмәси иди. Эмәк һаггы нэ гэдәр ашағы олурса, онун артмасыны көстәрән фаиз рәгәмләри,—бу артым нэ гэдәр чүз'и олса да,—бир о гэдәр бөйүк олур. Мәсәлән һәфтәдә 20 шиллинг олан эмәк һаггы артыб 22 шиллингә чатмышса, демәли 10% йүксәлмишдир; әксинә, чәми 7 шиллинг олан эмәк һаггы артыб 9 шиллингә чатдыгда $28\frac{4}{7}\%$ йүксәлмиш олур ки, бу да чох бөйүк көрүнүр. Һәр һалда фермерләр фәряд гоһардылар вэ һәтта „London Economist“ дә диләнчи пайы гэдәр аз олан бу эмәк һаггы мұнасибәтилә чох чидди бир әда илә „a general and substantial advance“ дән⁸⁴ [эмәк һаггынын үмүмән вэ хейли артырылмасындан] мә'насыз данышмаға башламышды. Бунда фермерләр нэ кими тәдбир көрдүләр? Йохса онлар, әһкампәрәст бир игтисадчы бейнинин тәсәввүр этдийи кими, отуруб белә көзәл бир эмәк һаггы нәтичәсиндә кәнд фәһләләринин чохалмасыны көзләдиләр ки, енидән онларын музду ашағы салынмыш олсун? Онлар даһа чох машын ишләтмәйә башладылар вэ тез бир заманда фәһләләр енә дә, һәтта фермерләри дә разы салан бир дәрәчәдә „кәрәксиз“ олдулар. Инди әкинчилиә кечмишдәкиндән „артыг капитал“ гоюлмуш, һәм дә даһа мәһсулдар шәкилдә гоюлмушду. Бунунла бирликдә эмәйә олан тәләб ялныз нисби кәмийәтчә дейил, мүтләг кәмийәтчә дә әксилди.

Юхарыда көстәрилән игтисади фәрзийә, эмәк һаггынын үмүми һәрәкәтини вэ я фәһлә синфи илә, йә'ни иш гүввәсинин мәчмуу илә ичтимаи капиталын мәчмуу арасындаки мұнасибәти тәнзим әдән ганунлары, айры-айры истехсал саһәләри арасында фәһлә әһалинин тәгсимини тәнзим әдән ганунларла гарышдырыр. Мәсәлән, әлверишли вәзийәт сайәсиндә мүйәйән истехсал саһәсиндә йығым хүсусилә гүввәтләнмишсә, мәнфәәт орта мәнфәәтдән йүксәк исә вә әлавә капитал бу саһәйә йөнәлирсә, айдындыр ки, эмәйә олан тәләб вә эмәк һаггы да артыр. Эмәк һаггынын йүксәлмәси нәтичәсиндә фәһлә әһалинин әлверишли вәзийәтдә олан һәммин саһәйә ахышыб кәлмәси артыр вә бу вәзийәт һәммин саһә иш гүввәсилә тамам тә'мин олунанадәк давам әдир; бу заман

⁸⁴ „Economist“, 1860, Januar 21.

эмәк һаггы узун бир мүддәт енә әввәлки орта сәвийһәсинә дүшүр вә я, ахышыб кәләнләр һәддиндән чохдурса, һәтта әввәлки сәвийһәсиндән дә ашағы олур. О заман һәммин истеһсал саһәсинә фәһлә ахышмасы нәинки кәсилир, һәтта фәһләләр бурадан ахышыб кетмәйә башлайыр. Бу кими һалларда игтисадчы белә хәял әдир ки, эмәк һаггы артдыгда фәһләләрин мүтләг сайынын „һарада вә нечә“ артдығыны, фәһләләрин мүтләг сайы артдыгда исә эмәк һаггынын „һарада вә нечә“ азалдығыны куя мүшаһидә әдә билир; һәгигәтдә исә о ялныз айрыча бир истеһсал саһәсинин фәһлә базарындаки ерли артыб - азалманы мүшаһидә әдир, о анчаг, капиталын дәйишән тәләбатындан асылы олараг фәһлә эһалинин капитал тәтбиг әдилән мүхтәлиф саһәләр арасында тәгсим олунмасы һалларыны мүшаһидә әдир.

Дурғунлуг вә орта чанланма дөврләриндә сәнае эһтият ордусу вә я нисби артыг эһали ишдә олан фәһлә ордусуна тәзйиг көстәрир, ифрат истеһсал вә параксизмләр [ғызғын фәалийәт] дөврүндә исә онун тәләбләрини чиловлыйыр. Демәли, нисби артыг эһали, эмәк тәләби вә тәклифи ганунунун һәрәкәт зәминидир. Нисби артыг эһали бу ганунун кенишләнмә даирәсини, капиталла хас олан истисмар иштәһасына вә һөкмранлыг чәһдинә тамамилә уйғун бир чәрчивә ичәрсинә алыр.

Бурада мәддаһ игтисадчыларын бөйүк әмәлләриндән биринин үзәринә гайытмаг мүнәсиб олар. Яда салаг ки, ени машынларын тәтбиги вә я көһнәләринин яйылмасы сайәсиндә дәйишән капиталын бир һиссәси сабит капиталла чеврилирсә, капиталы „бәнд әдән“, бунунла да фәһләләри бош гоян бу әмәлийәты мәддаһ игтисадчы белә мә’на әдир ки, куя әксинә, бу әмәлийәт нәтичәсиндә әлавә фәһлә ишләтмәк үчүн бош капитал әмәлә кәлир (бах он үчүнчү фәсил, 6: „Машынларын сыхышдырыб ишдән чыхартдығы фәһләләрин ишлә тә’мин олунмасы нәзәрийһәси“). Мәддаһын һәясызлығыны биз анчаг инди лайигинчә гиймәтләндирә биләрик. Һәгигәтдә, машынын ялныз билаваситә сыхышдырыб ерини тутдуғу фәһләләр дейил, онлары әвәз әдәнләр дә, мүәссисә әввәлки әсасында садәчә кенишләнсә иди мүнәтәзәм сурәтдә истифадә олуна биләчәк әлавә фәһләләр дә бош галырлар. Инди бу фәһләләрин һамысы бош галмышдыр вә ишә башламаг истәйән һәр бир ени капитал онлардан истифадә әдә биләр. Бир һалда ки, бу ени капитал базардан анчаг, машынларын сыхышдырыб базара атдығы гәдәр фәһлә кери чәлб этмәйә кифайәт әдирсә, онда истәр һәммин фәһләләри ишә чәлб этсин, истәрсә башгаларыны, һәр ики һалда үмуми эмәк тәләбинә көстәрилән тә’сир сыфра бәрабәр олачагдыр. Бу капитал һәммин мигдардан аз фәһлә чәлб әдирсә, артыг фәһләләрин сайы чоһалыр; һәммин мигдардан чоһ фәһләйә иш вердикдә исә үмуми эмәк тәләби, ишдә оланларла ишдән чыхарылмышларын сайы арасында олан фәрг гәдәр артыр. Беләликлә, ишә гоюлмаг истәйән әлавә капиталлар эмәк тәләбини үмумийәтлә нә гәдәр артыра билсә дә, һәр һалда бу артан тәләб, машынын күчәйә атдығы фәһләләрлә өдәнилдийи дәрәчәдә нейтраллашыр.

Демәли, капиталист истеһсалы механизми әлә гурулмушдур ки, капиталын мүтләг кәмийәти артдыгда, әмәйә олан үмуми тәләб

мүвафиг сурәтдә артмыр. Мәддаһ да мәһз буну, кечид дөврләриндә сыхышдырылыб сәнае әһтият ордусу сырларына атылан фәһләләрин сәфаләтинә, чәкдийи әзаблара вә һәлак олмаг тәһлүкәсинә гаршы тә'минат адландырыр!

Әмәк тәләбинин артмасы илә капиталын артмасы әһни шей дейилдир, әмәк тәклифинин артмасы илә фәһлә синфинин артмасы әһни шей дейилдир; белә ки, бурада бир-бириндән асылы олмаян ики гүввәнин гаршылыглы тә'сири кими бир һал йохдур. Les dés sont ripés [ашыхлар сүртүлмүш ашихдыр]. Капитал әһни заманда һәр ики тәрәфә тә'сир көстәрир. Капиталын йығымы бир тәрәфдән әмәйә тәләби артырырса, диқәр тәрәфдән, фәһләләри бош гоймагла онларын тәклифини артырыр, әһни заманда ишсиз фәһләләрин тәзйиги ишдә олан фәһләләри даһа артыг әмәк сәрф әтмәйә мәчбур әдир, беләликлә дә әмәк тәклифинә фәһләләрин тәклифиндән асылы олмаян мүйәйән мүстәгиллик верир. Бу әсас үзәриндә һәрәкәт әдән әмәк тәләби вә тәклифи гануну капиталын истибададыны тамамлайыр.

Буна көрә дә фәһләләр баша дүшдүкдә ки, нә сәбәбә онлар даһа чох ишләдикчә, өзкәләри үчүн даһа чох сәрвәт истәһсал әтдикчә вә өз әмәкләринин мәһсулдарлыг гүввәси артдыгча, һәтта капиталын артмасы үчүн васитә олмаг вәзифәси дә онлар үчүн бир о гәдәр аз мүйәссәр олур; баша дүшдүкдә ки, онларын өз арасындаки рәгабәтин интенсивлик дәрәчәси тамамилә, нисби артыг әһалинин тәзйигиндән асылыдыр; бунлары баша дүшдүкдән сонра исә, капиталист истәһсалынын бу тәбии ганунунун фәһлә синфинә көстәрдийи фәлакәтли тә'сири мәһв әтмәк вә я зәифләтмәк үчүн, ишдә олан фәһләләрлә ишдә олмаян фәһләләр арасында трәд-юнионлар вә саирә васитәсилә мүнтәзәм гаршылыглы әлагә яратмаға чалышдыгда капитал вә онун вәкили олан игтисадчы фәряд гопарыб дейирләр ки, „әбәди“ вә, нечә дейәрләр, „мүгәддәс“ тәләб вә тәклиф гануну позулур. Ишдә олан фәһләләрлә ишдә олмаян фәһләләр арасында һәр бир уйғунлуг ярадылмасы куя бу ганунун „халис“ тәзаһүрүнә мане олур. Диқәр тәрәфдән, мүстәмләкәләрдә, мәсәлән, шәраитин әлверишсизлийи сәнае әһтият ордусунун ярадылмасына, бунунла бирликдә фәһлә синфинин капиталистләр синфиндән тамамилә асылы олмасына мане олурса, капитал вә онун баяғы фикирли Санчо-Пансасы „мүгәддәс“ тәләб вә тәклиф ганунуна гаршы һиддәтләнир вә чәбр тәдбирләри васитәсилә бу ганунун өһдәсиндән кәлмәйә чалышырлар.

4. Нисби артыг әһалинин мүхтәлиф формаларда мөвчуд олмасы. Капиталист йығымынын үмуми гануну

Нисби артыг әһали мүхтәлиф формаларда олур. Натамам мүддәт ишләйән вә я неч иши олмаян һәр бир фәһлә нисби артыг әһали чүмләсинә дахилдир. Сәнае дөврәси фазаларынын бир-бирини әвәз әтмәси нәтичәсиндә артыг әһалинин вахташыры кәсб әдиб тәқрар олунан бөйүк формалары, йәһни каһ бөһранлар заманы кәскинләшмәси, каһ да ишләрин сүст кетдийи заман узун

сүрмәси кими формалары кәнара бурахыларса, артыг әһалинин үч даими формада: ахар, кизли вә дурғун формаларда олдуғуну көрүрүк.

Мүасир сәнае мәркәзләриндә, йә’ни фабрикаларда, мануфактураларда, заводларда, мә’дәнләрдә вә саирәдә каһ фәһләләр ишдән кәнар әдилир, каһ да даһа артыг мигдарда фәһлә ишә чәлб олунур вә бунун сайәсиндә нәтичә ә’тибарилә, ишдә олан фәһләләрин сайы, истәһсалын мигясына нисбәтән даим әксилән пропорсияда олса да, артыр. Бурада артыг әһали ахар формададыр.

Истәр әсл фабрикаларда, истәрсә машинларын мүәййән рол ойнадығы вә я, һеч олмәзса, мүасир әмәк бөлкүсүнүн тәтбиг әдилдийи бүтүн ири ә’мәлатханаларда, чаван оғланлардан ибарәт чохлу фәһлә тәләб олунур. Һәдд-бүлүгә чатандан сонра бунларын чох азы әввәлки истәһсал саһәләриндә иш тапа билир, әксәриййәти исә адәтән күчәйә атылмыш олур. Бунлар ахар артыг әһалинин сәнае артдыгча чохалан бир үнсүрүнү тәшкил әдир. Бунларын бир гисми мүһачирәт әдир, йә’ни һәгигәтдә анчаг, мүһачирәт әдән капиталын ардынча кедир. Бунун нәтичәләриндән бири, әһали арасында кишиләрә нисбәтән гадынларын даһа сүр’әтлә артмасыдыр ки, буну Инкилтәрәнин тимсалында көрүрүк. Фәһлә әһалинин тәбии артымы капитал йығымынын тәләбатындан йүксәк олса да, әйни заманда бу тәләбаты өдәйә билмәмәси кими бир зиддиййәт, капиталын өз һәрәкәтиндән доған зиддиййәтдир. Капитала чохлу мигдарда кәнч фәһлә вә аз мигдарда яшлы фәһлә лазымдыр. Бу зиддиййәт һеч дә башга зиддиййәтләрдән кәскин дейилдир, һәмин зиддиййәтләр исә ондан ибарәтдир ки, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мүәййән бир истәһсал саһәсинә бәнд әдилмиш олан минләрлә фәһлә күчәйә атылдығы бир заманда ишләк әлләрин чатышмадығындан шикайәтләр әшидилир⁸⁵. Бундан да башга, капитал иш гүввәсини о гәдәр сүр’әтлә истәһлак әдир ки, фәһлә һәлә орта яшларында икән аз-чох гочалмыш олур. О, артыглар сырасына кечир, я да юхары пилләдән ашағы пилләйә сыхышдырылыр, әйни заманда онун ерини тәзә иш гүввәси тутур. Биз мәнз ири сәнае фәһләләринин өмрүнүн чох гыса олдуғуну көрүрүк.

„Манчестерин сәһиййә һәкими Dr. Lee мүәййән әтмишдир ки, бу шәһәрдә варлы синифдән оланларын өмрү орта һесабла 38 ил давам әтдийи һалда, фәһлә синфиндән оланларын өмрү орта һесабла анчаг 17 ил давам әдир. Ливерпулда биринчиләрин орта өмрү 35 ил, икинчиләринки 15 илдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, имтиязлы синиф, аз әлверишли шәраитдә олан һәмвәтәнләринин мәнсуб олдуғлары синфә нисбәтән һәятдан ики гат артыг тәхсисат (have a lease of life) алыр“^{85a}.

⁸⁵ 1866-чы илин икинчи ярысында Лондонда 80 миндән 90 минә гәдәр ишсиз олдуғу һалда, һәмин ярым ил һаггындаки фабрика һесабатында дейилир: „Көрүнүр белә бир иддиә там дүзкүн һесаб әдилә билмәз ки, куя тәләб, демәк олар мәнз лазым кәлдийи вахтда тәклиф доғурур. Әмәкдән данышылдыгда иш белә дейилдир, чүнки кечән ил фәһлә чатмадығына көрә бир чох машинлар даянмышды“ („Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1866“, p. 81).

^{85a} 1875-чи ил январын 15-дә Бирмингамда сәһиййә ислаһаты конфрансынын ачылышында, о заман бәләдиййә рәиси [сонралар назир] олан Ч. Чемберләннин сөйләдийи нитгдир.

Белә бир шәраитдә пролетариатын бу һиссәси мүтләг кәмий-йәтчә элә артмалыдыр ки, бу һиссәнин үнсүрләри сүр'әтлә тәләф олса да өзүнүн сайы артсын. Беләликлә, фәһлә нәсилләринин сүр'әтлә дәйишмәси тәләб олунур. (Бу ганун әһалинин башга синифләри үчүн өз әһәмийәтини итирир.) Бу ичтимаи тәләб тез әвләнмәклә—бу исә ири сәнае фәһләләринин яшадығы шәраитин зәрури нәтичәсидир,—вә фәһлә ушаглар истәһсалы үчүн, бу ушагларын истисмар әдилмәсинин вердийи мұкафатла тә'мин әдилир.

Капиталист истәһсалы әкинчилиийи гаврадыгда вә я ону гаврадыгча, кәнд фәһлә әһалисинә олан тәләб бурада ишә гоюлмуш капиталын йығымына мұвази олараг мүтләг кәмийәтчә әксилир; бурада ишдән кәнар олуан фәһлә әһалинин ери, һеч дә гейри-әкинчилик сәнаеиндә мұшаһидә әдилдийи кими, чохлу фәһләнин ишә чәлб олунмасы илә долмур. Буна көрә дә кәнд әһалисинин бир һиссәси һәмишә шәһәр вә я мануфактура пролетариаты сыраларына кечмәйә һазырдыр вә бунун үчүн анчаг әлвәришли шәраит көзләйир (бурада мануфактура дедикдә бүтүн гейри-әкинчилик сәнаеи нәзәрдә тутулур)⁸⁶. Демәли, бу нисби артыг әһали мәнбәи даим ахар һалында олур. Лакин шәһәрләрә доғру олан бу фәсиләсиз ахын көстәрир ки, кәндин өзүндә дә даим кизли һалда артыг әһали вардыр вә ахын үчүн чох кениш каналлар ачылдыгда дәрһал бу артыг әһалинин мигдары нәзәрә чарпыр. Буна көрә кәнд фәһләсинин музду минимум дәрәчәсинә дүшүр вә кәнд фәһләсинин бир аяғы даим пауперизм батаглыгында олур.

Нисби артыг әһалинин үчүнчү категориясы, йә'ни дурғун артыг әһали ишдә олан фәһлә ордусунун бир һиссәсини тәшkil әдир, лакин бу категориянын ишдә олмасы әсла мүнтәзәм дейилдир. Беләликлә, бу категория, капитал үчүн түкәнмәз бир сәрбәст иш гүввәси мәнбәидир. Бу категориянын һәят сәвиййәси фәһлә синфинин орта нормал сәвиййәсиндән ашағыдыр вә мәнз бу чәһәт ону капитал үчүн айрыча истисмар саһәләринин кениш тәмәлинә чевирир. Максимум иш вахты вә минимум әмәк һаггы бу категориянын характерик чәһәтини тәшkil әдир. Биз һәлә әв әмәйи бәһсиндә онун башлыча формасилә таныш олдуг. Бу категория даим ири сәнаеин вә әкинчилиийин артыг фәһләләри арасындан, хүсусилә дә мануфактура истәһсалынын сәнәт истәһсалыны вә машын истәһсалынын мануфактура истәһсалыны мәғлуб әтмәси нәтичәсиндә мәһв олан сәнае саһәләринин фәһләләри арасындан топланыр. Йығымын мигдары вә күчү илә бирликдә „артыг“ фәһлә әмәлә кәлмәси ирәлиләдикчә, һәмин категориянын да

⁸⁶ 1861-чи илдәки әһали сияһисинә әсасән Инкилтәрәдә вә Уәлсдә „781 шәһәр вә бунларда 10 960 998 нәфәр әһали вар иди, һалбуки кәндләрдә вә кәнд ерләриндә анчаг 9 105 226 нәфәр әһали яшайырды“. 1851-чи ил сияһисинә көрә 580 шәһәр вар иди вә бунларын әһалиси тәгрибән әтраф кәнд ерләринин әһалисинә бәрәбәр иди. Лакин кәнд вилайәтләриндә әһали сонраки он ил әрзиндә ялныз ярым миллион артдығы һалда, 580 шәһәрин әһалиси 1 554 067 нәфәр артмышдыр. Әһалинин артымы кәнд ерләриндә 6,5%, шәһәрләрдә исә 17,3% тәшkil әдир. Артым нормасы арасындаки фәргә сәбәб әһалинин кәндләрдән шәһәрләрә көчмәсидир. Әһалинин үмуми артымынын дөрддә үч һиссәси шәһәрләрин пайына дүшүр“ („Census etc.“, vol. III, p. 11, 12).

һәчми артыр. Лакин бу категория эйни заманда фәһлә синфинин өз-өзүнә төрәйән, өз-өзүнә әбәдиләшән вә фәһлә синфинин үмүми артымында онун бүтүн башга үнсүрләриндән даһа артыг иштирак әдән бир үнсүрү олур. Доғрудан да, ялһыз доғуланларын вә өләнләрин сайы дейил, аиләләрин мүтләг бөйүклүйү дә әмәк һаггынын йүксәклийинә, йә’ни мүхтәлиф фәһлә категорияларынын малик олдуғу яшайыш вәситәләри күтләсинә тәрс пропорционалдыр. Биз капитализм чәмийәтинин бу ганунуну вәһшиләрә вә я һәтта мәдәни колонистләрә аид әтсә идик, бу ганун мә’насыз бир шей ким көрүнәрди. Бу ганун бизә айрылығда зәиф олуб шиддәтлә тә’гиб олунан һейван нөвләринин күтләви сурәтдә төрәйиб чохалмасыны хатырладыр⁸⁷.

Нәһайәт, нисби артыг әһалинин ашағы тәбәгәси пауперизм аләминдә яшайыр. Чәмийәтин бу тәбәгәси,—сәфилләр, чинайәткарлар вә фәһишәликлә яшаянлар, ғысасыны десәк, әсл мә’нада лүтләрән ибарәт олан тәбәгә (*Lumpenproletariat*) бир тәрәфә гоюлдугда,—үч категориядан ибарәтдир. 1. Иш габилийәти оланлар. Инкилтәрәдә пауперизмин статистикасыны сәһһи нәзәрән кечирсәк дәрһал көрәрик ки, пауперләр күтләси һәр бир бөһран заманы артыр вә һәр дәфә ишләр чанландығда әксилир. 2. Пауперләрин ушаг вә етимләри—бунлар сәнае әһтият ордусуна намзәддирләр; мәсәлән, 1860-чы илдәки кими бөйүк сәнае йүксәлиши дөврләриндә онлар, сүр’әтлә вә күтләви сурәтдә ахышыб ишдә олан фәһлә ордусу сыраларына дахил олурлар. 3. Сәфилләшәнләр, диләнчи көкүнә дүшәнләр, ишә тагәти олмаянлар. Бунлар, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мәһз өз чәлдлийини итирмәси үзүндән мәһв олан адамлардыр, яхуд нормал фәһлә өмрүнү өтәнләрди; бунлар нәһайәт, тәһлүкәли машинлар, мә’дән иши, кимя фабрикалары вә саирә яйылдығча артан сәнае гурбанларыдыр, шикәстләр, хәстәләр, дул гадынлар вә башгаларыдыр. Пауперизм ишдә олан фәһлә ордусунун әлилләр әвидир, сәнае әһтият ордусу үчүн артыг бир йүкдүр. Бунун төрәнмәси нисби артыг әһалинин төрәнмәсиндән, биринчинин зәрурәти—икинчисинин зәрурәтиндән ирәли кәлир; нисби артыг әһали илә бирликдә пауперизм, капиталист истәһсалынын варлығы вә сәрвәтин артмасы үчүн шәртдир. Пауперизм, капиталист истәһсалынын faux frais-инә дахилдир, лакин капитал бу мәсрәфин чох һиссәсини өз үзәриндән атыб фәһлә синфинин вә хырда буржуазиянын үзәринә йүкләйә билир.

Ичтимаи сәрвәт, ишдә олан капитал, онун чохалмасы дәрәчәси вә күчү нә гәдәр артығдырса вә, демәли, пролетариатын мүт-

⁸⁷ „Көрүнүр ки, йохсуллуғ төрәйиб чохалмаға ярдым әдир“ (A. Smith, *Wealth of Nations*, b. I, ch. 8). Нәзакәтли вә һазырчаваб кешиш Galiani-нин фикринчә бу һәтта, аллаһын гойдуғу чох һәкиманә бир гайдадыр: „Аллаһ әлә әтмишдир ки, ән чох фәйдалы иш көрән адамлар ән чох доғулур“ (Galiani, *Della Moneta*, vol. III, Custodi, „Scrittori Classici italiani di Economia Politica“. Parte Moderna. Milano 1801, p. 78). „Ачлығ вә хәстәликләрин сон һәддинә чатан бир йохсуллуғ, әһалинин чохалмасыны ләнкитмәк дейил, ону артырмағ истигамәтиндә кедир“ (S. Laing, *National Distress*, 1844, p. 69). Laing бу мүддәаны статистика мә’луматы илә нүмайиш әтдирдикдән сонра сөзүнә давам әдиб дейир: „Һамы әлвәришли шәраитдә яшаса иди, чох кечмәдән дүняда адам ғалмазды“.

лэг мигдары вә әмәйинин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чохдурса, нисби артыг әһали вә я сәнае әһтият ордусу да бир о гәдәр чохдур. Капиталын кенишләнмә күчү һансы сәбәбләрден артырса, бикар галан иш гүввәси дә әйни сәбәбләрә көрә артыр. Демәли, сәнае әһтият ордусунун нисби кәмийәти сәрвәт гүввәләринин артмәсилә янашы артыр. Лакин бу әһтият ордусу ишдә олан фәһлә ордусуна нисбәтән нә гәдәр чох артыгса, йохсуллуғу әмәйинин мәшәггәтинә тәрс пропорционал олан даими артыг әһали дә бир о гәдәр чох олур. Нәһайәт, фәһлә синфинин йохсул тәбәгәләри вә сәнае әһтият ордусу нә гәдәр артыг исә, һөкүмәт нүмәйәндәләри тәрәфиндән тәсдиг олуна һәсми пауперизм дә бир о гәдәр артыг олур. Бу—капиталист йығымынын мүтләг, үмуми ганунудур. Бүтүн башга ганунлар кими, бу ганун да һәятә кечирилиркән, тәһлили бура я аид олмаян бир чох мүрәккәб шәраит үзүндән өз шәклини дәйишдирир.

Фәһләләрин өз сайыны капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатына уйғунлашдырмалы олдуғларыны тәблиғ әдән игтисади һикмәт саһибләринин аһмағлығы бурадан айдын көрүнүр. Куя ки, капиталист истәһсал вә йығым механизминин өзү һәр заман бу уйғунлашма просесини тәмин әтмир! Тәләб олуна уйғунлашманын әввәли—нисби артыг әһали вә я сәнае әһтият ордусу яранмасындан, ахыры исә—ишдә олан фәһлә ордусунун кетдикчә даһа кениш тәбәгәләринин диләнчи көкүнә дүшмәси вә лүзүмсуз пауперләрин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир.

Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын тәрәггиси нәтичәсиндә кетдикчә даһа артыг истәһсал васитәләри күтләсинин даһа аз инсан гүввәси сәрф әдилмәклә һәрәкәтә кәтирилә билдийини көстәрән ганун, әмәк васитәләрини фәһләнин ишләтмәси әвәзиндә әмәк васитәләринин фәһләни ишләтдийи капитализм зәмининдә ондан ибарәт олур ки, әмәйин мәһсулдарлығы гүввәси нә гәдәр йүксәк олурса, фәһләләрин өз ишләтдикләри васитәләрә тәзийги бир о гәдәр артыр, демәли, онларын зәрури яшайыш шәрти, йә’ни өзкә сәрвәтини артырмағ үчүн вә я капиталын өз-өзүнә артмасы үчүн фәһләләрин өз гүввәсини сатмасы имканы онлар үчүн бир о гәдәр аз мүйәссәр олур. Беләликлә, мәһсулдар әһалинин артмасына нисбәтән истәһсал васитәләринин вә әмәк мәһсулдарлығынын даһа сүр’әтлә артмасы капитализм зәмининдә, әксинә, бундан ибарәт олур ки, фәһлә әһали һәмишә, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатындан сүр’әтлә артыр.

Дөрдүнчү бөлмәдә нисби изафи дәйәр истәһсалыны тәһлил әдирикән көрдүк ки, капиталист системиндә әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини йүксәлдән бүтүн үсуллар фәрди фәһләнин һесабына инкишаф әдир; истәһсалы инкишаф әтдирән бүтүн васитәләр, истәһсалчыны табә вә истисмар әтмәк васитәләринә чеврилир, фәһләни әйбәчәрләшдириб ярымчыг, һагис бир адам һалына салыр, ону алчалдыб машынын бир әлавәсинә чевирир, әмәйи ағырлашдырмагла бәрабәр онун мәзмунуну да һечә чыхарыр, әлм мүстәгил бир гүввә оларағ әмәк просеси илә нә гәдәр бирләширсә, фәһләни әмәк просесинин мә’нәви гүввәсиндән бир о гәдәр чох мәһрум әдир; фәһләнин иш шәраитини

позғунашдырыр, эмәк просесиндә фәһләни ән хырдачы, ийрәнч истибдада табе әдир, онун бүтүн өмрүнү иш вахтына чевирир, онун арвад-ушағыны капиталын Чаһаннәтһа арабасынын алтына атыр. Лакин изафи дәйәр истеһсалы үсулларынын һамысы әйни заманда йығым үсулларыдыр вә йығымын да һәр чүр кенишләнмәси, әксинә, бу үсуллары инкишаф этдирмәк васитәсинә чеврилir. Бурадан бу нәтичә чыхыр ки, капитал йығылдыгча, фәһләйә верилән музд истәр йүксәк олсун, истәрсә ашағы, фәһләнин вәзийәти ағырлашмалыдыр. Нәһайәт, нисби артыг әһалинин вә я сәнае әһтият ордусунун даим йығымын мигдар вә күчү илә таразлашмалы олдуғуну көстәрән ганун, фәһләни капиталла әлә мөһкәм бәнд әдир ки, һеч Кефестин чәкичи дә Прометейи гаяя зәнчирлә белә мөһкәм бәнд әдә билмәмишди. Бу ганун капитал йығымына мутабиғ сурәтдә йохсуллуғун кенишләнмәсинә сәбәб олур. Демәли, бир гүтбәки сәрвәт йығымы, әйни заманда мугабил гүтбәдә, йә’ни өз мөһсулуну капитал кими истеһсал әдән синфин олдуғу тәрәфдә йохсуллуғ, эмәк изтираблары, көләлик, чәһаләт, вәһшилиқ вә мә’нәви позғунлуғун кенишләнмәси демәкдир.

Игтисадчылар капиталист йығымынын мүхтәлиф формаларда олан бу антагонист характерини⁸⁸ ә’тираф этмишләр, һәрчәнд онлар капитализмдән әввәлки истеһсал үсулларынын, гисмән бу формалара бәнзәсә дә әһәмийәтли дәрәчәдә фәргли олан һадисәләрини бу формаларла гарышдырырлар.

XVIII әсрин ән бөйүк игтисадчы мүүллифләриндән бири олан Венесия раһибии Ортес капиталист истеһсалынын антагонизмин ичтимаи сәрвәтин үмуми тәбии гануну һесаб әдир. „Һәр бир милләтдә игтисади хейир илә игтисади шәр даим гаршылыглы сурәтдә таразлашыр (*il bene ed il male economico in una nazione sempre all’ istessa misura*), бә’зиләриндә не’мәт боллуғу һәмишә башгаларында не’мәт гытлыгы демәкдир (*la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri*). Бир тәрәфдән бир овуч адам күлли мигдарда сәрвәт топлайырса, диқәр тәрәфдән һәмишә, мугайисәдилмәз дәрәчәдә бөйүк күтләр ән зәрури шейләрдән тамамилә мөһрум әдилмиш олур“. Милләтин сәрвәти онун әһалисинин сайына, йохсуллуғу исә онун зәнкинлийинә мутабиғ олур. Бә’зиләринин чалышганлыгы башгаларынын бикарлығына баис олур. Йохсуллар вә бикарлар—варлыларын вә чалышганларын төрәтдийи зәрури мөһсулдур⁸⁹ вә и. а.

⁸⁸ „Күндән-күнә даһа чох айдын олур ки, дахилиндә буржуазиянын һәрәкәт әтдийи истеһсал мүнәсибәтләри бүтөв, бәсит характердә дейил, икили характердәдир; нә дәрәчәдә сәрвәт истеһсал әдилирсә, әйни дәрәчәдә дә йохсуллуғ истеһсал әдилir; мөһсулдар гүввәләр нә дәрәчәдә инкишаф әдирсә, әсарәтин шиддәти дә о дәрәчәдә инкишаф әдир; айдын олур ки, бу мүнәсибәтләр буржуа сәрвәтини, йә’ни буржуа синфинин сәрвәтини истеһсал әдирсә дә ону яһныз әлә бир үсулла истеһсал әдир ки, нәтичәдә даһи буржуа синфинин айры-айры үзвләринин сәрвәтини мөһв әдир вә кетдикчә даһа чохалан пролетариат ярадыр“ (Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, p. 116). [Русча тәрчүмәси. Дөвләт-нәшр. 1928. Сәһ. 118—119.]

⁸⁹ G. Ortes, *Della Economia Nazionale libri sei 1777, Custodi, Parte Moderna*, vol. XXI, p. 6, 9, 22, 25 etc. Ortes енә орада, 32-чи сәһифәдә дейир: „Халглары сәадәтә чатдырмағ үчүн файдасыз системләр уйдурмагданса мән, онларын фәләкәтләрини доғуран сәбәбләри тәдгиг этмәклә кифәйәтләнәчәйм“.

Ortes-дән тәгрибән 10 ил сонра протестант инкилис кешиши Townsend йохсуллуғ сәрвәтин зәрури шәртидир дейә ону там бир кобудлуғла мәдһ эдирди. „Ганунлар васитәсилә инсанлары ишләтмәк олдуғча бөйүк чәтинлик, чәбр вә курулту илә әләғә-дардыр, ачлығ исә динч, сакит, даими бир тәзийг олмағла бәра-бәр, инсанда сәнаеә вә әмәйә ән тәбии бир мейл, ән күчлү сә’й оядыр“. Демәли, бүтүн мәсәлә фәһлә синфинин ачлығыны даими-ләшдирмәкдән ибарәтдир вә, Townsend-ин фикринчә, йохсуллар ичәрисиндә хүсусилә күчлү олан төрәмә принципи фәһлә синфинин бу ачлығыны даимиләшдирир. „Көрүнүр, тәбиәтин ганунубеләдир ки, йохсуллар бир гәдәр әһтиятсыздырлар (improvident) (йә’ни о гәдәр әһтиятсыздырлар ки, дүняя кәләндә ағызларында гызыл га-шығ кәтирмирләр), белә ки, һәмишә чәмийәтдә ән кобуд, кирли вә һәғәрәтли вәзифәләри ифа әдән адамлар олур (hat there always may be some). Бунун сайәсиндә инсан сәадәтинин мәчмуу (the fund of human happiness) олдуғча артыр, даһа зәриф адамлар (the more delicate) мәшәггәтдән хилас олур вә өз йүксәк мөвгә-ләрини маниәсиз давам этдирә биләр вә и. а... Йохсуллар һа-ғындаки ганун, дүняда аллаһ вә тәбиәтин яратдығы бу гәшәнк системин аһәнкини вә көзәллийини, симметриясыны вә сәласәти-ни поза биләр“⁹⁰.

Венесия раһибһи йохсуллуғун әбәдиләшмәсини инсанларын талей һесаб әдиб буну христиан хейрийәчилиһи үчүн, руһаниләрин әвләнмәмәси; монастырларын вә хейрийә мүүссисәләринин олмасы үчүн лазым сайырды, протестант руһаниси исә, әксинә, буну йох-суллара чәмийәтдән чүз’и бир ярдым алмағ имканы верән инкилис ганунларыны писләмәк үчүн бир дәлил сайыр.

Шторх дейир: „Ичтимаи сәрвәтин тәрәггиси чәмийәтдә... ән сыхынтылы, һәғәрәтли вә ийрәнч ишләри ичра әдән, бир сөзлә, һә-ятда хоша кәлмәйән вә инсаны гәһр әдән бүтүн ишләри өз үзәри-нә көтүрән, бунула да башга синифләрин истираһәтини, нәш’ә-сини вә мәшрут (чох әчәб!) ләягәтини (dignité conventionelle) вә саирәни тә’мин әдән файдалы синфи доғуруп“⁹¹. Шторх суал әдир ки, бәс йохсуллуға вә күтләләрин тәнәззүлүнә сәбәб олан капи-талист мәдәнийәтинин барбарлығдан үстүнлүйү нәдәдир? Бу суа-ла о ялныз бир чаваб тапыр: әмнийәтиндә!

⁹⁰ „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Reverend Mr. J. Townsend), 1786“, republished London 1817, p. 15, 39, 41. Малтүс бу „зәриф“ кешишин инди кәстәрдийимиз әсәриндән вә Испания сәяһәтиндән чох вахт бүтөв сәһифәләр көчүрүрсә дә, бу кешиш өзү дә нәзәрийәләринин чох һиссәсини, тәһриф этдийи Sir J. Steuart-дан көтүрмүшдүр. Мәсәлә, Steuart дейир: „Бурада, кәләикдә, адамлары ишләтмәк (ишләмәйәнләр үчүн ишләтмәк) үсулу чәбрдән ибарәт иди... О заман адамлары ишләмәйә (йә’ни башгалары үчүн һавайы ишләмәйә) мәчбур әдирдиләр, чүнки онлар башгаларынын гулу иди; инди дә адамлар ишләмәйә (йә’ни ишләмәйәнләр үчүн һавайы ишләмәйә) мәчбур әдилір, чүнки онлар өз тәләбатынын гулудур“; о белә дейирсә дә, ла-кин пий басмыш кешиш кими белә бир нәтичә чыхармыр ки, музду фәһләләр һәмишә ачлығ чәкмәдирләр. Әксинә, Steuart музду фәһләләр тәләбатыны кенишләндирмәк вә әйни заманда онларын тәләбатынын артмасыны „зәрифләр“ үчүн ишләмәйә һәвәсләндиричи бир васитә әтмәк истәйир.

⁹¹ Storch, Cours d'Economie Politique, éd. Pétersbourg 1815, vol. III, p. 223.

Сисмонди дейир ки, сәнаеин вә элмин тәрәггиси сайәсиндә һәр бир фәһлә күндә өз истәһлакы үчүн лазым олдугундан хейли артыг не'мәт истәһсал эдә биләр. Лакин онун әмәйи сәрвәт истәһсал әдирсә дә, һәмин сәрвәти о өзү истәһлак әтмәли олсайды о бу гәдәр ишләмәк истәмәзди. Сисмондинин фикринчә „инсанлар (йә'ни фәһлә олмаян инсанлар) сәнәтләрдәки һәр чүр тәкмилләшдирмәнин, һабелә сәнаеин вердийи бүтүн не'мәтләри фәһләнин әмәйи кими кәркин бир әмәк баһасына әлдә әтмәли олсайдылар, йәгин ки, бүтүн бунлардан имтина әдәрдиләр... Һазырда әмәклә онун мүгабилиндә әлдә әдилән не'мәти бир-бириндән айырмышлар; әйни бир адам әввәлчә ишләйиб сонра истирахәт әтмир; әксинә, мәһз бириси ишләдийинә көрәдир ки, дикәри истирахәт эдә билир... Демәли, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин даим артырылмасы, ишләмәйән варлыларын зинәт вә не'мәтләрини артырмагдан башга һеч бир нәтичә верә билмәз“⁹². Сисмондинин шакирди Шербул'е ону тамамлаяраг әләвә әдир: „Фәһләләрин өзү... мәһсулдар капиталларын йығылмасына сәбәб олмагла өз әмәк һағларынын бир һиссәсини кеч-тез әлләриндән алачаг бир вәзийәтин яранмасына сәбәб олурлар“^{92a}.

Нәһайәт, лагејд бир буржуа әһкамчысы олан Destutt de Tracy кобуд бир сурәтдә дейир ки: „Халгын яхшы яшадығы өлкәләр йохсул, халгын адәтән йохсул олдугу өлкәләр исә варлыдыр“⁹³.

5. Капиталист йығымы үмуми ганунунун тәсвири

а) Инкилтәрә. 1846—1866-чы илләр

Капиталист йығымыны өйрәнмәк үчүн мүасир чәмийәтин инкишафында һеч бир дөвр, ахырынчы 20 иллик дөвр гәдәр әлвәришли дейилдир^{93a}. Бу дөвр адама сәадәт дөврү кими көрүнүр. Лакин бүтүн өлкәләрдән енә Инкилтәрә классик бир мисал тәшкил әдир, чүнки дүня базарында Инкилтәрә биринчи ер тутур, чүнки капиталист истәһсал үсулу ялыз бурада там инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр, чүнки, нәһайәт, мин илләр узуну давам әтмәли олан азад тичарәт сәлтәнәтинин бәргәрар олмасы 1846-чы илдән бәри вулгар сияси игтисады сон бәһанәләриндән дә мәһрум әтди. Ийирми иллик дөврүн дә икинчи ярысынын биринчи ярысыны чох өтүб кечмәсинә сәбәб олан чох кениш истәһсал тәрәггисини биз дөрдүнчү бөлмәдә кифайәт гәдәр гејд әтмишик.

Ахырынчы ярым әср әрзиндә Инкилтәрәдә әһалинин мүтләг сайы хейли артмышса да, нисби артым вә я артым нормасы, әһали сияһисинин вердийи рәсми мә'луматдан көтүрүлмүш ашағыдаки чәдвәлдән көрүндүйү кими, даим азалмышдыр.

⁹² Sismondi, Nouveaux Principes d'Economie Politique, vol. I, p. 79, 80, 85.

^{92a} Cherbuliez, Riche ou Pauvre, p. 146.

⁹³ Destutt de Tracy, Traité de la Volonté et de ses effets. Paris 1826, p. 231.

^{93a} Бу, 1867-чи илин март айында язылмышдыр.

Инкилтэрэ вә Уэлсдә һәр он илдә эһалинин иллик артым фаизи беләдир:

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Инди, дикәр тәрәфдән, сәрвәтин артмасыны нәзәрдән кечирәк. Кәлир веркиси алынан мәнфәәт, торпаг рентасы вә саирәнин һәрәкәти бу чәһәтдән ән ә’тибарлы бир истинад нөгтәсидир. Верки гоюласы мәнфәәт (фермерләри вә бә’зи дикәр объектләри нәзәрә алмаяраг) Бөйүк Британияда 1853—1864-чү илләр әрзиндә 50,47 % (яхуд орта һесабла илдә 4,58%)⁹⁴ артмышдыр, һәммин дөврдә эһалинин артымы исә тәхминән 12%-дир. Верки гоюлмуш торпаг рентасы (о чүмләдән әвләр, дәмир йоллар, мә’дәнләр, балыг вә тәкәләри вә саирә) 1853—1864-чү илләр әрзиндә 38% вә я илдә 3⁵/₁₂% артмыш вә бу артым ашағыдаки объектләрдә ән чох олмушдур⁹⁵:

	1853-чү илдән 1864-чү иләдәк иллик мәдахин лин артмасы	Бир илдә артмышдыр
Әвләрдән	38,60 %	3,50 %
Даш карханаларындан	84,76 %	7,70 %
Мә’дәнләрдән	68,85 %	6,26 %
Чугунәритмә заводларындан	39,92 %	3,63 %
Балыг вәтәкәләриндән	57,37 %	5,21 %
Газ заводларындан	126,02 %	11,45 %
Дәмир йоллардан	83,29 %	7,57 %

1853—1864-чү илләр дөврү дахилиндә һәр дөрд или бир-бири-лә мүгайисә әтсәк көрәрик ки, кәлирин чохалма дәрәчәси кетдикчә артыр. Мәсәлән мәнфәәтдән олан кәлир 1853—1857-чи илләр дөврүндә илдә 1,73%, 1857—1861-чи илләр дөврүндә илдә 2,74% вә 1861—1864-чү илләр дөврүндә илдә 9,30% артмышдыр. Бирләшмиш краллыгда верки гоюлан кәлирин үмуми мәбләғи 1856-чы илдә 307 068 898 фунт стерлинг, 1859-чу илдә 328 127 416 фунт стерлинг, 1862-чи илдә 351 475 241 фунт стерлинг, 1863-чү илдә 359 142 897 фунт стерлинг, 1864-чү илдә 362 462 279 фунт стерлинг, 1865-чи илдә 385 530 020 фунт стерлинг олмушдур⁹⁶.

⁹⁴ „Tenth Report of the Commissioners of H. Mis. Inland Revenue“, London 1866, p. 38.

⁹⁵ „Tenth Report of the Commissioners of H. Mis. Inland Revenue“, London 1866, p. 38.

⁹⁶ Мүгайисә үчүн бу рәғәмләр кифайәтдир, лакин мүтләг рәғәм кими көтүрдүкдә бунлар доғру дейилдир, зира йәгин ки, илдә 100 миллион фунт стерлингә гәдәр кәлир „кизләдилір“. Inland Revenue комисйону үзвләринин вердикләри һәр бир һесабатда хусусән тачир вә сәнаечиләрин кәләк кәлиб онлары алдатдығындан шикайәтләнирләр. Мәсәлән һесабатларын бириндә дейилир: „Бир сәһмдар чәмиййәти верки гоюласы өз кәлирини 6000 фунт стерлинг көс-тәрмиш, кәлири мүәййән әдән исә 88 000 фунт стерлинг тәхмин әтмишди вә

Капитал йығылмагла янашы олагагэйни заманда тэмэркүзлэшмиш вэ мэркэзлэшмишдир. Инкилтэрэдэ экинчилийэ даир рэсми статистика йохдурса да (Ирландияда вардыр), 10 графлыг өз тэшэббүсү илэ экинчилик статистикасы апармышдыр. Гэмин статистика мә'луматындан белэ бир нэтичэ чыхыр ки, һэрэси 100 акрадэк ичарэлэрин сайы 1851—1861-чи иллэр эрзиндэ 31 583-дэн 26 567-йә дүшмүшдүр, йә'ни бунларын 5016-сы даһа бөйүк ичарэ торпагларына гатылмышдыр⁹⁷. 1815—1825-чи иллэр дөврүндэ мә'лум олмушду ки, ирс веркиси гоюлан мэнгул эмлак сырасында 1 миллион фунт стерлингдэн артыг оланы йохдур; әксинэ 1825—1855-чи иллэр дөврүндэ бу кимилэри 8, 1856-дан 1859-чу илин июн айы арасындаки дөврдэ, йә'ни $4\frac{1}{2}$ ил эрзиндэ—4 олмушдур⁹⁸. Лакин *D* бөлмәсиндэ (фермер вэ саирэ мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт) 1864 вэ 1865-чи иллэрин кәлир веркисини гысача тәһлил этмәк, мэркэзлэшмәни һәр шейдән яхшы ашкара чыхарыр. Биринчи сырада гейд этмәлийәм ки, бу мәнбәдән әлдә әдилән кәлир ялныз 60 фунт стерлингдән башлаяраг income tax [кәлир веркиси] верир. Верки гоюлан бу кәлирләр Инкилтэрэдэ, Уәлсдә вэ Шотландияда 1864-чү илдә 95 844 222 фунт стерлинг вэ 1865-чи илдә 105 435 579 фунт стерлинг иди⁹⁹, 1864-чү илдә әһалинин үмуми сайы 23 891 009 нәфәр олдуғу һалда, верки верән шәхслэрин сайы 308 416 нәфәр, 1865-чи илдә исә әһалинин үмуми сайы 24 127 003 нәфәр олдуғу һалда, верки верән шәхслэрин сайы 332 431 нәфәр иди. Ашағыдаки чәдвәл һәмин кәлирлэрин һәр ики ил эрзиндәки тәгсимини кәстәрир:

	Ил, 1864-чү ил апрелин 5-дә гуртарыр		Ил, 1865-чи ил апрелин 5-дә гуртарыр	
	Мәнфәәтдән кәлир	Шәхслэрин сайы	Мәнфәәтдән кәлир	Шәхслэрин сайы
Үмуми кәлир мәбләғи	95 844 222 ф. ст.	308 416	105 435 738 ф. ст.	332 431
О чүмләдән	57 028 289 " "	23 334	64 554 297 " "	24 265
" "	36 415 225 " "	3 619	42 535 576 " "	4 021
" "	22 809 781 " "	832	27 555 313 " "	973
" "	8 744 762 " "	91	11 077 238 " "	107

нәһайәт бу мәбләғдән верки алынмышды. Башга бир ширкәт өз кәлирини 190 000 фунт стерлинг кәстәрмишдисә дә, һәгигәтдә 250 000 фунт стерлинг олдуғуну әтираф этмәк мәчбуриййәтиндә галды" (енә орада).

⁹⁷ „Census etc.“, vol. III, p. 29. Инкилтэрә торпағынын ярысынын 150 мүлкәдарын вэ Шотландия торпағынын ярысынын 12 мүлкәдар әлиндә олдуғуну иддиә әдән Чон Брайтын бу сөзү индийәдәк тәкзиб әдилмәмишдир.

⁹⁸ „Fourth Report etc. of Inland Revenue“, London 1860, p. 17.

⁹⁹ Бунлар—халис кәлирдир, демәли, ганунла йол верилән мә'лум айырмалар бурая дахил дейилдир.

Бирләшмиш-краллыгда 1855-чи илдә 16 113 167 фунт стерлинг дәйәриндә 61 453 079 тон, 1864-чү илдә 23 197 968 фунт стерлинг дәйәриндә 92 787 873 тон даш көмүр; 1855-чи илдә 8 045 385 фунт стерлинг дәйәриндә 3 218 154 тон, 1864-чү илдә 11 919 877 фунт стерлинг дәйәриндә 4 767 951 тон чугун истехсал әдилмишдир. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллыгда ишләдилән дәмйр йолларын узунлуғу 8 054 мил, бу йоллара гоюлан капитал—286 068 794 фунт стерлинг; 1864-чү илдә исә дәмйр йолларын узунлуғу 12 789 мил, ишә гоюлан капитал 425 719 613 фунт стерлинг иди. 1854-чү илдә Бирләшмиш краллыгын идхал вә ихрачынын үмуми мәбләғи 268 210 145 фунт стерлинг, 1865-чи илдә исә 489 923 285 фунт стерлинг иди. Ашағыдаки чәдвәл ихрачын нечә артдығыны көс-тәрир:

1846-чы ил	58 842 377 ф. ст.
1849 " "	63 596 052 " "
1856 " "	115 826 948 " "
1860 " "	135 842 817 " "
1865 " "	165 862 402 " "
1866 " "	188 917 563 " " ¹⁰⁰

Бу гыса мә'лумат көстәрилдикдә айдын олур ки, нә үчүн ин-килис халгынын баш гейдчиси [мүлки ишләр нүмайәндәси] тән-тәнәли бир сурәтдә дейир: „Әһали нә гәдәр сүр'әтлә артырдыса да, сәнае вә сәрвәтин артмасына чата билмирди“¹⁰¹.

Инди дә бу сәнаедә билаваситә чалышанлара вә я бу сәрвәти истехсал әдән фәһлә синфинә кечәк. Гладстон дейир: „Өлкәнин ичтимаи вәзийәтинин ән кәдәрли чәһәтләриндән бири одур ки, һазырда халгын истехлак гүввәси тамамилә шүбһәсиз бир сурәт-дә әксилир, фәһлә синфинин мәһрумийәтләри вә йохсуллуғу исә артыр. Әйни заманда юхары синифләр даим сәрвәт йығмагдадыр, онларын зөвг-сәфасы вә дәбдәбәси артмагдадыр“¹⁰².

Бу риякарчасына нәзакәтли назир 1843-чү ил февралын 13-дә ашағы палатада белә демишди. Бундан ийирми ил сонра, 1863-чү ил апрелин 16-да исә о өз бүдчәсини тәгдим әдиркән дейирди: „Бу өлкәнин верки гоюлан кәлири 1842-чи илдән 1852-чи иләдәк 6% артмышды... 1853-чү илдән 1861-чи иләдәк 8 ил әрзиндә исә бу кәлир, 1853-чү илин кәлири әсас көтүрүлсә, 20% артмышдыр. Бу о гәдәр тәәччүблү бир фактдыр ки, һәтта ағла сығмаян бир шей кими көрүнүр... Сәрвәт вә гүдрәтин бу гәдәр һейрәтли бир сурәтдә артмасы... анчаг варлы синифләрдәдир, лакин... лакин бу артым долайы йолла фәһлә әһали үчүн дә хейирли олмалы-дыр, чүнки үмуми истехлак шейләрини учузлашдыыр,—варлы-

¹⁰⁰ Һазырда, 1867-чи илин мартында, Һиндустан вә Чин базарлары енә дә ағзына гәдәр инкилис памбыг парча фабрикантларынын маллары илә долудур. 1866-чы илдә памбыг парча фәһләләринин әмәк һаггы 5% ашағы салынмаға башланды вә бу әмәлийәт үзүндән 1867-чи илдә Престонда 20 000 фәһлә тә'тил әтди. [Бу, аз сонра баш верән бөһранын мүгәддимәси иди.—Ф. Ә.]

¹⁰¹ „Census etc.“, vol. III, p. 11.

¹⁰² Гладстон ашағы палатада, 13 феврал 1843-чү ил („Times“, 14 Februar 1843.—„Hansard“, 13 Februar).

лар эввэлкиндән даһа артыг варландыглары кими, йохсулларын йохсуллуғу да һәр һалда азалмышдыр. Мән чүр'әт әдиб дейә билмәрәм ки, йохсуллуғун шиддәти әксилмишдыр¹⁰³.

Нитгин тәскинлик верән һиссәси нә гәдәр зәифдир! Әкәр фәһлә синфи „йохсуллуғунда“ ғалмыш вә анчаг, мүлкыййәтчиләр синфи үчүн „һейрәтли“ бир сурәтдә артан сәрвәт вә гүдрәт яратдыгча өз йохсуллуғу да эйни дәрәчәдә „азалмышса“, бу о демәкдир ки, нисби олараг о эввәлки кими йохсул ғалмышдыр. Әкәр йохсуллуғун шиддәти әксилмәмишсә, демәли артмышдыр, чүнки сәрвәтин йығылмаг шиддәти артмышдыр. Яшайыш васитәләринин учузлашмасына кәлинчә, рәсми статистика, мәсәлән, Лондон етимләр әвинә (Orphan Asylum) аид мә'лумат 1851-чи илдән 1853-чү иләдәк үч илә нисбәтән 1860-чы илдән 1862-чи иләдәк үч илдә яшайыш васитәләринин 20% баһаландығыны көстәрир. Сонраки үч илдә, йә'ни 1863—1865-чи илләрдә әт, яғ, сүд, шәкәр, дуз, көмүр вә бир сыра башга зәрури яшайыш васитәләри кетдикчә баһаланыр¹⁰⁴. Гладстонун бир илдән сонра, 1864-чү ил апрелин 7-дә бүдчә һаггында сөйләдийи нитги, варланманын тәрәггиси вә халгын „йохсуллуғ“ чәрчивәси дахилиндәки сәадәти һаггында бир Пиндар мәдһийәсидир. Галдстон „пауперизм гаршысында“ дуран күтләләрдән, „әмәк һаггынын йүксәлмәдийи“ истәһсал саһәләриндән данышыр вә нәтичәдә фәһлә синфинин сәадәтини екунлашдырыб дейир ки: „Инсанын һәяты онда доггуз һалда анчаг яшамаг уғрунда мүбаризәдир“¹⁰⁵.

Рәсми мүлаһизәләри нәзәрә алан Гладстондан фәргли олараг профессор Fawcett ачыгча дейир: „Әлбәттә мән инкар әтмирәм ки, пул илә верилән музд да (ахырынчы он илләр әрзиндә) капиталын бу артымы илә бирликдә артмышдыр, лакин „бир чох зәрури яшайыш васитәләринин кетдикчә баһалашмасы (онун фикринчә бу баһалыг нәчиб металланын дәйәринин дүшмәсиндән ирәли кәлир), бу заһири наилийәти хейли дәрәчәдә һечә чыхарыр... Варлылар кетдикчә даһа да варланырлар (the rich grow rapidly richer), зәһмәткеш синифләрин исә һәятынын яхшылашдығы

¹⁰³ Гладстон ашағы палатада, 16 апрел 1863-чү ил („Morning Star“, 17 April).

¹⁰⁴ Көй китабдаки рәсми мә'лумата бах: „Miscellaneous Statistics of the United Kingdom. Part VI. London 1866“, р. 260—273, passim. Етим әвләри вә саирә әвзинә, крал ханәданы ушагларына чәһиз верилмәсини мүдафиә әдән һөкүмәт гәзетләринин бәянаты да буна сүбүт көстәрилә биләр. Бу һалда онлар яшайыш васитәләринин баһаландығыны һеч бир заман унутмурлар.

¹⁰⁵ Гладстон ашағы палатада, 7 апрел 1864-чү ил. Бир инкилис мүәллифи 1863 вә 1864-чү илләрдә Гладстонун бүдчә һаггында сөйләдийи нитгләриндә олан даими кәскин зиддийәтләри Мол'ердән кәтирдийи ашағыдаки ситатла көстәрир:

„Voila l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode.
Il change à tous moments d'esprit comme de mode“.

[„Догрудан да инсан беләдир. Каһ ағ истәр, каһ гара. Ахшам бәйәндийини сәһәр писләр. Башгалары ондан, өзү дә өзүндән бизардыр, дөб дәйишилән кими о да һәр дәгигә фикрини дәйишдирәр“]. („The Theory of Exchanges etc.“, London 1864, р. 135).

көрүнмүр... Фәһләләр борчлу дүшдүкләри дүканчыларә лап гул олмаг дәрәчәсинә чатырлар¹⁰⁶.

Иш күнү вә машынлар һаггындаки бөлмәләрдә биз, инкилис фәһлә синфинин варлы синифләр үчүн нә кими шәраитдә „һей-рәтли бир сурәтдә артан сәрвәт вә гүдрәт“ яратдығыны ачыг көрдүк. Лакин о заман фәһлә бизим диггәтимизи башлыча оларәг өз ичтимаи вәзифәси әснасында мәшғул әдирди. Капиталист йығымы ганунларыны һәртәрәфли айдынлашдырмаг үчүн, фәһләнин ә'мәлатхана харичиндәки вәзийәтини, онун емәк вә мәнзил шәраитини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу китабын һәчми бизи бурада ән әввәл сәнае пролетариатынын ән аз әмәк һаггы алан һиссәсини вә әкинчилик фәһләләрини, йә'ни фәһлә синфинин әксәрийәтини көтүрмәйә вадар әдир.

Лакин әввәлчә рәсми пауперизмдән вә я фәһлә синфинин, өз яшайыш шәртини итирән, өз иш гүввәсини сатмаг имканындан мәһрум олан вә ичтимаи сәдәгә һесабына мүсибәтлә яшаян һиссәсиндән енә бир нечә кәлмә данышаг. Рәсми мә'лумата көрә Инкилтәрәдә¹⁰⁷ 1855-чи илдә 851 369 нәфәр, 1856-чы илдә 877 767 вә 1865-чи илдә 971 433 нәфәр паупер вар иди. Памбыг гытлыгы нәтичәсиндә бу рәгәм 1863-чү вә 1864-чү илләрдә 1 079 382 вә 1 014 978 нәфәрә чатмышды. Һәр ердән артыг Лондона ағыр тә'сир көстәрән 1866-чы ил бөһраны, Шотландия краллығындан даһа чох әһалиси олан бу дүня базары мәркәзиндә 1866-чы илдә пауперләрин сайынын 1865-чи илә нисбәтән 19,5%, 1864-чү илә нисбәтән 24,4% артмасына, 1867-чи илин биринчи айларында исә 1866-чы илдә мүшәһидә әдилдийиндән даһа чох артмасына сәбәб олду. Пауперизм статистикасыны тәһлил әдиркән ики чәһәтә диггәт етирмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән, пауперләрин сайынын азалмасы вә артмасы сәнае дөврәсинин вахташыры дәйишмәләрини әкс этдир. Дикәр тәрәфдән, капитал йығымы илә бирликдә синфи мүбаризә, бунун да нәтичәсиндә һабелә фәһләләрин һейсийәт һисси инкишаф этдикчә, рәсми статистика пауперизмин һәгиги дәрәчәсини көстәрмәк үчүн даһа ә'тибарсыз бир васитә олур. Мәсәлән, пауперләрлә вәһшичәсинә рәфтар әдилмәси,—сон ики ил әрзиндә инкилис мәтбуатынын („Times“, „Pall Mall Gazette“ вә и. а.) бөйүк курулту гопармасына сәбәб олан бу һал көһнә бир шейдир. 1844-чү илдә Ф. Энкелс, тамамилә әйни дәһшәтләрин баш вердийини вә „курултучу мәтбуатын“ әйни риякарлыгла мүвәггәти һиддәтләnmәсини гейд әдир. Лакин ахырынчы он ил әрзиндә Лондонда ачлыгдан өләнләрин („deaths by starvation“) сайынын мүдһиш бир дәрәчәдә артдыгы, йохсуллуға гаршы чәза мүәссисәси олан иш әвләриндәки¹⁰⁸ көләлийә фәһләләрин нифрәтинин артмасыны шүбһәсиз сүбүт әдир.

¹⁰⁶ Н. Fawcett, The Economic Position of the British Labourer, London 1865, p. 67, 82. Фәһләләрин кетдикчә дүканчылардан даһа чох асылы олмасына кәлинчә, бу һал фәһләләрин ишләмәк имканында кетдикчә даһа тез-тез баш верән дәйишиклик вә фәсиләләрин нәтичәсидир.

¹⁰⁷ Һәмишә Уәлс Инкилтәрәйә, Инкилтәрә, Уәлс вә Шотландия Бөйүк Британия, бу үч өлкә, бир дә Ирландия Бирләшмиш краллыға дахил әдилр.

¹⁰⁸ А. Смитин заманындан бәри әмәлә кәлән тәрәггини спесифик шәкилдә айдынлашдыран бир чәһәт ондан ибарәтдир ки, А. Смит workhouse [иш әви]

в) Британияда сәнае фәһлә синфинин аз әмәк һаггы алан тәбәгәләри

Инди дә, сәнае фәһлә синфинин аз әмәк һаггы алан тәбәгәләрини көтүрәк. 1862-чи илдәки памбыг гытлыгы заманы Privy Council [Мәхфи шура] Dr. Smith-ә тапшырмышды ки, Ланкашир вә Чеширдә диләнчи көкүнә дүшмүш памбыг парча сәнаеи фәһләләринин емәйини йохласын. Бундан әввәл узун илләр әрзиндә апардыгы мүшәһидәләр нәтичәсиндә о бу фикрә кәлмишди ки, „ачлыгдан әмәлә кәлән хәстәликләрин (starvation diseases) гаршысыны алмаг үчүн“ гадынын күндәлик емәйиндә орта һесабла азы 3900 гран карбон вә 180 гран азот, кишинин күндәлик емәйиндә исә азы 4300 гран карбон вә 200 гран азот олмалыдыр, йә'ни гадына тәхминән ики кирвәнкә яхшы буғда чөрәйиндә олдуғу гәдәр, кишийә исә бундан $\frac{1}{3}$ артыг гида маддәси лазымдыр; орта һесабла һәфтәдә яшлы киши вә гадынлара азы 28 600 гран карбон вә 1330 гран азот лазымдыр. Онун бу һесабы тәчрүбәдә һейрәтләндиричи бир сурәтдә тәсдиг әдилмиш олду; тәчрүбә көс-тәрди ки, онун бу һесабы, әһтияч үзүндән чоһ чүз'и бир мигдардә емәк ейән памбыг парча сәнаеи фәһләләринин вәзийәтиниә уйғун кәлир. 1862-чи илин декабрында онларын гидасы һәфтәдә 29 211 гран карбон вә 1295 гран азотдан ибарәт иди.

1863-чү илдә Privy Council инкилис фәһлә синфинин ән аз емәк ейән һиссәсинин фәлакәтли вәзийәтини тәдгиг әтмәйә башлады. Privy Council рәсми һәкими олан Dr. Simon бу иши юхарыда ады чәкилән Dr. Smith-ә тапшырды. Онун тәдгигаты, бир тәрәфдән әкинчилик фәһләләрини, диқәр тәрәфдән дә ипәк парча тохуянлары, дәрзиләри, дәри әлчәк истәһсалы фәһләләрини, чорабчылары, әлчәк тохуянлары вә чәкмәчиләри әһатә әдир. Чо-рабчылардан башга бүтүн бу ахырынчы зүмрәләр тамамилә шәһәр фәһләләриндән ибарәтдир. Тәдгигат үчүн һәр зүмрәдән ән сағлам вә һисбәтән яхшы вәзийәтдә олан аиләләрин көтүрүлмәси гәрәра алынмышды.

Үмуми нәтичә белә иди ки, „шәһәр фәһләләринин тәдгиг әдилән зүмрәләриндән анчаг бириндә истәһлак әдилән азотун мигдары, ән зәрури минимумдан бир гәдәр артыг иди ки, бу минимумдан ашағы дүшдүкдә ачлыгдан әмәлә кәлән хәстәликләр башланыр; ики зүмрәдә истәр азотлу, истәрсә карбонлу гиданын азлыгы, бириндә исә һәддән артыг азлыгы мүшәһидә олунур; тәдгиг әдилән әкинчилик фәһләси аиләләринин бешдә бириндән чоһу лазым олдуғундан аз мигдарда карбонлу гида, үчдә бириндән чоһу лазым олдуғундан аз мигдарда азотлу гида ишләдир; үч графлыгда (Berkshire, Oxfordshire вә Somersetshire) минимум мигдарда азотлу гиданын олмамасы үмуми бир һал иди“¹⁰⁹. Әкинчилик фәһләләри ичәрисиндә,

сөзүнү бә'зән мануфактура [manufactory] сөзү илә әйни мә'налы бир сөз һесаб әдир. Мәсәлән, әмәк бөлкүсү фәслинин әввәлиндә о дейир: „Мүхтәлиф әмәк сәһәләриндә мәшғул олан шәхсләр әйни бир иш эвиндә топланыла биләр“ [„those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse“].

¹⁰⁹ „Public Health, 6-th Report etc. for 1863. London 1864“, p. 13.

Бирләшмиш краллығын ән варлы һиссәси олан Инкилтәрәдә әкинчилик фәһләләри емәк чәһәтдән ән пис вәзийәтдә идиләр¹¹⁰. Үмумийәтлә, әкинчилик фәһләләри ичәрисиндә башлыча олараг гадын вә ушагларын емәйи кифайәт дәрәчәдә дейилдир, зира „киши кәрәк чох есин ки, ишләйә билсин“. Тәдгиг әдилән шәһәр фәһләси зүмрәләри ичәрисиндә даһа артыг әһтияч һөкм сүрмәкдә иди. „Онларын емәйи о гәдәр писдир ки, бир чох һалларда лабүд олараг, сәһһәти позан сәрт мәһрумийәтләрә дүчар олурлар“ (бүтүн бунлар капиталистин „имтина әтмәсидир“, йә’ни онун үчүн чалышан ишләк әлләрин ялныз ачыначаглы күзәрәны үчүн лазым олан яшайыш васитәләрини онлара вермәкдән имтина әтмәсидир!)¹¹¹.

Ашағыдаки чәдвәлдә, юхарыда кәстәрилән халис шәһәр фәһлә зүмрәләринин ейинти шәраити Dr. Smith-ин кәстәрдийи минимумла вә памбыг парча сәнаеи фәһләләринин ән бөйүк әһтияч ичиндә олдуғлары дөврдәки ейинти шәраити илә мүғайисә әдиләр¹¹².

Г а д ы н в ә к и ш и	Һәфтәдә орта һесабла карбо- нун мигдары	Һәфтәдә орта һесабла азотун мигдары
Беш шәһәр сәнаеи сәһәси	28 876 гран	1 192 гран
Ланкаширдә ишсиз фабрика фәһлә- ләри	28 211 „	1 295 „
Ланкашир фәһләләриндән киши вә га- дынлар үчүн орта һесабла тәклиф әдилән минимум	28 600 „	1 330 „

Тәдгиг әдилән сәнае фәһләләри зүмрәләринин ярысы, $\frac{60}{125}$ һиссәси әсла пивә ичмәмишдир, 28%-и дә сүд ичмәмишдир. Орта һесабла һәфтәдә һәр аиләйә дүшән сыйыг гида маддәләринин мигдары дәрзиләрдә 7 унсия, чорабчыларда $24\frac{3}{4}$ унсия гәдәр олмушдур. Әсла сүд ичмәйәнләрин чох һиссәси Лондон дәрзиләридир. Һәфтәдә сәрф әдилән чөрәйин мигдары дәрзиләрдә $7\frac{3}{4}$ кирвәнкә, чәкмәчиләрдә $11\frac{1}{4}$ кирвәнкә даирәсиндә олуб һәр яшлы фәһләйә һәфтәдә орта һесабла 9,9 кирвәнкә дүшүрдү. Һәфтәдә ишләдилән шәкәрин (ширә вә саирәнин) мигдары дәри әлчәк истәһсалчыларында 4 унсия илә чорабчыларда 11 унсия арасында олмушдур; бүтүн зүмрәләр үчүн яшлы фәһләнин һәрәсинә һәфтәдә орта һесабла 8 унсия тәшкил әдир. Яшлы фәһләнин һәрәсинин һәфтәдә орта һесабла сәрф әтдийи яғын мигдары 5 унсиядыр. Һәр бир яшлы фәһләнин һәфтәдә орта һесабла сәрф әтдийи әтин (пий вә саирәнин) мигдары ипәк тохуяларда $7\frac{1}{4}$ унсия илә дәри әлчәк истәһсалчыларында $18\frac{1}{4}$ унсия арасында

¹¹⁰ Енә орада, р. 17.

¹¹¹ Енә орада, р. 13.

¹¹² Енә орада, Appendix, р. 232.

олмушдур; мүхтәлиф зүмрәләр үчүн орта һесабла 13,6 унсия тәшкил әдир. Яшлы фәһләнин һәрәсинә орта һесабла һәфтәлик емәк хәрчини ашағыдаки рәгәмләр көстәрир: ипәк тохуянлар—2 шиллинг $2\frac{1}{2}$ пенс, дәрзиләр—2 шиллинг 7 пенс, дәри әлчәк истәһсалчылары—2 шиллинг $9\frac{1}{2}$ пенс, чәкмәчиләр—2 шиллинг $7\frac{3}{4}$ пенс, чорабчылар—2 шиллинг $6\frac{1}{4}$ пенс. Macclesfield ипәк тохуянлары үчүн һәфтәдә орта һесабла анчаг 1 шиллинг $8\frac{1}{2}$ пенс чыхыр. Емәйи ән пис вәзийәтдә олан зүмрәләр дәрзиләрдән, ипәк тохуянлар вә дәри әлчәк истәһсалчыларындан ибарәт иди¹¹³.

Dr. Simon яздығы үмуми сәһийә һесабатында бу ейинти шәраити һаггында дейир: „Йохсуллар ичәрисиндә мүаличә ишилә вә я хәстәханаларда мүаличә олуналар илә,—истәр хәстәханада оланлар, истәрсә дә кәнарда яшаянлар илә,—таныш олан һәр кәс билир ки, кифайәт гәдәр емәмәк бир чох һалларда хәстәликләрә сәбәб олур, я да хәстәликләри ағырлашдырыр... Лакин сәһийә нөгтейи-нәзәриндән бурая чох мүһүм бир чәһәт даһа әлавә олур... Унутмамалы ки, инсан гита маддәләриндән мәһрум олана гәдәр бу мәһрумийәтә гаршы кәскин мүғавимәт көстәрмәк тәшәббүсүндә олур вә ялныз бир чох дикәр мәһрумийәтләрдән сонра гита маддәләриндән мәһрум олур. Кифайәт дәрәчәдә емәмәк инсанын сәһһәтинә тә'сир көстәрмәйә башлаяндан чох әввәл, һабелә яшамаг вә я ач галыб өлмәк мәсәләсини һәлл әдән азот вә карбон гранларыны физиолог һесабламаға башлаяндан чох әввәл,—бүтүн бунлардан чох әввәл әв тәсәррүфаты бүтүн мадди не'мәтләрдән мәһрум әдилмиш олур. Адамлар емәкдән даһа чох кейим вә гызынмаг чәһәтдән корлуг чәкир. Адам өзүнү сәрт тәбиәтдән кифайәт гәдәр горуя билмир. Мәнзил о гәдәр кичилир ки, хәстәликләр әмәлә кәлмәсинә вә я хәстәликләрин ағырлашмасына сәбәб олур; әв мүхәлләфатынын вә мебелин анчаг төртөкүнтүсү галыр; һәтта адамын өзүнү тәмиз сахламасы да чох баһа отурур вә чәтинләшир. Һейсийәт үзүндән адам енә дә тәмизлик көзләмәйә чалышырса да, һәр бир белә тәшәббүс ени ачлыг әзаблары доғурур. Адам ән учуз бир сыгнаг тапмаг мүмкүн олан ердә мәнзил ахтарыр; бу кими мәһәлләләрдә сәһийә полисинин көрдүйү тәдбирләр ән аз нәтичә верир, чиркаб йоллары ән пис һалдадыр, йоллар бәрбаддыр, нәтәмизлик һәддиндән ашмышдыр, су тәһһизаты ән ачыначаглы, дөзүлмәз вәзийәтдәдир вә, шәһәрләрдән бәһс олундуғуна көрә, ишыг вә һава да сон дәрәчә аздыр. Йохсулларын кифайәт гәдәр емәйи олмадыгда онларын сәһһәти һөкмән бу тәһлүкәләрә дүчар олур. Бүтүн бу бәлалар һәяты сарсыдыр, амма кифайәт гәдәр емәмәк хүсусилә дәһшәтлидир... Бу дүшүнчәләр инсаны гәһр әдир, хүсусилә дә она көрә ки, бу йохсуллуғ вейлик нәтичәсиндә әмәлә кәлән йохсуллуғ дейилдир. Бу йохсуллуғ—фәһләләрин йохсуллуғудур. Бундан әлавә: әвдә ишләйән фәһләләрә кәлинчә, бу чүз'и мигдар ейинтини әлдә әтмәк үчүн онларын сәрф әтдийи әмәк адәтән һәдсиз дәрәчәдә артыр. Буна бахмаяраг ялныз чох мәшрут мә'нада демәк олар ки, бу әмәк фәһләнин кәнардан ярдыма мөһтач олма-

¹¹³ Енә орада, р. 232, 233.

дан яшамасына имкан верир... Фәһләнин өз гүввәсилә һәятыны бу чүр номинал давам этдирмәси анчаг, пауперизмә доғру кедән аз-чох узун бир долайы йолдур¹¹⁴.

Ялныз игтисади ганунлары баша дүшдүкдә, фәһләләрин ән чалышган тәбәгәләринин чәкдийи ачлыг эзаблары илә капиталист йығымы әсасында варлыларын кобуд вә я инчә исрафчылыгы арасындаки дахили рабитә ашкара чыхыр. Мәнзил шәраити тамамилә башгадыр. Бурада һәр бир гәрәзсиз мүшаһидәчи көрүр ки, истәһсал васитәләри нә гәдәр чох мәркәзләширсә, мүәййән бир кичик саһәдә бир о гәдәр чох фәһлә топланыр, демәли, капиталист йығымынын сүр'әти нә гәдәр артыг исә, фәһләләрин мәнзилләри бир о гәдәр пис вәзиййәтдә олур. Сәрвәт артдыгча тикилләри пис олан мәнхәлләләри сөкмәк, банклар үчүн мөһтәшәм биналар, универсал мағазалар вә саирә тикмәк, тичарәт мүнәсибаты мәгсәдилә вә көзәл миник васитәләри үчүн күчәләр салмаг, шәһәр дәмйр йоллары вә саирә чәкмәк васитәсилә шәһәрләрин „яхшылашдырылмасы“ вә „тәкмилләшдирилмәси“ (improvements) йохсуллары кетдикчә сыхышдырыб даһа пис мәнхәлләләрә, даһа дарысгал харабалыг ерләрә говур. Дикәр тәрәфдән һәр кәсә мә'лумдур ки, мәнзилләрин баһалыгы онларын кейфиййәтинә тәрс пропорционалдыр вә бу сәфаләт мә'дәнләрини тикдирән мөһтәкирләр онлары о гәдәр мәнфәәтлә истисмар әдир вә бу ишә о гәдәр аз хәрч гоюрлар ки, һәтта Потози күмүш мә'дәнләри һеч бир заман бу гәдәр мәнфәәтлә вә бу гәдәр аз хәрчлә истисмар әдилмәмишдир.

Капиталист йығымынын вә, демәли, үмумиййәтлә капиталист мүлкыййәти мүнәсибәтләринин антагонист характери¹¹⁵ бурада о гәдәр ашкардыр ки, һәтта бу хүсусдаки рәсми инкилис һесабаты да „мүлкыййәтә вә онун һүгугуна“ гаршы үсянкар һүчумларла долудур. Сәнае инкишафы, капитал йығымы, шәһәрләрин бөйүмәси вә „көзәлләшмәси“ илә бирликдә бу бәла о гәдәр яйылыр ки, „тәмиз чамаата“ да аман вермәйән тәкчә йолухучу хәстәликләрин горхусу 1847—1864-чү илләр әрзиндә парламанда азы 10 сәһиййә-полис ганунунун чыхарылмасына сәбәб олмуш, Ливерпул, Глазго вә саир бу кими бә'зи шәһәрләрин горхуя дүшән буржуазиясы исә өз шәһәр идарәләри васитәсилә бу саһәйә мүдәхилә әтмишди.

Dr. Simon өз 1865-чи ил һесабатында дейир ки, „үмумиййәтлә десәк, Инкилтәрәдә бу бәла тамамилә нәзарәт харичиндә галмагддыр“. Privy Council-ин сәрәнчамы илә 1864-чү илдә кәнд фәһләләринин, 1865-чи илдә исә шәһәрләрдәки йохсул синифләрин мәнзил шәраити йохланылмышдыр. Dr. Julian Hunter-ин көзәл әсәрләри „Public Health“-ын едди вә сәккизинчи һесабатында (1865-чи ил) дәрч әдилмишдир. Кәнд фәһләләриндән мән сонра бәһс

¹¹⁴ Енә орада, р. 14, 15.

¹¹⁵ „Һәлә һеч бир ердә шәхсиййәт һүгугу мүлкыййәт һүгугуна, фәһлә синфинин мәнзил шәраитиндә олдуғу гәдәр ашкар вә һәясыз бир сурәтдә гурбан әдилмир. Һәр бөйүк шәһәр элә бир гәтләһдыр ки, орада һәр ил минләрлә адам тамаһкарлыг Молохуна гурбан әдилир“ (S. L a i n g, National Distress, 1844, р. 150).

эдэчэйэм. Шәһәрләрдәки мәнзил шәраитини тәсвир этмәздән әввәл исә Dr. Simon-ун ашағыдаки үмүми гейдини хатырладачағам. О дейир: „Мәним рәсми нөгтейи-нәзәрим анчаг тибби нөгтейи-нәзәр олса да, ән ади инсанийәтпәрвәрлик һисси бу бәланын ди-кәр бир тәрәфинә дә фикир вермәйи тәләб әдир. Йүксәк бир нөгтәйә чатан мәнзил дарысгаллығы демәк олар лабүддән һәр бир әдәби арадан галдырыр, о гәдәр натәмизлик ярадыр, гадын вә кишиләри о гәдәр чылпагдашдырыр ки, бүтүн бунларын нәти-чәсиндә адамлар бүтүн инсанлығы симасыны итириб һейван вәзий-йәтиндә яшамаға мәчбур олулар. Бу чүр бир вәзиййәтдә яша-маға мәчбур әдилмәк; кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә алчалмаг демәкдир. Белә бир мәнфур шәраитдә доғулан ушаглар әввәл башдан рәзаләтә мәһкум әдилир (baptism into infamy). Белә бир шәраитдә галан адамларын башга чәһәтләрдән, маһиййәти чисмани вә мә'нәви тәмизликдән ибарәт олан мәдәни шәраитә чан атмала-рыны арзу әтмәк сон дәрәчә үмидсиз бир шей оларды“¹¹⁶.

Мәнзилләрин дарысгаллығы вә я инсан яшамасы үчүн тама-милә ярарсызлығы чәһәтдән Лондон биринчи ер тутур. Dr. Hunter дейир: „Ики шей шүбһәсиздир: 1) Лондонда һәр биринин тәх-минән 10 000 әһалиси олан 20-йә гәдәр бөйүк гәсәбә вардыр; бу адамларын фәлакәтли вәзиййәтинин мисли Инкилтәрәдә һеч бир заман көрүнмәмишдир, бу вәзиййәт исә, демәк олар ки, тамамилә мәнзилләрин пислийиндән ирәли кәлир; 2) бу гәсәбә-ләрдә әвләр инди 20 ил әввәлкиндән даһа дарысгал вә көһнә-дир“¹¹⁷. Лондонун вә Нүкәстлин бир чох ерләриндә инсанларын һәяты там чәһәннәм һәятыдыр десәк, мүбалиғә әтмиш олмарыг“¹¹⁸.

Лакин „яхшылашдырма тәдбирләри“ кенишләндикчә, бунун-ла да бирликдә көһнә күчәләр вә әвләр сөкүлдүкчә, фабрикаларын сайы вә метрополия ахышыб кәләнләрин сайы артдыгча, нәһа-йәт, шәһәр торпаг рентасы илә бирликдә мәнзил кирайәси дә артдыгча Лондонда фәһлә синфинин һәтта нисбәтән яхшы шә-раитдә олан һиссәси дә, һабелә хырда дүканчылар вә хырда буржуазиянын башга үнсүрләри дә кетдикчә боғазадәк бу ийрәнч мәнзил шәраити кирдабына дүшүрләр. „Мәнзил кирайәси о гәдәр ағырдыр ки, фәһләләрин анчаг чох азы бир отагдан артыг кирайә әдә билир“¹¹⁹. Лондонда демәк олар һеч әлә бир мүлк йохдур ки, она бир чох middlemen [„дәллал“] әл гатмасын. Лондонда торпағын гиймәти һәмишә онун иллик кәлиринә нисбәтән чох юхарыдыр, хүсусилә она көрә ки, һәр бир алычы кеч-тез бу торпағы Jury Price илә (йә'ни шәһәр идарәсинә лазым оlanda мүн-сифләр тәрәфиндән гоюлан гиймәтлә) баһа вермәйә, я да ири бир

¹¹⁶ „Public Health. 8-th Report. London 1866“, p. 14, гейд.

¹¹⁷ Енә орада, p. 89. Dr. Hunter бу гәсәбәләрдәки ушаглар һаггында дейир: „Йохсулларын белә дарысгал шәраитдә яшадығы индики дөврдән әввәл ушаг-ларын нечә сахландығыны билмирик, лакин һеч пейғәмбәр олмадан да демәк олар ки, инди, һеч заман бу өлкәдә мисли көрүнмәмиш бу ағыр шәраитдә яшайн, кечә ярысынадәк бөйүкләрлә, сәрхош, әдәбсиз вә чәнчәл адамларла бирликдә галан ушаглар анчаг, тәһлүкәли зүмрәләр сырасына дүшә биләчәк-ләр“ (енә орада, p. 56).

¹¹⁸ Енә орада, p. 62.

¹¹⁹ „Reports of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields. 1865“.

мүөссисәнин гоншулуғунда ерләшмәси нәтичәсиндә бу торпағын гиймәтинин сон дәрәчә галхмасындан истифадә әдиб артыг газанч кәтүрмәйә чалышыр. Буна көрә дә һәмишә, вахты гуртармаға яхынлашан ичәрә мугавиләләрини алмаға чалышырлар. „Бу ишлә мәшгул олан чәнаблардан анчаг ону көзләмәк олар ки, онлар инди һәрәкәт әтдикләри кими һәрәкәт әдәчәкләр, йә’ни кирайәнишинләри мүмкүн гәдәр союб әвләри өзләриндән сонра кәләнләрә бәрбад бир һалда тәһвил верәчәкләр“¹²⁰.

Мәнзил кирайәси һәфтәдә бир алыныр, одур ки, бу чәнабларын әһтият әдә биләчәйи бир шей йохдур. Шәһәр дахилиндә дәмир йол чәкилдийинә көрә „бу яхынларда Лондонун шәрг һиссәсиндә бир чох аиләләр өз көһнә мәнзилләриндән чыхарылыб говулмушду; шәнбә күнү ахшам чағы бунлар шәләләри далларында сәркәрдан кәзир вә иш әвиндән башга һеч ердә бир сығнаг тапа билмирдиләр“¹²¹. Иш әвләри ағзына гәдәр долмушду, парламанын ичазә вердийи „яхшылашдырма тәдбирләри“ исә һәлә еничә һәята кечирилмәйә башланыр. Фәһләләрин көһнә әвләри сөкүлдүйүнә көрә өз юрдларындан говуланда онлар өз мәһәлләләрини тәрк әдиб кетмирләр, я да узаг башы буна битишик мәһәлләдә мәскән салырлар. „Тәбиидир ки, онлар мүмкүн гәдәр өз иш ерләринин яхынлығында ерләшмәйә чалышырлар. Нәтичәдә белә олур ки, бир аилә ики отаг әвәзинә бир отагда ерләшмәйә мәчбур галыр. Һәтта мәнзил кирайәсинин даһа артыг олдуғуна бахмаяраг, аиләнин ерләшдийи ени мәнзил говулдуғу пис мәнзилдән дә пис олур. Strand-дә фәһләләрин ярысы кедиб өз иш еринә чатмасы үчүн ики мил йол кетмәли олур“.

Әсас күчәси һәр бир әчнәбинин нәзәриндә Лондонун зәнкинлийини чанландыран бу Strand, Лондонда инсанларын нә гәдәр дарысгаллыг ичиндә яшадығына бир нүмунә ола биләр. Бир сәһиййә мә’муру һесабламышдыр ки, Strand-ин бир мәһәлләсиндә һәр акрда 581 нәфәр яшайыр; һәлә Темза чайынын әнинә ярысы да бу сәһиййә дахилдир.

Өзлүйүндә айдындыр ки, Лондонда индийәдәк олдуғу кими, ярарсыз әвләри сөкмәклә фәһләләри өз мәһәлләсиндән чыхарыб гован һәр бир сәһиййә-полис тәдбири әмәли олараг ялныз бунунла нәтичәләнир ки, башга мәһәлләдә фәһләләрин мәнзилләри даһа да сыхлашыр. Dr. Hunter дейир: „Я бу тәдбир, тамамилә мә’насыз олдуғуна көрә даяндырылмалы, я да инди, мүбалиғә әтмәдән милли бир вәзифә адландырыла биләчәк бир тәдбирә ичтимаи мараг ояндырылмалыдыр (!), йә’ни капиталлары олмадығына көрә сығнаг ери тапа билмәйән, лакин һаггыны вахташыры өдәйә билән адамлара мәнзил верилмәлидир“¹²². Бу капиталист әдаләти әчәб шеймиш! „Яхшылашдырма тәдбирләри“ мүнәсибәтилә, мәсәлән дәмир йол чәкилдикдә, ени күчәләр салындыгда вә саир бу кими һалларда һәр бир мүсәдирә заманы торпаг саһиби, әв саһиби, тачир нәинки тамамилә разы салыныр, һәтта

¹²⁰ „Public Health. 8-th Report. London 1865“, p. 91.

¹²¹ Енә орада, p. 88.

¹²² Енә орада, p. 89.

мәчбури сурәтдә „имтина этдийинә“ көрә, аллаһ вә инсан ганунлары әсасында она һәлә яхшы бир мәнфәәт дә тә’мин әдилмәлидир. Фәһләләри исә арвад-ушаглары вә вар-йоху илә бирликдә күчәйә атырлар вә бунлар, шәһәр идарәсинин нәзакәтә хүсусилә диггәт етирдийи мәһәлләләрә долушанда сәһиййә полиси онлары тә’гиб әдир!

XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә Лондондан башга 100 000 әһалиси олан шәһәр йох иди. Ялныз бешчә шәһәрдә 50 000-дән артыг әһали вар иди. Инди һәрәсиндә 50 000-дән артыг әһали олан 28 шәһәр вардыр. „Бу дәйишиклик нәтичәсиндә шәһәр әһалиси сон дәрәчә артмагла бәрабәр, кечмишдәки дарысгал хырда шәһәрләр инди ени тикилиләр сайәсиндә бөйүмүш вә тәмиз һава үзү көрмәйән ичәри шәһәр олмушлар. Инди бу ичәри шәһәрләр варлыларын кейф-майәшасыны тә’мин этмәдийинә көрә, онлар шәһәрин кәнарындаки сәфалы мәһәлләләрә көчмүшләр. Бу варлыларын еринә кәлән аиләләрин исә һәрәси бөйүк әвләрин бир отағында ерләшир вә чох вахт өз мәнзилләринә кирәйәнишин дә бурахырлар. Беләликлә бунлар өзләринә мүнәсиб олмаян, онларын тәләбатына әсла мұвафиг кәлмәйән әвләрә долушур, яшлыларын тамамилә сәфилләшмәсинә, ушагларын да фәләкәтинә сәбәб олан бир шәраитдә яшайырлар“¹²³.

Мүәййән бир сәнае вә я тичарәт шәһәриндә капитал йығымы нә гәдәр сүр’әтли олурса, орая истисмар әдилә биләчәк инсан материалы да бир о гәдәр сүр’әтлә ахышыб кәлир, фәһләләр үчүн тәләсик вә алаярымчыг тикилән мәнзилләр дә бир о гәдәр пис олур.

Буна көрәдир ки, дурмадан инкишаф әдән даш көмүр вә мә’дән сәнаеи районунун мәркәзи Нүкәстл-Тайн шәһәри мәнзил чәһәннәми олмаг чәһәтчә Лондондан сонра икинчй ер тутур. Орада айры-айры дахмаларда азы 34 000 адам яшайыр. Бу яхынарда Newcastle вә Gateshead шәһәрләриндә ичтимаи сағламлыг үчүн чох тәһлүкәли олан бир чох биналар полисин сәрәнчамилә учурулмушдур. Ени әвләр чох яваш тикилир, сәнае исә бөйүк сүр’әтлә инкишаф әдир. Буна көрә дә 1865-чи илдә шәһәр кечмишдәкиндән чох басырыг иди. Демәк олар ки, кирәйәйә верилмәйән бирчә дахма да йох иди. Нүкәстлдә яталаг хәстәханасынын һәкими Dr. Embleton дейир: „Һеч шүбһә йохдур ки, яталаг хәстәлийинин олмасына вә яйылмасына сәбәб адамларын бир ердә чох басырыг яшамасы вә яшадыглары ерләрин нәтәмизлийидир. Адәтән фәһләләрин яшадыгы әвләр ичәри даланларда вә һәйәтләрдәдир. Ишыг, һава, ачыглыг вә тәмизлик чәһәтдән бу әвләр, әсл нәтәмизлик вә имкансызлыг нүмунәсидир, һәр бир мәдәни өлкә үчүн рүсвайчылыгдыр. Кечә кишиләр, гадынлар вә ушаглар ян-яна ятырлар. Күндүз нөвбәсиндә ишләйән кишиләр ятагдан дуруб ишә кедәндә, кечә нөвбәсиндәки кишиләр ишдән гайыдыб ятыр, белә ки, йорған-дөшәк күчлә соююр. Әвләр су чәһәтдән пис тәһһиз әдилмишдир, аягйолу мәсәләси даһа пис вәзиййәтдәдир, отаглар зибиллидир, һавасы тәзәләнмир, бунлар бир хәстәлик

¹²³ Енә орада, р. 55, 56.

мәнбәидир¹²⁴. Бу кими дахмаларын һәфтәлик кирайә һаггы 8 пенс-дән 3 шиллингә гәдәрдир. Dr. Hunter дейир: „Нүкәстл-Тайн шәһәри көстәрир ки, элимизин ән нәчиб нәсилләриндән бири яшайыш биаларынын вә күчәләрин вәзийәти кими бир шәраит үзүндән алчалыб чох вахт, дәмәк олар, барбарлыг дәрәчәсинә энир“¹²⁵.

Капитал вә әмәйин даим ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси нәтичәсиндә бир сәнае шәһәринин мәнзил шәраити букүн бабат, сабаһ исә сон дәрәчә пис ола биләр. Яхуд шәһәр идарәси, нәһайәт, ән чох көзә чарпан биабырчылыглары арадан галдырмаға башлайыр. Эртәси күн исә Ирландия лүтләри вә я сәфаләтә уғрамыш инкилис кәнд фәһләләри чәйирткә кими ахышыб кәлирләр. Онлары дәрһал зирзәмиләрә вә амбарлара ерләшдирирләр, я да о вахта-дәк фәһләләрин яшадығы яхшы бир эви кечәләмә мәнзилинә дөндәрирләр вә бурада кечәләйәнләр отузиллик мұһарибә заманындаки әскәр дүшәркәләринә кәлиб кечәнләрдән тез-тез дәйишилир. Мисал үчүн Bradford-у көтүрмәк олар. Орада бәләдиййә филистерләри шәһәрдә ислаһат ишләрилә мәшғул олмаға башламышдылар. Орада һәлә 1861-чи илдә 1751 әв бош иди, бу әвләрдә яшаян йох иди. Лакин бирдән ишләр дүзәлди; зәнчиләрин досту риякар либерал чәнаб Форстер буну бир аз әввәл илтифатла дуймушду. Ишләр яхшылашдыгда исә, әлбәттә, даим һазыр олан „әһтият ордусу“ вә я „нисби артыг әһали“ сел кими ахышыб кәлмәйә башлады. Dr. Hunter-ин бир сығорта чәмиййәтиндән алдығы сияһыда¹²⁶ гейд әдилән бәрбад зирзәмиләри вә

¹²⁴ Енә орада, р. 149.

¹²⁵ Енә орада, р. 50.

¹²⁶ Брадфорддаки бир фәһлә сығорта чәмиййәтинин нұмайәндәси тәрәфиндән тәртиб олунмуш сияһы:

Vulcanstreet № 122	1 отаг	16 нәфәр
Lumleystreet № 13	1 „	11 „
Bowerstreet № 41	1 „	11 „
Portlandstreet № 112	1 „	10 „
Hardystreet № 17	1 „	10 „
Northstreet № 18	1 „	16 „
„ № 17	1 „	13 „
Wymerstreet № 19	1 „	8 нәфәр яшлы
Jowettstreet № 56	1 „	12 нәфәр
Georgestreet № 150	1 „	3 аилә
Rittle-Court, Marygate № 11	1 „	11 нәфәр
Marshallstreet № 28	1 „	10 „
„ № 49	3 „	3 аилә
Georgestreet № 128	1 „	18 нәфәр
„ № 130	1 „	16 „
Edwardstreet № 4	1 „	17 „
Vorkstreet № 34	1 „	2 аилә
Salt Piestreet	2 „	26 нәфәр
Regent Square	1 зирзәми	8 „
Acrestreet	1 „	7 „
Robert's Court № 33	1 „	7 „
Back Prattstreet, бурада мискәрләрин әмалатханасы ерләшир	1 „	7 „
Ebenezerstreet № 27	1 „	6 „
		(Енә орада, сәһ. 111).

дахмалары эксэриййэтлэ яхшы эмэк хаггы алан фэһлэлэр тутурду. Онлар дейирдилэр ки, яхшы мэнзил тапа билсэ идилэр, мэмнуниййэтлэ кирайэ эдэрдилэр... Парламан үзвү олан риякар либерал Форстер азад тичарэт не'мэтлэриндэн вэ юн эмэлийяты нэтичэсиндэ Бадфордун көркэмли сималарынын элдэ этдийи мэнфээтлэрдэн мүтээссир олуб көзлэрини яшартдыгы бир заманда бу фэһлэлэр вэ онларын аилэлэри кетдикчэ даһа чох сэфиллэшиб дилэнчи көкүнэ дүшүр вэ хэстэликлэрэ дүчар олурлар.

Бадфордда йохсуллара бахан һәкимлэрдэн Dr. Bell 1865-чи ил 5 сентябр тарихли һесабатында, өз ишлэдийи районда эһалинин гыздырмадан гырылмасына мэнзил шэраитинин баис олдуғуну көстөрир: „1500 куб фут бөйүклүйүндэ олан бир зирзэмидэ 10 адам яшайыр... Vincentstreet, Green Air Place вэ the Leys-дэ бир-биринэ сөйкөшөн 223 эв вардыр, бунларда 435 ятагда ятан 1450 нэфэр яшайыр; һәмин 223 эвдэ 36 аягйолу вардыр... Һәр ятаға,—ятаг дедикдэ мэн, бир йығын кирли чындыр вэ я бир галаг талаша олдуғуну нэзэрдэ тутурам,—орта һесабла 3,3 адам, бэ'зэн 5 вэ 6 адам дүшүр. Бир чохлары союнмадан гуру дөшәмэ үзэриндэ, һәм дэ кәнч киши вэ гадынлар, эвли вэ субайлар гарышыб янына ятырлар. Бу эвлэрин чохунун инсан яшамасы үчүн эсла ярамаһа гаранлыг, рүтүбэтли, пинти вэ үфунэтли дахмалардан ибарэт олдуғуну бурая элавэ этмэйэ эһтияч йохдур. Бу эвлэр, хэстэлик вэ өлүм яан бир мэркэздир вэ арамызда бу кими горхунч бэланьын төрөнмэсинэ йол верэн варлыларын да (of good circumstances) бир гисми һәмин хэстэликлэрин гурбаны олур“¹²⁷.

Мэнзил эһтиячы чәһэтдэн Лондондан сонра үчүнчү шәһәр Бристолдур. „Авропанын эн зәнкин шәһэрлэриндэн бири олан Бристолда ачыг сәфаләт („blanc poverty“) вэ мэнзил эһтиячы эн кениш бир шәкил алмышдыр“¹²⁸.

[с) Сәркәрдан фәһлэләр. Мә'дән фәһлэләри

Инди дэ эһалинин өзлүйүндэ кәндли, мәшғул олдуғу ишә көрә исә башлыча олараг сәнае ишчиси олан тәбәгәсини көтүрәк. Бу тәбәгә капиталын йүнкүл пияда гошуну вәзиййәтиндәдир вэ капитал өз тәләбатындан асылы олараг бу гошуну каһ бир мәнтәгәйә, каһ да башга бир мәнтәгәйә еридир. Бу гошун йүрүшдә олмадыгы заман „дүшәркә салыб дурур“. Кәзәри фәһлэлэрин эмәйиндән мүхтәлиф тикинти вэ канал чәкмәк ишләриндә, кәрпич истәһсалында, эһәнк яндырмаг, дәмйр йол чәкмәк вэ саир бу кими ишләрдә истифадә олунур. Йолухучу хэстәлийә йол көстәрән бәләдчи кими бу фәһлэләр, дүшәркә салдыглары ерләрә чичәк хэстәлийи, яталаг, вәба, скарлатина вэ с. хэстәликләр яйырлар¹²⁹. Хейли капитал гоюлан ишләрдә, мәсәлән ени дәмйр йол чәкиләндә вэ башга бу кими ишләрдә саһибкар өз

¹²⁷ Энә орада, р. 114

¹²⁸ Энә орада, р. 50.

¹²⁹ „Public Health. 7-th Report. London 1865“, р. 18.

ордусуна адәтән өзү мүвәггәти тахта мәнзилләр верир; бу мәнзилләр дә һеч бир сәһийә тәдбири көрүлмәдән тәләсик салыныб ерли һөкүмәт органларынын нәзарәтинә табе әдилмәйән вә чәнаб подратчы үчүн чох фәйдалы олан мәнзилләрдир, чүнки чәнаб подратчы бурада фәһләләри ики чәһәтдән: һәм сәнае әскәри кими, һәм дә кирайәнишин кими истисмар әдир. Бу тахта тикилиләрин һәрәсиндә олан дахмаларын сайына көрә, мәсәлән бир, ики вә я үч дахма олмасына көрә, кирайәнишин, йә'ни газмачы вә и. а. бунун мүгабилиндә һәфтәдә 1, 3, 4 шиллинг вермәли олур¹³⁰.

Бирчә мисал кәтирсәк кифайәтдир. Dr. Simon дейир ки, 1864-чү илин сентябрында дахили ишләр назири сәр Чорч Грей Sevenoaks даирәсиндәки Nuisance Removal Committee [натәмизлийә гаршы мүбаризә комитәси] сәдриндән ашағыдаки мә'луматы алмышды: „Һәлә 12 ай бундан әввәл бизим даирәдә әсла чичәк хәстәлийи йох иди. Бундан бир аз әввәл Lewisham-дән Tunbridge-ә дәмир йол чәкилмәйә башланды. Башлыча ишләр билаваситә бу шәһәрин яхынлығында көрүлдүйү кими, чәкилән йолун әсас ләвазимат амбарлары да орада иди. Одур ки, бурада чохлу фәһлә ишләйирди. Бу фәһләләрин һамысыны коттечләрдә ерләшдирмәк мүмкүн олмадығына көрә подратчы чәнаб Јау сәрәнчам вермишди ки, фәһләләри ерләшдирмәк үчүн бүтүн йол узуну мүхтәлиф ерләрдә тахта мәнзилләр тикилсин. Бу мәнзилләрин һавасы тәмизләнмирдди, чиркаб йолу йох иди, өзләри дә ағзына гәдәр долмушду, чүнки һәр бир кирайәнишин, өз аиләсинин бөйүклүйүнә вә һәр мәнзилдә чәми икичә отаг олмасына бахмаяраг, әлавә кирайәнишин көтүрмәли олурду. Алдығымыз тибби һесабата көрә, белә бир вәзийәт нәтичәсиндә һәмин бичарәләр әтрафдаки чиркаб көлмәчләриндән вә лап пәнчәрәләрин габағында газылмыш аягйолулардан галхан зәһәрли бухарлардан өзләрини горумаг үчүн кечәләр пәнчәрәләри өртүб һавасызлыг әзабына дөзмәли олурдулар. Нәһайәт, бу тахта мәнзилләри тәсадүфән кедиб көрән бир һәким бизим комитәйә бир шикайәт верди. Куя инсан яшамаг үчүн тикилмиш һәмин мәнзилләрин вәзийәтиндән ән ачы ифадәләрлә бәһс әдән бу һәким бә'зи сәһийә тәдбирләри көрүлмәдийи һалда чох чидди нәтичәләрин мейдана чыха биләчәйиндән горхдуғуну язмышды. Юхарыда ады чәкилән Јау тәғрибән бир ил бундан габаг сөз вермишди ки, ишләтдийи фәһләләрдән йолухучу хәстәликләрә тутуланлары дәрһал башгаларындан айырыб ерләшдирмәк үчүн айрыча бир эв тикдирәчәкдир. Кечән июл айынын ахырында Јау бу вә'дини тәкрат әтдисә дә, о замандан бәри бир нечә нәфәрин чичәк хәстәлийинә тутулдуғуна вә ики нәфәрин бу хәстәликдән өлдүйүнә бахмаяраг, өз вә'дини еринә етирмәк үчүн әлини ағдан-гарая вурмамышдыр. Сентябрьн 9-да һәким Kelson бу мәнзилләрин дәһшәтли бир һалда олдуғуну тәсвир әдәрәк бурада чичәкдән хәстәләнәнләр олдуғуну мәнә хәбәр верди. Буну да әлавә әдиб сизә (назирә) билдирмәлийәм ки, бизим даирәдә йолухучу хәстәликләр әви адланан айрыча бир эв вардыр

¹³⁰ Енә орада, р. 165.

вә даирәмиздә йолухучу хәстәликләрә тутуланлар кәлиб бурада мұаличә олунур. Нечә айдан бәридир ки, бу эв ағзына гәдәр хәстә илә долудур. Бир аиләдә чичәк вә гыздырмадан беш ушаг өлмүшдүр. Бу ил апрелин 1-дән сентябрын 1-нәдәк чичәкдән азы 10 нәфәр өлмүшдүр ки, бунларын да 4 нәфәри, йолухма мәнбәи олан һәммин тахта мәнзилләрдә яшайнлардандыр. Хәстәләнәнләрин сайыны мүййән этмәк мүмкүн дейилдир, чүнки хәстәлик олан аиләләр буну мүмкүн гәдәр кизләтмәйә чалышырлар¹³¹.

Даш көмүр мә'дәнләриндә вә башга мә'дәнләрдә ишләйән фәһләләр Британия пролетариатынын эн яхшы әмәк һаггы алан зүмрәләриндәндир. Онларын бу әмәк һаггыны нә баһасына әлдә этдикләри башга бир ердә көстәрилмишди¹³². Бурада мән онларын мәнзил шәраитини өтәри нәзәрдән кечирәчәйм. Мә'дәни ишләдән шәхс,—истәр мә'дәнин саһиби олсун, истәрсә онун ичарәдары,—өз фәһләләри үчүн адәтән мүййән мигдар коттеч тикдирир. Бу фәһләләрә коттеч вә яндырмаг үчүн даш көмүр „һавайы“ верилир, йә'ни әмәк һаггынын истәһлак шейләри шәклиндә верилән һиссәсини тәшkil эдир. Бәзиләринә бу чүр коттечләр верилә билмәдикдә, бунун әвәзиндә онлара илдә 4 фунт стерлинг пул верилир. Мә'дән сәнаеи районлары тез бир заманда чохлу әһали чәлб эдир; бу әһали мә'дән фәһләләринин өзләриндән вә онларын әтрафында топланан сәнәткарлардан, дүканчы вә саирәдән ибарәт олур. Әһалинин чох сых яшадығы һәр ердә олдуғу кими, бурада да торпаг рентасы йүксәкдир. Буна көрә мә'дән саһиби шахтын лап ағзында сон дәрәчә дар бир саһәдә мүмкүн гәдәр чох, йә'ни фәһләләри аиләләрилә бирликдә долдурмаг үчүн лазым олдуғу гәдәр коттеч тикдирмәйә чалышыр. Яхынлыгыда ени мә'дән салынса вә я көһнәләри енидән ишләдилмәйә башланса дарысгаллыг даһа да артыр. Коттеч тикиләндә капиталист үчүн яһныз бирчә нөгтейи-нәзәрин һәлләдичи әһәмиййәти олур: капиталист мүтләг лабүд олмаян ишләрә пул хәрчләмәкдән „имтина эдир“.

Dr. Julian Hunter дейир: „Northumberland вә Durham мә'дәнләриндә ишләйән фәһләләрин вә бу мә'дәнләрлә әлагәдар олан башга фәһләләрин мәнзилләри бу чәһәтдән бүтүн Инкилтәрәдә башдан-баша һәр ердә мүшаһидә олунан бу кими мәнзилләрин һамысындан писи вә баһалысыдыр; яһныз Monmouthshire-дәки бу кими даирәләр истисна ола биләр. Бу мәнзилләрин дөзүлмәз вәзиййәтдә олмасына сәбәб һәр отаға һәддиндән артыг адамын дол-

¹³¹ Энә орада, р. 18, гейд. Chapel-en-le Frith-Union-да (Дербиширдә) йохсулара бахан ишчи баш гейдчийә белә мә'лумат верир: „Dove holes-дә әһәнк посасындан ибарәт бөйүк бир тәпәдә бир чох хырда мағара газынмышдыр. Дәмир йол чәкилмәсиндә ишләйән газмачылар вә башга фәһләләр һәммин мағараларда яшайыр. Бу дарысгал вә рүтубәтли мағараларда чиркаб йолу, аяғйолу йохдур. Бу мағараларын таванында эйни заманда бача вәзифәсини көрән дешикдән башга һаваны тәмизләйчәк һеч бир вәситә йохдур. Чичәк хәстәлийи башланмышдыр вә бундан (троглодитләр, йә'ни мағараларда яшайнлар арасында) бир нечә нәфәр өлән вардыр“. (Энә орада, гейд 2.)

¹³² 419-чу вә сонраки сәһифәләрдә олан тәфсилат башлыча олараг даш көмүр мә'дәнләриндә ишләйән фәһләләрә аиддир. Даһа пис һалда олан мә'дәнләрдәки вәзиййәт һаггында Royal Commission-ун 1864-чү илдәки дүзкүн һесабатына бах.

масы, чохлу эв тикилэн иншаат саһэсинин дарысгаллыгы, суюн азлыгы вэ аягйолу олмамасы, чох заман эвлэрин бир-биринин үстүндэ тикилмэси вэ я flats-лэрэ бөлмэк үсулунун тэтбиг олунмасыдыр [белэликлэ мүхтәлиф коттечлэр бир-биринин үзэриндэ ерләшмиш мәртәбәләр тәшкил әдир]... Саһибкар бүтүн бу фәһләләрә белә бир нәзәрлә бахыр ки, куя онлар даими яшамырлар, анчаг дүшәркә салмышлар¹³³.

Dr. Stevens дейир: „Алдығым тәлимата әмәл [әдәрәк Durham Union-даки ири мә’дән кәндләринин чох һиссәсини кәздим... Чох аз бир истисна илә, демәк лазым кәлир ки, әһалинин сағламлығыны горумаг үчүн һеч ердә һеч бир тәдбир көрүлмүр... Бүтүн мә’дән фәһләләри 12 айлыға ичарәдара („lessee“) вэ я мә’дән саһибинә тәһким әдилмишләр (bound ифадәси дә, bondage кими, тәһкимчилик үсулу дөврүнә аиддир). Онлар наразы олдуғларыны изһар әтсәләр вэ я башга бир йолла нәзарәтчини („viewer“) ачығландырсалар, нәзарәтчи өз дәфтәриндә онларын адынын габағында анчаг бир ишарә вэ я нишан гоюр вэ ени ил үчүн мүгавилә бағландыгда онлары ишдән чыхарыр... Мәнә әлә кәлир ки, trucksystem-ин һеч бир нөвү әһалинин сых ерләшдийи бу даирәләрдә һөкм сүрән нөвүндән пис ола билмәз. Фәһлә онун әмәк һаггынын бир һиссәсинин мүгабилиндә йолухучу азарлар мәнбәи олан бир ердә мәнзил тутмаға мәчбур әдилир. Онун чарәси йохдур, һеч кәс онун имдадына чатмыр. О һәр чәһәтдән тәһкимлидир (he is to all intents and purposes a serf). Үмумийәтлә десәк, онлара анчаг өз саһиби көмәк әдә биләр ки, о да һәр шейдән әввәл өз һесаб балансыны күдүр, буна көрә онун фәһләйә нә кими ярдым әдә биләчәйини тә’йин әтмәк чәтин дейилдир. Фәһлә сую да саһибиндән алыр. Бу су истәр яхшы олсун, истәрсә пис олсун, истәр она чатдырылсын, истәрсә чатдырылмасын,—фәрги йохдур, һәр һалда фәһлә бунун пулуну вермәлидир, даһа доғрусу, әмәк һаггындан мүвафиг бир мәбләғин чыхылмасына разылашмалыдыр¹³⁴.

„Әфкар-үмумийә“ илә вэ я һәтта сәһийә полиси илә мүнагишәдә капитал, фәһләннин әмәйи вэ әв яшайышы үчүн яратдығы гисмән тәһлүкәли, гисмән дә һәгарәтли шәраитә һагг газандыра билмәк үчүн һеч утанмадан дейир ки, бу шәраит фәһләни даһа әлверишли истисмар әтмәк үчүн лазымдыр. Мәһз бу мүлаһизә илә дә капиталист фабрикаларда фәһләләри тәһлүкәли машинлардан горумаг үчүн лазыми чәпәрләр чәкдирмәкдән, мә’дәнләрдә һаваны тәмизләмәк вэ тәһлүкәсизлик тәдбирләри көрмәкдән имтина әдир. Бурада, мә’дән фәһләләринин мәнзил мәсәләсиндә дә вәзийәт әйнидир.

Privy Council тибб мә’муру Dr. Simon өз рәсми һесабатында дейир: „Биабырчы мәнзил шәраитинә һагг газандырмаг үчүн бәһанә кәтириб дейирләр ки, мә’дәнләр адәтән ичарә илә ишләдилир вэ ичарә мүгавиләсинин мүддәти (даш көмүр мә’дәнләриндә әкәрийәтлә 21 ил) чох ғыса олдуғуна көрә, ишә чәлб олунан

¹³³ Енә орада, р. 180, 182.

¹³⁴ Енә орада, р. 515, 517.

фәһләләр, усталар вә башгалары үчүн яхшы вә раһат мәнзилләр тикдирмәк ичарәдара әл вермир; о һәтта бу ишдә сәхавәт көстәрмәк истәсә дә, торпаг саһиби онун бу тәшәббүсүнә йол вермәз. Торпаг саһиби, өзүнүн ер алтындаки сәрвәтини газыйыб чыхаран фәһләләр үчүн ерин үстүндә яшайыш мәнзилләри тикилиб яхшы кәнд салынмасы кими бир имтияз мүгабилиндә дәрһал сон дәрәчә йүксәк бир әлавә рента алмаға чалышар. Һәр чүр яхшылашдырма тәдбирләринин гадаған әдилмәсинә бәрабәр олан, бәлкә дә бу тәдбирләрин ачыгча гадаған әдилмәси демәк олан бу кими бир гиймәт, кәнд салмаг мейлиндә ола биләчәк шәхсләри дә горхудар... Мән белә бир бәһанәнин әсаслы олуб-олмамасындан, һабелә яхшы мәнзилләр тикдирмәклә әлагәдар олан әлавә хәрчләрин нәтичәдә кимин үзәринә: ер саһибининми, мә'дән ичарәдарынынми, фәһләнинми, йохса чәмийәтинми үзәринә дүшәчәйиндән әтрафлы данышмаячағам... Лакин бура я әлавә әдилән һесабатда (Dr. Hunter-ин, Stevens-ин вә башгаларынын һесабатында) ифша әдилән биабырчы фактлары нәзәрә алмаг вә бунларын арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк лазымдыр... Бурада торпаг мүлкыйәти һүгугундан истифадә әдиркән, бөйүк ичтимай әдаләтсизлийә йол верирләр. Торпаг саһиби бир тәрәфдән мә'дән саһиби олмаг ә'тибарилә сәнае фәһләләрини өз мүлкүндә ишләмәйә чағырыр, сонра да ерин үстүнүн саһиби олмаг ә'тибарилә имкан вермир ки, ишләмәйә чағырдығы фәһләләр өзләри үчүн лазым олан мүнәсиб мәнзил тапсынлар. Мә'дән ичарәдарына (капиталист истисмарчыя) пул чәһәтдән һеч дә әлверишли дейил ки, белә тичарәт әмәлийятынын артмасына мүгавимәт көстәрсин, зира о чох яхшы билир ки, торпаг саһибинин иддиасы һәддиндән артыг олса, бунун хәтасы она тохунмаячагдыр, бунун хәтасы фәһләләрә тохуначагдыр, фәһләләр исә авам олдугларына көрә өз сағламлыг һүгугларындан истифадә әдә билмәйәчәкләр вә нә әсла дөзүлмәз мәнзил шәраити, нә дә онлара үфунәтли су верилмәси тә'тилә сәбәб олмаячагдыр¹³⁵.

д) Фәһлә синфинин ән яхшы әмәк һаггы алан һиссәсинә бөһранларын тә'сири

Әкинчилик фәһләләринин өзүнә кечмәдән, фәһлә синфинин һәтта ән яхшы әмәк һаггы алан һиссәсинә, онун аристократиясына бөһранларын нә кими бир тә'сир көстәрдийини даһа бир мисал илә гейд әдәчәйәм. Буну да хатырладаг ки, 1857-чи ил бөһраны, һәр дэфә сәнае дөврәсини баша чатдыран бөйүк бөһранлардан бири иди. Сонраки бөһран 1866-чы илдә олду. Хейли капиталы адәтән тәтбиг әдилдийи саһәдән чыхарыб пул базарынын бөйүк мәркәзләринә еритмиш олан памбыг гытлыгы заманы әсә фабрика даирәләриндә әләмәти көрүнән һәммин бөһран бу дэфә башлыча олагаг малийәә характери алды. 1866-чы илдә Лондонун ән бөйүк банкларындан биринин ифлас әтмәси бу бөһранын

¹³⁵ Енә орада, р. 16.

башланмасы үчүн бир сигнал олду вэ бунун ардынча бир чох эһтикарчы малиййэ чэмиййэтлэри дағылды. Лондонда бөһрана дүшэн эн бөйүк истеһсал саһэлэриндэн бири дэмир кэмигайырма саһэси иди. Бу сэнае саһэсиндэки эн бөйүк мүэссисэлэрин эһтикар дөврүндэки ифрат истеһсалы бүтүн һэдлэри ашмышды, бундан да башга, һэмин мүэссисэлэр, кредит мәнбэинин һэмишэ бол олачагы үмидилэ чох бөйүк сифаришлэр гәбул этмишдилэр. Инди исэ дәһшәтли бир әкс-тә'сир башланмышдыр вэ бу һал Лондон сэнаеинин башга саһэлэриндә¹³⁶ индийәдәк (1867-чи илин март айынын ахыры) давам этмәкдәдир.

Фәһлэлэрин вәзиййәтини көстәрмәк үчүн, „Morning Star“ гәзетинин 1867-чи илин әввәлләриндә башлыча фәлакәт мәркәзләрини кәзмиш бир мүхбиринин вердийи мүфәссәл мә'луматдан ашағыдаки парчаны гейд әдәк. „Лондонун шәрг һиссәсиндә, Poplar, Malwall, Greenwich, Deptford, Limehouse вэ Canning Town даирәләриндә аиләлэри илә бирликдә азы 15 000 фәһлә, о чүмләдән 3000-дән артыг маһир сәнәткар сон дәрәчә бөйүк бир эһтияч ичиндәдир. Алты-сәккиз ай сүрән ишсизлик нәтичәсиндә онларын эһтияты тамамилә түкәнмишдир... Мән (Poplar-да) чох бөйүк чәтинликлә өзүмә йол ачыб иш әвинин гапысына чата билдим, чүнки ач чамаатын арасындан кечмәк мүмкүн дейилди. Чамаат чөрәк билети верилмәсини көзләйирди, лакин һәлә билет пайламаг вахты чатмамышды. Бөйүк дөрдкүнч һәйәтин бүтүн диварлары боюнча талвар чәкилмишдир. Һәйәтин ортасында бөйүк бир галаг гар йығылмышды. Бурада хырда-хырда саһэлэри гоюн ағылы кими, сөйүд чубуглары илә чәпәрләмишдиләр; һава яхшы оlanda кишиләр бурада ишләйирләр. Мән орая кәлән күн ағыллары о гәдәр гар басмышды ки, орада отурмаг мүмкүн дейилди. Буна бахмаяраг кишиләр диварларын дибиндә отуруб дөшәмә үчүн даш гырырдылар. Һәрә бир бөйүк дашын үстүндә отуруб буз бағламыш гранити ағыр чәкичлә гырырды; бу саягла һәрә 5 бушел чынгыл һазырламалы иди. Бунунла онун бир күнлүк иши гуртарырды вэ она 3 пенс (26 пфенниг) пул вэ чөрәк билети верилди. Һәйәтин о бири тәрәфиндә бир көһнә тахта әв вар иди. Гапыны ачанда көрдүк ки, әв кишиләрлә долудур вэ һамысы гызынмаг үчүн бир-биринә сығынмышдыр. Онлар кәндир дидир вэ бир-бирилә мүбаһисә әдирдиләр ки, ким эн аз ейиб һамыдан чох ишләйә биләр, чүнки давамлы олмаг бурада шәрәф мәсәлә-

¹³⁶ „Лондонда йохсулларын күтләви ачлығы! („Wholesale starvation of the London Poor!“)... Ахыр күнләр Лондонда әвләрин диварларына диггәти чәлб әдән бөйүк плакатлар япышдырылмышды; бу плакатларда дейилир: „Бир тәрәфдә бойнуйоғун өкүзләр, бир тәрәфдә ачлар! Ачлар өз хараба даһмаларында гырылыб тәләф олуркән бойнуйоғун өкүзләр варлылары дөбдөбәли имарәтләриндә доюрмаг үчүн өз биллур сарайларыны тәрк әтдиләр“. Бу ваһимәли плакатлар данм тәзәләнир. Бунларын бирини гопардыгда вэ я үстүнә башга шей япышдыран кими, энә орада вэ я әйни дәрәчәдә көзә чарпан башга бир ердә ениси пейда олур... Бу һал франсыз халгыны 1789-чу ил һадисәләринә һазырлаян ваһимәли әләмәтлэри хатырладыр... Инкилис фәһлэлэри өз арвад-ушагларилә бирликдә союгдан вэ ачыннан гырылдыглары бир заманда, инкилис әмәйинин мәһсулу олан миллионларла инкилис пулу рус, испан, италян истигразларына вэ башга харичи истигразлара гоюлур“ („Reynolds Newspaper“, 20 Januar 1867).

си иди. Тәкчә бу иш эвиндә 7000 адама, о чүмләдән 6 вә я 8 ай эввәл бүтүн өлкәдә ән йүксәк әмәк һаггы алан йүзләрлә ихтисаслы фәһләйә ярдым көстәрилирди. Бунларын сайы әслиндә ики гат артыг ола биләрди, лакин бир чохлары, гәнаәт әдиб йығдылары пул әһтиятлары тамамилә гуртардыгдан сонра да, нәләри варса Киров гоюр вә һәләлик әл ярдымына мүрачиәт әтмәкдән чәкинирләр... Иш әвини тәрк әтдим вә Рорлаг-да әксәрийәтлә бирмәртәбәли әвләр тикилмиш күчәләри кәздим. Ишсизләр комитәсинин үзү мәнә бәләдчилик әдирди. Кирдийимиз биринчи әв, дәмйргайырма заводу фәһләсинин әви иди; о 27 һәфтәдән бәри ишсиз иди. Биз ичәри кирәндә о, бүтүн аиләсилә дал отагда иди. Отаг һәлә исти иди, ичиндә дә бир гәдәр мебел вар иди. Отагы гыздырмышдылар ки, көрпә ушагларын чылпаг аягларыны союг апармасын, чүнки һава сон дәрәчә союг иди. Очагын габагында, бир габын ичиндә кәндир вар иди, кишинин арвады вә ушаглары кәндир дидирдиләр ки, әввәндә иш әвиндән чәрәк алсынлар. Киши өзү инди чә тәсвир әдилән иш әви һәйәтләриндән бириндә ишләйиб күндә чәрәк билети вә 3 пенс пул алырды. О инди һаһар әләмәйә кәлмишди; ачы бир тәбәссүмлә дедийинә көрә чох ачмышды; онун һаһары бир нечә тикә чәрәкдән, пийдән вә бир финчан сүдсүз чайдан ибарәт иди. Сонра башга бир гапыны дөйдүк; орта яшлы бир гадын гапыны ачды вә һеч бир сөз дәмәйиб бизи далда кичик бир отага апарды; бүтүн аилә бурада отуруб көзләрини сәнмәкдә олан ода дикмишди. Онларын әвиндә о гәдәр мәюслуг вә үзләриндә о гәдәр үмидсизлик вар иди ки, мән бир даһа белә бир мәнзәрәни көрмәк истәмәздим. Гадын өз ушагларыны көстәрәрәк деди: „Чәнаб, бунлар 26 һәфтәдән бәри һеч бир шей газанмамышлар, ушагларын атасы илә мән яхшы күнләримиздә гара күн үчүн йығыб сахладығымыз 20 фунт стерлингин һамысыны хәрчләйиб гуртармышыг. Гадын бөйүк бир һәйәчанла банк китабчасыны чыхарыб көстәрди; китабчада банка гоюлмуш вә сонра кери алынмыш пулларын мигдары гөйд әдилмишди; бу банк китабчасындан биз көрдүк ки, бу кичик мәбләг биринчи дәфә гоюлан 5 шиллинг илә башланыр, кеткәдә артыб 20 фунт стерлингә чатыр, сонра исә әримәйә башлайыб фунт стерлингләрдән шиллингләрә дүшүр вә нәһайәт сон гөйд нәтичәсиндә инди бу китабчанын бир парча кағыз кими даһа һеч бир гиймәти йохдур. Бу аиләйә иш әвиндән күндә бир адамлыг яван һаһар верилир. Сонра биз, кәми тәрсанәсиндә ишләйән бир ирландиялынын әвинә кетдик. Онун арвады аз емәкдән хәстәләниб ятмышды; палтарыны союнмадан дөшәйин үстүндә узанмыш вә бир халча парчасыны үстүнә өртмүшдү, чүнки бүтүн йоргандөшәйини Киров гоймушдү. Заваллы ушаглар она гуллуг әдирдиләр, анчаг онларын өзләри ана нәвазишинә мөһтач иди. Он доггуз һәфтә мәчбури ишсизлик ону бу һала салмышды; өз кечмиш мүсибәтли күнләрини бизә данышан бу гадын әлә аһ-зар әдирди ки, санки кәләчәкдә һеч даһа бир ағ күн көрмәйәчәкдир... Бурадан чыханда бир чаван адам бизә тәрәф йүйүруб хаһиш әтди ки, онун әвинә бахаг вә бәлкә онун үчүн бир чарә тапаг. Бурада биз анчаг онун чаван арвадыны, ики гәшәнк ушагы-

ны, борч кассасынын бир йығын гәбзини вә отағын чох союг олдуғуну көрдүк“.

1866-чы ил бөһранынын экс-сәдасы олан фәлакәтләр һаггында бир тори гәзетиндән алынмыш даһа бир нечә мә’луматы көтүрәк. Унудулмасын ки, бурада бәһс әдилән Истәнд, йә’ни Лондонун шәрг һиссәси, дәмир кәмиләр иншасында вә башга ири сәнае сәһәләриндә мәшғул олан фәһләләрин яшадығы ер олмагдан башга һабелә, даим минимумдан ашағы әмәк һаггы верилән „әв әмәйинин“ дә мәркәзидир. [Ториләрин, мұһафизәкарларын башлыча органы олан „Standard“дан көтүрүлән ашағыдаки парчада һәмин Истәнддән бәһс олунур]: „Дүнән пайтахтын бир ериндә дәһшәтли бир мәнзәрә вар иди. Истәндиң минләрлә ишсизләри гара байраг көтүрүб күтләви нүмайишә чыхмамышдыларса да, һәр һалда зәһмли бир издиһам вар иди. Бу әһалинин мүсибәтләрини хатырлаяг. Әһали ачындан ғырылып. Бу ади вә дәһшәтли бир һәгигәтдир. 40 мин нәфәр... Көзүмүзүн габағында, бу һейрәтәнкиз метрополиянын мәһәлләләриндән бириндә, дүнйанын көрмәдийи гәдәр бөйүк бир сәрвәт топланмыш олдуғу һалда 40 000 адам ярдымсыз галыб ачындан ғырылып! Инди бу минләрлә адам башга мәһәлләләрә сохулур; һәмишә ач-ялавач доланан бу адамлар фәряд илә өз мүсибәтләрини бизә эшитдирир, көзләрини көйләр галдырыб налә әдирләр, ала-ярымчыг гурулан мәнзилләриндән, иш тапа билмәдикләриндән вә диләнә билмәдикләриндән данышырлар. Йохсуллар үчүн верки верән ерли әһалинин өзү дә, мәһәллә идарәләринин ени-ени тәләбләри гаршысында пауперләшмәйә башлайыр“ („Standard“, 5 April 1866).

Инкилис капиталистләри арасында Белчиканы фәһләләр үчүн бир беһишт кими тәсвир әтмәк адәт олмушдур, чүнки орада „әмәк азадлығыны“ вә я әйни шей олмагла „капитал азадлығыны“ нә трәд-юнионларын истибадады позур, нә дә фабрика ганунлары; буна көрә дә, трәд-юнионлар вә фабрика ганунлары тәрәфиндән дейил, анчаг руһаниләр, торпаг аристократиясы, либерал буржуазия вә бюрократия тәрәфиндән алдадылан „азад“ Белчика фәһләсинин „хошбәхтлийиндән“ бир гәдәр данышмаг лазым кәлир. Эһтимал ки, бу хошбәхтлийин сирринә Белчика һәбсханалары вә хейрийә мүәссисәләринин баш мүфәттиши вә мәркәзи статистика комиссионунун үзү мәрһум чәнаб Ducpétiaux гәдәр һеч ким бәләд дейилди. Онун: „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Bruxelles 1855“ әсәринә мүрачиәт әдәк. Биз бурада әзчүмлә Белчикада орта фәһлә аиләсини көрүрүк; бу аиләнин күндәлик хәрчи вә кәлири чох дүрүст мә’лумата әсасән һесабыланылмыш вә онун ейинти шәраити бир әскәрин, донанма матросунун вә мәһбусун ейинти шәраити илә мүгайисә әдилмишдир. Аилә „ата, ана вә дөрд ушагдан ибарәтдир“. Бу алты нәфәрдән „дөрдү бүтүн ил узуну файдалы әмәклә мәшғул ола билир“; белә фәрз олунур ки, бунларын ичәрисиндә хәстә оланы вә ишләйә билмәйәни йохдур; аиләнин „килсәдә ер тутмаг хәрчи кими чүз’и хәрчдән башга һеч бир дини, мә’нәви вә зәһни тәләбат хәрчи“ йохдур, „әманәт кассаларына вә гочалыгда һимәйә кассаларына пул“ гоюлмур, „зинәт шейләринә гоюлан вә үмумийәтлә һеч

бир кэрәксиз хәрч“ йохдур. Лакин киши вә бөйүк оғлу папирос чәкир вә базар күнләри мейханая кедирләр ки, бунун үчүн дә һәфтәдә 89 сантим айырмаг لازمдыр. „Мүхтәлиф истәһсал сәһә-ләринин фәһләләри тәрәфиндән алынан әмәк һаггынын үмуми екунундан мә’лум олур ки... ән йүксәк әмәк һаггы орта һесабла беләдир: кишиләр үчүн күндә 1 франк 56 сантим, гадынлар үчүн 89 сантим, оғланлар үчүн 56 сантим, гызлар үчүн дә 55 сантим... Бу һесабла бир аиләнин кәлири илдә ән чоһу 1068 франк әдир... Бизим орта һесаб әтдийимиз аиләнин әлдә әдә биләчәйи бүтүн кәлирин үмуми мәбләғини һесабладыг. Лакин биз, аиләдә ананын да әмәк һаггы алдығыны фәрз әтсәк, онда әв тәсәррүфатына ба-хан галмаз; бу һалда әвә, ушаглара ким бахар? Ким хәрәк би-ширәр, палтар юяр, ямаг ямар? Бу суал фәһләни һәр күн дү-шүндүрүр“.

Бу сурәтлә аиләнин бүдчәси белә олур:

Ата	300 иш күнү	1,56 франкдан	468 фр.
Ана	” ” ”	0,89 ”	267 ”
Бөйүк оғул	” ” ”	0,56 ”	168 ”
Бөйүк гыз	” ” ”	0,55 ”	165 ”
Екуну			1 068 фр.

Әкәр фәһләнин емәйи ашағыда көстәрилән зүмрәләрин емәйи кими олса иди, аиләнин иллик хәрчи вә бунун кәсири белә оларды:

Донанма матросу кими	1828 франк.	Кәсири	760 франк
Әскәр кими	1473 ”	”	405 ”
Мәһбус кими	1112 ”	”	44 ”

„Бурадан көрүнүр ки, анчаг чоһ аз фәһлә аиләси бир мәһбус гәдәр емәк ейә билир; биз һәлә матросу вә я әскәри кәнара го-юруг. 1847—49-чу илләрдә Белчикада орта һесабла һәр бир мәһ-бусун күндәлик емәк хәрчи 63 сантим иди ки, бу да фәһләнин күндәлик емәк хәрчиндән 13 сантим артыгдыр. Идарә вә нәзарәт хәрчләринин әвәзи таразлашыр, чүнки мәһбус мәнзил кирайәси вер-мир... Бәс сәбәб нәдир ки, фәһләләрин чоһу,—һәтта дейә билә-рик ки, бөйүк әксәрийәти,—даһа пис шәраитдә яшайыр? Бунун сәбәби ялһыз одур ки, фәһләләр, сирри анчаг өзләринә мә’лум олан васитәләрә әл атырлар; күндәлик емәкләриндән кәсирләр; буғда чөрәйи әвәзинә човдар чөрәйи ейирләр; аз әт ейирләр, я да һеч емирләр; яғ вә тәрәвәз дә ишләтмирләр; аилә бир, я ики дарысгал даһмада сыхылыб галыр; Бурада гызларла оғланлар бирликдә, чоһ вахт бир күләш дөшәкдә ятырлар; бу аиләләр палтара, тәмизлик хәрчләринә гәнаәт әдирләр; өзләрини байрам әйләнчәләриндән мәһрум әдирләр, сөзүн гысасы, ән ағыр мәһру-мийәтләрә дөзүрләр. Фәһләнин белә бир сон һәддә кәлиб чатды-ғы бир шәраитдә яшайыш васитәләринин гиймәти ән чүз’и бир

дәрәчәдә артдыгда, яхуд азачыг ишсиз галдыгда вә я хәстәләндикдә фәһләнин йохсуллуғу даһа да шиддәтләнир вә о тамамилә диләнчи көкүнә дүшүр. Борч артыр, кредит кәсилир, палтар, ән лазымлы мебел борч кассасына кедир вә бүтүн бунларын нәтичәси олараг һәмин аилә хаһиш әдир ки, ону йохсуллар сияһисинә дахил әтсинләр¹³⁷. Доғрудан да бу „капиталистләр чәннәтиндә“ ән зәрури яшайыш васитәләринин гиймәти азачыг дәйишилән кими, өлүм һадисәләринин вә чинайәтләрин сайы да дәйишилир! [Бах: Maatschappij манифести: „De Vlamingen Vooruit! Brussel 1860“, р. 15, 16). Бүтүн Белчикада 930 000 аилә вардыр; рәсми статистикая көрә бунлардан: 90 000-и варлы (сечичи) аиләдир=450 000 нәфәр; 190 000 аилә шәһәр вә кәнд хырда буржуа аиләсидир; бунларын бөйүк бир һиссәси даим пролетариат сыраларына кечир=950 000 нәфәр. Нәһайәт, 450 000 фәһлә аиләси=2 250 000 нәфәр; бунларын да ичәрисиндән нүмунәви аиләләр Ducpétiaux-ын тәсвир әтдийи сәадәтдән зөвг алыр. 450 000 фәһлә аиләсинин 200 000-дән артығы йохсуллар сияһисиндәдир!

е) Британия әкинчилик пролетариаты

Капиталист истеһсалы вә йығымынын антагонист характери өзүнү һеч бир ердә Инкилтәрә әкинчилиийинин (о чүмләдән малдарлығынын) тәрәггисиндә вә инкилис кәнд тәсәррүфат фәһләсинин тәнәззүлүндә олдуғу гәдәр кобуд бир шәкилдә көстәрмир. Инкилис әкинчилик фәһләсинин мүасир вәзиййәтинә кечмәздән әввәл, кечмишә өтәри бир нәзәр салаг. Инкилтәрәдә мүасир әкинчилик XVIII әсрин орталарындан башланмышдыр, һәрчәнд торпаг мүлкыййәти мүнәсибәтләриндәки чеврилиш бундан чох әввәлки дөврдә әмәлә кәлмиш вә истеһсал үсулу бу чеврилиш әсасында дәйишмишдир.

Дүрүст мушаһидәчи, лакин сәтһи мүтәфәккир олан Артур Юнга мұрачиәт әдиб 1771-чи илдәки кәнд фәһләләри һаггында вердийи мәлүматы көтүрсәк, мәлүм олар ки, онлар XIV әсрин ахырларындаки өз сәләфләринә нисбәтән чох ачыначаглы бир рол ойнайырлар, зира һаман әсрин ахырларында „онлар боллуг ичиндә яшайыб сәрвәт топлая билирдиләр“¹³⁸; биз һәлә „инкилис шәһәр вә кәнд фәһләләринин гызыл дөврү олан“ XV әсрдән әсла данышмырыг. Лакин бизим бу гәдәр керийә гайытмағымыза әһтияч йохдур. 1777-чи илдә чыхмыш чох мәзмунлу бир әсәрдә белә дейилир: „Ири фермер, демәк олар ки, чентлмен сәвиййәсинә йүксәлмишдир, языг кәнд фәһләси исә, демәк олар ки, там

¹³⁷ Ducpétiaux, Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Bruxelles 1855, p. 151, 154, 155.

¹³⁸ James E. Th. Rogers, Prof. of Political Economy in the University of Oxford: „A History of Agriculture and Prices in England. Oxford 1866“, vol. I, p. 690. Диггәтлә һазырланмыш вә индийә гәдәр ики чилди чыхмыш олан бу әсәр һәләлик ялыз 1259—1400-чү илләр дөврүнү әһатә әдир. Икинчи чилддә ялыз статистика мәлүматы верилмишдир. Бу әсәр, о заманки гиймәтләрин әлимиздә олан вә илк мәнбәләрә әсасланан биринчи тарихидир.

бир фәләкәт ичиндәдир. Оун индики һәят шәраити 40 ил бундан әввәлкә илә мугайисә әдилсә инди бәдбәхт бир вәзийәтдә олдуғу тамамилә ашкара чыхыр... Фәһләни әсарәт алтына алан торпаг саһибә илә фермер тамамилә әлбир һәрәкәт әдирләр¹³⁹. Мүәллиф сонра әтрафлы сурәтдә көстәрир ки, 1737—1777-чи илләр дөврүндә кәнддә реал әмәк һаггы $\frac{1}{4}$ гәдәр вә я 25% әксилмишдир. Әйни заманда Dr. Richard Price дейир ки: „Мүәсир сясәт, халгын юхары синифләрини һимайә әдир; нәтичәдә кеч-тез краллыгын бүтүн әһалиси ялныз чентлменләр илә диләнчиләрдән, задәканлар илә гуллардан ибарәт олачагдыр“¹⁴⁰.

Буна бахмаяраг, 1770—1780-чы илләрдә инкилис кәнд фәһлә синфинин вәзийәти, истәр емәк вә мәнзил шәраити чәһәтдән, истәрсә дә шәхси һейсийәт һиссинин инкишафы, әйләнчәләр вә саирә чәһәтдән сонралар һеч бир заман әлдә әдилмәйән бир наилийәт тәшкил әдир. Оун орта әмәк һаггы буғда илә ифадә әдилдикдә, 1770—1771-чи илләрдә 90 пинта, Eden-ин заманында (1797-чи илдә) исә анчаг 65, 1808-чи илдә чәми 60 пинта тәшкил әдирди¹⁴¹.

Якобинләрә гаршы мұһарибәнин ахырларында кәнд фәһләләринин вәзийәтиндән һәлә әввәлчә данышмышдыг; бу мұһарибә заманы торпаг аристократлары, фермерләр, фабрикантлар, тачирләр, банкирләр, биржа гәһрәманлары, ордуя мал сатанлар вә башгалары сон дәрәчә варланмышдылар. Номинал әмәк һаггы гисмән банк билетләринин гиймәтдән дүшмәси нәтичәсиндә, гисмән дә ән зәрури шейләрин мүстәгил сурәтдә артмасы нәтичәсиндә йүксәлмишди. Лакин әмәк һаггынын һәгиги һәрәкәтини, бурада ерсиз ола биләчәк тәфсилата әл атмадан, чох садә бир үсулла мүәййән әтмәк олар. Йохсуллар һаггындаки ганун вә мұвафиг инзибати тәшкилатлар 1795 вә 1814-чү илләрдә әйни иди. Бу ганунун кәнддә нечә тәтбиг әдилдийини хатырлаяг: мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән верилән сәдәгә һесабына номинал әмәк һаггы анчаг әл бир номинал мәбләгә чатдырылырды ки, фәһлә бунунла бир нөв ач-ялавач долана билирди. Фермерин вердийи әмәк һаггы илә, онун чатмаян вә мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән верилән әләвә һиссәси арасындаки нисбәт бизә, әввәлән, әмәк һаггынын минимумдан ашағы дүшмәсини көстәрир, икинчиси дә нә дәрәчәдә кәнд фәһләсинин муздлу фәһлә илә паупердән әмәлә кәлдийини вә я онун нә дәрәчәдә мәһәллә хейриййә тәшкилатынын тәһкимлисинә чеврилдийини көстәрир.

¹³⁹ „Reasons for the late Increase of the Poor Rates, or a comparative view of the price of labour and provisions“, London 1777, p. 5, 11.

¹⁴⁰ Dr. Richard Price, *Observations on Reversionary Payments*, 6-th ed. By W. Morgan, London 1805, vol. II, p. 158, 159. 159-чу сәһифәдә Price дейир: „Һазырда иш күнүнүн номинал гиймәти, 1514-чү илдәки номинал гиймәтиндән дөрд гат вә я ән чоху беш гат артыгдыр. Инди исә чөрәйин гиймәти едди дәфә, әтин вә палтарын гиймәти он беш дәфә йүксәкдир. Беләликлә, әмәйин гиймәти яшайыш хәрчләринә әсла мұвафиг сурәтдә артмадығына көрә фәһлә инди кечмишдәкинин бәлкә ярысы гәдәр дә хәрчләйә билмир“.

¹⁴¹ Barton, *Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London 1817, p. 26. XVIII әсрин ахыры һаггында бах: Eden, *The State of the Poor*.

Бүтүн башга графлыглар үчүн орта кэмиййәт тәшкил әдән бир графлыгы көтүрәк. 1795-чи илдә Northamptonshire-дә һәфтәлик орта әмәк һаггы 7 шиллинг 6 пенс; 6 баш айләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләғи 36 фунт стерлинг 12 шиллинг 5 пенс, онун үмуми кәлир мәбләғи 29 фунт стерлинг 18 шиллинг, хәрчин чатмаян вә мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән әләвә әдилән һиссәси исә 6 фунт стерлинг 14 шиллинг 5 пенс иди. Енә һаман графлыгда 1814-чү илдә һәфтәлик әмәк һаггы 12 шиллинг 2 пенс, 5 баш айләнин иллик хәрчинин үмуми мәбләғи 54 фунт стерлинг 18 шиллинг 4 пенс, онун үмуми кәлир мәбләғи 36 фунт стерлинг 2 шиллинг, хәрчин чатмаян вә мәһәллә хейриййә тәшкилаты тәрәфиндән әләвә әдилән һиссәси исә 18 фунт стерлинг 16 шиллинг 4 пенс иди¹⁴²; демәли, хәрчин чатмаян һиссәси 1795-чи илдә әмәк һаггынын $\frac{1}{4}$ -дән азыны, 1814-чү илдә исә ярыдан чохуну тәшкил әдирди. Өзлүйүндә айдындыр ки, белә бир шәраитдә, кәнд фәһләси коттечиндә һәлә Eden-ин мүшәһидә әтдийи чүз'и раһатлыг да 1814-чү илдә артыг арадан галхмышды¹⁴³. Фәһләни, бу instrumentum vocale [данышан аләти] бу замандан ә'тибарән, фермерин сахладығы бүтүн һейванларын һамысындан артыг инчидирләр, һамысындан пис едирирләр вә онунла һамысындан кобуд рәфтар әдирләр.

Бу вәзиййәт дәйишмәдән давам әдирди, нәһайәт, „1830-чу илин гызғын гиямлары, аловланан тахыл таяларынын ишығы бизим көзүмүзү (йә'ни һаким синифләрин көзүнү) ачды вә сәнае Инкилтәрәсинин сәтһи алтында олдуғу кими, әкинчилик Инкилтәрәсинин дә сәтһи алтында әйни сәфаләт вә әйни кизли бир үсянкар наразылыг олдуғуну көстәрди“¹⁴⁴. Sadler о заман ашағы палатада кәнд фәһләләринә „ағ гуллар“ („white slaves“) ады верди, бир кешиш дә бу ләгәби юхары палатада тәкпар әтди. О дөврүн ән көркәмли игтисадчысы олан E. G. Wakefield дейир: „Чәнуби Инкилтәрәнин кәнд фәһләси нә гулдур, нә дә азад адам, о—паупердир“¹⁴⁵.

Тахыл ганунларынын ләғв әдилмәсиндән билаваситә әввәлки дөвр кәнд фәһләләринин нә вәзиййәтдә олдуғуну даһа да айдынлашдырды. Бир тәрәфдән, буржуа тәшвигатчыларынын мәнәфеи тәләб әдирди ки, онлар горуючу көмрүк веркиләринин әсл тахыл истәһсалчыларыны чох аз мүдафиә әтдийини көстәрсинләр. Дикәр тәрәфдән, сәнае буржуазиясы торпаг аристократиясынын фабрикалардаки вәзиййәти ифша әтмәсинә, иликләринә гәдәр хәбис олан бу рәһмсиз күбар авараларын, фабрика фәһләләринин әзабларына риякар бир тәвәччөһ вә фабрика ганунлары верилмәси һаггында „дипломатик бир чанфәшанлыг“ көстәрмәсинә гаршы һиддәтлә чошурду. Гәдим бир инкилис мәсәли вар, дейәрләр ки, ики оғру бир-биринин сачыны йолса, бундан һәмишә бир файда чыхар. Доғрудан да, һаким синфин ики фраксиясындан һансынын фәһләләри даһа ар-

¹⁴² P a r r y, The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, London 1816, p. 86.

¹⁴³ Енә орада, p. 213.

¹⁴⁴ S. L a i n g, National Distress, 1844, p. 62.

¹⁴⁵ „England and America, London 1833“, vol. I, p. 47.

тыг вичдансызлыгла истисмар этмәси мәсәләси үстүндә бунларын бир-бирилә курултулу, гызғын мүбанисәси һәгигәтин айдынлашдырылмасына һәр ики тәрәфдән көмәк әдир. Граф Shaftesbury, яхуд лорд Ashley, аристократ хейриййәчиләрин фабрикалара гаршы һүчумуна башчылыг әдирди. Буна көрә дә 1844 вә 1845-чи илләрдә о, кәнд фәһләләринин вәзиййәтини ифша әдән „Morning Chronicle“ гәзети үчүн күндәлик бир мөвзу симасы олмушду. О заман либералларын ән әһәмиййәтли органы олан бу гәзет кәнд маһалларына өз комиссарларыны көндәрмишди; бунлар үмуми мә'лумат вә статистика илә кифайәтләнмәйәрәк, истәр тәдгиг әдилән фәһлә аиләләринин вә истәрсә мувафиг торпаг саһибләринин адларыны да ә'лан этдиләр. Ашағыдаки чәдвәлдә¹⁴⁶ Blanford, Wimbourne вә Poole гоншулуғундаки үч кәнддә яшаянларын алдығы әмәк һаггы көстәрилмишдир. Бу кәндләр Mr. G. Bankes вә граф Shaftesbury-нин кәндләридир. Гейд этмәк лазым кәлир ки, бу „low church“ [ашағы килсә] папасы, инкилис пиәтистләринин бу башчысы, һабелә онун тайы олан Bankes өз фәһләләринин диләнчи пайы гәдәр аз әмәк һаггынын хейли һиссәсини дә мәнзил кирайәси бәһанәси илә кәсирдиләр.

Биринчи кәнд.

а) Ушагларын сайы	б) Аилә үзләринин сайы	в) Кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы	д) Ушагларын һәфтәлик әмәк һаггы	е) Бүтүн аиләнин һәфтәлик кәлири	ф) Һәфтәлик мәнзил кирайәси	г) Мәнзил кирайәси чыхылдыдан сонра һәфтәлик әмәк һаггы	һ) Адам башына дүшән һәфтәлик әмәк һаггы
2	4	8 ш.	—	8 ш.	2 ш.	6 ш.	1 ш. 6 п.
3	5	8 „	—	8 „	1 „ 6 п.	6 „ 6 п.	1 „ 3 ¹ / ₂ п.
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ 9 п.
2	4	8 „	—	8 „	1 „	7 „	1 „ 9 „
6	8	7 „	1 ш.—1 ш. 6 п.	10 „ 6 п.	2 „	8 „ 6 п.	1 „ 3 ¹ / ₄ п.
3	5	7 „	1 ш. 2 п.	8 „ 2 „	1 „ 4 п.	6 „ 10 „	1 „ 11 ¹ / ₂ п.

Икинчи кәнд.

6	8	7 ш.	1 ш.—1 ш. 6 п.	10 ш.	1 ш. 6 п.	8 ш. 6 п.	1 ш. 3 ¹ / ₄ п.
6	8	7 „	—	7 „	1 „ 3 ¹ / ₂ п.	5 „ 8 ¹ / ₂ п.	— 8 ¹ / ₂ п.
8	10	7 „	—	7 „	1 „ 3 ¹ / ₂ „	5 „ 8 ¹ / ₂ „	— 7 п.
4	6	7 „	—	7 „	1 „ 6 ¹ / ₂ „	5 „ 5 ¹ / ₂ „	— 11 „
3	5	7 „	—	7 „	1 „ 6 ¹ / ₂ „	5 „ 5 ¹ / ₂ „	1 ш. 1 „

¹⁴⁶ „London Economist“, 29 март 1845-чи ил, р. 290.

Үчүнчү кәнд.

а) Ушагларын сайы	б) Аилә үзвләринин сайы	с) Кишиләрин һәфтәлик әмәк һаггы	д) Ушагларын һәфтәлик әмәк һаггы	е) Бүтүн айләни һәфтәлик кәлири	ф) Һәфтәлик мәнзил кирайәси	г) Мәнзил кирайәси чыкылдыдан сонра һәфтәлик әмәк һаггы	һ) Адам башына дүшән һәфтәлик әмәк һаггы
4	6	7 ш.	—	7 ш.	1 ш.	6 ш.	1 ш.
3	5	7 "	1 ш — 2 ш.	11 " 6 п.	— 10 п.	10 " 8 п.	2 " 1 1/2 п.
—	2	5 "	—	5 "	1 "	4 "	2 "

Тахыл ганунларынын ләғв олунмасы Инкилтәрә әкинчилиийнә олдуғча бөйүк тәкан верди. Ән кениш миғясда көрүлән дренаж ишләри¹⁴⁷, мал-гаранын төвләдә ени системлә сахланмасы вә ем отлары әкилмәси, күбрәләмәк үчүн ени механики апаратлар тәтбиг әдилмәси, килли торпағын ени үсулларла бечәрилмәси, чохла минерал күбрә ишләдилмәси, бухар машыны вә һәр чүр башга ени машынар вә саир тәтбиг әдилмәси, үмумийәтлә әкинчилиийн даһа артыг интенсивләшмәси—бүтүн бунлар һәмин дөврүн характер чәһәтләри иди. Краллыг кәнд тәсәррүфат чәмийәтинин президенти Ч.Б. Рүсей иддиә әдир ки, (нисби) тәсәррүфат хәрчләри, ени машынар тәтбиги сайәсиндә тәгрибән ярыбаяры әксилмишдир. Дикәр тәрәфдән, мүтләг мәһсулдарлыг сүр'әтлә артмышдыр. Ени методларын тәтбиги үчүн әсас шәрт, һәр акра сәрф әдилән капиталын артырымасы вә демәли, ичарәләрин сүр'әтлә тәмәркүзләшмәси олмушдур¹⁴⁸. Әйни заманда, бечәрилән саһә 1846-чы илдән 1865-чи иләдәк 464 119 акр артмышдыр; биз һәлә, шәрг графлыгларында олдуғча бөйүк саһәнин, әв довшанлары сахланан саһәләрин вә ән ади отлагларын санки бир сәһр нәтичәсиндә көзәл тахыл тарлаларына чеврилдийиндән данышмырыг. Биз артыг билирик ки, әйни заманда, әкинчиликлә мәшғул олан шәхсләрин үмуми сайы әксилмишдир. Һәр ики чинсдән олан мүхтәлиф яшлы әкинчиләрин өзләринә кәлинчә, бунларын сайы 1851-чи илдә 1 241 269 нәфәр иди, 1861-чи илдә исә 1 163 227

¹⁴⁷ Торпаг аристократиясынын өзү бу мәғсәд үчүн дөвләт кассасындан, әл-бәттә, парламан васитәсилә, өзүнә чоһ ашағы фанзлә борч пул бурахдырырды; фермерләр исә бу торпаг аристократиясына ики гат артыг фанз вермәли идиләр.

¹⁴⁸ Орта фермерләрин сайынын әксилмәсини сияһи вәрәгәси сүтунларындан, хүсусилә: „Фермерләрин оғулары, нәвәләри, гардашлары, гардаш оғулары, гызлары, гыз нәвәләри, бачылары, гардаш гызлары“, сүтунларындан, гысасы, фермерин янында ишләйән өз аилә үзвләри сүтунларындан көрмәк олар. Бу сүтунларда 1851-чи илдә 216 851 адам, 1861-чи илдә исә аңчаг 176 151 адам олмушдур.—Франсыз нәшринә әлавә: 1851—1871-чи илләр мүддәтиндә 20 акрдан аз олан фермер торпаг саһәләринин сайы 900-дән дә чоһ әксилмишдир, 50—75 акр олан саһәләрин сайы 8253-дән 6370-ә дүшмүшдүр; һабелә 100 акрдан ашағы олан бүтүн саһәләр дә әйни вәзийәтдәдир. Енә һаман 20 ил әрзиндә ири ичарәләрин сайы, әксинә, артмышдыр; 300 акрдан 500 акрадәк ичарәләр 7771-дән 8410-а, 500 акрдан артыг ичарәләрин сайы 2755-дән 3914-ә, 1000 акрдан юхары ичарәләрин сайы 492-дән 582-йә чатмышдыр.

нәфәрә дүшмүшдү¹⁴⁹. Буна көрә, баш гейдчи һағлы олараг: „1801-чи илдән бәри фермерләрин вә кәнд тәсәррүфат фәһләринин сайы әсла әкинчилик мәһсулу илә уйғун сурәтдә артмамышдыр“¹⁵⁰, — дейирсә, бу уйғунсузлуг сон дөврдә мүгайисә әдилмәйчәк дәрәчәдә даһа артыг мүшаһидә олунур, зира бу сон дөврдә кәнд фәһлә әһалисинин мүтләг кәмийәтчә әксилмәси илә бәрабәр әкин саһәси кенишләнмиш, әкинчилик интенсивләшмиш, торпаға гоюлан вә әкинин бечәрилмәсинә сәрф әдилән капитал йығымы көрүнмәмиш бир дәрәчәдә артмыш, әкин мәһсулу Инкилтәрә агрономиясынын тарихиндә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә йүксәлмиш, торпаг мүлкыйәтчиләринин рентасы мисилсиз дәрәчәдә артмыш вә капиталист фермерләрин сәрвәти чоһалмышдыр. Шәһәр базарларынын даим сүрәтлә кенишләнмәси вә азад тичарәт һөкмранлығы да бу дейиләнләрә әлавә әдилсә, белә көрүнә биләр ки, *post tot discrimina rerum* [бу гәдәр уғурсузлуглардан сонра] нәһайәт кәнд фәһләсинин яшадығы шәраит ону *secundum artem* [нәзәрийәйә көрә] ағлакәлмәз дәрәчәдә хошбәхт этмәли иди.

Профессор Рочерс исә, әксинә, белә бир нәтичәйә кәлир ки, мүасиримиз олан кәнд фәһләсинин вәзийәти нәинки XIV әсрин икинчи ярысы вә XV әсрдәки сәләфләринин вәзийәтинә нисбәтән, һәтта 1770—1780-чы илләрдәки сәләфләринин дә вәзийәтинә нисбәтән сон дәрәчә ағырлашмышдыр, „о енә тәһкимли олмушдур“, һәм дә пис емәк вә пис мәнзил верилән бир тәһкимли олмушдур¹⁵¹. Dr. Julian Hunter кәнд фәһләләринин мәнзили мәсәләсиндә там бир дөвр ачмыш олан өз һесабатында дейир: „Hind-ин (тәһкимчилик заманларында кәнд фәһләсинә верилән аддыр) яшайыш хәрчи ону анчаг доландыра биләчәк ән ашағы сәвийәдә даянмышдыр... Онун әмәк һағгы вә мәнзили, ону ишләдиб әлдә әдиләчәк мәнфәәтин миғдарына әсла уйғун дейилдир. Фермерин һағг-һесабында о бир сыфырдыр¹⁵²... Онун яшайыш вәсаити һәмишә сабит бир кәмийәт кими көтүрүлүр“¹⁵³. „Онун кәлиринин даһа да азалдылмасына кәлдикдә, о дейә биләр ки: *nihil habeo, nihil curo* [һеч нәйим йохдур, һеч нәйин дә фикрини чәкмирәм]. О өз кәләчәйи үчүн горхмур, чүнки онун, өз яшамасы үчүн мүтләг зәрури оландан башға һеч нәйи йохдур. О инди донма нөгтәсинә чатмышдыр, фермер дә бүтүн һағг-һесабыны бу факт үзәриндә гурур. Гой нә олур олсун, истәр сәадәт, истәрсә дә фәлакәт, она дәхли йохдур“¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Гоюн чобанларынын сайы 12 517-дән 25 559 нәфәрә чатмышдыр.

¹⁵⁰ „Census etc.“, vol. III, p. 36.

¹⁵¹ Rogers, A History of Agriculture and Prices in England. Oxford 1866, vol. I, p. 693, 10. Рочерс либераллар мәктәбинә мәнсуб олуб Кобден вә Брайтын шәхси достудур, демәли, һеч дә *laudator temporis acti* [кечмиш көзәл әйямы мәдһ әдәнләр чүмләсиндән дейилдир].

¹⁵² „Public Health. 7-th Report“, London 1865, p. 242. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дейилдир ки, я әв саһиб фәһләнин бир гәдәр артыг газандығыны эшидәндә мәнзил кирайәсини артырыр, я да фермер „фәһләнин арвадынын өзүнә иш тапдығыны“ әлдә әсас тутуб онун әмәк һағгыны азалдыр (енә орада).

¹⁵³ Енә орада, p. 135.

¹⁵⁴ Енә орада, p. 134.

1863-чү илдэ, сүркүнэ вэ мачбури ичтимаи ишлэрдэ ишлэмэйэ мәнкум эдилэн чинайэткарларын емэк вэ иш шэраити рэсми сурэтдэ йохланылмышды. Бу йохламанын нэтичэлэри ики галын Көй китабда язылмышдыр. Нэмин китабда эзчүмлэ дейилир: „Инкилтэрэдэ һэбсханалара салынмыш чинайэткарларын емэйини бу өлкэнин иш эвлэриндэки пауперлэрин вэ азад кэнд фәһлэлэринин емэйи илэ диггэтли мүгайисэ этдикдэ сүбут олунур ки, биринчилэрин емэйи ердэ галан ики зүмрэнин һэр биринин емэйиндэн чох яхшыдыр“¹⁵⁵, „мачбури ичтимаи ишлэрэ мәнкум эдилэнлэрдэн тэлэб олунан иш исэ, ади кэнд фәһлэсинин көрдүйү ишин тэгрибэн ярысы гэдэрдир“¹⁵⁶. Буну көрэнлэрин дедиклэриндэн бир нечэ мараглысыны гейд эдэк: Эдинбург һэбсханасынын мүдири John Smith дейир—№ 5056: „Инкилтэрэ һэбсханаларында емэк, ади кэнд фәһлэлэринин емэйиндэн чох яхшыдыр“. № 5075: „Бу бир һэгигэтдир ки, Шотландиянын ади экинчилик фәһлэлэринин чох аз һалларда дилинэ эт дэйир“. № 3047: „Бэлкэ сиз дэйэрсиниз, нэ сәбәбэ кэрэк чинайэткарлара ади кэнд фәһлэлэриндэн даһа яхшы (much better) емэк верилсин? Элбэттэ, кэрэк белэ олмасын“. № 3048: „Сизин фикринизчэ, мачбури ишлэрэ мәнкум эдилэн мәнбусларын емэйини азад кэнд фәһлэлэринин емэйинэ яхынлашдырмаг тэчрүбэлэрини давам этдирмэк мэгсэдэ уйгун олмазмы?“¹⁵⁷. Енэ орада дейилир: „Кэнд фәһлэси дэйэ билэр ки: мән ағыр иш көрүрэм, лакин кифайэт гэдэр емэк элдэ эдэ билми-рэм. Мән һэбсханада оlanda иш бу гэдэр ағыр дейилди, өзүм дэ до-юнча ейирдим, буна көрэ дэ мәним үчүн һэбсханада ятмаг азад яшамагдан яхшыдыр“¹⁵⁸. Несабатын биринчи чилдинэ элавэ эдилэн чэдвэллэрдэн ашағыдаки мүгайисэли мәлумат тәртиб эдилмишдир.

Һәфтәлик емәйин мигдары^{158a}

	Азотлу тәр- киб һиссә- лэри	Азотсуз тәркиб һис- сэлэри	Минерал тәркиб һис- сэлэри	Үмуми екун
Портланд һэбсханасындаки чинайэткар- рын емәйи	Унсия 28,95	Унсия 150,06	Унсия 4,68	Унсия 183,69
Краллыг донанмасы дәннзчисинин . . .	29,63	152,91	4,52	187,06
Әскэрин	25,55	114,49	3,94	143,98
Каретчинин (фәһлэ)	24,53	162,06	4,23	190,82
Мүрәттибин	21,24	100,83	3,12	125,19
Кэнд фәһлэсинин	17,73	118,06	3,29	139,08

¹⁵⁵ „Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Ser-
vitute, London 1863“, p. 42, 50.

¹⁵⁶ Енэ орада, p. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

¹⁵⁷ Енэ орада, vol. II, Evidence.

¹⁵⁸ Енэ орада, vol. I, Appendix, p. 280.

^{158a} Енэ орада, p. 274, 275.

Халгын емәкдән корлуг чәкән синифләринин емәйинин вәзий-йәтини 1863-чү илдә йохлаян тибб комиссиянунун йохламасынын үмуми нәтичәси охучуя мә'лумдур. Охучунун ядындадыр ки, кәнд фәһләси аиләләриндән чохунун емәйи, „ачлыг нәтичәсиндәки хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн“ лазым олан минимум дәрәчәдән ашағыдыр. Хүсусилә халис әкинчилик маһалларында: Cornwall, Devor, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks вә Herts-дә вәзиййәт беләдир.

Dr. Simon дейир: „Кәнд фәһләсинин емәйинин гәдәри, орта һесабла тәхмин әдилә биләчәйиндән артыгдыр, зира яшайыш вәсаитиндән фәһләнин өзүнә дүшән һиссә аиләсинин ердә га-лан үзвләринә дүшән һиссәдән чох артыгдыр, чүнки фәһлә-нин өзү әмәк сәрф әтдийинә көрә бу зәруридир; даһа йохсул ма-һалларда әт вә я пийин демәк олар һамысы фәһләнин өз пайына дүшүр. Арвадынын пайына, һабелә сүр'әтлә бөйүдүкләри дөврдә ушагларынын пайына дүшән емәйин гәдәри бир чох һалларда вә демәк олар бүтүн графлыгларда, хүсусилә азотун мигдары чәһәт-дән кифайәт дейилдир“¹⁵⁹.

Фермерләрин өз әвиндә яшаян муздурларын вә фәһлә гадынла-рын емәйи яхшыдыр. Онларын сайы 1851-чи илдә 288 277 нәфәр икән 1861-чи илдә азалыб 204 962 нәфәр олмушдур. Dr. Simon дейир: „Тарлада ишләйән гадынын емәйи, үмумиййәтлә нә кими зәрәкли нәтичәләрә сәбәб олса да, һазырки шәраитдә аилә үчүн чох әлверишлидир, чүнки аяггабы, палтар алмаг, мәнзил кирайә-си вермәк үчүн лазым олан вәсаити тә'мин әдир вә беләликлә даһа яхшы емәк емәйә имкан верир“¹⁶⁰. Бу йохламанын ән дә-йәрли нәтичәләриндән бири дә белә бир факты ашкара чыхартма-сыдыр ки, Инкилтәрә кәнд фәһләсинин емәйи Бирләшмиш крал-лығын башга һиссәләриндәки кәнд фәһләсинин емәйиндән чох писдир („is considerably the worst fed“); буну ашағыдаки чәдвәл көстәрир¹⁶¹.

¹⁵⁹ „Public Health. 6-th Report 1863“, p. 238, 249, 261, 262.

¹⁶⁰ Енә орада, p. 262.

¹⁶¹ Енә орада, p. 17. Инкилис кәнд фәһләси, Ирландия кәнд фәһләсинин әлдә әтдийи сүдүн ялныз 1/4-ни вә чөрәйин ялныз ярысыны әлдә әдир. Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә А. Юнг өз „Tour through Ireland“ әсәриндә гейд әтмишдир ки, Ирландия фәһләсинин емәк шәраити һисбәтән яхшыдыр. Сәбәби дә ялныз одур ки, йохсул Ирландия фермери варлы инкилис фермериндән чох инсафлы-дыр. Уәлсә кәлдикдә, мәтндә кәтирилән рәгәмләр онун чәнуб-гәрб һиссәси-нә аид дейилдир. „Орадаки бүтүн һәкимләр бир ағыздан әтираф әдирләр ки, вәрәм, хәназир вә саир бу кими хәстәликдән өләнләрин кетдикчә чох артмасы әһалинин чисмани зәифләмәси илә әлағәдардыр вә һамы бу зәифләмәнин сәбә-бини йохсуллуғда көрүр. Орада фәһләнин күндәлик хәрчн 5 пенс тәхмин әди-лир, бир чох һалларда фермер (өзү дә йохсуллуғ ичиндә олан фермер) бундан аз верир. Кәнд фәһләсинин мүттәсил едийи һаһар ун вә соғандан, я да юлаф-дан биширилмиш бөйүк бир газан шорбадан ибарәтдир ки, онун да ичинә чей-нәйиб удулмасына дәймәйән бир гырыг гунгуру дузлу әт вә я пий салырлар... Сәнаеин тәрәггиси онун үчүн бу нәтичәни вермишдир ки, бу сәрт вә рүтубәтли иғлимдә, әвдә тохунан мөһкәм маһуду үчүз памбыг парча, түнд ичкиләри исә „номинал“ шәкилдә верилән чай сыхышдырыб арадан чыхармышдыр... Әкинчи саатларла күлөк габағында вә яғыш алтында ишләдикдән сонра өз дахмасына га-йыдыр вә бурада, торф яндырылан, я да кил гатышыглы даш көмүр тулантысы

Бир кәнд фәһләсинин орта һесабла һәфтәдә
сәрф этдийи карбон вә азот

	Карбон	Азот
Инкилтәрә	40 673 гран	1 594 гран
Уәлс	48 354 „	2 031 „
Шотландия	48 980 „	2 348 „
Ирландия	43 366 „	2 439 „

Dr. Simon өз рәсми сәһийә һесабатында дейир: „Dr. Hunter-ин яздығы һесабатын һәр сәһифәси бизим кәнд фәһләләринин яшадығы мәнзилләрин кифайәт гәдәр олмадығыны вә кейфийәт-чә ачыначаглы бир һалда олдуғуну көстәрир. Бир чох илләрдән бәридир ки, бу чәһәтдән онларын һалы кетдикчә ағырлашыр.

яндырылан очағын башында отуруб гызыныр; очагдан даим булут кими көмүр вә күкүрд туршусу галхыр. Дахманын диварлары кил вә дашдан, дөшәмәси—дахма һалә тикиләндән габаг орада олан гуру торпагдан, дамы исә садәчә йығылмыш күләшдән ибарәтдир. Исти олмаг үчүн дахманын бүтүн дөлмә-дешийи-ни тыхмышлар. Чох вахт анчаг бирчә дөст кейими олан вә яғышдан исланмыш бу палтарыны бәдәнинин истиси илә гурутмаға мәчбур олан әкинчи белә бир үфунәтли шәраитдә, тоз-торпаг ичиндә арвад-ушағы илә бирликдә шам этмәйә башлайыр. Кечәнин бир һиссәсини бу дахмаларда кечирмәйә мәчбур олан акушерләр дөшәмәдә палчыға буландыгларыны вә бир аз тәмиз һава алмаг үчүн дивары бурғу илә дешдикләрини сөйләйирдиләр,—бунун нә бир чәтинлиийи вар имиш! Мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрә мәнсуб олан бир чох шаһидләр дейирләр ки, кифайәт гәдәр емәк емәйән (underfed) кәндли һәр кечә, сағламлығы сарсыдан бу вә я башга тәсирләрә мәруз галыр вә бир чох сүбүтларла көстәрмәк олар ки, әһалинин зәифлиийи вә хәназир хәстәлиийинә тутулмасы бунун нәтичәсидир... Caermarthenshire вә Cardiganshire мөһәллә тәшкилати хидмәтчиләринин вердийи мәлумат инандырычы бир сурәтдә көстәрир ки, орада да вәзийәт эйнән беләдир. Буна, даһа бөйүк бир бәла олан идиотизмин яйылмасы да әләвә олур. Бир нечә кәлмә дә иглим шәрантиндән. Бүтүн өлкәнин һәр тәрәфиндә илин 8—9 айы әрзиндә шиддәтли чәнуб-гәрб күләкләри әсир, эйни заманда күчлү яғышлар яғыр вә тәпәләрин гәрб ямачларында яғышлар хусусилә шиддәтли олур. Ағачлыг чох аздыр, ялныз күләк тутмаян ерләрдә ағачлыға тәсадүф олунур; ачыг ерләрдә исә күләк ағачлары тәләф әдир. Дахмалар адәтән тәпәләрин диндә, чох вахт дәрәләрдә вә я даш гырылан ерләрдә олур, бу ерләрдә анчаг ән хырда гоюн вә ерли гарамал яшай билир... Кәңчләр бу ерләри тәрк әдиб шәргдәки Clamorgan вә Monmouth мәдән сәнаеи маһалларына кедирләр... Caermarthenshire газмачы мәнбәи вә онларын әлилләр эвидир. Әһалинин сайы чох чәтинликлә даим бир сәвийәдә гала билир. Мәсәлән Cardiganshire-дә әһалинин сайы белә иди:

	1851-чи ил	1861-чи ил
Кишиләр	45 155	44 446
Гадынлар	52 459	52 955
	97 614	97 401

(Dr. Hunter's Report, „Public Health. 7-th Report 1864, London 1865“, p. 498—502 passim).

Инди кэнд фәһлэләринин өзүнә мәнзил тапмасы эввәлкиндән чох чәтиндир, тапылса да бу мәнзил, демәк олар ки, сон бир нечә йүз ил эрзиндә кэнд фәһләсинин тапа билдийи мәнзилләрдән хейли пис олур. Бу мәнзил бәласы ахырынчы 30 вә я 20 ил эрзиндә хүсусән сүр'әтлә артыр вә кэнд әһалисинин мәнзил шәраити инди сон дәрәчә ағырлашмышдыр. Кэнд әһалисинин әмәйи илә варланан шәхсләр бир гәдәр рәһмә кәлиб бу әһали илә юмшаг рәфтар әтмәйи лазым билмәсәләр, кэнд әһалисинә бу чәһәтдән ничат йохдур. Фәһләнин бечәрдийи торпагда яшамаг үчүн өзүнә бир ер тапыб-тапмаячагы вә бу ерин бир инсан мәнзили, йохса донуз дамы олачагы, әвин янында йохсуллуғ мәшәггәтини бир гәдәр йүнкүлләшдирән кичик бир бағчанын олуб-олмаячагы,— бунларын һамысы фәһләнин мұвафиг мәнзил кирайәсини вермәйә һазыр олмасындан вә я верә биләчәйиндән асылы дейилдир; бу башгаларынын „өз мүлкиййәтиндән истәдийи кими файдаланмаг һүгугундан“ нечә истифадә әтмәк истәйәчәйиндән асылыдыр. Ичарә саһәси нә бөйүклүкдә олурса олсун, әлә бир ганун йохдур ки, бу саһәдә фәһләләр үчүн мүййән мигдар яшайыш бинасы олмасыны тәләб әтсин,—бабат мәнзилләрдән исә һеч данышмаға кәлмәз; ганун һабелә, яғыш вә күнәш ишығы тәләб әтдийи гәдәр фәһлә әмәйини дә тәләб әдән торпагдан истифадә әтмәкдә фәһләйә һеч бир һүгуг вермир... Фәһләнин вәзиййәтини даһа да ағырлашдыран бир чәһәт дә йохсуллар һаггындаки ганунун вә ганунда мәскән һүгугуна даир кәстәрилән гәрарларын, һабелә йохсуллар үчүн алынан веркинин¹⁶² тә'сиридир. Бу ганунун тә'сир алтында һәр бир мәһәллә өз мадди мәнәфеини нәзәрә алыб чалышыр ки, орада мүмкүн гәдәр аз кэнд фәһләси яшасын, чүнки әкинчилик әмәйи, ган-тәр төкүб ишләйән кэнд фәһләсинин вә аиләсинин һәгиги вә даими мүстәгиллийини тә'мин әтмәк әвәзинә, бәдбәхтликдән, бир чох һалларда аз-чох долайы йолла ону пауперизмә доғру апарыр,— фәһлә исә бүтүн өмрү бою пауперизм тәһлүкәси гаршысында олур, зира һәр бир хәстәлик вә я һәтта мүвәггәти ишсизлик ону дәрһал мәһәллә тәшкилатына мүрачиәтлә ярдым истәмәйә вадар әдир; буна көрә дә әкинчилик фәһләләринин мүййән бир мәһәлләдә ерләшмәси, йәгин ки, бу мәһәлләдә, йохсуллар үчүн алынан веркинин артмасына сәбәб олур... Ири торпаг саһибләри¹⁶³ өз мүлкләриндә фәһләләр үчүн һеч бир мәнзил тикилмәсинә йол вермәдикдә, онлар йохсуллар үчүн дашыдығлары мәс'улиййәтин ярысындан дәрһал азад олурлар. Инкилис конститусиясы вә ганунларынын ләндлорда „өз мүлкиййәтиндән истәдийи кими истифадә әтмәк“ вә торпағы бечәрәнләрлә бир әчнәби кими рәфтар әдиб онлары өз ерләриндән говмаг имканы верән бир торпаг мүлкиййәти гайдасыны нә ний-

¹⁶² 1865-чи илдә бу ганун бир гәдәр яхшылашдырылмышдыр. Тәчрүбә тез бир заманда кәстәрәчәкдир ки, бу ямаг әсла көмәк әтмир.

¹⁶³ Бундан сонракиләри баша дүшмәк үчүн гейд әдәк ки, close villages (гапалы кәндләр), бир вә я ики ири ләндлордун мүлкү олан кәндләрә дейилир; open villages (ачыг кәндләр)—торпағы бир чох хырда мүлкиййәтчинин олан кәндләрә дейилир. Иншаат мөһтәкирләри дә мәнз бу кими кәндләрдә коттеч вә ятагханалар тикдирә биләләр.

йәтлә гойдуғу әлә бир мәсәләдир ки, онун мүзакирәси мәним һесабатыма аид дейилдир. Кәнд фәһләләрини өз ерләриндән говмаг ихтияры, анчаг кағызда язылмыш бир нәзәриййә дейилдир. Бу ихтияр әмәли олараг ән кениш даирәдә тәтбиг олу- нур. Бу—кәнд фәһләсинин мәнзил шәраитинә һәлләдичи тә’сир кәстәрән чәһәтләрдән биридир... Бу бәланын нә гәдәр бөйүк олдуғуну әһали ахырынчы дәфә сияһийә алындығы заман әлдә әдилән нәтичәләрә әсасән мүәййән әтмәк олар; бу сияһи кәстәр- ди ки, ерләрдә әвләрә олан тәләбин артмасына бахмаяраг, ахы- рынчы 10 ил әрзиндә Инкилтәрәнин 821 мүхтәлиф маһалында учурулан әвләрин сайы кетдикчә артмышдыр; беләликлә 1851-чи илә нисбәтән 1861-чи илдә $5\frac{1}{3}\%$ артмыш олан әһали $4\frac{1}{2}\%$ әк- силмиш олан биналара ерләшдирилмишди,— һәлә бурада биз, ишләдикләри мәһәлләләрдә отураглыгдан әл чәкмәйә мәчбур олан- лары бу һесаба гатмырыг... Dr. Hunter дейир: Әһалинин түкәнмәси просеси баша чатдыгдан сонра нәтичәдә кәндин анчаг гуру ады (show-village) галыр; коттечләринин сайы азалдылыб әһәми- йәтсиз бир дәрәчәйә чатдырылан бу кәнддә меһрибан ағаларын адәтән яхшы рәфтар әтдийи чобанлар, бағбанлар вә ов горугчу- ларындан ибарәт даими нөкәр-наибдән башга кимсәйә яшамаг их- тияры верилмир¹⁶⁴. Лакин торпағы бечәрмәк لازمдыр, буна көрә дә биз көрүрүк ки, бу ишлә мәшғул олан фәһләләр торпаг саһибинин янында яшамыр, онлар тәгрибән үч мил мәсафәдә олан ачыг кәнддән, йә’ни гапалы кәндләрдә фәһләләрин коттечләри учурул- дугдан сонра бир чох хырда әв саһибләри тәрәфиндән онлара мәнзил верилдийи кәнддән кәлирләр. Даим бу нәтичәнин әлдә әдилмәсинә чалышылдығы ерләрдә коттечләрин ачыначаглы мән- зәрәси адәтән бунларын лабүд агибәтини кәстәрир. Бунлар тәбии дағылманын мүхтәлиф пилләләриндәдир. Нә гәдәр ки, мәнзилин дамы саламатдыр, фәһләнин мәнзил кирайәси вермәсинә ичазә верирләр вә чох вахт о севинир ки, яхшы мәнзил кирайәси гә- дәр кирайә вермәли олса да, һәр һалда онун мәнзил кирайәси вермәсинә разы олурлар. Нәм дә бир диләнчи гәдәр йохсул олан кирайәнишинин өзүнүн әдә биләчәйи тә’мирдән башга һеч бир тә’мир иши көрүлмүр. Нәһайәт, яшамаг үчүн әв тамамилә ярар- сыз бир һала дүшдүкдә, бу анчаг ону кәстәрир ки, учуб дағыл- мыш коттечләрин бири артмышдыр вә йохсуллар үчүн алынан верки мүвафиг сурәтдә әксиләчәкдир. Ири мүлкыййәтчиләр йох- суллар үчүн алынан веркидән беләликлә яхаларыны гуртарараг, өз ерләриндән әһалини говдугда яхындаки хырда шәһәрләр вә я ачыг гәсәбәләр бу фәһләләри гәбул әдир; мән, яхындаки де-

¹⁶⁴ Бу кими кәндләрин чох мәнзәрәли көрүнүшү вар, лакин бу кәндләр дә, II Екатерина Кырма сәһһәт әтдийи заман сейр әтдийи кәндләр гәдәр хәялидир. Ахыр заманларда чобан да бу show-villages-дән чыхарылыб говулур. Мәсәлән Market-Harborough яхынлыгында тәгрибән 500 акр бөйүклүкдә бир гоюн отлағы вардыр; бурада чәми бир нәфәрин әмәйи кифайәтдир. Бу кениш дүзләрдән, Лейстер вә Нортһемптонун көзәл отлагларындан кечән узун йолу гысалмаг үчүн чобана адәтән фермада коттеч верирдиләр. Инди онун он ики шиллинг- нә мәнзил үчүн бир шиллинг әләвә әтмишләр вә о өзүнә узаг бир ачыг кәнддә мәнзил тапмалыдыр.

йирәмсә дә, бу „яхындаки“ шәһәр вә гәсәбәләр, фәһләнин һәр күн ишләмәли олдуғу фермадан 3—4 мил мәсафәдә ола биләр. Беләликлә, о бир парча чөрәк пулу газанмаг үчүн, сәрф этдийи күндәлик әмәйинә үстәлик—санки әһәмийәтсиз бир шей олараг—һәр күн 6—8 мил йол кетмәйә мәчбурдур. Онун арвады вә ушаглары да инди эйни ағыр шәраитдә кәнд ишләрилә мәшғулдур. Лакин иш ериндән узагда яшамаг нәтичәсиндәки мәшәггәтләр бунунла битмир. Иншаат мөһтәкирләри ачыг вә бош ерләрдә сатын алдыглары бир парча торпагда мүмкүн гәдәр учуз вә чох дахма тикмәйә чалышырлар. Инкилтәрәнин әкинчилик фәһләләри, ачыг ердә, чөлдә тикилән вә шәһәрләрдәки ән пис мәнзилләрдән даһа пис вәзийәтдә олан бу чүр ачыначаглы мәнзилләрдә ерләширләр...¹⁶⁵ Дикәр тәрәфдән, һеч дә белә күман әдилмәмәлидир ки, һәтта бечәрдийи ердә мәскән салан фәһлә, бүтүн өмрү бою мәнсулдар әмәклә мәшғул олдуғу үчүн буна лайиг бир мәнзил тапыр. Һәтта княз мүлкләриндә дә коттечләр ән ачыначаглы һалдадыр. Бә’зи ләндлордлар белә күман әдирләр ки, фәһләләр илә онларын аиләләри үчүн һәтта төйлә дә кифайәт гәдәр яхшы мәнзилдир, лакин эйни заманда онлар бу кими мәнзилләр үчүн мүмкүн гәдәр чох кирайә һаггы гопармагдан утанмырлар¹⁶⁶. Һәтта тутаг ки, бу мәнзил тамамилә учуг бир дахмадыр, ятмаг үчүн бирчә кушәси вардыр, очағы вә аягйолусу йохдур, пәнчәрәләри ачылмыр,

¹⁶⁵ „Фәһләләрин әвләри (әлбәттә һәмишә ағзына гәдәр долу ачыг гәсәбәләрдә) иншаат мөһтәкиринин өз мүлкү дейә адландырдығы бир парча ерин лан кәнарында адәтән чәркә илә далда ерләрдә тикилир. Буна көрәдә бу дахмалара анчаг габаг тәрәфдән ишыг дүшә биләр вә һава кәлә биләр“ (Dr. Hunter’s Report, „Public Health. 7-th Report 1864. London 1865“, p. 135). Кәнддә чох вахт пивәчи вә я дүканчы да әв кирайә вермәклә мәшғул олур. Бу кими һалларда фермерлә янашы о да кәнд фәһләсинин икинчи ағасы олур. Эйни заманда кәнд фәһләси һәр шейи ондан сатын алмалыдыр. „Һәфтәдә 10 шиллинг алан вә бундан илдә 4 фунт стерлинг мәнзил кирайәси верән кәнд фәһләси, дүканчынын кейфи истәдийи гиймәтлә ондан мүәййән гәләр чай, гәнд, ун, сабун, шам вә пивә алмаға мәчбурдур“ (енә орада, p. 132). Бу ачыг кәндләр инкилис әкинчилик пролетариаты үчүн доғрудан да „ислаһ колонияларыдыр“. Коттечләрин бир чоху там мәнәсилә кечәләмә әвләридир вә әтрафдаки бүтүн сәркәрданлар бу кечәләмә әвләриндән кәлиб кечир. Ән ийрәнч шәраит дахилиндә чох вахт һәгигәтән һейрәтли дәрәчәдә тәмиз галыб өз намускарлығыны итирмәйән әкинчи вә аиләси бурада лабүд сурәтдә мәнв олурлар. Мө’тәбәр Шейлоклар арасында, иншаат мөһтәкирләринә, хырда мүлкийәтчиләрә вә ачыг гәсәбәләрә гаршы тәкәббүрлә ағыз бүзмәк бир адәт олмушдур. Әлбәттә, онлара чох яхшы мә’лумдур ки, өз „гапалы кәндләри вә хәяли кәндләри“—„ачыг кәндләрин“ вәтәнидир вә бунларсыз яшая билмәздиләр. „Ачыг кәндләрин хырда мүлкийәтчиләри олмаса иди, кәнд фәһләләринин чоху ишләдикләри маликанәләрин ағачлары алтында ятмалы олардылар“ (енә орада, p. 135). „Ачыг“ вә „гапалы“ кәндләр системи бүтүн орта вә бүтүн шәрғи Инкилтәрәдә кениш яйылмышдыр.

¹⁶⁶ „Әв кирайә верән шәхс (фермер вә я ләндлорд) һәфтәдә 10 шиллинг пул вердийи, сонра исә илдә 4 вә я 5 фунт стерлинг әв кирайәси гопартдығы йохсул адамын әмәйилә биләваситә вә я долайысилә варланыр; ачыг базарда һеч 20 фунт стерлинг дәйәри олмаян белә әвләр ялныз она көрә бу сүн’и гиймәтиндә галыр ки, онун саһиби кирайәчийә һөкм әдиб дейә биләр: „Я мәним әвимдә ол, я да палтар-палазыны йығышдырыб рәдд ол, көрәк мәнән кағыз алмамыш һарада бир сығнаг тапа биләрсән“. Әкәр бириси өз вәзийәтини яхшылашдырмаг истәйиб дәмир йолунда релс чәкмәйә вә я даш карханасында ишләмәйә кәдирсә, онун вәзийәти азачыг да дәйишилмир; она дейирләр: „Я мәним үчүн бу азачыг әмәк һаггы илә ишлә, я да бир һәфтәдән сонра рәдд ол кет; донузум

су сахланан хэндэк нэзэрэ алынмазса, сую йохдур, багчасы йохдур,—фәһлә бу биабырчылыға гаршы һеч бир шей әдә билмәз. Бизим сәһиййә-полис ганунларымыз исә (The Nuisances Removal Acts) анчаг кағыз үзәриндә галыр. Бу ганунларын тәтбиг әдилмәси, бу чүр мағаралары кирайәйә верән мүлкиййәтчиләрин өзләринә тапшырылмышдыр... Истисна тәшкил әдән бабат һаллар кәрәк көзүмүзү тутмасын вә инкилис мәдәниййәтини бәднам әдән фактлара биз кәрәк көз юммаяг. Доғрудан да, вәзиййәт нә гәдәр дәһшәтлидир ки, индики мәнзилләрин ашкар бәрбадлығына бахмаяраг, иш билән мүшаһидәчиләр һамылыгла белә бир гәт’и нәтичәйә кәлирләр ки, мәнзилләрин һәтта һәр ердә чох пис һалда олмасындан даһа бөйүк бир бәлә мәнзил азлығыдыр. Бир чох илләрдән бәридир ки, кәнд фәһлә мәнзилләринин ағзына гәдәр долу олмасы, нәинки тәкчә сағламлыг гайғысына галан адамлар үчүн, үмумиййәтлә әдәб вә әхлаглы яшамағын гәдр-гиймәтини билән адамлар үчүн дә бөйүк бир дәрә олмушдур. Доғрудан да, кәнд ерләриндә йолухма хәстәликләринин йыйлмасы һаггында һесабат язанлар һәр дәфә чейнәнмиш ифадәләрлә көстәрирләр ки, әвләрин ағзына гәдәр долмуш олмасы, баш верән бир йолухма хәстәлийинин йыйлмасыны даяндырмаг үчүн көстәрилән бүтүн сә’йләри тамамилә боша чыхарыр. һабелә һәр дәфә гейд әдилир ки, кәнд һәятының сәһһәтә бир чох чәһәтдән яхшы тә’сир көстәрмәсинә бахмаяраг, йолухучу хәстәликләрин йыйлмасыны олдуғча сүр’әтләндирән дарысгаллыг йолухучу олмаян хәстәликләрин дә мейдана кәлмәсинә сәбәб олур. Белә бир вәзиййәти ашкара чыхаран шәхсләр башга фәлакәтләрин дә үзәриндән сүкутла кечмирләр. Онларын башлыча мөвзуу ялныз сәһиййә мәсәләсиндән ибарәт олдуғу һалларда да онлар ишин башга бир чәһәтинә дә, истәр-истәмәз фикир вермәйә мәчбур олурдулар. Онларын һесабатында, әвләнмиш вә әвләнмәмиш киши вә гадынларын дарысгал ятаг отагларына долушмуш олдуғлары (huddled) кими һаллара чох тез-тез тәсадүф әдилдийи көстәрилмиш олдуғуна көрә, бу һесабатлардан белә бир нәтичә чыхарылмалы иди ки, бу кими шәраитдә һәя вә әдәб һисси ән габа бир шәкилдә тапдаланыр вә әхлаг, демәк олар, лабүд сурәтдә позулур¹⁶⁷. Мә-

варса, ону да апар, сонра бахыб көрәрик бостанында битән картофдан нә һасил әдәрсән“. Мүлкиййәтчинин мәнәфәи башга тәдбирләр көрмәйи тәләб әдирсә, о (вә я фермер) чох вахт белә һалларда садәчә мәнзил кирайәсини артырмағы даһа мүнасиб көрүр ки, бу да өз мәскәниндән чыхыб башга ерә кедән фәһлә үчүн сонралар бир чәза олачагдыр“ (Dr. Hunter, енә орада, р. 132).

¹⁶⁷ „Ени әвләнмиш бир әр-арвад онларла бир отагда ятан бөйүмүш гардаш вә бачылары үчүн ибрәтли бир шей верә билмәз; бу кими һаллар гейдә алына билмирсә дә, әлдә олан кифайәт гәдәр мә’лумат көстәрир ки, яхын гоһумлары илә чинси әлагәдә олмаг кими бир чинайәт әдән гадынларын башына бөйүк бәлалар кәлдийини вә һәтта чох вахт бу ишин өлүмлә гуртардығыны сөйләйәнләр һаглыдырлар“ (Dr. Hunter, енә орада, р. 137). Лондонун ән пис мөһәлләләриндә илләрчә хәфиййәлик әтмиш бир кәнд полис мә’муру өз кәндинин гызлары һаггында белә дейир: „Лондонун ән пис мөһәлләләриндә полислик әтдийим мүддәтдә мән һеч бир заман чаванлар арасында бу гәдәр әхлагсызлыг, позғунлуг вә абырсызлыг көрмәмишдим... Чаван оғлан вә гызлар, ана вә аталар донуз кими яшайыр, һамысы бир ердә, бир отагда ятырлар“ (Children’s Employment Commission. 6-th Report. London 1867“, Appendix, p. 77, n. 155).

сэлэн, Dr. Ord мәним ахырынчы һесабатыма элавэ эдилэн мә'луматында Wing илэ Buckinghamshir-дэ гыздырманын шиддэт этдийини көстәрир вэ, Wingrave-дан орая гыздырмалы бир кәнчин кәлмәсиндән данышыр. Бу кәнч хәстәлийинин биринчи күнләриндә 9 башга адамла бир отагда ятырмыш. Ики һәфтә эрзиндә бунлардан бә'зиләри дә хәстәләнир, бир нечә һәфтә ичиндә 9 нәфәрдән 5 нәфәри гыздырма хәстәлийинә тутулур вэ бири өлүр! Эйни заманда St. George хәстәханасынын һәкими олуб гыздырма хәстәлийи шиддэт этдийи заман өз шәхси һәкимлик ишләринә көрә Wing-ә кедән Dr. Harvey дә буна бәнзәр бир мә'лумат верир: „Гыздырмалы бир кәнч гадын кечәләр өз атасы, анасы, кәбинсиз доғулмуш ушағы, ики кәнч гардашы вэ, һәрәсинин кәбинсиз кишидән бир ушағы олан ики бачысы илэ бирликдә, йә'ни 10 адамла бир отагда ятырды. Бир нечә һәфтә эввәл һаман отагда 13 ушаг ятырмыш“¹⁶⁸.

Dr. Hunter ялныз халис әкинчилик маһалларында дейил, Инкилтәрәнин бүтүн графлыгларында 5375 кәнд фәһләсинин коттечини йохламышдыр. Бу 5375 коттечдән 2195-инин һәрәсиндә ялныз бир ятаг отағы (чох вахт һәммин отаг әйни заманда доланачаг отағыдыр), 2930-унун һәрәсиндә ики вэ 250-синин һәрәсиндә икйдән артыг ятаг отағы вардыр. Мән бурада, он ики графлыгдаки вәзийәти тәсвир әдән мә'луматдан ғыса парчалар гейд әдирәм.

1) Bedfordshire.

Wrestlingworth: Ятаг отагларынын узунлуғу тәхминән 12 фут, әни 10 фут, бир чохлары исә бундан да кичикдир. Бир мәртәбәли кичик дахма чох заман тахта аракәсмә илэ ики ятаг отағына айрылмышдыр; чох вахт бир чарпайы, һүндүрлүйү 5 фут 6 дүймә олан мәтбәхдә ерләшдирилир. Кирайә һағгы 3 фунт стерлингдир. Кирайәнишинләр өзләри аяғйолу тикдирмәлидирләр, әв саһиб исә анчаг онун гуюсуну газдырыр. Чох вахт белә олур ки, бириси өзү үчүн аяғйолу тикдирән кими бүтүн гоншулар бундан истифадә этмәйә башлайырлар. Richardson адлы бир аиләнин олдуғу әвин чох гәшәнк мәнзәрәси вар. „Бу әвин әһәнкли диварлары, тә'зим әдән гадынларын палтары кими габармышдыр. Дамын үстүнүн бир һиссәси галмыш, бир һиссәси чөкмүшдүр. Бәдбәхтликдән бача да бу чөкүк һиссәдәдир; кил вә ағачдан гайрылан бу әйри бача фил хортумуна бәнзәйир вә янындан, даяг олмаг үчүн бир ағач пая вурулмушдур; гапы вэ пәнчәрәләри ромб шәклиндәдир“. Көздән кечирилән 17 әвдән анчаг 4-үндә бирдән артыг ятаг отағы варды, бунларын да һамысы ағзына гәдәр долудур. Бирчә ятаг отағы олан әвләрдән бириндә 3 нәфәр яшлы вэ 3 ушаг, дикәриндә әр-арвад вэ 6 ушаг олурду вэ и. а.

Dunton: Мәнзил кирайәси баһа олуб 4 фунт стерлингдән 5 фунт стерлингә гәдәрдир, кишиләрин һәфтәлик әмәк һағгы исә 10 шиллингдир. Үмидләри бунадыр ки, мәнзил кирайәсини аиләнин һөрдүйү күләш шейләрдән һасил олан пулла өдәйәчәкләр. Мәнзил

¹⁶⁸ „Public Health. 7-th Report 1867“, p. 9—14 passim.

кирайэси нэ гэдэр баһа исэ, бир мэнзилдэ бир о гэдэр чох адам ерлэшмэлидир ки, кирайэсини верэ билсинлэр. Дөрд ушагла бир-ликдэ бир отагда ятан алты нэфэр яшлы адам һәммин отаг үчүн 3 фунт стерлинг 10 шиллинг верир. Dunton-да байырдан узунлуғу 15 фут, эни исэ 10 фут эн учуз эв 3 фунт стерлингэ кирайэйэ верилир. Йохланан 14 эвдэн анчаг бириндэ ики ятаг отағы вар иди. Кэнддэн бир гэдэр габагда олан бир эвин байыр тэрэфи кирайэнишинлэр тэрэфиндэн буланыб ийрэнч бир һала салынмышдыр, гапынын ашағысы 5 дүймэ чүрүйүб көдэлмишдир; гапы дейэндэ анчаг калафа кими бир шейдир; ахшамлар ичэриден гапынын далына бир нечэ кәрпич йығылыр, үстүндэн дэ һәсир тутулур. Пәнчәрәнин анчаг ярысы галыбдыр, нэ шишәси вар, нэ дэ чәрчивәси. Мебели олма-аян бу эвдэ 3 нэфэр яшлы вэ беш ушаг яшайыр. Dunton һеч дэ Biggleswade Union-ун ердэ галан һиссәсиндэн пис дейилдир.

2) Berkshire.

Beenham: 1864-чү илин июн айында бир cot-да (бир мәртәбәли коттеждэ) эр, арвад вэ 4 ушаг яшайырды. Бунларын, иш ериндэ скарлатина хәстәлийи тутан бир гызы гайыдыб эвә кәлир вэ сонра өлүр. Ушаглардан бири дэ хәстәләниб өлүр. Dr. Hunter бунларын эвинә дэ'вәт эдилдийи заман ана илэ ушагларын бири яталаг ятмышды. Ата илэ ушагларын бири һәйәтдэ ятырдылар; лакин бурада йолухучу хәстәлийә тутуланлары башгаларындан айры сахламаг ишинин нэ гэдэр чәтин олдуғу элэ бурадан көрүнүр ки, йолухма хәстәлийинә тутулан аиләнин ююласы пал-палтары бу бәд-бәхт кәндин дарысгал мейданчасында төкүлүб галмышды. Н-ин эвиндэ мәнзил кирайэси һәфтәдэ 1 шиллингдир; эр-арвад илэ 6 ушаг үчүн бирчә ятаг отағы вардыр. Узунлуғу 14 фут 6 дүймэ, эни 7 фут олан бир эв (һәфтәдэ) 8 пенсэ кирайэйэ верилир, мәтбәхи 6 фут һүндүрлүкдәдир; ятаг отағынын пәнчәрәси, очағы, өртүлән гапысы вэ бачасы йохдур, габағында бағчасы да йохдур. Бир гэдэр эввәл бурада бириси ики бөйүк гызы вэ бир бөйүк оғлу илэ бир-ликдэ яшайырды; ата вэ оғул чарпайыда, гызлар исэ сәкидэ ятырдылар. Аилә бурада яшадығы мүддәтдэ гызларын һәрәсинин бир ушағы олду, бириси доғмаг үчүн иш эвинә кетмиш, сонра эвә гайытмалы олмушду.

3) Buckinghamshire.

Бурада 1000 акр ердэ 30 коттеждэ тәғрибән 130 — 140 адам яшайыр. Bradenham мәһәлләсинин ери 1000 акрдыр; 1851-чи илдэ бурада 36 эв олуб әһалиси 84 киши вэ 54 гадындан ибарәт иди. Киши вэ гадынларын сайы арасындаки бу уйғунсузлуг 1861-чи илдэ бир гэдэр азалды; о заман 98 киши вэ 87 гадын вар иди; 10 ил әрзиндэ 14 киши вэ 33 гадын артмышды. Эйни заманда әвләрин бири әксилмишди.

Winslow: Онун хейли һиссәси яхшы гайда илэ енидән тикилмишдир; көрүнүр эвә хейли тәләб вар, чүнки чох хараб бир мәр-

тәбәли коттечләр һәфтәдә 1 шиллинг вә 1 шиллинг 3 пенсә кирайәйә верилир.

Water Eaton: Бурада әһали артдығына көрә мүлкийәтчиләр, әвләрин тәхминән 20%-ни сөкдүрмүшләр. Тәгрибән 4 мил мәсәфәдә ишләмәйә кетмәк мәчбурийәтиндә галан бир языг фәһлә, мәкәр бир аз яхында бир коттеч тапа билмирми суалына белә чаваб вермишди: „Йох, онлар мәним аиләм кими бөйүк бир аиләни әсла гәбул әтмәк истәмәздиләр“.

Winslow-ун яхынлығындаки Tinker's End: узунлуғу 11 фут, әни 9 фут вә ән һүндүр нөгтәси 6 фут 5 дүймә олан бир ятаг отағында 4 нәфәр яшлы вә 4 ушаг ятыр; узунлуғу 11 фут 3 дүймә, әни 9 фут вә һүндүрлүйү 5 фут 10 дүймә олан башга бир ятаг отағында 6 нәфәр ятыр. Бу аиләләрин һәр биринә дүшән саһә бир каторга дустағына дүшән саһәдән дә аздыр. Неч бир әвдә бирдән артыг ятаг отағы йохдур, неч бир әвдә дал гапы йохдур вә чох аз һалларда су вардыр. Мәнзил кирайәси һәфтәдә 1 шиллинг 2 пенсдән 2 шиллингә гәдәрди. Йохланан 16 әвдә яшаянлардан ялныз бири һәфтәдә 10 шиллинг газаныр. Кечә бир нәфәр 64 куб фут һәчминдә бир сандыға салыныб ағзы бағландыгда пайына нә гәдәр һава дүшәрсә, юхарыда көстәрилән әвләрдә дә һәр адама о гәдәр һава дүшүр. Әлбәттә, көһнә дахмаларда тәбии дәлмә-дешик олдуғча чохдур.

4) Cambridgeshire

Gamblingay мүхтәлиф мүлкийәтчиләриндир. О тәсадүф әдилә биләчәк ән ачыначағлы cots-лардан ибарәтдир. Бир чохлары күләшдән мүхтәлиф шейләр тохумагла мәшғул олурлар. Gamblingay-да адамлар тамамилә үзүлүб әлдән дүшмүшләр вә әлачсыз галыб пинти бир шәраитдә яшамаға мәчбурдурлар. Мәркәздә дә нәзәрә чарпан виранәлик, кәнарларда, йәһни шималда вә чәнубда там бир мүсибәтә чеврилир; бурада әвләр кетдикчә учуб дағылыр. Өзләри бурада яшамаян ләндлордлар бу виранәдән күлли мигдар кәлир көтүрүрләр. Мәнзил кирайәси чох баһадыр; бир ятаг отағына 8—9 адам долушур; ики һалда бир кичик ятаг отағына 6 нәфәр яшлы адам ерләшир ки, бунларын да һәр бирини бир вә я ики ушағы вардыр.

5) Essex.

Бу графлығын бир чох кәндләриндә коттечләрин сайы әксилдикчә әһали дә әксилир. Лакин азы 22 кәнддә әвләрин учуб дағылмасы әһалинин артмасына мане олмамыш вә я: „шәһәрләрә һәрәкәт“ ады илә һәр ердә адамларын өз ерләриндән говулдуғу кими, әһалинин кәндләрдән говулмасына сәбәб олмамышдыр. 3443 акр саһәдә ерләшән Fingringhoe кәндиндә 1851-чи илдә 145 әв вар иди, 1861-чи илдә исә анчаг 110 әв галмышды, лакин әһали чыхыб кетмәк истәмирди вә һәтта белә бир мәнзил шәраитиндә дә енә артмагда иди. Ramsden Craggs-да 1851-чи илдә 252 нәфәр 61 әвдә яшайыр, 1861-чи илдә исә 262 нәфәр 49 әвә до-

лушмушду. Basilden-дә 1851-чи илдә 1827 акр ердә 157 нәфәр 35 әвдә, бу мүддәтдән сонраки он илин ахырында исә 180 нәфәр 27 әвдә яшайырды. Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basilden вә Ramsden Craggs кәндләриндә 1851-чи илдә 8449 акр саһә-дә 1239 нәфәр 316 әвдә, 1861-чи илдә исә енә һаман саһәдә 1473 нәфәр 249 әвдә яшайырды.

6) Herefordshire.

Инкилтәрәнин бүтүн башга графлыглары арасында бу кичик графлыг „говуб чыхарма мейлиндән“ даһа чох зәрәр чәкмишдир. Nadbv-дә ағзына гәдәр долу вә адәтән ики ятаг отағы олан коттечләрин чоху фермерләриндир. Фермерләр бу коттечләри асанлыгла илдә 3 вә я 4 фунт стерлингә кирайәйә верир вә һәфтәдә 9 шиллинг әмәк һаггы верирләр!

7) Huntingdonshire.

Hartford-да 1851-чи илдә 87 әв вар иди, бундан аз сонра, 1720 акр ери олан бу кичик кәнддә 19 коттеч учурулмушду; әһалинин сайы: 1831-чи илдә 452 нәфәр, 1852-чи илдә 832 нәфәр, 1861-чи илдә 341 нәфәр иди. Нәрәсинин бир ятаг отағы олан 14 cots йохланмышдыр. Бунлардан бириндә: әр-арвад, онларын үч чаван оғлу, бир чаван гызы, 4 ушағы, чәми 10 нәфәр, дикәриндә 3 яшлы адам вә 6 ушаг яшайыр. 8 нәфәрин ятдыгы биринчи отағын узунлуғу 12 фут 10 дүймә, әни 12 фут 2 дүймә, һүндүрлүйү 6 фут 9 дүймәдир; отағын чыхыг ерләринин тутдуғу саһә дә нәзәрә алынарса һәр адама орта һесабла тәхминән 130 куб фут дүшүрдү. 14 ятаг отағында 34 яшлы адам вә 33 ушаг вардыр. Бу коттечләрин габағында чох аз һалларда бағча вардыр, лакин кирайәнишинләрә good-у ($\frac{1}{4}$ акры) 10 вә я 12 шиллинг һесабилә бир парча торпаг ичарәйә көтүрмәк ихтияры верилир. Бу торпаглар әвләрдән чох узагдадыр; әвләрин аягйолусу йохдур. Аилә үзвләри аягйолу әвезинә я өз кичик бостан ерләринә кетмәли олурлар, я да,—үздән ираг, бурада әдилдийи кими,—шкафын сийиртмәсиндән истифадә әтмәли олурлар вә сийиртмә долдугдан сонра апарыб лазыми ердә бошалдырлар. Японияда һәят дөвраны бундан сәлигәлидир.

8) Lincolnshire.

Langtoft: Бурада Wright-ин әвиндә бир нәфәр өз арвады, гаһйынанасы вә 5 ушағы илә яшайыр; әвин бир дәһлиз мәтбәхи, бир амбары, мәтбәхин үстүндә бир ятаг отағы вардыр; мәтбәх вә ятаг отағынын узунлуғу 12 фут 2 дүймә, әни 9 фут 5 дүймә, әвин тутдуғу бүтүн саһәнин исә узунлуғу 21 фут 2 дүймә, әни 9 фут 5 дүймәдир. Ятаг отағы әвин үст һиссәсиндәдир, диварлары гәнд кәлләси кими юхары кетдикчә даралыр, габаг тәрәфдән бир нәфәскаһы вардыр. О нәйә көрә бурада яшайыр? Бағчаә көрәми? Йох, бағча олдуғча кичикдир. Мәнзил кирайәсинә көрәми?

Енэ йох. Мэнзил кирайэси баһадыр, һәфтэдә 1 шиллинг 3 пенс-дир. Иш еринә яхын олдуғуна көрәми? Йох, иш ериндән 6 мил мәсафәдәдир, орая кедиб кәлмәк үчүн күндә 12 мил йол кетмәли олур. Онун бурада яшамасына сәбәб одур ки, һәмин cot кирайәйә верилрди, о да һарада, нә гиймәтә вә нә һалда олурса олсун, бир cot тапмаг истәйирди. Ашағыдаки чәдвәл Langtoft-да 12 эв һаггындаки статистикадан ибарәтдир; бу 12 эвин 12 ятаг отағы вардыр ки, бунларда 38 нәфәр яшлы кирайәнишин вә 36 ушаг яшайыр:

Langtoft-да 12 эв

Эв	Ятаг отағы	Яшлыларын сайы	Ушагларын сайы	Яшанла-рын үмү-ми сайы	Эв	Ятаг отағы	Яшлыларын сайы	Ушагларын сайы	Яшанла-рын үмү-ми сайы
№ 1	1	3	5	8	№ 7	1	3	3	6
„ 2	1	4	3	7	„ 8	1	3	2	5
„ 3	1	4	4	8	„ 9	1	2	—	2
„ 4	1	5	4	9	„ 10	1	2	3	5
„ 5	1	2	2	4	„ 11	1	3	3	6
„ 6	1	5	3	8	„ 12	1	2	4	6

9) Kent.

1859-чу илдә, дифтерит хәстәлийи мейдана чыхдығы заман Kennington ағзына гәдәр долмушду вә кәнд һәкими әһалинин ән йохсул тәбәгәсинин вәзиййәтини рәсми сурәтдә йохлады. О мүййән әтди ки, чохлу фәһләйә әһтияч олан бу ердә бир нечә cots учурулмуш вә әвәзиндә ениләри тикилмәмишдир. Бир ердә birdcages (гуш гәфәси) дейилән 4 эв вә бунларын һәр бириндә фут вә дүймә һесабилә ашағыдаки бөйүклүкдә 4 отаг вар иди:

мәтбәх	9,5 × 8,11 × 6,6
амбар	8,6 × 4,6 × 6,6
ятаг отағы	8,5 × 5,10 × 6,3
ятаг отағы	8,3 × 8,4 × 6,3

10) Northamptonshire.

Brinworth, Pickford вә Floor: ғышда бу кәндләрин күчәләриндә өзүнә иш тапмаян 20—30 фәһлә авара кәзир. Фермерләр тахыл вә чуғундур әкмәк үчүн торпағы һәмишә яхшы бечәрмирдиләр, буна көрә дә ләндлорд ичарәйә верилән бүтүн тарлалары бирләшдириб ики вә я үч тарлая чевирмәйи даһа мүнәсиб билди. Иш азлығы да бурадан ирәли кәлир. Хәндәйин бир тәрәфиндә тарлалар үчүн әкинчи тапылмадығы һалда, о бири тәрәфдә ишдән мәһрум фәһләләр бунлара һәсрәтлә бахырлар. Неч дә тәәччүблү

дейилдир ки, яйда һәддиндән артыг гызғын иш нәтичәсиндә тагәтдән дүшән, гышда исә ярымач фәһләләр өз ләһчәләрилә дейирләр: „the parson and gentlefolks seem frit to death at them“^{168a}.

Floor-да белә мисаллар көстәрмәк олар ки, 4, 5, 6 ушаглы әр-арвад вә я 5 ушаглы 3 яшлы адам, я да скарлатина хәстәли-йинә тутулмуш 6 ушаг, әр-арвад вә баба, вә и. а. лап кичик бир ятаг отағында, һәр бири 8 вә 9 нәфәр яшлы адамдан ибарәт 2 аилә 2 ятаг отағы олан 2 әвдә ерләшмишдир.

11) Wiltshire.

Stratton: 31 әв йохланмышдыр; бунлардан 8-инин һәр бириндә ялныз бир ятаг отағы вардыр. Енә дә һаман кәнддә Pentill: бир cot һәфтәдә 1 шиллинг 3 пенс кирайә верилир вә бурада 4 нәфәр яшлы адамла 4 ушаг яшайыр; бинанын ялныз диварлары яхшыдыр, дөшәмәси пис йонулан дашдан гайрылмыш, дамын үстүнә исә чүрүк күләш салынмышдыр.

12) Worcestershire.

Бурада әвләр о гәдәр дә дағылмамышдыр, лакин 1851-чи илдән 1861-чи иләдәк бурада һәр әвдә яшаянларын сайы 4,2-дән 4,6-я чатмышдыр.

Badsey: „Бурада бир чох әв вә бағча вардыр. Бә’зи фермерләр дейирләр ки, „cots a great nuisance here, because they bring the poor“ [„cots—бөйүк бир бәладыр, чүнки йохсуллары чәлб әдир“]. Бир чентлмен дейир: „Йохсуллар бундан һеч бир файда көрмүрләр; әкәр 500 cots тикилсә дә булка кими тез гапышдырлар; доғрудан да нә гәдәр чох cots тикилирсә, бир о гәдәр дә чох тәләб олунур“,—демәли, онун фикринчә, әвләр кирайәнишин төрәдир, бунлар да, әлбәттә, „мәнзил васитәләринә“ тә’сир көстәрир. Буна чаваб олараг Dr. Hunter дейир: „Йохсуллар, һәр һалда бир ердән кәлиб мейдана чыхмалыдыр, Badsey-дә исә онлары хүсусилә бурая чәлб әдәчәк, мәсәлән, хейрийәчилик кими бир шей олмадығына көрә белә бир нәтичә чыхыр ки, онлары бурая чәкиб кәтирән шей, даһа нараһат бир ердән узаглашмаг арзусудур. Һәр кәс өз иш еринин яхынлығында бир cot вә бир парча торпаг тапса иди, шүбһәсиз ки, һәммин ери, бир парча торпағы үчүн фермердән ики гат артыг кирайә пулу вердийи Badsey-дән үстүн тутарды“.

Фермаларын мәркәзләшмәси, тарлаларын отлаға чеврилмәси, машинлар тәтбиги вә саирә нәтичәсиндә кәнддә даим „артыг“ әһали әмәлә кәлир, шәһәрләрә даими бир мүнәчирәт башланыр вә бунунла янашы олараг коттечләрин сөкүлмәси нәтичәсиндә кәнд әһалиси даим кәндләрдән чыхарылыб говулур. Бир маһалын әһалиси нә гәдәр сейрәк исә, орада „нисби әһали артыглығы“ бир о гәдәр чохдур, әмәк һаггы вәсаитинә онун тә’сири бир о гәдәр чохдур, мәнзил васитәләриндән кәнд әһалисинин нисби ар-

^{168a} „Санки кешиш вә задәканын гәсди бизи әзабла өлдүрмәкдир“.

тыглыгы бир о гэдэр чохдур вэ, демэли, кэндлэрдэ ерли эһали артыглыгы бир о гэдэр чохдур вэ инсанлар бир о гэдэр сых яшайырлар ки, бунун да даим йолухучу хэстэликлэрэ сәбәб олачагы горхусу вардыр. Дагыныг бир һалда олан хырда кэнд вэ гәсәбәлэрдэ инсан күтлэләринин сых ерләшмәси, өлкәдә эһалинин чәбрлә сейрәкләшдирилмәсинә сәбәб олур. Кэнд фәһләләринин һазырладыгы мәһсул күтләсинин артмәсилә эйни заманда өз сайларынын әксилмәсинә бахмаяраг, онларын даим „артыг“ фәһләйә чеврилмәси пауперизм доғурур. Онлар һәр бир тәсадүфи һалда пауперизмин гурбаны олурлар; онларын говулмасынын сәбәби вә мәнзил эһтиячларынын башлыча мәнбәи пауперизмдир; мәнзил эһтиячы онларын мүгавимәт габилийәтини тамамилә гырыб торпаг саһибләринин вә фермерләрин әсл гулу әдир¹⁶⁹, белә ки, минимум әмәк һаггына гане олмаг онлар үчүн тәбии ганун олур.

Дикәр тәрәфдән, кэнд эһалисинин даим „нисби артыглыгына“ бахмаяраг, эйни заманда кэндлэрдә кифайәт гэдәр эһали йохдур. Бу һал, эһалинин бөйүк сүр'әтлә шәһәрләрә, мәдәнләрә, дәмир йол чәкилән ерләрә вә саирәйә ахышыб кетдийи мәнтәгәлэрдә ерли бир һадисә кими нәзәрә чарпмагдан башга, яхшы бечәрилән интенсив иңкилис әкинчилийинин әлавә фәһләйә эһтияч һисс этдийи бир чох заманларда, истәр бичин вахты, истәрсә язда вә яйда һәр ердә нәзәрә чарпыр. Һәмишә кэнд фәһләләринин сайы әкинчилийин орта тәләбаты үчүн олдугча чохлуг әдир, әкинчилийин мүстәсна вә я мүвәггәти тәләбаты үчүн исә сон дәрәчә азлыг әдир¹⁷⁰. Буна көрә дә биз рәсми сәнәдлэрдә эйни ерләрдән алы-

¹⁶⁹ „Hind-ин (муздурун) гәдим пешәси һәтта онун ләягәтини дә йүқсәлдир. О гул дейилдир, дүня әскәридир вә ләндлорд тәрәфиндән әвли бир адама мунасиб мәнзиллә тәмин әдилмәйә лайигдир, чүнки өлкә әскәрдән мәчбури хидмәт тәләб этдийи кими ләндлорд да ондан мәчбури әмәк тәләб әдир. Бир әскәр кими о да өз ишинин базардаки гиймәтини алмыр. Бир әскәр кими ону да кәнч икән, авам икән, анчаг өз пешәсини билдийи вә өз ерини таныдыгы бир заманда көтүрүб апарырлар. Әскәр йығмаг вә һәрби-чинайәт ганунлары әскәр үчүн нә исә, тез әвләнмәк, һабелә отураглыг һаггындаки мүхтәлиф ганунлар да муздур үчүн эйни шейдир“ (Dr. Hunter, „Public Health. 7-th Report 1864. London 1865“, p. 132). Бә'зән инсафлы бир ләндлорд өз әли илә төрәтдийи хәрабәзарлыг гаршысында кәдәрләнмәйә башлайыр. Ноолкһам тикилиснин гуртармасы мунасибәтилә граф Лейстери тәбрик этдикләри заман о белә чаваб верир: „Инсанын өз мүлкүндә тәк олмасы чох кәдәрли бир һалдыр. Һәр тәрәфә бахыб өз әвимдән башга бир әв көрмүрәм. Мән дивләр галасында яшаян бир нәһәнк олуб бүтүн гоншуларымы удмушам“.

¹⁷⁰ Капиталист истәһсалы әкинчилийи дә әһатә әдиб „артыг“ кэнд эһалисини шәһәрләрә говдугча сон он илләр әрзиндә Франсада да буна бәнзәр бир һадисә мушаһидә олунмагдадыр. Һабелә „артыг“ эһалинин әмәлә кәлдийи мәнбәин өзүндә мәнзил шәраитинин вә башга шәраитин пәсләшдийи мушаһидә олунур. Парсел системинин төрәтдийи спесифик әкинчилик пролетариаты „prolétariat foncier“ һаггында, әзчүмлә бах: Colins-ин юхарыда ситат кәтирдийимиз L'Economie Politique әсәри вә Karl Marx, Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, New York 1852, S. 56 ff. [Карл Маркс, Луи Бонапартын он сәккиз Брумери. Марксист китабханасы. Москва. Дөвләтнәшр. 1926.] 1846-чы илдә Франсада шәһәр эһалиси 24,42%, кэнд эһалиси 75,58%, 1861-чи илдә шәһәр эһалиси 28,26%, кэнд эһалиси 71,74% иди. Сон илләрдә кэнд эһалисинин фаизи даһа чох әксилмишдир. Һәлә 1846-чы илдә Pierre Dupont өз „Ouvriers“ адлы әсәриндә языр:

нан вә эйни заманда фәһләләрин һәм азлыг, һәм дә чохлуг этмәси һаггында бир-биринә зидд шикайәтләнмәләрин гейд олундуғуну көрүрүк. Фәһләләрин, мүвәггәти олараг вә я мүәййән бир ердә азлыг этмәси әмәк һаггынын йүксәлмәсинә сәбәб олмур, ләкин ялныз бунунла нәтичәләнир ки, гадын вә ушаглар әкинчиликлә ишләмәйә мәчбур әдилир вә кетдикчә даһа чаван фәһләләр ишләдилир. Гадын вә ушагларын истисмар әдилмәси кениш бир шәкил алдыгда бу өзү дә, яшлы кишиләрдән ибарәт кәнд фәһләләрини лазым олмаян артыг фәһләйә чевирән вә онларын әмәк һаггыны ашағы салан ени бир васитә олур. Бу фәләкәтли дөвранын әчәб нәтичәләри Инкилтәрәнин шәргиндә әмәлә кәлмиш артел вә я банда системи адланан системдән ибарәтдир ки, бурада мән бу хүсусда бир нечә кәлмә сөйләйәчәйәм¹⁷¹.

Артелләр системинә демәк олар ялныз Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk вә Nottinghamshire-дә, арабир дә гоншулуғдаки Northampton, Bedford вә Rutland графлыгларында тәсадүф олунур. Бурада мән мисал олараг Lincolnshire-и көтүрүрәм. Бу графлыгын хейли һиссәси әввәлләрдә батаглыг олан ерләри гурутмаг вә я, адлары юхарыда гейд әдилән шәрг графлыгларында олдуғу кими, дәниз саһилини гурутмаг васитәсилә әлдә әдилән ени торпаглардыр. Гурутма ишләриндә бу, хар машины харигәләр кестәрди. Әввәлки батаглыг вә я гумлуғларын ериндә инди көзәл тарлалар салынмышдыр вә бунлардан ән йүксәк рента әлдә әдилир. Эйни сөzlәри, мисал үчүн Axholme адасында вә Трент саһилиндәки башга кәндләрдә олдуғу кими, әкин еринин үзүндә сүн'и үсулларла ярадылан торпаг лайы һаггында да сөйләмәк лазымдыр. Ени фермалар мейдана кәлдикдә нәинки ени коттечләр тикилмир, һәтта көһнәләри учурулур, фәһләләр исә, тәпәләрин ямачлары илә узаныб кедән кәндарасы йоллар боюнча ерләшиб бир нечә мил мәсафәдә олан ачыг кәндләрдән чәлб олунурлар. Кечмишдә әһали гыш заманындаки узун су дашыгынларындан мәһз һәмин тәпәләрин дөшүндә сыгнаг тапырды. 400—1000 акрлыг фермаларда даими яшаян фәһләләр (бурада онлара confined labourers [„тәһким олунмуш фәһлә“] дейилир), анчаг ат илә көрүлән ағыр әкинчилик ишиндә ишләмәк үчүндүр. Һәр 100 акр ерә орта һесабла ән чоһу бир коттеч дүшүр. Мәсәлән, кечмишдә батаглыг олмуш бир ери ичарәйә көтүрән бир фермер тәһгигат комисйону гаршысында дейир: „Мәним фермам 320 акрдан бөйүкдүр вә һамысы әкин еридир. Коттеч йохдур. Инди мәним фермамда бир фәһлә яшайыр. Атларыма бахан дөрд фәһлә әтрафда яшайыр. Чохлу ишләк әл тәләб әдән йүнкүл иш

„Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres“.

[„Биз чыр-чындыр ичиндә, даһмаларда, чардагларда вә хәрәбәликләрдә зүлмәт һәрисиди олан байгушлар вә оғруларла бир ердә яшайырыг“].

¹⁷¹ 1867-чи ил мартын ахырларында чап әдилән алтынчы вә ахырынчы „Report of Children's Employment Commission“ анчаг әкинчилик артелләри системиндән бәһс әдир.

артелләр тәрәфиндән көрүлүр¹⁷². Торпаг, бир чох йүнкүл тарла ишләрини, мәсәлән алаг этмәк, биткиләрин дибини юмшалтмаг, күбрәләмәк, тарланын дашыны тәмизләмәк вә саир бу кими ишләр көрүлмәсини тәләб эдир. Бу ишләрин һамысыны ачыг кәндләрдә яшаян мүтәшәккил артелләр көрүр.

Артел 10—40 вә я 50 адамдан, башлыча олараг гадынлардан, ениетмә (13—18 яшында) оғлан вә гызлардан вә, нәһайәт, оғлан вә гыз ушагларындан (6—13 яшында) ибарәт олур; артелләрдәки оғланлар адәтән 13 яшына чатдыгда артелдән чыхыб кедирләр. Артелә gangmaster (артел башчысы) башчылыг эдир; бу адам һәмишә кәнд фәһләләриндән олур; о чох вахт әхлагсыз, сәфил, даим сәрхош, лакин мүәййән дәрәчәдә тәшәббүскарлыг вә ишкүзарлыг дамары олан дирибаш бир адам олур. Артели о дүзәлдир вә артел фермерин адындан дейил, онун адындан ишләйир. Фермердән иши о чох вахт ишәмузд үсулу илә көтүрүр вә онун орта һесабла ади кәнд фәһләсинин әмәк һаггындан чох да юхары олмаян¹⁷³ кәлири тамамилә демәк олар ки, өз артелиндән ән гыса бир мүддәтдә ән чох әмәк әлдә этмәк бачарыгындан асылдыр. Фермерләр баша дүшмүшләр ки, гадынлар анчаг кишиләрин нәзарәти алтында яхшы ишләйирләр, лакин дикәр тәрәфдән, гадынлар вә ушаглар ишә киришәндә чох бөйүк сә'й вә гейрәтлә ишләйирләр,—буну һәлә Фур'е билирди,—ишләйән яшлы киши исә о гәдәр һийләкәрдир ки, өз гүввәсинә мүмкүн гәдәр гәнаәт этмәйә чалышыр. Артел башчысы бир мүлкдән дикәринә кечир вә беләликлә илдә 6—8 ай өз артели илә бирликдә ишләйир. Буна көрә дә фәһлә айләси үчүн айры-айры фермерләрә ишләмәкләнсә, артел башчысына ишләмәк даһа әлвәришли вә ә'тибарлыдыр, чүнки фермер ушаглара ялныз мүвәггәти иш верир. Бу чәһәт ачыг кәндләрдә артел башчысынын нүфузуну о гәдәр мөһкәмләдир ки, бу кәндләрин бир чохунда ушаглары ялныз онун васитәчилиийи илә ишә көтүрмәк мүмкүн олур. Ушаглары, артелдән айрылыгда ишә кәндәрмәк артел башчысы үчүн әлавә бир пешә тәшкил эдир.

Ушаг вә ениетмәләрин һәддиндән артыг әмәк сәрф этмәләри, 5, 6, бә'зән һәтта 7 мил мәсафәдә олан маликанәләрә һәр күн кедиб-гайытмалары вә, нәһайәт, „банданын“ позғунлашмасы—һәмин системин „гаранлыг чәһәтләриди“. Доғрудур артел башчысына бә'зи ерләрдә „the driver“ (чодар) дейирләр, онун әлиндә узун чомағы олур, лакин о чомағыны чох аз һалларда ишә салыр вә онун пис рәфтарындан чох аз шикайәт әдән олур. О—демократ хасийәтли бир император вә я һәмелнин сычан овчусу* кими бир шейдир. Демәли о өз тәбәәләри арасында ә'тибар газанмалыдыр вә өз һимайәси алтында көк салыб гүввәтләнән гарачы адәтләринин васитәсилә онлары өзүнә чәлб эдир. Артелдә

¹⁷² „Children's Employment Commission. 6-th Report“. Evidence, p. 37, n. 17.

¹⁷³ Лакин бә'зи артел башчылары 500 акра гәдәр ер ичарәйә көтүрән фермерә вә я бир нечә әвин саһибинә чеврилир.

* [Түтәк чалмагла сычанлары башына йыған вә фүрсәт дүшдүкдә ушаглары да чәлб әдә билән сычан овчусу әфсанәсидир. Ибсен өз п'есләриндән бириндә бу әфсанәдән истифадә этмишдир.—И. С.]

жобуд бир сайгысызлыг, азгын бир эхлагсызлыг вэ эн бөйүк абыр-сызлыг һөкм сүрүр. Артел башчысы адэтэн мейханада һагг-һесаб вердикдэн сонра сагдан вэ солдан голтугуна кирэн ики һейвэрэ арвада архаланыб, элбэттэ йырғалана-йырғалана дэстэнин габагында эвэ гайыдыр; далдан кэлэн ушаг вэ ениетмэлэр биабырчылыг эдиб күлмэли вэ адэбсиз маһнылар охуюрлар. Кери гайытдыгда Фур'енин „фанерогамия“ [көз габагында чинси элагэ] дедийи һадисэ ади бир шәкил алып. Чох вахт он үч вэ он дөрд яшлы гызлар өз яшларында оғлан ушагларындан һамилэ олурлар. Һәммин артелләри адамла тә'мин адэн ачыг кәндләр Содом вэ Һоморрая¹⁷⁴ чеврилир вэ бу кәндләрдә кәбинсиз догулан ушагларын сайы краллыгын бүтүн башга ерләриндә кәбинсиз догулан ушаглардан ики гат чох олур. Биз юхарыда көстәрмишдик ки, белә бир мәктәбдә тәрбийә алан гызлар эрә кетдикдән сонра онлардан мә'нәви чәһәтчә нә көзләмәк олар. Онларын ушаглары, әкәр тирйәклә өлдүрүлмәсәләр, бөйүдүкдә бу артелләрә кәлиб чыхачаглар.

Артелин индичә тәсвир эдилән классик шәклинә ичтимаи, ади вэ я сәйяр артел (public, common or tramping gang) дейилир. Бундан элавә хусуси артелләрә дә (private gangs) тәсадүф олунур. Бунларын да тәркиби ичтимаи артелләрин тәркиби кимидир, лакин үзвләринин сайы аз олур вэ артел башчысынын идарәси алтында дейил, фермерин даһа мүнәсиб бир иш верә билмәдийи гоча бир муздурун рәһбәрлийи алтында ишләйирләр. Бурада гарачы адәтләри арадан галхыр, лакин шаһидләрин көстәрдикләринә көрә, әмәк һаггы вэ ушагларла рәфтар писләшир.

Сон илләрдә кетдикчә даһа артыг кенишләнән артел системи¹⁷⁵, элбәттә, артел башчысы үчүн дейилдир. Бу систем ири фермерләри¹⁷⁶ вэ я ләндлордлары¹⁷⁷ варландырмаг үчүндүр. Өз фәһләләрини нормал сәвиййәдән ашагы сәвиййәдә сахламаг вэ эйни заманда элавә иш ола биләчәйи әһтималына гаршы даим элавә ишләк әлләрә малик олмаг, мүмкүн гәдәр аз пул илә фәһләдән мүмкүн гәдәр чох әмәк гопармаг¹⁷⁸ вэ кишиләрдән ибарәт яшлы фәһләләри „артыг“ фәһлә һалына салмаг үчүн фермерин

¹⁷⁴ „Ludford-да гызларын ярысы бу артелләр үзүндән тәләф олмушдур“ (енә орада, Appendix, p. 6, n. 32).

¹⁷⁵ „Бу систем сон илләрдә чох яйылмышдыр. Бә'зи ерләрдә һәммин систем бу яхынларда тәтбиг эдилмишдир; чохдан давам этдийи ерләрдә исә, артелләрә кетдикчә даһа чох ушаг чәлб олунур вэ ушаглар кетдикчә даһа кичик яшда олурлар“ (енә орада, p. 79, n. 174).

¹⁷⁶ „Хырда фермерләр артелләрин әмәйиндән истифадә этмирләр“. „Бу әмәкдән пис торпагда истифадә эдилмир, һәр акра 2 фунт стерлингдән 2 фунт стерлинг 10 шиллинг гәдәр рента кәтирән торпагда истифадә олунур“ (енә орада, p. 17 вэ 14).

¹⁷⁷ Бу ағалардан бири әлдә этдийи рентаны о гәдәр хошлайыр ки, тәһгигат комисйону гаршысында һиддәтләниб демишди ки, куя бүтүн һай-күй ялынз системин ады үстүндә гопмушдур. Әкәр „банда“ ады дәйишдирилиб „мүстәгил сурәтдә газанч әлдә этмәк үчүн кәнчләрин гурдуғу сәнаә-әкинчилик кооператив бирләшмәләри“ ады верилсә иди, һәр иш дүзәләрди.

¹⁷⁸ Кечмиш артел башчыларындан бири дейир: „Артел әмәйи һәр чүр башга әмәкдән учуз олдуғуна көрәдир ки, ондан истифадә олунур“ (енә орада, p. 17, n. 14). Бир фермер исә белә дейир: „Артел системи, шүбһәсиз, фермерләр үчүн ән учуз вэ, енә дә шүбһәсиздир ки, ушаглар үчүн ән фәлакәтли системдир“ (енә орада, p. 16, n. 3).

элиндэ артел системиндэн даһа инчэ бир үсул йохдур. Бүтүн бу дейилэнлэрдэн сонра асанлыгла баша дүшмэк олар, нэ сәбәбә бир тәрәфдән әтираф әдиб дейирләр ки, кәнд фәһләси аз вә я чох дәрәчәдә ишсиз галмаға мәчбур олур, дикәр тәрәфдән исә дейирләр ки, киши фәһләләр чатышмадығына вә шәһәрләрә көч-дүкләринә көрә, артелләр системи „зәруридир“¹⁷⁹. Тарлаларын кәрәксиз отларыны тәмизләмәк, Линколншир вә саирәдә исә инсанлары кәрәксизләшдирмәк, капиталист истеһсалынын мүгабил гүтбләридир¹⁸⁰.

f) Ирландия

Бу бөлмәни гуртарыркән биз бир гәдәр дә Ирландиядан бәһс әтмәлийик. Һәр шейдән әввәл, бурая аид фактлары көстәрәк.

¹⁷⁹ „Инди артелләрә ушагларын көрдүйү ишләрин бир чохуну кечмишдә, шүбһәсиз кишиләр вә гадынлар көрүрдүләр. Инди гадын вә ушаг әмәйи тәт-биг әдилән ердә ишсиз кишиләр кечмишдәкиндән чохдур“ (енә орада, р. 43, п. 202). Лакин дикәр тәрәфдән: „Бир чох әкинчилик маһалларында, хусусән тахыл истеһсал эдән маһалларда фәһлә мәсәләси, мүһачирәт нәтичәсиндә вә дәмир йоллар бөйүк шәһәрләрә көчмәк ишини асанлашдырдығына көрә о гәдәр чидди бир характер алмышдыр ки, мән (бу „мән“ дейән—бир ири ләндлордун кәнд ичрачысыдыр) ушаг әмәйини мүтлэг зәрури һесаб әдирәм“ (енә орада, р. 80, п. 180). Инкилтәрәнин әкинчилик маһалларында фәһлә мәсәләси, бүтүн дикәр мэдәни өлкәләрдән фәргли олараг, ләндлордлар вә фермерләр үчүн бөйүк бир мәсәләдир: нечә әтмәли ки, кәнд әһалисинин кәндләрдән кетдикчә даһа чох ахы-шыб кетмәсинә баһмаяраг кәндләрә даим кифайәт гәдәр „нисби артыг әһали“ олсун вә эйни заманда кәнд фәһләсинә „минимум әмәк һаггы“ верилсин?

¹⁸⁰ Ушагларын өлмәси мүнасибәтилә артелләр системи һаггында өтәри бәһс эдән вә габагда ситат кәтирдийим „Public Health Report“дан мәтбуатын вә, демәли, инкилис халгынын хәбәри олмамышды. Ахырынчы „Children's Employment Commission“ һесабаты исә, әксинә, мәтбуата лазыми „курултулу“ мөвзу верди. Либерал мәтбуаты сорушурду: Нечә олур ки, нәчиб чентлмен вә ледиләр, һабелә Линколнширдә гарышга кими гайнашан дөвләт килсәси кешишләрә, Чәнуби океан вәһшиләринин хасиййәтини юмшалтмаг үчүн“ орая хусуси һей'әтләр кәндләрдикләри һалда, өз маликанәләриндә, өз көзләринин габағында белә бир системә йол верир, белә бир шейә разы олурлар, эйни заманда исә аристократия мәтбуаты өз ушагларыны гул кими сата билән кәнд әһалисинин кобуд позгун-луғундан башга һеч бир шейдән бәһс әтмирди! Һалбуки кәнд әһалиси үчүн „нәчибләрин“ яратдығы мәнһус шәраитдә бу әһали өз балаларыны һәтта есә иди, буна һеч бир сөз демәк олмазды. Тәәччүб әдиләчәк бир шей варса, ода кәнд әһалисинин әксәриййәтлә мүһафизә әтдийи ләягәтидир. Рәсми һесабатла-рын мүәллифләри көстәрирләр ки, һәтта артел системинин тәтбиг әдилдийи маһалларда ата-аналар бу системдән нифрәт әдирләр. „Данышдырдығымыз адам-ларын вердийи ифадәләрин әксәриййәти сүбүт әдир ки, чох заман ата-аналар онлары йолдан чыхармаг вә онлара тәзийг көстәрмәк һалларына гаршы мүга-вимәт көстәрмәләринә имкан верән бир мәчбури ганун верилмәсинә чох миннәтдар олардылар. Каһ кәнд мәмуру, каһ да саһибкар онлары ишдән чы-хармагга горхудараг, ушагларыны мәктәб әвәзинә ишә көндәрмәйә мәчбур әдирләр. Әбәс ерә сәрф әдилән вахт вә гүввә, ифрат вә һәдәр йорғунлуғун әкинчийә вә онун аиләсинә вердийи һәр чүр әзаб, ата-аналара өз ушағынын мәнәви чәһәтдән мәнв олмасынын сәбәбини коттечләрин ағзына гәдәр долма-сында вә я артел системинин позучу тәсирләриндә көрмәк әсасыны верән һәр бир һадисә,—бунларын һамысы зәһмәткеш йохсулларын гәлбиндә әлә бир һисс ояндырыр ки, буну асанлыгла анламаг олар вә әтрафлы тәсвирә әһтияч йохдур. Онлар баша дүшүрләр ки, бу шәраит онлара бир чох чисмани вә мәнәви әзаб верир, бу шәраитин әмәлә кәлмәсиндә онларын әсла тәгсири йохдур вә өз ихтиярларында олса иди бу шәраитә һеч бир заман разылыг вермәздиләр, она гаршы мүбаризә әтмәкдән исә ачиздирләр“ (енә орада, р. XX, п. 82, XXIII, п. 96).

Ирландиянын эһалиси 1841-чи илдә 8 222 664 нәфәрә чатмышды, 1851-чи илдә исә азалыб 6 623 985 нәфәрә, 1861-чи илдә 5 850 309 нәфәрә, 1866-чы илдә $5\frac{1}{2}$ миллиона, йә'ни демәк олар 1801-чи ил сәвийһәсинә дүшмүшдү. Бу әксилмә 1846-чы илдәки ачлыг заманындан башлаяраг давам әтмиш вә 20 ил әрзиндә Ирландия өз эһалисинин $\frac{5}{16}$ һиссәсиндән чохуну итирмишдир¹⁸¹. 1851-чи илин май айындан 1865-чи илин июл айынадәк өлкәдән көчүб кедәнләрин үмуми сайы 1 591 487 нәфәр иди, сон 5 ил әрзиндә, йә'ни 1861-чи илдән 1865-чи иләдәк көчүб кедәнләрин сайы исә ярым миллиондан чохдур. Адам яшаян әвләрин сайы 1851—1861-чи илләр арасындаки мүддәттә 52 990 дәнә әксилмишдир. 15—30 акр бөйүклүкдә олан фермаларын сайы 1851-чи илдән 1861-чи иләдәк 61 000 дәнә, бөйүклүйү 30 акрдан артыг олан фермаларын сайы 109 000 дәнә артдығы һалда, мүхтәлиф бөйүклүкдә олан бүтүн фермаларын үмуми сайы 120 000 дәнә әксилмишдир ки, буна да сәбәб анчаг, бөйүклүйү 15 акрдан ашағы олан фермаларын арадан галхмасы, йә'ни мәркәзләшмәсидир.

Әһалинин сайынын әксилмәсилә янашы олараг, шүбһәсиз, мәһсул күтләси дә үмумиликдә әксилирди. Буну көстәрмәк үчүн, ярым миллиондан артыг адамын көчүб кетдийи вә әһалинин сайынын $\frac{1}{3}$ миллиондан да чох әксилдийи 1861—1865-чи илләр арасындаки беш илийи нәзәрдән кечирмәк кифайәтдир (бах: чәдвәл А).

Чәдвәл А.

Мал-гаранын мигдары.

Илләр	Ат		Г а р а м а л		
	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 993	3 471 688	138 316	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 695	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Илләр	Г о ю н			Д о н у з		
	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Артмышдыр	Үмуми сайы	Азалмышдыр	Артмышдыр
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 982	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 801	1 299 893	—	241 413

¹⁸¹ Ирландиянын эһалиси: 1801-чи илдә 5 319 867 нәфәр, 1811-чи илдә 6 084 996 нәфәр, 1821-чи илдә 6 869 544 нәфәр, 1831-чи илдә 7 828 347 нәфәр, 1841-чи илдә 8 222 664 нәфәр олмушдур.

Юхарыдаки чәдвәлә көрә мал-гаранын мигдарында ашағыдаки дәйишиклик әмәлә кәлмишдир¹⁸².

Ат	Гарамал	Гоюн	Донуз
Мүтлэг азалма	Мүтлэг азалма	Мүтлэг артма	Мүтлэг артма
72 358	116 626	146 608	28 819

Инди дә мал-гарая вә инсанлара яшайыш васитәләри верән әкинчилиийи көтүрәк. Ашағыдаки чәдвәлдә, һәр илки азалма вә я артма билаваситә габагки илә нисбәтән һесабыланымшыдыр. Дәнли тахыл чүмләсинә: буғда, юлаф, арпа, човдар, пахла вә нохуд; тәрәвәз чүмләсинә исә: картоф, турп, чуғундур, кәләм, көк, чыр һавуч, чөл нохуду вә саирә дахилдир.

Чәдвәл В.

Әкин ери вә чәмән (вә я отлаг) саһәсинин артмасы вә я азалмасы

Илләр	Дәнли тахыл	Тәрәвәз		Чәмәнләр вә йонча		Кәтан		Әкинчилик вә мал-дарлыг үчүн олан торпағын үмуми мигдары	
	Азалма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма	Азалма	Артма
	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр	Акр
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861—1865	428 041	107 984	—	—	82 834	—	122 850	330 860	—

1865-чи илдә „чәмән“ сүтунунда 127 470 акр артмышса, бунун башлыча сәбәби одур ки, „бечәрилмәмиш бош ерләр вә торф батаглыглары“ сүтунундаки саһә 101 543 акр әксилмишди. 1865-чи или 1864-чү иллә мугайисә әтсәк көрәрик ки, дәнли тахыл 246 667 квартал, о чүмләдән буғда 48 999 квартал, юлаф 166 605 квартал, арпа 29 892 квартал вә и. а. азалмышдыр; картоф әкилән саһә 1865-чи илдә артмышдырса да картофун мигдары 446 398 тон азалмышдыр вә и. а. (бах: чәдвәл С).

¹⁸² Даһа узаг кечмиши көтүрсәк, әлдә әдәчәйимиз нәтичә даһа пис олар. Мәсәлән гоюн 1865-чи илдә 3 688 742 баш, 1856-чы илдә исә 3 694 294 баш; до-нуз: 1865-чи илдә 1 299 893 баш, 1858-чи илдә исә 1 409 883 баш олмушдур.

Чәдвәл С.

1864-чү илә нисбәтән 1865-чи илдә әкин сәһәсинин, һәр акра дүшән мәһсулун вә үмуми мәһсулун мигдарынын артмасы вә я азалмасы¹⁸³

Мәһсулун ады	Әкин сәһәси пәчә акрдыр		1865-чи илдә артмыш вә я азалмышдыр		Һәр акра дүшән мәһсулун мигдары		1865-чи илдә артмыш вә я азалмышдыр		Мәһсулун үмуми мигдары		
	1864	1865	+	—	1864	1865	1864	1865	1864	1865	1865-чи илдә артмыш
											Азалмыш
Бугда . . .	276 483	266 989	—	9 494	Бугда сентнер	13,3	13,0	0,3	875 782 кварт.	826 783	—
Юлаф . . .	1 814 886	1 745 228	—	69 658	Юлаф "	12,1	12,3	— 0,2	7 826 332 "	7 659 727	—
Арпа . . .	1 727 700	1 771 102	4 402	—	Арпа "	15,9	14,9	1,0	761 909 "	732 017	—
Вече (арпа) . . .	8 894	10 091	1 197	—	Вече (арпа) "	16,4	14,8	1,6	15 160 "	13 989	—
Човдар . . .					Човдар "	8,5	10,4	1,9	12 680 "	18 364	5 684 кв.
Картоф . . .	1 039 724	1 066 260	26 536	—	Картоф тон	4,1	3,6	— 0,5	4 312 388 тон	3 865 990	—
Турп . . .	337 355	334 212	—	3 143	Турп "	10,3	9,9	0,4	3 467 659 "	3 101 683	—
Чугундур . . .	14 073	14 839	316	—	Чугундур "	10,5	13,3	2,8	147 284 "	191 937	44 653 тон
Кәләм . . .	31 831	33 622	1801	—	Кәләм "	9,3	10,4	1,1	297 375 "	350 252	—
Кәтан . . .	301 693	251 433	—	50 260	Кәтан (Stones)	34,2	25,2	9,0	64 506 "	39 561	—
От . . .	1 609 569	1 678 493	68 924	—	От тон	1,6	1,8	0,2	2 607 153 "	3 068 707	461 554 "

¹⁸³ Мәтндәки рәгәмләр ашағыдаки нәшрләрин вердий мәлүмата әсасән тәртиб әдилмишдир: 1860-чы вә сонраки илләрдә чыхан "Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts, Dublin" вә "Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866". Мәлүмдур ки, бу—һәр ил парламана тәғдим олуған рәсми статистикадыр.

2-чи нәшрә әлавә. Рәсми статистика 1871-чи илә нисбәтән 1872-чи илдә әкин сәһәсинин 134 915 акр азалдығыны көстәрир. Көкүмәйәләр—турп, чугундур вә сапрә әкиннә "артмышдыр"; бугда әкиннин сәһәси 16 000 акр, юлаф—14 000 акр, арпа вә човдар—4 000 акр, картоф—66 632 акр, кәтан—34 667 акр вә чәмән, йонча, чөл нохду вә сурепитса—30 000 акр азалмышдыр. Бугда әкиннин сәһәси сон 5 ил әрзиндә ашағыдаки шәкилдә азалмышдыр: 1868-чи ил—285 000 акр, 1869-чу ил—280 000 акр, 1870-чи ил—259 000 акр, 1871-чи ил—244 000 акр, 1872-чи ил—228 000 акр олмушдур. 1872-чи илдә юварлаг рәгәмлә 2 600 ат, 80 000 баш гарамал, 68 609 баш гоюн артмыш вә 236 000 доңуз азалмышдыр.

Ирландия эһалисинин сайы вэ экинчилик истехсалындаки дэ-йишикликдэн, Ирландия лэндлордлары, ири фермерлэри вэ сәнае капиталистлэринин пул кисэлэриндэки дэишикликкә кечәк. Бу дэишиклик кәлир веркисинин азалмасы вэ артмасында әкс олунур. Ашағыдаки D чәдвәлини баша дүшмәк үчүн, гейд әтмәк ләзымдыр ки, D бөлмәси (фермерлэрин мәнфәәти чыхылмагла галан мәнфәәт), „пешәкар“ мәнфәәти, йә’ни вәкиллэрин, һәкимлэрин вэ саир бу кимилэринин кәлирлэрини дә әһафә әдир; бурада айрыча көстәрилмәйән С вэ Е бөлмәләринә исә мә’мурларын, забитлэрин, дөвләтдән ишсиз вәзифә үчүн пул аланларын, дөвләт фондларын саһиблэринин вэ башгаларынын кәлирлэри дахилдир.

Чәдвәл D.

Ирландияда кәлир веркиси гоюлан кәлирләр
ф. ст. һесабилә¹⁸⁴

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A бөлмәси						
Торпаг рентасы .	13 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
B бөлмәси						
Фермерлэрин мәнфәәти . . .	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 823	2 930 874	2 946 072
D бөлмәси						
Сәнае вэ саирә мәнфәәти . . .	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
A-дан E-дәк бү- түн бөлмәлэрин екуну	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

D бөлмәсиндә 1853—1864-чү илләр әрзиндә кәлир орта һесабла анчаг 0,93 фаиз артмышдыр, һалбуки Бөйүк Британияда енә дә һаман мүддәтдә бу артым 4,58 фаиз иди. Бундан сонраки чәдвәл (чәдвәл E, сәһ. 615). 1864 вэ 1865-чи илләрдә мәнфәәтлэрин (фермерлэрин мәнфәәтиндән башга) нечә бөлүндүйүнү көстәрир.

Ирландия халгындан алынан ган Инкилтәрәдән алынса иди, капиталист истехсалы вэ әсас ә’тибарилә сәнае өлкәси олан Инкилтәрәни ган апарарды. Лакин Ирландия һазырда Инкилтәрәнин анчаг бир экинчилик маһалыдыр; Инкилтәрәдән энли бир каналла айрылан Ирландия она тахыл, юн, мал-гара, сәнае фәһләси вэ әскәр верир.

¹⁸⁴ „Tenth Report of the Commissioners of Ireland Revenue. London 1866“.

Чәдвәл Е.

D бөлмәси¹⁸⁵. Ирландияда мұхтәлиф мәнфәәтләр-
дән (60 ф. ст.-дән юхары) ибарәт кәлирләр

	1864	1865
Үмуми иллик кәлир . . .	4 368 610 ф. ст. 17 467 адама дүшүр	4 669 979 ф. ст. 18 081 адама дүшүр
60 ф. ст.-дән юхары вә 100 ф. ст.-дән аша-ғы иллик кәлир	238 626 " " 5 015 " "	222 575 " " 4 703 " "
Үмуми иллик кәлирдән . .	1 979 066 " " 11 321 " "	2 028 471 " " 12 184 " "
Үмуми иллик кәлирин га-лығы	2 150 818 " " 1 131 " "	2 418 933 " " 1 194 " "
O чүмләдән .	1 083 906 " " 910 " "	1 097 937 " " 1 044 " "
	1 066 912 " " 121 " "	1 320 996 " " 186 " "
	430 535 " " 105 " "	584 458 " " 122 " "
	646 377 " " 26 " "	736 448 " " 28 " "
	262 610 " " 3 " "	274 528 " " 3 " "

Әһалинин түкәнмәси нәтичәсиндә бир чох торпаглар бечәрил-мәмиш галыр, әкинчилик мәнсулунун мигдары хейли азалмыш-дыр¹⁸⁶ вә малдарлыг үчүн торпаг саһәсинин кенишләнмәсинә бах-маяраг, малдарлыгын бә'зи саһәләри мигдарча азалмышдыр, бә'зи саһәләри исә көзә чарпмаян дәрәчәдә инкишаф әдир вә керийә атылан аддымларла даим бу инкишафын арасы кәсилир. Лакин әһалинин сайынын азалмасына бахмаяраг, торпаг рентасы вә фер-мерләрин мәнфәәти даим артырды, һәм дә фермерләрин мәнфә-әтинин артмасы, торпаг рентасынын артмасы кими даими характер-дә дейилди. Бунун сәбәби тамамилә айдындыр. Бир тәрәфдән, фермаларын мәркәزلәшмәси вә әкин еринин отлаға чеврилмәси нәтичәсиндә мәчму мәнсулун кетдикчә даһа чох һиссәси изафи мәнсула чеврилирди. Мәчму мәнсул даим азалдығы һалда онун бир һиссәси олан изафи мәнсул артырды. Дикәр тәрәфдән, бу иза-фи мәнсулун пул дәйәри өз күтләсиндән сүр'әтлә артырды, чүнки Инкилтәрәдә әтин, юнун вә саирәнин базар гиймәтләри ахырын-чы 20 ил вә хусусилә сон 10 ил әрзиндә даим артмагда иди.

¹⁸⁵ Бурада D бөлмәсиндәки үмуми иллик кәлир габагки (D) чәдвәлдә олан рәғәмләрлә дүз кәлир, чүнки ганун мүййән чыхмалара йол верир.

¹⁸⁶ Әкәр мәнсул акр һесабилә дә азалырса, бурасы яддан чыхарылмамалы-дыр ки, Инкилтәрә $1\frac{1}{2}$ әср әрзиндә Ирландиянын торпагыны долайысилә идхал әтмиш вә торпагын тәркиб һиссәләрини бәрпа этмәк үчүн әкинчиләрә һеч бир вәсаит сахламамышдыр.

Истеһсалчынын истеһлак этдийи өз мәһсулу әмтиә олмадығы кими, истеһсалчынын өзү үчүн әмәк вә яшайыш васитәләри олан вә истифада әдилмәк үчүн өзкә әмәйинин әлавә әдилмәсинә әһтиячы олмаян хырда истеһсал васитәләри дә капитал дейилдир. Әһалинин сайынын азалмасилә бирликдә әкинчиликдә тәтбиг әдилән истеһсал васитәләри күтләсинин дә азалмыш олмасына бахмаяраг, әкинчиликдә тәтбиг әдилән капитал күтләси артмышдыр, чүнки кечмишдә дағыныг һалда олан истеһсал васитәләринин бир һиссәси капитала чеврилмишдир.

Ирландиянын әкинчиликдән кәнарда сәнаеә вә тичарәтә гоюлан бүтүн капиталы ахырынчы ийирми ил әрзиндә яваш-яваш вә даим баш верән бөйүк тәбәддүлатла йығылмышдыр. Онун фәрди тәркиб һиссәләри исә, әксинә, бир о гәдәр сүр'әтлә мәркәзләшмишдир. Нәһайәт, онун мүтләг артымы нә гәдәр зәиф олса да—әһалинин азалан сайына нисбәтән артмышдыр.

Беләликлә бурада, көзүмүзүн габағында кениш мигясада әлә бир просес башланыр ки, ортодоксал игтисад, йохсуллуғун мүтләг әһали артыглыгындан ирәли кәлмәси вә енә әһалинин азалмасы нәтичәсиндә мувазинәт яранмасы һаггындаки өз әһкамыны йохламаг үчүн бундан яхшы бир шей арзу әдә билмәз. Бу, он дөрдүнчү әсрин орталарында олмуш вә малтусчуларын бу гәдәр тәрифләдикләри таундан чох ибрәтли бир тәчрүбәдир. Ери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, XIX әсрдәки истеһсал мунасибәтләринә вә әһалинин мувафиг мунасибәтләринә XIV әср өлчүсү илә янашмаг өzlүйүндә бир мәһдудийәт, бир садәләвһлүкдүр вә бу кими садәләвһлүк әдәмләр нәзәрдән гачырмышлар ки, каналын бу тәрәфиндә, Инкилтәрәдә, таундан вә онунла бирликдә әһалинин азалмасындан сонра кәнд әһалиси азад әдилмиш вә варланмаға башламышдыса, каналын о бири тәрәфиндә, Франсада, таундан сонра әсарәт вә йохсуллуғ даһа чох шиддәтләнмәйә башламышды^{186a}.

1846-чы илдәки ачлыг үзүндән Ирландияда бир миллиондан артыг инсан мәһв олмушду вә бунларын һамысы йохсуллар иди. Бу ачлыг өлкәнин сәрвәтинә һеч бир зәрәр вурмады. Бундан сонраки ийирми ил әрзиндә һәлә енә дә әһалинин кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә көчүрүлмәси Отузиллик муһарибәнин тә'сириндән фәргли олараг, адамларла бирликдә онларын истеһсал васитәләрини дә мәһв әтмәди. Ирландия дүһасы санки бир сәһр васитәсилә йохсул халгы йохсуллуғ чәкдийи ердән мин милләрлә мәсафәдә узаг бир ерә көчүрмәк үчүн ени бир үсул тапды. Бирләшмиш Штатлара көчән муһачирләр һәр ил әвләринә пул көндәрирләр ки, ердә галанлары да көчә билсин. Бу ил көчән һәр бир муһачир дәстәси, кәлән ил далынча ени бир муһачир дәстәсини чәкиб апарыр. Беләликлә, муһачирәт Ирландиядан нәинки һеч бир мә-

^{186a} Ирландия „әһали принципинин“ мүгәддәс мөканы һесаб әдилдийинә көрә Th. Sadler әһали һаггындаки өз әсәрини һәлә нәшр әтмәдән мәһһур „Ireland, its Evils and their Remedies. 2-nd ed. London 1829“ китабыны нәшр әтмишдир; о һәмин китабда айры-айры вилайәтләрә, һәр бир вилайәтдә исә айры-айры графлыглара аид статистика мә'луматыны мүгайисә әдәрәк көстәрир ки, орада йохсуллуғ, әһалинин сайына һеч дә Малтусун арзу әтдийи кими дүз пропорционал дейил, тәрс пропорционалдыр.

сариф тэлэб этмир, һэтта онун ихрачат әмәлийятында ән кәлирли мәнбәләрдән бири олур. Нәһайәт, мұһачирәт мүнәтәзәм бир процес олдуғуна көрә мүййән әһали күтләси ичәрисиндә анчаг айры-айры ерләрдә вә мүйәггәти бошлуглар әмәлә кәтирмәк дейил, әксинә, иллик әһали артымындан һәр ил даһа артыг мигдарда адам чәкиб апарыр вә беләликлә әһалинин мүйтләг сайынын һәр ил азалмасына сәбәб олур^{186b}.

Бәс бунун, Ирландияда, әһали артыглыгындан хилас олан фәһләләр үчүн нәтичәси нә олду? Нәтичәси бу олду ки, индики һалда нисби әһали артыглыгы 1846-чы илдән әввәл олдуғу гәдәр чохдур, әмәк һағгы енә дә ашағыдыр, әмәйин ағырлығы артмышдыр, кәнддәки йохсуллуғ үзүндән ени бөһран башланачағы горхусу вардыр. Бунун сәбәбләри чох айдындыр. Әкинчиликдәки чеврилиш мұһачирәтлә янашы давам әдир. Нисби артыг әһали яранмасы әһалинин мүйтләг әксилмәсиндән сүр'әтлидир. В чәдвәлине өтәри бир нәзәр салындыгда мә'лум олур ки, әкин ерләринин отлаглара чеврилмәси Ирландияда Инкилтәрәдәкиндән даһа кәскин тә'сир кәстәрмәлидир. Инкилтәрәдә малдарлыг илә бирликдә ем отлары әкини дә артыр, Ирландияда исә азалыр. Кечмишдә бечәрилән бир чох тарлалар бечәрилмәдийи вә я һәмишәлик чәмәнә чеврилдийи һалда, кечмишдә истифадәсиз галан бош ерләрин вә я торф батаглыгларынын хейли һиссәси малдарлыгын кенишләндирилмәси үчүн истифадә әдилир. Хырда вә орта ичәрәләр,—мән 100 акрдан аз торпаг бечәрән бүтүн ичәрәләри бурая дахил әдирәм,—һәлә индийә гәдәр бунларын үмуми сайынын тәғрибән $\frac{4}{5}$ һиссәсини тәшкил әдир^{186c}. Капиталист әкинчилик истәһсалынын рәғабәти онлара кечмишдәкиндән артыг тәзйиг кәстәрир, буна көрә дә онлар йохсуллашыб музду фәһләләр синфинә ени-ени үзвләр әлавә әдирди.

Ирландиянын еканә ири сәнаеи олан кәтан истәһсалы нисбәтән аз мигдарда яшлы киши фәһлә тәләб әдир вә 1861—66-чы илләрдә памбыг баһаландыгдан сонра һәмин сәнаеин кенишләnmәсинә бахмаяраг, бу сәнае үмумийәтлә әһалинин нисбәтән кичик бир һиссәсинә иш верир. Һәр бир башга ири сәнае кими бу сәнае саһәси дә, һэтта мәшғул әтдийи фәһләләр күтләсинин мигдары артдығы һалда да өз дахилиндәки даими тәбәддүлат нәтичәсиндә даим нисби артыг әһали истәһсал әдир. Кәнд әһалисинин йохсуллуғу, алт палтары вә саирә истәһсал әдән вә фәһләләрин чоху бүтүн кәндә ййылмыш олан ири фабрикалар үчүн бир тәмәлдир. Биз бурада енә, әввәлчә тәсвир әдилән әв әмәйи системинә раст кәлирик, бу систем исә кифайәт гәдәр әмәк һағгы вермәмәк вә ишчини һәддиндән артыг ишләтмәк васитәсилә, һәмишә „артыг“ фәһлә ярадыр. Нәһайәт, бурада әһалинин азалмасы, инкишаф әтмиш капиталист истәһсалы олан бир өлкәдә олдуғу гәдәр позучу нәтичә вермирсә дә, һәр һалда әһалинин

^{186b} 1851—1874-чү илләрдә мұһачирләрин үмуми сайы 2 325 922 нәфәр иди.

^{186c} M u r p h y, „Ireland, Industrial, Political and Social, 1870“ әсәриндәки бир чәдвәлә көрә бүтүн торпагларын 94,6%-ни һәр бири 100 акрадәк олан фермалар вә 5,4%-ни 100 акрдан юхары олан фермалар тәшкил әдир.

азалмасы бурада да дахили базара даим әкс тә'сир көстөрмәмиш олмур. Мүһачирәтин әмәлә кәтирдийи бошлуглар, анчаг әмәйә олан ерли тәләби әксилтмәк дейил, хырда дүканчыларын, сәнәт-карларын, үмүмийәтлә хырда сәнаечиләрин кәлирини дә азалдыр. Е чәдвәлиндә кәлирләрин 60 фунт стерлингдән 100 фунт стерлингәдәк ашағы дүшмәсинин сәбәби будур.

Ирландияда йохсуллара ярдым әдән хейрийә чәмийәтләри мүфәттишләринин һесабатында Ирландияда муздул кәнд фәһләләринин вәзийәтинин айдын тәсвир әдилдийини көрүрүк^{186d}. Ялһыз сүнкү күчүнә вә каһ ашкар, каһ да кизли фөвгәл'адә һәрби вәзийәт сайәсиндә даяныб дуран һөкүмәтин гуллуғчулары өз ифадәләриндә чох әһтиятлы олмалыдырлар, онларын Инкилтәрәдәки һәмкарлары исә бу чәһәтә әһәмийәт вермәйә биләрләр; буна бахмаяраг бу гуллуғчулар өз һөкүмәтинин хүялара гапылмасына йол вермирләр.

Онларын вердийи мә'лумата көрә, кәнддә һәлә дә чох ашағы олан әмәк һаггы сәвийәси, ахырынчы 20 ил әрзиндә һәр һалда 50—60% артмышдыр вә инди орта һесабла һәфтәдә 6—9 шиллингдир. Лакин әмәк һаггы бу заһири артым пәрдәси алтында һәгигәтдә әксилмишдир, чүнки бу артым һәммин мүддәт әрзиндә зәрури яшайыш васитәләринин һәтта артмыш олан гиймәтини дә өдәмир; Ирландия иш әвләриндән биринин рәсми һесабатындан көтүрүлән ашағыдаки мә'лумат буна бир сүбут ола биләр.

Бир адамын орта һесабла һәфтәлик хәрчи

Илләр	Емәк	Палтар	Екуну
29 сент. 1848-чи ил—29 сент. 1849-чу ил	1 ш. 31/4 п.	0 ш. 3 п.	1 ш. 61/4 п.
29 " 1868 " " —29 " 1869 " "	2 " 71/4 "	0 " 6 "	3 " 11/4 "

Беләликлә, ийирми ил бундан әввәлкинә нисбәтән зәрури яшайыш васитәләринин гиймәти тәғрибән ики гат, палтарын гиймәти исә дүз ики гат артмышдыр.

Лакин бу уйғунсузлуг һәтта бир тәрәфә гоюлдугда, пулда ифадә әдилән әмәк һаггынын тәкчә сәвийәләри арасындаки мүгайисә һәлә һеч доғру бир нәтичә вермир. Ачлыгдан әввәл кәндләрдә әмәк һаггынын бөйүк бир һиссәси in natura вә чох аз һиссәси пулла верилирди; һазырда исә әмәк һаггы үмүми бир гайда олараг пулла верилир. Тәкчә бурадан чыхан нәтичә будур ки, реал әмәк һаггында нә кими дәйишиклик олурса олсун, онун пул ифадәси артмалы иди. „Ачлыгдан әввәл әкинчилик фәһләсинин бир парча ери вар иди, бурада картоф әкирди, донуз вә әв гушлары сахлайырды. Инди исә о яшамағы үчүн лазым олан бүтүн шей-

^{186d} „Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin, 1870“.—Һабелә бах: „Agricultural Labourers (Ireland) Return etc. dated 8-th March 1861“. London 1862.

лэри нэинки сатын алмалы олур, һэтта онун донуз, эв гушлары вэ юмурта сатмагла элдэ этдийи кэлир дэ элиндэн чыхыр¹⁸⁷.

Доғрудан да, кечмишдэ кэнд фэһлэлэри хырда фермерлэр илэ бир-биринэ гарышырдылар вэ адэтэн, орта вэ ири фермалар үчүн ишлэйиб онларын анчаг, нечэ дейэрлэр, ахырда кэлэн дэстэсини тэшкил эдирдилэр. Анчаг 1846-чы ил фэлакэтиндэн бэри онлар халис муздлу фэһлэ синфинин бир хиссэсини, саһибкарларла анчаг пул мүнәсибэтлэрилэ элагэдар олан хүсуси бир тэбэгэ шэкли алмаға башладылар.

1846-чы илэдэк онларын мэнзил шэраитинин нечэ олдуғуну билирик. О замандан бэри бу шэраит даһа да пислэшмишдир. Кэнд фэһлэлэринин күндэн күнэ азалан мүййән бир хиссэи һэлэ индийэ гэдэр фермерлэрин торпағында ағзына гэдэр долу дахмаларда, Инкилтэрэнин эн пис экинчилик маһалларындакиндэн дэ пис олан дахмаларда яшайыр. Ulster-дэки бэ’зи ерлэр истисна олмагла, һэр ердэ вэзиййэт белэдир; чәнубда—Cork, Limerick, Kilkenny вэ саирэ графлыгыларында; шэргдэ—Wicklow, Wexford вэ саирэдэ; Ирландиянын мэркэзиндэ — King’s вэ Queen’s County-дэ, Dublin графлығында вэ саирэдэ; шималда—Down Antrim, Tyrone вэ саирэдэ; нөһайэт, гэрбдэ—Sligo, Roscommon, Mayo, Galway вэ саирэдэ вэзиййэт белэдир. Мүфэттишлэрдэн бири дейир: „Кэнд фэһлэлэринин дахмалары дин үчүн вэ өлкэмизин мәдэниййэти үчүн рүсвайчылыгдыр“^{187а}. Күнәмуздчулары бу дахмаларда яшамаға вадар этмэк үчүн гэдим заманлардан мэнзиллэрин үстүндэ олан бир парча торпағы да онларын элиндэн алырлар. „Лөнд-лордлары вэ дарғаларынын кэнд фэһлэлэринэ гаршы бу пис рэфтары, онларла һүгүгсуз бир ирг кими рэфтар эдәнлэр әлейһинэ антагонизм вэ нифрэт хисси доғурмушдур“^{187б}.

Экинчиликдэки ингилабын биринчи тэдбири ондан ибарэт иди ки, иш ерлэриндэки дахмалар эн кениш мигясда вэ санки юхарыдан верилән бир шүар үзрә дағыдылмыш олду. Бир чох фэһлэлэр кэнд вэ шәһэрлэрдэ сыгнаг ахтармаға мәчбур олдулар. Орада онлары, бир сәфил кими, эн пис мәһәллэлэрин чардаглары, дахмалары, зирзәмилэри вэ эн ийрәнч кушәлэриндэ ерләшдирдилэр. Һэтта милләтчилик мөвһуматынын тә’сири алтында олан инкилислэрин дедийинэ көрә, аилә һәятыны чох дәрәчә севән, даим шад вэ әхлагча тәмиз минлэрлэ ирландиялы аилә бирдән-бирә әхлагсызлыг мэркәзлэринә көчүрүлмүш олду. Кишилэр яхынлыгдаки фермерлэрин тәсәррүфатларында иш ахтармаға мәчбур олдулар; бу фермерлэр исә онлары анчаг күнәмузд, йә’ни эн ә’тибарсыз әмәк һаггы илэ ишә көтүрүрлэр; һәм дэ „онлар инди фермая кедиб гайытмаг үчүн хейли йол кетмәли олурлар, яғышда сүмүклэринә гэдэр исланырлар вэ башга нараһатлыға дөзмәли олурлар ки, бу да чох вахт онларын эәифләмәсинә, хәстәләнмәсинә вэ демәли, әһтияч ичиндә боғулмасына сәбәб олур“^{187с}.

¹⁸⁷ Энә орада, р. 29.

^{187а} Энә орада, р. 12.

^{187в} Энә орада, р. 12.

^{187с} Энә орада, р. 25.

„Шәһәрләр һәр ил һәтта кәндә дә артыг һеса́б эдилән фәһләләри гәбул этмәли олурду“^{187d}, һәлә бундан сонра да тәәччүб эдирләр ки, „шәһәр вә гәсәбәләрдә фәһлә артыглыгы, кәндләрдә исә фәһләләрин азлыг этмәси, я да азлыг әдә биләчәйи тәһлүкәси мүшәһидә олунур“^{187e} Һәгигәт исә ондан ибарәтдир ки, бу фәһлә азлыгы ялныз „әкин ишләринин гызғын заманы, бичин вахты, яхуд язда“ һисс олунур, „илин галан айларында исә кәнд фәһләләринин чо́ху ишсиз галыр“^{187f}; „башлыча тахыл биткиси олан картоф йығылдыгдан сонра, октябрдан язын әввәлләринә гәдәр чәтин ки, онлар үчүн бир иш тапылсын“^{187g} вә һәтта онларын иши олдугда да „чо́х вахт бүтүн күнләри бош кедир вә бу сәбәбдән тез-тез ишләринин арасы кәсилир“^{187h}.

Әкинчиликдәки ингилабын, йә’ни әкин торпагынын отлаға чеврилмәсинин, машын тәтбигинин, әмәйә чидди гәнаәт эдилмәсинин вә саирәнин вердийи бу нәтичәләр, өз ренталарыны харичдә сәрф этмәк әвәзинә, илтифат әдиб Ирландиядаки өз маликанәләриндә яшәян нүмунәви ләндлордлар тәрәфиндән даһа артыг кәскинләшдирилир. Тәләб вә тәклиф ганунунун сарсылмаз тә’сирини сахламаг үчүн бу ағалар „өзләринә лазым олан әмәйин инди дәмәк олар һамысыны өз хырда фермерләриндән“ әлдә эдирләр, „беләликлә һәмин хырда фермерләр, тәләб олундуғу заман, һәтта әксәрийәтлә ади күнәмуздчуларын әмәк һаггындан даһа аз бир әмәк һаггы алыб өз ләндлордлары үчүн ишләмәйә мәчбурдурлар; биз һәлә әкин вә я мәһсул йығымынын ән гызғын заманы фермерин өз тарласыны бурахыб кетмәйә мәчбур олмасындан вә буна көрә мейдана чыхан әнкәл вә иткиләрдән данышмырыг“¹⁸⁷ⁱ.

Беләликлә, ишин йохлуғу вә һәмишәлик олмамасы, тез-тез баш верән вә узун мүддәт давам әдән ишсизлик,—нисби әһали артыглыгынын бүтүн бу әламәтләри, йохсуллара ярдым әдән хейрийә чәмийәтләри мүфәттишләринин һесабатында, Ирландия әкинчилик пролетариатынын мәшәггәтләриндән һеса́б эдилир. Биз инкилис кәнд пролетариаты ичәрисиндә дә бу кими һадисәләри мүшәһидә этдийимизи хатырлайырыг. Лакин фәрг бурасындадыр ки, сәнае өлкәси олан Инкилтәрәдә сәнае әһтият ордусу кәндләрдән топландығы һалда әкинчилик өлкәси олан Ирландияда әкинчилик әһтият ордусу өз ерләриндән гову́лмуш кәнд фәһләләринин сыгнағы олан шәһәрләрдән топланылыр. Инкилтәрәдә әкинчилик үчүн артыг олан фәһләләр дөнүб фабрика фәһләси олурлар; Ирландияда шәһәрләрә говуланлар шәһәрләрдә дә әмәк һаггына тә’сир көстәрирләрсә дә, енә кәнд фәһләлийиндә галырлар вә иш тапмаг үчүн даим кәндә кедирләр.

Рәсми һеса́бат мүәллифләри әкинчилик фәһләләринин мадди вәзиййәти һаггындаки мүлаһизәләрини белә хүласә эдирләр: „Он-

^{187d} Енә орада, р. 27.

^{187e} Енә орада, р. 26.

^{187f} Енә орада, р. 1.

^{187g} Енә орада, р. 32.

^{187h} Енә орада, р. 25.

¹⁸⁷ⁱ Енә орада, р. 30.

лар сон дэрэчэ гəнаəтлə яшайырларса да, алдыглары əмək һаггы əзлəри вə аилəлəринə ейинти тə'мин əтмək вə мənзил тутмаг үчүн күчлə чатыр; онларын өзүнə, арвадына вə ушагларына палтар алмаг үчүн əлавə мəдахил олмасы лəзымдыр... Башга мəһрумий-йəтлəрлə бирликдə онларын мənзил шəраити дə бу синиф ичəри-синдə яталаг вə вэрəм кими хəстəликлəрин асанлыгга яйылмасы үчүн хусуси шəраит яратмышдыр"^{187к}. Бунлардан сонра һеч дə тəəччүблү дейилдир ки, һесабат мүəллифлəринин бир ағыздан дедиклəринə кəрə бу синфин сыраларында дəрин бир наразылыг мүшəһидə эдилир, бу синиф һəттə кечмиш күнлəрин һəсрəтини чəкир, һазырки һəятындан нифрəт эдир, кəлəчəкдən үмидини кə-сир, „тəшвигатчыларын позучу тə'сири алтына дүшүр“ вə ялныз Америкая кəчмək хəялы илə яшайыр. Малтүсун һэр шейə чэрə эдэн тəдбири, йə'ни əһалинин əксилдилмəsi, яшыл Эрини бах белə бир чəннəтə чевирмишдир!

Ирландияда һəттə маһир сəнае фəһлəлəринин күзəраныны нү-майиш этдирмək үчүн бирчə мисал кəстəрилмəsi кифайəтдир.

Инкилис фабрика мүфəттишлəриндən Robert Baker дейир: „Бу яхынларда йохлама мəгсəдилə Ирландиянын шималына кетдийим заман бир шей мəни һейрəтə салды. Ирландиялы маһир бир фəһ-лə өз чүз'и вəсаити илə ушагларына тəһсил вермəйə чалышыр-ды. Мən онун өз дилиндən эшитдиклəрим илдүгү кими сөйлəйи-рəм. Онун һəгигəтən маһир бир фабрика фəһлəsi олдүгү бун-дан мə'лум олур ки, ону Манчестер базары үчүн мал истəһса-лында ишлəдирдилэр. Johnson: „Мəним сənəтим beetler-ликдир, базар эртəсиндən башламыш чүмə күнүнəдək сəһэр саат 6-дан кечə саат 11-ə гəдэр ишлəйирəм; шəнбə күнлəри иши ахшам саат 6-да гуртарырыг, һаһар вə истираһəт үчүн 3 саат вахтымыз олур. Беш ушағым вар. Көрдүйүм иш үчүн һəфтəдə 10 шиллинг 6 пенс алырам; арвадым да ишлəйир вə һəфтəдə 5 шиллинг алыр. Он ики яшында олан бөйүк гызым эвə бахыр. О бизим хөрək биширəнимиз вə еканə кəмəkчимиздир; кичик ушаглары мəkтəбə йола салыр. Арвадым да мəнимлə бир заманда юхудан дурур вə бəрəбэр эвдэн чыхырыг. Һəмишə сəһэр бизим эвин янындан кеч-чən бир гыз мəни сəһэр саат алтынын ярысында юхудан оядыр. Сəһэр ишə кедəндə һеч бир шей емирик. Бөйүк гызым бүтүн күнү кичик ушаглара бахыр. Биз саат 8-дə сəһэр емəйи үчүн эвə кəлирик. Һəфтəдə бирчə дəфə чай ичирик; күндə едийимиз һор-радыр (stirabout), ону да, гүввəмизə кəрə бə'зэн юлаф унундан, бə'зэн дə гарғыдалы унундан биширирик. Гышда бу гарғыдалы унуна бир аз гəнд вə су гатырыг. Яйда, бир парча ердə əкдийи-миз картофун мəһсулуну йығырыг; бу чүз'и мигдар картоф гур-таранда енə һоррая кечирик. Бүтүн ил узуну, базар күнлəримиз дə, ади күнлəримиз дə белə кечир. Ишдən сонра мən һəмишə ахшамлар өзүмү чох йорғун һисс эдирəм. Биз мүстəсна һаллар-да, чох аз вахт бир парча эт үзү кəрə билирик. Ушагларымызын үчү мəkтəбə кедир вə һэр бири үчүн һəфтəдə 1 пенс пул веририк.

^{187к} Енə орада, р. 21, 13.

Һәфтәдә 9 пенс мәнзил кирайәси веририк, торф вә яначаг ики һәфтәдә азы 1 шиллинг 6 пенсә тамам олур¹⁸⁸. Будур Ирландиядаки әмәк һаггы, будур Ирландиядаки һәят!“

Доғрудан да, Ирландиянын йохсуллуғу Инкилтәрәдә енә дә күндәлик мөвзу олмушдур. 1866-чы илин ахырларында вә 1867-чи илин әввәлләрində Ирландиянын ири мүлкәдарларындан лорд Dufferin „Times“ сәһифәләрində бу мәсәләнин һәллинә киришмишди. „Wie menschlich von solch grossem Herrn!“ [„Белә бир мө’тәбәр адам тәрәфиндән бу нә бөйүк инсанийәтпәрвәрликдир!“].

Е чәдвәлиндән биз көрдүк ки, 1864-чү илдә 4 368 610 фунт стерлинг мәбләғиндә үмуми мәнфәәтдән чәми үч капиталист 262 610 фунт стерлинг көтүрмүшдү, 1865-чи илдә исә, енә дә бу үч нәфәр „имтина әтмәк“ устады 4 669 979 фунт стерлинг мәбләғиндә үмуми мәнфәәтин 274 448 фунт стерлингини өз чибләринә гоймушдулар; 1864-чү илдә 26 капиталист—646 377 фунт стерлинг, 1865-чи илдә 28 капиталист—736 448 фунт стерлинг; 1864-чү илдә 121 капиталист—1 066 912 фунт стерлинг, 1865-чи илдә 186 капиталист—1 320 996 фунт стерлинг; 1864-чү илдә 1131 капиталист—2 150 818 фунт стерлинг, йә’ни иллик үмуми мәнфәәтин демәк олар ярысы мигдарында; 1865-чи илдә 1194 капиталист—2 418 933 фунт стерлинг, йә’ни иллик үмуми мәнфәәтин ярысындан артыг мәнфәәт көтүрмүшдүр. Лакин Инкилтәрә, Шотландия вә Ирландияда бир овуч ири мүлкәдарын милли мәдахилдән мәнимсәдийи һиссә о гәдәр бөйүкдүр ки, Инкилтәрәннин дәвләт адамлары торпаг рентасынын мүлкәдарлар арасында тәгсими һаггында мәнфәәтин тәгсими һаггындакинә бәнзәр статистика мә’луматы верилмәсини мүнәсиб көрмүрләр. Лорд Dufferin бу ири мүлкәдарлардан биридир. Рентанын вә мәнфәәтин бир заман „чохлуг“ әдә биләчәйи вә я бунларын боллуғунун мүййән бир чәһәтдән халгын йохсуллуғу илә әләгәдар ола биләчәйи кими бир тәсәввүрү бу лорд һәм „янлыш“ (unsound) тәсәввүр, һәм дә „һөрмәтсизлик“ һесаб әдир. Лорд фактлары әсас тутур. Факт исә беләдир ки, Ирландия әһалисинин сайы азалдығда Ирландиядаки торпаг ичарәләри артыр; әһалинин азалмасы торпаг саһиби үчүн, демәли, торпаг үчүн вә буна көрә, торпағын анчаг бир әлавәси олан халг үчүн дә „хейирлидир“. Беләликлә о дейир ки, Ирландиянын әһалиси һәлә инди дә лазым олдуғундан артыгдыр вә мүнәчирәт һәлә дә ләнк давам әдир. Там бир сәадәтә наил олмағ үчүн Ирландиядан азы даһа $\frac{1}{3}$ миллион фәһлә көчмәлидир. Күман әтмәйин ки, һәр шейдән әләвә шаиранә әһвал-руһиййәдә олан бу лорд, Санградо мәктәбиндән чыхмыш бир һәкимдир вә һәр дәфә өз нахошунун яхшылашмадығыны көрәндә ондан ган алдырыр, сонра бир дә ган алдырыр вә нәһайәт иш бир ерә чатыр ки, нахошун ганы гуртармағла хәстәлийи дә йох олуб кедир. Лорд Dufferin һәлә тәхминән ики миллион әвәзинә чәми $\frac{1}{3}$ миллион адамдан ган алынмасыны тәләб әдир, зира бу ики миллион адам өлкәдән чыхарылмаса бурада һәгиги мин иллик сәадәт сәлтәнәти гурула билмәз. Сүбут көстәрмәк чәтин дейилдир.

¹⁸⁸ „Reports of Insp. of Fact. for 31-st October 1866“, p. 96.

1864-чү илдә Ирландияда ичарэләрин сайы вә һәчми.

1 1 акрадәк ичарә- ләр		2 1 акрдан 5 акра- дәк ичарәләр		3 6 акрдан 15 акра- дәк ичарәләр		4 16 акрдан 30 ак- радәк ичарәләр	
сайы	сахәси	сайы	сахәси	сайы	сахәси	сайы	сахәси
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343
5 31 акрдан 50 ак- радәк ичарәләр		6 51 акрдан 100 ак- радәк ичарәләр		7 100 акрдан юха- ры ичарәләр		8 Үмуми сахә ^{188a}	
сайы	сахәси	сайы	сахәси	сайы	сахәси		
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	9 227 807	20 319 924 акр	

1851—1861-чи илләрдәки мәркәзләшмә башлыча оларак әввәлинчи үч категориядан олан ичарәләри, йә'ни азы 1 акр вә чоху 15 акр олан ичарәләри йох этди. Ән әввәл бунлар йох олмалыдыр. Бу, 307 058 „артыг“ фермери вә, һәр аиләдә ашағы орта һесабла 4 нәфәр олдуғу әһтимал әдиләрсә, үмумийәтлә 1 228 232 адамы „кәрәксиз“ әдир. Торпаг ингилабы баша чатдырылдыгда бунлардан $\frac{1}{4}$ һиссәсинин енидән мәшғул олачағы әһтимал әдилсә,—лакин бу ағла сығмаян бир әһтималдыр,—енә белә чыхыр ки, 921 174 нәфәр өлкәдән көчмәлидир: 4, 5 вә 6-чы категориялар, йә'ни 15 акрдан юхары олуб 100 акрдан артыг олмаян категориялар, Инкилтәрәдә чохдан мә'лум олдуғу ки, капиталист тахылчылыг тәсәррүфаты үчүн һәддиндән артыг кичикдир, гоюнчулуғ үчүн исә һеч дәрәчәсиндәдир. Демәли, юхарыдаки әһтималы нәзәрә алдыгда, даһа 788 761 нәфәр өлкәдән көчмәли олачагдыр ки, беләликлә чәми 1 709 532 нәфәр әдир. Лакин l'appetit vient en mangeant [иштәһа диш алтында олдуғуна] көрә, торпаг саһибләри бу фикрә кәләчәкләр ки, $3\frac{1}{2}$ миллион әһалиси галан Ирландия һәлә дә йохсул бир өлкәдир вә йохсуллуғуна сәбәб әһалисинин һәддән артыг чох олмасыдыр; демәли, Ирландия өз һәгиги вәзифәсини, йә'ни Инкилтәрәнин гоюн вә отлаг өлкәси олмағ вәзифәсини еринә етирә билмәк үчүн онун әһалиси һәлә чох азалмалыдыр^{188b}.

^{188a} Үмуми сахәйә „торф батаглыглары вә бош галан хам торпаглар“ да дахилдир.

^{188b} Бу әсәрин үчүнчү китабында, торпаг мүлкыйәти һаггындаки бөлмәдә мән әтрафлы кәстәрәчәйәм ки, әкинчиликдә зоракилик йолилә ингилаб әмәлә кәтирмәк вә Ирландия әһалисини ләндлордларын арзу этдийи бир кәмийәтә әндирмәк үчүн айры-айры торпаг мүлкыйәтчиләри вә Инкилтәрә ганунверчиләри ачлыгдан вә бунун доғурдуғу нәтичәләрдән даим мүнтәзәм сурәтдә һечә истифадә этмишләр. Енә орада хырда фермерләрин вә кәнд фәһләләринин вәзыййәтиндән дә тәкпар бәһс әдәчәйәм. Бурада анчаг бир ситат кәтирәчәйәм. Nassau W. Senior өләндән сонра нәшр олунан әсәрләриндән бириндә: Journals, Conversations and Essays relating to Ireland. 2 volumes. London 1868,

Дүняда һәр бир яхшы шейин пис чәһәти олдуғу кими, бу мәнфәәтли үсүлун да өз пис чәһәти вардыр. Ирландияда торпаг рентаһы йығылдыгча ирландиялылар да Америкаһа йығылырлар. Гоюн вә өкүзләрин сыхышдырыб өлкәдән чыхартдығы ирландиялылар океанын о бири тәрәфиндә енидән чанланыб зүһур әдирләр. Нәһәнк кәнч республика гочаман дәниз һөкмдарына гаршы кетдикчә даһа зәһмли бир сурәтдә баш галдырыр.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

[„Амансыз талә вә ганлы гардаш гырғыны ромалылары даим тәғиб әдир“. Horaz, Epoden, 7].

ИЙИРМИ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ИБТИДАИ ЙЫҒЫМ ДЕЙИЛӘН ШЕЙ

1. Ибтидаи йығымын сирри

Биз пулун капиталә нечә чеврилдийини, капиталдан изафи дәйәрин нечә әмәлә кәлдийини вә изафи дәйәр нәтичәсиндә капиталын нечә артдығыны көрдүк. Лакин капитал йығымы үчүн изафи дәйәр олмалы, изафи дәйәр үчүн—капиталист истәһсалы, бунун үчүн исә әмтиә истәһсалчыларынын әлиндә хейли мигдар капитал вә иш гүввәси олмалыдыр. Беләликлә, бүтүн бу һәрәкәт, көрүнүр ки, чыхылмаз бир даирә дахилиндә чәрәһә әдир вә бурадан чыхмаг үчүн капиталист йығымындан әввәл „илкин“ йығымын (А. Смитин „previous accumulation“инин) мөвчуд олдуғуну, йәни капиталист истәһсал үсүлунун нәтичәсини дейил, онун әсас

vol. II, p. 282—әзчүмлә дейир: „Dr. G. һағлы олагаг көстәрмишдир ки, йохсуллар һағгындаки ганунумуз ләндлордлага гәләбә газандырмаг үчүн күчлү бир силаһдыр; икинчи бир силаһ—мүһачирәтдир. Ирландиянын досту олан һеч кәс мүһарибәнин (ләндлордларла хырда келт фермерләри арасындаки мүһарибәнин) узанмасыны арзу әтмәз, бу мүһарибәдә фермерләрин галиб чыхмасыны исә һеч арзу әтмәз... О (һәммин мүһарибә) нә гәдәр тез гуртарса, Ирландия, отлаглар үчүн лазым олан аз мигдар әһалийә малик бир отлага (grazing country) нә гәдәр тез чеврилсә, бүтүн синифләр үчүн бир о гәдәр яхшыдыр“.—Инкилтәрәдәки 1815-чи ил тахыл ганунлары Ирландиянын Бөйүк Британия сәрбәст сурәтдә тахыл кәтирмәк инһисарыны тәмин әдирди. Беләликлә сүн'и сурәтдә һәммин ганунлар тахыл бечәрилмәсинә көмәк әдирди. 1846-чы илдә тахыл ганунлары ләғв әдилмәклә һәммин инһисар бирдән-бирә мәнв әдилмиш олду. һәлә башга амилләр бир тәрәфә галсын, тәкчә бу һадисә Ирландия әкин ерләринин отлаглага чеврилмәсини, фермаларын тәмәркүзләшмәсини вә хырда кәндлиләрин өлкәдән говулмасыны чоһ гүввәтләндирмәйә кифайәт иди. 1815—1846-чы илләр дөврүндә Ирландия торпағынын мәһсулдарлығыны тәрифләйиб дейирдиләр ки, тәбиәт өзү Ирландияны ялныз бугда әкмәк үчүн яратмышдыр; инди исә инкилис агрономлары, игтисадчылары вә сиясәтчиләри бирдән кәшф әтмишдир ки, Ирландия ем биткиләри истәһсалындан башга һеч бир шейә ярамаз! Чәнаб Leonce de Lavergne дә буну дәрһал каналын о бири тәрәфиндә тәкрат әтди. Бу кими ушаг әфсанәләринә ялныз Lavergne кими „чидди“ бир адам уя биләр.

тәмәл нөгтәсини тәшкил эдән йығымын мөвчуд олдуғуну фәрз әтмәлийик.

Бу ибтидаи йығымын сияси игтисадда ойнадығы рол, илк күнаһын дин аләминдә ойнадығы ролун тәхминән әйнидир: Адәм гадаған олуна бугданы ейиб бүтүн бәшәр нәслини күнаһа батырмышды. Мә’лум бир һадисәнин нечә әмәлә кәлдийи изаһ әдиліркән бу һадисә, чох гәдим заманларда баш верән тарихи бир мәһәкә кими көстәрилир. Куя чох гәдимләрдә бир дәстә чалышған, ағыллы вә һәр шейдән әввәл, гәнаәткар адамлар, бир дә әлләринә кечәни исраф әдиб түкәдән вә һәтта бундан артығына да әл атан бир йығын лүт тәнбәлләр вармыш. Иш белә кәтирмиш ки, биринчиләр сәрвәт топламышлар, икинчиләрин исә өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шейләри галмамышдыр. Куя о замандан бәри, нә гәдәр ишләсәләр дә һәлә индийәдәк өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шейләри олмаян бөйүк йохсуллар күтләси, бир дә лап гәдимләрдән бәри ишләмәдикләринә бахмаяраг сәрвәтләри даим артан бир овуч варлылар зүмрәси мөвчуд имиш.

Доғрудур, инсанларын күнаһа батдығлары һаггындаки динн әфсанә бизә, инсанларын алын тәри төкүб чөрәк емәйә мәнһум олундуғларыны тәсвир әдир; игтисади күнаһын тарихи исә, әксинә, инсанлары чох марағландыран бир сиррин үстүнү ачыр вә, чөрәк емәк үчүн тәр төкмәйә гәт’ийән әһтиячы олмаян адамларын нечә мейдана кәлдийини көстәрир.

Бу чүр мә’насыз ушаг нағыллары һәлә енә дә чейнәнилиб тәкрар олунмагдадыр. Мәсәлән, сосялизмн мүлкыйәтә гаршы уғурсуз һүчумларыны өз китабында куя һечә чыхардығыны күман эдән чәнаб Т’ер һәмин ушаг нағылларыны, бир заманлар ити дүшүнчә саһиб олан франсызлара дөвләт адамы әдасы илә тән-тәнәли вә чидди бир тәрздә тәгдим әтмәйи мүмкүн билир. Лакин мүлкыйәт мәсәләсинә тохунмаг лазым кәлдикдә, ушаг әлифба китабларындаки бир нөгтейи-нәзәри бүтүн яшларда вә бүтүн инкишаф пилләләриндә оланлар үчүн еканә дүзкүн бир нөгтейи-нәзәр кими әсасландырмағы мүгәддәс бир вәзифә һесаб әдирләр^{188с}. Мә’лум олдуғу үзрә, истила, зүлм вә талан—бир сөзлә зоракилик, керчәк тарихдә чох бөйүк рол ойнамышдыр. Лакин мүлайим сияси игтисадда әзәлдән динчлик вә сакитлик һөкм сүрмүшдүр. Һүгуг вә „әмәк“, варланмаг үчүн лап әзәлдән еканә васитә олмуш, лакин айдындыр ки, „һазырки заман“ һәмишә истисна тәшкил әтмишдир. Һәгигәтдә исә ибтидаи йығым үсуллары һәр нә олса да, динчлик вә сакитлик дейилдир.

^{188с} Белә бир тәлхәкликдән һиддәтләнән Кәте ону белә бир „сорғу-суалда“ лаға гоюр:

Мүәллим: Де көрүм, бала, бүтүн бу не’мәтләр һарадандыр? Сән ки, өзүн һеч бир шей әлдә әдә билмәзсән.

Ушаг: Бәли, мән һамысыны атамдан алмышам.

Мүәллим: Бәс онда атан кимдән алыб?

Ушаг: Бабадан.

Мүәллим: Йох, олмады! Онда бәс бабан кимдән алыб?

Ушаг: О бунларын һамысыны өзкәсиндән көтүрүб.

Пул вә әмтиә, һәмчинин яшайыш васитәләри илә истеһсал васитәләри өзлүйүндә капитал дейилдир. Бунлары капитала чевирмәк лазымдыр. Лакин бунлар анчаг мүййән шәртләр әсасында капитала чеврилә биләр ки, о шәртләр дә бунлардан ибарәтдир: ән мұхтәлиф гәбилдән олан ики әмтиә саһиб тәмаса кәлмәлидир; бунлардан бири пул, истеһсал васитәләри вә яшайыш васитәләри саһибидир, дикәри исә азад фәһләдир; бунларын биринчиси мәнимсәдийи дәйәр мәчмууну даһа да артырмаг үчүн иш гүввәси сатын алмалыдыр, икинчиси исә өз иш гүввәсини, демәли әмәйини сатыр. Фәһлә ики мә'нада азад олмалыдыр: о өзү кәрәк гул, тәһкимли кәндли вә саирә кими билаваситә истеһсал васитәләри чүмләсиндән олмасын, лакин мүстәгил тәсәррүфатла мәшгул олан кәндлиләрә вә башгаларына да кәрәк бәнзәмәсин, онун кәрәк истеһсал васитәләри олмасын, йә'ни фәһлә кәрәк истеһсал васитәләриндән мәһрум олсун, бунлардан мәһрум әдилмиш олсун. Әмтиә базары бу чүр парчаландыгда капиталист истеһсалы үчүн лазым олан әсас шәртләр яранмыш олур. Капиталист мүнәсибәтләри тәләб әдир ки, әмәйи һәрәкәтә кәтирән васитәләр фәһләнин өз әлиндә олмасын. Капиталист истеһсалы дирчәлиб аяг тутан кими һәммин айрылманы нәинки давам әтдирир, һәтта даим артан бир мигяса тәкрат әдир. Беләликлә, капиталист мүнәсибәти ярадан просес, фәһләни өз әмәк шәртләри үзәриндәки мүлкийәтиндән айырмаг просесиндән башга бир шей ола билмәз; бу просес—бир тәрәфдән ичтимаи истеһсал вә яшайыш васитәләрини капитала, дикәр тәрәфдән дә билаваситә истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирән бир просесдир. Демәли илкин йығым адланан шей анчаг, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән айыран тарихи просесдир. Бу просес капиталын вә она мұтабиг олан истеһсал үсүлунун тарихгабағы дөврүнү тәшкил әтдийи үчүн „илкин“ көрүнүр.

Капитализм чәмийәтинин игтисади гурулушу [тәсәррүфат гурулушу] феодализм чәмийәтинин игтисади гурулушундан доғмушдур. Феодализм чәмийәтинин позулуб дағылмасы капитализм чәмийәтинин үнсүрләринә сәрбәстлик вермишдир.

Билаваситә истеһсалчы, йә'ни фәһлә анчаг, торпаға тәһким олунмагдан вә бир тәһкимли кими башга бир шәхсин асылылығындан гуртардыгда өзү өзүнүн ағасы олур. Сонра, фәһлә өз иш гүввәсини азад сата билмәк үчүн вә өзүнүн бу әмтиәсини алычы олан ерләрә апара билмәк үчүн сехләрин һөкмранлығындан, шакирд вә уста ярдымчысы үчүн гоюлан сех низамнамәләриндән вә әмәйи буховлаян башга ганунлардан азад олмалыдыр. Беләликлә, истеһсалчыны муздлу фәһләйә чевирән тарихи просесин бир чәһәти, истеһсалчыны феодализм вә сех мәчбурийәтиндән азад әтмәкдир; бизим буржуа тарихчиләри дә һәммин тарихи просесин анчаг бу чәһәтини көрүрләр. Лакин бунун дикәр бир чәһәти дә вардыр; бу чәһәт ондан ибарәтдир ки, феодализм вә сех мәчбурийәтиндән азад әдиләнләр анчаг, бүтүн истеһсал васитәләри вә гәдим феодализм гайдаларынын тәмин әтмиш олдуғу бүтүн яшайыш имканлары онларын әлиндән алындыгдан сонра онлар өзләрини сатмалы олурлар. Һәм дә онларын әмлақдан белә мәһрум әдилмәләри та-

рихи, садэчэ күман вэ тэхминлэрэ эсасланмайыб бэшэриййэт тарихинэ атэш вэ гылынчла язылмышдыр.

Сэнае капиталистлэри, бу ени һөкмранлар, ялныз сех усталарыны дейил, сэрвэт мәнбэлэринин саһиби олан феодаллары да сыхышдырыб арадан чыхартмалы идилэр. Бу нөгтейи-нэзэрдэн онларын йүксэлиши, феодал һакимиййэтинэ вэ онун дөзүлмэз имтиязларына гаршы, һәмчинин сехлэрэ гаршы, истехсалын сэрбэст инкишафына вэ инсанын инсаны сэрбэст сурэтдэ истисмар этмэсинэ мане олан сех буховларына гаршы галибиййэтли мүбаризэнин нэтичэсидир. Лакин сэнае пәһләванлары гылынч пәһләванларыны анчаг, өзкэлэринин яратмыш олдуғу һадисэлэрдэн истифада этмәклә сыхышдырыб мейдандан чыхара билмишләр. Онлар да, бир заман Ромада азад бурахылан бә'зи гулларын дөнүб өз саһиблэри үзэриндә һөкмран олмасына имкан верән чиркин васитэлэрдэн истифада эдиб йүксэлмишләр.

Һәм муздлу фәһләни, һәм дә капиталисти яратмыш олан инкишафын башланғычында фәһлә гул вэзиййэтиндэ иди. Бу инкишаф, эсарэтин шәклинин дәйишмәсиндэн, феодал истисмарынын капиталист истисмарына чеврилмәсиндэн ибарэт олмушдур. Бу просесин нечә инкишаф этдийини баша дүшмәк үчүн, чох да гәдимлэрә әл атмағымыза әһтияч йохдур. Капиталист истехсалы һәлә XIV вә XV әсрләрдә Аралыг дәнизи саһиллэриндәки айры-айры шәһәрләрдә еничә башланмыш олса да, тарихдә капитализм дөврү анчаг XVI әсрдән башланыр. Бу дөвр тәһкимчилийин һәлә чохдан бәри мәһв әдилдийи вә орта әсрлэрин ән әлван чичәйи олан азад шәһәрләр артыг хейли солмуш олдуғу ерләрдә башланмышдыр.

Яраныб тәшәккүл тапмагда олан капиталистләр синфинин йүксәлмәсинә бу вә я башга бир шәкилдә хидмәт әдән бүтүн чеврилишлэрин, илкин йығым тарихиндә бөйүк әһәмиййәти олмушдур; лакин бу ишдә хусусилә мүнһүм рол ойнаян чәһәт, йығын-йығын күтлэләри гәфлэтән вә зоракиликлә өз яшайыш васитэлэриндән айырыб һүгүтсуз пролетарлар һалында әмәк базарына тулламагдан ибарәт олмушдур. Кәнд тәсәррүфат истехсалчысынын әмлактан, кәндлинин торпагдан мәһрум әдилмәси, бүтүн бу просесин әсасыны тәшкил әдир. Биз дә ән әввәл бу әсасы тәдгиг этмәлийик. Бу просесин тарихи мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чаларларда олмуш, мүхтәлиф гайдада вә мүхтәлиф тарихи дөврләрдә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бу мәһрум әдилмә просеси ән классик формада анчаг Инкилтәрәдә баш вердийи үчүн биз дә мисал олараг Инкилтәрәни көтүрүрүк¹⁸⁹.

¹⁸⁹ Капиталист истехсалынын һәр ердән габаг инкишаф этмиш олдуғу Италияда, тәһкимчилик мүнәсибәтлэри дә һәр ердән габаг позулмушду. Тәһкимли кәндли бурада һәлә өзүнә торпаг һүгүгу газанмамышкән тәһкимли вэзиййәтиндән азад олмушду. Буна көрә дә азад олан кәндли дәрһал чәмиййәт харичиндә галан пролетар һалына дүшүр вә чоху һәлә Рома дөврүндән галан шәһәрләрдә өзүнә дәрһал ени ағалар тапыр. XV әсрин ахырларындан әтибарән, дүня базарында баш верән ингилаб Шимали Италиянын тичарәт үстүнлүйүнү мәһв этмәйә башладыгда, әкс истигамәтдә һәрәкәт башланды. Шәһәрләрдән сыхышдырылыб кәндләрә кедән йығын-йығын фәһләләр кәндләрдә бағчылыг шәклиндә гурдуглары хырда әкинчилик ишини мисилсиз бир сурәтдә тәрәгги этдирмәйә башладылар.

2. Кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум әдилмәси

Инкилтәрәдә тәһкимчилик асылылығы фе'лән XIV әсрин ахырларында арадан галхмышды. О заман вә хусусилә XV әсрдә әһалинин бөйүк әксәрийәти, һәр һансы бир феодализм лөвһәси архасында кизләнмиш мүстәгил тәсәррүфаты олан азад кәндлиләрдән ибарәт иди¹⁹⁰. Ири мүлкәдар маликанәләриндә, бир заман өзү дә тәһкимли кәндли олан дарға (bailiff), азад фермер тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды. Әкинчиликдәки музду фәһләләрин бир гисми, бош вахтларында мүлкәдар үчүн ишләйән кәндлиләрдән ибарәт иди, бир гисми дә сөзүн әсл мә'насында музду фәһләләр олуб һәм нисби, һәм дә мүтләг чәһәтчә аз олан хусуси бир синиф тәшкил әдирди. Һәтта бу музду фәһләләр дә фе'лән мүстәгил кәндли идиләр, чүнки әмәк һаггы алмагла бәрәбәр онлара коттеч вә 4—5 акр әкин ери верилрди. Бундан башга онлар әллик ичма торпагларындан әсл кәндлиләрлә бәрәбәр истифадә әдир, бу торпагларда өз мал-гарасыны отарыр вә яначаг: одун, торф вә саирә йығырдылар¹⁹¹.

Бүтүн Авропа өлкәләриндә феодализм истәһсалы шәраитиндә торпаглар, дәрәбәйләрә табә олан мүмкүн гәдәр чох кәндли арасында бөлүнмүшдү. Бүтүн һөкмдарлар кими феодализм ағаларын да күчү, алдыглары рентанын мигдары илә дейил, рәийәтләринин сайы илә өлчүлүрдү, буларын сайы исә мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәндлиләрин сайындан асылыдыр¹⁹². Норман истиласындан сонра Инкилтәрәнин торпаглары, һәр бири бә'зән 900-ә гәдәр гәдим англосакс лордлуларындан ибарәт чох бөйүк баронлуғлар бөлүнмүшдүсә дә, Инкилтәрә енә йығын-йығын хырда кәндли тәсәррүфатлары илә долу иди вә анчаг айры-айры ерләрдә һәмин тәсәррү-

¹⁹⁰ „Өз тарлаларыны өз әмәкләри илә бечәрән вә азачыг вары олан хырда торпаг саһибләри... о заман милләтин индикиндән хейли чох һиссәсини тәшкил әдирди... Өз аңләләри илә бирликдә бүтүн әһалинин, йәгин ки, еддидә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил әдән азы 160 000 нәфәр торпаг саһиб, өз хырда freehold-саһибләрини (freehold—торпаға там саһиб олмаг демәкдир) бечәрмәклә яшайырды. Бу хырда торпаг саһибләринин орта кәлири 60—70 фунт стерлинг тәхмин әдилир. Мүәййән әдилмишдир ки, өз торпағыны бечәрәнләрин сайы, башгасынын торпағыны ичәрә әдәнләрдән чох имиш“ (M a s a u l a y, History of England. 10-th ed. London 1854, vol. I, 333, 334). Һәлә XVII әсрин сон отуз илиндә инкилис халгынын $\frac{4}{5}$ һиссәси әкинчиликлә мәшғул иди (енә орада, р. 413).—Мән она көрә Маколейдән ситат кәтирирәм ки, тарихи даим сахта-лашдыран Маколей бу кими фактлары мүмкүн гәдәр „малалайыр“.

¹⁹¹ Унутмамалы ки, Һәтта тәһкимли кәндлиләр өз һәйәтләринә битишик хырда торпаг саһибләринин саһиб—һәрчәнд төйчү верән саһиб—олмагла бәрәбәр, ичма торпаглары үзәриндәки мүштерәк мүлкийәтдә дә иштирак әдирдиләр. „Орада (Силезияда) кәндли сервдир“. Лакин бу „сервләр“ дә ичма торпаглары саһибләри сырасындадырлар. „Силезиялылары һәлә индийәдәк ичма торпагларыны бөлүшдүрмәйә манл әтмәк мүмкүн олмамышдыр, һалбуки Ени Маркада бир кәнд бәлә галмамышдыр ки, орада бу бөлкү чох мүвәфғәгийәтлә һәята кечирилмиш олмасын“ (M i r a b e a u, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, vol. II, p. 125, 126).

¹⁹² Торпаг мүлкийәти халис феодализм үсулилә гурулуб, хырда кәндли тәсәррүфатлары кениш өлчүдә инкишаф әтмиш олан Япония, Авропанын орта әсрләрдәки мәнзәрәсини, чох гисми яңлыш буржуа фикирләрилә долу олан тарих китабларымыздан даһа дүзкүн верир. Орта әср гайдалары мәсәләсиндә „либерал“ олмаг, көрүнүр чох әлверишлидир.

фатлар арасында ири ағалыг мүлклери варды. Кәнд тәсәррүфатынын бу чүр гурулмуш олмасы вә әйни заманда шәһәр һәятынын хүсүсән XV әсрдә чошгун бир шәкилдә тәрәгги әтмәси, баш назир Fortescue-нүн өз „Laudibus Legum Angliae“ адлы әсәриндә бәләғәтли бир диллә тәсвир әтдийи халг сәрвәтинин яранмасына имкан верди; лакин бу гурулуш капиталист сәрвәтинин яранмасына имкан вермирди.

Капиталист истәһсал үсулу үчүн әсас яратмыш олан чеврилишин мүгәддимәси, XV әсрин сон отуз илиндә вә XVI әсрин илк он илләриндә баш верди. Сәр Чәмс Стүартын һағлы олараг дедийи кими, „әвләрә вә һәйәтләрә долушуб авара галмыш“ феодал гошун дәстәләринин ләғв әдилмәси нәтичәсиндә чәмиййәт харичиндә галан йығын-йығын пролетарлар фәһлә базарларына тулланды. Доғрудур, өзү дә буржуа инкишафынын мәһсулу олан крал һакимиййәти мүтләғиййәтә наил олмаға чан атдығындан һәммин феодал гошун дәстәләринин позулмасыны сүр'әтләндирирди, лакин һеч дә бу позулманын еканә сәбәби дейилди. Крал һакимиййәтинә вә парламана ән чох зидд олан ири феодалларын өзү ичма торпағларыны гәсб әтмәклә вә бечәрдикләри торпаға феодалларын өзү гәдәр феодал мүлкиййәти һүгугу олан кәндлиләри бу торпағлардан говуб чыхармагла өзләри сайча даһа чох пролетариат яратмышдылар.

Инкилтәрәдә буна билаваситә тәкан верән амил, Фландрия юн мануфактурасынын тәрәггиси вә бу мүнәсибәтлә юнун гиймәтинин артмасы олмушду. Көһнә феодал задәканлары бөйүк феодал мүһарибәләри нәтичәсиндә арадан чыхмышды, ени феодал задәканлары исә өз зәманәсинин етишдирмәси олдуғундан, пул бунларын нәзәриндә бүтүн гүввәләр гүввәси иди. Одур ки, әкин ерләрини гоюн отлағына чевирмәк, феодалларын шүары олду. Харрисон „Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles“ адлы әсәриндә хырда кәндлиләрин торпағдан бу чүр мәһрум әдилмәләринин өлкәйә нә гәдәр фәлакәтли бир тә'сир кәстәрдийини тәсвир әдир.

Харрисон дейир: Лакин „what care our great incroachers!“ [бизим бөйүк гәсбкарларын нә вечинә!]. Кәндлиләрин комалары вә фәһләләрин коттечләри зорла дағыдылмыш вә я башлы-башына бурахылмышдыр. Харрисон дейир: „Чәнкавәр маликанәләриндән һәр биринин индики вәзиййәтини көһнә сияһиләрлә мүғайисә әтсәк көрәрик ки, сайсыз-һесабысыз әвләр вә хырда кәндли тәсәррүфатлары йох олмушдур, торпағ инди мигдарча хейли аз адама чөрәк верир, ени шәһәрләр инкишаф әтмәклә бәрабәр бир чох шәһәрләр бәрбад олмушдур... Учурулуб гоюн отлағына дөндәрилән шәһәр вә кәндләрдән бә'зи шейләр нағыл әдә биләрдим; инди орада мүлкәдар әвләриндән башга бир шей галмамышдыр“.

Бу гәбилдән олан көһнә тарихи гейдләрдәки шикайәтләр һәр һалда бир гәдәр шиширилмишдир, лакин о заман истәһсал мүнәсибәтләриндә баш верән ингилабын о заманки мүәллифләрә нечә тә'сир кәстәрдийини дүрүст тәсвир әдир. Баш назир Fortescue-нүн әсәрилә Томас Морун әсәрини мүғайисә әтдикдә биз, XV әсрлә XVI әср арасындаки дәрин учуруму айдын көрүрүк. Торнтонун

һағлы оларағ гейд этдийи кими, Инкилтәрә фәһлә синфи өз гызыл дөврүндән сонра һеч бир ара пиллә кечмәдән бирбаша кәлиб дәмил дөврүнә дүшмүшдүр.

Бу чеврилиш ганун верәнләри горхуя салмышды. Ганунлар һәлә әлә бир мәдәнийәт дәрәчәсинә кәлиб чатмамышды ки, орада „Wealth of the Nation“ [милли сәрвәт], йә’ни капитал ярадылмасы, халг күтләләринин амансызлыгла истисмар олунмасы вә йохсуллашдырылмасы һәр бир дөвләтин мүдриклийи үчүн сон бир наилийәт һесап әдилир. Бәкон VII Һенрих һағгында яздығы тарихдә дейир: „Бу заманлара яхын (1489-чу илдә), әкин ерләринин анчаг бир нечә чобан тәрәфиндән нәзарәт олунмасыны тәләб әдән отлаглара (гоюн вә саирә отлагларына) чеврилмәсинә гаршы шикайәтләр чохалмышды; өмүрлүк вә я иллик ичарәйә верилән торпаглар („yeomen-ләрин“ [азад әкинчиләрин] чох һиссәси иллик ичарә илә яшайырды) ағалыг маликанәләринә чеврилмишди. Нәтичәдә халг, һәмчинин шәһәрләр, килсәләр вә әшәр веркиси азалмышды... Крал вә парламан һейрәт әдиләчәк бир мүдриклик көстәриб бу бәләя бир чарә әләмәйә чалышырдылар. Онлар ичма торпагларынын (depopulating inclosures) гәсб әдилмәси вә бу йолла әһалинин вар-йохдан чыхарылмасына гаршы, һабелә бу гәсбкарлығын ардынча кәлиб әһалини вар-йохдан чыхаран отлаг тәсәррүфатына (depopulating pasture) гаршы тәдбир көрмүшдүләр“.

VII Һенрих тәрәфиндән 1489-чу илдә верилән ганунун 19-чу маддәси азы 20 акр торпағы олан кәндли әвләринин дағыдылмасыны гадаған әдир. Бу гануну VIII Һенрихин 25-чи гануну бәрпа әдир. Бу ганунда әзчүмлә дейилир ки, „бир хейли ичарә торпаглары, чохлу мал-гара вә хүсусән гоюн сүрүләри бир овуч адамын әлиңә топланмагдадыр, буна көрә дә торпаг ренталары чох галхмышдыр, әкинләр (tillage) чох пис бечәрилир, килсәләр вә әвләр учмуш, һәдсиз-һесабсыз адамлар өзләрини вә аиләләрини доландырмаг имканындан мәһрум галмышлар“. Буна көрә ганунда, дағылмыш кәндли һәйәтләринин бәрпа әдилмәси тәләб олунур, әкин ери илә отлаг арасында нисбәт тә’йин әдилир вә и. а. 1533-чу илдә верилмиш бир ганунда, бир чох мүлкийәтчиләрин 24 минә гәдәр гоюну олмасы мүнәсибәтилә тәәссуф әдилир вә бир адамын ән чоһу ики мин гоюн сахламасына ичазә верилир¹⁹³.

Хырда фермер вә кәндлиләрин әмлакдан мәһрум әдилмәсинә гаршы нә халгың этдийи шикайәтләрин, нә дә VII Һенрих заманындан башламыш 150 ил мүддәтиндә верилән ганунларын һеч бир сәмәрәси олмамышды. Бу ганунларын сәмәрәсизлийинин сирини Бәкон, өзү истәмәдийи һалда ачыб бизә көстәрмишдир. Бәкон өз „Essay, civil and moral“ында (Sect. 20) языр: „VII Һенрихин ганунунда һейрәтә лайиғ мә’налы бир чәһәт ондан ибарәт иди ки, бу ганун мүйәйән нормал өлчүдә әкинчилик тәсәррүфатлары вә һәйәтләр әмәлә кәтирмишди, йә’ни бунлара о гәдәр торпаг сахламышды ки, бу шәраитдә һәммин тәсәррүфат вә һәйәтләр кифайәт гәдәр тә’мин олунмуш вә гул кими асылы ол-

¹⁹³ Томас Мор өз „Утопия“ әсәриндә „гоюнларын адамлары едийи“ гәрибә бир өлкәдән данышыр („Utopia, transl. Robinson, ed. Arber. London 1869“, p. 41).

маян рэиййэт верэ билэрдилэр, дикэр тэрэфдэн дэ, котаны муздур дейил, тэсэррүфат сахибинин өзү өз элилэ сүрәрди“ („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings“)^{193a}.

Капиталист истелсалы исэ, аксинэ, халг күтлэлэринин мәнз гул вэзиййэтиндэ олуб муздлу фәһлэлэрэ, онларын әмәк васитәлэринин исэ капиталә чеврилмәсини тәләб әдирди. Нәмин кечид дөврү әрзиндә ганунлар һәр әкинчилик фәһләси коттечинә азы 4 акр торпаг тәһким әдилмәсинә чалышыр вә бу фәһләнин өз әвиндә башга һәмхана сахламасыны гадаған әдирди. Һәлә 1627-чи илдә, I Яков заманы, Рочер Крокер өз Фронт-Милл маликанәсиндә коттеч тикдириб бу коттеч үчүн 4 акр торпаг айырмадығына көрә мәнкум әдилмишди; һәлә 1638-чи илдә, I Карл заманы, көһнә ганунларын, хүсүсән 4 акр торпаг һаггындаки ганунун еринә етирилмәсинә наил олмаг мәгсәдилә крал тәрәфиндән бир комиссион тәшкил олунмушду; һәлә Кромвел Лондондан узаг башы 4 мил мәсафәдә олан ерләрдә 4 акр торпагы олмаян әвләрин тикилмәсини гадаған әтмишди. Һәлә XVIII әсрин биринчи ярысында кәнд тэсэррүфат фәһләси өз коттечи үчүн 1 акрдан 2 акра гәдәр торпаг айрылмадыгда мәнкәмәйә шикайәт әдирди. Инди исэ бу фәһлә өз коттечи әтрафында балача бир бағчасы олса вә я әвиндән бир аз кәнарда бир нечә квадрат сажән торпаг ичарә әдә билсә өзүнү хошбәхт сайыр. Dr. Hunter дейир: „Бурада торпаг саһибләрилә ичарәдарлар әлбир һәрәкәт әдирләр. Коттеч янында бир нечә акр торпаг олсайды фәһлэләр һәддән артыг мүстәгил олардылар“¹⁹⁴.

XVI әсрдә, реформасия вә онунла әлагәдар оларәг күлли мигдар килсә мүлкләринин мәнимсәнилмәси нәтичәсиндә халг күтлә-

^{193a} Бәкон азад таваналы кәндлиләрлә яхшы пияда гошун арасындаки әлагәни изаһ әдир. „Краллығын гүдрәтини вә адәтләрини давам әтдирмәк үчүн, ичарәйә верилән торпаг саһәсини кифайәт һәчмдә сахламағын чоһ бөйүк әһәмийәти вар иди, чүнки сағлам вә бачарыглы адамларын корлуг чәкмәдән бабат яшамаларыны тәмин әтмәк вә краллыгда торпагларын бөйүк гисмини уеопангу-ләрин, йә’ни әсилзәдәләрлә ерсизләр (cottagers) вә муздурлар арасындаки ортабаблар тәбәгәсинә мәнсуб оланларын ихтиярына вермәк лазым иди... Зира һәрб ишинин ән яхшы мүтәхәссисләринин һамысы бу фикирдәдирләр ки,... ордунун әсас гүв-вәси инфантериядыр, йә’ни пияда гошундур. Лакин яхшы пияда гошун тәшкил әтмәк үчүн, һәгир бир гул вэзиййәтиндә вә я диләнчилик ичиндә яшайыб бөйүмүш адамлар дейил, азадлыгда вә мүәййән рифаһ ичиндә бөйүмүш адамлар лазымдыр. Буна көрә әкәр дөвләтдә әсилзәдәләр вә йүксәк тәбәгәләр башлыча ер тутур, кәнд әһалиси вә әкинчиләр исә анчаг фәһлэләрлә муздурлардан, һәбелә ерсизләрдән, йә’ни анчаг дахмасы олан диләнчиләрдән ибарәтдирсә, белә бир шәрәитдә яхшы сәвари гошун дүзәлтмәк бәлкә дә мүмкүн олар, лакин яхшы, мөһкәм пияда гошун дүзәлтмәк гәт’ийән мүмкүн олмаз... Буну биз Франсада, Италияда вә бә’зи башга харичи өлкәләрдә көрүрүк; бунларда һәгигәтән бүтүн әһали задәканлардан вә йохсул кәндлиләрдән ибарәтдир... Нәм дә о дәрәчәдә ки, бу өлкәләр пияда алайлары сахламаг үчүн дәстә-дәстә исвәчрәлини музд илә әскәрийә чәлб әтмәли олурлар; буна көрә дә дейирләр ки, һәмин милләтләрин әһалиси чоһ, әскәрләри исә аздыр“ („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet’s England, ed. 1719. London 1870“, p. 308).

¹⁹⁴ Dr. Hunter „Public Health. 7-th Report 1864. London 1865“, p. 134— „Фәһлэләр үчүн вериләси торпағын (көһнә ганунларда) көстәрилән мигдары инди һәддән артыг сайылып, чүнки онларын бу гәдәр торпагы олса дөнүб хырда фермер оларлар“ (George Roberts, The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries, London 1856, p. 184, 185).

лэринин зорла эмлақдан мэррум эдилмэси ени бир дэһшэтли шэкил алды. Реформасия эрэфэсиндэ католик килсэси, инкилис торпағларыннан хейли һиссэсинин феодал саһиби иди. Монастырларын лэғв эдилмэси вэ с. бураларда яшайнлары пролетариата чевирди. Килсэ мүлклэринин хейли һиссэси кралын ачкөз яхын адамларына бағышланды вэ я һавайы гиймэтлэ мөһтэкирлэрэ, фермерлэрэ вэ шәһэрлилэрэ сатылды, бунлар да һәммин торпағлары нэсләнбәнэсл ичарэ эдэнлэрин элиндэн алыб бир тэсэррүфат һалында бирлэшдирирдилэр. Ганунун йохсуллашмыш экинчилэрэ килсэ эшэр веркисинин мүэййән гисминин алмағ үчүн тәмин этдийи һүгүг, сәссиз-сәмирсиз онларын элиндэн алынмышды¹⁹⁵. Елизавета бир дэфэ Инкилтэрэни сәһһэт эдиб гайыдандан сонра һәйэчанла: „*Rapere ubique jacet*“ [„һәр тәрәфә бахырсан йохсулдур“] демишди. Елизаветанын падшаһлығынын 43-чү илиндә һөкүмәт нәһайәт өлкәдәки пауперизми рәсми сурәтдә әтираф әтмәйә мәчбур олмуш вэ йохсулларын хейринә верки гоймушду. „Ганунун тәшәббүсчүлэри бу ганунун нә сәбәбә верилдийини утандығларыннан ачығ дейә билмәдиклэринә көрә бүтүн адәтлэрә рәғмән, һәммин гануну һеч бир изаһат вермәдән вэ мүгәддимәсиз („*pregnable*“) нәшр әтмишдилэр¹⁹⁶. Бу ганун I Карл тәрәфиндән онун падшаһлығынын 16-чы илиндә верилән 4-чү ганунла даими бир ганун әлан эдилди вэ анчағ 1834-чү илдә бу гануна даһа чидди бир ени шәкил верилди¹⁹⁷. Лакин реформасиянын билаваситә до-

¹⁹⁵ Килсә эшэр веркисиндән бир гисминин йохсуллара верилмәси һүгүгү, гәдим ганунларда ачығча язылмышдыр“ (J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*, London 1846, vol. II, p. 804, 805).

¹⁹⁶ William Cobbett, *A History of the Protestant Reformation*, § 471.

¹⁹⁷ Бу мәсәләдә протестант „руһунун“ тәһһүрү әзчүмлә ашағыдаки әһвалатдан көрүнүр. Чәнуби Инкилтәрәдәки бир нечә мүлкәдар вэ варлы фермер топланыб бирликдә көтүр-гой әтдикдән сонра, Елизаветанын йохсуллар һағгында вердийи гануну нечә тәфсир әтмәйин даһа дүзкүн олачағы һағгында он суал тәртиб эдилләр. Онлар бу суаллары о заманын мәшһүр һүгүгшүнасы (сонралар, I Яков дөврүндә мәһкәмә сәдри олан) Sergeant Snigge-ә вериб онун фикрини сорушдулар. Доггузунчу суалда дейилирди: „Кәндин варлы фермерлэриндән бәзилэри бир план уйдурмушлар ки, бу планла һәрәкәт эдилдикдә, ганунун һәятә кечирилмәсиндәки бүтүн чәтинлик арадан галхар. Онлар тәклиф эдирләр ки, кәнддә бир душтағхана тикилсин. Бу душтағханая кирмәк истәмәйән йохсуллар ярдымдан мэррум эдилмәлидирләр. Сонра, гоншу кәндләрә хәбәр көндәрилмәлидир ки, экәр о кәндләрдә бизим кәнддәки йохсуллары ичарә эдиб ишә көтүрмәк истәйән бир шәхс олса гой габағча, мүэййән бир күндә әризә языб көндәрсин вэ бизим йохсуллары апарыб сахламағ үчүн ән азы нечә вермәк истәдийини билдирсин. Бу планы тәртиб эдәнлэрин фикринчә гоншу графлығларда ишләмәк истәмәйән вэ ишләмәйиб яшамагдан өтрү („so as to live without labour“) торпағ вэ я кәми ичарә эдәчәк гәдәр вәсаити вэ я борч алмағ имканы олмаян адамлар вардыр. Чох әһтимал ки, бу чүр адамлар кәндә чох әлверили тәклифләр эдә биләчәкләр. Бу кими ичарәчилэрин һимәйсинә верилән йохсулларын бәзән һәлак олмасы һаллары баш верәрсә, бунун күнаһы ичарәчинин бойнуна дүшәр, чүнки кәнд һәммин йохсуллар һағгында өз вәзифәсини еринә стирмиш олур. Лакин биз горхуруг ки, һәммин ганун бу кими ағыллы тәдбирләрә (prudential measure) йол вермәсин; амма билмәлисиниз ки, бизим графлығда вэ гоншу графлығларда олан freeholder-лэрин [азад хырда торпағ саһиблэринин] һамысы бизә гошулачағ вэ ашағы палатада олан өз нүмайәндәлэрини, йохсулларын һәбс олунмасына вэ ичбари ишләрдә ишләдилмәсинә ичазә верән ганун лайиһәси тәғдим әтмәйә вадар эдәчәкләр, та ки, һәбс олунмағ истәмәйәнләрдән һеч кәсин яр-

ғурдуғу бу илк нәтичәләр, онун узун мүддәт давам әдән нәтичәләриндән дейилди. Килсә әмлакы, торпаг мүлкийәти сәһәсиндәки ән'әнәви мүнәсибәтләрин дини даяғы иди. Бу даяг йыхылдыгдан сонра һаман мүнәсибәтләр дә гала билмәзди¹⁹⁸.

Һәлә XVII әсрин ахырынчы он илләриндә уеопангу, йә'ни мүстәгил кәндлиләрин сайы ичарәдарлар синфиндән чох иди. Мүстәгил кәндлиләр Кромвелин архаландығы әсас гүввә иди вә, Маколейин өзүнүн ә'тираф этдийи кими, әйяш задәканларын, һабелә онлара нөкәрчилик әдән вә ағаларын кечмиш мә'шугәләринә кәбин кәсмәклә онларын әйбини өртүб басдыран кәнд кешишләринин мүсбәт мә'нада там әкси иди. Һәтта муздала ишләйән әкинчилик фәһләләри дә һәлә ичма торпагларынын шәрикләри идиләр. Тәғрибән XVIII әсрин ярысында уеопангу¹⁹⁹ арадан галхыр, һәмин әсрин ахырынчы он илләриндә исә әкинчиләрин ичма мүлкийәтинин бүтүн изләри силиниб кедир. Биз аграр ингилабынын халис игтисади амилләрини бурада һәлә кәнара гоюруг. Бизи марағландыран, бу ингилабын зоракилик васитәләридир.

Стүартлар бәрпа әдиләндән сонра торпаг мүлкийәтчиләри, континентин һәр тәрәфиндә олан ганун вермәк кими долайы үсуллара әл атмадан әдилән гәсбкарлығы ганун васитәсилә тәтбиг этдиләр. Онлар торпаг мүнәсибәтләринин феодал гурулушуну арадан галдырдылар, йә'ни дөвләт гаршысындаки һәр чүр мүкәлләфийәтләри өз үзәрләриндән атдылар, кәндлиләрин вә башга

дым алмаға ихтияры олмасын. Үмид әдирик ки, йохсуллаға дүчар оланлар, бу тәдбир нәтичәсиндә даһа ярдым истәмәк һәвәсинә дүшмәзләр („will prevent persons in distress from wanting relief“) (R. Blakey, The History of Political Literature from the earliest times, London 1855, vol. II, p. 84, 85).—Шотландияда тәһкимчилик Инкилтәрәдән бир нечә йүз ил сонра арадан галдырылмышды. Salhoun-лу Флетчер һәлә 1698-чи илдә Шотландия парламанында демишди: „Шотландияда азы 200 000 диләнчи вардыр. Принципчә республикачы олан мән бу диләнчилиә гаршы ялныз бир чарә тәклиф әдә биләрәм ки, о да тәһкимчилик һүгугуну бәрпа этмәк вә мүстәгил сурәтдә өз һаятыны тә'мин әдә билмәйәнләрин һамысыны гул этмәкдир“. Eden, The State of the Poor, vol. I, ch. I, p. 60, 61: „Тәһкимчилик мүнәсибәтләринин мәһдуд әдилмәси, көрүнүр ки, һөкмән пауперизм доғуруп. Бизим йохсулларын һәгиги валидейни мануфактура илә тичарәтдир“. Eden вә юхарыда сөзләрини ситат кәтирдийимиз „принсипчә республикачы“ олан шотландиялы анчаг бир шейдә сәһв әдирләр: әкинчинин пролетар вә я йохсул олмасына сәбәб тәһкимчилик һүгугунун арадан галдырылмасы дейил, әкинчинин торпаг мүлкийәтинин ләғв әдилмәсидир.—Кәндлиләрин башга үсулла әмлактан мәһрум әдилдийи Франсада, Moulins-ин 1571-чи илдәки фәрманы илә 1656-чы илдәки фәрман, йохсуллар һаггындаки инкилис ганунуна мутәбиг иди.

¹⁹⁸ Ч-б Рочерс, протестант ортодокслюғунун мәркәзи олан Оксфорд университетиндә сияси игтисад профессору олдуғуна бахмайраг, „History of Agriculture“ адлы әсәринин мүғәддимәсиндә дейир ки, халг күтләләринин диләнчи көкүнә дүшмәсинә сәбәб реформасиядыр.

¹⁹⁹ „A Letter to Sir T. C. Banbury, Bt.: On the High Price of Provisions, By a Suffolk Gentleman. Ipswich 1795“, p. 4. Һәтта ири фермерләри чанфәшанлыгга мүдафиә әдән вә: „Inquiry into the Connection of large farms etc.“ (London 1773) әсәрини язан мүәллиф (133 чү сәһифәдә) белә дейир: „Мәни ән чох кәдәрләндирән мәсәлә, бизим уеопангу (йоменләрин), һәгигәтдә милләтимизин истиглалийәтинин мүдафиә әдән бу адамларын йох олмасыдыр; онларын торпаглары инди инһисарчы лордларын әлиндәдир, хырда фермерләрә ичарәйә верилир вә һәмин фермерләр бу торпаглары демәк олар, вассаллар гәдәр ағыр шәртләрә ичарәйә көтүрүрләр вә бир гәза үз вердикдә торпаглары әлләриндән алына биләр,—буларын һамысыны көрдүкдә үрәйим сыхылыр“.

халг күтлэлэринин бойнуна гоюлан веркилэр васитәсилә дәвләтин бу „зәрәрини өдәдиләр“, кечмишдә маликанәләр үзәриндә анчаг феодал һүгугуна малик олдуғлары һалда инди өзләри үчүн мүасир хүсуси мүлкиййәт һүгугу тәмин этдиләр, нәһайәт, Инкилтәрә фәһләләринә илтифат әдиб, мәскән салма ганунлары („law of settlement“) вердиләр ки, бу ганунлар да татар Борис Годуновун фәрманы рус кәндлиләрини өз торпаг саһәләринин бир әлавәсинә чевирдийи кими, инкилис кәнд фәһләләрини ичмаларын бир әлавәсинә чевирди.

„Glorious Revolution“ (шанлы ингилаб) вә III Вилһелм Орански²⁰⁰, мүлкәдар вә капиталистләри һакимиййәт башына кечирди. Онлар ени дөврү бунунла гейд этдиләр ки, о вахтадәк мүлайим бир дәрәчәдә гарәт әдилән дәвләт әмлакынын гарәт олунмасыны олдуғча кениш бир мигяса чатдырдылар. Дәвләт торпағлары мүхтәлиф адамлара бағышланыр, һавайы гиймәтә сатылыр, яхуд да ачыг гәсбкарлыг²⁰¹ васитәсилә хүсуси маликанәләрә гатылырды. Һәм дә бүтүн бу ишләрдә һеч бир ганун-гайдая риайәт әдилмирди. Бу чүр фырылдагчылыгла мәнимсәнилмиш олан дәвләт әмлакы, һәмчинин республика нигилабы заманы әлдән кетмәйиб галан гарәт әдилмиш килсә торпағлары, мүасир инкилис олигаршисинин бөйүк маликанәләринин әсасыны тәшкил әдир²⁰². Буржуа капиталистләр бу әмәлләрә ярдым әдирдиләр, сәбәби дә әзчүмлә о иди ки, онлар торпағы сәрбәст алыныб-сатылан бир шейә чевирмәк, әкинчиликдә ири истәһсалын саһәсини кенишләндирмәк, кәндләрдә чәмиййәт харичиндә галан пролетарларын ахышыб кәлмәсини артырмаг истәйирдиләр вә и. а. Һәм дә ени торпаг аристократиясы ени банкократиянын, тәзәчә юмуртадан чыхмыш малиййә әсилзадәсинин вә, о заманлар һимайә көмрүйүнә архаланан ири мануфактурачыларын тәбии мүттәфиги иди. Инкилис буржуазиясы бурада анчаг өз мәнәфеини горуюрду вә бу нөгтейи-нәзәрдән о да, вахтилә әкс мәгсәд күдән исвеч шәһәрлиләри гәдәр дүзкүн һәрәкәт әдирди; о заман Исвеч шәһәрлиләри өз игтисади даяғлары олан кәндлиләрлә бирләшәрәк, аристо-

²⁰⁰ Бу буржуа гәһрәманынын нә әхлагда бир адам олдуғу бундан көрүнүр: „Ирландияда 1695-чи илдә учсуз-бучагсыз торпағларын ләди Оркнейә бағышланмасы—бу һамыя мәлүм олан бир әһвалатдыр,—кралын нә гәдәр дәрин бир мәһәббәтлә чошдуғуну вә ләдинин нә гәдәр бөйүк нүфузу олдуғуну көстәрир... Ләди Оркнейин гиймәтли хидмәтләри, чох әһтимал ки, „foeda laboiorum ministeria“ [чиркин шәһвәт хидмәтләриндән] ибарәт олмушдур (Sloane Manuscript Collection—дә Британия музейиндә, № 4224. Әлязмасынын сәрлөвһәси беләдир: „The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Strewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.“. Бу әлязмасы гәрибә шейләрлә долудур).

²⁰¹ Дәвләт торпағларынын гисмән сатылмаг, гисмән дә бағышланмаг васитәсилә дағыдылмасы, Инкилтәрә тарихинин биабырчы бир фәслини тәшкил әдир... милләти олмазын дәрәчәдә алдатмаг демәкдир (gigantic fraud on the nation)“ (F. W. Newman, Lectures on Political Economy, London 1851, p. 129, 130). [Мүасир Инкилтәрәдәки ири мүлкәдарларын индики мүлкләрини нечә әлдә этдикләри һаггында мүфәссәл мәлүмат алмаг үчүн бах: „Our old Nobility. By Nobless Oblige. London 1879“.—Ф. Ә.].

²⁰² Мәсәлән, сон нүмайәндәси „the tomfit of liberalism“ („либерализм гочағларындан“) лорд Чон Рессел олан Бедфорд һерсог ханәданы һаггында Е. Burke-ин памфлетини оху.

кратиянын гарэт этдийи дөвлөт торпагларыны кери гайтармагда (1604-чү илдэн э’тибарэн, сонра да X Карл вэ XI Карл заманы) краллара ярдым эдирдилэр.

Һаггында индичэ бәһс этдийимиз дөвлөт мүлкиййәтиндән тамамилә фәргли олан ичма мүлкиййәти, феодализм өртүйү алтында һифз олунмуш гәдим алман гурулушу иди. Биз юхарыда көрдүк ки, ичма мүлкиййәтинин зорла гәсб эдилмәси вэ бу әснада адәтән әкин ерләринин отлаглара чеврилмәси XV әсрин ахырларында башланмыш вэ XVI әсрдә дә давам әтмишди. Лакин бу просес о заманлар айры-айры фәрди тәчавүз шәклиндә иди вэ ганунлар бу тәчавүзә гаршы 150 ил әрзиндә мүбаризә апармышдыларса да бир нәтичә әлдә эдилмәмишди. XVIII әсрдә о чәһәтдән тәрәгги башланыр ки, ганун өзү, халг торпагларынын талан эдилмәси үчүн бир аләт олур; бундан асылы олмаяраг ири фермерләр өз хырда үсулларыны да ишләтмәкдән чәкинмирдиләр²⁰³. Бу таланчылығын парламанда рәсмийәтә салынан формасы „Bills for inclosures of commons“ [ичма торпагыны чәпәрләмә ганунлары] иди ки, бу декретләр васитәсилә торпаг мүлкиййәтчиләри, халг торпагыны хусуси мүлкиййәт шәклинә салыб өзләри өзләринә бағышламышдылар, йә’ни бу декретләр халгы торпагдан мәһрум әтмишди. Ичма мүлкиййәтини, феодалларын еринә кәлән ири торпаг саһибләринин хусуси мүлкиййәти кими гәләмә верән Сәр F. M. Eden „ичма торпагларынын чәпәрләnmәси һаггында парламанын үмуми бир ганун“ вермәсини тәләб әтмәклә, демәли һәмин торпаглары хусуси мүлкиййәтә чевирмәк үчүн парламан *coup d’état*-ы лазым кәлдийини э’тираф әтмәклә, дикәр тәрәфдән дә, торпагы әлиндән алынан йохсулларын „зәрәрини өдәмәк“ һаггында ганун верилмәси үзәриндә исрар әтмәклә һийләкәр бир мәһкәмә вәкили кими тәртиб этдийи өз нитгини өзү тәкзиб әтмиш олур²⁰⁴.

Мүстәгил уеомеһ-ләрин еринә *tenants-at-wille*, йә’ни илбәил торпаг ичарә эдән вэ тамамилә ләндлордун өзбашыналығындан асылы олуб гул кими тапдаланан бир йығын хырда фермерләр кәлдикдә, дөвләт әмлакынын гарәт эдилмәсилә бәрабәр ичма торпагларынын мүнтәзәм талан олунмасы, XVIII әсрдә „капитал фермалары“²⁰⁵ вэ я „тачир фермалары“²⁰⁶ адланан ири фермаларын яранмасына хусусилә ярдым әтди; әйни сәбәбләр кәнд әһалисинин дөнүб пролетариат олмасына, „азад олуб“ сәнаеә кәлмәсинә дә ярдым әтди.

²⁰³ „Фермерләр коттечиләрә мал-гара вэ тоюг-чүчә сахламаға ичазә вермирләр вэ буну сәбәб көстәрирләр ки, әкәр онлар мал-гара вэ я тоюг-чүчә сахласалар, амбарлардан ем оғурламаға башларлар. Фермерләр һәмчинин дейирләр: әкәр истәйирсән ки, бу коттечиләр чалышган олсунлар, онлары йохсул сахла. һәгигәтдә дә, бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, фермерләр бу васитә илә әллик ичма торпагындан истифадә әтмәк һүгүгуну тамамилә гәсб эдирләр“ („A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands“, London 1785, p. 75).

²⁰⁴ Eden, The State of the Poor, мүгәддиә.

²⁰⁵ „Capital farms“ („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business. London 1767“, p. 19, 20).

²⁰⁶ „Merchant-farms“ („An Inquiry into the Present High Prices of Provisions“, London 1767, p. 11. Гейд). Адсыз нәшр эдилән бу көзәл әсәрин мүәллифи Reverend Nathaniel Forster-дир.

XVIII эсрдә һәлә XIX эсрдәки гәдәр айдын билмирдиләр ки, милли сәрвәт артдыгча халг күтлэләри йохсуллашыр. Буна көрә дә о заманын игтисади әдәбийятында „inclosure of commons“ [ичма торпагларынын чәпәрләнмәсинә] даир гызғын мүбәһисәләр олурду. Гаршымдаки бир йығын материалын мән анчаг, о заманын вәзийәтини даһа айдын ишыгландыран бә’зи ерләрини гейд әдәчәйм.

Бир гәләм саһиби һиддәтләнәрәк языр: „Һерфордшир кәндләринин чохунда, һәрәсинин 50—150 акр торпағы олан 24 ферма бирләшдирилиб 3 ферма әдилмишдир“²⁰⁷. „Нортһәмptonшир вә Линколнширдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси чох интишар тапмыш вә чәпәрләмә васитәсилә әмәлә кәлән ени лордлуглары чоху отлаға чеврилмишдир; одур ки, кечмишдә һәрәсиндә 1500 акра гәдәр торпаг шумланан лордлуглары бир чохунда инди һеч 50 акр да шумланмыш... Заманилә бурада олан әвләрин, амбар вә тәйләләрин хәрабәләри“ кечмишдә бурада яшайялары хатырладан еканә әламәтләрдир. „Бә’зи ерләрдә йүз әв вә аиләдән чәми... 8-и вә я 10-у галмышдыр... чәпәрләнмәнин чәми 15 вә я 20 ил әввәл башландығы кәндләрин чохунда, тарлалар һәлә чәпәрләнмәдийи заманларда ер әкән торпаг саһибләриндән чох аз адам галмышдыр. Кечмишдә 10—30 фермерин вә әйни мигдар хырда мүлкийәтчинин вә әв-әшиксиз кәндлиләрин әлиндә олуб бу яхынларда чәпәрләнмиш бөйүк лордлуглары 4 вә я 5 варлы малдарын зорла мәнимсәмәси һаллары һеч дә аз дейилдир. Бүтүн бу фермерләр, хырда мүлкийәтчиләр вә әв-әшиксиз кәндлиләр аиләләрилә бирликдә өз ерләриндән чыхарылыб говулмушлар, онларын торпағында ишләйиб бир парча чөрәк тапан бир чох башга аиләләр дә онларла бәрабәр говулмушлар“²⁰⁸.

Ләндлордлар чәпәрләмә бәһанәсилә нәинки гоншулугдаки бош торпаглары мәнимсәйир, чох заман һәтта ичма үзвләринин өзләринин вә я ичмадан мүәййән гиймәтә торпаг ичарәйә күтүрәнләрин бечәрдикләри торпагларда да йийәләнирдиләр. „Бурада мән, һәлә о заманадәк чәпәрләнмәмиш тарлалардан вә артыг бечәрилмиш олан торпагларынын чәпәрләнмәсиндән данышырам. Һәтта inclosures-и [чәпәрләмәни] мүдафиә әдән мүәллифләр дә бу фикирлә разылашырлар ки, чәпәрләмә нәтичәсиндә ири фермерләрин инһисарчылыг вәзийәти мөһкәмләнир, онлар яшайыш васитәләринин гиймәтини галдырырлар вә әһалинин сейрәкләнмәсинә баис олурлар... Һәтта бош торпагларынын инди тәтбиг әдилән үсулла чәпәрләнмәси йохсулларын яшайыш вәсаитинин бир һиссәсини әлләриндән алыр вә онсуз да бөйүк олан фермалары даһа да шиширдир“²⁰⁹.

²⁰⁷ Thomas Wright, A short address to the Public on the Monopoly of large farms, 1779, p. 2, 3.

²⁰⁸ Reverend Addington, Inquiry into the Reasons for or against enclosing open fields, London 1772, p. 37—43 passim.

²⁰⁹ Dr. R. Price, Observations on Reversionary payments. 6-th ed. By W. Morgan. London 1805, vol. II, p. 155. Форстери, Аддингтону, Кенти, Прайсы вә Чемс Андерсону охуюн, дикәр тәрәфдән дә Мак Куллохун өз „The Literature of Political Economy, London 1845“ каталогундаки мискин фитнәкар чәфәнкияты мүгайисә әднн.

Доктор Прайс языр: „Торпаг бир овуч ири фермерлэрин элинэ кечдикдэ, хырда фермерлэр, яшайыш вэсаити тапмаг үчүн башгаларына ишлэмэли олурлар вэ өзлэринэ лазым олан һэр шейи базардан алмалы олурлар... (о кечмишдэ дейирди ки, „бир йығын хырда мүлкиййэтчи вэ фермерлэр өз аилэлэрилэ бэрабэр, әкдикләри торпагларын бәһрәси илэ вэ ичма торпагларында сахланылан гоюн, тоюг-чүчэ вэ донузларын мәһсулу илэ доланырлар, белэ ки, базардан, аз гала һеч бир шей алмалы олмурлар“)... Эһтимал ки, даһа чох әмәк сәрф олунур, чүнки адамлары чох ишләдирләр... Шәһәрләр вэ мануфактуралар кетдикчэ бөйүйәчәкдир, чүнки кетдикчэ даһа чох адам чөрәк газанмаг үчүн ер ахтармаг мәчбуриййәтиндә галараг ахышыб шәһәрләрә вэ мануфактуралара кәлир. Фермаларын тәмәркүзләшмәсиндән доған лабүд нәтичәләр будур вэ биз бу нәтичәләри краллығымызда артыг бир чох илләрдән бәри көрүрүк“²¹⁰.

О, inclosures-ин үмуми нәтичәләринә белә екун вурур: „Үмумиййәтлә десәк халгын ашағы синифләринин вәзиййәти һәр чәһәтдән ағырлашмышдыр, хырда әкинчиләр вэ фермерләр күнәмузд ишчи вэ муздур һалына салынмышлар; инди артыг бунлар үчүн дә яшайыш васитәси әлдә әтмәк хейли чәтинләшмишдир“²¹¹.

Доғрудан да, ичма торпагларынын гәсб әдилмәси вэ бунула янашы олараг әкинчиликдә баш верән ингилабын кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзиййәтинә тә’сири о гәдәр кәскин олур ки, Eden-ин өз дедийинә көрә, онларын әмәк һаггы 1765—1780-чы илләрдә ән ашағы һәддән дә ашағы дүшмәйә башлайыр, буна көрә дә әмәк һаггынын чатмаян һиссәсини рәсми хейриййә вэсаити илэ тамамламаг лазым кәлир. Eden дейир ки, онларын әмәк һаггы „анчаг ән вачиб яшайыш тәләбатыны өдәмәк үчүн кифайәт иди“.

Инди көрәк inclosures-ин [чәпәрләмәнин] мүдафиәчиси вэ доктор Прайсын әлейһдары олан бир мүәллиф нә дейир: „Бу фикир

²¹⁰ Енә орада, р. 147.

²¹¹ Енә орада, р. 159. Бу вәзиййәт гәдим Романы хатырладыр. „Варлылар, бөлүнмәмиш торпагларын чох гисминә йийәләнмишдиләр. Онлар о заманки шәраитин өзләри үчүн әлверили олдуғуна архайын идиләр, һәмин торпагларын кери алыначағындан горхмурдулар, буна көрә дә гоншулугдаки йохсул торпагларыны гисмән саһибләринин разылығы илэ сатын алырдылар, гисмән дә бу торпагларә күчлә йийәләнмәдиләр; будур ки, онлар кечмишдәки айры-айры тарлалар әвәзиндә инди чох кениш саһәләри әкмәйә башламышдылар. Онлар әкинчилик вә малдарлыгда гул ишләдирдиләр, чүнки азад адамлар әскәрлийә апарыла биләрдиләр вә демәли онлар үчүн ишләйә билмәздиләр; гул сахламағын онлара бир бөйүк хейри дә бу иди ки, гуллар әскәрлийә апарылмадыглары үчүн раһатча төрәйиб арта билирдиләр вә беләликлә өз саһибләри үчүн чохла ушаг етишдирдиләр. Беләликлә, күчлүләр бүтүн сәрвәтләри өз әлләринә топламышдылар вә бүтүн өлкә гул илэ долмушду. Италиләр исә диләнчи һалында яшадыгларына, чохла верки вердикләринә вә әскәр апарылдыгларына көрә, онларын сайы кетдикчә азалырды. Сүһ дөврү башландыгда онлар тамамилә ишсиз галмалы олурдулар, чүнки варлылар бүтүн торпагларә йийәләнмишдиләр вә бу торпагларә бечәрмәк үчүн азад адамлар әвәзинә гуллары ишләдирдиләр“ (A r r i a n, Römische Bürgerkriege, I китаб, I фәсил, 7). Китабын бу ери Литсини гануну вериләндән габагки дөврә аиддир. Рома плебейләрини белә сүрәтлә вар-йохдан чыхаран һәрби гуллуғ Бөйүк Карлын әлиндә, азад алман кәндлиләринин феодаллардан асылы вәзиййәтә вә тәһкимли кәндли һалына салынмасыны сүрәтләндирмәк үчүн башлыча бир васитә олмушду.

доғру дейилдир ки, куя өлкәнин әһалиси түкәнмишдир, зира әһали даһа өз әмәйини ачыг тарлаларда һәдәр сәрф әтмир... Әкәр хырда кәндлиләр башгалары үчүн ишләмәйә мәчбур олан адам-лара чеврилдикдән сонра даһа чох әмәк фәалийәтә кәтирилмиш-дирсә, бу һал милләт үчүн (айдындыр ки, һәмин хырда кәндли-ләр бу милләтә дахил дейилдир) хейирли вә әлверишлидир... Онларын әмәйи бир фермада биркә тәтбиг олундугда даһа чох мәһсул алыныр: беләликлә, мануфактуралар үчүн изафи мәһсул ярадылмыш олур вә, демәли, милләтимизин гызыл мәнбәи олан мануфактураларын сайы, истеһсал әдилән тахылын мигдарына мутабиғ сурәтдә артыр²¹².

Тори мәсләкли, һәм дә „инсанпәрвәр“ олан сәр F. Eden әз-чүмлә, капиталист истеһсал үсүлунун тәмәлини гоймаг хатиринә „мүгәддәс мүлкийәт һүгүгунун“ ән һәясыз йолларла позулма-сына вә шәхсийәтин ән кобуд бир сурәтдә тапдаланмасына иг-тисадчыларын олдугча бөйүк бир әтинасызлыгла янашдыгларыны көстәрән чанлы тимсалдыр. XV әсрин ахырынчы отуз илин-дән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк халгын әмлакынын гәсб олунмасындан вә бу әснада әдилән һәдсиз гарәт, зүлм вә һәр чүр зоракилик һалларындан сәр Eden ахырда анчаг белә бир „тәсәлливеричи“ нәтичә чыхарыб дейир: „Әкин ери илә отлаг ери арасында лазыми (due) нисбәт тә'йин әдилмәли иди. Һәлә бүтүн XIV әср мүддәтиндә вә XV әсрин чох һиссәсиндә 2, 3, һәтта 4 акр әкин еринә бир акр отлаг ери дүшүрдү. XVI әсрин орталарында бу нисбәт о гәдәр дәйишди ки, 2 акр, сонралар исә 1 акр әкин еринә 2 акр отлаг ери дүшмәйә башлады вә, нәһайәт, лазыми нисбәт әлдә әдилди: бир акр әкин еринә 3 акр отлаг ери дүшдү“.

Әкинчи илә ичма мүлкийәти арасындаки рабитә XIX* әсрдә, әлбәттә, тамамилә йох олуб кетмишди. Ләндлордлардан ибарәт олан парламанын, һәлә сонралары демирик, 1801-чи илдән 1831-чи иләдәк кәнд әһалисиндән зорла алыб ләндлордлара бағышладығы 3 511 770 акр ичма торпағынын мугабилиндә кәнд әһалиси бир гәпик дә олса ала билдими?

Нәһайәт, әкинчиләрин торпағыны әлләриндән зорла алмаг ишиндә сон бөйүк әмәлийят „Clearing of Estates“ („Маликанәлә-рин тәмизләнмәси, — һәгигәтдә исә маликанәләрин адамлардан тәмизләнмәси“) ады илә мәшһурдур. Бу әмәлийят, Инкилтәрәдә тәтбиг әдилән вә юхарыда нәзәрдән кечирдийимиз әмлақдан мәһ-румәтмә үсулларынын зирвәсини тәшкил әдир. Мүасир мүнәсибәт-ләри тәдгиг этдийимиз кечән бөлмәдә көрдүйүмүз кими, һазыр-да даһа торпаглары әлиндән алыныб говуласы мүстәгил кәндли галмадығына көрә иш кәлиб торпаглары коттеччиләрдән тәмиз-ләмәк дәрәчәсинә чатмышлыр. белә ки, кәнд фәһләләри бечәр-

²¹² „An Inquiry into the Connection between the present Prices of Provisions etc.“ p. 124, 129. Буна бәнзәр, лакин буна әкс тәмайүл рәнки верилмиш бир фикри биз, дикәр мүәллифдә көрүрүк: „Фәһләләри өз коттечләриндән чыхарыб говмушлар вә онлар иш ахтармаг үчүн шәһәрләрә үз гоймаг мәчбурийәтиндә галмышлар,—лакин бунун нәтичәсиндә даһа чох изафи мәһсул алыныр вә белә-ликлә, капитал артыр“ („The Perils of the Nation, 2-nd ed. London 1843“. p. XIV).

дикләри торпагларда яшамаға даһа мәнзил тапмырлар. „Clearing of Estates“ ин эсл мә'насынын нә олдуғуну биз анчаг, мүасир романларда зиярәткан кими тәсвир әдилән дағлыг Шотландияда көрә биләрик. Орада бу әмәлийят даһа мүнтәзәм шәкилдә вә даһа кениш мигяса давам әдиб бирдән-бирә ичра олунур (Ирландияда бөйүк торпаг саһибләри бирдән-бирә бир нечә кәнди сөкүб дағыдырлар; дағлыг Шотландияда исә, һәрәси алман һер-соглоглары бөйүклүкдә торпаг саһәләри бирдән „тәмизләнир“) вә, нәһайәт, орада гәсб әдилән торпаг мүлкләри хусуси формададыр.

Дағлыг Шотландия келтләри, кланлардан ибарәт иди ки, бунларын да һәр бири, ерләшдийи торпагларын саһиби иди. Инкилис краличәси өлкәдә бүтүн торпагларын анчаг номинал саһиби олдуғу кими, кланын нүмайәндәси, онун башчысы, яхуд „бөйүк адамы“ да һәммин клан торпагларынын анчаг номинал саһиби иди. Инкилтәрә һөкумәти бу „бөйүк адамлар“ арасындаки дахили мүһарибәләри ятырмаға вә онларын Шотландия дүзәнләриндәки әһали үзәринә даими басгынларыны арадан галдырмаға мүвәффәг олдуғда, клан башчылары һеч дә өз көһнә гулдурлуг пешәләриндән әл чәкмәдиләр; онларын бу пешәсинин анчаг шәкли дәйишиди. Онлар клан торпаглары үзәриндәки өз номинал мүлкыййәт һүгүгларыны өз күчләри илә дөндәриб реал хусуси мүлкыййәт һүгүгу шәклинә салдылар вә өзләринин бу чүр варланма тәшәббүсләринә гаршы ади клан үзвләринин мүғавимәт көстәрдийини көрдүкдә, — даһа бу үзвләрин ганыны төкмәйә онларын әһтиячы галмамышды, — онлары ачыг зоракиликлә торпагдан чыхарыб говмаға башладылар. Профессор Newman²¹³ дейир ки: „Әйни әсасла Инкилтәрә кралы да өз тәбәәләрини дөвләт әразисиндән говуб дәнизә төкмәйә һағлы олдуғуну иддиа әдә биләрди“. Шотландияда иддәачынын ахырынчы үсянындан сонра башлаян бу ингилабын илк мәрһәләләри, Сәр Чәмс Стүарт²¹⁴ вә Чәмс Андерсон²¹⁵ тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Стүартын яздығындан мә'лум олур ки, онун вахтында, йә'ни XVIII әсрин ахырынчы отуз илиндә дағлыг Шотландия, һәлә ондан 400 ил габагки Авропада олан вәзийәтин кичик мәнзәрәсини тәшкил әдирди. Стүартын заманында гәлләри торпагларындан говмаға башладығда онларын өлкәдән көчмәси дә гадаған олунмушду; онлары зорла Глазго шәһәринә вә башга фабрика шәһәрләринә долдурмаг истәйирдиләр²¹⁶.

²¹³ F. W. Newman. Lectures on Political Economy, London 1851, p. 132.

²¹⁴ Steuart дейир: „Бу торпаглардан алынған рента (вассаллар тәрәфиндән клан башчысына верилән хәрәчы о сәһв олараг игтисади категория әдиб торпаг рентаһы адландырыр), һәммин торпагларын һәчминә нисбәтән шүбһәсиз аздыр; ичарә илә яшаян шәхсләрин сайына кәлдикдә, бәлкә дә белә мә'лум олар ки, Шотландиянын дағлыг ерләриндә бир парча торпаг, ән зәнкин вилайәтләрдә әйни дәйәри олан торпагдан он гат артыг адама чөрәк верир“ („Works etc. ed. by General Sir James Steuart, his son. London 1801“ vol. I, ch. 16, p. 104).

²¹⁵ James Anderson, Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Edinburgh 1777.

²¹⁶ Торпағы зорла әлләриндән алынғанлары 1860-чы илдә Канадая көндәрмиш вә онлары ялан вә'дләрдә алдатмышдылар. Онларын бир гисми дағлара чәкилмиш вә гоншу адәләра гачмышды. Онлары тутмаг үчүн далларынча полис дәстәләри көндәрилмишди, лакин онлар полислә әлбәяха вурушдугдан сонра гачыб кизләнмишдиләр.

XIX эсрдә һөкм сүрән үсулу²¹⁷ көстөрмәк үчүн биз һерсокиня Sutherland тәрәфиндән тәтбиг әдилән „тәмизләмәни“ нүмүнә оларга гейд әдәчәйик. Сияси игтисад аләминдән чох яхшы хәбәрдар олан бу ханым, һөкмранлығы өз әлине алан кими әсаслы бир игтисади мӯаличәйә башламаг вә кечмишдә тәтбиг әдилән бу кими тәдбирләр нәтичәсиндә әһалиси азалыб 15 000 нәфәрә дүшән бүтүн графлығы отлаға чевирмәк гәрарына кәлди. Тәхминән 3000 аиләдән ибарәт олан бу 15 000 нәфәрлик әһали 1814-чү илдән 1820-чи илин ахырынадәк мүнтәзәм сурәтдә өз торпагларындан говулур вә гирылыб көкү кәсилирди. Онларын бүтүн кәндләри дағыдылыб яндырылмыш, бүтүн тарлалары отлаға дөндәрилмишди. Онлара чәза вермәк үчүн кәндләрә инкилис әскәрләри кәндәрилмиш вә иш кәлиб ерли әһали илә әсл вурушмалар дәрәчәсинә чатмышды. Бир гары өз дахмасыны тәрк этмәк истәмәмишди вә ону өз дахмасында яндырмышдылар. Беләликлә Sutherland та гәдимләрдән кланын мүлкү олан 794 000 акр торпагы мәнимсәмишди. Бу ханым өз ерләриндән чыхарыб говдуғу әһалийә дәнниз кәнарында аилә башына 2 акр олмагла 6000 акра гәдәр торпаг вермишди. Бош биябандан ибарәт олан бу 6000 акр торпаг өз саһибләринә һеч бир кәлир вермирди. Һерсокиня Sutherland бөйүк бир илтифат вә аличәнәблыг көстәриб торпагы, әсрләр бою Sutherland нәсли йолунда ганыны ахыдан бу клан үзвләринә акры орта һесабла 2 шиллинг 6 пенсә ичарәйә вермишди. Һерсокиня кландан гарәт әтдийи торпаглары гоюн сахланачаг 29 ири фермая вермишди ки, бунларын һәрәсиндә, әксәрән инкилис муздур-ичарәдарлардан ибарәт тәкчә бир аилә яшайырды. 1825-чи илдә 15 000 гәлин ерини артыг 131 000 гоюн тутмушду. Өлкәнин ән гәдим әһалиси олуб инди дәнниз саһилинә говулан адамларын бир гисми балыгчылыгла кечинмәйә чалышырды. Амфибиләрә чеврилән бу адамлар, бир инкилис язычысынын дедийинә көрә

²¹⁷ А. Смити тәфсир әдән Buchanan 1814-чү илдә языр: „Дағлыг вилайәтләрдә көһнә мүлкийәт үсулу һәр күн зорла арадан галдырылыр... Ләндлорд атабабадан ичарәдар оланлара (бурада бу ифадә дә дүзкүн ишләдилмәмишдир) фикир вермәйиб торпагы, ән йүксәк ичарә һаггы верәнләрә верир вә бу ичарәдар әкини яхшылашдырдыгда, ләндлорд дәрһал ени әкин системи тәтбиг әдир. Кечмишдә хырда кәндлиләрлә долу олан торпаглара әһали, бу торпагларын вердийи мәһсулун мигдарына көрә ерләшдирилмишди; яхшы әкин әкилән вә чохлу рента алынән ени үсул шәраитиндә мүмкүн гәдәр аз хәрч гоюб чох мәһсул көтүрмәйә чалышыр вә бу ишин хатиринә, даһа көрәксиз олмуш адамлары кәнар әдирләр... Өз ата-баба торпагларындан говулан адамлар фабрика шәһәрләриндә вә башга ерләрдә өзләринә яшайыш васитәси ахтарырлар“ („David Buchanan, Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations. Edinburgh 1814, vol. IV, p. 144). „Шотландия әсилзадәләри кәндли аиләләринин торпагларыны гәсб әдәрәк өзләрини дә алағ оту кими гирыб атмышлар: кәндләрә вә кәнд әһалисинә гаршы онларын рәфтары, интигам һисси илә чошуб вәһши һейванларыны юваларыны дағыдан һиндиләрин рәфтарына бәнзәйир... Адамы бир гоюн дәрисинә, бир гоюн пачасына, һәтта бундан да учуз сатырдылар... Монголлар бир дәфә Чинин шимал вилайәтләринә басгын әдәркән онлардан бири әянлар шурасында белә бир тәклиф әтмишди ки, о ерләрин әһалисини гирыб торпагларыны отлағ әләсинләр. Дағлыг Шотландиянын бир чох ләндлордлары бу тәклифи өз өлкәләриндә вә өз һәмвәтәнләринә гаршы еринә етирдиләр“ (George Ensor, An Inquiry concerning the Population of Nations, London 1818, p. 215, 216).

бир аяғы суда, бир аяғы гуруда яшайырдылар вэ буна бахмаяраг су илэ гуру бирликдэ онларын күзэранынын анчаг ярысыны тэ'мин эдирди²¹⁸.

Лакин кланын „бөйүк адамларына“ ихласла хидмэт вэ пэрэстиш эдэн гочаг гэллэри ени вэ даһа бөйүк бир мүсибэт көзлөйирди.. Балыг гохусу „бөйүк адамларын“ бурнуна дэйэн кими онлар бурада мәнфээтли бир шей олдуғуну дуйдулар вэ дэниз саһилини Лондондаки бөйүк балыг тачирлэринэ ичарэйэ вердилэр. Гэллэр икинчи дэфэ өз ерлэриндэн чыхарылыб говулдулар²¹⁹.

Нэһайэт гоюн отлагларынын да бир гисми овлаға чеврилер. Мэлум олдуғу үзрэ Инкилтэрэдэ эсл мешэ йохдур. Аристократларын овлагларындаки ов һейванлары вэ гушлары һэгигэтдэ эв һейванлары вэ эв гушларыдыр, өзлэри дэ Лондон алдерменлэри [шәһәр шурасы үзвлэри] кими көк вэ яғлыдырлар. Шотландия бу нэчиб овчулуг әһтирасынын сон мəkаныдыр.

Somers 1848-чи илдэ языр: „Дағлыг вилайәтләрдэ мешәликләр хейли кенишләнмишдир^{219a}. Бурада, Gaick-ин бир тәрәфиндэ сиз ени Glenfeshie мешәсини, о бири тәрәфиндэ исә ени Ardverikie мешәсини көрүрсүнүз. Бир аз эввэл тәрк эдилиб бош галан бөйүк Blak-Mount да бурадан көрүнүр. Инди шәргдән гәрбэ, Aberdeen-ин кəнарларындан Oban гаялыгларынадэк учсуз-бучагсыз мешәлэр узаныр, дағлыг һиссəнин башга ерлэриндэ исә—Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston вэ саирэдэ ени мешәликләр вардыр... Торпагларын гоюн отлагларына чеврилмәси нәтичəсиндэ... гэллэр өз ерлэриндэн чыхарылыб даһа аз мүнбит олан торпаглара говулдулар. Инди ов гушу вэ һейванлары гоюнларын ерини тутур вэ беләликлэ гэллэр даһа мүдһиш йохсуллуға дүчар эдилірлэр... Овлагла халг бир ерə сыға билмәз. Бунлардан бири чыхыб кетмәли, ери бошалтмалыдыр. Әкәр овлаглар, эсримизин кэлэн отуз илиндэ дэ кечән отуз илиндәки гэдәр вэ эйни һəчмдэ артса, бир нэфәр дэ гэл өз вэтəниндэ галмаз. Дағлыг ерлэрин бөйүк торпаг саһиблэри арасындаки бу һәрəkатын сəбəби, гисмән овчулуғун дэб олмасыдыр, онлардаки овчулуг әһтирасыдыр, он-

²¹⁸ Америка республикасындаки гул зəнчилэрə өз рəғбəтини нүмайиш этдирмэк истəйən, вэтəндаш мұһарибəси дөврүндэ исә, йə'ни бүтүн „нəчиб“ инкилислəрин гэлблэри гулдарлара тэрəфлар олдуғу заманларда башга аристократларла бирликдэ өз хейрини дүшүнүб бу рəғбəтини кизлəтмиш олан индики һерсокия Sutherland, „Uncle Tom's Cabin“ („Том дайынын комасы“) эсəринин мұəллифи мистрис Бичер-Стоуну Лондонда тəнтəнэ илэ гаршыладыгда мən, Sutherland-ын өз гулларынын нечэ яшадыглары һағгында „New York Tribune“ гəзетинə бир мəгалə язмышдым. (Мəгалəмин бир парчасыны Carey ситат кəтирмишдир: „The Slave Trade. London 1853“, p. 202, 203.) Шотландия гəзетлэриндэн бири бу мəгалəни өз сəһифэлэриндэ чап этмишди вэ бу һал һəмин гəзетлэ Sutherland-ын хəбэрчилэри арасында чидди мұбəһисəйэ сəбəб олмушду.

²¹⁹ Бу балыг тичарəти һағгында, David Urquhart-ын „Portfolio. New Series“ эсəриндэ марағлы мəлумат вардыр. Nassau W. Senior, вəфатындан сонра чыхан вэ юхарыда ситат кəтирдийимиз „Journals, Conversations and Essay relating to Ireland. London 1868“ эсəриндэ дейир ки, „Сутерлэндширдэ көрүлэн тəдбирлэр, бəшəр тарихиндэ эн хейирли „тəмизлэмэлəрдən“ (clearings) биридир“.

^{219a} „Шотландиянын „deer forests“ (овлагларында) бир дənэ дэ олса ағач йохдур. Чылпаг дағлардан гоюнлары говуб еринə марал кəтирир, буна да „deer forests“ дейирлэр. Белəликлэ, бурада һəтта салынма мешэ дэ йохдур.

ларын аристократ адәтләридир вә и. а., гисмән дә одур ки, онлар шикар әдилән овлары сатмагла бөйүк мәнфәәт кәтүрүрләр. Зира дағлыг ердә әйни бир гоюн отлағы овлаға чеврилдикдә отлаға нисбәтән хейли чох мәдахил верир... Овлаг ахтаран бир шикар һәвәскары, овлаг алмаг үчүн кисәсиндә нә варса һамысыны вермәйә һазырдыр... Дағлыг Шотландиянын башына кәлән бәлалар, норман кралларынын сиясәти үзүндән Инкилтәрәйә үз верән мүсибәтләрдән аз дейилдир. Ов һейванларына кениш мейдан верирләр, адамлары исә кетдикчә сыхышдырыб дар бир сәһәйә долдурурлар... Халгын азадлыг имканлары бир-бир әлиндән алыныр... Зүлм күндән-күнә артыр. Мүлкийәтчиләр әһалини өз торпагларындан чыхарыб говмаг ишини мөһкәм бир принцип шәклинә салыб бундан ади бир әкинчилик тәдбири кими истифадә әдирләр; Америка вә Австралиянын хам торпагларында ағач вә коллар чыхарылыб торпаг тәмизләнилдийи кими, бурада да әйни әмәлийяты ади бир иш кими адамларын башына кәтириләр²²⁰.

²²⁰ Robert Somers, Letters from the Highlands; or the Famine of 1847. London 1848, p. 12—28 passim. Бу мәктублар әввәлчә „Times“да дәрч олунмушду. Өзлүйүндә айдындыр ки, инкилис игтисадчылары 1847-чи илдә гәлләрә үз верән ачлыгын сәбәбини әһалинин артыглыгы илә изаһ әдирдиләр. һәр һалда, дейирләр ки, гәлләр өз яшайыш васитәләринә „күч кәлирдиләр“.—Алманияда „Clearing of Estates“ вә я, бурада дейилдийи кими, Bauernlegen [кәндлиләрин ахталашдырылмасы], Отузиллик мұһарибәдән сонра хусусилә кенишләнмиш вә һәлә 1790-чы илдә Саксония курфүрстлүйүндә кәндли үсянларына сәбәб олмушду. Бу әмәлийят билхәссә шәрғи Алманияда һөкм сүрүрдү. Пруссия вилайәтләринин чохунда кәндлиләрин мүлкийәт һүгүгу анчаг II Фридрих заманы тәмин олунду. II Фридрих Силезияны ишғал әдәндән сонра оранын мүлкәдарларыны мәчбур әдиб кәндли әвләрини, амбарларыны вә саирәни бәрпа әтдирди, кәндлиләрә мал-гара вә әкин аләтләри вердирди. II Фридрихә орду үчүн әскәр вә хәзинәйә верки верән адамлар лазым иди. Биабырчы бир малийә сиясәти еридән вә мәмләкәти истиблад, бүрократизм вә феодализм гатышығындан ибарәт бир үсулла идарә әдән II Фридрих заманында кәндлиләрин нә вәзийәтдә яшадығыны, Фридрихин атәшин пәрәстишкарларындан олан Мирабонун ашағыдаки сөзләри сүбүт әдир: „Шимали Алманияда әкинчинин башлыча сәрвәтләриндән бири кәтандыр. Лакин бәшәр нәслинин бәдбәхтлийиндәндир ки, бу, рифаһ мәнбәи олмайыб анчаг диләнчи көкүнә дүшмәмәк үчүн бир васитәдир. Мүстәғим веркиләр, мүлкәдарын һәйәтиндә ишләмәк вә мүхтәлиф бияр ишләри кәндлини вар-йохдан чыхарыр; бу һәлә бәс дейилмиш, кәндли сатын алдығы һәр шейә долайы веркиләр дә верир... мүсибәтин сон нөгтәси дә ондан ибарәтдир ки, кәндлинин өз мөһсулуну истәдийи ердә вә истәдийи гиймәтә сатмаға, өзүнә лазым олан мөһсулу да, малы һамыдан учуз сатан тачирдән алмаға һаггы йохдур. Бүтүн бунлар кәндлини кетдикчә вар-йохдан чыхарыр вә әкәр кәндли әйирмәклә мәшғул олмаса, мүстәғим веркиләри верә билмәз; әйирмә иши она бир гәдәр көмәкдир, бу васитә илә о өз арвад-ушағынын, нөкәрләринин, кәнизләринин әмәйиндән вә өз әмәйиндән истифадә әдә билир. Лакин әйирмә ишиндән әлдә әтдийи бу ярдымла бәрәбәр онун һәяты енә дә нә гәдәр ачыначаглыдыр! Яйда о бир гул кими ишләйир; әкин бечәрилдийи вә мөһсул йығылдығы заманларда о ахшам саат 9-да ятыб кечә саат 2-дә дурур ки, ағыр ишләрин өһдәсиндән кәлә билсин; гышда о даһа чох истираһәт әдиб гүввә топламалыдыр, лакин верки вермәк үчүн мөһсулунун бир гисмини сатса нә чөрәйи чатар, нә дә тохуму. Буна көрә дә о әйирмә ишилә мәшғул олмаға мәчбурдур ки, бу кәсирин ерини долдурсун... Бу ишдә о ән бөйүк бир кәркинликлә чалышмалы олур. Буна көрә дә гышда кечә ярысы вә я кечә саат бирдә ятыб сәһәр саат бешдә, яхүд алтыда дурур, я да ахшам саат доггузда ятыб саат икидә дурур; базар күнләриндән башга, онун бүтүн өмрү бу чүр кечир... Бу чүр һәддиндән аз ятмаг вә һәддиндән артыг интенсив ишләмәк инсанын вүчүдуну тагәтдән салыр; буна көрә дә кәндләрдә киши вә гадынлар шәһәрләрдәкиндән тез гоча-

Килсэ эмлакынын гарэт эдилмэси, дөвлэт торпагларынын фырылдагла талан эдилмэси, ичма эмлакынын гарэт эдилмэси гэсбкарларын амансыз террор васитэсилэ феодал мүлкиййэтини вэ клан мүлкиййэтини мүасир хүсуси мүлкиййэтэ чевирмэси,—бүтүн бунлар илкин йығымын мүхтэлиф шаиранэ үсуллары олмушдур. Бу йолла капиталист экинчилийи үчүн мейдан элдэ эдилмиш, торпаг капиталын һакимиййэти алтына верилмиш вэ шәһәр сәнаеи үчүн даим лазыми мигдарда һүгүгсуз пролетар күтлэлэринин ахышыб кәлмэси тә’мин эдилмишдир.

3. Эмлақдан мәһрум эдиләнләрә гаршы XV әсрин ахырларындан ә’тибарән верилән ганлы ганунлар

Әмәк һаггыны азалтмағ мәгсәдилә верилән ганунлар

Феодал гошун дәстәлэринин ләғв эдилмэси нәтичәсиндә өз ерләриндән говулан вэ зоракиликлә торпагдан мәһрум эдилән адамлара, ганундан кәнар ә’лан эдилән бу пролетарлара, инкишаф

лырлар“ (M i r a b e a u, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, vol. III, p. 212 вэ сонракиләр).

2-чи нәшрә алава. 1866-чы илин апрел айында, йә’ни Роберт Сомерсин юхарыда ситат кәтирилән әсәри нәшр эдиләндән 18 ил сонра профессор Leone Levi, отлагларын овлаглара дөндәрилмәси һаггында Society of Arts-да мә’рузә этмишди. Дағлыг Шотландияны бош биябана дөндәрмәк ишинин нә гәдәр ирәли-ләдийиндән данышыркән, о эзчүмлә дейир: „Әһалини өз торпагларындан чыхарыб говмағ вэ торпаглары гоюн отлагына чевирмәк, лазыми хәрч гоймадан кәлир элдә этмәк үчүн ән әлверишли бир васитә олду... Гоюн отлагларыны овлага чевирмәк, дағлыг Шотландияда ади бир һал олмушдур. Әввәлләрдә адамлар говулуб торпаглар гоюн отлагына чеврилдийи кими, инди дә вәһши һейванлар гоюнлары говуб отлаглардан чыхарыр...“

Форфарширдә сиз граф Dalhousie мүлкүндән та John o’Groat торпагларына гәдәр кетсәниз овлаг мешәләри енә дә гуртармаз. Бунларын (бу мешәләрин) чохунда артыг чохдандыр ки, түлкү, чөл пишийи, самур, гохарча, дөлә вэ дағ довшанлары мөкан салмыш, әл довшаны, мишовул вэ сычовуллар исә анчаг сон заманлар пейда олмушдур. Шотландия статистикасында чәмән адилә көстәрилән олдуғча зәнкин вэ кениш торпаг саһәләриндә инди даһа һеч бир әкин әкилмир вэ овчулуг һәвәсинә дүшән бир овуч адамын, илдә чәми бир нечә күн давам әдән әйләнчәсинә гурбан эдилмишдир.

Лондонда нәшр эдилән „Economist“ 1866-чы ил 2 июн тарихли нөмрәсиндә языр: „Шотландия гәзетләриндән бири сон һәфтә ениликләри сырасында эзчүмлә хәбәр верир: „Сутерләндиширдә, бир аз бундан әввәл ичарә мүгавиләсинин вахты гуртаран вә ону ичарәйә көтүрмәк истәйәнләрин илдә 1200 фунт стерлинг рента тәклиф этдийи ән яхшы гоюн фермаларындан бири дөндәрилиб „deer forest“ эдилмишдир! Норманларын истиласы заманында... 36 кәнди учуруб ериндә New Forest мешәси салмышдылар, инди дә феодал о заманки кими һәрәкәт эдир... Ики миллион акр торпаг, о чүмләдән Шотландиянын бир нечә ән мүнбит саһәләри тамамилә бош биябана дөндәрилмишдир. Glen Tilt чәмәнләринин оту, Perth графлығында ән ширәли ем һесаб олунурду; чох кениш Badenoch вилайәтиндә ән яхшы от Ben Alder овалығында битирди; Black Mount мешәсинин бир гисми Шотландияда гара гоюнлар үчүн ән яхшы отлаг сайылырды. Овчулуг һәвәскарларынын хатиринә нә гәдәр торпағын биябана дөндәрилдийи бундан тәсәввүр эдилә биләр ки, бу торпагларын һәчми Perth графлығынын саһәсиндән артыгдыр. Торпагларын зоракиликлә бу чүр биябана дөндәрилмәси үзүндән өлкәнин нә гәдәр истәһсал васитәси игирдийи ондан көрүнүр ки, Ben Alder мешәсинин торпағы 15 000 гоюн бәсләйә биләр вә бу мешәнин саһәси

этмэкдэ олан мануфактура һеч дэ онларын мейдана кэлдикләри сүр'әтлэ иш верэ билмирди. Дикәр тәрәфдән, бирдән-бирэ өз ади һәят чыгырындан чыхарылан адамлар бирдән-бирэ дэ ени шә-раитдәки интизама алыша билмирдиләр. Онлар гисмән көнүллү олараг, чох заман исә мәчбуриййәт үзүндән күтләви сурәтдә дө-нүб диләнчи, сойгунчу вә сәркәрдан олурду. Буна көрә дэ XV әсрин ахырларында вә бүтүн XVI әср бою бүтүн Гәрби Европа өлкәләриндә сәркәрданлыға гаршы ганлы ганунлар верилир. Ин-дики фәһлә синфинин ата-бабаларыны әввәлчә зорла сәркәрдан вә пауперә дөндәрмиш, сонра да бу сәркәрданлыг үстүндә онла-ра чәза вермишдиләр. Ганун онлара „көнүллү“ чаниләр кими бахырды, зира белә фәрз әдирди ки, әкәр онлар истәсәйдиләр, даһа мөвчуд олмаян көһнә шәраитдә галыб ишләйә биләрдиләр.

Инкилтәрәдә белә ганунлар VII һенрих заманында верилмәйә башламышды.

VIII һенрихын 1530-чу ил ганунуна әсәсэн, гоча вә ишләмәк габилиййәти олмаян диләнчиләрин диләнмәсинә ичазә верилир. Ишләмәк габилиййәти олан сәркәрданлары исә дөймәк вә һәбсха-ная салмаг лазымдыр. Ганунда көстәрилир ки, онлары арабая бағлайыб ганларына гәлтан олунчая гәдәр дөймәк, сонра да анд ичдирмәк лазымдыр ки, вәтәнләринә вә я сон үч ил әрзиндә яша-дыглары ерә гайыдыб „ишләмәйә башлаячаглар“ (to put himself to labour). Таләә бахын! VIII һенрихын 27-чи гануну да бу гануну тәсдиг әдир вә орада көстәрилән чәзалара ениләрини әлавә әдир. Бириси тәкрат сәркәрданлыг этдикдә дүбарә дөйүлүр вә бундан башга, гулағынын да ярысы кәсилир; сәркәрдан үчүнчү дәфә тутулдугда исә бөйүк бир чани вә чәмиййәт дүшмәни сайы-лараг ә'дам әдилир.

VI Әдуардын 1547-чи илдә—өз падшаһлығынын бириңчи илин-дә—вердийн гануна көрә, ишдән боюн гачыран һәр кәс, онун авара кәздийини хәбәр верән шәхсин ихтиярына верилиб она гул әдилир. Аға өз гулуна чөрәк вә су вермәли, она спиртсиз ичкиләр вә лайиг билдийи эт туллантыларындан вермәлидир. Аға өз гулуну дөймәклә вә зәнчирләмәклә, она һәр чүр ийрәнч иш-ләр көрдүрә биләр. Әкәр гул ағасынын янындан өзбашына чыхыб кетсә вә 2 һәфтәйә гәдәр гайытмаса, өмүрлүк көләлийә мәһкум олур вә я алнына, яхуд янағына „S“ дамғасы вурулур; үчүнчү дәфә гачдыгда исә дөвләт чаниси һесаб әдилиб ә'дам олунур. Аға-сы ону әв шейләри кими, мал-гара кими сата биләр, вәсиййәт әдиб өз вәрәсәләринә ирс гоя биләр вә кирайә илә ишләтмәйә верә би-ләр. Гуллар өз ағаларына гаршы бәд ниййәтдә олсалар, енә дә ә'дам олунмалыдырлар. Гул саһибләри өз гулларынын гачдығыны һакимләрә хәбәр вердикдә онлар һәммин гуллары ахтарыб тап-малыдырлар. Гачмыш сәркәрданын үч күн вейл кәздийи ашкар

Шотландиядаки бүтүн овлагларын анчаг $\frac{1}{30}$ һиссәсини тәшкил әдир... Бүтүн бу овлаг торпаглары тамамилә һәдәр олуб истәһсала һеч бир файда вермир... бу торпагларын овлаг олмасы илә Шимал дәнизи суларынын дибинә чөкмәси-нин әсла фәрги йохдур. Һәвәс вә әйләнчә хатиринә торпагларын бу чүр бош биябана дөндәрилмәси һалларына, мөһкәм бир ганун васитәсилә сон гоюлма-лыдыр“.

оларса, ону вэтэнинэ гайтарыб гызмыш дэмирлэ дөшүнэ „V“ дамгасы басырлар вэ зэнчирлэйиб йол ишиндэ вэ саирэдэ ишлэдирлэр. Һарада доғулдуғуну дүзкүн көстөрмэйэн бир сэркәрдан, чэза тэдбири олага, мувафиг кэндин, онун эһалисинин вэ я корпорасиянын өмрлүк гулу э’лан олунур вэ она „S“ дамгасы вурулур. Һәр кәс истәсә гулун ушағларыны элиндән алыб оғланлары 24 яшына гәдәр, гызлары исә 20 яшына гәдәр шакирд сифәтилә өз янында сахлая биләр. Әкәр бу ушағлар гачса, көстәрилән яша чатана гәдәр өз саһибләри вэ тәрбийәчиләринин гулу олур, саһибләринә истәдикләри заман онлары зәнчирлэйиб гамчы илә дөймәк вэ и. а. ихтияры верилир. Гул саһибнин ихтияры вар ки, өз гулуну тез таныа билмәк вэ онун гачыб кизләнмәсини чәтинләшдирмәк үчүн онун бойнуна, әлләринә вэ аяғларына дэмир һалга вурсун²²¹. Бу ганунун сон һиссәсиндә көстәрилир ки, һансы һалларда йохсуллар онлары едириб ичиртмәйи вэ онлара иш вермәйи өһдәсинә көтүрән даирә вэ я шәхсләр үчүн ишләмәлидирләр. Бу чүр гуллар, йә’ни мәһәллә гуллары Инкилтәрэдә *roundsmen* (мәһәлләчиләр) ады илә та XIX әсрә гәдәр галмышды.

Елизаветанын 1572-чи ил ганунуна көрә, диләнмәйә ичазәси олмаян 14 яшындан юхары диләнчиләри һеч кәс ики иллийә нөкәрлийә көтүрмәк истәмәсә, онлар гамчы илә мөһкәм дөйүлүр вэ сол гулағларына дамга вурулур; 18 яшындан юхары диләнчиләр енә диләнчилик әтмәйә башласалар вэ һеч кәс онлары ики иллийә нөкәрлийә көтүрмәк истәмәсә, ә’дам олунурлар; онлар үчүнчү дәфә тутулдугда исә дөвләт чаниси дейә аман верилмәдән ә’дам олунурлар. Елизаветанын 18-чи ганунунун 13-чү маддәсиндә вэ 1597-чи ил ганунунда да бу чүр көстәришләр вардыр^{221a}.

²²¹ „Essay on Trade etc.“ мүәллифи дейир: „VI Эдуардын падшаһлығы заманы инкилисләр мануфактураны кенишләндирмәйә вэ йохсуллара иш вермәйә, көрүнүр, чох чидди киришмишдиләр. Бүтүн сэркәрданлара дамга вурулмалы олдуғуну көстөрән диггәтә лайиг бир ганун буну сүбүт эдир“ вэ и. а. („An Essay on Trade and Commerce“, London 1770, p. 8).

^{221a} Томас Мор өз „Утопия“ әсәриндә дейир: „Мәһз әлә олур ки, өз вэтәни үчүн әсл бир таун олан ачкөз вэ гарынгулу бир адам мин акрларла торпағы өз әлине йығыб әтрафына чәпәр вэ я һасар чәкир, я да әкинчиләрә эзийәт вермәклә вэ онлары сыхышдырмагла әлә бир дәрәчәйә чатдырыр ки, онлар бүтүн әмлақларыны сатмаға мәчбур олурлар. Бу фәгир, садә, бәдбәхт инсанлары һәр чүр эзаб вэ ишкәнчә илә чана кәтириләр вэ онлар ән нәһайәт баш көтүрүб кетмәйә мәчбур олурлар. Бунларын ичәрисиндә киши вэ гадынлара, әр вә арвадлара, етимләрә вә дул гадынлара, чанларындан безар әлиушағлы арвадлара, бүтүн әилә үзвләринә раст кәлмәк олур; бунлар яшайыш вәситәләри чәһәтдән йохсул олсалар да, сайча чох олурлар, чүнки кәнд тәсәррүфаты чохла ишләк әл тәләб эдир. Мән дейирәм ки, онлар өз ана юрдларыны тәрк эдәрәк чөлләрә дүшүр вә һеч бир ердә сыгнаг тапа билмирләр. Онлар о гәдәр дә гиймәти олмаян бүтүн әв шейләрини башга бир шәраитдә сатса идиләр, вәзийәтләри бир гәдәр йүнкүлләшмиш оларды, лакин бирдән-бирә күнәйә салындығларына көрә, өз әмлақларыны дәйәр-дәймәзинә сатмаға мәчбур олурлар. Аллаһ хатиринә өзүнүз дейин көрәк, бу юрдсуз-ювасыз бәдбәхт адамлар вар-йохларыны сон гәпийинә гәдәр хәрчләдикдән сонра, оғурлугдан башга нә эдә биләрләр? Онда да ганунун бүтүн тәләбләринә әмәл эдиб онлары ә’дам эдирләр! Я да онларын диләнчиликдән башга нә чарәси вардыр? Онда да онлары ишсиз вейләнән сэркәрдан дейә һәбсханая салырлар, һалбуки онлар нә гәдәр сәйлә иш ахтарсалар да һеч кәс онлара иш вермәк истәмир“. Томас

I Иаковун ганунуна көрө, авара кэзэн вэ дилэнэн шәхсләр сәркәрдан һесаb олунурлар. Petty Sessions һакимләринә,—әлбәт-тә, мәһкәмә ишинин тапшырылдығы бу һакимләрин һамысы мүл-кәдарлар, сәнаечи вэ руһаниләрден ибарәт олурду,—бу кими сәр-кәрданлары чамаат гаршысында гамчы илә дөйдүрмәк вэ биринчи дәфә тутуланлары 6 ай, икинчи дәфә тутуланлары исә 2 ил һәбс-ханая салмаг ихтияры верилмишди. Онлар һәбсдә галдыглары мүддәтдә һакимләр онлары истәдикләри гәдәр чох вэ тез-тез дөй-дүрүрләр... Ганунда кәстәрилир ки, ислаһ олунмаян вэ горху-лу сәркәрданларын сол күрәйинә „R“ һәрфи шәклиндә дамға вурмаг вэ бу сәркәрданлардан ичбари ишләрдә истифадә этмәк лазымдыр; онлар бир дә диләнчиликдә тутулса, рәһм әдилмәдән ә'дам олунурлар. Ганунун бу кәстәришләри та XVIII әсрин әв-вәлләринә гәдәр гүввәдә галмыш вэ ялһыз Аннанын 12-чи гану-нунун 23-чү маддәсинә әсасән ләғв әдилмишди.

Белә ганунлар Франсада да вар иди; орада XVII әсрин орта-ларында Парис сәркәрданлары „сәркәрдан краллыглары“ (гоуаште des truands) тә'сис әтмишдиләр. Һәлә XVI Лүдовикин падшаһлы-ғынын әввәлләриндә (1777-чи ил июлун 13-дә) верилән бир фәр-мана көрә, яшайыш васитәләри вэ мүәййән пешәси олмаян 16 яшына 60 яшына гәдәр сағлам шәхсләри галерләрә сүркүн әт-мәк лазым иди. V Карлын Нидерланд үчүн вердийи (1537-чи ил октябр тарихли) ганун, Һолландия штатлары вэ шәһәрләри үчүн 1614-чү ил 19 март тарихли биринчи әдикт, Бирләшмиш Вила-йәтләрин 1649-чу ил 25 июн тарихли „плакаты“ вэ саирә дә бу чүр тәдбирләрин көрүлмәсини әмр әдирди.

Торпаглары зорла әлләриндән алыныб кәндләрдән говулмуш, әксәриййәти сәркәрданлара чеврилмиш олан кәнд әһалисини бу дәһшәтли террор ганунларына әсасән гамчы илә дөймәк, бәдән-ләринә дамға вурмаг вэ әзаб вермәк васитәсилә муздлу әмәк интизамына алышдырмаг истәйирдиләр.

Әмәк шәртләринин бир гүтбдә капитал, диқәр гүтбдә исә өз иш гүввәләриндән башга сатыласы һеч бир шейи олмаян адамлар һалында мейдана чыхмасы һәлә бәс әтмир. Онлары өз хошлары илә өzlәрини сатмаға мәчбур әтмәк дә кифайәт дейилдир. Капита-лист истәһсалы артдыгча, капиталист истәһсал үсулунун шәртлә-рини өз тәрбийәсинә, ән'әнә вә адәтләринә көрә тәбии ганун һесаb

Морун дедийинә көрә, оғурлуг әтмәйә ачыгча мәчбур әдилән бу бичарә сәфил-ләрдән „VIII Һенрих заманы 72 000 бөйүк вэ хырда оғру ә'дам әдилмишдир“ (Hollinshed, Description of England, vol. I, p. 186). Елизаветанын заманында „сәркәрданлары дәстә-дәстә асырдылар вә һеч элә бир ил олмурду ки, бу вә я башга бир ердә онлардан 300 вә я 400 нәфәр асылмасын“ (Styrye, Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign. 2-nd ed. 1725, vol. II). Енә һәмин Styrye дедийинә көрә Сомерсетширдә бирчә ил әрзиндә 40 нәфәр „ислаһ олунмаян ярамаз“ ә'дам әдилмиш, 35 нәфәрә дамға вурулмуш, 37 нәфәр гамчы илә дөйүлмүш вә 183 нәфәр азад әдилмишдир. Бу бәшәр досту дейир ки, буна бахмаяраг һакимләрин сәһләнкарлығы вә халгын бош ерә чан яндырмасы үзүндән бу гәдәр чох мүттәһим, чәзаландырылмалы олан чани-ләрин һәтта $\frac{1}{5}$ һиссәсини дә тәшкил әтмир*. О эләвә әдиб дейир: Инкилтәрәнин башга графлыгларындаки вәзнийәт, Сомерсетширдә олдуғундан яхшы дейилди, бир чохларында исә һәтта ондан хейли пис иди.

этмэли олан фəһлэ синфи дэ инкишаф эдир. Инкишаф этмиш капиталист истехсал просесинин гурулушу һәр бир мүгавимəти гырыр; даим нисби артыг əһалинин əмэлэ кəлмəси, əмəк тəлəби вə əмəк тəклифи ганунуну вə, демəли, əмəк һаггыны да, капиталын өз-өзүнə артмасы тəлəбатына уйгун бир һəдд дахилиндə сахлайыр; игтисади мүнəсибəтлəрин өзлүйүндə кəстəрдийи тəзийи, капиталистлəрин фəһлəлэр үзəриндəки һəкмранлыгыны гүввəтлəндирир. Гейри-игтисади, билаваситə зоракилик һəлэ тəтбиг олунмагда давам эдирсə дə, ялныз мүстəсна һалларда тəтбиг эдилир. Ишлэр ади гайдада кетдийи заман фəһлэ „истехсалын тəбии ганунларына“ табе эдилэ билэр, йə'ни капиталдан асылы эдилэ билэр ки, бу асылылыг да истехсал шəраитинин өзүндəн доғур, бу асылылыгы һəмин шəраит тəмин эдир вə эбəдилəшдирир. Капиталист истехсалынын һəлэ еничə мейдана кəлдийи тарихи дəврдə исə тамамилə башга бир вəзий-йэт кəрүрүк. Доғулмагда олан буржуазия дəвлəт һакимиййəти лəзымдыр вə буржуазия доғрудан да дəвлəт һакимиййəтиндəн истифадə эдир ки, əмəк һаггыны „тəнзим этсин“, йə'ни зорла ону изафи дəйэр чыхарылмасы үчүн əлвəришли олан һəдлэр дахилиндə сахласын, иш күнүнү узатсын, белəликлэ дə фəһлəнин өзүнү капиталдан нормал асылылыг вəзиййəтиндə сахласын. Илкин йығым дейилэн шейин башлыча хүсусиййəти дə бундан ибарəтдир.

XIV əсрин сонунчу ярысында мейдана кəлэн муздлу фəһлəлэр синфи о заман вə сонраки əсрдə халгын чүз'и бир һиссəсини тəшкил эдирди; кəнддə мүстəгил кəндли тəсəррүфаты вə шəһəрлəрдə сех тəшкилаты бу синфин вəзиййəти үчүн гүввəтли бир даяг иди. Һəм кəнддə, һəм дə шəһəрдə сəһибкарларла фəһлəлэр ичтимай чəһəтдəн бир-бирлəринə яхын идилэр. Əмəк анчаг формал чəһəтдəн капиталта табе иди, йə'ни истехсал үсулунун өзү һəлэ спесифик капиталист характериндə дейилди. Капиталын дəйишən үнсүрү сабит үнсүрүндəн чох-чох артыг иди. Бунун нəтичəсиндə дə капитал йығымы гүввəтлəндикчə муздлу əмəйə олан тəлəб сүр'əтлə артыр, муздлу əмəк тəклифи исə тəлəбин ардынча ялныз лəнк ад-дымларла ирəлилəйирди. Милли мəһсулун сонралар капиталын йығым фондуна чеврилэн хейли һиссəси о заман һəлэ фəһлəнин истехлак фондуна дахил иди.

Муздлу əмəк һаггында верилэн ганунлар,—лап əввəлдən фəһлəлəнин истисмар олунмасыны нəзəрдə тутан вə сонралар инкишаф этдикдə даим фəһлэ синфинə дүшмən олан²²² бу ганунлар,—Инкилтəрəдə III Эдуард заманы верилэн 1349-чу ил фəһлэ гануну (Statute of Labourers) илэ башланыр. Франсада буна охшар ганун, крал Жанн адындан верилэн 1350-чи ил тарихли фəрман иди. Инкилтəрə илэ Франсанын ганунлары бир-бирилə янашы инкишаф эдир вə мəзмун э'тибарилə бир-биринин эйнидир. Фəһлэ ганунлары иш күнүнү узатмаға чалышдыгына кəрə мən онлардан бəһс этмəйчəйəм, чүнки бу мəсəлə юхарыда (сəккизинчи фəсил, 5) нəзəрдən кечирилмишдир.

²²² А. Смит дейир: „Һәр дəфə сəһибкарларла фəһлəлэр арасындаки мұба-һисəлəри ганун вермəк вəситəсилə һəлл этмəк истəдикдə, ганун верəнлəрин мəслəһəтчиси сəһибкарлар олмушдур“. Linguet дейир: „L'esprit des lois, c'est la propriété [„Мүлкиййət—будур ганунларын мə'насы“].

Statute of Labourers [фәһлэләр һаггында ганун] ашағы палатанын тә'кидли шикайәтләри нәтижәсиндә верилмишди. Ториләрдән бири садәдилликлә дейир: „Кечмишдә йохсуллар о гәдәр йүксәк әмәк һаггы тәләб әдирдиләр ки, бу, сәнае вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләрди. Инди исә онларын әмәк һаггы о гәдәр ашағыдыр ки, бу да енә сәнае вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләр, һәм дә башга бир мә'нада, бәлкә әввәлкиндән даһа артыг тәһлүкә доғура биләр“²²³. Бу ганунда шәһәр вә кәнд үчүн, ишәмузд вә күнәмузд ишләр үчүн әмәк һаггы дәрәчәләри көстәрилир. Кәнд фәһлэләри бир иллийә, шәһәр фәһлэләри исә истәнилдийи мүддәтә, „азад базарда“ ишә көтүрүлмәлидирләр. Ганунларда көстәрилдийиндән артыг әмәк һаггы вермәк гадаған олунур, буна әмәл этмәйәнләрин һәбсә алыначағы билдирилир, һәм дә белә ганунсуз әмәк һаггы аланларын бу әмәк һаггыны верәнләрдән даһа ағыр чәзаландырылачағы көстәрилир. Мәсәлән, һәлә Елизаветанын шакирдләр һаггында вердийи ганунун 18-чи вә 19-чу бөлмәләриндә көстәрилир ки, нормадан артыг әмәк һаггы верәнләрә он күнлүк, бу әмәк һаггыны аланлара исә үч һәфтәлик һәбс чәзасы верилмәлидир. 1360-чы ил ганунунда даһа шиддәтли чәзалар мүййән әдилір. Һәтта саһибкарлара ихтияр верилір ки, фәһлэләри ганунда көстәрилән нормада әмәк вериб зорла ишләмәйә мәчбур әтсинләр. Бәнна вә дүлкәр иттифаглары, онларын өз араларында бағладыглары бүтүн мүгавиләләр, бир-бирләринин гаршысында ичдикләри андлар вә и. а. ә'тибарсыз ә'лан олунмушду. Фәһлә иттифаглары дүзәлтмәк XIV әсрдән башламыш 1825-чи илә гәдәр, йә'ни иттифаглар әлейһинә олан ганунлар ләғв әдиләнәдәк ағыр бир чинайәт сайылырды. 1349-чу ил тарихли фәһлә ганунунун вә бүтүн сонраки ганунларын маһиййәти ачыгча онда көрүнүр ки, дөвләт, әмәк һаггынын минимумуну дейил, ялныз максимумуну тә'йин әдир.

Мә'лум олдугу кими, XVI әсрдә фәһлэләрин вәзиййәти даһа чох ағырлашмышды. Пул шәклиндә верилән әмәк һаггы артмыш, лакин һеч дә пулун гиймәтдән дүшдүйү вә малларын баһалашдығы дәрәчәдә артмамышды. Демәли, фе'лән әмәк һаггы азалмышды. Буна бахмаяраг, әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәдилә верилән ганунлар һәлә дә гүввәдә галырды; „һеч кимин нөкәрчилиийә көтүрмәдийи адамларын“ һөкмән гулаглары кәсилір вә бәдәнләринә дамға вурулурду. Елизаветанын шакирдләр һаггындаки 5-чи ганунунун 3-чү маддәси мәһкәмә һакимләринә ихтияр верирди ки, мүййән мигдарда әмәк һаггы тә'йин әтсинләр вә илин фәсилләринә, һабелә малларын гиймәтинә көрә онлары дәйишдирсинләр. I Иаков әмәйин белә тәнзимини тохучулара, әйиричиләрә вә бүтүн башга зүмрәләрдән олан фәһлэләрә дә аид әтмишди²²⁴. II Кеорг фәһлә иттифаглары әлейһинә олан ганунлары бүтүн мануфактуралара аид әтди.

²²³ „Sophisms of Free Trade. By a Barrister. London 1850“, p. 53. О ачы истәһза илә дейир: „Биз ки, һәмишә саһибкарларын хейринә ишә гарышмаға һазыр олмушуг, бәс фәһлэләрин хейринә бир иш көрә билмәрикми?“

²²⁴ I Иаковун икинчи ганунунун 6-чы маддәсинин бир бәндиндән көрүнүр ки, әйни заманда мәһкәмә һакими олан бә'зи маһуд истәһсалчылары өз ә'малатханаларында рәсми сурәтдә әмәк һаггы дәрәчәләри тә'йин әтмишдиләр. Алманияда чох

Эсл мануфактура дөврүндө капиталист истейсал үсулу о гэдэр мөһкөмләнмишди ки, эмәк һаггынын ганун васитәсилә тәнзим әдилмәсинә нә имкан верирди, нә дә буна лүзум вар иди; буна бахмаяраг, енә көһнә чәббәханадан көтүрүлән бу силаһы һәр әһтимала гаршы әлдә сахламаг истәйирдиләр. Һәлә II Кеоргун 8-чи гануну Лондондаки вә әтрафындаки дәрзи шакирдләринә, үмүмхалг матәми күнләриндән башга күнләрдә 2 шиллинг $7\frac{1}{2}$ пенсдән артыг күндәлик эмәк һаггы вермәйи гадаған әтмишди; һәлә III Кеоргун 13-чү ганунунун 68-чи маддәси ипәк тохуянларын эмәк һаггыны низама салмағы һакимләрә тапшырмышды; бунлар тәрәфиндән тә'йин олунмуш эмәк һаггы нормаларынын әкинчилик фәһләләринә аид олуб-олмадығыны һәлл әтмәк үчүн һәлә 1796-чы илдә али мәһкәмә идарәләринин ики гәрар гәбул әтмәси лазым кәлмишди; һәлә 1799-чу илдә парламан гануну васитәсилә тәсдиг әдилмишди ки, Шотландия көмүр мә'дәнләри фәһләләринин эмәк һаггы Елизавета гануну илә, һабелә 1661 вә 1671-чи илләрдә верилмиш ики Шотландия гануну илә тәнзим әдилир. Инкилтәрә ашағы палатасында баш верән мисли көрүнмәмиш бир һадисә, о заман шәраитин нә гэдәр кәскин дәйишдийини көстәрир. Эмәк һаггы үчүн һеч бир һалда артырылачағына йол верилмәйән максимум тә'йин әтмәк мәгсәдилә 400 илдән бәри ганунлар һазырлайан бу палатада 1796-чы илдә Whitbread тәклиф әтмишди ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләри үчүн эмәк һаггы минимуму ганунла мүйәйән әдилсин. Питт буна ә'тираз әтмишдисә дә, бу фикирлә разылашмышды ки, „йохсулларын вәзиййәти дәһшәтлидир (cruel)“. Нәһайәт, эмәк һаггыны тәнзим әдән ганунлар 1813-чү илдә ләғв әдилди. Капиталистин өз фабрикасы дахилиндә ганунлар гоюб әмәйи истәдийи кими тәнзим әтдийи вә йохсуллар үчүн верки гоймагла кәнд тәсәррүфат фәһләләринин эмәк һаггыны ән ашағы зәрури һәддә чатдырдығы бир дөврдә бу гәдим ганунлар күлүнч бир шей иди. Лакин фәһлә ганунларынын саһибкарла фәһләләр арасындаки мүгавиләләрә, хәбәрдарлыг мүддәтләринә вә и. а. аид маддәләри, йә'ни саһибкар мүгавиләни поздугда она гаршы анчаг мүлки тәләбләр верилмәсинә, фәһлә поздугда исә онун чинайәт

тез-тез, хусусән Отузиллик мүһарибәдән сонра эмәк һаггыны азалтмаг үчүн ганунлар верилирди. „Әһалиси түкәнмиш ерләрдә нөкәр вә фәһлә азлығы мүлкәдарлара чох әзиййәт верирди. Субай киши вә гадынлара отаг кирайәйә вермәк бүтүн кәнд әһлине гадаған олунмушду; бүтүн субай кирайәнишинләр һаггында һөкүмәтә хәбәр вермәк әмр олунмушду, һәм дә бунлар өз яшайышларыны башга мәшғәләләрә, кәндиләр үчүн күнәмузд ишләмәклә вә я һәтта пул вә чөрәк алвери илә тә'мин әтсәләр дә, һәр һалда нөкәрчилийә кетмәкдән боюн га-чырсалар, һәбсханая салынмалыдырлар (Kaiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien I, 125). Бүтүн әср бою һөкмдарларын фәрманларында һәмишә на-разылыгла көстәрилир ки, рәййәт йолдан азыб корланмышдыр, чидди низам-ин-тизама табә олмур, ганунун мүйәйән әтдийи эмәк һаггына гане олмур; фәрманлар, бүтүн маһал үчүн мүйәйән әдилмиш мигдардан юхары эмәк һаггы вермәйи мүлкәдарлара гадаған әдир. Буна бахмаяраг нөкәрләрин мүһарибәдән сонраки вәзиййәти бә'зи һалларда йүз ил сонраки вәзиййәтләриндән яхшы иди; Силезияда һәлә 1652-чи илдә нөкәрләрә һәфтәдә ики дөфә әт верилирди, һалбуки бу әсрдә енә һәмин Силезияда әлә ерләр вар ки, нөкәрләрә анчаг илдә үч дөфә әт верилир. Мүһарибәдән сонра эмәк һаггы да, сонраки әсрләрә нисбәтән даһа йүксәк иди“ (G. Freitag).

мәс'улийәтинә чәлб эдилмәсинә йол верән маддәләри һәлә бу вахта гәдәр тамамилә гүввәдә галмышдыр.

Иттифаглара гаршы верилән сәрт ганунлар 1825-чи илдә, пролетариатын рәфтары зәһмли бир шәкил алдығы заман ләғв эдилди. Бунунла белә һаман ганунларын анчаг бир гисми ләғв эдилмишди. Көһнә ганунларын бә'зи мәләһәтли галыглары ялныз 1859-чу илдә арадан галхды. Нәһайәт, 1871-чи ил июнун 29-да парламан тәрәфиндән гәбул эдилән бир ганун, йәгин, синфи мәгсәдләрлә верилмиш ганунларын сон изләрини арадан галдырмаг үчүн иди, зира трэд-юнионлары рәсмән таныдылар. Лакин парламан тәрәфиндән енә һәммин күн гәбул эдилән башга бир ганун (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation) әввәлки вәзийәти ени формада фе'лән бәрпа этди. Тә'тил вә я локаут [йә'ни фабрикантларын дилбир эдиб өз фабрикаларыны бир вахта бағламасы] заманы фәһләләрин истифадә эдә биләчәкләри бүтүн васитәләр белә бир парламан һоггабазлығы йолу илә үмүми ганунларын сәләһийәт даирәсиндән чыхарылыб ялныз чинайәт ганунуна табе эдилмишди ки, бу гануну да йозмаг тамамилә һакимләрдән, йә'ни фабрикантлардан асылы иди. Икичә ил ондан әввәл һәммин ашағы палатая енә һәммин чәнаб Гладстон өзү бир гәдәр аличәнаблыгла фәһлә синфинә гаршы бүтүн мүстәсна ганунларын ләғв эдилмәси һаггында бир ганун лайиһәси тәгдим этди. Лакин бу лайиһә икинчи охунушдан о яна кечмәди, ону бүкүб кәнара гойдулар вә нәһайәт „бөйүк либерал партиясы“ ториләрлә бирләшиб чәсарәтләнди вә ону һакимийәт башына кәтирмиш олан пролетариатын тамамилә әлейһинә чыхды. „Бөйүк либерал партиясы“ бу хәянәтлә дә кифайәтләнмәди вә һәмишә һаким синифләр гаршысында диз чөкән инкилис мәһкәмә һакимләринин „кизли фәәлийәтә“ (гәсдләрә) гаршы верилән көһнә гануну тапыб енидән ишә салмасына вә бундан фәһлә иттифагларины әзмәк үчүн истифадә әтмәсинә имкан верди. Көрдүйүмүз кими, утаныб-гызармадан беш йүз ил әрзиндә капиталистларин даими трэд-юниону мөвгеини тутан вә фәһләләрә гаршы чыхан Инкилтәрә парламаны тә'тилләрә вә трэд-юнионларын әлейһинә верилән ганунлардан ялныз өз арзусуна рәғмән вә ялныз күтләләрин тәзийиги алтында әл чәкмиш олду.

Дикәр тәрәфдән, Франса буржуазиясы ингилаб фыртынасынын лап әввәлләриндә фәһләләрин еничә әлдә әтмиш олдуғлары иттифаг яратмаг һүгугуну әлләриндән алмаг гәрарына кәлди. Франса буржуазиясы 1791-чи ил 14 июн тарихли ганунла ә'лан этди ки, бүтүн фәһлә иттифаглары—„азадлығы вә инсан һүгуглары бәяннамәсинә гаршы чинайәтдир“ вә бу чинайәтдә мүттәһим олунанлар 500 ливр чәримә эдилир вә бир иллийә актив вәтәндаш һүгугларындан мәһрум олунурлар²²⁵. Капитал илә әмәк арасындаки рә-

²²⁵ Бу ганунун биринчи маддәсиндә дейилир: „Әйни вәзийәтдә олан вә я әйни пешәдә чалышан шәхсләрин һәр чүр иттифагларынын ләғв эдилмәси Франса конституциясынын башлыча әсасларындан бири олдуғуна көрә бу чүр иттифагларын һәр һансы бир бәһанә илә вә һәр һансы бир шәкилдә бәрпа олунмасы гадаған эдилир“. IV маддәдә дейилир ки, „әкәр әйни иш, пешә вә я сәнәтдә чалышан вәтәндашлар өз араларында разылығы вә я сәзишә кәлиб мүәййән

габәти дәүләт-полис тәдбирләри васитәсилә капитал үчүн әлвәришли бир чәрчивәйә салан бу ганун, бүтүн ингилаблардан вә бүтүн ханәдан тәбәддүлатындан сонрая гәдәр галмышды. Һәтта террор һөкүмәти дә она әл вурмамышды. О ялһыз лап бу яхындарда Code Pénal-дан [чинайәт мәчәлләсиндән] чыхарылмышдыр.

Бу буржуа дәүләт чеврилиши ләһинә кәтирилән дәлиләр сон дәрәчә мараглыдыр. Милли Мәчлисдә мә'рузә әдән вә Камил Демулен тәрәфиндән „мискин мүбәһисәчи“ (ergoteur misérable) адландырылан^{225a} Шапел'е дейирди: „Инди верилән әмәк һаггыны алыб кифайәт гәдәр зәрури яшайыш васитәләри олмаян, буна көрә дә тамамилә демәк олар гул кими асылы вәзиййәтдә оланларын бу вәзиййәтдән гуртармасы үчүн әмәк һаггыны индики сәвиййәсинә нисбәтән артырмаг арзу олунурса да, һәр һалда фәһләләр кәрәк өз мәнәфе мәсәләләрини музакирә әтмәк мәгсәдилә бирләшмәсин, онлар кәрәк „тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзиййәтләрини“ йүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә әлбир һәрәкәт әтмәсин, чүнки бу һалда „онлар өз көһнә ағалары олан индики саһибкарларын азадлығыны тапдаламыш оларлар“ (фәһләләри гул вәзиййәтиндә сахламаг азадлығыны!), бир дә она көрә ки, кечмиш сех саһибләринин зүлмүнә гаршы иттифаг бағламаг—нә олса яхшыдыр?—Франса конститусиясынын ләгв әтдийи сехләри бәрпа әтмәк демәкдир²²⁶.

4. Капиталист фермерләрин мейдана кәлмәси

Биз, һеч бир һүгуу олмаян пролетарларын мейдана кәлмәсинә сәбәб олмуш тәчавүзләри, бу пролетарларын муздлу фәһләләрә чеврилмәсинә баис олмуш ганлы үсул-идарәни, әмәйин истисмар дәрәчәсини гүввәтләндирән, бунунла да полис үсуллары васитәсилә капитал йығымыны артыран мурдар али дәүләт тәдбирләрини көздән кечирдик. Инди суал олунур ки, бәс илк әввәл капиталистләр һарадан мейдана кәлмишләр? Мә'лум олдуғу үзрә кәнд әһалисинин әмлақдан мәһрум әдилмәси нәтичәсиндә билаваситә анчаг ири торпаг мүлкыййәтчиләри яраныр. Фермерләрин мейдана чыхмасына кәлинчә, биз буну аддымбааддым изләйә биләрик, чүнки онларын әмәлә кәлмәси бир чох әсрләр бою тәдричлә давам әдән бир просесдир. Тәһкимли кәндлиләрлә бирликдә мөвчуд олан азад хырда торпаг мүлкыййәтчиләри һәлә бир яна галсын, тәһкимли кәндлиләрин өзләринин әмлақ мүнәсибәтләри чох мүхтәлиф иди, буна көрә онларын азадлығы чыхмасы да мүхтәлиф игтисади шәраитдә олмушдур.

Инкилтәрәдә илк фермер формасы тәһкимли bailiff [ағалыг мүлкүн дарғасы, мүдири] өзүдүр. О өз вәзиййәтинә көрә гәдим

Һәддән ашағы муздла сәнәе фәалийәти көстәрмәкдән вә я ишләмәкдән күтләви сурәтдә боюн гачырсалар, бу кими разылыг вә сазишләр... конститусия әлейһинә, азадлығы вә инсан һүгуулары бәяннамәсинә гаршы чинайәт вә и. а. э'лан әдилмәлидир“, йә'ни көһнә фәһлә ганунларында олдуғу кими, дәүләтә гаршы чинайәт э'лан әдилмәлидир („Révolutions de Paris“, Paris 1791, vol. III, p. 523).

^{225a} „Révolutions de France“, Nr. LXXVII.

²²⁶ B u c h e z e t R o u x, Histoire Parlementaire, vol. X, p. 193—195.

Рома villicus-уна бэнзэйир, лакин фэалийэт даирәси онун фэалийэт даирәсиндән мөһдуддур. XIV әсрин икинчи ярысында bailiff-ин ерини фермер тутур; ләндлорд ону тохумла, мал-гара вә әкинчилик аләтләри илә тәһиз әдир. Онун вәзийәти кәндлинин вәзийәтиндән демәк олар фәргләнмир, о анчаг даһа чох музду әмәк истисмар әдир. Чох кечмәдән фермер дөнүб „metayer“, ярылыға ишләйән ичарәдар олур. Әкинчилик үчүн ләзым олан капиталын бир һиссәсини о, диқәр һиссәсини дә ләндлорд гоюр. Көтүрүлән үмуми мөһсул онларын арасында мугавиләдә көстәрилән һисбәтдә бөлүнүр. Инкилтәрәдә бу ичарә формасы тез бир заманда арадан галхыр вә онун ерини әсл фермер тутур; бу фермер музду фәһлә ишләдәрәк өз капиталыны артырыр вә изафи мөһсулун бир һиссәсини торпаг рентасы олараг пул вә я мөһсул шәклиндә ләндлорда верир.

XV әсрдә, мүстәгил кәндлиләр өз әмәкләринин бәһрәсини өзләри көтүрдүкләри заман вә кәнд тәсәррүфат фәһләләри музд алыб ишләмәклә бәрабәр мүстәгил тәсәррүфат саһиб олдуғлары заман, фермерин һәм истәһсал даирәси, һәм дә һәят сәвиййәси бир о гәдәр ашағы иди. XV әсрин сон отуз илиндә башланан вә демәк олар бүтүн XVI әср бою (онун сон он илләриндән башға) давам әдән әкинчилик ингилабы, кәнд әһалисини нә гәдәр сүр'әтлә вар-йохдан чыхарырдыса, фермери дә бир о гәдәр сүр'әтлә варландырырды²²⁷. Ичма отлагларыны зәбт әтмәк вә саирә нәтичәсиндә фермер демәк олар, һеч бир хәрч чәкмәдән өз мал-гарасынын сайыны хейли артыра билир, әйни заманда әкинчиликдә даһа чох мал-гара ишләдилмәси вә мал-гаранын сатылмасы фермерә даһа йүксәк мәнфәәт верир, һәм дә мал-гара онун торпағына боллуча күбрә верир.

XVI әсрдә буна үстәлик башға бир чох мүһүм амил дә мейдана чыхыр. О заманлар ичарә мугавиләләри узун мүддәтә, чох вахт 99 илә бағланырды. Нәчиб металлларын вә демәли пулун дәйәринин мүтәмадийән дүшмәси фермерләрә чох әлверишли иди. Юхарыда көздән кечирдийимиз башға амилләр һәлә бир яна галсын, бу өзү, әмәк һаггыны азалдырды. Әмәк һаггынын азалдығы һиссәси дөнүб фермер үчүн мәнфәәт олурду. Тахылын, юнун вә әтин, — бир сөзлә, бүтүн әкинчилик мөһсулларынын даим баһалашмасы, фермерин һеч бир тәшәббүс көстәрмәдийи һалда онун пул капиталыны артырырды, һалбуки фермер торпаг рентасыны, пулун әввәлки дәйәри үзрә бағланмыш көһнә мугавиләләр әсасында вермәли олурду²²⁸. Беләликлә фермер әйни заманда һәм өз музду

²²⁷ Harrison өз „Description of England“ әсәриндә языр: „Һәрчәнд 4 фунт стерлинг мәбләғиндә әввәлки рента бәлкә дә 40 фунта чатмышдыр, буна баһамаяраг ичарә мүддәти гуртардыгда фермерин әлиндә алты-едди илин рентасы, йәни 50—100 фунт стерлинг мәнфәәт галмаса, фермер әлверишсиз бир иш көрдүйүнү зәнн әдир“.

²²⁸ XVI әсрдә пулун гиймәтдән дүшмәсинин чәмиййәтдәки мүхтәлиф синифләрә олан тәсири һаггында бах: „A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman“ (London 1581). Бу әсәр мөкалимә шәклиндә язылдығына көрә, ону узун мүддәт Шекспирә иснад вермишләр вә о һәлә 1750-чи илдә Шекспирин ады илә нәшр олунмушду. Онун мөәллифи Вилиям Стаффорддур. Әсәрин бир ериндә чәнкавәр (knight) белә дүшүнүр:

лу фәһлэләри һесабына, һәм дә Өз ләндлорду һесабына варланьрды. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дейилдир ки, XVI әсрин ахьрларына яхын Инкилтәрәдә о замана көрә варлы олан „капиталист фермерләр“ синфи әмәлә кәлмишди²²⁹.

5. Әкинчиликдәки ингилабын сәнаәә әкс-тә'сири. Сәнаәә капиталы үчүн дахили базар яранмасы

Кәнд әһалисинин дөнә-дөнә даим тәкрар олунан бир сурәтдә әмлакдан мәһрум әдиләрәк торпагдан чыхарылыб говулмасы, көр-

Чәнкавәр: „Әй мәним әкинчи гоншум, әй чәнаб тачир вә әй мәним мөһрибан мискәрим,—башга сәнәткарлар кими сиз дә өз мәнәфеинизи нисбәтән асанлыгла горуй биләрсиниз. Чүнки һәр шейин гиймәти әввәлкинә нисбәтән нә гәдәр чох галхса, сиз дә сатдығыңыз малларын вә өз әмәк мәһсулларыныңын гиймәтини бир о гәдәр чох артырысыңыз. Лакин бизим һеч әлә бир шейимиз йохдур ки, ону баһа гиймәтлә сатаг вә беләликлә дә мәһсул аланда чәкдиймиз зәрәрин ерини долдура биләк“. Әсәрин башга бир ериндә чәнкавәр доктордан сорушур: „Лүтфән дейиниз көрәк сиз кими нәзәрдә тутурсунуз? Һәм дә, сизин фикринизчә бурада зәрәр чәкмәйән кимдир?“ *Доктор:* „Мән алверлә яшаянлары вә баһа алдыгда баһа да сатанлары нәзәрдә тутурам“. *Чәнкавәр:* „Бәс сизин дедийинизә көрә бундан хейир көрәнләр кимләрдир?“ *Доктор:* „Әлбәттә, о ичәрәдарлар вә я фермерләрдир ки, әкдикләри торпаг үчүн көһнә гайда илә рента верирләр, чүнки онлар көһнә норма илә рента верир, мәһсулу исә ени норма илә сатырлар, йә'ни торпагы чох учуз әлдә әдир, торпагда битән һәр шейи исә баһа сатырлар“... *Чәнкавәр:* „О адамлар ки, сизин дедийинизә көрә бундан газананлар нисбәтән даһа чох зәрәр чәкирләр, бәс онлар кимләрдир?“ *Доктор:* „Бүтүн задәканлар, чентлменләр вә үмүмийәтлә, сабит тә'йин әдилмиш рента илә вә я маашла яшаян, я да өз торпагларыны өвләри бечәрмәйән вә я тичәрәтлә мәшғул олмаян адамлардыр“.

²²⁹ Франсада орта әсрләрин әввәлләриндә феодалын дарғасы вә төйчү йығаны олан *régisseur* тезликлә дөнүб *homme d'affaires* [фырылдагчы] олур вә чамаата һәдә-горху кәлмәк, алдатмаг вә саирә йолу илә варланыб капиталист олур. Бу *régisseurs* өвләри бә'зән нәчиб тәбәгәйә мәнсуб олурдулар. Мәсәлән: „Бу һесабаты Безансон кастелләринин чәнкавәри Jacques de Thoraine өз һимайәчисинә тогдым әдир; о да 1359-чу ил декабрын 25-дән 1360-чы ил декабрын 28-нә гәдәр һәмнин маһалдан алынмалы олан ренталар һаггында Дижонда Бургон һөкмдары, һерцог вә графы гаршысында һесабат верир“ (*A l'e x i s M o n t e i l, Histoire de Matériaux manuscrits etc.*, p. 244). Артыг бурадан көрүнүр ки, ичтиман һәятин бүтүн саһәләриндә кәлирләрин нә гәдәр бөйүк бир һиссәси дөллаллара гисмәт олур. Мәсәлән, игтисади саһәдә мүүссисәләрин мәнфәәтинин чох һиссәсини маллийәчиләр, биржачылар, тачирләр вә дүканчылар көтүрүрләр; мүлки һүгүг саһәсиндә исә чәкишән тәрәфләри вәкил сою; сиясәтдә депутат өз сечичиләриндән, назир падшаһдан даһа әһәмийәтлидир; дин саһәсиндә мүгәддәс „һимайәчиләр“ аллаһдан ирәлидәдиләр, бунлардан да ирәлидә кешишләр дурур ки, онлар да „мәрһәмәтли пастыр илә“ онун диндарлар сүрүсү арасында зәрури бир вәситәчидиләр.—Инкилтәрәдә олдуғу кими, Франсада да ири феодал торпаглары сайсыз-һесабысыз хырда тәсәррүфатлара бөлүнмүшдү, лакин бу тәсәррүфатлар кәнд әһалиси үчүн хейли аз әлверишли олан бир шәраитдә иди. XIV әсрдә ичәрәләр, фермалар вә я *terriers* дейиләнләр хейли инкишаф әтмишди. Бунларын сайы даим артырды вә 100 000-и чох өтмүшдү. Онлар мәһсулун $\frac{1}{12}$ һиссәсиндән $\frac{1}{5}$ һиссәсинә гәдәрини торпаг рентасы олараг, пул вә я натура шәклиндә верирдиләр. Бә'зән анчаг бир нечә арпандан ибарәт олан саһәнин һәчминдән асылы олараг *terriers* лән, ярымлән (*fiefs, arrière-fiefs*) вә и. а. адланьрды. Бүтүн бу *terriers* саһибләри өз һаһийәләриндә яшаян әһалийә гаршы мүүйән дәрәчәдә мәнкәмә сәләһийәтинә малик идиләр; бу кими дөрд дәрәчә вар иди. Бу сайсыз-һесабысыз хырда мүстәбидләрин һақимийәтинин кәнд әһалиси үчүн нә гәдәр дөзүлмәз бир зүлм олдуғуну тәсәввүр әтмәк чәтин дейилдир. Monteil дейир ки, Франсада. инди чәми 4000 мәнкәмә идарәси (о чүмләдән мүнсиф мәнкәмәләри) олан ердә о заман 160 000 мәнкәмә вар иди.

дүйүмүз кими, даим, шәһәр сәнаеинә, һеч бир сех мүнәсибәтләри илә әләгәдар олмаян ени-ени пролетар күтләләри верирди; мәһз бу сәбәбдән гоча А. Андерсон (Чемс Андерсонла гарышдырылмасын) бу ишдә аллаһ-тәаланын әли олдуғуна чидди инаныб буну өз тичарәт тарихи әсәриндә сөйләмәйи лазым билмишди. Биз илкин йығымын бу чәһәти үзәриндә енә бир дәгигәлийә даянмалыйыг. Жоффруа Сент-Илер²³⁰ дүня материясынын бир ердә сыхлашмасыны онун башга бир ердә сейрәкләшмәси илә изаһ әдир, лакин тәкбашына тәсәррүфатчылыг әдән мүстәгил кәнд әһалиси сейрәкләшдикдә бу ялныз сәнае пролетариатынын сыхлашмасы илә битмирди. Торпагы бечәрәнләрин сайча азалмасына бахмаяраг, торпаг әввәлки гәдәр вә я һәтта даһа артыг мәһсул верирди, чүнки торпаг мүлкийәти мүнәсибәтләри саһәсиндә баш верән ингилабын нәтичәси олараг әкин үсуллары яхшылашыр, кооперасия кенишләнир, истәһсал васитәләри тәмәркүзләшир вә и. а., һабелә она көрә ки, музду кәнд тәсәррүфат фәһләләри бир тәрәфдән даһа интенсив ишләмәйә мәчбур әдилир²³¹, диқәр тәрәфдән дә онларын өзләри үчүн ишләдикләри истәһсал саһәси кетдикчә даһа чох кичилирди. Беләликлә кәнд әһалисинин бир һиссәсинин бош галмасы илә бәрабәр онун әввәлки яшайыш васитәләри дә бош галмыш олур. Инди бунлар дәйишән капиталын мадди үнсүрүнә чеврилир. Әли ердән вә көйдән үзүлән кәндли һәммин яшайыш васитәләринин дәйәрини өз ени ағасы олан сәнае капиталистиндән әмәк һаггы шәклиндә сатын алмалыдыр. Кәнд тәсәррүфатынын сәнае үчүн вердийи ерли хаммалын да ағибәти, яшайыш васитәләринин ағибәти кими олду. О, сабит капиталын үнсүрүнә чеврилди.

Мәсәлән, фәрз әдәк ки, II Фридрих заманы, ипәк тохумасалар да кәтан тохуян Вестфалия кәндлиләриндән бир һиссәсйинин әмлакы зорла әлиндән алынмыш, өзләри дә торпагдан чыхарылыб говулушлар, галанлары исә бөйүк фермерләрә муздур әдилмишдир. Бунунла янашы олараг кәтан әйирән вә тохуян ири мүәссисәләр артыр вә торпагдан „азад әдиләнләр“ музду фәһлә олуб бурада өзләринә иш тапырлар. Кәтан тамамилә әввәлки шәклиндә галыр. Онун бирчә лифи дә дәйишилмәмишдир, лакин инди онун мадди чисминдә ени бир ичтимаи гәлби вардыр. Инди о, мануфактура саһибинин сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил әдир. Кечмишдә аилә үзвләрилә бирликдә ишләйиб кәтан әкән бир йығын хырда истәһсалчылар айрылыгдә буну хырда-хырда әйирирдиләр, инди исә бу кәтан бир капиталистин әлинә топланмышдыр вә бу капиталист башгаларыны она кәтан әйириб тохумаға мәчбур әдир. Кәтанәйирмә ә’малатханасында сәрф олуна әләвә әмәк кечмишдә сайсыз-һесабысыз кәндли аиләләринин әләвә кәлири шәклинә, һабелә—II Фридрих заманы—pour le roi de Prusse алынан веркиләр шәклинә дүшүрдү. Инди бу әләвә әмәйи аз мигдар капиталистләр мәнфәәт шәклиндә мәнимсәйир. Кечмишдә кәндләрә сәпәләнмиш олан әйирмә вә тохума дәзкәһлары да фәһләләрин

²³⁰ Бах: онун „Notions de Philosophie Naturelle“ әсәри, Paris 1838

²³¹ Бу чәһәти сәр Чемс Стүарт гейд әдир.

өзү вэ хаммал кими инди бир нечэ бөйүк фәһлә казармасына топлаңыр. Әйирмэ вэ тохума дэзкаһлары да, хаммал да, әйиричи вэ тохучуларын мүстәгил яшамасыны тә'мин эдэн бир васитәдән дөнүб әйиричиләрлэ тохучулар үзәриндә һөкмранлығы тә'мин эдэн²³², һабелә фәһлэләрдән өдәнилмәмиш әмәк сорулмасыны тә'мин эдэн бир васитә олур. Ири фермалар кими ири мануфактураларын да заһири көрүнүшүнә әсасән әсла демәк олмаз ки, онлар хырда истеһсал ваһидләринин бирләшмәсиндән, бир чох хырда мүстәгил истеһсалчыларын әмлакдан мәһрум әдилмәси йолу илә әмәлә кәлмишдир. Лакин онун бу заһири көрүнүшү гәрәзсиз мүшаһидәчини алдада билмәз.

Мирабонун—бу ингилаб әждәһасынын—заманында ири мануфактуралар, инди бирләшмиш тарлалар дедийимиз кими, һәлә manufactures réunies, бирләшмиш э'малатханалар адланырды. Мирабо дейир: „Ялныз ири мануфактуралара, йә'ни бир мүдирин идарәси алтында йүзләрлә адамын ишләдийи вә адәтән бирләшмиш мануфактуралар (manufactures réunies) адланан мануфактуралара фикир верирләр. Чохлу мигдар фәһләнин тәкбәтәк ишләдийи, һәм дә һәр биринин өз истәдийи кими вә өз хейринә ишләдийи э'малатханалара исә, әксинә, һеч нәзәр дә салмырлар. Онлар тамамилә көлкәдә бурахылыр. Бу бөйүк бир сәһвдир, чүнки ялныз бу хырда э'малатханалар халг сәрвәтинин доғрудан да мүһүм бир тәркиб һиссәсини тәшкил әдир... Бирләшдирилмиш фабрика (fabrique réunie) бир-ики саһибкары сон дәрәчә варландыра биләр, фәһлэләр исә аз-чох әмәк һаггы алан вә һәр һалда саһибкарын рифаһында пайы олмаян күнәмузд фәһлэләрдән башга бир шей дейилдирләр. Тәк ишләйән фабрикалар (fabriques séparées) исә, әксинә, һеч кәси варландырмыр, лакин фәһлә күтләсинин рифаһыны яхшылашдырыр... Чалышган тәсәррүфатчы фәһлэләрин сайы артачагдыр, чүнки онлар әмәк һаггынын азачыг артмасына, йә'ни кәләчәк үчүн һеч бир мүһүм тә'сири олмаян вә олсалса олса фәһлэләрин һазырда бир гәдәр яхшы яшамасына имкан верән бир нәтичәнин әлдә әдилмәсинә чалышмагданса, ағыллы яшайыб сә'йлә ишләмәйи өз вәзийәтләринин лазымынча яхшылашдырылмасы үчүн васитә һесаб әдирләр. Адәтән хырда кәнд тәсәррүфаты илә әлагәдар олан айры-айры фәрди мануфактуралар азадлығы тә'мин әдир“²³³. Әкәр Мирабо, айры-айрылыгда олан э'малатханаларын игтисади нөгтейи-нәзәрдән дә „бирләшмиш“ э'малатханалардан чох мәһсулдар олдугуну вә бу сонунчу э'малатханалар анчаг һөкүмәтләрин гайғысы илә сүн'и етишдирилмиш шишәбәнд биткиләри кими бир шей олдугуну зәнн әдирсә, бунун сәбәби Авропа континентиндәки мануфактураларын чохунун о заманки вәзийәтидир.

²³² Капиталист дейир: „Мән разы олурам ки, мәним үчүн ишләйәсиниз, бу шәртлә ки, сизә һөкм әтмәк зәһмәтини өһдәмә көтүрдүйүм үчүн, әлиниздәки олуб-галаны да мәнә верәсиниз“ (J. J. Rousseau, Discours sur l'Economie Politique, Genève 1756).

²³³ Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, Londres 1788, vol. III, p. 20—109 passim.

Хырда кәндлиләри музду фәһләләрә, онларын яшайыш вә әмәк васитәләрини исә сәнае капиталынын мадди үнсүрләринә чевирән һадисәләрин өзү әйни заманда сәнае капиталы үчүн да-хили базар да ярадыр. Әввәлләр кәндли аиләси яшайыш васитә-ләрини вә хаммаллары өзү истәһсал вә ә'мал әдир вә бунларын чох һиссәсини өзү истәһлак әдирди. Инди бу хаммаллар вә яша-йыш васитәләри әмтиәйә чеврилмишдир. Кәндли ону күтләви су-рәтдә сатыр; мануфактуралар исә кәндли үчүн базардыр. Иplik, кәтан, габа юн маллар,—кечмишдә һәр бир кәндли аиләсинин әлиндә олан, бу аилә тәрәфиндән өз истәһлакы үчүн әйирилиб тохунан хаммалдан әмәлә кәлмиш бу шейләр,—инди дөнүб ма-нуфактура мәнсулу олмушдур ки, бунларын да сатыш базары мәнз әкинчилик әяләтләридир. Өз истәдийи кими вә өз хейринә ишләйән бир йығын хырда истәһсалчынын тәһһиз әтдийи сайсыз-һесабысыз истәһлакчылар инди бөйүк бир ваһид шәкли, сәнае ка-питалисти тәрәфиндән тәһһиз олунан бир базар шәкли алыр²³⁴. Беләликлә, кечмишдә мүстәгил олан кәндлини әмлакдан мәнрум әтмәклә, ону истәһсал васитәләриндән мәнрум әтмәклә бәрәбәр ярдымчы кәнд сәнаендә мәнв әдилир, мануфактура илә әкинчи-лийин бир-бириндән айрылмасы просеси башланыр. Һәм дә ялныз кәндләрдәки әв истәһсалынын мәнв әдилмәси нәтичәсиндә өлкә-нин дахили базары үчүн, капиталист истәһсал үсулунун тәләб әтдийи гәдәр вүс'әт вә сабитлик ярадыла биләр.

Лакин әсл мануфактура дөврү һәлә дәрин бир дәйишиклийә сәбәб олмур. Хатырладаг ки, мануфактура милли истәһсалын ял-ныз чох чүз'и бир һиссәсини әһатә әдир вә һәмишә өз кениш тәмәли олан шәһәр сәнәткарлығына вә кәндләрдәки ярдымчы әв сәнаеинә архаланыр. Әкәр мануфактура мүәййән ерләрдә хүсуси истәһсал сәһәләриндәки шәһәр сәнәти вә кәнд әв сәнаеини бир формада мәнв әдирсә, өзү ону башга формаларда вә башга ерләрдә ени-дән ярадыр, чүнки өз хаммалыны ә'мал әтдирмәк үчүн буна мүәй-йән дәрәчәдә әһтиячы вардыр. Буна кәрә дә мануфактура ени бир хырда әкинчиләр синфи ярадыр ки, торпағы бечәрмәк онлар үчүн анчаг ярдымчы бир ишдир, башлыча мәшғәләләри исә сәнае әмә-йидир, билаваситә вә я тачир васитәсилә мануфактура сатмаг үчүн мәнсул һазырламагдыр. Бу, Инкилтәрәнин тарихини өйрә-нәнләри долашдыра биләчәк ән мүһүм чәһәт олмаса да, бу кими чәһәтләрдән биридир. XV әсрин сон отуз илиндән ә'тибарән ора-да биз кәнддә капиталист тәсәррүфатынын артдығына вә кәндли-ләрин кетдикчә даһа чох мәнв олундуғуна даир даим шикайәтләр әдилдийини вә ялныз аз һалларда бу шикайәтләрин арасынын кә-

²³⁴ „Әкәр бир фәһлә аиләси өзү үчүн ийирми кирвәнкә юну бир ил әрзиндә башга ишләр арасындаки бош вахтларында тәдричлә әйириб, тохуюб палтара чевирисә, бурада һәр шей чох бәсит бир һалдадыр. Лакин бу юну базара чыхарыб фабриканта көндәрсәниз, сонра да фабрикантын мәнсулуну дәлләлә вә даһа сонра тачирә көндәрсәниз, бөйүк бир тичарәт әмәлийяты әмәлә кәләр, һәм дә бу әмәлийят үчүн лазым олан номинал капитал, һәмин юнун дәйәриндән ийирми гат артыг олар... Беләликлә фәһлә синфи, бичарә фабрика әһлини, түфәйли торпаг сәһибләри синфини вә сахта тичарәт, пул вә малиййә системини яшатмаг үчүн истисмар олунур“ (David U r q u h a r t, Familiar Words, London 1855, p. 120).

силдийини көрүрүк. Лакин дикэр тэрәфдән дә тәдгигчи көрүр ки, кәндлиләр, әввәлкинә нисбәтән азалмыш олсалар да, һабелә вәзийәтләри кетдикчә даһа ағырлашмыш олса да, һәр һалда енә һәмишә мөвчуддурлар²³⁵.

Бунун башлыча сәбәби одур ки, Инкилтәрәдә нөвбә илә каһ тахыл тәсәррүфаты, каһ да малдарлыг үстүн олур вә бундан асылы олараг кәндли истәһсалынын һәчми дәйишилир.

Ялныз ири машынлы сәнае капиталист әкинчилиийи үчүн мөһкәм тәмәл ярадыр, кәнд әһалисинин бөйүк әксәрийәтини тамамилә әмлақдан мәһрум әдир, әкинчиликлә кәндләрдәки әв сәнаеинин бир-бириндән айрылмасыны баша чатдырыр, әв сәнаеинин көкләри олан әйиричиликлә тохучулуғу арадан галдырыр²³⁶. Демәли, сәнае капиталы үчүн бүтүн дахили базары да ири машынлы сәнае²³⁷ фәтһ әдир.

6. Сәнае капиталистинин мейдана кәлмәси

Сәнае²³⁸ капиталистинин мейдана кәлмәси просеси фермерин инкишаф этдийи кими тәдричи олмамышдыр. Шүбһәсиздир ки, бә'зи хырда сех усталары вә бунлардан да чох мигдарда мүстәгил

²³⁵ Кромвелин заманы истисна тәшкил әдир. Нә гәдәр ки, республика яшайырды, бу мүддәтдә Инкилтәрә халг күтләләринин бүтүн тәбәгәләри Түдорлар заманы дүчар олдуғлары тәнәззүлдән чыхмышдылар.

²³⁶ Tuckett билир ки, машын тәтбиг әдилдикдә әсл мануфактуралардан вә кәнд мануфактураларынын, яхуд әв мануфактураларынын дағылмасындан ири юн сәнаеи әмәлә кәлмишдир (Tuckett, A History of the Past and Present State of the Labouring Population, London 1846). „Котаны вә боюндуруғу аллаһлар ихтира әтмиш вә гәһрәманлар ишләтмишләр: мөкәр тохума дэзкахы, әл ийи вә чәһрә бундан аз нәчиб бир мәншәдәнми әмәлә кәлмишдир? Сиз чәһрәни котандан, әл ийини боюндуруғдан айырырсыныз вә фабрикаларла иш әвләри, кредитлә бөһранлар, ики дүшмән милләт, кәнд вә сәнае милләтләри әлдә әдирсиниз“ (David Urquhart, Familiar Words, London 1855, p. 122). Лакин бирдән Carey мейдана чыхыр вә Инкилтәрәни һеч дә әсассыз олмаяраг тагсырландырыб дейир ки, Инкилтәрә бүтүн галан өлкәләри ялныз кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан өлкәләрә чевирмәклә бүтүн дүнянын фабриканты олмага чалышыр. О иддиа әдир ки, Түркийә бу васитә илә вар-йохдан чыхарылмышдыр, чүнки орада „мүлкәдарлара вә әкинчиләрә һеч вахт изин верилмирди (Инкилтәрә изин верилди) ки, котанла тохума дэзкахы, мала илә чәкич арасындаки тәбии иттифаг яратмагла өз вәзийәтләринин мөһкәмләтсинләр“ („The Slave Trade“, p. 125). Онун фикринчә Urquhart өзү Түркийәнин вар-йохдан чыхарылмасынын әсас мүгәсирләриндән биридир, чүнки о Инкилтәрәнин хейринә Түркийәдә азад тичарәт фикрини тәблиғ әдирди. Лакин мазәли чәһәт бурасыдыр ки, Carey, — әзчүмлә Русияя чан-дүлдән нөкәрчилик әдән бу адам, — һимайәчилик системи васитәсилә бу айрылма просесинә мане олмаг истәйир, һалбуки һимайәчилик системи һәгигәтдә бу просеси даһа да сүр'әтләндирир.

²³⁷ Милл, Рочерс, Голдвин Смит, Фаусетт вә башга бу кими инсанпәрвәр әһвал-руһийәли инкилис иғтисадчылары, һабелә Чон Брайтла онун һәмфикирләри кими либерал фабрикантлар, аллаһ Габилдән онун гардашы һабилин башына нә кәлдийини сорушдуғу кими, Инкилтәрә торлаг аристократларындан сорушурлар ки, бәс бизим минләрчә фриголдәрләр [мүстәгил кәндлиләр] нечә олдулар? Яхшы, бәс сиз өзүнүз һарадан төрәмишсиниз? һәммин фриголдәрләрин тәбәгәләшмәсиндән. Нә үчүн сиз һеч сорушмурсуруз ки, бәс бизим мүстәгил тохучулар, әйиричиләр вә сәнәткарлар нечә олублар?

²³⁸ Бурада „сәнае“ сөзү „әкинчилик“ сөзүнүн антитези олараг ишләдилир. Иғтисади „категория“ мә'насында фермер дә фабрикант кими сәнае капиталистидир.

хырда сәнәткар вә һәтта музду фәһлә әввәлчә, рушейм һалында олан капиталистләрә чеврилмишләр, бундан сонра исә, музду әмәк истисмарыны тәдричән кенишләндирәрәк вә буна мұвафиг сурәтдә капитал йығымыны гүввәтләндирәрәк дөнүб sans phrase [үмүмийәтлә] капиталист олмушлар. Орта әсрләрдәки шәһәр һәятынын көрпәлик дөврү кими капиталист истеһсалынын да көрпәлик дөврүндә гачгыи тәһкимли кәндлиләрдән һансынын саһибкара вә һансынын нөкәрә чеврилмәли олмасы мәсәләси адәтән онлардан кимин әввәлчә өз ағасынын әлиндән гуртулуб гачмасындан асылы олараг һәлл әдилирди.

Лакин бу үсулун чох ләнклийи XV әсрин ахырларындаки бөйүк кәшфләр нәтижәсиндә яранан ени дүня базарынын тичарәт тәләбатына әсла уйғун кәлмирди. Орта әсрләрдән ики мұхтәлиф капитал формасы ирс галмышды: сәләм капиталы вә та-чир капиталы; бунлар тамамилә мұхтәлиф ичтимай-игтисади формасияларда еткинләшир вә капиталист истеһсал үсулу дөврү кәлиб чатана гәдәр үмүмийәтлә капитал һесаб олунур.

Инкилис мұәллифләриндән бири,—тачир капиталынын ролундан бәһс әтмәйәрәк,—дейир: „Инди бүтүн ичтимай сәрвәт әввәлчә капиталистин әлинә кечир... о торпаг саһибинә рента, фәһләйә әмәк һаггы, һөкүмәт дарғасына верки вә әшәр верир вә иллик әмәк мәһсулунун хейли һиссәсини, һәтта ән чох һиссәсини, һәм дә даим артмагда олан һиссәсини өзүнә сахлайыр. Бүтүн ичтимай сәрвәт үзәриндә капиталистин мұлкийәт һүгугуну тә’мин әдәчәк бир ганун йохдурса да, енә һазырда капиталисти бу сәрвәтин илкин саһиб һесаб әтмәк олар... Мұлкийәт саһәсиндәки бу чеврилиш капитал үчүн фаиз алынмасы нәтижәсиндә баш вермишдир... вә о да мараглыдыр ки, бүтүн Авропанын ганун верәнләри сәләмчилийә гаршы ганунлар вермәк васитәсилә буна мане олмаға чалышырдылар... Өлкәнин бүтүн сәрвәтинә капиталистләрин һаким олмасы, мұлкийәт һүгугу саһәсиндә там бир ингилаб баш вермәсинин нәтижәсидир; бәс бу ингилаб һансы ганун вә я ганунлар әсасында яранмышдыр?“²³⁹. Мұәллиф нәзәрдән гачырмамалы иди ки, үмүмийәтлә ингилаблар һеч бир заман ганун әсасында баш вермир.

Сәләмчилик вә тичарәт васитәсилә яранмыш пул капиталынын сәнае капиталына чеврилмәсинә, кәнддә феодализм гурулушу вә шәһәрдә сех гурулушу мане олурду²⁴⁰. Феодал гошун дәстәләри ләғв әдилдикдә, кәнд әһалиси әмлакдан мәһрум әдилиб бир гисми дә кәнддән говулдугда бу мәһдудийәтләр арадан галхды. Ени мануфактура мал ихрач әдилән дәннз лиманларында вә я өлкәнин кәндистан һиссәсинин әлә ерләриндә әмәлә кәлди ки, бу ерләр сех гурулушу олан көһнә шәһәрләрин нәзарәти алтында дейилди. Буна көрә дә Инкилтәрәнин corporate towns [сех кор-

²³⁹ „The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted“, London 1832, p. 98, 99. Бу имзасыз әсәрин мұәллифи Th. Hodgskin-дир.

²⁴⁰ Һәлә 1794-чү илдә Лидсдә маһуд тохуан хырда усталар парламана нүмайәндәләр көндәрәрәк, та-чирләрә фабрикант олмағы гадаған әдән бир ганун верилмәсини хаһиш әтмишдиләр (Dr. Aikin, Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester, London 1795).

порасия гурулушунун олдуғу көһнө шәһәрләр] бу ени сәнае очагларына гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар.

Капиталист истехсалы дөврүнүн илк чағларында Америкада гызыл вә күмүш мә’дәнләринин тапылмасы, ерли әһалинин мәһв эдилмәси, әсарәт алтына алынмасы вә мә’дәнләрдә дири-дири торпаға басдырылмасы, Ост-Һинд торпағларынын фәтһ вә гарәт эдилмәси йолунда илк аддымларын атылмасы, Африканын гаралар овлағына чеврилмәси—бүтүн бу просесләр илкин йығымын башлыча моментләридир. Бунун ардынча Европа милләтләри бүтүн дүняда тичарәт мүһарибәсинә башлайырлар. Бу мүһарибә Һолландиянын Испаниядан айрылмасы илә башланыр, инкилисләрин якобинләрә гаршы мүһарибәсиндә олдуғча кенишләнир вә инди тирйәк үстүндә Чинлә апарылан мүһарибә вә саир бу кими сойғунчулуг мүһарибәләри шәклиндә енә дә давам эдир.

Ибтидаи йығымын мүхтәлиф моментләри мүхтәлиф өлкәләрдә: Испанияда, Портекиздә, Һолландияда, Франсада вә Инкилтәрәдә—баш вермиш, һәм дә аз-чох мә’лум бир тарихи ардычыллыгла давам этмишдир. Инкилтәрәдә бу моментләр XVII әсрин ахырларында мүстәмләкә системиндә, дөвләт истигразлары системиндә, мүасир верки системиндә вә һимайәчилик системиндә мүнтәзәм сурәтдә бирләшир. Бу үсуллар, мәсәлән мүстәмләкә системиндә олдуғу кими, әксәриййәтлә кобуд бир зоракилик әсасында тәтбиғ эдилмишдир. Лакин, феодал истехсал үсулунун капиталист истехсал үсулуна чеврилмәси просесини асанлашдырмағ вә онун кечид мәрһәләләрини азалтмағ мәсәләсиндә бу үсулларын һамысында дөвләт һакимиййәтиндән, йә’ни мүнтәзәм вә мүтәшәккил бир ичти-маи зоракиликдән истифадә эдилир. Һәр бир көһнә чәмиййәт ени бир чәмиййәт доғасы олдуғда зоракилик онун мамачасы олур. Зоракилийин өзү бир игтисади потенсиядыр.

Христианлығы өзүнә ихтисас сечмиш олан W. Howitt христиан мүстәмләкә системи һаггында белә дейир: „Христиан ирги дейилән иргләрин әсарәт алтына алдыглары бүтүн башга динләрдә оланlara вә башга тайфалара гаршы этдикләри вәһшиликләр вә азғын гәддарлыг, һәр бир тарихи дөврдә һәр һансы иргин, һәтта ән вәһши вә чаһил, ән гәддар вә азғын иргләрин төрәтмиш олдуғу бүтүн дәһшәтләри өтүб кечир“²⁴¹. XVII әсрин нүмунәви капиталист өлкәси олан Һолландиянын мүстәмләкә тәсәррүфатынын тарихи мисилсиз хәянәт, алдатмағ, гәтл вә әчлафлыглар мәнзәрәси тәшкил эдир²⁴². Ява адасында чатышмаян гулларын сайыны артырмағ үчүн Һолландиялыларын Селебесдә адам оғурламасы үсулундан даһа характерик бир шей ола билмәз. Орада гул оғурламағ үчүн хүсуси оғрулар һазырланырды. Оғру, дилманч вә саты-

²⁴¹ William Howitt, *Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*. London 1838, p. 9. Гулларла нечә рәфтар эдилдийи һаггында яхшы мә’лумат алмағ үчүн бах: Charles Comte, *Traité de la Législation*, 3-me éd. Bruxelles 1837. Бу әсәри дәриндән өйрәндикдә көрмәк олур ки, буржуа һеч чәкинмәдән дүняны дәйишдириб өз тәбиәти вә сымасына уйғун бир шәкилдә гурмаға имкан тапдығы ерләрдә о өзү нәйә дөнүр вә өз фәһләләрини нәйә дөндәрир.

²⁴² Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of that island. „Java and its dependencies“, London 1817.

чы бу тичарэтин башлыча ичрачылары иди, ерли шаһзадэлэр исэ башлыча сатычы иди. Огурланан кэнчлэр, гул дашыян кэмилэрдэ көндөрилэ билэчэк яша чатанадэк Селебесдэ кизли һәбсханаларда сахланылырды. Рәсми һесабатларын бириндә дейилир: „Мәсәлән, бу Макассар шәһәриндә бир-бириндән дәһшәтли олан бир йығын кизли һәбсхана, зорла дидәркин салыныб әл-голу зәнчирләнмиш бичарәләрлә—ачкөзлүк вә зүлм гурбанлары илә долудур“. Нолландиялылар Малакканы әлэ кечирмәк үчүн Портекиз валисини пул илә әлэ кәтирмишдиләр. Вали 1641-чи илдә онлары шәһәрә бурахмышды. Онлар валийә вәд этдикләри 21 875 фунт стерлинг мұкафаты вермәкдән „имтина әтмәк“ үчүн дәрһал валинин әвинә кедиб ону өлдүрмүшдүләр. Онларын аяғы дәйән ерләр дәрһал бош вә виран галырды. Яваны Банювангы вилайәтиндә 1750-чи илдә 80 000 әһали олдуғу һалда, 1811-чи илдә чәми 8000 галмышды. Будур *doix commerce* [ширин тичарәт].

Мәлүм олдуғу кими, Инкилтәрә—Ост-Һинд ширкәти, Ост-Һиндә сияси һакимийәти әлэ алмагдан башга, чай тичарәтини вә үмумийәтлә Чин илә әдилән тичарәти дә тамамилә инһисар алтына ала билмишди; бундан башга, Авропадан апарылан вә Авропа кәтирилән маллары дашымаг инһисарыны да өз әлине алмышды. Лакин Һиндустан саһилләриндә вә адалар арасында кәми кет-кәли, һабелә Һиндустан дахилиндәки тичарәт бу ширкәтдәки йүксәк вәзифә саһибләри тәрәфиндән инһисар алтына алынмышды. Дуз, тирйәк, гара истиот вә башга маллар инһисары түкәнмәз сәрвәт мәнбәи олмушду. Вәзифә саһибләри маллара өзләри гиймәт гоюр вә бәдбәхт һиндулары кейфләри истәдийи кими союрдулар. Баш вали өзү дә бу хусусийәтчиләр тичарәтиндә иштирак әдирди. Онун яхын адамлары әлэ шәртләрлә мұгавилә бағлая билир вә о гәдәр мәнфәәт көтүрүрдүләр ки, һәтта һечдән гызыл гайыран кимякәрләр дә бу гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәздиләр. Яғышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими бөйүк мал-сәрвәт топланыр вә илк йығым бурада бирчә шиллинг дә мая гоймадан әмәлә кәлирди. Warren Hastings мұһакимәси бу чүр мисалларла долудур. Бунлардан бирини көстәрәк. Тирйәк кәтириб сатмаг мұгавиләләриндән бири Sullivan адлы бирисинә әта әдилмишди; һәммин адам рәсми тапшырыға көрә бу вахт, Һиндустанын тирйәк истәһсал олунан даирәсиндән узаг бир ерә кетмәли иди; Sullivan 40 000 фунт стерлинг алыб өз мұгавиләсини Binn адлы бир башгасына сатыр, Binn исә мұгавиләни енә һәммин күн 60 000 фунт стерлингә үчүнчү бир шәхсә сатыр. Мұгавиләни еринә етирән бу үчүнчү адам өзү дә бундан чох бөйүк мәнфәәт көтүрдүйүнү сөйләйир. Парламанә тәгдим әдилән бир сәнәддән мәлүм олур ки, 1757-чи иллә 1766-чы ил арасында бу ширкәт вә онун мәмурлары һиндулардан зорла 6 миллион фунт стерлинг бәхшиш алмышдылар. 1769—1770-чи илләрдә инкилисләр бүтүн дүйүнү алыб йығмагла сүн'и сурәтдә ачлыг төрәтмишдиләр ки, сонра ону ағлакәлмәз дәрәчә йүксәк гиймәтә сатсынлар²⁴³.

²⁴³ 1866-чы илдә тәкчә Орисса вилайәтиндә бир миллиондан артыг һинду ачындан өлмүшдү. Буна бахмаяраг, вар гүввә илә чалышырдылар ки, яшайыш васитәләрини ачлара йүксәк гиймәтлә сатыб Һиндустанын дәвләт кассасыны зәнкинләшдирсинләр.

Элбэттэ, ерли эһали илэ, мәсэлэн Вест-Һинддэ олдуғу кими, ялныз харичдэ сатылмағ үчүн мәһсул истехсал эдилэн тарлаларда, һабелэ талан вэ сойғунчулуг гурбаны олмуш Мексика илэ Ост-Һинд кими зәнкин вэ эһалиси сых өлкәләрдә даһа дәһшәтли рәфтар эдилирди. Лакин әсл мүстәмләкәләрдә дә илкин йығымын христиан характери өзүнү көстәрмәмиш галмады. Ени Инкилтәрәнин пуританлары—бу айығ протестантизм уstadлары 1703-чү илдә өз Assembly-индә [ғанун верән мәчлисиндә] гәрара алмышдылар ки, һәр бир һиндлинин башынын дәрисини союб кәтирәнә вэ я ону әсир тутана 40 фунт стерлинг мұкафат верилсин; 1720-чи илдә һәр бир һиндли башынын дәриси үчүн верилән мұкафат 100 фунт стерлингә чатдырылмышды; 1744-чү илдә, Massachusetts-Bay гәбиләләрдән бирини үсянчы адландырандан сонра ашағыдаки гиймәтләр гоюлмушду: 12 яшындан юхары оғланларын вэ кишиләрин башынын дәриси үчүн ени валюта илэ 100 фунт стерлинг, әсир тутулан һәр бир оғлан вэ киши үчүн 105 фунт стерлинг, әсир алынған гадын вэ ушағ үчүн 50 фунт стерлинг, гадын вэ я ушағларын башынын дәриси үчүн дә 50 фунт стерлинг! Бир нечә он ил кечәндән сонра мүстәмләкә системи, һәмин мө'мин pilgrim fathers-ин үсян этмиш нәсилләриндән интигам алды. Онлар инкилисләрин пулу күчүнә вэ онларын тәһрики илэ tomahawked эдилдиләр (томагавкларла өлдүрүлдүләр). Британия парламаны э'лан этди ки, адамлары өлдүрмәк вэ башынын дәрисини соймағ „аллаһ-тәаланын вэ тәбиәтин она бәхш этдийи васитәләрдир“.

Мүстәмләкә системи тичарәт вэ кәмичилийн сүр'әтлә артмасына көмәк эдирди. „Gesellschaften Monopolia“ [„инһисар чәмийәтләри“—Лүтерин тә'биридир] капиталын тәмәркүзләшмәси үчүн гүввәтли бир васитә иди. Мүстәмләкәләр ени яранан мануфактуралар үчүн сатыш базары олур, бу базарын инһисара алынмасы исә йығымын гүввәтләнмәсини тә'мин эдирди. Ерли эһалини соймағ, әсарәт алтына алмағ йолилә, гәтл-гарәт васитәсилә Авропа харичиндә әлдә эдилән сәрвәтләр метрополия ахыб кәлир вэ бурада капитала чеврилирди. Мүстәмләкә системинин илк дәфә там инкишафа чатдығы Һолландия артыг 1648-чи илдә гүдрәтли бир тичарәт дәвләти олмағ э'тибарилә ән йүксәк бир дәрәчәйә галхмышды. „Ост-Һинд тичарәти вэ Авропанын чәнуб-гәрби илэ шимал-шәрғи арасындаки тичарәт, демәк олар, бүтүнлүклә Һолландиянын әлиндә иди. Онун балығ овунун, кәмичилик вэ мануфактураларынын һеч бир өлкәдә бәрабәри йох иди. Бу республиканын капиталлары Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки капиталларын мәчмуундан бәлкә дә артыг иди“. Бу сәтрләрин мұәллифи Gulich унудуб әләвә этмир ки, һәлә 1648-чи илдә Һолландиянын халг күтләләри һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки халг күтләләриндән даһа чох әзаб чәкирдиләр, онлардан даһа йохсул идиләр вэ даһа ағыр зүлм алтында идиләр.

Һазырда сәнае һекемонлуғу [үстүнлүйү], тичарәт һекемонлуғу да доғурур. Әсл мануфактура дөврүндә исә, әксинә, тичарәт һекемонлуғу сәнае үстүнлүйүнү тә'мин эдир. Буна көрә дә о заман мүстәмләкә системи бөйүк рол ойнайырды. О, Авропанын көһнә аллаһлары сырасына кәлән вэ күнләрин бириндә бүтүн аллаһлары

бир зэрбэ илэ вуруб йыхан „намә’лум бир аллаһ“ иди. Мүстәмләкә системи варланмағы бәшәрийәтин сон вә еканә мәгсәди ә’лан әтди. Дөвләт истигразлары вә кредит системи дә енә бурада мейдана кәлмишди.

Рүшеймләрини һәлә орта әсрләрдә Кенуя вә Венесияда тапдығымыз ичтимаи кредит системи, йә’ни дөвләт борчлары системи, мануфактура дөврүндә бүтүн Европая яйылмышды. Мүстәмләкә системи, онун дәннз тичарәти вә тичарәт мұһарибәләри, дөвләт борчлары системинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит олды. О ән әввәл Һолландияда көк салды. Дөвләт борчу, йә’ни дөвләтин—истәр мүтләгийәт дөвләтинин, истәр конституциялы дөвләтин, истәрсә дә республика дөвләтинин сатыша гоюлмасы, капитализм дөврүнә өз характерик тә’сирини көстәрир. Мүасир халгларда милли сәрвәт дейиләнин һәгигәтдә бу халгларын өз сәрәнчамында олан еканә һиссәси, онларын дөвләт борчларыдыр^{243a}. Буна көрә дә мүасир бир нәзәрийә там ардычыллыгга дейир ки: халгын борчу нә гәдәр чох олса халг бир о гәдәр зәнkindир. Дөвләт кредити капиталын ә’тимад символу олур. Һәм дә дөвләт борчу мейдана кәлдикдән сонра, аллаһа гаршы үсян әтмәк дейил, дөвләт борчуна гаршы ә’тимадсызлыг оятмаг—бағышланмаз бир күнаһ сайылыр.

Дөвләт борчу илкин йығым үчүн ән гүввәтли васитәләрдән бири олур. О санки сәһирли бир гүввә олуб гейри-мәһсулдар пула мәһсулдарлыг күчү верир, ону капитала чевирир, ону сәнаеә гоюлмагга вә һәтта хүсусийәтчи сәләм әмәлийятында ишләнмәкләсх әлагәдар олан тәһлүкә вә чәтинликләрә салмаг лүзүмуну арадан галдырыр. Дөвләтә пул борч вермиш оланлар әслиндә һеч бир шей вермирләр, чүнки бунларын борч вердикләри мәбләғләр дөвләт борч вәрәгәләринә чевриләрәк асанлыгга тәдавул әдир вә онларын әлиндә әйнилә нәгд пул вәзифәси дашыыйр. Лакин дөвләт борчларынын ролу тәкчә бу чүр мүфтәхор рентачылар синфи яратмагдан вә һөкүмәтлә милләт арасында васитәчилик әдән мадийәчиләри, һабелә һәр бир дөвләт истигразынын хейли һиссәсини көйдәндүшмә капитал шәклиндә асанлыгга өз әлләринә кечирән верки илтизамчыларыны, тачирләри вә хүсусийәтчи фабрикантлары сон дәрәчә варландырмагдан ибарәт олараг галмыр. Дөвләт борчлары бунунла бәрабәр сәһмдар чәмийәтләри, чүрбәчүр гиймәтли кағызлар алвери, гызғын әһтикар, ажиотаж,—бир сөзлә, биржа оюну вә мүасир банкократия [банклар һөкмранлыгы] да яратмышдыр.

Милли адлар верилән банклар ярандыглары күндән, һөкүмәтләрә ярдым әдән вә алдыглары имтиязлар сайәсиндә онлара борч пул вермәйә гадир олан хүсусийәтчи мөһтәкирләр чәмийәтләриндән башга бир шей олмамышдыр. Буна көрә дә дөвләт борчунун йығылмасыны көстәрән ән дүзкүн өлчү,—инкилис банкы тә’сис олундуғу вахтдан (1694-чү илдән) тәрәгги әтмәйә башлаян

^{243a} William Cobbet дейир ки, Инкиләтәрәдә бүтүн ичтимаи идарәләр „крал“ идарәләри адландырылыр, дикәр тәрәфдән орада „милли“ борчлар (national debts) вардыр.

бу банкларын сәһмләринин кетдикчә даһа чох йүксәлмәсиндән ибарәтдир. Инкилис банкы өз фәалийәтини, һөкүмәтә 8% һесаби-лә борч вермәкдән башламышды; бундан әлавә парламан она һәм-ин капиталдан пул кәсмәк сәләһийәти вермишди ки, беләликлә дә о, һәм-ин капиталы банкнот шәклиндә бир даһа чамаата борч вермиш олду. Инкилис банкы бу банкнотлар васитәсилә вексел-ләри дисконто әдә билир [вахты гуртармадан сатын ала билир], киров әмтиә мугабилиндә борч пул верир вә нәчиб металллары сатын ала билирди. Банкларын өзләри тәрәфиндән бурахылан бу кредит пуллары, чох кечмәдән чинкилтили сиккә кими ишләмәйә башлады: Инкилис банкы дөвләтә вердийи борч пулу банкнотла верир, дөвләт борчлары үзрә верилмәли олан фаизләри дөвләт һесабына банкнотла өдәйирди. Банк бир әли илә верир, о бири әли илә ондан хейли чох алырды; һәлә бу да аздыр; һәтта алдыг-да да, дөвләтә вермиш олдуғу борчун бүтүн мәбләғи һәчминдә онун әбәди алачағлысы оларағ галырды. Бу банк яваш-яваш өлкәнин метал әһтиятыны тамамилә өз әлине кечириб онун даими саһиби олур вә бүтүн тичарәт кредитинин чазибә мәркәзинә чеври-лирди. Инкилисләр, ифритәләри очагда яндырмагдан әл чәдикләри замандан э’тибарән сахта банкнот кәсәнләри асмаға башладылар. Бу банккратлар, малийәчиләр, рентачылар, дәллаллар, мөһтә-кирләр вә биржа гурдлары күруһунун бирдән-бирә йүксәлмәсинин мүасирләрә нечә тә’сир бағышладығыны о заман язылан әсәр-ләрдән, мәсәлән, һеч олмасса Bolingbroke-ин әсәриндән көрмәк олар^{243b}.

Дөвләт борчлары илә бирликдә бейнәлхалғ кредит системи дә мейдана кәлмиш вә бә’зән бу вә я башга бир халғ үчүн илкин йығымын кизли мәнбәләриндән бири олмушдур. Мәсәлән Венесия сойғунчулуг системинин әчлафлығлары Һолландиянын капиталист сәрвәти үчүн бу чүр кизли тәмәл олду; тәнәззүлә уғрамыш Ве-несия Һолландия чохлу борч пул вермишди. Һолландия илә Инкилтәрә арасындаки мүнәсибәт дә беләдир. Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә мануфактуралары Һолландия мануфак-тураларыны чох-чох өтүб кечмишди вә Һолландиялылар тичарәт вә сәнәе саһәсиндә даһа һаким бир милләт дейилдиләр. 1701—1776-чы илләр дөврүндә Һолландиялыларын башлыча мәшғәләлә-риндән бири башга дөвләтләрә, хусусилә өзләринин күчлү рәғиби олан Инкилтәрәйә чох бөйүк мәбләғләрдә борч капитал вермәк-дән ибарәт олур. Һазырда Инкилтәрә илә Бирләшмиш Штатлар арасында да белә мүнәсибәтләр әмәлә кәлмишдир. Затындан би-хәбәр олуб инди Бирләшмиш Штатларда ишләдилән бир чох ка-питаллар, һәлә дүнән Инкилтәрәдә фәһлә ушағларынын капи-тала дөндәрилмиш ганындан ибарәтдир.

Дөвләт борчлары дөвләт кәлирләринә архаландығы үчүн вә иллик фаизләр, һәбелә башга бу кими тә’дийәләр һәм-ин кәлир-ләр һесабына өдәнилмәли олдуғу үчүн, мүасир верки системи

^{243b} „Әкәр инди татарлар Авропая ахыб кәлсәйдиләр, бизим арамызда ма-лийәчинин нә кими әһәмийәти олдуғуну онлара баша салмағ чох чәтин олар-ды“ (Montesquieu, *Esprit des lois*, éd. Londres 1769, vol. IV, p. 33).

милли кредит системинин зэрури бир элавәси олараг мейдана кэлмишдир. Борчлар сайәсиндә һөкүмәт фөвгәл'адә хәрчләри элә бир шәкилдә өдәйә билир ки, верки верәнләр бу хәрчләрин бүтүн ағырлығыны бирдән-бирә һисс этмирләр, лакин һәмин борчлар сон нәтичәдә енә веркиләрин артырылмасыны тәләб эдир. Дикәр тәрәфдән, далбадал алынмыш борчун йығылыб галмасы үзүндән веркиләрин артырылмасы һөкүмәти, һәр дәфә ени фөвгәл'адә хәрч чәкмәк лазым кәлдикдә ени-ени борчлар алмаға мәчбур эдир. Беләликлә, ән зэрури яшайыш васитәләринә верки гоюлмасы [вә демәли онларын баһаланмасы] үзәриндә гурулан мүасир фискал системиндә (дөвләт малийә системиндә) веркиләрин өзүнә артмасынын рүшеймләри вардыр. Һәддиндән артыг верки гоюлмасы тәсадүфи бир һал дейилдир, даһа доғрусу бу системин принципидир. Бу системин ән әввәл көк салдығы Һолландияда, бөйүк вәтәнпәрвәр De Witt өз „Максималарында“ бу системи тәрифләйәрәк көстәрир ки, музду фәһләни мүти, һәлим, чалышган олмаға вә... ифрат ишләмәк зәһмәтинә гатлашмаға алышдырмаг үчүн ән яхшы бир үсүлдур. Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт, индики фискал системинин музду фәһләләрә көстәрдийи фәлакәтли тә'сириндән даһа чох, бу систем үзүндән кәндлиләрин, сәнәткарларын—бир сөзлә, хырда буржуазиянын бүтүн тәркиб һиссәләринин әмлақдан мәһрум әдилмәси мәсәләсидир. Бу мәсәләдә һәтта буржуа игтисадчылары арасында да фикир айрылығы йохдур. Өзлүйүндә фискал системинин айрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан һимайәчилик [„милли әмәйи горумаг“ системи], фискал системинин әмлақдан мәһрум әдичи тә'сирини даһа артыг гүввәтләндирир.

Ичтимаи сәрвәтин капиталда чеврилмәсиндә, мүстәгил истеһсалчыларын әмлақдан мәһрум әдилмәсиндә вә музду фәһләләрин әсарәт алтына алынмасында дөвләт борчларынын вә мүасир фискал системинин ойнадығы бөйүк рол Коббетт, Дублдә вә башга бу кими бә'зи мүәллифләри чашдырмышды вә онлар буну халгын инди диләнчи көкүнә дүшмәсинин башлыча сәбәби һесаб эдирдиләр.

Һимайәчилик системи, фабрикантлар етишдирмәк үчүн, мүстәгил фәһләләри әмлақдан мәһрум этмәк, милләтин истеһсал васитәләри илә яшайыш васитәләрини капиталда чевирмәк үчүн, көһнә истеһсал үсүлундан мүасир истеһсал үсүлуна кечилмәси мүддәтини зорла ғысалтмаг үчүн сүн'и бир васитә иди. Авропа дөвләтләри бу системи ихтира этмәкдә биринчилик уғрунда вурушурдулар вә онлар варланмаг гәһрәманларынын хидмәтчиси олдуғда, һәмин биринчилик мәгсәдинә чатмаг үчүн даһа өз халгларындан долайы веркиләр, йә'ни һимайәчилик веркиләри вә мүстәгим веркиләр, йә'ни ихрач мүкафаты вә саирә шәклиндә хәрач алмагла кифайәтләнмирдиләр. Онлар өзләриндән асылы олан икинчи дәрәчәли өлкәләрдә яранан һәр бир сәнаеин зорла көкүнү кәсирдиләр; мәсәлән инкилисләр Ирландиянын юн мануфактурасынын көкүнү кәсмишдиләр. Авропа континентиндә бу просес, Колберин үсүлу сайәсиндә даһа артыг садәләшдирилмишди. Бурада илкин капиталын хейли һиссәси сәнаечиләрин чибинә бирбаша дөвләт хәзинәсин-

дэн ахыб кэлирди. Мирабо дейир: „Еддииллик мұһарибә әрәфәсиндә Саксония мануфактурасынын инкишаф әтмәси сәбәбләрини чох узагларда ахтармаға нә әһтияч вар? Бирчә 180 миллионлуг дәвләт борчуна нәзәр салмаг кифайәтдир!“²⁴⁴.

Мүстәмләкә системи, дәвләт борчлары, ағыр веркиләр, һимайәчилик, тичарәт мұһарибәләри вә и. а.,—әсл мануфактура дөврүнүн доғурдуғу бүтүн бу чәһәтләр ири сәнаеин көрпәлик дөврүндә сон дәрәчә артыб кенишләнир. Ири сәнаеин мейдана кәлмәси исә көрпәләрин Ирод гәддарлығы илә мәһв әдилмәси чәһәтдән мәшһурдур. Крал донанмасы матрослары сәфәрбәрлиһә алдығы киһи, фабрикалар да фәһләләри зорла ишә чәлб әдир. XV әсрин сон отуз илиндә башлайыб сәр F. M. Eden заманына гәдәр, йә’ни XVIII әсрин ахырларына гәдәр кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум әдилмәси нәтичәсиндә баш верән вә даим Eden-ин көзү габағында олан дәһшәтләрә онун нечә лагейд янашдығыны көрдүк; биз онун, капиталист әкинчилиһини гурмаг вә „әкинлә отлаг арасында дүзкүн нисбәт яратмаг“ үчүн „зәрури“ олан бу просеси нечә мәмнунийәтлә алгышладығыны да көрдүк; лакин сәр Eden өзү дә, мануфактура истеһсалыны фабрика истеһсалына дөндәрмәк вә капитал илә иш гүввәси арасында дүзкүн нисбәт яратмаг үчүн ушаглары оғурлайыб әсарәт алтына алмағын игтисади чәһәтдән зәрури олдуғуну әһни союгганлылыгла ә’тираф әтмәк дәрәчәсинә чатмыр.

О дейир: „Бәлкә чамааты белә бир мәсәлә марагландырсын: бир сәнае ки, ялныз коттечләрдән вә иш әвләриндән языг ушаглары оғурламаг вә онлары нөвбәләрә айырыб динчлик вермәдән кечәнин чох һиссәсини ишләтмәк нәтичәсиндә мүвәффеһийәтли яшая биләчәкдир; бир сәнае ки, мүхтәлиф яшда вә хасийәтдә олан киши вә гадынлары, оғлан вә ғызлары бирликдә ишләдир, бунунла да лабүддән кәнчләрин бир-бириндән бәд әмәлләр өйрәниб корланмасына вә позғунлашмасына сәбәб олур,—белә бир сәнае милләтин вә адамларын сәадәтини артыра биләрми?“²⁴⁵.

Fielden языр: „Бу яхынларда ихтира олунаң машинлар Дербиширдә, Ноттингамширдә вә хүсусән Ланкаширдә, су чархыны һәрәкәтә кәтирә биләчәк суларын яхынлығында тикилән бөйүк фабрикаларда тәтбиг әдилмишди. Шәһәрләрдән узагларда олан бу ерләрдә ишләмәк үчүн бирдән-бирә минләрлә ишләк әл лазым кәлди; әһалинин артырылмасына олан бу тәләбат хүсусән торпағы бәһрәсиз вә әһалиси индийәдәк аз олан Ланкаширдә даһа шиддәтлә мейдана чыхды. Чәлд ишләйән ушаг бармагларына даһа бөйүк тәләб вар иди. Лондонун, Бирмингамын вә башга шәһәрләрин мәһәллә иш әвләриндән шакирд (!) топламаг дәрһал бир адәт шәкли алды. 7 яшындан 13 вә я 14 яшына гәдәр минләрчә белә бинәва хырда ушаглары о заман шимала дашыдылар. Өз шакирдләрини едиртмәк, кейдирмәк вә фабрикаларын яхынлығында олан әвләрдә сахламаг, саһибкарлар (йә’ни ушаг оғурлаяңлар) арасында бир адәт олду. Ушагларын ишинә көз етирмәк

²⁴⁴ Mirabeau, De la Monarchie Prussienne, London 1788, vol. VI, p. 101.

²⁴⁵ Eden, The State of the Poor, b. II, ch. 1, p. 421.

үчүн пуллу нэзарэтчилэр тутулду. Бу гул нэзарэтчилэри һәмнин ушаглары мүмкүн гэдэр чох ишлэтмэйэ чалышырдылар, чүнки онларын маашынын мигдары һәр бир ушағын чанындан сыхылыб чыхарылан мәнсулун мигдарындан асылы иди. Бунун тәбии нәтичәси олараг ушагларла амансыз рәфтар әдилирди. Фабрикантларын пәнчәсинә верилмиш олан бу мә'сум бичарә ушагларла бир чох фабрика әләтләриндә, хүсусән Ланкаширдә дөзүлмәз эзаб вә ишкәнчә верилди. Онлары һәлак олана гэдәр ишләдирдиләр... дөйүрдүләр, әл-аягларына зәнчир вурур вә олмазын башга эзаб вә ишкәнчә верирдиләр; ачындан бүсбүтүн тагәтдән дүшүб гуру гәфәсә дөндәрилән бу ушаглар чох вахт гамчы күчүнә ишләдилди... Онлары бә'зән өзләрини өлдүрмәк дәрәчәсинә чатдырырдылар!.. Дербиширин, Ноттингамширин вә Ланкаширин ичтимаи нэзарәтдән узагда олан сәфалы вә шаиранә дәрәләри ишкәнчә вә чох заман гәтл мейданына дөндәрилмишди!.. Фабрикантлар һәдсиз мәнфәәт көтүрүрдүләр. Бу исә онларын ган ичмәк иштәһасыны даһа да артырды. Онлар кечә иши тәтбиг әтмәйә башладылар, йә'ни күндүз ишләйиб тагәтдән дүшмүш бир дәстә фәһлә ахшам ятмаға кетдийи заман, фабрикада башга бир дәстә фәһлә ишләмәйә башлайырды; кечә ишләйән фәһләләрин еничә тәрк әтдийи ятагларда күндүз ишләйән фәһләләр ятырды вә әксинә. Ланкаширдә чамаат арасында бир мәсәл олмушду, дейирдиләр ки: йорған-дөшәкләр һеч вахт союмур²⁴⁶.

Мануфактура дөврү әрзиндә капиталист истәһсалы инкишаф әдикчә Авропанын әфкар-үмүмийәси өзүнүн сон һәя вә абырыны да итирди. Милләтләр капитал йығымы үчүн васитә ола билән һәр чүр әчлафлыгла утанмадан өйүнүрдүләр. Мәсәлән, филистер А. Андерсонун тәртиб әтдийи садәдил тичарәт тарихини бир охуюн.

²⁴⁶ John Fielden, The Curse of the Factory System, London 1836, p. 5, 6. Әввәлләр фабрикаларда әдилән биабырчылыглар һаггында бах: Dr. Aikin, Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester, London 1795, p. 219 вә Gibson, Enquiry into the duties of men, 1795, vol. II.—Бухар машыны, фабрикалары узаг кәндләрдәки шәләләләр яхынлығындан шәһәр мәркәзләринә көчүрдүкдә, ишләдилмәли ушаглар „имтина әтмәк“ тәбиәтиндә олан капиталистин яхынлығында олду вә даһа иш әвләриндән зорла гул йығыб апармаға әһтияч галмады.—1815-чи илдә сәр Роберт Пил („Plausibilität назирин“ [„заһирән рәғбәтли назирин“] атасы) ушаглары мудафиә әтмәк һаггында парламана бир ганун ләйһәси тәгдим әтдийи заман, „күлчә комитәсиниң“ (Bullion-Committee) мәшһүр үзвү вә Рикардонун яхын досту Фрәнсис һорнер ашағы палатада демнши: „Шәксиз мүәййән әдилмишдир ки, ифлас әдән фабрикантлардан бириниң әмлакы илә бәрәбәр бу әмлакын бир һиссәси олараг, тә'бир чаиз исә, бир йығын фабрика ушаглары да ачыг сатыша гоюлмуш вә һәгигәтән сатылмышдыр. Ики ил бундан әввәл (1813-чү илдә) Kings Bench [али мәнкәмә органы олан „крал мәнкәмә күрсүсү“] гаршысында биабырчы бир ишә бахылмышды. Бу ишдә бир дәстә ушағын ады чәкилирди. Лондонун мәнһәллә иш әвләриндән бири бу ушаглары бир фабриканта тәһвил вермиш, о да бунлары башга бирисинә вермишди. Нәһайәт бир нечә хейирхәһ адам онларын ачыг нәтичәсиндә тамамилә тагәтдән дүшдүйүнү („absolute famine“) көрмүшдү. Һорнер парламентын анкет комиссионунун үзвү олдуғу заман бундан даһа ийрәнч башга бир әһвалатын да шаһиди олмушду. Бир нечә ил бундан әввәл Лондонун мәнһәллә иш әвләриндән бири Ланкашир фабрикантларындан бири илә бағладығы бир мүгавиләйә көрә һәмнин фабрикант сөз вермишди ки, тәһвил алачағы ушаглар ичәрисиндә һәр 20 сағлам ушагла бәрәбәр бир кич ушаг да гәбул әтсин“.

Бурада белә бир әһвалат тә'рифләниб Инкилтәрә дөвләт экасынын ән бөйүк гәләбәси кими гәләмә верилир: Утрехт сүлһүндән [1713-чү ил] әввәл ялһыз Африка илә Инкилтәрә Вест-Һинди арасында гул алверинә изн верилдийи һалда, һаман сүлһ бағланаркән *asiento* мүгавиләсинә [гул алвери мүгавиләсинә] әсасән Инкилтәрә Африкада сатын алынған зәнчиләри Испаниянын Америкадаки мүстәмләкәләриндә сата биләрди. Инкилтәрә лап 1743-чү илә гәдәр Испания Америкасына илдә 4800 зәнчи сатмаг ихтияры алмышды. Бунунла да Британия контрабанд тичарәти үчүн рәсми бир пәрдә ярадылмышды. Ливерпул гул алвери сайәсиндә артыб бөйүмүшдү. Гул алвери Ливерпулун илкин йығым үсулудур. Ливерпулун ә'яһлары бизим зәманәйә гәдәр гул алверинин Пиндары олараг галмышлар; гул алвери куя,—доктор Aikin-ин 1795-чи илдә чыхан вә юхарыда ситат кәтирдийимиз әсәринә бах,—„тичарәт тәшәббүскарлығыны бир әһтираса чевирир, маһир дәннизчиләр етишдирир вә күлли мигдарда мәнфәәт верир“. 1730-чу илдә Ливерпулун 15 кәмиси, 1751-чи илдә 53, 1760-чы илдә 74, 1770-чи илдә 96 вә 1792-чи илдә 132 кәмиси гул алвери илә мөшгул иди.

Памбыг парча сәнаеи Инкилтәрәдә ушаг көләлийи доғурдуғу һалда, Бирләшмиш Штатларын о вахта гәдәр аз-чох патриархал бир тәсәррүфат олан көләлик тәсәррүфатынын капиталист истисмары системинә чеврилмәсинә тәкан вермиш олду. Үмүмийәтлә Ени Дүнянын ачыг көләлийи Авропада музду фәһләләрин пәрдәли көләлийи үчүн бир әсас тәшкил әтмишдир²⁴⁷.

Капиталист истиссал үсулунун „әбәди тәбии ганунларынын“ сәрбәст тәзаһүр әдә билмәси үчүн шәраит яратмаг, фәһләләрин әмәк васитәләриндән мәһрум әдилмәси просесини һәятә кечирмәк, бир гүтбдә ичтимай истиссал вә яшайыш васитәләрини капиталә чевирмәк, әкс гүтбдә исә халг күтләләрини музду фәһләләрә, азад „фәһлә ордусуна“²⁴⁸ чевирмәк,—мүасир тарихин бу инчисини

²⁴⁷ 1790-чы илдә Инкилтәрә Вест-Һиндиндә 1 азад инсана 10 гул, Франсанынkindә 14 гул вә Һолландиянынkindә 23 гул дүшүрдү (Henry Brougham, *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*, Edinburgh 1803, vol. II, p. 74).

²⁴⁸ Инкилтәрә ганунларында „labouring poor“ [„ишләйән йохсуллар“] ифадәсинә музду фәһлә синфи нәзәрә чарпачаг гәдәр артдығы вахтдан әтибарән тәсадуф әдилир. „Ишләйән йохсуллар“ бир тәрәфдән „idle poor“ [„тәнбәл йохсуллара“], диләнчиләрә вә башгаларына, диқәр тәрәфдән дә һәлә тамамилә мүлкыйәтдән мәһрум олмаян, һәлә өз әмәк васитәләри олан фәһләләрә гаршы гоюлур. „Labouring poor“ ифадәси ганунлардан сияси игтисада кечмиш вә бурада Culooper, J. Child вә диқәрләриндән башлаяраг та А. Смитә вә Eden-ә гәдәр ишләдилмишдир. Бурадан билмәк олар ки, „labouring poor“ ифадәсини „execrable political cant“ [„мүдһиш сияси тәһриф“] адландыран „execrable political cantmonger“ [мүдһиш сияси һийләләр] „тачири“ Эдмунд Берк нә гәдәр виқдансыз имиш. Инкилис олигаршиси һесабына доланан бу әдәбийят кәдасы. Франса ингилабына гаршы өзүнү романтик ролунда көстәрирди, Америкада вәзийәт мүрәккәбләшдийи вахтын әввәлләриндә исә Шимали Америка мүстәмләкәләринә сатылараг әйни дәрәчә мәһарәтлә инкилис олигаршисинә гаршы чыхыб либерал ролу ойнайырды; һәгигәтдә исә бу адам ән ади бир буржуа иди: „Тичарәт ганунлары тәбиәт ганунларыдыр вә демәли, аллаһ-тәәланын гойдуғу ганунлардыр“ (E. Burke, *Thoughts and Details on Scarcity*. Ed. London 1800, p. 31, 32). Неч тәәччүблү дейил ки, аллаһ вә тәбиәтин бу ганунларына

яратмаг Tantaе molis erat [бу гэдэр зэхмэтэ баша кэлмишдир]. Экэр Augier дедийи кими, пул „дүняя кэлиркэн онун бир янагында ган лэкэси олурса“²⁴⁹, еничэ догулан капитал тэпэдэн дырнага ган вэ чиркаб ичиндэдир²⁵⁰.

7. Капиталист йығымынын тарихи мейли

Белэликлэ, илкин капитал йығымы, йэ'ни онун тарихи мэнбэи нэдэн ибарэтдир? Илкин капитал йығымы гулларын вэ тэхимли кэндлилэрин билаваситэ муздлу фэхлэйэ чеврилмэси дейилсэ вэ, белэликлэ, ялныз садэчэ форма дэйишилмэси дейилсэ, демэли, билаваситэ истехсалчыларын эмлактдан мэхрум эдилмэсидир, йэ'ни шэхси эмэк үзэриндэ гурулмуш хусуси мүлкиййэтин позулуб дагылмасыдыр.

Ичтимаи, коллектив мүлкиййэтин эксинэ олараг, хусуси мүлкиййэт анчаг, эмэк васитэлэринин вэ харичи эмэк шэртлэринин хусусиййэтчи шэхслэрин элиндэ олдуғу ердэ мөвчуддур. Нэм дэ бу хусусиййэтчи шэхслэрин ишчи олмасындан вэ я ишчи олмасындан асылы олараг хусуси мүлкиййэтин өз характери дэ дэйишилик. Хусуси мүлкиййэт сахэсиндэ гаршыя чыхан хэдсиз чаларлар ялныз, бу ики ифрат хал арасындаки вэзиййэтлэри экс этдирир.

Истехсал васитэлэри үзэриндэ ишчинин хусуси мүлкиййэти хырда истехсалын эсасыны тэшкил эдир, хырда истехсал исэ ичтимаи истехсалын инкишафы үчүн вэ фэхлэнин өз шэхси азадлыгы үчүн зэрури шэртдир. Доғрудур, бу истехсал үсулуна нэм көлэлик гурулушунда, нэм тэхимчилик гурулушунда, нэм дэ башга шэхси асылылыг формалары шэраитиндэ тэсадүф эдилик. Лакин бу истехсал үсулу ялныз о ердэ мүкэммэл сурэтдэ тэрэгги эдир ки, ялныз о ердэ бүтүн күчүнү көстэриб өзүнэ мувафиг

салиг галан бу адам өзүнү нэмишэ эн баһа гиймэтэ сатырды! Бу Эдмунд Берк либераллыг этдийи дөврдэ она Туккерин эсэрлэриндэ яхшыча гиймэт верилмишдир. Туккер кешиш вэ тори иди, ердэ галан чэхэтлэрдэн исэ тамамилэ абырлы инсан вэ яхшы бир игтисадчы иди. Зэманэмиздэ сияси игтисад сахэсиндэ һөкм сүрэн вэ „тичарэт ганунларына“ э'тигады даим ихлас илэ гүввэтлэндирэн биабырчы принципсизлийи нэзэрэ алараг, Берклэри дөнэ-дөнэ рүсвай этмэк лазымдыр, зира онларын өз сэлэфлэриндэн фэрги анчаг истехсалды олмаларыдыр.

²⁴⁹ Marie Augier, Du Crédit Public.

²⁵⁰ „Quarterly Review“ дейир: „Капитал хай-күйдэн вэ дөйүшдэн узаг гачыр, о өз тэбиэти э'тибарилэ горхагдыр. Бу бир һэгигэтдир, лакин бүтүн һэгигэт тэхчэ бундан ибарэт дейилдир. Тэбиэт бошлугдан горхдуғу кими, капитал да мөнфээтин олмасындан вэ я чох аз олмасындан горхур. Кифайэт гэдэр мөнфээт олдугда исэ капитал чэсарэтлэнир. 10 фаиз мөнфээт олса, капитал һэр шэкилдэ ишлэдилмэсинэ разы олур; мөнфээт 20 фаиз олса, капитал даһа да чуша кэлир, 50 фаиз олдугда исэ һэтта башыны да вермэйэ һазыр олур; мөнфээт 100 фаиз олдугда капитал бүтүн бэшэр ганунларыны аяглары алтына салыб тапдалайыр, мөнфээт 300 фаиз олдугда капитал, һэтта асылачагыны көз өнүндэ тутмалы олса да, һеч бир чинайэтдэн керн дурмаз. Экэр хай-күй вэ дөйүш мөнфээт версэ, капитал бунларын да артмасына чалышар. Гачаг мал вэ гул алвери буна сүбүтдур“ (T. J. Dunning, Trades-Unions and Strikes, London 1860, p. 36).

классик бир форма алып ки, ишчи шәхсән өзүнүн тәтбиг этдийи өз эмәк шәртләринин азад хусуси мүлкийәтчиси олсун, кәндли бечәрдийи тарланын, сәнәткар исә устадлыгла ишләтдийи аләтләрин саһибѳи олсун.

Бу истеһсал үсулунун мөвчуд олмасы үчүн торпаг вә башга истеһсал васитәләри дағыныг һалда олмалыдыр. Бу истеһсал үсулу нә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, нә дә кооперасия, әйни бир истеһсал просеси дахилиндә эмәк бөлкүсүнә, чәмийәтин тәбиәт үзәриндә һаким олуб ону тәнзим этмәсинә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафына имкан вермир. Бу үсул истеһсалын вә чәмийәтин анчаг ән'әнәви дар чәрчивәләринә уйғунлаша билир. Ону әбәдиләшдирмәйә чалышмаг, *Réquier*-ин һаглы олараг дедийи кими, „үмуми керилийи гануниләшдирмәйә“ чалышмаг кимидир. Лакин мүәййән инкишаф сәвиййәсиндә бу истеһсал үсулу өзү өзүнүн мәһв олмасы үчүн мадди васитәләр ярадыр. Бу замандан ә'тибарән чәмийәт дахилиндә, өзүнү һәммин истеһсал үсулу тәрәфиндән буховланмыш һисс әдән гүввәләр вә мейлләр һәрәкәтә кәлмәйә башлайыр. Бу истеһсал үсулунун мәһв әдилмәси зәрури олур вә доғрудан да мәһв әдилир. Онун мәһв әдилмәси, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, чох адамын әлиндә олан чүз'и мүлкийәтин бир овуч адамын әлиндә олан нәһәнк бир мүлкийәтә чеврилмәси, кениш халг күтләләринин торпагдан, яшайыш васитәләриндән вә эмәк аләтләриндән мәһрум әдилмәси, халг күтләсинин белә чәтинликлә вә мүдһиш бир шәкилдә әмлакдан мәһрум әдилмәси капитал тарихинин мүгәддимәсини тәшкил әдир. Бу әмәлийәт гәбилинә там бир сыра зоракилик үсуллары дахилдир ки, бунлардан биз юхарыда анчаг ән мүһүмләрини, мәсәлән илкин йығым үсуллары кими бөйүк бир тарихи дөвр тәшкил әдәнләрини нәзәрән кечирдик. Билаваситә истеһсалчыларын әмлакдан мәһрум әдилмәси иши бөйүк бир йыртычылыгла ичра олунур, онун һәрәкәтверичи амилләри ән һәясыз, мурдар, ийрәнч вә алчаг мейлләрдән ибарәт олур. Шәхси эмәк сайәсиндә әлдә әдилән, айрыча мүстәгил фәһләннин өз эмәк шәртләрилә, нечә дейәрләр, тәбии сурәтдә говушмасына әсасланмыш хусуси мүлкийәти, формал чәһәтдән азад эмәк сайылан өзкә әмәйинин истисмарына әсасланмыш капиталист хусуси мүлкийәти сыхышдырыб арадан чыхарыр²⁵¹.

Бу чеврилмә просеси көһнә чәмийәти энинә вә дәрининә кифайәт гәдәр поздугда, ишчиләр пролетарлара, онларын эмәк шәраити исә капитала чеврилдикдә вә капиталист истеһсал үсулу мүстәгил яшамаға башлаяндан ә'тибарән әмәйин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә башга истеһсал васитәләринин даһа кениш ичтимаи мигяда истисмар әдилмәси вә, демәли, үмуми истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә бунунла әлагәдар олараг

²⁵¹ „Биз тамамилә ени бир ичтимаи гурулуша гәдәм гоймушуг... биз һәр чүр мүлкийәти һәр чүр әмәкдән айырмаға чалышырыг“ (*Sismondi, Nouveaux Principes de l'Economie Politique*, vol. II, p. 434).

хүсуси мүлкиййәтчиләрин даһа кениш даирәдә әмлақдан мәһрум әдилмәси ени форма алыр. Инди даһа мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан ишчи дейил, бир чох фәһләни истисмар әдән капиталист әмлақдан мәһрум әдилмәли олур.

Капиталистин әмлақдан мәһрум әдилмәси, капиталист истеһсалынын өз дахили ганунлары нәтичәсиндә капиталларын мәркәزلәшмәси васитәсилә әмәлә кәлир. Бир капиталист бир чох капиталисти өлдүрүр. Бу мәркәزلәшмә илә вә я бир чох капиталисти аз мигдар капиталистин әмлақдан мәһрум әтмәсилә янашы олараг, әмәк просесинин кооперасия формасы, әлмин техникада шүүрлу сурәтдә тәтбиги, торпагдан мүнтәзәм сурәтдә истифадә олунмасы, ялныз биркә ишләдилә биләчәк әмәк васитәләринин ярадылмасы, бүтүн истеһсал васитәләрини гурашыг, ичтимаи әмәкдә истифадә олунаг истеһсал васитәләри кими тәтбиг әтмәклә бу васитәләрә гәнаәт әдилмәси, бүтүн халгларын дүня базары системинә чәлб әдилмәси вә, демәли, капиталист үсул-идарәсинин бейнәлмиләл характери кетдикчә даһа кениш мигяса инкишаф әдир. Бу чеврилиш просесинин бүтүн хейрини гәсб әдән вә инһисара алаг капитал магнатларынын сайынын даим азалмасилә бәрабәр, йохсуллуг, зүлм, әсарәт, чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр, кетдикчә чохалан, тәчрүбә әлдә әдән вә капиталист истеһсал просеси механизминин өзүнүн бирләшдириб тәшкил этдийи фәһлә синфинин һиддәти дә артыр. Капитал инһисары, онунла бирликдә вә онун сайәсиндә тәрәгги әтмиш олан истеһсал үсулу үчүн бир бухов олур. Истеһсал васитәләринин мәркәزلәшмәси вә әмәйин ичтимаиләшмәси әлә бир сәвиййәйә чатыр ки, даһа өз капиталист габығына сыға билмир. О заман бу габыг партлайыр. Капиталист хүсуси мүлкиййәтинин сону чатыр. Әмлақдан мәһрум әдәнләрин өзләрини әмлақдан мәһрум әдирләр.

Капиталист истеһсал үсулундан доған капиталист мәнимсәмә үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкиййәти, шәхси әмәйә әсасланан фәрди хүсуси мүлкиййәтин биринчи инкарыдыр. Лакин капиталист истеһсалы, тәбиәт просеси гәдәр лабүд олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу—инкарын инкарыдыр. Бу инкар ишчинин хүсуси мүлкиййәтини бәрпа әтмәк дейил, капитализм дөврүнүн наилиййәтләри әсасында, йә’ни кооперасия әсасында, торпаг үзәриндәки вә әмәйин өзү тәрәфиндән истеһсал әдилмиш олан башга истеһсал васитәләри үзәриндәки үмуми мүлкиййәт әсасында фәрди мүлкиййәти бәрпа әдир.

Айры-айры адамларын шәхси әмәйи үзәриндә гурулан дағыныг хүсуси мүлкиййәтин капиталист мүлкиййәтинә чеврилмәси, әлбәт-тә, даһа фе’ләг ичтимаи истеһсал үзәриндә гурулан капиталист мүлкиййәтинин ичтимаи мүлкиййәтә чеврилмәси просесиндән олдугча узун сүрән, ағыр вә чәтин бир просесдир. Орада мәсәлә, халг күтләләрини бир нечә гәсбкарын әмлақдан мәһрум әтмәси үзәриндә иди, бурада исә халг күтләләри бир нечә гәсбкары әмлақдан мәһрум әтмәли олачагдыр²⁵².

²⁵² „Буржуазиянын ирадәсиз вә пассив бир шәкилдә тәмсил этдийи сәнаә тәрәггиси фәһләләрин рәгабәт нәтичәсиндә бир-бириндән айрылмасы әвәзиндә онлары иттифаг васитәсилә ингилаби сурәтдә бирләшдирир. Демәли, ири сәнаә

ИЙИРМИ БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

МУАСИР МҮСТЭМЛЭКЭЧИЛИК НЭЗЭРИЙЙЭСИ

Сияси игтисад бир-бириндән чох фәргли олан ики нөв хусуси мүлкиййәти: истехсалчынын шәхси әмәйинә әсасланан мүлкиййәт илә, өзкә әмәйинин истисмар әдилмәсинә әсасланан мүлкиййәти принципчә гарышдырыр: Сияси игтисад унудур ки, өзкә әмәйинин истисмар олунмасына әсасланан хусуси мүлкиййәт, истехсалчынын шәхси әмәйинә әсасланан хусуси мүлкиййәтин нәинки там әксидир, һәтта ялныз онун гәбри үзәриндә инкишаф әдир.

Авропанын гәрбиндә, сияси игтисадын вәтәниндә илкин йығым просеси аз-чох баша чатмышдыр. Бурада капиталист үсул-идарәси я бүтүн милли истехсалы өзүнә табе әтмишдир, я да, мүнәсибәтләрин аз инкишаф әтмиш олдуғу ерләрдә, өзү илә янашы олараг һәлә дә давам әдән вә көһнә истехсал үсулуна аид олуб дағылмагда олан ичтимаи тәбәгәләри һеч олмасзә долайы йолла идарә әдир. Фактлар игтисадчынын мәфкурәсинә [тәсәввүр аләминә] нә гәдәр чох зидд олурса, игтисадчы капитализмдән әввәлки аләмә аид һүгүг вә мүлкиййәт тәсәввүрләрини бу еткин капитал аләминә бир о гәдәр сә'й вә чанфәшанлыгла тәтбиг әтмәйә чалышыр.

Мүстәмләкәләрдә исә вәзиййәт башгадыр²⁵³. Орада капитализм үсул-идарәси һәр аддымда истехсалчынын төрәтдийи маниәләрә раст кәлир, чүнки истехсалчы өз әмәк шәртләринин саһиб олдуғу үчүн өз әмәйи илә капиталисти дейил, өзүнү варландырыр. Бир-биринә тамамилә әкс олан бу ики игтисади системин зиддиййәти бурада тәчрүбәдә өзүнү онларын мүбаризәсиндә көстәрир. Капиталистин архасында өз метрополия гүввәләри олдугда, шәхси әмәйә әсасланан истехсал вә мәнимсәмә үсулуну о зорла арадан галдырмаға чалышыр. Капитала нөкәрчилик әдән игтисадчыны, метрополияда капиталист истехсал үсулу илә онун зиддинә олан үсулу әйниләшдирмәйә вә буну нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға вадар әдән мәнәфә, мүстәмләкәләрдә ону „to make a clean breast of it“ [„бу чәһәтдән өз вичданыны тәмизләмәйә“] вә бу истехсал

инкишаф әтдиклә, буржуазиянын мәһсул истехсал әтдириб мәнимсәмәси үчүн шәраит тәшкил әдән зәмин онун әлиндән чыхмыш олур. Буржуазия һәр шейдән әввәл өзүнә гәбр газыялар һазырлайыр. Буржуазиянын мәһв олмасы вә пролетариатын гәләбәси әйни дәрәчәдә лабүддүр... һазырда буржуазия гаршы дуран бүтүн синифләрдән анчаг пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ердә галан синифләр, ири сәнәе инкишаф әтдикчә йыхылыб мәһв олурлар; пролетариат исә бу инкишафын спесифик мәһсулудур... Орта тәбәгәләр, хырда сәнәчиләр, хырда тачирләр, сәнәткарлар, кәндлиләр, — бунларын һамысы орта тәбәгәләр олмаг әтибарилә өз варлығыны горумаг үчүн буржуазия әлейһинә мүбаризә апарырлар... бунлар мүртәчә тәбәгәләрдир, чүнки тарихин чархыны керә дөндәрмәк истәйирләр“ (Karl Marx und Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, London 1847, S. 11, 9). [К. Маркс вә Ф. Энгелс, Коммунист Манифести. 2-чи нәшри. Москва. 1923. Сәһ. 77, 75.]

²⁵³ Бурада әсл мүстәмләкәләр, йә'ни башга өлкәләрдән кәлән азад мүнәчиләрин мәскән салдығы хам торпаглар нәзәрдә тутулур. Бирләшмиш Штатлар игтисади мә'нада һәлә енә Авропанын мүстәмләкәсидир. Кәләлийин мәһв әдилмәси нәтижәсиндә бүтүн мүнәсибәтләрин көкүндән дәйишмиш олдуғу көһнә мәскәнләр дә бурая дахилдир.

үсулларынын бир-биринэ зидд олдуғуну ачыгча сөйлэмэйэ мач-бур эдир. Бу мэгсэдлэ о көстэрир ки, ишчилэри эмлактан мээрүм этмэдэн вэ истехсал васитэлэрини капиталла чевирмэдэн эмэйин ичтимаи мэхсулдар гүввэлэрини инкишаф этдирмэк—кооперасия, эмэк бөлкүсү, кениш мигяса машын ишлэдилмэси вэ и. а. мүмкүн дейилдир. О, милли сэрвэт дейилэн сэрвэт наминэ халгы йохсуллашдырмаг үчүн сүн’и васитэлэр ахтарыр. Онун мэддаһлыг зиреһи бурада чүрүк бир ағач парчасы кими гырылыб төкүлүр.

Е. G. Wakefield-ин бөйүк хидмэти, мүстэмлэкэлэр һаггында ени бир шей демэсиндэ дейил²⁵⁴, мүстэмлэкэлэрдэки вэзиййэти өйрөнүркэн метрополияда капиталист мүнәсибэтлэри һаггындаки һаггыгэти ачыб мейдана чыхармасындадыр. Һимайэчилик системи мейдана кэлдийи²⁵⁵ заман метрополияда капиталистлэр яранмасына ярдым этдийи кими, Wakefield-ин дә мүстэмлэкэчилик нэзэриййэси, йә’ни Инкилтэрэнин бир мүддэт эрзиндэ ганунлар васитәсилә һаята кечирмэйэ чалышдығы нэзэриййә мүстэмлэкэлэрдә муздлу фәһлэлэр яратмаға чалышыр. Wakefield буну „systematic colonization“ [мүнтәзәм мүстэмлэкэчилик] адландырыр.

Wakefield мүстэмлэкэлэрдә һәр шейдән әввәл буну кәшф этмишдир ки, пула, яшайыш васитэлэринә, машынлара вэ башга истехсал васитэлэринә саһиб олмагла инсан һәлә һеч дә капиталист олмур; онун капиталист олмасы үчүн бунлардан әләвә кәрәк муздлу фәһлә дә олсун, йә’ни өзүнү өз хошу илә сатмаға мач-бур олан башга бир адам да кәрәк олсун. Wakefield кәшф этмишдир ки, капитал шей дейилдир, инсанлар арасында шей васитәсилә мейдана чыхан ичтимаи мүнәсибәтдир²⁵⁶. О шикайәтләнәрәк дейир ки, чәнаб Пил Инкилтэрәдән Ени Һолландиянын Гу саһилинә кедәндә орая үмумиййәтлә 50 000 фунт стерлинглик яшайыш вэ истехсал васитэлэри апармышды. Чәнаб Пил о гәдәр әһтиятлы бир адам иди ки, бундан башга орая фәһлә синфиндән 3000 дә адам—киши, гадын вэ ушаг апармышды. Лакин орая кәлиб чатанда „чәнаб Пилин янында һәтта бир нәфәр гуллугчусу да галмамышды ки, ятағыны ачсын вэ я чайдан су кәтирсин“²⁵⁷. Языг чәнаб Пил! О һәр шейи габагчадан нэзәрдә тутмуш, анчаг бирчә шейи унутмушду ки, Инкилтэрә истехсал мүнәсибәтлэрини дә Гу саһилинә ихрач этмәк лазым имиш!

²⁵⁴ Мүстэмлэкэлэрин өз маһиййәти мәсәләсиндә Wakefield азачыг ишыглан-дырмыш олдуғу чәһәтлэри ата Мирабо, физнократлар вэ олардан чох-чох әввәл инкилис иғтисадчылары кениш сурәтдә айдынлашдырмышдылар.

²⁵⁵ Һимайэчилик системи сонралар бейнәлхалг рәғабәт мүбаризәсиндә мүвәггәти бир зәрурәт олур. Лакин ону доғуран сәбәбләр нә олурса олсун, вердийи нәтичәләр әйни олараг галыр.

²⁵⁶ „Зәнчи әлә зәнчидир. О ялыз мүәййән мүнәсибәтләр даһилиндә гул олур. Иплик әйирән машын әлә памбыг сап әйирән машындыр. О ялыз мүәййән мүнәсибәтләр даһилиндә капитал олур. Гызыл өзлүйүндә пул вэ я шәкәр өзлүйүндә шәкәрин гиймәти олмадығы кими, һәмин машын да бу мүнәсибәтләр харичинә чыхарылдыгда даһа капитал олмур... Капитал ичтимаи истехсал мүнәсибәтидир. О—тарихи истехсал мүнәсибәтидир“ (Karl Marx, Lohnarbeit und Kapital). „Neue Rheinische Zeitung“ № 226, 7 апрел 1849-чу ил. [К. Маркс. Муздлу эмәк вэ капитал. Москва. 1922-чи ил. Сәһ. 45, 47.]

²⁵⁷ E. G. Wakefield, England and America, London 1833, vol. II, p. 33.

Wakefield-ин сонраки кәшфләрини баша дүшмәк үчүн әввәлчә ики чәһәти гейд этмәк лазымдыр. Биз билирик ки, әкәр истеһсал вә яшайыш васитәләри әсл истеһсалчынын, йә'ни фәһләнин өзүнүн мүлкийәтидирсә, онда бунлар капитал дейилдир. Истеһсал васитәләри ялныз о вахт капитал олур ки, әйни заманда фәһләни истисмар вә табе этмәк васитәси олсун. Лакин игтисадчынын бейниндә һәммин яшайыш вә истеһсал васитәләринин капиталист руһу өз мадди субстансиясы илә о гәдәр мөһкәм битишмишдир ки, һәр бир шәраит дахилиндә, һәтта онлар капиталын там әкси бир шей олдуғу шәраитдә дә игтисадчы онлары капитал адландырыр. Wakefield дә мәнһз бу чүр дүшүнүр. Сонра. Бир-бириндән асылы олмайыб мүстәгил тәсәррүфатчылыг эдән бир чох ишчиләрин фәрди мүлкийәти олан истеһсал васитәләринин дағыныглыгыны Wakefield капиталын бәрабәр бөлүнмүш олмасы адландырыр. Бу чәһәтдән игтисадчы лап феодал һүгүгшүнасына бәнзәйир: бу һүгүгшүнас һәтта халис пул мүнәсибәтләринә дә өз феодализм һүгүгшүнаслыгы дамғасыны вурурду.

Wakefield дейир: „Әкәр капитал чәмийәтин бүтүн үзвләри арасында бәрабәр һиссәләрлә бөлүнсәйди, онда һеч кәс өз элинин әмәйи илә ишләдә биләчәйиндән артыг капитал йығмаға чалышмазды. Бу һал мүйәйән дәрәчәдә ени Америка мүстәмләкәләриндә мүшаһидә олунур; орада торпаг мүлкийәти һәрислийи, музду фәһләләр синфинин олмасына мане олур“²⁵⁸.

Демәли, нә гәдәр ки, фәһлә өзү үчүн вәсаит йыға билир,—о исә ялныз, өз истеһсал васитәләринин саһиб олдуғу мүддәтдә буну эдә биләр,—о заманадәк капиталист йығымы вә капиталист истеһсал үсулу мүмкүн дейилдир, чүнки бунун үчүн лазым олан музду фәһләләр синфи йохдур. Бәс бу һалда көһнә Авропада фәһләләр әмәк шәраитиндән нә васитә илә мәһрум әдилмишләр, капитал вә музду әмәк нә васитә илә ярадылмышдыр? Чох гәрибә хассәйә малик олан бир *contrat social* [ичтимаи мугавилә] васитәсилә.

„Бәшәрийәт... капитал йығымына ярдым эдән садә бир үсул өйрәнмишдир“; капитал йығымыны исә, мә'лум олур ки, лап Адәм заманындан бәри бәшәрийәт өз һаятынын сон вә еканә мөгсәди һесаб этмишдир; „бәшәрийәт капитал саһибләри илә әмәк саһибләринә бөлүнмүшдүр... бу бөлкү көнүллү сазиш вә разылашма нәтичәси иди“²⁵⁹.

Мүхтәсәр: бәшәр күтләси „капитал йығмаг“ наминә өзү өзүнү әмлақдан мәһрум әдибмиш. Кәрәк ки, бу фәдакарлыг һисси мәнһз мүстәмләкәләрдә өзүнү вар гүввә илә көстәрмәли иди, чүнки бу *contrat social*-ы хәял аләминдән һәгигәт аләминә кечирә биләчәк адамлар вә имканлар анчаг мүстәмләкәләрдә мөвчуддур. Лакин онда, тәбии мүстәмләкәчилийин әксинә олараг Wakefield тәклиф этдийи „мүнтәзәм мүстәмләкәчилик“ бәс даһа нәйә лазым оларды? Анчаг орасы вар ки, „Америка иттифагынын шимал штатларында әһалинин һәтта онда биринин дә музду фәһләләр зүм-

²⁵⁸ Енә орада, I чилд, сәһ. 17, 18.

²⁵⁹ Енә орада, сәһ 18.

рэсинә мәнсуб олдуғу шүбһәлидир... Инкилтәрәдә... халгын бөйүк әксәриййәти музду фәһләләрән ибарәтдир²⁶⁰.

Бундан әлавә: зәһмәткеш бәшәриййәт ичәрисиндә капитал на-минә өзүнү әмлакдан мәһрум әтмәк сә'йләри о гәдәр әһәмиййәт-сиз бир дәрәчәдәдир ки, һәтта Wakefield-ин дә фикринчә көләлик, мүстәмләкә сәрвәтинин еканә тәбии әсасыдыр. Wakefield-ин мүн-тәзәм мүстәмләкәчилийи анчаг лабүд бир бәладыр ки, буна да сәбәб онун гуллары дейил, азад инсанлары көтүрмәли олмасыдыр. „Испаниядан Сан-Домингоя биринчи олараг көчүб кәләнләр Испаниядан бирчә нәфәр дә олса фәһлә кәтирмәмишдиләр. Лакин фәһлә олмадан (йә'ни көләлик олмадан) капитал мәһв оларды вә я һеч олмаса о дәрәчә азаларды ки, һәр бир фәрди ону анчаг өз әлинин әмәйи илә ишләдә биләрди. Инкилисләрин тә'сис әтдик-ләри сон мүстәмләкәдә һәгигәтән белә дә олмушдур; орада то-хум, мал-гара вә аләт шәклиндә олан бөйүк капитал музду фәһ-ләләрин олмамасы үзүндән мәһв олмушдур, орада кәлмәләрән һеч кәсин тәкчә өз шәхси әмәйи илә тәтбиг әдә биләчәйиндән артыг капиталы йохдур“²⁶¹.

Биз көрдүк ки, халг күтләләринин торпагдан мәһрум әдилмә-си капиталист истәһсал үсулунун әсасыны тәшкил әдир. Азад мүстәмләкәләрин маһиййәти исә әксинә, ондадыр ки, бир чох торпаглар һәлә дә халгын мүлкыййәти олараг галыр, буна кө-рә дә орая көчүб кәлән һәр кәс бу торпағын бир гисмини өзү үчүн хусуси мүлкыййәтә вә фәрди истәһсал васитәсинә дөндәрә билир, һәм дә өзүндән сонра орая көчүб кәләнләрин дә бу чүр әтмәсинә манечилик көстәрмәли олмур²⁶². Мүстәмләкәләрин тә-рәгги әтмәсинин, һәм дә өз ичәрисиндән доған хәстә чәһәтин, капитал тәтбигинә мүгавимәт көстәрмәсинин сирри дә бундадыр. „О ерләрдә ки, торпаг чох учузду вә бүтүн инсанлар азаддыр, о ерләрдә ки, һәр кәс өзү үчүн бир парча торпаг әлдә әдә билир,— бу кими ерләрдә, фәһләнин өз мәһсулундан өз пайына дүшән һиссә нәзәрә алынарса, әмәк нәинки чох баһадыр, һәтта һәр һансы бир гиймәтә гурашыг әмәк әлдә әдилмәси үмумиййәтлә чәтиндир“²⁶³.

Мүстәмләкәләрдә фәһлә, әмәк шәртләриндән вә бу шәртләрин әсасыны тәшкил әдән торпагдан һәлә мәһрум әдилмәдийи үчүн вә я анчаг айры-айры һалларда вә чох мәһдуд бир даирәдә мәһ-рум әдилдийи үчүн, мүстәмләкәләрдә әкинчилик һәлә сәнаедән айрылмамышдыр, кәндләрдәки әв сәнаеи һәлә мәһв әдилмәмиш-дир. Вәзиййәт белә икән орада капитал үчүн дахили базар һара-дан тапылачагдыр?

„Гуллары, һабелә ири мүәссисәләрдә капитал илә әмәйи гура-шыг ишләдән гул саһибләрини нәзәрә алмасаг, Америкада әһали ичәрисиндә анчаг әкинчиликлә мәшгул олан һеч бир тәбәгә йохдур. Торпағы өз гүввәләри илә бечәрән сәрбәст америкалылар әйни

²⁶⁰ Енә орада, сәһ. 42, 43, 44.

²⁶¹ Енә орада, II чилд, сәһ. 5.

²⁶² „Торпағын дөнүб мүстәмләкәчилик үнсүрү олмасы үчүн, бу торпағын хам торпаг олмасындан башга о кәрәк ичтиман мүлкыййәт олсун ки, хусуси мүлкыййәтә чеврилә билсин“ (енә орада, II чилд, сәһ. 125).

²⁶³ Енә орада, I чилд, сәһ. 247.

заманда бир чох башга ишләрлә дә мәшғул олурлар. Онлар өзләр-ринә лазым олан мебели вә аләтләрин бир гисмини адәтән өзләри һазырлайырлар. Онлар чох вахт өз эвләрини дә өзләри тикир вә өз сәнае мәнсулларыны ән узаг базарлара апарырлар. Онлар әйни заманда һәм әйиричи, һәм дә тохучудурлар, өзләри үчүн сабун вә шамы, аяггабы вә палтары да өзләри һазырлайырлар. Америкада әкинчилик чох вахт дәмичинин, дәйирманчынын вә дүканчынын ярдымчы пешәсидир²⁶⁴. Белә гәрибә адамлар ичәрисиндә элә бир сәһә галырмы ки, капиталист орада не’мәтдән „имтина этсин“?

Капиталист истеһсалынын бөйүк мәзиййәти орасындадыр ки, музду фәһләләри даим музду фәһлә һалында тәкрар истеһсал этмәкдән башга, капитал йығымы илә бәрабәр һәмишә музду фәһләләрден ибарәт нисби артыг әһали ярадыр. Буна көрә дә әмәк тәләб вә тәклифи гануну لازыми чәрчивә дахилиндә сахланылыр, әмәк һаггы капиталист истисмары үчүн әлверишли олан бир һәдд дахилиндә артыб-азалыр вә, нәһайәт, фәһләнин капиталистдән бу гәдәр зәрури олан ичтимаи асылылығы тә’мин әдилмиш олур,—игтисадчы бу мүтләг асылылығы өз әвиндә, йә’ни метрополияда алычы илә сатычы арасында, кую әйни дәрәчәдә мүстәгил олан ики әмтиә саһиби арасында, капиталдан ибарәт әмтиәнин саһиби илә әмәкдән ибарәт әмтиәнин саһиби арасында азад мүгавилә мүнәсибәти киһи гәләмә вериб пәрдәләйә билир. Лакин бу көзәл хүлә мүстәмләкәләрдә мәһв олуб кедир. Орада әһалинин мүтләг мә’нада артмасы метрополияда олдуғундан чох-чох сүр’әтлидир, чүнки орада бир чох фәһләләр яша долмуш һалда дүняя кәлир, лакин буна бахмаяраг, орада фәһлә базары һәмишә кифайәт гәдәр долу олмур. Әмәк тәләб вә тәклифи гануну һечә чыхыр. Бир тәрәфдән, көһнә дүня даим орая истисмар һәрисы вә не’мәтдән имтина арзусу илә чошан капитал еридир; диһәр тәрәфдән дә, музду фәһләләрин музду фәһлә олараг мүнтәзәм сурәтдә тәкрар истеһсал әдилмәси ән хошакәлмәз вә гисмән дә гаршысы алынмаз маниәләрә раст кәлир. Бурада капитал йығымына мұвафиг артыг музду фәһлә истеһсалындан данышмаға кәләрми! Бүкүнки музду фәһлә сабаһ өз тәсәррүфаты олан мүстәгил кәндлийә вә я сәнәткара чеврилир. О, фәһлә базарындан йох олур, лакин йох олуб фәһлә әвинә кетмир. Музду фәһләләрин даим белә мүстәгил истеһсалчыларә чеврилмәси, капитал үчүн дейил, өзләри үчүн ишләйән вә чәнаб капиталисти дейил, өзләрини варландыран мүстәгил истеһсалчы олмалары исә фәһлә базарынын вәзиййәтинә сон дәрәчә зәрәрли тә’сир көстәрир. Мәсәлә ялныз, музду фәһләнин истисмар олунмасы дәрәчәсинин олдуғча ашағы сәвиййәдә галмасында дейилдир. Музду фәһлә, не’мәтдән имтина әдән капиталистдән даһа асылы олмамагла бәрабәр, ондан асылы олмаг дуйғусуну да итирир. Бизим Е. G. Wakefield-ин бу гәдәр ачыг, бу гәдәр көзәл вә бу гәдәр тә’сирли бир шәкилдә тәсвир этдийи бүтүн кәдәрли һаллар да бурадан ирәли кәлир.

О шикайәтләнәрәк дейир ки, музду әмәк тәклифи даими дейилдир, мүнтәзәм дейилдир, кифайәт дейилдир. Музду әмәк

²⁶⁴ Енә орада, сәһ. 21, 22.

тәклифи „һәмишә чох аздыр, өзү дә даими дейилдир“²⁶⁵. „Фәһлә илә капиталист арасында бөлүмәли олан мәһсул чох олса да, фәһлә онун элә бөйүк бир һиссәсини көтүрүр ки, тезликлә дөнүб капиталист олур... Әксинә, ялныз чох аз адамлар, һәтта олдуғча узун өмр сүрсәләр дә, бөйүк сәрвәт күтләси топлая биләрләр“²⁶⁶. Фәһләләр һеч бир һалда капиталистә йол вермәзләр ки, онларын әмәйинин чох һиссәсинә музд вермәкдән имтина этсин. Әкәр капиталист һәтта узагкөрән олуб Авропадан өз капиталы илә бәрабәр өз муздлу фәһләләрини дә идхал этмәйи нәзәрдә тутса, бу әсла онун имдадына чатмаз. „Тезликлә бу фәһләләр даһа муздлу фәһлә һалындан чыхырлар, чох кечмәдән онлар дөнүб мүстәгил кәндли олур вә я һәтта муздлу әмәк базарынын өзүндә өз кечмиш саһибкарларынын рәгиби олурлар“²⁶⁷. Белә бир вәзийәтин нә гәдәр дә дәһшәтли олдуғуну бир тәсәввүр әдин! Гочаг капиталист өз пулу илә Авропадан өзү үчүн рәгибләр кәтиримиш! Бу ки там фәлакәтдир! Буна көрә дә мүстәмләкәләрдә муздлу фәһләләрин кифайәт гәдәр асылы олмамасындан вә онларда кифайәт гәдәр асылылыг дуйғусунун олмамасындан Wakefield-ин шикайәтләnmәси тәәччүблү дейилдир. Онун шакирди Merivale дейир: „Мүстәмләкәләрдә әмәк һаггынын йүксәк олмасы үзүндән даһа учуз вә даһа мүти фәһләйә бөйүк тәләбат вардыр; элә бир синфин олмасы тәләб олунур ки, фәһләләр өз шәртләрини капиталистә гәбул этдирмәк дейил, әксинә, капиталист өз шәртләрини һәмин синфә гәбул этдирсин... Мәдәни өлкәләрдә фәһлә азад олмуш олса да, тәбии ганунлар күчүнә капиталистдән асылыдыр; мүстәмләкәләрдә исә бу асылылыг сүн'и тәдбирләр васитәсилә ярадылмалыдыр“²⁶⁸.

²⁶⁵ Енә орада, II чилд, сәһ. 116.

²⁶⁶ Енә орада, сәһ. 131.

²⁶⁷ Енә орада, II чилд, сәһ. 5.

²⁶⁸ Merivale, Lectures on Colonisation and Colonies, London 1841 and 1842, vol. II, p. 235—314 passim. Һәтта шит, вулгар игтисадчы-фритрәдер Молилари дә дейир: „Ичбари әмәк мұтабиг мигдар азад әмәклә әвәз әдилмәдән көләлийин ләғв олундуғу мүстәмләкәләрдә, һәр күн бурада мұшаһидә этдикләримизин әксини көрдүк. Биз көрдүк ки, ади фәһләләр сәнае саһибкарларыны истисмар әдәрәк, мәһсулун ганун үзрә өз пайларына дүшән һиссәсиндән хейли чох әмәк һаггы тәләб әдирдиләр. Өз шәкәрини, йүксәк әмәк һаггыны өдәйә биләчәк гиймәтә сата билмәйән плантаторлар бу кәсири әввәлчә өз мәнфәәтләри, сонра да өз капиталлары һесабына өдәмәйә мәчбур олурдулар. Беләликлә бир чох плантаторлар вар-йохдан чыхмышдыр, бә'зиләри исә лабүд сурәтдә вар-йохдан чыхачагларыны көрүб буна йол вермәмәк үчүн өз ишләрини даяндырмалы олмушдулар... Шүбһәсиз ки, инсан нәсилләри мәһв олмагданса, йығылан капиталарын мәһв олмасы яхшыдыр (чәнаб Молилари нә гәдәр дә аличәнаблыг көстәрир!); лакин бунларын һеч бири мәһв олмасайды, даһа яхшы олмаздымы?“ (Molinari, Etudes Economiques, Paris 1846, p. 51, 52). Ай чәнаб Молилари! Әкәр Авропада „entrepreneur“ [саһибкар] фәһләнин, Вест-һинддә исә фәһлә саһибкарын part légitime [гануни пайыны] кәссә, онда бәс он әһкам, Муса вә дикәр пейғәмбәрләр, тәләб вә тәклиф гануну нә олар! Бир дә лүтфән дейин көрәк, Авропада капиталистин, сиз дедийинизә көрә, һәр күн кәсдийи бу „part légitime“ [гануни пай] нә олан шейдир! Чәнаб Молиларини ән чох дүшүндүрән одур ки, башга ерләрдә өз-өзүнә тә'сир көстәрән тәләб вә тәклиф гануна орада, йә'ни фәһләләрин капиталистләри истисмар әдәчәк гәдәр „садәдил“ олдуғлары мүстәмләкәләрдә полис тәдбирләри васитәсилә лазыми истигамәт вәрилсин.

Wakefield-ин фикринчэ, мүстэмлэкэлэрин белэ ачыначаглы вэзийтгэдэ олмасы нэ кими нэтичэлэр доғурур? Истеһсалчылары вэ милли эмлакы „барбарлыг дөврүнэ гайытмаға бэрабэр олан бир дағыныг хала салыр“²⁶⁹. Истеһсал васитэлэринин мүстэгийл тэсэррүфатчылыг эдэн бир чох мүлкийтгичлэр арасында бөлүнмэси капиталын мэркэзлэшмэсини вэ гурашыг эмэйин бүтүн эсасларыны да мөһв эдир. Узун мүддэт давам этмэли олан, бир чох иллэр бою узанан вэ чохлу эсас капитал сэрф олунмасыны тэлэб эдэн һэр бир иш һэята кечирилиркэн маниэлэрэ раст кэлир. Авропада капитал бир дэгийгэ дэ олса лэнкимир, чүнки орада фөһлэ синфи капиталын чанлы элавэсидир, даим бол олур вэ һэмийшэ капиталын гуллуғунда һазырдыр. Бэс мүстэмлэкэлэрдэ!

Wakefield сон дэрэчэ кэдэрли бир мөһнөкэ нэгл эдир. О, Канада вэ Нью-Йорк штаты капиталистлэриндэн бэзилэри илэ сөһбэт этмишдир. Гейд этмэк лазымдыр ки, харичдэн көчүб кэлэнлэрин ахыны тез-тез Канада илэ Нью-Йорк штатында даяныр вэ орада „артыг“ фөһлэ эмэлэ кэлир.

Wakefield-ин данышдығы мөһнөкэнин иштиракчыларындан бири аһ чэкэрэк дейир: „Бизим капитал хейли узун вахт эрзиндэ ичра эдилэ билэчэк бир чох эмэлийята сэрф олунмаға һазыр иди; лакин бир аз сонра бизи тэрк эдэчэклэрини йэгин билдийимиз фөһлэлэрлэ ишэ башлая билэрдикми? Экэр биз бу муһачирлэри элимиздэ сахлайыб ишлэдэ билэчэйимизэ эмин олсайдыг, онлары дэрһал мэмнунийэтлэ, һәм дэ йүксэк гиймэтэ ишэ көтүрэрдик. Бундан элавэ: һэтта онларын элимиздэн кедэчэйини йэгин билдийимиз һалда, енэ дэ онлары ишэ көтүрэрдик, анчаг бу шэртлэ ки, бизэ лазым олан мигдарда ени кэлмэлэр олачағыны йэгин билэйдик“²⁷⁰.

Wakefield Инкилтэрэнин капиталист экинчилийи вэ онун „гурашыг“ эмэйи илэ Американын пэрэкэндэ кэндли тэсэррүфаты арасындаки кэскин фэрги бу гэдэр көзэл тэсвир этдикдэн сонра, бунун экс тэрэфини дэ истэр-истэмэз этираф эдир. Онун тэсвириндэ Американын халг күтлэси варлы, мүстэгийл, тэшэббүскар вэ нисбэтэн элмидир, „инкилис кэнд тэсэррүфат фөһлэси исэ ачыначаглы бир сэфилдир (a miserable wretch), паупердир... Шимали Америкадан вэ бэзи ени мүстэмлэкэлэрдэн башга һансы өлкэдэ экинчиликдэ тэтбиг эдилэн азад эмэйин музду, фөһлэнин эн зэрури яшайыш васитэлэриндэн аз-чох эһэмийтэгли дэрэчэдэ артыгдыр?.. Шүһэсиз, Инкилтэрэ экинчилийиндэ атлара верилэн ем, Инкилтэрэ экинчисинин емэйиндэн чох-чох яхшыдыр, чүнки атлар даһа гиймэтли бир мүлкийтгичдир“²⁷¹. Лакин бунун нэ эйби вармыш? Инди мөһлум олур ки, милли сэрвэт өз тэбиэтинэ көрө халг йохсуллуғу илэ эйни бир шей имиш.

Бэс мүстэмлэкэлэрдэ капитализмэ зидд олан бэлалары нечэ арадан галдырмалы? Экэр бүтүн торпаг бирдэн-бирэ халг мүлкийтгичиндэн хүсуси мүлкийтгичэ чеврилсэ, бу һал бэланын көкүнү кэсмэклэ бэрабэр, мүстэмлэкэлэрин өзлэрини дэ мөһв эдэрди.

²⁶⁹ Wakefield, England and America, London 1883, vol. II, p. 52.

²⁷⁰ Енэ орада, сәһ. 191, 192.

²⁷¹ Енэ орада, I чилд, сәһ. 47, 246.

Мəһарəт дə элə ондадыр ки, бир күллə илə ики ов вурасан. Кəрəк һөкүмəт хам торпаға, тəлəб вə тəклиф ганунундан асылы олмаян сүн'и бир гиймəт гойсун; белə олса мүстəмлəкəлэрə көчүб кəлəнлэр бир парча торпаг алмаг²⁷² вə дөнүб мүстəгил кəндли олмаг үчүн лəзым олан гəдэр пул газанынча, хейли мүддəт муздла фəһлəлик этмəйə мəчбур оларлар. Торпаг саһəлэри элə гиймəтə сатылмалыдыр ки, муздлу фəһлəнин онлары сатын алмасы чəтин олсун. Һөкүмəт, бу торпагларын сатылмасындан һасил олан мəблəғи, йə'ни мүгəддəс тəлəб вə тəклиф ганунуну позмаг йолилə эмəк һаггыннан чыхарылан пулу бир ерə йығыб Авропадан мүстəмлəкəлэрə йохсуллар кəтирилмəсинə сəрф этмəли, белəликлə дə чəнаб капиталистлэр үчүн муздлу эмəк базарынын долу олмасыны тə'мин этмəлидир. Белə олса, „tout sera pour le mieux dans le meilleur de mondes possibles“ [„бу дүнялар дүнясында һэр шей яхшылашар“].

„Мүнтəзəм мүстəмлəкəчилийин“ эн бөйүк сирри дə бунда имиш. Wakefield тəнтəнəли бир əдə илə дейир: „Бу плана эмəл əдилсə, эмəк тəклифи даими вə мүнтəзəм олар; əввəлən она кəрə ки, көчүб кəлən фəһлəлэрин һеч бири мүййən мүддəт пул илə ишлəмəдən өзү үчүн торпаг алмаға гадир олмаячағындан, онларын һамысы муздла ишлəйэр вə белəликлə дə өз саһибинин даһа чох эмəкдən истифадə этмəсинə имкан верən капитал истəһсал əдэрлэр; икинчиси она кəрə ки, муздла ишлəмəкдən əл чəкиб торпаг саһиби олан һэр кəс, мəһз торпаг сатын алмагла мүстəмлəкəлэрə ени иш гүввəси кəтирилмəси үчүн мүййən мигдар пул вермиш олур“²⁷³.

Дөвлəтин торпаға гойдуғу гиймəт əлбəттə, „кафи“ (sufficient price) олмалыдыр, йə'ни о гəдэр йүксəк олмалыдыр ки, „муздлу эмəк базарында фəһлəлэрин ерини тутмаға һазыр олан башгалары мейдана чыхмадыгча һəмин фəһлəлэрин мүстəгил кəндлилэрə чеврилмəсинə мане олсун“²⁷⁴. Торпағын бу „кафи гиймəти“ муздлу эмəк базарыны тəрк əдиб өз торпаг саһəсинə кечмəйə изн алмаг үчүн фəһлəнин капиталистə вердийи мəблəғин пəрдəли ифадəсиндən башга бир шей дейилдир. Фəһлə əввəлчə чəнаб капиталистə онун даһа чох фəһлəни истисмар əдə билмəси үчүн „капитал“ яратмалыдыр, сонра да фəһлə базарына өзүнү əвəз əдə билəчəк фəһлəлэр тəгдим этмəлидир ки, бунлары да онун һесабына һөкүмəт дəнизин о тайындан кəтирдиб онун əввəлки ағасы олан капиталистин ихтиярына верир.

Эн мараглы чəһəт бурасыдыр ки, əсл мүстəмлəкəлəрдə тəтбиг олунмаг үчүн чəнаб Wakefield тэрəфиндən мəслəһəт кəрүлən бу

²⁷² „Сиз дейирсиниз ки, өз əллəриндən башга һеч бир шейи олмаян бир адам торпаг вə капитал мəнимсəмəк сайəсиндə иш тапыр вə өзү үчүн кəлир əлдə эдир... əксинə, ялныз торпағын фəрди сурəтдə мəнимсəнилмəси үзүндən элə адамлар тапылыр ки, онларын өз əллəриндən башга һеч бир шейи олмур... Сиз инсаны һавасыз бир мүһитə салмагла, нəфəс алмаг үчүн зəрури олан һаваны онун əлиндən алмыш олурсунуз. Сиз торпағы əлинизə кечирдикдə дə бу чүр этмиш олурсунуз... Бу да тамамилə о демəкдир ки, онун һəятыны өз əмринизə табе этмəк үчүн ону сəрвəтдən мəһрум əдəрсиниз“ (C o l i n s, L'Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes, Paris 1857, vol. III, p. 268—271 passim.).

²⁷³ Wakefield, England and America, London 1833, vol. II, p. 192.

²⁷⁴ Енə орада, сəһ. 45.

„илкин йығым“ үсуну Инкилтәрә һөкүмәти бир нечә ил әрзиндә һәятә кечирмишдир. Бунун мүвәффәгийәтсизлийә уғрамасы да, әлбәттә, Пилин банк ганунунун ифласа уғрамасы кими бир рүсвайчылыг олду. Нәтичәси анчаг бу олду ки, мүһачирләр Инкилтәрә мүстәмләкәләриндән Бирләшмиш Штатлара тәрәф ахыб кетдиләр. Эйни заманда Авропада капиталист истәһсалынын тәрәггиси вә бунунла әлағәдар олараг һөкүмәт тәзийгинин артмасы нәтичәсиндә, Wakefield мәсләһәт көрдүйү үсул кәрәксиз олду. Бир тәрәфдән, илбәил адамларын арасы кәсилмәдән ахышыб Америкая кәлмәси нәтичәсиндә Бирләшмиш Штатларын шәргиндә артыг фәһлә күтләси әмәлә кәлир, чүнки Авропадан кәлән мүһачирләр далғасынын орадаки фәһлә базарына адам чыхармасы сүр'әти, башга бир далғанын бу адамлары орадан гәрбә апармасы сүр'әтиндән артыгдыр. Дикәр тәрәфдән дә Америкадаки вәтәндаш мүһарибәси бөйүк милли борч әмәлә кәлмәсинә вә бунунла бәрәбәр верки тәзийгинин артмасына, ән алчаг малийә аристократиясынын төрәмәсинә, әллик торпагларын хейли чох һиссәсинин, дәмир йоллары, мә'дәнләри вә саирәни ишләтмәк мәгсәдилә әмәлә кәлән мөһтәкир чәмийәтләринә пайланмасына сәбәб олду,—бир сөзлә, капиталын ән бөйүк сүр'әтлә тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олду. Беләликлә, бөйүк республика, мүһачирәт әдән фәһләләр үчүн даһа мүгәддәс бир мөкан олмады. Орада әмәк һаггынын азалмасы вә музду фәһләнин асылылығы һәлә Авропадаки нормал сәвиййәйә чатмамыш олса да, енә капиталист истәһсалы див аддымлары илә инкишаф әтмәкдәдир.

Инкилтәрә һөкүмәти тәрәфиндән мүстәмләкәләрдә аристократлара вә капиталистләрә пайланан хам торпагларын азғынлыглар исраф әдилмәси,—бундан һәтта Wakefield өзү дә бәрк наразылыг әдир,—вә бунунла бәрәбәр гызыл мә'дәнләринин өзүнә чохлу инсан чәлбә әтмәси, һабелә инкилис малларынын идхалы нәтичәсиндә һәтта ән хырда сәнәткар үчүн рәғабәт әмәлә кәлмәси,—бүтүн бунлар хүсусән Австралияда²⁷⁵ кифайәт гәдәр „нисби артыг фәһлә“ әмәлә кәтирмишдир ки, нәтичәдә дә Австралиянын фәһлә базарынын ағзына гәдәр долдуғу—glut of the Australian labour-market һаггында һәр дәфә почта илә кәдәрли хәбәрләр кәлир вә орада да фаһишәлик бә'зән Лондон Haymarket-индәки гәдәр кениш яйылыр.

Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүстәмләкәләрин вәзиййәти дейилдир. Бурада бизи марагландыран анчаг, Ени Дүняда кәшф әдилиб Көһнә Дүнянын сияси игтисады тәрәфиндән кениш ә'лан әдилән белә бир сиррдир ки: капиталист истәһсал вә йығым үсуну вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкыййәти, шәхси әмәйә әсасланан хүсуси мүлкыййәтин мәһв олмасына, йә'ни фәһләнин әмлақдан мәһрум әдилмәсинә сәбәб олур.

²⁷⁵ Австралия өзү өз өлкәси үчүн ганун вермәйә башладыгда дәрһал, кәлмәләр үчүн әлверишли олан ганунлар вермәйә башлады, лакин торпағын инкилисләр тәрәфиндән артыг исраф әдилмиш олмасы бу йолда бир маниәдир. „1862-чи ил тарихли ени торпаг ганунунун илк вә башлыча мәгсәди халгын ерләшиб мәскән салмасыны асанлашдырмагдыр“ („The Land Law of Victoria by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands“. London 1862).

Техники редактору Р. Нусейнов

Корректору М. Агабейов

*

Тиражи 10000.

Чапа имзаланмыш 26. VII. 1948.

Нәчми 44²/₄ ч/в. ФГ 12100.

Сифарш 1291.

Гиймәти 25 манат.

*

Азәрбайҗан ССР НС янында Полиграфия
вә Нәшрийәт ишләри идарәсинин
„Гызыл Шәрг“ мөтбәәсиндә чап олунду.
Баки, Нәзи Асланов күчәси, 80.